

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939 - mei 1940

van Gent, T.

Publication date

2009

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Gent, T. (2009). *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939 - mei 1940*. [, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

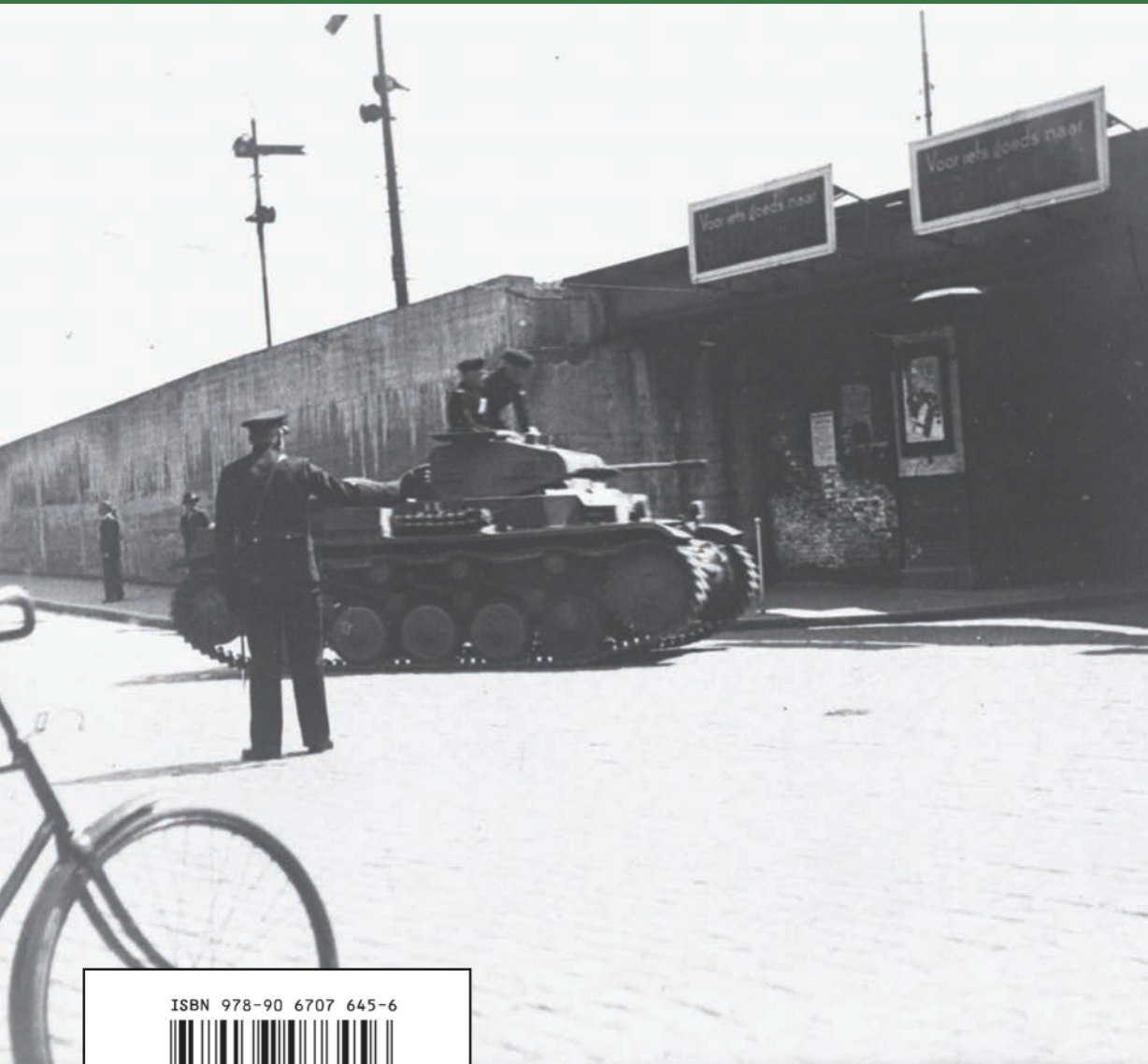
Tobias
van
Gent

Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit,
september 1939 – mei 1940

Tobias van Gent

**Het falen van
de Nederlandse gewapende neutraliteit,
september 1939 – mei 1940**

ISBN 978-90 6707 645-6

9 789067 076456

DE BATAAFSCHE LEEUW

**Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit
september 1939 – mei 1940**

'Chi sta neutrale conviene che sia odiato da chi perde, et disprezzato da chi vince.'

'Degene die neutraal blijft wordt gehaat door degene die verliest en geminacht door degene die wint.'

Niccolo Machiavelli in brief XXI aan Francesco Vettori, 10-12-1514

Tobias van Gent

**Het falen van de
Nederlandse gewapende neutraliteit,
september 1939 – mei 1940**

DE BATAAFSCHE LEEUW
Amsterdam 2009

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij een financiële bijdrage
van
de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
het Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
de Kattendijke/Drucker Stichting

Vorkant omslag: Wielrijders van de Lichte Divisie in de winter van 1939-1940. (Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

Achterkant omslag: Duitse tanks rukken op bij het viaduct onder de spoorlijn te Venlo op 10 mei 1940. (Beeldbank WO2 - Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

© 2009 Tobias van Gent / De Bataafsche Leeuw

ISBN 978 90 6707 645 6

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, via internet of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouders.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
1. Het Nederlandse veiligheidsbeleid in Europa 1870-1939	11
– Het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid van 1870 tot 1919	12
– Het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid gedurende het interbellum	28
2. De positie van Nederland in het Duitse aanvalsplan op West-Europa 1939-1940	58
– Het Westfront gedurende de Poolse veldtocht	60
– De Duitse strijdkrachten. Samenstelling en vechtwijze	63
– Hitlers aanvalsbevel van 27 september 1939 en zijn memorandum van 9 oktober 1939	66
– Het eerste Duitse aanvalsplan van 19 oktober 1939	77
– Het tweede Duitse aanvalsplan van 29 oktober 1939	79
– De <i>Holland Weisung</i> van 15 november 1939	82
– Het derde Duitse aanvalsplan van 30 januari 1940 ‘Gesamt Holland’	88
– Het vierde Duitse aanvalsplan van 24 februari 1940	95
– Analyse: Waarom werd Nederland in het Duitse aanvalsplan op West-Europa betrokken?	108
3. De geallieerde hulpoperatie aan Nederland 1939-1940	123
– De Poolse veldtocht	125
– De geallieerde strijdkrachten. Samenstelling en vechtwijze	129
– De verhouding tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk	134
– De geallieerde strategie van ‘une guerre de longue durée’	138
– Het Scheldeplan van 24 oktober 1939	141
– Het Zeelandplan van 5 november 1939	145
– Het Dyleplan van 17 november 1939	153
– De Bredamanoeuvre van 12 maart 1940	160
– De geallieerde verwachtingen ten aanzien van de Duitse aanval	167
– Het Belgische vraagstuk	171
– Analyse: Hulp aan Nederland? De overwegingen van België, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk.	189
4. Het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid tijdens de mobilisatieperiode september 1939-mei 1940	218
– De Nederlandse reactie op het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog	221
– Het Nederlandse buitenlands beleid	227
– De Nederlandse krijgsmacht	243
– Het novemberalarm	270

– Het januari-alarm	303
– Het aprilalarm	326
– Het mei-alarm	338
– Analyse: Het Nederlandse crisismanagement	346
Conclusie	392
Samenvatting	398
Summary	406
Noten	414
Kaarten	508
Lijst van afkortingen	520
Bronnen en literatuur	521
– Archieven	521
– Gedrukte bronnen	524
– Memoires en dagboeken	526
– Secundaire literatuur (boeken en artikelen)	528
Personenindex	547

Woord vooraf

Op 17 december 1987 deed ik als tweedejaars student geschiedenis een mondeling tentamen bij drs W.F.B. Melching voor zijn college over het Nederlandse buitenlands beleid in de 19e en 20e eeuw. Behalve een verplicht deel mocht je hierbij zelf een onderwerp aandragen. Die zomer had ik in een ramsjwinkel in mijn geboorteplaats Deventer een boek gekocht getiteld: *Tussen Crisis en Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30*. Het was uitgeven naar aanleiding van een congres dat de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht in mei 1984 had georganiseerd. De voordrachten van dit congres waren gebundeld in bovengenoemd boek waarbij vooral de bijdragen van professor H.W. von der Dunk over neutraliteit en defensie, van professor G. Teitler over de toekomstverwachtingen van de Nederlandse militairen in de jaren dertig en van professor J.C.H. Blom over de Nederlandse defensie-uitgaven in Europees perspectief mijn interesse hadden opgewekt. Ik besloot daarom mijn keuzedeel van het tentamen te wijden aan het Nederlandse buitenlandse en defensiepolitiek in het interbellum. Zo kwam ik voor het eerst in aanraking met dit onderwerp dat nu 22 jaar later geleid heeft tot dit proefschrift.

Na het tentamen liet het thema mij namelijk niet meer los. In 1992 studeerde ik af aan de RU Leiden op het Nederlandse veiligheidsbeleid uit de periode 1935-1940. Ten behoeve van mijn scriptie had ik met behulp van studiebeurzen enige tijd aan buitenlandse universiteiten doorgebracht om de archieven in Washington en Bonn te kunnen bestuderen. Ook had ik een onderzoeksstage gelopen bij de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf. Ik zal de woorden van mijn begeleider dr B. Schot op mijn afstuderen nooit vergeten: 'je kunt op dit onderwerp promoveren maar dan zul je wel veel weerstand oproepen.' Het was mij onduidelijk of hij hierbij refereerde aan de gevoeligheid van het thema of aan mijn neiging om zaken scherp, tot op het provocerende af, te presenteren. Zijn uitspraak had in ieder geval het effect dat het idee om mijn scriptie tot een proefschrift uit te breiden mij sindsdien achtervolgde. Mijn eerste poging om een promotie onderzoek te starten deed ik nadat ik in het verlengde van mijn militaire dienstplicht docent krijgsgeschiedenis aan het Koninklijk Instituut voor de Marine was geworden. Toen ik na een paar jaar toch besloot mijn loopbaan buiten de historische wetenschap voort te zetten verdween het promotieplan echter in de ijskast. Ik verzoende mij hierbij met de gedachte dat het schrijven van een dissertatie nog altijd na mijn pensionering zou kunnen.

Vijf jaar geleden heb ik de draad van mijn proefschrift toch weer opgepikt. Enerzijds was ik me ervan bewust dat mijn moment van pensioen steeds verder weg zou komen te liggen door het afschaffen van de VUT, althans voor mijn generatie, en het vooruitzicht dat het bereiken van de leeftijd van 65 jaar wel eens niet meer voldoende zou kunnen zijn om je werkzame leven af te kunnen sluiten. Zwaarwegender was echter het gegeven dat ik inmiddels werkzaam was bij de gemeente Middelburg en onze stad in 2004 verblijd werd met de komst van een universiteit. De komst van de Roosevelt Academy stimuleerde me om mijn onvoltooide proefschrift weer uit de kast te halen. Tot mijn geluk bleken mijn promotoren, ook na de stilte sinds mijn vertrek aan het KIM, nog steeds bereid mij in deze ambitie te ondersteunen.

De voornaamste betekenis van het schrijven van een dissertatie ligt natuurlijk niet in het verkrijgen van de doctorsgraad. Veel belangrijker is de motivatie die voortkomt uit het plezier dat

je ontleent aan het je verdiepen in een bepaald onderwerp. Het vraagstuk van het hoe en waarom van het Nederlandse buitenlandse en defensiepolitiek uit de periode 1939-1940 boeit mij na 22 jaar nog altijd.

Op alleen eigen kracht of motivatie kan een promotietraject echter niet succesvol worden afgerond. In de eerste plaats wil ik daarom professor J.C.H. Blom en professor G. Teitler bedanken voor het begeleiden van mijn proefschrift op een wijze die mij veel ruimte en vrijheid bood om op mijn eigen wijze en tempo aan het manuscript te werken. Ook andere personen speelden een cruciale rol bij de totstandkoming van dit boek. Mijn twee meelezers, Mark van Dam en Pieter Henk Schroor, viel ik met regelmaat lastig met (te) dikke hoofdstukken. Jan Evenhuis maakte onder grote tijdsdruk de kaarten en Walter Wybrands Marcussen durfde het aan om het proefschrift uit te geven. Tenslotte wil ik al mijn vrienden, familie en collega's bij de gemeente Middelburg en de Roosevelt Academy bedanken die bij mij belangstellend informeerden naar de voortgang van het project. Zij hebben mogelijk niet beseft dat dit voor mij een enorme aanmoediging was om vaart te maken.

Zonder iemand te kort te willen doen draag ik het boek op aan mijn moeder, An Ebben en mijn opa, Frans Ebben (1888-1959), die het academische klimaat in onze familie zo zeer hebben gestimuleerd.

Inleiding

In de vroege ochtend van 10 mei 1940 vielen Duitse troepen Nederland binnen. De grootste crisis, politiek, militair en vanuit menselijk perspectief, uit de Nederlandse geschiedenis sinds de Franse tijd was het gevolg. De Duitse inval leidde dan ook tot een enorme schok onder de Nederlandse bevolking, die in grote meerderheid erop vertrouwd of althans gehoopt had dat Nederland in het Europese conflict van 1939-1940 opnieuw, zoals in de oorlog van 1914-1918, neutraal zou kunnen blijven.

De Duitse inval in 1940 wordt daarom algemeen beschouwd als het faillissement van het traditionele Nederlandse veiligheidsbeleid. De grondslag van dit beleid is immers de verdediging van het nationale belang, waarbij de territoriale onschendbaarheid als het hoogste belang geldt. Sinds 1839 was het uitgangspunt dat het Nederlandse nationale belang het meest was gediend bij een strikte handhaving van de neutraliteit. Door zich afzijdig te houden van het internationale machtspeel hoopte de Nederlandse regering buiten een Europees conflict te kunnen blijven. Vanwege zijn strategische positie tussen de drie grote Europese mogendheden was Nederland immers zeer kwetsbaar. Zodra een oorlog dreigde versterkte Nederland zijn krijgsmacht en werd, volgens het idee van de gewapende neutraliteit, de verdediging naar alle zijden toe gericht. Als Nederland dan toch zou worden aangevallen door een sterke vijand, dan werd gerekend op de steun van de andere grote mogendheden, in het bijzonder het Verenigd Koninkrijk. Naast het feit dat in 1940 de afschrikking van de gewapende Nederlandse neutraliteit faalde, bleek ook dat de hulp van de geallieerden niet toereikend was om de Duitse aanval te keren. De Duitse inval betekende een breuk in het Nederlandse veiligheidsbeleid. De Nederlandse regering en samenleving verloren hun vertrouwen in de politiek van neutraliteit, en bekeerden zich tot een actieve deelname aan een militair bondgenootschap. Na de Tweede Wereldoorlog werd Nederland een loyaal lid van de NAVO en was het bereid fors te investeren in de krijgsmacht.

Gezien de grote gevolgen van de Duitse inval voor Nederland heeft de vraag hoe dit had kunnen gebeuren veel aandacht gekregen. De historici hebben bij de beantwoording van deze vraag doorgaans niet bepaald mild geoordeeld over het crisismanagement van de Nederlandse vooroorlogse regeringen. Men wordt onder andere verweten het Duitse gevaar vanaf 1935 te hebben onderschat en zich op de voor Nederland cruciale geallieerde militaire hulp onvoldoende te hebben voorbereid. Zo schrijft De Jong dat de Nederlandse politieke en militaire elites ronduit naïef reageerden op de groeiende oorlogsdreiging door star vast te houden aan het neutraliteitsbeleid. De afgelopen jaren is in diverse publicaties over het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid de kritiek wat genuanceerder en wordt onder andere gewezen op het gebrek aan alternatieven voor de gevoerde neutraliteitspolitiek. Opvallend is dat de meeste historici wel eensgezind zijn in hun opvatting over de onvermijdelijkheid van zowel de Duitse inval als de Nederlandse nederlaag. Het beeld wat door hen wordt geschapen is een hulpeloos Nederland met een krachteloze en passieve regering die niet in staat was de onherroepelijke Duitse agressie te voorkomen of te weerstaan.

De vraag is echter in hoeverre de Duitse inval als onafwendbaar moet worden beschouwd. Duidelijk is dat de overweging of de Nederlandse neutraliteit zou worden gerespecteerd niet in Den Haag maar in de hoofdsteden van de Europese grote mogendheden werd gemaakt. Dat wil echter niet zeggen dat de Nederlandse buitenlandse en defensiepolitiek geen enkele invloed op deze beslissing had. Zo werd zowel in de aanloop naar als tijdens de Eerste

---

Wereldoorlog de visie van de strijdende partijen op het Nederlandse veiligheidsbeleid betrokken in hun analyses van de kans op succes, de kosten en de baten van een mogelijke verovering van Nederland. Ook aan het begin van de Tweede Wereldoorlog bestond er een relatie tussen het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid en de positie van Nederland in de Duitse en geallieerde strategische planning. In feite werd de strijd om Nederland niet in de meidagen van 1940 beslist, maar tijdens de voorafgaande maanden toen Nederland zich voorbereidde op een mogelijke aanval en in Berlijn de afweging werd gemaakt of Nederland onderdeel zou moeten worden van het Duitse aanvalsplan op West-Europa, terwijl in Londen, Parijs en Brussel werd gediscussieerd over de vraag of en hoe een eventuele hulpoperatie aan Nederland vormgegeven zou moeten worden.

Deze studie onderzoekt de strategische positie van Nederland gedurende de periode van september 1939 tot mei 1940 vanuit internationaal perspectief, juist omdat het lot van Nederland in de eerste plaats in Londen, Parijs, Brussel en Berlijn bepaald werd en omdat dit aspect in eerdere verhandelingen onderbelicht is gebleven. De voornaamste bronnen voor dit onderzoek zijn de diplomatieke en militaire archieven in Nederland, België, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Ook archieven in de Verenigde Staten zijn geraadpleegd. Dit laatste land was dan wel niet direct betrokken bij het Europese conflict van 1939-1940, maar de Amerikanen golden als betrouwbare objectieve en goed geïnformeerde waarnemers. Het bestudeerde buitenlandse archiefmateriaal bevat onder andere de berichten van diplomaten en militaire attachés verbonden aan de gezantschappen in Den Haag en de rapportages van de militaire inlichtingendiensten van genoemde landen. Daarnaast zijn de archieven geraadpleegd van de verschillende Generale Staven en van de Franse en Duitse eenheden die in Nederland zijn ingezet. Ook de Nederlandse archieven van het Ministerie van Defensie en van het Ministerie van Buitenlandse Zaken zijn onderzocht op ondermeer de rapportages van de diplomatieke posten in het buitenland, de Nederlandse militaire inlichtingendienst en de berichten van de Nederlandse Generale Staf en het Veldleger. Tevens zijn in de diverse archieven niet-gepubliceerde verslagen of dagboeken van enkele betrokken politici, diplomaten en militairen geanalyseerd.

Het resultaat van het onderzoek naar de positie van Nederland vóór en bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog wordt in dit boek gepresenteerd vanuit de Duitse, de geallieerde en de Nederlandse invalshoek. Na een inleidend hoofdstuk over het Nederlandse veiligheidsbeleid tussen 1870 en 1939 wordt de positie van Nederland in de Duitse planning van het offensief tegen West-Europa tussen september 1939 en mei 1940 behandeld. De centrale vraag is hierbij welke overwegingen een rol speelden bij de Duitse beslissing om ook Nederland aan te vallen. Het derde hoofdstuk gaat over de ontwikkeling van het Franse plan voor militaire hulp aan Nederland binnen de geallieerde operationele strategie. Speciale aandacht gaat hierbij uit naar de verschillende motieven achter de – in Britse en Franse militaire kringen niet onomstreden – geallieerde militaire steun aan Nederland. Tenslotte verschaffen ook de buitenlandse bronnen ook veel inzicht in het denken in de Nederlandse politieke en militaire top ten aanzien van de oorlogsdreiging en over de veelal geheime contacten die de Nederlanders onderhielden met de Amerikanen, Belgen, Fransen en de Britten. In het vierde en laatste hoofdstuk wordt de Nederlandse perceptie van het Duitse invasiegevaar beschreven waarbij in het bijzonder wordt ingegaan hoe in het Nederlandse veiligheidsbeleid werd gereageerd op de oorlogsdreiging. Het doel van deze studie is om na te gaan of er een interactie bestond tussen de Duitse en de geallieerde militaire strategieën ten aanzien van Nederland en het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid.

Hoofdstuk 1

Het Nederlandse veiligheidsbeleid in Europa 1870-1939

'Het gevaar op het uitbreken van een West-Europeesche oorlog is thans aanwezig, het wordt van jaar tot jaar grooter; de kans, dat wij daarin betrokken worden is grooter dan vóór '14 het geval was.'

(Reijnders, chef van de Nederlandse Generale Staf, februari 1935)

Inleiding

Op 6 februari 1936 rapporteerde de Amerikaanse gezant in Den Haag Emmet aan Washington over het Nederlandse regeringsvoorstel om een bewapeningsfonds in te stellen van ruim 50 miljoen gulden. Het geld zou gebruikt moeten worden voor de bouw van versterkingen, de opbouw van een luchtmacht en de aanschaf van wapens voor het leger en de vloot. De achterliggende reden voor deze herbewapening lag volgens Emmet in het feit dat de Nederlanders geloofden dat het onmogelijk zou zijn dat hun land in een nieuwe Europese oorlog volledig neutraal zou kunnen blijven, zoals dat in de Eerste Wereldoorlog wel het geval was geweest. Hij verklaarde de Nederlandse bezorgdheid over hun positie vooral door hun angst voor Duitsland:

*'uneasiness in the Netherlands is due to the following factors, some of which have been in sight since the War and others of which have been injected into the situation more recently: (a) the growth of aviation as a military offensive weapon; (b) the failure of the League of Nations to prevent either Japan or Italy from extending their territories at the expense of weaker nations; and (c) the fortifications of the eastern French frontiers and the completion of the Albert Canal and the probable extensive fortification of the entire Belgian eastern frontier, leaving the eastern frontier of Holland the only comparatively easy route for German field armies in the case of an attack on France or Great Britain. Another reason exists, however, and it is perhaps the most important one, namely, the complete distrust which the Government and the people of the Netherlands feel for Nazi Germany, augmented as it has been during the past year by military and semi-military activities in the neighborhood of the Dutch border.'*²

Voor de Amerikaanse diplomatieke waarnemers was het duidelijk dat de Nederlandse legerleiding zeer goed beseftte dat het grootste gevaar voor een neutraliteitsschending van de zijde van Duitsland te duchten was. Naar aanleiding van de Nederlandse militaire manoeuvres in oktober 1937 berichtte de eerste secretaris van het Amerikaanse gezantschap in Den Haag Webb Benton aan Washington: *'the only possibility of attack to be considered by the Netherlands is from the side of Germany.....the most probable reason for a German attack on this country, in view of Netherlands army officers, would be the desire to strike Belgium and France on a comparatively unprotected flank. The next most probable reason would be a desire to secure air and submarine bases in Zeeland.'*³ Webb Benton constateerde dat Nederland zijn verdedigingslijnen opbouwde en zijn krijgsmacht versterkte met meer manschappen en nieuw materieel: *'it is evident that the Dutch Government is doing everything feasible to convince the German military leaders that a sweep through the Netherlands, whatever its objective, is not likely to be profitable in any contingency which is likely to arise.'*⁴

De Duitsers zelf hielden ook de militaire ontwikkelingen in Nederland nauwlettend in de gaten. Begin 1935 rapporteerde het Duitse gezantschap in Den Haag dat Nederland vanaf 1934 in militaire zin zich niet meer neutraal opstelde maar zijn defensie volledig voorbereidde op een Duitse inval. Zo zouden de Nederlanders wegen, versterkingen en vliegvelden in het oosten van hun land aanleggen en daarnaast ook toenadering zoeken tot België. Begin 1938 schreef een Duitse diplomaat in Nederland aan Berlijn: ‘die energisch in Angriff genommenen Rüstungsmassnahmen zeigen, daß man hier aus seinem militärischen Dornröschenschlaf erwacht ist.’⁵

Nederland nam tot de aanvang van de Tweede Wereldoorlog een strategische positie in tussen de Europese grote mogendheden. De Nederlandse havenfaciliteiten, de riviermondingen, het Nederlandse koloniale bezit en de mogelijkheden die het Nederlandse grondgebied bood als operatie- en doormarsgebied voor een flankaanval op de vijand, maakten het voor de strijdende partijen in een Europees conflict aantrekkelijk om het land te bezetten. Bovendien was Nederland zeer kwetsbaar voor een aanval van een sterke agressor. Nederland was in geografisch opzicht klein, had een goede infrastructuur en had – afgezien van de grote rivieren – weinig natuurlijke barrières. Het Nederlandse veiligheidsbeleid was er dan ook op gericht om buiten een Europees conflict te blijven. Door een politiek van de gewapende neutraliteit moest een vijand ervan weerhouden worden om Nederland te bezetten. Het was van vitaal belang om een mogelijke militaire dreiging van de grote buurlanden tijdig te onderkennen. In reactie op toenemend oorlogsgevaar werd de Nederlandse defensie versterkt. Op het gebied van het buitenlands beleid beschikte Nederland over minder mogelijkheden. De Nederlandse regering hield immers strikt vast aan de neutraliteitsbeginselen en rekende op hulp van andere landen als het dan toch zou worden aangevallen. Het neutraliteitsbeleid verhinderde echter dat vooraf afspraken gemaakt zouden kunnen worden gemaakt met een of meer potentiële bondgenoten.

In dit inleidende hoofdstuk wordt in grote lijnen beschreven hoe Nederland in de aanloop naar zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog reageerde op het oorlogsgevaar en welke maatregelen hiertegen werden genomen op het gebied van het buitenlands en defensiebeleid. Daarnaast wordt de positie van Nederland in de oorlogsstrategie van de Europese grote mogendheden, in het bijzonder die van Duitsland en het Verenigd Koninkrijk, behandeld.

Het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid van 1870 tot 1919

In de 17e en 18e eeuw speelde de Republiek der Zeven Provinciën een actieve rol op het internationale politieke toneel. Maar vanaf het einde van de 17e eeuw opereerde het land steeds meer in samenwerking met en onder de beschermde vleugels van het Verenigd Koninkrijk. De Pruisische Koning Frederik de Grote sprak over de Republiek als over ‘de sloep achter het Engelse fregat.’⁶ Koning Willem I hoopte na de Franse tijd (1795-1815) dat Nederland weer een vooraanstaande positie in de wereld zou kunnen innemen. Na de Belgische afscheiding in 1839 verloor Nederland echter definitief de aanspraak op de status van grote mogendheid. Het land trok zich daarna terug in een passieve politiek van afzijdigheid en neutraliteit. Ondanks de traumatische ervaring van de Britse weigering om de Nederlanders te steunen bij de Belgische opstand, bleef men erop vertrouwen dat het Verenigd Koninkrijk Nederland te hulp zou komen bij een Franse of Duitse dreiging. Het zou immers in het belang van het Verenigd Koninkrijk zijn dat de strategische Rijndelta niet in handen zou vallen van een andere grote mogendheid.⁷

Omdat ook het neutrale België een buffer vormde bestond er nauwelijks gevaar voor Nederland voor een strategische Franse overval. De internationale verhoudingen veranderden echter ingrijpend na de overtuigende overwinning van Pruisen en zijn Duitse bondgenoten op Frankrijk en de daaropvolgende Duitse eenwording in 1871. Het Nederlandse wantrouwen over het Franse machtsstreven werd hierna ingeruild voor de angst voor de Duitse expansionistische politiek. De versnelde industrialisatie van het verenigde Duitsland zorgde echter ook voor een economische bloei in Nederland. Behalve dat Nederland zich dus bedreigd voelde door de militaire macht van Duitsland werd het tegelijkertijd ook in toenemende mate economisch afhankelijk van de grote Oostbuur. In 1913 was ruim 28% van de Nederlandse import afkomstig uit Duitsland en namen de Duitsers bijna de helft van de totale Nederlandse export af. Wielinga omschreef de Nederlandse houding ten opzichte van Duitsland dan ook treffend als ‘gevoelig en kwetsbaar.’⁸ Aan het einde van de 19e eeuw groeide in Nederland de bezorgdheid of het Verenigd Koninkrijk nog wel sterk genoeg zou zijn om het Nederlandse moederland te kunnen beschermen. Dankzij de kracht van de Royal Navy bestond deze vrees veel minder ten aanzien van de Britse hulp bij de verdediging van de Nederlandse koloniën. De Nederlands-Britse relatie verslechterde daarnaast door de Boerenoorlog (1899-1902), die de Britten uitvochten met de Zuid-Afrikaanse boeren van Nederlandse afkomst. De verschuivende machtsverhoudingen in Europa leidden er mede toe dat Nederland zich actiever ging opstellen op het internationale toneel. Het land ondersteunde verschillende initiatieven die tot doel hadden de internationale vrede en veiligheid te bevorderen, zoals de Haagse vredesconferenties in 1899 en 1907 en de oprichting van het Permanente Hof van Arbitrage, dat in 1913 in het Vredespaleis werd gevestigd. De actievere Nederlandse diplomatie, die meer afstand nam tot het Verenigd Koninkrijk, werd nog versterkt door het aantreden van het kabinet-Kuyper in 1901. Abraham Kuyper wilde een zelfbewuste buitenlandse politiek voeren in plaats van het in zijn ogen machteloze afzijdigheidsbeleid. Hij zette zich in voor de opbouw van de Nederlandse defensie en koos nadrukkelijk voor een oriëntatie op Duitsland. De pro-Duitse koers van Kuyper gaf aanleiding tot geruchten over een mogelijk militair bondgenootschap tussen Nederland en Duitsland. Het buitenlands beleid van de Nederlandse Premier werd daarom niet alleen met zorg gadegeslagen in het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk, maar riep ook in toenemende mate verzet op bij de Nederlandse politici, de handelselite en bij Koningin Wilhelmina. Ondanks zijn bewondering voor Duitsland heeft Kuyper echter nooit de Nederlandse neutraliteitspolitiek willen opgeven.⁹

In reactie op het buitenlands beleid van Kuyper schreef Wilhelmina, vanwege haar grote belangstelling voor de krijgsmacht door Schöffers getypeerd als ‘soldatenkoningin’¹⁰, eind april 1905 een analyse over de Nederlandse positie in de wereld. Hierin werden onder andere de voor- en nadelen van een militair bondgenootschap belicht. Nederland had volgens de vorstin een grote kans om verwickeld te raken in een Europese oorlog omdat de Nederlandse zeehavens, riviermondingen en lange kustlijn van grote strategische waarde zouden zijn voor de strijdende partijen. Om de vrijheid van handelen te kunnen behouden zou Nederland echter het beste af zijn zonder bondgenootschap. Bovendien stond Nederland voor de onmogelijke keuze met welk land het dan een militaire samenwerking zou moeten aangaan. Een continentale macht, zoals Duitsland, was niet in staat om de Nederlandse overzeese koloniale bezettingen te helpen verdedigen. Een alliantie met een vreemde martieme mogendheid zou in een grootschalig conflict daarentegen een groot gevaar betekenen voor de positie van het Nederlandse moederland. Wilhelmina vond daarom dat de enige optie voor Nederland het bewaren van de onafhankelijkheid was. Om de Nederlandse neutraliteit serieus te laten nemen

in het buitenland was het echter in haar optiek wel noodzakelijk om de krijgsmacht te versterken.¹¹

De roep om een krachtiger Nederlandse defensie werd vanaf het einde van de negentiende eeuw steeds luider naarmate de internationale spanningen toenamen. Vrijwel alle Europese landen bouwden grote krijgsmachten op en het gevaar voor een grootschalig militair conflict werd steeds manifester. Koningin Wilhelmina had reden om zich zorgen te maken. Bij de laatste maal dat de Nederlandse krijgsmacht in Europa op de proef was gesteld, waren belangrijke gebreken aan het licht gekomen. Op 16 juli 1870 besloot de Nederlandse regering naar aanleiding van het dreigende uitbreken van de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) het leger te mobiliseren. Op papier telde de Nederlandse krijgsmacht 60.000 man, waaronder het Veldleger met 35.000 man. Naast de actieve dienstplichtigen en de beroepssoldaten werden vier lichten van in totaal 30.000 man onder de wapenen geroepen. De mobilisatie verliep zeer chaotisch en het leger telde een tekort van bijna 7.000 man. Veel van de opgekomen soldaten bleken slecht geoefend te zijn en in een slechte conditie te verkeren. Daarnaast waren er te weinig (onder)officieren en wapens. Door een gebrek aan paarden konden van de 108 vuurmonden van het Veldleger er maar 86 daadwerkelijk ingezet worden. De slecht verlopen mobilisatie van 1870 maakte voor de Nederlandse regering duidelijk dat er fors geïnvesteerd moest worden in een ingrijpende reorganisatie en modernisatie van de krijgsmacht.¹²

De Nederlandse defensie rustte op twee pijlers: enerzijds de stellingen bestaande uit forten en waterlinies, anderzijds het mobiele Veldleger. De Vestingwet uit 1874 bepaalde dat Nederland een samenhangend stelsel verdedigingslinies moest krijgen waarvan de kosten op 30 miljoen gulden werden geraamd. Verschillende over het land verspreid liggende vestingsteden en stellingen, met name die direct aan de grens lagen, werden opgeheven. Besloten werd om de Nederlandse verdediging nog meer te concentreren in het westen van het land. Prioriteit kreeg de modernisering van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, waaraan in tien jaar tijd ruim tien miljoen gulden werd besteed. Daarnaast werd vanaf 1880 de Stelling Amsterdam aangelegd. In deze linie van 135 kilometer werden 42 forten gebouwd, waaronder in 1883 het fort Pampus. Was de Hollandse Waterlinie gericht tegen een mogelijke aanval vanuit het oosten, ook de kustverdediging, die Nederland moest beschermen tegen een aanval uit zee, werd verbeterd. Hoek van Holland kreeg een pantserkoepelfort en ook de Stelling Den Helder werd gemoderniseerd.¹³ Het voorstel uit 1909 voor de bouw van een kustfort met zwaar geschut bij Vlissingen deed internationaal veel stof opwaaien. Frankrijk en België beschouwden het Nederlandse plan voor een fort waarmee de Westerschelde kon worden afgesloten enkel als een Duits belang. De Nederlandse landmacht klaagde ook dat het dure vestingwerk een te grote aantasting van het defensiebudget zou betekenen, wat ten koste zou gaan van andere militaire uitgaven. De Nederlandse regering hanteerde echter het standpunt dat de neutraliteitspositie geloofwaardiger was als het land zich naar alle zijden zou verdedigen. Ook in het Verenigd Koninkrijk was er enig begrip voor het argument dat wanneer de Duitsers erop konden vertrouwen dat de Nederlandse kustverdediging in staat zou zijn een (Britse) aanval uit zee op Walcheren te voorkomen, de Duitsers zich minder snel genoodzaakt zouden zien om zelf Nederland te bezetten. Maar toen het wetsvoorstel voor de verbetering van de kustverdediging uiteindelijk in 1913 werd aangenomen, werd er in plaats van het oorspronkelijk voorgestelde bedrag van 40 miljoen gulden slechts twaalf miljoen gulden beschikbaar gesteld. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werden de Duitse Krupp kanonnen niet geleverd en is het fort De Ruyter ook nooit afgebouwd.¹⁴ Het probleem was dat de modernisering van de verdedigingslinies niet bepaald kosteneffectief was. Het bouwen van forten of andere

versterkingen was duur, terwijl de voordurende aanleg van nieuwe verkeerswegen en spoorlijnen voor kwetsbare accessen in de verdedigingslijnes zorgden. De stellingbouw kon ook de snelle militairtechnologische ontwikkelingen nauwelijks bijhouden. De vooruitgang in de vuurkracht van artillerie, zoals de introductie van de brisantgranaat, of de ontwikkeling van het luchtwapen, betekenden dat verdedigingswerken vrij snel na hun oplevering al weer verouderd waren. Rond de eeuwwisseling kwam het accent van de Nederlandse defensie dan ook steeds meer te liggen bij het Veldleger.¹⁵

Over de noodzaak van een groter en beter getraind Veldleger bestond brede politieke overeenstemming, maar er werd verschillend gedacht over de vraag hoe de krijgsmacht moest worden georganiseerd. De linkse en liberale partijen drongen aan op de vorming van een volledig mobilisabel volksleger door de invoering van een algemene dienstplicht. De rechtse partijen en de leger top zelf gaven de voorkeur aan een kadernilitie leger naar Duits model, bestaande uit een beroepscomponent van (onder)officieren en uit een deel oproepbare dienstplichtigen. De eerste verbeteringsstap werd in 1898 gemaakt met de invoering van de persoonlijke dienstplicht. Het remplaçantenstelsel, waarbij men tegen betaling de dienstplicht door een ander kon laten vervullen, werd hiermee afgeschaft. Na een jarenlange politieke discussie werden er vervolgens in 1901 nieuwe legerwetten aangenomen waardoor Nederland alsnog een kadernilitie leger kreeg. In de nieuwe legerorganisatie werd de omvang van de jaarlijkse lichte dienstplichtigen verhoogd van 11.000 tot 17.500 man. In totaal waren ieder jaar 36.000 mannen beschikbaar, zodat niet kan worden gesproken van een algemene dienstplicht. De duur van de dienstdienst bij de infanterie werd echter danig verkort van één jaar naar acht en een halve maand. Van elke lichte dienstplichtige moest een groep van ruim 5.000 man, de zogenaamde voorgeoefenden, zelfs slechts vier maanden te dienen. Dienstplichtigen die waren ingedeeld bij de cavalerie of de artillerie bleven daarentegen minimaal achttien maanden onder de wapenen. De afgezwaaide soldaten bleven vijftien jaar oproepbaar, waarvan zeven jaar als reservist bij de Landweer. Door de grotere lichteningen kon de krijgsmacht worden uitgebreid. In 1906 werd de oorlogssterkte van het Veldleger bepaald op vier divisies en één cavaleriebrigade. Één jaar later kreeg het Veldleger een hoofdkwartier in vreedetijd. Het Nederlandse leger werd ook uitgerust met moderne wapens. In Oostenrijk werden in 1895 het nieuwe infanteriegeweer Männlicher Model 95 en in 1908 de Schwarzlose mitrailleur aangekocht. In 1904 werd het 7.5 cm snelvuurkanon van de Duitse firma Krupp bij de Nederlandse artillerie ingevoerd onder de naam 7 Veld. De drijvende kracht achter de modernisering van de Nederlandse krijgsmacht was luitenant-generaal Cornelis Snijders, die in 1910 tot chef van de Generale Staf was benoemd. Hij gold als een koppig maar bekwaam bevelhebber, die oog had voor moderne militairtechnologische ontwikkelingen. Zo onderkende Snijders al vóór de Eerste Wereldoorlog de grote waarde van het luchtwapen. Bij de grote legermanoeuvres in 1911 werden al zes gehuurde verkenningsvliegtuigen ingezet. Twee jaar later werd de Luchtvaartafdeling (L.V.A.) van de Koninklijke Landmacht opgericht. Ook de verzorging en bevoorrading van de krijgsmacht werden verbeterd. In 1904 werden voor het eerst vrachtwagens gebruikt en in 1913 kregen de troepen de beschikking over veldkeukens. Het Veldleger hield vanaf 1909 op de Veluwe en in de Betuwe grootschalige manoeuvres met twee divisies tegelijk. Het legerstelsel werd in maart 1913 nogmaals verbeterd door de Minister van Oorlog Colijn. Met de invoering van de Militiewet in 1912 werd het jaarlijkse contingent dienstplichtigen verhoogd tot 23.000 man. De duur van de eerste oefening werd ook enigszins aangepast. Voorgeoefenden moesten nu zes en een halve maand onder de wapenen, terwijl de andere infanteristen acht en een halve maand bleven dienen. De dienstdienst bij de artillerie, genie en

cavalerie bedroeg vijftien tot vierentwintig maanden. De nieuw ingevoerde legerorganisatie betekende ook dat in vreedstijd alle eenheden vanaf compagnie in afgeslankte vorm al aanwezig waren en over een vaste staf beschikten. Na mobilisatie konden deze dan snel op volle sterkte worden gebracht. De opkomst van de jaarlijkse lichte werd ook in een tweeploegenstelsel gevat, waardoor er permanent actieve troepen beschikbaar waren. Omdat de afgezwaaide soldaten nog maar elf jaar in plaats van vijftien jaar mobilisabel waren, waarvan vijf jaar bij de Landweer, werd het Nederlandse leger niet groter maar wel jonger. Als gevolg van deze verbetering sinds de eeuwwisseling beschikte Nederland in 1914 over een kadernilitie leger van redelijke omvang. In 1913 telde de Nederlandse krijgsmacht op papier een mobilisabele sterkte van 11.000 beroepssoldaten, 125.000 militieciens (dienstplichtigen tot 26 jaar) en 75.000 man Landweer (dienstplichtigen tot 32 jaar). Ongeveer 130.000 man, dienstplichtigen en vrijwilligers tot 40 jaar, dienden in de nieuw opgerichte Landstorm. De Landweer en de Landstorm waren voornamelijk bestemd om te worden ingezet in de forten en andere verdedigingswerken van de linies. Het Veldleger, dat in oorlogstijd een omvang van 95.000 man had, zou worden geconcentreerd aan de grens waar een neutraliteitsschending dreigde. Doordat deze mobiele strijdmacht buiten het statische verdelingsstelsel zou moeten kunnen opereren, kreeg de Nederlandse legerleiding meer operationele mogelijkheden, waarbij zelfs offensieve acties niet werden uitgesloten. Gesteld kan worden dat het Nederlandse leger op het gebied van organisatie en uitrusting niet ver achter liep op de grote Europese landen. In vergelijking met het buitenland waren de Nederlandse dienstplichtigen echter wel minder getraind doordat zij doorgaans maar acht en een halve maand onder de wapenen waren geweest. In België was de duur van de dienstdienst anderhalf jaar en in Duitsland en Frankrijk zelfs twee tot drie jaar.¹⁶

In de zomer van 1914 liepen de internationale spanningen hoog op. De Nederlandse regering was van mening dat een snelle en tijdige mobilisatie van groot belang was voor de geloofwaardigheid van de Nederlandse gewapende neutraliteit. Op 28 juli verklaarde Oostenrijk-Hongarije de oorlog aan Servië. Het conflict dreigde nog verder te escaleren toen Rusland op 30 juli zijn strijdkrachten ging mobiliseren. Nederland besloot niet langer te wachten en nog dezelfde dag werden de grenstroepen en de kustwacht opgeroepen. Één dag later, op 31 juli 1914, werd de algemene mobilisatie gelast. Ongeveer 200.000 man, eenderde van de mannelijke bevolking tussen de 17 en 40 jaar, werd onder de wapenen gebracht. Hiervan waren 95.000 man bestemd voor dienst in het Veldleger, 10.000 man werden aan de grens gestationeerd, 75.000 man vormden de bezetting van de stellingen en 20.000 man werden in depots gelegerd. De Nederlandse krijgsmacht beschikte over 17.000 paarden, 3.400 gemotoriseerde voertuigen en vier vliegtuigen. De voornaamste bewapening bestond uit 780 mitrailleurs en 2.000 lichte en middelzware artilleriestukken, waarvan minder dan de helft als modern kon worden beschouwd. Nederland mobiliseerde sneller dan de meeste andere Europese landen en in tegenstelling tot 1870 verliep de mobilisatie nu zonder al te veel grote problemen. Op 3 augustus 1914, de dag dat Duitsland Frankrijk de oorlog verklaarde, lag het Nederlandse Veldleger al gereed in een voorbereide afwachtingsopstelling. De Nederlandse regering benoemde de chef van de Generale Staf Snijders tot Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (OLZ) en bevorderde hem tot generaal. Nederland had verklaard dat het neutraal wilde blijven, maar de legerleiding hield desondanks rekening met een mogelijke Duitse doortocht van het land ten zuiden van de rivieren of met een Britse invasie op Walcheren. Vanaf 1900 was in diverse oefeningen van de Nederlandse Generale Staf een Duitse opmars door

Limburg en ook mogelijk Noord-Brabant aan de orde geweest. De Nederlandse stafoefeningen uit december 1913 en juni 1914 gingen uit van de scenario's van een Britse poging om oorlogschepen te stationeren in Zeeland en van een Britse landing bij Harlingen en Delfzijl ten behoeve van een aanval op Noord-Duitsland. Omdat het gevaar van een neutraliteitsschending het grootst leek in het zuiden van Nederland, werden in de eerste weken van de oorlog het hoofdkwartier en een belangrijk deel van het Veldleger in Noord-Brabant gestationeerd.¹⁷

De positie van Nederland in de Duitse operatieplannen

Duitsland voerde onder keizer Wilhelm II (1888-1918) een ambitieus bewapeningsprogramma uit. In het bijzonder de snelle opbouw van de Duitse vloot verhevigde de rivaliteit met het Verenigd Koninkrijk. Met het oog op een mogelijk conflict tussen de beide landen kregen zowel de Duitsers als de Britten meer interesse voor Nederland.¹⁸ Zo gaf Keizer Wilhelm II in mei 1897 de opdracht aan de bevelhebber van de Duitse vloot, admiraal Von Knorr, een opzet te maken voor een oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. Hierop ontwierp de Duitse Marinestaf een plan voor een verrassingsaanval op Nederland en België dat Knorr op 21 februari 1898 aan Wilhelm II presenteerde. Het idee was om 11.000 soldaten op zeven stoomschepen en begeleid door acht slagschepen binnen 24 tot 30 uur naar de Westerschelde te transporteren. In de monding van de rivier zouden vervolgens op zeven plaatsen landingen plaatsvinden. Tegelijkertijd zouden twee Duitse legerkorpsen vanaf de oostgrens in de richting van zowel Breda als Antwerpen oprukken. Binnen enkele uren zouden Walcheren, Zuid-Beveland en Antwerpen in Duitse handen moeten zijn gevallen. De controle over de Scheldemonding zou van grote waarde zijn in een conflict met het Verenigd Koninkrijk. Het rapport van de Duitse Marinestaf stelde dat, aangezien in een oorlog met het Verenigd Koninkrijk het voortbestaan van het land op het spel zou staan, Duitsland zich niet moest laten ontmoedigen door juridische vraagstukken zoals de neutraliteitsschending van Nederland en België. Het was immers ook niet uit te sluiten dat de Britten zelf de Scheldemonding zouden willen bezetten. De Nederlandse defensie werd daarbij niet in staat geacht veel te kunnen ondernemen tegen een verovering van Walcheren. De Duitse Marinestaf verwachtte dat de zwakke Nederlandse krijgsmacht volledig zou worden geconcentreerd in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. De verdedigingswerken van de Hollandse Waterlinie werden wel omschreven als een van de sterkste defensieve posities in Europa. Verondersteld werd dat bij een mogelijk conflict tussen het Verenigd Koninkrijk en Duitsland de Nederlanders zouden willen vasthouden aan hun neutraliteitsbeleid. Een Nederlandse samenwerking met de Duitsers zou immers onmiddellijk het verlies van de zeer rijke Nederlandse koloniën aan het Verenigd Koninkrijk tot gevolg hebben.¹⁹

De chef van de Duitse Generale Staf generaal Von Schlieffen had echter grote bedenkingen over de gewaagde onderneming van de *Kaiserliche Marine*. Hij hield zich ook niet zo zeer bezig met een mogelijke oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk, als wel met het strategische dilemma hoe Duitsland moest omgaan met de dreiging van een tweefrontenoorlog tegen Rusland en Frankrijk. De Duitse Generale Staf onderzocht diverse scenario's, maar een snelle invasie van Frankrijk, vóórdat Rusland volledig zou zijn gemobiliseerd, had de voorkeur. In een memorandum van 2 augustus 1897 concludeerde Von Schlieffen dat een Duitse doorbraak van de Franse verdediging aan de Frans-Duitse grens tussen Belfort en België door de sterke fortificaties niet mogelijk was. Bij een Duitse aanval op Frankrijk zou daarom een keuze moeten worden gemaakt tussen een opmars over de rechterflank via België en Luxemburg of over de linkerflank via Zwitserland. Omdat de Zwitserse Alpen een aanval en

de bevoorrading zouden bemoeilijken, stelde Von Schlieffen voor om in een oorlog met de Fransen de Belgische neutraliteit te schenden, maar hij wees hierbij wel op de mogelijke Britse reactie en de kracht van de Belgische vesting Luik. In het Duitse operatieplan 1899/1900 werd de aanval op Frankrijk via België en Luxemburg voor het eerst opgenomen.²⁰ In de daarop volgende jaren werkte Von Schlieffen zijn aanvalsplan op West-Europa verder uit. In eerste instantie was hij nog voorzichtig. Zo schreef de chef van de Duitse Generale Staf in 1902 dat hij uitging van een Frans offensief. De Duitse troepen zouden hierbij alleen België mogen binnenvallen op uitdrukkelijk bevel van het Duitse opperbevel. Het grondgebied van Luxemburg mocht daarentegen wel onmiddellijk worden betreden als de Fransen dat ook deden. Von Schlieffen vervolmaakte zijn operatieplan met behulp van 'Kriegsspiele.' In 1905 figureerde Nederland voor het eerst in een Duits oorlogsspel, namelijk als bondgenoot van Duitsland.²¹ De laatste versie van het Von Schlieffenplan van 31 december 1905 was een stuk gewaagder dan eerdere opzetten. Het gedetailleerde aanvalsplan ging ervan uit dat een tweefrontenoorlog vermeden kon worden door vrijwel het volledige Duitse leger aan de westgrens te concentreren. Door een snelle en preventieve aanval zouden de Franse strijdkrachten in zes weken tijd volledig verslagen moeten worden, waarna de Duitsers hun handen vrij zouden hebben om met de Russen te kunnen afrekenen. Von Schlieffen stelde voor om de Franse legers te omsingelen, naar analogie van de beroemde slag van Cannae van 216 voor Christus toen Hannibal de Romeinse legioenen wist in te sluiten en te vernietigen, door de sterke rechtervleugel van de Duitse aanvalslinie via Belgisch en Nederlands grondgebied te laten oprukken.²² Het Duitse operatieplan 1905/06 ging ervan uit dat de Duitse rechterflank, het 1e Leger onder Von Kluck, in 25 dagen Parijs moest zien te bereiken. Voor deze snelle opmars was het gebruik van het Belgische en Nederlandse spoorwegnet onontbeerlijk. In Nederland werd hierbij de controle over de bruggen over de Maas bij Venlo, Roermond en Maastricht en de dubbele spoorlijnen in Midden en Zuid-Limburg van cruciaal belang geacht voor het slagen van de Duitse aanval. Het 1e Duitse Leger zou vanaf het Nederlands grondgebied niet alleen Brussel en Antwerpen kunnen insluiten, maar bovendien de sterke Belgische linie tussen Namen en Luik vanuit het noorden kunnen oprollen.²³ Volgens Von Schlieffen was het dus vanuit militair-operationeel en logistiek oogpunt noodzakelijk om de neutraliteit van de Lage Landen te schenden. Hij zag echter mogelijkheden om de Nederlanders zo ver te krijgen dat zij een vrije Duitse opmars door Limburg zouden toestaan: 'Die Niederlande erblicken in dem Frankreich verbundenen England nicht weniger einen Freund als Deutschland. Ein Abkommen mit ihnen wird sich erzielen lassen.'²⁴ Von Schlieffen was echter niet helemaal zeker van zijn zaak en nam in zijn plan op dat, als de Nederlandse troepen verzet zouden bieden, zij als vijand dienden te worden beschouwd.

Waarop de chef van de Duitse Generale Staf zijn mening baseerde dat de Nederlanders bereid zouden zijn om samen te werken met de Duitsers of alleen maar zouden protesteren tegen een schending van hun neutraliteit, is onderwerp van debat tussen Nederlandse historici. De Leeuw speculeert dat Von Schlieffen tot zijn idee is gekomen door de pro-Duitse politiek van Kuiper. Fortuin en Snapper wijzen daarentegen op het feit dat de Duitsers bekend zouden zijn geweest met de uitspraken van de toenmalige chef van de Nederlandse Generale staf, luitenant-generaal Kool (1897-1907), die stelde dat Nederland militair te zwak was om Limburg te verdedigen. Von Schlieffen was echter een militair en geen diplomaat of politicus. Het lijkt er daarom op dat zijn wens op een vrije doortocht door Zuid-Limburg eerder de vader van de gedachte is geweest.²⁵

Op 1 januari 1906 ging Von Schlieffen met pensioen. Zijn aanvalsplan op West-Europa liet hij als militair testament achter voor zijn opvolger, generaal Von Moltke (de jongere). In eerste instantie liet de nieuwe Duitse chef van de Generale Staf het Von Schlieffenplan ongewijzigd. De Duitsers gingen ervan uit dat Nederland waarschijnlijk toch wel bij de strijd betrokken zou raken. Een Britse schending van de Nederlandse neutraliteit was immers ook niet uit te sluiten. In het operatieplan 1906/07 stond hiervoor: 'die Haltung Hollands ist eher freundlich als feindlich zu erwarten, während mit einer feindlichen Haltung Belgiens zu rechnen ist. Eine Unterstützung Belgiens durch die englische Armee ist nicht ausgeschlossen. Sie kann durch Holland vorgehen oder bei Antwerp landen.'²⁶

In 1908 paste Von Moltke echter alsnog het Von Schlieffenplan aan door de opmars van het 1e Leger door Nederland te schrappen. In het operatieplan 1908/09 stond vermeld: 'Die deutschen Interessen fordern, dass holländisches Gebiet nicht betreten wird.'²⁷ Deze wijziging zette een mogelijke Duitse aanval op West-Europa onder een grote tijdsdruk. De ontplooiing van de cruciale Duitse rechtervleugel moest nu plaatsvinden in de smalle ruime tussen Aken en de zuidgrens van Nederlands Limburg. Voor de snelle opmars en de bevoorrading van het 1e Leger was na de aanpassing door Von Moltke nog maar de helft van het aantal wegen en één spoorlijn beschikbaar. Bovendien zou het nu heel lastig worden om de vesting Luik en de hoofdmacht van het Belgische leger te omsingelen. De chef van de Duitse Generale Staf erkende dat er een bondgenootschap met Nederland voor de Duitsers van onschatbare waarde zou zijn. Von Moltke geloofde echter niet dat met Nederland overeenstemming zou kunnen worden bereikt over een vrije doormars en het gebruik van het spoorwegnet. Zijn inschatting was dat de Nederlanders deze schending van hun neutraliteit niet zouden accepteren. Wanneer Nederland zich vijandig zou opstellen dan zouden de Duitsers minimaal twee legerkorpsen nodig hebben om het Nederlandse leger vast te zetten. De flankdreiging voor de Duitse rechtervleugel werd zelfs nog groter als de Britten troepen naar de Vesting Holland zouden overbrengen. Von Moltke schreef daarom in 1911 dat een vijandig Nederland in de rug desastreuze gevolgen zou kunnen hebben voor de Duitse opmars in het Westen. De rechtervleugel zou immers veel aan kracht inboeten als er troepen vrij gemaakt zouden moeten worden om tegen Nederland te worden ingezet. Een neutraal Nederland zou daarentegen de Duitse aanval tegen Frankrijk juist rugdekking geven. Von Moltke was dan ook van mening dat de technische complicaties van een opmars door alleen België van de Duitse rechtervleugel te prefereren waren boven het risico dat Nederland de zijde van de vijand zou kiezen. De inschatting van de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteit en het weerstandsvermogen van de Nederlandse krijgsmacht speelden in zijn overweging een doorslaggevende rol. De Duitse legerleiding werd over de Nederlandse neutraliteit en defensie goed geïnformeerd door de Duitse militair attaché in Den Haag, majoor Renner. Diens rapporten over de versterking van de Nederlandse kustverdediging verzekerden Von Moltke dat Nederland ook niet zonder slag of stoot in Britse handen zou vallen. Generaal-majoor Thiange, de chef van de Nederlandse Generale Staf, liet Renner in november 1908 zelfs weten dat het enige doel voor zijn land het handhaven van de neutraliteit was. De Nederlanders hadden hierbij volgens hem meer zorg over een mogelijke Britse landing dan over een Duitse opmars door Limburg. Thiange vroeg aan Renner of Nederland kon rekenen op Duitse hulp bij een Britse invasie. Von Moltke liet in een reactie weten dat hij militair overleg met de Nederlanders afwees omdat dit binnen 24 uur in Londen bekend zou zijn. Zijn standpunt ten aanzien van Nederland was duidelijk. Als Nederland zijn neutraliteit naar alle zijden zou verdedigen, dan moest Duitsland deze niet schenden. Als de Nederlanders zich echter niet neutraal zouden opstellen,

dan moest vanzelfsprekend Duitsland Nederland de oorlog verklaren. Wanneer de Nederlanders formeel om hulp zouden verzoeken, dan moesten de Duitsers bereid zijn een bondgenootschap aan te gaan. De Duitse legerleiding kon naar aanleiding van de rapportages van Renner aannemen dat de Nederlanders zich niet alleen tegen een Britse aanval zouden verzetten maar in dat geval ook de hulp van Duitsland zouden inroepen. Von Moltke geloofde overigens niet dat het Verenigd Koninkrijk de Nederlandse neutraliteit zou schenden als het zelf in de oorlog zou treden in reactie op een Duitse schending van de Belgische neutraliteit.²⁸ De chef van de Duitse Generale Staf gebruikte ook nog een economisch argument om de opmars door Nederland uit het plan te schrappen. Hij vreesde de gevolgen van een Britse blokkade en dacht dat Duitsland deze dreiging door de handel met het neutrale Nederland deels kon doorbreken: 'Ein feindliches Holland im Rücken könnte bei dem Vormarsch des deutschen Heeres nach Westen von verhängnisvollen Folgen sein. ....Bleibt Holland neutral, so sichert es uns damit den Rücken, denn England wird die holländische Neutralität nicht seinerseits verletzen können, wenn es uns wegen unserer Verletzung der belgischen Neutralität den Krieg erklärt. ....Ferner wird es für uns von den größten Bedeutung sein in Holland ein Land zu haben, dessen Neutralität Ein- und Zuführern gestattet. Es muß unsere Luftröhre bleiben damit wir atmen können.'²⁹

Von Schlieffen schreef eind december 1912, kort voor zijn dood, nog een memorandum over zijn aanvalsplan. Blijkbaar was hij nu toch ook tot het inzicht gekomen dat met Nederland niet te onderhandelen viel over een vrije doortocht door Limburg. Sterker, de voormalige chef van de Duitse Generale Staf was er nu van overtuigd dat Nederland door zijn koloniale bezit volledig afhankelijk was van het Verenigd Koninkrijk. De Nederlanders zouden zich dan ook niet neutraal opstellen in een Europees conflict maar bijvoorbeeld een doortocht van de Britse vloot door de Westerschelde toestaan. Von Schlieffen vond daarom dat bij een Duitse aanval op Frankrijk ook Nederland tot aan de Hollandse Waterlinie bezet moest worden. De opmars van de Duitse rechterflank moest daarom van Roermond naar Nijmegen worden uitgebreid. Een snelle verovering van de bruggen over de Maas was daarbij noodzakelijk. Von Schlieffen stelde voor dat de Duitsers op verschillende plaatsen tegelijk de Maas zouden oversteken. Voor de operatie tegen Nederland waren volgens hem twee versterkte divisies met 40 infanterie bataljons en 180 stukken geschut nodig, waarvan één ten noorden van de Nederlandse rivieren de rechterflank moest dekken en de andere divisie ten zuiden van de Waal Noord-Brabant en Zeeland moest bezetten. Von Schlieffens voorstellen maakten echter weinig indruk meer op de Generale Staf en Von Moltke nam ze niet over.³⁰

Von Moltke vond het dus niet noodzakelijk om ook Nederland te betrekken bij de uitvoering van de Duitse aanval op Frankrijk en België. Hij hield echter nog wel een slag om de arm. Zo wees Von Moltke mogelijke onderhandelingen met de Nederlanders over een vrije doortocht zeker niet af. Bovendien wilde hij Nederland alleen ongemoeid laten als de Nederlandse neutraliteit ook daadwerkelijk zou worden gehandhaafd tegen een mogelijke Britse operatie. Tenslotte bleef de snelle verovering van vesting Luik een voorwaarde voor het slagen van het Duitse aanvalsplan. Als de stad op de twaalfde dag nog niet zou zijn ingenomen dan zag hij zich gedwongen het 1e Leger alsnog door Nederlands gebied heen te sturen. Het Duitse operatieplan 1913/14 dicteerde dan ook: 'Englische Landungen müssen verhindert werden. Über den Durchmarsch durch den holländischen Zipfel um Maastricht muss an einem späteren Mob. Tage verhandelt werden, ebenso über Ausnutzung den holländischen Bahnlinie über Maastricht. ....bis zum 12. Mob. Tag Lüttich nicht gefallen, muss 1. Armee beim Vormarsch holländisches Gebiet betreten.'³¹

De positie van Nederland in de Britse operatieplannen

De Britse strategie was defensief en had tot doel het handhaven van het omvangrijke koloniaal bezit. Ten aanzien van het Europese Continent was het Britse uitgangspunt dat voorkomen moest worden dat een van de landen te dominant zou worden waardoor het machtsevenwicht in Europa zou worden verstoord. Het Verenigd Koninkrijk was daarom beducht voor de groeiende macht van Duitsland, in het bijzonder voor de snelle uitbouw van de *Kaiserliche Marine*. De Britten reageerden daarop door de *Royal Navy* meer in de Europese wateren te concentreren en door samenwerking te zoeken met Frankrijk en Rusland. De Britse legerleiding realiseerde zich dat in een mogelijk conflict met Duitsland de Nederlandse kustlijn, met de zeehavens en de Rijn- en Scheldemonding, een strategische positie innam. In een vergadering van het *Committee of Imperial Defence* (een overlegorgaan tussen het Britse kernkabinet met de militaire top over defensie en buitenlands beleid) in juli 1905 verklaarde Premier Balfour dat het voor het Verenigd Koninkrijk daarom van groot belang was dat Nederland onafhankelijk bleef: 'Although, jointly with four other powers [Frankrijk, Pruisen, Oostenrijk-Hongarije en Rusland], we guarantee the territorial integrity of Belgium, we are under no such obligation as regards Holland, whose independence is of even greater importance to this country.'³² De Britse legerleiding beschouwde een Duitse aanval op Nederland als een *casus belli*, een onmiddellijke aanleiding om een oorlog te beginnen. Nederland moest dan natuurlijk wel zijn neutraliteit willen handhaven en niet met de Duitsers samenwerken. De Nederlanders deden op dit punt hun best om de Britten gerust te stellen. Colijn, de Nederlandse Minister van Oorlog, vertelde de Britse militair attaché, luitenant-kolonel Bridges, in september 1911 dat zijn land zich zou verzetten tegen een Duitse doortocht van Limburg naar België. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Van Swinderen liet zich in gelijke strekking uit tegenover de Britse gezant Johnstone. Bridges rapporteerde Londen echter dat hij sceptisch was over het Nederlandse weerstandsvermogen en dat hij dacht dat het Nederlandse leger niet in staat was om de Duitse aanval te stoppen tot aan de Stelling Amsterdam. De Britten beseften echter dat zij zelf ook niet in staat waren een Duitse bezetting van Nederland te voorkomen.³³

Om steun te kunnen geven aan de bondgenoten op het Europese Continent tegen een mogelijke Duitse agressie besloot het Verenigd Koninkrijk in 1906 een expeditieleger te vormen. In datzelfde jaar werden al afspraken gemaakt om bij een Duitse aanval deze strijdmacht via de Franse havensteden Duinkerken en Calais naar België te sturen. In 1909 en 1911 onderzocht de Britse Generale Staf ook hoe Britse troepen Nederland zouden kunnen ondersteunen. Het Verenigd Koninkrijk was echter terughoudend om zich ten aanzien van Nederland militair te committeren. Het Britse expeditieleger telde immers slechts enkele divisies en bovendien hadden de Britten in 1911 de Fransen toegezegd om na een Duitse aanval 150.000 man naar Frankrijk over te brengen om de rechterflank te dekken. De Britse legerleiding geloofde daarnaast dat Duitsland belang had bij de handhaving van de Nederlandse neutraliteit in een Europees conflict met het oog op de dreiging van een Britse economische blokkade. Mede als gevolg van deze overwegingen maakte het Britse opperbevel vóór 1914 voorbereidingen om een expeditiemacht naar Frankrijk en België te sturen. In tegenstelling tot de Duitse Generale Staf werden verder geen plannen en scenario's ten aanzien van een Europese oorlog uitgewerkt. Niet alleen was de Britse Generale Staf op dit punt niet zo ontwikkeld en gespecialiseerd als de Duitse, de Britten moesten zich daarnaast ook bezighouden met de onoverzichtelijke verdediging van het hele Britse Rijk.³⁴

Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 was er voor Nederland geen enkele aanleiding om af te zien van een strikt neutraliteitsbeleid, Niet alleen bood dit de enige garantie om uit de strijd te kunnen blijven, bovendien was het land verdeeld in een pro-Duits en een pro-Engels kamp. Het Nederlandse leger en de protestante en katholieke politici steunden Duitsland, terwijl de marine, de handelselite en de liberale en socialistische politici meer sympathie hadden voor het Verenigd Koninkrijk. Volgens Belgische bronnen had de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Loudon echter wel eind juli 1914 met de Belgische gezant Fallon gesproken over militaire samenwerking tussen beide landen. Op 1 augustus zou hij zelfs hebben aangedrongen op een gemeenschappelijke verdediging. Als hier al sprake van zou geweest, dan verloren de Nederlanders één dag later in ieder geval alle belangstelling voor militaire samenwerking met België. Op 2 augustus verklaarde Duitsland dat het de Nederlandse neutraliteit in acht zou nemen, terwijl de Belgen een Duits ultimatum kregen waarin een vrije doortocht over hun grondgebied werd geëist. Na de Belgische weigering verklaarden de Duitsers het land op 4 augustus de oorlog. De Britten wilden de Belgen helpen, maar zij vreesden dat de Nederlanders de Westerschelde zouden afsluiten zodat er geen troepen naar Antwerpen konden worden overgebracht. In werkelijkheid had de Nederlandse regering voorgenomen alleen maar een formeel protest te laten horen bij een Britse vaart door de Westerschelde. De Nederlandse OLZ Snijders had op 1 augustus de opdracht gekregen om tegen iedere neutraliteitsschending op te treden met uitzondering van een mogelijke Britse doortocht van de Westerschelde zolang het Verenigd Koninkrijk zelf nog niet officieel in oorlog was. Op 4 augustus boden de Britten ook de Nederlanders steun aan bij een Duitse aanval. Op initiatief van Churchill werd aan de Nederlanders zelfs een defensief bondgenootschap voorgelegd, in de hoop dat Nederland zich aan Britse zijde zou willen scharen. In reactie op de Britse oorlogsverklaring aan Duitsland op 5 augustus liet de Nederlandse regering echter weten dat de Westerschelde voor alle oorlogvoerende partijen was afgesloten. Maarschalk French, de commandant van het Britse expeditieleger, stelde desondanks voor om zijn strijdmacht naar Antwerpen over te brengen. De Britse legerleiding wees dit echter af en besloot de volgende dag om zes divisies naar Frankrijk te sturen. De Britse regering maakte bovendien op 6 augustus officieel bekend dat het de Nederlandse neutraliteit zou respecteren. De Britten hoopten dat deze verklaring de Duitsers ervan zouden weerhouden om Nederland te bezetten uit angst voor een mogelijke Britse landing.³⁵

De Duitsers waren inmiddels België binnengevallen. Op 5 augustus lag de vesting Luik al onder vuur. De laatste van de twaalf forten van de stad werd na elf dagen zware beschietingen door zware artillerie, en door zelfs een Zeppelin, tot overgave gedwongen. Hierdoor was het niet meer nodig om het 1e Duitse Leger door Nederland te sturen. De Belgische Koning Albert I gaf op 18 augustus opdracht aan de Belgische troepen om zich terug te trekken op Antwerpen. Toen de Duitse troepen de havenstad insloten vroegen de Britten zich af hoe ze de Belgische verdedigers konden helpen. Na een dringend verzoek van de Belgische regering om kanonnen, luchtdoelgeschut en vliegtuigen naar de omsingelde stad te sturen, stelde Churchill, de Britse Minister van Marine, op 7 september 1914 voor om druk uit te oefenen op de Nederlanders om een vrije doortocht door de Westerschelde toe te staan. In het uiterste geval moest de Nederlandse neutraliteit maar geschonden worden om Antwerpen te kunnen bevoorraden. Churchill had ook al tijdens de discussie over de inzet van het Britse expeditieleger in 1911 en 1912 erop aangedrongen om de troepen juist naar Antwerpen te sturen. Hij

suggeerde toen dat als Nederland zou weigeren om de Westerschelde vrij te geven de *Royal Navy* gewoon een doorbraak zou moeten forceren en tegelijk alle Nederlandse havens zou moeten afsluiten. De laatste maatregel zou de economische blokkade van Duitsland een stuk effectiever maken. Ook in 1914 meende Churchill dat de mogelijke gevolgen van een neutraliteitschending van Nederland niet van groot strategisch belang waren. Sterker nog, volgens hem was gezien de dreiging van een Britse blokkade een neutraal Nederland voor de Duitsers van meer waarde dan een vijandig of veroverd Nederland. In een kabinetszitting wezen de Britse Ministers van Buitenlandse Zaken Grey en van Oorlog Kitchener het idee van Churchill echter krachtig af. De Britse Generale Staf had al vóór de oorlog aangegeven dat het moeilijk zou zijn om een toegang tot de Westerschelde te bevechten tegen een vijandig Nederland. Als Nederland in de oorlog zou worden betrokken dan waren de Britten bovendien niet in staat een Duitse bezetting van Nederland te voorkomen. De meerderheid van de Britse regering vond in tegenstelling tot Churchill dat het strategische belang van het Verenigd Koninkrijk juist was gediend bij een neutraal Nederland.³⁶

In de eerste week van september 1914 werd de Duitse opmars aan de Marne gestuit waardoor de Duitsers er niet in slaagden om Parijs te veroveren. Het Von Schlieffenplan was mislukt en op 14 september 1914 nam Von Moltke ontslag als chef van de Duitse Generale Staf. De bevelvoering van Von Moltke is na de Eerste Wereldoorlog doorgaans kritisch beoordeeld door militairen en historici. Zijn wijzigingen van het Von Schlieffenplan in 1908 zouden de oorzaak zijn geweest dat het Duitse aanvalsplan in 1914 mislukte. De Amerikaanse historicus Turner noemt het zelfs een blunder om 600.000 man door de nauwe doorgang bij Luik te laten oprukken en stelt verder dat de Duitse opmars zonder het gebruik van de Nederlandse spoorlijnen wel in grote bevoorradingsproblemen moest komen.³⁷ Na de slag om de Marne werd de Duitse verovering van België voortgezet. Begin oktober leek de val van Antwerpen nabij. In de Nederlandse Ministerraad van 1 tot 3 oktober 1914 gaven de Ministers van Landbouw Treub, van Marine Rambonnet en van Oorlog Bosboom te kennen dat zij een grote machtsverschuiving ten gunste van Duitsland voorzagen als Antwerpen zou vallen. Nederland zou dan volkomen worden omsingeld door het machtige Duitsland wat een bedreiging vormde voor de economische en politieke zelfstandigheid van het land. Bovendien kon Nederland ongewild aan de verkeerde (Duitse) zijde in de oorlog betrokken raken als de Britten, in een poging Antwerpen te ontzetten, zich genoodzaakt zagen de Nederlandse neutraliteit te schenden. Bosboom was dan ook van mening dat Nederland een minder strikte neutraliteitspolitiek moest voeren door de Westerschelde op verzoek open te stellen voor de Britse scheepvaart. Treub wilde opheldering vragen aan de Duitsers over hun naoorlogse bedoelingen met Antwerpen. Minister-President Cort van der Linden en de Minister van Buitenlandse Zaken Loudon waren echter fel tegenstander van een dergelijke koerswijziging in het Nederlandse buitenlands beleid. Dit zou de Duitsers provoceren, het internationale vertrouwen in de Nederlandse neutraliteit ernstige schade toebrengen en bovendien was het opgeven van het strikte neutraliteitsbeleid niet aan de Nederlandse bevolking uit te leggen. Cort van der Linden en Loudon kregen uiteindelijk steun van de rest van de Ministerraad. De onenigheid over de neutraliteitspolitiek leidde bijna tot de val van het kabinet Cort van der Linden, maar de dissidente ministers vonden dat zij in crisistijd niet konden aftreden. Op 9 oktober viel Antwerpen in Duitse handen.³⁸

De Nederlandse regering bleef dus vasthouden aan een strikt neutraliteitsbeleid en het Veldleger kreeg de opdracht tegen iedere schending op te treden. Omdat de Nederlandse legerleiding het meeste rekening hield met een Duitse doortocht door Limburg of een Britse lan-

---

ding in Zeeland werd het grootste deel van de Nederlandse strijdkrachten in het zuiden van het land gestationeerd. Het hoofdkwartier van het Veldleger werd op 10 augustus 1914 van Den Haag naar Den Bosch en vervolgens in oktober naar Oosterhout verplaatst. Naast de 3e Divisie in West Noord-Brabant werd de 4e Divisie vanaf de Veluwe naar Midden en Oost Noord-Brabant gedirigeerd. Omdat ook de Cavaleriebrigade in de omgeving van Breda en een brigade van de 1e Divisie in de omgeving van Eindhoven lagen, waren alleen nog de 2e Divisie (langs de IJssel) en een deel van de 1e Divisie (aan de Hollandse kust) boven de rivieren gestationeerd. Deze opstelling van het Veldleger bleef in grote lijnen gedurende de rest van oorlog gehandhaafd. Snijders maakte het door oefeningen en door het plaatsen van ponton- en schipbruggen wel mogelijk om in tijden van nood het Veldleger snel te laten terugtrekken binnen de Hollandse Waterlinie. Voorstellen van het Nederlandse hoofdkwartier om het Veldleger in het midden van het land te concentreren werden door de regering verworpen omdat dit het vertrouwen in de Nederlandse neutraliteit zou aantasten.³⁹

In de loop van de Eerste Wereldoorlog kwam de Nederlandse neutrale positie steeds meer onder druk te staan. De Britten verlangden dat Nederland medewerking zou verlenen aan hun economische blokkade, terwijl de Duitsers op handelsgebied juist tal van concessies eisten om de gevolgen van de Britse blokkade te verzachten. De verhouding met de strijdende partijen verslechterde verder naarmate de oorlog zich voortsleepte. Doordat hun militaire verliezen zich opstapelden werd de behoefte van het Verenigd Koninkrijk en Duitsland om rekening te houden met de belangen van het neutrale Nederland navenant minder. De Nederlanders probeerden wel steun te zoeken bij ander neutrale staten, met name de Verenigde Staten. De Amerikanen toonden zich weinig geïnteresseerd in een samenwerking met de Nederlanders, zeker niet nadat hun land in april 1917 zelf ook de oorlog intrad. Om het Nederlandse leger te versterken werd op 23 juli 1915 de Landstormwet aangenomen die bepaalde dat vrijwel iedere man onder de 30 jaar militaire dienst moest gaan vervullen. Omdat er nu meer jongeren werden opgeroepen konden de oude lichten sneller afzwaaien. In 1918 was de omvang van het Nederlandse leger opgelopen tot 450.000 man. Meer dan de helft hiervan was echter met verlof, in training of in reserve. In kwalitatief opzicht liepen de Nederlandse strijdkrachten echter gedurende de oorlog een steeds grotere achterstand op vergeleken met de legers van de landen die in oorlog waren. In de hevige gevechten aan het Westfront deden de troepen van de strijdende partijen gevechtservaring op en werden tal van nieuwe tactieken en wapensystemen geïntroduceerd. De Nederlandse krijgsmacht kon daarentegen de voortschrijdende militairtechnologische ontwikkelingen nauwelijks bijhouden. Doordat Nederland slechts een kleine wapenindustrie bezat, was het afhankelijk van aankopen op de internationale wapenmarkt. De belligerenten waren echter niet bereid om modern militair materieel aan Nederland te leveren omdat zij die zelf hard nodig hadden. Wel kon de L.V.A. worden uitgerust met een hondertal vliegtuigen van divers fabrikaat. Deze bonte verzameling bestond deels uit geconfiscerde Britse, Franse en Duitse vliegtuigen die in Nederland een noodlanding hadden moeten maken. De Nederlandse strijdkrachten hadden echter aan het eind van de oorlog een groot tekort aan helmen, gasmaskers, mitrailleurs, luchtdoelgeschut en moderne artillerie. Bovendien waren veel Nederlandse soldaten gedemoraliseerd en mobilisatiemoe wat zich uitte in diverse opstootjes en zelfs muiterij eind oktober 1918 in het legerkamp de Harskamp. Geconcludeerd kan worden dat de Nederlandse defensie aan het eind van de Eerste Wereldoorlog relatief zwakker en kwetsbaarder was dan bij het begin. De afschrikking van de gewapende neutraliteit was in 1918 dan ook beduidend minder effectief dan in 1914.⁴⁰

Het gevaar voor een Duitse of Britse inval bleef gedurende de hele oorlog bestaan. Eind 1914 ging de meeste aandacht van de Nederlandse legerleiding uit naar de verdediging van Zeeland en West Noord-Brabant ter afweer van een mogelijke Britse aanval. Begin 1915 stelde Churchill nog voor om bij Antwerpen te landen om de Duitse aanvoerlijnen af te snijden. Dat de Britten in staat waren tot dergelijke grootschalige amfibische operaties bleek door hun landingen bij Gallipoli in maart 1915 en bij Thessaloniki in oktober 1915.⁴¹ Ook de Duitsers hielden de Britten nauwlettend in de gaten ten aanzien van hun intenties tegenover Nederland. Duitse spionnen kregen gedurende de oorlog de opdracht om te onderzoeken of de Nederlanders in staat waren zich te verzetten tegen een Britse inval, maar ook of de Nederlanders niet in het geheim met de Britten samenwerkten. Op 29 maart 1916 waarschuwde de Duitse Minister van Buitenlandse Zaken Von Jagow de Nederlandse gezant Gevers voor een Britse landing in Zeeuws-Vlaanderen. De Duitsers maakten duidelijk dat als de Nederlanders niet voldoende voorzorgsmaatregelen zouden nemen zij zich gedwongen zouden zien om zelf in te grijpen. Admiraal Schröder, commandant van het Duitse Marinekorps in Vlaanderen had al een half jaar eerder gerapporteerd dat niet vertrouwd kon worden op de Nederlandse verdediging en dat bij een Britse aanval op de Westerscheldemonding Zeeuws-Vlaanderen onmiddellijk bezet zou moeten worden. Hoewel Snijders niet geloofde in een Britse inval liet hij een dag later de militaire verlopen intrekken. Deze maatregel leidde tot veel binnenlandse onrust en tot vragen van de geallieerde diplomaten. Naderhand concludeerde de Nederlandse legerleiding dat de Duitsers mogelijk de militaire paraatheid van de Nederlanders hadden willen testen. Loudon verzekerde aan de Duitse gezant Kühlmann nog eens nadrukkelijk dat Nederland zich met volle kracht tegen iedere schending van zijn neutraliteit zou verzetten. Vanaf de herfst van 1916 werden Duitse eenheden aan de Zeeuws-Vlaamse grens gestationeerd, enerzijds om druk op de Nederlandse regering te kunnen uitoefenen, maar ook ter bescherming tegen een mogelijke Britse aanval via Nederlands grondgebied. In maart 1917 leek generaal Ludendorff, de plaatsvervangende chef van de Duitse Generale Staf, ervan overtuigd dat Nederland niet in staat was om weerstand te bieden tegen een Britse landing. Hij stelde daarom voor om uit voorzorg Zeeland te bezetten. Cort van der Linden slaagde erin deze crisis te bezweren door aan de Duitse diplomaat Kriege te verklaren dat zijn land iedere Britse aanval op zijn grondgebied zou afslaan en door de verregaande toezegging te doen dat Nederland dan ook de hulp van Duitsland zou inroepen. Hij weigerde echter om al voorafgaande aan een mogelijke Britse invasie afspraken te maken over de militaire samenwerking tussen beide landen.⁴² Aan de andere kant wees de Nederlandse regering Britse verzoeken in maart 1915 en in de herfst van 1917 voor het houden van militaire stafbesprekingen om te komen tot een gezamenlijke verdediging tegen een Duitse inval ook af. Begin 1918 maakten de Britten op eigen houtje een opzet voor de verdediging van Walcheren na een Duitse aanval. Voor dit plan *Scheme 'S'* werd zelfs een speciale brigade getraind. Onder druk van het Duitse offensief aan het Westfront werd deze eenheid echter in april 1918 alsnog in Frankrijk ingezet.⁴³

De oorlogsdreiging leidde ook tot grote spanningen tussen de OLZ Snijders en de Minister van Oorlog De Jonge. In maart 1918 eiste generaal Ludendorff dat Nederland de vrije doorvoer over Nederlandse spoor- en vaarwegen zou toestaan van Duits zand en grind voor de bouw van bunkers in België en Noord Frankrijk. Om zijn oproep kracht bij te zetten had Ludendorff troepen vlak bij de Nederlandse grens samengetrokken. Bij Gent werden twee infanterie- en één cavaleridivisie gelegerd om Zeeuws-Vlaanderen snel te kunnen bezetten, Legergroep Antwerpen, bestaande uit vier infanteriedivisies, zou in geval van een conflict

Noord-Brabant en Maastricht in moeten nemen en de zes infanteriedivisies van Legergroep Westfalen hadden als taak op te trekken naar de Vesting Holland. De Nederlandse regering zag geen andere keus dan grotendeels aan de Duitse vordering toe te geven, maar wel nadat ze hiervoor toestemming had gekregen van de geallieerden. De Britse legerleiding was zich er immers van bewust dat ze niet in staat was de doorvoer tegen te gaan of om Nederland te helpen bij een militair conflict met Duitsland. Snijders was echter inmiddels zeer pessimistisch geworden over de Nederlandse militaire mogelijkheden als het land inderdaad in de oorlog betrokken zou raken. Hij had al vanaf 1915 vergeefse pogingen ondernomen om meer duidelijkheid te krijgen van zijn regering over het gewenste krijgsbeleid. Moest hij zich richten op de grootste dreiging of moest de neutraliteit naar alle fronten gelijk worden verdedigd? Ook wilde de OLZ al nadere afspraken maken met potentiële bondgenoten om verzekerd te zijn van steun bij een aanval op Nederland. De Nederlandse regering wees echter deze suggesties af en volhardde in haar standpunt dat de neutraliteit strikt moest worden gehandhaafd. Tijdens het hoogtepunt van de zand- en grindkwestie in april 1918 stelde Snijders tegenover de Minister van Oorlog De Jonge dat hij een oorlog tegen de geallieerden verkoos boven een oorlog tegen de Duitsers. Omdat de zwakke Nederlandse strijdkrachten geen schijn van kans maakten tegen een Duitse invasiemacht en de geallieerde hulp nooit op tijd zou komen, omschreef hij een eventueel militair conflict met Duitsland als 'doelloos'. De Jonge was zeer verbolgen over deze kwalificatie en verloor hierdoor zijn vertrouwen in Snijders. Naar zijn mening kon een OLZ die de Nederlandse verdediging tegen een mogelijke Duitse inval al bij voorbaat als zinloos beoordeelde, niet langer in functie blijven. De overige ministers in de regering, met uitzondering van Minister-President Cort van der Linden, steunden de Minister van Oorlog hierin. Wilhelmina weigerde echter vervolgens om het ontslag van Snijders te bekrachtigen, zelfs als dit betekende dat zeven van de acht ministers zouden opstappen. Cort van der Linden wist zijn collega ministers ervan te overtuigen dat de kwestie vooralsnog geen kabinetscrisis waard was. Enkele maanden later moest Snijders na het aantreden van het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck alsnog het veld ruimen. Hij had grote moeite met de besluiten van de nieuwe regering om de instructie voor de OLZ te wijzigen en om een commissie in te stellen die de rellen op de Harskamp moest onderzoeken. Snijders bood uiteindelijk begin november 1918 zijn ontslag aan nadat de socialistische afgevaardigde Troelstra in de Tweede Kamer zijn vertrek had geëist en de nieuwe Minister van Oorlog, Alting von Geusau, had verklaard het leger te willen reorganiseren. Toen Snijders bij Koninklijk Besluit van 9 november 1918 op de meest eervolle wijze ontslag werd verleend, liep de Eerste Wereldoorlog ten einde. Twee dagen later werd de wapenstilstand tussen Duitsland en de geallieerden getekend.⁴⁴

Diverse historici hebben geprobeerd antwoord te geven op de vraag waarom Nederland uiteindelijk niet betrokken werd bij de Eerste Wereldoorlog. Volgens de Nederlandse diplomaat historicus Smit was het meer geluk dan wijsheid dat Nederland erin slaagde om zijn neutraliteit te handhaven. Schuurisma noemt het zelfs een zeldzaam gelukkige speling van het lot.⁴⁵ Veelal wordt er daarnaast gewezen op de rol van de strijdende partijen. Zolang de Duitsers en de geallieerden meer voordelen zagen in een neutraal Nederland dan in een bezet Nederland, bestond er geen noodzaak om het land aan te vallen. Ook wordt gesteld dat de Duitse keizer en enkele diplomaten, zoals de gezant in Den Haag Rosen en zijn voorganger Von Kühlmann, die in 1917 Minister van Buitenlandse Zaken werd, de druk van de haviken in de Duitse legerleiding om Nederland te veroveren zouden hebben weerstaan. Hetzelfde kan gezegd worden van de Britse Minister van Buitenlandse Zaken Grey ten aanzien van

Churchill.⁴⁶ In recente publicaties wordt er meer aandacht gegeven aan de eigen bijdrage van Nederland aan de instandhouding van zijn neutraliteit. Van Tuyl van Serooskerken roemt de ‘balancing act’, waarbij Nederlandse regering met de beperkte beschikbare (diplomatieke, militaire en economische) middelen het maximale resultaat (het respecteren van de Nederlandse neutraliteit) wist te bereiken. Porter schrijft dat naar buiten toe wel een strikte neutraliteitshandhaving werd beleden, maar dat er achter deze façade van idealisme wel degelijk pragmatisch werd gehandeld, door bijvoorbeeld compromissen te sluiten met Duitsland en het Verenigd Koninkrijk op economisch terrein. Ook Abbenhuis is van mening dat Nederland het preciaire evenwicht tussen de belangen van de strijdende partijen zorgvuldig wist te bewaren. Toen vanaf 1916 de druk op de Nederlandse neutraliteit verder toenam en de diplomatieke speelruimte navenant afnam, zouden de Nederlanders vaker toegeven aan de wensen op handelspolitiek gebied van met name de Duitsers. Doordat de geallieerden van hun kant zich echter realiseerden dat zij baat hadden bij een neutraal Nederland en dat zij een Duitse bezetting van het land toch niet konden voorkomen, bleef de belangenbalans van de strijdende partijen intact.⁴⁷

Ook stellen diverse auteurs dat de Nederlandse krijgsmacht een belangrijk onderdeel vormde van het succesvolle neutraliteitsbeleid. Naast het feit dat Nederland over het algemeen zijn buurlanden wist te overtuigen van zijn vaste wil niet van de traditionele neutrale koers af te wijken, was het Nederlandse defensiebeleid geloofwaardig in de zin dat de Nederlanders niet alleen de bereidheid toonden, maar ook in enige mate in staat werden geacht om tegen iedere neutraliteitsschending op te treden. De afschrikking van de sterkte van de Nederlandse krijgsmacht lijkt in het bijzonder vóór het uitbreken van de oorlog effectief te zijn geweest. Een aantal historici is van mening dat de aanpassing van het Von Schlieffenplan door Von Moltke vooral het gevolg zou zijn geweest van de herbewapening van de Nederlandse strijdkrachten sinds 1905. Zo zouden de Duitsers en de Britten de gevechtskracht van het Nederlandse leger hoger hebben aangeslagen dan die van het Belgische leger. Andere auteurs, zoals Fortuin, wijzen juist op het Duitse ontzag voor de kracht van de Nederlandse stellingen en waterlinies. De sterkte van de Nederlandse krijgsmacht moet daarbij natuurlijk wel worden gezien in de totale militaire krachtsverhouding aan het Westfront. De gevechtskracht van het Nederlandse leger zou immers nooit voldoende zijn geweest om een mogelijke hoofdaanval van een Europese grote mogendheid af te slaan, maar bepaalde wel de hoeveelheid troepen die voor een nevenaantal benodigd waren. Von Moltke zou van mening zijn geweest dat het Nederlandse leger een niet te onderschatten tegenstander was en dat de Nieuwe Hollandse Waterlinie, zeker als de Britten voor ondersteuning zouden zorgen, een lastig obstakel voor de Duitse strijdkrachten vormde. Het aantal Duitse troepen dat nodig was om Nederland te bezetten zou dan ook ten koste gaan van de beschikbare eenheden die tegen Frankrijk kon worden ingezet. Snapper en Van Tuyl van Serooskerken wijzen er ook op dat de Nederlandse weerstandsmogelijkheden tegen een eventuele Britse invasie van groot belang waren voor de Duitse afweging om Nederland wel of niet bij hun aanvalsplan te betrekken. Als Nederland volgens Duitse inschatting sterk genoeg was om zich te verdedigen tegen het Verenigd Koninkrijk dan was daarmee de Duitse opmars verzekerd van flankbescherming en verviel de voornaamste reden om Nederland te bezetten.⁴⁸ Geconcludeerd kan worden dat, hoewel de relatieve gevechtskracht na 1916 afnam, het weerstandsvermogen van het Nederlandse leger wel degelijk een cruciale rol speelde in de koele afweging van de strijdende partijen over de kosten en baten van de verovering van Nederland. Moeyens schrijft dat Snijders daarom ook meer de nadruk legde op de preventieve dan op de feitelijke defensieve waarde van het Nederlandse

leger. Van Tuyll van Serooskerken beweert dat Nederland een adequaat leger had dat een belangrijke bijdrage leverde aan de ‘balancing act’ om het land buiten de oorlog te houden. Hij is dan ook van mening dat Nederland zelf het grootste aandeel leverde aan de succesvolle handhaving van zijn neutraliteit. Ook Abbenhuis stelt: ‘The Netherlands kept itself out of the war.’⁴⁹

Conclusie

De mate waarin Nederland erin slaagde om op eigen kracht buiten de Eerste Wereldoorlog te blijven is moeilijk nauwkeurig vast te stellen. Wel kan worden geconcludeerd dat de Nederlandse regering door zijn standvastige maar ook flexibele neutraliteitspolitiek en door zijn relatief krachtig defensiebeleid hieraan een belangrijke bijdrage leverde. Dankzij de modernisering van zijn krijgsmacht vanaf 1901 beschikte Nederland in 1914 over een geloofwaardige militaire afschrikking die van niet te onderschatten invloed was op de kosten- en batenafweging van de strijdende partijen ten aanzien van een mogelijke bezetting van Nederland.

Het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid gedurende het interbellum

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog bevond Nederland zich in een politiek isolement. Het land had bij de overwinnaars door zijn optreden in de oorlog een negatieve reputatie verworven als oorlogsprofiteur. Het feit dat de Duitse keizer Wilhelm II er politiek asiel kreeg deed verder afbreuk aan het aanzien van Nederland. België koesterde in 1918 annexatieplannen ten aanzien van Nederland en claimde een deel van het grondgebied van Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Het is vooral aan de inspanningen van de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Van Karnebeek te danken dat Nederland na verloop van tijd weer erkend werd als gerespecteerd lid van de internationale gemeenschap. Hij voerde een actievere buitenlandse politiek dan zijn voorgangers. Zo trad Nederland in 1920 toe tot de Volkenbond. Deze internationale organisatie was op initiatief van de Amerikaanse President Wilson opgericht bij het tekenen van het verdrag van Versailles. Het doel van de Volkenbond was het bevorderen van internationale samenwerking en het verzekeren van vrede en veiligheid. De organisatie probeerde oorlogen te voorkomen door ontwapening, onderhandelingen en door een systeem van collectieve veiligheid. Conform het Handvest van de Volkenbond hadden alle lidstaten de plicht op te treden, desnoods met de inzet van militaire middelen, wanneer één lid van de Volkenbond werd aangevallen. De Nederlandse deelname aan de Volkenbond was feitelijk in strijd met het neutraliteitsbeleid. Anderzijds kan het toch ook niet als een echte breuk in de Nederlandse buitenlandse politiek worden beschouwd omdat Nederland een voorbehoud maakte tegen de juridische plicht om als Volkenbondlid automatisch aan militaire sancties deel te nemen. Van Karnebeek noemde het Nederlandse buitenlands beleid ferm zelfstandigheidspolitiek. Het verzoek van België in de jaren twintig om tot een militaire samenwerking te komen werd dan ook vriendelijk maar beslist afgewezen door Nederland.⁵⁰

Het ‘vredesdividend’ uit de jaren twintig

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog was er in Nederland veel maatschappelijke steun om fors te bezuinigen op defensie. De gedachte hierbij was dat nu de Duitse dreiging voorbij was het vredesdividend kon worden geïnd. De politiek was echter opnieuw verdeeld over de vraag hoe de organisatie van de toekomstige Nederlandse krijgsmacht er uit moest komen te

zien. Uiteindelijk wist Minister van Oorlog Van Dijk met instemming van de landmachttop een kundig compromis op te stellen. Zijn Dienstplichtwet werd op 14 december 1921 door de Tweede Kamer aangenomen met 50 stemmen voor en 48 tegen. De nieuwe wet verving alle bestaande militie- Landweer en Landstormwetten en betekende een grote wijziging in de samenstelling van het Nederlandse leger, zowel in vredes- als in oorlogstijd. Zo werd de omvang van de jaarlijkse lichte teruggebracht naar 19.500 man. Dit betekende bijvoorbeeld dat in 1926 minder dan de helft van de 49.000 goedgekeurde mannen daadwerkelijk onder de wapenen kwamen. In België had de lichte van 1921 daarentegen een omvang van 55.000 man. Daarnaast werd de duur van de dienstdienst verkort naar vijf en een halve maand. Voor een deel van de lichte volstond zelfs een duur van de eerste oefening van anderhalve maand, waarna in de eigen woonplaats op zaterdagmiddagen en in de avonden nog maar 300 oefeningen hoefden te worden gemaakt. Alleen de dienstplichtige artilleristen, cavaleristen, genisten, piloten en het medisch personeel bleven twaalf tot achttien maanden onder de wapenen. Na vervulling van de dienstdienst zouden alle reservisten na verloop van tijd nog twee herhalingsoefeningen van in totaal 40 dagen krijgen. Later werd dit uit bezuinigingsoverwegingen teruggebracht naar 30 dagen. Als compensatie voor het feit dat de lichten waren verkleind, werd de periode dat de afgezwaaide soldaten mobilisabel waren verlengd van twaalf naar vijftien jaar.

Het leger kreeg door de Dienstplichtwet van 1922 ook een aparte vredes- en oorlogsorganisatie. Het leger bestond in vredetijd uit 24 infanterieregimenten met in totaal 72 bataljons. In oorlogstijd zou dit aantal moeten worden verdubbeld tot een sterkte van 48 regimenten met in totaal 144 bataljons. Na mobilisatie zouden de zeven jongste lichten het Veldleger vormen, bestaande uit vier divisiegroepen (legerkorpsen) met acht divisies van elk drie infanterieregimenten en een artillerieregiment. De oudere lichten met soldaten van 28 tot 35 jaar waren bestemd voor de 24 reserve infanterieregimenten, ook bestaande uit in totaal 72 bataljons. De Landweer en de Landstorm werden in 1922 officieel opgeheven. De regimenten van het vredesleger waren echter niet paraat, maar werden alleen als opleidingseenheden gebruikt. In de nieuwe organisatie was er dus geen sprake meer van een kadermilitie leger maar enkel nog van een militie leger. Door de kleinere lichten en door het besluit dat in oorlogstijd de helft van de eenheden nog volledig zouden moeten worden geformeerd in plaats van alleen op sterkte te worden gebracht, kon bezuinigd worden op het beroepskader. Zo liep het aantal beroepsofficieren terug van 1.050 in 1918 tot 668 in 1930.

Een andere wijziging in de legerorganisatie uit 1922 was de verdubbeling van het aantal artillerieregimenten van vier naar acht. Het aantal regimenten vestingartillerie werd daarentegen teruggebracht van vier naar één. Dit laatste regiment werd in 1928 alsnog opgeheven. Daarnaast werd het Regiment Kustartillerie en het Korps Luchtvaartartillerie opgericht. Om het Veldleger van een mobiele eenheid te voorzien werd in 1924 de Lichte Brigade opgericht, bestaande uit huzaren en het nieuwe Regiment Wielrijders. Ook het Nederlandse stelsel van verdedigingslijnen werd aangepast. In 1922 werden vier van de vijf hoofdstellingen verenigd tot de Vesting Holland dat tot hoofdverdedigingslijn van Nederland werd benoemd. Het Oostfront van deze stelling werd gevormd door de Nieuwe Hollandse Waterlijn en het Noordfront door de Stelling Amsterdam. Met uitzondering van de Stelling Den Helder werden in 1926 alle daarbuiten gelegen vestingwerken en lijnen, zoals de Grebbelinie, grotendeels opgeheven. Door de inkrimping van de vredeskern van de Nederlandse krijgsmacht konden veertien van de 50 garnizoenen worden ontbonden. In 1928 werden als bezuiniging ook nog de Ministeries van Oorlog en Marine samengevoegd tot het Ministerie van Defensie.⁵¹

Het wetsvoorstel van Van Dijk betekende een structurele lastenvermindering van tien miljoen gulden op de defensiebegroting. Desondanks bleef de gemobiliseerde omvang van het Nederlandse leger gelijk op ongeveer 250.000 man. Deze sterkte zou echter alleen bereikt kunnen worden door oudere lichten op te roepen die ook nog eens een kortere diensttijd hadden genoten. Dit stond haaks op het door vele politici gewenste ideaal van een klein, maar modern en goed getraind Nederlands leger. De plannen van de Minister van Oorlog leken echter aanvaardbaar omdat er naast de bezuinigingen ook investeringen werden voorgesteld. Naast het beschikbaar stellen van acht miljoen voor de bouw van vier oefenkampen, zou er een bewapeningsfonds komen van maar liefst 106 miljoen gulden. De noodzakelijk geachte verbetering van het trainingsniveau van de Nederlandse strijdkrachten kwam echter niet van de grond. Door bezuinigingen werden de vier oefenkampen uiteindelijk niet gerealiseerd en de nieuwe vredesorganisatie stond niet toe dat er grootschalige manoeuvres of oefeningen werden gehouden. In de praktijk kwam er ook niets terecht van de modernisatie van de Nederlandse strijdkrachten met behulp van het bewapeningsfonds. Van Dijk stelde in 1924 nog een schema op om tot en met 1931 60 miljoen gulden aan wapenaankopen te besteden. Vanaf 1925 werd er jaarlijks echter slechts 1.5 miljoen gulden besteed aan de aanschaf van nieuwe wapens. Zo werd in 1925 een Franse Renault FT-17 tank en in 1931 vijf Britse Carden Loyds Mark VI rupsantwagens gekocht voor proefdoeleinden. Een van de weinige moderne wapensystemen die in dienst werden genomen waren de kanonnen 10 Veld, waarvan er vanaf 1927 56 stukken bij het Zweedse Bofors werden besteld. Uiteindelijk is amper 10,5% van het bewapeningsfonds uit 1922 daadwerkelijk besteed aan de aanschaf van militair materieel. Doordat er vrijwel geen nieuwe wapens werden aangekocht, lagen tussen 1920 en 1935 de defensie-uitgaven aanzienlijk lager dan volgens de begroting toegestaan was.⁵²

Illustratief voor het gebrek aan publiek draagvlak voor defensie-uitgaven was het verwerpen van de Vlootwet 1924. De regering wilde de vloot in vooral Nederlands-Indië fors versterken door de bouw van onder andere twee kruisers, twaalf torpedobootjagers, achttien duikboten en tal van kleine boten en vliegtuigen. De kosten van het vlootbouwprogramma bedroegen ongeveer 300 miljoen gulden verspreid over een periode van veertien jaar. Het plan van de regering riep veel maatschappelijke weerstand op en er werd een protestpetitie opgesteld die door meer dan 1,1 miljoen Nederlanders werd ondertekend. Na een tiendaags marathon debat tussen vijf ministers en 34 parlementariërs werd de Vlootwet op 26 oktober 1923 verworpen met 50 stemmen tegen en 49 voor.⁵³

Door het innen van het vredesdividend daalde de Nederlandse defensiebegroting van 142 miljoen gulden in 1920 naar 99 miljoen gulden in 1927 en 88 miljoen gulden in 1935. Door de economische crisis van begin jaren dertig bleef de roep om nog verder te bezuinigen sterk. In 1931 werd de commissie Welter ingesteld met als opdracht te bezien welke uitgaven op de Rijksbegroting omlaag gebracht konden worden. In zijn verslag stelde de commissie dat, met inachtnaam van het feit dat er vanaf 1922 al ruim 23% minder werd uitgegeven aan de krijgsmacht, er niet verder geschrapt kon worden in de defensiebegroting. Desondanks werd in september 1933 de commissie Idenburg geïnstalleerd die moest onderzoeken of van de 190 miljoen die jaarlijks werd besteed aan de verdediging van zowel Nederland als Nederlands-Indië 25 tot 30 miljoen gulden kon worden bezuinigd. De Nederlandse regering schrok er echter van terug om de forse ingrepen die de commissie Idenburg begin 1934 voorstelde, zoals het opheffen van het Korps Mariniers, over te nemen.⁵⁴

De Nederlandse reactie op de groeiende Duitse dreiging in de jaren dertig

In reactie op het rapport van de commissie Idenburg schreef de commandant van het Veldleger, luitenant-generaal Röell, eind maart 1934 aan de Minister van Defensie Deckers dat de Nederlandse krijgsmacht juist versterkt moest worden. Hij motiveerde zijn uitspraak door te wijzen op nieuwe politieke koers van Duitsland. Nu Hitler aan de macht was gekomen verwachtte de commandant van het Veldleger spoedig een herleving van de Duitse militaire macht. Ook wees Röell op het feit dat door de versterkingen aan de Franse en Belgische oostgrens de kans op een schending van het Nederlandse grondgebied ten zuiden van de rivieren in een mogelijk Europees conflict was toegenomen. Een Duitse opmars door Limburg en Noord-Brabant vanuit het oosten of door de Fransen vanuit het zuiden moest volgens hem worden voorkomen door de preventieve werking die van een krachtig Nederlandse leger uitging op een potentiële agressor.⁵⁵

De militairtechnologische ontwikkelingen gedurende het interbellum maakten Nederland inderdaad niet alleen kwetsbaarder, maar leidden er ook toe dat de strategische positie die het land in een eventueel conflict in West-Europa innam nog belangrijker was geworden. De waarde van het luchtwapen was toegenomen doordat de moderne vliegtuigen sneller waren geworden en meer lading konden vervoeren over grotere afstanden. In een mogelijke lucht oorlog tussen het Verenigd Koninkrijk en Duitsland zou het bezit van de Nederlandse vliegvelden voor beide partijen veel voordeel opleveren, zowel voor de voorwaartse luchtverdediging als voor het uitvoeren van luchtaanvallen op de tegenstander. De voortschrijdende mechanisering van de strijdkrachten vergrootte bovendien de kans dat Nederland slachtoffer zou worden van een strategische overval, waarbij het land in een snelle en onverwachte operatie door een tank- en gemotoriseerde eenheden zou worden bezet. Uit de militaire vakbladen uit de jaren dertig blijkt dat het Nederlandse officierenkorps goed op de hoogte was van deze militairtechnologische ontwikkelingen. Zo ging er in publicaties veel aandacht uit naar het risico van een strategische overval, het gevaar van luchtaanvallen en de moderne oorlogvoering met het tankwapen. Daarnaast had de bouw van forten aan de Belgische en Franse grens met Duitsland voor Nederland een negatief effect. Het bestaan van de Franse Maginotlinie (gebouwd tussen 1930-1939) en Belgische versterkingen als het fort Eben Emael (gebouwd tussen 1931-1935 ten noorden van Luik aan de Maas), maakten het voor de Duitsers een stuk aantrekkelijker om deze landen in een omtrekkende beweging vanaf Nederlands grondgebied aan te vallen.⁵⁶ De Nederlandse legerleiding leek zich heel goed bewust van de strategische positie van het land in West-Europa en het gevaar dat de Nederlandse neutraliteit in een toekomstige oorlog geschonden zou worden ten behoeve van de opmars van de legers van één van de strijdende partijen. Kort na de Eerste Wereldoorlog schreef de kapitein van de Generale Staf Jan van Voorst tot Voorst, mede onder het pseudoniem kapitein Ronduit, een aantal artikelen over de Duitse aanval op België en Frankrijk in 1914. Zijn opvattingen zijn met name interessant omdat Jan van Voorst tot Voorst tussen 1937 en 1940 commandant van het Veldleger zou zijn. Volgens hem was het Duitse aanvalsplan op Frankrijk in 1914 vooral mislukt vanwege het tijdverlies dat was geleden doordat de Duitsers geen gebruik hadden kunnen maken van Nederlands Zuid-Limburg. Hierdoor konden de Duitsers de Nederlandse spoorverbindingen niet benutten, niet over een breed front oprukken en niet de Belgische terugtocht naar Antwerpen afsnijden. Toen in 1922 postuum de herinneringen van Von Moltke verschenen werd duidelijk dat Von Schlieffen oorspronkelijk ook van plan was geweest het Duitse offensief door Zuid Limburg te laten voeren.⁵⁷

Eind 1934 raakte de Nederlandse legerleiding in toenemende mate gealarmeerd over het mogelijk nieuwe oorlogsgevaar. In een Engels boek over de geheime Duitse herbewapening werd het bestaan van het plan-Epp onthuld. Voorafgaande aan een nieuwe Duitse aanval op West-Europa zou de Duitse generaal-majoor en prominent Nazileider Ritter von Epp met gemotoriseerde eenheden in 24 uur Nederland bezetten. In het voorjaar van 1935 werd ook in de Franse pers over dit plan bericht aan de hand van informatie van de Duitse vluchteling en voormalig parlamentslid Klotz. De onrust in Nederland werd ook waargenomen door buitenlandse diplomaten. Op 9 januari 1935 rapporteerde luitenant-generaal Schmit, die namens België militair attaché in zowel Berlijn als Den Haag was, over een onderhoud dat hij met de Nederlandse generaal-majoor Reijnders had gehad. Op 1 mei was 1934 Reijnders benoemd tot chef van de Nederlandse Generale Staf. Reijnders vertelde zijn Belgische collega dat de Nederlandse legerleiding pessimistisch was over de internationale situatie. Hoewel een oorlog de komende tien jaar nog niet werd verwacht, waren er aanwijzingen dat de Duitse Generale Staf een nieuw Von Schlieffenplan aan het voorbereiden was. Bij het grote Duitse offensief tegen West-Europa zou echter ditmaal ook het Nederlandse grondgebied ten zuiden van de grote rivieren worden betrokken. Reijnders deelde aan Schmit mee dat de Nederlanders zich onder andere baseerden op informatie dat Duitse chauffeurs in Nederlandse dienst in Berlijn ondervraagd zouden zijn over hun kennis van het land en dat het Duitse Ministerie van Defensie Nederlandse topografische kaarten zou hebben aangeschaft. Bovendien hadden de Nederlanders enkele nieuwe Duitse garnizoenen aan de grens waargenomen en was geconstateerd dat Duitse officieren verkenningstochten in Nederland maakten.⁵⁸

Op verzoek van de Minister van Defensie Deckers schreef Reijnders in januari 1935 een analyse over de internationale situatie gebaseerd op zijn eigen inzichten en op de gegevens van de Nederlandse militaire inlichtingendienst. Het eerste concept van het rapport van de Nederlandse chef van de Generale Staf verscheen op 2 februari 1935, maar er bestaat ook een latere versie van het stuk, gedateerd 21 februari. In zijn inleiding schreef Reijnders dat er belangrijke verschuivingen in de internationale verhoudingen hadden plaats gevonden. Hij constateerde dat de Duitsers mede door de opbouw van een krachtig leger ernaar streefden zich aan de beperkingen van het verdrag van Versailles te ontworstelen. Door de Duitse herbewapening zou de internationale situatie beduidend minder stabiel worden. Volgens Reijnders moest er nu weer sterk rekening gehouden worden met de mogelijkheid van een West-Europese oorlog, waarbij de kans groot was dat ook Nederland daarbij zou worden betrokken:

‘Intusschen staat vast, dat Deutschland met koortsachtigen ijver de werkkraft, in het bijzonder die van het leger, verhoogt en dat de omringende landen in het bijzonder Frankrijk en België zulks met wantrouwen gadeslaan. ....Naar mijne mening kan men dan ook niet meer verschillen over de vraag “komt er oorlog”, doch over de vraag “Wanneer komt er oorlog”. Het is een vraagstuk van “tijd” geworden, niet meer van “al of niet”.....Een volgende vraag is of ons land in een eventueelen oorlog tusschen Frankrijk, België en Duitsland betrokken zal worden. Gelet op de krachtige versterkingen welke, niet alleen Frankrijk, doch thans ook België aan zijnde Oostgrenzen heeft aangelegd, is het zeer goed denkbaar, dat Deutschland zich genoodzaakt zal gevoelen door ons land te gaan, daarbij den hoofdaanval op de krachtige versterkte Oostgrenzen van Frankrijk en België vermijdende. Het is mogelijk, dat de Deutsche rechttervleugel ten-Zuiden van de groote rivieren zal blijven, doch het is eveneens zeer goed denkbaar, dat sterke krachten ten-Noorden van die rivieren zullen optreden, teneinde zich, zoowel om strategische redenen (het bezit van onze groote havens, het gedekt zijn in den rug enz.) als om andere (het in bezit nemen van onze rijke hulbronnen, van ons militair

materieel enz.) in het bezit van ons land te stellen. In verband hiermede ben ik de meening toegeedaan dat de kans van Duitse zijde in een oorlog tusschen Frankrijk en België eenerzijds en Duitschland anderzijds te worden betrokken belangrijk grooter moet worden geacht dan vóór '14 het geval was.⁵⁹

In een latere versie van zijn rapport stelt Reijnders nog duidelijker dat Duitsland wel gedwongen was om, bij een offensief tegen Frankrijk en België, de Nederlandse neutraliteit te schenden. Hierbij zouden de Duitsers om de Belgische en Franse fortificaties te omzeilen Nederland niet alleen als doormarsgebied willen gebruiken, maar mogelijk zelfs het land volledig willen bezetten:

‘Dit dwingt dan ook m.[ijns] i.[nziens] de Duitschers, zich ernstig af te vragen of het niet noodzakelijk is, van huis uit ook de Belgische versterkingen te omvatten, en dus hun opmarsch te nemen over Nederlandsch gebied. Ik acht, van zuiver-militair Duitsch standpunt gezien, de voordelen van een dergelijke operatie aanzienlijk veel grooter dan in 1914, en vraag mij zelfs af of, nu we wederom rekening moeten houden met legers van overeenkomstige sterkte als in 1914, bij de algemeene verschuiving van de troepen in Noordelijke richting, alleen reeds de behoefte aan opmarschruimte de Duitschers niet zal dwingen tot een opmarsch over ons grondgebied!.....Er kan n.[aar] m.[ijn] m.[ening] geen twijfel bestaan, dat de Duitse legerleiding zich op het oogenblik bezig houdt met een operatieplan, waarbij het Nederlandsche grondgebied niet als neutraal gebied wordt beschouwd.....Samenvattende meen ik de volgende conclusies te moeten trekken: de kans, dat in een toekomstig West-Europeesch gewapend conflict de neutraliteit van Nederland zou worden ontzien, is uiterst gering; op dit oogenblik wordt van Duitse zijde gearbeid aan de bestudeering of de uitwerking van een operatieplan, waarbij Nederlandsche grondgebied in Limburg en Noord-Brabant in de operatiën is betrokken, en waarbij met groote waarschijnlijkheid kan worden aangenomen dat het o.[nder] a.[ndere] een Duitse opmars door dat gebied omvat; de Nederlandsche Regeering dient er bij het treffen van haar maatregelen van uit te gaan, dat zij binnen afzienbaren tijd, onafhankelijk van haar wil, niet slechts in een West-Europeeschen oorlog kan worden betrokken ten gevolge van een doortocht over ons gebied, doch dat daarbij van den aanvang af ernstig rekening moet worden gehouden met een directe bedreiging van ons zelfstandig volksbestaan.⁶⁰

Reijnders sloot ook niet uit dat de Belgen of de Fransen bij hun mogelijke aanval op Duitsland gebruik zouden maken van Nederlands grondgebied, maar hij achtte het gevaar van een Duitse opmars door Nederland groter. Wel schreef hij dat er nog geen onmiddellijke dreiging van een gewapend Europees conflict bestond. De Duitsers hadden rust en tijd nodig om hun leger op te bouwen, zolang hun militaire macht nog niet in evenwicht was met die van Frankrijk en België. Als de snelle Duitse herbewapening zich echter voortzette en een detente uitbleef, dan was naar zijn mening op den duur een nieuwe Europese oorlog onvermijdelijk. Reijnders wees bovendien op het gevaar van een Duitse strategische overval op Nederland: ‘Nu is een snel en verrassend optreden in het bijzonder van Duitse zijde, ongetwijfeld te verwachten. De Duitse mentaliteit is altijd zoodanig geweest, dat eenerzijds een stoutmoedig en onverwacht optreden daar te lande veel aanhang vond, terwijl anderzijds er weinig gewetensbezwaren bestaan – voor zoover men daarvan in internationale politiek en in de strategie kan spreken – om onzijdig gebied te schenden, indien dat naar Duitsch inzicht gewichtige voordeelen oplevert.⁶¹ Volgens de chef van de Generale Staf waren er ingrijpende maatregelen nodig om Nederland tegen deze gevaren te wapenen. Zo stelde Reijnders voor om met het oog op de dreiging van een strategische overval een permanente parate eenheid te vormen bestaande uit geoefende dienstplichtigen die vrijwillig zes maanden langer wilden dienen. Deze troepen

zouden bovendien moeten beschikken over antitankwapens en een bataljon met 40 pantserwagens. Hij achtte het ook raadzaam om de jaarlijkse lichte dienstplichtigen te vergroten tot 23.000 man maar bijvoorkeur zelfs tot 30.000 man. Daarnaast diende de Nederlandse krijgsmacht versterkt te worden door de aanschaf van moderne wapensystemen, zoals de al eerder genoemde pantserwagens en antitankkanonnen, en moest de hoeveelheid luchtdoelgeschut, artillerie en vliegtuigen fors worden uitgebreid. Het was volgens Reijnders van groot belang zich te realiseren dat alleen een krachtige Nederlandse krijgsmacht in staat zou zijn om een potentiële agressor af te schrikken om Nederland aan te vallen:

‘Indien wij er niet in slagen, de buitenlandsche legerleidingen, en in het bijzonder de Duitsche, te brengen tot een aanmerkelijk hoogere waardering van de gevechtskracht van ons leger, dan zal bij het uitbreken van een oorlog het thans ontworpen operatieplan ongewijzigd (wat ons betreft) tot uitvoering komen en moet er op worden gerekend, dat ons land in den oorlog zal worden medege-sleept.’⁶²

Naast de voor de hand liggende roep door een militair om meer geld voor defensie beschikbaar te stellen, had Reijnders een scherpe analyse gemaakt over de kwetsbare strategische positie van Nederland, waaruit zonder meer een vooruitziende blik blijkt. Zijn opvattingen werden gedeeld door de Nederlandse legertop. Röell gaf half april 1935 een soortgelijke strategische analyse aan Koningin Wilhelmina. De commandant van het Veldleger verklaarde dat op redelijke gronden niet kon worden geloofd dat Nederland in een toekomstig Europees conflict neutraal zou kunnen blijven tenzij werd herbewapend. Hij wees hierbij op de mogelijkheid van een Belgische en Franse opmars door Nederland bij een offensief tegen Duitsland maar vooral op het gevaar voor een Duitse strategische overval.⁶³ Niet alleen in militaire rapportages, maar ook in de berichtgeving van sommige ervaren Nederlandse diplomaten werd vanaf 1934 duidelijk gewezen op de oorlogsdreiging voor Nederland. Zo waarschuwde de Nederlandse gezant in Berlijn Van Limburg Stirum regelmatig voor de agressieve politiek van Hitler. Naar aanleiding van de militaire herbezetting van het Rijnland op 7 maart 1936 schreef hij dat het ditmaal om een provincie ging die tot het Duitse Rijk behoorde maar dat hierna gebieden zouden worden opgeëist die nooit deel van Duitsland waren geweest. De Nederlandse gezant in Brussel, Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, schreef op 13 maart 1935 aan Minister van Buitenlandse Zaken De Graeff dat de Belgische Generale Staf verwachtte dat de Duitsers in een nieuwe oorlog de Maginotlinie zouden ontwijken door Frankrijk met gemotoriseerde eenheden via Nederland aan te vallen.⁶⁴

Opvallend is ook dat enkele hoge militairen in publicaties hun zorgen over het oorlogsgevaar voor Nederland onomwonden met het grote publiek deelden. Generaal-majoor Alting von Geusau, de commandant van de 1e Divisie, schreef in 1938 in zijn boek *De strategische positie van Nederland* dat door de fortificaties aan de Franse Oostgrens de Rijn nu een onneembare hindernis was geworden. Hij stelde dat iedere aanval op de muur van beton en staal van de Maginotlinie hopeloos was. Alting von Geusau wees er bovendien op dat de versterking van de Belgische Maastricht met het hypermoderne fort Eben Emael grote gevolgen had voor de positie van Nederland:

‘dat de grens tusschen Frankrijk en België eenerzijds en Duitschland anderzijds van Bazel tot aan Aken toe, wel op zeer krachtige grootendeels totaal ondoorschrijdbare wijze, is afgesloten. Een blik op de kaart toont aan, dat thans de weg van de minste weerstand loopt tusschen Maastricht en Antwerpen door, maar dat is alleen mogelijk, indien er over Nederlandsch gebied gemarcheerd

---

wordt....Vergeleken bij 1914 is de kans, dat een eventueele Duitsche aanval over ons gebied zal gaan wel zeer belangrijk grooter geworden.⁶⁵

Volgens Alting von Geusau bestond er ook het risico voor een opmars over Nederlands grondgebied door Franse legers naar het Ruhrgebied en was het belang van de Nederlandse vliegvelden in een moderne luchtoorlog sterk toegenomen.⁶⁶ Ook generaal-majoor buiten dienst Van Dam van Isselt, oud-directeur van de Hogere Krijgsschool, publiceerde in hetzelfde jaar een artikel over de Nederlandse defensie waarin hij verklaarde dat de Nederlandse vliegvelden: 'in Duitse hand, een zeer gevaarlijk pistool op Engeland's borst zou[den] vormen.'⁶⁷ Hij schreef tevens dat de Franse versterkingen aan de oost- en noordgrens, de ontwikkeling van het Britse luchtwapen en de Duitse herbewapening de militaire kwetsbaarheid van Nederland hadden vergroot. Omdat Nederland niet in staat was al zijn grenzen volledig te bewaken bestond er het gevaar van een overval door een gepantserde strijdkracht. Van Dam van Isselt wees in dit verband op de snelle opmars van Duitse tankeenheden bij de *Anschluss* met Oostenrijk. De generaal-majoor buiten dienst maakte in zijn artikel duidelijk kenbaar welk land de grootste dreiging voor Nederland vormde. In het Verenigd Koninkrijk zag hij de natuurlijke bondgenoot van Nederland, terwijl Frankrijk zich achter de pantsergordel van de Maginotlinie verschool: 'Ons weerapparaat make derhalve voorloopig zuiver front Oost.'⁶⁸ Deze uitspraak van Van Dam van Isselt werd in de pers scherp veroordeeld.⁶⁹ De publicaties van de hand van Nederlandse militairen gingen standaard vergezeld met de oproep dat er meer geld aan de Nederlandse krijgsmacht moest worden gependeed. Ook niet-militairen maakten echter vergelijkbare analyses over de preciaire positie van Nederland in een dreigende nieuwe oorlog. Zo citeerde de communistische auteur De Leeuw in zijn boek *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936) uitgebreid uit *Mein Kampf* als waarschuwing voor de agressieve intenties van Hitler-Duitsland. Hij vroeg zich af of Nederland in een nieuw Europees conflict nog wel opnieuw zijn neutraliteit zou weten te handhaven. Vergeleken bij 1914 was inmiddels de Franse en Belgische oostgrens aanzienlijk versterkt waardoor bij een nieuw Von Schlieffenplan de Duitsers Nederland niet zouden sparen. Ook het luchtwapen, dat in 1918 nog in de kinderschoenen had gestaan, was volgens De Leeuw nu zo ontwikkeld dat in een luchtoorlog tussen Duitsland en het Verenigd Koninkrijk het bezit van de Nederlandse vliegvelden voor beide partijen van grote waarde zou zijn.⁷⁰

In hoeverre vonden de alarmerende berichten van de Nederlandse militairen en diplomaten weerklank bij de regering? Minister van Defensie Deckers leek in ieder geval te zijn overtuigd door het rapport van Reijnders. Op 10 juli 1935 zei hij tegen Minister van Buitenlandse Zaken De Graeff dat het zeer waarschijnlijk was dat Duitse troepen in de nabije toekomst het Nederlands grondgebied zouden schenden. In september 1935 werd Deckers echter als minister opgevolgd door Colijn. De invloedrijke Colijn, die daarnaast tussen 1933 en 1939 ook de functie van Minister-President bekleedde, was ervan overtuigd dat er geen Europese oorlog zou komen en dat Nederland dus geen gevaar liep. Aan de ander kant was hij, evenals Koningin Wilhelmina, altijd een voorstander geweest van een sterke defensie. Ook de traditioneel pacifistische partijen zoals de VDB en de SDAP zouden hun verzet tegen de Nederlandse herbewapening in respectievelijk 1936 en in 1937 staken. Vanaf 1935-1936 bestond er dus in Nederland brede politieke steun om te investeren in de krijgsmacht. De Nederlandse regering was echter heel voorzichtig met de defensieuitgaven. Het financiële beleid van de kabinetten Colijn ging uit van een sluitende begroting, waardoor er niet veel extra geld voor het leger beschikbaar was. Bovendien was naar inschatting van de legerlei-

ding, zoals ook Reijnders had gerapporteerd, het oorlogsgevaar nog niet urgent zodat er geen grote tijdsdruk leek. Zo sprak Reijnders in mei 1935 opnieuw met de Belgische militair attaché Schmit over het Nederlandse defensiebeleid. Volgens de Nederlandse chef van de Generale Staf bestond er in zijn land nog steeds aandacht voor het gevaar van de strategische overval, maar was de rust en kalme ten aanzien van de oorlogsdreiging inmiddels teruggekeerd. Het Duitse leger was immers nog steeds aan het reorganiseren en de dienstplicht was in Duitsland ook pas in maart 1935 ingevoerd. Nederland zou, zeker met het oog op de economische crisis, dan ook geen overhaaste beslissingen nemen inzake de hervorming van zijn krijgsmacht. De indruk is dat de politieke en militaire elite na het aantreden van Hitler wel degelijk oog had voor het Duitse gevaar en het risico voor de Nederlandse positie in een mogelijke nieuwe Europese oorlog.⁷¹

De noodzaak om de Nederlandse defensie te versterken werd dan ook breed onderkend. Op 18 februari 1936 nam het Nederlandse parlement een regeringsvoorstel aan voor het instellen van een wapeningsfonds. Het fonds zou bestaan uit 53,4 miljoen gulden, waarvan 22,4 miljoen gulden bestemd was voor de vloot en 31 miljoen gulden besteed zou moeten worden aan wapens voor de landmacht.⁷² Luitenant-generaal Reijnders kreeg van Colijn opdracht om een overzicht te maken welke verbetering in de bewapening en uitrusting nodig was: ‘ten einde te verzekeren dat de Koninklijke landmacht – gelet op de eischen, welke de moderne oorlogvoering stelt – met redelijke kans van slagen aan hare doelstelling kan beantwoorden.’⁷³ Op 4 februari 1937, precies twee jaar na zijn alarmerende strategische analyse, presenteerde Reijnders zijn urgentieprogramma. De chef van de Generale Staf wenste het leger te versterken met een groot aantal moderne wapensystemen. Hij stelde voor om het leger uit te rusten met 1.155 antitankkanonnen, 1.268 antitankgeweren, 146 middelzware en 174 zware luchtafweerkkanonnen, 51 pantserwagens en 65 lichte tanks. Hiervan waren op dat moment slechts 24 zware luchtafweerkkanonnen en twaalf pantserwagens al aanwezig. De artillerie moest daarnaast worden uitgebreid met 110 stukken 7 Veld, 173 stukken 10 Veld en 140 10.5 cm houwitser. Ook zou een grote hoeveelheid mitrailleurs, mortieren, gasmaskers en munitie moeten worden aangeschaft, naast nog eens 2.800 fietsen. De uitvoering van het volledige urgentieprogramma zou van de Nederlandse regering een enorme financiële inspanning vergen. Volgens een prijsopgave uit maart 1937 kostte een volledig uitgerust antitankkanon 10.000 gulden, een zwaar luchtafweerkanon met vuurleiding 75.000 gulden, een 10 Veld kanon 40.000 gulden, een pantserwagen 60.000 gulden en een lichte tank 70.000 gulden. Het Ministerie van Defensie had berekend dat de totale kosten van het hele herbewapeningsprogramma van Reijnders 179 miljoen gulden zouden bedragen, waarvan 127 miljoen gulden besteed zou moeten worden aan de aanschaf van landmachtmaterieel. Reijnders had de benodigde wapens in drie gradaties van urgentie verdeeld, waarbij de uitgaven voor de eerste urgentie op 101,5 miljoen gulden waren begroot (waarvan 36,5 miljoen voor de aanschaf van vliegtuigen), de tweede urgentie op 69 miljoen gulden (waarvan zestien miljoen voor vliegtuigen) en de derde urgentie op negen miljoen. Ondanks dit kostenplaatje schreef minister Van Dijk, die in juni 1937 was aangetreden als Minister van Defensie in het kabinet Colijn IV, aan Reijnders dat het urgentieprogramma als bindend moest worden beschouwd.⁷⁴ Het Nederlandse Ministerie van Defensie plaatste als gevolg van dit beleid diverse bestellingen op de internationale wapenmarkt. Zo werden in juni 1936 antitankgeschut in Oostenrijk en in december 1938 antitankgeweren in Zwitserland aangekocht. De Zweedse firma Landsverk leverde in 1934 en in 1937 pantserwagens. Luchtdoelgeschut werd in 1935 in het Verenigd Koninkrijk en in september 1938 in Polen aangeschaft.

Luitenant-generaal Raaijmakers, de inspecteur van de militaire luchtvaart, had ten behoeve van de Luchtvaartafdeling (L.V.A.) in januari 1937 een eigen herbewapeningsprogramma opgesteld. In vier jaar tijd zouden voor bijna 36 miljoen gulden meer dan 200 vliegtuigen moeten worden aangeschaft en zou tien miljoen gulden besteed worden aan nieuwe vliegvelden, hangars en munitievoorraden. Van Dijk bleek bereid om 32 miljoen gulden voor de aankoop van nieuwe vliegtuigen uit te trekken. Nog in 1937 werden er voor 13,5 miljoen gulden 88 jachtvliegtuigen en bommenwerpers bij de Nederlandse vliegtuigbouwer Fokker besteld. Aan het einde van dat jaar bleek echter dat het budget niet voldoende zou zijn om het volledige gewenste programma van de L.V.A. te realiseren. Minister Van Dijk besloot daarom in 1938 te bezuinigen op het aantal aan te schaffen bommenwerpers door twee van de drie Bombardeervliegtuigafdelingen te schrappen.⁷⁵

Het defensiefonds werd in 1938 en 1939 nog eens met 47 miljoen gulden verhoogd.⁷⁶ Geld was niet het probleem, maar het bleek in de praktijk moeilijk om bestellingen te plaatsen op de overvraagde internationale wapenmarkt. Zo werden de bedragen die in 1936 (8,6 miljoen gulden) en in 1937 (11,4 miljoen gulden) werden uitgetrokken voor de aanschaf van geschut en munitie nog niet voor de helft daadwerkelijk besteed. Vooral de commandant van het Veldleger, luitenant-generaal Jan van Voorst tot Voorst, maakte zich kwaad over het feit dat de herbewapening zo langzaam verliep. Op 24 maart 1939 berichtte hij aan Van Dijk dat het Veldleger een groot tekort aan modern oorlogsmaterieel had, in het bijzonder aan luchtdoelgeschut en lichte veldhouwitwers. Omdat de situatie door het trage aankoopbeleid maar niet verbeterde schreef Van Voorst tot Voorst dat hij het bevel over het Veldleger wilde neerleggen. Wilhelmina greep echter in en liet Van Voorst tot Voorst een memorandum opstellen over de tekortkomingen bij het Veldleger dat hij op 6 april 1939 persoonlijk mocht toelichten bij de Koningin.⁷⁷

Naast de aanschaf van nieuw materieel werd begin 1936 een start gemaakt met de reorganisatie van het Nederlandse leger. Voor de afweer van een strategische overval werden de belangrijkste bruggen over de rivieren en kanalen in het oosten van land voorzien van permanente springladingen en van kazematten die bemand werden door politietroepen. Ook werd geregeld dat zeventien bataljons van de reserveregimenten infanterie vroegtijdig konden worden gemobiliseerd waarmee een vijandige opmars kon worden vertraagd om tijd te winnen voor de algemene mobilisatie van de Nederlandse krijgsmacht. In oktober 1937 werd er een grote herhalings- en mobilisatieoefening gehouden waarbij deze bataljons samen met het Peeldetachment, een versterkt bataljon bestemd voor de verdediging van de Peel, enkele dagen werden opgeroepen. Bij deze proefmobilisatie bleek echter de geoefendheid van de Nederlandse troepen onvoldoende te zijn.⁷⁸ De dienstplichtwetswijziging, die in februari 1938 werd aangenomen, bepaalde dat de duur van de eerste oefening werd verlengd van vijf en een halve maand tot elf maanden terwijl de jaarlijkse lichte werd vermeerderd van 19.500 tot 32.000 man. Vanaf 1943 zouden de lichten een omvang van 28.000 dienstplichtigen moeten hebben. Voor deze sterke vergroting van het aantal op te leiden militairen bestond voldoende ruimte. De lichte van 1937 bestond uit 73.500 man, van wie er ongeveer 40% werden afgekeurd. Van de goedgekeurde dienstplichtigen werden ongeveer 1.000 theologie- en seminariestudenten vrijgesteld, kregen 24 uitstel vanwege studie of kostwinnenschap en werden 23 man erkend als dienstweigeraar. Van de overgebleven ruim 40.000 man ging uiteindelijk minder dan de helft onder de wapenen.⁷⁹ Ook werd vijf miljoen gulden uitgetrokken voor de uitbreiding van het kader. Zo konden bij de infanterie 346 officieren en 1.600 onderofficieren extra worden aangesteld. Door de dienstplichtwetswijziging van 1938 kregen alle vredesregi-

menten infanterie en wielrijders de beschikking over een opleidingsbataljon en een paraat bataljon bestemd voor de grensbewaking. Deze grensbataljons, bestaande uit ongeveer 10.000 dienstplichtigen die al vijf maanden training achter de rug hadden, werden gelegerd in nieuwe kazernes in het oosten van het land, onder meer in Grave, Steenwijk, Roermond, Schalkhaar en Eindhoven.⁸⁰

Ten tijde van de crisis rond Sudetenland in september 1938 steeg de internationale spanning tot grote hoogte. Reijnders gaf opdracht de vliegvelden extra te bewaken. Hij wees de Nederlandse troepen nadrukkelijk op het gevaar van een strategische overval vanuit de lucht waarbij de vijand met behulp van burger- en militaire vliegtuigen parachutisten en andere troepen zou laten landen bij de Nederlandse vliegvelden.⁸¹ Half september nam een aantal Nederlandse eenheden deel aan een oefening 'strategische beveiliging.' Op 27 september 1938 kregen de parate Nederlandse grensbataljons de opdracht hun stellingen aan de grens in te nemen. Dezelfde dag werden de troepen van de zeventien grensbataljons van de reserveregimenten infanterie, de gehele kustartillerie en de luchtverdediging gemobiliseerd. De Nederlandse krijgsmacht had nu meer dan 70.000 man onder de wapenen. Na het verdrag van München keerde de rust terug en op 6 oktober konden de laatste Nederlandse eenheden naar hun vredesstandplaatsen terugkeren. De gedeeltelijke mobilisatie eind september 1938 bracht veel onregelmatigheden aan het licht. Zo was geneeskundig materieel op diverse plaatsen niet aanwezig, konden sommige munitiekisten niet geopend worden, waren de verbindingen veelal gebrekkig en bleek veel van het kaderpersoneel door gebrek aan ervaring niet goed voorbereid. De Generale Staf rapporteerde dan ook aan de minister dat er meer geoefend moest worden.⁸² Het hoofdkwartier kreeg hiertoe ruim een half jaar later de gelegenheid. In reactie op de Italiaanse aanval op Albanië werden op 7 april 1939 28 grensbataljons gemobiliseerd waardoor het Nederlandse leger nu 100.000 man onder de wapenen kreeg. De grenstroepen dienden als dekking voor de algemene mobilisatie die echter ook nu weer niet werd afgekondigd. De gedeeltelijke mobilisatie van april 1939 verliep nu veel beter dan in september 1938. Op 18 april 1939 diende de regering een nieuw wijzigingsvoorstel op de dienstplichtwet in. Na de snelle goedkeuring door de Tweede Kamer in juni 1939 werd de duur van de eerste oefening verlengd tot maximaal twee jaar, terwijl ook het aantal dagen dat moest worden besteed aan herhalingsoefeningen van 40 naar 85 werd uitgebreid.⁸³

Ook de luchtverdediging werd gereorganiseerd en versterkt. Tijdens de gedeeltelijke mobilisatie eind september 1938 beschikten de Nederlanders over slechts een paar moderne jachtvliegtuigen en dertien moderne en dertien verouderde batterijen luchtdoelgeschut, waarvan slechts drie batterijen gevechtsklaar waren. De Nederlandse luchtafweer was hierdoor feitelijk zo goed als weerloos. Op 1 november 1938 werd het centraal Commando Luchtverdediging ingesteld onder bevel van generaal-majoor Best. Hierdoor kwam het luchtdoelgeschut, de L.V.A. en de drie luchtverdedigingskringen Amsterdam, Rotterdam-Den Haag, Utrecht-Soesterberg en de zoeklichten van de genie onder één commando.⁸⁴

Door de groeiende oorlogsdreiging in de jaren dertig kwam de discussie over het Nederlandse veiligheidsbeleid en de rol van de stellingen en van het Veldleger daarin weer hoog op de agenda te staan. In de jaren twintig had de Nederlandse Generale Staf al diverse oorlogscenario's onderzocht. Afhankelijk van de aanvalsmogelijkheden van de verschillende potentiële vijanden waren daarbij diverse troepenconcentraties voorgesteld die vanaf 1928 werden aangeduid met kleuren. Van alle onderzochte gevaren werd een Duitse aanval op Nederland als het meest reëel beschouwd. De oorlogsvoorbereiding van de Nederlandse legerleiding richtte zich dan ook op *Concentratie Blauw*, de verdediging tegen een Duitse inval. Zo werd bij de papieren

stafoefening 'Landsverdediging' in 1931 een Duitse aanval op Nederland nagespeeld. Vanaf 1934 werd de Nederlandse troepenopstelling bij *Concentratie Blauw* nader in kaart gebracht maar niet tot in de details uitgewerkt. Reijnders stelde naderhand dat dit een gevolg geweest van onenigheid tussen hem en de opvolgende commandanten van het Veldleger. Luitenant-generaal Roëll, die het Veldleger commandeerde tot april 1937, betwistte de autoriteit van Reijnders. Volgens Röell was het zijn verantwoordelijkheid, en niet die van de chef van de Generale Staf, om de plannen verder te ontwikkelen. Reijnders beschikte bovendien over te weinig stafofficieren om *Concentratie Blauw* nader vorm te geven.⁸⁵ Röell onderschreef de strategische analyse van Reijnders over het grote risico dat Nederland in een nieuwe oorlog betrokken zou worden. Hij vond echter ook dat de chef van de Generale Staf het gevaar van een strategische overval onderschatte. De commandant van het Veldleger was juist beducht voor een omvangrijke invasie zonder enige voorwaarschuwing waardoor de Nederlanders vrijwel geen tijd zouden hebben om te reageren. Roëll vond daarom dat de mobilisatie en de concentratie van het Veldleger zou moeten worden afgestemd op het gevaar van een snelle en grootschalige verrassingsaanval op Nederland door gemotoriseerde eenheden. Het Veldleger zou dan ook niet onmiddellijk moeten worden overgaan tot een concentratie in divisiegroepen maar, evenals in 1914, een afwachtingsopstelling over het hele Nederlandse grondgebied moeten innemen.⁸⁶ Hij stond in zijn opvatting over het gevaar van een strategische overval bepaald niet alleen. In de winter van 1934-1935 concludeerde kolonel Alting von Geusau, Directeur van de Hogere Krijgsschool, met behulp van kaartoefeningen dat een inval op Nederland door een kleine maar modern uitgeruste Duitse gemotoriseerde strijdmacht een grote kans van slagen had. Hij was zo verontrust over de resultaten van zijn onderzoek dat hij zijn bevindingen in een brief aan de Generale Staf beschreef. Alting von Geusau stelde dat de zuidelijke provincies van Nederland het meest werden bedreigd om als doorgangsgebied voor een Duitse opmars te dienen maar hij sloot een volledige bezetting van het land door een snelle opmars van een Duitse strijdmacht over de IJssel naar Holland, niet uit. Ook de Belgen lieten in 1935 weten dat zij zich zorgen maakten over de kwetsbaarheid van Nederland voor een overval.⁸⁷

Medio april-mei 1936 bemoeide ook Colijn, die naast Premier sinds september 1935 ook Minister van Defensie ad interim was, zich met de discussie. In een memorandum aan Reijnders schreef hij dat het belangrijkste uitgangspunt van het Nederlandse krijgsplan de bondgenootschappelijke oorlogvoering moest zijn. Het was dan ook van groot belang om een grootschalige confrontatie met de vijand uit de weg te gaan zodat het Veldleger intact zou blijven. Door een beslissende slag te vermijden kon tijd worden gewonnen tot hulp zou zijn gearriveerd waarna gezamenlijk met de bondgenoten zou worden opgetreden. Het was de goede lezer duidelijk dat Colijn onder de bondgenoten het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk en onder de vijand Duitsland verstond. De consequentie van de opvatting van Colijn was dat het Veldleger zou moeten worden geconcentreerd achter de verdedigende linies van de Vesting Holland. Colijn achtte een opstelling van het grootste deel van de Nederlandse strijdkrachten in de provincies Noord-Brabant en Limburg daarom onjuist. Moeyens stelt dat dit een breuk was met de Eerste Wereldoorlog toen de regering er nadrukkelijk voor had gekozen om naar alle zijden op te treden tegen iedere mogelijke neutraliteitsschending, wat overigens door de toenmalige OLZ Snijders als een vrijwel onmogelijke opdracht werd beschouwd. Amersfoort is van mening dat de memorie van Colijn de operationele vrijheid van de Generale Staf voor de invulling van het krijgsbeleid ernstig beperkte. Hij schreef immers voor hoe in een eventuele oorlog de opstelling van de Nederlandse strijdkrachten zou moeten zijn. Het betekende

ook het einde van de voorkeur die binnen de Nederlandse legerleiding bestond om het grootste deel van het Veldleger ten zuiden van de rivieren in te zetten.⁸⁸

De status van de memorie van Colijn is echter onduidelijk. Het betrof naar alle waarschijnlijkheid geen aanwijzingen voor het hoofdkwartier die namens de hele regering was opgesteld. De vraag is ook in hoeverre een Minister van Defensie zich indertijd daadwerkelijk zo inhoudelijk met de uitvoering van het krijgsbeleid wilde bezighouden. Daarnaast richtte de Generale Staf zich al op *Concentratie Blauw* omdat Reijnders, zoals bleek uit zijn strategische analyse van februari 1935, ervan uitging dat het grootste gevaar voor Nederland bestond uit een Duitse inval die tot doel had het hele land te bezetten. In zijn plan wilde Reijnders het hart van het land verdedigen door in drie opeenvolgende linies, IJssel-Maaslinie, Grebbelinie-Peel en tenslotte Vesting Holland een oplopende weerstand te bieden. Het IIe en het IVe Legerkorps (of divisiegroep) zouden hierbij in centrum van het land in de Gelderse Vallei of Grebbelinie moeten worden opgesteld, het IIIe Legerkorps in Noord-Brabant, terwijl het Ie Legerkorps in de Vesting Holland in reserve zou worden gehouden. Reijnders zou volgens De Jong zijn *Concentratie Blauw*, waarschijnlijk al in 1936, hebben voorgelegd aan Colijn, die hieraan zijn goedkeuring verleende omdat het plan beantwoordde aan zijn opvattingen. Dit betekende dat Nederland ten zuiden van de rivieren nog altijd door één volledig Legerkorps zou worden verdedigd. Niet voor niets gaf Colijn in maart 1936 ook toestemming voor de aanleg van versperingen in het Peelgebied.⁸⁹ Het lijkt erop dat Reijnders al vóór de memorie van Colijn van plan was om na algemene mobilisatie het Veldleger grotendeels ten noorden van de rivieren achter stellingen te concentreren en hoewel deze *Concentratie Blauw* ook wel neutraliteitsopstelling werd genoemd, omdat het formeel voorzag in een verdediging naar alle zijden, was het feitelijk voornamelijk gericht op de afweer van een Duitse aanval op de Vesting Holland.

De memorie van Colijn uit het voorjaar van 1936 leidde er bovendien niet toe dat de discussie binnen de legertop over het krijgsbeleid werd beëindigd. Reijnders botste ook met de opvolger van Röell, de op 1 april 1937 benoemde commandant van het Veldleger luitenant-generaal Jan van Voorst tot Voorst, over de inzet van de Nederlandse krijgsmacht in een mogelijke oorlog. Van Voorst tot Voorst had grote bezwaren tegen het plan *Concentratie Blauw*. Hij uitte zijn kritiek al kort na zijn aantreden op 11 juli 1937 in een brief aan Reijnders. Volgens de commandant van het Veldleger werd in het krijgsplan van *Concentratie Blauw* niet alleen Noord- en Oost-Nederland opgegeven, maar zou ook de passieve opstelling van het Veldleger achter stellingen ontmoedigend en demoraliserend voor de volksgeest zijn omdat het initiatief volledig aan de vijand werd gelaten. Hij zag juist tal van mogelijkheden voor offensief optreden door het Veldleger. Als een groot kenner van de militaire geschiedenis verwees Van Voorst tot Voorst hierbij naar het succesvolle mobiele optreden van Stadhouders Willem III in 1672 tijdens de Hollandse oorlog. Hij stelde voor om het IIe Legerkorps vóór de Grebbelinie op te stellen zodat de vijand die de IJsellinie overstak door het IVe en het IIe Legerkorps in de tang genomen zou kunnen worden. Jan van Voorst tot Voorst geloofde klaarblijkelijk dat door een flankaanval vanuit de Betuwe een overwinning op een Duitse invasiemacht mogelijk zou zijn. Het Veldleger zou dan ook volgens hem vooral moeten worden ingezet ten behoeve van de mobiele oorlogvoering.⁹⁰ Reijnders was realistischer over de beperkte mogelijkheden van de Nederlandse krijgsmacht en legde juist de nadruk op de statische verdediging. Hij vond het belangrijk om de Nederlandse stellingen te moderniseren door de bouw van betonnen versterkingen. De Vesting Holland werd vóór 1940 als de belangrijkste Nederlandse verdedigingslinie beschouwd. In 1936-1937 werd hier het Oostfront versterkt door tankversperingen aan te brengen en door onder andere 25 betonnen schuilplaatsen uit te bouwen tot mitrailleurkazematen.

matten. De Grebbelinie was in 1926 als stelling afgevoerd maar werd in de *Concentratie Blauw* weer opgenomen als verdedigingslinie. In 1938 werd besloten om 1,8 miljoen gulden beschikbaar te stellen voor de aanleg van nieuwe mitrailleurkazematten in deze linie. Daarnaast werden in de zomer van 1938 twee miljoen en aan het begin van 1939 nog eens tien miljoen gulden uitgetrokken voor de bouw van versterkingen ten behoeve van de grensbataljons. Bij de bruggen en langs de oevers van de rivieren Maas, Waal en IJssel zouden hiervoor 1.500 tot 2.000 kleine kazematten moeten worden geconstrueerd.⁹¹

Reijnders verloor de verdediging ten zuiden van de rivieren echter niet uit het oog. Hij was van mening dat het grootste gevaar voor Nederland bestond uit een Duitse aanval dat tot doel zou hebben het hele land te bezetten. Bovendien had ook Colijn geschreven dat de hoofdmacht van het leger intact zou moeten blijven voor de inzet ten behoeve van de bondgenootschappelijke oorlogvoering. Volgens *Concentratie Blauw* moest daarom driekwart van het Veldleger ten noorden van de rivieren worden opgesteld om het hart van het land te verdedigen. Bestudering van het Von Schlieffenplan maakte de Nederlandse Generale Staf echter ook duidelijk dat juist het grootste risico op een neutraliteitsschending een Duitse doormars door het zuiden van het land zou zijn. Reijnders beschikte echter over te weinig troepen voor de verdediging van Noord-Brabant. Studies uit 1912 en 1928 hadden al onderzocht of het mogelijk was een stelling bij de Peelmoerassen in te richten. Geconcludeerd werd echter dat de inzet van het hele Veldleger met acht divisies nodig zou zijn voor een succesvolle verdediging van een Peellinie. Reijnders gaf desondanks in augustus 1934 aan Alting von Geusau de opdracht om een verkenning van het Peelgebied te maken met het oog op de aanleg van een stelling. Zijn rapport werd op 28 november 1935 aan Minister van Defensie Colijn voorgelegd en op 3 maart 1936 kreeg Reijnders toestemming om een linie in Noord-Brabant in te richten. In het zuiden vormden de Zuid-Willemsvaart en de moerassen van de Peel een natuurlijke verdediging. Het noorden was echter kwetsbaar en in 1937 werd onderzocht om tussen de Peel en de Raam, een klein riviertje boven Mill, over een lengte van 40 kilometer een kanaal als anti-tankgracht te graven. Pas in juli 1939 werd begonnen met de aanleg van dit zogenoemde Defensiekanaal. Op 10 mei 1940 was de Peel-Raamstelling, die via de Maas-Waal linie aansloot op de Grebbelinie, echter nog niet voltooid.⁹² De Nederlandse legerleiding bleef ook verder studeren op de verdediging van de zuidelijke provincies. Vanaf 1931 speelde de Nederlandse Generale Staf ieder jaar op papier een aanval op het Nederland na. Vrijwel al deze oefeningen waren gericht op de verdediging van het land tegen een Duitse inval vanuit het oosten waarbij in meer dan de helft van de gevallen het Veldleger ten zuiden van de rivieren was geconcentreerd. Het zuiden van Nederland bood ook meer manoeuvreerruimte voor de, door de Nederlandse commandanten van het Veldleger gewenste, bewegingsoorlog. Zo waren tijdens de oefening 'Landsverdediging 1938' op 17-19 maart 1938 drie van de vier divisiegroepen (legerkorpsen) en de Lichte Brigade van het Veldleger in Noord-Brabant opgesteld. De 'Duitse' speler slaagde er echter in om met drie van zijn legerkorpsen, bestaande uit dertien divisies, vrijwel de gehele Nederlandse strijdkracht in te sluiten. De oefenleiding concludeerde dat de Nederlandse krijgsmacht niet opgewassen zou zijn tegen een grootschalig Duits offensief ten zuiden van de rivieren. Bij 'Landsverdediging 1939' werd het Veldleger weer in het midden van Nederland samengetrokken.⁹³ De discussie over het te volgen krijgsbeleid zou in de Nederlandse legerleiding na de algemene mobilisatie eind augustus 1939 weer in volle hevigheid losbarsten.

Met de toenemende internationale dreiging in de tweede helft van de jaren dertig groeide ook in Nederland de behoefte aan militaire informatie uit het buitenland. Gedurende de Eerste Wereldoorlog waren er militaire attachés gestationeerd op de Nederlandse gezantschappen in Londen, Parijs, Bern en Berlijn. In het begin van de jaren twintig waren al deze functies wegbezuinigd. Als laatste verdween in 1923 de Nederlandse militair attaché in Parijs en Brussel. Begin 1936 besloot de Nederlandse regering om opnieuw militaire attachés aan te stellen. In maart werd kapitein Sas benoemd tot militair attaché in Berlijn en majoor Van Voorst Evekink tot militair attaché in Parijs en Brussel. Twee maanden later trad luitenant ter zee der eerste klasse De Booy aan als marine attaché in Londen. Het betrof echter slechts deeltijdfuncties voor stafofficieren. Om reis- en verblijfskosten te sparen werden de Nederlandse militaire attachés alleen tijdelijk naar het buitenland gestuurd als daar aanleiding voor was. Zo bracht Sas tweederde van zijn tijd als militair attaché voor Duitsland door bij de Generale Staf in Den Haag. In het voorjaar van 1937 werd hij opgevolgd door kapitein Hasselman. Pas bij zijn tweede tour in Berlijn werd Sas in april 1939 als voltijds militair attaché aangesteld. Ook De Booy bleef werkzaam bij de afdeling artillerie van de Marinestaf en ging in eerste instantie slechts af en toe naar Londen. In maart 1938 trad kapitein ter zee Meyer van Ranneft aan als marine attaché in Washington. De benoeming van een Nederlandse militair attaché in Tokio bleek niet mogelijk. Niet alleen lag dit uit financiële en politieke redenen moeilijk, er was ook geen geschikte Japanse sprekende officier beschikbaar.⁹⁴ Ook in het buitenland zelf bestond er na de Eerste Wereldoorlog betrekkelijk weinig aandacht voor de ontwikkelingen aangaande de Nederlandse defensie. Vóór 1939 waren alleen een Franse en Belgische militair attaché en een Amerikaanse en Japanse marine attaché in Den Haag gestationeerd. De Duitse en Britse militaire attachés die verantwoordelijk waren voor het rapporteren over de Nederlandse krijgsmacht opereerden vanuit andere Europese hoofdsteden. Zo deed de Britse militair attaché voor België, majoor Fraser, begin jaren dertig Nederland erbij. De meeste van zijn Nederlandse zaken handelde hij af in de schoolvakanties van zijn kinderen. De Duitse militair attaché voor Nederland in 1933-1937, kolonel en vanaf 1935 generaal-majoor Geyr von Schweppenburg, opereerde vanuit Londen. In oktober 1937 werd majoor Rabe van Pappenheim de Duitse militair attaché voor België en Nederland met als standplaats Brussel. Mede naar aanleiding van een Engels alarm over een mogelijke Duitse aanval op Nederland eind januari 1939, werd de nieuwe Britse militair attaché voor Nederland, majoor Gibson, nu in Den Haag gestationeerd. Pas na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 werd het aantal militairen bij de gezantschappen fors uitgebreid. Zo kregen toen de Duitse, Britse en Franse diplomatieke vertegenwoordigingen in Den Haag de beschikking over landmacht, marine- en luchtmachtattachés met soms ook nog een of meer assistenten.⁹⁵ Naast de militaire maatregelen probeerden de Nederlanders ook de veiligheid van hun land te versterken via hun buitenlands beleid. Begin 1935 namen de Britten het initiatief om het Locarno verdrag uit 1925, waarbij Duitsland, Frankrijk en België elkaars grenzen zoals vastgelegd in het verdrag van Versailles erkenden, uit te breiden met een Lucht-pact. Het idee was dat Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en België zouden verklaren geen luchtaanvallen op elkaar uit te voeren. De sanctie hierbij zou zijn dat alle verdragspartners automatisch in oorlog zouden treden met de schender van deze overeenkomst. Gezien het grote risico dat ook Nederland zou worden betrokken in een luchtoorlog, had de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken De Graeff interesse om ook Nederland bij dit Lucht-pact te laten aansluiten. In een rapport van 17 april 1935 gaf Reijnders zijn visie op een Nederlandse deelname aan het verdrag. De Nederlandse chef van de Generale Staf schreef opnieuw dat hij er ernstig

aan twijfelde of de Nederlandse neutraliteit in een nieuwe oorlog zou worden geëerbiedigd. De grote invloed van het luchtwapen op een moderne oorlogvoering zou mogelijk zelfs doorslaggevend kunnen zijn op de beslissing van één van de strijdende partijen om Nederland te bezetten. Het land nam immers een strategische positie tussen Duitsland en het Verenigd Koninkrijk in en het gebruik van Nederlands grondgebied als vliegbasis of voor een luchtwaarschuwingssysteem zou van grote waarde zijn voor zowel Duitsland als het Verenigd Koninkrijk. Volgens Reijnders was het grootste gevaar dat Duitsland in een oorlog tegen Frankrijk en België Nederland uit strategische overwegingen in zijn geheel zou willen bezetten als flankbeveiliging en vanwege de voordelen voor een zee- en luchtoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. De Nederlandse toetreding tot het Lucht Pact zou naar mening van de Nederlandse chef van de Generale Staf weinig verandering brengen in deze risico's. Het zou juist eerder de zekerheid verschaffen dat Nederland onmiddellijk in een oorlog zou worden betrokken: 'Verschil bestaat er slechts in zooverre dat de mogelijkheid, dat een garant onmiddellijk met zijne luchtstrijdkrachten optreedt, thans zekerheid wordt.'⁹⁶ Het zou daarom beter zijn dat Nederland zo snel mogelijk zijn achterstand op het gebied van de luchtverdediging zou inhalen. Ook De Graeff erkende dat na een mogelijke schending van het Lucht Pact Nederland als verdragspartner moeilijk buiten het conflict zou kunnen blijven. De Britten overwogen zelf ook om Nederland bij het verdrag te betrekken, maar aarzelden omdat zij eerder een last dan een waarde zagen in een zwakke bondgenoot in een strategisch zeer belangrijk gebied. De *Chiefs of Staff* schreven hierover op 21 juni 1935: 'The Dutch contribution towards the strength of the Western Powers is likely, in any event, to be small, and the adherence of a weak ally, situated in an area of geographical importance, is undoubtedly an additional commitment which would add to our own liabilities rather than to our resources.'⁹⁷ De Britse Minister van Buitenlandse Zaken Eden besprak met Hitler en Mussolini de mogelijkheden voor een Lucht Pact maar de onderhandelingen liepen dood nadat Hitler het verdrag van Locarno opzegde om op 7 maart 1936 het Rijnland te kunnen remilitariseren.⁹⁸ Op de dag van de Duitse militaire bezetting van het Rijnland liet Hitler in een rede weten dat Duitsland bereid was om, als opvolger van het verdrag van Locarno, een non-agressiepact voor 25 jaar te sluiten met Frankrijk, België en Nederland. Het nieuwe verdrag zou ook moeten worden gegarandeerd door Italië en het Verenigd Koninkrijk. In de Nederlandse Ministerraad van 10 maart 1936 bleek weinig enthousiasme voor het Duitse voorstel. De Graeff liet de Duitse gezant Zech dan ook op 23 maart 1936 weten dat er in zijn land weinig steun bestond om deel te nemen aan een non-agressiepact. Het was volgens hem in strijd met de traditionele zelfstandigheidspolitiek van Nederland.⁹⁹ De achterliggende motieven voor deze afwijzing bleken in mei 1936 toen de Belgische Premier Van Zeeland en Eden bij De Graeff informeerden naar de Nederlandse interesse voor het non-agressiepact. Volgens de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken had het sluiten van een dergelijk verdrag geen zin omdat de Duitsers het toch zouden schenden. Bovendien zouden de Britten Nederland bij een Duitse aanval toch wel te hulp komen omdat zij het zich niet konden veroorloven dat de Lage Landen in Duitse handen zouden vallen.¹⁰⁰ Ondanks de afhoudende Nederlandse houding deed Hitler een nieuwe poging door op 30 januari 1937 voor de Rijksdag uit te spreken dat Duitsland zowel Nederland als België als neutraal en onschendbaar land wilde garanderen. Beide landen moesten dan wel toezeggen dat zij in een toekomstig conflict afzijdig zouden blijven en geen doortocht zouden verlenen aan buitenlandse troepen. Ook dit voorstel van de Duitse leider kon niet op veel instemming rekenen in Nederland.

De Nederlandse regering zag veel meer in een idee dat in de lente van 1936 op het Ministerie van Buitenlandse Zaken was ontwikkeld. Volgens dit Snouck Hurgronjeplan, vernoemd naar de Nederlandse Secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, zouden het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland een verdrag van onderlinge bijstand moeten sluiten waarbij opgenomen moest worden dat iedere schending van de Nederlandse of Belgische neutraliteit als een aanval op henzelf zou worden beschouwd. Nederland en België zouden daarbij zelf niet als verdragspartner bij deze driezijdige garantieverklaring worden betrokken. De onschendbaarheid van het Nederlandse en Belgische grondgebied werd in het plan dus door de Europese grote mogendheden gegarandeerd zonder dat deze landen hun neutraliteitspolitiek hoefden op te geven. Het Nederlandse Snouck Hurgronjeplan vond echter in de loop van 1937 weinig weerklank in de Europese hoofdsteden. De Britten en de Belgen verklaarden dat zij deze formule niet geschikt vonden en dat zij de voorkeur gaven aan het sluiten van een non-agressie-pact. Het Verenigd Koninkrijk voerde bovendien een zeer terughoudend beleid ten aanzien van het aangaan van militaire verplichtingen. Ook de Fransen reageerden afhoudend. In tegenstelling tot België speelde Nederland geen prominente rol in het Franse veiligheidsbeleid. De Duitsers waren argwanend over het feit dat de Nederlanders om een veiligheidsgarantie vroegen maar van hun kant de volledige handelingsvrijheid behielden ten aanzien van hun opstelling in een mogelijk Europees conflict. Het hoofd van de juridische afdeling van het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken Gaus benadrukte tegenover de Nederlandse gezant Ridder van Rappard dat zijn land een tegenprestatie van de Lage Landen verwachtte in de vorm van een belofte dat zij in een oorlog aan geen van de strijdende partijen hulp zouden verlenen. De Duitsers vreesden namelijk dat Nederland troepen van bepaalde landen wel, maar van andere landen juist niet, toegang tot hun grondgebied zou willen verlenen.¹⁰¹ De suggesties van Gaus waren echter onaanvaardbaar voor de Nederlanders omdat zij niet gebonden wilden worden aan een neutraliteitsverplichting. De Nederlandse regering had hiermee echter weinig oog voor de veiligheidsbelangen van de Duitsers en hun behoefte aan zekerheid en duidelijkheid over de Nederlandse opstelling in een mogelijke Europees conflict. De Nederlandse wens om vrijheid van handelen te houden werd dan ook door de Duitsers geïnterpreteerd als opportunisme.¹⁰² Naast het feit dat de Nederlanders hun neutraliteit niet per verdrag wilden laten vastleggen, waren zij in de tweede helft van de jaren dertig ook steeds minder geneigd zich te binden aan de verplichtingen die voortvloeiden uit het lidmaatschap van de Volkenbond. Nederland hoopte aanvankelijk nog dat de Volkenbond onder leiding van het Verenigd Koninkrijk maatregelen zou nemen tegen de Italiaanse invasie van Ethiopië in oktober 1935. De Nederlandse regering steunde dan ook de roep om internationale sancties tegen Italië, mede gezien de precedentwerking die hiervan uit zou kunnen gaan op een mogelijke Japanse agressie tegen Nederlands-Indië. Tot teleurstelling van de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken De Graeff weigerden de Britten echter de Italianen hard aan te pakken omdat Mussolini als een nuttige bondgenoot werd gezien tegen Hitler. In het Engels-Franse Hoare-Laval plan van december 1935 werd zelfs voorgesteld dat Ethiopië in ruil voor vrede grote delen van zijn grondgebied aan Italië zou afstaan. Door het falen van het systeem van collectieve veiligheid in reactie op de Italiaanse agressie leek de rol van de Volkenbond te zijn uitgespeeld. In juli 1936 spraken Nederland en zes andere kleine Europese landen uit dat zij zich niet automatisch gebonden achten aan de sancties die krachtens de artikelen 10 en 16 van het Volkenbondverdrag aan een agressor konden worden opgelegd. In de verklaring van Kopenhagen in juni 1938 werd dit standpunt nogmaals bevestigd door de vier Scandinavische landen, Nederland, België en Luxemburg. Nederland wilde de vrije keus hebben of het zou

deelnemen aan de door de Volkenbond opgelegde sancties en ook afhankelijk van de situatie zelf kunnen bepalen of het doortocht zou verlenen aan troepen van Volkenbondlidstaten die een agressor tot de orde moesten roepen. In feite keerde Nederland hierdoor terug naar een politiek van afzijdigheid.¹⁰³

Hoewel Nederland zich ogenschijnlijk in reactie op de toegenomen dreiging eind jaren dertig terugtrok in een formele politiek van strikte neutraliteit en afzijdigheid, werd er tegelijkertijd wel degelijk toenadering gezocht met potentiële bondgenoten. Zo werkte Nederland met andere kleine Europese landen op handelsgebied samen in de Oslostaten, terwijl ook de relatie met België inniger werd nadat dat land zijn militair bondgenootschap met Frankrijk in 1936 had verbroken. De Nederlandse Premier Colijn zocht echter vooral steun bij de Britten. Hij toonde zich een groot voorstander van het Britse *appeasement* beleid tegenover Duitsland in de verwachtingsvolle hoop dat hierdoor een nieuwe Europese oorlog kon worden voorkomen. Colijn realiseerde zich dat een militaire alliantie tussen Nederland en het Verenigd Koninkrijk voor beide partijen onwenselijk was, maar hij rekende desalniettemin op Britse militaire hulp wanneer Nederland dan toch zou worden aangevallen. Sommige auteurs kwalificeren Colijns buitenlands beleid ten opzichte van het Verenigd Koninkrijk in de jaren dertig als pseudo-neutraliteit. Moeyens vergelijkt het eigengereide optreden van Colijn met die van Kuyper 30 jaar eerder.¹⁰⁴ Colijn schreef in het voorjaar 1936 aan Reijnders dat de bezetting van delen van Nederland niet te voorkomen was maar dat hij het ook uitgesloten achtte dat de Nederlanders alleen zouden moeten vechten. Volgens de Premier kon erop vertrouwd worden dat andere landen (lees het Verenigd Koninkrijk) te hulp zouden komen zodat er altijd sprake zou zijn van een bondgenootschappelijke oorlogvoering.¹⁰⁵ In mei 1936 zei Colijn tegen de Britse luchtmachtattaché luitenant-kolonel Thornton dat zijn land weliswaar geen formele militaire besprekingen met de Britten zou kunnen voeren, maar dat een zekere militaire samenwerking, met name gericht op de verdediging van Nederlands-Indië, in het belang van beide landen zou zijn. De Britten waren waarschijnlijk niet verrast dat Colijn, die als pro-Engels gold, samenwerking zocht. Uit zijn contacten met de Nederlandse Marinestaf had Thornton al begrepen dat de Nederlanders hun geloof hadden verloren in de mogelijkheid om hun neutraliteit te kunnen handhaven bij een Duitse aanval op West-Europa. De Nederlandse militaire inlichtingendienst ging er volgens Thornton vanuit dat een nieuw Von Schlieffenplan, ditmaal met inbegrip van Limburg, weer onderwerp van studie van de Duitse Generale Staf was. De Nederlanders voerden dan ook een politiek van herbewapening en zochten ook steun bij de Belgen. De toenaderingspogingen van Colijn werden besproken in het Britse kabinet en door de *Chiefs of Staff*, maar de Britten wensten vooralsnog geen garanties aan Nederland te verstrekken of militaire verplichtingen aan te gaan.¹⁰⁶ De Britse gereserveerdheid was niet zonder reden. In mei 1938 rapporteerde de Nederlandse marine attaché in Londen De Booy dat er kort na een aanval op Nederland praktisch geen hulp van de Britten te verwachten was. Het Britse leger, dat slechts ongeveer 100.000 man telde, zou voornamelijk worden ingezet bij de verdediging van het Verenigd Koninkrijk zelf. Pas na een maand of zes zou een gemobiliseerde Britse strijdmacht inzetbaar zijn op het Europese Continent. De *Royal Navy* kende als belangrijkste taak het beschermen van de eigen handelsverbindingen en er kon dus ook niet gerekend worden op de steun van Britse oorlogsschepen nabij de Nederlandse havens. De Booy verwachtte wel dat de *R.A.F.* vanaf Nederlandse vliegvelden zou willen opereren. Toen de Nederlandse gezant Van Limburg Stirum de bevindingen van zijn marine attaché in Den Haag wilde bespreken, bleken zijn waarschuwingen aan dovemansoren te zijn gericht.¹⁰⁷ De

Nederlandse regering leek een zeer groot vertrouwen te hebben in het Verenigd Koninkrijk. Colijn schreef in maart 1938 andermaal dat hij niet geloofde dat de Britten de Nederlandse havens in de handen van een andere grote mogendheid zouden dulden.¹⁰⁸

De Nederlandse positie in de Britse strategie 1933-1939

Colijns inschatting over het grote strategische belang van Nederland voor het Verenigd Koninkrijk was op zich juist, maar dat gold evenzeer voor de visie van De Booy dat de Britten niet in staat waren om veel militaire hulp aan Nederland te bieden. De Britse legerleiding volgde inderdaad de Duitse herbewapening met argusogen. Zij vreesde dat het machtsverwicht op het Europese Continent opnieuw zou worden verstoord omdat Duitsland territoriale ambities koesterde ten koste van de kleine landen. De *Chiefs of Staff* stelde al in mei 1934 vast dat een Duitse bezetting van de Lage Landen voorkomen zou moeten worden: 'The Low Countries are today just as vital to our sea power and, should they again be threatened, we may be forced, whether we like it or not, to go to their assistance with land forces which alone could prevent the Germans obtaining control of the coast line which is important to our safety.'¹⁰⁹ Ook wezen de *Chiefs of Staff* op het gevaar dat Duitse legers België via Nederland zouden aanvallen of dat Duitse bommenwerpers vanaf vliegvelden in de Lage Landen tegen de Britse industriële centra zouden worden ingezet. De onschendbaarheid van het Nederlandse grondgebied was dan ook van groot strategisch belang voor het Verenigd Koninkrijk. De Britse regering leek deze boodschap van haar legertop goed te hebben begrepen. Op 30 juli 1934 sprak de *Lord president of the Council* en oud-Premier Stanley Baldwin het Lagerhuis toe dat het Verenigd Koninkrijk door het gevaar van het moderne luchtwapen een nieuwe strategische realiteit onder ogen moest zien: 'since the day of the air the old frontiers are gone. When you think of the defence of England, you no longer think of the chalk cliffs of Dover; you think of the Rhine.....That is were our frontier lies!'¹¹⁰ Hij gaf hiermee een duidelijk signaal aan de Duitsers om de Lage Landen met rust te laten en aan de Fransen dat zij ten aanzien van het Europese Continent op Britse steun konden rekenen. De Britse Minister van Buitenlandse Zaken Eden herbevestigde voor het Britse parlement op 26 maart 1936 dat de territoriale integriteit en veiligheid van de Lage Landen van vitaal belang voor het Verenigd Koninkrijk waren.¹¹¹ De Britse regering bleek halverwege de jaren dertig echter niet bereid de consequenties van dit duidelijke standpunt te dragen. De *Chiefs of Staff* rapporteerden dat er amper twee divisies beschikbaar waren voor de inzet in een Europees conflict, wat betekende dat het land niet in staat was om een continentale oorlog tegen Duitsland te voeren. Hoewel de Britten beseften dat het sturen van grondtroepen onontbeerlijk was voor de bescherming van de Lage Landen tegen een Duitse inval, bleven ze vertrouwen op de afschrikking door de strategische bommenwerpers van de *R.A.F.* Het Britse leger werd in eerste instantie vanwege de economische crisis nauwelijks versterkt en de Britse regering waakte er voor om een militaire verplichting ten aanzien van het Europese Continent aan te gaan.¹¹² Het strategische dilemma voor de Britten was dat de Nederlandse positie als cruciaal voor de Britse veiligheid werd beschouwd, maar dat zij niet over de militaire middelen beschikten om deze belangen daadwerkelijk te verdedigen. De Britse regering hoopte dan ook dat Nederland in een toekomstig Europees conflict opnieuw neutraal zou blijven. Het militaire zwakke Nederland was als bondgenoot van weinig toegevoegde waarde voor het Verenigd Koninkrijk, maar het land zou bij een Duitse aanval wel sterk afhankelijk zijn van Britse hulp. De Britten waren zelfs bevreesd dat belofte van militaire hulp er toe zou kunnen leiden dat de Nederlanders minder inspanning zouden leveren voor hun eigen herbewapening.

Frankrijk had na de Eerste Wereldoorlog zijn strategie gebaseerd op een zorgvuldig opgebouwd systeem van militaire allianties met een aantal buurlanden van Duitsland. In de loop van de jaren dertig stortte dit cordon sanitair in elkaar toen een voor een de Franse bondgenoten wegvielen. Na de Duitse bezetting van Tsjechoslowakije in maart 1939 en Polen in september 1939 was alleen het Verenigd Koninkrijk nog over als militaire partner. Voor de Fransen was het daarom essentieel dat de Britten zich zouden committeren tot een gemeenschappelijk diplomatiek, maar desnoods ook militair optreden tegen Duitsland. In vergelijking tot het Verenigd Koninkrijk hield Frankrijk zich minder bezig met een mogelijke Duitse aanval op Nederland. De Fransen zaten veel meer in hun maag met de politieke opstelling van de Belgen. In het voorjaar van 1936 had België zijn militaire alliantie met Frankrijk opgezegd. Dit had tot gevolg dat er geen stafbesprekingen meer plaatsvonden en dat van een afstemming van de militaire plannen tussen beide landen geen sprake meer kon zijn. Het feit dat de Franse troepen bij een conflict niet langer automatisch toegang hadden tot Belgisch grondgebied was een streep door het Franse plan om ingeval van een oorlog met Duitsland een voorwaartse verdediging in België te voeren.¹¹³ Het beëindigen door de Belgen van de militaire samenwerking met de Fransen had ook voor de Nederlanders als negatieve consequentie dat bij een Duitse inval Franse hulp aan hun land een stuk lastiger was geworden.

Vanaf november 1938 kregen de Britten tal van signalen dat Hitler van plan zou zijn om in het voorjaar van 1939 een offensief in West-Europa te beginnen. Zo rapporteerde op 15 december 1938 de Britse diplomaat Kirkpatrick, eerste secretaris op de ambassade in Berlijn, dat de Duitsers in maart 1939 Londen zouden gaan bombarderen. Andere inlichtingen vermeldden dat Duitsland eerst Nederland zou bezetten zodat vanaf de Nederlandse vliegvelden luchtaanvallen op het Verenigd Koninkrijk konden worden ondernomen. Ook de Duitse aanval op de Nederlandse havens zou al tot in details zijn uitgewerkt. Ook de Franse opperbevelhebber Gamelin wees de Britten erop dat de Duitsers voorbereidingen troffen voor een aanval op Nederland begin 1939. Belgische bronnen waren nog stilliger en stelden dat de Duitse Generale Staf een plan bestudeerde om Nederland in acht dagen te veroveren. De aanvalsvorbereidingen zouden op 21 februari 1939 zijn voltooid. Al deze alarmerende inlichtingen over een ophanden zijnde Duitse inval in Nederland veroorzaakten bij de Britse legerleiding in januari 1939 een oorlogspsychose die leidde tot een ommekeer in de Britse opstelling ten aanzien van het aangaan van militaire verplichtingen op het Europese Continent.¹¹⁴

Op basis van alle informatie schreef de Britse Onderminister van Buitenlandse Zaken Cadogan op 17 januari 1939 een studie getiteld *Possibilities of a German Attack on the West*. Volgens Cadogan was het moeilijk om precies de Duitse intenties te bepalen. Duidelijk was echter wel dat vitale Britse belangen in het geding waren als Hitler, met het oog op een preventieve aanval op het Verenigd Koninkrijk, delen van Nederland zou bezetten om er vlieg- en duikbootbases in te richten. Op 23 januari 1939 werd de studie besproken in het *Cabinet Committee on Foreign Policy* (het overlegorgaan tussen het Britse kernkabinet met de ambtelijke top van het Ministerie van Buitenlandse Zaken over buitenlands beleid). De Britse Premier Chamberlain en de Minister van Buitenlandse Zaken Halifax waren sceptisch over de betrouwbaarheid van de inlichtingen. Aan de andere kant vonden zij echter dat de Britse regering de waarschuwingen over een mogelijke Duitse aanval op Nederland, en ook mogelijk op het Verenigd Koninkrijk zelf, niet kon negeren. Cadogan stelde daarom voor dat het Verenigd Koninkrijk in overleg zou treden met de Nederlanders en de Amerikanen over de Duitse dreiging. Het probleem was echter dat de Nederlanders iedere toenadering zouden weigeren omdat dit in strijd was met hun neutraliteitspolitiek. De Britten wilden bovendien ook geen

militaire garanties geven aan Nederland. Het idee om de Verenigde Staten te waarschuwen werd wel omarmd. Met een uitvoerig telegram lichtte Halifax op 24 januari Roosevelt in. Hij schreef dat inlichtingen zouden aantonen dat Hitler overwoog om luchtaanvallen op het Verenigd Koninkrijk of een inval op Nederland uit te voeren. Halifax hoopte mogelijk een gevoelige Amerikaanse snaar te raken door te wijzen op het gevaar dat de Duitsers na de verovering van Nederland Nederlands-Indië aan Japan zouden beloven. Een aanwijzing voor een aanstaande Duitse aanval op Nederland was de verslechtering van de relatie tussen beide landen en de scherpe toon in de Duitse pers tegen het buurland. Volgens Halifax wilde zijn land al het mogelijke doen om een Duitse inval op Nederland te verhinderen. In ieder geval moest voorkomen worden dat Hitler zou denken dat het Verenigd Koninkrijk, maar ook Frankrijk en België, niet tussenbeide kwamen als hij Nederland zou aanvallen. De Britse Minister van Buitenlandse Zaken stelde voor om tactisch en voorzichtig te opereren als de spanning tussen Nederland en Duitsland nog verder zou oplopen. Hij opperde hierbij de mogelijkheid van arbitrage tussen beide landen en wilde in dat verband graag weten of Roosevelt nog suggesties had.¹¹⁵

Ook de *Chiefs of Staff* gaven hun visie op de dreigende situatie. De Britse legertop was van mening dat een aanval op Nederland als een *casus belli* moest worden beschouwd. Het zou immers zeer bedreigend voor het Verenigd Koninkrijk zijn als de Nederlandse vliegvelden in Duitse handen zouden vallen. Het grote probleem was echter dat er geen enkele hoop gekoesterd kon worden dat een Duitse bezetting van Nederland te voorkomen was. Volgens de Britse militaire inlichtingendienst zou de zwakke Nederlandse defensie een Duitse opmars maar kortstondig kunnen vertragen. De *Chiefs of Staff* wezen nogmaals op het feit dat er slechts twee Britse divisies beschikbaar waren voor de inzet op het Europese Continent. Alleen de Franse en Belgische strijdkrachten konden ingrijpen bij een Duitse inval in Nederland. Een mogelijke bevrijding van Nederland zou ook afhankelijk zijn van de ontwikkeling van het verloop van de oorlog en van de hulp van de Verenigde Staten. De Britse regering sprak op 25 januari en 8 februari 1939 uitvoerig over het gevaar van een Duitse aanval op Nederland en alle ambtelijke adviezen die daarover waren uitgebracht. Chamberlain schetste het dilemma dat er enerzijds vitale Britse belangen in het geding waren maar dat anderzijds de Britten militair niet bij machte waren een Duitse bezetting van Nederland te voorkomen. Hij noemde het echter desastreus als het Verenigd Koninkrijk niet op een of andere manier zou interveniëren tegen de Duitse agressie op Nederland. Op de bijeenkomst van het *Cabinet Committee on Foreign Policy* op 26 januari werd de uitspraak van de *Chiefs of Staff* onderschreven dat een aanval op Nederland als een *casus belli* beschouwd moest worden. Besloten werd om dit standpunt ook mee te delen aan de Amerikanen, Fransen en Belgen. Deze landen moest duidelijk worden gemaakt dat een Duitse aanval op Nederland een directe bedreiging voor de veiligheid van het Westen inhield, omdat Duitsland hierdoor een dominante positie in Europa zou verkrijgen. De Britten stelden ook voor om een arbitragecommissie bestaande uit drie neutrale landen in te stellen die zou kunnen bemiddelen in een eventuele crisis tussen Duitsland en Nederland. De Britse legerleiding was zich zeer bewust van de eigen militaire kwetsbaarheid en van het feit dat een succesvolle interventie bij een Duitse aanval op Nederland alleen mogelijk zou zijn met steun van andere landen, in het bijzonder Frankrijk en België. De Britten realiseerden zich eveneens dat hiertoe militair overleg met de Fransen en Belgen noodzakelijk was, ook al zou dit leiden tot het aangaan van militaire verplichtingen op het Europese Continent.¹¹⁶

De boodschap van Halifax aan de Amerikanen eind januari 1939 was duidelijk:

'His Majesty's Government have been considering what attitude it must take in the event of an unprovoked German invasion of Holland and the Government's provisional view subject to confirmation is as follows. No military action could possibly prevent a German invasion of Holland should Hitler determine on such action. The restoration of Holland could only result as the outcome of war. The strategic importance of Holland and her colonies is so great that a German attack on that country must be regarded as a direct threat to the security of the western powers. Failure to take up such a challenge would place Germany in a position of overwhelming predominance in Europe and in such circumstances His Majesty's Government is disposed to think that it would have no choice but to regard a German invasion of Holland as a *casus belli*.'¹¹⁷

De Britse opzet om de Amerikanen begin 1939 bij een mogelijk Europees conflict te betrekken mislukte vooralsnog. Roosevelt hield de boot af omdat hij, gezien de isolationistische stemming in zijn land, voorzichtig moest opereren op het wereldtoneel. De Amerikaanse President besprak in Washington de Britse waarschuwing met de Franse ambassadeur De Saint-Quentin. Op de vraag van de Fransman of Nederland niet het gevaar liep bij een Duitse invasie alleen te staan, antwoordde Roosevelt dat dit volledig afhankelijk zou zijn van het Verenigd Koninkrijk. Hij geloofde echter niet dat de Britten militair zouden interveniëren bij een aanval op Nederland. Roosevelt zag voor Nederland een toekomst weggelegd als vazalstaat van Duitsland waarbij het hele land zou worden geïncorporeerd in de Duitse economie. De Verenigde Staten zouden mogelijk alleen iets voor Nederland kunnen betekenen als het tot onderhandelingen kwam.¹¹⁸

De Britten benaderden ook de Belgen. Nederland kon immers alleen geholpen worden als België doortocht over zijn grondgebied wilde verlenen aan Franse troepen. De Britten stelden de Belgen dan ook voor om stafbesprekingen met de Fransen te houden. De Britse diplomaten kregen een welwillend gehoor bij de Belgische legertop. Zowel de Belgische chef van de Generale Staf, luitenant-generaal Van den Bergen, als de Minister van Defensie, luitenant-generaal Denis, verklaarden aan de Britse militair attaché in Brussel, kolonel Paris, dat zij een Duitse aanval op Nederland als een direct gevaar voor België beschouwden. Het was dan ook belangrijk dat Frankrijk bijstand zou leveren aan de Lage Landen. Van den Bergen herhaalde op 1 februari 1939 dat hij voorstander was van het voeren van militair overleg tussen zijn land en Frankrijk, maar hij gaf ook te kennen dat de Belgische militairen weinig invloed hadden op het regeringsbeleid. De Britse ambassadeur in Brussel Clive en zijn militair attaché kolonel Paris ontmoetten tijdens diners op 31 januari en 1 februari de invloedrijke secretaris van Koning Leopold III, Capelle en Van Zuylen, directeur-generaal van de afdeling politieke zaken van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken. De Britten lieten tijdens deze gesprekken duidelijk doorschemeren dat zij zeer pessimistisch waren over de Europese situatie, maar ook dat zij de Belgische gevoeligheden ten aanzien van Nederland onderkenden. Kolonel Paris vertelde Van Zuylen dat zijn land verwachtte dat de Belgen de Nederlanders niet in de steek zouden laten, zoals omgekeerd in 1914 wel was gebeurd: 'La jour où la Hollande sera envahie, nous comptons bien que vous ne la laisserez pas tomber, comme elle vous a laissé tomber en 1914.'¹¹⁹

De Belgische regering hechtte echter niet zoveel geloof aan de waarschuwing van een Duitse aanval op Nederland en gaf er de voorkeur aan vast te houden aan haar neutraliteitsbeleid. Koning Leopold III was fel tegenstander van het maken van militaire afspraken met Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk. Van Zuylen dacht dat de Britten zich maar op vage geruchten

baseerden en dat zij de gevaren voor Nederland aandikten omdat het in hun eigen belang was als Nederland en België de hulp van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zouden inroepen: ‘L’intérêt évident de Londres est d’empêcher cet établissement de l’Allemagne sur les côtes hollandais et décidant la Belgique à porter secours à la Hollande et en permettant aux troupes françaises de traverser notre territoire, pour porter secours à la Hollande.’¹²⁰ Bovendien voelden de Belgen er weinig voor om de Nederlanders te steunen. De Belgische gezant in Den Haag, Herry, vertelde aan de Franse gezant De Vitrolles, dat zijn land zelfs de grenzen zou sluiten voor Franse troepen die Nederland te hulp wilden komen. Bovendien kon niemand de Nederlanders redden. Volgens Herry zou Nederland immers binnen 24 uur onder een Duitse aanval bezwijken waardoor elke vorm van bijstand toch vergeefs zou zijn. De militaire adviseur van Leopold III, generaal-majoor Van Overstraeten, zei in maart 1939 tegen de nieuwe Britse militair attaché luitenant-kolonel Blake, dat het weinig zin had te proberen een land te helpen dat op militair gebied zo weinig kon doen om zichzelf te redden.¹²¹

De Franse reactie op de Britse waarschuwing was constructiever dan de Belgische. Ook de Franse militaire inlichtingendienst had informatie ontvangen over een dreigende Duitse inval op Nederland. De Franse legerleiding geloofde echter minder in een acuut gevaar voor Nederland dan de Britten. De opperbevelhebber Gamelin wilde echter de gelegenheid aangrijpen om het Verenigd Koninkrijk tot meer militaire solidariteit te dwingen. De Fransen lieten de Britten daarom weten dat ook zij een Duitse aanval op Nederland als een directe aanleiding tot oorlog met Duitsland beschouwden, maar dat zij hierover geen verdragsverplichting wilden aangaan. Frankrijk vroeg wel van het Verenigd Koninkrijk eenzelfde garantie ten aanzien van een aanval door Duitsland, mogelijk in samenwerking met Italië, op Zwitserland. Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk werden immers in gelijke mate bedreigd door een eventueel Duits-Italiaans offensief tegen het Westen. Tenslotte wezen de Fransen de Britten op de noodzaak hun herbewapening te versnellen, waarbij zij de suggestie deden om de dienstplicht weer in te voeren.¹²² In een telegram aan de Minister van Buitenlandse Zaken Hull bracht de Amerikaanse ambassadeur in Parijs Bullitt verslag uit van zijn lunchbijeenkomst op 6 februari 1939 met de Franse Premier Daladier waarbij het Britse alarm uitgebreid was besproken. Daladier had hem verteld dat de Fransen het Britse arbitragevoorstel niet zagen zitten, maar dat zij wel bereid waren om, in navolging van de Britten, een Duitse aanval op Nederland als een *casus belli* op te vatten:

‘He [Daladier] said that some weeks ago the British had become very fearful that Germany might attack the Netherlands and seize the Netherlands as a base for attack against England. Chamberlain had therefore made an official inquiry of the French Government as to the attitude of the French Government in case of an attack on the Netherlands. Daladier said that he had replied by a question, “What will you do?” The British Government had then answered that in case German troops should cross the frontier of the Netherlands Great Britain would suggest a committee of three to arbitrate the point in dispute! And he repeated the inquiry as to what France would do. Daladier said that he had replied that although France had no obligations vis-à-vis the Netherlands he would consider a German attack on the Netherlands as an immediate *casus belli* and would at once attack Germany. Daladier said that the British had appeared to be much gratified by this reply but that it had evoked no (repeat no) similar statement on part of the British Government.....’¹²³

De Fransen kregen hun zin doordat de Britten zich bereid verklaarden tot het houden van militaire besprekingen. De eerste ontmoeting tussen de vertegenwoordigers van de Franse en Britse Generale Staven vond echter pas plaats in Londen tussen 29 maart en 4 april 1939. De

agenda werd op dat moment niet meer overheerst door een mogelijke Duitse aanval op Nederland maar door de Duitse intocht in Praag op 15 maart. Tijdens het overleg reageerden de Fransen weinig enthousiast op de Britse toezegging dat zij hun bondgenoten op het Europese Continent na één maand te hulp zouden komen met twee divisies, gevolgd door nog eens één divisie twee maanden later. De Fransen wezen op het gevaar dat door deze kleine en ook trage Britse bijdrage aan de gezamenlijke oorlogsinspanning het Franse moreel en het vertrouwen in het bondgenootschap ondermijnd zouden worden. In het verslag van de stafbesprekingen werd daarnaast nogmaals de strategische waarde van de Lage Landen in de zee- en luchtoorlog onderstreept. Duitsland zou er groot belang bij hebben om de Nederlandse en Belgische havens en vliegvelden te bezetten. Hierdoor zou het Britse luchtruim niet alleen binnen het bereik van de Duitse bommenwerpers, maar ook van de Duitse jachtvliegtuigen komen. Ook voor het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zou het gebruik van Nederlands en Belgisch grondgebied van grote waarde zijn voor luchtaanvallen op het Ruhrgebied en om een mogelijk offensief tegen Duitsland te kunnen ondernemen. De Franse en Britse stafofficieren waren het erover eens dat een mogelijke Duitse aanval op Frankrijk waarschijnlijk via België en Nederland zou worden uitgevoerd, omdat de verdedigingslijnes daar beduidend zwakker waren dan de Maginotlinie. In tegenstelling tot het Duitse offensief in 1914 dacht men dat dus nu ook Nederland in het Duitse aanvalsplan zou worden betrokken. Hoewel de Britten en de Fransen hoopten dat de Nederlandse inundaties een Duitse opmars zouden vertragen, kwam men tot de conclusie dat zij niets konden ondernemen tegen een snelle Duitse inval in Nederland. Een geallieerde militaire interventie in Nederland was bovendien volledig afhankelijk van de opstelling van België. De Fransen hoopten dat zij in reactie op een Duitse aanval op West-Europa een defensieve stelling in België zouden kunnen innemen. Vanuit een positie aan de Schelde, of nog beter aan het Albertkanaal, zouden Franse strijdkrachten een eventuele tegenaanval kunnen ondernemen. Volgens een schatting van de Franse en Britse militaire inlichtingendiensten hadden de Duitse en Italiaanse strijdkrachten echter een groot overwicht door de omvang van de landmacht (81 geallieerde divisies tegen 182 divisies van de As-mogendheden) en van de luchtmacht (3.309 Engels-Franse vliegtuigen tegen 5.705 Duits-Italiaanse vliegtuigen). Naar aanleiding van dit grote verschil in krachtsverhouding adviseerden de deelnemers aan de stafbesprekingen dat hun regeringen zouden kiezen voor een strategie gericht op de verdediging en op de economische oorlogvoering. In een lange oorlog zou, mits een Duits-Italiaans offensief zou kunnen worden tegengehouden, de factor tijd in het voordeel van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zijn. Tussen 24 april en 3 mei 1939 vonden opnieuw Engels-Franse militaire besprekingen plaats. Op 2 mei werd een studie besproken over een mogelijke Duitse aanval op de Lage Landen. De aanwezige Franse en Britse stafofficieren concludeerden op basis van dit rapport andermaal dat zij Nederland over land vrijwel geen ondersteuning konden bieden. De Britse regering was inmiddels tot het besef gekomen dat het dringend noodzakelijk was om haar landmacht te vergroten. Op 27 april 1939 werd besloten de dienstplicht opnieuw in te voeren waardoor het Verenigd Koninkrijk in staat was om na een mobilisatie 32 divisies te formeren. De Britten beloofden nu de Fransen dat ze in crisistijd vier divisies binnen zes weken naar Frankrijk zouden sturen en dat deze strijdmacht, indien nodig, na een half jaar kon worden uitgebreid tot minstens tien divisies. Geconcludeerd kan worden dat vooral het alarm over een mogelijke Duitse aanval op Nederland voor de Britse regering aanleiding is geweest om zijn militair-strategische beleid ten aanzien van het Europese Continent ingrijpend te wijzigen. Het Verenigd Koninkrijk verliet zijn geïsoleerde positie en zocht militaire toenadering tot Frankrijk. Door de invoering van

de dienstplicht kon het Britse leger fors worden uitgebreid waardoor er in oorlogstijd een expeditieleger kon worden geformeerd van meer dan tien divisies. De Britse regering bleek begin 1939 nu ook bereid om een militaire verplichting ten aanzien van het Europese Continent aan te gaan.¹²⁴

Het strategische belang van Nederland in het Britse veiligheidsdenken bleek opnieuw begin zomer 1939 in de onderhandelingen met Frankrijk en Rusland over een militair bondgenootschap. De Britten stelden voor om in het verdrag naast onder andere de Poolse ook de Nederlandse onafhankelijkheid te garanderen, terwijl Nederland op dat moment Rusland niet eens erkende.

De Britten hadden er dus bewust voor gekozen om naar aanleiding van het alarm over een Duitse aanval op Nederland eind januari 1939 toenadering te zoeken met de Amerikanen, Fransen en Belgen, maar niet met de Nederlanders zelf. Toch werd ook de Nederlandse regering via tal van andere kanalen op de hoogte gebracht van de Duitse dreiging. De Belgische militaire attaché in Den Haag, kolonel Diepenrijckx, rapporteerde op 6 december 1938 dat er in Nederlandse regeringskringen onrust bestond over de rol van hun land in een mogelijk conflict tussen Duitsland met het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Het was de Nederlandse legerleiding niet ontgaan dat er in de buurlanden veel belangstelling bestond voor de Nederlandse vliegvelden. De commandant van het Veldleger, Van Voorst tot Voorst, bevestigde de bezorgdheid op 21 december aan de Belgische gezant Herry. De secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, Snouck Hurgronje, beklaagde zich op 19 december tegen de Nederlandse gezant in Parijs, John Loudon, over de aanvallen op Nederland in de Duitse pers. Hij vroeg zich af of er misschien iets broeide in Duitsland, en noemde hierbij als voorbeeld een mogelijke Duitse invasie in Nederland. Loudon schreef in zijn reactie terug dat hierover bij het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken niets bekend was.¹²⁵

In het bijzonder was Patijn, de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken, gealarmeerd over het oorlogsgevaar. Op 22 december 1938 zei hij weliswaar tegen de Franse gezant De Vitrolles dat hij de mening van de Nederlandse legertop onderschreef dat Duitsland eerder in Oost-Europa zou willen toeslaan, maar hij sprak ook de vrees uit dat Duitsland aanvalsplannen op Nederland had ontworpen. Op zowel 9 als op 11 januari 1939 stuurde Patijn een brief aan Colijn op diens vakantieadres in Zwitserland waarin hij schreef zich ernstige zorgen te maken over de internationale spanningen en het gevaar voor een Duitse overval op Nederland.¹²⁶ Colijn maakte zich echter veel minder ongerust en ook in diplomatieke kringen probeerden de Nederlanders de geruchten over een aanstaande Duitse inval te ontzenuwen. Zo meldde Diepenrijckx op 13 januari naar aanleiding van gesprekken met Reijnders, Jan van Voorst tot Voorst en de chef van de Marinestaf, vice-admiraal Furstner, dat hij de Nederlanders nu kalm en optimistisch vond. Hij verklaarde deze houding echter vooral uit het streven van de Nederlandse legerleiding om paniek onder bevolking te vermijden en om Duitsland niet te provoceren. Ook Patijn vertelde op 18 januari aan de Britse gezant Bland en op 20 januari aan Herry dat hij niet bezorgd was over de internationale situatie. Een bericht van het Nederlandse gezantschap in Washington van 25 januari zorgde er echter voor dat de spanning in Nederland weer sterk toenam. Roosevelt had besloten om naar aanleiding van het telegram van Halifax persoonlijk de Nederlandse gezant in Washington, Alexander Loudon, te waarschuwen over een mogelijke Duitse inval in Nederland. Patijn liet kort daarop aan Herry weten dat hij nu dacht dat Duitsland Nederland zou willen aanvallen. Tegen Bland vertelde hij dat er op dat moment geen Duitse troepenbewegingen tegen Nederland waren waargenomen, maar dat het

laatste nieuws hem niet gerustgesteld had. De Nederlandse krijgsmacht zou volgens de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken zolang mogelijk standhouden en zich uiteindelijk terugtrekken achter de Hollandse Waterlinie. Ook andere buitenlandse diplomaten meldden eind januari 1939 een gespannen en onzekere sfeer in Nederland.¹²⁷

Colijn was er echter alles aan gelegen om de rust te herstellen. Op 17 februari 1939 liet hij Alexander Loudon een officiële reactie geven op de waarschuwing van Roosevelt. De Nederlandse gezant in Washington berichtte aan de Amerikaanse President dat de Nederlandse militaire inlichtingendienst na grondig onderzoek de conclusie had getrokken dat Duitsland op korte termijn geen plannen had om Nederland aan te vallen. De slechte economische situatie zou volgens de Nederlanders bovendien een pacificerende werking op de Duitsers hebben. De geruchten over een Duitse inval zouden verspreid zijn door de Poolse pers en door Duitse socialistische emigranten in het Verenigd Koninkrijk. Snouck Hurgronje zei tegen de Belgische gezant Herry dat de verhalen van een Duitse aanval propaganda van joodse marxisten uit het Verenigd Koninkrijk was, met als doel de Nederlandse neutraliteit onder druk te zetten. De Nederlandse toegevoegd militair attaché in Parijs, majoor Labouchere, vertelde tegen de Amerikaanse militair attaché kolonel Fuller dat zijn land zelfs geïrriteerd was over de Amerikaanse geruchten van een Duitse inval in Nederland. Hij beschouwde een dergelijk Duits aanvalsplan als een normale stafstudie.¹²⁸

Het is maar de vraag of de Verenigde Staten de Nederlandse ontkenning van een oorlogsdreiging werkelijk geloofden want hun diplomaten in Den Haag rapporteerden over heel andere geluiden. De Nederlandse chef van de Marinestaf Furstner vertelde op 21 februari aan Webb Benton, de eerste secretaris bij het Amerikaanse gezantschap, dat er voldoende reden bestond om aan te nemen dat, wanneer de oorlog zou uitbreken, Duitsland een verrassingsaanval op zijn land zou uitvoeren. Met het oog op de Franse Maginotlinie en het Belgische leger lagen de beste kansen voor Duitsland om een betere positie tegenover het Verenigd Koninkrijk te krijgen in een snelle bezetting van Nederland.¹²⁹ Ook de Amerikaanse gezant in Den Haag Gordon schreef in zijn rapport op 22 maart 1939 over de nerveuze sfeer in Nederland. Hij stelde dat in een toekomstige oorlog de Nederlandse stemming veel meer anti-Duits zou zijn dan in oorlog van 1914-1918. Zijn marine attaché, kapitein ter zee Kelly, berichtte één dag later dat de kalmte in Nederland slechts schijn was en dat er onder de oppervlakte bij de Nederlandse autoriteiten en de Marinestaf veel onrust bestond over de Europese spanningen en de oorlogsdreiging tegen hun land:

‘The Netherlands officials, although they are making every effort to maintain their neutrality, feel that in case of an European war with England and France on one site and Germany on the other, their country would be on the highway, so to speak, between Germany and England. And they feel that in such a war the Germans would not hesitate to come in to Holland in order to establish submarine bases on the North Sea and to utilize the landing fields in this country to facilitate the bombing of London and the industrial cities of England by planes.’¹³⁰

Mede naar aanleiding van het alarm over een Duitse aanval op Nederland nam Patijn het initiatief om Halifax te bezoeken. Op 14 februari 1939 spraken de beide Ministers van Buitenlandse Zaken met elkaar in Londen. Patijn gaf hierbij te kennen dat hij geen grote waarde hechtte aan de verhalen over een Duitse invasie. Halifax onthulde dat zijn regering had besloten een dergelijke aanval als een *casus belli* te beschouwen. Hierop vertelde de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken over zijn plan om een niet-aanvalsverdrag tus-

sen het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Nederland te sluiten, waarbij mogelijk ook België en Frankrijk zouden kunnen worden betrokken. Patijn maakte wel een voorbehoud door zijn opmerking dat Koningin Wilhelmina niets voelde voor een dergelijke overeenkomst. Hij had het idee voor een niet-aanvalsverdrag tussen Nederland en zijn buurlanden al in januari in een brief aan Colijn geopperd. Kort na zijn gesprek met Halifax gaf Colijn Patijn duidelijk te verstaan dat hij zijn 'initiatief' moest intrekken. De Nederlandse Premier was niet alleen tegenstander van een nieuwe koers in het buitenlands beleid, ook was hij van mening dat het sluiten van verdragen met Duitsland en Italië geen enkele zin had. Patijn moest op zijn schreden terugkeren. In een brief op 23 februari liet hij Halifax weten dat het voorstel voor een niet-aanvalsverdrag slechts zijn persoonlijke visie was geweest, maar dat hij bij nader inzien moest concluderen dat op dit moment de tijd er niet rijp voor was.¹³¹ Door het optreden van Patijn was Nederland wel op de hoogte gebracht van het Britse voornemen dat men een Duitse inval in Nederland als een directe aanleiding tot oorlog met Duitsland beschouwde. Ook het Franse standpunt hierover bleef niet verborgen voor de Nederlanders. Snouck Hurgronje verklaarde aan een Duitse diplomaat op 28 april 1939 dat er weliswaar geen formele overeenkomst tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk bestond over de positie van Nederland maar dat de Fransen in navolging van de Britten iedere aanval op Nederland ook als een *casus belli* zouden opvatten.¹³²

De Nederlandse positie in de Duitse strategie in 1933-1939

Was de Nederlandse en Britse angst voor de dreiging van een Duitse aanval op Nederland in de periode vanaf 1934 tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op 1 september 1939 inderdaad realistisch? Hitler was na zijn machtsovername begin 1933 in eerste instantie bezig zijn positie in Duitsland zelf te consolideren. Hij voerde dan ook vooralsnog een voorzichtige buitenlandse politiek. Pas in maart 1935 zegde Duitsland officieel de militaire bepalingen van Versailles op en werd de dienstplicht weer ingevoerd. Ondanks de versnelde Duitse herbewapening had Frankrijk nog zeker tot omstreeks 1937 een militair overwicht op Duitsland. Hitler liet dan ook in de eerste jaren van zijn bewind nog geen aanvalsplannen tegen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk of de Lage Landen maken. Ten aanzien van Nederland deed hij zoals eerder beschreven wel enkele voorstellen tot het sluiten van een niet-aanvalsverdrag of het garanderen van de neutraliteit. Ook hieruit spraken eerder defensieve dan agressieve intenties. Hoewel Hitler dergelijke voorstellen ook deed om zijn tegenstanders te misleiden over zijn werkelijke ambities, was er wel degelijk een groot Duits veiligheidsbelang gemoeid bij de Lage Landen. De Duitse belangstelling voor Nederland en België leek vooral te worden bepaald in relatie tot de positie van die landen in een mogelijk conflict met het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. De Duitse militair attaché in Brussel en Den Haag, Rape von Pappenheim, schreef in zijn memoires over een gesprek met Hitler in januari 1938: 'Hitler zei te im Ganzen großes Interesse an dem strategischen Problem des "niederländischen Raumes".'¹³³ De Duitse leider gaf hem hierbij te kennen dat hij het neutraliteitsstreven van de Belgische regering wilde ondersteunen en versterken.

Vanaf het moment dat Duitsland in militair opzicht steeds sterker werd, richtte Hitlers blik zich bovendien duidelijk naar het Oosten. De Duitsers waren zich er echter van bewust dat ook hun expansiestreven in Oost-Europa het risico van een conflict met het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk met zich meebracht. Het was in dit verband dat Hitler op 28 mei 1938, volgens de beschikbare bronnen voor de eerste maal, agressieve intenties ten opzichte van de

Lage Landen kenbaar maakte. Tijdens een conferentie met zijn legerleiding naar aanleiding van de Studentencrisis zinspeelde hij erop om Nederland en België te bezetten om als marine- en luchtmachtbasis te kunnen gebruiken, als het Duitse conflict met Tsjechoslowakije zou escaleren tot een oorlog met het Westen.¹³⁴ Enkele maanden later herhaalde Hitler dit voorneemen. Eind augustus 1938 was er een bijeenkomst van de Duitse legerleiding over de waarde van de *Westwall*, de Duitse verdedigingslinie aan de westgrens, in een mogelijk militair conflict tegen de het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Generaal Adam, de Duitse bevelhebber van het Westfront, speelde de advocaat van de duivel en zei dat hij geloofde dat Nederland en België een Frans offensief tegen Duitsland zouden steunen. De Duitsers hadden dan geen andere keus dan het gebied van Rijnland-Palts te ontruimen. Hitler reageerde onmiddellijk en verklaarde dat Rijnland-Palts ten koste van alles moest worden verdedigd en dat Nederland, de zwakste tegenstander in West-Europa, als eerste moest worden aangevallen. De Duitse Generale Staf gaf echter te kennen dat het Duitse leger nog niet klaar was om tegelijkertijd een aanvalsoperatie tegen Tsjechoslowakije en Nederland uit te voeren. De Duitse generaals gaven er dan ook de voorkeur aan om tegenover de Britten en Fransen een verdedigende stelling in te nemen. Na de conferentie van München op 29 en 30 september 1938 was de spanning voorlopig weer uit de lucht.¹³⁵

Het was voor de Duitse legerleiding duidelijk dat het bezit van Nederlands en Belgisch grondgebied van groot belang was in een luchtoorlog met het Verenigd Koninkrijk. Op 20 mei 1938 vond er een conferentie plaats tussen vertegenwoordigers van de *Kriegsmarine* en de *Luftwaffe* om de aanvalsmogelijkheden op het Verenigd Koninkrijk te onderzoeken. De Duitse luchtmacht liet hierbij weten dat zij veel waarde zag in het bezetten van de Lage Landen. De Duitse marine was echter veel terughoudender. In haar *England-Denkschrift* uit de nazomer van 1938, dat zeer bepalend was voor het strategisch denken van de *Kriegsmarine*, nam de Duitse marineleiding duidelijk stelling. Het veroveren van de Nederlandse, Deense of Noorse bases aan de Noordzeekust bood mogelijk enig tactisch voordeel voor de inzet van de Duitse marine en luchtmacht, maar had volgens het *England-Denkschrift* geen strategische meerwaarde omdat deze landen ook binnen de Britse blokkade zouden komen te vallen. Verdere studies van de Duitse marine naar aanleiding van oorlogsspellen eind 1938 en begin 1939 bevestigden dat niet al te veel belang gehecht kon worden aan het bezetten van de Deense, Noorse, Belgische of Nederlandse kustgebieden.¹³⁶

De leiding van de *Luftwaffe* trok uit het eigen onderzoek daarentegen geheel andere conclusies. Een stafstudie van 25 augustus 1938 had als scenario dat Duitsland als gevolg van zijn inval in Tsjechoslowakije in oorlog zou raken met Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Rusland. De Duitse Luchtmachtstaf stelde dat in een dergelijk conflict het Nederlandse en Belgische grondgebied, vergeleken met de oorlog van 1914-1918, aan belang had gewonnen, zeker voor wat betreft de luchtoorlog. Het bezetten van de Lage Landen zou niet alleen uit offensieve maar ook uit defensieve overwegingen, waaronder de bescherming van het Ruhrgebied tegen Britse luchtaanvallen, van vitaal belang zijn. De studie ging er ook van uit dat vroeg of laat de Belgische en Nederlandse neutraliteit door een van de strijdende partijen zou worden geschonden. Zo werd gewezen op de mogelijkheid van een Frans offensief via Nederland en België tegen het Ruhrgebied of het gebruik van Nederlandse of Belgische vliegvelden als vooruitgeschoven post van de Britse luchtmacht. De conclusie van de stafstudie van de *Luftwaffe* luidde dat een succesvolle luchtoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk alleen mogelijk zou zijn wanneer de Nederlandse en Belgische kust in Duitse handen zou zijn. De

Duitse luchtmachtleiding moest dan ook bij het Duitse leger aandringen om een onderzoek te verrichten naar de bezetting van de Lage Landen: ‘Da Belgien und die Niederlande in deutscher Hand einen ausserordentlichen Vorteil in der Luftkriegführung gegen Grossbritannien als auch gegen Frankreich bedeuten, wird es für erforderlich gehalten, eine Stellungnahme des Heeres herbeizuführen, ob, unter welchen Voraussetzungen und in welcher Zeit eine Besetzung dieses Raumes durchführbar ist.’¹³⁷ De Duitse 2e Luchtvloot kreeg in mei 1939 de opdracht om in een oorlog met het Verenigd Koninkrijk eventuele landmactoperaties tegen Nederland en België te ondersteunen. De *Luftwaffe* wilde daarnaast ook een strategisch lucht-offensief tegen het Verenigd Koninkrijk ondernemen. Generaal Felmy van de Duitse 2e Luchtvloot dacht hierbij aan terreurbombardementen op Londen. Aan de andere kant was de Duitse luchtmachtleiding ook zeer bezorgd over het gevaar dat de Britten het Nederlandse luchtruim of zelfs de Nederlandse vliegvelden zouden willen gebruiken in een lucht-offensief tegen Duitsland.¹³⁸

Op de grote militaire conferentie op 23 mei 1939 sprak Hitler zeer duidelijke taal over de mogelijke oorlog die Duitsland moest gaan voeren in West-Europa. De Lage Landen zouden daarbij niet worden ontzien. Hij vertelde zijn bevelhebbers dat *Lebensraum* in het Oosten noodzakelijk was voor de toekomst van Duitsland. Polen zou het volgende doel van de Duitse expansie moeten worden. De Duitse leider twijfelde er echter aan of zijn land de vrije hand in het Oost-Europa gelaten zou worden door het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Hij wees zijn generaals er dan ook op dat rekening gehouden moest worden met een oorlog in het Westen. Als de Westmachten zouden interveniëren in de strijd met Polen, dan moesten de Duitse legers bliksemsnel toeslaan. De Lage Landen zouden dan onmiddellijk moeten worden bezet om het Ruhrgebied te beschermen en om als basis voor de zee- en luchtoorlog tegen de Britten te kunnen dienen. De neutraliteit van Nederland en België was volgens Hitler in deze strijd van ‘leven of dood’ niet van belang:

‘Für England ist es entscheidend, den Krieg möglichst nahe an das Ruhrgebiet heranzubringen. Man wird französisches Blut nicht sparen (Westwall!). Der Besitz des Ruhrgebietes entscheidet die Dauer unseres Widerstandes. Die holländischen und belgischen Luftstützpunkte müssen militärisch besetzt werden. Auf Neutralitätserklärungen kann nichts gegeben werden. Wollen Frankreich und England es beim Krieg Deutschland-Polen zu einer Auseinandersetzung kommen lassen, dann werden sie Holland und Belgien in ihrer Neutralität unterstützen und Befestigungen bauen lassen, um sie schließlich zum Mitgehen zu zwingen. Belgien und Holland werden, wenn auch protestierend, dem Druck nachgeben. Wir müssen daher, wenn bei polnischem Krieg England eingreifen will, blitzartig Holland angreifen. Erstrebenswert ist es, eine neue Verteidigungslinie auf holländischem Gebiet bis zur Zuider See zu gewinnen. Der Krieg mit England und Frankreich wird ein Krieg auf Leben und Tod.....Das Heer hat die Positionen in Besitz zu nehmen, die für Flotte und Luftwaffe wichtig sind. Gelingt es, Holland und Belgien zu besetzen und zu sichern, sowie Frankreich zu schlagen, dann ist die Basis für einen erfolgreichen Krieg gegen England geschaffen.....Die Nachbarstaaten müssen aus der Kaserne heraus übertannt werden.’¹³⁹

Hitler sprak dus nogmaals zijn intentie uit om Nederland uit defensieve overwegingen te bezetten als Duitsland oorlog zou moeten voeren tegen England en Frankrijk, een conflict dat hij overigens liever wilde vermijden. Hij zag een mogelijke aanval op Nederland en België alleen als een onderdeel van de strijd tegen England en Frankrijk. Ondanks Hitlers rethoriek bij de gelegenheid van de militaire conferentie op 23 mei 1939 zijn er echter geen aanwijzingen te vinden dat de Duitse Generale Staf ook daadwerkelijk de concrete opdracht kreeg om

---

een dergelijk offensief voor te bereiden. Waar Nederland en het Verenigd Koninkrijk vanaf 1934 bevreesd voor waren, namelijk een Duitse inval in Nederland, had Duitsland, in tegenstelling tot 1914, vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog geen plannen ontworpen voor een offensief tegen West-Europa of een aanval op Nederland. Van de drie krijgsmacht-delen was ook alleen de Duitse luchtmacht een uitgesproken voorstander van het veroveren van Nederland omdat de Nederlandse vliegvelden van grote waarde zouden zijn in een lucht-oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk.

Conclusie

Als relatief klein maar strategisch cruciaal gelegen land voelde Nederland zich bedreigd door een mogelijke agressie van een van de grote Europese landen. Toen aan het begin van de 20e eeuw de internationale spanningen opliepen reageerden de Nederlanders door hun krijgsmacht te versterken door meer manschappen te gaan trainen en moderne wapens aan te kopen. De strikte handhaving van de Nederlandse neutraliteit lijkt, samen met de kracht van de Nederlandse defensie, een rol te hebben gespeeld in de Duitse overweging om Nederland in de Eerste Wereldoorlog niet aan te vallen. Na de vrede van Versailles in 1919 inde Nederland het vredesdividend en werd er fors bezuinigd op de krijgsmacht. Door de machtsovername van Hitler in 1933 groeide in Nederland de vrees dat het land in een nieuwe Europese oorlog zou worden betrokken. De militairtechnologische ontwikkelingen sinds de Eerste Wereldoorlog, met name de vooruitgang van het lucht- en het tankwapen, en de bouw van de fortificaties aan de Belgische en Franse oostgrens, hadden het strategische belang van Nederland voor de strijdende partijen, maar ook zijn kwetsbaarheid, doen toenemen. Vanaf 1935 werd de Nederlandse defensiebegroting fors verhoogd. De Nederlandse herbewapening verliep echter traag. Ook het Verenigd Koninkrijk maakte zich eind jaren dertig zorgen over een mogelijke Duitse inval in Nederland. Vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maakte Duitsland echter nog geen concrete plannen voor een aanval op Nederland. Hitler en de Duitse luchtmacht onderkenden wel het strategische belang van Nederland in een mogelijke oorlog van Duitsland tegen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk.

De positie van Nederland in het Duitse aanvalsplan op West-Europa 1939-1940

‘Wenn die Kanonen sprechen, werden sie schweigen’¹
(Dagboek generaal Halder, chef van de Generale Staf,
op 14-08-1939 over België, Nederland en Zwitserland).

Inleiding

Op 16 maart 1940 om 13.30 uur hield Hitler een ontbijtconferentie in Berlijn. Omdat de Duitse leider tot diep in de nacht doorwerkte, stond hij ook pas laat weer op. Het overleg werd bijgewoond door de voornaamste leden van de Duitse Generale Staf, onder wie kolonel-generaal von Brauchitsch en kolonel-generaal Keitel, en de bevelhebbers van Legergroep B. De stemming bij Hitler en de Generale Staf was opperbest. Na maandenlange discussie was eind februari 1940 een plan voor een offensief tegen West-Europa tot stand gekomen dat op brede instemming van de Duitse legerleiding kon rekenen. De staf van Legergroep B was echter minder ingenomen met de aanvalsoptiek. In vorige versies van het aanvalsplan vormde de opmars van de legers onder het bevel van deze legergroep het zwaartepunt van het Duitse offensief. In het nieuwe plan had Legergroep A echter de eerste viool toebedeeld gekregen. De bevelhebber van Legergroep B, kolonel-generaal Von Bock, greep de conferentie aan om zijn kritiek op het aanvalsplan te uiten. Hij wees onder andere op te verwachte moeilijkheden voor zijn legergroep bij de uitvoering van de operatie. Zo was de linkervleugel van het 6e Leger die bij Maastricht moest doorbreken naar zijn mening te zwak. Von Bock merkte verder op dat de luchtlandingseenheden die volgens het plan in de Vesting Holland zouden landen, drie dagen moesten zien stand te houden, voordat zij ontzet konden worden. De infanteriedivisies van het 18e Leger, die belast waren met verovering van de rest van Nederland, bestonden uit reserve eenheden met slechts beperkte aanvalskracht. Na de voordracht van Von Bock gaf ook de bevelhebber van het 18e Leger, generaal Von K uchler, een uiteenzetting over de aan zijn leger toebedeelde operatie. Hij ging hierbij uitgebreid in op de Nederlandse verdedigingsmaatregelen en op het ontbreken van luchtafweer bij een van zijn legerkorpsen. Nadat Hitler het betoog had aangehoord, gaf hij zijn visie weer. In plaats van in te gaan op alle operationele problemen van Legergroep B besprak de Hitler de strategische positie van Duitsland in het conflict. Hij benadrukte dat het van groot belang was dat Duitsland op korte termijn tot de aanval aan het Westfront zou overgaan. Door de rustpauze gedurende de winter van 1939-1940 waren de Duitse strijdkrachten nog sterker geworden dan hun tegenstanders. Rusland zou zich volgens Hitler voorlopig nog niet tegen Duitsland keren. De relatie met Itali  was onverminderd goed. Tenslotte gaf Hitler een korte maar krachtige reactie over de verwachte moeilijkheden bij de aanval op Nederland: ‘Die Widerstandskraft Hollands sei nur sehr gering einzusch tzen.’²

Over de wording van het Duitse aanvalsplan op West-Europa tussen september 1939 en mei 1940 is veel geschreven. Als standaardwerk geldt nog altijd het boek: *Fall Gelb. Der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive* van Hans-Adolf Jacobsen uit 1957. Veel

Hitler en Von Bock, eind 1940.

(Foto: Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

direct betrokken militairen uit de Duitse legerleiding, zoals generaal Halder, kolonel-generaal Von Bock en generaal Jodl, hielden in 1939-1940 een dagboek bij. Anderen, onder wie kolonel-generaal Keitel, luitenant-generaal Von Manstein en kapitein Von Below schreven naderhand hun memoires. Daarnaast zijn er nog ongepubliceerde verslagen van onder anderen de stafofficieren generaal-majoor Von Tippelskirch, kolonel Warlimont en kolonel Blumentritt over de ontwikkeling van *Fall Gelb*.

Geen van deze bronnen beschrijft het Duitse aanvalsplan specifiek toegespitst op Nederland. Dit onderdeel van het offensief wordt immers niet als doorslaggevend gezien voor het succes ervan. Toch is het vraagstuk naar de Nederlandse positie in het Duitse offensief op West-Europa interessant. De ontwikkeling van de eerste Duitse aanvalsoptzet tot het uiteindelijke *Sichelschnittplan* nam maanden in beslag. In totaal zijn tussen oktober 1939 en februari 1940 vier verschillende officiële versies van *Fall Gelb* van kracht geweest. In het proces tot de vorming van een aanvalsplan op West-Europa richtte de discussie binnen de Duitse Generale Staf zich vooral op de vraag waar het zwaartepunt van de aanval moest komen te liggen en welk doel met het offensief moest worden nagestreefd. Hierin vonden grote verschuivingen plaats waardoor de vierde versie wezenlijk verschilde van het eerste plan. Ook ten aanzien van de Nederlandse rol in het Duitse aanvalsplan bestonden er in de Duitse legerleiding verschil van opvatting en was er in de loop van maanden sprake van voortschrijdend inzicht. De positie

van Nederland in de verschillende versies van *Fall Gelb* wisselde dan ook sterk. Als Hitler zijn streven had doorgezet om de aanval op West-Europa al in het najaar van 1939 te beginnen, dan zou Nederland slechts gedeeltelijk of mogelijk zelfs helemaal niet bezet zijn geweest. In de bestaande literatuur wordt echter nauwelijks ingegaan op de motivering achter de opstelling van Duitsland ten aanzien van Nederland. De Duitse aanval op Nederland wordt doorgaans als onvermijdelijk beschouwd en de mogelijkheid van een verband met bijvoorbeeld het gevoerde Nederlandse buitenland- en defensiebeleid wordt niet onderkend.³

In dit hoofdstuk wordt de Nederlandse positie in het Duitse aanvalsplan behandeld. Als eerste wordt chronologisch de vorming van de Duitse aanvalsopzet tegen West-Europa tussen september 1939 en mei 1940 geschets. In het bijzonder zal hierbij worden ingegaan op de ontwikkeling van de Duitse operatieplannen tegen Nederland. Ten tweede wordt de Nederlandse positie in het Duitse *Fall Gelb* nader geanalyseerd, waarbij de vraag centraal staat welke afwijking de Duitse legerleiding maakte om ook Nederland bij zijn offensief tegen West-Europa te betrekken.

Het Westfront gedurende de Poolse veldtocht

Op 1 september 1939 viel het Duitse leger Polen binnen. In reactie hierop verklaarden het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk twee dagen later de oorlog aan Duitsland. Deze oorlogsverklaring doorkruiste Hitlers strategie volledig. Hij had er waarschijnlijk op gegokt dat deze twee West-Europese landen zich zouden neerleggen bij de Duitse aanval op Polen omdat zij onvoldoende voorbereid waren op een militair conflict.⁴ Duitsland zag zich nu geconfronteerd met een tweefrontenoorlog. Het Duits militair-strategisch beleid was er altijd op gericht geweest te vermijden dat men tegelijkertijd een vijand in het Oosten en in het Westen moest bevechten. De traumatische ervaring van de strijd op meerdere fronten in de Eerste Wereldoorlog lag immers nog vers in het geheugen.

Kwetsbare Duitse positie

De situatie aan het Westfront in september 1939 was voor Duitsland dan ook ronduit kritiek. Het gemobiliseerde Franse leger telde ruim 80 divisies, uitgerust met tanks en zware artillerie. De Duitse Legergroep C, die de Duitse Westgrens moest bewaken, beschikte over slechts 35 divisies, die op 10 september 1939 nog eens met negen reservedivisies werd versterkt.⁵ De Duitse troepen waren slecht getraind en hadden een groot tekort aan zware wapens en munitie. Tanks ontbraken geheel. Majoor Westphal werd na de mobilisatie chef-staf van de 58e Infanteriedivisie die in de omgeving van Trier was gelegerd. Hij schreef later met verbazing over wat hij bij zijn eenheid aantrof. In één compagnie van 160 man waren slechts twaalf man nog na 1920 in dienst geweest. De rest van de militairen was ouder dan 40 jaar, enkelen hadden zelfs in 1918 voor het laatst gediend. Van de 100 aanwezige officieren in de divisie waren er 85 reservisten: 'Von den neun Bataillonskommandanten der Infanterie hatten zwei diese Stellung schon 1918 innegehabt; sie konnten ein Pferd nur mit Mühe besteigen, noch schwerer fiel ihnen das Absitzen.'⁶ De zwakke Duitse eenheden aan het Westfront werden niet in staat geacht een grootscheepse aanval van Frankrijk te weerstaan. De Duitse troepen aan de grens met Frankrijk kregen dan ook de opdracht om strikt in het defensief te blijven.⁷ De Duitsers wilden daarnaast voorkomen dat neutrale West-Europese landen, waaronder Nederland, bij de strijd betrokken zouden raken. Hitlers eerste richtlijn (Weisung 1) in zijn

hoedanigheid als opperbevelhebber van de drie krijgsmachtdelen van 31 augustus 1939 luidde dan ook: ‘Im Westen kommt es darauf an, die Verantwortung für die Eröffnung der Feindseligkeiten eindeutig England und Frankreich zu überlassen. Die uns von Holland, Belgien, Luxemburg und der Schweiz zugesicherte Neutralität ist peinlich zu achten.’⁸

De Duitse legerleiding twijfelde bij het uitbreken van de oorlog niet aan de neutraliteitswil van de kleine buurlanden. De onzekere factor was veeleer of zij in staat waren hun onafhankelijkheid te verdedigen tegen een mogelijke neutraliteitschending door Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. De neutrale staten namen immers voor alle oorlogvoerenden een belangrijke strategische positie aan het Westfront in. De Duitse Generale Staf meldde: ‘Die gleichfalls bei Kriegsausbruch erklärte Neutralität von Belgien, Holland, der Schweiz und Luxemburg, stellt angesichts der unmittelbaren Angrenzung dieser Länder an das westliche Kampfgebiet einen Faktor von größter Bedeutung für die Kriegsführenden Teile dar. Am festen und erheblichen Neutralitätswillen der Regierungen dieser Staaten ist heute sicherlich nicht zu zweifeln, ihre Nachmittel zur Verwirklichung desselben sind jedoch schwach.’⁹ Kolonel-generaal Von Leeb, commandant van Legergroep C, had grote zorgen over de verdediging van de Duitse grens met België en Nederland. In een brief aan de bevelhebber van het Duitse leger, kolonel-generaal Von Brauchitsch, beschreef hij één dag na het begin van de oorlog het gevaar van een Frans- Britse opmars door Luxemburg, België en mogelijk ook Nederland:

‘Es ist in gleicher Lage wie wir in umgekehrter Richtung 1914....Es wird der französischen und englischen Regierung ein leichtes sein, einen so starken militärischen Druck auf Belgien und Holland auszuüben, daß der Durchmarsch nicht behindert wird, vielleicht in weiterer Folge sogar die Bahnen freigegeben werden. Wenn der Franzose richtig handelt, und dies muß man annehmen, wird er die Masse seiner motorisierten und mechanisierten Kräfte für diesen Durchmarsch durch Belgien vorannehmen. Die Durchmarschtiefe beträgt nur bis 120 km.’¹⁰

Het Duitse front tegenover Nederland

Het Duitse front tegenover Nederland was in september 1939 slechts ten dele bezet door twee reservedivisies waarvan de meeste soldaten hun militaire opleiding nog niet afgerond hadden.¹¹ Von Leeb vroeg het Duitse opperbevel dringend om extra eenheden. Op 6 september 1939 werd hierop *Armee Abteilung A* gecreëerd, die stelling moest nemen aan de Belgische en Zuid-Nederlandse grens. In de loop van de eerste weken van de oorlog kreeg zij één actieve en acht reservedivisies toebedeeld, waardoor *Armee Abteilung A* een vergelijkbare sterkte kreeg als een regulier leger. Ten noorden van de Rijn stonden slechts enkele zwakke Duitse eenheden opgesteld.¹² De taak van *Armee Abteilung A* was om een mogelijke geallieerde aanval via België en Nederland af te slaan. Als bevelhebber van dit leger werd kolonel-generaal Von Hammerstein-Equord benoemd. Hij was tussen 1930-1934 opperbevelhebber van het Duitse Leger geweest. Von Hammerstein-Equord stond bekend als antinazi en had als bijnaam de ‘Rode Generaal’. Na Hitlers machtsovername was hij in 1934 ontslagen. In deze tijd van nood werd de 60-jarige veteraan weer in actieve dienst genomen. Kolonel-generaal Von Hammerstein-Equord was weinig optimistisch over de mogelijkheden van zijn strijdmacht wanneer de geallieerden België zouden binnenrukken. Hij achtte een versterking van zijn leger met ten minste vijf divisies dringend noodzakelijk. Hij rapporteerde op 12 september 1939 aan het opperbevel: ‘Stärke ausreichend um Überraschungsschlag mot.[orisierte] Kräfte aufzuhalten. Sie ist jedoch einer planmäßigen Abwehrschlacht einem stark überlegenen Feindangriff nicht gewachsen.’¹³

De Duitsers vreesden dat indien de geallieerden België zouden bezetten, ook Nederland in de strijd betrokken zou raken. Het Duitse opperbevel had al op 21 augustus 1939 een opmarsbevel doen uitgaan voor het geval de vijand zou oprukken door het Nederlands territorium.¹⁴ De operatieplannen *Belgien Feind* en *Holland Feind* bepaalden dat bij een geallieerde inval van Nederland en België *Armee Abteilung A* onmiddellijk Zuid-Limburg tot aan de Maas moest bezetten. Zo mogelijk moesten Duitse eenheden verder oprukken tot de Zuid-Willemsvaart. Het doel van deze Duitse opmars door Nederland en België was het vestigen van een bufferzone ten behoeve van een betere bescherming van het Ruhrgebied.¹⁵ Luxemburg was minder belangrijk voor de Duitsers. Op 25 augustus had Hitler besloten dat het Duitse leger dan ook niet zou reageren op een Franse bezetting van Luxemburg. Ook de Duitse leider maakte zich zorgen over de zwakke Duitse grenstroepen tegenover België en Nederland. Hij vreesde een Franse aanval tegen het kwetsbare Ruhrgebied. Tijdens de Poolse veldtocht vroeg Hitler dan ook iedere morgen als eerste aan generaal Jodl, chef van het *Wehrmachtsführungsamt* van het *Oberkommando der Wehrmacht (OKW)*: ‘Was gibt es Neues im Westen?’¹⁶

Niet iedereen binnen de Duitse legerleiding deelde de vrees voor een Frans- Britse opmars door België en Nederland. De chef-staf van het *Oberkommando des Heeres (OKH)*, generaal Franz Halder, schreef in zijn dagboek op 22 augustus 1939 dat een schending van de Belgische en Nederlandse neutraliteit door Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk niet waarschijnlijk was. In ieder geval zouden volgens hem de Fransen, gezien hun operationele denkbeelden en de zware politieke gevolgen, geen snelle aanval door de Lage Landen ondernemen. Tegelijkertijd was Halder van mening dat in het geval van een Franse opmars: ‘ein nennenswerter Widerstand von der holländischen Armee nicht zu erwarten ist.’¹⁷ De Duitse Generale Staf had in september 1939 geen hoge dunk van de krijgslust van de Nederlanders: ‘Es ist damit zu rechnen, daß Führung und Volk in Belgien sich einem Einmarsch mit der gleichen Energie und mit allen Mitteln wie 1914 widersetzen werden. In Holland ist dies in weniger starkem Maße zu erwarten. Die Haltung der holländischen Wehrmacht ist im voraus nicht zu übersehen.’¹⁸

Tot grote opluchting van Duitsland ontplooiden de geallieerde strijdkrachten in september 1939, op enkele kleinschalige grensacties in het Saarland na, geen offensieve operaties. Kolonel Blumentritt, op dat moment chef van operaties in de staf van de Duitse Legergroep A, zou na de oorlog schrijven: ‘Es schien wieder einmal ein Wunder, dass dieser befürchtete Angriff nicht erfolgte, obgleich es für den Westen erfolgreich sein mußte. Im Westen standen zunächst nur sehr schwache deutsche Kräfte. Die mehrzahl der Divisionen waren Neuaufstellungen und bestanden aus älteren Jahrgängen. Der Westwall war ein ‘Bluff’ und im übrigen nicht ausgebaut und armiert. Es blieb für die deutsche Führung ein unerwartetes Glück, dass dieser Angriff der Westmächte nicht erfolgte.’¹⁹

De Duitse veldtocht in Polen verliep zeer voorspoedig. Binnen vier weken was Warschau bezet. Vanaf begin oktober werden grote delen van de Wehrmacht vanuit Polen naar het Westen overgebracht om de troepen aldaar te versterken. De eerste eenheden die uit het Oosten arriveerden werden gebruikt om de grenstroepen tegenover België en Nederland te versterken. Terwijl begin september 1939 slechts 35 Duitse divisies aan het Westfront gelegerd waren, telde het Duitse leger in het Westen in oktober al 58 divisies en één maand later al meer dan 80 divisies. Uiteindelijk zouden slechts negen divisies in Oost-Europa achterblijven en werd vrijwel de gehele Duitse krijgsmacht aan het Westfront geconcentreerd. Hiermee was voor het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk de uitgelezen kans om een aanval met een overmacht aan troepen te ondernemen definitief verlopen.

Conclusie

In september 1939 waren de Duitsers zeer bevreesd voor een geallieerd offensief aan het Westfront. Zolang het merendeel van de Duitse strijdkrachten in Polen vocht, was de Duitse verdediging aan de westgrens kwetsbaar. Tot grote opluchting van de Duitsers bleef een grote geallieerde aanval, bijvoorbeeld via België en Nederland op het Duitse Ruhrgebied, echter uit.

De Duitse strijdkrachten. Samenstelling en vechtwijze

De Duitse strijdkrachten beschikten na de mobilisatie in september 1939 over ruim 4 miljoen man. Hiervan waren 1.131.000 man actieve troepen, 647.000 reservisten en 808.000 onge-trainde soldaten. De opgeroepen 1.200.000 veteranen uit de Eerste Wereldoorlog beschikten weliswaar over oorlogservaring, maar waren in het geheel niet vertrouwd met moderne wapensystemen. De resterende 427.000 man waren zogenaamde 'Bautruppen', troepen die ongeschikt waren om te vechten maar voor het bouwen van stellingen werden ingezet.²⁰

Duitse divisies

De Duitse landstrijdkrachten telden begin september 1939 102 divisies, waarvan tweederde (62) tegen Polen en eenderde (35) aan het Westfront werd ingezet. Ruim 50 divisies behoorden tot de eerste *Welle* (lichting), eenheden van het vredesleger, twintig divisies tot de tweede *Welle* (jonge reservisten), en ruim 30 tot de derde en de vierde *Welle* bestaande uit oude reservisten en veteranen uit de Eerste Wereldoorlog. Ter versterking van het Westfront werden in de loop van september nog eens vijf divisies geformeerd bestaande uit soldaten met slechts acht weken training (vijfde *Welle*).²¹

Ondanks het feit dat de verovering van Polen relatief eenvoudig en in korte tijd kon worden voltooid, verloren de Duitse strijdkrachten 10.000 doden en ruim 30.000 gewonden. Daarnaast kostte de strijd 674 tanks, 319 pantservoertuigen, ruim 6.000 vrachtwagens, 5.500 motoren en 564 vliegtuigen. Vooral de pantserdivisies, die in de voorste linies hadden gestreden, waren danig verzwakt. Nog zes weken na de Poolse veldtocht werd gerapporteerd dat vergeleken met begin september de pantserdivisies een verminderde gevechtskracht van 10 tot 20% hadden en over 15% minder tanks beschikten. Het tekort aan gemotoriseerd materieel baarde de Duitse legerleiding veel zorgen. Voor sommige eenheden duurde het zelfs tot het voorjaar van 1940 voordat zij weer op organieke sterkte waren. Ook de gevechtskracht, het trainingspeil en de munitievoorraad van veel Duitse infanteriedivisies zou pas enkele maanden na oktober 1939 duidelijk verbeteren.²²

Tussen september 1939 en mei 1940 zou het Duitse leger met nog eens meer dan 50 divisies worden uitgebreid (de zesde tot en met de tiende *Welle*). Enkele van deze nieuwe eenheden, zoals de achttien divisies van de negende en tiende *Welle*, waren zo slecht getraind en uitgerust dat zij slechts voor bezettings- en bewakingsdoeleinden ingezet konden worden. Tekenend was dat, terwijl de omvang van het Duitse leger tussen september 1939 en mei 1940 met 50% werd vergroot, de hoeveelheid beschikbare wapens met slechts 10% toenam. De nieuwe divisies werden dan ook veelal uitgerust met buitgemaakt Tsjechisch en Pools materieel.²³ Op 10 mei 1940 telden de Duitse landstrijdkrachten 4,3 miljoen man, verdeeld over 157 divisies, waarvan zes bergdivisies, tien pantserdivisies, zeven gemotoriseerde infanteriedivisies en één cavaleriedivisie. Het grootste deel hiervan, 3,3 miljoen man in 136 divisies, was beschikbaar voor de veldtocht tegen West-Europa. Hiermee beschikte Duitsland zeker niet over een kwalitatieve of kwantitatieve overmacht. Het Franse leger had, inclusief de troepen

in de koloniën, 5,5 miljoen man onder de wapenen, waarvan er 2,24 miljoen (104 divisies) aan het Noordoostfront in Frankrijk stonden opgesteld. Van de 1,65 miljoen beschikbare Britse militairen waren er 500.000 in Frankrijk ingezet (13 divisies). De Belgische en Nederlandse krijgsmachten (respectievelijk 22 en 10 divisies) telden bij elkaar meer dan één miljoen soldaten.²⁴

Materieel

De Duitse strijdkrachten waren vanaf 1935 in een relatief korte tijd opgebouwd. De Duitse *Wehrmacht* stond er bij de start van de Tweede Wereldoorlog wat betreft training en uitrusting slechter voor dan in 1914 toen de Duitsers zich veel langer op een oorlog hadden kunnen voorbereiden. Niet alleen in manschappen maar ook in materieel waren de West-Europese legers ten minste gelijkwaardig aan de Duitse strijdkrachten. Waar het Duitse leger beschikte over 7.710 stukken veldgeschut, waren de Franse en Britse eenheden op het continent uitgerust met 11.980 kanonnen. Daarnaast telde het Belgische leger 1.338 en het Nederlandse leger nog eens 670 artilleriestukken. Alleen in de lucht bezat Duitsland een duidelijk overwicht. De *Luftwaffe* bestond in mei 1940 uit 5.446 vliegtuigen, waarvan er 4.020 direct inzetbaar waren (waaronder 1.559 bommenwerpers en 1.220 jagers).²⁵ De geallieerden beschikten over 3.099 operationele vliegtuigen. De Franse luchtmacht had echter slechts 637 jagers, 242 bommenwerpers en 489 verkennings toestellen aan het front gestationeerd. Veel Franse vliegtuigen werden in het achterland in reserve gehouden. De Britse luchtmacht had 456 vliegtuigen naar het continent gezonden ter ondersteuning van het *British Expeditionary Force (B.E.F.)*. Daarnaast werden minstens 850 toestellen, waaronder 300 zware bommenwerpers, in het Verenigd Koninkrijk zelf achter de hand gehouden. De Belgische en Nederlandse luchtmacht beschikten over respectievelijk 250 en 175 vliegtuigen.²⁶

Opmerkelijk was ook dat qua aantallen de Duitsers slechter waren uitgerust met het wapen waarmee zij juist excelleerden, de tank. In mei 1940 telden de Duitse strijdkrachten ongeveer 2.500 tanks, waarvan meer dan 1.500 van een licht type was, slechts bewapend met een mitrailleur of een 20 mm kanon. De Fransen hadden meer dan 3.000 tanks in hun leger en het *B.E.F.* 310. De geallieerde tanks waren bovendien beter bewapend en bepantserd dan hun Duitse tegenstanders, die daarentegen weer sneller waren en over betere communicatieapparatuur beschikten.²⁷ Belangrijker dan het aantal en de kwaliteit van hun tanks was echter de operationele doctrine van de Duitse pantsereenheden. De Duitsers concentreerden al hun tanks, samen met gemotoriseerde artillerie, infanterie en genie, in tien divisies. Deze evenwichtig samengestelde en goed getrainde en uitgeruste pantserdivisies zouden de speerpunt van de Duitse aanval vormen.

De Duitse operationele doctrine

Dat de Duitse strijdkrachten in de eerste oorlogsjaren, ondanks het feit dat de krachtsverhoudingen meestal niet in hun voordeel spraken, toch zulke enorme successen wisten te boeken, is veelal toegeschreven aan de revolutionaire *Blitzkrieg* oorlogvoering. Het begrip *Blitzkrieg* is sinds 1939 echter een heel eigen leven gaan leiden. Zo wordt wel beweerd dat het Duitse krijgsmacht volledig zou zijn ingericht op de snelle *Blitzkrieg*. Het Duitse leger beschikte niet over zwaar materieel of over grote voorraden en munitie, nodig voor een lange oorlog, maar wel over veel jonge en goed getrainde soldaten in omvangrijke tankeenheden.²⁸ Dit beeld is echter grotendeels een mythe. In werkelijkheid was het Duitse leger maar in zeer beperkte mate gemechaniseerd. In mei 1940 waren slechts achttien van de 157 divisies gemotoriseerd.

De rest moest zich te voet of met paardentractie voortbewegen. Economisch-historicus Alan Milward gaat heel ver in zijn stelling dat de *Blitzkrieg* een allesomvattende militaire strategie was. Zo zou de Duitse economie op de behoeften van *Blitzkrieg* zijn afgestemd (de '*Blitzkrieg-Wirtschaft*'). De Duitsers zouden hebben afgezien van een strategische 'Tiefenrüstung' om hun economie volledig te kunnen concentreren op snel beschikbare 'Breitenrüstung'. In reactie hierop toonde onderzoek van in het bijzonder de Britse historicus Richard Overy overtuigend aan dat bijvoorbeeld de Duitse industrie wel degelijk vanaf begin van de oorlog volledig gemobiliseerd werd ten behoeve van een lange oorlog en dat er dus geen sprake was van een '*Blitzkrieg-Wirtschaft*'.²⁹

Bovendien was *Blitzkrieg* oorlogvoering in de periode 1939-1940 geen magische formule, maar niets meer dan een tactisch concept, waarbij gemotoriseerde troepen, ondersteund vanuit de lucht, de zwakste plekken in de verdediging forceerden om vervolgens de vijand te omsingelen. De elementaire beginselen van de *Blitzkrieg*, – concentratie, mobiliteit en vuurkracht – waren niet nieuw en golden als standaard principes in de kunst van de oorlogvoering. Gedurende de Poolse veldtocht werd het *Blitzkrieg* concept zeker niet in optima forma toegepast. De tankeenheden fungeerden meer als voorhoede van de (infanterie) legers. Het is daarom onjuist te veronderstellen dat Duitsland in 1939-1940 rekende op een strategisch of zelfs maar ook operationeel succes van de *Blitzkrieg* tactiek.³⁰ De Duitse legerleiding had in ieder geval niet haar volledige militaire strategie hierop afgesteld. Relatief weinig Duitse generaals hadden kennis van de inzet en de potentie van het tankwapen. Zij dachten nog veelal in oude termen over oorlogvoering en waren over het algemeen conservatief ingesteld. Zo veronderstelde generaal Halder eind september 1939 dat de Duitse concentraties van pantsereenheden met luchtondersteuning welliswaar effectief waren tegen de zwakke Poolse verdediging, maar dat deze wijze van opereren tegen de sterker geachte tegenstanders aan het Westfront niet bruikbaar zouden zijn.³¹ Desondanks zouden de Duitsers bij hun aanval op West-Europa op 10 mei 1940 voor het eerst op grote schaal geconcentreerde tankformaties, ondersteund door het tactische luchtwapen, zelfstandig inzetten. De speerpunt van het Duitse offensief werd gevormd door *Panzergruppe Kleist*, bestaande uit twee pantserkorpsen en één gemotoriseerd legerkorps met in totaal 134.370 man en 41.140 voertuigen, waaronder 1.222 tanks. De Duitsers hadden geen enkele tankeenheid in reserve gehouden.³² Over dit aanvalsplan bestonden echter in brede lagen van het Duitse officierenkorps grote twijfels. Kolonel-generaal Von Bock, commandant van de Legergroep B, verklaarde dat de operatie de grenzen van het verstand overschreed. Zijn collega van Legergroep A, kolonel-generaal Von Rundstedt, vond het plan te gewaagd. Alle Duitse generaals hadden oorlogservaring opgedaan in de Eerste Wereldoorlog en waren mede daarom veelal sceptisch over de kansen op een succesvol offensief tegen West-Europa.³³

Ook in het militair-strategisch denken van Hitler speelden de lessen uit de strijd in 1914-1918 een grote rol.³⁴ Zo refereerde hij in zijn toespraken en officiële instructies uit 1939-1940 vaak aan de vorige wereldoorlog. De Duitse leider zei bijvoorbeeld tegen zijn adjudanten dat hij door zijn ervaring uit Vlaanderen wist dat januari een goede maand was om een offensief te starten.³⁵ Illustratief was ook een twee en half uur durend gesprek tussen Hitler en Mussolini op 18 maart 1940 op de Brennerpas. Hij vertelde de Italiaanse dictator dat het offensief tegen West-Europa goed was voorbereid. Duitsland had nu driemaal zoveel soldaten en tweemaal zoveel artillerie als bij het begin van de Eerste Wereldoorlog. Bovendien waren zijn jonge officieren nu beter dan het officierenkorps van toen. Gebaseerd op zijn ervaringen uit de laatste oorlog meende Hitler precies te weten hoe hij de Britse troepen moest inschatten. Hij was

van oordeel dat de kwaliteit van de vijandelijke troepen nu slechter was dan in 1914.³⁶ Hitler was dus, in tegenstelling tot de meeste van zijn generaals, wel optimistisch over de kansen voor een succesvol Duits offensief tegen West-Europa. In december 1939 zei hij: '[der Feldzug im Westen] kostet mich eine Million Mann, den Gegener aber auch, und das kann er nicht ertragen.'³⁷ Veel Duitsers, en ook buitenlandse waarnemers, hielden geen rekening met een snelle ineenstorting van de geallieerde strijdkrachten. De Duitsers hadden in aanleg immers op geen enkele wijze een militair overwicht. De Duitse militaire top verwachtte dan ook dat de strijd aan het Westfront een lange uitputtingsoorlog zou worden, zoals dat in de Eerste Wereldoorlog het geval was geweest.³⁸

Conclusie

Duitsland bezat in de periode 1939-1940 geen militair overwicht op de geallieerden. De Duitse strijdkrachten hadden welliswaar meer vliegtuigen, maar het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk beschikten over meer manschappen, tanks en artillerie. De meesten in de Duitse legerleiding hielden ook geen rekening met het succes van het *Blitzkrieg* concept en gingen ervan uit dat de strijd met de geallieerden een lange uitputtingsoorlog zou worden.

Hitlers aanvalsbevel van 27 september 1939 en zijn memorandum van 9 oktober 1939

De tweefrontenoorlog die het gevolg was van de Britse en Franse oorlogverklaring van 3 september 1939 was niet gepland en er bestond geen duidelijk doordacht strategisch concept of vervolgplan dat voorschreef hoe Duitsland in de gegeven situatie zou moeten handelen. In de Duitse legerleiding hoopten velen dat vrede tussen Duitsland en de geallieerden nog mogelijk zou zijn. In het gesprek op 26 september 1939 met de Zweedse fabrikant Dahlerus, die als inofficiële onderhandelaar tussen het Verenigd Koninkrijk en Duitsland gold, gaf Hitler aan bereid te zijn met het Verenigd Koninkrijk vredesbesprekingen te houden. Voorgesteld werd om deze in Nederland te houden en Koningin Wilhelmina als initiatiefnemer te laten opereren. Hitler liet echter tijdens zijn onderhoud met Dahlerus al weten dat hij zich afvroeg of het Britse parlement wel tot onderhandelingen bereid zou zijn.³⁹ Het is maar zeer de vraag of de Duitse leider werkelijk bereid was tot een diplomatiek compromis. Ook zijn publieke vredesaanbod aan Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk in een rede voor de Rijksdag op 6 oktober 1939 lijkt meer bestemd te zijn geweest voor binnenlandse consumptie dan dat deze een serieuze opening bood aan zijn tegenstanders.

Offensief in het Westen

Hitler had immers in september 1939 het besluit genomen om na de Poolse veldtocht een offensief tegen West-Europa te beginnen. Al kort na de inval op Polen besprak Hitler in zijn directe militaire kring de wens uit om zo snel mogelijk de aanval tegen Frankrijk te beginnen. Zo vertelde hij op 12 september 1939 aan zijn adjudant kolonel Schmundt over zijn voornemen om West-Europa nog in de herfst aan te vallen. Twee dagen later liet Hitler zijn hoofdgenist Fritz Todt weten dat hij over een goed permanent hoofdkwartier in het Westen van Duitsland wilde beschikken. De Duitse leider vond het niet nodig om zijn militaire raadgevers naar hun mening te vragen. Waarschijnlijk wist hij dat zij toch wel tegen een Duits offensief tegen West-Europa zouden zijn.⁴⁰

Op 27 september viel de Poolse hoofdstad Warschau, na een beleg van zeventien dagen, in Duitse handen. Dezelfde namiddag deelde Hitler de bevelhebbers van zijn drie krijgsmacht-

delen mee dat hij van plan was nog voor het einde van het jaar tot de aanval op West-Europa over te gaan. In een lange uiteenzetting gaf hij zijn visie op de strategische positie van Duitsland. Hitler zei niet te geloven in een vreedzame oplossing van het conflict en benadrukte dat het van groot belang was dat Duitsland het initiatief zou behouden. Door de verovering van Frankrijk en België kon een Duitse hegemonie op het Europese Continent veilig worden gesteld. Volgens Hitler zou de aanval op het Westen niet moeilijker zijn dan de overmeestering van Polen. Bovendien sprak de Duitse leider uit dat hij, mede door het succes van de Poolse veldtocht, veel vertrouwen had in de kracht van zijn Duitse leger. De tot dusverre getoonde passiviteit van de geallieerden interpreteerde hij als een teken van zwakte. Ondanks het morele overwicht van de Duitse strijdkrachten ten opzichte van hun westelijke tegenstanders was Hitler toch van mening dat er haast met de uitvoering van de aanvalsplannen op West-Europa geboden was. De factor tijd werkte zijns inziens in het nadeel van Duitsland. Naar Hitlers overtuiging zou na verloop van tijd het groter economische potentieel van de vijand de balans doen omslaan. Daarnaast had de Eerste Wereldoorlog aangetoond dat een geallieerde maritieme blokkade veel schade kon toebrengen aan de Duitse economie.⁴¹

Volgens Hitler namen de Lage Landen in het conflict tussen Duitsland en Frankrijk een sleutelpositie in. Als gevolg van het bestaan van de Magniotlinie en de *Westwall* leek een directe aanval door wederzijdse partijen uitgesloten. Een offensief via België en Nederland gaf veel meer kans van slagen: 'Größte Chance im Norden [der Westfront]: dort auch größter Wert.'⁴² Hij concludeerde dat hierbij een doortocht door Nederlands Zuid-Limburg onvermijdelijk zou zijn.⁴³ Hitler gaf er hiermee duidelijk blijk van dat hij les had getrokken uit het falen van het Von Schlieffenplan bij de start van de Eerste Wereldoorlog. In tegenstelling tot de oorspronkelijke opzet van Von Schlieffen uit 1905 waren de Duitse legers bij hun aanval op Frankrijk via België in 1914 niet door Zuid-Limburg getrokken. Het feit dat de cruciale rechtervleugel van de Duitse legers zich daardoor niet snel kon ontplooien werd door veel militaire commentatoren als één van de belangrijkste oorzaken gezien voor het mislukken van het Duitse offensief. Bovendien was door de fortificatiebouw aan de Belgisch-Duitse grens in het interbellum een aanval door België nog lastiger geworden dan in 1914.

De Duitse leider liet zijn militaire toehoorders weten dat hij geen morele bezwaren had tegen het schenden van de neutraliteit van de Lage Landen. Hij citeerde Bismarck met de opmerking dat staatsbelang boven verdragen gaat. De Belgische neutraliteit was bovendien naar zijn mening niet oprecht omdat alle Belgische militaire maatregelen eenzijdig tegen Duitsland waren gericht. De kleine neutrale buurlanden kenden volgens Hitler weinig liefde voor Duitsland, maar lieten zich in hun houding op dit moment leiden door respect en vooral door angst. Aan hun neutraliteitsbeleid moest dan ook niet te veel waarde worden gehecht: 'Nicht sicher, ob in 6-8-10 Monaten Neutralitätswille noch so stark, wie jetzt unter [dem] Eindruck deutscher Siege. England wird versuchen, gegen uns zu arbeiten. Daher keine Sicherheit in der Beurteilung der Zukunft. Mit der Zeit wird Verschlechterung eintreten.....Wirtschaftliche Mittel auf der anderen Seite stärker.'⁴⁴ Opnieuw gebruikte Hitler hierbij het argument dat de factor tijd in het nadeel van Duitsland zou werken. De tegenstander zou bovendien een vergelijkbare afweging maken. Frankrijk zou een aanval op de *Westwall* vermijden en in plaats daarvan zijn militaire operaties richten op België en Nederland: 'Wenn sie [Frankreich] angreifen [dann] da, wo Raumgewinn genügt, [um] weitere Fortführung des Krieges zu einer vernichtenden Wirkung zu führen. Das ist Verletzung der belgisch-holländischen Neutralität. [Das ist] bei Beibehaltung unserer jetzigen Verteidigungszone für uns gefährlich für das Ruhrgebiet.'⁴⁵ Gezien het gevaar van een mogelijke geallieerde operatie tegen het Ruhrgebied

was het in Hitlers opinie noodzakelijk dat onmiddellijk een aanval op Frankrijk moest worden voorbereid. Het doel van het offensief zou op zijn minst moeten zijn dat de Duitse positie zou worden verstrekt door gebiedsuitbreiding en veroveren van nieuwe bases voor de *Kriegsmarine en Luftwaffe*. De voorkeur van de Duitse leider was echter om Frankrijk beslissend te verslaan: 'Für lange Kriegsführung: Voraussetzung Geländegewinn. Das ist das mindeste. Besser noch Ziel Feind vernichtend zu schlagen.....Kriegsziel: England auf die Knie zu zwingen. Frankreich zu zerschlagen.'⁴⁶ Hitler had haast en hij wilde het offensief al ergens tussen 20-25 oktober 1939, dus binnen één maand na de beëindiging van de Poolse veldtocht, van start laten gaan. Het oorlogsdagboek van het *OKW* legde de opdracht van Hitler aan zijn generaals eenduidig vast: 'Ende September: Entschluß des Führers, im Westen bald anzugreifen, und zwar sobald als möglich, da franz.[ösisches]/eng.[lisches] Heer noch unfertig. Absicht, durch Belgien und Holland (mind.[estens] Südteil) einzugreifen, steht von vornherein fest.'⁴⁷

Na zijn monoloog wachtte Hitler niet op een reactie of antwoord. Hij confronteerde zijn generaals eenvoudig met een *fait accompli*. Zijn toehoorders zeiden naderhand volledig verrast te zijn door de gewaagde ideeën van hun leider. De vraag is in hoeverre Hitlers aanvalsplannen daadwerkelijk geheel onverwachts werden onthuld. Zo was de chef van het *OKW*, kolonel-generaal Keitel, al op 20 september 1939 geïnformeerd. Tevens had generaal Halder op 25 september via de wandelgangen gehoord over de ambities van Hitler.⁴⁸ De Duitse Generale Staf had bovendien al vroegtijdig en op eigen initiatief geanticipeerd op de nieuwe strategische situatie die zou ontstaan na de Poolse veldtocht. Luitenant-generaal Von Stülpnagel, chef operatiën van het *OKH*, had in opdracht van de opperbevelhebber generaal Von Brauchitsch op 24 september 1939 een studie geschreven over de verdere oorlogvoering in het Westen. Zijn conclusie was dat het Duitse Leger door een gebrek aan zware tanks, artillerie en munitie pas in het voorjaar van 1942 in staat moest worden geacht een succesvolle aanval op de Franse Maginotlinie te ondernemen. In tegenstelling tot Hitlers plannen nam deze stafstudie echter geen aanval op Frankrijk via België en Nederland in overweging. Wel vertelde Von Stülpnagel tijdens een bespreking van zijn stuk dat het Duitse leger zonder twijfel in staat moest worden geacht de IJssel- en Maaslinie in Noord- en Midden-Nederland te bereiken wanneer meer bescherming voor het Ruhrgebied nodig zou zijn. Een aanval op de Belgische grensversterkingen raadde hij echter af.⁴⁹ Al met al was het een zeer behoudende studie die weinig optimistisch gestemd was over offensieve kansen voor Duitsland.

Hitlers memorandum van 9 oktober 1939

Het verschil in ambitie en durf tussen de Duitse Generale Staf en Hitler bleek andermaal overduidelijk in een memorandum dat de Duitse leider op 9 oktober 1939 liet verschijnen. Het 58 pagina's omvattend stuk, dat in twee nachten was gedictieerd, omvatte alle politieke denkbeelden en strategische overwegingen van Hitler aangaande het Westfront. Eerst gaf het memorandum een historisch overzicht, daarna beschreef het de huidige situatie van elk buurland en tenslotte behandelde het alle militair-strategische mogelijkheden die Duitsland bezat. Het geheel geeft een goed inzicht in het strategische denken van Hitler, onder andere over Nederland.⁵⁰

Hitler zette uiteen dat met de val van Polen het Duitse probleem van de tweefrontenoorlog was opgelost. Het was nu zaak voor Duitsland om met zijn gehele kracht een beslissing aan het Westfront te forceren door Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk te verslaan. Hitler gaf aan dat er sprake was van grote tijdsdruk. Nog in deze herfst zou het leger de aanval moeten inzetten

---

over een breed front tussen Luxemburg en Nijmegen. Duitsland kon er immers volgens Hitler niet zeker van zijn dat Rusland met de ondertekening van het Molotov-Ribbentropact, ruim één maand eerder, voor langere tijd zou zijn gepacificeerd. Binnen acht maanden kon de situatie aan het Oostfront al weer heel anders zijn. Ten aanzien van Nederland en België herhaalde Hitler zijn argument dat de neutraliteit van beide landen voor Duitsland geen zekerheid bood. Zijn inschatting was in dat beide landen niet opgewassen zouden zijn tegen de druk van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk om hun kant te kiezen in het conflict:

‘Beide Länder sind an der Aufrechterhaltung ihrer Neutralität interessiert, jedoch unfähig, einem dauernden Druck Englands und Frankreichs zu widerstehen. Die Erhaltung ihrer überseeischen Gebiete, die Aufrechterhaltung ihres Handels und damit die Sicherung ihrer Binnenwirtschaft, ja ihres Lebens, liegen ganz im Belieben Englands und Frankreich. Beide Länder sind daher im höchsten Ausmaß in ihren Entschlüssen, ihren Stellungnahmen und in ihrem Handeln vom Westen abhängig. Wenn Frankreich und England sich von der Preisgabe der belgischen Neutralität einen Erfolg versprechen, sind sie jederzeit in der Lage, den hierzu nötigen Druck auszuüben. Das heißt: sie können, ohne sich selbst mit dem Odium einer Neutralitätsverletzung zu belasten, Belgien und Holland zwingen, von sich aus die Neutralität aufzugeben. Daher ist auch in Bezug auf die Aufrechterhaltung der belgisch-holländischen Neutralität die Zeit kein Faktor, der eine für Deutschland günstige Entwicklung versprechen könnte.’⁵¹

Indien de Lage Landen niet langer een neutrale positie zouden innemen, dan liep volgens Hitler het Duitse Ruhrgebied groot gevaar:

‘Die höchste und schwerste Gefahr liegt in folgendem: Die Voraussetzung für jede erfolgreiche Führung des Krieges ist die Intakthaltung der Produktion des Ruhrgebietes. Jeder ernstliche Ausfall der Produktion in diesem Gebiete kann nicht anderwärts ersetzt werden. Diese aber muß früher oder später zum Zusammenbruch der deutschen Kriegswirtschaft und damit der Verteidigungskraft führen.....Solange sich vor dem Ruhrgebiet noch als Schutzzone das neutrale Belgien und Holland befinden, ist der Angriff durch Flugzeuge immers noch etwas erschwert, die Beschießung durch Fern-Artillerie unmöglich.’⁵²

De geallieerden waren naar mening van Hitler zich bewust van kwetsbaarheid van het Duitse Ruhrgebied en zouden daarom niet nalaten dit uit te buiten, zelfs al betekende dit een schending van de neutraliteit van België en Nederland:

‘Da diese Schwäche England und Frankreich genau so bekannt ist wie uns, wird eine englisch-französische Kriegsführung, die es auf die Vernichtung Deutschlands abgesehen hat, unten allen Umständen dieses Ziel zu erreichen streben.....Diese Voraussetzung liegt aber im Vorschieben der französisch-englischen Streitkräfte an die deutsche Grenze, mithin in einer Aufhebung der belgisch-holländischen Neutralität. Frankreich und England sind unter keinen Umständen gezwungen, etwa durch einen Angriff die belgisch-holländischen Grenze zu verletzen und mithin diese Staaten selbst angreifen zu müssen. Ihre Druckmittel sind, wie schon erwähnt, so große und so zwingende, daß es ihnen jederzeit gelingen wird, beide Länder in dem Augenblick zur Aufgabe ihrer Neutralität zu bewegen, der der englischen und französischen Regierung als geeignet, zweckmäßig oder notwendig erscheint. Zur Motivierung eines solchen Vorgehens vor der übrigen Welt (sofern man das überhaupt für notwendig erachten sollte) genügt es, die Gefahren einer deutschen Neutralitätsverletzung als gegeben hinzustellen und propagandistisch auszuwerten, um Belgien und Holland zu veranlassen, ihrerseits sich als bedroht zu erklären, und um die französisch-englische Unterstützung zu bitten.....In wenigen Tagen könnte dann ein umfangreicher Aufmarsch englisch-französischer Kräfte an

der deutsch-belgisch-holländischen Grenze stattfinden und damit den Krieg in die Nähe des Herzens unserer Rüstungs-Industrie bringen. Die Wahrscheinlichkeit, ja die Sicherheit eines solchen englisch-französischen Entschlusses wird verstärkt durch die nicht ableugbare Tatsache, daß umgekehrt der Besitz dieses Gebietes in deutschen Händen einer der wenigen Faktoren sein würde, die überhaupt bei einer längeren Dauer des Krieges Deutschland zugute kommen könnten.⁵³

Als het conflict aan het Westfront, zoals in de Eerste Wereldoorlog, een strijd van lange adem zou worden, dan zou het bezit van Nederland en België voor beide partijen in de luchtoorlog van onschatbare waarde zijn:

‘Sollte das holländisch-belgische Gebiet in englisch-französische Hände kommen, so werden die Luftstreitkräfte unserer Gegner, um in das industrielle Herz Deutschlands vorstoßen zu können, kaum den sechsten Teil des Weges zurücklegen müssen, den der deutsche Bomber benötigt, um wirklich wichtige Ziele zu fassen. Wenn wir Holland, Belgien oder gar das Pas de Calais als Ausgangsbasen deutscher Luftangriffe besitzen würden, so könnte damit ohne Zweifel auch unter Aufnahme stärkster Repressalien Großbritannien in das Herz getroffen werden....Gerade diese Tatsachen sind Gründe für England und Frankreich, unter allen Umständen sich dieser Gebiete zu versichern, wie sie umgekehrt uns zwingen, eine solche Inbesitznahme durch Frankreich und England zu verhindern.’⁵⁴

Weisung 6

Op dezelfde dag dat Hitlers memorandum uitkwam, verscheen zijn zesde richtlijn voor de oorlogvoering (*Weisung 6*) waarin hij de krijgsmachtonderdelen de opdracht gaf een offensief tegen West-Europa voor te bereiden. Het bevel ging vergezeld van een korte toelichting waarin de aanval werd gerechtvaardigd. In feite betrof het hierbij om een korte samenvatting van het memorandum van 9 oktober 1939. Volgens Hitler moest Duitsland zo spoedig de aanval op Frankrijk openen door een opmars van de noordvleugel van haar legers door Nederland, België en Luxemburg: ‘Ein längeres Abwarten führt nicht nur zu einer Beseitigung der belgischen, vielleicht auch der holländischen Neutralität zugunsten der Westmächte, sondern stärkt die militärische Kraft unserer Feinde in zunehmendem Maße, läßt das Vertrauen der Neutralen auf einem Endsieg Deutschlands schwinden und trägt dazu bei, Italien als militärischen Bundesgenossen an unsere Seite zu bringen.’⁵⁵ Het Duitse offensief had tot doel de Franse strijdkrachten te verslaan en zoveel mogelijk kustgebied te veroveren dat als basis kon dienen voor een lucht- en zeeoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk.

Toch bleef Hitler bevreesd dat de geallieerden hem te snel af zou zijn door de Lage Landen nog vóór de Duitsers binnen te trekken. Het oorlogsdagboek van het *OKH* meldde op 6 oktober 1939: ‘Sorge wie Lage sich gestalten würde, wenn Frankreich/England in Belgien/Holland einmarschieren, bewegt Führer immer wieder. Sofortiger Angriff des deutschen Westheeres („Sofortfall“) muß für diesen Fall vorbereitet werden.’⁵⁶ De Duitse grenstroepen zouden in reactie op een geallieerde opmars door de Lage Landen ogenblikkelijk Nederland en België moeten binnenvallen. In Nederland was de lijn ‘s-Hertogenbosch, Roermond en Maastricht het doel dat minimaal bereikt moest worden. Het bevel kreeg de codenaam *Sofortfall*. Legergroep B kreeg op 15 oktober 1939 naar aanleiding van de zesde richtlijn het bevel:

‘Heeresgruppe B hält sich bereit, in Holland und Belgien einzurücken, falls der Gegner holländisches oder belgisches Gebiet betritt....Zweck des Vorgehens der H.[eeres]Gr.[uppe] in diesem zunächst, den feindlichen Einmarsch in das neutrale Land möglichst weit vorwärts auf belgischem Gebiet zum Stehen zu bringen und Holland in möglichst weitem Umfang in Richtung auf die Westküste zu besetzen.’⁵⁷

Hitler liet bij de Duitse militaire planners geen enkele twijfel bestaan over zijn bedoelingen. Naast zijn memorandum en zesde richtlijn van 9 oktober 1939 uitte hij nogmaals zijn intenties op een conferentie met de legertop op 10 oktober. Hitler was vastbesloten om zo snel mogelijk via de Lage Landen een militair offensief tegen West-Europa te beginnen met als doel zijn Britse en Franse tegenstander op de knieën te dwingen.⁵⁸

Het verzet van de Duitse generaals tegen een aanval op West-Europa

Het merendeel van de Duitse generaals reageerde ontzet op Hitlers plan. Het idee om binnen één maand na afloop van de Poolse veldtocht een grootscheepse aanval op de landen in West-Europa te ondernemen ging hun voorstellingsvermogen te boven. Zo vroeg kolonel-generaal Von Brauchitsch zich op 3 oktober 1939 nog steeds af of de geplande aanval op Nederland en België niet slechts 'Bluff'⁵⁹ van Hitler was om zijn vredesoffensief kracht bij te zetten.

De Duitse militaire top had zowel praktische als morele bezwaren tegen een offensief tegen West-Europa. In de eerste plaats was men sceptisch of Duitsland wel in staat zou zijn een grootschalig offensief uit te voeren. Ging Hitler uit van de militaire capaciteit van zijn tegenstanders, zijn generaals waren meer op de eigen militaire kracht – of beter gezegd zwakte – gericht. Bezien vanuit de optiek van de geldende militaire doctrines, niet gebaseerd op *Blitzkrieg* concept maar op de ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog, was het inderdaad twijfelachtig of een Duitse aanval op Frankrijk, Nederland en België in het najaar van 1939 succesvol zou kunnen verlopen. Duitsland had immers in 1939 geen militair overwicht op zijn tegenstanders. Bovendien gingen de Duitse strijdkrachten in het najaar van 1939, mede door de verliezen die in Polen waren geleden, gebukt onder grote problemen in materiaal-, munitie- en brandstofvoorziening. Vrijwel alle generaals waren ervan overtuigd dat het door Hitler gewenste offensief in de herfst van 1939 tot een nederlaag voor Duitsland zou leiden. Zelfs de bevelhebber van de luchtmacht en vertrouweling van de Duitse dictator, Hermann Goering, zou binnenskamers zijn twijfels hebben geuit hebben over een Duitse aanval op West-Europa in de herfst van 1939. Kolonel Blumentritt heeft naderhand gezegd dat in Duitsland alleen Hitler zelf geloofde in de mogelijkheid van een beslissende overwinning.⁶⁰

Hitler was echter een gokker die in plaats van een rationele afweging van de kwantitatieve krachtsverhoudingen, zijn plannen baseerde op de veronderstelde kwalitatieve superioriteit van de Duitse krijgsmacht. Niet de logica maar inspiratie, overtuiging en intuïtie bepaalden zijn beslissingen.⁶¹ De grote uitrustingsproblemen waarmee volgens zijn generaals de Duitse krijgsmacht in de herfst van 1939 kampte, werden door hem eenvoudig genegeerd. Hitler had overigens gedurende de gehele Tweede Wereldoorlog weinig oog voor technische materiële aspecten van de oorlogvoering zoals logistiek of industriële planning. Zo was de Duitse oorlogsindustrie gedurende de oorlog vrij inefficiënt georganiseerd en de productie van oorlogsmaterieel in vergelijking tot de andere strijdende partijen opvallend laag. Hitler vertelde zijn Minister van Propaganda Goebbels op 7 november 1939: 'Wenn die Militärs sagen, wir sind nicht fertig, eine Armee wird nie fertig sein. Darum handelt es sich auch gar nicht. Es kommt darauf an, ob wir fertiger sind als die anderen. Und das steht wohl fest.'⁶²

In de tweede plaats hadden veel generaals moeite met het feit dat Hitler Nederland, Luxemburg en België in het offensief wilde betrekken. Een aantal belangrijke bevelhebbers was van mening dat Duitsland een neutraliteitsschending beter aan de geallieerden kon overlaten. Von Bock schreef in een memorandum op 12 oktober 1939: 'Am Westwall untätig stehen zu bleiben und es dem Gegner überlassen, das heisse Eisen von Belgien und Holland zuerst anzufassen, bedeute zwar eine Nervenprobe, die man aber bei nüchterner Einschätzung

der Erfolgsaussichten eines deutschen Angriffs auf sich nehmen sollte.⁶³ Veel Duitse generaals wensten dan ook dat Duitsland zijn defensieve strategie aan het Westfront zou voortzetten. De vraag was echter in hoeverre het overlaten van het initiatief aan de vijand zou bijdragen aan een politieke oplossing. De geallieerden hadden in september 1939, ondanks de destijds gunstige omstandigheden, ook niet aangevallen. De algemene opvatting binnen de Duitse legerleiding was dat gezien de krachtsverhoudingen geen van beide partijen een beslissing zou kunnen forceren. De hierdoor ontstane patstelling zou alleen door vredesonderhandelingen kunnen worden opgelost. Halder sprak na de oorlog in dit verband over de 'Friedenspartei der Generale'.⁶⁴

Naast het feit dat men dacht dat een Duitse aanval op Luxemburg, België en Nederland de tegenstander in de kaart zou spelen, hadden veel Duitse militairen morele bezwaren tegen neutraliteitschending. Generaal-majoor Von Tippelskirch, hoofd van de inlichtingendienst van het *OKH*, drukte de gevoelens van de Duitse beroepsofficieren waarschijnlijk het treffendste uit toen hij opmerkte: 'daß ein Neutralitätsbruch gegen die Ehre der Armee gehe.'⁶⁵ De vrome rooms-katholieke kolonel-generaal Von Leeb schreef op 9 oktober 1939 in zijn dagboek: 'Alle Anordnungen des OKH deuten darauf hin, daß man diesen Wahnsinnsangriff unter Verletzung der Neutralität Hollands, Belgiens und Luxemburg wirklich machen will. Die Rede Hitlers im Reichstag war also nur ein Belügen des deutschen Volkes.'⁶⁶ Von Leeb refereerde hierbij aan de vredesoproep die Hitler in de Rijksdag op 6 oktober aan Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk had gemaakt. Op 11 oktober stuurde Von Leeb een memorandum aan het *OKH* over zijn bezwaren tegen het offensief. Omdat dit tot geen enkel resultaat leidde, deed hij aan het eind van de maand in een brief een dringende oproep aan zijn opperbevelhebber Von Brauchitsch om een aanval te voorkomen: 'Vielleicht hängt das Schicksal des gesamten deutschen Volkes in den nächsten Tagen von Ihnen ab.....Das gesamte Volk ist von einer tiefen Friedenssehnsucht erfüllt.'⁶⁷

Ook binnen het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken bestond grote weerzin tegen een aanval op Nederland, België en Luxemburg. Staatssecretaris Von Weizsäcker schreef op 12 oktober 1939 een memorandum waarin hij zich tegen het offensief in West-Europa en in het bijzonder tegen de schending van de Belgische neutraliteit keerde.⁶⁸ De Duitse gezant in Den Haag Zech constateerde dat de oude garde op zijn gezantschap zeer veel moeite had met een mogelijke neutraliteitsschending. Duitsland had immers de neutraliteit van Nederland nog in augustus 1939 gegarandeerd en bijvoorbeeld de Duitse marine en luchtmachtattachés wilden niet bekend staan als 'wortbrüchige Offiziere.'⁶⁹ De Duitse militair attaché in Brussel en Den Haag Rabe von Pappenheim schreef een notitie waarin hij zich tegen een neutraliteitsschending van België en Nederland uitsprak. Volgens hem zou een succesvolle aanval op Frankrijk ook mogelijk zijn zonder de Lage Landen bij het offensief te betrekken. Kolonel Warlimont van het *OKW* berichtte hem later dat Hitler met interesse kennis had genomen van zijn stuk maar dat het 'nicht an der Durchführung der Angelegenheit selbst etwas ändern würde.'⁷⁰

Zelfs kolonel-generaal Von Reichenau, commandant van het 6e Leger, en een fanatiek nazi, noemde de aanval op Nederland en België 'geradezu verbrecherisch' en 'völlig wahnsinnig.'⁷¹ Hij probeerde Hitler eind oktober 1939 op andere gedachten te brengen. Toen dat vruchteloos bleef ging Von Reichenau zelfs zo ver dat hij een tegenstander van het regime inlichtte. Op 6 november 1939 vroeg hij aan de voormalige plaatsvervangende burgemeester van Berlijn, Frits Elsas, zijn buitenlandse contacten aan te wenden om het Verenigd Koninkrijk en Nederland te waarschuwen. Von Reichenau drukte hem vooral op het hart dat hij de Nederlanders moest bewegen demonstratief hun vaarwegen en kanalen, in het bijzonder het

Julianakanaal, in staat van verdediging te brengen. Dit zou Hitler moeten overtuigen dat een verrassingsaanval niet mogelijk zou zijn.⁷²

Hitler was echter vastbesloten West-Europa aan te vallen en was door niemand van zijn overtuiging af te brengen. De tegenstanders van Hitlers plannen vormden bovendien geen eenheid, maar lieten zich leiden door verschillende denkbeelden en belangen. Zo mislukte de poging van Halder en Von Leeb om de belangrijkste generaals te velde, de drie commandanten van de Legergroepen A, B en C, een front te laten vormen tegen de aanvalsplannen.⁷³ Von Leeb had zich al nadrukkelijk gemanifesteerd als opponent van het voorgenomen offensief tegen West-Europa. Ook Von Bock en Von Rundstedt hadden beiden hun bezwaren kenbaar gemaakt in notities aan het opperbevel. De morele en politieke standpunten van Von Leeb lieten zich echter moeilijk verenigen met de bedenkingen van de andere legergroepscommandanten die meer militair gemotiveerd waren. De gewetensvraag voor alle Duitse tegenstanders van een aanval op West-Europa in 1939 was hoe ver zij wilden gaan in hun weerstand tegen de opdracht van hun leider. Veel Duitse officieren hadden vanuit hun beroepseer en dienstopvatting grote moeite openlijk in verzet te komen. Zij hadden immers allen een officierseed afgelegd waarin trouw gezworen was aan Hitler. Zo verklaarde Von Bock ondanks al zijn bedenkingen tegen een offensief op 16 januari 1940 aan Von Brauchitsch: ‘Zum Schluß melde ich die schroffe Ablehnung des “Dolchstoß-Einlasses” durch das Offizierkorps und weise darauf hin, daß damit die Grundfesten auch der Armee angegriffen werden.’⁷⁴ Ook Von Rundstedt vond dat het volgens de Duitse militaire traditie verboden was om tegen het staatshoofd te rebelleren.⁷⁵

Staatsgreep?

In het najaar van 1939 leefde met name in kringen van de Abwehr, maar ook op het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken de gedachte om met behulp van rigoureuze middelen een escalatie van de oorlog te voorkomen. Via een moordaanslag of een militaire staatsgreep wilde men de weg vrij maken voor vredesonderhandelingen met de geallieerden. Heel concreet was het plan van kolonel-generaal Von Hammerstein-Equord in september 1939 om Hitler op zijn hoofdkwartier in Keulen te arresteren. De Duitse leider schijnt overwogen te hebben in te gaan op de uitnodiging van de bevelhebber van *Armee Abteilung A*. Von Hammerstein-Equord had Hitler gevraagd het moreel van de Duitse troepen aan het Westfront te komen ondersteunen. Daarnaast zou Hitlers bezoek een signaal moeten zijn dat de Franse dreiging serieus werd genomen.⁷⁶ Uiteindelijk reisde Hitler toch niet af naar Keulen en na het einde van de veldtocht in Polen werd Von Hammerstein-Equord uit zijn functie ontheven.

De militaire verzetsgroep was klein en bestond grotendeels uit lage officieren. Zij legden weliswaar contacten met de cruciale figuren in de legertop, zoals Von Brauchitsch, Halder en admiraal Canaris, bevelhebber van de *Abwehr*. De samenzweeters slaagden er echter niet in deze militaire sleutelfiguren, die in de positie verkeerden om hun plannen ten uitvoer te brengen, volledig voor hun ideeën te winnen.⁷⁷ In het bijzonder de chef van de Duitse Generale Staf Halder speelde een dubieuze rol. Hoewel hij schijnbaar sympathiseerde met het idee van een coup, wilde hij er zelf uiteindelijk geen verantwoordelijkheid voor dragen. Naar eigen zeggen droeg Halder in het najaar van 1939 wekenlang een pistool op zak maar durfde hij het op het beslissende moment niet aan om Hitler om te brengen. Na de onverwachte aanslag op Hitler door George Elser op 8 november 1939 werden de veiligheidsmaatregelen rond de Duitse leider bovendien danig opgevoerd. De samenzweeters zaten ook met het netelige vraagstuk hoe de geallieerden op een mogelijke coup zouden reageren. Het was zeer onwaar-

schijnlijk dat het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk bereid zouden zijn tot een compromisvrede met een nieuwe Duitse regering, waarbij bijvoorbeeld het Duitse bezit van Polen en Tsjechoslowakije erkend zou worden. Het schrikbeeld van de veelal sterk nationalistische verzetsstrijders was dat hun staatsgreep tot gevolg zou hebben dat Duitsland de oorlog zou verliezen.

De Duitse Generale Staf bevond zich door Hitlers opdracht in een buitengewoon lastige positie. Het *OKH* was belast met het ontwerpen van een aanvalsplan op West-Europa, waar de meerderheid aan stafofficieren zelf in morele, noch militaire zin achterstond. Zo stelde general Halder, de chef-staf van het *OKH*: ‘der befohlene Eingriff sei ein politisches und militärisches Verbrechen.’⁷⁸ In dit ‘Dilemma zwischen Pflicht und Gewissen’⁷⁹ koos de Generale Staf voor een tweeslachtige houding. Enerzijds bereidde men het plan van een Duitse aanval voor, anderzijds bleef men proberen Hitler op andere gedachten te brengen. In het bijzonder de opperbevelhebber van het Duitse leger, kolonel-generaal Von Brauchitsch, zette in oktober en november 1939 diverse malen tegen Hitler de bezwaren van de militaire top tegen een offensief uiteen. Zijn pogingen hadden echter slechts de woede van Hitler tot gevolg. Tekenend was een bespreking op 17 oktober 1939. Alle redelijke argumenten die Von Brauchitsch opwierp tegen de aanvalsplannen, zoals de sterkte van het Franse leger, werden met simplistische argumenten van tafel geveegd. Volgens Hitler was de Franse infanterist gewoon niet zo hard als de Duitse soldaat. Tegen de overmacht aan Franse artillerie moesten maar *Stuka*’s (duikbommenwerpers) worden ingezet. ‘Hoffnungslos’ schreef Halder in zijn dagboek in reactie op het overleg.⁸⁰

Op 5 november 1939 deed Von Brauchitsch een ultieme poging om Hitler van gedachten te laten veranderen over de voorgenomen aanval op West-Europa. Hij betoogde dat het leger niet goed was voorbereid op de strijd en dat het moreel en de standvastigheid van de soldaten niet te vergelijken waren met die van de troepen in 1914. Volgens de Duitse bevelhebber gedroegen bepaalde eenheden zich ongedisciplineerd. Er waren onder andere meldingen van groot-schalig openbaar dronkenschap. Hitler reageerde gelijk en vroeg welke eenheden Von Brauchitsch precies bedoelde. Hij zou deze onderdelen de volgende dag nog bezoeken. Omdat de generaal geen eenheid kon opnoemen had Hitler hem hiermee de mond gesnoerd. Onder de nodige verwensingen, en met slaande deuren, verliet Hitler het vertrek. Het gesprek had nog geen twintig minuten geduurd. Nog dezelfde dag werd de aanvalsdatum bepaald op 12 november 1939. Vernederd en geïntimideerd door dit voorval zagen Von Brauchitsch en zijn direct ondergeschikte Halder verder af van het actief ondersteunen van een coup. De Generale Staf beperkte zich in het vervolg tot ‘passive Resistenz.’⁸¹ De wanhopige Halder bleef echter zoeken naar een manier om Hitler te beïnvloeden. Zo overwoog hij zelfs op 17 november 1939 om voor één miljoen Reichsmark de waarzegster van de Duitse leider om te kopen.⁸²

Hitler legde alle commentaren van generaals naast zich neer. Hij dulde geen inspraak van militairen in zijn politieke beslissing om West-Europa aan te vallen. Zo zei de Duitse leider in reactie op Von Reichenaus pogingen hem van zijn plannen af te brengen dat de generaal zich niet met diplomatie moest bemoeien maar zich moest concentreren op het zo snel mogelijk weer gevechtsgereed brengen van zijn pantsereenheden.⁸³ Het stijgende zelfvertrouwen in zijn eigen militair-strategisch inzicht ging gepaard met een stijgend wantrouwen in zijn militaire adviseurs. Op 18 november 1939 beklagde hij zich bij zijn adjudant kapitein Engel over de ‘kindliche Einstellungen’⁸⁴ van zijn legertop. De aversie van Hitler jegens zijn opstandige militaire bevelhebbers was niet nieuw. Al sinds zijn aantreden in 1933 vond hij dat de generaals hem te veel wilden afremmen. Het verzet tegen zijn plannen bleef aanhouden ondanks

Halder en Von
Brauchitsch in
september 1939.
(Foto: Beeldbank WO2
– Nederlands Instituut
voor
Oorlogsdocumentatie)

het feit dat Hitler in 1938 diverse bevelhebbers, onderwie de generaals Beck, Von Fritsch en Von Blomberg, had vervangen. Ten tijde van de crisis rond Tsjechoslowakije in het voorjaar van dat jaar circuleerden in de kringen van de legerleiding ook al ideeën voor een staatsgreep. Kort voor de inval in Polen klaagde Hitler over de in zijn ogen laffe opstelling van zijn Generale Staf: ‘Eins wäre klar: von den Militärs würde er [Hitler] sich nicht raten lassen, ob es bei Frieden bleiben soll oder Krieg gäbe. Er verstünde einfach die deutschen Soldaten nicht, die einen Waffengang fürchteten. Friedrich der Große würde sich im Grabe herumdrehen, wenn er die heutigen Generäle sähe.’⁸⁵ De negatieve reacties op zijn aanvalsplannen op West-Europa versterkten Hitler in zijn opvatting dat de Duitse Generale Staf een gebrek aan durf en overtuiging ten toon spreidde: ‘politische Angsthasen könne er [Hitler] nicht gebrauchen. Das Beste wäre, man räucherte den ganzen Generalstab in der Bendler[straße] aus und setzte junge Leute hin. Daß Generäle nichts von Politik verständen, habe schon Friedrich der Große gesagt, daß sie aber Angst hätten, einen Krieg zu führen, die Erkenntnis sei ihm vorbehalten geblieben.’⁸⁶

De bijeenkomst van de Duitse legerleiding op 23 november 1939

Op 23 november 1939 ontving Hitler zijn gehele legertop, bestaande uit bijna 200 generaals en admiraals, om zijn aanvalsplannen nogmaals toe te lichten. In zijn twee uur durende voordracht liet hij geen enkel misverstand over zijn bedoelingen bestaan: ‘Ich will den Feind vernichten.’⁸⁷ Daarbij maakte de Duitse dictator duidelijk dat hij ook iedereen zou vernietigen die

hem hierbij in zijn weg zou staan.⁸⁸ In een poging de twijfels over de staat van de Duitse krijgsmacht weg te nemen gaf Hitler aan dat de vooruitzichten voor een offensief gunstig waren. Niet alleen had Duitsland een overwicht in de lucht en op het gebied van artillerie, de Duitse strijdkrachten waren bovendien van een hogere kwaliteit dan de geallieerde legers. Hij prees verder de 'agressieve geest' van de marine en luchtmacht. De landmacht noemde Hitler in dit verband echter niet. In lijn met zijn memorandum van 9 oktober 1939 stelde hij dat het tijdstip voor een offensief nu nog gunstig was. Over een half jaar kon de huidige rust aan het Oostfront al weer voorbij zijn. In het krachtenveld van de Europese grote mogendheden, hield Hitler zijn toehoorders voor, speelde het neutraliteitsvraagstuk van de Lage Landen geen rol. Iedere dag tijdsverlies was voor Duitsland een groter strategisch nadeel dan de gevolgen van een neutraliteitsschending. Om een goede uitgangspositie voor de lucht- en zeeoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk te krijgen, was het bezit van Nederland en België van groot belang. Indien Duitsland deze landen niet zou innemen, dan zouden het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk dat wel doen. Een dergelijke bezetting zou het Ruhrgebied ernstig bedreigen. Bovendien vroeg Hitler zich af of de Lage Landen hun soevereiniteit wel zouden verdedigen tegen de geallieerden:

'Mein Entschluss ist unabänderlich. Ich werde Frankreich und England angreifen zum günstigsten und schnellsten Zeitpunkt. Verletzung der Neutralität Belgiens und Hollands ist bedeutungslos. Kein Mensch fragt danach, wenn wir gesiegt haben. Wir werden die Verletzung der Neutralität nicht so idiotisch begründen wie 1914. Wenn wir die Neutralität nicht verletzen, so tun es England und Frankreich....Wir haben eine Achilles-Ferse: das Ruhrgebiet. Vom Besitz des Ruhrgebietes hängt die Kriegsführung ab. Wenn England und Frankreich durch Belgien und Holland in das Ruhrgebiet vorstossen, sind wir in höchster Gefahr....England und Frankreich haben Pressionsmittel, um Belgien und Holland dazu zu bringen, englische und französische Hilfe zu erbitten. In Belgien und Holland sind die Sympathien für Frankreich und England.'⁸⁹

Na de conferentie bood Von Brauchitsch zijn ontslag aan. Hitler weigerde en vertelde hem dat een generaal, zoals iedere soldaat, zijn plicht moest doen. Tot januari 1940 zou de Duitse leider echter geen overleg met de bevelhebber van het leger meer voeren. In de toekomst zou hij veel meer zaken doen met het *OKW* dat zich veel volgzamer opstelde dan met het *OKH*. Zo werd de hele aanval op Denemarken en Noorwegen in april 1940 door Hitler en het *OKW* zonder medeweten van Von Brauchitsch gepland. De loyale Keitel, chef van het *OKW*, schreef overigens later dat ook hij tegenstander was geweest van het offensief in West-Europa maar dat hij zich had neergelegd bij Hitlers besluit: 'ich fügte mich aus soldatischer Gehorsampflicht.'⁹⁰

Conclusie

De Duitse legertop had in de herfst van 1939 grote bezwaren tegen het door Hitler bevolen offensief tegen West-Europa. Duitsland had immers in 1939 geen militair overwicht op de geallieerden en er bestond ook weerstand tegen een neutraliteitsschending van de Lage Landen. Hitler behaalde in de herfst van 1939 echter een grote morele overwinning op zijn generaals. Het verzet van de militaire top tegen zijn aanvalsplannen werd gebroken en de kleine groep militaire samenzweerders was geïsoleerd. Het conflict had echter wel een ernstige vertrouwensbreuk tussen het *OKH* en de Duitse leider tot gevolg waarbij Hitler in november 1939 de Generale Staf zelfs openlijk van sabotage beschuldigde.

Het eerste Duitse aanvalsplan van 19 oktober 1939

Na de val van Polen werd het spoorwegennet ingezet om zo snel mogelijk Duitse eenheden van het Oosten naar het Westen te transporteren. Deze omvangrijke operatie ging echter niet zo snel als Hitler gehoopt had. Illustratief is de opbouw van de Duitse troepen aan de Nederlandse grens. Op 8 oktober 1939 was bepaald dat *Armee Abteilung Holland* zou bestaan uit het Xe Legerkorps met drie infanteriedivisies en een pantsereenheid. Op dat moment was alleen de 254e Infanteriedivisie aanwezig aan het Westfront. De staf van het Xe Legerkorps zou rond 31 oktober moeten arriveren. De 255e en 256e Infanteriedivisie moesten per trein vanuit de omgeving van Praag naar de Nederlandse grens reizen en werden respectievelijk pas op 31 oktober en op 4 november verwacht. Op 10 oktober werd echter al weer besloten dat in plaats van een pantsereenheid de 207e Infanteriedivisie aan het Xe Legerkorps zou worden toegevoegd. Deze divisie zou echter op zijn vroegst op 10 november kunnen worden aangevoerd.⁹¹

Naast het oplossen van deze logistieke chaos moest het *OKH* een opzet van het offensief tegen West-Europa ontwerpen. De Duitse Generale Staf was hierop niet voorbereid en beschikte niet, zoals in 1914, al over een uitgewerkt operatieplan voor een oorlog tegen Frankrijk. Door het systeem van bondgenootschappen kon Von Schlieffen er in 1905 vanuit gaan dat Duitsland zowel tegen Frankrijk als tegen Rusland tegelijk een oorlog zou moeten kunnen voeren. Vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was daarentegen de strategische positie van Duitsland moeilijker in te schatten geweest. Er waren wel enkele stafstudies door de verschillende krijgsmachtdelen gemaakt, maar die gingen vrijwel alle uit van een verdedigingsoorlog in het Westen.⁹² Toch slaagde het *OKH* erin in slechts vier dagen tijd het eerste aanvalsplan op West-Europa op te stellen. Onder de codenaam *Fall Gelb* werd het op 19 oktober 1939 officieel van kracht verklaard.

Dit eerste opmarsplan was grotendeels in overeenstemming met de ideeën die Hitler in zijn memorandum en de zesde richtlijn van 9 oktober had vastgelegd. De Duitsers zouden een frontale aanval op de Magniotlinie vermijden en in plaats daarvan met gemotoriseerde eenheden een omtrekkende beweging via het noorden maken. De flankaanval via Nederland en België toonde een analogie met de sterke rechtervleugel van Von Schlieffen uit 1914. Het zwaartepunt van de Duitse aanval lag bij Legergroep B op de noordflank. Deze legergroep, onder kolonel-generaal Von Bock, telde 27 infanteriedivisies, acht pantservedivisies en twee gemotoriseerde infanteriedivisies. Legergroep B beschikte hiermee over het grootste deel van de gemotoriseerde eenheden van het Duitse Leger. De Duitse hoofdaanval zou in twee richtingen moeten verlopen. Het 6e Leger zou door Nederlands Zuid-Limburg ten noorden van Luik richting Brussel aanvallen. Het 4e Leger diende ten zuiden van Luik door te breken. In het centrum van de Duitse linie had Legergroep A van kolonel-generaal Von Rundstedt, bestaande uit 24 infanteriedivisies, één pantservedivisie en twee gemotoriseerde infanteriedivisies, tot taak Luxemburg te bezetten en de zuidflank van de hoofdaanval te dekken. In het zuiden moesten de achttien infanteriedivisies van Legergroep C tegenover de Maginotlinie in het defensief blijven. Op het Duitse hoofdkwartier werd deze Legergroep, bestaande uit slecht uitgeruste reserve eenheden, ook wel 'Museum Leeb' genoemd.⁹³

Positie van Nederland

In het Duitse operatieplan nam de opmars door Nederland een belangrijke plaats in. Eén van de twee speerpunten van de aanval liep door de Nederlandse provincie Limburg. *Fall Gelb* bepaalde dat het eerste doel van het offensief dan ook moest zijn: het uitschakelen van de

Nederlandse strijdkrachten en sterke delen van het Belgische leger zodat de Duitse gemotoriseerde eenheden snel naar de Belgische kust konden doorstoten.⁹⁴ Op de flank van de hoofdaanval van het 6e Leger moest het 2e Leger een mogelijke dreiging in het noorden uitschakelen. Haar vier divisies zouden door Noord-Brabant in de richting van Antwerpen oprukken. Ten noorden van de Nederlandse rivieren had *Armee Abteilung N* (*Niederrhein*, de voormalige *Armee Abteilung Holland*) als opdracht de noordelijke en oostelijke delen van Nederland tot aan de Grebbelinie te bezetten. Indien de kans zich voordeed moest echter zoveel mogelijk Nederlands gebied worden ingenomen: ‘Jede Möglichkeit, durch diese Linie [Grebbelinie] und durch das zur Überschwemmung vorbereitete Gebiet beiderseits Utrecht vorzustossen, gegebenenfalls zur Besetzung von Amsterdam und Rotterdam zu schreiten, ist auszunutzen. Die erforderlichen Verstärkungen werden alsdann zugeführt werden.’⁹⁵ Deze versterkingen moesten ook ertoe dienen: ‘ein Festsetzen der Engländer in Süd-holland zu verhindern.’⁹⁶ In tegenstelling tot het 6e en 2e Leger stond *Armee Abteilung N* niet onder bevel van Legergroep B maar viel het rechtstreeks onder het *OKH*.

De opdracht aan *Armee Abteilung N* was uiterst omslachtig maar desondanks zeer ambitieus. Het Xe Legerkorps zou bij het begin van de aanval slechts de beschikking hebben over de 207e en 227e Infanteriedivisies en enkele ondersteunende eenheden, waaronder pantsertreinen en de 526e Reservedivisie, die alleen als bezettingsmacht gebruikt kon worden. Het was opmerkelijk dat de zwakke *Armee Abteilung N* door het *OKH* half oktober 1939 in staat werd geacht om mogelijk door te stoten tot in de Vesting Holland, terwijl men er tegelijkertijd vanuit ging dat de Nederlandse verdediging in de Grebbelinie zou worden geconcentreerd. De Duitse legerleiding was dan ook van mening dat er weinig gevaar te duchten viel van de Nederlandse krijgsmacht:

‘Holland: Das Land verfügt nur über eine kleine Streitmacht. Es kann als aussichtslos gelten, mit den wenigen Divisionen eine Verteidigung der ausgedehnten holländischen Grenzen zu versuchen. Vielmehr wird sich die holländische Wehrmacht darauf beschränken müssen, mit schwächeren Kräften die Grenze zu besetzen, um hier bei einem etwaigen Angriff hinhaltenden Widerstand zu leisten. Die Masse der einsatzbereiten Verbände wird sehr wahrscheinlich hinter der stärker ausgebauten Grebbe-Linie zwischen IJssel-See und der Maas zur Verteidigung bereitstehen. Darüber hinaus wird für diese Verbände der Auftrag bestehen, sich notfalls in die „Festung Holland“ zurückzuziehen und das Gelände beiderseits Utrecht durch Überschwemmungen für einen schnellen Vormarsch des Gegners zu sperren.’⁹⁷

Duitse ontevredenheid over het aanvalsplan

Het Duitse offensief had als doelstelling gekregen: ‘Möglichst starke Teile des französischen Operations-Heeres und die an seiner Seite fechtenden Verbündeten zu schlagen und gleichzeitig möglichst viel holländischen, belgischen und nordfranzösischen Raum als Basis für eine ausreichende Luft- und Seekriegführung gegenüber England und als weites Vorfeld des Ruhrgebietes zu gewinnen.’⁹⁸ In feite was het aanvalsplan meer gericht op voortzetting van de oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk dan op het verslaan van Frankrijk. Uit de opzet en de doelstelling van het aanvalsplan sprak weinig overtuiging of creativiteit. In een bespreking met Halder vroeg schout-bij-nacht Schniewindt, chef-staf van de *Seekriegsleitung*, of een operatie in de richting van het Kanaal de nodige U-bootbases in Normandië en Bretagne zou kunnen opleveren. De chef van de Duitse Generale Staf ontkende ten stelligste dat het Duitse leger zo diep in Frankrijk zou doordringen. Het was zelfs maar de vraag of überhaupt de Nederlands-Belgische Noordzeekust bereikt zou kunnen worden.⁹⁹

De stafleden van het *OKH* hadden zelf klaarblijkelijk weinig vertrouwen in hun eigen haastklus. Ook Hitler was niet tevreden over de opzet van *Fall Gelb*. Het idee het zwaartepunt van het offensief in het noorden van het Westfront te leggen, toonde volgens hem te veel gelijkenis met de aanval van de sterke rechterflank uit het Von Schlieffenplan. Volgens Keitel had hij na de presentatie van het plan gezegd: ‘Das ist ja der alte Schlieffenplan mit dem starken rechten Flügel an der Atlantikküste. Ungestraft macht man solche Operation nicht zweimal.’¹⁰⁰ Het aanvalsplan van 19 oktober 1939 was echter veel zwakker dan het aanvalsplan uit 1914. Het Von Schlieffenplan was een gedurfde operatie om ten tijde van een tweefrontenoorlog in het Westen te beslissen door het vernietigen van de Franse strijdkrachten en het bezetten van de Franse hoofdstad. De eerste versie van *Fall Gelb* was daarentegen niet gericht op het afdwingen van een strategische beslissing en kende zelfs geen vervolgplan of zelfs maar een concept voor de inzet van reserves. Bovendien wisten de Duitsers in 1914 met hun offensief door België een strategische verrassing te bereiken doordat de Franse strijdkrachten geconcentreerd waren in de Elzas. In 1939 lag een opmars door België en ook Nederland juist sterk voor de hand. Tenslotte waren er vergeleken met 1914 in 1939 ook grote verschillen in de politieke situatie tussen de landen of in de krachtsverhoudingen. Zo beschikten de strijdende partijen bij het begin van de Eerste Wereldoorlog niet over tanks en vrijwel niet over vliegtuigen.¹⁰¹

Conclusie

Geconcludeerd moet worden dat het eerste Duitse aanvalsplan op West-Europa van 19 oktober 1939 een fantasieloze improvisatie was die, indien ten uitvoer gebracht, weinig kans van slagen leek te hebben. De Duitse legerleiding had dan ook weinig vertrouwen in de operatie waarbij de hoofdaanval door België en de Nederlandse provincie Limburg zou moeten lopen. Daarnaast moest *Armee Abteilung N* de Nederlandse noordelijke en oostelijke provincies tot aan de Grebbelinie bezetten.

Het tweede Duitse aanvalsplan van 29 oktober 1939

In brede kringen van het Duitse leger bestond er veel ongenoegen over de eerste versie van *Fall Gelb*. Op 21 oktober 1939 hield kolonel-generaal Keitel, na overleg met Hitler, op een stafbijeenkomst een kritische uiteenzetting over het aanvalsplan. Hij richtte zijn pijlen onder andere op de Duitse operatie tegen Nederland. Volgens Keitel zouden de zwakke Duitse aanvalseenheden weinig kans van slagen hebben om de ‘sterke’ Grebbelinie te doorbreken. Zelfs al zou *Armee Abteilung N* erin zou slagen om deze barrière te slechten, dan zouden de achterliggende inundaties van de Hollandse Waterlinie een verdere opmars zeer bemoeilijken.¹⁰² Omdat ook de Duitse leider duidelijk had laten weten ernstige bezwaren te hebben tegen de aanvalsofzet, werd één dag later besloten het plan aan te passen. Het idee om Nederland in zijn geheel te bezetten werd opgegeven. De Duitse Generale Staf gaf er de voorkeur aan om over een minder breed front op te rukken, zodat meer stootkracht kon worden toegepast. Ondanks het feit dat Hitler ook zijn twijfels had geuit over het plan om één van de twee zwaartepunten van de aanval bij het 6e Leger te leggen, bleven de speerpunten ten noorden en ten zuiden van Luik gehandhaafd. Een opmars door de Nederlandse provincie Limburg ten zuiden van Venlo was daardoor nog steeds noodzakelijk om de hoofdaanval richting Gent door het 6e Leger, met onder andere vijf pantser- en twee gemotoriseerde infanteriedivisies, de nodige ontplooiingsruimte te geven om de inname van het Belgische grensfort Eben Emael te vereenvoudigen.¹⁰³

Vrije doortocht door Nederlands Limburg?

Opmerkelijk was dat Hitler op 22 oktober 1939 te kennen gaf dat hij met de Nederlanders overeenstemming wilde bereiken over de doortocht door Limburg.¹⁰⁴ Het was overigens niet de eerst keer dat hij dit ter sprake bracht. De Duitse leider had ook al bij zijn voordracht op 27 september 1939 gezinspeeld op een diplomatieke oplossing voor de Limburgse kwestie.¹⁰⁵ De analogie met de denkbeelden van Von Schlieffen ruim 30 jaar eerder valt op. De chef van de Duitse Generale Staf verklaarde ook al in 1905 dat hij verwachtte dat de Duitse opmars door Zuid-Limburg te regelen zou zijn met de Nederlanders. Evemin als bij Von Schlieffen is het duidelijk waarop Hitler zijn overtuiging baseerde of via welke wegen hij een vrije doortocht dacht te kunnen verwezenlijken. Wel is in ieder geval zeker dat de Duitse gezant in Den Haag het vraagstuk in november 1939 aan het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken heeft voorgelegd. Zech schrijft in zijn herinneringen uit 1941: ‘Ich habe mir von September ‘39 bis Mai ‘40 grosse Mühe gegeben, die massgebenden Instanzen Hollands dazu zu bewegen, dass sie einen deutschen Durchmarsch stillschweigend dulden sollten, und dies ganz besonders, solange ich annahm, wir würden nur den Süden des Landes in unsere Operationen einbeziehen. An keiner Stelle habe ich Gegenliebe gefunden.’¹⁰⁶ De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens en zijn Secretaris-generaal Snouck Hurgronje hebben na de oorlog voor de Parlementaire Enquêtecommissie bevestigd door Zech, weliswaar op zeer een omzichtige wijze, benaderd te zijn geweest over een vrije doortocht van Duitse troepen.¹⁰⁷

Een andere aanwijzing voor pogingen van Duitsland om een vrije doortocht door Nederland te krijgen is in de dagboeken van generaal Halder te vinden. Op 15 oktober 1939 schreef hij: ‘Holland friedlich zu regeln versuchen’, en enkele regels verder: ‘Holland: Brief an Prinzen-Reserve für uns.’ In naderhand door waarschijnlijk Halder zelf toegevoegde aantekeningen bij het dagboek staat geschreven dat het om de Nederlandse Prins Bernhard ging. Met de tweede opmerking zou bedoeld zijn dat Duitse eenheden die voor de bezetting van Nederland bestemd waren als reserve voor het *OKH* gebruikt konden worden. Dit laatste zou kunnen wijzen op een verband tussen een mogelijke brief aan Prins Bernhard en de vrije doortocht door Zuid-Limburg.¹⁰⁸ Verderop in deze studie zal op de Nederlandse invalshoek van het Zuid-Limburgse vraagstuk in 1939-1940 nog worden ingegaan.

Op 25 oktober 1939 vond er overleg plaats tussen Hitler, kolonel-generaal Von Bock en zijn legercommandanten kolonel-generaal Von Reichenau (6e Leger) en kolonel-generaal Von Kluge (4e Leger). Von Bock verklaarde dat de opmars van zijn 2e Leger sterk vertraagd zou worden indien de Nederlanders op grote schaal inundaties zouden toepassen. Ook Von Reichenau voorzag, gezien de weersomstandigheden, grote problemen voor een opmars door Nederland nog in dit najaar. Door de vele natuurlijke en kunstmatige waterbarrières zou het volgens de bevelhebbers van Legergroep B veel tijd vergen voordat de gestelde doelen konden worden bereikt. De vijand zou ondertussen sneller en met meer eenheden in Antwerpen kunnen zijn dan de Duitse strijdkrachten. Von Bock sprak in dit verband over een ‘Wasserpantomime.’¹⁰⁹ De commandant van Legergroep B was dan ook blij om te horen dat inmiddels was besloten de verovering van Nederland uit het operatieplan te schrijven.¹¹⁰ Het is opvallend dat zowel de bevelhebbers van Legergroep B als kolonel-generaal Keitel meer spraken over de verwachte problemen door de inundaties dan over het weerstandsvermogen van de Nederlandse troepen.

Op 29 oktober 1939 werden de nieuwe inzichten geformaliseerd in de tweede versie van *Fall Gelb*. In feite was er met uitzondering van de positionering van Nederland niet veel aan de

opzet veranderd. De Duitse twee hoofdaanvallen door gemechaniseerde eenheden zouden nog steeds ten noorden en ten zuiden van Luik plaatsvinden. Ook in de krachtsverdeling tussen de legergroepen was er vrijwel niets gewijzigd, behalve dat nu alle gemechaniseerde eenheden bij Legergroep B waren ondergebracht. Von Bock kreeg de beschikking over 30 infanterie-, negen pantser- en vier gemotoriseerde infanteriedivisies. Legergroep A had 22 infanteriedivisies en Legergroep C achttien infanteriedivisies toebedeeld gekregen. Ten aanzien van Nederland waren de operaties van het 2e Leger en *Armee Abteilung N* uit het Duitse aanvalsplan geschrapt. Alleen de doortocht van het 6e Leger door Zuid-Limburg was gehandhaafd. De rest van Nederland zou echter niet worden bezet. Buiten het opmarsgebied mochten geen vijandelikheden worden ontplooid tegen Nederlandse strijdkrachten. Zo gold een verbod op de blokkade van de Westerschelde, ondanks het feit dat hierdoor ook Antwerpen toegankelijk zou blijven.¹¹¹ Wel diende Legergroep B erop voorbereid zijn om op bijzonder bevel Nederland alsnog tot aan de Vesting Holland te bezetten: 'H.[eres]Gr.[uppe] B hält sich von Beginn des Angriffs an bereit, auf Befehl den holländischen Raum zunächst vorwärts der Festung Holland mit einem Mindestmaß an Kräfte gemäß Sonderanweisung in Besitz zu nehmen.'¹¹² Dit bevel zou kunnen worden gegeven als het land door geallieerde eenheden zou worden bezet of wanneer de Duitse opmars door Zuid-Limburg op gewapende tegenstand van de Nederlandse strijdkrachten zou stuiten. Voor deze taak was het VIe Legerkorps aangewezen omdat het 2e Leger of *Armee Abteilung N* niet langer beschikbaar waren.

Duitsland zou de doortocht door Zuid-Limburg natuurlijk wel publiekelijk moeten rechtvaardigen. In een officiële verklaring zou: 'zum Ausdruck gebracht werden, daß sich der Einmarsch der deutschen Truppen nicht gegen das betreffende Land und seine Bevölkerung richtet, sondern unter einer militärpolitischen Zwangslage erfolgt.'¹¹⁴ De Duitse Generale Staf ontwierp zelfs al een pamflet dat ter goedkeuring moest worden voorgelegd aan Hitler en Von Brauchitsch en dat de bevolking van Zuid-Limburg zou moeten overtuigen van de goede bedoelingen van de Duitsers. Het pamflet luidde:

'An die Bevölkerung von Limburg und Brabant!

In Abwehr des drohenden Angriffes sind deutsche Truppe gezwungen, einen kleinen Teil des niederländischen Staatsgebietes zu durchschreiten. Die deutsche Truppe kommen nicht als Feinde der Niederlande und der niederländische Bevölkerung. Die Regierung, die Verwaltung und die Wirtschaft der Niederlande sollen unangetastet bleiben. Soweit die Bevölkerung durch kriegerische Handlungen in Mitleidenschaft gezogen wird, wird Ihr nach Möglichkeit geholfen werden, die entstandenen Schädigungen zu beseitigen. Die Befehlshaber der deutschen Truppe werden die notwendigen Bestimmungen zur Sicherung der Truppe und zu Aufrechthaltung von Ruhe und Ordnung erlassen. Befolgt diese Bestimmungen in Eurem eigenen Interesse auf das genaueste: sie dienen der Gesamtheit wie jedem einzelnen von Euch. Laßt Euch nicht durch unverantwortliche und kurzsichtige Elemente zu unbesonnenen Handlungen hinreißen! Gegen feindselige Handlungen jeder Art, Sabotage und passiven Widerstand wird im Interesse der Gesamtheit mit allen Mitteln eingeschritten werden. Je rascher und reibungsloser sich die Bewegungen der deutschen Truppen vollziehen, um so früher werden die besetzten niederländischen Gebietsteile wieder von deutschen Truppen geräumt werden können. Geht weiter Eurem Berufe nach, bleibt an Euren Arbeitsplätzen. So dient Ihr am besten dem Wohle Eures Vaterlandes.'¹¹⁵

Uit een notitie van majoor Koßman van het *OKW* over het toekomstige bestuur in de bezette gebieden van België, Luxemburg en Nederland van 31 oktober 1939 blijkt andermaal de bijzondere positie van Nederland. Zolang de Nederlandse regering instemde met de Duitse bezetting van Zuid-Limburg kon zij de soevereiniteit over het gebied behouden:

‘In Holland ist zunächst nur die Besetzung eines kleinen Südostzipfels beabsichtigt. Der Großteil des Landes – dabei der Sitz der Regierung – wird durch die Besetzung nicht berührt.....In Holland ist wesentlicher Widerstand nicht wahrscheinlich.....In Holland liegen infolge der Teilbesetzung besondere Verhältnisse vor. Sollte die holländische Regierung sich mit der Besetzung abfinden, so könnte ihr die Regierungshoheit im besetzten Teiles weiter zugestanden werden. Überwachung und abwehrrmäßige Abgrenzung und Sicherung des besetzten Teil wäre jedoch erforderlich.’¹¹⁶

Overigens was Koßman niet heel optimistisch dat Nederland de schending van zijn neutraliteit zou accepteren: ‘Wahrscheinlicher daß Holland die Besetzung nicht anerkannt. In diesem Falle ist eine verwaltungsmäßige Abtrennung des besetzten Gebietes vom übrigen Holland erforderlich.’¹¹⁷ Op 1 november 1939 bekrachtigde Hitler de notitie.

Conclusie

Nederland nam in het tweede Duitse operatieplan van 29 oktober 1939 een wezenlijk andere positie in dan in het eerste aanvalsplan. Indien het Duitse offensief, zoals Hitler wenste, begin november 1939 zou zijn uitgevoerd dan zou alleen Zuid-Limburg als doormarsgebied in de strijd betrokken zijn geraakt. De rest van Nederland zou door Duitsland ongemoeid zijn gelaten. Dit zou de Nederlandse regering ongetwijfeld voor een groot politiek en diplomatiek dilemma hebben gesteld, hoe te reageren op deze Duitse doortocht.

De Holland Weisung van 15 november 1939

De kleine aanpassingen in het tweede aanvalsplan hadden bij de militairen weinig twijfels weggenomen over het welslagen van het offensief. Halder schreef in zijn dagboek op 3 november 1939 naar aanleiding van zijn bezoek aan de troepen aan het Westfront: ‘Der vom OKW befohlene Angriff wird von keiner hohen Kommandobehörde als Erfolg versprechend ausgesehen. Ein für die Landkriegführung entscheidender Erfolg kann nicht erwartet werden.’¹¹⁸

Weerstand bij de Luftwaffe

Daarnaast bestond er binnen de Duitse militaire top ook weerstand tegen de nieuwe opzet waarbij de bezetting van Nederland nu grotendeels uit het aanvalsplan was geschrapt. Het doel van het offensief tegen West-Europa was immers om zoveel mogelijk gebied te bezetten met oog op de zee- en lucht oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. Ondertussen kreeg Duitsland geen duidelijk signaal of Nederland bereid was een opmars door Zuid-Limburg te accepteren. De Duitse militaire inlichtingendienst meldde op 12 november 1939 dat:

‘die deutsche Gesandtschaft in Den Haag aus sicherster Quelle erfahren habe, daß die Zurücknahme des Heeres in die Festung Holland beabsichtigt sei.....Auch die Lage im Maastricht Zipfel ist noch nicht klar. Unbestätigte Meldungen behaupten, daß bei deutschem Einmarsch die kampfloze Räumung des Maastricht Zipfels durch Truppen und Maréchaussée beabsicht ist. Andererseits deutet die Verstärkung der hier eingesetzten Truppen darauf hin, daß mindestens hinhaltender Widerstand beabsichtigt ist.....Die unter der Bevölkerung herrschende Angst vor einem deutschen Einmarsch hat zu panikartigen Erscheinungen, stellenweise sogar zu einer Massenflucht der Grenzbevölkerung geführt.’¹¹⁹

Naast de mogelijke afwijzende houding van Nederland ten aanzien van een Duitse opmars

door Limburg vreesde de staf van de *Luftwaffe* de geallieerde reactie op de Duitse schending van de Nederlandse neutraliteit. Generaal-majoor Jeschonnek, chef van de Luchtmachtstaf, protesteerde al op 31 oktober 1939 bij Hitler over de nieuwe opzet van *Fall Gelb*. Hij wees onder andere op het gevaar dat de Britse luchtmacht vanaf de Nederlandse vliegvelden zou gaan opereren wanneer de Duitsers een groot deel van Nederland niet zouden bezetten. Hitler stemde in met de zienswijze van de *Luftwaffe* maar hij wilde de plannen niet weer veranderen. Wel kwam hij begin november de luchtmacht tegemoet door toestemming te geven het Nederlandse luchtruim te schenden voor luchtverkenningen.¹²⁰ Goering stelde op 2 november 1939 nadrukkelijk aan de orde dat Duitsland wel moest aanvallen om te voorkomen dat Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk in de Lage Landen luchtbases zouden opzetten. De luchtmachtbevelhebber was bang dat met name de Britten er niet voor zouden terugschrikken om na de Duitse schending van de Belgische neutraliteit de Nederlandse vliegvelden in te nemen. Hierdoor zou een ernstige dreiging voor het Ruhrgebied ontstaan.¹²¹ De druk van de Duitse luchtmacht leek uiteindelijk resultaat af te werpen. Na een nieuw pleidooi van Jechonnek op 11 november om Nederland toch aan te vallen ging Hitler overstag. Twee dagen later besloot hij een nieuw bevel ten aanzien van Holland te laten voorbereiden. De Duitse Generale Staf kreeg opdracht te onderzoeken welke eenheden voor een aanval op Nederland beschikbaar waren. Volgens het *OKH* werd dit besluit als volgt gemotiveerd: ‘Der Führer befürchtet, daß die Gegner bei einer Neutralitätsverletzung von Holland auf Grund eines Durchmarsches durch den holländischen Maastricht-Zipfel in der Festung Holland Fuß fassen wird, was zur Bedrohung des Ruhrgebietes wie der Nordseehäfen führen muß!’¹²²

Hitler leek hiermee de argumentatie van de *Luftwaffe* te hebben overgenomen en er wordt ook wel gesteld dat de Duitse luchtmacht veel invloed had op de strategische planning van de Duitse Generale Staf.¹²³ Er kunnen daarnaast ook andere motieven hebben meegespeeld bij het besluit van Hitler om Nederland weer in het aanvalsplan op te nemen. In Nederland deden zich ontwikkelingen voor die bij Hitler twijfel hadden gezaaid over de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteit. Zo vond op 9 november 1939 het beruchte Venlo incident plaats. Bij een Duitse commando-operatie werden uit een café net over de Nederlandse grens twee Britse geheime agenten gewelddadig ontvoerd. De Britten bleken in gezelschap te zijn van een Nederlandse stafofficier, die bij het vuurgevecht de dood vond. Volgens de Duitsers zou dit het bewijs vormen dat de Britse en Nederlandse inlichtingendiensten met elkaar samenwerkten. Hitler sprak op de grote conferentie met zijn gehele legertop op 23 november 1939 dan ook: ‘In Belgien und Holland sind die Sympathien für Frankreich und England. Hinweis auf den Zwischenfall bei Venlo: der Mann der erschossen wurde, ist nicht ein Engländer, sondern ein holländischer Generalstabsoffizier. Dies ist in der Presse verschwiegen worden. Die holländische Regierung hat gebeten, dass die Leiche des holländischen Offiziers ausgeliefert wird. Dies ist eine ihrer grössten Dummheiten.’¹²⁴ Bovendien vertoonden de reacties van België en Nederland op de dreigende Duitse inval begin november 1939 een opvallende gelijkenis. De Duitse militaire inlichtingendienst concludeerde dat er ook samengewerkt leek te worden tussen de Nederlandse en Belgische Generale Staf: ‘In der Nacht von 7 auf 8 .11 wurde auch in den Niederlanden Urlaubssperre und Rückberufung der Urlauber in der ganzen Wehrmacht angeordnet. Die Gleichzeitigkeit dieser Anordnung mit bei der belgischen Armee getroffenen Maßnahmen läßt zum mindesten auf enge Zusammenarbeit des Nachrichtendienstes beider Generalstäbe schliessen.’¹²⁵

Op 15 november werd de *Holland Weisung* van kracht, die bepaalde dat de verovering van Nederland tot aan de Grebbelinie weer in het operatieplan werd opgenomen. De aanval zou

echter niet automatisch tegelijk met het offensief op West-Europa van start gaan, maar mocht pas op bijzonder bevel van Hitler of de Generale Staf worden uitgevoerd.¹²⁶ De opdracht aan Legergroep B luidde:

‘Es ist neuerdings damit zu rechnen, daß unsere Gegner bei einem deutschen Durchmarsch durch den Südzügel Hollands und bei einem Überfliegen Hollands mit starken Fliegerverbänden auch ihrerseits die Neutralität Hollands nicht mehr achten und den holländischen Raum mit Angriffsverbänden überfliegen, vielleicht sogar mit Teilkraften in der Festung Holland Fuß fassen werden. Für die Luftverteidigung Westdeutschlands, insbesondere des Ruhrgebietes und der Nordseehäfen, wird es dann erforderlich, durch Besetzung möglichst viel holländischen Raum ein weiteres Vorfeld für unsere Luftverteidigung zu gewinnen. Das Heer muß daher vom Beginn des Angriffs im Westen an bereit sein, auf Befehl des Führers und Obersten Befehlshaber der Wehrmacht den holländischen Raum zunächst vorwärts der Festung Holland in Besitz zu nehmen. Für diese Aufgabe ist ein Mindestmaß an Kräften einzusetzen. Die Kriegsmarine wird in diesem Falle neben den ihr weisungsgemäß zufallenden Aufgaben das Heer bei Besetzung der holländischen Inseln zu unterstützen haben.’¹²⁷

De Duitse opmars zou tot de Grebbelinie worden gevoerd: ‘Von dem politischen und militärischen Verhalten der Holländer, sowie von der Wirksamkeit ihrer Überschwemmungen wird es abhängig sein, ob dann das Ziel noch weiter gesteckt werden muss und kann.’¹²⁸

Von Bock was onaangenaam verrast over de opdracht en schreef in zijn dagboek ‘Die “Wasserpantomie” lebt in erweiterter Form wieder auf!’¹²⁹ Met Halder besprak hij zijn bezwaren. Zo vond Von Bock het merkwaardig dat de Vesting Holland buiten het Duitse aanvalsplan werd gelaten, terwijl Hitler tegelijkertijd een Brits bruggenhoofd in Holland vreesde. De bevelhebber van Legergroep B ging er dan ook vanuit dat het Verenigd Koninkrijk in reactie op een Duitse inval troepen naar de Vesting Holland zou overbrengen om steunpunten voor de *R.A.F.* in te richten: ‘Mit dem Versuch der Engländer, den Holländern auf dem Seeweg Truppen zuzuführen und die Festung Holland als Stützpunkt für ihre Luftstreitkräfte auszunutzen, ist zu rechnen.’¹³⁰ Volgens Von Bock was Halder het met hem eens maar verklaarde deze dat de opdracht voor de aanval op Nederland ‘van boven’ kwam. Ook de *Luftwaffe* liet op 15 november 1939 weten met de halve oplossing niet tevreden te zijn. De Luchtmachtstaf vond het in ieder geval van groot belang dat het Nederlandse gebied ten zuiden van de rivieren geheel bezet zou worden.¹³¹

Het nieuwe Duitse aanvalsplan op Nederland

De Duitse militaire inlichtingendienst ging ervan uit dat de Nederlandse strijdkrachten alleen de Vesting Holland en de Grebbelinie met grote krachtsinspanning zouden verdedigen. In Noord-Brabant en Limburg lagen slechts enkele zwakke Nederlandse eenheden. Deze opstelling duidde volgens de inschatting van de Duitsers erop dat het Nederlandse leger enkel defensieve bedoelingen had. Omvangrijke Nederlandse tegenaanvallen werden dan ook niet verwacht. Legergroep B hoefde in feite alleen die delen van Nederland te bezetten waarvan aangenomen werd er nauwelijks weerstand zou worden geboden. Door een Duitse opmars tot de Grebbelinie zou de hoofdmacht van de Nederlandse krijgsmacht worden vastgezet in de Vesting Holland.¹³² Voor de operatie tegen Nederland kon dan ook worden volstaan met een zwakke Duitse aanvalsmacht. Er waren in november 1939 ook slechts weinig troepen voor de aanval op Nederland beschikbaar omdat de Duitse Generale Staf, gezien de krachtsverhoudingen, al haar eenheden hard nodig dacht te hebben voor de strijd tegen Frankrijk. De opdracht

aan Legergroep B luidde dan ook om ‘ein Mindestmaß an Kräfte einzusetzen.’¹³³ Von Bock besloot dat de inzet van vier divisies voldoende zou moeten zijn. De Duitse legerleiding vroeg zich zelfs af of Legergroep B niet te veel en te sterke eenheden tegen Nederland wilde inzetten. Von Bock verzette zich tegen deze opvatting en stelde dat hij de opdracht snel wilde vervullen zodat hij de troepen daarna weer voor andere taken beschikbaar had: ‘Die Hgr. [Heeresgruppe] ist der Auffassung, daß, je schneller und kräftiger das ganze Unternehmen, wenn es schon befohlen wird, durchgeführt wird, die Kräfte auch so eher wieder für die Hauptoperation frei werden. Sollte den Engländern etwa gelingen, in der Festung Holland festen Fuß zu fassen, um so länger und um so stärkere Kräfte werden dann gebunden sein, um die Bedrohung von Norden abzuwehren und zu beseitigen.’¹³⁴

Ten behoeve van de aanval op Nederland werden er extra eenheden, artillerie en pantsertreinen aangevoerd. Het Xe Legerkorps, bestaande uit de 207e en 227e Infanteriedivisies nam het frontgebied van het VIe Legerkorps over. Drie dagen na het begin van het offensief zou het korps versterkt worden met het SS regiment *Der Führer* van de gemotoriseerde SS *Verfügungsddivision* en de 1e Cavaleriebrigade (later versterkt tot een divisie).¹³⁵ Bij de aanval zou het Xe Legerkorps ten noorden van de Waal gaan opereren. De 227e Infanteriedivisie (*Gruppe Nord*) zou bij Deventer en Zutphen de IJssel moeten oversteken en in de richting van Amersfoort moeten doorstoten. De opmars van de 207e Infanteriedivisie (*Gruppe Süd*) zou via Arnhem en Ede naar Utrecht moeten verlopen. Het Xe Legerkorps zou proberen bij verrassing ook door de Grebbelinie heen te breken. Een aanval op de Vesting Holland was volgens Von Bock echter alleen mogelijk als hij de beschikking kreeg over gemotoriseerde eenheden. De noordelijk provincies zouden worden bezet door de 1e Cavaleriebrigade. Ten zuiden van de grote rivieren had het XXIIe Legerkorps van het 6e Leger de opdracht Noord-Brabant en het zuidfront van de Vesting Holland te bezetten. Von Bock wilde snel naar Breda oprukken vanwege het gevaar van een vijandelijke opmars vanuit Antwerpen.¹³⁶

In het aanvalsbevel aan Legergroep B van 15 november 1939 stond ook dat de Kriegsmarine de opdracht kreeg de bezetting van de Nederlandse eilanden te ondersteunen. In de zesde richtlijn van Hitler van 9 oktober kreeg de Duitse marine als taak het leger en de luchtmacht bij te staan bij het offensief tegen West-Europa.¹³⁷ Door de enorme overmacht van de Britse marine was de *Kriegsmarine* echter nauwelijks in een positie om effectieve ondersteuning aan het *Fall Gelb* te bieden. Desondanks gaf de marineleiding op 30 oktober 1939 opdracht om operatie ‘Max’ voor te bereiden. Na de start van het offensief zouden torpedobootjagers ‘s nacht mijnen gaan leggen voor de Nederlandse en Belgische kust. Speciale doelwitten waren hierbij de monding van de Westerschelde (‘Wilhelm-Max’) en het Marsdiep tussen Den Helder en Texel (‘Otto-Max’). De Kriegsmarine had ook bijzondere belangstelling voor de Nederlandse Waddeneilanden. Al in augustus 1939 had Halder gewezen op het belang van de eilanden. De Duitse marine overwoog begin november het grootste Waddeneiland Texel te bezetten (operatie ‘Lucie’). Het is dan ook nauwelijks te geloven dat de marineleiding op 15 november volgens Halder meldde volledig verrast te zijn door het bevel een aanval op de Waddeneilanden te ondersteunen. De *Kriegsmarine* werd geacht scheepsruimte te leveren voor de landing van zes compagnieën landmachtsoldaten op Ameland, Schiermonnikoog, Terschelling en Vlieland.¹³⁸ De bezetting van de Waddeneilanden was met name voor de Duitse luchtmacht van belang. De *Luftwaffe* wilde de eilanden gebruiken voor zijn luchtverdedigingwaarschuwingssysteem. Von Bock was niet al te gelukkig met het feit dat zijn landmacht eenheden de aanval moesten uitvoeren. Hij vond dat als er waarnemersposten voor de luchtmacht moesten komen, de *Luftwaffe* dan ook maar zelf de eilanden moest innemen. Op

21 november 1939 liet de Duitse marine in eerste reactie weten geen eigen scheepsruimte voor het troepentransport rechtstreeks naar de eilanden beschikbaar te hebben. Voorgesteld werd om de landing met buitgemaakte waddenschuiten vanuit de veroverde Nederlandse havens te laten plaatsvinden. Ondanks deze beperkingen achtte Legergroep B de operatie uitvoerbaar omdat de Waddeneilanden, op Texel na, dunbevolkt waren en geen militaire verdediging hadden.¹³⁹ De operatie kreeg de codenaam ‘Stein’, naar haar bevelhebber Kapiteinleutenant Stein. Eind november berichtte de marine dat zij naast bemanningen voor veertien waddenschuiten, ook de nodige motortorpedoboten en torpedootjagers beschikbaar had gesteld voor de operatie. Volgens de marineleiding waren deze schepen voldoende uitgerust om een aanval van de Nederlandse marine af te weren en om de Nederlandse artillerie uit schakelen. Niet de mogelijke acties van de Nederlandse krijgsmacht, maar aanvallen door de Britse luchtmacht werden als grootste gevaar voor de Duitse landing beschouwd. De inzet van de *Kriegsmarine* was echter ook nog bij aanvallen op andere Nederlandse eilanden voorzien. Op 28 november 1939 gaf Hitler het bevel om te onderzoeken of een Zeeuws of Zuid-Hollands eiland, dat waardevol kon zijn in de zee- en lucht oorlog, bezet kon worden. Voor deze operatie werd onder andere gedacht aan de inzet van luchtlandingstroepen van de 7e *Fliegerdivision* tegen de zeehaven Vlissingen op Walcheren.¹⁴⁰

Op 20 november 1939 verscheen de achtste richtlijn van Hitler, waarin stond dat er geen bijzonder bevel van de Generale Staf meer nodig was voor aanval op Nederland. Dat betekende dat nu gelijk bij de start van het offensief tegen West-Europa Duitsland ook Nederland zou proberen te bezetten. Halder schreef op 20 november 1939 in zijn dagboek: ‘Holland und Belgien junctim.’¹⁴¹ Voor de Duitse oorlogvoering tegen de Lage Landen golden nog wel bepaalde beperkingen: ‘Die *Luftwaffe* wird Ortschaften, große offene Städte und die Industrien ohne zwingende militärische Gründe weder im holländischen noch im belg.[ischen]/ luxemb.[urgischen] Raum angreifen.’¹⁴² De aanval op Nederland was nu weer een integraal onderdeel geworden van het Duitse aanvalsplan op West-Europa. Toch hielden de Duitsers nog steeds de mogelijkheid open dat Nederland geen verzet zou bieden. In de achte richtlijn van Hitler stond: ‘Die Haltung der holländischen Wehrmacht ist im Voraus nicht zu übersehen. Wo kein Widerstand auftritt, ist dem Einmarsch der Charakter einer friedlichen Besetzung zu geben.’¹⁴³

Het Duitse offensief wordt voortdurend uitgesteld

Toen op 15 november 1939 de *Holland Weisung* van kracht werd, was inmiddels de Duitse aanval op West-Europa door Hitler al driemaal uitgesteld. Als eerste aanvalsdatum had oorspronkelijk 12 november gegolden. Op 7 november was het tijdstip voor de start van het offensief echter verschoven naar 15 november, op 9 november naar 19 november en op 13 november andermaal naar 22 november. Bovendien werd eind november bepaald dat de periode tussen het besluit van de aanval en de start van de daadwerkelijke opmars bekort werd tot slechts vijf dagen. In totaal zou tussen 7 november 1939 en 9 mei 1940 de Duitse aanval 29 maal worden uitgesteld.¹⁴⁴ Het voortdurende geschuif van de aanvalsdatum zorgde voor veel onrust zowel binnen de Duitse strijdkrachten als ook bij de buurlanden, die via spionage en verraad redelijk goed op de hoogte waren van de Duitse plannen. Zo constateerde begin november de Duitse militaire inlichtingendienst dat zowel de Nederlandse als de Belgische strijdkrachten in verhoogde staat van paraatheid waren gebracht. De Duitsers vonden het wel erg toevallig dat klaarblijkelijk beide landen een Duitse inval vermoedden en dacht dat er een

militaire samenwerking tussen Nederland en België bestond.¹⁴⁵

Het uitstel van het Duitse offensief werd veelal veroorzaakt door slechte weersvooruitzichten. In een moderne bewegingsoorlog is de aanvaller sterk afhankelijk van zijn luchtmacht en gemotoriseerde grondtroepen, waarbij goede weersomstandigheden onontbeerlijk zijn voor een optimale inzet. Zo berichtte Von Bock op 13 januari 1940: ‘Weiter eisige Kälte. Die Straßen sind vereist und glatt. Eine im 120 kilometer langen Friedensmarsch in ihre neue Unterkunft marschierende Panzerdivision läßt hierbei 60, eine andere 69 Panzerwagen (von im Ganzen 329) liegen. Wie denkt man sich da einen Panzerangriff über gefrorene Sturzäcker?’¹⁴⁶ Von Bock refereerde hierbij aan de mars van de 5e Pantserdivisie. Over een traject van 120 kilometer bij een temperatuur van 20 tot 25 graden onder nul, verloor de eenheid 60 tanks. Hiervan was 20% te wijten aan technische problemen, 20% door storingen aan de kou toe te schrijven en 60% door ongevallen, voornamelijk door de gladheid. De 3e Pantserdivisie verloor tijdens een mars van nog geen 100 kilometer 69 tanks.¹⁴⁷ Het gebrek aan vertrouwen dat Hitler in het leger stelde, wordt nog eens bevestigd door het feit dat hij na 5 november 1939 de cruciale weersvoorspellingen door een speciale eenheid onder bevel van een *Luftwaffe* meteoroloog liet opstellen. Er wordt ook wel beweerd dat Hitler keer op keer de start van het offensief op het laatste moment verschoof omdat hij twijfels zou hebben gehad over het aanvalsplan en de staat van de Duitse krijgsmacht.¹⁴⁸ Jodl schreef in zijn dagboek op 11 november 1939 dat de weersvoorspelling geen goed argument was om de aanvalsdatum voortdurend enkele dagen te verzetten: ‘Verzögerung des Angriffs durch Wetter hat an sich keinen Sinn. Keine Wettervorhersage reicht über 7 Tage.’¹⁴⁹

Aan het begin van 1940 werd het offensief voor een langere termijn uitgesteld. Van grote invloed op dit besluit was de Mechelenaffaire geweest. Op 10 januari 1940 raakte een klein Duits militair vliegtuig met twee officieren de weg kwijt en moest het uiteindelijk een noodlanding maken bij het Belgische dorpje Mechelen. Één van de inzittenden van het toestel was stafofficier van de 7e *Fliiegerdivision* die, ondanks de voorschriften, allerlei geheime stukken over het aanvalsplan bij zich had. Hij slaagde erin vóór zijn gevangenneming een deel van de papieren te verbranden, maar uit de overgebleven fragmenten kon worden opgemaakt dat Duitsland een offensief door de Lage Landen voorbereidde. Hitler constateerde op 18 januari 1940 dat België en Nederland opnieuw en tegelijk reageerden op het dreigende invasiegevaar waardoor een verrassingsaanval onmogelijk was: ‘Ausgehend von der Erkenntnis, daß der Feind auf die Schwankungen unserer Terminsetzung sofort drastisch reagiert, ist der Führer zu der Überzeugung gekommen, daß mit Überraschung nach dem jetzigen System des Aufmarsches A nichts mehr zu machen ist.’¹⁵⁰ Ook de Duitse Generale Staf had het idee dat mede in verband met de Mechelenaffaire de samenwerking tussen de Lage Landen en de geallieerden was versterkt. Zo meldde het oorlogsdagboek van Legergroep B op 22 januari 1940: ‘gewisse politische Nachrichten es wahrscheinlich erscheinen lassen, daß in letzter Zeit militärpolitische Bindungen zwischen Holland/Belgien einerseits und England/Frankreich andererseits erheblich enger geworden seien. Es müsse weit mehr als bisher damit gerechnet werden, daß eines Tages das brit.[tische]/franz.[ösische] Heer in Belgien einmarschiere, vielleicht würden außerdem die Britten in Holland landen oder mindestens Luftstreitkräfte auf den holländ.[ischen] Flugplätzen niedergehen lassen.’¹⁵¹ Het feit dat ook de Belgen en Nederlanders hun militaire verdediging duidelijk tegen Duitsland hadden gericht en niet optraden tegen het overvliegen van Britse vliegtuigen deed de twijfel over de neutraliteitswil van de landen bij de Duitsers groeien. De Duitse militair attaché in de Lage Landen kreeg na het

Melchelenincident te horen dat het Duitse hoofdkwartier en de politieke leiding er veel waarde aan hechtten om te bewijzen dat Nederland en België contact hadden opgenomen met de Franse en Britse Generale Staven. Overste Rabe von Pappenheim kon echter het bestaan van deze contacten niet echt bevestigen.¹⁵²

Op 16 januari 1940 besloot Hitler de aanval voor een relatief langere termijn uit te stellen. Bovendien eiste hij dat de geheimhouding rondom het aanvalsplan ingrijpend zou verbeteren en verplichtte hij de strijdkrachten om nu binnen 24 uur tijd aanvalsgereed te zijn.¹⁵³ Na dit uitstel zouden pas weer in maart nieuwe mogelijke data voor de start van het offensief worden genoemd. Deze kleine twee maanden gaf de Duitse strijdkrachten de broodnodige rust om op krachten te komen en de logistieke problemen te overwinnen. Nog veel belangrijker was dat het de Generale Staf de tijd bood om nog eens kritisch het omstreden operatieplan te bestuderen en voorstellen tot verbetering verder uit te werken. De Mechelenaïffaire speelde daarvoor indirect een belangrijke rol in het latere succes van de Duitse aanval op West-Europa. Het is onwaarschijnlijk dat als het oorspronkelijke opzet van *Fall Gelb* op aandrang van Hitler al in 1939 zou zijn uitgevoerd het een kans van slagen zou hebben gehad.¹⁵⁴

Conclusie

Door de *Holland Weisung* van 15 november 1939 werd de verovering van Nederland tot aan de Grebbelinie weer in het Duitse aanvalsplan opgenomen. De start van het Duitse offensief op West-Europa werd echter eind 1939- begin 1940 voortdurend uitgesteld. De Duitse twijfel over de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteit groeide, mede door het Venlo incident en doordat in Nederland en België zowel in november 1939 als in januari 1940 gelijktijdig alarm werd geslagen over een verwachte Duitse inval.

Het derde Duitse aanvalsplan van 30 januari 1940 ‘Gesamt Holland’

De *Luftwaffe* had al in november laten weten niet gelukkig te zijn met de positionering van Nederland in het aanvalsplan. Het uitgangspunt om het land slechts tot aan de Grebbelinie te bezetten vond men een halve oplossing. Het Verenigd Koninkrijk werd nu de kans geboden om zich met troepen en vliegtuigen in de Vesting Holland te vestigen. Behalve met dit probleem worstelde de Luchtmachtstaf ook met de inzet van zijn nieuwe elitekorps. De Duitse luchtlandingsstroepen bestonden uit de *7e Fliiegerdivision*, soldaten die met parachutes of zweefvliegtuigen werden ingezet en de 22 Infanteriedivisie, uitgerust en getraind om door de lucht te worden vervoerd met transportvliegtuigen. Vanaf oktober 1939 waren er diverse voorstellen geweest om als onderdeel van *Fall Gelb* luchtlandingsoperaties in België te ondernemen. De inzet van luchtlandstroepen was onder meer voorzien bij Gent en Dinant ter ondersteuning van de Duitse hoofdaanvallen van het 6e en 4e Leger. De *Luftwaffe* was echter niet tevreden met deze voorstellen. De beoogde landingsterreinen waren ongunstig gelegen en de sterke Belgische verdediging ter plaatse maakte naar mening van Luchtmachtstaf de luchtlandingsoperatie een hachelijke onderneming. Begin januari 1940 werd voorgesteld om de luchtlandingen eenheden tegen de Vesting Holland in te zetten. Dit voorstel kwam na de Mechelenaïffaire van 10 januari in een stroomversnelling. Generaal-majoor Jeschonnek, de chef-staf van de *Luftwaffe*, concludeerde dat, nu de plannen waren uitgelekt, een inzet van de luchtlandingen eenheden tegen België helemaal geen zin meer had. Hij stelde als alternatief voor om een operatie tegen Amsterdam en de Vesting Holland uit te werken. Het idee werd op 13

januari 1940 in de Generale Staf en twee dagen later door Goering met luitenant-generaal Student, commandant van de 7e *Fliegerdivision* besproken.¹⁵⁵ Het voorstel kon op brede instemming rekenen en op 15 januari gaf Hitler formeel de opdracht een luchtlandingsoperatie in de Vesting Holland voor te bereiden. Luitenant-generaal Von Sponeck, commandant van de 22e Luchtlandingsdivisie, lanceerde het idee van een luchtlanding achter de Hollandse Waterlinie ten westen van Utrecht. Ondanks de steun van Von Bock wees de Duitse Generale Staf deze suggestie af. Na veel beraad werd op 23 februari 1940 definitief besloten om de 22e Luchtlandingsdivisie bij Den Haag in te zetten en de 7e *Fliegerdivision* bij de bruggen bij Dordrecht en van Rotterdam.¹⁵⁶

Meer Duitse troepen om heel Nederland te bezetten

Het voorstel voor een luchtlandingsoperatie tegen de Vesting Holland kwam automatisch het vraagstuk of toch niet geheel Nederland moest worden bezet weer op de agenda.¹⁵⁷ In feite was de verovering van het hele land een logische consequentie van het feit dat Duitsland van plan was door Zuid-Limburg te trekken. Indien de Nederlandse regering deze inbreuk op haar neutraliteit niet zou toestaan dan werd het hele land bij de oorlog betrokken. De Duitsers vreesden in dit scenario een Britse interventie in de Vesting Holland. De overtuiging dat geheel Nederland bezet diende te worden leek ook gevoed te worden door de Mechelenaire begin januari en door de Nederlandse reactie op de oorlogsdreiging. De Duitse legerleiding raakte er in toenemende mate van overtuigd dat er werd samengewerkt tussen Belgische en Nederlandse Generale Staven. Dat was in strijd met het neutraliteitsbeleid en zou kunnen betekenen dat beide landen ook in oorlogstijd gezamenlijk zouden optrekken. Bovendien groeide de twijfel bij de Duitsers of de Lage Landen wel bereid waren hun neutraliteit te verdedigen tegen een mogelijke geallieerde inval. Op 20 januari 1940 sprak Hitler in een overleg met de landmacht- en luchtmachtleiding uit dat een bezetting van het volledige Nederlandse grondgebied gewenst was.¹⁵⁸ Twee dagen later kreeg de Duitse Generale Staf de opdracht de aanval voor te bereiden op geheel Nederland. Het verslag van de bespreking van het *OKH* meldde: ‘Heeresgruppe B.: ganz Holland, einschl.[ießlich] der Festung Holland, im ersten Anlauf wegnehmen, vor allem schnellstens die Inseln, damit dort keine eng.[lischen] Fliegerstützpunkte entstehen. Alle schnelle Teile voraus an die Küste. Schwerpunkt vom Süden her.’¹⁵⁹

Naar aanleiding van de gewijzigde positionering van Nederland werd er een nieuw aanvalsplan opgesteld. De derde versie van *Fall Gelb* werd op 30 januari 1940 officieel van kracht. De rest van de opzet van het offensief tegen West-Europa was, zover het betrekking had op ander landen dan Nederland, in grote lijnen hetzelfde gebleven. De hoofdaanval zou nog steeds door Legergroep B met haar 32 infanterie-, zeven pantser- en twee gemotoriseerde infanteriedivisies worden uitgevoerd. Het 4e Leger zou in de richting van Lille oprukken en het 6e Leger zou door Nederlands Zuid-Limburg in de richting van Gent aanvallen. De achttien infanteriedivisies van Legergroep C moesten tegenover de Magniotlinie in het defensief blijven. Alleen de rol van Legergroep A was belangrijker geworden. Naast 25 infanteriedivisies had Von Rundstedt nu de beschikking gekregen over twee pantser- en twee gemotoriseerde infanteriedivisies. Het XIXe Pantserkorps was het speerpunt van de aanval van Legergroep A en vormde, naast het 6e en 4e Leger van Legergroep B, een nieuw en derde zwaartepunt voor het gehele Duitse offensief. Gelijktijdig met het nieuwe aanvalsplan verschenen er nieuwe instructies voor de *Sofortfall*. Het risico van een geheime samenwerking tussen Nederland, België en Luxemburg met de geallieerden werd een stuk hoger ingeschat dan voorheen. De instructie van 30 januari 1940 luidde dat de Duitse eenheden gelijk moesten worden ingezet

zodra de neutraliteit van een van de drie neutrale staten zou worden geschonden door de geallieerden. Indien nodig zouden de Duitse troepen al bij nacht de grens overschrijden om de vijandelijke opmars in het neutrale land zo snel mogelijk tot staan te brengen. Vervolgens zou alsnog zo snel mogelijk *Fall Gelb* worden uitgevoerd. Nederland zou hierbij volgens de uitgangspunten van het derde aanvalsplan met behulp van de luchtlandingstroepen geheel worden bezet, waarbij het zwaartepunt van de aanval zou zijn gericht op het gebied ten zuiden van de Waal. De Duitse Generale Staf ging ervan uit dat de Nederlanders en Belgen de Duitse troepen anders zouden bejegenen dan de geallieerde soldaten: 'Es muß damit gerechnet werden, daß Holland und Belgien dem französisch-englischen Einmarsch keinen wirksamen Widerstand entgegengesetzt. Den deutschen Gegenmaßnahmen werden beide Länder voraussichtlich abwehrbereit gegenüber stehen.'¹⁶⁰

In de nieuwe opzet *Fall Gelb* uit 30 januari 1940 was ten aanzien van Nederland het volgende opgenomen: 'H.Gr.[Heersgruppe] B führt unter Einsatz schneller Kräfte und im Zusammenwirken mit Luftlande-Verbänden die rasche Besetzung Hollands in einem Zuge durch.'¹⁶¹ De sleutel voor de aanvalsoperatie tegen Nederland lag dus in de samenwerking van luchtlandings- en gemechaniseerde eenheden. Het doel van het Duitse offensief tegen West-Europa was de bezetting van geheel Nederland en België en het verslaan van het Franse leger in Noord-Frankrijk. De Vesting Holland diende daarbij zo snel mogelijk te worden ingenomen zodat geallieerde eenheden niet te hulp zouden kunnen komen: '18. Armee verhindert durch rasche Besetzung ganz Holland (einschl.[ießlich] Festung Holland) die Festsetzung feindlicher Kräfte im holländischen Küstengebiet.'¹⁶²

Tot begin januari 1940 waren er, op het SS-regiment *Der Führer* na, nog geen gemechaniseerde eenheden toegewezen aan de aanval op Nederland. De vier beschikbare infanteriedivisies behoorden tot de 3e of 4e *Welle*. Het was duidelijk dat er meer en ook betere troepen nodig zouden zijn voor de operatie. Uit een eerste studie van kolonel Von Greiffenberg van de Generale Staf uit 19 januari 1940 bleek dat naast de al beschikbare divisies er nog een gemechaniseerde divisie en waarschijnlijk ook een tankeenheid zouden moeten worden ingezet.¹⁶³ Halder schreef in zijn dagboek op 21 januari 1940 naar aanleiding van een bespreking met Hitler en Von Brauchitsch: 'Holland "rückt auf. Holland ganz". Entsprechend starke Kräfte einsetzen, so dass Rückschlag ausgeschlossen. Aufmarsch, der sicherstellt, wird gefordert.'¹⁶⁴ Toen hij later zijn dagboeken uitwerkte voegde hij er nog aan toe dat: 'Hitlers Interesse am Angriff gegen Holland, das ganz besetzt werden sollte, zugenommen hatte.....Am wichtigsten war der Einsatz gegen Holland, das möglichst schnell zu bestzen war, die Führung sollte ein AOK [Armeeoberkommando] behalten, seinem Verband sollten Panzer zugeteilt werden.'¹⁶⁵ Hitler wilde dus voldoende troepen inzetten tegen Nederland zodat succes verzekerd zou zijn. De aanval moest bovendien ondersteund worden door meer eskaders van de *Luftwaffe*. De toename van eenheden betekende ook dat er een legerstaf nodig was om de gehele operatie te leiden. De Duitse legerleiding stelde hiervoor het 18e Leger onder bevel van generaal Küchler beschikbaar. Op 29 januari 1940 nam de staf van het 18e Leger het bevel over van het front tegenover Nederland, ten noorden van de lijn Venray-Gladbeck. Naast het al aanwezige Xe Legerkorps kwam het XXVIe Legerkorps met de 8e Pantserdivisie, de gemotoriseerde SS *Verfügungsddivision* en de 254e Infanteriedivisie onder bevel van Von Küchler te staan. Omdat het Nederlandse leger zelf niet over tanks beschikte werd het voldoende geacht dat de 8e Pantserdivisie met slechts enkele zware en middelbare tanks werd uitgerust.¹⁶⁶ De Cavaleriebrigade was in januari 1940 met behulp van aanvullingen tot de 1e Cavaleriedivisie opgewarderd. Het Luchtlandingskorps stond onder rechtstreeks bevel van de 2e Luchtvloot.

Door al deze versterkingen was er inmiddels sprake van een indrukwekkende Duitse aanvalsmacht. Waar in november 1939 de Duitse aanval op Nederland door nog geen vier divisies zou worden uitgevoerd, dit aantal was omstreeks februari 1940 verhoogd naar meer dan tien divisies. Von Bock schreef op 23 januari 1940 met enige verwondering in zijn dagboek:

‘Als die Heeresgruppe damals Holland mit zwei Landwehrdivisionen und einer Kavalleriebrigade erobern wollte war das nach Ansichts der Heeresleitung zu viel. Jetzt greifen 3 Divisionen, eine motorisierte Division, eine Panzerdivision und eine Luftlandungsdivision, im ganzen sieben Divisionen dort an! Allerdings mit erweiterten Aufgaben, denn man hat inzwischen auch ‘oben’ einsehen gelernt, dass man nicht vor der Festung Holland stehen bleiben darf, wenn man den Feind hindern will, sich mit seiner Luftwaffe dort einzunisten.’¹⁶⁷

Het versterken van de aanvalsmacht was mede een reactie op het feit dat de Duitse legerleiding in de loop van de maanden sinds de mobilisatie van september 1939 verbeteringen constateerde in het weerstandsvermogen van de Nederlandse strijdkrachten. De Duitse militaire inlichtingendienst rapporteerde begin januari 1940:

‘Im Gegensatz zum belgischen Heer kann im niederländischen Heer von einem Nachlassen des Kampfgeistes nicht gesprochen werden. Unterbringung und Verpflegung der Truppe ist gut: die Besoldung und Familienunterstützung entspricht den deutschen Sätzen. Der an sich geringe Kampfwert des Heeres hat sich sogar durch die allmählich einsetzende Ausbildung etwas gehoben. Ein deutscher Angriff wird heute auch in den Niederlanden nicht mehr überraschend wirken. Mit einem Nachrichtenaustausch zwischen dem belgischen und niederländischen Generalstab ist zu rechnen.’¹⁶⁸

Het Nederlandse verdedigingsplan was in grote lijnen bij de Duitsers bekend. Von Rundstedt schreef op 12 januari 1940: ‘Von den holländischen Kräften (8 Div.[isionen] und 1. lei.[chte] Div.[ision]) kann angenommen werden, daß sie sich im wesentlichen auf die Behauptung der Festung Holland beschränken und dort durch schwache Kräfte festgehalten werden. Eine operative Auswirkung aus der Festung heraus wird ohne englische Hilfe nicht zuzutrauen sein.’¹⁶⁹ Toch gingen de Duitsers ondanks de geconstateerde verbeteringen nog steeds uit van een lage gevechtskracht van de Nederlandse troepen. Legergroep B meldde in februari 1940 dat het XXVI Korps in staat moest zijn de eerste dag over de Maas te komen en al in twee dagen door Peelstelling heen te breken: ‘Wenn die Holländer so schlechte Soldaten sind, wie sie stets hingestellt werden, ist anzunehmen, daß diese zuversichtlichen Erwartungen der 18. Armee zutreffen.’¹⁷⁰

Het uitwerken van het Duitse aanvalsplan op Nederland

Hitler bemoeide zich persoonlijk met het uitwerken van de luchtlandingsplannen tegen de Vesting Holland. Begin februari 1940 besloot hij tot een speciale operatie die de Nederlandse weerstand snel zou moeten breken. Het plan was opgevat om de Duitse diplomaat Kiewitz mee te sturen met de parachutisten die rondom Den Haag zouden worden ingezet. Hij zou de Nederlandse regering moeten bewegen tot een snelle overgave. Werner Kiewitz had ervaring in dit soort missies. Op 16 september 1939 had hij ook als eerste de Duitse eis voor een onvoorwaardelijke overgave van Warschau overgebracht aan de Poolse regering. Uit de missie van Kiewitz bleek dat de Duitse leider hoop bleef houden op een snelle verovering van Nederland zonder bloedvergieten. Hitler gaf op 7 februari 1940 dan ook de volgende richtlijn

uit: ‘Die Haltung der holländischen Wehrmacht ist im einzeln nicht zu übersehen. Sie ist jedoch zunächst als Feind zu betrachten und auftretender Widerstand unter vollem Waffeneinsatz zu brechen. Nur dort, wo kein Widerstand auftritt, ist dem Einmarsch der Charakter einer friedlichen Besetzung zu geben.’¹⁷¹

Als grootste probleem voor de Duitse operatie werd niet de Nederlandse verdediging, maar de reactie van de geallieerde strijdkrachten gezien. De opmars van de linker- of zuidflank van het 18e Leger door Noord-Brabant werd daarom ook als het zwaartepunt van de aanval beschouwd. Na de *Holland Weisung* van 15 november 1939 was deze taak toebedeeld aan het XXIIe Legerkops van het 6e Leger. In derde versie van *Fall Gelb* werd hiervoor het XXVIe Legerkorps van het 18e Leger bestemd. Deze eenheid kreeg twee opdrachten die cruciaal waren voor het welslagen van het aanvalsplan op Nederland. Ten eerste moesten de gemechaniseerde eenheden van het korps zo snel mogelijk de luchtlandingseenheden in de Vesting Holland ontzetten. In de tweede plaats moest het XXVIe Legerkorps een mogelijke vijandelijke opmars vanuit Antwerpen tot staan brengen. Zo zou voorkomen worden dat geallieerde troepen vanuit België contact zouden kunnen maken met de hoofdmacht van de Nederlandse krijgsmacht in de Vesting Holland. Von Rundstedt schreef in zijn memorandum over het offensief tegen West-Europa op 12 januari 1940:

‘Im einzelnen ist zunächst damit zu rechnen daß die englische Armee mit ihren schnellen Verbänden die Richtung Antwerpen nimmt, um diesen Besitz sicherzustellen und darüber hinaus die Verbindung mit der Festung Holland und den Besitz der holländischen Flußmündungen sicherzustellen.....Von Bedeutung ist, daß durch frühzeitige Unterbrechung der Bodenverbindung zwischen den Festungen Antwerpen und Holland eine Sperrung der holländischen Flußmündungen das entstehen einer größeren feindlichen Operationsbasis in der Nordflanke verhindert wird.’¹⁷²

In januari en februari 1940 woedde een felle discussie tussen de staf van Legergroep B en de Duitse Generale Staf over het versterken van de linkervleugel van het 18e Leger. Von Bock liet het Duitse hoofdkwartier op 25 januari 1940 weten blij te zijn met de toekenning van gemotoriseerde eenheden. Maar tegelijkertijd wees hij op het grote gevaar van een opmars van Britse tankeenheden over Antwerpen naar het noorden. Volgens de bevelhebber van Legergroep B zouden de geallieerden proberen dezelfde bruggen over het Hollands Diep in handen te krijgen die ook de Duitsers nodig hebben om de luchtlandingseenheden in de Vesting Holland te ontzetten:

‘Die Engländer werden danach streben, eine Landverbindung mit Holland herzustellen, um wenigstens Teile des holländ.[ischen] Küstengebietes in die Hand zu bekommen, weil sie wissen, welche Gefahr die Besetzung dieser Küste durch deutsche Kräfte für England bedeutet. Sie werden mit einer Verzögerung des deutschen Vormarsches durch die holl.[ändischen] Truppen und die starken Geländeschwierigkeiten rechnen und werden versuchen die Brücke über das Hollandsch Diep schnell in die Hand zu bekommen. Diese Brücke brauchen auch wir, um die Aufgabe der Besetzung Hollands zu erfüllen und um den dort gelandeten LL [Luftlande]-Truppen die Hand reichen zu können. Da mit einer Verzögerung des engl.[ischen] Vormarsches durch feindselige Handlungen der Holländer nicht zu rechnen ist, kommt es also mit Wahrscheinlichkeit um die genannten Brücken zum Kampf.’¹⁷³

Begin februari 1940 schatte de staf van zijn legergroep dat na de tweede aanvalsdag ongeveer drie Britse divisies de lijn Breda-Turnhout zouden bereiken en dat nog eens 24 uur later twee à drie divisies zouden volgen. Het XXVIe Legerkorps, bestaande uit één pantserdivisie, één

gemotoriseerde infanteriedivisie en één ‘gewone’ infanteriedivisie was volgens Von Bock te zwak om zowel de luchtlandingseenheden te ontzetten als de Britse opmars uit het zuiden te stuiten. De Duitse generaal had de Generale Staf al herhaaldelijk laten weten dat het dringend noodzakelijk was een extra legerkorps met twee divisies in de richting van Breda te laten oprukken. Hij liet weten dat zijn legergroep deze troepen zelf niet beschikbaar had en dat de legerleiding een reservekorps moest leveren. In eerste instantie gaven Von Brauchitsch en Halder te kennen dat zij aan dit verzoek gehoor wilden geven, maar enkele weken later kreeg Von Bock bericht dat het gevraagde extra legerkorps pas de vijfde aanvalsdag beschikbaar zou komen.¹⁷⁴

De kwestie van de linkerflank van het 18e Leger kwam ook uitgebreid ter tafel in het overleg tussen Von Bock en generaal Kesselring, commandant van de 2e Luchtvloot, en hun staven op 6 februari 1940. De bevelhebber van Legergroep B wees de luchtmachtofficieren op de problemen bij de opmars door Noord-Brabant: ‘Die zahlreichen Hindernisse, die die Armee zu überwinden hat, die angesumpfte Peelheide mit der besetzten Peelstellung, die Zuid Willems Vaart und der Wilhelmina-Kanal können eine erhebliche Verzögerung des Vorgehens der 18. Armee bewirken. Andererseits können die Engländer mit 3 Div[isionen], am 2.A[ngriffs]-Tag um Breda stehen.’¹⁷⁵ Kesselring antwoordde dat hij van Von Brauchitsch persoonlijk de verzekering had gekregen dat uiterlijk op de avond van de tweede dag eenheden van het 18e Leger Moerdijk zouden bereiken. Von Bock ontcrachtte deze belofte onmiddellijk: ‘Der Ob.d.Hgr.[Oberbefehlshaber der Heeresgruppe] glaubt, diese Zusicherung von seiner Seite aus den erwähnten Gründen nicht abgeben zu können. Nach seiner Ansicht wird es mindestens bis zum 3.A[ngriffs]-Tage dauern, bis vorgeworfene Kräfte die Moerdijker Brücken erreichen können. Er fordert daher, daß unter allen Umständen etwa über und aus Antwerpen vorkommende engl.[ischen] Divisionen durch Luftangriffe aufgehalten werden.’¹⁷⁶ Kesselring zei toe dat zijn luchtvloot voor voldoende ondersteuning zou zorgen.

Op 7 en 8 februari 1940 bracht Halder een bezoek aan het hoofdkwartier van Legergroep B en aan verschillende eenheden van het 18e Leger. Hij was tevreden over de staat van het Xe Korps, hoewel hij een gebrek aan gemotoriseerd materieel constateerde: ‘Vorbereitungen des GKdos [geheime Kommando-Sache]. Sehr sorgfältig. Sehr viel Schwung!.....Viel Ausnutzung von Radfahrern und anscheinend aus begetriebenen Fahrzeugen.’¹⁷⁷ Halder sprak met de diverse staven over de verwachtingen van de aanval van het 18e Leger. De inschatting was dat de divisies van het Xe Legerkorps al de eerste dag door de IJssellinie zouden breken en dat de Grebbelinie de derde dag genomen zou kunnen worden. Ten zuiden van de rivieren verwachtte de staf van het XXVIe Legerkorps dat het de eerste dag de Peelstelling zou forceren en de tweede dag over de Zuid-Willemsvaart zou komen. Één dag later zou de gemechaniseerde voorhoede van het korps de luchtlandingstroepen bij de Moerdijkbruggen moeten bereiken. In het noorden had de 1e Cavaleriedivisie als opdracht Groningen, Drenthe en Friesland in te nemen en een aanval te doen op de versterkingen op de Afsluitdijk in een poging zo naar de Vesting Holland door te breken.¹⁷⁸ De staf van Legergroep B schatte anderzijds ook in dat binnen twee dagen Britse eenheden aan de Belgisch-Nederlandse grens zouden kunnen zijn. De gemotoriseerde eenheden van het 18e Leger zouden er volgens verwachting één dag langer over doen. Von Bock vertelde Halder dat pas in de nacht van de tweede aanvalsdag de 8e Pantserdivisie en de SS *Verfügungsddivision* Breda zouden kunnen bereiken. De volgende dag zouden deze eenheden al geconfronteerd kunnen worden met een overmacht aan vijandelijke troepen. Von Bock vroeg bij deze gelegenheid nogmaals om een legerkorps van twee divisies uit de algemene reserves van de legerleiding. De reserves van de Legergroep B werden

immers achter de hand gehouden voor de hoofdaanval in België. Halder antwoordde dat de legergroepbevelhebber uitging van een situatie die: 'nicht unbedingt eintreten brauche.'¹⁷⁹ Volgens de chef-staf van het *OKH* zouden de Belgische troepen zich niet buiten de vesting Antwerpen begeven. Hoe ver de Britse troepen naar het noorden zouden doorstoten was ongewis: 'er selbst glaubte nicht daran, daß sie in der Lage wären, diese Bewegung so frühzeitig und mit starken Kräften durchzuführen.'¹⁸⁰ Halder gaf echter wel toe dat het zwarte scenario van Von Bock ook weer niet volledig was uit te sluiten. Bovendien zou er in ieder geval om de Peel- en Raamstelling gevochten moeten worden, wat de opmars zou vertragen. Een bijkomend probleem voor het XXVIe Legerkorps was dat de 254e Infanteriedivisie pas de tweede aanvalsdag over de Maas zou kunnen komen door een gebrek aan pontonbruggen en in de verwachting dat slechts weinig bruggen over de rivier onbeschadigd in de handen van de Duitsers zouden vallen. De divisie zou daardoor pas later beschikbaar zijn voor de strijd om Breda. Halder zag ook maar weinig mogelijkheden om sneller eenheden aan te kunnen voeren op de linkerflank van het 18e Leger. Desondanks wilde hij toch één extra 'angriffsfähigen' divisie toevoegen mits deze dicht bij de grens gelegerd kon worden. Von Bock kwalificeerde deze versterking als: 'eine erhebliche Verbesserung der Aussichten des Angriffs dieser Armee südlich der Ströme.'¹⁸¹

In het Duitse aanvalsplan op Nederland was door de Generale Staf ook een rol voor de *Kriegsmarine* weggelegd. Operatie *Max*, het leggen van mijnenvelden in onder andere de Westerschelde en het Marsdiep, zou in ieder geval bij de start van het offensief doorgang moeten vinden om te voorkomen dat vijandelijke eenheden zich zouden kunnen nestelen in het Nederlandse kustgebied. Begin februari werd daarnaast het idee gelanceerd dat ook Walcheren zo snel mogelijk bezet zou moeten worden door middel van een landing van Duitse troepen. Op 6 februari 1940 liet de marineleiding echter weten geen interesse in deze operatie te hebben en dat men ook geen gevaar zag voor een Britse landing op Walcheren.¹⁸² Ook op de vraag of de *Kriegsmarine* een aanval op Delfzijl kon ondernemen, werd negatief gereageerd. De marineleiding had geen geschikte eenheden beschikbaar en was van mening dat een aanval over land op deze Nederlandse stad veel eenvoudiger zou zijn. De bezetting van de Friese eilanden (operatie *Stein*) werd nog wel voorbereid, maar ook hier begon de Duitse marine zich terughoudend op te stellen. Op 4 januari 1940 was besloten enkele compagnieën van de 227e Infanteriedivisie als landingsmacht in het Waddengebied te gaan gebruiken.¹⁸³ Het zwaartepunt van de aanval zou gericht zijn tegen het eiland Terschelling. Legergroep B vond het echter wel nodig dat de het water tussen Terschelling en Vlieland mijnenvrij gemaakt zou worden. De Duitse marine verklaarde op 8 januari 1940 dat het ruimen van een onbekend mijnenveld: 'würde eine außerordentlich umfangreiche Aktion mit Seestreitkräften erfordern, die nicht verfügbar gemacht werden könnten.'¹⁸⁴ Bovendien zou de mijnenveldoperatie veel te veel tijd vergen. Tegelijk meldde de marineleiding dat het bij nader inzien toch geen mogelijkheid zag om de operatie *Stein* met lichte zeestrijdkrachten te ondersteunen, mede gezien het ondiepe vaarwater van de Waddenzee. Ook zouden de Friese eilanden inmiddels zijn versterkt met 'ziemlich starke' Nederlandse marine- en landmachten en met luchtafweergeschut. Volgens de Duitse marine zou ondersteuning door luchtstrijdkrachten wel kans op succes bieden. De Duitse 2e Luchtvloot weigerde echter haar medewerking. Na deze afwerende reacties berichtte Legergroep B op 11 januari 1940 aan het *OKH* dat onder deze omstandigheden een operatie tegen de Friese eilanden uitzichtloos was. Von Bock vond het een te groot risico om zijn soldaten in onbeschermden boten erop uit te sturen, terwijl bovendien het bezetten van de eilanden geen belangen van het leger diende. Desondanks stond in het nieuwe

---

Duitse aanvalsplan op 30 januari 1940 nog steeds vermeld: ‘Die baldige Besetzung der Westfriesischen Inseln ist für die Zwecke der deutschen *Luftwaffe* wichtig.’¹⁸⁵

Conclusie

Alles wijst er op, zoals Halder al in zijn dagboek op 21 januari 1940 schreef, dat Hitler meer aandacht had gekregen voor de operatie tegen Nederland. Het belang dat aan de bezetting van Nederland werd gehecht was in de loop van de maanden sinds de mobilisatie in september 1939 duidelijk toegenomen. De derde versie van *Fall Gelb* betekende dat er voor de operatie tegen Nederland beduidend meer en ook betere eenheden beschikbaar werden gesteld. Uit de missie van Kiewitz bleek dat Hitler toch nog steeds hoopte dat Nederland zich niet zou verzetten tegen een Duitse inval. De Duitse legerleiding vreesde echter niet zozeer het weerstandsvermogen van de Nederlandse krijgsmacht als wel de Britse en Franse reactie op haar aanval op Nederland.

Het vierde Duitse aanvalsplan van 24 februari 1940

Ook na vaststelling van de derde versie van *Fall Gelb* bleven binnen de Duitse legerleiding de bezwaren tegen de aanvalsopzet aanhouden. De voornaamste kritiek werd uitgeoefend door de staf van Legergroep A. Dit was mede ingegeven doordat de bevelhebbers van deze legergroep ontevreden waren met de ondergeschikte rol die ze in het offensief moesten vervullen. De inzet van Legergroep A beperkte zich tot het dekken van de zuidflank van de hoofdaanval door Legergroep B. De chef-staf van Legergroep A, luitenant-generaal Von Manstein, gold als een van de meest getalenteerde operationele denkers van het Duitse leger. De Britse militair historicus Liddell Hart noemde Von Manstein zelfs de meest begaafde Duitse generaal uit de Tweede Wereldoorlog.¹⁸⁶ De chef-staf vormde een goed ingespeeld koppel met zijn bevelhebber, kolonel-generaal Von Rundstedt. Waar Von Manstein zich bezig hield met details en met de grote papiermassa die het hoofdkwartier dagelijks overspoelde, kon Von Rundstedt zich beperken tot de grote lijnen en met het lezen van detectives.¹⁸⁷

Het plan van Von Manstein

Vanaf het moment dat het eerste *Fall Gelb* op 19 oktober 1939 gepresenteerd was, werkte Von Manstein aan de ontwikkeling van een eigen aanvalsopzet. Samen met Von Rundstedt bestookte hij vanaf 31 oktober 1939 de Generale Staf met brieven.¹⁸⁸ Hierin beschreven zij hun bezwaren tegen het aanvalsplan en opperden zij alternatieven. Volgens Von Manstein was met het voorliggende plan een operationele verrassing uitgesloten. De geallieerden rekenden immers op een Duitse aanval via België en zouden daar hun sterkste krachten concentreren. Het front tegenover Legergroep A was daarentegen zwak bezet. Bovendien zou het aanvalsplan op West-Europa uit oktober 1939 volgens Von Manstein nooit een strategische beslissing kunnen brengen. Hij stelde dat het geformuleerde doel van *Fall Gelb*, ‘räumlicher Gewinn’, hooguit tot een gedeeltelijke militaire overwinning zou leiden. Een ‘Teilsieg’ rechtvaardigde niet de schending van de neutraliteit van de Lage Landen en Luxemburg. Von Manstein was van mening dat een Duits offensief een politiek doel, namelijk de overwinning op Frankrijk, diende na te streven. Het Duitse aanvalsplan zou daarom moeten leiden tot de volledige vernietiging van de geallieerde strijdkrachten op het Europese continent: ‘Das Ziel der Westoffensive müsse die Herbeiführung der Entscheidung zu Lande sein. Das Anstreben von Teilzielen, wie sie in den Aufmarschweisungen des OKH niedergelegt seien, rechtfertige

Hitler en Von Manstein in 1942.
(Foto: Beeldbank WO2 – Nederlands
Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

weder den politischen (Verletzung der Neutralität dreier Länder) noch den militärischen Einsatz.⁷¹⁸⁹ In feite richtten Von Mansteins voorstellen zich op het beslissend verslaan van het Franse leger, terwijl de bestaande plannen het creëren van een gunstige positie voor de voortzetting van de oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk als uitgangspunt hadden. Door het zwaartepunt van de Duitse aanval van het noorden bij Legergroep B naar het centrum bij Legergroep A te verplaatsen, dacht Von Manstein dat een operationele verrassing en een ‘entgeltige Entscheidung’ wel bereikt konden worden. De geallieerden zouden er immers nooit vanuit gaan dat de Duitse hoofdmacht door de Ardennen zou oprukken, een landstreek die ongeschikt werd geacht voor grootschalige militaire operaties. Het duurde echter drie maanden voordat Von Manstein enige bijval voor zijn ideeën ontving buiten zijn eigen staf. Zowel de Duitse Generale Staf alsmede Legergroep B wensten aan het oorspronkelijke plan vast te houden. Hitler kreeg ook de ideeën van Von Manstein lange tijd niet voorgelegd. Hij vernam ze pas voor het eerst nadat zijn adjudant Schmudt Von Manstein uitgebreid had gesproken op 4 februari 1940.

Von Manstein werd hoe langer hoe lastiger en betweteriger gevonden door de Duitse Generale Staf en moest het veld ruimen. Op 27 januari 1940 werd hij tot zijn eigen verrassing ‘bevoerd’ tot commandant van het nieuw gevormde XXXVIIIe Legerkorps in Stettin. Een ongewone commandowisseling aan de vooravond van een nieuwe veldtocht. Von Manstein had bovendien om een pantserkorps gevraagd maar kreeg een infanteriekorps dat in reserve lag en

vooral nog geen rol was toebedeeld in het komende offensief. De ironie was echter dat Hitler op 17 februari 1940 kennismaakte met alle nieuwe korpscommandanten. Bij die gelegenheid kon Von Manstein zijn ideeën direct aan de Duitse leider presenteren. Hitler reageerde enthousiast op het concept van Von Manstein. Hij had zelf al eerder gesuggereerd om het zwaartepunt van de aanval naar het zuiden te verplaatsen. Bovendien had Hitler door de Mechelenaffaire op 10 januari 1940, toen delen van het Duitse operatieplan in handen van de geallieerden waren gevallen, zijn vertrouwen in de bestaande aanvalsoptiek verloren. Hitler gaf Halder een dag later opdracht de ideeën van Von Manstein in een nieuw operatieplan te verwerken. Door onder andere het houden van ‘Kriegsspiele’, waarbij op papier door verschillende bevelhebbers het offensief werd nagespeeld, was de chef van de Duitse Generale Staf inmiddels ook al tot de conclusie gekomen dat het verplaatsen van het zwaartepunt van het Duitse offensief naar Legergroep A grote kansen leek te bieden. De systematische denker Halder vervolmaakte het concept van de creatieve Von Manstein in een riskant maar briljant aanvalsplan. Zo maakte hij de operatie nog gedurfder door bijvoorbeeld voor te stellen de pantsereenheden zonder infanterie-ondersteuning de Maas te laten oversteken.¹⁹⁰ Snelheid was essentieel voor de opmars van Duitse hoofdmacht. De tanks moesten daarbij niet worden opgehouden door het wachten op flankdekking van de infanterie.

Op 24 februari 1940 hadden de inspanningen van Halder de vierde versie van Fall Gelb tot resultaat. Niet langer stond hierbij de gebiedsuitbreiding voor het voortzetten van de oorlog centraal, maar was nu duidelijk als doel geformuleerd het vernietigen van de vijand: ‘durch Angriff über belgisches und luxemburgisches Gebiet möglichst starke Teile des franz.[ösischen]-engl.[ischen] Heeres zu schlagen und damit die Vernichtung der militärischen Machtmittel des Feindes anzubahnen.’¹⁹¹ Het zwaartepunt van het Duitse offensief was nu verschoven naar Legergroep A, die de beschikking kreeg over een groot aantal pantserdivisies. Aan de spits van de hoofdaanval was de helft van alle gemechaniseerde formaties van het Duitse leger geconcentreerd. Panzergruppe Von Kleist, bestaande uit vijf pantser- en drie gemotoriseerde infanteriedivisies, had de opdracht via de Ardennen door te stoten naar de Sommemonding aan de Kanaalkust. De opmars van Von Kleist werd later door Churchill de *sickle cut* (*Sichelschnitt* of *Sikkelsnee*) genoemd. Kolonel-generaal Von Rundstedt noemde het plan toepasselijk: ‘der umgekehrte “Schlieffenplan”.’¹⁹² Omdat het hele 4e Leger en vier pantserdivisies naar Legergroep A waren verplaatst, telde de strijdmacht van Von Rundstedt nu zeven pantserdivisies, drie gemotoriseerde infanteriedivisies en 35 infanteriedivisies. De uitgedunde Legergroep B van Von Bock beschikte nu over drie pantserdivisies, twee gemotoriseerde infanteriedivisies, één cavaleriedivisie en 23 infanteriedivisies. Legergroep C van Von Leeb had negentien infanteriedivisies. Deze krachtenverdeling betekende dat de Duitse noordelijke vleugel van Legergroep B met 29 divisies te maken zou krijgen met 60 geallieerde divisies, waaronder tien Nederlandse- en 20 Belgische divisies. Op de zuidelijke flank lagen tegenover de negentien divisies van Legergroep C ongeveer 36 Franse divisies in de Maginotlinie. In het centrum bij Legergroep A, waar het zwaartepunt van het Duitse offensief zou plaats vinden, hadden de Duitsers echter met 45 divisies een enorm overwicht op de negentien Franse en Belgische divisies ter plaatse. In het Duitse aanvalsplan fungeerde Legergroep A als het (gepantserde) zwaard dat de doorbraak moest forceren en Legergroep B als een schild dat de geallieerden in België moest opvangen en vastzetten: ‘Der Frontalangriff der H.Gr.[Heeresgruppe]B. brauchte also nicht mit aller Wucht geführt werden, sondern so “dosiert”, daß der Gegner festgehalten wurde. (Ein “Cannä-Prinzip” in völlig anderer Form.)’¹⁹³

De Duitse inschatting van de geallieerde reactie

Cruciaal voor het succes van het *Sichelschnittplan* was het uitgangspunt dat de geallieerden een aanzienlijk deel van hun strijdmacht België zou laten binnenrukken. Deze eenheden zouden door hun opmars naar het noorden regelrecht in de val moeten lopen en door de Duitse zuidelijke opmars naar het Kanaal worden omsingeld. Op zich was het een logische gedachte dat de geallieerden zouden anticiperen op een herhaling van het Von Schlieffenplan uit 1914, waarbij de Duitsers opnieuw met hun hoofdmacht door België zouden trekken. De Duitse legerleiding ging er van uit dat door de Mechelenaffaire de Duitse aanvalsplannen uit de herfst van 1939 ook in Britse en Franse handen waren gevallen. De geallieerden zouden door deze documenten moeten zijn bevestigd in hun overtuiging dat het Duitse doel van het offensief het bezit van de Belgische en Hollandse kuststreek zou zijn. Halder schreef na de oorlog zelfbewust: ‘Die Frage ob mit dem Auftreten englisch-französischer Kräfte im belgischen Raum zu rechnen sei, war die einfachste dieser Überlegungen. Sie war für den Soldaten mit “Ja” zu beantworten.’¹⁹⁴ Uit zijn dagboek blijkt echter dat Halder begin 1940 helemaal niet zo overtuigd was van de intenties van de geallieerden: ‘Es besteht keine Klarheit darüber: Ob der Feind automatisch den Vormarsch antritt auf die Nachricht von unserer Grenzüberschreitung.’¹⁹⁵ Hitler zelf twijfelde of de Franse en Britse strijdkrachten wel zouden ‘toehappen.’ Op 18 februari 1940 wees hij in een stafoverleg met Brauchitsch en Halder op het gevaar dat de Fransen de Duitsers pas bij hun noordgrens zouden opvangen nadat de Duitse legers hun krachten al in België zouden hebben verbruikt.¹⁹⁶ Eind januari kreeg de Duitse militair attaché van België en Nederland opdracht om te onderzoeken of er geallieerde plannen bestonden om op Nederlands grondgebied te gaan opereren. Von Rabe von Pappenheim rapporteerde op 24 februari 1940 dat de Duitse gezant in Den Haag uit een absoluut betrouwbare bron had vernomen dat het geallieerde *Supreme War Council* naar aanleiding van de documenten van de Mechelenaffaire had besloten niet langer in de tegenaanval te gaan in reactie op een Duitse inval in Nederland en België. In plaats daarvan zou zijn voorgesteld de beslissende verdediging in Noord-Frankrijk te voeren. Het plan was om alleen nog enkele hulptroepen naar België te sturen om verdragingsacties uit te voeren en om te assisteren bij de terugtrekking van de Belgische strijdkrachten. Het besluit was echter nog niet definitief omdat Franse en Britse politici zich er tegen zouden verzetten.¹⁹⁷

Binnen de Duitse legerleiding waren er echter ook bevelhebbers die minder twijfels hadden over het feit dat de geallieerden rekenden op een voor de hand liggende Duitse opmars via België. Zo ging bijvoorbeeld Von Manstein ervan uit dat de Britten en Fransen direct een opmars naar het noorden zouden ondernemen na de start van het Duitse offensief: ‘Es ist sehr fraglich, ob die Engländer die Preisgabe Hollands und von Teilen der belgischen Küste zulassen würden, in Rücksicht auf die damit verbundene Gefährdung ihres Landes in der Luft.’¹⁹⁸ Wel zag Von Manstein het risico dat door een snelle opmars van de Duitse troepen in België, nog voordat de geallieerden hun troepen naar het noorden zouden hebben verplaatst, de kans op een Franse tegenaanval in het zuiden zou toenemen: ‘Ein schnelles Vordringen des deutschen Heeres in Belgien wird zwangsläufig zu einem starken französischen Gegenangriff von Süden, zwischen Mosel und Maas und westlich der Maas führen, zu dem außer Heeres-Reserven auch starke Kräfte an der französischen Festungsfront herausgezogen werden können.’¹⁹⁹ Ook Von Bock was er van overtuigd dat:

‘Die Masse des engl.[isch-]/ franz.[ösischen] Heeres in Frankreich – etwa 70 bis 80 Divisionen, darunter mindestens 25 mot. Div.[isionen] – steht an der franz.[ösisch-]/belg.[ischen] Grenze und

---

dahinter bereit, jederzeit nach Belgien hinein anzutreten. Sie kann sowohl zur schnellen Stützung des belgischen Widerstands, wie zum Auffangen eines deutschen Durchbruches durch die belgischen Grenzbefestigungen bestimmt sein. Ihr Einsatz kann sowohl frontal wie auch von den Flügeln her erfolgen. Die Stoßrichtung aus Gegend Antwerpen muß als besonders wirksam angesehen werden. Das französische Eisenbahnnetz erlaubt, die Masse der französischen Reserven schnell und in jeder gewünschten Richtung vorzuwerfen.²⁰⁰

De Duitsers waren meer dan andere landen bedreven in het houden van oorlogsspellen waarbij komende militaire operaties van tactisch tot strategisch niveau op papier werden nagespeeld en beproefd. Op 27 december 1939 vond in Zossen een groot oorlogsspel plaats door leden van de Duitse Generale Staf. De Duitse kolonel Liss, hoofd van 'Fremde Heere West' van de militaire inlichtingendienst speelde voor de commandant van de geallieerde strijdkrachten. Hij zag drie mogelijkheden voor de Franse en Britse strijdkrachten. Ten eerste konden de troepen staan blijven aan de grens. Het nadeel was dan wel dat bij een Duits offensief België verloren zou gaan. Een tweede optie was een beperkte opmars tot aan de rivier de Dyle, halverwege België. Volgens Liss bood echter de derde mogelijkheid, het oprukken tot aan het Albertkanaal de grootste voordelen voor de geallieerden. Weinig grondgebied van België werd opgegeven en bovendien kon vanuit Antwerpen aansluiting bij de Nederlandse verdedigers worden gezocht.²⁰¹ Voor het oorlogsspel op 7 februari 1940 in Koblenz op het hoofdkwartier van Legergroep A gold als uitgangspunt voor de geallieerden dat zij wilden voorkomen dat de Nederlandse en Belgische kust in Duitse handen zou vallen: 'Dementsprekend hat der alliierte Oberbefehlshaber im Fall eines feindlichen Angriffs auf Belgien bzw.[beziehungsweise] Holland diesen Staaten so schnell wie möglich mit ausreichenden Kräften zu Lande, zur Luft und See zu Hilfe zu kommen mit dem Ziel, die militärischen Kräfte und die materiellen Hilfsmittel dieser Länder für die alliierte Kriegsführung zu erhalten und die eigene Luftbasis so nahe wie möglich an das deutsche Gebiet heranzuschieben.'²⁰² De Duitse militaire inlichtingendienst kon geen volledige zekerheid verschaffen of de geallieerde legers inderdaad naar het noorden zouden oprukken en hoe ver deze opmars zou reiken. De positionering van het Franse 7e Leger op de linkerflank van het geallieerde frontlinie stond niet vermeld in de Duitse militaire inlichtingenrapportages enkele dagen voor het begin van het offensief. Juist dit leger had als opdracht om via Antwerpen naar Breda-Tilburg in Nederland door te stoten.²⁰³ Desalniettemin leek het voor de meeste Duitse waarnemers logisch dat onmiddellijk na de start van het Duitse offensief sterke Franse en Britse eenheden zich in de richting van Antwerpen zouden begeven. Veel meer twijfel en onzekerheid bestond er binnen de Duitse legerleiding of deze opmars ook naar Nederland zou worden voortgezet en of er ook geallieerde troepen in de Vesting Holland zouden landen.

Von Brauchitsch en Halder presenteerden de nieuwe opzet van *Fall Gelb* op 24 februari 1940 aan de drie legergroep- en alle legercommandanten. De Duitse opperbevelhebber gaf hierbij te kennen dat hij zich bewust was van de risico's van de nieuwe operatie, in het bijzonder voor het gevaar op de flanken. Anderzijds verwachtte de Duitse Generale Staf niet dat een offensief volgens het oude plan ten noorden van de Maas succesvol zou kunnen verlopen.²⁰⁴ Niet iedereen in de Duitse legerleiding was er echter van overtuigd dat het nieuwe aanvalsplan zou slagen. Zo vond zelfs de staf van Legergroep A het plan te riskant. Uiteraard was vooral Von Bock zeer ontevreden over het feit dat zijn legergroep van een hoofdrol naar een bijrol was gedegradeerd. Hij beklagde zich erover dat zijn legers in het *Sichelschnittplan* de gehele Nederlandse, het grootste deel van de Belgische en zeer waarschijnlijk ook de gehele Britse

strijdkrachten voor de kiezen zouden krijgen. Volgens Von Bock was de Duitse aanval op België onuitvoerbaar als zijn legergroep niet aanzienlijk versterkt zou worden. In een gesprek met de bevelhebber van legergroep B op 13 maart 1940 gaf Von Brauchitsch echter nogmaals te kennen dat een strategische verrassing alleen bereikbaar zou zijn door het zwaartepunt van de Duitse aanval naar Legergroep A te verplaatsen. Bovendien maakten de waterversperringen in Nederland en de Belgische fortificaties en grensversterkingen het forceren van een doorbraak over een breed front voor Legergroep B onmogelijk.²⁰⁵ Von Bock sprak zijn verbazing over deze argumentatie uit. De moeilijke ‘Wasserverhältnisse’²⁰⁶ waren immers al bekend vanaf de herfst van 1939! Veel generaals die in de herfst van 1939 zich nog zo sterk tegen het plan voor een offensief hadden gekeerd, zoals Von Reichenau of Von Leeb, hadden door de nieuwe opzet echter meer vertrouwen in de aanval gekregen. Bovendien waren de maanden van uitstel benut de staat van training en uitrusting van de Duitse krijgsmacht sterk te verbeteren.²⁰⁷ Ook de Duitse successen in de campagne in Noorwegen in april 1940 dwongen de critici van het komende Westoffensief nog meer in het defensief.

De vierde versie van het Duitse aanvalsplan zou dan ook in de meidagen van 1940 succesvol tot uitvoering worden gebracht. Van alle betrokkenen lijkt Von Manstein de meeste aanspraak te kunnen maken op het geestelijke vaderschap van het plan. Zijn voordeel was dat hij in de luwte zijn ideeën kon ontwikkelen terwijl de Duitse Generale Staf voortdurend rekening moest houden met de bevelen en opvattingen van Hitler. In feite is het ontwerp van het aanvalsplan niet toe te schrijven aan één persoon maar ontwikkelde het zich in een krachtenveld van scherpe tegenstellingen en meningsverschillen die uiteindelijk samen kwamen. Hans-Adolf Jacobsen concludeert in zijn standaardwerk, *Fall Gelb. Der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive 1940* dan ook treffend dat het *Sichelschnittplan* het product was van het strategische concept van Von Manstein, de durf en ideeën van Hitler en de operationele uitwerking van Halder.²⁰⁸

De positie van Nederland in de vierde versie van het Duitse aanvalsplan

In de definitieve versie van *Fall Gelb* van 24 februari 1940 was er ten aanzien van de operatie tegen Nederland in vergelijking met het derde aanvalsplan van 30 januari 1940 vrijwel niets gewijzigd. Het doel van de aanval op Nederland was: ‘Der Angriff “Gelb” bezweckt, durch rasche Besetzung Hollands das niederländische Hoheitsgebiet dem Zugriff Englands zu entziehen.’²⁰⁹ De opdracht aan Legergroep B en het 18e Leger luidde:

‘Auftrag der Heeresgruppe B ist, unter Einsatz schneller Kräfte Holland rasch zu besetzen und eine Verbindung zwischen dem niederländischen Heer und belgischen-englischen Kräften zu verhindern.....18. Armee verhindert durch rasche Besetzung ganz Holland (einschl[ießlich] Festung Holland) die Festsetzung feindl[icher] Kräfte in holländischem Küstengebiet. Gleichzeitig mit dem Vorführen von Kräften nördl.[ich] des Waal gegen die Ostfront der Festung Holland ist durch Vorstoß schneller Kräfte südl.[ich] des Waal die Küste zwischen Holländisch Diep und Westerschelde zu gewinnen, die Vereinigung eng.[lisch-]belgischer Kräfte mit holländischen Kräften zu vereiteln und die Voraussetzung für überraschenden Einbruch in die Südfront der Festung Holland im Zusammenwirken mit Luftlandetruppen zu schaffen. Die Scheldemündung ist unter Sicherung gegen Antwerpen zu sperren. Die Provinz Groningen ist gleichzeitig durch schwächere Kräfte unter Verwendung von Panzerzügen zu besetzen. Überraschende Besetzung des nördlichen Abschlußdammes der Ijssel See ist anzustreben. Die baldige Besetzung der Westfriesischen Inseln ist für die Zwecke der deutschen Luftwaffe wichtig.’²¹⁰

Hoewel in de opzet van de aanval op Nederland vrijwel niets was veranderd, was door de verplaatsing van het zwaartepunt van het Duitse offensief tegen West-Europa naar de Ardennen in het zuiden, de opmars door Zuid-Limburg niet langer een hoofdaanval. De operatie tegen Nederland was daardoor een zijtoneel geworden. De Duitse Generale Staf wilde zich dan ook niet met de uitvoering van de tweede rangsaanval op Nederland belasten en liet de bevelvoering volledig over aan Legergroep B. Bij deze beslissing speelde ook mee dat de verbindingen tussen het hoofdkwartier en het front in het noorden slecht waren.²¹¹

Legergroep B zou Nederland vanuit vier richtingen aanvallen. Het 6e leger moest door Zuid-Limburg heen stoten in de richting Antwerpen en Brussel. De rest van het land zou door het 18e leger moeten worden bezet. De strijdmacht van Von Kùchler zou Nederland aanvallen in het noorden (1e Cavaleriedivisie), door het centrum in de richting van de Grebbelinie (Xe Legerkorps) en ten zuiden van de rivieren (XXVIe Legerkorps). Voor het 18e Leger was de laatste operatie in Noord-Brabant veruit het belangrijkste en de andere twee aanvallen moeten als ondergeschikt worden beschouwd. De opmars van de zuidvleugel van het 18e Leger diende twee doelen. In de eerste plaats moest voorkomen worden dat de geallieerden vanuit Antwerpen de Vesting Holland zouden bereiken: ‘Die von Antwerpen her zu erwartenden Feindkräfte sind in die Festung zurùrckzuwerfen.’²¹² Voorkomen moest worden dat geallieerde eenheden contact zouden maken met de hoofdmacht van het Nederlandse leger in de Vesting Holland. In tegenstelling tot het oude aanvalsplan van 30 januari 1940 vermeldde het *Sichelschnittplan* dan ook nadrukkelijk dat het 18e Leger als opdracht had: ‘die Verbindung des holl.[ändischen] Heeres mit den eng.[lisch-]/belg.[ischen] Kräften ist zu verhinderen.’²¹³ Ten tweede moesten de gemechaniseerde eenheden van het XXVIe Legerkorps de luchtlandingstroepen bij de Moerdijkbrug, bij Dordrecht, Rotterdam en Den Haag ontzetten.²¹⁴ Snelheid was hierbij cruciaal en hoe meer bruggen over de Maas en in de Vesting Holland onbeschadigd in Duitse handen zouden vallen, hoe minder tijd er bij de opmars verloren zou gaan.

De inzet van luchtlandingseenheden tegen de Vesting Holland was een uniek onderdeel van de Duitse aanval op Nederland. Het was in de militaire geschiedenis nog niet eerder voorgekomen dat op zo’n grote schaal troepen zo ver achter de vijandelijke linies geland waren. Hitler had zich persoonlijk tot op de kleinste details met de inzet van de luchtlandingseenheden bemoeid. Op 5 maart 1940 besprak de Duitse leider bijvoorbeeld de operatie uitgebreid met onder anderen de betrokken generaals Kesselring (2e Luchtvloot), Student (7e *Fliegerdivision*) en Von Sponeck (22e Luchtlandingsdivisie). Stafofficier Warlimont was zelfs van mening dat het aanvalsplan voor de luchtlandingen wezenlijk, zo niet uitsluitend, vorm had gekregen dankzij het initiatief en de ideeën van Hitler.²¹⁵ De Duitse leider hield zich ook bezig met de commando-operaties tegen de Nederlandse Maasbruggen in Limburg. Hij stelde hierbij een onorthodoxe aanpak voor. Zo wilde hij de bruggen onbeschadigd in handen krijgen door militairen te verkleden als vrouwen of te voorzien van Nederlandse uniformen. Hitler had een sterke voorkeur voor gewaagde operaties en hij hekelde de correctheid en het gebrek aan fantasie van de Duitse Generale Staf. Volgens hem gebruikten zijn generaals te weinig listen en moesten zij vaker de boeken van Karl May lezen. De 22e Luchtlandingsdivisie moest op drie vliegvelden rond Den Haag landen. Het bevel van Hitler aan de eenheid van luitenant-generaal Von Sponeck luidde: ‘Hauptstadt nehmen, die Regierung ausschalten und die Königin gefangennehmen.’²¹⁶ De Duitse legerleiding hoopte dat de weerstand van de Nederlandse strijdkrachten vroegtijdig kon worden gebroken door het

gevangennemen van de Nederlandse regering. De 7e *Fliegerdivision* kreeg de opdracht de bruggen over de Nieuwe Maas in Rotterdam, de Oude Maas in Dordrecht en het Hollands Diep bij Moerdijk te bezetten. De gemechaniseerde eenheden van het 18e Leger zouden over deze bruggen in het hart van de Vesting Holland kunnen binnendringen.²¹⁷ Het was een enorm riskante onderneming om zoveel troepen door de lucht te transporteren, die drie cruciale bruggen onbeschadigd in handen moesten zien te krijgen en vervolgens ook nog enkele dagen dienden stand te houden. In het midden van april sloeg dan ook bij de Luchtmachtstaf de twijfel toe over de luchtlandingsoperatie. Het was met oog op de Nederlandse versterkingen maar zeer de vraag hoe lang de Duitse luchtlandingsstroepen bij Den Haag zich konden handhaven. Generaal-majoor Jeschonnek besprak op het *OKW* zijn pessimistische verwachtingen over de operatie van de 22e Luchtlandingsdivisie. Jodl antwoordde hem dat in ieder geval de: ‘Eingang in die Südfront der Festung H.[olland] öffnen und offengehalten’²¹⁸ zou moeten worden. Voor het welslagen van de operatie was de verovering van de bruggen in het zuidelijk deel van de Vesting Holland doorslaggevend. De Duitse luchtlandingsaanval op de regeringszetel en het hoofdkwartier in Den Haag werd van minder belang geacht. Op 2 mei 1940 vond er bij Hitler in gezelschap van onder anderen Goering, Kesselring, Student en Von Sponeck een voordracht plaats over de luchtlandingsaanval op de Vesting Holland. Nadat er was gesproken over overmeestering van de sterke verdediging bij de Moerdijkbrug en over de mogelijkheid om vliegtuigen op Nederlandse autowegen te landen kreeg de operatie definitief groen licht.²¹⁹ De Duitse aanval op de Vesting Holland was duidelijk gericht op het omzeilen van de Nederlandse waterbarrières. In Noord-Brabant hadden de Nederlanders vrijwel geen inundaties uitgevoerd zodat de Duitsers dachten dat zij daar het snelste konden oprukken. Door de verovering van de bruggen bij respectievelijk Moerdijk, Dordrecht en Rotterdam met behulp van luchtlandingsstroepen zou de Hollandse Waterlinie kunnen worden bedwongen. De Duitse opmars door centraal Nederland via de Grebbelinie was een nevenoperatie voor Von Küchler. Ook hier bepaalden de Nederlandse inundaties in zekere mate het aanvalsplan. Eind februari en begin maart 1940 maakten Duitse inlichtingen- en stafofficieren van het 18e Leger spionagetochten door de Grebbelinie. Volgens hun rapporten kon de aanval op deze linie het beste vanuit Wageningen richting de Grebbeberg worden ondernomen. De Nederlandse verdedigingslinie was op die plaats het smalst. Daarnaast bood het terrein de beste mogelijkheid voor artillerie-ondersteuning. Bovendien was het gebied vóór de Grebbeberg een van de weinige delen van de Grebbelinie die nog niet onder water waren gezet. Begin april bezocht de chef-staf van de 207e Infanteriedivisie persoonlijk het gebied. Zijn visie bevestigde de indrukken die de staf- en inlichtingenofficieren aan eerdere tochten hadden overgehouden. Het noorden van Nederland werd door het Duitse 18e Leger als een zijtoneel beschouwd en men verwachtte hier ook niet op een hardnekkige verdediging te stuiten. Halder vroeg zich zelfs af of er niet minder troepen ingezet konden worden tegen de drie noordelijke Nederlandse provincies.²²⁰ Anderzijds had de Duitse 1e Cavaleriedivisie niet alleen tot taak om Drenthe, Groningen en Friesland te bezetten, maar ook om via de Afsluitdijk of over het IJsselmeer de Vesting Holland binnen te dringen. In maart 1940 discussieerde de Duitse marineleiding over de vraag welke mogelijkheden men had om de operaties van de landmacht in het noorden van Nederland te ondersteunen. De aanval op de Nederlandse Waddeneilanden werd alsnog afgewezen. Deze eilanden waren voor toekomstige operaties van de *Kriegsmarine* van weinig waarde. Ook generaal Von Kesselring had namens de Duitse luchtmacht inmiddels verklaard minder geïnteresseerd te zijn in het bezetten van de Waddeneilanden. De Duitse marineleiding had echter het probleem dat, door

de geplande aanval op Noorwegen en Denemarken begin april, vrijwel geen eenheden meer beschikbaar waren voor de ondersteuning van *Fall Gelb*.²²¹ Op 9 maart 1940 werd operatie *Stein* definitief afgelast. Legergroep B werd op 19 maart 1940 bovendien bericht dat door de grote vraag naar de inzet van marineschepen, de voorgenomen operatie *Max* voor het leggen van mijnen voor de kust van Den Helder, IJmuiden, Hoek van Holland en de Scheldemonding door de luchtmacht moest worden uitgevoerd. De blokkade van de havens was gericht tegen het mogelijke transport van Britse strijdkrachten naar Nederland. De Duitse marineleiding dacht dat een mijnenlegoperatie door de *Luftwaffe* samen met het verwachte Duitse luchtoverwicht voldoende zou moeten zijn om Britse landingen op de Nederlandse kust te voorkomen.²²² Dit bericht maakt andermaal duidelijk dat de Duitsers er serieus rekening mee hielden dat de Britten troepen zouden sturen zodra Nederland zou worden aangevallen. Op 3 mei 1940 meldde admiraal Raeder aan kolonel-generaal Keitel dat de inzet van de bovenwater vloot ten behoeve van mijnenlegoperaties van de havens van Den Helder tot en met Duinkerken niet langer mogelijk was. De *Kriegsmarine* had mede door de verliezen in de Scandinavische wateren eenvoudig geen schepen meer hiervoor beschikbaar. Bovendien werden in het voorjaar de nachten korter waardoor een onopgemerkte vaart naar de doelen zeer lastig geworden was en er dus geen verrassing kon worden bereikt. Raeder was wel van plan het offensief tegen West-Europa te ondersteunen met duikboten. In de meidagen van 1940 beperkte de *Kriegsmarine* zich uiteindelijk tot de inzet van drie duikboten.²²³

Het Duitse aanvalsplan op Nederland werd uiteraard ook uitgebreid met behulp van 'Kriegsspiele' getest. Op 28 februari 1940 speelde de bevelhebbers van het 18e Leger in Wesel de inval van Nederland na. De uitgangspunten van het oorlogspel die hierbij gehanteerd werden, zeggen veel over de verwachtingen die de legerstaf van de operatie had. In de simulatie viel het 18e Leger Nederland binnen onder de rechtvaardiging: 'Es ist also jederzeit damit zu rechnen, daß Engländer u.[nd] Franzosen die belg.[isch]-holländische Neutralität verletzen. Diese Absicht gegebenenfalls durch einen Gegenschlag zu durchkreuzen, ist eine Aufgabe, bei der die 18. Armee an entscheidender Stelle zum Einsatz kommen wird.'²²⁴ Von Kuchler kreeg als opgave zo snel mogelijk te handelen om de geallieerden de pas af te snijden. Von Bock was als waarnemer bij het spel aanwezig en wees de aanwezigen op het belang van snelheid van de Duitse operatie: 'Wir müssen vorwärts jagen!'²²⁵ Volgens de papieren opmars werden de Britten geacht na één dag Antwerpen te hebben bereikt. Het Verenigd Koninkrijk wilde immers niet toestaan dat de Nederlandse havens en vliegvelden in Duitse handen zouden vallen. Hoe groter de Nederlandse nood werd, hoe meer de geallieerden genegen zouden zijn de veilige linie van het Albertkanaal te verlaten om over Antwerpen door te stoten naar het noorden. Von Kuchler speelde de aanval wel erg voortvarend volgens Von Bock. Groningen en Friesland werden binnen 24 uur bezet en de *Luftwaffe* beheerste het luchtruim volledig. Op de eerste dag doorbraken de Duitsers de Peelstelling en bereikten de voorste eenheden al Tilburg, dat nog wel door de Nederlandse Lichte Divisie wordt verdedigd. De Maaslinie en de Peel-Raamstelling waren na twee dagen volledig opgerold. Op de derde aanvalsdag kwam het bij Breda tot een zwaar treffen tussen de vier divisies van het XXVIe Legerkorps met geallieerde troepen. De rode speler, die de geallieerde legers leidde, besloot dat voordat de verbinding met de Vesting Holland via de Moerdijkbrug veilig zou worden gesteld, eerst de vijandelijke opmars in Noord-Brabant moest worden gestopt. Hij stuurde dus al zijn eenheden in de richting van Tilburg. Ondanks het feit dat de Duitsers er vanuit gingen dat de *Luftwaffe* de geallieerde opmars zware verliezen zou toebrengen en zou vertragen, slaagde de rode speler erin op de derde aanvalsdag ongeveer zes geallieerde divisies en twee Belgische divisies bij Breda

samen te brengen.²²⁶ De uitkomst van het spel was dan ook dat als de Britten erin zouden slaan sterke eenheden snel te laten oprukken het Duitse XXVIe Legerkorps vernietigd zou kunnen worden.

Von Bock telefoneerde naar aanleiding van het spel met Halder en wees deze er andermaal op dat versterking van de zuidflank van het 18e Leger door een extra legerkorps met twee divisies dringend noodzakelijk was.²²⁷ De chef-staf van het *OKH* beoordeelde echter de aanval ten zuiden van de rivieren, net zoals de gehele operatie tegen Nederland als een eenvoudig uit te voeren nevenactie, waarbij de verwachte weerstand van de Nederlanders niet meer als een ‘Geste’²²⁸ zou zijn. Na enig aandringen erkende Halder uiteindelijk de noodzaak voor een extra legerkorps, maar zei deze niet beschikbaar te hebben. Wel zegde hij twee additionele divisies uit de reserve van de Generale Staf toe. Von Brauchitsch verklaarde op 6 maart 1940 dat er daarna niet meer versterkingen voor de operatie tegen Nederland zouden worden verstrekt. Legergroep B was evenwel niet tevreden met de toegezegde 223e en 255e Infanteriedivisies. Het betrof divisies van de 3e en 4e *Welle* en dus niet de beloofde: ‘gute, angriffsfähige Div.[isionen].’²²⁹ De staf van het 18e Leger overwoog daarom zelfs om het Xe Legerkorps, na een opmars tot aan de Grebbelinie, naar Noord-Brabant te verplaatsen.²³⁰

Ook de Duitse luchtmacht was naar aanleiding van de uitkomsten van het *Kriegsspiel* van het 18e Leger bezorgd. Kesselring verklaarde dat hij sterkere eenheden eiste om de verbinding met zijn luchtlandingseenheden tot stand te brengen. Volgens hem was de gehele operatie van de Legergroep B afhankelijk van het tijdige ontzet van de luchtlandingstroepen door gemotoriseerde eenheden. In het oorlogsspel waren de troepen van het 18e Leger pas op de vierde aanvalsdag in staat de luchtlandingen bij de Moerdijkbrug te assisteren: ‘Er [Kesselring] fürchtet, daß bis dahin seine Luftlandetruppen umgebracht sind.’²³¹ De bevelhebber van de 2e Luchtvloot liet Von Bock weten dat hij op 5 maart Hitler melding zou maken van zijn zorgen. Hij vertelde de bevelhebber van Legergroep B daarbij: ‘daß es seines Wissens dem Führer vor allen Dingen auf schnelle Inbesitznahme von Holland ankomme.’²³² Von Bock beloofde in reactie aan Kesselring dat hij al het ‘Menschenmögliche’²³³ zou ondernemen om de luchtlandingseenheden snel te ontzetten. Hij wilde echter geen harde garanties geven voor het moment dat zijn troepen zouden arriveren bij de Moerdijkbrug. Naar mening van Von Bock zou dat pas op zijn vroegst de avond van de derde aanvalsdag kunnen zijn, maar alleen als de Britten niet tussenbeide zouden komen. Het 18e Leger kampte met een gebrek aan eenheden en brugmateriaal om over de Maas en andere rivieren te komen. Om de aanvalskracht van het XXVIe Legerkorps te versterken was meer genie en artillerie nodig. Hoezeer de staf van het legergroep B overtuigd was dat het Hollands Diep niet sneller kon worden bereikt, blijkt uit de memoires van majoor Westphal. Deze stafofficier van het XXVIe Legerkorps schreef in zijn oorlogsherinneringen dat hij door de chef-staf van Legergroep B werd uitgelachen toen hij aangaf dat zijn troepen in 48 uur bij de Moerdijkbrug zouden kunnen zijn.²³⁴

Von Bock schreef op 8 maart 1940 een uitgebreide beoordeling over de opdracht van zijn legergroep in het Duitse offensief. De opzet van de Nederlandse verdediging was bekend: ‘Örtliche Erkundungsergebnisse deuten daraufhin, daß der Holländer nördlich der Waal nicht erst in der “Neuen Wasserlinie”, sondern in der Grebbelinie zähen Widerstand leisten will. Am Ausbau der Grebbe wird fieberhaft gearbeitet, in der Stellung sind größere Truppenmengen festgestellt. Südlich des Waal ist mit ernsterem Widerstand schon in der Peelstellung zu rechnen.’²³⁵ De bevelhebber van Legergroep B gaf in zijn memorandum nogmaals aan dat hij verwachtte dat tijdens de avond van de derde dag van het offensief de Moerdijkbrug bereikt zou kunnen worden. ‘Verliert der Holländer nicht völlig den Kopf’²³⁶ dan was de strijd daarmee

echter volgens Von Bock nog niet gestreden. De Nederlanders zouden pogingen kunnen ondernemen de Moerdijkbrug op te blazen en daarnaast nog verzet bieden in de Grebbelinie. Van cruciaal belang was in ieder geval om de Vesting Holland eerder te bereiken dan de Britten: ‘Ganz anders wird das Bild, wenn der Engländer mot.[orisierte] Kräfte über Antwerpen vorwirft, um die Vereinigung mit den Holländern zu erzwingen.’²³⁷ Als Britse en mogelijk ook Belgische eenheden de Moerdijkbrug samen met de Nederlanders zouden verdedigen dan was het naar mening van Von Bock zeer onzeker of het 18e Leger, mede door het ontbreken van reserves, sterk genoeg zou zijn om de Vesting Holland binnen te dringen. Voor een succesvolle aanval op Nederland golden volgens Von Bock twee voorwaarden:

‘1. die 18. Armee muß so schnell wie irgend möglich an der M’[oerdijk]er Brücke und, wenigstens zur Fesselung des Feindes, auch an der Grebbe-Linie stehen.

2. alles Erreichbare muß geschehen, um den Vormarsch der Engländer nach Antwerpen auf Bahnen und Straßen weitgehend zu verzögern, eine Aufgabe, die nur durch Einsatz starker Luftstreitkräfte gelöst werden kann.’²³⁸

Andermaal gaf Von Bock in zijn memorandum te kennen dat hij onzeker was of het XXVIe Legerkorps sterk genoeg zou zijn om zowel de Moerdijkbrug tijdig te bereiken als de Britse opmars vanuit het zuiden tegen te houden. Op 13 maart 1940 liet Von Brauchitsch echter weten dat de Duitse Generale Staf niet geloofde dat de Britten genoeg initiatief zouden tonen om verder op te rukken dan Antwerpen. Von Bock hoefde dan ook niet te rekenen op nog meer reserves om de linkervleugel van het 18e Leger te versterken.²³⁹

De Duitse legerleiding had inmiddels in vergelijking met de plannen uit oktober en november 1939 het aantal eenheden voor de aanval op Nederland al danig uitgebreid. Tot kort voor de start van het offensief vonden bij het 18e Leger nog diverse mutaties plaats. Eind februari 1940 werd besloten de 8e Pantserdivisie te vervangen door de 9e Pantserdivisie. Door vertragingen van het treintransport kon de laatste eenheid pas op 10 maart 1940 in stelling worden gebracht. In dezelfde periode werd het SS regiment *Adolf Hitler* toegevoegd aan de SS *Verfügungsddivision* en de 256e Infanteriedivisie aan het XXVIe Legerkorps. Gedurende de aanval op Nederland werd op 11 mei 1940 bovendien het XXXIXe Pantserkorps beschikbaar gesteld voor de inzet tegen de Vesting Holland. Zo kreeg Von Bock alsnog het extra Legerkorps waar hij zo lang om had gevraagd. Het XXVIe Legerkorps kon zich hierdoor, met de 225e en 208e Infanteriedivisie als additionele reserve achter de hand, concentreren op Breda.²⁴⁰ Al met al telde het 18e Leger ten behoeve van de strijd tegen de Nederlandse strijdkrachten meer dan tien divisies. Hiervan moeten de twee gemechaniseerde divisies (SS *Verfügungsddivision* en 9e Pantserdivisie), de Cavalieriedivisie en de twee divisies van het Luchtlandingskorps (7e *Fliegerdivision* en de 22e Luchtlandingsdivisies) tot de beste uitgeruste en getrainde eenheden van het Duitse leger worden gerekend. De infanteriedivisies van het leger van Von Küchler behoorden daarentegen tot de 3e en 4e *Welle* en waren van mindere kwaliteit. In totaal bestond het 18e Leger uit ongeveer 10% van de beschikbare Duitse eenheden in het Westen. Daarbij steunde meer dan 25% van de beschikbare vliegtuigen van de Luftwaffe de aanval op Nederland.²⁴¹ Duidelijk is dat Duitsland hiermee een niet onaanzienlijk deel van zijn strijdkrachten tegen Nederland had ingezet, troepen die gezien de krachtsverhoudingen aan het Westfront dringend in Frankrijk benodigd waren. Een snelle militaire campagne tegen Nederland was dan ook van belang voor de gehele Duitse planning van de aanval op West-Europa. Von Bock schreef in zijn dagboek op 24 februari 1940, de dag waarop het nieuwe aanvalsplan van kracht werd: ‘Die Heeresgruppe hat die weitere Aufgabe Holland zu nehmen- und zwar schnell zu nehmen.’²⁴² Hoe sneller de operatie tegen Nederland

kon worden afgerond, hoe eerder het 18e Leger elders aan het Westfront kon worden ingezet: ‘Gelingt die Operation gegen die Niederlande, so kommt es darauf an, so schnell wie möglich das gegen die Niederlande angesetzte AOK [Armeeoberkommando] 18 mit seinen beiden Genkdo [Generalkommando] X und XXVI und mit den Hauptkräften der Armee für andere Aufgaben frei zumachen.’²⁴³

De Duitsers waren door een efficiënt militaire inlichtingenapparaat zeer goed geïnformeerd over de Nederlandse defensie. Van alle Nederlandse militaire maatregelen maakten de inundaties nog de meeste indruk op de Duitse waarnemers. Zo schreef Von Bock dat de Waalvallei door het onder water zetten onbruikbaar was geworden voor grote troepenbewegingen. Na een spionagetocht noemde een Duitse officier het gebied een ‘Wasserwüste.’²⁴⁴ De Duitse militaire inlichtingendienst, afdeling ‘Fremde Heere West’, had een ingenieur van de pionierschool toegewezen gekregen om de kanalen en waterwegen in West-Europa in kaart te brengen en te onderzoeken hoe deze barrières het beste overwonnen konden worden.²⁴⁵ Het Duitse operatieplan tegen Nederland, met de inzet van luchtlandingstroepen tegen de Vesting Holland en de opmars van gemechaniseerde eenheden door Noord-Brabant, was afgestemd op het bedwingen van de Nederlandse waterlinies. De gevechtskracht van de Nederlandse troepen zelf werd niet al te hoog ingeschat. In tegenstelling tot oktober 1939 hadden de Duitsers nu weinig twijfel meer over de vraag of de Nederlandse militairen wel weerstand zouden bieden. De Duitse militaire inlichtingendienst rapporteerde begin maart 1940: ‘Die Ausbildung ist bei den Ersatztruppen aus Mangel an Waffen sehr unzureichend geblieben. Die Stimmung im Heer ist uneinheitlich.....Äussere Haltung und Manneszucht scheinen sich zu festigen. Das niederländische Heer wird, wenn es von der Regierung eingesetzt wird, sicher kämpfen. Hartnäckiger Widerstand ist jedoch von ihm kaum zu erwarten.’²⁴⁶ Toch bleven de Duitse Generale Staf en ook Hitler tot het laatste moment hopen dat Nederland, zoals Denemarken op 9 april 1940, geen verzet zou bieden tegen de Duitse aanval. Als grootste risico voor de Duitse operatie werden de Brits-Franse tegenmaatregelen gezien. De staf van het 18e Leger maakte op 9 maart 1940 de inschatting: ‘Die niederländische Widerstandskraft wird rasch zusammenbrechen, wenn schnelle Erfolge erzielt werden.....Jedenfalls ist damit zu rechnen, dass die Engländer den Versuch machen werden, von Antwerpen über Tilburg und Moerdijk die Verbindung zur Festung Holland herzustellen.....Es muss damit gerechnet werden, dass Holland und Belgien dem französisch-englischen Einmarsch keinen wirksamen Widerstand entgegensetzen.’²⁴⁷

In een nieuw oorlogsspel op 25 en 26 april 1940, minder dan drie weken voor de daadwerkelijke aanval, testten de bevelhebbers 18e Leger in Wuppertal-Elberfeld nogmaals de operatie tegen Nederland. Volgens het spel begon de aanval op 1 mei. Uitgangspunt was dat de *Luftwaffe* een volledig luchtoverwicht bezat en dat voor de havenmondingen van Den Helder, IJmuiden, Vlissingen en Rotterdam mijnen waren gelegd. Door het verrassingseffect van de aanval werden op de eerste dag grote successen geboekt. Ondanks het feit dat alleen de bruggen bij Arnhem (Westervoort) en Gennip onbeschadigd in Duitse handen waren gevallen, brak het XXIVe Legerkorps de eerste dag door de Peel-Raamstelling en bereikte de 207e Infanteriedivisie de Grebbelinie. In reactie op de Duitse aanval trokken Britse en Franse troepen België binnen. In twee dagen tijd veroverde de 1e Cavaleriedivisie de provincies Groningen en Friesland. Nederlandse troepen hielden echter stand bij de versterkingen op de Afsluitdijk zodat transportschepen voor het overzetten van troepen over het IJsselmeer moesten worden aangevoerd. Op 2 mei werden de voorposten bij de Grebbeberg opgerold en zui-verden de Duitse luchtlandingstroepen het gebied tussen Rotterdam-Dordrecht en de

Moerdijk. Wel vonden er voortdurend Nederlandse tegenaanvallen ten noorden van Rotterdam plaats. In de avond van de tweede dag bereikten de eerste eenheden van de 9e Pantserdivisie de Moerdijkbrug. De volgende dag braken Duitse troepen door de hoofdverdedigingslinie op de Grebbeberg. De Nederlanders kregen echter hulp van de geallieerden. In de vroege ochtend van 3 mei landde een Britse divisie bij IJmuiden en Amsterdam. Ook bij Vlissingen werd een geallieerde divisie aan land gezet. De geallieerde transportvloot werd op de terugweg door de *Luftwaffe* vernietigd. Sterke geallieerde eenheden, waaronder de 3e Franse Cavaleriedivisie en de 5e Britse Infanteriedivisie, rukten via Antwerpen op naar het noordoosten tot aan Oudenbosch. In de nacht van de derde dag kwam deze strijdmacht echter onder vuur te liggen van een tegenaanval door de SS *Verfügungsddivision*. De geallieerde opmars werd daarnaast zwaar gehinderd door Duitse luchtaanvallen. Ondanks het feit dat de zuidflank gevaar liep door een mogelijke aanval in de middag van 4 mei door vier tot zes geallieerde divisies met tankondersteuning in de omgeving van Breda, bleef de inzet van het 18e Leger gericht op de snelle verovering van de Vesting Holland. Op de vierde dag werd de Grebbelinie gezuiverd van de laatste Nederlandse troepen en trof het Duitse Xe Legerkorps voorbereidingen voor een aanval op de Hollandse Waterlinie bij Utrecht. In de ochtend van 5 mei werd deze waterbarrière overwonnen en volgde de opmars in de richting van Gouda en Rotterdam. Bij de linie Oudenbosch en Baarle-Nassau hield op hetzelfde moment het XXIVe Legerkorps stand met steun van de 9e Pantserdivisie en de SS *Verfügungsddivision*. Uit de reserve werd de 208e Infanteriedivisie beschikbaar gesteld om de verdediging te versterken. De positie van de Nederlandse verdedigers in de Vesting Holland was hopeloos geworden, zeker nadat op de 5e dag de 1e Cavaleriedivisie bij Enkhuizen landde en naar Amsterdam doorstootte.²⁴⁸

Het oorlogsspel bevestigde dat de Vesting Holland door de Duitsers veroverd kon worden, ondanks het feit dat een sterke geallieerde troepenmacht, in de grootte van zes tot acht divisies, Nederland te hulp kwam. De simulatie maakt echter ook andermaal duidelijk dat de Legergroep B ervan overtuigd was dat de geallieerden op grote schaal zouden interveniëren bij een Duitse aanval op Nederland. Het oorlogsspel van 25 en 26 april 1940 was, behalve de geallieerde hulpactie, opmerkelijk realistisch en gaf in grote lijnen aan wat twee weken later daadwerkelijk zou gebeuren. Zo bereikten de Duitsers in de meidagen van 1940 inderdaad de Moerdijkbrug in de namiddag van de 2e aanvalsdag (op 12 mei om 16.45 uur) en werd een dag later de Grebbelinie bij de Grebbeberg doorbroken. Ook de verwachtingen betreffende de opmars richting Utrecht en de operatie van de 1e Cavaleriedivisie bleken zeer realistisch. Legergroep B zag de operatie tegen Nederland als onderdeel van het offensief tegen West-Europa met vertrouwen tegemoet. De Nederlandse strijdkrachten waren omvangrijker dan het 18e Leger maar weer veel minder van kwaliteit wat betreft training en uitrusting. De Duitsers verwachtten niet dat de Nederlanders zich zonder slag of stoot gewonnen zouden geven, maar hun weerstandsvermogen werd door hun geringe gevechtskracht als beperkt ingeschat. Desondanks zaten er gewaagde elementen in het Duitse aanvalsplan. De luchtlandingsoperatie tegen de Vesting Holland, met name in de omgeving van Den Haag, was riskant en het was onzeker of de gelande troepen snel genoeg zouden kunnen worden ontzet. Daarnaast ging Legergroep B, in tegenstelling tot de Duitse Generale Staf, ervan uit dat op grote schaal geallieerde troepen Nederland te hulp zou komen. De hoofdaanval van het 18e Leger ten zuiden van de rivieren had daarom een dubbele opdracht. Haar gemechaniseerde eenheden moesten zo snel mogelijk aansluiting zoeken bij de luchtlandingstroepen in de Vesting Holland en tegelijkertijd de geallieerde opmars vanuit Antwerpen tegenhouden. In ieder geval moest worden

voorkomen dat Brits-Franse eenheden eerder bij de Moerdijkbrug zouden arriveren dan de Duitsers. Terugkijkend met de kennis van de daadwerkelijke aanval op Nederland, kan worden geconcludeerd dat de Duitsers een heel accurate inschatting hadden gemaakt van de Nederlandse defensiekracht. De twijfels over het succes van de luchtlandingen bij Den Haag werden ook bewaarheid. Anderzijds werd het gevaar van de Britse en Franse hulpstroepen door Legergroep B sterk overschat. De Britten stuurden overzee vrijwel geen troepen naar de Vesting Holland. De Franse eenheden die naar Zeeland en vanuit Antwerpen naar het noorden optrokken, hadden niet de sterkte waarop Von Bock en zijn staf hadden gerekend. De zuidflank van het 18e Leger kwam daardoor niet in moeilijkheden en Nederland was aan het einde van de vierde aanvalsdag verslagen.

Conclusie

Het Westfront was vanaf oktober 1939 in een patstelling geraakt. Geen van beide partijen bezat een duidelijk militair overwicht. De geallieerden kozen ervoor in het defensief te blijven, in de wetenschap dat de factor tijd in hun voordeel werkte. Bovendien had de Eerste Wereldoorlog bewezen dat op het slagveld de verdediger doorgaans in het voordeel was ten opzichte van de aanval. Duitsland bevond zich hierdoor in een uitzichtloze positie en had geen andere optie dan de aanval te zoeken. Tot begin 1940 had de Duitse Generale Staf echter geen beter militair operationeel plan weten te bedenken die deze 'vlucht naar voren' enige kans van succes leek te bieden. Pas het nieuwe aanvalsplan van 24 februari 1940 bood de oplossing voor Duitsland om de impasse aan het Westfront te doorbreken. In de definitieve versie van *Fall Gelb* was er ten aanzien van de operatie tegen Nederland in vergelijking met het derde aanvalsplan van 30 januari 1940 vrijwel niets gewijzigd. Het doel was door een snelle bezetting van Nederland te voorkomen dat geallieerde troepen vaste voet in de Vesting Holland zouden kunnen krijgen. Door de verplaatsing van het zwaartepunt van het Duitse offensief tegen West-Europa naar het zuiden was de aanval op Nederland echter een nevenoperatie geworden.

Analyse: Waarom werd Nederland in het Duitse aanvalsplan op West-Europa betrokken?

Uit de hele planning van het Duitse offensief op West-Europa wordt duidelijk dat de aanval op Nederland geen vanzelfsprekendheid was. De Nederlandse positie binnen het Duitse aanvalsplan was tussen september 1939 en maart 1940 aan sterke veranderingen onderhevig. Volgens het plan uit 29 oktober 1939 zou alleen Zuid-Limburg als opmarsgebied gebruikt worden. Twee weken later werd echter bepaald dat Nederland tot aan de Grebbelinie veroverd diende te worden. Pas in januari 1940 werd besloten het gehele land te bezetten. Dit roept de vraag op welke motivatie de Duitse legerleiding had om Nederland in het operatieplan te betrekken.

Hitlers rol in het Duitse aanvalsplan

Over het proces van besluitvorming in nazi Duitsland is veel geschreven. De aanhangers van de 'Polycratiethese', onder anderen Martin Broszat en Hans Mommsen, stellen dat verschillende machtsinstanties en machtsgroepen, die zowel gemeenschappelijke als tegenstrijdige belangen hadden en doelen nastreefden, verantwoordelijk waren voor Duitslands binnen- en buitenlandse politiek. Hitler vervulde een min of meer ondergeschikte rol als symbolische leider die compromissen tussen de verschillende machtsgroepen smeedde. Anderen, onderwie

Klaus Hildebrand en Andreas Hillgruber, betogen echter dat de persoon van Hitler centraal stond bij de besluitvorming. De militaire strategie van Duitsland tussen 1933-1945 werd in hun ogen direct bepaald door Hitler en was gebaseerd op zijn absolute machtspositie.²⁴⁹ De nadrukkelijke sleutelpositie die Hitler innam bij de totstandkoming van *Fall Gelb* lijkt een de 'Monokratiethese' te ondersteunen. Anderzijds zou gesteld kunnen worden dat de Duitse leider alleen een grote stempel drukte op terreinen waar zijn interesses lagen, zoals militaire zaken, buitenlands beleid of architectuur. Bij onderwerpen waar hij zich minder interesse voor had, zoals sociaal beleid, cultuur of economie was er meer beleidsruimte voor anderen.

Het is in ieder geval duidelijk dat Hitler in 1939-1940 een zeer grote rol speelde in de planning van de Duitse aanval op West-Europa. Hij was de grote initiator van het offensief en drukte dit door, ondanks het feit dat vrijwel al zijn generaals erop tegen waren. Daarnaast bemoeide hij zich zowel met de hele planvorming als ook met tal van ogenschijnlijk kleine zaken, zoals het kaliber geschut op een bepaald type tank. Zijn optreden was opmerkelijk gezien het feit dat Hitler geen enkele militaire scholing had genoten en dus een volstrekte amateur was in militair- strategische en operationele aangelegenheden. De Duitse leider was echter wel een uitgesproken liefhebber van militaire zaken. Door zijn grote belangstelling had hij veel kennis verworven over onder andere de uitrusting en de sterkten van de verschillende Europese legers.²⁵⁰ Nog problematischer voor de Duitse Generale Staf was echter dat Hitler vaak helemaal niet bereid was zijn militaire adviseurs te consulteren bij belangrijke beslissingen. Voor de Duitse leider bestonden er dan ook geen medewerkers of vertrouwelingen, maar alleen maar uitvoerende ondergeschikten. Hitler vertelde aan maarschalk Von Bock op 24 september 1941 dat hij altijd had gedacht dat de Duitse Generale Staf als een 'bloedhond' stevig aan de leiband moest worden gehouden omdat hij voortdurend dreigde aan te vallen. Nadat hij Rijkskanselier was geworden, stelde hij echter vast dat de generaals helemaal niet bloeddorstig waren en hem alleen maar hinderden te doen wat hij nodig vond. Zo had de Generale Staf zich tegen de oorlog in Polen uitgesproken en het offensief tegen Frankrijk afgeraden. Hitler vond dat hij telkens weer zelf eerst de 'bloedhond' moest opjagen.²⁵¹

Kolonel-generaal Keitel, hoofd van het *OKW*, stelde tijdens ondervragingen na de oorlog vast dat alle belangrijke beslissingen op militair-strategisch vlak door Hitler zelf werden genomen. Ook andere direct betrokkenen maakten in hun memoires soortgelijke opmerkingen over het besluitvormingsproces in de Duitse legerleiding.²⁵² Deze naoorlogse verklaringen van de Duitse generaals waren echter mogelijk ook bedoeld om het eigen aandeel en daarmee hun eigen verantwoordelijkheid te minimaliseren. Ook tijdens de oorlog zelf waren er echter al tal van bronnen die over de dominante positie van Hitler in het besluitvormingsproces berichtten. Zo schreef generaal Wagner, kwartiermeester van het *OKH*, op 1 januari 1940 in zijn dagboek: 'Niemand weiß etwas, und der Führer faßt seine Entschlüsse ganz allein. Die Einheit von militärischer Führung und der Politik ist tatsächlich total, und der alte Moltkesche Grundsatz, daß der Feldherr an den politischen Entschlüssen teilnehmen muß, ist wohl begraben.'²⁵³

Indien de conclusie kan worden getrokken dat Hitler de belangrijkste besluiten nam voor *Fall Gelb*, dan is het aannemelijk te veronderstellen dat hij ook de keuzes maakte ten aanzien van de positionering van Nederland in het aanvalsplan. De Duitse leider bemoeide zich aantoonbaar met 'detailkwesties' betreffende Nederland, zoals wapenleveranties of de inzet van luchlandingseenheden tegen de Vesting Holland. Halder liet er naderhand geen twijfel over bestaan dat Hitler hoofdverantwoordelijk was voor de beslissing om Nederland aan te vallen. Na de oorlog schreef hij: 'Der Operationsplan gegen Holland ist in seinen Grundgedanken keiner wesentlichen Veraenderung ausgesetzt gewesen. Nur in der politischen Frage, ob

Holland überhaupt betreten werden sollte, haben die Ansichten A.[dolf] Hitlers gewechselt.²⁵⁴ Ook Rabe von Pappenheim spreekt in dit geval duidelijk over 'Hitlers Entschluß.'²⁵⁵ Hitlers zwalkende besluitvorming ten aanzien van de positie van Nederland in het Duitse aanvalsplan op West-Europa duidde in ieder geval niet op een consistent beleid. Het lijkt daarom ook strijdig te zijn met de opvatting van enkele prominente Duitse historici, onder wie Andreas Hillgruber, die stellen dat het Duitse expansionistische buitenlands beleid verliep volgens een rationeel meerjarenplan van Hitler (*Programm of Stufenplan*).²⁵⁶ Er is geen aanwijzing om te veronderstellen dat de Duitse bezetting van Nederland onderdeel was van een tevoren bepaald programma of stappenplan. Hitlers gedurfde, maar ook overmoedige beleid, was in hoge mate opportunistisch en niet doctrinair.

Zijn beleid was overmoedig, in die zin dat wanneer Hitler nog in 1939 had aangevallen volgens het oude operatieplan, Duitsland waarschijnlijk een smadelijke nederlaag zou hebben geleden, maar ook gedurfd, omdat het *Sichellschnittplan* zeer gewaagd was. De gok die Hitler nam betaalde echter uit. Ondanks het feit dat de Duitsers niet over een militaire overmacht beschikten, werd het aanvalsplan in mei 1940 een doorslaand succes. De verrassende doorbraak in de Ardennen kon door de plaatselijke zwakke Franse troepen niet worden tegengehouden. Binnen tien dagen bereikten de eerste Duitse tanks de Kanaalkust. Het optimale resultaat van deze omsingelingsslag ging echter deels verloren doordat het grootste gedeelte van de *B.E.F.* er in slaagde door de evacuaties vanuit Duinkerken aan de wurgende greep van de Wehrmacht te ontkomen. Frankrijk was echter reddeloos verloren. Hoe paradoxaal het ook moge klinken, het onverwacht grote succes van de Duitse veldtocht tegen West-Europa droeg uiteindelijk bij aan de militaire ondergang van het Derde Rijk. Na het succesvolle *Sichellschnittplan* werd het *Blitzkrieg* concept geaccepteerd als de leidende militaire operationele doctrine. Duitsland rekende op de superioriteit van dit concept, zelfs tegen kwantitatief sterkere tegenstanders. Dankzij de *Blitzkrieg* zouden toekomstige militaire operaties bovendien slechts kort hoeven te duren. De ironie was echter dat Hitler naar aanleiding van het succes van 'zijn' aanvalsplan ging geloven in zijn eigen genialiteit als veldheer en strateeg. Had hij immers niet tegen de zin van de militaire specialisten het succesvolle offensief in West-Europa doorgedreven?²⁵⁷ De ambivalente opstelling van de militaire top jegens het offensief in West-Europa versterkte Hitlers wantrouwen in zijn generaals. Deze verwijdering had tot gevolg dat hij zich steeds meer ging bemoeien met de operationele planning en dat de Duitse Generale Staf een meer ondergeschikte rol te vervullen kreeg. In plaats van invloed van de generaals op de politieke besluitvorming ging juist Hitler zich steeds meer met hun eigen competentie en vakgebied bezig houden. In 1941 lieten Hitler en zijn generaals, die nu opvallend weinig verzet boden, zich vervolgens verleiden tot de aanval op de Sovjet Unie, een militaire operatie die, ondanks de kwalitatieve superioriteit van de *Wehrmacht*, de krachten van Duitsland te boven ging.

De Duitse aanval op Nederland uit economische motieven?

De enkele auteur die zich met de vraag hebben beziggehouden waarom Nederland bij de Duitse aanval op West-Europa is betrokken, beweren over het algemeen dat economische motieven een doorslaggevende rol zouden hebben gespeeld bij het besluit om Nederland (en België) te veroveren. Hitler zou tot de inval zijn overgegaan omdat de Duitse oorlogsinspanning zeer gebaat zou zijn bij de exploitatie van de Nederlandse industrie en grondstofvoorraden.²⁵⁸ Dit staat in schril contrast met de opvattingen van Von Moltke uit 1908 om juist uit economische gronden de neutraliteit van Nederland niét te schenden. Duitsland kon immers via

de handel met Nederland, in weerwil van de Britse blokkade, nog toegang krijgen tot koloniale producten. In de 25 jaar tussen 1914 en 1939 was de economische positie van Nederland niet ingrijpend veranderd. Nederlands belangrijkste economische kracht werd bepaald door zijn positie als handelsland en niet door zijn eigen industriële vermogen. De bezetting van Nederland had voor Duitsland betrekkelijk weinig economische waarde. Het Nederlandse handelsvermogen en zijn koloniale bezittingen zouden immers na de verovering van het moederland niet in Duitse handen overgaan.

In Duitsland leek men zich bewust van de geringe waarde van het bezit van de Lage Landen voor de Duitse oorlogseconomie. Kolonel-generaal a.D. Ludwig Beck was de voorganger van Halder als chef van de Duitse Generale Staf. Op 13 augustus 1938 had hij ontslag genomen uit protest tegen Hitlers aanvalsplannen. Beck oefende echter nadien via zijn omvangrijke persoonlijke contacten nog steeds enige invloed uit op de Duitse legerleiding. In de herfst van 1939 schreef hij enkele rapporten over de oorlog aan het Westfront.²⁵⁹ In zijn visie was het logisch dat de Duitse aanval tegen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk door België en/of Nederland zou moeten lopen. De politieke en economische nadelen van een schending van de neutraliteit wogen echter naar de mening van Beck veel zwaarder dan de mogelijke voordelen: ‘Die kriegswirtschaftlichen Nachteile für Deutschland vor allem auf dem Ernährungsgebiet, wenn die holländische und belgische Neutralität verletzt und damit diese beiden Länder von der Überseezufuhr, die vor allem für das holländische Vieh unentbehrlich ist, ausgeschlossen würden, wird hervorgehoben.’²⁶⁰ Ook generaal Thomas, hoofd van de economische afdeling van het *OKW* waarschuwde op 4 november 1939 voor de nadelige economische effecten van het schenden van de neutraliteit van Nederland en België. Veel van Duitslands belangrijkste strategische goederen waren afkomstig uit kleine neutrale Europese staten. Zo leverde Zweden ijzererts, Joegoslavië koper en Roemenië olie. Thomas dacht dat deze aanvoer onder druk zou komen te staan wanneer Duitsland de neutrale Lage Landen zou aanvallen. Omdat België bovendien voor 50% een doorvoerland was, zou het bezit van dit land eerder belastend zijn voor de Duitse economie dan dat het voordeel zou brengen.²⁶¹

Voor de aanval op Nederland maakte het Duitse Departement voor Oorlogseconomische planning een 87 pagina's groot rapport over de economische structuur van Nederland. Hierin stond informatie beschreven over onder andere de bevolking, de landbouw en de industrie. Volgens het rapport zouden de handel en de transportsector voor een belangrijk deel worden gedomineerd door joden. Over de strategische waarde van Nederland voor de Duitse economie werd echter geen woord gerept. In mei 1940 lag er dan ook geen Duits plan klaar voor de economische exploitatie van de bezette gebieden.²⁶² De Duitse bezettingspolitiek streefde in eerste instantie dan ook zeker niet de economische integratie van Nederland en Duitsland na. Hitler liet op 12 juni 1940 een richtlijn verschijnen die vermeldde dat Nederland speciaal behandeld moest worden: ‘Vom Führer angeordnete Sonderbehandlung. Holland sollte als politische und wirtschaftliche Einheit erhalten bleiben, damit es als Tor zur Welt, insbesondere im Hinblick auf Niederländisch Indiën und als Brücke für sich bietende Möglichkeiten beim Friedensschluß dienen können.’²⁶³

De historici die beweren dat economische motieven de grondslag vormden voor de Duitse invasie van Nederland baseren hun ideeën mede op de *Flucht nach Vorn* these. Volgens deze theorie bevond Duitsland zich in 1939 door de geforceerde herbewapening in een zodanige grote economische crisis dat het geen andere keuze had dan over te gaan tot een plunderoorlog. Met andere woorden, het Duitse militair strategische beleid zou bepaald worden door het *Primat der Wirtschaft*. De *Flucht nach Vorn* these is echter zeer omstreden en de omvang van

de Duitse economische crisis in 1939 is met name door de Britse historicus Richard Overy sterk gerelativeerd.²⁶⁴ Het is onwaarschijnlijk dat het Duitse militair strategische beleid uit 1939-1940, onder andere de betreffende aanval op Nederland, werd gedicteerd door economische belangen en vraagstukken. Vanuit economisch oogpunt had juist een neutraal Nederland de Duitse economische belangen beter kunnen dienen. Duitsland had gedurende de oorlog veel profijt van de economische betrekkingen die het met een aantal andere neutrale Europese landen onderhield, in het bijzonder Zwitserland en Zweden.²⁶⁵

De Duitse aanval op Nederland uit militair-operationele noodzaak?

Een andere verklaring voor de Duitse aanval op Nederland is dat zij voortkwam uit militair-operationele noodzaak. In de eerste plaats vormde Nederlands Zuid-Limburg de meest logische doorgang voor een Duitse opmars tegen Frankrijk en België. De Franse en Belgische grens met Duitsland was gedurende het interbellum zwaar gefortificeerd. De eerste versie van *Fall Gelb* van 19 oktober 1939 had dan ook hetzelfde operationele uitgangspunt als het Von Schlieffenplan uit 1914. Door opnieuw het zwaartepunt van de aanval op de rechter- of noordflank te plaatsen was in 1939 een aanval door Zuid-Limburg noodzakelijk geworden. De Duitse legerleiding wilde immers een herhaling van de foute uitvoering van het Von Schlieffenplan door Von Moltke aan het begin van de Eerste Wereldoorlog voorkomen. Von Moltke had in 1908 afgezien van een aanval op Nederland en de Duitse opmars door Zuid-Limburg was uit het plan geschrapt. Bij het Duitse offensief in 1914 bleek het smalle front door België onvoldoende voor een goede ontplooiing van de rechtervleugel. Hitler verklaarde daarom eind september 1939 dat de schending van de Nederlandse neutraliteit in Zuid-Limburg ‘unvermeidlich’²⁶⁶ was. Een aanval op geheel Nederland werd echter in oktober 1939 niet nodig geacht. Hitler verklaarde op 22 oktober 1939, net zoals Von Schlieffen in 1905, dat een Duitse opmars door Zuid-Limburg op vreedzame en politieke wijze te arrangeren zou kunnen zijn. De pogingen die de Duitse gezant in Den Haag ondernam om een vrije Duitse passage te verkrijgen, vonden naar zijn eigen zeggen weinig gehoor bij het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken. Nederland zou immers een onbelemmerde Duitse doortocht niet kunnen rechtvaardigen tegenover België en de geallieerden. De Duitse legerleiding realiseerde zich eind oktober, begin november 1939 dat een ‘beperkte’ militaire operatie door Zuid-Limburg hoogstwaarschijnlijk tot een volledige oorlog met Nederland zou leiden. Omdat één van de twee hoofdaanvallen van het offensief tegen West-Europa door Zuid-Limburg was gepland, was het echter geen optie om, zoals in 1914, Nederland te ontzien. Problematisch was echter hierbij dat Duitsland geen militair overwicht aan het Westfront had. De Duitse Generale Staf moest gezien de krachtsverhouding het grootste deel van zijn eenheden tegen de Brits-Franse legers concentreren, waardoor het in eerste instantie niet voldoende troepen kon vrijmaken om geheel Nederland in te nemen. De Duitse aanvalsplannen uit de herfst van 1939 waren dan ook gericht om Nederland tot aan de Grebbelinie te bezetten en de Vesting Holland ongemoeid te laten. Pas eind januari 1940 kwamen er voldoende eenheden beschikbaar, waaronder het luchtlandingskorps en een pantsersdivisie, waardoor er een operatie gericht op de verovering van geheel Nederland mogelijk werd.

Een tweede militair-operationele reden voor Duitsland om Nederland aan te vallen was om het veroverde gebied te laten dienen als een steunpunt in de verdere oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. In zijn negende richtlijn van 29 november 1939 stelde Hitler dat de Atlantische Kust moest worden bezet ten behoeve van een grootschalig luchtoffensief tegen het hart van het Verenigd Koninkrijk.²⁶⁷ In het bijzonder de Luchtmachtstaf had tussen november 1939 en

januari 1940 sterk erop aangedrongen dat heel Nederland bezet diende te worden gezien het belang van de Nederlandse vliegvelden in de luchtoorlog met het Verenigd Koninkrijk. Daarnaast zouden de Nederlandse havens voor de *Kriegsmarine* van grote waarde kunnen zijn in de zeeoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. Hitler bleek in november 1939 en januari 1940 vatbaar voor de opvatting van de *Luftwaffe* dat een halve oplossing ten aanzien van Nederland onvoldoende was en dat het hele land zou moeten worden veroverd. Het strategische belang voor Duitsland van het bezetten van Nederland ten behoeve van de verdere oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk moet echter niet al te zeer overschat worden. Zowel vóór de oorlog als tijdens de periode van de *Sitzkrieg* ontwikkelde de Duitse Generale Staf geen plannen voor de toekomstige oorlogvoering tegen het Verenigd Koninkrijk.²⁶⁸

De *Kriegsmarine* was nog helemaal niet voorbereid op de oorlog en de Britse oorlogsverklaring op 5 september 1939 was voor de Duitse marineleiding een onaangename verrassing. Het bewapeningsplan Z uit 1938 voorzag dat de *Kriegsmarine* pas in 1944 klaar zou zijn voor een confrontatie met de *Royal Navy*. De Duitse marine was in 1939 zo sterk in minderheid vergelijking met de geallieerde vlootstrijdkrachten dat de marineleiding nauwelijks dacht in offensieve termen. Tijdens een voordracht in de *Reichskanzlei* op 10 oktober 1939 liet admiraal Raeder weten dat de verovering van de Hollandse of Belgische kust weinig voordelen bood voor de Duitse duikbootoorlogvoering. Vanuit de Nederlandse en Belgische havens moesten de Duitse duikboten eerst door het Kanaal om toegang tot de Atlantische Oceaan te krijgen. De winst van het bezit van bases in de Lage Landen stond volgens de bevelhebber van de *Kriegsmarine* in geen verhouding tot de schade door de schending van de neutraliteit.²⁶⁹ Eén maand later vroeg Hitler desondanks aan Raeder of hij belang hechtte aan het gebruik van Nederlandse of Belgische vlootbases. De Duitse admiraal antwoordde andermaal nadrukkelijk ontkennend en stelde dat hij er geen heil in zag om de Duitse vloot zo dicht onder de Britse kust te laten opereren. Helemaal consequent was Raeder echter niet in zijn opvatting. In reactie op de beruchte voordracht van Hitler voor al zijn bevelhebbers op 23 november 1939 verklaarde hij, overigens tot verbazing van de aanwezige landmachtvertegenwoorders, dat de *Kriegsmarine* juist de operaties tegen België en Nederland zou toejuichen omdat zij hierdoor betere duikbotenbases zou verkrijgen.²⁷⁰ Tijdens de gehele Tweede Wereldoorlog is er echter geen enkel belangrijk Duits marine eskader in een Nederlandse haven gestationeerd geweest.

Ook de Duitse luchtmacht maakte gedurende het verdere verloop van de oorlog slechts weinig gebruik van de Nederlandse vliegveldfaciliteiten. Zo opereerde tijdens de luchtslag om Engeland slechts één van de 27 Duitse *Geschwader* vanaf de Nederlandse vliegvelden.²⁷¹ De *Luftwaffe* was echter in vergelijking met de *Kriegsmarine* in 1939 wel beduidend beter op de oorlog voorbereid en nam ook duidelijk stelling ten aanzien van de vraag of de Lage Landen veroverd moesten worden. Al in augustus 1938 had de Duitse Luchtmachtstaf geschreven dat de Nederlandse en Belgische vliegvelden een cruciale rol zouden spelen in een mogelijke toekomstige luchtoorlog tegen de geallieerden.²⁷² Studies uit 1938-1939 hadden echter ook duidelijk tot uitdrukking gebracht dat de Duitse luchtmacht ongeschikt was voor een strategische luchtoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. De *Luftwaffe* beschikte niet over een strategische doctrine of over zware (strategische) bommenwerpers. De Duitse luchstrijdkrachten waren qua inzet en samenstelling volledig gericht op de tactische ondersteuning van landmachteenheden en niet op het voeren van een strategische luchtoorlog.²⁷³ Op de momenten dat de *Luftwaffe* een zelfstandige rol opeiste, zoals bij de aanval op de ingesloten geallieerde troepen bij Duinkerken in mei 1940 of in de slag om Engeland in de zomer van 1940, faalde zij

nadrukkelijk. In de Duitse strategische oorlogvoering speelde de luchtmacht dan ook een ondergeschikte rol. Begin februari 1940 lanceerde de Duitse Luchtmachtstaf nog het plan om alleen Nederland en Noorwegen te bezetten om als bases te kunnen dienen voor een beslissend luchtoffensief tegen het Verenigd Koninkrijk. De neutraliteit van België zou daarentegen voor de gehele oorlogsduur erkend moeten worden. De Duitse troepen tegenover Frankrijk moesten achter de *Westwall* in het defensief blijven. Dit idee is echter nooit serieus uitgewerkt en waarschijnlijk ook niet aan Hitler voorgelegd.²⁷⁴ Het feit dat het plan een stille dood stierf bewijst eens te meer dat de *Luftwaffe* niet over een uitgewerkte strategie voor een oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk beschikte en ook dat de Duitse oorlogsplanning zich niet primair liet leiden door de behoeften van de Duitse luchtmacht. Voorafgaande aan de start van het offensief tegen West-Europa, waarvan de uitkomst nog zeer ongewis was, hield de Duitse legerleiding zich op geen enkele manier al bezig met een mogelijk strategisch luchtoffensief tegen het Verenigd Koninkrijk.²⁷⁵

Bovendien was het nieuwe Duitse aanvalsplan onder invloed van Von Manstein ingrijpend veranderd. Het *Sichelschnittplan* van 24 februari 1940 ging uit van een geheel ander operationeel uitgangspunt dan het oorspronkelijke plan uit oktober 1939. In het nieuwe Duitse aanvalsplan was het concept van Von Schlieffen verlaten. Het zwaartepunt van het Duitse offensief zou niet meer op de rechtervleugel maar in het centrum komen te liggen. Daarmee verviel de operationele noodzaak van een doormars door Nederlands Zuid-Limburg. Daarnaast had het *Sichelschnittplan* een nieuwe strategische doelstelling. In tegenstelling tot het oude plan stond niet langer de doelstelling van ‘räumlicher Gewinn’ nadrukkelijk centraal. Het nieuwe plan voor het offensief tegen West-Europa was daarentegen gericht op de beslissende overwinning op de geallieerde strijdkrachten. De verovering van steunpunten voor de verdere lucht- en zeeoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk was duidelijk ondergeschikt gemaakt aan het streven van de vernietiging van de Franse strijdkrachten. Duitsland had dus in februari 1940 schijnbaar geen militair-operationele motieven om Nederland bij de aanval op West-Europa te betrekken. Toch bestaat er geen enkele aanwijzing dat de Duitse legerleiding bij de vaststelling van het nieuwe operatieplan in februari 1940 de bezetting van Nederland heeft heroverwogen. In zijn memorandum ‘Vorschlag für die Führung der Westoffensive’ van 12 december 1939 had Von Manstein zelf voor de aanval op Nederland het Xe Legerkorps met ruim twee divisies en een cavaleriebrigade uitgetrokken: ‘mit schwächeren Kräften (X. A.[rmee] K.[orps]) Holland (vorerst ohne den Bereich der Festung Holland) zu besetzen und die Angriffsoperationen gegen die Einwirkung holländischer und in Holland gelandeter englischer Kräfte zu decken.’²⁷⁶ Toen eind januari 1940 werd besloten om geheel Nederland te bezetten werd het aantal Duitse divisies voor deze operatie fors uitgebreid.

Het enige denkbare militair-operationele belang van een Duitse aanval op Nederland volgens de nieuwe opzet van *Fall Gelb* was om de geallieerde troepen naar het noorden te lokken. Liddell Hart noemde dit uitgangspunt van het Duitse aanvalsplan de *Matador's cloak*²⁷⁷: de rode lap van de stierenvechter. Hoe meer en hoe verder geallieerde eenheden naar het noorden zouden oprukken, hoe groter de kans was dat zij zouden worden ingesloten door de opmars van Duitse pantserdivisies via het centrum. Volgens Von Bock was dan ook een van de belangrijkste taken van zijn legergroep het: ‘Aufsichziehen starker feindlicher Kräfte.’²⁷⁸ De staf van Legergroep B ging ervan uit dat op grote schaal Britse en Franse divisies via Antwerpen in de richting van Breda zouden oprukken. Daarnaast verwachtte de staf van Von Bock dat in reactie op de Duitse aanval op Nederland er ook Britse eenheden in de Vesting Holland zouden landen. De Duitse Generale Staf was er echter veel minder van overtuigd dat

de geallieerden in staat of bereid waren Nederland te hulp te komen. Bovendien zou een Duitse aanval op België alleen al voldoende zijn geweest om de geallieerde troepen in de val te laten opmarcheren. Het is daarom te betwijfelen of de Generale Staf enkel omwille van een afleidingsmanoeuvre een omvangrijke operatie met de inzet van veel eenheden tegen Nederland plande. Troepen die, gezien de krachtsverhouding tussen de geallieerde en Duitse strijdkrachten, mogelijk dringend nodig zouden zijn voor de strijd met Frankrijk. Dat de Duitse legerleiding in het voorjaar van 1940 een relatief omvangrijke strijdmacht voor de aanval op Nederland vrijmaakte, geeft aan dat er belang werd gehecht aan dit onderdeel van het offensief tegen West-Europa.

Hitlers visie op het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid

Het is duidelijk dat de Nederlandse positie in het Duitse aanvalsplan tussen september 1939 en februari 1940 aan grote veranderingen onderhevig was. Er zijn sterke aanwijzingen dat Hitler hiervoor primair verantwoordelijk was. Daarnaast kan worden geconstateerd dat in dezelfde periode de Duitse beoordeling van het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid zich wijzigde. Uit de belangrijke momenten van besluitvorming voor Hitler en de Duitse legerleiding ten aanzien van *Fall Gelb* tussen september 1939 en februari 1940 blijkt dat er een relatie bestaat tussen de Nederlandse positie in het aanvalsplan en de Duitse inschatting omtrent het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid.

Tijdens de Poolse veldtocht, begin september 1939, was er nog helemaal geen sprake van een Duits plan om West-Europa aan te vallen. De Nederlandse positie aan het Westfront was echter wel van groot belang omdat een potentieel geallieerd offensief tegen Duitsland waarschijnlijk via de Lage Landen zou verlopen. Er bestond op dat moment weinig Duitse twijfel over het Nederlandse buitenlands beleid. De Duitsers leken vertrouwen te hebben in de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteit. Veel onzekerder waren zij echter over het defensiebeleid. De Duitse legerleiding beoordeelde de kracht van de Nederlandse strijdkrachten als zeer zwak en men vroeg zich af of Nederland wel bereid en in staat was om fel verzet te bieden tegen een mogelijke Frans-Britse inval. Toen Hitler eind september 1939 het besluit nam dat de Duitse strijdkrachten aan het Westfront in de aanval zouden gaan was het in zijn ogen onvermijdelijk dat Nederlands Zuid-Limburg bij het offensief zou worden betrokken. Het Nederlandse buitenlands beleid was bij dit besluit geen factor van belang en de zwakke Nederlandse defensie betekende dat er weinig weerstand te verwachten was. Eind oktober 1939 werd de Duitse beoordeling van het Nederlandse buitenlands beleid voor het eerst nadrukkelijk meegenomen in de aanvalsplanning. In de perceptie van Hitler zou er een kans bestaan op een regeling waardoor Nederland en Duitsland niet met elkaar in oorlog zouden geraken. De Nederlanders moesten dan wel de Duitse troepen een vrije doortocht door Limburg toestaan. Hitler gaf hiermee te kennen dat hij meer waarde hechtte aan het opportunistische karakter van het Nederlandse neutraliteitsbeleid dan aan zijn morele of juridische grondslagen. Het geloof in een dergelijke regeling nam echter half november 1939 dermate af dat Nederland opnieuw in het Duitse aanvalsplan werd opgenomen. Aan het begin van 1940 was de Duitse twijfel over het Nederlandse buitenlands beleid flink gegroeid. Men constateerde een samenwerking tussen de Belgische en Nederlandse Generale Staven en geheime diensten, onder andere in de militaire maatregelen die de landen simultaan namen tegen een dreigende Duitse aanval. Ook vreesde de Duitse legerleiding dat de Lage Landen zich niet zouden verzetten tegen een geallieerde opmars over hun grondgebied. Wanneer Nederland zijn neutraliteit niet meer strikt en oprecht naar alle zijden zou handhaven, dan werd het land een risicofactor voor Duitsland. De

Nederlandse strijdkrachten werden inmiddels door de Duitsers wel minder laag aangeslagen dan bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en men had weinig hoop meer dat de Nederlanders geen weerstand zouden bieden tegen een Duitse inval. Dit resulteerde dan ook dat er meer troepen beschikbaar werden gesteld voor de aanval die nu tot doel had het gehele land in te nemen. Eind februari 1940 wijzigde de Duitse legerleiding andermaal de opzet van het aanvalsplan, maar de positionering van Nederland bleef ditmaal ongewijzigd, ondanks het feit dat er hiervoor wel een gegronde aanleiding was. De Duitse hoofdaanval voerde immers niet langer door Nederlands Limburg en het offensief was niet langer gericht op de verovering van alleen grondgebied ten behoeve van de lucht- en zeeoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk.

Hitler zag de militair-strategische positie van Nederland niet los van het gehele West-Europese operatiegebied. Waar de Nederlandse regering dacht het land door een stringente neutraliteitspolitiek te isoleren, of als het ware buitenspel te zetten, beschouwde de Duitse leider Nederland als een integraal onderdeel van het grote Europese krachtenveld. Nederland nam volgens hem een belangrijke positie in als doorganggebied voor de Franse en Duitse strijdkrachten. Hitlers houding jegens Nederland werd dan ook niet bepaald door politieke, economische of morele overwegingen maar door militair-strategische belangen.²⁷⁹ Overigens stond hij hierin niet alleen. In feite was er sinds het ontstaan van het moderne Duitsland in 1870 nooit sprake geweest van een bijzondere verhouding tussen beide landen. Duitsland behandelde Nederland als één van de negen buurlanden waarvan de wederzijdse betrekkingen ondergeschikt waren aan de Duitse belangen in de grote Europese context.²⁸⁰ Hitler en de Duitse Generale Staf hadden een lage dunk van de Nederlandse defensie. Dit oordeel werd voornamelijk gebaseerd op de slechte uitrusting, het lage moreel en het gebrek aan training en professionalisme van de Nederlandse strijdkrachten. De beste indruk maakte nog de Nederlandse verdedigingslijnen bestaande uit waterbarrières. De inschatting van de Nederlandse defensiekracht was voor de Duitsers, naast hun eigen aanvalsplannen, ook van belang om te weten of de Nederlanders sterk genoeg waren om zich tegen een geallieerde aanval te verdedigen. Één van de redenen dat Von Moltke Nederland in 1908 uit het Von Schlieffenplan schraptte was dat hij van mening was dat een neutraal Nederland de Duitse opmars in België rugdekking zou kunnen geven.²⁸¹ Niet alleen in Duitsland maar ook in andere landen bestond in het najaar van 1939 twijfel over het feit of Nederland wel met alle middelen zijn soevereiniteit wilde verdedigen. Vanaf begin 1940 werd de kans dat Nederland weinig of geen weerstand zou bieden tegen een inval al een stuk lager ingeschat. Hitler koesterde echter nog in mei 1940 de stille hoop dat Nederland zonder slag of stoot in Duitse handen zou vallen. Toen Von Ribbentrop in de vroege morgen van 10 mei een ultimatum overhandigde aan de Nederlandse gezant Van Haersma de With riep hij de Nederlanders dringend op verstandig te zijn en net zoals de Denen geen weerstand te bieden tegen de Duitse inval. De onafhankelijkheid van Nederland, zijn overzeese gebieden en de dynastie zouden dan worden gegarandeerd. Van Haersma de With berichtte; ‘Hij [Von Ribbentrop] zeide, dat wij wel moesten weten, dat de Fuehrer een goed vriend, doch ook een gevaarlijk vijand was.’²⁸²

De Duitse legerleiding had echter weinig vertrouwen in het feit dat de Nederlanders zich even fel zouden willen of kunnen verzetten tegen een geallieerde inval als tegen een Duitse aanval. Zo schreef Jodl in zijn dagboek op 8 mei 1940, twee dagen voor de aanval: ‘Alarmierende Nachrichten aus Holland, Urlaubssperre, Evakuierungen, Sperren, resl.[olute] Mob.[ilisati- ons]-Maßnahmen: nach Abwehrmeldungen sollen Engländer um Erlaubnis zum Einrücken gebeten haben, die Holländer aber abgelehnt haben. Nach Meldungen richten sich Maßnahmen

Van Haersma de With,
de Nederlandse gezant
in Berlijn eind 1938.
(Foto: Beeldbank WO2
– Nederlands Instituut
voor
Oorlogsdocumentatie)

der Holländer teils gegen die Küste, teils gegen uns. Klares Bild ist nicht zu gewinnen, ob Holl.[änder] mit Engländern unter einer Decke stecken oder ob sie wirklich ihre Neutralität gegen den ersten Angreifer verteidigen wollen.²⁸³ Dezelfde dag meldde het *OKW* aan het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken dat de Nederlandse militaire maatregelen zowel het gevolg waren van de Duitse troepenbewegingen als van een vermeende Britse eis om 40.000 man in Nederland te laten landen.²⁸⁴

Duitsland vroeg zich dus af of Nederland zijn neutraliteit wel strikt wilde handhaven tegenover België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Hitler beschouwde de neutraliteitspolitiek als een teken van zwakte en opportunisme.²⁸⁵ De kleine neutrale Europese landen hadden in zijn ogen geen toekomst in de strijd tussen de grote machten. Goebbels meldde in zijn dagboek op 8 mei 1943 naar aanleiding van de situatie in Hongarije dat Hitler van mening was dat: ‘das Kleinstaatengerümpel, das heute noch in Europa vorhanden ist, so schnell wie möglich liquidiert werden muß.’²⁸⁶ Hermann Rauschning schreef kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een verslag over de gesprekken die hij met Hitler zou hebben gevoerd. Hoewel er twijfels bestaan over de authenticiteit van zijn boek²⁸⁷, zijn de door Rauschning vermelde uitspraken van Hitler over de neutrale landen in lijn met andere bronnen: ‘[Hitler:] De tijd van de kleine staten is voorbij, ook in het Westen.....Neutraliteit zal niet

meer bestaan. De neutralen zullen in de invloedssfeer der machtigen geraken, zij zullen worden opgeslokt. Dit alles zal niet opeens gebeuren, stap voor stap zal ik voortgaan, maar met ijzeren consequentie.....in een komende oorlog zullen er geen neutralen meer zijn. Hij[Hitler] voegde eraan toe dat de Nordische staten evenals Nederland en België tot Deutschland behoorden.²⁸⁸ In *Mein Kampf* laat Hitler zich niet uit over Nederland maar in zijn pas na de Tweede Wereldoorlog gepubliceerde tweede boek uit 1928 schreef hij laagdunkend over Nederland en in het bijzonder over zijn neutraliteitsbeleid. Hitler voorzag voor Duitsland eenzelfde lot als Nederland als het zijn plaats in de wereld niet op zal eisen:

‘Unser Volk wird.....den Anspruch auf Weltbedeutung endgültig entsagen müssen. Es wird rassistisch mehr und mehr verkümmern, bis es endlich zu degenerierten, animalischen Freßsäcken heruntersinkt, denen selbst die Erinnerung an die vergangene Größe fehlen wird. Staatlich im Rahmen der kommenden Weltstaatsordnung höchstens das, was die Schweiz und Holland im bisherigen Europa waren.....Die deutlichste Antwort auf die Meinung, daß man durch Bewahrung einer vorsichtigen Neutralität als dritte Macht politische Erfolge erringen könne, hat der Weltkrieg gegeben. Was haben die Neutralen des Weltkrieges praktisch erreicht? Waren sie etwa die lachenden Dritten?’²⁸⁹

Volgens de Darwinistische ideologie van Hitler heerste in de internationale politiek het recht van de sterkste.²⁹⁰ Het gebruik van militair geweld was volgens Hitler een legitiem middel om de belangen van Duitsland te behartigen. Voor Hitler waren in een moderne totale oorlog alle middelen geoorloofd en was er geen plaats voor ethiek. Neutraliteit was geen factor waarmee rekening moest worden gehouden. Hitler ging ervan uit dat ook de geallieerden de Lage Landen onder economische en militaire druk zouden zetten om hun neutraliteit op te geven. Het feit dat hij zijn eigen visie op de neutraliteit ook op zijn tegenstanders projecteerde was niet geheel onterecht. Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk waren onder bepaalde omstandigheden bereid de neutraliteit van België te schenden. In april 1940 planden de geallieerden een militaire operatie tegen de Duitse ijzererts invoer vanuit Zweden, zonder daarbij acht te slaan op de soevereiniteit van Noorwegen.²⁹¹

Hitler stond niet alleen in zijn opvatting over de waarde van het neutraliteitsbeleid van kleine staten. De Duitse militair attaché Rabe von Pappenheim schreef begin 1939: ‘Die Völker des Niederländischen Raumes waren, sind und werden immer sein bis zu einem gewissen Grade Objekte im politischen Spiel der Grossen. Das ist das Schicksal dieser Völker, und dieses Schicksal wird auch der ehrlichste und überzeugteste Wille Subjekt zu sein und als solches zu handeln, nicht grundlegend ändern.....Die Neutralität Belgien und Holland ist also keinen Faktor, mit dem in jedem Fall gerechnet werden kann.’²⁹²

Gedurende de periode september 1939-mei 1940 veranderde de opvatting van de Duitse legerleiding over het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid voortdurend. Er bestond twijfel over de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteitspolitiek, die door Hitler zelf als opportunistisch en laf werd beschouwd. Een constante factor in de Duitse beoordeling van de militair-strategische situatie aan het Westfront was daarentegen het risico op een geallieerde interventie in de Lage Landen. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zouden volgens Hitler niet aarzelen om zelf de neutraliteit te schenden en oefenden in ieder geval veel pressie uit op België en Nederland om op enige wijze partij te kiezen in het grote conflict. Van een echte onafhankelijke positie van de kleine Europese landen kon daardoor geen sprake zijn. Zelfs al zou Nederland oprecht bereid zijn de neutraliteit naar alle zijden toe te verdedigen, dan zou het land volgens Hitler niet bestand zijn tegen de economische, diplomatieke en militaire druk van de geallieerden. De Nederlandse defensiemacht was immers niet krachtig genoeg om te kunnen spreken van een geloofwaardige gewapende neutraliteit.

Een preventieve en defensieve operatie?

De vraag waarom de Duitsers Nederland opnamen in hun aanvalsplan op West-Europa is echter hiermee nog steeds niet beantwoord. Interessant is om te zien hoe de Duitsers de inval in Nederland probeerden te rechtvaardigen. De Duitse Minister van Buitenlandse Zaken, Von Ribbentrop, overhandigde in de vroege ochtend van 10 mei 1940 aan de Nederlandse gezant in Berlijn een memorandum. De strekking van de notitie was dat Nederland zich niet werkelijk neutraal had opgesteld in het conflict waardoor het de Duitse aanval over zich zou hebben afgeroepen. Op een aantal punten was de Duitse verantwoording stellig overdreven of zelfs ronduit gelogen. Zo stond bijvoorbeeld in het memorandum geschreven dat Nederlandse troepen in Limburg op 11 november 1939 het bevel hadden gekregen om met behulp van de Belgische spoorwegen terug te trekken naar Noord-Brabant. Dit merkwaardige bericht was afkomstig van de Duitse militaire inlichtingendienst.²⁹³ Ook voor de melding dat er op 12 januari 1940 stafbesprekingen hadden plaatsgevonden tussen Belgische, Nederlandse, Britse en Franse officieren ontbrak iedere grond. Andere Duitse 'bewijzen' die zouden moeten aantonen dat Nederland zich niet strikt neutraal had opgesteld bevatten echter een kern van waarheid. Zo werd ook later door de Nederlandse Generale Staf niet ontkend dat de opstelling van de Nederlandse troepen tegen Duitsland was geconcentreerd.²⁹⁴ Het Venlo-incident op 9 november 1939 toonde aan dat er op zijn minst contact bestond tussen de Britse en Nederlandse geheime dienst. Ook het feit dat de Nederlandse en Belgische troepen in reactie op het invasiegevaar diverse malen simultaan in verhoogde staat van paraatheid werden gebracht was het gevolg van het feit dat de Belgische en Nederlandse legerleidingen informatie uitwisselden. Ten slotte verweet Duitsland Nederland dat er sinds het uitbreken van de oorlog minstens 127 meldingen waren van vluchten van de Britse luchtmacht door haar luchtruim. Waarschijnlijk lag het aantal schendingen van de Nederlandse neutraliteit door Britse vliegtuigen lager, maar het was een feit dat Nederland in het geheel niet in staat was haar luchtruim effectief te verdedigen.²⁹⁵ Samenvattend stelde het memorandum van Von Ribbentrop dat Duitsland wel moest aanvallen omdat zijn land groot gevaar liep door: 'Der sorgsam vorbereitete und nunmehr unmittelbar bevorstehende Angriff gegen Deutschland im Westen um über Belgisches und Niederländisches Gebiet nach dem Ruhrgebiet vor zu stossen.'²⁹⁶

In dit laatste citaat ligt het antwoord op de Duitse motivatie om Nederland aan te vallen. Hitler beschouwde het Ruhrgebied als de achilleshiel voor Duitsland. Hij had grote angst dat Britse strijdkrachten vanaf Belgisch en Nederlands grondgebied een grond- en of luchtaanval op het belangrijkste Duitse industriegebied zouden uitvoeren. Kolonel-generaal Keitel schreef na de oorlog dat volgens Hitler het Ruhrgebied het hart van de Duitse bewapening was en dat het verlies ervan gelijk stond aan het verlies van de gehele oorlog. Hitler geloofde volgens de chef van het *OKW* dat de geallieerden een snelle aanval door gemechaniseerde strijdkrachten door België in de richting van de Ruhr wilden plegen.²⁹⁷ Ook generaal Halder berichtte na de oorlog dat er ten aanzien van het Ruhrgebied bij de Duitse leider sprake was van een: 'Zwangsvorstellung.'²⁹⁸ Hitler was ervan overtuigd dat de Franse en Britse legers op een dag onverwachts België zouden binnenmarcheren om in de richting van Keulen en Koblenz aan te kunnen vallen. Het was Halder niet bekend wie Hitler dit idee had aangeprept, maar: 'Er [Hitler] schwelgte dabei in Phantasien von einer starken englisch-französisch-belgischen Operation gegen das Ruhrgebiet....In jedem Falle beherrschte dieses Bild seine leicht erregbare Phantasie derartig, daß er schon im Spätherbst und zu Winterbeginn 1939 ständig den Einmarsch erwartete und fürchtete, zu spät zu kommen.'²⁹⁹ In 1947 verklaarde kolonel-gene-

raal Student dat Hitler en Goering hem in januari 1941 hadden verteld dat Nederland veroverd moest worden ten behoeve van de luchtverdediging van het Ruhrgebied. Bovendien zou Churchill al in de Eerste Wereldoorlog van plan geweest zijn om Duitsland via het zuiden van Nederland aan te vallen. Als de Duitsers Nederland in mei 1940 niet zouden hebben bezet dan zouden volgens Hitler de Britten dat wel hebben gedaan.³⁰⁰

Maar ook bronnen uit de periode van de *Sitzkrieg* zelf berichtten over de angst van Hitler voor een aanval op het Ruhrgebied. In zijn dagboek maakte kolonel-generaal Von Bock melding van een bespreking met Hitler eind oktober 1939. De Duitse leider probeerde de bevelhebber van Legergroep B te overtuigen dat Duitsland snel tot de aanval moest overgaan: ‘Steht der Feind erst an der belgisch-deutschen Grenze, so ist die Lage für uns unhaltbar, denn die Bedrohung des rheinischen Industriegebietes, der Rheinschiffahrt und des Ruhrgebiets würde unsere Rüstungsindustrie lahmlegen. Warten können wir nicht!’³⁰¹ In een gesprek met Mussolini op de Brennerpas op 18 maart 1940 zei Hitler andermaal:

‘Deutschland müsse vor allem darauf sehen, eine Verbesserung der Lage des Ruhrgebietes herbeizuführen, damit dieses jeder Gefahr des Angriffs enthoben sei. Die Sicherung des Ruhrgebietes sei sowohl für Italien als auch für Deutschland von kapitaler Bedeutung. Es handelte sich dabei um Sein oder Nichtsein, denn bei dauernden Angriffen durch Flieger oder Fernartillerie gegen das Ruhrgebiet könne Deutschland den Krieg nicht siegreich beenden.’³⁰²

In de Duitse legerleiding was Hitler echter niet de enige die in de periode september 1939-mei 1940 van opvatting was dat het belangrijke Duitse industriegebied gevaar liep. De bevelhebber van Legergroep A, Von Rundstedt, vertelde Liddell Hart na de oorlog dat de Duitsers verwacht hadden dat de geallieerden een aanval via België en Nederland naar de Ruhr zouden plegen.³⁰³ Rabe von Pappenheim zei begin 1940 aan Van Voorst Evekink, de Nederlandse militair attaché in Parijs, dat de Duitse legerleiding veel troepen had gestationeerd aan de Duitse grens met Nederland en België ter bescherming van de kwetsbare Ruhr, die hij Duitslands achillespees noemde.³⁰⁴ Keitel rapporteerde na overleg met Hitler op 15 november 1939 dat het besluit om Nederland weer bij de aanval te betrekken primair was ingegeven om het Ruhrgebied beter verdedigbaar te maken:

‘Je mehr holländischer Raum von uns besetzt wird, umso wirksamer kann die Verteidigung des Ruhrgebietes gestaltet werden. Dieser Gesichtspunkt muss für die Zielsetzung des Heeres massgebend sein, auch wenn Heer und Kriegsmarine an einem solchen Raumgewinn nicht interessiert sind. Die Vorbereitungen des Heeres müssen darauf abgestellt werden, daß – auf besonderem Befehl – der holländische Raum zunächst bis zur Grebbe-Maas-Linie in Besitz genommen wird. Von dem politischen und militärischen Verhalten der Holländer, sowie von der Wirksamkeit ihrer Überschwemmungen wird es abhängig sein, ob dann das Ziel noch weiter gesteckt werden muss und kann.’³⁰⁵

Voor Hitler was de bezetting van Nederland noodzakelijk als een defensieve en preventieve maatregel. Één van zijn adjudanten beschreef de overwegingen van de Duitse leider ten aanzien van Nederland in het verslag dat hij maakte van Hitlers voordracht aan de Duitse bevelhebbers op 23 november 1939:

‘Holland und Belgien stünden auf der Seite der Engländer. Sie warteten nur auf deren Hilfe um ins Ruhrgebiet einzufallen. Vom Besitz des Ruhrgebietes hänge die Kriegsführung ab. Für uns sei es wichtig, eine bessere Ausgangslage zu haben. Ein Flug nach England fordere zur Zeit zu viel

Brennstof. Das könne nur geändert werden, wenn wir Holland und Belgien besetzt hätten: > Es ist ein schwerer Entschluß für mich. Ich habe zu wählen zwischen Sieg oder Vernichtung. Ich wähle den Sieg.<.³⁰⁶

Hitler wilde hoog spel spelen en ging uit van ‘alles of niets.’ Duitsland moest koste wat kost voorkomen dat het strategische belangrijke Nederland in handen van het Verenigd Koninkrijk zou vallen waardoor het Ruhrgebied en daarmee de gehele Duitse positie kwetsbaar zou worden. Door de aanval op Nederland moest het gevaar op de flank worden uitgeschakeld. Op 20 januari 1940 zei Hitler tijdens een bespreking met Von Brauchnitch, Goering, Halder en Jeschonnek dat een aanval op geheel Nederland gewenst was als voorzorgsmaatregel: ‘Wünschenswert als Vorwegmaßnahme: Holländische Sache in vollem Umfang.’³⁰⁷ De vijand mocht niet de mogelijkheid worden geboden zich in de Vesting Holland te nestelen. In de definitieve versie van *Fall Gelb* uit 24 februari 1940 werd dit doel dan ook duidelijk onderstreept: ‘Der Angriff “Gelb” bezweckt, durch rasche Besetzung Hollands, das niederländische Hoheitsgebiet dem Zugriff Englands zu entziehen.’³⁰⁸

In zijn boek *Fall Gelb. Der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive* bestrijdt Jacobsen de opvatting dat de Duitse aanval op de Lage Landen een preventieve operatie zou zijn geweest. Jacobsen stelt terecht vast dat de Duitse legerleiding geen harde bewijzen had voor een geallieerde aanval via België en Nederland tegen het Ruhrgebied of voor de beschuldiging dat de Lage Landen hun neutraliteit zouden opgeven ten faveure van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk.³⁰⁹ Anderzijds ziet Jacobsen over het hoofd dat Luxemburg en België een andere militair-strategische positie innamen dan Nederland. Een Duitse opmars door België en Luxemburg voor de aanval op Frankrijk was uit militair-operationele redenen onvermijdelijk. Dat gold echter niet voor Nederland. Bij de tweede opzet van *Fall Gelb* van 29 oktober 1939 was de operatie tegen Nederland niet voor niets uit het plan geschrapt.

Conclusie

De conclusie is dat Hitlers beslissing om Nederland bij het Duitse aanvalsplan op West-Europa te betrekken niet was ingegeven door een exploitatiewens van de Nederlandse economie of uit militair-operationele noodzaak. Dat Duitsland echter grote belangen bij de bezetting van Nederland had, wordt aangetoond door het feit dat de Duitse legerleiding een aanzienlijk deel (rond 10%) van alle beschikbare troepen tegen Nederland inzette. Gezien de krachtsverhouding tussen de Duitse en geallieerde strijdkrachten waren dit eenheden die mogelijk dringend elders aan het Westfront nodig zouden zijn. Dat Nederland desondanks bezet moest worden had tot doel te voorkomen dat het Nederlandse grondgebied op enig moment door de geallieerden gebruikt zou gaan worden voor grond- en luchtaanvallen op het voor de Duitse oorlogsindustrie cruciale Ruhrgebied. Vooralsnog gingen velen, zowel in Duitsland als in andere landen, ervan uit dat de strijd op het Westfront vergelijkbaar slopend en langdurig zou zijn als die in de Eerste Wereldoorlog. In tegenstelling tot 1914 bestond er in 1939-1940 twijfel bij de Duitse legerleiding over de oprechtheid van het Nederlandse buitenlands beleid en over de kracht van de Nederlandse defensie. Volgens Hitler zou Nederland vroeg of laat bezwijken onder de geallieerde militaire, diplomatieke en economische druk en zijn ‘opportunistische’ neutraliteit opgeven. Het risico van een geallieerde aanval via de Nederlandse flank op het Ruhrgebied was, zelfs voor een gokker als Hitler, te groot om te nemen. Waar zijn inzichten omtrent het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid zich in de periode september 1939- mei 1940 wijzigden, was Hitler wel consequent in zijn opvatting

over de Duitse strategische belangen in Nederland ten behoeve van de veiligheid van het Ruhrgebied. De Duitse aanval op Nederland was in het licht van het offensief tegen West-Europa niet vanzelfsprekend of onvermijdelijk maar moet vanuit het Duitse perspectief worden beschouwd als een preventieve en defensieve operatie, met als ultieme doel de bescherming van het Ruhrgebied.

Hoofdstuk 3

De geallieerde hulpoperatie aan Nederland 1939-1940

‘La pénétration en Belgique prépare au mieux nôtre pénétration en Hollande, dont elle est le premier geste.’¹
(Generaal Gamelin, opperbevelhebber van de Franse strijdkrachten, aan de Franse Minister van Defensie Daladier op 9 april 1940).

Inleiding

Op 23 april 1940 vond in Parijs de achtste bijeenkomst plaats van het *Supreme War Council*, het hoogste overlegorgaan van de geallieerden. Naast de beide premiers namen hieraan de belangrijkste ministers en militaire bevelhebbers van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk deel. De stemming was bedrukt. De geallieerde operatie in Noorwegen verliep zeer moeizaam en de militaire inlichtingendiensten hielden rekening met een spoedige Duitse aanval op West-Europa. Tijdens de discussies wees de Franse Premier Reynaud op het grote gevaar van een Duitse verovering van Nederland. Duitse vliegtuigen en duikboten zouden vanuit bezet Nederland veel beter in staat zijn aanvallen te ondernemen tegen Franse en Britse doelen. Volgens Reynaud was het dan ook noodzakelijk dat de geallieerden zouden reageren op een Duitse inval in Nederland. Hoe deze reactie eruit zou moeten zien liet de Franse Premier in het midden, hij sprak enkel over: ‘ces ripostes pourraient être navales, terrestres et aériennes.’² De Britse Premier Chamberlain antwoordde instemmend op de zienswijze van zijn Franse collega. Hij attendeerde het gezelschap echter op een probleem waardoor de geallieerde hulp aan Nederland problematisch zou kunnen zijn: ‘He put forward the very likely hypothesis of a German invasion of Holland accompanied by guarantees to Belgium that she would not be molested if she remained neutral. From British point of view, that development would be dangerous in the extreme, for Germany, once in Holland, would occupy bases very near the English coast.’³ Hoe zouden Franse eenheden snel Nederland kunnen bereiken wanneer België deze troepen geen vrije doorgang zou verlenen? Volgens Chamberlain moesten de geallieerden in antwoord op een Duitse aanval op Nederland in ieder geval grootschalige luchtbombardementen uitvoeren op vitale doelen, zoals de negen olieraffinaderijen in het Duitse Ruhrgebied.

De verpletterende wijze waarop Frankrijk vanaf 10 mei 1940 in nauwelijks zes weken tijd door de Duitse strijdkrachten werd verslagen had grote gevolgen en maakte een diepe indruk. Zowel tijdgenoten als diverse historici hebben in een groot aantal publicaties een verklaring trachten te geven voor deze nederlaag, die niet alleen het einde betekende van de Derde Republiek maar in feite ook van de Franse status als grote mogendheid. Over het algemeen worden door de meeste auteurs niet de gevechtshandelingen zelf, maar de gebrekkige Franse voorbereidingen op de strijd als belangrijkste oorzaak voor het verlies van de oorlog beschouwd. Geen van de talloze publicaties over de Franse nederlaag in 1940 kan worden beschouwd als hét standaardwerk. De boeken van onder anderen Martin Alexander, Robert Young en in het bijzonder *Strange victory. Hitler’s conquest of France* van Ernest May uit 2000 gelden echter als toonaangevend over het onderwerp. Daarnaast hebben veel direct betrokken militairen, zoals de Franse bevelhebber Gamelin, kolonel Minart en overste De

Villelume, de Britse generaals Ironside en Pownall en de Belgische generaal-majoor Van Overstraeten dagboeken of memoires over de periode 1939-1940 laten verschijnen. Ook zijn diverse egodocumenten uit die periode gepubliceerd door onder anderen vooraanstaande Britse en Franse politici, zoals Churchill en Reynaud, en door Britse diplomaten, zoals Cadogan, Colville en Harvey.

Geen van deze bronnen beschrijft de geallieerde voorbereidingen op de strijd specifiek toegespitst op Nederland. Een mogelijke hulpoperatie aan Nederland wordt echter wel beschreven als een wezenlijk onderdeel van het geallieerde plan dat in werking zou treden na een Duitse aanval op West-Europa. In de bestaande literatuur over de Franse nederlaag in 1940 wordt deze hulpoperatie doorgaans als een verspilling van de schaarse reserves beschouwd. De Franse opmars naar Breda, de uiteindelijke uitwerking van de geallieerde hulpoperatie aan Nederland, wordt door verschillende auteurs zelfs gezien als één van de oorzaken van de geallieerde nederlaag.

Duidelijk is dat de Lage Landen in de geallieerde oorlogsplanning in 1939-1940 een voornaam rol vervulden. Zo werd verondersteld dat een offensief van de *Luftwaffe* en *Kriegsmarine* tegen het Verenigd Koninkrijk het efficiëntst via Nederland zou verlopen en de snelste aanval van de *Wehrmacht* op Frankrijk waarschijnlijk door België en Luxemburg zou gaan. Bovendien werden de krijgsmachten van België en in mindere mate van Nederland, ondanks het feit dat hun bewapening en training onvoldoende was, als een welkome versterking van de Britse en Franse legers beschouwd tegen het veronderstelde Duitse overwicht. In de loop van de maanden november 1939-april 1940 kregen de geallieerde plannen om Nederland (en België) ingeval van een Duitse aanval te ondersteunen dan ook een nadere invulling. Opmerkelijk was dat de Britten enerzijds in politiek opzicht de voortrekkersrol vervulden ten aanzien van de bijstand aan Nederland, maar dat zij zich anderzijds zeer terughoudend opstelden wanneer de Fransen om militaire steun bij de mogelijke uitvoering van de hulpoperatie vroegen. Dit had tot gevolg dat in de meidagen van 1940 uiteindelijk vrijwel alleen Franse troepen naar Nederland werden gestuurd. De centrale figuur in de geallieerde operationele planning was de Franse opperbevelhebber Gamelin. Hij gold als de sterkste militaire voorstander van de hulpoperatie aan Nederland en drukte deze in zijn plannen door in weerwil van het verzet van de meeste Franse en Britse bevelhebbers. Een complicerende factor was bovendien dat de Belgische regering geen duidelijkheid wenste te verschaffen aan de geallieerden over haar houding ten aanzien van een Duitse aanval op Nederland. Gamelin moest dus rekening houden met de mogelijkheid dat België niet bereid zou zijn de geallieerde hulpoperatie aan Nederland te ondersteunen. Zonder vrije doorgang door België zou het vrijwel onmogelijk zijn om veel geallieerde troepen tijdig naar het Nederlandse front te sturen. Gelet op alle weerstanden en potentiële problemen mag het opmerkelijk heten dat Gamelin de hulpoperatie aan Nederland toch heeft doorgezet.

In dit hoofdstuk wordt de geallieerde hulpoperatie aan Nederland behandeld. Als eerste wordt chronologisch de vorming van de geallieerde plannen voor de strijd in West-Europa tussen september 1939 en mei 1940 geschetst. In het bijzonder wordt hierbij ingegaan op de ontwikkeling van de hulpoperatie aan Nederland. Ten tweede wordt de positie van Nederland in het militair-strategische beleid van Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en België nader geanalyseerd, waarbij de afwegingen om Nederland wel of niet te helpen bij een Duitse aanval centraal staan.

De Poolse veldtocht

Op 3 september 1939 verklaarden het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk in reactie op Hitlers inval in Polen de oorlog aan Duitsland. Nog geen vier maanden eerder had de Franse opperbevelhebber Gamelin de Poolse Minister van Oorlog beloofd dat na een Duitse aanval op Polen Frankrijk slechts vijftien dagen mobilisatietijd nodig had om Duitsland aan te vallen met 'les gros de ses forces.'⁴ Duidelijk was dat alleen door een snel en grootschalig offensief van de geallieerden tegen Duitsland Polen wellicht gered zou kunnen worden. De Fransen en Britten hadden in september 1939 echter geen uitgewerkt plan voor een aanval op Duitsland. De geallieerden hadden drie mogelijkheden voor het openen van een tweede front tegen Duitsland; een flankaanval op het Ruhrgebied via België en mogelijk ook Nederland, een frontale aanval op de Duitse *Westwall* of een grootschalig strategisch luchtoffensief.

Aanval via de Lage Landen

De meest voor de hand liggende aanval op Duitsland leek een omtrekkende beweging door de Lage Landen met krachtige Franse gemotoriseerde eenheden. De sterke Duitse fortificaties van de *Westwall* aan de Franse grens werden hierbij vermeden en het offensief kon rechtstreeks gericht worden tegen de industriële centra in het de Ruhrgebied. Gamelin schreef echter op 1 september 1939 in een brief aan Premier Daladier dat de afzijdige Belgische opstelling Duitsland in de kaart speelde. Hij drong erop aan België te overreden de zijde van de geallieerden te kiezen. Wanneer toestemming zou worden verkregen voor een opmars door België en Nederlands Zuid-Limburg en ook voor het gebruik van de Belgische vliegvelden, dan kon Duitsland op een zwakke plek in zijn verdediging worden aangevallen. Alleen op deze wijze kon volgens Gamelin de Polen snelle en doeltreffende hulp worden geboden:

'Il n'en est pas moins nécessaire de se rendre compte que l'attitude actuelle de la Belgique joue entièrement en faveur de l'Allemagne. Au cas d'une action offensive de la France contre l'Allemagne, alors qu'entre Rhin et Moselle nous nous heurtons, sur un front de 125 kilomètres environ, à un très puissant système fortifié, nous aurions entre Moselle et Meuse, un front de plus du double (surtout si nous pouvions passer par le territoire hollandais de Maëstricht). Nous y trouverions comme directions d'attaque des terrains beaucoup plus favorables, des fortifications moins puissantes, à peine ébauchées dans certaines parties, et des objectifs bien plus intéressants. L'utilisation de la Belgique nous donnerait, en aviation, des bases favorables contre les provinces du Rhin inférieur, centres industriels et, éventuellement grandes villes.'⁵

België verklaarde zich echter op 3 september 1939 neutraal. De mogelijkheid van een vrije doorgang over Belgisch grondgebied was hiermee vervlogen. Gamelin was niet erg gelukkig met de Belgische opstelling maar ondanks het aandringen van een aantal Franse bevelhebbers wilde hij niet zijn regering in overweging geven om desnoods België binnen te vallen. Hij schatte terecht in dat zijn politieke superieuren niet bereid zouden zijn de Belgische neutraliteit te schenden.⁶

Aanval op de Westwall

De andere mogelijkheid voor een landoffensief tegen Duitsland was een frontale aanval op de *Westwall*, de Duitse fortificaties aan de Frans-Duitse grens. Een rechtstreekse Franse inval in Duitland zou niet alleen van grote morele steun zijn voor Polen maar ook voor de neutrale staten. De Franse legerleiding was echter zeer verdeeld over de kansen voor een succesvolle operatie tegen de *Westwall*. In het bijzonder generaal Georges, commandant van alle Franse troe-

Generaal Gamelin, Opperbevelhebber van de Franse strijdkrachten (1933-1940).
(Foto: collectie Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

pen aan het Westfront, was een uitgesproken tegenstander van het offensief. Aan overste De Villelume, liaisonofficier van Gamelin bij het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken, verklaarde hij dat zijn belangrijkste doel was het vermijden van slachtingen onder zijn troepen. Georges liet dan ook weten dat hij zijn ontslag zou indienen als hij een aanval op de *Westwall* zou moeten leiden. Ondanks het feit dat het Franse leger op 6 september 1939 bijna 70 divisies paraat had, waarvan meer dan tweederde reguliere- of klasse A reserve divisies waren, en de Duitsers op dat moment slechts 35 merendeel reserve divisies aan het Westfront hadden, durfden Georges en veel van zijn collega's niet tot een offensief over te gaan. Voor een aanval op moderne fortificaties was volgens de heersende opvattingen in de Franse legerleiding een lange voorbereidingstijd nodig en een overmacht aan zware artillerie, tanks en vliegtuigen.⁷ Hieruit bleek eens te meer dat de Franse operationele doctrine in 1939 nog duidelijk onder sterke invloed stond van de ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog.

De grote druk op de Fransen om enige militaire actie te ondernemen om Polen te ontzetten leidde ertoe dat de legerleiding besloot tot een mini offensief. In de nacht van 7 op 8 september 1939 overschreden Franse troepen de Duitse grens in het Saargebied. Gamelin meldde opgetogen op 10 september 1939 in een brief aan de Poolse militair attaché in Parijs, kolonel

Fyda, dat meer dan de helft van de Franse divisies aan het Noordoostfront in gevecht was. De Duitsers boden volgens de Franse opperbevelhebber krachtig weerstand en Duitse krijgsgevangenen bevestigden dat Duitsland het front aan het versterken was.⁸ In werkelijkheid was het Saaroffensief niet meer dan een symbolisch gebaar van Frankrijk aan de in zware nood verkerende Polen. De operatie leidde ook niet tot zware gevechten want de Duitsers trokken zich achter de *Westwall* terug. De Franse opmars werd meer vertraagd door mijnen en boobytraps dan door serieuze Duitse tegenstand. Op 12 september 1939 waren de Franse troepen van vijftien divisies nog geen tien kilometer op Duits grondgebied doorgedrongen, waarbij 20 verlaten dorpen bezet waren. Hierna stokte de aanval omdat de Franse soldaten ervoor zorgden dat zij buiten bereik van het Duitse geschut van de *Westwall* bleven.

Op 12 september 1939 hielden de geallieerden in Abbeville voor het eerst sinds het uitbreken van de oorlog topberaad in het *Supreme War Council*. Tijdens het overleg bleek al snel dat iedereen het er over eens was dat er vooralsnog geen groot offensief tegen Duitsland moest worden ondernomen en dat het Saaroffensief moest worden gestaakt. De Franse Premier Daladier verklaarde: 'Notre intérêt est d'attendre.'⁹ Zelfs de strijdlustige Churchill, die op 3 september 1939 als Minister van de Marine was toegetreden tot het Britse kabinet, was van mening dat het in het geallieerde belang was om niet als eerste de aanval aan het Westfront in te zetten. Na overleg met Daladier besloot Gamelin eind september het veroverde gebied in de Saar weer op te geven door de Franse troepen terug te trekken. Op 17 oktober 1939 hadden de Duitsers weer hun hele grondgebied bezet. De *Illustrated London News* beschreef de Franse actie in de Saar op 21 oktober als: 'a perplexing strategical problem for Hitler.....a game played with great skill.....On the assurance of the High Command there is to be no wastage of life.'¹⁰

Strategisch luchtoffensief

Behalve een landaanval overwogen de geallieerden om een strategisch luchtoffensief tegen Duitsland te beginnen in reactie op Hitlers aanval op Polen. In de jaren dertig werd er veel waarde gehecht aan de kracht van het luchtwapen. In militaire kringen was het idee wijdverspreid dat grootschalige bombardementen op industriegebieden en op bevolkingscentra een tegenstander op de knieën zou kunnen dwingen zonder dat de inzet van een landleger nodig zou zijn. Frankrijk bezat in september 1939 echter slechts een zwakke luchtmacht. De Britten beschikten daarentegen wel over een omvangrijk arsenaal van zware en lichte bommenwerpers. De Britse regering was echter aan het begin van de oorlog nog zeer terughoudend om haar luchtmacht in te zetten om de Polen te steunen. Toen Minister voor Luchtvaart Kingsley Wood op 5 september 1939 werd benaderd met het idee om met brandbommen het Zwarte Woud aan te vallen, antwoordde hij: 'Oh you can't do that, ...that's private property. You'll be asking me to bomb the Ruhr next.'¹¹ Churchill liet op 13 september 1939 weten dat het in het Britse belang was om niet de eerste stap in de luchtoorlog te maken om de Amerikaanse opinie niet negatief te beïnvloeden. De Amerikaanse President Roosevelt had immers direct na het uitbreken van de oorlog de strijdende partijen gemaand om geen onverdedigde steden vanuit de lucht aan te vallen. Zowel Frankrijk als het Verenigd Koninkrijk hadden zich op 2 september 1939 publiekelijk achter deze oproep geschaard. Churchill vond daarom dat de eerste vrouwen en kinderen die getroffen zouden worden door een luchtaanval Engels moesten zijn en niet Duits. Ook de Fransen wilden geen omvangrijke luchtoorlog ontketenen. Gamelin berichtte Daladier op 9 september 1939 dat het geallieerde vliegtuigen verboden was om vijandelijk territorium te bombarderen uit vrees voor een Duitse reactie.¹² Het verslag dat

Daladier gaf over het eerste *Supreme War Council* aan de Amerikaanse ambassadeur Bullitt was dan ook hypocriet: 'Daladier was really shocked by the cynical selfishness of Chamberlain's attitude towards the bombardment of Poland and his refusal to use the modern, excellent and numerous English bombing planes for the bombardment of military objectives in Germany.'¹³

Dat een grootschalig strategisch luchtoffensief tegen Duitsland voorsnog uitbleef betekende niet dat de *R.A.F.* geen operaties boven Duitsland uitvoerde. Het merendeel van de Britse vluchten in het Duitse luchtruim had tot doel om pamfletten met opruiende teksten te strooien en niet om vijandelijke doelen te bombarderen. Zo wierpen al in de eerste nacht na de Britse intrede in de oorlog tien Britse bommenwerpers meer dan vijf miljoen vellen papier uit boven Duitsland. Velen in het Verenigd Koninkrijk hadden kritiek op deze, in hun ogen zinloze, inzet van de strategische luchtmacht. De secretaris van de Minister van Buitenlandse Zaken, Harvey, schreef in zijn dagboek op 11 september 1939: 'More paper-dropping by the R.A.F. over Germany. There is increasing criticism of the latter activity in America, among neutrals, in France and at home, while the Germans are said also to be laughing at it. I am sure it is a mistake to continue this business, which is becoming ludicrous, while the Poles are being bombed to pieces. Either we should drop bombs or not fly at all.'¹⁴ Air Marshal Harris merkte later op dat door deze inspanningen van de *R.A.F.* de Duitse bevolking voor de duur van de oorlog in ieder geval voldoende toilet papier beschikbaar had gekregen.¹⁵

Ondanks het feit dat Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk omwille van Polen de oorlog aan Duitsland verklaarden, waren ze in september 1939 niet van plan om daadwerkelijk op grote schaal militair te interveniëren. Tijdens stafgesprekken in Londen in het voorjaar van 1939 hadden de geallieerden al afgesproken dat zij na een Duitse aanval op Polen geen overhaaste aanval op Duitsland zouden uitvoeren. De Britse *Chiefs of Staff* hadden in juli 1939 aangegeven dat het lot van Polen afhankelijk zou zijn van het verslaan van Duitsland door de geallieerden op lange termijn. Ook de Fransen wisten dat zij hun belofte aan Polen voor substantiële bijstand niet konden waar maken. Gamelin was tijdens de *Conseil supérieur de la Guerre* van 23 augustus 1939 pessimistisch en hij verklaarde weinig hulp te kunnen bieden aan de Polen. De Franse opperbevelhebber wilde wachten met een groot offensief tegen Duitsland tot de Britten hun troepen naar het Continent hadden overgebracht en de geallieerde luchtmacht aanzienlijk versterkt zou zijn. Hij schatte in dat deze voorwaarden pas medio 1941-1942 zouden worden vervuld.¹⁶ De Britse Premier Chamberlain leek ook geen haast met de oorlog te hebben. Hij verklaarde op 9 september 1939 dat het minstens drie jaar zou duren voordat alle natuurlijke hulpbronnen van het Verenigd Koninkrijk gemobiliseerd zouden zijn.¹⁷

De geallieerde oorlogsplanning kreeg al een tegenslag te verduren doordat de Duitse veldtocht in Polen veel sneller verliep dan verwacht. De Fransen en de Britten waren er vanuit gegaan dat de oorlog in Polen enkele maanden zou duren zodat zij meer tijd hadden om hun krijgsmacht op te bouwen.¹⁸ Zo vertelde Gamelin aan de Franse legertop op 23 augustus 1939 dat de Polen minimaal zes maanden zouden kunnen standhouden.¹⁹ Het feit dat de Polen binnen zes weken capituleerden kwam dan ook als een onaangename verrassing.

Conclusie

Hoewel een aantal militairen en historici na de oorlog verklaarde dat een krachtig offensief van Frankrijk tegen Duitsland meteen na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een grote kans van slagen zou hebben gehad, ontbrak het binnen de militaire en politieke leiding van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk volledig aan overtuiging dat een snelle aanval op

Duitsland kans van slagen had.²⁰ Voorzichtigheid was troef bij de geallieerden eind 1939. De Fransen en de Britten wilden afwachten en eerst volledig mobiliseren voordat zij zouden overgaan tot het offensief.²¹

De geallieerde strijdkrachten. Samenstelling en vechtwijze

Frankrijk was eind jaren dertig van de vorige eeuw ernstig achterop geraakt bij zijn grote rivaal Duitsland wat betreft mankracht voor de krijgsmacht. Frankrijk telde in 1939 42 miljoen inwoners, het Verenigd Koninkrijk 47 miljoen en Duitsland 79 miljoen. Was de verhouding jonge mannen tussen de 20 en 34 jaar tussen Frankrijk en Duitsland in 1914 nog 1 tegen 1,6 geweest, in 1939 bedroeg dit al 1 tegen 2. Door zijn lage geboortecijfers had Frankrijk bij de start van de Tweede Wereldoorlog al een half miljoen minder mannen ter beschikking voor de strijdkrachten dan in 1917. Om deze demografische achterstand te compenseren mobiliseerde Frankrijk in september 1939 bijna 30 jaargangen, inclusief de lichte uit 1909. Om het gebrek aan officieren op te vangen bleven luitenanten tot hun 54ste en kapiteins tot hun 57ste oeropbaar. Frankrijk bezat hierdoor weliswaar een groot maar tevens ook oud leger.²² In de meidagen van 1940 waren ruim vijf miljoen Fransen onder de wapenen, waarvan meer dan 2,5 miljoen in fronteenheden van de landmacht, 150.000 in de luchtmacht en 182.000 in de marine. Daarnaast waren 202.000 soldaten in Afrika en 61.000 in het Midden Oosten gestationeerd. Meer dan twee miljoen militairen vervulden taken achter de linies, zoals het bouwen van forten en stellingen of het verrichten van bewakingsdiensten.²³

Geallieerde divisies

Toen de Fransen op 21 september 1939 hun mobilisatie voltooid hadden, telde hun leger 81 infanteriedivisies, waarvan er veertien in Afrika waren gelegerd, twee gemechaniseerde divisies (*DLM [Division Légère Mécanique]*), drie cavaleriedivisies (*DLC [Division Légère de Cavalerie]*), zeven cavaleriebrigades en vijftien vestingdivisies voor dienst in de Maginotlinie. Van de 67 Franse infanterie divisies in Europa waren er 30 regulier, negentien behoorden tot de eerste lijn reserve (A) en achttien tot de tweede lijn reserve (B). Tot drie jaar na het vervullen van de dienstplicht werden reservisten geplaatst in een reguliere eenheid, daarna zestien jaar lang in een A-reserve eenheid en vervolgens acht jaar in een B-reserve eenheid. De soldaten in de B-reserve infanteriedivisies waren dus meer dan 36 jaar oud en hadden in een grijs verleden niet meer dan één jaar in het leger gediend. Bovendien waren de tweedelijn reservisten slecht uitgerust. De B-reserve eenheden beschikten zelden over voldoende anti-tank- en luchtdoelgeschut en zij hadden minder artillerie en mortieren dan andere Franse divisies. Waar eenderde van alle officieren in een reguliere divisie en ongeveer 25% van alle officieren in een A-reserve infanteriedivisie tot het beroepskader behoorden, waren alle officieren in een B-reserve infanteriedivisie reservisten.²⁴

In de winter van 1939-1940 werden enkele nieuwe divisies geformeerd, waaronder drie tankdivisies (*DCR [Division Cuirassé]*), één gemechaniseerde divisie, drie lichte infanteriedivisies die in april 1940 in Noorwegen zouden worden ingezet, en vier infanteriedivisies. Dit was een echter maar een beperkte uitbreiding vergeleken met de Duitsers, die gedurende dezelfde periode meer dan 50 nieuwe divisies zouden opstellen. Door het tekort aan mankracht werd begin 1940 het plan afgeblazen om in vijf maanden tijd nog eens twaalf infanteriedivisies te formeren. De personele schaarste dwong de Fransen ertoe onderdanen uit de overzeese gebieden in dienst te nemen. Twee van de infanteriedivisies die nog begin 1940 konden worden opgericht

waren de 6e en 7e Noord-Afrikaanse divisie. Van alle Franse infanteriedivisies gestationeerd in Europa waren er zeven samengesteld met soldaten afkomstig uit Noord-Afrika en acht met soldaten uit andere koloniale gebieden.²⁵ Op 5 mei 1940, kort voor de Duitse aanval, beschikte Frankrijk in West-Europa over 33 reguliere infanteriedivisies, waarvan zeven gemotoriseerde divisies (*DIM* [*Division d'Infanterie Mécanique*]), 20 A-reserve infanteriedivisies en achttien B-reserve infanteriedivisies (met nog eens vijf in oprichting), vijftien speciale vesting-, berg- of lichte divisies, vijf cavaleriedivisies, drie tankdivisies (met nog een vierde in oprichting) en drie gemechaniseerde divisies (met nog een vierde in oprichting): in totaal 104 divisies (waarvan zeven in oprichting).²⁶

De Britten leverden in 1939-1940 maar een bescheiden bijdrage aan de geallieerde oorlogsspanning ter land. Gedurende het interbellum had het Verenigd Koninkrijk zijn landmacht ernstig verwaarloosd. Zelfs in april 1938, toen de oorlogsdreiging duidelijk toenam, concludeerde de Britse regering dat een mogelijke oorlogsspanning tegen Duitsland grotendeels gericht moest worden op de inzet van de vloot en de luchtmacht. De rol van de landmacht was beperkt tot de verdediging van het thuisland en de overzeese bezittingen. Pas door de vermeende crisis rond Nederland begin 1939 en door de Duitse bezetting van Praag op 15 maart 1939 lieten de Britten hun beleid varen om geen strategische verplichting aan te gaan voor de inzet van een expeditieleger op het Europese vasteland.²⁷ De introductie van de dienstplicht op 27 april 1939 en een omvangrijk herbewapeningsprogramma waren noodzakelijke voorwaarden voor de opbouw van een Engels landleger. Op 26 september 1939, vier weken na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, staken de eerste twee divisies van het *British Expeditionary Force* (*B.E.F.*) het Kanaal over. De opbouw van het Britse contingent in Frankrijk verliep echter traag. In oktober 1939 telde het *B.E.F.* vier, in januari 1940 zes en in april negen divisies. Één andere Britse divisie maakte geen deel uit van het *B.E.F.* maar was in de Maginotlinie gelegerd. Drie slecht uitgeruste Britse territoriale divisies werden ook nog in april 1940 naar Frankrijk over gebracht. Omdat zij nog in training waren, maakten zij op 10 mei 1940 deel uit van de reserve van het Franse opperbevel. Na de start van de Duitse aanval werden daarboven op ook nog vanuit het Verenigd Koninkrijk de 1e Canadese divisie, de 52e Britse Infanteriedivisie en de 1e Britse Tankdivisie in Frankrijk in de strijd geworpen.

De Britse regering had kort na de oorlogsverklaring tegen Duitsland het plan opgevat om het leger in twee jaar tijd uit te breiden tot 55 divisies, waarvan twintig divisies bestemd waren voor de inzet in Frankrijk. Deze opzet was, vergeleken met de inspanning die het land gedurende de Eerste Wereldoorlog leverde, weinig ambitieus. In de vorige wereldoorlog hadden de Britten in totaal 95 divisies geformeerd: 74 Britse, veertien uit de Dominions en zeven uit India. De Britse Minister van Oorlog Hore-Belisha stelde daarom in het kabinet voor, te streven naar een landmacht van 100 divisies, waardoor de Britse bijdrage aan de geallieerde strijd vergelijkbaar zou worden met die van Frankrijk. De uitrustings- en trainingsachterstand van het Britse leger was, door de jarenlange verwaarlozing, echter niet zo gemakkelijk te herstellen. In reactie op de voorstellen schreef de Britse Minister van Financiën, Maugham, dat het uitrusten van meer dan twintig divisies het land al bankroet zou maken.²⁸ Volgens de Britse chef van de Generale Staf Ironside was het formeren van 36 divisies in twee jaar tijd het hoogst haalbare. In het derde oorlogsjaar zou het aantal divisies mogelijk tot 55 kunnen groeien.²⁹ Op een totaal van meer dan 100 Franse divisies hadden op 10 mei 1940 de dertien Britse divisies die op het continent waren gelegerd meer een politieke dan een echt militaire waarde.

Op het moment van de Duitse aanval op West-Europa hadden de geallieerden aan het Westfront bijna drie miljoen man, verdeeld over 117 divisies. De Belgische en Nederlandse krijgsmachten beschikten bij elkaar over meer dan één miljoen soldaten in respectievelijk 22 en tien divisies. De Duitse invasiemacht telde 3,3 miljoen man in 136 divisies. Alles bij elkaar waren de geallieerde strijdkrachten in aantal divisies en manschappen dus op zijn minst gelijkwaardig aan het Duitse leger.³⁰

Materieel

Niet alleen had Frankrijk in mankrachtpotentieel een smallere basis dan Duitsland, ook de omvang van zijn economie bleef achter bij zijn buurland. Zo waren kort voor de Tweede Wereldoorlog veertien miljoen arbeiders werkzaam in de Duitse industrie terwijl het aantal werknemers in de Franse industrie vijf en één half miljoen bedroeg.³¹ De beschikbare industriële capaciteit bepaalde in belangrijke mate de mogelijkheden om de krijgsmacht uit te rusten. Frankrijk had als voordeel boven Duitsland dat het nog over een groot wapenarsenaal uit de vorige Wereldoorlog beschikte. De geallieerden hadden hierdoor een groot overwicht in artillerie. Waar het Duitse leger in 1940 beschikte over 7.710 stukken veldgeschut, waren de Franse en Britse eenheden aan het Westfront uitgerust met maar liefst 11.980 kanonnen. Veel van de geallieerde artillerie was echter verouderd. Zo bestond de helft van alle Franse kanonnen uit de beroemde *Canon de 75 mle*, model 1897. Het standaard veldgeschut van het Duitse leger, het 10.5 cm *Feldhaubitze 18* uit 1935, was van een zwaarder kaliber. Omdat de Duitsers de herbewapening eerder waren begonnen dan de geallieerden beschikten zij in 1940 over veel meer moderne wapensystemen, zoals antitankkanonnen en luchtdoelgeschut. Franse soldaten waren ook, in tegenstelling tot de Duitse troepen, nog nauwelijks uitgerust met de nieuwste infanteriewapens zoals handmitrailleurs of vlammenwerpers.³²

Onder de dreiging van een nieuwe oorlog waren de Fransen vanaf 1936 begonnen hun krijgsmacht op te bouwen. Werd in 1934 nog één vijfde van alle Franse overheidsuitgaven besteed aan defensie, in 1938 was dit al opgelopen tot eenderde. In 1939 spendeerden de Fransen al de helft van de totale staatsbegroting aan de krijgsmacht. De Franse totale defensie uitgaven waren in dat jaar dan ook zelfs hoger als die in het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog.³³ Het Franse parlement accordeerde in september 1936 en in maart 1938 bewapeningsplannen ter hoogte van respectievelijk veertien en twaalf miljard francs. Het meeste van deze uitgaven was bestemd voor de aanschaf van gemotoriseerd materieel, tanks, artillerie en in het bijzonder antitank- en luchtafweergeschut.³⁴ De leveranties door de Franse wapenindustrie bleven in eerste instantie achter bij de planning, maar in de loop van de *Drôle de Guerre* verbeterde de productie sterk. Zo steeg het aantal geleverde antitankkanonnen van 140 in september 1939 naar 524 in april 1940.³⁵ De Fransen hadden hun inhaalrace echter te laat ingezet. In mei 1940 had het Franse leger ruim 6.000 antitankkanonnen in gebruik, maar de Duitsers bezaten er twee keer zoveel.³⁶ De situatie bij de Franse luchtafweer was illustratief voor het gebrek aan moderne wapensystemen in hun krijgsmacht. Tegenover de 3.800 zware en middelzware luchtafweerkkanonnen van de Fransen stonden bij de Duitsers ruim 9.300 stukken luchtdoelgeschut opgesteld. Bovendien waren 913 Franse luchtafweerkkanonnen gebaseerd op het verouderde 75 mm veldgeschut uit 1897. Van het moderne Franse 90 mm luchtafweerkanon waren er op 10 mei 1940 pas zeventien stukken in gebruik. De Britse divisies van het *B.E.F.* waren in vergelijking met de Franse eenheden beter uitgerust wat betreft gemotoriseerd materieel, maar hadden ook een tekort aan antitankgeschut.³⁷

Van alle moderne wapensystemen hadden de Fransen alleen op het gebied van tanks een voorsprong op de Duitsers, zowel in kwalitatieve als in kwantitatieve zin. Tot aan mei 1940 fabriceerden de Fransen 4.188 tanks van in totaal 60.000 ton tegenover een Duitse productie van 3.862 tanks van in totaal 36.000 ton. De geallieerden hadden bij de start van het Duitse offensief 3.254 Franse en 310 Britse tanks beschikbaar aan het Westfront. De meeste Franse en Britse tanks waren bovendien beter bewapend en bepantserd dan hun Duitse tegenstanders. Op 10 mei 1940 telden de Duitse strijdkrachten 2.439 tanks, waarvan 1.487 lichte *PzKpfw I's* en *PzKpfw II's*, slechts bewapend met een mitrailleur of een 20 mm kanon. De zwaarste Franse tank, de *Char B bis*, had een gewicht van 32 ton, een bepantsering van maximaal 60 mm en was bewapend met een 47 en 75 mm kanon. De zwaarste Duitse tank, de *PzKpfw IV*, had een gewicht van negentien ton, een bepantsering van maximaal 30 mm en was bewapend met een kort 75 mm kanon.³⁸

Ook ten behoeve van de luchtmacht startten de Fransen een omvangrijk herbewapeningsprogramma om hun uitrustingsachterstand op de Duitse *Luftwaffe* in te lopen. *Plan V* uit maart 1938 voorzag erin het aantal militaire vliegtuigen in vier jaar tijd te verzesvoudigen tot 4.739. Desondanks telde de Franse luchtmacht bij het uitbreken van de oorlog nog slechts 549 jachtvliegtuigen, waarvan er 418 als modern beschouwd konden worden en 186 bommenwerpers en 377 verkenningstoestellen, die alle verouderd waren.³⁹ Onder druk van de oorlog zagen de Fransen zich gedwongen hun inspanningen te vergroten. *Plan V renforcé* uit september 1939 had tot doel om de Franse luchtmacht vóór het einde van het jaar 1940 op een omvang van 8.176 vliegtuigen te brengen waaronder ruim 3.000 gevechtstoestellen (voornamelijk jagers, bommenwerpers en verkenners bestemd voor de eerste lijn). De rest van de luchtstrijdkrachten zou moeten bestaan uit trainings-, transport- en reservevliegtuigen. Het plan betekende dat in vijftien maanden tijd 6.350 vliegtuigen zouden moeten worden aangeschaft.⁴⁰ Hierdoor steeg de productie van Franse militaire vliegtuigen van 254 in oktober 1939 naar 434 in mei 1940. Volgens planning hadden echter in oktober 1939 422 en in april 1940 1.430 toestellen van de lopende band moeten rollen. Gedurende de *Drôle de Guerre* produceerden Franse fabrieken in totaal 2.815 vliegtuigen, waaronder 1.752 eerste lijnstoestellen.⁴¹ Veel van deze Franse gevechtsvliegtuigen waren bovendien gebaseerd op oude ontwerpen en daardoor inferieur aan de meeste Duitse toestellen. Pas in het voorjaar van 1940 kwamen de nieuwste typen Franse bommenwerpers en jagers in kleine aantallen in dienst die wel opgewassen bleken tegen de beste Duitse vliegtuigen. Frankrijk plaatste ook grote orders in de Verenigde Staten. Van de rond de 5.000 bestelde vliegtuigen waren echter ten tijde van de Duitse aanval nog maar 200 toestellen door de Amerikanen geleverd.

Op 10 mei 1940 had de Franse luchtmacht slechts 637 jagers, 242 bommenwerpers en 489 verkenningstoestellen aan het front gestationeerd. Veel Franse vliegtuigen werden echter in het achterland in reserve gehouden. De Britse luchtmacht had 456 vliegtuigen, waaronder 261 jagers en 135 bommenwerpers naar het Continent gezonden. In het Verenigd Koninkrijk zelf waren nog eens minstens 850 toestellen, waaronder 300 zware bommenwerpers, gestationeerd. De Belgische en Nederlandse luchtmachten telden respectievelijk 250 en 175 vliegtuigen.⁴² Doordat de *Luftwaffe* beschikte over 4.020 direct inzetbare vliegtuigen, waaronder 1.559 bommenwerpers en 1.220 jachtvliegtuigen, hadden de Duitsers bij de start van hun aanval op West-Europa in mei 1940 een duidelijk luchtoverwicht.⁴³

De Franse operationele doctrine

Frankrijk liep op het gebied van de militair-technologische ontwikkeling dus niet achter en

zijn krijgsmacht beschikte over het algemeen over de modernste wapensystemen, hoewel niet in de aantallen waarover de Duitsers beschikten. Belangrijker dan het bezit van moderne wapensystemen is echter de manier waarop deze worden ingezet. De Franse legerleiding schoot hierin ernstig tekort omdat zij gedurende het interbellum niet in staat bleek haar militaire doctrine aan te passen aan de nieuwste militair-operationele ontwikkelingen. Ondanks het feit dat er sinds 1918 grote technische vooruitgang was geboekt in het luchtwapen en de mechanisatie van legers, werd de Franse wijze van oorlogvoering nog steeds gedomineerd door de ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog. De Franse militaire doctrine was gericht op de statische verdediging waarbij een dominante rol voor de vuurkracht van artillerie en machinegeweren was voorzien.⁴⁴ Symbolisch voor deze Franse visie van oorlogvoering stond de Maginotlinie. In 1930 startten de Fransen met de bouw van een 1.500 kilometer lange verdedigingslinie van de Franse grens met Italië, langs de Zwitserland en Duitsland tot aan het Kanaal. De linie, genoemd naar een voormalige Franse Minister van Oorlog, bestond uit 5.800 kleine en grote kazematten. De ruggengraat van de Maginotlinie, centraal gelegen tussen de grens met Zwitserland tot aan de stad Sedan, vormden de 39 *Gros Ouvrages*, forten bestaande uit een combinatie van geschutskazematten en ondergrondse ruimten voor de manschappen. In het zuidelijke gedeelte van de linie werden alleen kleine bestaande forten gemoderniseerd. Langs de Belgische grens werden uit kostenoverwegingen alleen lichte verdedigingswerken gebouwd. De totale kosten van de Maginotlinie bedroegen uiteindelijk tien miljard francs. Deze enorme inspanning richtten de Fransen op een vorm van oorlogvoering, namelijk statische verdediging, die in feite in 1940 al uit de tijd was. Het Franse vertrouwen in fortificaties was mede gebaseerd op de gewonnen slag bij Verdun in 1916.⁴⁵

Gezien de geografische positie van Frankrijk en de Duitse overmacht in mankracht en industrie kan de bouw van de Maginotlinie echter ook als een logische strategische keuze worden beschouwd. Het verdedigingsstelsel was van grote invloed op de Duitse operationele plannen. Door de Maginotlinie werden de Duitsers afgeschrikt om Frankrijk frontaal aan te vallen en maakten zij uiteindelijk op 10 mei 1940 een omtrekkende beweging via de Lage Landen. De Fransen beseften dat het bouwen van verdedigingswerken alleen niet voldoende zou zijn om een toekomstige oorlog tegen Duitsland te kunnen winnen. Naast de Maginotlinie, bemand door reservisten, diende er een krachtige professionele strijdmacht te worden gevormd bestaande uit mobiele eenheden. De Britse generaal-majoor Fuller, voorvechter van de mobiele oorlogvoering, schreef in dit verband: 'It [de Maginotlinie] was a shield, it wanted a sword, and not yet another shield to extend it to the English Canal. Instead of being a sword, the French field army was a broomstick.'⁴⁶

De opvattingen van de Franse legerleiding over de gemechaniseerde oorlogvoering, het gebruik van moderne communicatiemiddelen of de samenwerking tussen luchtmacht en landmacht waren op een enkele uitzondering na hopeloos ouderwets. Illustratief voor de Franse houding ten opzichte van de moderne oorlogvoering was dat men zich in de meidagen van 1940 volledig verkeek op de snelheid waarmee de operaties verliepen.⁴⁷ Via waarnemers hadden de geallieerden kennis genomen van de Duitse wijze van optreden tijdens de Poolse veldtocht waarbij de Duitse tanks, ondersteund door de luchtmacht, in een snelle opmars de oorlog hadden beslist.⁴⁸ De Franse legerleiding had echter geconcludeerd dat door de Maginotlinie en door het feit dat de Franse troepen beter bewapend en uitgerust waren dan de Polen, het Duitse leger niet in staat zou zijn om op dezelfde wijze aan het Westfront te opereren.⁴⁹

De militair-operationele ontwikkeling gedurende het interbellum werd in het bijzonder gekenmerkt door het feit dat niet langer de statische verdediging maar de mobiele oorlogvoering zou

domineren. De Fransen onderkenden wel het belang van de tank en bouwden het wapen in grote aantallen. Waar de Duitsers al hun tanks concentreerden in tien pantserdivisies met daarin ook een uitgebalanceerde ondersteuning van artillerie en infanterie, kenden de Fransen echter drie verschillende typen tankdivisies (*DLM*, *DCR* en *DLC*). Bovendien waren er nog bijna 2.000 Franse tanks verdeeld over ongeveer veertig zelfstandige bataljons, die toegevoegd waren aan infanteriedivisies. In de praktijk bleek geen van de Franse tankdivisies goed te zijn samengesteld wat betreft de verhouding tussen tank, artillerie en infanterie. Ook de training, communicatiemiddelen en bevoorrading van de Franse tankeenheden waren veelal slecht verzorgd. Ondanks het feit dat Frankrijk over kwalitatief beter materieel beschikte was zijn tankwapen hierdoor lang niet zo effectief als de Duitse pantsers.⁵⁰

Conclusie

De geallieerde nederlaag in 1940 werd lange tijd door de Fransen toegeschreven aan de enorme Duitse overmacht aan troepen en materieel. De laatste 20 jaar is dit beeld nadrukkelijk genuanceerd. Wanneer de geallieerde en Duitse strijdkrachten van 10 mei 1940 met elkaar worden vergeleken dan hadden de geallieerden juist een klein overwicht in aantal troepen, tanks en artillerie. De Duitsers bezaten daarentegen meer vliegtuigen en moderne wapensystemen zoals antitankkanonnen en luchtdoelgeschut. Al met al moet de conclusie zijn dat beide krijgsmachten aan elkaar gewaagd waren. De strijd zou worden beslist door de wijze waarop beide strijdkrachten zouden worden ingezet. Of zoals de Franse oud-generaal en militair historicus Bruno Chaix het treffend verwoordde, een confrontatie tussen de offensieve doctrine van de 'guerre de mouvement rapide' van de Duitsers tegenover de defensieve doctrine van de 'guerre de position' van de geallieerden.⁵¹

De verhouding tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk

In hun strijd tegen Duitsland in 1939-1940 waren Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk tot elkaar veroordeeld. Beide landen waren afhankelijk van elkaar in die zin dat elk op eigen kracht de oorlog niet zou kunnen winnen. Voor de Fransen was samenwerking met de Britten essentieel. Frankrijk was zich na de Eerste Wereldoorlog bewust van zijn kwetsbaarheid en concludeerde dat het in een nieuw conflict met Duitsland de steun van bondgenoten nodig had. De Fransen zagen in de loop van de tweede helft van de jaren dertig het hele *cordon sanitaire* dat het om Duitsland had gebouwd in elkaar storten. Van al zijn bondgenoten was na het verlies van Italië in 1935, België in 1936, Tsjechoslowakije in 1938 en Polen in 1939 alleen het Verenigd Koninkrijk nog over. De inzet van de industriële macht en het koloniale rijk van de Britten aan hun zijde was in Franse ogen onontbeerlijk als compensatie van het Duitse demografische en economische overwicht op hun land.⁵²

De Britse politiek

Ook het Verenigd Koninkrijk voelde zich in toenemende mate bedreigd door Duitsland. Al begin 1939 hadden de Britten alarm geslagen over een dreigende Duitse aanval op Nederland. De onafhankelijkheid van Nederland en België werden als cruciaal voor de strategische positie van het Verenigd Koninkrijk beschouwd.⁵³ De verschillende Britse regeringen hadden echter gedurende het interbellum de minste financiële prioriteit bij de landmacht gelegd en het land bezat in september 1939 niet de krijgsmacht die een Duitse invasie van de Lage Landen kon voorkomen. Alleen het Franse leger zou de Britse belangen op het Europese Continent

kunnen verdedigen. Bovendien moest het Verenigd Koninkrijk zijn beschikbare militaire middelen verdelen met het oog op zijn wereldwijde verplichtingen. Dit uitte zich onder andere in het feit dat de drie Britse krijgsmachtgedelen hun eigen prioriteiten kenden, treffend beschreven door Barry Posen: ‘The Royal Navy wanted to go to the Pacific and fight the Japanese. The RAF wanted to bomb Germany. The army was interested in the various “imperial police” duties, and in 1933 worried about a Soviet attack on the North West Frontier of India.’⁵⁴ In dit opzicht was er sprake van een strategisch belangenconflict tussen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Waar de Fransen zich grotendeels concentreerden op hun thuisland, hielden de Britten voortdurend rekening met hun Imperium, in het bijzonder met de verdediging van de verbindingen met hun overzeese gebieden.⁵⁵ Hierdoor was het Verenigd Koninkrijk steeds terughoudend tegenover het aangaan van vergaande verplichtingen op het Europese Continent.

Omdat de Britse regering beseftte dat zij niet in staat was haar wereldwijde belangen tegelijk en overal te verdedigen had zij een oorlog willen vermijden. Toen de oorlog begin september 1939 toch uitbrak bonden de Britten met de nodige tegenzin de strijd aan met Duitsland. Premier Chamberlain toonde zich weinig strijdlustig toen hij schreef: ‘how I hate and loathe this war, I was never meant to be a War Minister.’⁵⁶ In Britse regeringskringen waren daarom ook veel aanhangers van vredesbesprekingen met de Duitsers. Anderen hoopten op een snelle en gemakkelijke overwinning door het geven van steun aan een mogelijke coup tegen Hitler door de Britse geheime dienst.⁵⁷

Wat hun strijdkrachten betreft vulden de Britten en Fransen elkaar goed aan. Waar Frankrijk een grote landmacht bezat, beschikten de Britten over een sterke luchtmacht met strategische bommenwerpers en moderne jachtvliegtuigen. Frankrijk oefende vanaf het uitbreken van de oorlog dan ook grote druk uit op het Verenigd Koninkrijk om meer landmacht- en luchtmachteenheden naar het Continent te verplaatsen. De Fransen wilden vooral meer ondersteuning door Britse jachtvliegtuigen en luchtafweergeschut. De Britten wensten echter het belangrijkste deel van hun luchtmacht en luchtafweer voor de bescherming van het eigen thuisfront achter de hand houden door deze niet in Frankrijk in te zetten. Zij zagen de Duitse luchtaanvalen als grootste bedreiging voor hun land. Zo had de Britse Luchtmachtstaf in mei 1939 al geopperd dat 1.000 Duitse bommenwerpers veertien dagen lang Londen zouden gaan bestoken.⁵⁸ Eind oktober 1939 verspreidde de Britse ambassade in Belgrado het gerucht dat Duitsland een invasie van het Verenigd Koninkrijk door 5.000 vliegtuigen en 80.000 soldaten, onderwie 12.000 parachutisten, aan het voorbereiden was. Churchill stelde onmiddellijk voor om één van de vier Britse divisies weer uit Frankrijk terug te halen. Pas nadat de Britse Minister van Oorlog Hore-Belisha aangaf dat de bron van het bericht als zeer onbetrouwbaar gold, ebde de paniek weg. Ook in de maanden daarna bleef de Britse vrees voor een Duitse invasie echter latent aanwezig. In april 1940 had de Britse legerleiding zelfs de durf om aan generaal Vuillemin, de bevelhebber van de Franse luchtmacht, te vragen of Franse jachtvliegtuigen in het Verenigd Koninkrijk konden worden gestationeerd vanwege het gevaar van de *Luftwaffe*.⁵⁹

De Fransen waren duidelijk ontevreden over de Britse inspanning ten behoeve van de gemeenschappelijke oorlogvoering. Eind november 1939 deed de Franse Minister van Financiën Reynaud zijn beklag in Londen over het feit dat de Fransen naar zijn zeggen één op de acht mannen hadden gemobiliseerd en de Britten slechts één op de 40. Toen de Britten hierop reageerden door te vertellen dat zij over te weinig materiaal beschikten om meer troepen uit te rusten, stelde hij voor om Franse eenheden te demobiliseren en hun materieel aan de Britten

af te staan.⁶⁰ De Britse terughoudendheid om troepen naar het Continent te sturen voedde bij de Franse publieke opinie het beeld dat het Verenigd Koninkrijk zou vechten tot de laatste Fransman. Half oktober 1939 bestond het *B.E.F.* pas uit vier divisies. Naar de mening van Churchill was dit slechts een bijdrage van symbolische aard. In 1914 had het Verenigd Koninkrijk binnen twee weken vijf goed uitgeruste infanterie- en twee cavaleriedivisies naar Frankrijk gestuurd. De Britse regering probeerde de Fransen ervan te overtuigen dat een grotere inzet van Britse troepen helemaal niet nodig was omdat het Franse leger sterk genoeg zou zijn. De Franse ambassadeur in London, Corbin, rapporteerde op 18 oktober 1939: ‘Les Anglais ont, d’une manière générale, une telle confiance dans l’armée française qu’ils sont tentés de considérer leur concours militaire comme un témoignage de solidarité plutôt que comme une nécessité vitale.’⁶¹

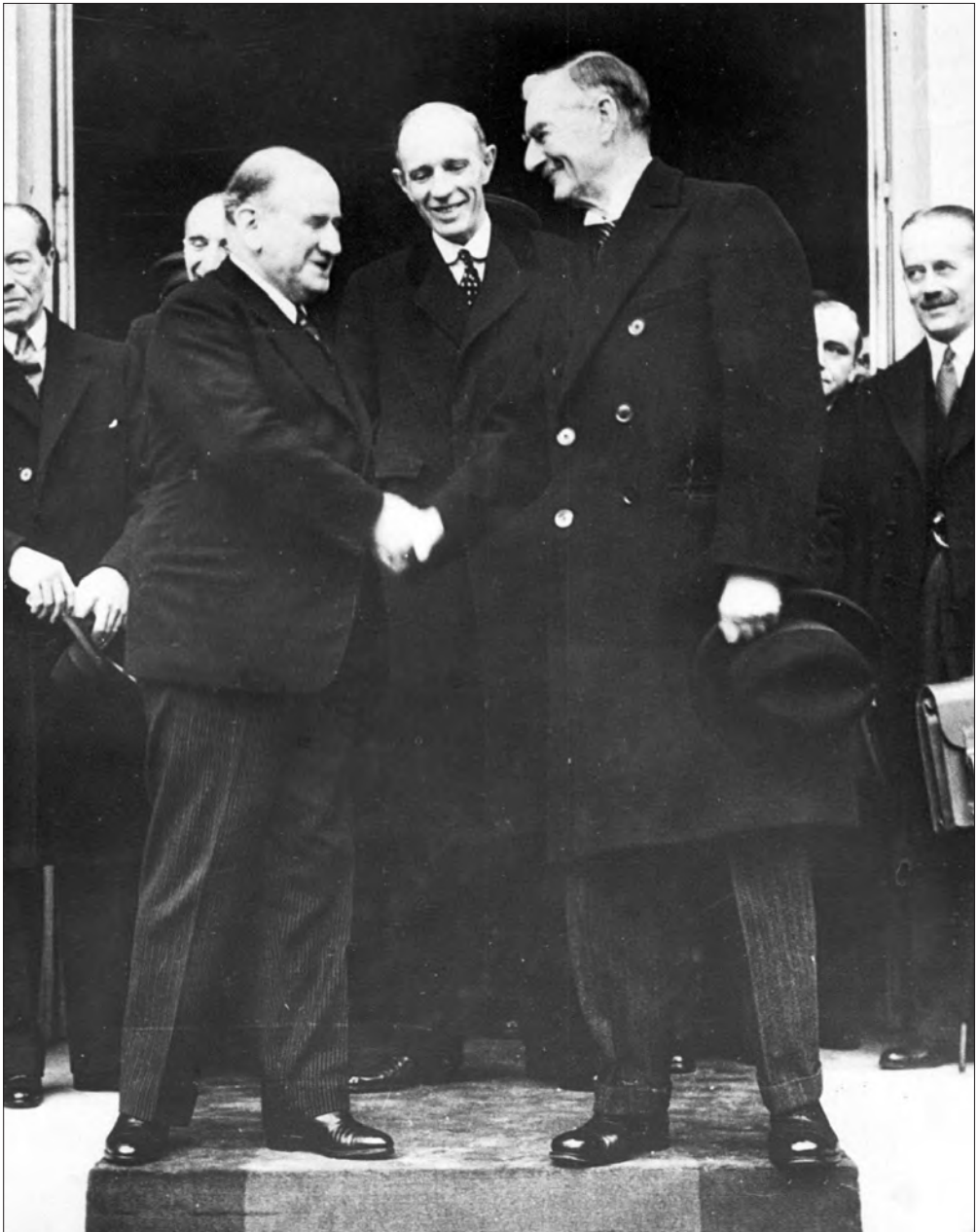
Het beleid van het Verenigd Koninkrijk kan worden beschouwd als een ‘buck-passing’ strategie, waarbij de lasten voor het waarborgen van de Britse belangen op het Europese vasteland werden doorgeschoven naar Frankrijk.⁶² Naast het feit dat het Verenigd Koninkrijk slechts beperkte militaire middelen had om zijn wereldwijde verplichtingen te verdedigen speelden hun ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog hierbij een grote rol. Het Westfront ontaardde in 1914 in een loopgravenoorlog en kostte het Verenigd Koninkrijk in vier jaar tijd bijna één miljoen doden en meer dan twee miljoen gewonden. De Britten vreesden in 1939 dat de strijd in Europa opnieuw veel slachtoffers zou maken.

De verschillen in belangen en bijdragen in de gezamenlijke oorlogsinspanning maakten het voor het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zeer lastig om tot een gezamenlijk oorlogsbeleid te komen. Het belangrijkste geallieerde overlegorgaan was het *Supreme War Council*. Deze raad, waarin van beide landen onder andere de premiers, de ministers van Buitenlandse Zaken en van Oorlog en de belangrijkste militaire bevelhebbers zitting hadden, kwam gedurende de *Drôle de Guerre* negen maal bijeen.⁶³ Daarnaast vond er nog veel overleg plaats tussen de Generale Staven van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. De geallieerde bevelstructuur was door het gebrek aan eensgezindheid echter weinig daadkrachtig. Over het algemeen kon pas na lang vergaderen en veel discussie in het *Supreme War Council* overeenstemming worden bereikt over het te voeren beleid. Sommige onderwerpen, zoals grootschalige luchtaanvallen op Duitsland of de geallieerde houding ten aanzien van België, bleven vrijwel iedere keer terugkomen op de agenda.

In het Verenigd Koninkrijk zelf werden de belangrijkste besluiten genomen door het *War Cabinet* met de negen belangrijkste ministers uit de regering. Het *Chief of Staff Committee*, waarin de chef-staven van de drie krijgsmacht delen zitting hadden, was het voornaamste militaire adviesorgaan. De chef van de Britse Generale Staf generaal Ironside beklagde zich over de besluiteloosheid en tegelijk de grote bemoeienis van de politici op het militaire beleid. Hij schreef in zijn dagboek op 18 september 1939: ‘We have only had just under three weeks of war, but it seems truly terrible that we haven’t yet made up our minds what Army we are to make.....The old gentlemen sitting here in London have no idea of the seriousness of the position.....We all seem to cower behind the French Army and the Maginot Line. How can we get a unified command of operations? How are we to stop those stupid conferences of Chiefs of the Staff and War Cabinets, discussing the little details of the nothings that have happened?’⁶⁴

De Franse politiek

In Frankrijk was de verhouding tussen militairen en politici ogenschijnlijk beter. In de *Conseil Supérieur de la Défense Nationale* hadden alle ministers en de hoogste militairen zitting. Dit

De Franse Premier Daladier, de Britse Minister van Buitenlandse Zaken Halifax en de Britse Premier Chamberlain tijdens de vierde bijeenkomst van de *Supreme War Council* in Parijs op 19 december 1939.

(Foto: Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

comité kwam gedurende de *Drôle de Guerre* slechts twee maal bijeen. In oorlogstijd werden de belangrijkste beslissingen genomen in het *Comité de Guerre*, dat werd voorgezeten door de Franse President en dat verder bestond uit de bevelhebbers van de krijgsmachtdelen, de Premier en de Ministers van Defensie, Marine en Luchtmacht. In de praktijk had de Franse Generale Staf meer dan in het Verenigd Koninkrijk of in Duitsland de vrije hand in de militair-operationele planning.⁶⁵ Het Franse militair-strategische beleid werd gedomineerd door generaal Gamelin. Na zijn benoeming tot chef van de Generale Staf in 1931, werd hij zeven jaar later tevens opperbevelhebber van de Franse strijdkrachten. Gamelin kon een grote stempel drukken op de Franse legerleiding omdat hij een reputatie genoot als kundig strateeg en omdat hij goed overweg kon met Daladier, die tot 20 maart 1940 zowel Premier als Minister van Defensie was. Zijn relatie met enkele van zijn ondergeschikten, in het bijzonder zijn directe plaatsvervanger generaal Georges, was echter slecht.

Tenslotte werd het geallieerde oorlogsbeleid ondermijnd doordat de regeringen in zowel het Verenigd Koninkrijk als Frankrijk te lijden hadden van ernstige politieke instabiliteit. In het Verenigd Koninkrijk moest de Minister van Oorlog Hore-Belisha op 5 januari 1940 aftreden. De regering Chamberlain kreeg naar aanleiding van de mislukte expeditie naar Noorwegen op 7 mei 1940 een motie van afkeuring in het Lagerhuis. Hoewel de motie geen meerderheid verwierf, werd de positie van de Premier hierdoor ernstig aangetast. In de morgen van 10 mei 1940, enkele uren na de start van de Duitse aanval op West-Europa, trad Chamberlain af. In Frankrijk was de politieke verdeeldheid gedurende de *Drôle de Guerre* zelfs nog groter. Na een vertrouwenscrisis met het parlement werd op 20 maart 1940 de regering Daladier naar huis gestuurd. Hem werd onder andere besluiteloosheid betreffende de Russische aanval op Finland verweten. Reynaud vormde een nieuwe regering waarin vooralsnog Daladier de post van Minister van Defensie bleef bezetten. De nieuwe Franse premier had echter weinig vertrouwen in Daladier of in zijn protégé Gamelin. Reynaud wilde hen beiden begin mei uit hun functie ontheffen maar werd hiervan door de Duitse aanval op 10 mei 1940 weerhouden.⁶⁶

Conclusie

Het gebrek aan daadkracht en eensgezindheid tussen de geallieerden over het te voeren strategische en operationele militaire beleid tussen september 1939 en mei 1940 was het gevolg van het verschil in belangen en bijdragen ten aanzien van de gezamenlijke oorlogsinspanning en van de politieke instabiliteit in zowel het Verenigd Koninkrijk als Frankrijk.

De geallieerde strategie van ‘une guerre de longue durée’

Over het strategische uitgangspunt van de oorlog waren het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk het eens: de strijd zou een lange uitputtingsslag worden.⁶⁷ De Eerste Wereldoorlog diende hier nadrukkelijk als referentiekader. De angst dat, zoals in de vorige wereldoorlog, de strijd tot grote aantallen slachtoffers zou leiden, was bij de Britten en de Fransen duidelijk aanwezig. In december 1939 meldde de Franse Premier Daladier dan ook opgetogen dat de eerste maanden van de oorlog slechts 2.000 Franse doden hadden gekost in vergelijking tot 450.000 Franse doden in de periode augustus-december 1914.⁶⁸ De ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog toonden volgens velen in de Britten en Franse legerleiding bovendien aan dat de verdediger in het voordeel was ten opzichte van de aanvaller. In de loopgravenoorlog hadden statische wapens zoals artillerie en het machinegeweer gedomineerd. De meeste geallieerde generaals onderschatten in 1939-1940 het belang van de moderne mobiele oorlogvoering.⁶⁹

Afwachtende strategie aan het centrale front

Het feit dat de geallieerde legerleiding ervan uitging dat Duitsland door haar eerder ingezette herbewapening een militaire voorsprong bezat, vormde een extra argument om te kiezen voor een defensieve strategie. Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk hadden tijd nodig om hun demografische en economische potentieel volledig te mobiliseren. De geallieerden wilden pas tot een offensief aan het Westfront overgaan wanneer zij een militair overwicht hadden bereikt. De Britten en Fransen verwachtten voor de opbouw van hun militaire macht tot medio 1941-1942 nodig te hebben. Tot die tijd zouden de geallieerde strijdkrachten Duitsland het initiatief aan het Westfront laten en hoopte men een Duitse aanval aan de Maginotlinie op te kunnen vangen. Voor deze *Fabius* strategie van afwachten sprak bovendien dat de meeste militairen en politici in het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk geloofden dat Duitsland niet in staat was een lange oorlog te voeren. De Duitsers waren volgens deze opvatting, zoals in de Eerste Wereldoorlog was gebleken, economisch kwetsbaar voor een geallieerde blokkade omdat zij een tekort hadden aan strategische grondstoffen, zoals ijzererts en olie. De factor tijd zou dan ook in het voordeel van de geallieerden werken.⁷⁰

Toch kan niet worden gesteld dat de geallieerden zich in de periode 1939-1940 alleen richtten op een defensieve oorlogvoering. In feite was er sprake van drie strijdtoneelen met offensieve mogelijkheden: in het centrum ('stratégie frontal'), de periferie en ('stratégie périphérique'⁷¹) en in de lucht. Waar de Britten en de Fransen over de *grand strategy* overeenstemden om eerst de economie te mobiliseren en de strijdkrachten op te bouwen, was er veel onenigheid over de mogelijke militaire operaties die al op korte termijn zouden kunnen worden ondernomen. Het centrale front, in het noordoosten van Frankrijk, leek grotendeels 'op slot'. De geallieerde troepen aan de Frans-Duitse grens lagen in de Maginotlinie in de verdediging. Of de eenheden aan de Franse noordgrens met het neutrale België echter ook in het defensief moesten blijven na de start van een Duitse aanval op West-Europa was aanvankelijk onderwerp van discussie in de geallieerde legerleiding. Waar in het bijzonder Gamelin zich een voorstander toonde van het binnenrukken van België, was de Britse legerleiding terughoudend. De Britse Generale Staf wilde een mogelijk Duits offensief afwachten op de voorbereide stellingen aan de Frans-Belgische grens. Niet alleen vreesde men de aanvallen van de *Luftwaffe* tijdens de opmars naar het noorden, maar ook de slechte ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog, toen een belangrijk deel van de Britse landmacht in Vlaanderen had gevochten, speelden een rol in de Britse afwijzing. De ultieme consequentie van deze opstelling, namelijk dat Duitsland in feite de vrije hand werd gelaten in de Lage Landen, was echter onacceptabel voor zowel de Franse als ook de Britse regering. Het was in politiek opzicht niet te verkopen dat na Polen ook Nederland en België zonder slag of stoot in de steek zouden worden gelaten. Voor de Fransen golden echter ook militair-strategische overwegingen voor een opmars naar het noorden. Niet alleen kon hierdoor een korter front worden gecreëerd maar bovendien konden de industriegebieden in Noord-Frankrijk beter worden beschermd dankzij de bufferzone in België. In de Franse noordelijke departementen lag bijna alle zware industrie, waaronder 70% van de olieraffinaderijen, en werd 90% van alle ijzererts en 75% van alle kolen van Frankrijk gewonnen. Het voeren van een voorwaartse verdediging in België gaf daarnaast als belangrijk voordeel dat de strijd buiten de landgrenzen zou worden gevoerd. Frankrijk hoopte hierdoor dat het van de verwoestingen zoals uit de Eerste Wereldoorlog bespaard zou blijven. Na het aanvankelijke Engels verzet besloten de geallieerden in oktober 1939 om een defensieve oorlog te voeren in België. In reactie op een Duits offensief zouden de geallieerden hun mobiele eenheden in België laten oprukken en de Maginotlinie door statische infanteriedivisies laten verdedigen.

In de geallieerde legerleiding bleef echter wel gedurende de gehele *Drôle de Guerre* onenigheid bestaan over de vraag hoe ver de opmars naar het noorden moest reiken alvorens de troepen zich zouden ingraven. Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk hoopten dat België bereid zou zijn de geallieerde troepen in hun land toe te laten nog vóór de Duitse aanval zou zijn begonnen. De mobiele Franse en Britse eenheden zouden dan meer de tijd hebben om hun Belgische stellingen te bereiken en in te richten.⁷²

Met oog op de Duitse dreiging van de Lage Landen concentreerde de Franse opperbevelhebber Gamelin het merendeel van de Franse en de Britse strijdkrachten, samen meer dan 90 divisies, aan het Noordoostfront van Frankrijk. De 1e Franse Legergroep lag met vijf legers bestaande uit ongeveer 45 divisies aan de Belgische grens. In het noordelijke deel van de Maginotlinie was de 2e Legergroep met drie legers bestaande uit ongeveer 30 divisies gelegerd. De geallieerde strategische reserve aan het Noordoostfront bestond uit circa twintig divisies. Alle Franse en Britse gemotoriseerde-, gemechaniseerde- en tankdivisies werden verdeeld over de legers van de 1e Legergroep of de strategische reserve. Daarnaast was in het zuidelijke gedeelte van de Maginotlinie tegenover Zuid-Duitsland (Freiburg en omgeving) en Zwitserland de 3e Legergroep opgesteld, bestaande uit één leger met circa tien divisies. Het Alpenfront tegenover Italië werd slechts door drie Franse divisies bezet.⁷³ Opvallend aan de opstelling van de geallieerde legers was dat de Fransen hun voordeel van de Maginotlinie als compensatie voor de Duitse overmacht verkwistten. Met vier legers en ongeveer 40 divisies hadden de Fransen veel meer troepen aan de Frans-Duitse grens opgesteld dan hun tegenstander. De tegenover de Maginotlinie gelegerde Duitse Legergroep C telde twee legers met negentien divisies. Hierdoor hadden de geallieerden minder eenheden beschikbaar voor het front in België dan de Duitsers.⁷⁴

Offensief in de periferie en in de lucht

De geallieerden waren, in tegenstelling tot hun defensieve houding aan het Westfront, zeer actief in het ontwikkelen van offensieve operaties in de periferie van Europa. De Britse Minister van de Marine Churchill was bijvoorbeeld een uitgesproken voorstander van een expeditie naar Scandinavië. De Fransen maakten op hun beurt plannen om door een landing bij het Griekse Saloniki een tweede front op de Balkan te openen. Ook wilde de Franse legerleiding Hitlers bondgenoot Rusland aanvallen door de olievelden bij Baku te bombarderen of door duikboten naar de Zwarte Zee over te brengen.⁷⁵ De verschillende geallieerde voorstellen voor militaire operaties hadden gemeen dat zij niet de intentie hadden een frontale aanval op Duitsland te ondernemen maar juist om de tegenstander in de flank te treffen (de strategie van 'indirect approach'). Daarnaast waren de geopperde plannen sterk economisch gemotiveerd. Zo had Churchills operatie in Scandinavië tot doel de Duitse toevoer van ijzererts vanuit Zweden af te snijden en wilden de Fransen de olieleveranties uit de Balkanlanden en de Rusland aan Duitsland blokkeren.⁷⁶ De geallieerde legerleiding stak veel tijd en energie in het opstellen van deze plannen die Liddell Hart 'a wonderful collection of fantasies' noemde.⁷⁷ Uiteindelijk zou alleen een geallieerde landing in Noorwegen in april 1940 worden uitgevoerd. Deze operatie was echter niet gericht om, zoals oorspronkelijk de bedoeling was geweest, Finland te helpen in zijn oorlog tegen Rusland of om de Duitse aanvoer van ijzererts uit Zweden te stoppen, maar als tegenaanval op de Duitse inval in Noorwegen. De geallieerde expeditie naar Scandinavië werd echter een complete mislukking en na zware verliezen trokken de Britse en Franse troepen zich terug.

De Britse en Franse legerleidingen voerden ook stevige discussies over de oorlogvoering in

de lucht. De zware bommenwerpers van de *R.A.F.* vormden in feite een van de weinige offensieve middelen waarover de Britten in september 1939 beschikten. De Britse luchtmacht en ook het *War Cabinet* wilden grootschalige luchtaanvallen op Duitsland, in het bijzonder op de industrie in het Ruhrgebied, uitvoeren. De Fransen waren echter van mening dat de bommenwerpers moesten worden ingezet ter ondersteuning van de landmacht. Zij waren bovendien bang dat de *Luftwaffe* in reactie op de Britse bombardementen luchtaanvallen op Frankrijk zou gaan uitvoeren. De Franse legerleiding wist dat zij niet over de luchtafweermiddelen beschikte om de Franse industriële en bevolkingscentra afdoende te beschermen. Tijdens het overleg in het *Supreme War Council* gaven de Britten voortdurend de noodzaak aan van een luchtoffensief tegen Duitsland. De Fransen bedongen echter dat Duitsland pas na de start van een Duitse aanval op West-Europa zou worden blootgesteld aan grootschalige aanvallen met bommenwerpers.⁷⁸

Conclusie

Concluderend kan worden gesteld dat de geallieerden het snel eens waren over de te volgen *grand strategy*. Aan het Westfront zou men in het defensief blijven tot de strijdkrachten voldoende waren opgebouwd om een succesvolle frontale aanval op Duitsland uit te kunnen voeren. Over de voorwaartse verdediging in België, de mogelijke operaties in de periferie of het strategische luchtoffensief waren de Fransen en Britten het veelal oneens. Mede hierdoor leverden alle inspanningen van de geallieerde legerleiding in het opstellen van aanvalsplannen vrijwel geen resultaat op. Het strategische en het operationele initiatief lag bij Duitsland en de geallieerden moesten zich beperken tot het reageren op de Duitse stappen.

Het Scheldeplan van 24 oktober 1939

Nadat op de bijeenkomst van het *Supreme War Council* op 12 september 1939 was besloten dat het Saaroffensief geen vervolg zou krijgen, stelde Gamelin vast dat de strijd aan het Westfront een nieuwe fase inging. De geallieerden richtten zich vanaf nu niet langer op de aanval maar op de verdediging tegen het verwachte Duitse offensief.⁷⁹ De Franse opperbevelhebber was zich al aan het oriënteren op het vraagstuk van een potentiële Duitse aanval op de Lage Landen. Op 9 september 1939 was zijn *Instruction Personnelle No 1* verschenen, waarin Gamelin wees op de mogelijkheid van een Duitse operatie tegen Nederland, België en Luxemburg in reactie op het Franse Saaroffensief.⁸⁰ Eén dag later gaf Gamelin door zijn *Instruction Personnelle No 2* opdracht tot het maken van een studie hoe de geallieerde strijdkrachten België en ook Nederland zouden kunnen helpen als deze landen door de Duitsers zouden worden aangevallen.⁸¹ Aan generaal Lelong, de Franse militair attaché in Londen en zijn voormalige chef-staf, schreef hij dat het ook niet uit te sluiten was dat Duitsland een operatie tegen alleen Nederland zou ondernemen.⁸² Gamelin studeerde in de eerste oorlogsweken op alle mogelijke varianten van Duitse aanvalsplannen. Zo speculeerde hij in september 1939 over een Duits offensief tegen West-Europa via de Ardennen.⁸³

Hulpoperatie aan België

Al in de jaren 1937-1938 was er in de Franse Generale Staf nagedacht over de wijze waarop Frankrijk België te hulp zou kunnen komen bij een Duitse aanval. De voornaamste Belgische verdedigingslinie was de lijn Antwerpen-Luik-Namen, die door het Albertkanaal en de Maas aan elkaar werden verbonden. Een tweede linie was mogelijk langs de Dylervier tussen

Antwerpen en Namen. Tenslotte zou een stelling kunnen worden ingenomen langs de rivier de Schelde in westelijk België. Het beste zou natuurlijk zijn om de Belgen in hun hoofdverdedigingslinie langs het Albertkanaal te ondersteunen. Een korte opmars tot de Schelderivier was daarentegen het minst riskant. De geallieerde interventie in België was afhankelijk van de opstelling van de Belgische regering en de snelheid van het optreden van de Duitse strijdkrachten. Wanneer er voldoende tijd was door een vlotte Belgische uitnodiging en een trage Duitse opmars, dan konden de geallieerden strijdkrachten tot diep in België oprukken.⁸⁴

Gamelin vertelde op 17 september 1939 aan de Britse commandant van het *B.E.F.*, generaal Gort, dat hij dacht dat Duitsland mogelijk omstreeks 15 oktober 1939 een aanval op België en het zuiden van Nederland zou ondernemen. Één dag later schreef hij aan Ironside over de voordelen van een opmars naar de Schelde als de Belgen de geallieerden om steun zouden verzoeken. Het *B.E.F.* vormde de uiterste linkerflank van het geallieerde Noordoostfront en moest het diepste in België oprukken. Gamelin wilde zelfs een opmars tot aan het Albertkanaal niet uitsluiten indien een Belgische hulpoproep tijdig zou komen.⁸⁵ De Britten gaven echter een afwijzende reactie op het Franse idee van een opmars naar de Schelde. Op 18 september 1939 waren de *Chiefs of Staff* het erover eens geworden dat het onmogelijk was om geallieerde troepen tot in het zuiden van Nederland te laten doorstoten. Interventie in België, bij voorkeur slechts tot aan de Schelde, was in de ogen van de Britse legerleiding alleen mogelijk na overeenstemming met de Belgen. Volgens een studie van het Britse Ministerie van Oorlog zou Duitsland in twee weken tijd een aanvalsmacht van 48 divisies, waaronder vijf pantserdivisies, vanuit Oost-Europa naar de Belgisch-Nederlandse grens kunnen overbrengen. De Britse *Chiefs of Staff* concludeerden dat er te weinig tijd en troepen waren om een dergelijke sterke Duitse inval in de Lage Landen te stoppen. Het zou daarom beter zijn als geprobeerd zou worden de Duitsers bij de Franse noordgrens tegen te houden. Gedurende de invasie moest volgens de Britse legerleiding de *R.A.F.* worden ingezet voor luchtaanvallen op de Duitse colonnes, waarbij het echter onvermijdelijk zou zijn dat ook Belgische en Nederlandse steden zouden worden getroffen.⁸⁶ Ironside verklaarde in het *War Cabinet* op 19 september 1939 andermaal dat de *Chiefs of Staff* tegen deelname van het *B.E.F.* aan een mogelijk Scheldeplan waren. Hij maakte zelfs de Franse vrees voor een spoedige Duitse aanval belachelijk: 'I told them [War Cabinet] that Gamelin was terrified of a German attack.....It was electrifying.'⁸⁷ Ook Churchill beschouwde de situatie aan het Westfront eind september nog niet als bedreigend. In een memorandum aan het *War Cabinet* schreef hij dat een grote Duitse aanval via België en Nederland pas mogelijk was als er tenminste 30 Duitse divisies aan de Belgische grens zouden staan.⁸⁸

Gamelin probeerde op 20 september 1939 de Britse Minister van Oorlog te overtuigen van de noodzaak van de opmars in België tot aan de Schelde. Hore-Belisha schreef in zijn dagboek: 'Gamelin is very apprehensive of a German attack through Belgium. I pointed out that both I and Hankey [Britse Minister zonder portefeuille en lid van het *War Cabinet*] had made it clear to Daladier and Gamelin in Paris [op 20 september] that in no circumstances would the British Government agree to the B.E.F. leaving their prepared positions and advancing into Belgium.'⁸⁹ Ook Ironside liet Gamelin op 23 september 1939 per brief weten dat zijn voorkeur er naar uit ging aan de Frans-Belgische grens in stelling te blijven en dat hij er weinig voor voelde een onvoorbereide linie in België te bezetten. Hij wilde in geen geval dat het *B.E.F.* de voorhoede zou vormen van de opmars in België. De Britse eenheden zouden volgens Ironside aan de Schelde in een onmogelijke positie terecht komen: 'No dumps, no supplies, no line built, nothing; and only 35 miles from the sea.'⁹⁰ De commandanten van de Britse troepen in

Frankrijk waren het volkomen met de chef van de Britse Generale Staf eens. Generaal Pownall, chef-staf van het *B.E.F.*, schreef in zijn dagboek op 18 september 1939: 'None of us are too keen on that idea. For one thing we had a pretty fair bellyful last time of fighting in the Flanders plain with all its mud and slime, not to mention its bad memories. Secondly our l[in]es of c[ommunication] is terribly long, some 500 miles to Nantes and the further north we go the worse its gets. If we are on the Scheldt that l[in]es of c[ommunications] will be parallel with our front, a very dangerous and un-Napoleonic affair.'⁹¹ Na alle Britse weerstand plaatste Gamelin eind september het Franse XVIe Legerkorps op de linkerflank van de geallieerde linie van het Noordoostfront. Hij heeft mogelijk ook bij nader inzien gedacht dat de Britse troepen beter in de hand konden worden gehouden door op beide flanken van het *B.E.F.* Franse eenheden te plaatsen.⁹²

De Britse *Chiefs of Staff* waren inmiddels wel gaan nadenken over de maatregelen die het Verenigd Koninkrijk moest nemen in het geval van een Duitse aanval op de Lage Landen. Een studie werd verricht naar het mogelijke tijdspad van de Duitse invasie. Klaarblijkelijk had de Britse legerleiding weinig hoop dat een Duitse aanval op Nederland en België kon worden afgeslagen want men gaf ook opdracht om te inventariseren welke militaire faciliteiten in België en Nederland moesten worden vernietigd of worden geëvacueerd om ze niet in Duitse handen te laten vallen.⁹³ Op de uitgebreide lijsten die op 7 oktober 1939 aan de Fransen werden overhandigd, stonden onder andere de Nederlandse haveninstallaties vermeld: 'If measures were to be taken to prevent valuable property and harbour appliances falling into German hands it would be necessary to blow up the various docks and destroy the sheers, crance, derricks, ect.'⁹⁴ Zo moesten volgens Britse opgave in Amsterdam vijf vaste en drie drijvende dokken en in Rotterdam zestien drijvende dokken worden vernietigd. Zelfs het droogdok in Middelburg werd genoemd. Klaarblijkelijk droegen de Britten geen kennis van het feit dat het dok op de Dam in de Zeeuwse hoofdstad al sinds 1927 niet meer in gebruik was.

Vrees voor de Duitse aanval

Eind september 1939 groeide bij Gamelin de overtuiging dat een Duits offensief tussen 22 oktober en 10 november 1939 zou kunnen plaatsvinden.⁹⁵ De Franse militaire inlichtingendienst had echter op dat moment nog geen aanwijzingen voor een grootschalig offensief tegen Frankrijk. Een Duitse operatie tegen Nederland werd echter niet uitgesloten. Nederland beschikte immers niet over een sterke verdediging en zijn vliegvelden zouden voor Duitsland van grote waarde zijn in de strijd tegen de geallieerden. Gamelin maakte zich zorgen over een mogelijke Duitse bezetting van Nederland en de gevolgen ervan voor de geallieerde positie aan het Westfront.⁹⁶ Op de chef van de Britse Generale Staf Ironside maakte Gamelin een onzekere en onrustige indruk. Hij schreef in zijn dagboek op 2 oktober 1939: 'Gamelin appears to be a man moved by his political superiors, for he changes his mind very much. His last letter indicated that the German attack was upon him, and now he says that he has not sufficient information of preparations to admit of his bombing. Also he is frightened of bringing on the German bombing.'⁹⁷ Ironside achtte echter zelf inmiddels een Duits offensief tegen West-Europa ook niet langer uitgesloten. Hij dacht dat een Duitse aanval op Frankrijk via België en Luxemburg ten zuiden van de Maas zou plaatsvinden.⁹⁸

Met het oog op een mogelijke Duitse aanval reorganiseerde Gamelin eind september 1939 zijn troepen. De 1e Legergroep van generaal Billotte, welke aan de grens met België lag, kreeg de beschikking over vrijwel alle gemechaniseerde en gemotoriseerde divisies. Vanuit Noord-Frankrijk zouden de snelle eenheden van Billotte een tegenaanval in België kunnen onderne-

men. Begin oktober 1939 werd bovendien het 7e Leger, dat als reserve was gelegerd in de omgeving van Reims, verplaatst naar de linkerflank van het Noordoostfront aan de Kanaalkust. Het leger telde vooraansnog twee legerkorpsen met de 9e en 25e Gemotoriseerde Divisies en de 21e en 53e Infanteriedivisies.⁹⁹ Gamelins *Instruction Personnelle No 6* van 29 september 1939 gericht aan de troepen van het Noordoostfront, was echter nog voorzichtig en in de lijn met de Britse wensen. De Franse en Britse eenheden kregen opdracht om ingeval van een Duitse inval in België de Duitse troepen op te vangen vanuit hun posities aan de Frans-Belgische grens. Wel schreef Gamelin voor dat de mogelijkheid open gehouden moest worden om een eerste verdedigingslinie in België langs de Schelde in te richten met als doel steun te verlenen aan de Belgische eenheden die zich terugtrokken uit de omgeving van Gent.¹⁰⁰ Één dag later verscheen echter Gamelins *Instruction Personnelle No 7* die de bedoelingen van de Franse opperbevelhebber minder verhulden. Indien België de geallieerden tijdig om hulp zou vragen, dan zouden Franse en Britse snelle eenheden moeten oprukken naar de voornaamste Belgische verdedigingslinie aan het Albertkanaal. Gamelins interpretatie van ‘en temps utile’ was dat de geallieerde troepen genoeg tijd zouden moeten hebben voor hun opmars en voor hun installatie in hun nieuwe Belgische stelling nog voordat de grote Duitse aanval zou plaatsvinden. Bovendien was Gamelin in het verlengde van de operatie in België nu ook al bezig met de mogelijke steun aan Nederland. Zijn instructie sloot dan ook af met: ‘L’opération ainsi envisagée serait d’ailleurs le prélude obligatoire d’un appui terrestre éventuel à donner au forces hollandaises.’¹⁰¹

Voor Gamelin gingen echter deze instructies nog niet ver genoeg. Op een geallieerde militaire conferentie op zijn hoofdkwartier op 6 oktober 1939 ontvouwde hij zijn plannen aan de belangrijkste Franse en Britse bevelhebbers. Als uitgangspunt hanteerde de Franse opperbevelhebber de stelling dat nog vóór 10 november 1939 een Duitse aanval van 50 tot 75 divisies op Frankrijk zou plaatsvinden via België en Zuid-Nederland. Als geallieerde tegenactie stelde hij voor om ook België binnen te rukken om daar met de Duitse invasiemacht slag te leveren. In eerste instantie zou de geallieerde opmars door twee Franse legers en het *B.E.F.* tot aan de Schelderivier en de linie Antwerpen-Gent moeten voeren. Het grote voordeel van het Scheldeplan van Gamelin was dat door slechts een korte opmars de gehele Belgische kust in geallieerde handen zou vallen. Het nadeel van de voorgestelde operatie was dat het grootste deel van België en zijn strijdkrachten verloren zou gaan en dat de nieuwe en langere frontlijn aan de Schelde niet alleen onvoorbereid was, maar door de kust in de rug geen diepte bezat.¹⁰²

In tegenstelling tot hun scherpe afwijzing van Gamelins plannen in september 1939 gingen de Britten nu aarzelend overstag. Het gevaar van een Duitse aanval werd nu als reëler geschat dan een maand eerder. Bovendien had de Britse regering er mee ingestemd dat de landoorlog voornamelijk een Franse verantwoordelijkheid was. Omdat Frankrijk veruit de grootste militaire inspanning op het land leverde werd het *B.E.F.* onder Frans bevel geplaatst.¹⁰³ Op 16 oktober 1939 besloot de Britse regering dat de Franse opperbevelhebber vrijheid van handelen had en zonder overleg militaire maatregelen kon nemen in reactie op een Duitse invasie van Nederland en België. Op zijn verzoek kreeg Gamelin ook van de Franse regering het mandaat om België binnen te trekken na een Belgische uitnodiging. Premier Daladier was zelfs van mening dat Gamelin onmiddellijk moest interveniëren bij een Duitse aanval op de Lage Landen ongeacht of de Belgische regering wel of niet om hulp vroeg.¹⁰⁴

In de loop van oktober 1939 groeide het gevoel van urgentie op het Franse hoofdkwartier. Men constateerde dat de Duitsers op grote schaal hun eenheden vanuit Oost-Europa naar het Westfront aan het overbrengen waren. Op 24 oktober 1939 schatte de Franse legerleiding het

aantal Duitse divisies aan het Westfront op 80 à 90. Hiervan lagen er volgens het *Deuxième Bureau* (de Franse militaire inlichtingendienst) twintig divisies aan de Nederlandse grens (waaronder drie pantser- en drie gemotoriseerde divisies) en 21 divisies aan de Belgische en Luxemburgse grens.¹⁰⁵ Op 24 oktober 1939 werd het Scheldeplan (*Plan E[scout]*) als instructie nummer zeven van generaal Georges formeel van kracht. Het doel van de geallieerde opmars naar de Schelde was om een Belgisch verzoek om hulp te honoreren, het Belgische leger instand te houden en het veilig stellen van de Belgische havens en een deel van de vliegvelden. Het operationele plan van Georges voorzag in de opmars tot aan Gent en Antwerpen. Het bezit van de haven van Antwerpen werd noodzakelijk geacht voor de aanvoer van voorraden en versterkingen.¹⁰⁶ Gamelin was er dus in geslaagd om met nadrukkelijke steun van Daladier zijn voornemen om België binnen te trekken er door te drukken. Binnen de Britse en Franse legerleiding bleef echter veel weerstand bestaan tegen het Scheldeplan. Zo had Gamelins plaatsvervanger Georges grote bezwaren tegen een opmars in België. Hij sprak hier diverse malen met overste De Villelume over. Georges vond dat het initiatief aan de Duitsers moest worden overgelaten. Moreel gezien was Frankrijk aan België verplicht om een opmars tot aan het Albertkanaal uit te voeren, maar deze stelling was volgens de Franse generaal veel te ver. De linies aan de Dyle- of Schelderivier waren daartegen te zwak om goed te kunnen worden verdedigd door de geallieerde troepen. Georges stelde dat de Duitsers aan het eind van het jaar 1939 een groot overwicht zouden hebben van 200 tegen 110 geallieerde divisies. Tenslotte beklagde hij zich erover dat Gamelin en Daladier zo graag een opmars met alle kracht naar België wilden, maar dat hij de operatie moest uitvoeren en volledig verantwoordelijk zou worden gehouden voor het resultaat.¹⁰⁷ Ook Britse generaals hadden twijfels over het Scheldeplan. De bevelhebber van het IIe Legerkorps van het *B.E.F.*, luitenant-generaal Brooke, schreef in zijn dagboek op 8 november 1939: 'I only hope to God we do not have to hold the line of the Scheldt with such strung-out forces.' Naderhand gaf hij als commentaar over de opmars in België: 'The whole plan of the advance was fantastic and only could have resulted in disaster.'¹⁰⁸

Conclusie

In de loop van oktober 1939 groeide bij de geallieerden de overtuiging dat een grote Duitse aanval op West-Europa aanstaande was. Daarbij werd verondersteld dat de meest voor de hand liggende route van het Duitse offensief via België en Zuid-Nederland liep. De inschatting van de Britse en Franse legerleidingen kwam zeer wel overeen met de feitelijke Duitse plannen. Op 27 september had Hitler bevel gegeven voor de aanval op West-Europa. De eerste versie van het Duitse aanvalsplan op 19 oktober ging uit van een offensief door de Lage Landen. Het tweede plan van 29 oktober ging uit van een opmars door België en Zuid-Limburg, waarbij de rest van Nederland ongemoeid zou worden gelaten. Als eerste Duitse aanvalsdatum stond 12 november 1939 gepland.

Het Zeelandplan van 5 november 1939

De eerste Duitse aanvalsdatum gaf in Nederland en in België aanleiding tot het zogenaamde novemberalarm. Het leidde er ook toe dat de geallieerden meer aandacht kregen voor het vraagstuk van een eventuele hulpoperatie aan Nederland.¹⁰⁹ De Franse militaire inlichtingendienst had in oktober 1939 een uitgebreide studie over een Duitse aanval op Nederland gemaakt. Het land werd als zeer kwetsbaar beschouwd omdat het slechts over een zwakke

krijgsmacht beschikte van vier legerkorpsen van twee divisies elk, één lichte divisie en drie reservedivisies. Het leger was te klein om het hele grondgebied te verdedigen en de Nederlandse legerleiding had geen andere keus dan zich terug te trekken op de Vesting Holland: ‘de rejeter l’armée hollandaise sur son réduit, où elle serait contenu à peu de frais.’¹¹⁰ Volgens het *Deuxième Bureau* was het daarom extra aantrekkelijk voor Duitsland om het Nederlandse gebied ten zuiden van de rivieren te bezetten. Vanuit Noord-Brabant en de Scheldemonding zouden de Duitsers gemakkelijker een aanval op Antwerpen of luchtaanvallen op het Verenigd Koninkrijk kunnen ondernemen. De Franse militaire inlichtingendienst leek het daarom logisch dat Belgische troepen in een reactie op een Duitse aanval op Nederland Zeeuws-Vlaanderen zouden bezetten. De Duitsers zouden weinig te vrezen hebben van de Nederlandse eenheden in de Vesting Holland. De Nederlandse krijgsmacht werd niet in staat geacht om tegenaanvallen te ondernemen. De Fransen sloten daarom zelfs een ‘tactisch akkoord’ niet uit, waarbij afgesproken zou worden dat de Duitsers de Vesting Holland met rust lieten en de Nederlanders de Duitse bezettingsmacht ten zuiden van de rivieren niet aanvielen.¹¹¹ Begin november 1939 schatte het *Deuxième Bureau* dat de Duitse troepenmacht aan het Westfront binnen twee of drie dagen tot een grootschalig offensief kon overgaan dat waarschijnlijk via de Lage Landen zou lopen. Anderzijds vertelde kolonel Rivet, als hoofd van de *Service des Renseignements* van de militaire inlichtingendienst verantwoordelijk voor alle agenten in het buitenland, aan de Belgische professor Wullus-Rudiger op 5 november 1939 dat volgens zijn inschatting een Duitse invasie van Nederland niet uit te sluiten was, maar dat hij dacht dat de aanval waarschijnlijk pas het volgende voorjaar zou plaatsvinden.¹¹²

De Britse vrees voor een Duitse aanval op Nederland

Niet alleen de Fransen hielden in toenemende mate rekening met een Duitse aanval op Nederland, ook de Britten maakten zich hierover bezorgd. In het *Invasion of Great Britain Committee* van het *War Cabinet*, bestaande uit militairen en politici, werd een mogelijke Duitse invasie van het Verenigd Koninkrijk besproken. Air Marshal Newall, chef van de Luchtmachtstaf, merkte tijdens de zitting van de werkgroep op 27 oktober 1939 op dat de Duitsers grote voordelen zouden hebben bij de bezetting van Nederland: ‘If they [Duitsers] could establish air bases in Holland, they would then be able to support the operations of their bombers over this country [het Verenigd Koninkrijk] with their short-range as well as long-range fighters. It was only some such assumption that the figure of 5,200 aircraft could be made up.’¹¹³ Ook de *Chiefs of Staff* rapporteerden begin november 1939 over een mogelijke Duitse aanval op Nederland. De conclusie van de notitie luidde dat het Nederlandse leger slecht was uitgerust, in het bijzonder op het gebied van de luchtafweer, en dat het geen kans zou maken tegen een sterke vijand. Inundaties zouden de Duitse aanval nog enigszins kunnen ophouden, maar Nederland zou kansloos zijn bij een grote inzet van de Duitse luchtmacht en parachutisten tegen de Vesting Holland. De Britse Generale Staf schatte in dat het heel lastig zou worden om Nederland hulp te bieden bij een Duitse aanval. Het transport van geallieerde troepen over zee was zeer kwetsbaar voor Duitse luchtaanvallen. Bovendien zou het onmogelijk zijn om de noodzakelijke hoeveelheid eenheden per schip aan te voeren die voor een mogelijke effectieve steun aan de Nederlanders konden zorgen. Het terugtrekken van deze troepen na de Nederlandse nederlaag zou zo nodig nog moeilijker worden. Gezien de zwakte van de geallieerden op het land en in de lucht was het niet raadzaam om Nederland te hulp te komen met eenheden die een opmars door België zouden moeten maken. Ook de inzet van de *R.A.F.* ter ondersteuning van de strijd in Nederland had volgens het rapport zijn beperkingen.

De *Luftwaffe* had in aantallen vliegtuigen een overwicht en de Duitse vliegvelden waren dichterbij Nederland dan bij de Britse luchtbases. De *Chiefs of Staff* verwachtten dat de Britse luchtmacht een Duitse opmars in Nederland hooguit licht zou kunnen vertragen.¹¹⁴ Desondanks had het *War Cabinet* op 13 oktober 1939 besloten tot de inzet van bommenwerpers tegen de Duitse invasiemacht op Nederlands grondgebied. De *R.A.F.* zou ook in actie moeten komen wanneer alleen Nederland door Duitsland zou worden aangevallen en België neutraal zou blijven. De waarde van de Britse luchtaanvallen werd echter meer politiek dan militair geacht:

‘They [War Cabinet] have also decided that our intervention by air alone could not materially impede the advance of powerful German forces, opposed as they would be by the weak army and defences of Holland.....There are, however, strong political reasons for a token demonstration by us of assistance to Holland in her resistance to German aggression. For these reasons it has been decided that we should afford the Dutch limited bomber support, which should take the form of attack on the invading German armies with the aim of imposing some delay on their advance. Such action, limited it would be, would demonstrate to the world that we are not permitting German aggression of Holland to take place unopposed. It might also allow time for the Dutch inundations to be carried out effectively and for the execution of plans to deny Dutch resources to the enemy.’¹¹⁵

De Britse legerleiding was van mening dat het in feite voor het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk onmogelijk was om de bezetting van Nederland door Duitsland te voorkomen. De geallieerden konden zich maar beter richten op acties die de gevolgen van de verovering voor de verdere oorlogvoering konden beperken. Zo zou het gebruik van de Nederlandse havens door de *Kriegsmarine*, in het bijzonder door de Duitse duikboten, door Britse luchtaanvallen moeten worden voorkomen. Volgens de *Chiefs of Staff* was het probleem echter dat de geallieerde luchtmacht te zwak was om dergelijke aanvallen lang vol te houden. Daarnaast zou de *Luftwaffe* vanaf de Nederlandse vliegvelden gaan opereren. Duitse jachtvliegtuigen zouden hierdoor hun eigen bommenwerpers beter kunnen begeleiden voor aanvallen tegen het Verenigd Koninkrijk en tegen de Britse scheepvaart. Bovendien konden de Duitsers vanaf Nederlands grondgebied het Ruhrgebied beter beschermen tegen geallieerde luchtaanvallen. Tenslotte zouden de Duitsers, door het bezetten van Zuid-Nederland en de Scheldemonding, de toegang tot Antwerpen kunnen afsluiten. Ook België werd veel kwetsbaarder en kon door Duitse strijdkrachten vanuit Noord-Brabant, Limburg en Zeeland in het noorden en oosten worden aangevallen. In ieder geval moesten er volgens de Britse legerleiding voorbereidingen worden getroffen om, in samenwerking met de Nederlanders, de strategische voorraden, installaties en bases in Nederland te gelegenertijd te vernietigen om te voorkomen dat ze door de Duitsers konden worden gebruikt.¹¹⁶

Al vanaf het begin van oktober 1939 plande de Britse marine onder bevel van vice-admiraal Ramsey een operatie met als doel het vernietigen van de militaire installaties, olievoorraden, spoorlijnen en scheepvaartfaciliteiten in Nederland. Onder codenaam XD zouden vier *demolition* teams onder speciaal bevel van het *War Cabinet* worden ingezet. Team XD-A zou per torpedootjager naar IJmuiden en Amsterdam worden gezonden, team XD-B naar Hoek van Holland en Rotterdam, team XD-C naar Vlissingen en Veere en team XD-D naar Antwerpen. Onderweg naar Nederland moest ieder contact met de vijand vermeden worden. De Britten hoopten dat de *demolition teams* na het uitvoeren van hun opdracht binnen 24 uur weer terug aan boord van de torpedootjagers zouden kunnen zijn. Ten behoeve van de operatie werden de Nederlandse havensteden in het najaar van 1939 verkend door Britse marine officieren. Zo

inspecteerde kapitein ter zee Aylmer tussen 1 en 4 november 1939 Vlissingen.¹¹⁷ De Britse maatregelen tegen een mogelijke Duitse invasie van Nederland getuigden van een grote mate van machteloosheid.

Begin november werd in Britse ogen de situatie voor Nederland dreigender. Op 4 november 1939 waarschuwde de Britse gezant Bland op last van Londen de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens voor het gevaar van een Duitse inval op korte termijn. Gezien de grote strategische belangen die de Britten hadden bij een onafhankelijk Nederland, zochten ze ook steun bij de Fransen. Nadat Churchill op 4 november 1939 al informeerde bij Gamelin, schreef Ironside hem een dag later een brief. De Britse chef van de Generale Staf wilde weten hoe de Fransen zouden reageren op een Duitse aanval op Nederland. Ironside wees opnieuw nadrukkelijk op het gevaar van een Duitse luchtlandingsoperatie tegen Nederland. Er sprak weinig vertrouwen uit het feit dat hij in zijn brief refereerde aan twee Britse militaire fiasco's in de Lage Landen uit het verleden:

'I am becoming increasingly anxious about an invasion of Holland during the winter. There have been persistent rumours about the collection of boats and of parachute detachments. A descent by parachutes, followed by troops in aeroplanes, would seem peculiarly suitable for an attack on Holland, followed by an invasion on land. Hitler specialises in Blitzkrieg and this would be after his own heart. It would be a preliminary encirclement of Belgium.....We do not relish another Walcheren Expedition of 1809 or the Antwerp episode of 1914, but I should like to receive your ideas upon the subject of such a move and of air action from us should the Germans be in Holland.'¹¹⁸

De Franse plannen voor een hulpoperatie aan Nederland

Gamelin had echter al op 1 november 1939 aan de Franse Generale Staf opdracht gegeven onderzoek te doen naar de mogelijkheden om Nederland te ondersteunen na een Duitse aanval. Gezien de dreigende situatie was haast geboden met het maken van plannen voor een hulpoperatie. Na overleg op het Franse hoofdkwartier met de militaire top op 5 november 1939 gaf Gamelin Georges de instructie om in aanvulling op het Scheldeplan ook de bezetting van de monding van de Schelderivier voor te bereiden. Door troepen naar Zeeuws-Vlaanderen, Zuid-Beveland en naar Walcheren te sturen zouden de Fransen de Nederlanders op de snelste en eenvoudigste manier kunnen bijstaan, zonder dat de bestaande plannen veel gewijzigd hoefden te worden. Het bezetten van de Scheldemonding was volgens Gamelin essentieel voor zowel het gebruik van de Antwerpse haven als voor het maken van een verbinding met het Nederlandse leger. De uitvoering van het Zeelandplan was wel afhankelijk van de medewerking van de Belgen. De geallieerde eenheden moesten door België oprukken naar de Zeeuwse eilanden, want de aanvoer van alle troepen vanuit Duinkerken overzee naar Walcheren was mede gezien de mijnevelden in het Kanaal lastig:

'Dans l'hypothèse où la Hollande serait attaqué par l'Allemagne et où la Belgique n'étant pas elle-même initialement attaquée, nous inviterait à intervenir, le but à rechercher serait, dans un premier temps, de nous assurer la possession de la rive sud de l'Escaut occidental, en portant rapidement des forces motorisées en Zélande continentale, pour occuper la région de Breskens-Terneuzen-Graauw, en liaison avec les forces belges d'Anvers. Ultérieurement nos troupes pourraient gagner les îles Beveland et Valcheren soit à travers l'Escaut, soit par Anvers et la voie de terre.'¹¹⁹

Gamelin gaf te kennen dat zijn ambities nog verder reikten. Hij was ook van mening dat de geallieerden nog dieper België in moesten oprukken. Nadat in eerste instantie de Scheldelinie

zou zijn bereikt, moest worden gezien of een verdere opmars tot aan de Dylervier mogelijk was. Georges schreef in zijn dagboek dat de toehoorders verbaasd waren over de voorstellen van Gamelin. De Franse opperbevelhebber had volgens Georges er geen blijk van gegeven dat hij de mogelijke Duitse plannen bij zijn overwegingen had betrokken.¹²⁰

Op 6 november 1939 besprak het Britse *War Cabinet* opnieuw het vraagstuk van een Duitse aanval op Nederland. Alle mogelijke opties werden hierbij doorgenomen. Chamberlain vroeg zich bijvoorbeeld af of Duitsland Nederland alleen ten noorden van de rivieren zou willen bezetten. Ironside stelde in zijn reactie dat de Nederlandse inundaties een Duitse aanval op de Vesting Holland bemoeilijkten. Ten zuiden van de Rijn waren daarentegen geen obstakels die een snelle Duitse opmars konden verhinderen. Het Verenigd Koninkrijk liep groot gevaar als de Duitsers de Zeeuwse eilanden in de Scheldemonding zouden benutten als luchtbases. Minister Wood van luchtvaart bevestigde dat Londen hierdoor binnen het bereik van de Duitse jachtvliegtuigen en bommenwerpers zou komen. Churchill ondersteunde deze visie: 'The First Lord of the Admiralty agreed. His information confirmed the view that the German plan was most likely to leave the Dutch 'fortress'[Vesting Holland] north of Antwerp alone, and to concentrate on the area between Rotterdam and Antwerp. If so, it would make it easier for them to carry out an mortal attack on this country. It was difficult to see what could be done to prevent a German occupation of this area.'¹²¹ Ironside schreef in zijn dagboek naar aanleiding van de bijeenkomst dat het War Cabinet zich zeer bezorgd maakte over Nederland: 'We took the invasion of Holland and the Cabinet got thoroughly frightened. I told them that we had no agreed plan in case the Germans invaded Holland. We had no plan to occupy the islands at the mounth of the Scheldt.'¹²² Op dat moment was de Britse Generale Staf blijkbaar nog niet op de hoogte van de laatste Franse plannen ten aanzien van Zeeland.

Drie dagen later legde Gamelin op zijn hoofdkwartier in Vincennes zijn conceptplan voor aan de Britse en Franse bevelhebbers. Hij sprak de verwachting uit dat Duitsland nog voor de winter door een snelle aanval Nederland zou willen bezetten om als basis te dienen voor een aanval op België in het komende voorjaar. Wanneer de Duitsers Zeeland zouden bezetten dan zou de toegang tot Antwerpen over water zijn geblokkeerd. Voor de Britten waren de Nederlandse riviermondingen van groot strategisch belang. Nederland was naar de mening van Gamelin echter niet bij machte deze alle te verdedigen. De Nederlandse strijdkrachten beperkten zich tot het behoud van de Rijn- en Maasmonding. Volgens de Franse militaire inlichtingendienst werd de Scheldemonding echter slecht beveiligd door enkele verouderde forten en kustbatterijen. Nederlands luchtafweer was in het gebied volledig afwezig. Het vele water maakte het terrein in Zeeland wel lastig voor een snelle opmars.¹²³ Een mogelijke operatie door de geallieerden om de Scheldemonding veilig te stellen was afhankelijk van een Belgisch verzoek om hulp. De Britse en Franse aanwezigen waren het er over eens dat het Zeelandplan niet kon worden uitgevoerd als Duitsland alleen Nederland aanviel en België vasthield aan zijn neutraliteit.¹²⁴ Wanneer de Belgen wel de hulp van de geallieerden zouden inroepen dan wilde Gamelin beide oevers van de Schelde bezetten. Om tijd te winnen was het plan om 150 Franse parachutisten te laten landen op Walcheren.¹²⁵ De Fransen vroegen aan de Britten of zij transportvliegtuigen ter beschikking wilden stellen om nog eens een bataljon van 500 man naar het vliegveld West-Souburg bij Vlissingen snel over te brengen. Twee divisies zouden vervolgens naar de eilanden Walcheren en Zuid-Beveland moeten oprukken waarbij met name ook Woensdrecht, die de toegang tot Zeeland vormde, moest worden bezet. De Franse legerleiding dacht dat de opmars naar Zeeland door België in twee nachten en één dag kon worden volbracht. Een klein deel van de troepen, 5.000 man, zou via Duinkerken overzee naar Vlissingen

worden getransporteerd. Het was zeer belangrijk snel te handelen bij de operatie omdat het risico bestond dat de Duitsers ook parachutisten zouden inzetten om Zeeland snel te kunnen veroveren. Het eerste doel van het geallieerde Zeelandplan was om Duitsland het bezit van de Scheldemonding onmogelijk te maken. In de tweede plaats moest er zoveel mogelijk Belgisch grondgebied worden ingenomen ten behoeve van de luchtoorlog. Gamelin vroeg nadrukkelijk om Britse troepen en vliegtuigen ter ondersteuning van de operatie. Ironside en de andere Britse aanwezigen lieten in eerste reactie geen bezwaren horen op de plannen van Gamelin maar stelden wel enkele vragen. Air Marshal Newall vroeg zich af of de bevoorrading van de Franse troepen op de Zeeuwse eilanden niet kwetsbaar was voor luchtaanvallen. De medewerking van de Britse marine door luchtafweerkruisers en jachtvliegtuigen van de *R.A.F.* leken hem hierbij onontbeerlijk. Ironside informeerde of er al militaire contacten met de Belgen waren gelegd. De Fransen antwoordden dat deze er sinds het opzeggen van de militaire samenwerking in 1936 niet meer waren geweest. Ironside en Gort verklaarden tenslotte akkoord te gaan met de plannen van de bezetting van de Zeeuwse eilanden. Zij zouden het verzoek om steun door de *Royal Navy* nader bestuderen en een besluit over de inzet van de *R.A.F.* en Britse luchtafweer aan hun regering in Londen voorleggen. In zijn schriftelijk verslag aan het *War Cabinet* meldde Ironside echter dat hij twijfels had over de in zijn ogen gecompliceerde operatie op Walcheren.¹²⁶

Weerstand tegen het Zeelandplan

Na terugkeer van de Britse delegatie in Londen kwam het *War Cabinet* nog dezelfde avond van 9 november 1939 bijeen om de Franse plannen ten aanzien van Nederland te bespreken. In aanvulling op zijn schriftelijk verslag van de besprekingen met de Fransen sprak Ironside opnieuw zijn zorg uit over de operatie naar Zeeland. Hij vroeg zich af of de Franse opmars wel op tijd zou kunnen zijn. De Duitsers hadden immers het voordeel van het initiatief. Wel dacht de chef van de Britse Generale Staf dat de Fransen, als ze eerder in Zeeland zouden arriveren dan de Duitsers, moesten kunnen standhouden ondanks de te verwachten zware Duitse bombardementen. Churchill sprak andermaal uit dat een Duitse bezetting van de Lage Landen zeer nadelig voor het Verenigd Koninkrijk zou zijn en dat er alles aan gedaan moest worden om dat te voorkomen. Het enige wapen dat de Britten tegen de Duitsers konden inzetten waren zijn strategische bommenwerpers. De Minister van Luchtvaart Wood stelde dan ook weer voor om een Duitse aanval op Nederland te beantwoorden met een grootscheepse luchtaanval op het Ruhrgebied. De Fransen lagen hierbij echter dwars en waren tegenstander van een strategisch luchtoffensief uit angst voor Duitse represailles. Churchill vond dat Frankrijk door zijn grotere bijdrage aan de geallieerde oorlogsinspanning een zwaardere stem had dan het Verenigd Koninkrijk: ‘we should press our views in the strongest possible manner on the French. If, however, they refused to alter their point of view, he felt that we ought to be prepared in the end to defer to their opinion. It must be remembered that we had agreed that the French should be in command on the Western Front, and that the French army would have to bear the brunt of the fighting.’¹²⁷ De militaire adviseurs ontraadden de Britse regering de inzet van Britse eenheden bij de Franse operatie in de Scheldemonding. Op 10 november 1939 gaf de *Joint Planning of the Committee of Imperial Defence* (het militair adviesorgaan voor de Britse regering) zijn afwijzend commentaar op het Franse Zeelandplan aan het *War Cabinet*:

‘We do not consider that the occupation of the islands of Walcheren and South Beveland could have any effect in reducing the scale of naval or air threat to this country, consequent upon the German

---

occupation of Holland. Nor would it appear that the presence of French troops in these islands would be sufficient either to provide adequate cover to the left flank to the Belgian defence, or to afford us the use of Antwerp. Nor is it necessary to occupy the islands to deny the use of the waterway to the Germans.¹²⁸

Ook de *Chiefs of Staff* plaatsten vraagtekens bij de Zeelandoperatie. Admiraal Pound, chef van de Marinestaf van de marine, vroeg zich tijdens een bijeenkomst af of de Nederlanders wel sterk genoeg waren om zelf de Vesting Holland te kunnen verdedigen. De geallieerde bezetting van de Scheldemonding zou immers niet kunnen voorkomen dat de Duitsers de Rijnmondning zouden innemen. De controle van Walcheren en Zuid-Beveland garandeerde daarnaast ook niet een vrije doortocht over de Schelde. Luchtaanvallen en Duitse artillerie, die in West-Brabant binnen vijftien kilometer van de rivier kon worden opgesteld, zouden de aanvoer overzee naar Antwerpen ernstig belemmeren. De bevoorrading van de geallieerde linkerflank zou dus grotendeels over Oostende naar Gent en Brugge moeten lopen. De Britse legerleiding was aan de andere kant van mening dat Franse artillerie op de zuidoever van de Westerschelde de Duitsers het gebruik van de Vlissingse haven kon ontzeggen. Het was daarom volgens de Britten voldoende als de geallieerden alleen Zeeuws Vlaanderen zouden bezetten. De inzet van de door de Franse gewenste Britse jachtvliegtuigen voor luchtdekking van de operatie werd ook niet geschikt geacht. Het zou immers onmogelijk zijn om het noodzakelijke luchtoverwicht te garanderen. Bovendien waren de jachtvliegtuigen dringend nodig aan het thuisfront. De Britse legerleiding verwachtte dat de Duitsers, in reactie op de geallieerde opmars door België, op grote schaal luchtaanvallen op het Verenigd Koninkrijk zouden gaan uitvoeren. Wel waren de Britten bereid, als zij gemist konden worden, om twee extra squadrons naar Frankrijk te sturen om een gedeelte van de verdediging van het Franse luchtruim over te nemen. Hierdoor kwamen er meer Franse jachtvliegtuigen voor de Zeelandoperatie beschikbaar. De inzet van bommenwerpers van de *R.A.F.* werd ook niet zinvol geacht. De vliegtuigen zouden slechts een beperkte invloed op de opmars naar het noorden kunnen hebben en de Britten vreesden dat veel bommenwerpers door de Duitse luchtafweer zouden worden neergehaald. Ook de gevraagde twee groepen van moderne zware 3.7 inch luchtafweergeschut konden niet gemist worden omdat ze nodig waren voor de luchtverdediging van het Verenigd Koninkrijk zelf. De Britten waren nog wel bereid de Zeelandoperatie te ondersteunen met torpedobootjagers. De Britse Admiraliteit verwachtte in de Nederlandse kustwateren duikboten en zeemijnenleggers maar geen dreiging van grote Duitse oppervlakteschepen. Mochten er wel Duitse kruisers of zelfs slagschepen worden ingezet dan moesten de lichte Britse marine eenheden zich onmiddellijk terugtrekken. Tevens werd er gesproken om twee Britse luchtafweerkruisers voor een beperkte tijd ter beschikking te stellen. Wat de Britse marine betrof zouden deze kruisers alleen gedurende de uren van de ontscheping van de Franse troepen in de Westerschelde worden ingezet. Admiraal Pound vond dat de Fransen zelf maar verder voor de bevoorrading van de bezettingsmacht op Walcheren en Zuid-Beveland moesten zorgen. Naar aanleiding van de negatieve militaire adviezen besloot het Britse *War Cabinet* het Franse Zeelandplan te steunen als er alleen Franse troepen zouden worden ingezet. De Britten vertelden de Fransen dat zij de operatie niet van vitaal belang achtten omdat het geen garantie bood voor de veiligheid van Antwerpen. Het Verenigd Koninkrijk was bereid om in beperkte mate assistentie aan de operatie te verlenen door de inzet van schepen van de *Royal Navy*, maar onder geen voorwaarde zouden Britse troepen op Zeeuwse bodem worden ingezet. Darlan, de bevelhebber van de Franse marine, rapporteerde aan Gamelin: 'le désir du Gouvernement bri-

tannique qu'en aucun cas des troupes anglaises ne soient envoyées dans les îles.¹²⁹

In reactie liet Gamelin de Britten weten dat hij vastbesloten was de gehele operatie door te zetten. In zijn ogen was het Zeelandplan onmisbaar voor de dekking van de linkerflank van de geallieerde strijdkrachten en de verdediging van Antwerpen. Zelfs een beperkte bevoorrading naar Antwerpen via de scheepvaart in de Westerschelde zou het spoorwegnet ontlasten. Bovendien was het de enige mogelijkheid om verbinding te leggen met de Nederlandse verdediging in de omgeving van Bergen op Zoom. De geallieerde operatie zou alleen maar worden uitgevoerd met Nederlandse instemming: 'Cette occupation constitue couverture indispensable flanc gauche forces alliées.....Elle constitue en outre seule liaison possible avec [aile] sud défense Hollandaise dans région Berg op Zoom-Rosendaal si elle ne peut être poussée plus à l'est.'¹³⁰

Ondanks de bezwaren die zij aan Gamelin uitte, was de Britse legerleiding in werkelijkheid helemaal niet zo ontevreden over het Franse Zeelandplan. De chef-staf van de *B.E.F.*, luitenant-generaal Pownall, schreef in zijn dagboek op 10 november 1939 over de operatie: 'It is good for the French to worry about Walcheren, whose denial to the enemy is primarily a British interest.'¹³¹ Ook Ironside meldde in zijn dagboek dat hij opgelucht was toen hij hoorde dat de Fransen de kwestie van de Duitse invasie van Nederland serieus namen en de bezetting van de Zeeuwse eilanden voorbereidden.¹³²

De uitwerking van het Zeelandplan

In opdracht van generaal Billotte, commandant van de 1e Legergroep, werkte de bevelhebber van het Franse 7e Leger, generaal Giraud, het Zeelandplan uit. In twee instructies van 12 en 19 november 1939 gaf Giraud aan hoe de opmars van zijn leger zou moeten verlopen. Het Ie Franse Legerkorps vormde de linkerflank van het 7e Leger. De 25e Gemotoriseerde Divisie kreeg als opdracht ten oosten van Terneuzen naar Antwerpen door te stoten. De 21e Infanteriedivisie zou via Vlissingen verdedigende posities op Walcheren en Zuid-Beveland moeten innemen. Om deze opmars snel te kunnen uitvoeren zouden één compagnie parachutisten worden overgebracht naar het vliegveld West-Souburg bij Vlissingen en mogelijk een andere compagnie naar het vliegveld bij Woensdrecht. De voorhoede van het Ie Legerkorps werd gevormd door *Groupement Lestoquoi*, onder andere bestaande uit de gemotoriseerde verkenningsseenheid van het Ie Legerkorps (*2e Groupe Reconnaissance Corps Armée*), de drie verkenningsseenheden van de divisies en genietroepen. *Sous-Groupement d'Astafort* (9e Gemotoriseerde Divisie) zou in Vlissingen op Walcheren aan land worden gezet, *Sous-Groupement d'Arodes* (25e Gemotoriseerde Divisie) in Borssele en *Sous-Groupement Vonderheyden* (21e Infanteriedivisie) in Hansweert op Zuid-Beveland. Van hieruit moest vervolgens verder worden opgerukt naar vliegveld Woensdrecht, om daarmee de toegang tot Zeeland over land open te houden. De *2e Groupe Reconnaissance Corps Armée* kreeg als opdracht met pantserwagens en motoren de Westerschelde via de tunnel bij Antwerpen te passeren en door te stoten naar dit vliegveld. Wanneer Woensdrecht echter niet kon worden bereikt dan moest het Kanaal door Zuid-Beveland als verdedigingslinie worden ingericht. De 21e Infanteriedivisie zou gedeeltelijk over zee worden aangevoerd naar de Zeeuwse eilanden. Drie torpedobootjagers waren beschikbaar om als eerste een infanteriecompagnie naar Walcheren over te brengen. Giraud wilde daarnaast ook een infanterieregiment en een afdeling artillerie over zee transporteren. Op de rechterflank van het 7e Leger moest de 9e Gemotoriseerde Divisie van het XVIe Legerkorps naar Gent oprukken. Met het oog op luchtgevaar zouden de troepen zich zoveel mogelijk 's nachts verplaatsen. Tenslotte kreeg de 60e

Infanteriedivisie de opdracht de Noordzeekust van Oostende tot Breskens te beveiligen en zou de 53e Infanteriedivisie in reserve achterblijven aan de Frans-Belgische grens. Giraud gaf zijn eenheden de opdracht goed samen te werken met de Nederlanders en de Belgen. De Franse troepen moesten zich vriendelijk maar tegelijkertijd ook krachtig en vastbesloten opstellen.¹³³ Giraud schreef aan Billotte op 15 november 1939 dat zijn opdracht uitvoerbaar was, mits de Duitsers niet zelf Zeeland zouden overvallen met hun parachutisten en tankeenheden. Wanneer de Fransen sneller in Zeeland mochten arriveren dan de vijand dan moesten zij in ieder geval rekening houden met een spoedige aanval van kleine maar sterke Duitse eenheden met krachtige luchtondersteuning.¹³⁴

Omdat de Britten weigerden de operatie tegen Zeeland van luchtsteun te voorzien, moesten de Fransen zelf overal jachtvliegtuigen vandaan halen. Dit had onder ander tot gevolg dat er vrijwel geen vliegtuigen over waren voor de verdediging van het luchtruim boven Parijs. Op 23 december 1939 werd alsnog besloten de luchtlandingen bij de Zeelandoperatie niet te laten doorgaan omdat er te weinig jachtvliegtuigen en transportvliegtuigen beschikbaar waren. Bovendien concludeerde de Franse militaire inlichtingendienst dat de Nederlandse verdediging in Zeeland was versterkt en in staat moest worden geacht om de eerste Duitse aanval af te slaan.¹³⁵ Op 19 februari 1940 meldden de Britten dat zij ook geen luchtafweerkruisers ter ondersteuning zouden inzetten. Onder de codenaam *FA (French Army)* werden wel zes Britse torpedobootjagers aan het Franse opperbevel beschikbaar gesteld voor troepenverplaatsing en luchtverdediging. Het betrof lichte torpedobootjagers van de V en W klasse uit de Eerste Wereldoorlog. De schepen hadden een waterverplaatsing van 1.300 ton en werden in de winter 1939-1940 omgebouwd tot luchtverdedigingsjager.¹³⁶ De ervaringen die de Fransen bij de planning van de opmars naar Zeeland opdeden, leidden er in ieder geval toe dat ze daarna weinig moeite meer deden om de Britten te betrekken bij andere militaire operaties in Nederland.

Conclusie

Het Verenigd Koninkrijk vreesde een Duitse aanval op Nederland en drong er dan ook bij de Fransen op aan om plannen voor een hulpoperatie te ontwikkelen. Toen Gamelin zijn Zeelandoperatie presenteerde bleken de Britten echter niet bereid om, met uitzondering van de inzet van enkele torpedobootjagers, hieraan militaire ondersteuning te bieden.

Het Dyleplan van 17 november 1939

Doordat Gamelin de operatie in Zeeland wilde doorzetten kwam de geallieerde opmars in België ook weer ter discussie. Het leek immers onverantwoord dat de Franse troepen in Zeeland in hun flank gedekt moest worden door de Scheldelinie met slechts weinig strategische diepte. Een opmars zo ver naar het noorden maakte een verdedigingslinie meer naar het oosten van België noodzakelijk. Tijdens het overleg op het Franse hoofdkwartier op 5 november 1939 bracht Gamelin al de mogelijkheid ter sprake om in België tot aan de Dylervier tussen Antwerpen, Namen en Dinant op te rukken. In de besprekingen werd altijd gerefereerd aan het Dyleplan (*plan D[yle]*), maar in feite eindigde de Dylervier bij Wavre. Tussen Namen en Dinant liep de linie achter de Maasrivier. Op de conferentie tussen de geallieerde bevelhebbers op 9 november 1939 werd opnieuw gediscussieerd over de reikwijdte van de geallieerde opmars in België. Gamelin sprak hierbij duidelijk zijn voorkeur uit voor de linie langs de Dylervier. Als voordeel noemde hij dat dit een kortere frontlijn met meer diepte zou opleveren. Niet alleen bleven hierdoor de industriegebieden in Noord-Frankrijk buiten schot, maar

ook kon nu een groter deel van België, waaronder Brussel, verdedigd worden. Bovendien zouden de geallieerde troepen vanaf de Dyle rivier gemakkelijker verbinding kunnen onderhouden met de Belgische en Nederlandse legers en in een betere positie verkeren voor een tegenaanval op het Ruhrgebied. Gamelin hield de Britten voor dat de opmars van het *B.E.F.* tot aan de Dyle rivier slechts één extra nacht zou kosten. De Franse opperbevelhebber besloot zijn betoog met de stelling dat Frankrijk, na het in de steek laten van Tsjechoslowakije en Polen, niet nog meer prestige kon verliezen.¹³⁷ Op 14 november 1939 besprak de Franse militaire top het Dyleplan. Gamelin bracht onder de aandacht dat vergeleken met de Frans-Belgische grens de frontlijn van de verdedigingslinie tussen Antwerpen, Namen en Dinant een 75 kilometer kortere was. De opmars naar de Dyle was dan wel een defensieve manoeuvre, maar de geallieerde troepen zouden deze positie ook als springplank kunnen gebruiken voor een later offensief tegen Duitsland. Een aantal van Gamelins toehoorders, onder wie Georges, had twijfels over het in hun ogen te ambitieuze Dyleplan. Zij vonden dat de geallieerden niet zomaar moesten besluiten dieper in België op te rukken, ongeacht de acties van de vijand. Een opmars van bijna 100 kilometer vanaf de Frans-Belgische grens liep groot gevaar door de Duitse luchtmacht te worden aangevallen. Het zou langer duren om de Dyle rivier te bereiken en voor verdediging in gereedheid te brengen dan een stelling langs de Schelderivier. De linie sloot ook niet aan op de hoofdverdedigingslijn van de Belgen aan het Albertkanaal en in het centrum van de Dylestelling bevond zich het 'gat van Gembloux'. In de omgeving van de stad Gembloux, tussen het einde van de Dyle en Namen, beschikte de linie over een lengte van 40 kilometer niet over een natuurlijke verdediging. Het lag voor de hand dat de Duitsers op dit kwetsbare punt de stelling zouden proberen te doorbreken. Gamelin nam echter binnen de Franse legerleiding een dominante positie in. Geen van de critici durfde zijn bezwaren over het plan openlijk tegen de opperbevelhebber te uiten. Georges drong er alleen op aan dat de geallieerde opmars in goed overleg met België zou plaats vinden en dat de Belgen de Dylelinie al in staat van verdediging brachten.¹³⁸ Naar aanleiding van het overleg verscheen één dag later Gamelins *Instruction Personnelle et Secrète No. 8*. Hierin gaf hij het bevel om het Dyleplan uit te voeren in reactie op een Duitse aanval. In de instructie werd benadrukt dat het 7e Leger, indien mogelijk, contact moest leggen met de Nederlandse verdediging: 'La 7e Armée, tout en remplissant la mission qui lui incombe, en ce qui concerne les bouches de l'Escaut, serait portée en arrière et à gauche des Belges Anvers, prête en particulier à assurer la couverture de leur flanc gauche en les liant si possible aux Hollandais.'¹³⁹

Het vraagstuk van de opmars in België werd ook door de politieke leiders van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk besproken tijdens het *Supreme War Council* op 17 november 1939 in Londen. Chamberlain gaf hierbij te kennen dat hij zeer bevreesd was voor een Duitse bezetting van de Lage Landen, die van vitaal strategisch belang voor het Verenigd Koninkrijk waren in de lucht- en zeeoorlog. De Duitse *Luftwaffe* zou met behulp van de Belgische en Nederlandse vliegvelden in staat zijn haar bommenwerpers in het Engels luchtruim te laten begeleiden door jachtvliegtuigen. Duitse luchtaanvallen zouden de haven van Londen praktisch onbruikbaar maken. Aan de andere kant zouden de Duitsers nu ook veel beter in staat zijn hun belangrijkste industriën in het Ruhrgebied te beveiligen. Vanuit de bezette Lage Landen werden ook de geallieerde scheepvaart op de Noordzee en vitale delen van Frankrijk ernstig bedreigd. Daladier liet in reactie weten dat de Duitse bezetting van Nederland en/of België ook voor zijn land een groot gevaar betekende. Hij wees hierbij op de belangrijke Franse industriegebieden in Noord-Frankrijk. De Franse Premier wees bovendien op het morele effect van het uitblijven van een reactie van de geallieerden op een Duitse aanval op

de Lage Landen. De neutrale staten zouden dan het idee kunnen krijgen dat Duitsland onverslaanbaar was: 'Au point de vue psychologique, elle aurait également des effets sérieux sur le moral des Allemands d'une part et des Alliés de l'autre. Quant aux neutres, ils auraient l'impression que la force militaire allemande est irrésistible. Par conséquent, il faut essayer d'empêcher par tous les moyens l'occupation de la Belgique par l'Allemagne.'¹⁴⁰ De beide regeringsleiders waren het snel eens en spraken hun steun uit voor het Dyleplan. Chamberlain merkte nog op dat wat hem betreft zoveel mogelijk Belgisch grondgebied behouden moest blijven. Het vervolg van de geallieerde conferentie werd besteed aan de Britse wens om een strategisch luchtoffensief tegen het Ruhrgebied te beginnen in reactie op een Duitse aanval op de Lage Landen. Volgens de Britten bevonden zich in het Ruhrgebied 60% van alle Duitse industrie en vijf van de tien hoofdlijnen van de Duitse spoorverbindingen. De *R.A.F.* had met behulp van onder andere verkenningsvluchten al de nodige voorbereidingen voor de operatie getroffen. Het Britse voorstel behelsde dat bommenwerpers wekenlang, dag en nacht, via het Belgische luchtruim het Ruhrgebied zouden aanvallen. Verlies aan levens bij de burgerbevolking was hierbij onvermijdelijk. De Fransen hadden echter grote bezwaren tegen de Britse operatie. Daladier was van mening dat het Ruhrgebied zeer goed werd beschermd. De *R.A.F.* zou wel eens 50% van de deelnemende vliegtuigen kunnen verliezen zonder dat de bombardementen grote schade konden toebrengen aan de Duitse industrie. De Fransen wezen bovendien op het gevaar van Duitse luchtaanvallen op hun eigen kwetsbare industriegebieden. Het initiatief in ook de lucht oorlog moest, wat de Fransen betreft, maar beter aan de Duitsers worden overgelaten.¹⁴¹

Weerstand tegen het Dyleplan

Ondanks het feit dat Chamberlain een uitgesproken voorstander bleek van de opmars in België bestonden er binnen het Britse *War Cabinet*, onder anderen bij Minister van Oorlog Hore-Belisha, ook twijfels over het Dyleplan. De Britten hadden echter moeite om kritisch te zijn tegen de Fransen terwijl hun leger tien keer sterker was dan het Britse leger.¹⁴² Bovendien was het *B.E.F.* onder Frans bevel geplaatst, hoewel was overeengekomen dat de Britse commandanten bij hun eigen regering mochten protesteren wanneer men het niet eens was met een opdracht van het Franse opperbevel. De Britse commandant van het IIe Legerkorps zag nu wel de voordelen van het Dyleplan, maar had tegelijkertijd ook oog voor de risico's. Brooke schreef in zijn dagboek op 19 november 1939:

'If we can get there in time to organize ourselves properly to meet the German onrush it is without doubt the right strategy. It is the shortest line possible through Belgium, saves half that country, should give time for co-ordinated action between three countries provided the Belgian advance-guard on the Albert Canal, at Liège and in the Ardennes can hold sufficient long. We must, however, resolutely resist being drawn on to try and save all Belgium by defending the line of the Albert Canal and Liège. By trying to save the whole of Belgium instead of half, not only we lose the whole of Belgium but probably the war as well.'¹⁴³

Binnen de Franse legerleiding bestonden zoals eerder gezegd ook weerstanden tegen het Dyleplan. Georges vond het plan riskant en was zeer beducht voor Duitse luchtaanvallen tijdens de opmars. In zijn dagboek vroeg hij zich af of de geallieerden wel eerder de Dylerrivier konden bereiken dan de Duitsers en hij verwachtte een chaos als eenheden van drie verschillende landen gezamenlijk een verdediging moesten inrichten.¹⁴⁴ Een van de weinigen Franse bevelhebbers die openlijk kritiek leverde op de opmarsplannen was de commandant van het

1e Franse Leger, generaal Blanchard. In zijn memo van 16 november 1939 schreef hij dat naar zijn mening de geallieerden maar liefst acht dagen nodig zouden hebben om zich goed te installeren in de Dylestelling:

‘Il est impossible que des moyens suffisants soient en place en Belgique avant le 8e jour, et encore si rien n’est venu modifier un horaire dangereusement serré. D’ailleurs, à ce moment, nous aurons pas encore d’organisation défensive. Jusqu’au jour où nous sommes arrivés, nous sommes dans l’impossibilité de nous battre. Il est donc absolument indispensable qu’au moment du déclenchement de l’affaire, nous ayons la certitude absolue de ne pas rencontrer l’ennemi avant huit jours.’¹⁴⁵

Blanchard ging nog duidelijk uit van de lage operationele snelheden uit de Eerste Wereldoorlog.

Gamelin, met politieke steun van in het bijzonder Daladier, liet zich in november 1939 nadrukkelijk gelden als de bepalende factor in de geallieerde operationele planning aan het Westfront. Ondanks weerstand in zowel de Franse als de Britse legerleiding dreef hij zijn plannen voor de opmars in België en de hulpoperatie aan Nederland door. Op 17 november 1939 gaf Georges zijn achtste instructie uit met daarin de operationele bevelen aan de legercommandanten van de 1e Legergroep voor een opmars naar de Dylervier.¹⁴⁶ Eind november 1939 ebde bij de geallieerden de vrees voor een spoedig Duitse offensief weg. Volgens de Franse militaire inlichtingendienst waren de weersomstandigheden in de winter voor de Duitsers ongunstig voor een grootschalige aanval op West-Europa.¹⁴⁷ Dit gaf de geallieerden meer tijd om hun economie te mobiliseren, hun opmars België verder voor te bereiden en om plannen voor andere operaties te ontwikkelen. Zonder dat Gamelin dit met zekerheid kon weten, was eind 1939 het Dyleplan in essentie het juiste antwoord op de Duitse aanvalsplannen van dat moment. Op 29 oktober 1939 had de Duitse Generale Staf besloten de hoofdaanvallen door Zuid-Limburg en België te voeren. Wanneer de Duitse en geallieerde aanvalsplannen eind 1939 zouden zijn uitgevoerd dan had dit tot een frontale botsing van beide legers in België geleid.

Gamelins oorlogsplan voor 1940

Gamelin rapporteerde in de winter van 1939-1940 uitgebreid over de geallieerde bondgenootschappelijke oorlogvoering en over de te volgen strategie in 1940. Eind december 1939 legde hij een concept rapportage voor aan de Britten over de operaties in het komende jaar. Gamelin schatte in dat Duitsland op korte termijn ongeveer 155 tot 180 divisies beschikbaar zou hebben. Hiervan waren er vijftien tot twintig nodig in het Oosten en 70 tot 80 voor de bezetting van de *Westwall* aan de grens van Frankrijk, Nederland, België en Zwitserland. Er bleven zodoende 70 tot 80 divisies over die Duitsland voor een offensief kon gebruiken. Volgens de Franse opperbevelhebber was een Duitse aanval op de Lage Landen voor het verkrijgen van bases voor de lucht- en zeeoorlog het meest waarschijnlijke scenario. Gamelin noemde hierbij nadrukkelijk het gevaar van een Duitse bezetting van de Vlaamse kust en de Scheldemonding. Duitsland had een tekort aan zware artillerie en manoeuvreerruimte voor een aanval op de Maginotlinie. De belangrijkste tegenactie die de geallieerden konden ondernemen was daarom de Lage Landen nog vóór de Duitsers te bezetten. Vanuit Antwerpen waren de geallieerden in een uitstekende positie om Nederland te ondersteunen en om een aanval op Duitsland te ondernemen. Gamelin was echter van mening dat het voor de geallieerden onmogelijk was om in het voorjaar van 1940 al een beslissende aanval aan het

De geallieerde legertop tijdens een parade in januari 1940.
 Van links naar rechts: de generaals Ironside, Gamelin, Georges en Gort.
 (Foto: Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

Westfront te maken. De Franse en Britse strijdkrachten waren hiervoor nog te zwak. De Duitsers hadden vooral een overmacht in de lucht, de verhouding Duitse en geallieerde bommenwerpers was 2,3 staat tot 1 en bij de jachtvliegtuigen was dit 1,6 staat tot 1,4. Volgens Gamelin moesten de geallieerden wachten met een offensief tot medio 1941, wanneer de troepenmacht in Frankrijk met ongeveer 40 Britse divisies zou zijn versterkt. Tot die tijd moesten de geallieerden in het defensief blijven waarbij hij er overigens van uitging dat Hitler zelf, mede door de Duitse politieke instabiliteit, mogelijk al vóór 1941 zou aanvallen. Over het lot van de kleine neutrale landen in West-Europa was Gamelin cynisch, hun grondgebied zou het beslissende slagveld worden. De chef van de Britse Generale Staf, generaal Ironside, schreef in reactie geringschattend op het stuk: 'The French have no intention of carrying out an offensive for years, if all. There is none of that fire which animated them in 1914.'¹⁴⁸

De visie van Gamelin week echter niet af van de standpunten van de Franse en Britse regeringen. In een voordracht aan zijn staf op 31 januari 1940 gaf hij een nog pessimistischer beeld over de geallieerde positie in het conflict. Hij merkte op dat er in 1917 aan het Westfront 165 geallieerde divisies tegenover 207 Duitse divisies stonden. Pas nadat de Amerikanen met 34

divisies in de oorlog waren getreden was de verhouding in het voordeel van de geallieerden gekeerd. In 1940 voorzag Gamelin geen derde partij die aan de zijde van de geallieerde zou interveniëren. Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk restte geen ander middel dan de economische oorlogvoering:

‘A plus forte raison ne pourrions-nous vaincre que si une troisième armée venait, comme alors, s’ajouter aux nôtres. Mais la voyons-nous à l’horizon?.....Il ne nous reste. Par conséquent, d’autre issue que de porter la guerre ailleurs, sur le seul terrain où nous dominions l’adversaire. Son point faible, c’est son économie, notre point fort, c’est notre maîtrise de la mer. C’est donc sur le blocus qu’il faut concentrer notre effort. C’est donc à priver l’Allemagne de fer et de pétrole que doit tendre exclusivement toute notre stratégie. Ainsi, pas d’opérations militaires en dehors de celles qui viendront s’ordonner autour de ces deux pôles. Ce sont les seules possibles, les seules fructueuses et, par surcroît, les moins coûteuses.’¹⁴⁹

Talbot Imlay schrijft in *Facing the Second World. Strategy, politics and economics in Britain and France 1938-1940* dat de geallieerden gedurende de *Drôle de Guerre* tot het inzicht kwamen dat de factor tijd helemaal niet in hun voordeel speelde. Mede door de Russische grondstofleveranties konden de Duitsers de gevolgen van de geallieerde blokkade omzeilen. De Duitse strijdkrachten werden door de mobilisatie van hun demografische en industriële potentieel na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in vergelijking met de geallieerden juist steeds sterker. Achteraf gezien is het inderdaad maar zeer de vraag of het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk de wapenwedloop op de lange termijn met Duitsland hadden kunnen winnen. Het is in ieder geval onwaarschijnlijk dat de geallieerden medio 1941-1942 meer divisies op de been hadden kunnen brengen dan de Duitsers. Duitsland formeerde gedurende de hele Tweede Wereldoorlog 300 divisies. Het Verenigd Koninkrijk stelde daarentegen in de periode 1939-1945 niet meer dan 49 divisies op, terwijl Frankrijk in potentie 150 divisies kon mobiliseren.¹⁵⁰ Anderzijds was de Duitse oorlogsindustrie niet zo sterk als vaak verondersteld wordt. Gedurende de Tweede wereldoorlog produceerden alleen de Britten al meer vliegtuigen dan de Duitsers.¹⁵¹ Volgens Imlay leidde de bewustwording bij de geallieerden over de militaire sterkte van Duitsland op langere termijn ertoe dat zij eind 1939 afstand namen van hun defensieve strategie. Als de Fransen en de Britten op korte termijn in de aanval zouden gaan, kon voorkomen worden dat de Duitsers nog sterker werden. Bij deze stelling kunnen echter de nodige vraagtekens worden geplaatst. Inderdaad planden het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk gedurende de *Drôle de Guerre* diverse offensieve operaties. Zoals al eerder gesteld vonden deze acties echter allemaal in de periferie plaats en waren zij gericht op de ondersteuning van de economische oorlogvoering. Een directe militaire confrontatie in het centrum aan het Westfront werd echter op geen enkel moment overwogen. Een Franse stafstudie uit het voorjaar van 1940 concludeerde dat er voor een directe aanval op de *Westwall* minimaal 40 tot 50 divisies nodig waren, naast nog eens 90 divisies die andere delen van het front bezet moesten houden. Omdat de geallieerden niet zoveel eenheden bezaten en bovendien zwakker waren in de lucht had een aanval op Duitsland volgens de Franse Generale Staf vooralsnog geen zin.¹⁵² Ook ten aanzien van de schending van de neutraliteit van de Lage Landen lieten de geallieerden het initiatief over aan de Duitsers. Pas na een Duitse inval in België en Nederland, of op uitnodiging van de Nederlandse en Belgische regering zouden de geallieerden naar het noorden oprukken. Doel van de opmars was dan om een zo groot mogelijk deel van het grondgebied uit Duitse handen te houden. Gamelin schreef dan ook dat het Dyleplan en de opmars in België nadrukkelijk een defensieve operatie was.¹⁵³

Op 26 februari 1940 verscheen het *Plan de Guerre 1940* van Gamelin, waarin hij de geallieerde strategie voor het komende jaar uiteenzette. Het rapport was geschreven op aandrang van Daladier en Gamelin had er meer dan twee maanden aan gewerkt. Volgens de Franse opperbevelhebber hadden de Duitsers een groot overwicht van 170 tot 175 divisies tegenover 136 geallieerde divisies. Ook bezat de *Luftwaffe* beduidend meer bommenwerpers dan de Franse en Britse luchtmacht. Gamelin verwachtte echter dat de geallieerden hun achterstand in bewapening op de Duitsers rond 1941 zouden hebben omgezet in een voorsprong. Wanneer er meer vliegtuigen en zware artillerie beschikbaar zouden komen dan was een Franse aanval op de *Westwall* mogelijk. Hij was het echter volledig eens met het Britse uitgangspunt dat de geallieerden niet vóór 1941 een groot offensief moesten beginnen. De Britten hadden laten weten zelfs nog eerder aan 1942 te denken als het moment waarop de geallieerden in de aanval moesten gaan. Tot die tijd zou Duitsland het initiatief hebben en moesten het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zich beperken tot de economische blokkade en proberen de binnenlandse onrust bij de vijand aan te wakkeren. Gamelin schreef dat een Duitse aanval op de Maginotlinie in 1940 was uit te sluiten, maar dat de Duitsers mogelijk wel een omtrekkende beweging door België of Zwitserland zouden maken. Hij beschouwde daarbij niet Zwitserland maar België en het zuiden van Nederland als het meest waarschijnlijke opmarsgebied. Ook moest rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat alleen Nederland door de Duitsers zou worden bezet met als doel het boeken van terreinwinst voor de luchtoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. De geallieerden waren volgens Gamelin voorbereid op een Duitse inval in de Lage Landen, mogelijk al in het voorjaar van 1940, en zijn troepen stonden gereed om in de tegenaanval te gaan: 'Les Alliés pourraient passer à la contre-offensive car l'ennemi s'offrirait à eux en terrain libre.'¹⁵⁴

Gamelin sprak dus al over een geallieerde tegenaanval. Het is opvallend om te constateren dat ondanks het feit dat de geallieerden in de loop van de winter van 1939-1940 de Duitse krijgsmacht als steeds sterker inschatten, tegelijkertijd ook hun optimisme en zelfvertrouwen groeiden. Gamelin schreef onder andere op 7 januari 1940 aan Daladier dat hij dacht dat de Duitsers binnen enkele maanden wel gedwongen waren om een beslissing te forceren uit de patstelling van het Westfront door middel van een inval in Nederland en België en mogelijk ook in Scandinavië. De Franse opperbevelhebber zag niet op tegen de strijd maar liet weten dat als de Duitsers zouden aanvallen hij ze zou verpletteren. Bij een ander gelegenheid in februari 1940 verklaarde Gamelin dat hij de Duitsers één miljard francs wilde geven als ze hem het plezier zouden doen om daadwerkelijk aan te vallen.¹⁵⁵ Het optimisme van de Fransen is mogelijk te verklaren uit het feit dat de Eerste Wereldoorlog had geleerd dat een aanvaller een groot overwicht moest hebben op de verdediger wilde een offensief kans van slagen hebben. Vanuit deze militaire ervaring redenerend was het inderdaad twijfelachtig of de Duitse overmacht op de geallieerden hiervoor toereikend was. Wanneer Duitsland de Lage Landen zou aanvallen dan werden de Britse en Franse strijdkrachten bovendien met meer dan 30 Belgische en Nederlandse divisies versterkt. Ook de Britse legerleiding had er medio april 1940 meer vertrouwen in dat de Dylelinie kon worden bereikt dan enkele maanden eerder. Generaal Pownall schreef op 1 april 1940 in zijn dagboek: 'Hitler's prospects of a rapid breakthrough in Belgium are surely much smaller than they were. We ought to give him a proper knock if he tries on it.'¹⁵⁶ Ook Churchill merkte eind januari 1940 op dat Hitler zijn beste kans op een succesvol offensief al had laten verlopen.¹⁵⁷

Conclusie

Gamelin wist gedaan te krijgen dat het Dyleplan werd aangenomen ondanks de weerstand die tegen deze operatie bestond binnen zowel de Franse als de Britse legerleiding. In de wintermaanden van 1939-1940 groeide in het geallieerde kamp het optimisme over de kansen om een Duits offensief in West-Europa te keren.

De Bredamanoeuvre van 12 maart 1940

Gamelin was nog niet tevreden over de geallieerde operatieplannen ten aanzien van de Lage Landen en gebruikte de adempauze in de winter van 1939-1940 om deze verder te ontwikkelen. In het bijzonder vond hij de hulpoperatie aan Nederland nog veel te beperkt van opzet. Een opmars naar Zeeland bood geen enkele garantie dat de Nederlandse krijgsmacht geholpen kon worden bij zijn strijd tegen de Duitse invasiemacht. Tijdens een militair overleg tussen Franse en Britse bevelhebbers op 12 november 1939 had een vertegenwoordiger van de Britse Generale Staf als eerste de mogelijkheid geopperd om tot Breda op te rukken. Hoewel in de omgeving van deze stad nog geen stelling was voorbereid zou het volgens hem voor de geallieerden gemakkelijker zijn om vanuit deze positie aansluiting te zoeken bij de Nederlandse verdediging.¹⁵⁸ Gamelin had wel oren naar dit idee. In zijn instructie van 15 november 1939 gaf hij als opdracht dat het 7e Leger bij zijn opmars naar het noorden contact moest proberen te maken met het Nederlandse leger. In de operationele instructie van Georges twee dagen later stond echter alleen vermeld dat het 7e Leger de operatie in Zeeland moest uitvoeren en verder ten westen van Antwerpen in reserve moest blijven. De afdeling operatiën van de Franse Generale Staf maakte op 15 november 1939 al een eerste studie over een opmars naar Breda. Voor het standhouden in een linie langs het riviertje de Mark bij Breda waren minimaal drie Franse divisies nodig. Een andere voorwaarde was dat tenminste twee Nederlandse divisies voldoende tegenstand zouden bieden in Noord-Brabant zodat de Fransen tijd genoeg hadden om Breda te bereiken. Tenslotte was het volgens de rapportage noodzakelijk dat de Belgen een stelling zouden inrichten achter het Kanaal van Turnhout om de linie aan de Mark te laten aansluiten bij de Belgische verdediging aan het Albertkanaal.¹⁵⁹

De hulpoperatie aan Nederland wordt uitgebreid

Op 23 november 1939 voerde Gamelin overleg met de belangrijkste bevelhebbers van de 1e Legergroep, onderwie Billotte, Giraud en Blachard. Georges, die de plaatsvervanger was van Gamelin en de commandant van het Noordoostfront, ontbrak bij deze bijeenkomst. Gamelin gaf Billotte opdracht een studie te maken naar de mogelijkheid van een opmars van het 7e Leger over Antwerpen naar Breda. Belangrijk was dat Franse troepen contact moesten kunnen maken met de Vesting Holland. Ook kreeg Billotte het bevel een onderzoek te verrichten naar de haalbaarheid om geallieerde eenheden helemaal naar het Albertkanaal te laten oprukken.¹⁶⁰

Billotte presenteerde zijn studie op 30 november 1939 aan zijn directe superior Georges. De bevelhebber van de 1e Legergroep beschouwde de opmars naar Breda als een moeilijk uitvoerbare operatie. De Franse eenheden moesten meer dan 200 kilometer afleggen, terwijl de afstand van Breda tot de Duitse grens slechts half zo ver was. Om het gat tussen de Vesting Holland en Antwerpen te dichten waren volgens Billotte vijf tot zes Franse divisies nodig, die tussen drie en twaalf dagen nodig zouden hebben om Nederland te bereiken. Bovendien was goede samenwerking tussen de Nederlandse en Belgische Generale Staven essentieel voor de

---

opbouw van een serieuze verdediging in Noord-Brabant.¹⁶¹ Billottes rapport bevestigde Georges weezin tegen het plan. Hij had weinig vertrouwen in de hulpoperatie aan Nederland. De Nederlandse krijgsmacht had immers in zijn ogen weinig gevechtswaarde. Bovendien bestond er geen enkel militair contact tussen de Belgen en de Nederlanders. Georges commentaar was niet mis te verstaan. Hij vond de operatie te riskant: 'C'est le type de l'aventure. Si l'ennemi masque la Belgique, il peut manoeuvrer ailleurs. Donc ne pas engager nos disponibilités dans cette affaire. Ecarter le rêve.'¹⁶²

Op verzoek van Billotte rapporteerde ook Giraud op 3 december 1939 over de opmars van zijn leger naar Breda. De operatie moest volgens Giraud tot doel hebben om hulp aan Nederland te bieden en een gezamenlijke oorlogvoering met de Belgen en de Nederlanders mogelijk te maken. Het 7e Leger moest voorkomen dat de Duitsers de Schelde- en de Maasmonding zouden innemen en dat de verbinding tussen Antwerpen en Dordrecht verbroken zou worden. De haven van Antwerpen was hierbij cruciaal voor de bevoorrading van de geallieerde legers en voor de instandhouding van de verbinding met Nederland. De Franse troepen moesten ten minste proberen de lijn Geertruidenberg-Rijkevorsel te bezetten. Beter zou echter zijn als het 7e Leger de lijn Turnhout-Den Bosch, dat nog twintig kilometer oostelijker lag, kon innemen. Om stand te houden aan dit front van ongeveer 40 kilometer waren twee legerkorpsen van vijf divisies nodig. Twee cavaleriedivisies moesten de opmars beveiligen. Dit konden volgens Giraud ook Belgische of Nederlandse divisies zijn. Om tijdig vanuit Frankrijk in de omgeving van Breda te komen, moest één van de legerkorpsen bestaan uit één gemechaniseerde (*DLM*) en twee gemotoriseerde divisies. Vooral de inzet van de *DLM* was noodzakelijk omdat de Belgen en de Nederlanders in de regio zelf niet beschikten over tanks. Giraud concludeerde dat het lastig zou zijn om een gezamenlijke verdediging te organiseren met eenheden uit drie verschillende landen. Goede communicatie met de Belgen en de Nederlanders was dan ook een dringende voorwaarde. Hij verwachtte dat, ondanks de vertragende gevechten van de twee cavaleriedivisies, de Duitse tanks in twee dagen in Breda konden zijn, hun gemotoriseerde eenheden in vier dagen en de Duitse infanterie te voet in vijf of zes dagen. Het zou voor de Fransen een zeer moeilijke zaak worden om het op snelheid van de Duitsers te winnen. Verplaatsing van het hele 7e Leger naar de omgeving van Breda zou zeker drie tot zeven dagen in beslag nemen. Giraud was van mening dat de opmars naar Breda alleen een kans van slagen zou hebben als er met Nederland en België vooraf overeenstemming werd bereikt over de operatie en dat er vanaf de eerste dag van de opmars een goede samenwerking tussen de drie landen bestond. Tenslotte wees de commandant van het 7e Leger op het lastige vraagstuk van de bevoorrading van zijn strijdmacht. Alleen de haven van Antwerpen was erop toegerust om deze taak uit te kunnen voeren. Probleem was echter dat deze haven al waarschijnlijk overbezet zou zijn ten behoeve van de bevoorrading van andere geallieerde eenheden en dat het gebruik van Antwerpen afhankelijk was van een vrije doorgang door de Westerschelde. Alternatieven in Nederland, zoals de havens van Vlissingen, Bergen op Zoom of Willemstad waren om verschillende redenen minder geschikt om als hoofdaanvoerlijn voor het 7e Leger te dienen. Feitelijk rapporteerde Giraud dat zijn leger niet in staat was om op eigen kracht de hulpoperatie naar Breda uit te voeren en dat het noodzakelijk was om hierdoor voorbereidingen te treffen met Nederland en België.¹⁶³

Weerstand van Georges

Georges had door de studies van Billotte en Giraud voldoende munitie om zich openlijk tegen het Bredaplan te keren. Op 5 december 1939 schreef hij aan Gamelin dat de geallieerden voor-

zichtig moesten opereren en dat hij daarom tegen plannen van de moeilijke opmars naar Breda was. Georges wees erop dat de Lage Landen misschien toch niet het beslissende oorlogstheater waren, maar dat het een afleidingsmanoeuvre zou kunnen zijn voor een Duitse aanval in het centrum van de geallieerde verdediging tussen Maas en Moezel. De inzet van het 7e Leger zou in dat geval wel eens als reserve elders aan het front nodig kunnen zijn.¹⁶⁴ De Franse bevelhebber van het Noordoostfront wees daarom ook iedere opmars verder dan de Dylervier naar het Albertkanaal of naar het noorden richting de Vesting Holland af. Half februari 1940 schreef hij dat de geallieerden zich niet in het avontuur moesten storten: ‘Nous sommes assignés un premier champ de bataille sur lequel nous avons toutes chances d’arriver les premiers et nous installer au moins sommairement. C’est d’ailleurs le plan qui a été admis. Il faut le suivre et non pas se lancer dans l’aventure.’¹⁶⁵ Georges stelde voor het 7e Leger uit het plan terug te trekken en als strategische reserve te gebruiken voor het Noordoostfront. Voor de geallieerde operaties in Nederland zou volgens hem alleen een enkel legerkorps moeten worden ingezet.

Gamelin wilde echter niets van dit advies weten en vond de geallieerde plannen ten aanzien van Nederland zo belangrijk dat hij er een heel leger aan wilde besteden. Op 3 december 1939 had hij geschreven dat bij een Duitse aanval verbinding moest worden gemaakt met de Nederlandse strijdkrachten door de landroute Antwerpen-Roosendaal-Dordrecht open te houden. Op de derde dag van het Duitse offensief moesten Franse gemotoriseerde eenheden tot minimaal Breda zijn opgerukt. Gamelin erkende wel dat de medewerking van de Nederlanders van groot belang was. Niet alleen moesten de Fransen weten wat de opstelling van hun troepen was, de Nederlanders zouden ook een linie bij Breda, langs het riviertje de Mark en aansluitend op Oosterhout en Geertruidenberg, in staat van verdediging moeten brengen.¹⁶⁶ De Franse legerleiding onderhield op dat moment vrijwel geen contact met de Nederlandse Generale Staf. Gamelin werd echter op zijn wenken bediend. Op 5 december 1939 ontving het Franse hoofdkwartier een geheim bericht van majoor Mascureau, militaire attaché in Den Haag, dat het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken te kennen gaf hulp van de geallieerden te wensen. De Nederlanders wilden geen overleg of militaire besprekingen voeren, maar bleken wel bereid hun verdedigingsplan voor te leggen en aan te geven welke militaire hulp zij nodig achtten. De Nederlandse legerleiding wilde Noord-Brabant verdedigen met behulp van de Peel-Raamstelling, die zou moeten aansluiten op de Belgische linies. De Nederlanders vroegen om Britse troepen ter ondersteuning van de Nederlandse militairen in Zeeland, en Franse eenheden om de linie achter de Zuid-Willemsvaart te bezetten.¹⁶⁷ Mede door dit bericht voelde Gamelin zich gesterkt om verdere voorbereidingen te treffen voor de hulpoperatie aan Nederland. Eind januari 1940 speelde hij met het idee om naast het sturen van drie divisies naar Breda, troepen voor een tweede linie tussen Roosendaal-Willemstad-Antwerpen beschikbaar te stellen. De Franse opperbevelhebber overwoog verder om het *B.E.F.*, inmiddels versterkt met een derde legerkorps, een stuk naar de linkerflank op te schuiven en een deel van de taken van het 7e Leger te laten vervullen. Het 7e Leger hoefde dan een minder breed front te bezetten en had nu meer eenheden vrij voor de inzet in Nederland.¹⁶⁸

Instruction Personnelle et Secrète No 10 en 11

Op 27 februari 1940 liet Gamelin zijn *Instruction Personnelle et Secrète No 10* verschijnen. Hij gaf hierin de opdracht tot Tilburg op te rukken op voorwaarde dat geallieerde troepen in het zuiden het Albertkanaal konden bereiken: ‘tandis que notre 7e Armée, progressant jusqu’à la région Tilburg, rendrait moins délicate la position des troupes ainsi engagées entre canal

Albert et Meuse.¹⁶⁹ Twee weken later, op 12 maart 1940, verruimde Gamelin in zijn *Instruction Personnelle et Secrète No 11* de opdracht van de hulpoperatie aan Nederland. Het 7e Leger zou niet pas bij een geallieerde opmars naar het Albertkanaal, maar al bij de uitvoering van het Dyleplan naar Breda of bij voorkeur naar Tilburg moeten oprukken. De Franse eenheden zouden dan een betere positie hebben bereikt om zowel de Nederlandse troepen ten zuiden van de rivieren, alsmede de Belgische troepen ten noorden van het Albertkanaal te ondersteunen:

‘C’est ne pas seulement dans l’hypothèse où nous nous porterions sur le canal Albert, mais dans l’hypothèse de la Dyle que nous aurions intérêt à voir la 7e Armée, déboucher au nord d’Anvers en vue d’assurer la sécurité de l’Escaut inférieur et la liaison entre les Belges et les Hollandais. Nous aurions avantage à recueillir les forces belges qui se replieraient par le nord du canal Albert et les forces hollandaises qui se replieraient par le sud de la Meuse et à couvrir nos communications avec Hollande. Il serait à cet égard intéressant d’atteindre soit le front Bréda-Saint-Léonard, soit mieux encore le front Tilbourg-Turnhout.’¹⁷⁰

Het is onduidelijk of Gamelin zich op dat moment wel realiseerde dat er vrijwel geen Nederlandse of Belgische troepen tussen het Albertkanaal in België en de grote rivieren in Nederland aanwezig waren die het 7e Leger konden ondersteunen. Mogelijk vond hij het belangrijker om in ieder geval enige vorm van verbinding te maken met de Nederlandse verdediging. Naar aanleiding van de laatste aanwijzing van Gamelin liet Georges op 20 maart zijn negende instructie aan de 1e Legergroep verschijnen met daarin de operationele opdracht voor de opmars naar de Dylerrivier en naar Breda. In de Franse militaire top bleef de weerstand tegen de plannen echter aanhouden. Op 19 maart 1940 schreef Giraud een nieuwe brief aan Billotte over de in zijn ogen problematische opmars naar Nederland. De Duitse strijdkrachten hoefden maar 100 kilometer af te leggen vanaf hun grens naar Tilburg, waarbij zij uit zeven routes konden kiezen. Het 7e Leger moest daarentegen 250 kilometer oprukken over maximaal drie of vier verschillende wegen. De Duitsers zouden het initiatief nemen en daardoor enkele uren voorsprong krijgen. Giraud vond het twijfelachtig of de Franse voorhoede, bestaande uit de 1e *DLM* en de 9e en 25e Gemotoriseerde Divisies, sneller ter plaatse zou zijn dan de Duitsers. Het plan was om de 1e *DLM* over Turnhout naar Tilburg te voeren en de 9e en 25e Gemotoriseerde Divisies via Antwerpen naar Breda te laten oprukken. De commandant van het 7e Leger ging ervan uit dat zijn eerste troepen op de ochtend van de derde dag in Tilburg konden zijn en twee dagen later in Breda. Zijn zware tankeenheden zouden via het spoor naar Mechelen in België op de vierde dag aan de Belgisch-Nederlandse grens kunnen staan. De eenheden te voet van het tweede echelon werden pas na tien dagen op hun aangegeven plaats verwacht. In de visie van Giraud was de opmars naar Breda alleen mogelijk indien er een militair akkoord tussen België en Nederland zou bestaan en als het Belgische leger zou standhouden aan het Albertkanaal.¹⁷¹

Laatste weerstand overwonnen

Op 29 maart 1940 schreef Giraud nogmaals zijn visie over het Bredaplan aan Billotte. In het voor de Fransen gunstigste geval konden de Duitsers, indien de Nederlanders alle bruggen over de Maas zouden hebben vernietigd, vanaf dag drie of vier in Breda zijn. Vanaf de vijfde dag konden twee Duitse gemotoriseerde of tankdivisies een aanval op de lijn Tilburg-Turnhout uitvoeren. Giraud verwachtte dat de Duitsers op de zesde dag nog eens drie divisies extra ter plaatse zouden hebben en vanaf dag zeven of acht in totaal zelfs tien divisies. Het

was dan ook voor het 7e Leger van het grootste belang zo snel mogelijk naar het noorden op te rukken: 'Nous devons donc mener notre parade avec le maximum de vitesse, sans marquer aucun temps d'arrêt.'¹⁷² Hierbij liepen zijn troepen vooral bij de oversteek van de Schelderivier en het Albertkanaal groot gevaar voor Duitse luchtaanvallen. Giraud wilde dan ook dat aan zijn leger extra luchtafweergeschut beschikbaar zou worden gesteld. Hij stelde verder dat niet alleen de opmars heel moeilijk zou worden, maar ook de instandhouding van de lange communicatielijnen over een afstand van 250 kilometer tussen Frankrijk en Breda. Een goede samenwerking met de Nederlanders en de Belgen was hierbij onmisbaar. Het was voor de bevoorrading van het 7e Leger van groot belang dat de Belgen standhielden aan het Albertkanaal. Wanneer de Duitsers deze stelling zouden innemen dan kwamen alle verbindingen van zijn leger over Antwerpen of over zee te lopen. Giraud vreesde dat zijn troepen dan het risico liepen te worden ingesloten en in de Noordzee te worden gedreven: 'Les Belges tiennent le Canal Albert, est c'est sur le front que la bataille des Alliés doit être organisée, faute de quoi le VIIe ARMÉE court le risque d'être coupée de ses bases et rejetée à la mer.'¹⁷³ Onder deze omstandigheden achtte Giraud het raadzamer als de 1e Legergroep zich zou beperken tot het Dyleplan en eventueel het 7e Leger tot de operatie in Zeeland: 'Si ces conditions n'étaient pas remplies, il vaudrait mieux jouer la manoeuvre "DYLE" complété, s'il y a lieu, par l'occupation des Iles de la Zélande, que de risquer un échec au Nord-Est d'ANVERS.'¹⁷⁴

Gesterkt in zijn opvattingen door de brief van Giraud van 29 maart 1940 deed Georges op 14 april 1940 een laatste poging om de Bredamanoeuvre te wijzigen. In een memorandum aan Gamelin zette hij nogmaals alle bezwaren tegen de operatie uiteen. Georges schreef dat ook Billotte en Giraud de opmars naar Breda een uiterst riskante onderneming vonden. Hij wees op het Duitse luchtoverwicht, de lange verbindingen, de moeilijke passage langs Antwerpen en op het feit dat er in Noord-Brabant geen natuurlijke verdedigingsmogelijkheden te vinden waren. Recente berichten wezen er volgens Georges bovendien op dat de Nederlandse troepen zich grotendeels zouden terugtrekken uit Noord-Brabant. Gezien deze omstandigheden was het daarom niet te rechtvaardigen om het gehele 7e Leger in te zetten voor de hulpoperatie aan Nederland. Georges stelde daarom voor om alleen een enkel legerkorps met twee divisies te gebruiken voor het Bredaplan. Het 7e Leger kon dan als strategische reserve achter de hand worden gehouden en ook op andere fronten, zoals Noorwegen, worden ingezet.¹⁷⁵

Gamelin was niet blij met de aanmerkingen van zijn plaatsvervanger op de hulpoperatie aan Nederland. Binnen een dag schreef hij een uitgebreid antwoord aan Georges. Hierin berichtte hij dat het onmogelijk was om Nederland in de steek te laten: 'Il me paraît impossible pour nous d'abandonner systématiquement la Hollande à l'Allemagne. Nous devons faire effort pour donner, tout au moins, la main aux Hollandais et tâcher d'avoir avec eux une communication terrestre.'¹⁷⁶ De relatie tussen Georges en Gamelin kwam mede door hun verschillende operationele visies begin 1940 steeds meer onder druk te staan. Enerzijds had Georges het gevoel dat hij een beleid moest uitvoeren waar hij niet achter stond, anderzijds was Gamelin de aanmerkingen van Georges op zijn militaire strategie beu. Door het aantreden van Reynaud als Franse Premier, ten kostte van zijn beschermheer Daladier op 23 maart 1940, voelde Gamelin zich in zijn positie als opperbevelhebber bedreigd. Begin 1940 ontdeed hij Georges als bevelhebber van het Noordoostfront grotendeels van zijn staf. Een nieuw hoofdkwartier voor de landstrijdkrachten werd onder bevel van generaal Doumenec opgezet. Georges moest zich na deze reorganisatie meer bezig houden met operaties dan met strategie. Op 15 april 1940 nam Gamelin tevens het besluit dat hij bij een geallieerde opmars in België niet langer bepaalde bevoegdheden, zoals het onderhouden van de contacten met het Belgische hoofd-

kwartier, zou overdragen aan Georges. Bovendien wilde hij nu ook de communicatie met het Nederlanders in eigen hand houden. Gamelin liet in zijn brief aan Georges weten dat hij het volledige vertrouwen in Giraud had bij de uitvoering van de hulpoperatie aan Nederland en dat de bevelhebber van het 7e Leger vrijheid van handelen kreeg: 'Je vous fais confiance ainsi qu'au général Giraud pour réaliser aux mieux des circonstances cette manoeuvre.'¹⁷⁷

De Franse opperbevelhebber vond het echter ook nog nodig om nogmaals steun te zoeken bij zijn politieke superieuren. Op dezelfde dag dat Gamelin Georges een vinnig antwoord schreef, stuurde hij een brief aan de Minister van Defensie Daladier. Ook hierin zette hij het belang van de hulpoperatie aan Nederland uiteen. Gamelin toonde zich ervan bewust te zijn dat het Verenigd Koninkrijk en België grote belangen hadden bij de positie van Nederland: 'La conquête de la Hollande continuerait l'investissement maritime et aérien de la Grand-Bretagne. Atteignant les bouches de l'Escaut, dans une région où les Belges n'ont aucun système de défense, les Allemands tourneraient non seulement la position <canal Albert-Meuse>, mais encore celle qui s'appuie sur Anvers, Louvain, Namur.'¹⁷⁸ Gamelin signaleerde in zijn brief aan Daladier het risico dat Nederland, in analogie met Denemarken op 9 april 1940, geen weerstand zou bieden bij een Duitse aanval. Hij vond dat de geallieerden dan in hun recht stonden om alle mogelijke represaillemaatregelen tegen Nederland te nemen: 'Si la Hollande venait à accorder à l'Allemagne des bases navales et aériennes, cet acte serait contraire à la neutralité et donnerait aux Alliés le droit de prendre toutes mesures de représailles qu'il jugeraient utiles.'¹⁷⁹ Ook schreef Gamelin over de problematische situatie die zou ontstaan wanneer België zou besluiten neutraal te blijven bij een Duitse aanval op alleen Nederland. In zijn brief aan Daladier gaf Gamelin te kennen dat hij veel meer dan zijn militaire ondergeschikten oog had voor de strategische belangen van Nederland in het gehele West-Europese krachtenveld. Waar Georges en Giraud schreven over de praktische operationele problemen, zoals de lange opmars, de moeilijke bevoorrading en de Duitse tegenstand, stelde hij het vraagstuk van de Nederlandse en Belgische neutraliteit aan de orde.

Daladier reageerde met instemming op het stuk van Gamelin en gaf hem de opdracht om een oproep aan de Belgen te doen over de noodzaak zich aan geallieerde zijde te scharen ingeval van een Duitse aanval op Nederland.¹⁸⁰ Feitelijk was de interne strijd in de Franse legerleiding over de hulpoperatie aan Nederland nu definitief beslecht. Georges maakte na de reactie van Gamelin op 16 april 1940 een aanpassing van zijn negende instructie van 20 maart 1940. Op afzonderlijk bevel van Gamelin zou de hulpoperatie aan Nederland worden uitgevoerd. De 1e DLM zou minstens naar Breda, of beter nog naar Tilburg moeten oprukken. De troepen van het 7e Leger moesten contact maken met de Nederlandse verdediging en terugtrekkende Belgische en Nederlandse strijdkrachten ten zuiden van de Maas opvangen:

'Si l'ordre de pénétrer en Hollande est donné:

- a) Pousser une couverture sur l'Escaut maritime, prête, s'il y a lieu, à renforcer la défense hollandaise dans les îles;
- b) Déboucher de la position d'Anvers, au nord du canal Albert, de manière à recueillir les forces belgo-hollandaises qui se replieraient au sud de la Meuse, est à couvrir nos communications avec la Hollande.'¹⁸¹ Als er geen bevel tot de opmars in Nederland zou worden gegeven dan zou het 7e Leger worden ingezet ter versterking van de Belgische linie bij Antwerpen en het Kanaal bij Turnhout.

De uitwerking van de Bredamanoeuvre

Om zijn opdracht te kunnen uitvoeren werd het leger van Giraud versterkt. Eind maart 1940

kreeg het 7e Leger de 1e Gemechaniseerde Divisie (*DLM*) toegewezen. Dit was een van de best getrainde en uitgeruste divisies van het Franse leger. De 1e *DLM* beschikte onder andere over 220 tanks, waaronder de moderne Somua S-35, en 40 pantservoertuigen.¹⁸² Ook de 9e en 25e Gemotoriseerde Divisies (*DIM*) waren elk uitgerust met twintig lichte tanks en twaalf pantserwagens. Het 7e Leger had ook nog twee onafhankelijke tankbataljons met elk 45 *Renault R-35* tanks. Naast de 1e *DLM* en de 9e en 25e *DIM* maakte ook de 21e Infanteriedivisie deel uit van de reguliere eenheden van het Franse leger. De andere drie infanteriedivisies van het 7e Leger waren reserve eenheden van een mindere kwaliteit. Zo behoorde de 4e Infanteriedivisie tot de eerste lijn reserve (A) en de 60e en 68e Infanteriedivisies tot de tweede lijn reserve (B). Bij een inspectie eind december 1939 maakten de eenheden van het 7e Leger een goede indruk, maar werden ook grote tekorten in de uitrusting van moderne wapensystemen geconstateerd. Zo hadden de 9e *DIM* en de 60e en 68e Infanteriedivisies vrijwel geen enkel luchtafweergeschut. Bij de 4e en 60e Infanteriedivisies was een groot tekort aan antitankgeschut.¹⁸³

Giraud gaf zijn eenheden in maart en april 1940 de opmarsbevelen voor de uitvoering van de Bredamanoeuvre zodra Duitsland Nederland zou binnenvallen. Van het 1e Legerkorps moesten de 25e *DIM* en de 1e *DLM* zo snel mogelijk naar respectievelijk Breda en Tilburg oprukken. Nadat het Franse plan om parachutisten bij Vlissingen in te zetten was afgeblazen, speelde Giraud met het idee om twee parachutistencompagnieën als voorhoede van zijn leger bij Breda en Tilburg te laten landen. Dit plan kon echter wegens gebrek aan transportvliegtuigen geen doorgang vinden.¹⁸⁴ Het XVIe Legerkorps kreeg als opdracht met de 9e *DIM* en de 21e Infanteriedivisie naar Turnhout door te stoten. Giraud beschouwde de opmars naar Turnhout als een cruciaal onderdeel van het operatieplan van zijn leger. Het zou betekenen dat de verbindingen met de eenheden van het 7e Leger in Noord-Brabant niet alleen via een smalle doorgang bij Antwerpen onderhouden hoefden te worden. Via Turnhout kon bovendien de Belgische verdediging aan het Albertkanaal aangesloten worden op de linie bij Breda of bij Tilburg. De 68e Infanteriedivisie werd naar Walcheren gestuurd en de 60e Infanteriedivisie naar Zuid-Beveland. Pas op 2 mei 1940 werd besloten om onder dekking van de *Royal Navy* het 224e Infanterieregiment en een afdeling artillerie van de 68e Infanteriedivisie vanuit Duinkerken over zee naar Vlissingen te vervoeren. De 4e Infanteriedivisie zou in de plannen voorlopig als reserve van het leger achter de hand worden gehouden.

Om tijd te winnen en de belasting op het rijdende materieel te beperken wilde Giraud de opmars van zijn gemotoriseerde voorhoede deels over het spoor laten plaatsvinden. De Fransen waren hierbij natuurlijk wel afhankelijk van de medewerking van de Nederlanders en de Belgen. De bevelhebber van het 7e Leger maakte zich zorgen over het gevaar van Duitse luchtaanvallen. Daarom moest het 25e *DIM* het grootste deel van zijn verplaatsing gedurende de nacht en onder dekking van een speciaal samengestelde luchtafweereenheid maken.¹⁸⁵ Giraud was daarnaast ongelukkig met het voorbehoud dat de hulpoperatie aan Nederland pas na een speciaal bevel van start zou mogen gaan. Hij vond het wenselijk om in één keer naar Nederland door te stoten in plaats van de opmars in fases te maken. Wanneer zijn eenheden pas na het bereiken van de Dylervier alsnog de opdracht zouden krijgen om verder naar het noorden op te rukken, dan zou het ongeveer één of twee dagen langer duren voordat Tilburg en Breda bereikt zouden kunnen worden. Naast het verlies in tijd wees Giraud er ook op dat het voor het moreel van zijn troepen niet goed zou zijn om pas in tweede instantie de Bredamanoeuvre uit te voeren. Nadeel van deze wens was dat Gamelin bij de start van het Duitse offensief op West-Europa weinig bedenktijd had en heel snel moest beslissen wat het

doel van de opmars van het 7e Leger moest zijn. Het was buitengewoon lastig dat Giraud en zijn troepen rekening dienden te houden met niet minder dan vier verschillende operaties; het Scheldeplan, het Dyleplan, de Zeelandoperatie en de Bredamanoeuvre.¹⁸⁶

De Britten waren niet betrokken bij de opmars naar Breda en ook niet bij wille of bij machte om het plan aan te passen. Luitenant-generaal Brooke was waarschijnlijk niet op de hoogte van de bedenkingen die de bevelhebber van het 7e Leger had geuit tegen de hulpoperatie aan Nederland toen hij Giraud als een Don Quixote beschreef die: 'would have ridden gallantly at any windmill regardless of consequences.'¹⁸⁷ Pownall noemde Giraud een 'beau sabreur.'¹⁸⁸

Conclusie

In de loop der maanden werden de plannen van Gamelin steeds gewaagder en avontuurlijker. De Franse opperbevelhebber drukte de hulpoperatie aan Nederland door ondanks de weerstand van zijn ondergeschikten. Binnen de Franse legertop was niet alleen Georges maar ook generaal Vuillemin, de bevelhebber van de Franse luchtmacht, tegenstander van het plan. Gamelin genoot echter de steun van Daladier en ook Darlan, bevelhebber van de Franse marine. Hij was dan ook bereid om ten behoeve van de hulp aan Nederland het hele 7e Leger, dat oorspronkelijk bestemd was geweest als strategische reserve, in de waagschaal te stellen. Feitelijk verbond Gamelin hiermee zijn prestige aan de Bredamanoeuvre.

De geallieerde verwachtingen ten aanzien van de Duitse aanval

Tot aan 10 mei 1940 werden de Duitse militaire vorderingen nauwlettend in de gaten gehouden door de Britse en Franse militaire inlichtingendiensten. Naast het feit dat de geallieerden trachtten een beeld te krijgen over de precieze Duitse sterkte werd er ook veelvuldig gespeculeerd over de mogelijke aanvalsplannen van de tegenstander.

Geallieerde inschatting van de sterkte van de Duitse strijdkrachten

Opvallend was dat de geallieerden over het algemeen de sterktecijfers van de Duitse krijgsmacht overschatten, waarbij de aantallen in de rapportages van het *Deuxième Bureau* veelal 20% hoger lagen dan bij de Britse militaire inlichtingdienst.¹⁸⁹ Ten aanzien van de samenstelling van de *Luftwaffe* verklaarde de Franse Minister van Luchtvaart Guy la Chambre op 23 augustus 1939 dat Duitsland 4.000 gevechtsvliegtuigen paraat had, 5.000 in reserve en 3.000 trainingstoestellen. Generaal Vuillemin schreef in een rapport uit april 1940 aan de Franse regering dat Duitsland over 14.000 vliegtuigen beschikte. In werkelijkheid bezat de *Luftwaffe* in mei 1940 ongeveer 5.500 vliegtuigen, waarvan er 4.000 direct inzetbaar waren. Ook het aantal Duitse tanks werd veel te hoog geschat. De Franse militaire inlichtingdienst berichtte dat Duitsland in september 1939 over 3.500 tanks beschikte, die zwakker gepantserd waren dan de geallieerde tanks. Het rapport meldde dat de Duitse tanks meer geschikt waren voor verkenningsdoeleinden of voor aanvalsoperaties tegen krijgsmachten met minder afweer tegen tanks, zoals Nederland en België. Op 27 februari 1940 gaf het *Deuxième Bureau* een aantal op van 5.360 Duitse en in mei 1940 werd al een getal van 7.500 tanks gerapporteerd, waaronder zware tanks van meer dan 20 ton. De Britten gingen ervan uit dat Duitsland bij de start van het offensief op West-Europa de beschikking had over 5.800 tanks. In werkelijkheid bezat het Duitse leger op 10 mei 1940 niet meer dan 2.500 tanks, waarvan de zwaarste *PzKpfw IV* negentien ton woog.¹⁹⁰

Ook wat betreft het aantal divisies dat de Duitsers in het veld konden brengen meldden de

geallieerde militaire inlichtingendiensten te hoge aantallen. Bij het uitbreken van de oorlog begin september 1939 schatte het *Deuxième Bureau* dat Duitsland minimaal 135 divisies bezat. Volgens de Franse inlichtingdienst was het waarschijnlijker dat het aantal echter op 140-150 lag, waarvan minimaal 90 geschikt waren voor offensieve operaties.¹⁹¹ Eind oktober 1939 voorspelde Gamelin in een brief aan Ironside dat het Duitse leger in het voorjaar van 1940 160 divisies zou tellen, waarvan 130 aan het Westfront.¹⁹² De Franse opperbevelhebber berichtte in januari 1940 aan Daladier dat er 136 Duitse divisies waren waargenomen maar dat dit aantal snel tot 200 zou oplopen. In april 1940 sprak Gamelin al over 205 Duitse divisies, waarvan er 190 gevechtsklaar zouden zijn. Hij gaf hiermee hogere aantallen op dan zijn eigen militaire inlichtingdienst, die in maart 1940 het aantal Duitse divisies op 150-160 schatte en in april 1940 op 190, waarvan er 110-120 gereed zouden zijn voor een aanvalsoorlog. Volgens de Franse premier Reynaud zouden de Duitsers aan het einde van 1940 maar liefst 248 divisies gevechtsklaar kunnen hebben. Het Franse hoofdkwartier ging er van uit dat Duitsland, gezien de beschikbare mankracht, in totaal zelfs tussen de 250 en 300 divisies zou kunnen mobiliseren.¹⁹³ De Britten schatten begin mei 1940 het aantal Duitse divisies op 189, waarvan 109 tot 124 divisies aan het Westfront waren gestationeerd en 9 tot 23 divisies in centraal Duitsland in reserve lagen.¹⁹⁴ Op 10 mei 1940 telden de Duitse strijdkrachten in werkelijkheid 157 divisies, waarvan er 136 aan het Westfront waren gelegerd. Gedurende de hele Tweede Wereldoorlog zouden de Duitsers in totaal 300 divisies formeren. Ook andere militaire waarnemers slaagden er niet in om het juiste aantal Duitse divisies te achterhalen. De Amerikaanse assistent van de militair attaché in Berlijn, kapitein Lovell, rapporteerde op 29 april 1940 een aantal van 193 Duitse divisies. Op 13 mei 1940 berichtte hij echter dat het Duitse leger uit maar liefst 240 divisies bestond, waaronder twaalf pantser- en acht SS-divisies. In werkelijkheid waren er in mei 1940 slechts tien Duitse pantser- en vier SS-divisies.¹⁹⁵

De geallieerde inschatting van het Duitse aanvalsplan

In zijn boek *Strange Victory* beweert Ernest May dat de geallieerden in vrijwel alle opzichten militair superieur waren aan de Duitsers. De nederlaag in mei-juni 1940 moet volgens hem dan ook worden verklaard door het falen van de geallieerde militaire inlichtingendiensten die er niet in slaagden het juiste Duitse aanvalsplan te achterhalen.¹⁹⁶ Terwijl de Franse en Britse legers naar het noorden oprukten, sloegen de Duitse pantsereenheden toe via het centrum. De onverwachte Duitse opmars door de Ardennen en hun doorbraak over de Maas bij Sedan kwam als een complete verrassing voor het geallieerde opperbevel. Na de oorlog hebben veel Franse militaire inlichtingsofficieren geschreven dat zij de aanval door de Ardennen juist hadden voorspeld. Ontegengesteld is er diverse malen gerapporteerd over de mogelijkheid van een Duitse opmars door het centrum. Gamelin zelf dacht in september 1939 aan een vijandelijke aanval door de Ardennen. In de meeste geallieerde militaire analyses werd dit gebied echter als ongeschikt beschouwd voor de gemechaniseerde oorlogvoering. Gamelin noemde de rivier de Maas het beste antitank obstakel in Europa.¹⁹⁷ De Britse militaire publicist Liddell Hart schreef in 1939: 'Much of the Ardennes is akin to the contours of Salisbury Plain [een groot militair oefenterrein in Zuid-Engeland], though more heavily wooded, but the rivers cut much deeper furrows, and in many points where the roads cross them a handful of machine-guns might hold up an army corps. It is clear that the scheme of defence is planned to make the most of these numerous possible Thermopylae.'¹⁹⁸ Het *Deuxième Bureau* had de speciale opdracht de stationering en de bewegingen van de Duitse pantserdivisies te volgen. De Fransen wisten dat deze eenheden de aanvalsspitsen van het Duitse offensief zouden vormen.

Volgens de waarnemingen van de Franse militaire inlichtingendienst lagen de meeste Duitse pantserdivisies tegenover Nederland en België tussen de Moezel en de Rijn tot aan de Wezel. Het *Deuxième Bureau* schatte eind april het aantal Duitse divisies tegenover Nederland veel te hoog in. Boven de Rijn zouden er vijf divisies zijn gelegerd en ten zuiden van deze rivier maar liefst 32 infanteriedivisies en diverse pantsereenheden. Het grote aantal hier gestationeerde vijandelijke troepen duidde volgens de Fransen dat de Duitsers een aanval op de Lage Landen planden. Het Duitse 6e Leger, dat ten zuiden van de Rijn tegenover de Nederlandse grens lag, beschikte in werkelijkheid echter over maar dertien infanterie- en twee pantserdivisies.¹⁹⁹ Dat de Duitsers na 24 februari 1940 hun troepen reorganiseerden volgens de nieuwe versie van *Fall Gelb*, waarbij niet langer hun legergroep in het noorden maar hun legergroep in het centrum de hoofdaanval zou plegen, werd feitelijk niet goed waargenomen door de geallieerde militaire inlichtingendiensten. Het *Deuxième Bureau* kreeg wel bepaalde aanwijzingen over een nieuw Duitse aanvalsplan maar deze verschaften voor de Fransen niet het overtuigende bewijs voor een aanval door het centrum.

De geallieerde militaire inlichtingendiensten werden immers ook tussen september 1939 en mei 1940 bedolven onder informatie over diverse varianten van mogelijke Duitse aanvalsplannen. Alleen al in de eerste twee weken van februari 1940 ontvingen de Fransen meer dan 30 serieuze waarschuwingen over een aanstaand Duits offensief.²⁰⁰ Sommige van deze inlichtingen waren uitermate wild en onrealistisch, zoals berichten over een Duitse inval in Zwitserland of een rechtstreekse invasie van het Verenigd Koninkrijk. Veel van de verkregen informatie wees echter in de richting van een Duits offensief via België en Nederland. Niet alleen de militairen maar ook de politici gingen uit van een aanval door de Lage Landen. Zo was ook de Franse Premier Reynaud ervan overtuigd dat de Duitsers via Belgisch grondgebied zouden aanvallen. Hij noemde het de ‘historische route’ van waaruit Frankrijk in het verleden meermalen was aangevallen. Reynaud verwees onder andere naar de invallen van de Franken in de 4e eeuw, het leger van Otto IV in 1214, de Spanjaarden in 1636, de Britten en Pruisen in 1815 en de Duitsers in 1914. Daladier verklaarde in december 1939 aan Bullitt dat hij er zeker van was dat het Duitse offensief in het voorjaar door België en Nederland zou gaan.²⁰¹ Ook de Britten gingen uit van een Duitse aanval door de Lage Landen. De Britse militaire inlichtingendienst waarschuwde in maart en april 1940 enkele malen dat Nederland en België het meest waarschijnlijke doelwit van een Duitse aanval zouden zijn, mogelijk al op korte termijn.²⁰² De Britse en Franse legerleiding verwachtten dus in 1940 een soortgelijke Duitse aanval als in 1914; een omtrekkende beweging van een sterke rechtervleugel door de Lage Landen.²⁰³ Op deze aanname was het gehele geallieerde operatieplan, waarbij zijn sterkste en mobiele eenheden naar het noorden zouden oprukken, gebaseerd. Het Dyleplan, de Zeelandoperatie en de Bredamanoeuvere waren echter in mei 1940 geen effectieve tegenmaatregelen op het Duitse aanvalsplan maar bleken juist contraproductief te zijn. Door naar het noorden op te rukken, marcheerden de geallieerde troepen in de val.

De Geallieerde inlichtingendiensten over een Duitse aanval op Nederland

De Franse legerleiding onderzocht nadrukkelijk de diverse Duitse mogelijkheden voor een aanval op Nederland. Een studie uit begin maart 1940 beschreef dat de Lage Landen een aantrekkelijk doelwit voor de Duitse legers vormden. De Duitse inval zou zijn gericht op het veroveren van Nederlands grondgebied, in het bijzonder de Scheldemonding om als basis te dienen voor de lucht- en zeeoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. Nederland en België waren vooral kwetsbaar in het gebied tussen de grote Nederlandse rivieren en het Albertkanaal. De

Belgische en Nederlandse verdedigingen waren immers niet op elkaar afgestemd. De zwakke Nederlandse krijgsmacht zou alleen in staat zijn tot verdragingsgevechten. Volgens het rapport zou Duitsland de aanval door twee legers, bestaande uit zeven of acht legerkorpsen met ongeveer 30 divisies, waaronder pantser- en gemotoriseerde divisies laten uitvoeren. Het ene leger zou in de richting van Noord-Brabant doorstoten met zes divisies en twee tot drie divisies in reserve. Het andere leger, bestaande uit tien tot twaalf divisies en twee tot drie divisies in reserve, zou via Limburg de Belgische linie aan het Albertkanaal aanvallen. Wanneer de Belgen en Nederlanders geen weerstand zouden bieden dan kon de Duitse aanval in 36 tot 48 uur slagen. Wanneer er wel sprake was van verzet, door bijvoorbeeld de bruggen tijdig op te blazen om de opmars te vertragen, dan verwachtten de Fransen dat de Duitse troepen op zijn minst vijf tot zes dagen nodig zouden hebben om het gebied tussen de Nederlandse rivieren en het Belgische Albertkanaal te bezetten.²⁰⁴

Een andere Franse stafstudie uit begin april 1940 onderzocht een Duitse aanval op alleen Nederland. Ook nu zou het doel van de Duitse inval zijn om bases te veroveren voor de *Luftwaffe* en *Kriegsmarine* ten behoeve van de oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. De Duitsers zouden volgens het rapport in deze variant hun aanval beperken tot de bezetting van de Vesting Holland en de noordelijke en oostelijke provincies. Het gebied ten zuiden van de rivieren was vooral interessant voor een toekomstige aanval op België. De verovering van de noordelijke provincies was betrekkelijk eenvoudig en de IJssellinie vormde geen groot obstakel. De aanval op Noord-Holland tot aan de Stelling Amsterdam en de Waddeneilanden moest vanuit Stavoren gebeuren. In kleine boten, mogelijk ondersteund door parachutisten, zouden Duitse troepen vanuit Friesland het IJsselmeer en de Waddenzee oversteken. De Duitse aanval op de Vesting Holland liep langs de Grebbeberg, die door inundaties en verdedigingswerken lastig te bedwingen was. De Duitsers zouden mogelijk een Nederlandse capitulatie afdwingen door massale luchtaanvallen. Het rapport concludeerde dat de noordelijke provincies in drie tot vier dagen bezet konden zijn en Noord-Holland en Texel in vier tot vijf dagen. De gehele operatie zou Duitsland betrekkelijk weinig moeite kosten en kon, als alles meezeat, in een week tijd worden voltooid. In reactie op de Duitse inval van Nederland moesten de geallieerden Zeeland bezetten, haveninstallaties in Noord-Holland vernietigen, mijnen leggen in het IJsselmeer en luchtaanvallen uitvoeren. Het zou voor de geallieerden heel moeilijk zijn om de Duitse verovering van de Vesting Holland te voorkomen, maar door de Duitse aanval kwamen de geallieerden in de positie om Nederland ten zuiden van de rivieren te bezetten en op te marcheren tot het Albertkanaal.²⁰⁵

Ook de Britse militaire inlichtingendienst schreef eind april 1940 een rapport ten behoeve van het *War Cabinet* over zijn verwachtingen van een Duitse aanval op Nederland. Volgens deze studie was het doel van de Duitsers de verovering van de Nederlandse vliegvelden ten behoeve van de luchtoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. Bovendien won de Duitse luchtverdediging voor de Ruhr aan diepte en konden de Duitse duikboten dichter bij het Verenigd Koninkrijk gaan opereren. Tenslotte kregen de Duitsers belangrijke strategische voorraden, waaronder goud, olie, wol en katoen in handen. Omdat de belangrijkste delen van Nederland in het westen lagen, zou Duitsland de volledige bezetting van het land nastreven. De houding van de Belgische regering was onzeker, maar volgens het rapport waren er aanwijzingen dat de Belgen onder druk van de geallieerden waarschijnlijk Franse troepen de doorgang over hun grondgebied naar Nederland zouden verlenen. De Britse militaire inlichtingendienst concludeerde dat het Nederlandse leger de laatste maanden was verbeterd en dat het, ondanks twijfel in het verleden, zich zou verzetten tegen een Duitse aanval. De gevechtskracht van de

Nederlandse krijgsmacht was echter zeker niet meer dan 'second-class' en zijn kleine luchtmacht was grotendeels verouderd. De Nederlanders hadden hun plannen niet met de Belgen afgestemd en hun Grebbelinie en Peel-Raamstelling waren daarom kwetsbaar omdat het in het zuiden niet aansloot op de Belgische verdediging. Volgens het rapport zouden de Nederlanders hun eenheden vanuit het zuiden terugtrekken naar de Vesting Holland en ook Zeeland werd waarschijnlijk nauwelijks verdedigd. De Duitse aanvalsmacht zou uit tien tot zestien divisies bestaan, waaronder drie pantser- en twee gemotoriseerde divisies, met nog eens tien infanteriedivisies in reserve. De Duitse aanvallen ten noorden en ten zuiden van de rivieren zouden volgens de Britse militaire inlichtingendienst ondersteund worden door parachutisten. Een maritieme operatie, bijvoorbeeld een risvolle landing op de Waddeneilanden of op Walcheren was minder waarschijnlijk. De verwachte makkelijke opmars over land maakte bovendien een landing overbodig. Het rapport gaf geen schatting over het aantal dagen dat de Nederlandse strijdkrachten stand konden houden. Dit zou immers mede afhankelijk zijn van de geallieerde hulpoperatie vanuit België.²⁰⁶

Zowel de Franse als de Britse militaire inlichtingendienst hadden een realistische kijk op een mogelijke Duitse aanval op Nederland. De geallieerden concludeerden dat door de zwakte van de Nederlandse strijdkrachten de Duitsers waarschijnlijk binnen enkele dagen grote delen van Nederland zouden hebben veroverd.

Conclusie

Gevoed door de vele rapportages van de militaire inlichtingendiensten verwachtten de Britse en Franse regeringen geen frontale Duitse aanval op de Maginotlinie. De geallieerden gingen er van uit dat het Duitse offensief in het noorden zou plaatsvinden via een omtrekkende beweging van meer dan 100 divisies via België en Nederland. Alle geallieerde tegenmaatregelen waren hierop afgestemd. Met de derde mogelijkheid, een Duitse aanval via Zuid-België en Luxemburg door het centrum, werd geen rekening gehouden. Voor de geallieerden was het dus niet zozeer de grote vraag waar maar meer wanneer de Duitse aanval zou komen. De geallieerde operationele plannen ten aanzien van West-Europa werden, met uitzondering van de Bredamanoeuvere, al in november 1939 vastgesteld. Daarna werd alle aandacht en energie gestoken in de ontwikkeling van de aanvalsplannen in de periferie. Het geallieerde Scheldeplan en het Dyleplan boden een juist antwoord op de Duitse aanvalsplannen uit november 1939. *Fall Gelb* werd echter verder ontwikkeld tot de definitieve versie van 24 februari 1940, waarbij het zwaartepunt niet langer in het noorden lag maar in het centrum. Vanaf begin 1940 ontvingen de geallieerden veel informatie over een ophanden zijnd Duits offensief. De verbeterde weersomstandigheden vanaf medio april maakten de kans dat Duitsland tot de aanval zou overgaan ook groter. Ironside verwachtte vanaf april 1940 een Duitse inval in België en Nederland. Georges schreef in zijn dagboek op 20 april 1940 dat een eventuele aanval steeds waarschijnlijker werd.²⁰⁷ Op 4 mei 1940 zei Gamelin tijdens een overleg met de bevelhebbers van de krijgsmachtdelen dat een grote slag op het punt stond te beginnen die in het noordoosten gewonnen zou moeten worden.²⁰⁸ De grote verrassing op 10 mei 1940 voor de geallieerden was dus niet het moment maar de uitvoering van het Duitse aanvalsplan.

Het Belgische vraagstuk

Ten aanzien van de hulpoperatie aan Nederland bestond er voor de geallieerden een groot

dilemma. Iedere vorm van effectieve militaire ondersteuning aan Nederland kon alleen via Belgisch grondgebied plaatsvinden. Sinds 1936, toen België zijn militaire bondgenootschap met Frankrijk eenzijdig opzegde, voerde het land echter een politiek van neutraliteit. Gedurende de *Drôle de Guerre* voerden het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk daarom grote pressie uit op de Belgische regering om haar neutraliteit op te geven. De geallieerden wilden feitelijk dat de Britse en Franse troepen toegang tot Belgisch grondgebied zouden krijgen nog vóór een Duitse inval. Op zijn minst wensten het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk de Belgische toezegging dat het land ook na een Duitse aanval op alleen Nederland de zijde van de geallieerden zou kiezen.

België in september 1939

Kort vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog gaven de Belgen op 28 augustus 1939 te kennen dat het de hulp van Frankrijk zou inroepen indien Duitsland hun land zou aanvalen.²⁰⁹ Nadat de Belgische strijdkrachten waren gemobiliseerd was in eerste instantie de verdediging naar alle kanten gericht. Op 21 september 1939 gaf Koning Leopold III echter het bevel dat het zwaartepunt van de defensie op het Oosten moest worden geconcentreerd. De Belgen maakten in het geheel geen geheim van de nieuwe opstelling van hun troepen. Leopold III gaf op 30 oktober 1939 de opdracht aan zijn militaire adviseur generaal-majoor Van Overstraeten om Rabe von Pappenheim uitleg te geven over de Belgische troepenopstelling. De Duitse militair attaché werd hierbij te kennen gegeven dat de Belgische defensiemaatregelen een reactie waren op het feit dat er een grote Duitse troepenmacht aan de Belgisch-Duitse grens werd opgebouwd. Leopold III wilde hiermee de Duitsers bewust maken van de Belgische wil tot verzet tegen een dreigende Duitse invasie.²¹⁰

De Belgische strijdkrachten konden zich qua uitrusting en gevechtskracht niet meten met de moderne legers van de grote Europese landen. In vergelijking tot andere kleine Europese staten bezat België echter een omvangrijk leger. De Belgische regering had in de jaren dertig grote inspanningen gepleegd ten behoeve van de strijdkrachten. Het defensiebudget steeg van 11,4% van de rijksbegroting in 1934 naar 24% in 1939. Toen België bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog mobiliseerde, kon het 22 divisies met 700.000 man op de been brengen. De 1e tot en met de 6e Infanteriedivisies waren reguliere eenheden. De ander twaalf infanteriedivisies waren reserve eenheden. Daarnaast waren er twee Belgische cavaleriedivisies en twee divisies Ardense Jagers. Het Belgische leger bestond uit 8% van de totale bevolking en uit 46% van alle mannen tussen de 20 en de 40 jaar. De mobilisatie van deze omvangrijke strijdmacht kostte 22 tot 25 miljoen Belgische franks per dag. Het leger van België was in 1939-1940 vier keer zo groot als in 1914 en had bijna het dubbele van de omvang van de Nederlandse krijgsmacht. De hoofdverdedigingslinie van België vormde de driehoek Antwerpen, Luik en Namen, langs het Albertkanaal en de Maasrivier.²¹¹

Lastig voor de Belgische besluitvaardigheid was dat er de facto sprake was van twee beslissingsorganen ('les deux politiques') op het gebied van het buitenlands en defensiebeleid. Naast het kabinet had ook het staatshoofd Leopold III bevoegdheden in zijn hoedanigheid van opperbevelhebber van de strijdkrachten. De Belgische Koning had zijn eigen adviseurs en hij vond dat hij vanuit zijn functie op militair en diplomatiek terrein een eigen verantwoordelijkheid had. Leopold III trad dan ook zeer eigengereid en eigenmachtig op, veelal zonder overleg met zijn ministers. Het kwam de coördinatie van het beleid ook niet ten goede dat de Belgische Koning veelal ontbrak in de vergaderingen van de Ministerraad ondanks het feit dat hij hiervan voorzitter en raadgever was.²¹² De moeizame verhouding tussen Leopold III en de

Belgische ministers zou na de Duitse invasie uiteindelijk tot een uitbarsting komen toen hij op 28 mei 1940 zonder enig overleg met de Ministerraad het besluit nam te capituleren. Gedurende de *Drôle de Guerre* was er echter tussen de Koning en ministers overeenstemming over het feit dat men er alles aan moest doen om buiten de oorlog te blijven. De leden van de Belgische regering maakte zich weinig illusies over de internationale situatie. Zij namen de Duitse oorlogsdreiging zeer serieus en men was zich ervan bewust dat de logische aanvalsroute naar Frankrijk via België liep. De Belgen beseften ook dat zij zelf niet sterk genoeg waren om zich tegen een Duitse inval te verdedigen en dat men dus afhankelijk was van Franse hulp. Zij realiseerden zich echter dat wanneer de Belgische legerleiding de hiervoor noodzakelijke militaire afspraken met de geallieerden zou maken, dit voor de Duitsers aanleiding zou zijn om het land aan te vallen. Vasthouden aan de neutraliteitspolitiek bood de enige kans, hoe klein ook, om buiten de oorlog te blijven en te voorkomen dat België het slagveld werd van de Europese grote mogendheden. Tussen Leopold III en zijn ministers was wel weer verdeeldheid over de mate waarin België, voorafgaande aan een Duitse inval, met de geallieerden zou moeten samenwerken. De Belgische Premier Pierlot en zijn minister van Buitenlandse Zaken Spaak waren voorstander van het onderhouden van voorzichtige militaire contacten met het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk, terwijl Leopold III en in het bijzonder zijn secretaris Capelle wilden vasthouden aan een strikte neutraliteitspolitiek. De discussie in de regering spitste zich onder andere toe op de vraag of België zijn neutraliteit zou opgeven bij een Duitse aanval op alleen Nederland en of de geallieerden van dit standpunt in kennis gesteld moesten worden.²¹³

De geallieerden hadden echter weinig begrip voor het feit dat België niet met hen wilde samenwerken tegen Duitsland. Eind september 1939 zei Gamelin dat de beste vrienden van de Duitsers de Russen en de Belgen waren.²¹⁴ De Belgische opstelling werd onder andere ter sprake gebracht door Chamberlain op het *Supreme War Council* van 22 september 1939. Hij zei dat Belgen stafbesprekingen afwezen omdat zij niet geloofden in een Duitse inval op korte termijn. Militair overleg met de geallieerden zou in de ogen van de Belgen juist een Duitse aanval uitlokken.²¹⁵ De Britse Premier vond de Belgische opstelling niet echt bevredigend en de geallieerden gingen steeds meer druk op de Belgen uitoefenen om ze tot een meer coöperatieve houding te bewegen. Op 23 september werd de Belgische regering via de officiële diplomatieke kanalen benaderd. De Britse ambassadeur Clive liet weten dat zijn land geheime stafbesprekingen met de Belgen wilde. Hij stelde zijn verzoek op scherp door de Belgische Minister van Buitenlandse Zaken Spaak een dilemma voor te leggen. Zonder enige voorbereidende besprekingen was het zeer moeilijk voor de geallieerden om België te helpen als het land slachtoffer van Duitse agressie zou worden. Het Verenigd Koninkrijk voelde zich dan in ieder geval niet verplicht om de Belgen bij te staan. Spaak antwoordde dat stafbesprekingen een Duitse aanval konden provoceren, zelfs als deze in het geheim zouden plaatsvinden. De Duitsers bezaten immers een omvangrijk spionagenetwerk in zijn land. Bovendien stelde Spaak dat zijn land geen Duitse aanval verwachtte.²¹⁶ Achter de schermen probeerde de Minister van Buitenlandse Zaken zijn regering en zijn Koning ertoe te bewegen militaire contacten op het niveau van de militaire attachés toe te staan. Leopold III hield echter voet bij stuk en op 27 september 1939 zei hij tegen Spaak dat zolang Duitsland bijvoorbeeld Nederland niet aanviel, er geen bewijs was van woordbreuk van Duitse zijde. Tegen zijn militaire adviseur Van Overstraeten vertelde de Belgische Koning: 'Les suggestions militaires britanniques sont enfantines.'²¹⁷ Op 5 oktober 1939 verklaarde Spaak in lijn met de Koning in de Ministerraad dat stafbesprekingen met de geallieerden ongewenst waren om de Duitsers niet voor het hoofd

te stoten. Dezelfde dag schreef Leopold III aan de Britse Koning George over het verzoek van het Verenigd Koninkrijk aan België: ‘when a country has proclaimed his neutrality before the whole world, it would be lacking the most elementary sense of loyalty in concerning with one side against the other, even if doing so in the greatest secrecy.’²¹⁸

Ook van Franse zijde werd er op weinig zachtzinnige wijze pressie op de Belgen uitgeoefend. Half oktober liet de Franse Minister van Financiën Reynaud aan een contactpersoon van de Belgische Koning Leopold III weten dat de geallieerden België wel moesten binnenvallen indien Duitsland Nederland zou aanvallen. Reynaud raadde de Belgen aan om mee te werken anders stonden de oorlogskansen van de geallieerden op het spel.²¹⁹ Ook de Franse Premier Daladier had weinig compassie voor de Belgische neutrale opstelling. Op 27 september 1939 zei hij tegen De Villelume dat hij vreesde voor verraad doordat Leopold III de Duitsers een vrije doorgang door zijn land zou verlenen. Aan een Belgische senator vertelde hij dat de Britse Minister van Oorlog had gezegd dat als de Belgen geen stafcontacten wilden, de *R.A.F.* hun steden zou bombarderen bij een Duitse invasie.²²⁰

Het novemberalarm

Het aanvankelijk optimisme van de Belgen over het feit dat hun land niet op korte termijn in de oorlog zou worden betrokken verdween al snel in oktober 1939. De Belgische militaire inlichtingendienst constateerde dat op grote schaal Duitse troepen vanuit het Oosten naar het Westfront werden verplaatst. Op 3 oktober 1939 vertelde een Belgische generaal aan de Amerikaanse militair attaché Brown dat de Belgische Generale Staf er vanuit ging dat Duitsland snel tot een offensief zou overgaan. De Duitse aanval zou niet plaatsvinden tegen de Maginotlinie maar door Nederland en waarschijnlijk ook België. De mogelijkheid van een Duitse bezetting van Nederland gaf aanleiding tot diplomatiek overleg tussen België met het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. De Belgische Minister van Binnenlandse Zaken Devèze meldde op 9 oktober 1939 aan de Britse militair attaché dat een Duitse inval van Nederland zijn land niet onverschillig zou laten. Hij verklaarde ook geen voorstander te zijn van militaire contacten tussen zijn land met het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk.²²¹ In een gesprek met de Franse ambassadeur Bargeton op 26 oktober 1939 beklagde Spaak zich over het feit dat de Nederlandse regering van mening was dat de Belgen niet neutraal genoeg waren. Zijn eigen opvatting was dat een Duitse verovering van Nederland België in een onhoudbare positie zou brengen. Het was echter onduidelijk wat België kon doen. Nederland voerde een strikte neutraliteitspolitiek en wenste geen militair contact met andere landen. Spaak vroeg op persoonlijke titel aan Bargeton wat de houding van de geallieerden zou zijn bij een Duitse inval van Nederland en welke militaire gevolgen dit voor België had.²²² Bargeton bracht op 30 oktober 1939 de reactie van Daladier over aan Spaak. Die luidde dat agressie tegen Nederland door het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk als een *casus belli* zou worden beschouwd: ‘les gouvernements français et anglais ont convenu entre eux, aux mois de février dernier, qu’ils considéraient que toute attaque des Pays-Bas par l’Allemagne créerait un *casus belli*.’²²³ De Franse ambassadeur vertelde verder dat als België neutraal bleef dat zou worden gerespecteerd. De Franse voorkeur ging er echter naar uit dat de Belgen Nederland wilden helpen. Militair overleg en voorbereiding waren in dat geval nodig. Daladier meldde tenslotte dat volgens generaal Gamelin Duitsland, door zijn troepenconcentratie aan de grens, op ieder moment in staat was tot de aanval over te gaan op zowel België als Nederland.

Begin november 1939 werd er in België en Nederland gevreesd voor een Duitse inval halverwege de maand. Dit zogenaamde novemberalarm was de reden voor de eerste echte toenade-

ring tussen de Belgen en de geallieerden. Op 3 november 1939 vroeg Spaak aan Bargeton of Frankrijk wilde dat België bij een Duitse aanval op Nederland neutraal bleef of dat het de geallieerden om hulp zou moeten vragen. De Belgen wilden wel weten waar zij aan toe waren. Effectieve hulp was in hun ogen een Franse opmars naar hun hoofdverdedigingslinie aan het Albertkanaal binnen twee tot vier dagen. De Belgische militair attaché in Parijs kolonel Delvoie informeerde dan ook bij Gamelin welke militaire ondersteuning zijn land kon verwachten. De Franse opperbevelhebber maakte op 9 november 1939 duidelijk dat het de grote wens van de geallieerden was om samen te werken met België maar dat hiervoor grondige studie en overleg nodig was. Gamelin meldde ook dat de geallieerden hun rechtervleugel naar Namen en hun linkervleugel naar Antwerpen en Zeeland wilden laten oprukken. Een opmars naar het Albertkanaal vonden de Fransen echter te ver. De Franse Generale Staf vreesde Duitse luchtaanvallen en gingen ervan uit dat de Duitsers de stelling eerder zouden bereiken dan de geallieerden.²²⁴ Door de Belgische reactie op het novemberalarm groeide de hoop bij de Fransen dat de Belgen ook hun hulp zouden inroepen na een Duitse inval op alleen Nederland. De Secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken Champetier de Ribes meldde op 9 november 1939 aan de Amerikaanse ambassadeur in Parijs Bullitt dat de Fransen nog geen zekerheid hadden verkregen over de houding van de Belgische regering maar dat hij verwachtte dat zij op het laatste moment de geallieerden om ondersteuning zouden vragen.²²⁵ De Amerikaanse diplomatieke vertegenwoordiging in Brussel was hier echter minder van overtuigd. Begin november schatte de Amerikaanse militair attaché Brown dat de kans bestond dat de Belgische regering neutraal wilde blijven bij een Duitse aanval op Nederland. De Duitse bezetting van Nederland was weliswaar in strijd met de Belgische belangen en vormde een risico voor zijn verdediging, maar het ontbrak volledig aan iedere vorm van stafbesprekingen tussen beide landen. De Amerikaanse ambassadeur Davies rapporteerde daarentegen op 7 november 1939 dat het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken tegenstander was van het opgeven van de neutraliteitspolitiek maar dat in invloedrijke militaire kringen de opvatting heerste dat België uit strategische overwegingen wel moest reageren op een Duitse aanval op Nederland. Hij verwees hierbij naar de verdediging van Antwerpen.²²⁶ De Britten ontvingen evenwel bemoedigende signalen uit Brussel. In de avond van 8 november 1939 benaderde de Britse ambassadeur Clive Minister Spaak met de vraag wat België ging doen als alleen Nederland zou worden aangevallen. Spaak stelde meteen de wedervraag of de geallieerden bereid waren om voldoende troepen te sturen om Nederland te verdedigen. Clive antwoordde dat een geallieerde hulpoperatie niet zonder instemming van de Belgen kon gebeuren. Hij vroeg zich echter af of België geallieerde troepen doorgang over zijn grondgebied zou verlenen. Spaak antwoordde dat hij dacht dat zijn regering hiermee zou instemmen. Clive liet weten dat hij een officiële reactie wilde. Twee dagen later vertelde Spaak aan de Britse ambassadeur dat hij persoonlijk al lange tijd voorstander was van militair overleg tussen de Belgische en geallieerde Generale Staven, maar dat de Belgische militairen hierop tegen waren.²²⁷

Het novemberalarm was desondanks aanleiding tot de eerste voorzichtige militaire contacten tussen de Belgen, de Fransen en de Britten. Het mogelijke Belgische verzoek om militaire bijstand en het inmiddels door de geallieerden aangenomen Dyleplan maakten het noodzakelijk om tot goede afspraken te komen tussen de drie landen. Ook Koning Leopold III stemde vanaf november 1939 in om contacten over samenwerking op het niveau van de militaire attachés te gaan onderhouden.²²⁸ De Britse oud-admiraal Keyes, held uit de Eerste Wereldoorlog en een goede vriend van Leopold III, reisde vanaf half oktober 1939 regelmatig naar het Belgische

hof voor het voeren van overleg met de Belgische Koning. De Fransen stuurden in november 1939 kolonel Hautcœur naar Brussel. Officieel was zijn taak de Franse militair attaché generaal Laurent bij te staan, maar in feite moest hij als liaison tussen Gamelin en Van Overstraeten gaan fungeren. De Franse opperbevelhebber deed ook diverse voorstellen en suggesties die door de Belgische militair attaché in Parijs, kolonel Delvoie, aan het Belgische hoofdkwartier werden overgebracht. Door deze contacten nam bij de geallieerden het optimisme toe dat de Belgen uiteindelijk hun zijde zouden kiezen. Champetier de Ribes vertelde Bullitt op 27 november 1939 dat hij er nu zeker van was dat België samen met Frankrijk Nederland te hulp zou komen bij een Duitse aanval. De Amerikaanse ambassadeur in Brussel Davies was hiervan echter niet overtuigd. Hij rapporteerde dat de Belgische bevolking en regering verdeeld waren over de vraag of hun land Nederland moest helpen. In Belgische regeringskringen werd volgens hem ontkend dat hierover al een beslissing was gevallen.²²⁹

Davies inschatting was juist. De toenadering van de Belgen betekende niet dat zij bereid waren toezeggingen te doen over hun houding bij een Duitse aanval op Nederland. Bovendien nam de dreiging van een Duits offensief half november wat af. De Belgen voelden zich hierdoor minder gedwongen om zich aan de wensen van de geallieerden te committeren. Spaak vertelde op 14 november 1939 aan de Britse ambassadeur Clive dat de Belgische Ministerraad vier dagen eerder had besloten nog geen definitieve beslissing te nemen voordat duidelijk was hoe de Nederlanders zich zelf zouden opstellen ingeval van een Duitse invasie. Ook Koning Leopold III zei tegen Keyes dat hij persoonlijk een Duitse aanval op Nederland als een *casus belli* beschouwde, maar dat zijn regering hierover pas na de start van het Duitse offensief een besluit zou nemen.²³⁰ De mogelijke Belgische neutraliteit bij een Duitse aanval op Nederland zou voor de geallieerden een bijna onoverkomelijk obstakel voor hun hulpoperatie aan Nederland vormen. Gamelin schreef op 16 november 1939 aan Daladier dat de Fransen dan machteloos zouden zijn: 'Au cas où la Hollande nous appellerait, si les Belges ne nous autorisent pas à pénétrer sur leur territoire, la France serait impuissante.'²³¹ Tijdens de bijeenkomst van het *Supreme War Council* één dag later in Londen bracht ook Chamberlain deze kwestie ter sprake. In de discussie die volgde bleek dat de Britse en Franse gesprekspartners het erover eens waren dat, als België zou vasthouden aan zijn neutraliteit, er niets voor Nederland gedaan kon worden.

De Belgische legerleiding begreep maar al te goed dat het geallieerde hulpaanbod ook voortkwam uit eigen belang. Op 19 december 1939 schreef de Belgische Minister van Defensie Denis aan Spaak dat de Britten een snelle Duitse bezetting van de Lage Landen al in oktober hadden verwacht. Het Verenigd Koninkrijk wensde volgens Denis dat Duitsland de aanval zou zoeken en dat Nederland en België bij de oorlog betrokken zouden raken. Het feit dat de Duitsers luchtmachtbasis in Noord-Nederland zouden verwerven zou in de Britse overweging niet opwegen tegen de geallieerde bezetting van het grootste deel van België en de kuststrook in Nederland. Bovendien zouden de Nederlandse en Belgische strijdkrachten zich na een Duitse aanval aan de zijde van de geallieerden scharen en zou de economische blokkade van Duitsland nog strakker worden:

'Du point de vue militaire: appont des forces belgo-hollandaises, possession de bases d'aviation à portée efficace des grands objectifs industriels du Reich, solide position maritime à courte distance des grands ports militaires allemandes; du point de vue économique, resserrement du blocus, appont des ressources coloniales holland-belges.'²³²

Het januari-alarm

Een nieuwe dreigende Duitse aanval in januari 1940 maakte de Belgische opstelling opnieuw tot een acuut probleem voor de geallieerden. Directe aanleiding voor het januari-alarm was de noodlanding van een klein Duits militair vliegtuig bij het Belgische dorpje Mechelen op 10 januari 1940. Één van de twee inzittenden van het toestel was stafofficier van de 7e *Fliegerdivision* die geheime stukken over het Duitse aanvalsplan bij zich had. Hij slaagde erin vóór zijn gevangenneming een deel van de papieren te verbranden, maar uit de overgebleven fragmenten kon worden opgemaakt dat Duitsland een offensief door de Lage Landen voorbereidde. De vondst gaf de Belgen voldoende aanleiding om de geallieerden en de Nederlanders te waarschuwen. Nadat in de avond van 11 januari 1940 de Britse en Franse militaire attachés te Brussel waren ingelicht kreeg de Belgische militair attaché in Den Haag rond 20.30 uur de opdracht om de Nederlandse opperbevelhebber Reijnders op de hoogte te stellen van de dreigende Duitse aanval. Ook op het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken had men grote zorgen. In de nacht van 13 op 14 januari vertelde Spaak aan de nieuwe Britse ambassadeur Oliphant en aan de Franse ambassadeur Bargeton dat zijn land een Duitse aanval de volgende ochtend verwachtte. België zou na de start van het offensief het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk officieel om hulp vragen. Spaak informeerde meteen bij de Franse ambassadeur naar de omvang van de geallieerde militaire steun.²³³

Vanuit het paleis te Brussel ondernam Koning Leopold III naar aanleiding van het Mechelenincident ook actie. Hij waarschuwde persoonlijk op 12 januari 1940 Groothertogin Charlotte van Luxemburg en de Nederlandse Prinses Juliana: 'be careful the weather is very dangerous.'²³⁴ Eén dag later maakte Keyes zijn opwachting bij de Belgische Koning. In de veronderstelling dat de Duitse aanval aanstaande was, besprak Leopold III onder welke condities zijn land de geallieerden om hulp zou vragen. Hij wilde onder andere bepaalde garanties betreffende Belgisch-Congo en economische hulp na de oorlog.²³⁵ De interpretatie van Keyes van dit gesprek was dat de Belgen onder voorwaarden bereid waren hun neutraliteit ten gunste van de geallieerden op te geven nog vóór het Duitse offensief van start zou gaan. Hij rapporteerde telefonisch aan Churchill dat de geallieerde troepen toegang zouden kunnen krijgen tot België om een voorwaartse verdediging in te richten. Toen de Belgische Koning twee dagen later de reactie van Londen op het overleg hoorde, was hij geschokt. Keyes liet hem weten dat de Britse regering bereid was om de uitnodiging van de Belgische regering te aanvaarden om hun land binnen te trekken, bij voorkeur vóór de Duitse inval. Leopold III antwoordde dat het nooit zijn bedoeling was geweest de geallieerden al voortijdig toe te laten op Belgisch grondgebied. De Belgische Koning bevond zich nu in een lastig pakket want hij had zijn regering helemaal niet op de hoogte gebracht van zijn overleg met de Britse oud-admiraal.²³⁶

Keyes interpretatie van zijn gesprek met de Belgische Koning bleef niet zonder diplomatieke gevolgen. Ook de Fransen waren namelijk door de Britse regering ingelicht over het feit dat de Belgen bereid leken te zijn hun grenzen te openen voor de geallieerde troepen. Dit bericht leek nog eens bevestigd te worden door het feit dat in de vroege morgen van 14 januari 1940 de Belgen alle grensbewaking en obstakels aan hun zuidgrens hadden verwijderd. De geallieerde troepen werden op bevel van Gamelin in staat van paraatheid gebracht om België binnen te trekken. In de nacht van 14 op 15 januari 1940 bleek de Belgische zuidgrens echter weer te zijn gesloten. De volgende namiddag verhoogden de Fransen de druk op de Belgen. Daladier vroeg de Belgische ambassadeur Le Tellier om de Franse troepen toe te laten vóór 20.00 uur, anders moesten zij zich terugtrekken van hun posities aan de grens. De Franse

eenheden zouden pas weer uit hun barakken komen als de Duitsers al in België stonden. De Belgische regering reageerde scherp afwijzend op deze eis en verklaarde dat het vastbesloten was de neutraliteitspolitiek voort te zetten en pas een beroep op zijn garanten zou doen als het land werd aangevallen. In een reactie schreef het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken dat, als men geallieerden troepen zou toelaten, dit een zware aanslag was op de politieke solidariteit tussen Nederland en België. Als het conflict tussen de geallieerden en Duitsland werd uitgebreid tot België dan zou immers ook Nederland hoogstwaarschijnlijk worden meegesleept in de strijd.²³⁷ De Fransen waren bijzonder geïrriteerd door de Belgische opstelling gedurende het januari-alarm. Gamelin was teleurgesteld, maar hij troostte zich met de gedachte dat nu wel bewezen was dat België de geallieerden om hulp zou vragen na een Duitse aanval.²³⁸ Volgens de Franse militaire inlichtingendienst was er echter helemaal geen gevaar voor een Duitse aanval in januari 1940. De weersomstandigheden en de verspreide opstelling van de Duitse eenheden aan de grens maakte een offensief zeer onwaarschijnlijk. Binnen Franse regeringskringen werd echter wel meer waarde gehecht aan de waarschuwingen voor een spoedige Duitse inval in de Lage Landen. Daladier meldde op 12 januari 1940 aan Bullitt dat hij over drie dagen een Duitse aanval op Nederland en België verwachtte. Ook de Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Léger vertelde de Amerikaanse ambassadeur in Parijs dat het voor 75% zeker was dat Hitler op korte termijn Nederland en België wilde aanvallen. De Fransen deden echter bewust een poging om politieke munt te slaan uit het alarm door te proberen België binnen te dringen vóór de Duitsers ('pénétration préventive').²³⁹ Vast staat dat Duitsland het binnentrekken van de geallieerde troepen in België nooit zou hebben geaccepteerd. Volgens hun plan *Sofortfall* zouden de Duitse troepen in dat geval onmiddellijk de aanval op België openen. Een van de gevolgen van het januari-alarm was dat door het eigenmachtige optreden van Leopold III het wantrouwen tussen hem en zijn ministers groeide. De enige die uiteindelijk binnen de Belgische legertop het veld moest ruimen was de chef van de Belgische Generale Staf. Luitenant-generaal Van den Bergen werd op 27 januari 1940 ontslagen omdat hij verantwoordelijk werd gesteld voor het verwijderen van de Belgische versterkingen aan de Franse grens in de nacht van 13 januari 1940.

Voor België kon er ook geen misverstand bestaan over het feit dat de geallieerden ook naar Nederland wilden oprukken. Naar aanleiding van het januari-alarm meldde de Belgische ambassadeur in Parijs dat Franse gemotoriseerde eenheden klaar hadden gestaan om zo snel mogelijk enkele Zeeuwse eilanden te bezetten. De opmars moest in enkele uren worden voltooid. Volgens Le Tellier gold dit als een bewijs van gebrek aan vertrouwen in de Nederlandse verdediging en wilden de Fransen met hun actie voorkomen dat de Duitsers zonder slag of stoot Zeeland innamen.²⁴⁰

Onduidelijke Belgische houding bij Duitse aanval op Nederland

Over de Belgische houding ten aanzien van een mogelijke Duitse aanval op alleen Nederland waren de geallieerden niet veel wijzer geworden. Omdat hierover aan het Belgische hof en in regeringskringen tegenstrijdige opvattingen bestonden, ontvingen de Fransen en de Britten ook voortdurend verschillende signalen uit Brussel. Toen Keyes op 18 januari 1940 bij Leopold III informeerde wat de Belgen van plan waren als alleen Nederland aangevallen werd, gaf de Koning geen duidelijk antwoord. Hij vroeg wel aan de oud-admiraal of de Britten overwogen Nederland te helpen zonder door België te trekken.²⁴¹ De secretaris van de Koning Capelle ontkende tegenover de Franse militair attaché generaal Laurent dat de Belgische neutraliteit zou worden opgegeven als gevolg van bijvoorbeeld een beperkte Duitse aanval op

alleen de Nederlandse provincie Friesland.²⁴² De Belgische Minister van Buitenlandse Zaken Spaak vertelde echter eind februari 1940 op persoonlijke titel aan een Belgische parlementariër uit Luik en begin maart 1940 aan de Franse ambassadeur Bargeton dat hij er niet aan twijfelde dat de Nederlandse regering na een Duitse aanval om hulp zou vragen. De Belgen zouden dan de geallieerde hulpoperatie zeker steunen: ‘La Belgique “marche” pour la Hollande.’²⁴³ Hij informeerde bij Bargeton of de geallieerde hulpoperatie aan Nederland al werd bestudeerd en of hierover overleg werd gevoerd met de Nederlandse autoriteiten. Volgens Spaak weigerden de Nederlanders nog steeds om met de Belgen in contact te treden over militaire zaken.²⁴⁴ Op 19 maart 1940 gaf Le Tellier op het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken te kennen dat er geen overeenkomst of verplichting bestond voor zijn land om Nederland bij te staan. De Belgische regering kon geen verantwoordelijkheid nemen zolang de Nederlandse regering weigerde het onderwerp met de Belgen te bespreken. Volgens Le Tellier had zijn regering de volledige handelingsvrijheid bij een Duitse aanval op alleen Nederland: ‘Mais nous nous refusons à un automatisme sans contre partie qui nous obligerait à intervenir dès que le premier soldat allemand aurait pénétré en territoire hollandais.’²⁴⁵ In werkelijkheid hadden de Nederlanders vanaf begin 1940 wel degelijk via de militaire attachés contact met de Belgen gezocht over de verdediging van Noord-Brabant. Dit overleg, dat in het volgende hoofdstuk zal worden beschreven, verliep echter weinig vruchtbaar.

België bleef wel militaire informatie met de geallieerden uitwisselen. Generaal-majoor Delvoie gaf half maart 1940 aan Gamelin door dat de Belgen inlichtingen hadden ontvangen van hun ambassade in Berlijn dat het zwaartepunt van de Duitse aanval niet over de noordflank maar zuidelijker zou plaatsvinden. Deze belangwekkende informatie was verkregen via de Nederlandse militair attaché in Duitsland Sas.²⁴⁶ Gamelin stuurde een reactie terug aan Leopold III waarin hij de geallieerde plannen met betrekking tot België beschreef. De Belgische regering had inmiddels voldoende signalen ontvangen om er zeker van te zijn dat de geallieerden hun land te hulp zouden komen. Tegelijkertijd was zij zich ervan bewust dat België het slagveld zou worden van de strijd tussen Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Leopold III wilde daarom de garantie krijgen dat de geallieerden tot aan het Albertkanaal gingen oprukken. Volgens hem moest de snelheid van de Franse en Britse tanks voldoende zijn om de voornaamste Belgische verdedigingslinie op tijd te bereiken.²⁴⁷ De opstelling van de Belgische Koning illustreert dat het informele overleg tussen de Belgen en de geallieerden over de Duitse dreiging zich in een patstelling bevond. Aan de ene kant vond de geallieerde legertop de voornaamste Belgische wens van een opmars van de geallieerde hulptroepen tot aan het Albertkanaal een onmogelijke opgave, tenzij de troepen toegang konden krijgen tot het Belgische grondgebied vóór de Duitse inval. Deze feitelijke opgave van de neutraliteit was echter weer voor de Belgen, mede met het oog op de reactie van Duitsland en de internationale publieke opinie, onacceptabel. Bovendien wilde de Belgische regering de geallieerden nog altijd geen duidelijkheid geven hoe zij zou reageren op een Duitse aanval op alleen Nederland. Zonder Belgische steun was een geallieerde hulpoperatie aan Nederland gedoemd te mislukken. In een overleg met de Britse bevelhebbers op 23 maart 1940 liet Gamelin hierover geen misverstand bestaan. Generaal Pownall tekende op in zijn dagboek: ‘Gamelin had been asked what could be done to help Holland if she were invaded and we did not go into Belgium. The answer is pretty clear, indeed the Chiefs of Staff reported on it a year ago. Whereas we could take certain forms of action by sea and air, on land we could do nothing at all usefully.’²⁴⁸

Op 16 maart 1940 informeerde Spaak andermaal bij de Britse ambassadeur Oliphant naar de geallieerde reactie op een Duitse aanval op Nederland. Het *War Cabinet* besloot in een vergadering twee dagen later om de druk op België op te voeren. De Britse ambassadeur gaf namens zijn regering op 20 maart 1940 als antwoord aan Spaak dat zijn land zeker te hulp zou komen als ook de Belgen de geallieerden en Nederland wilden steunen. Als België echter, tegen de verwachting in, Nederland niet zou willen helpen en de Nederlanders de geallieerden wel om hulp zouden vragen, dan overwogen de Britten om luchtsteun te geven en ook om hun troepen naar België te sturen. Volgens Oliphant was Spaak geschokt over de suggestie dat de geallieerden het recht op een doorgang door België wilden opeisen: 'he bridled considerably.'²⁴⁹ De Britten probeerden toezeggingen van de Belgen los te krijgen. Op 22 maart 1940 bracht Oliphant het voorstel over aan Leopold III dat zijn regering bereid was te garanderen dat het België zou steunen bij een Duitse aanval mits de Belgen een preventieve opmars van de geallieerde troepen over hun grondgebied automatisch toestonden na een Duitse inval van alleen Nederland. De Belgische regering wilde echter geen afstand doen van haar beleid dat erop gericht was om de Duitsers niet te provoceren. Van Overstraeten maakte daarom het tegenvoorstel dat een geallieerde interventie alleen kon plaatsvinden op verzoek van België.²⁵⁰ De Britten hadden ook de Fransen op de hoogte gehouden van hun overleg met de Belgen. In een Franse regeringsnotitie van 20 maart 1940 werd de zorg uitgesproken over de Belgische opstelling. De Belgen leken wel bereid te zijn om de geallieerden om hulp te vragen bij een Duitse aanval op Nederland maar zij voelden zich hier helemaal niet toe verplicht: 'il n'existe pas d'avantage de la part de la Belgique un engagement quelconque l'obligeant à venir à l'aide de la Hollande si celle-ci était envahie.'²⁵¹ Belgische steun aan een geallieerde hulpoperatie zou bovendien waarschijnlijk alleen gegeven worden bij een Duitse inval ten zuiden van de Nederlandse rivieren: 'il résulte toutefois des dernières précisions fournies au Département sur les intentions du Gouvernement belge qu'il y a toutes probabilités pour que celui-ci réponde favorablement à l'appel éventuel qui lui serait adressé ainsi qu'aux Alliés en cas d'invasion par l'Allemagne de la partie méridionale des Pays-Bas.'²⁵² Indien alleen het noorden van Nederland aangevallen werd, of bijvoorbeeld slechts de Waddeneilanden, dan was de Franse inschatting dat de Belgische regering twijfelde hoe het zich zou opstellen. Het was volgens de Fransen in ieder geval nodig om over deze vraagstukken nog verder met de Belgen van gedachten te wisselen.

Bij het uitblijven van een Belgische toezegging besloot het Britse *War Cabinet* tot een harde opstelling. De geallieerde troepen moesten, zonder mededeling aan de Belgen, het land binnentrekken in reactie op een Duitse aanval, uitgenodigd of niet. Hoewel de Franse Premier Reynaud het ermee eens was, bood Gamelin weerstand tegen dit Britse voornemen. De Franse opperbevelhebber vond een Belgische uitnodiging tot interventie noodzakelijk. De geallieerde troepen moesten immers 150 kilometer door België oprukken voordat ze in staat waren om de Nederlandse strijdkrachten te steunen. Wanneer België zich vijandig opstelde tegen de geallieerde hulpoperatie dan zou er veel tijd verloren gaan bij de opmars. Na overleg met de Britse en Franse bevelhebbers op 27 maart 1940 kreeg Gamelin vooralsnog zijn zin. De geallieerde troepen mochten België niet binnentrekken zonder uitnodiging van de Belgische regering.²⁵³

De volgende dag werd op het zesde *Supreme War Council* de kwestie door Chamberlain opnieuw ter sprake gebracht. De Britten en de Fransen waren het er over eens dat zij Nederland en België met alle macht moesten helpen als die landen om hulp vroegen na een Duitse aanval. Maar wat konden de geallieerden doen als België niet bereid was om

De Franse Premier Reynaud op weg naar Downing Street voor de zesde bijeenkomst van de *Supreme War Council* op 28 maart 1940.

(Foto: Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

Nederland bij te staan? De Britten lieten weten zich dan gedwongen te voelen om België binnen te trekken omdat de Nederlandse marine- en luchtmachtbases te belangrijk waren om zonder slag of stoot in Duitse handen te laten vallen. Reynaud was ook van mening dat een geallieerde opmars door België te rechtvaardigen was. De Franse Premier sprak zijn twijfels uit over de Nederlandse neutraliteit. Hij sloot niet uit dat Nederland onder druk van een Duitse aanval bases zou afstaan aan de Duitsers. Chamberlain geloofde echter niet dat de Nederlanders in strijd met hun neutraliteitsbeleid wilden handelen. In het hypothetische geval dat Nederland geen verzet zou bieden tegen een Duitse inval dan hadden de geallieerden het recht om iedere vorm van represaille te ondernemen die zij nodig achtten. In het *War Cabinet* hadden de Britten op 21 maart 1940 al besloten dat als Nederland zijn neutraliteit schond door bases aan de Duitsers af te staan, de geallieerden in hun recht stonden om deze aan te vallen. Wanneer Nederland na een Duitse inval niet de hulp van de geallieerden inriep, dan bestond er echter ook geen juridische grond voor het binnentrekken van geallieerde troepen in België. Uiteindelijk spraken de Britten en de Fransen tijdens het overleg af dat zij nog geen definitieve beslissing zouden nemen hoe te handelen bij een Duitse aanval op Nederland waarbij België vasthield aan zijn neutraliteit. De geallieerden wilden afhankelijk van de situatie en de reactie van de neutrale landen alle opties open houden: ‘Si l’Allemagne envahit la Hollande et que la Belgique n’aïlle pas à l’assistance de la Hollande, les Alliés se considèront en droit

d'entrer en Belgique dans le but d'aider la Hollande; mais ils réserveront leur liberté d'action en ce qui concerne la méthode précise à adopter.²⁵⁴ De geallieerde militaire adviseurs kregen als opdracht dit scenario verder uit te werken. In de Britse en Franse legerleiding gingen de meesten er echter vanuit dat België een geallieerde hulpoperatie aan Nederland zou ondersteunen.²⁵⁵

Het aprilalarm

Nog geen twee weken later liep de oorlogsspanning bij de geallieerden en de kleine neutrale landen opnieuw op toen Duitse troepen op 9 april 1940 Denemarken en Noorwegen binnenvielen. Gevreesd werd dat de Duitsers nu ook snel Nederland en België wilden aanvallen. Tijdens de bijeenkomst van het Franse *Comité de Guerre* nog dezelfde dag stelde de bevelhebber van de Franse marine, admiraal Darlan, dan ook voor om onmiddellijk België binnen te trekken. De andere Franse bevelhebbers en Minister van Defensie Daladier waren het met hem eens maar Premier Reynaud twijfelde. Hij wees onder andere op de schattingen dat de Duitsers een dubbele overmacht aan troepen en vliegtuigen ten opzichte van de geallieerde strijdkrachten bezaten. Besloten werd om toch toestemming te vragen aan de Belgische regering voor de opmars. In een reactie schreef Gamelin aan Daladier dat voor de geallieerden het binnentrekken van België noodzakelijk was om hulp te kunnen bieden aan Nederland.²⁵⁶ Op de avond van 9 april 1940 kwam in Londen met spoed het *Supreme War Council* voor de zevende maal bijeen. Ook de Britten wezen tijdens het overleg op de noodzaak dat sterke geallieerde eenheden België zouden binnentrekken. De Belgen moesten onder druk gezet worden om deel te nemen aan de gemeenschappelijke verdediging. Reynaud stelde voor de Belgen te vragen om een uitnodiging om onmiddellijk het land binnen te trekken bij een dreigende Duitse aanval. Hij was van mening dat, gezien de zwakte van de geallieerden op het land en in de lucht, de toestemming van de Belgische regering noodzakelijk was om de opmars naar het noorden te kunnen uitvoeren.²⁵⁷

Nog in de nacht van 9 op 10 april 1940 informeerden de Franse ambassadeur Bargeton en de Britse chargé d'affaires Aveling bij de Belgen of zij bereid waren geallieerde troepen op hun grondgebied toe te staan zonder eerst de Duitse aanval af te wachten. Volgens de geallieerde diplomaten waren hun landen door de Nederlandse regering gewaarschuwd voor een dreigende Duitse aanval. Spaak antwoordde dat hij op de hoogte was van een zekere onrust maar dat niet geconcludeerd kon worden dat de situatie zeer ernstig was. Hij trok echter wel het bericht na bij de Nederlandse gezant Harinxma thoe Slooten. Deze meldde na telefonisch overleg met Van Kleffens dat Den Haag ongerust was, maar hij wilde niet aangeven waarop dit was gebaseerd. Van Kleffens liet zijn Belgische collega wel weten dat ook zijn land door de geallieerden was gevraagd om onmiddellijk de hulp van de geallieerden in te roepen.²⁵⁸ Spaak maakte zich de volgende dag toch zorgen over de spanning die in Nederlandse regeringskringen heerste. Hij voelde zich solidair met de Nederlanders en de Belgische Minister van Buitenlandse Zaken vreesde dat de geallieerde pogingen om de Belgen te bewegen hun neutraliteit op te geven niet geheim zouden blijven. De Duitse reactie hierop had, naar mening van Spaak, ook consequenties voor Nederland.²⁵⁹ De druk op de Belgen werd gedurende het aprilalarm steeds groter en in verschillende kranten werd zelfs gespeculeerd over een dreigende Franse inval. De Belgische regering bleef echter tegenstander van een vroegtijdige geallieerde interventie. In de kabinetsvergadering op 10 en 12 april werd dan ook besloten vast te houden aan de ingezette neutrale koers. Spaak had op voorzichtige wijze de geallieerden echter wel een opening aangeboden. In gesprekken met Aveling maakte hij toespelingen dat hun

wens mogelijk bespreekbaar was indien de Belgen de verzekering kregen dat de geallieerde opmars het Albertkanaal als doel zou hebben.²⁶⁰

De Britten grepen deze opening aan. Op 12 april 1940 verklaarde Aveling aan Spaak dat zijn land bereid was tot aan het Albertkanaal op te rukken als de Belgen per direct hun zuidgrens zouden openen. Ook de Franse ambassadeur zei een dag later namens Gamelin dat de Fransen onmiddellijk zouden willen doorstoten naar de Dylelinie en in tweede instantie zo ver mogelijk richting het Albertkanaal. In werkelijkheid was er hierbij sprake van een loze belofte. Zowel de Franse als de Britse legerleiding had grote twijfel of, gezien het Duitse luchtoverwicht, een opmars tot aan de Belgische hoofdverdedigingslinie mogelijk was.²⁶¹ De Britse militair attaché overste Blake had al op 2 april 1940 aangegeven aan Van Overstraeten dat de Britten zouden proberen het Albertkanaal te bereiken, indien de situatie het zou toelaten en alleen na verkenning. Van Overstraeten concludeerde na aanleiding van dit gesprek dat de geallieerde troepen zeker niet vóór de tiende dag aan het Albertkanaal te verwachten waren: 'Délai apparemment excessif.'²⁶²

Het *War Cabinet* besprak het Belgische vraagstuk andermaal op 12 april 1940. Volgens inschatting van de Britten bevond de oorlog zich in een kritieke fase. In het licht van de ontwikkelingen in Scandinavië zou iedere Duitse aanval op Nederland en België beslissend kunnen zijn voor het verloop van de strijd en daarom de volledige inzet van alle geallieerde middelen vragen. In april 1940 was in de Britse legerleiding overeenstemming bereikt om de strategische bommenwerpers in te zetten ter ondersteuning van de operaties op het land. In de eerste uren van de Duitse aanval zouden grootschalige luchtaanvallen door de *R.A.F.* worden uitgevoerd op de eenheden die het zwaartepunt van het Duitse offensief vormden. De Britten waren zich hierbij ervan bewust dat het risico bestond op burgerslachtoffers. De Luchtmachtstaf liet weten dat men daarnaast ook nog over bommenwerpers beschikte voor een mogelijke aanval op het Ruhrgebied. Het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken was van mening dat de geallieerden België moesten binnentrekken als Nederland werd aangevallen, ook al hielden de Belgen vast aan hun neutraliteitsbeleid. De geallieerde opmars was noodzakelijk vanwege het grote gevaar van een Duitse bezetting van Nederland. Het probleem was echter dat deze stap door de Duitsers ongetwijfeld zou worden beantwoord met de aanval op België. In een op te stellen gemeenschappelijke verklaring aan de Belgen moesten de geallieerden erop wijzen dat een interventie essentieel was voor de hulp aan Nederland maar ook voor de veiligheid van de geallieerden en van België zelf. De Britten vroegen opnieuw de Fransen naar hun standpunt over deze zaak.²⁶³

Bij de Fransen, en vooral bij Premier Reynaud, was de irritatie over de Belgische houding groeiende. Toch antwoordde de Franse regering op 13 april 1940 dat zij het uitgeven van een gemeenschappelijke verklaring op dit moment niet verstandig vond omdat België zich toch niet wilde committeren aan de geallieerde zaak. Gamelin sloot echter niets uit en schreef met spoed een brief aan Georges met zijn voorstellen indien de geallieerde troepen na Belgische weigering toch naar het noorden moesten oprukken.²⁶⁴ De Franse bevelhebber van het Noordoostfront greep de mogelijkheid aan om het plan van de hulpoperatie naar Nederland te ondermijnen. Georges antwoordde Gamelin dat hij de opmars van het 7e Leger naar Breda wilde schrappen en de eenheid wilde gebruiken als reserve voor het Noordoostfront. In zijn dagboek schreef Georges op 14 april 1940 dat hij niet verwachtte dat zijn troepen zouden worden ingezet als alleen Nederland door Duitsland aangevallen werd en België de geallieerden niet om hulp vroeg.²⁶⁵ Gamelin reageerde prompt op 15 april 1940 door Georges per brief te wijzen op het belang van de missie van het 7e Leger omdat Nederland niet in de steek kon

worden gelaten. Wanneer België weigerde mee te werken aan de operatie dan moest het Dyleplan worden uitgevoerd met daarbij de mogelijkheid dat de infanterie aan de Schelde halt zou houden. Het 7e Leger moest in ieder geval ook de Zeeuwse eilanden bezetten.²⁶⁶ Gamelin schreef op dezelfde dag ook een brief aan Daladier over het probleem van de Belgische neutraliteit bij een Duitse aanval op Nederland. Volgens de Franse opperbevelhebber kon het binnentrekken van de geallieerde troepen zelfs tot een oorlog met België leiden. Ook wanneer de Belgen alleen maar passief bleven dan was een geallieerde opmars naar het noorden al problematisch: ‘si la Hollande étant envahie par l’Allemagne, elle [Belgique] ne se range pas à nos côtés, notre attitude ne sera plus dictée que par le souci de nos intérêts particuliers et que, dans cette éventualité, la Belgique, en ses parties vitales, deviendra, de toute évidence, le champ de bataille.’²⁶⁷ Daladier was het met de visie van Gamelin eens en gaf hem de opdracht om een oproep aan de Belgen te doen over de noodzaak zich aan geallieerde zijde te scharen in geval van een Duitse aanval op Nederland.²⁶⁸

Zware geallieerde druk op België

Ook vanuit het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken werden pogingen ondernomen om het Belgische beleid te beïnvloeden. Minister Halifax verklaarde aan de Belgische ambassadeur De Cartier op 14 april 1940 dat de troepenbewegingen van de geallieerden aan de grens bedoeld waren om België te assisteren bij een Duitse aanval en niet om druk uit te oefenen op de Belgische regering. Hij verzekerde De Cartier dat België op geallieerde steun kon rekenen bij een Duitse aanval op hun land of op Nederland. De Britten waren echter, zo liet Halifax verder wel weten, in onzekerheid wat de Belgen wilden doen bij een Duitse aanval op alleen Nederland. Dat gold zeker voor het geval indien de Nederlanders, zoals de Denen enkele dagen eerder, geen verzet boden tegen de Duitse invasiemacht. De Britse Minister van Buitenlandse Zaken vertelde de Belgische ambassadeur dat de positie van Nederland van groot belang was voor de oorlogsinspanning en dat de geallieerden zeker zouden reageren op een Duitse inval. De Cartier meldde aan Brussel dat hij de indruk had dat de Britten wilden dat de Belgen hun positie bepaalden ten opzichte van een Duitse aanval op Nederland.²⁶⁹ Halifax berichtte in het *War Cabinet* op 17 april 1940 dat hij geheime inlichtingen had ontvangen dat de Belgische Koning en zijn raadgevers besloten hadden om Nederland niet te hulp te komen als het land werd aangevallen. De Belgische Ministerraad was volgens hem echter waarschijnlijk wél voorstander van steun aan Nederland. In zijn reactie stelde Chamberlain dat hij de Belgen duidelijk wilde maken dat de geallieerde troepen België zouden binnentrekken, of ze nu uitgenodigd waren of niet. De Britse Minister van Luchtvaart, Samuel Hoare, gaf aan dat hij bang was dat als de Belgische houding bekend werd in Nederland, de Nederlandse regering, net zoals de Denen, tot een vergelijk met de Duitsers zou willen komen. De Nederlanders waren zich er immers van bewust dat zij niet of nauwelijks op geallieerde hulp konden rekenen wanneer de Belgen vasthielden aan hun neutraliteit. Churchill vond het in dit licht verstandiger bij een dreigende Duitse inval geen schepen meer naar Nederland te sturen.²⁷⁰

De volgende dag stond de positie van de Lage Landen opnieuw op de agenda van het *War Cabinet*. Besproken werd een ‘worst case’ scenario waarbij de Duitsers door intimidatie of door een inval de waardevolle Nederlandse militaire bases in handen kregen. België kon daarbij worden gepacificeerd indien de Duitsers verzekerden de Belgische neutraliteit te respecteren. Dit zou een extreem gevaarlijke situatie voor het Verenigd Koninkrijk creëren. De Duitsers waren nu in staat grootschalige luchtaanvallen op het Verenigd Koninkrijk uit te voe-

ren terwijl het neutrale België als buffer zou fungeren tussen de geallieerde en de Duitse legers. België kon echter altijd nog worden aangevallen door de Duitsers op het moment dat het hen uitkwam. Volgens Chamberlain was het beleid van de Belgische regering gericht op de mogelijkheid via concessies aan Duitsland buiten de oorlog te blijven. Daarom moesten de Belgen onder druk worden gezet door hen duidelijk te maken dat België nooit neutraal kon blijven bij een Duitse aanval op Nederland omdat dit onvermijdelijk een geallieerde inval in hun land tot gevolg zou hebben. De Britten beoordeelden in het geschetste scenario de Fransen als een risicofactor. De Britse *Chiefs of Staff* hadden de indruk dat de Fransen zich minder zorgen maakten over de dreigende Duitse aanval op alleen Nederland. Gamelin moest worden bewogen zijn troepen naar het noorden te sturen, ondanks het feit dat België neutraal zou blijven: 'The possibility that General Gamelin would not order his troops to move would be even greater in the event of the Netherlands acceding to German demands for the surrender of bases to be used to attack us.'²⁷¹ Chamberlain was zich er van bewust dat de Britten er alles aan zouden moeten doen om met de Fransen tot overstemming te komen dat onmiddellijk de geallieerde strijdkrachten door België moesten oprukken na een Duitse aanval op Nederland, ongeacht of er een Belgisch uitnodiging aan vooraf was gegaan. De te verwachten Belgische protesten op deze schending van hun neutraliteit zouden volgens de Britten snel verdwijnen als Duitsland in reactie hierop België ook zou binnenvallen: 'If, in that event, the Allied troops entered Belgian territory, the Belgian Government would no doubt protest vigorously; but if the Germans reacted by immediately invading Belgium, the Belgium objection to our action would cease. Similarly, if the Germans decided not to attack Belgium until, say, one or two days after we had entered Belgium, we should no doubt have to put up with a barrage of propaganda. That would not disturb us, having regard to the strategic advantage which we should have gained.'²⁷² De Britse Generale Staf was er bovendien zeker van dat het Duitse leger meteen zou reageren op een geallieerde opmars door België. Het was in ieder geval duidelijk dat de Britse houding tegenover België steeds harder werd. Voor een mogelijke schending van de Belgische neutraliteit was het Verenigd Koninkrijk wel afhankelijk van de instemming van hun bondgenoot Frankrijk, die immers het leeuwendeel van de geallieerde troepen leverde.

In hun reactie op 19 april 1940 gaven de Fransen te kennen geen voorstander te zijn om nu al aan de Belgen te verklaren dat de geallieerden hun land zouden binnentrekken wanneer Nederland aangevallen werd. Als de Duitsers dit standpunt te weten kwamen dan zouden zij de Belgen verwijten niet neutraal te zijn.²⁷³ De Fransen vonden het wel een goed plan om een ultimatum op te stellen dat aan België kon worden overhandigd op het moment van een Duitse inval in Nederland. Hierin moest komen te staan dat de geallieerden een vrije doorgang eisten door België. De Belgische regering werd slechts een zeer korte tijd gegund om te reageren.²⁷⁴ Het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken had al twee conceptverklaringen gemaakt, waarvan er een bestemd was voor de Belgische regering ('Fleurus') en de andere die als publieke verklaring ('Valmy') kon worden uitgegeven. In 'Valmy' werd in het bijzonder verwezen naar de 'misdadige' Duitse operatie om evenals in de Eerste Wereldoorlog een neutraal en pacifistisch land binnen te vallen. De Duitse aanval op Nederland had echter volgens de Franse verklaring tot doel om via België Frans en Engels grondgebied te bereiken. De geallieerden konden vanuit hun 'morele solidariteit met de vrije volkeren' zich niet aan hun plicht onttrekken onmiddellijk borg te staan voor de veiligheid van het bedreigde België:

‘Renouvelant et amplifiant l’entreprise criminelle de 1914, les armées allemandes viennent de pénétrer sur le territoire d’un pays libre, pacifique et neutre. Le Gouvernement français ne saurait s’y méprendre. A travers les PAYS-BAS, puis le BELGIQUE, ce sont les territoires français et anglais qui se trouvent visés; ce sont les forces franco-britanniques qu’il s’agit d’atteindre.

La violation du territoire néerlandais est d’autant plus odieuse qu’elle atteint une Nation qui, depuis des siècles, a fourni une contribution éminente à la conception pacifique de la vie internationale et dont l’action constante n’a cessé d’attenter l’impartialité et la volonté de paix.

L’ALLEMAGNE n’a pas hésité à violer à la fois la Convention de la HAYE de 1907 et le Pacte de PARIS de 1928. Le monde ne saurait assister plus longtemps impassible à une agression qui, une fois de plus, vise un pays petit par son territoire, mais grand par sa civilisation et les hautes vertus de son peuple. Les Alliés, pour leur part, ne se déroberont pas à un devoir que leur dicte la solidarité morale des peuples libres, la menace qui pèse sur la BELGIQUE garantie par eux et le souci immédiat de leur propre sécurité. Les armées alliées se portent au-devant de l’agresseur.²⁷⁵

Ook de Fransen zaten in hun maag met de mogelijke Belgische neutrale opstelling tegenover een Duitse aanval op alleen Nederland. Gamelin schreef ten behoeve van de Franse delegatie naar het *Supreme War Council* op 22 april 1940 een analyse over de vraag hoe de geallieerden konden handelen bij een Duitse aanval op de Lage Landen. Het gegeven dat België bij een Duitse aanval op alleen Nederland de geallieerde troepen de toegang tot het eigen grondgebied zou kunnen ontzeggen, beschouwde de Franse opperbevelhebber als een delicaat probleem. Wanneer Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk de Belgische neutraliteit respecteerden dan konden zij Nederland alleen steunen met luchtaanvallen en door de inzet van marineschepen. Het sturen van Franse eenheden overzee naar Zeeland zou maar weinig rendement opleveren. De Britten hadden te weinig troepen beschikbaar om per schip aan te voeren. De geallieerden konden ook besluiten de Belgische neutraliteit te schenden. Of de Belgen zich hierbij vijandig of passief zouden opstellen was naar mening van Gamelin niet van wezenlijk belang. In beide gevallen was alleen maar een beperkte opmars tot aan de Schelderivier mogelijk. Met behulp van schepen konden ook troepen vanuit Duinkerken naar Zeeland worden overgebracht, maar het zou voor de geallieerden zeer moeilijk zijn om de hoofdmacht van het Nederlandse leger in de Vesting Holland te bereiken.²⁷⁶ Gamelin schreef op 22 april 1940 ook een brief aan kolonel Hautcœur waarin deze de opdracht kreeg om samen met generaal Laurent de Belgen onder druk te zetten. De Franse militaire attachés moesten hen onder de aandacht brengen dat het een groot risico voor België zou zijn wanneer bij een Duitse aanval op Nederland de geallieerde troepen de toegang tot Belgisch grondgebied werd ontzegd. Ook als de Belgen te lang aarzelden om hun neutraliteit op te geven dan was het te laat voor de geallieerden om effectieve hulp te geven aan de Nederlanders. Volgens Gamelin zou de Belgische verdediging in grote problemen komen wanneer de Duitsers Noord-Brabant, Limburg en Zeeland zouden hebben bezet. De positie van Antwerpen en ook de linie aan het Albertkanaal zou daardoor onhoudbaar worden.²⁷⁷ Ook de Directie Europa van het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken schreef een advies voorafgaande aan de vergadering van het *Supreme War Council* van 22 april 1940. Volgens deze notitie bestond er overeenstemming tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk dat het bij een Duitse aanval op Nederland noodzakelijk was om een geallieerde hulpoperatie over Belgisch grondgebied te laten verlopen. Verschil in inzicht bestond echter over het moment waarop de Belgische regering hiervan op de hoogte gesteld zou moeten worden. De Britten wilden meteen de Belgen inlichten over het geallieerde voornemen naar het noorden op te rukken bij een Duitse aanval op Nederland, terwijl de Fransen wilden wachten tot op het moment van uitvoering. De Belgen zouden waar-

schijnlijk ontwijkend reageren op een ultimatum vooraf, maar bij de Britten speelden andere overwegingen mee. Zij wilden ook de Franse regering vooraf binden aan het beleid dat de neutraliteit van België mogelijk moest worden geschonden. Bovendien dachten de Britten dat Duitsland, indien het op de hoogte zou zijn van het geallieerde voornemen, afschrikt werd van een aanval op Nederland alleen.²⁷⁸ De Franse terughoudendheid werd mogelijk ook ingegeven doordat men de Belgen niet wilde bruuskere met een voortijdig ultimatum die misschien op het moment dat het Duitse offensief daadwerkelijk van start ging helemaal niet meer nodig was. Duitsland zou immers Nederland en België ook tegelijk kunnen aanvallen. Of de Belgen waren misschien toch wel van plan om de geallieerden om hulp te vragen bij een Duitse inval van alleen Nederland.

Op het achtste *Supreme War Council* van 22 en 23 april 1940 was er door de tegengestelde opvattingen veel discussie tussen de vertegenwoordigers van de Franse en Britse delegaties. Chamberlain merkte wel op dat de Nederlandse positie belangrijker voor het Verenigd Koninkrijk was dan voor Frankrijk:

‘Mr. Chamberlain said that this was a matter even more important to Great Britain than to France. He put forward the very likely hypothesis of a German invasion of Holland accompanied by guarantees to Belgium that she would not be molested if she remained neutral. From British point of view, that development would be dangerous in the extreme, for Germany, once in Holland, would occupy bases very near the English coast.’²⁷⁹

Door een Duitse bezetting van Nederland kwamen vitale Britse industriegebieden binnen het bereik van de Duitse vliegtuigen te liggen. De Britse Luchtmachtstaf ging ervan uit dat de Duitse verovering van Nederland zou worden gevolgd door een luchtoffensief tegen het Verenigd Koninkrijk.²⁸⁰ In reactie op een Duitse inval in Nederland wensten de Britten daarom grootschalige luchtaanvallen op onder andere de olieraffinaderijen in het Ruhrgebied. Hiermee werden de Fransen onder druk gezet. De Britten wisten dat de Fransen tegenstander waren van strategische bombardementen op Duitsland. Reynaud sprak dan ook zijn vrees uit voor een tegenactie van de *Luftwaffe* waarbij de Franse vliegtuigfabrieken maar ook burgerdoelen onder vuur kwamen. Hij wilde dat de Britten eerst in overleg met de Franse legerleiding zouden treden voordat zij hun luchtaanvallen zouden beginnen. Uiteindelijk accepteerden de Fransen het Britse standpunt om bepaalde doelwitten, waaronder scheepswerven en raffinaderijen, aan te wijzen die zonder vooroverleg in reactie op een Duitse aanval op Nederland mochten worden aangevallen.²⁸¹ Ook de houding die moest worden ingenomen ten aanzien van de Belgische neutraliteit kwam uitgebreid ter sprake. Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk werden het er over eens dat wanneer Duitsland alleen Nederland aanviel zij niet konden wachten op uitnodiging van de Belgen om hun troepen preventief naar het noorden te laten oprukken. In het belang van de snelheid van handelen kreeg Gamelin de vrije hand om zonder voorafgaand overleg het bevel tot de opmars te geven. De Fransen kregen echter hun zin op het onderdeel dat Chamberlain ermee instemde dat dit standpunt niet vooraf kenbaar gemaakt zou worden aan de Belgische regering. Pas na het begin van het Duitse offensief moest een gemeenschappelijke verklaring aan de Belgische regering overhandigd. Als argument om geen ultimatum vooraf te stellen werd onder andere gebruikt dat de geallieerden vreesden dat de Belgen zouden weigeren of eisen wilden stellen. Daladier stelde dat de geallieerde opmars wel afhankelijk was van de Belgische steun. Zonder medewerking van de Belgen konden de geallieerde troepen niet verder dan de Schelderivier oprukken. Het afge-

sproken Dyleplan was niet haalbaar en de Duitsers zouden mogelijk zelfs eerder in Zeeland zijn dan de geallieerden. Als de Belgen echter meewerkten dan kregen de geallieerden steun van twintig extra divisies. Opvallend was dat Reynaud, die bij het vorige *Supreme War Council* nog tegenstander van een schending van de Belgische neutraliteit was geweest, nu wel akkoord ging. In zijn memoires schreef de Franse Premier naderhand dat hij instemde omdat hij het een hypothetisch scenario vond. De Belgen hadden immers verschillende malen aangegeven dat zij bij een Duitse aanval op Nederland de geallieerden om hulp wilden vragen. Tijdens de besprekingen van het *Supreme War Council* verwees Reynaud onder andere naar de uitspraak van Spaak tegenover Bargeton op 5 maart 1940 dat de Belgische minister er niet aan twijfelde dat zijn land de geallieerden zou steunen bij hun hulpoperatie aan Nederland.²⁸² Eind april verklaarde de Belgische Minister van Defensie, luitenant-generaal Denis, aan de Franse militair attaché dat zijn land ook de hulp van de geallieerden wilde inroepen bij een Duitse inval op enkel Nederland. Dit gold zelfs voor het geval dat alleen het noorden van Nederland zou worden aangevallen. Denis stelde enkel de voorwaarde dat de Nederlanders zich daadwerkelijk zouden verdedigen tegen de Duitsers. De hulp zou bovendien zeer snel en zonder vertraging worden gevraagd. Gamelin was zeer opgelucht toen hij dit hoorde.²⁸³ Feit is echter dat het ook hier een informele mededeling van een lid van de Belgische Ministerraad betrof. Het officiële standpunt van de Belgische regering bleef tot 10 mei 1940 ongewijzigd, het land bleef vasthouden aan de neutraliteitspolitiek en het was niet bereid de geallieerden de zekerheid te geven dat de Belgen de hulpoperatie aan Nederland wilden steunen.

Conclusie

De maandenlange toenaderingspogingen van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk tot België hadden tot vrijwel geen resultaat geleid. Sinds het novemberalarm werd er wel op redelijk omvangrijke schaal militaire informatie uitgewisseld, net name door de militaire attachés.²⁸⁴ De geallieerden wilden echter ook sluitende militaire afspraken met de Belgen maken over het toelaten van troepen nog vóór de start van het Duitse offensief, bijvoorbeeld bij een aanval op Nederland. Ondanks de oplopende geallieerde druk weigerden de Belgen hun neutraliteitspolitiek op te geven. Hoe groot de pressie van de geallieerden was, blijkt wel uit het feit dat sommige naoorlogse commentatoren in dit verband het woord ‘chantage’ gebruiken.²⁸⁵ Van de andere kant wensten of konden de geallieerden niet de hoge prijs betalen die waarschijnlijk wel had kunnen leiden tot Belgische concessies, namelijk een opmars tot aan het Albertkanaal. De irritatie over de halsstarrige Belgische opstelling liep in april 1940 zo hoog op dat de geallieerden het besluit namen de neutraliteit van België te schenden door zijn grondgebied te betreden ingeval van een Duitse inval van alleen Nederland. Dat dit geen loos dreigement was, bleek uit de geplande geallieerde operatie in Scandinavië uit het voorjaar van 1940 waarbij inbreuk zou worden gemaakt op de neutraliteit van zowel Zweden als Noorwegen. Een geallieerde opmars door België zonder uitnodiging was ook in strijd met de belofte van 27 augustus 1939 toen de Britse regering plechtig verklaarde dat het België te hulp zou komen ingeval van een ongeprovoceerde agressie maar ook verzekerde dat het niet als eerste de Belgische neutraliteit zou schenden.²⁸⁶ Omdat Hitler op 10 mei 1940 Nederland en België tegelijk aanviel lostte dit vraagstuk zich vanzelf op. Duidelijk is dat, ondanks alle strubbelingen, de geallieerden en de Belgen tot elkaar veroordeeld waren. Bij een Duitse aanval was België volledig afhankelijk van geallieerde hulp, terwijl Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk niet konden toestaan dat België, en daarmee in feite ook Nederland, in handen van de Duitsers viel.

Analyse: Hulp aan Nederland? De overwegingen van België, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk

Gedurende de *Drôle de Guerre* werd de kans op een Duitse aanval op Nederland als zeer groot ingeschat door de geallieerden en de Belgen. Bovendien zou een Duitse bezetting van Nederland voor alle drie de landen een ernstig veiligheidsrisico betekenen. Toch maakten de Fransen, de Britten en de Belgen verschillende afwegingen of, en in welke mate, ze de Nederlanders te hulp wilden komen bij een Duitse inval.

België en de feitelijke hulp aan Nederland

Tussen september 1939 en mei 1940 stonden twee vraagstukken centraal in de Belgische militair-strategische relatie tot Nederland. In de eerste plaats was het de vraag of de Belgen hun verdedigingsplannen zouden moeten afstemmen met die van de Nederlanders. Ten tweede moest de Belgische regering besluiten of zij bij een Duitse aanval op alleen Nederland een geallieerde hulpoperatie over haar grondgebied zou toestaan of dat vastgehouden moest worden aan de neutraliteitspolitiek.

Geen afstemming tussen het Belgische en Nederlandse krijgsbeleid

België en Nederland leken op het eerste gezicht overeenkomstige militaire belangen te hebben. De Belgen waren afhankelijk van een goede verdediging van Nederlands Limburg, Noord-Brabant en Zeeland. Wanneer de Duitsers de zuidelijke Nederlandse provincies zouden bezetten dan was België veel kwetsbaarder geworden voor een Duitse aanval. De Belgische frontlijn met Duitsland werd dan bijna vijf keer zo lang en er dreigde een omsingeling van de linie aan het Albertkanaal. Bovendien was de aanvoer naar Antwerpen over zee onmogelijk geworden als Duitsland Zeeland zou innemen. Naast het behoud van zijn territoriale integriteit had Nederland belang bij de verdediging van Noord-Brabant en Zeeland om de opmarsroute van de geallieerde hulptroepen vanuit het zuiden open te houden. Het grote probleem was echter dat de Nederlanders over onvoldoende troepen beschikten voor een goede verdediging van de zuidelijke provincies. De Nederlandse legerleiding wilde de beperkte militaire middelen concentreren voor de verdediging van de Vesting Holland. Daar kwam nog bij dat de Peel-Raamstelling, de voornaamste Nederlandse linie in Noord-Brabant, niet aansloot op de Belgische verdediging. Via Belgisch grondgebied konden de Duitsers eenvoudig de Peel-Raamstelling passeren en omsingelen. De Belgen waren echter niet van plan om hun troepen ten noorden van het Albertkanaal te stationeren om dit gat in de verdediging te dichten. De Nederlandse en Belgische legerleiding leken daarom beiden belang te hebben om te gaan praten over enige vorm van afstemming en militaire samenwerking.

In eerste instantie ervaarden de Belgen dat de Nederlanders zeer terughoudend waren over het maken van afspraken over defensiezaken. Militaire contacten werden ontmoedigd door de Nederlandse regering die wilde vasthouden aan een strikte neutraliteitspolitiek. Tijdens een etentje in september 1939 met de Nederlandse gezant Harinxma Thoe Slooten viel het de chef van de Belgische Generale Staf Van den Bergen op hoe gereserveerd en vaag zijn Nederlandse gesprekspartner was over het idee dat beide landen inlichtingen moesten uitwisselen. De Belgen wilden volgens Van den Bergen juist de communicatie met de Nederlandse regering en legerleiding graag verbeteren. Op verschillende Belgische verzoeken hiertoe was echter begin oktober 1939 nog geen Nederlandse reactie gekomen.²⁸⁷ Half december 1939 vertelde de Belgische Minister van Defensie Denis aan de Franse militair attaché dat er totaal geen

militaire contacten met de Nederlanders bestonden, ondanks het feit dat zijn land deze wel wenste. De Nederlandse afwijzingen om in gesprek te komen, waren volgens hem voor de Belgen aanleiding om dan ook maar geen moeite meer te doen.²⁸⁸

Het idee dat met de Nederlanders volstrekt niet te praten viel over defensie aangelegenheden werd echter wel enigszins overdreven door de Belgen. In werkelijkheid liepen er vanaf oktober 1939 tal van militaire contacten tussen Nederland en België, onder ander via de diplomatieke vertegenwoordiging in Berlijn en tussen de Nederlandse Generale Staf en de Belgische militair attaché in Den Haag. De rapportages van kolonel Diepenrijckx zullen zijn superieuren in Brussel kopzorgen hebben gebaard. Zo was de gevechtswaarde van de Nederlandse strijdkrachten volgens zijn inschatting zwak en hij vond dat de verdediging van Noord-Brabant en Limburg verwaarloosd werd.²⁸⁹ Het Belgische gebrek aan vertrouwen in de Nederlandse wil om een sterke defensie ten zuiden van de rivieren op te bouwen had de nodige consequenties die niet onopgemerkt bleven voor de buitenlandse waarnemers. Eind 1939 rapporteerde de Britse militair attaché in Brussel dat de Belgen weinig bereidwillig waren tegenover Nederland omdat zij vermoedden dat de Nederlanders niet van plan waren om de zuidelijke provincies goed te verdedigen.²⁹⁰

De Belgische legerleiding probeerde ter verbetering van de kwetsbare verdediging van Noord-Brabant de Nederlanders te bewegen een linie verder westwaarts in te richten. Een stelling in de omgeving van Breda of Tilburg was korter dan de Peel-Raamstelling en kon gemakkelijker aansluiten op de Belgische verdediging aan het Albertkanaal. Tijdens zijn bezoek aan Nederland in het kader van het gemeenschappelijke vredesinitiatief van de vorsten vond, dankzij bemiddeling van Prins Bernhard, op 7 november 1939 een gesprek plaats tussen Van Overstraeten en de Nederlandse opperbevelhebber Reijnders. Volgens Van Overstraeten was Reijnders heel optimistisch. De Nederlandse generaal was ervan overtuigd dat zijn land, zoals in 1914, ook nu weer neutraal zou kunnen blijven. Over de verdediging van de zuidelijke provincies meldde Reijnders dat de Maaslinie in goede staat van verdediging was gebracht en twee dagen zou kunnen standhouden. Van Overstraeten concludeerde uit het gesprek dan ook dat de Nederlanders niet van plan waren hun verdediging met de Belgen af te stemmen. Hij schreef in zijn dagboek hierover niet verrast te zijn omdat het probleem van de Nederlandse defensie onoplosbaar was. Nederland had te weinig troepen ter beschikking voor de verdediging ten zuiden van de rivieren en de inrichting van een stelling bij Tilburg of Breda, die wel verbonden zou kunnen worden met de Belgische verdediging, was niet voorbereid.²⁹¹ Ook de Belgische Minister van Defensie sprak half december 1939 tegenover Laurent zijn voorkeur uit voor een verdedigingslinie bij Breda. De Belgische legerleiding wilde volgens Denis de Nederlanders niet helpen door troepen naar het buurland te sturen, maar misschien kon de nieuwe Nederlandse stelling via Turnhout op de Belgische verdediging worden aangesloten.²⁹² Vanaf het nieuwe jaar werden er nu van Nederlandse zijde pogingen tot toenadering met de Belgen ondernomen. De nieuw aangetreden Nederlandse militair attaché in Brussel, kapitein Doorman, benaderde op 4 februari 1940 op last van Reijnders de Belgische legerleiding over het probleem van de Peel-Raamstelling. Hij noemde de stelling met betonnen schuilplaatsen een ogenschijnlijk onneembare linie die alleen jammer genoeg niet aansloot bij de Belgische verdediging. De Nederlandse attaché vroeg zich af of het voor beide landen geen grote voordelen zou opleveren als de verdedigingsplannen op elkaar zouden worden afgestemd.²⁹³ Na enkele dagen van studie wees Van Overstraeten het Nederlandse verzoek echter af. De nieuwe Nederlandse opperbevelhebber Winkelman deed echter enkele weken later nogmaals een poging de Belgen op andere gedachten te brengen waarbij stevige druk niet werd geschuwd.

Naar aanleiding van een overleg tussen de Ministers van Buitenlandse Zaken, Defensie, Winkelman, zijn chef-staf en de Nederlandse gezant in Brussel, kreeg Doorman de opdracht contact te zoeken met de Belgische legerleiding. Op 21 februari 1940 bood hij de Belgen aan dat, indien zij het gat ten zuiden van de Peel-Raamstelling zouden sluiten, de Nederlanders de verdediging ten zuiden van de rivieren wilden versterken met extra troepen in de omvang van een legerkorps. Doorman dreigde echter ook dat bij een Belgische afwijzing het Nederlandse opperbevel gedwongen was de troepensterkte in de Peel-Raamstelling juist te verminderen. Het dreigement dat de Nederlanders de verdediging van Noord-Brabant nog verder zouden verzwakken maakte wel indruk op de Belgen. In reactie zei Koning Leopold III dat geprobeerd moest worden de Nederlanders af te houden van deze isolationistische strategie.²⁹⁴ Mogelijk kreeg Doorman daarom een vriendelijk en diplomatiek antwoord dat echter iedere onduidelijkheid uitsluit. De Belgen waren van mening dat de bezetting van de Peel-Raamstelling te zwak was. Vermindering van het aantal troepen zou de kwetsbaarheid van de stelling nog groter maken. Hierdoor werd het voor de Duitsers nog aantrekkelijker om een snelle aanval in de richting van Zeeland te maken waardoor geallieerde hulp onmogelijk zou worden. De Belgische legerleiding bood de Nederlanders daarom aan een gezamenlijke verdedigingslinie tussen Arendonk, Tilburg en Heusden in te richten. Versterking van de zuidelijke provincies met minimaal één extra Nederlands legerkorps was hiervoor echter wel noodzakelijk.²⁹⁵

Om verschillende redenen waren de Belgen volstrekt niet van zins om de Nederlanders tegemoet te komen betreffende de Peel-Raamstelling. Winkelman verklaarde eind februari 1940 nog aan Diepenrijckx dat hij de betrekkingen tussen de Nederlandse en Belgische Generale Staf wilde verbeteren en de Belgische militair attaché werd de gelegenheid geboden de Peel-Raamstelling te gaan inspecteren.²⁹⁶ Ook Van Overstraeten werd uitgenodigd om de linie te bezoeken. De Belgische legerleiding bleef echter weinig vertrouwen hebben in de Peel-Raamstelling of in de gevechtskracht van de Nederlandse krijgsmacht. Naar aanleiding van het rapport van het bezoek van Diepenrijckx aan de Peel-Raamstelling schreef Van Overstraeten in zijn dagboek op 9 maart 1940: 'Je remarque que l'organisation du Peel ne forme qu'un cordon; que toute la défense vivante sera sous béton; que l'attitude des faibles réserves sous le bombardement massif de l'aviation est incertaine; qu'un débarquement de troupes par avions sur les derrières peut faire tout s'effondrer.'²⁹⁷ Bovendien waren de Belgen op de hoogte over de verdeeldheid binnen de Nederlandse legerleiding over de verdediging van Noord-Brabant. Zo had Minister van Defensie Dijkhoorn aan Diepenrijckx verteld geen vertrouwen in de Peel-Raamstelling te hebben en dat zijn voorkeur uitging naar een linie bij Breda. Van Overstraeten beseftte dat het opgeven van de Peel-Raamstelling een groot risico voor de Belgische positie aan het Albertkanaal zou inhouden, maar hij was van mening dat de verdediging van de stelling onverantwoord was. Hij wist dat de Fransen niet van plan waren de Peel-Raamstelling te steunen zodat hulp alleen door de Belgen kon worden geleverd. Omdat de Fransen ook niet voornemens waren tot aan het Albertkanaal op te rukken, wilden de Belgen ook niet tegemoet komen aan de Nederlandse wens om het gat in de verdediging te dichtten. De Belgische voornaamste verdedigingslinie kwam zonder geallieerde steun toch al zwaar onder druk te staan, laat staan dat de Belgen hun troepen nog ten noorden van het Albertkanaal zouden laten opereren. Volgens Van Overstraeten had afstemming met de Nederlandse defensie onder deze condities weinig zin en moesten de Belgen niet afhankelijk worden van de Nederlanders.²⁹⁸

Evenals de Franse legerleiding waren de Belgen voorstander van een Nederlandse linie bij Breda of desnoods Tilburg. Begin maart 1940 vroeg Gamelin of België na het begin van de aanval troepen ten noorden van Antwerpen in de omgeving van Woensdrecht wilde stationeren. Dit zou de opmars van de Franse hulpoperatie naar Breda vergemakkelijken en voorkomen dat de Duitsers er mogelijk eerder zouden zijn. Van Overstraeten reageerde zeer terughoudend maar de Belgen hadden wel hun 18e Infanteriedivisie ten noorden van het Albertkanaal langs het kanaal van Turnhout bij Arendonk gestationeerd zodat dekking gegeven zou kunnen worden aan de opmars van het Franse 7e Leger en aansluiting op een mogelijke Nederlandse linie bij Tilburg.²⁹⁹

Voor de Belgen speelde wellicht ook nog een ander belang mee. Zij waren door de geallieerden zeer goed op de hoogte gebracht van de Franse opmars naar Noord-Brabant. Generaal Laurent besprak de hulpoperatie met Van Overstraeten al op 20 januari 1940. Het 7e Leger kon volgens de Franse militair attaché, gezien de zwakte van de Peel-Raamstelling, onmogelijk de Nederlandse wens vervullen van een opmars tot de Zuid-Willemsvaart. De door de Fransen voorgestelde stelling bij Breda was nog totaal onvoorbereid. Laurent verwachtte dat de geallieerden zich daarom zouden beperken tot de bezetting van Zeeland en het sturen van een gemotoriseerde eenheid naar Breda. Het Franse 7e Leger zou dan als reserve achter de Belgische linie worden geposteerd.³⁰⁰ In het opmarsbevel van Georges van 20 maart 1940 stond inderdaad verordonneerd om, indien het bevel van de Bredamaneuvre niet zou worden gegeven, het 7e Leger in België in te zetten: 'Si l'ordre de pénétrer en Hollande n'est pas donné- Tout en restant en mesure d'agir comme il est prescrit ci-dessus, la VIIe armée devra: Prendre toutes les dispositions pour renforcer la défense belge sur la position fortifiée d'Anvers et dans la région de Malines, renforcer par un premier échelon de forces la défense du canal de Turnhout dans le cas où les Belges n'auraient pas abandonnée cette ligne.'³⁰¹ De inzet van het goed uitgeruste Franse 7e Leger in België zou de verdediging daar aanzienlijk versterken en de kans vergroten dat de geallieerden het Albertkanaal zouden bereiken. In dit licht bezien hadden de Belgen er belang bij dat de opmars van het 7e Leger naar Noord-Brabant werd afgelast. Het is in ieder geval opvallend dat de Belgische legerleiding de Fransen een aantal malen erop wees geen vertrouwen te hebben in de geallieerde hulpoperatie aan Nederland. Zo vertelde Leopold III op 8 maart 1940 aan zijn ministers dat Gamelins plan voor opmars van de geallieerde linkerflank naar Nederland een zeer moeilijke operatie was met vrijwel geen kans op succes: 'L'opération de secours de la Hollande par les armées franco-britanniques est une manoeuvre d'exécution difficile dont la réussite est actuellement presque impossible.'³⁰² Ten zuiden van de grote rivieren had Nederland slechts weinig troepen en geen enkele verdedigingslinie tussen de Peel en Zeeland. Volgens de Belgische vorst bestond dan ook het risico dat de Duitsers eerder in Zeeland konden zijn dan de geallieerden. Hij merkte ook op dat de Britten, afgezien van de *R.A.F.*, geen enkele interesse toonden voor de hulpoperatie aan Nederland. Zelfs de bezetting van Zeeland liet hen onverschillig. De Belgische militair attaché kreeg de zienswijze van de Belgische Koning aan Gamelin door te geven. De Franse opperbevelhebber moest er ook op worden gewezen dat, terwijl de geallieerden zich concentreerden op het front in het noorden, het zwaartepunt van de Duitse aanval wel eens meer zuidelijk, op de Ardennen en Dinant, gericht zou kunnen zijn.³⁰³ Ook Van Overstraeten liet Hautcœur op 15 februari 1940 weten dat hij de opmars van het 7e Leger naar Nederland wel erg avontuurlijk vond. Tegen Laurent vertelde de Belgische generaal eind maart dat hij geen vertrouwen had in de Peel-Raamstelling omdat de stelling kwetsbaar was voor omsingeling. Van Overstraeten geloofde meer in de linie Tilburg naar het

Kanaal van Turnhout, maar omdat hier nog veel werk moest worden verricht zouden de geallieerden zich misschien tevreden moeten stellen met een meer teruggetrokken positie bij Breda of zelfs Roosendaal.³⁰⁴

In de loop van het voorjaar van 1940 bleek dat er geen oplossing mogelijk was ten aanzien van het gezamenlijk optrekken van Nederland en België bij de verdediging van Noord-Brabant. Volgens de Belgen zou de Nederlandse poging stand te houden in de Peel-Raamstelling onvermijdelijk tot een catastrofe leiden en zij waren niet bereid het gat in de Nederlandse verdediging te dichten. De Nederlanders overwogen op hun beurt nooit serieus om een linie bij Breda of Tilburg in te richten. Op 9 april 1940 werd Diepenrijckx door de Nederlandse Generale Staf ingelicht dat het Nederlandse IIIe Legerkorps na een Duitse invasie ten noorden van de Maas zou worden teruggetrokken.³⁰⁵ De door Van Overstraeten genoemde 'solution égoïste'³⁰⁶ werd hiermee door de Nederlanders in hun krijgsplan opgenomen. De Belgen beseften echter ook dat zij er een belang bij hadden dat de hulperoperatie van het Franse 7e Leger aan Nederland geen doorgang zou vinden. De Franse militair attaché rapporteerde eind april 1940 over een gesprek dat hij had gevoerd met de Belgische Minister van Defensie. Luitenant-generaal Denis had zich hierbij laatdunkend uitgelaten over het Nederlandse leger. Het Nederlandse opperbevel had volgens hem de illusie dat de Peel-Raamstelling zou standhouden, terwijl de stelling echter vanuit het noorden en het zuiden kon worden omsingeld: 'Il [Dennis] estime que l'Armée hollandaise n'est qu'une armée improvisée, qu'elle manque surtout de cadres et que son Haut Commandement se leurre en croyant pouvoir tenir derrière le PEEL, position qui sera tournée par le Nord et par le Sud.'³⁰⁷ Denis zei verder nog verheugd te zijn over het Nederlandse voornemen om de linies bij Breda en Tilburg, die nog lang niet gereed waren, te versterken. De Belgische Minister van Defensie gaf met deze laatste opmerking blijk zelf ook niet geheel vrij te zijn van het koesteren van illusies.

De Belgische houding ten aanzien van een Duitse aanval op Nederland

De tweede vraagstelling waarmee de Belgische regering gedurende de *Drôle de Guerre* ten aanzien van zijn noorderbuur worstelde, was hoe het moest reageren op een Duitse aanval op alleen Nederland. De geallieerden wilden immers in dat geval dat België zijn grondgebied openstelde voor de Franse troepen die snel naar het noorden moesten oprukken om Nederland te helpen. De Belgische legerleiding was echter sterk verdeeld over het inwilligen van deze geallieerde wens die in de praktijk het opgeven van de neutraliteitspolitiek zou betekenen.

Evenals de Britten en de Fransen beschouwden de Belgen een Duitse aanval op alleen Nederland als een reëel gevaar. Op 11 oktober 1939 besprak de Britse militair attaché luitenant-kolonel Blake met de Belgische generaal-majoor Van Overstraeten de diverse mogelijke Duitse plannen. Volgens Blake was een aanval op Nederland voor de Duitsers de meest voor de hand liggende operatie aan het Westfront. Niet alleen zouden zij dan de Maginotlinie vermijden, maar bovendien kon Duitsland profiteren van het feit dat Nederland defensief zwak en politiek geïsoleerd was. De Nederlandse krijgsmacht had geen oorlogservaring en zou naar de mening van de Britse militair attaché onder druk van terreurbombardementen vanuit de lucht binnen enkele dagen uiteenvallen. Van Overstraeten beaamde dat het Nederlandse leger de zwakke schakel aan het Westfront vormde en dat hij zich bezorgd maakte over hetgeen een Duitse bezetting van Nederland betekende voor de positie van België. Op de vraag van de Belgische generaal over de interventiemogelijkheden van de Britse luchtmacht en marine bij een Duitse aanval op Nederland antwoordde Blake dat geallieerde hulp zeer moeilijk was.³⁰⁸

De Belgen twijfelden niet aan het Nederlandse voornemen om de geallieerden na een Duitse inval om hulp te vragen. Op 1 december 1939 deelde de Nederlandse gezant Harinxma thoe Slooten in opdracht van Den Haag aan Spaak mee dat zijn land ingeval van een Duitse aanval het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk om bijstand zou verzoeken. De Belgische Minister van Buitenlandse Zaken beschouwde dit als een zeer belangrijke mededeling omdat hierdoor de positie van zijn land duidelijk werd. Omdat grootschalige geallieerde steun aan Nederland alleen via Belgisch grondgebied mogelijk was, werd de geallieerde hulpoperatie aan Nederland dientengevolge ook een zaak voor België.³⁰⁹ Begin maart 1940 herhaalde Harinxma thoe Slooten tegenover Spaak het standpunt van de Nederlandse regering dat bij een Duitse aanval de hulp van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zou worden ingeroepen. De Nederlandse gezant zei er duidelijk bij dat zijn land bleef vasthouden aan de traditionele politiek van neutraliteit en dat er dus nog geen militaire besprekingen werden gehouden met de geallieerden. Ook Van Kleffens meldde op 10 april 1940 aan de Belgische gezant Nemry, dat de Nederlanders onmiddellijk om Britse bijstand wilden vragen na een Duitse inval. Volgens de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken zou Vlissingen één van de Duitse aanvalsdoelen zijn. Het was naar zijn mening een wederzijds belang voor België en Nederland om te voorkomen dat de strategisch gelegen havenstad aan de Westerschelde bij verrassing kon worden bezet door de Duitsers.³¹⁰

Het novemberalarm maakte de vraag hoe België zich moest opstellen bij een Duitse aanval op alleen Nederland plotseling zeer acuut. In de Belgische kabinetsvergadering van 10 november 1939 werd uitvoerig gesproken over het onderwerp. Spaak was er een uitgesproken voorstander om na een Duitse inval in Nederland onmiddellijk de Belgische neutraliteit op te geven en de hulp van de geallieerden in te roepen: 'Mon sentiment est que, dans l'hypothèse envisagée, le devoir de la Belgique est de sortir de sa neutralité et d'appeler immédiatement nos garants.'³¹¹ De andere ministers wilden echter nog een slag om de arm houden en waren tegenstander van een volledig automatische reactie op iedere vorm van Duitse agressie tegen de noorderbuur. Zij vonden dat er onderscheid moest worden gemaakt tussen een Duitse operatie in Nederland ten noorden of ten zuiden van de grote rivieren. Het kabinet besloot uiteindelijk dat een Duitse aanval op geheel Nederland zulke ingrijpende militaire en economische gevolgen voor België had dat in principe de hulp van de geallieerden moest worden ingeroepen. Wanneer de Duitsers echter alleen het Nederlandse gebied ten noorden van de Maas zouden bezetten dan werd de situatie nog als minder urgent beoordeeld en zou opnieuw afgewogen worden hoe te handelen. Met deze opstelling gingen de ministers veel verder dan de Koning wilde gaan. Leopold III schreef naar aanleiding van de kabinetsvergadering dan ook een scherpe brief aan premier Pierlot waarin hij aandrong op een strikte handhaving van de neutraliteit.³¹²

Niet alleen de Belgische regering was verdeeld over de houding die het land moest innemen bij een Duitse aanval op alleen Nederland, ook de deskundigen op het Ministerie van Buitenlandse Zaken verschilden hierover van mening. Van Zuylen, directeur-generaal van de afdeling politieke zaken, schreef eind september 1939 een uitgebreide notitie: 'Que ferons-nous en cas de guerre.' Hierin behandelde hij ook de vraag wat België moest doen als alleen Nederland bezet zou worden. Volgens Van Zuylen konden de noorderburen uitsluitend worden geholpen als er sprake was van militaire samenwerking. Nederland weigerde echter elke vorm van militair contact. België had naar mening van Van Zuylen daarnaast ook geen enkele morele verplichting om Nederland bij te staan. Nederland had immers in 1914 ook niet overwogen om België militair te helpen en het land zou er nu ook weer alles aan doen om bui-

ten de oorlog te blijven. Van Zuylen kon zich echter wel voorstellen dat Belgische troepen bij een Duitse inval van Nederland onmiddellijk de linker Scheldeoever zouden bezetten. Het belang van de vrije toegang tot Antwerpen maakte het militair noodzakelijk om Zeeuws Vlaanderen in te nemen vóór de Duitsers. Aan Den Haag kon kunnen worden uitgelegd dat het om een tijdelijke maatregel ging totdat Duitsland zich uit Nederland terugtrok:

‘En ce qui concerne cette occupation de la Hollande par l’Allemagne et indépendamment de la question d’une entrée de la Belgique dans la lutte, une autre problème importante se pose. Notre sécurité n’exige-t-elle pas que nous occupions immédiatement la rive gauche de l’Escaut, en territoire hollandais? Si les nécessités militaires le commandent, je crois que nous ne devons pas hésiter à le faire. Nous pourrions expliquer au Gouvernement de La Haye que notre occupation est temporaire et ce sera dès que l’Allemagne aura évacué les Pays-Bas.’³¹³

De invloedrijke Belgische ambassadeur in Duitsland Davignon was er ook tegenstander van om het lot van zijn land aan dat van Nederland te verbinden. Zijn standpunt in deze was opmerkelijk omdat hij in Berlijn innig samenwerkte met het Nederlandse gezantschap en daardoor ook de beschikking kreeg over de unieke inlichtingen van de Nederlandse militair attaché Sas. Davignon was van mening dat de Nederlandse positie veel zwakker was dan de Belgische. Nederland was kwetsbaarder door zijn zwakke leger en zijn slechte diplomatieke optreden en de Duitsers zouden het land sneller aanvallen dan België. De Belgische ambassadeur maakte zich zelfs zorgen dat een te openlijk beleden solidariteit tussen Nederland en België door de Duitsers uitgelegd kon worden als een vorm van een alliantie gericht tegen hun land.³¹⁴ De Belgische Minister van Buitenlandse Zaken Spaak wilde daarentegen de neutraliteit wel opgeven in reactie op een Duitse aanval op Nederland. Op persoonlijke titel gaf hij dit signaal ook veelvuldig af aan Franse en Britse diplomaten.

Ook de Belgische legertop was er over het algemeen voorstander van een Duitse aanval op Nederland als een *casus belli* te beschouwen. De chef van de Generale Staf Van den Bergen schreef op 10 november 1939 aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken dat een Duitse aanval op Nederland zijn land in een strategisch zeer ongunstige positie zou brengen. Na een Duitse bezetting van Nederland zou de Belgische frontlijn met Duitsland aanzienlijk toemen. België had niet genoeg troepen om de hele grens met Nederland krachtig te verdedigen. Na een eventuele Duitse inname van Zeeland zou bovendien de gehele Belgische kustlijn ook moeten worden afgeschermd. Volgens Van den Bergen had België geen andere keus dan zo snel mogelijk geallieerde hulp in te roepen. Hoewel de eerste snelle geallieerde eenheden binnen vier uur konden arriveren was effectieve steun pas na 48 uur te verwachten. Het was daarom wenselijk om nu al in het geheim een beroep op de geallieerden te doen zodat hun hulp-troepen klaar zouden staan aan de grens.³¹⁵ Ook generaal-majoor Van Overstraeten had al in een vroeg stadium besloten dat zijn land wel moest reageren op een Duitse aanval op Nederland. Van Overstraeten had als voornaamste militaire raadsman van Leopold III een grote invloed. De Franse militair attaché noemde hem zelfs ‘le vice-roi.’³¹⁶ Al op 12 augustus en 14 september 1939 rapporteerde Van Overstraeten aan de Koning dat België in de oorlog zou worden meegesleurd als het Nederlandse grondgebied werd aangetast door Duitsland. Hij schreef dat hij een snelle Duitse overwinning op Polen verwachtte en dat Hitler nog voor de winter wilde toeslaan op het Westfront nu de geallieerden nog zwak waren. Duitsland zou mogelijk Nederland willen bezetten om een goede uitgangspositie voor de lucht- en zeeoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk te verwerven. Met Duitse eenheden in Breda en geallieerden troepen in Lille op slechts een kwartier vliegen van Brussel zou de positie van België

onhoudbaar zijn geworden: 'Ainsi, toute pénétration allemande en Hollande accule la Belgique à la guerre. Constraints de participer aux hostilités, de quel côté nous ranger? Indubitablement, sous la bannière de la loyauté. Nous devons donc considérer toute insulte aux territoire hollandais comme une atteinte à notre propre inviolabilité.'³¹⁷

Maar niet iedereen in de directe omgeving van de Belgische vorst was deze mening toegedaan. Capelle, de persoonlijke secretaris van de Koning, schreef half december 1939 aan Leopold III dat het Ministerie van Buitenlandse Zaken geen rekening had gehouden met de mogelijkheid dat Duitsland tegelijkertijd met een aanval op Nederland de belofte zou doen de Belgische neutraliteit te respecteren. Hij raadde de Koning aan voorzichtig te opereren en af te wachten wat de geallieerden zouden doen. België moest pas overwegen de neutraliteit op te geven als de geallieerden positief reageerden op een hulpoproep van Nederland. Hij wees ook op het dilemma dat de Belgische bevolking bij een Duitse aanval op Nederland mogelijk neutraal wilde blijven.³¹⁸ Capelle vond dat het Belgische belang voorop moest staan: 'que, si nous devions intervenir, ce n'était pas par amour des Hollandais, mais pour un motif de sécurité.'³¹⁹ Eind december 1939 schreef Capelle aan Leopold III dat hij grote vraagtekens had over de opvattingen van de militairen die over het algemeen het buurland wilden helpen. Hij wees op de kracht van het Duitse leger en op de noodzaak dat België moest proberen uit de oorlog te blijven.³²⁰ Op 15 februari 1940 adviseerde Capelle zijn Koning andermaal zo lang mogelijk vast te houden aan de neutraliteitspolitiek en niet te zwichten voor de: 'sentimentalistes de surface qui voudraient nous faire voler au secours des Hollandais.'³²¹ Nederland zou immers in het geval van een aanval op alleen België volgens Capelle zijn neutraliteit ook niet opgeven. Ook anderen probeerden invloed op de Belgische Koning uit te oefenen. De Vlaamse voorzitter van de Kamer van Volksvertegenwoordigers Van Cauwelaert schreef op 16 oktober 1939 een brief aan Leopold III waarin hij een innige samenwerking tussen Nederland en België bepleitte. Hij vond dat het handhaven van de Belgische neutraliteit na een Duitse aanval op Nederland onhoudbaar was. In Vlaamse kringen werd via de pers daarnaast de suggestie verspreid dat er een vergaande militaire samenwerking en mogelijk zelfs een militaire alliantie met Nederland moest worden gerealiseerd. Gezien de afhoudende opstelling van de Nederlandse regering was dit echter weinig realistisch.³²²

In de hele discussie over de Belgische houding ten aanzien van een Duitse aanval op alleen Nederland vervulde Leopold III een sleutelrol. De Koning was in de positie om de impasse te doorbreken en een duidelijk standpunt voor zijn land te bepalen. Naast alle adviezen die hij kreeg, had de Belgische vorst natuurlijk ook zijn eigen opvattingen en voorkeuren. Tussen de vorstenhuizen van de twee neutrale kleine buurlanden bestond een zekere solidariteit. De Franse militaire attaché Laurent berichtte op 24 september 1939 dat Leopold III weliswaar achterdochtig was maar dat hij ook bekend stond als een anglo- en francofiel en als een loyale bondgenoot van de geallieerden. Laurent schreef dat hij de eerste Belgische Koning was die Frans sprak zonder Duits accent. Door de solidariteit die tussen het Belgische en Nederlandse vorstenhuis bestond, had Laurent goede hoop dat België de hulp van de geallieerden zou inroepen om gezamenlijk Nederland bij te kunnen staan na een Duitse aanval.³²³ De voornaamste uiting van de Belgisch-Nederlandse samenwerking was de gemeenschappelijke vredesoproep op 7 november 1939. Het initiatief voor het aanbieden van de goede diensten aan de strijdende partijen kwam van Wilhelmina. Hoewel de Belgische Minister van Buitenlandse Zaken Spaak twijfels had over het nut van de oproep, voelde Leopold III zich verplicht om de Nederlandse vorstin te steunen. Volgens de Belgische Koning moesten Nederland en België

samen optrekken anders zouden ze beide apart van elkaar worden vernietigd: 'Si nous ne fermons pas bloc avec elle, nous serons détruits en détail.'³²⁴ Ook tijdens andere persoonlijke gesprekken gaf de Belgische vorst te kennen dat de Duitse bezetting van Nederland grote consequenties had voor België. Op 27 september 1939 verklaarde hij aan Spaak dat als de Duitsers Nederland zouden aanvallen hij geen vertrouwen meer in hun woorden zou hebben en het hem een reden gaf om met de geallieerden te gaan praten.³²⁵ Aan zijn vriend Keyes op 18 oktober 1939 vertelde Leopold III dat zijn land bij een Duitse aanval op Nederland neigde naar het opgeven van de neutraliteit maar dat er nog geen definitieve beslissing was genomen en dat er ook geen verplichtingen werden aangegaan.³²⁶

Op 13 november 1939 ging de Belgische Koning in een gesprek met Keyes dieper in op het Nederlandse vraagstuk. Hij zei tegen de Britse admiraal buiten dienst dat de Nederlanders de Belgen niet gevraagd hadden om steun als ze zou worden aangevallen. Zijn land zat echter ook niet te wachten op een dergelijk verzoek om bijstand. De Belgische strijdkrachten wilden niet gedwongen worden om buiten hun eigen stellingen in het zuiden van Nederland tegen de Duitse troepen te strijden. Leopold III gaf tijdens het gesprek echter wel te kennen dat België de hulp wilde inroepen van de geallieerden als Nederland werd aangevallen.³²⁷ Ook Van Overstraeten schreef in zijn dagboek op 2 april 1940 dat de Belgische Koning er al lang van overtuigd was dat zijn land de neutraliteit moest opgeven na een Duitse aanval op Nederland. Hij wilde echter wel zeer voorzichtig opereren om niet de schijn te wekken dat de geallieerde interventie al was voorbereid. Zo moest de hulp van de Britten en de Fransen pas enkele uren na de Duitse inval worden ingeroepen. Ook wilden de Belgen druk uitoefenen op Nederland om niet te kiezen voor de egoïstische oplossing van het vrijwel onverdedigbaar laten van Noord-Brabant: 'Le Roi est convaincu depuis longtemps que si la Hollande est attaquée nous devons marcher. Une restriction conseillée par la prudence ne porterait que sur un délai de quelques heures pour achever nos mesures d'alerte et ne pas de nous démasquer avant la mise en branle du dispositif de secours franco-britannique. Actuellement, notre concours le plus utile serait d'intervenir discrètement à La Haye pour empêcher que la solution égoïste ne prenne le dessus.'³²⁸ De aantekening van Van Overstraeten in zijn dagboek lijkt een juiste weergave van de visie van Leopold III over het Nederlandse vraagstuk. Hij was zich ervan bewust dat de verdediging van zijn land ernstig bemoeilijkt zou zijn als Duitsland Nederland bezette. Het zou dan ook onvermijdelijk zijn om de hulp van de geallieerden in te roepen. Tot die tijd wilde de Belgische Koning echter vasthouden aan de strikte handhaving van de neutraliteitspolitiek. Hij was er dan ook tegenstander van dat de Belgische regering zich op enige wijze zou committeren aan de geallieerden. Niet alleen wenste Leopold III de maximale bewegingsruimte in het buitenlands beleid te behouden, ook was hij bang om de Duitsers te provoceren. Hierin botste de Belgische vorst met zijn ministers die een vrijere interpretatie van de buitenlandse politiek hadden. Volgens Spaak en anderen moest België een onafhankelijkheids- en zelfstandigheidspolitiek voeren waarbij uitvoerige militaire contacten met het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk gerechtvaardigd waren. Deze tegenstelling vormde de kern van de machtsstrijd tussen de Koning en zijn ministers over het te voeren beleid tegenover de geallieerden en Nederland.³²⁹

De spanning tussen het Paleis en het kabinet bleek onder andere toen Spaak op 19 december 1939 voor het parlement een toespraak wilde houden over de Belgisch-Nederlandse solidariteit. De Koning en zijn staf hadden na lezing vooraf van zijn voordracht de indruk dat Nederland te nadrukkelijk in bescherming werd genomen. Onder druk van het hof paste de Minister van Buitenlandse Zaken zijn verhaal aan. Voor het parlement zei hij nu dat er geen

automatismen bestonden in de Belgische buitenlandse politiek en dat zijn land de handen vrij moest houden. Een eventuele wijziging van de Nederlandse situatie liet België in de woorden van Spaak echter niet onverschillig:

‘Pour ma part je n’hésite pas à déclarer que militairement, économiquement et moralement, une Hollande indépendante et neutre est d’un intérêt capital pour Belgique. Je crois inutile de développer des vérités aussi évidentes. Je veux plus qu’hier encore, -les événements me l’ordonnent- éviter tout automatisme de la politique étrangère belge; je désire garder les mains entièrement libres et juger les situations, tous les éléments étant connus. Aussi, je considère que ce serait une imprudence d’arrêter, dès maintenant, définitivement l’attitude que nous aurions à prendre, dans l’hypothèse où la situation de la Hollande serait modifiée. Mais j’ajoute avec fermeté qu’il serait insensé de proclamer qu’un tel événement nous laisserait indifférents.’³³⁰

Tegen Franse en Britse diplomaten zei Spaak dat hij er persoonlijk van overtuigd was dat België zijn neutraliteit zou opgeven na een Duitse aanval op Nederland.

Behalve Spaak onderhield echter ook Capelle veel contacten met de leden van de Franse en Britse ambassade. Daarbij verklaarde hij niet alleen veelvuldig dat zijn land niet automatisch Nederland te hulp zou komen maar trok hij bovendien de Nederlandse wil tot verzet in twijfel. Zo zei Capelle op 1 april 1940 tegen de Britse ambassadeur Oliphant: ‘Officiellement le Gouvernement hollandais et le Ministre van Harinxma affirment énergiquement qu’ils se défendraient de toutes leurs forces.....mais il est curieux de constater combien persiste le bruit suivant lequel, en réalité, la résistance serait toute de surface.’³³¹ Overigens vroegen onder ander ook Leopold III, Davignon en Diepenrijckx zich meermalen af of Nederland tot het uiterste weerstand wilde bieden tegen een Duitse invasie.³³²

De tegenstellingen die binnen de Belgische regering bestonden over het Nederlandse vraagstuk leidden ertoe dat er voortdurend verschillende signalen werden afgegeven aan de geallieerden. Spaak had naar aanleiding van het novemberalarm een nota voorbereid waarin België verklaarde de neutraliteit op te geven na een Duitse aanval op Nederland en waarin de geallieerden werd gevraagd om militaire bijstand. Op 10 januari besprak de Minister van Buitenlandse Zaken zijn stuk met Leopold III. Dat de Belgische Koning terughoudend was, bleek toen de notitie op 27 februari werd voorgelegd aan het kernkabinet. De lange discussie die toen werd gevoerd leidde niet tot een conclusie. Spaak wilde het verste gaan. Hij was bereid om militaire besprekingen met de geallieerden te voeren mits de Fransen beloofden het hele Belgische grondgebied te verdedigen. Leopold III wilde echter niet dat het verzoek van Spaak naar Parijs verzonden werd om opheldering te verschaffen over de Franse militaire steun aan Nederland. De Belgische Koning vond dit te gevaarlijk omdat zijn land hierdoor mogelijk gedwongen werd tot militair overleg met Frankrijk. Hij wenste de handen vrij te houden en eerst duidelijkheid te krijgen over de Nederlandse houding.³³³

Begin maart 1940 werd de Franse en Britse druk op de Belgische regering opgevoerd om een standpunt in te nemen over een hulpoperatie aan Nederland. Op 8 maart 1940 verzochten de geallieerden België om hun leger posities te laten in nemen in Nederlands Zeeuws-Vlaanderen in reactie op een Duitse inval. In feite wilden Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zich hiermee verzekeren van de Belgische deelname aan hun hulpoperatie naar Nederland. Leopold III was dan ook ongelukkig met het verzoek en wilde geen militaire afspraken maken. Tegenover de Belgische legerleiding gaf hij te kennen weinig vertrouwen te hebben in de lange Franse opmars naar Nederland. Niet alleen was de Nederlandse verdediging van Zeeland en Noord-Brabant zwak, ook de Britten stonden volgens hem onverschillig tegenover de hulpoperatie.

Ook Spaak zat duidelijk in zijn maag met de situatie en vreesde de gevolgen voor zijn land bij een Duitse aanval op alleen Nederland: 'Elle serait surtout importante, dans l'éventualité la plus tragique pour nous, celle où la Hollande seule serait attaquée.'³³⁴ Daar kwam nog bij dat ook anderen interesse begonnen te tonen in het vraagstuk. Zo informeerde de Duitse ambassadeur Von Bülow op 1 februari 1940 nadrukkelijk bij Spaak naar de Belgische positie ten opzichte van Nederland.³³⁵ Het Nederlandse opperbevel liet medio maart 1940 aan de Fransen weten bezorgd te zijn over de situatie. Nederland zou zich tegen ieder ultimatum verzetten maar zijn krijgsmacht zou minder lang kunnen standhouden indien België neutraal bleef. De Nederlanders wilden dan ook graag van de Fransen weten wat zij wisten over de Belgische houding bij een Duitse overval op Nederland.³³⁶

Het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken was zich ervan bewust dat het land na een Duitse aanval op Nederland klem zou komen te zitten tussen de strijdende partijen. Begin maart 1940 zei Spaak tegen Capelle dat de Nederlandse positie België voor een serieus probleem plaatste. Hij vergeleek hierbij de situatie van de Lage Landen met die van Scandinavië. Ook Noorwegen en Zweden stonden onder druk om geallieerden troepen doorgang te verlenen zodat zij Finland konden helpen in haar oorlog tegen Rusland. Om Nederland te steunen moesten de geallieerden een doorweg willen forceren door België. De Belgische minister onderkende dat het niet mogelijk was om tegen twee tegenstanders tegelijk te vechten. Het zou dan ook onverstandig zijn om zich met militaire middelen te verzetten tegen de geallieerde eenheden die naar het noorden oprukten. Wel zou Parijs duidelijk gemaakt kunnen worden dat door het vernielen van de eigen bruggen en het blokkeren van de wegen de geallieerde hulptroepen nooit op tijd in Nederland konden aankomen: 'Combattre sur deux fronts n'est évidemment pas possible. – Ne pourrait – on, dès à présent, laisser entendre à Paris que, dans l'hypothèse envisagée (entrée des troupes françaises et anglaises en Belgique, malgré notre opposition), nous nous arrangerions de telle façon que l'avantage excompté (arriver rapidement en Hollande) ne serait pas obtenu. Notre opposition consiste dans des destructions de routes, de voies de chemins de fer, de ponts et dans l'encombrement des routes.'³³⁷ Door dit lijdelijk verzet van België was de geallieerde hulpoperatie aan Nederland in feite gedoemd om te mislukken.

Begin mei 1940 was een nieuw invasiealarm aanleiding om in de Belgische regering andermaal de discussie te voeren over de Belgische opstelling tegenover een Duitse aanval op alleen Nederland. Tijdens een overleg op 7 mei 1940 oefenden de Belgische Premier en de Ministers van Defensie en Buitenlandse Zaken druk uit op Leopold III om in dat geval de neutraliteit op te geven. Voor Capelle kwam de hernieuwde poging van de bewindslieden niet als een verrassing. Een dag eerder had hij de Koning geadviseerd om voet bij stuk te houden aangaande de strikte handhaving van de neutraliteit waarbij hij zich laatdunkend uitliet over de ministers: 'Quoiqu'il en soit et quelle que soit la décision que prendra le Roi, il me semble qu'il faut absolument laisser les Ministres dans l'incertitude: ce sont des bavards, des timides, des politiciens.....ils ne pourraient jamais garder le secret que leur confierait le Roi.'³³⁸ Spaak taxeerde de internationale situatie juist in en liet weten dat België in een onmogelijk positie kwam als de geallieerden een doorgang opeisten. Ook Premier Pierlot was van mening dat handhaving van de neutraliteit dan onhoudbaar werd. De Belgische Koning liet echter weten dat hij het maar een theoretische discussie vond. De realiteit kon altijd anders zijn en het was beter de Belgische opstelling te laten afhangen van de situatie. Één dag later troffen de ministers elkaar weer in het kabinetsberaad. Hier kwamen zij overeen dat wanneer de Belgische neutraliteit in een zeer moeilijke positie zou raken er een beroep gedaan moest worden op de

Britse en Franse garantie. Van automatisme kon echter geen sprake zijn en een definitief besluit zou pas genomen worden afhankelijk van de ontstane internationale situatie. Om snel te kunnen handelen moesten de drie eerder genoemde ministers in overleg met de Koning het Belgische buitenlands en defensiebeleid kunnen bepalen. In een brief van 9 mei 1940 reageerde Leopold III geïrriteerd dat hij gehoord had dat het kabinet een beslissing had genomen over de Belgische houding ten opzichte van een Duitse aanval op Nederland. Pierlot antwoordde aan secretaris Capelle dat er nog helemaal geen besluit was gevallen. Duidelijk was echter wel dat in de gegeven situatie van een Duitse aanval op Nederland België snel een beroep op geallieerde hulp moest doen: 'Contrairement à ce que pense le Roi, il n'y a pas eu de décision. Nous avons simplement discuté le problème, très rapidement d'ailleurs, car nous étions du même avis : en cas d'invasion de la Hollande, il faudrait que la Belgique abandonne sa neutralité. Mais nous n'avons pas dit: il faut!'³³⁹ Dezelfde avond ondervroeg de Franse ambassadeur Bargeton tijdens een etentje Pierlot over de Belgische houding bij een Duitse inval in Nederland. De Belgische premier liet weten een aanval op Nederland als zeer ernstig te beschouwen, maar liet vervolgens niets los over hoe zijn land hierop zou reageren: 'Je lui répons que toute invasion de la Hollande constituera, à nos yeux, un fait très grave, qui sera examiné en tenant compte de toutes circonstances.'³⁴⁰ Ondanks het wantrouwen van het Paleis hield Pierlot zich aan de overeengekomen beleidslijn. Ten aanzien van Nederland bleef de houding gelden van: 'pas d'indifférence, mais pas d'automatisme.'³⁴¹

Conclusie

Bij de vraag hoe België wilde omgaan met een Duitse aanval op Nederland speelde een aantal overwegingen een rol. De Belgische legerleiding was zich ervan bewust dat de positie van België ernstig bedreigd zou worden door een Duitse bezetting van Nederland. Vanuit Noord-Brabant, Limburg en Zeeland konden Duitse troepen het land van drie kanten aanvallen. Hoewel België hierdoor feitelijk in hoge mate in een afhankelijkheidspositie ten opzichte van Nederland verkeerde, wilden de Belgen echter in de praktijk hun lot niet aan die van de Nederlanders verbinden. De Nederlandse regering had immers zelf ook niet al te veel oog voor de belangen van haar zuiderburen. Het land zou, evenals in de Eerste Wereldoorlog, België zeker niet te hulp komen als diens neutraliteit geschonden werd door een Duitse aanval.³⁴² Daarnaast kozen de Nederlanders voor een in Belgische ogen egoïstisch defensiebeleid door de verdediging ten zuiden van de grote rivieren ernstig te verwaarlozen. Tenslotte hadden de Belgen een lage dunk van de gevechtskracht van de Nederlandse krijgsmacht. Zelfs de Nederlandse wil tot weerstand werd in twijfel getrokken. Volgens de Belgische legerleiding had een hulpoperatie aan Nederland dan ook weinig kans van slagen. Een mogelijke reden voor België om Nederland desondanks te ondersteunen bij een Duitse aanval was om tegemoet te komen aan de wens van de geallieerden. Het land bevond zich immers ook in een afhankelijkheidsrelatie tot Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk omdat de Belgische verdediging zonder geallieerde steun geen stand zou kunnen houden tegen een Duitse invasiemacht. De Belgen waren echter hevig teleurgesteld in het feit dat de geallieerde opmars slechts tot aan de Dyle en niet tot aan de hoofdverdedigingslijn aan het Albertkanaal was gepland. Hierdoor zou een groot deel van het Belgische grondgebied worden opgegeven en het resterende deel tot een slagveld worden tussen de Europese grote mogendheden. De Belgen bleven proberen de Fransen zover te krijgen om hun hulptroepen tot aan het Albertkanaal te laten oprukken.³⁴³ Hierbij werd ook een aantal malen de mogelijke Belgische steun aan de geallieerde hulpoperatie aan Nederland als pressiemiddel gebruikt. Uiteindelijk zou België vooral op

last van Leopold III tot het moment van de Duitse aanval vasthouden aan zijn neutraliteit terwijl de geallieerden in onzekerheid werden gelaten over de vraag hoe het land wilde reageren op een Duitse schending van de Nederlandse neutraliteit.

Het Verenigd Koninkrijk en de feitelijke hulp aan Nederland

Het Verenigd Koninkrijk had ten aanzien van Nederland een uitgesproken opvatting. Al eind januari 1939 had het zijn bondgenoten laten weten dat het iedere Duitse aanval op Nederland als een *casus belli* te beschouwen. Nederland was immers zeer strategisch gelegen tussen het Verenigd Koninkrijk en Duitsland. De grootste zorg voor de Britten was dat de Duitsers de Nederlandse marine- en luchtmachtbases wilden gebruiken voor aanvallen op hun land.

Britse druk op Frankrijk

Begin april 1940 rapporteerde de Britse Luchtmachtstaf over de Nederlandse vliegvelden. Voor de *Luftwaffe* was het bezetten van Nederland gunstig voor de versterking van de eigen luchtverdediging van het Ruhrgebied. Op Nederlands grondgebied kon een Duits waarschuwingssysteem en luchtafweer worden geïnstalleerd, terwijl jachtvliegtuigen vanaf de Nederlandse vliegvelden konden opereren. De Britse Luchtmachtstaf achtte het minder waarschijnlijk dat de Duitse luchtmacht ook bommenwerpers in Nederland zou stationeren omdat die te kwetsbaar waren voor luchtaanvallen. Nederland had volgens het Britse rapport zestien moderne vliegvelden. Het was onmogelijk deze allemaal permanent uit te schakelen met luchtaanvallen. Ook een compagnie genisten van de Britse landmacht zou minimaal zeven dagen nodig hebben voor het volledig vernietigen van één luchtmachtbasis. Het rapport van de Luchtmachtstaf concludeerde dan ook dat de Duitse verovering van de Nederlandse vliegvelden een groot gevaar voor het Verenigd Koninkrijk betekende, en dat de enige effectieve tegenmaatregel een geallieerde opmars door België was.³⁴⁴

In het geallieerde bondgenootschap was dan ook het Verenigd Koninkrijk de grote animator om op te treden bij een Duitse aanval op Nederland. Op een aantal beslissende momenten waren het dan ook de Britten die een voortrekkersrol vervulden ten aanzien van de hulpoperatie aan Nederland. Mede onder Britse aandrang zetten de Fransen begin november 1939 de plannen van de Zeelandoperatie op. Ook het idee van de Bredamanoeuvere werd op 12 november 1939 als eerste door een vertegenwoordiger van de Britse Generale Staf geopperd.³⁴⁵ Half april 1940 was de Britse regering zelfs bereid de Belgische neutraliteit te schenden om de Nederlanders te hulp te komen. De Fransen waren terughoudender over een mogelijke opmars door België zonder diens uitnodiging, maar lieten zich ook nu weer grotendeels overtuigen door de Britten.

De Britse strategie was er dan ook op gericht om de Fransen te committeren aan hun standpunt dat inhield dat niet geaccepteerd kon worden dat de Duitsers de Nederlandse marine- en luchtmachtbases zouden innemen. Dit kwam nog eens nadrukkelijk aan de orde op een bijeenkomst van de Britse *Chiefs of Staff* op 3 mei 1940: ‘The Chiefs of Staff have said they consider that if Germans were to obtain naval and/or air bases in Holland a step would have been taken which would directly threaten our vital interests, as would be the case if Germany invaded Holland. The French have agreed that a cession of bases by the Netherlands to Germany should be regarded as an equivalent to an invasion and should be followed by the same action.’³⁴⁶

De Britten vreesden echter dat de Fransen bij een beperkte Duitse maritieme operatie tegen bijvoorbeeld alleen de Waddeneilanden niet bereid waren om hun hulptroepen door België

naar Nederland te sturen: 'It would be a great mistake for the French to think that we are weakening in our view that strenuous action is necessary in the event of German establishing herself in Holland.'³⁴⁷ Vanaf vliegveld Texel konden Duitse vliegtuigen aanvallen op het Verenigd Koninkrijk ondernemen en er ging bovendien een grote dreiging uit voor een Duitse inval in de rest van Nederland. Een Duitse verovering van de Nederlandse Waddeneilanden was ook van invloed op de geallieerde plannen voor een opmars door België met als doel delen van Zeeland te bezetten. De bommenwerpers van de *R.A.F.* moesten dan ook op grote schaal worden ingezet tegen iedere Duitse poging om welk eiland dan ook in bezit te krijgen. Ook het *War Cabinet* was begin mei 1940 van mening dat een aanval op de Waddeneilanden het eerste stadium vormde voor een Duitse bezetting van geheel Nederland. De Britse regering liet de Fransen weten dat ook een beperkte Duitse operatie tegen Nederland werd beschouwd als een volledige aanval op het land en dus beantwoord zou worden door Britse luchtaanvallen op de olieraffinaderijen in het Ruhrgebied.³⁴⁸ In zijn reactie stelde de commandant van de Franse luchtmacht Vuillemin het niet eens te zijn met dit Britse uitgangspunt. Hij was van mening dat zeer terughoudend gereageerd moest worden met de inzet van het luchtwapen na een beperkte Duitse aanval op Nederland. Vuillemin wees op de mogelijke negatieve reactie van de andere neutrale staten, waaronder in het bijzonder de Verenigde Staten. Het was daarom politiek gezien veel beter het initiatief tot grootschalige luchtbombardementen aan de Duitsers over te laten. Bovendien waren de Fransen bang voor tegenaanvallen van de *Luftwaffe* op doelen in Frankrijk. De Franse luchtmacht was niet in staat het Franse luchtruim te verdedigen en tegelijkertijd een opmars in België te ondersteunen.³⁴⁹ De Britten waren niet echt gelukkig met deze Franse reactie. In het *War Cabinet* van 8 mei 1940 werd geconcludeerd dat het nog steeds niet duidelijk was hoe de Fransen wilden reageren op een Duitse aanval op alleen Nederland of alleen de Waddeneilanden. Besloten werd Churchill zo snel mogelijk naar Parijs te sturen om hierover met de Franse legerleiding te overleggen.³⁵⁰

Britse druk op Nederland

In de loop van de *Drôle de Guerre* werd er steeds meer druk door de Britten uitgeoefend op de Nederlanders om te komen tot een vorm van militaire samenwerking tegen Duitsland. Op 30 maart 1940 liet Van Kleffens aan de Britse gezant Bland weten de noodzaak voor militaire besprekingen voorafgaande aan een Duitse aanval niet in te zien omdat de Britse regering toch al wel moest weten welke hulp Nederland onverhoopt nodig zou hebben.³⁵¹ Vanaf maart 1940 lag er een brief klaar op het Nederlandse gezantschap in Londen waarin de Britten verzocht werden om na een Duitse inval één divisie, vier tot tien vliegtuigsquadrons en 45 batterijen en 25 pelotons luchtafweergeschut te leveren voor de verdediging van Zeeland en de Vesting Holland.³⁵² Tijdens het aprilalarm zocht Bland opnieuw contact met de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken. De Britse diplomaat merkte op dat het ene na het andere neutrale land ten val kwam onder de Duitse agressie. Volgens Bland moesten de Nederlanders niet langer afwachten. Het was verstandiger te anticiperen op een Duitse overweldigende aanval door nu al de hulp in te roepen van de geallieerden: 'I venture to think, it is liable to happen if neutral states are not prepared to ask in time for the help they often ask for when it is all too late to render it effectively.'³⁵³ Van Kleffens antwoordde echter heel stellig dat zijn land weigerde de neutraliteit preventief op te geven. De Nederlandse Secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Snouck Hurgronje liet Bland weten dat de geallieerde druk op de neutrale landen om hun houding ten opzichte van Duitsland te veranderen alleen maar als een aanmoediging voor de Duitsers zou worden beschouwd om de eerste stap te zetten.³⁵⁴

Bland rapporteerde op 16 april 1940 andermaal dat de Nederlandse regering ondanks het grote Duitse gevaar geen militaire samenwerking met de geallieerden wilde. De Nederlanders vreesden dat de Duitsers er achter zouden komen indien er militaire gesprekken tussen vertegenwoordigers van de Nederlandse en de Britse Generale Staf plaatsvonden. De Britse gezant kon wel enig begrip voor het Nederlandse standpunt opbrengen. Bland constateerde ook dat de Nederlanders zich de laatste tijd minder halsstarrig opstelden dan hij had verwacht.³⁵⁵ Een week later gaf Van Kleffens hem ook op persoonlijke titel te kennen dat er na een Duitse aanval wel degelijk een beroep op de Britten zou worden gedaan.³⁵⁶ Nederland had al diverse malen eerder aan het Verenigd Koninkrijk aangegeven dat het hulp wenste, maar dat deze pas na een Duitse inval en zonder militair vooroverleg zou worden ingeroepen. Zo had Snouck Hurgronje tijdens het novemberalarm in 1939 al een duidelijk signaal aan de Britse gezant Bland afgegeven over de opstelling van de Nederlandse regering inzake de Britse hulp:

'I [Bland] asked the Secretary-General, seeing they were so alarmed about Germany, at what point in the proceedings the Netherlands Government would be likely to ask His Majesty's Government to come to the rescue. He said not till the very last moment: the matter had been discussed again and again, and it had been definitely decided that no arrangement with Great Britain could be possibly be kept from the ears of Germany, and that it was therefore unsafe to try and make one.'³⁵⁷

De Britse diplomaten en militairen benadrukten voortdurend tegenover de Nederlanders dat militaire stafbesprekingen dringend noodzakelijk waren. Zo gebruikten de Britten het argument dat zij geen effectieve hulp konden bieden omdat zij niet op de hoogte waren van de Nederlandse plannen. De chef van de Britse Generale Staf Ironside schreef in zijn dagboek op 24 maart 1940. 'We have not the least idea what the Dutch plan of defence is, and couldn't go to help them.'³⁵⁸ Als bewijs voor het gebrek aan medewerking gold bijvoorbeeld dat de Britten in maart 1940 geen antwoord kregen op de vragen die zij aan Nederlanders hadden voorgelegd over hun defensie.³⁵⁹ Gedurende de *Drôle de Guerre* en ook na de oorlog kwam er van Britse zijde dan ook veel kritiek over het feit dat de Nederlanders militaire contacten afhiel. Gezien de grote Duitse oorlogsdreiging vonden veel Britten de Nederlandse houding onbegrijpelijk. Generaal Ismay, secretaris van de *Committee of Imperial Defence* en latere chef-staf van Churchill, schreef in zijn memoires:

'Presumably the only reason which prompted the Dutch to persist in holding the Allies at arm's length was the fear of giving Hitler any justification for picking a quarrel with them. It seems extraordinary, after the events of the past two years [vanaf 1938], that anyone could have been so simple as to imagine that the Führer required justification before indulging in aggression. Any lie, however brazen, would be invented to serve his purpose.'³⁶⁰

Het is echter de vraag waarover de Britten militair overleg wensten. De politieke voorttrekkersrol die het Verenigd Koninkrijk binnen het geallieerde bondgenootschap ten aanzien van Nederland vervulde, stond in schril contrast met de daadwerkelijke militaire inspanning die het land wilde of kon leveren ten behoeve van een hulpoperatie aan Nederland. Al op 30 september 1939 schreef dezelfde Ismay aan het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken of de diplomaten voorzichtig konden aftasten of de Nederlanders bereid waren tot militair overleg: 'Their [Chiefs of Staff] opinion is that prior consultations with the Dutch should be regarded as a matter of great importance to us.'³⁶¹ Het ging hierbij volgens Ismay echter nadrukkelijk niet om gesprekken over het sturen van troepen, maar alleen over de coördinatie van de ope-

raties in de lucht en over de samenwerking bij het vernietigen van strategische voorraden en installaties in Nederland zodat deze niet in Duitse handen zouden vallen.

De Britse legerleiding had al in een vroeg stadium de conclusie getrokken dat het niet over de militaire middelen beschikte om de Duitse verovering van Nederland te kunnen voorkomen. Tijdens de Frans-Britse stafbesprekingen in mei 1939 kwam al ter sprake dat het Verenigd Koninkrijk machteloos stond bij een Duitse aanval op Nederland. De *Chiefs of Staff* hadden dit standpunt nogmaals op 18 september 1939 herhaald.³⁶² Naar aanleiding van het januari-alarm meldde de Belgische ambassade in Londen dat het Verenigd Koninkrijk door Nederland om hulp zou worden gevraagd maar dat de Britten niet goed wisten hoe deze hulp moesten worden georganiseerd.³⁶³ Ook Churchill schreef in zijn memoires eenduidig dat het niet mogelijk was de Duitse aanval in Nederland op te vangen.³⁶⁴

Het feit dat het Verenigd Koninkrijk een Duitse bezetting van Nederland niet kon voorkomen werd uiteraard niet publiekelijk verkondigd. Het Britse Ministerie van Oorlog berichtte op 12 november 1939 dat een hulpoperatie ten behoeve van Nederland weliswaar politiek noodzakelijk was, maar tegelijkertijd militair onwenselijk: 'Although from a military point of view this project would be undesirable, it might be forced upon us by political necessity. The Netherlands might hold out in 'Fortress Holland' although the rest of Holland is overrun. If they hold out a short time and an urgent demand is made to prevent the loss of 'Fortress Holland', public opinion may force us to prevent Holland from going the same way as Poland.'³⁶⁵ De vergelijking met Polen lag in deze voor de hand. De Britten hadden een garantieverklaring voor Polen afgegeven terwijl het Verenigd Koninkrijk in de praktijk niet in staat was om het land op effectieve wijze militaire bijstand te verlenen. De Duitse verovering van Polen zonder geallieerde interventie stelde dan ook de morele autoriteit van het Verenigd Koninkrijk ter discussie.³⁶⁶ Toen Spaak op 16 maart 1940 bij de Britten informeerden of zij Nederland te hulp zouden komen na een Duitse aanval, adviseerde het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken het *War Cabinet* om uit politieke redenen hierop bevestigend te antwoorden. Deze uitspraak zei echter niets over de omvang van de steun die de Britten van plan waren te verstrekken. Volgens het advies kon de hulpoperatie bestaan uit een: 'token force which may be scuppered. But it will have been worth it.'³⁶⁷

Het Verenigd Koninkrijk creëerde willens en wetens een vals verwachtingspatroon bij de Nederlanders over de mate van hulp die het kon en wilde leveren. Op 27 december 1939 rapporteerde overste Gibson, de Britse militair attaché in Den Haag, over informatie die hij van vertegenwoordigers van de Nederlandse Generale Staf had ontvangen. De Nederlanders hadden hem verklaard dat hun land neutraal was en dat er daardoor natuurlijk geen enkele vorm van militaire samenwerking met de Belgen mogelijk kon zijn. Gibson kreeg echter de indruk dat er wel degelijk contact tussen de beide Generale Staven bestond, maar de Nederlandse inlichtingenofficier Van de Plassche had hem verteld dat de Belgische verdedigingslijnen op geen enkele wijze aansloten op de Nederlandse stellingen. De Britse militair attaché vond het echter belangrijk om Londen te melden dat de Nederlandse stafofficieren veel interesse toonden in de vraag hoe lang de geallieerden nodig dachten te hebben voor het sturen van troepen in reactie op een Duitse aanval op Nederland.³⁶⁸ Overste Blake, de Britse militair attaché in Brussel, reageerde scherp op het rapport van zijn collega in Den Haag. Hij was van mening dat het aan beide landen te wijten was dat hun militaire plannen zo slecht op elkaar afgestemd waren. De Belgische legerleiding liet zich niet veel gelegen aan de Nederlandse belangen toen men eenmaal het gevoel kreeg dat de Nederlanders hun strijdmacht in de Vesting Holland zou-

den terugtrekken en ogenschijnlijk niet van plan waren om maar enige serieuze verdediging in Limburg en Noord-Brabant te voeren:

‘He [luitenant-generaal Van den Bergen, chef van de Belgische Generale Staf] also said it was obvious that the Dutch had no intention of offering serious resistance in Limburg and Brabant, and so therefore, why should they bother about it. Their attitude has been much the same as regards their rich colonies, namely as long as the British Fleet is there to protect their interest, why should they spend money on a strong navy.’³⁶⁹

Blake vond het ook verontrustend dat de landen in West-Europa blij gaven grote verwachtingen te hebben over Britse steun aan hun land bij een Duitse aanval:

‘The people on the Continent appeared to think until the war broke out, that we would be in a position of landing troops anywhere in the North Sea. My French colleagues has talked gaily of a British expeditionary force landing at the mouth of the Elbe, and received quite a set-back when told not to talk nonsense.....The Dutch now seem to entertain similar ideas, and unless our policy has undergone a complete change, I suggest that it put politely to them that we have no intention of losing thousands of men and ships in the North Sea in an attempt to come to their aid by such a route.’³⁷⁰

Volgens Blake moesten de Nederlanders ervan overtuigd worden dat hulp alleen via België mogelijk was en dat zij dus een meer coöperatieve houding tegenover hun zuiderburen dienden in te nemen. Zijn oproep had echter weinig effect. Het bleef voor de Britse politiek opportuener om Nederland onder druk te zetten dat het wel moest samenwerken met de geallieerden omdat anders militaire steun niet mogelijk was, dan om eerlijk toe te geven dat zij niet in staat waren om veel hulp te bieden na een Duitse aanval. Of zoals Gibson tegen de bevelhebber van de Nederlandse inlichtingendienst luitenant-generaal Fabius verklaarde: ‘If small neutrals would not prepare -confidentially- against their inevitable invasion by Germany, they would sink without the Allies being able to help.’³⁷¹

Dat de Britten zeer weinig compassie met de Nederlanders voor de dag legden, was ook een gevolg van het feit dat velen binnen de Britse regering zich ernstig stoorden aan de opstelling van de neutrale staten. Het gevoel heerste dat zij het Verenigd Koninkrijk de kastanjes uit het vuur lieten halen. Zo voelden de Nederlanders zich op geen enkele wijze verplicht om het Verenigd Koninkrijk bij te staan in diens strijd tegen Duitsland, maar verwachtten zij wel dat de Britten hun land zouden helpen na een aanval van Duitsland.³⁷² Zelfs de doorgaans milde Chamberlain merkte op: ‘They got out of their way to pretend that as between Germany and the Allies it is six of one and half a dozen of the other.’³⁷³ De meeste Britse kritiek op de neutrale staten bleef echter binnenskamers. De officiële verklaring luidde altijd dat het Verenigd Koninkrijk de neutraliteit van de Lage Landen respecteerde. De Nederlandse gezant in Londen waarschuwde Den Haag echter over de Britse stemming tegenover de neutrale staten:

‘Aan Nederland kan weinig positiefs verweten worden, maar het juiste inzicht van onze moeilijkheden is vertroebeld. Men vestigt hier de indruk, dat wij het weghalen van een postzak als een even ernstig vergrijp beschouwen, als het rücksichtlos versenken van Nederlandsche koopvaarders. Wij en de overige kleine neutralen verliezen de proporties van deze schendingen uit het oog, omdat wij alleen werkelijk de partij, die met de daadwerkelijke agressie dreigt, behoeven te ontzien. Ik moet hierbij aanteekenen, dat zulke beschouwingen mij niet door verantwoordelijke personen worden gehouden, maar het is mij niet onbekend, dat zulke opvattingen in die kringen gangbaar zijn.’³⁷⁴

Niemand binnen de Britse regering was zo publiekelijk uitgesproken in zijn veroordeling van de neutrale staten als Churchill. In zijn visie was de oorlog een strijd tussen goed en kwaad waarin geen plaats kon zijn voor onpartijdigheid. De toekomst van de neutrale landen hing naar Churchills mening af van de overwinning van de geallieerden: 'We are fighting to re-establish the reign of law and to protect the liberties of small countries. Our defeat would mean an age of barbaric violence, and would be fatal not only to ourselves, but also to the independent life of every small country in Europe.'³⁷⁵ Berucht was zijn radiotoespraak op 20 januari 1940 toen Churchill alle neutrale staten opriep zich bij de geallieerden aan te sluiten. Conform het Handvest van de Volkenbond hadden zij de plicht om zich samen te verzetten tegen agressie en het kwaad anders zouden de landen één voor één onder de voet worden gelopen. In een radiotoespraak op 30 maart 1940 weidde Churchill enkele vriendelijke woorden aan Nederland, maar zijn boodschap was desalniettemin niet mis te verstaan:

'I do not reproach the Dutch, our valiant allies of bygone centuries; my heart goes out to them in their peril and distress, dwelling as they do in a cage with the tiger. But when we are asked to take as a matter of course interpretations of neutrality which give all the advantages to the aggressor and inflict all the disadvantages upon the defenders of freedom, I shall recall a saying of the late Lord Balfour: 'This is a singularly ill-contrived world, but not so ill-contrived as that'.³⁷⁶

Britse hulp aan Nederland in de meidagen

De uiteindelijke inzet van de Britse krijgsmacht in en om Nederland na de Duitse aanval op 10 mei 1940 zegt veel over de intenties van de Britse legerleiding ten aanzien van de bijstand aan Nederland. Om 9 uur in de ochtend van de 10e mei wilde de Britse militair attaché een gesprek met de Nederlandse opperbevelhebber Winkelman om hem te laten weten dat zijn land grote waarde hechtte aan het feit dat de olievoorraden van in het bijzonder die van Rotterdam niet in Duitse handen zou vallen. Blake bood dan ook namens zijn regering alle hulp aan bij de vernietiging. In de nacht van 11 op 12 mei gaf het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken nogmaals opdracht aan gezant Bland de kwestie van de strategische voorraden onder de aandacht te brengen van de Nederlandse autoriteiten. Bland gaf Van Kleffens een hele lijst van militaire en economische objecten die niet in Duitse handen zouden mogen vallen.³⁷⁷ De Nederlanders hadden op hun beurt op 11 mei aan Bland gevraagd of de Britse legerleiding twee divisies naar Nederland kon sturen. In zijn commentaar berichtte de Britse gezant aan Londen dat het overbrengen van twee bataljons 'better than nothing'³⁷⁸ zou zijn. Uiteindelijk bestond de hulp van de Britse landmacht uit één haastig verzameld infanteriebataljon dat bij Hoek van Holland aan land werd gezet ter ondersteuning van de Nederlanders bij hun strijd tegen de Duitse parachutisten in de omgeving van Den Haag. De eenheid bleef echter in een verdedigende stelling liggen en de Britse troepen werden alleen ingezet om te assisteren bij evacuatie.³⁷⁹

Ook de Britse luchtmacht kwam slechts in beperkte mate in actie boven Nederland tijdens de meidagen van 1940. Eind april 1940 was nog gerapporteerd over de mogelijkheden die de *R.A.F.* had om op te treden tegen een grootschalige Duitse luchtlandingsoperatie teneinde enkele vitale vliegvelden in de Vesting Holland in handen te krijgen. De vliegvelden van Bergen, Amsterdam (Schiphol) en Den Haag (Ypenburg en Valkenburg) en Rotterdam (Waalhaven) werden hierbij in het bijzonder genoemd. Ook nu ontbrak het de Britten niet aan een vooruitziende blik, drie van de vijf genoemde vliegbases werden inderdaad op 10 mei 1940 door Duitse parachutisten aangevallen en bezet. Volgens de inschatting van de Britse

Luchtmachtstaf konden de éénmotorige *Spitfire* en *Hurricane* jachtvliegtuigen de Nederlandse luchtverdediging goed assisteren, maar door hun klein vliegbereik was hun inzet gelimiteerd tot het luchtruim boven de Vesting Holland. Het gebruik van de jagersversie van de kwetsbare tweemotorige Blenheim bommenwerper werd daarentegen met oog op de verwachte Duitse tegenstand als weinig effectief geacht.³⁸⁰ Gedurende de luchtgevechten boven het Europese Continent in mei en juni 1940 bleken de Britten in de praktijk uiteindelijk zeer terughoudend te zijn met de inzet van hun *Hurricane* en *Spitfire* vliegtuigen. De *R.A.F.* reserveerde zijn kostbare jachtvliegtuigen liever voor de verdediging van het eigen luchtruim. Ten aanzien van Nederland lag dan ook niet de nadruk op de verdediging maar op de vernietiging van de vliegbases. Tekenend hiervoor is het telegram dat de Onderminister van Buitenlandse Zaken Cadogan op 2 mei 1940 naar Den Haag stuurde met het verzoek of de Nederlanders voorbereidingen wilden treffen met het opblazen van hun vliegvelden op de eilanden en op het vasteland. Hij had zelf overigens weinig fiducia in het verzoek want Cadogan schreef in zijn dagboek; 'They won't dare.'³⁸¹ De *R.A.F.* voerde uiteindelijk enkele bombardementsvluchten uit boven Nederland, waaronder een zware aanval op het vliegveld Waalhaven in de nacht van 10 op 11 mei. Tot grote onvrede van de Nederlanders werden echter veel van hun verzoeken om ondersteunende luchtaanvallen afgewezen door de Britten.³⁸² De Britse Luchtmachtstaf had het *War Cabinet* op 6 mei 1940 nog voorgesteld om een Duitse aanval op Nederland alleen te beantwoorden met een grote luchtaanval op het hart van Duitsland.³⁸³ In reactie op het Duitse bombardement op Rotterdam op 14 mei vielen één dag later 100 Britse bommenwerpers het Ruhrgebied aan, waarbij slechts lichte schade werd aangericht.³⁸⁴

Ook de *Royal Navy* kwam in de meidagen in actie in Nederland. De voorbereidingen werden hiervoor pas op het laatste moment getroffen. De Britten benaderden op 6 en 8 mei 1940 de Nederlandse marine attaché De Booy over de mogelijkheid om Britse duikboten te stationeren langs de Nederlandse kust om een potentiële Duitse amfibische operatie op Walcheren en Waddeneilanden te voorkomen.³⁸⁵ Door de afwijzing van de Nederlandse marine attaché en de start van het Duitse offensief enkele dagen later kwam hiervan niets meer terecht. Op 7 mei 1940 gaf admiraal Ramsey wel het definitieve bevel voor operatie XD. De inzet van de marine-destructieteams riep weerstand op bij de Nederlandse autoriteiten, maar toch werden diverse olie-installaties in de havens van Amsterdam, Rotterdam en Vlissingen vernietigd. Onder bevel van admiraal Drax waren begin mei 1940 verder nog drie kruisers en acht torpedobootjagers beschikbaar gesteld om te assisteren bij de evacuatie van diplomatiek personeel, het leggen van mijnenvelden en het begeleiden van geallieerde koopvaardij schepen. De *Royal Navy* was daarnaast nog betrokken bij het transport van het goud van de Nederlandse Bank en bij het overbrengen van de Nederlandse Koninklijke Familie naar het Verenigd Koninkrijk.³⁸⁶

Eén operatie was door de Britten wel nadrukkelijk voorbereid. In eerste instantie was het Verenigd Koninkrijk van plan om na een Duitse aanval op Nederland de olieraffinaderijen op de Nederlandse Antillen snel in te nemen zonder Nederland of de Verenigde Staten hierover in te lichten. Eind april 1940 voorzagen de Britten echter problemen met Venezuela en de Verenigde Staten. De Amerikaanse Minister van Buitenlandse Zaken Hull had immers verklaard dat zijn land geen bezetting van de Antillen door een Europese macht zou accepteren. Halifax besloot daarom op 25 april 1940 een conflict met de Verenigde Staten te vermijden door gelijktijdig met de start van de operatie de Amerikanen uit te nodigen om ook troepen te sturen naar de Antillen.³⁸⁷ De Britten maakten zich daarnaast ook zorgen over de positie van Nederlands-Indië na een Duitse bezetting van Nederland.³⁸⁸

Conclusie

De conclusie over het Britse beleid ten aanzien van Nederland in de periode 1939-1940 was dat er een enorme discrepantie bestond tussen enerzijds het grote politieke en strategische belang dat werd gehecht aan de handhaving van de Nederlandse zelfstandigheid en anderzijds de uiterst magere militaire bijdrage die de Britten wilde leveren om de Nederlanders te hulp te komen bij een Duitse inval. Nederland werd in feite opgegeven en de Britse militaire operaties beperkten zich tot een poging om de Nederlandse marine- en luchtmachtbases en de strategische voorraden te vernietigen. Tegelijkertijd schroomden de Britten echter niet om de Nederlandse regering onder druk te zetten om in strijd met het neutraliteitsbeleid militair overleg te voeren met de geallieerden en om de Fransen te bewegen een hulpoperatie naar Nederland te ondernemen. Tegenover zijn Franse bondgenoot hanteerde het Verenigd Koninkrijk duidelijk een ‘buck-passing’ strategie. In het licht van het Britse optreden zijn de laatdunkende opmerkingen die Churchill later maakte over de Nederlandse neutraliteit en de gebrekkige weerstand van diens krijgsmacht dan ook volkomen misplaatst. De Britse Premier zei in 1944 tegen zijn Minister van Buitenlandse Zaken Eden: ‘The Belgians are extremely weak and their behaviour before the war was shocking. The Dutch are entirely selfish and fought only when they were attacked and then for a few hours.’³⁸⁹

Frankrijk en de feitelijke hulp aan Nederland

Gamelin stond voor een grote uitdaging. Omdat de Duitsers het initiatief hadden, hoefden zij slechts één aanvalsplan te ontwikkelen. De Franse opperbevelhebber moest daarentegen rekening houden met verschillende scenario’s, zoals een Duitse aanval op meer landen tegelijk of op alleen Nederland met België al dan niet neutraal, en hij moest daar allemaal op anticiperen. Tot half februari 1940 hadden de geallieerden een passend antwoord klaar op het Duitse aanvalsplan waarbij de hoofdaanval door België en Nederland voerde. Bij de nieuwe versie van *Fall Gelb* was het zwaartepunt van het offensief echter naar de Ardennen verplaatst waardoor het grootste deel van de geallieerde troepen, die naar het noorden oprukten, in de val liepen. In mei 1940 vielen de Duitsers, net evenals in 1914, voor de geallieerden op de verkeerde plaats aan. In tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog was er nu echter onvoldoende tijd voor het Franse opperbevel om te hergroeperen en de situatie te redden. De militaire operaties verliepen in de Tweede Wereldoorlog aanmerkelijk sneller dan in de voorgaande oorlogen. De historicus Bloch schreef naar aanleiding van de Franse nederlaag dat het ritme van de oorlog zijn tempo had veranderd.³⁹⁰

Kritiek op de Bredamanoeuvre

Na de val van Frankrijk kreeg vooral Gamelin van zowel zijn tijdgenoten als latere historici de schuld voor de ontluisterende nederlaag. De Franse opperbevelhebber werd verweten dat hij het verkeerde plan had gehanteerd door de sterkste geallieerde troepen naar België en Nederland te sturen. In het bijzonder de Bredamanoeuvre, de verste opmars naar het noorden, moest het ontgelden en werd door sommigen als een strategische blunder veroordeeld.³⁹¹ De kritiek op de Nederlandse hulpoperatie richtte zich op vijf onderdelen. In de eerste plaats werd gesteld dat het plan voor het oprukken naar Breda en Zeeland riskant was door de onzekerheid die bestond over de Belgische opstelling. De hulpoperatie aan Nederland had geen kans van slagen als België zou blijven vasthouden aan zijn neutraliteit. Ten tweede werd gesteld dat Gamelin het Franse 7e Leger veel beter had kunnen gebruiken in zijn oorspronkelijke rol als

strategische reserve dan de eenheid van Giraud in te zetten ten behoeve van de steun aan Nederland. Het derde verwijt was dat Gamelin geen acht sloeg op de weerstand die bestond bij zijn ondergeschikten over de hulpoperatie aan Nederland. De operationele commandanten, onderwie Georges, Billotte en Giraud, die nota bene belast waren met de uitvoering, vonden de opmars te gewaagd. Het vierde punt van kritiek was dat de hulpoperatie aan Nederland en ook aan België in strijd was met de geallieerde strategie. Gezien de Duitse overmacht had Gamelin er verstandiger aan gedaan aan de Frans-Belgische grens in de verdediging te blijven. De vijfde reden waarom Gamelin is bekritiseerd voor zijn plan is dat er vrijwel geen vooroverleg had plaatsgevonden met de Nederlanders, die strikt vasthielden aan hun neutraliteit. De Nederlandse verdediging van Noord-Brabant was dan ook volstrekt niet afgestemd op de Franse hulpoperatie en ook niet op het Belgische krijgsplan.

Was de Franse hulpoperatie aan Nederland inderdaad een strategische blunder? Aan de hand van de behandeling van de vijf kritiekpunten zal worden beoordeeld waarom Gamelin de hulpoperatie aan Nederland liet uitvoeren en in hoeverre de afkeuring van zijn plannen terecht is. Het eerste verwijt betreffende de onzekerheid over de Belgische opstelling bleek in de praktijk niet van toepassing. Omdat de Duitsers op 10 mei 1940 Nederland en België tegelijk aanvielen, werkten de Belgen mee aan de hulpoperatie aan Nederland. Gamelin had overigens in het voorjaar van 1940 meermalen aangegeven dat de Bredamanoeuvre niet zou worden uitgevoerd als België zou vasthouden aan de neutraliteit.

De tweede reden waarom Gamelin is bekritiseerd betreft het feit dat het 7e Leger verkeerd zou zijn ingezet. Dit leger was oorspronkelijk bestemd als strategische reserve voor het Noordoostfront maar werd in maart 1940 belast met de hulpoperatie aan Nederland. Doordat Gamelin het 'grootste deel' van zijn reserve zou hebben 'verspild', zouden de Fransen geen mogelijkheid hebben gehad om te reageren op de onverwachte Duitse doorbraak in het centrum van de geallieerde linie. Bij nadere beschouwing kunnen echter vraagtekens worden gezet of de eenheid van Giraud wel zo cruciaal was voor de Franse strategische reserve. Het Franse 7e Leger bestond uit één gemechaniseerde, twee gemotoriseerde en vier infanteriedivisies. De geallieerde strijdkrachten in Europa telden op 10 mei 1940 in totaal 117 divisies. Het leger van Giraud was daarnaast uitgerust met ongeveer 350 van de 3.500 beschikbare tanks. De Franse eenheid die naar Nederland werd gestuurd bestond dus uit 6% van het gehele beschikbare geallieerde landleger. Het verwijt dat Gamelin zijn reserves had verbruikt voor de hulpoperatie aan Nederland lijkt dan ook niet terecht. Het Noordoostfront beschikte op 10 mei 1940 nog altijd over een strategische reserve van circa 20 divisies, waaronder drie pantserdivisies (*DCR*'s). Bovendien waren er nog meer eenheden in het proces van formatie, zoals de eerste Poolse divisie, drie Britse divisies en de 4e *DCR*.³⁹² Het Franse probleem in de strijd tegen de Duitse opmars in de meidagen van 1940 was dan ook niet zo zeer dat er te weinig reservedivisies waren, maar dat de meeste van deze troepen niet op de juiste plaats werden gebruikt. Bij de steden Dinant, Sedan en Monthermé, waar op 13 en 14 mei zeven Duitse tankdivisies over de Maas trokken en door de Franse linies braken, werden slechts vier Franse divisies uit de strategische reserve ingezet. Als het volledige Franse 7e Leger bij deze gevechten zou zijn betrokken, dan hadden de troepen van Giraud hier mogelijk het verschil kunnen uitmaken. Er is echter geen enkele reden om aan te nemen dat het Franse opperbevel, dat in eerste instantie de Duitse doorbraak over de Maas ook onderschatte, het 7e Leger, indien het als strategische reserve beschikbaar zou zijn geweest, op tijd naar Sedan en Dinant had gedi-rigeerd. In zijn memoires typeerde Gamelin de Bredamanoeuvre dan ook als slechts een 'hors-d'œuvre.' Bij deze operatie waren slechts enkele divisies betrokken van de 101 divisies die het

Fransen leger in totaliteit ter beschikking had, waarvan 28 divisies in reserve. Volgens Gamelin rechtvaardigden de mogelijke voordelen de mogelijke risico's van de opmars naar het noorden.³⁹³

In de derde plaats hadden de Franse operationele commandanten meermalen aan Gamelin duidelijk gemaakt dat zij geen geloof hechtten aan de uitvoering van de Bredamanoeuvere. Zij vonden de opmars van het 7e Leger, mede gezien het Duitse overwicht in de lucht, veel te ver en te riskant.³⁹⁴ Ook Churchill zei naderhand dat de Britse *Chiefs of Staff* tegen de operatie waren geweest. Gamelin sprak dit echter tegen en het lijkt gerechtvaardigd te stellen dat als de Britse bevelhebbers vóór mei 1940 hun twijfels hadden, zij deze nauwelijks kenbaar gemaakt hebben. Het Britse aandeel aan de hulpoperatie aan Nederland was dan ook volledig verwaarloosbaar. Na de nederlaag was het echter ook voor de Britse critici gemakkelijker om een oordeel te vellen. Zo schreef generaal Pownall, chef-staf van het *B.E.F.*, in juni 1940 dat de opmars van het Franse 7e Leger een blunder was geweest.³⁹⁵

De Franse generaals hadden tenminste nog hun bezwaren kenbaar gemaakt vóór de Duitse aanval. Na de oorlog veroordeelde Georges nogmaals de gevolgde strategie, in het bijzonder de opmars naar de Lage Landen. Het te ambitieuze en te avontuurlijke plan was volgens hem onder politieke druk tot stand gekomen:

'C'est que notre dessein d'intervenir en Belgique et en Hollande, dès le début des hostilités, s'est révélé trop ambitieux, eu égard à nos ressources du moment. Il y a eu désaccord, dans ce cas particulier, entre les exigences de la politique et les possibilités de la stratégie....Et cette situation tragique peut être ainsi définie: conception stratégique imprudente, aventureuse, mal adaptée à nos moyens.'³⁹⁶

Ook de Franse politici namen na de meidagen van 1940 snel afstand van het militaire beleid. Premier Reynaud verklaarde eind mei 1940 in het Franse parlement dat hij nooit voorstander was geweest van de opmars naar het noorden. Gezien de weerstand in Franse militaire kringen tegen de door de opperbevelhebber voorgestelde operaties is het plausibel te veronderstellen dat, als Gamelin zou zijn ontslagen nog vóór start van het Duitse offensief, de manoeuvre naar Breda hoogstwaarschijnlijk zou zijn geschrapt. Reynaud liep vanaf april 1940 rond met het idee een nieuwe opperbevelhebber aan te stellen waarbij Georges genoemd werd als één van de mogelijke kandidaten.

Wanneer echter gekeken wordt naar de opmars van het 7e Leger in de meidagen van 1940 naar Nederland dan blijken de Franse bevelhebbers veel te pessimistisch te zijn geweest. Zonder steun van de Britten bereikten de eenheden van Giraud Breda en zelfs Tilburg ruim vóór de Duitsers. Op 10 mei 1940 om 06.50 uur kwam het bevel voor de Franse opmars naar Breda. De 25e *DIM* stak dezelfde dag nog om 22.30 uur de Belgisch-Nederlandse grens over en arriveerde omstreek 02.00 uur op 11 mei 1940 in Breda. De 1e *DLM* kwam zonder problemen één uur later in Tilburg aan. De eenheid had een opmars van 265 km in 20 uur volbracht. Vooraf had Giraud verwacht dat het minstens drie tot vijf dagen zou kosten voordat Tilburg en Breda bereikt zouden worden.³⁹⁷

Als gevolg van het feit dat de Nederlandse troepen zich in grote wanorde vanaf de Peel-Raamstelling terugtrokken gaf Gamelin de opdracht geen gevechten aan te gaan ten oosten van Breda. De Fransen ondernamen dan ook geen poging om de Peel-Raamstelling te bereiken. Aangezien ook de Belgische verdediging, door de snelle Duitse opmars door Zuid-Limburg en de verovering van het Belgische fort Eben Emael, niet kon standhouden aan het

Albertkanaal, dreigden de Fransen eenheden bij Breda en Tilburg te worden omsingeld. Het feit dat de Fransen zich weer terugtrokken uit Noord-Brabant was dan ook het logische gevolg van het krijgsverloop op andere fronten en niet omdat de Duitsers het Franse 7e Leger verdreven.³⁹⁸

De morele dimensie van de geallieerde strategie

Het vierde kritiekpunt betreft de vraag of de hulpoperatie aan Nederland niet volledig in strijd was met de geallieerde strategie. Gezien de Duitse overmacht en de Franse militaire doctrine richtten de geallieerden zich in eerste instantie op de verdediging en lieten zij het initiatief aan de Duitsers. De gewaagde opmars van het Franse 7e Leger paste niet in de behoudende en defensieve geallieerde strategie. Waarom liet Gamelin de hulpoperatie aan Nederland desondanks toch uitvoeren?

De suggestie is zelfs gewekt dat de operatie van het 7e Leger onderdeel was van een groter plan waarbij de Fransen vanuit Noord-Brabant een tegenaanval op de rechterflank van de verwachte Duitse opmars van Aken naar Brussel zou kunnen ondernemen.³⁹⁹ In zijn *Plan de Guerre* uit het begin van 1940 schreef Gamelin dat de geallieerden in reactie op een Duitse inval in de Lage Landen in de tegenaanval moesten gaan. Door de fortificaties aan de Frans-Duitse grens was het terrein in Luxemburg, België en Zuid-Nederland de aangewezen plaats waar de beslissing kon worden geforceerd. Hij wees hierbij onder andere op de mogelijkheid van een tangbeweging vanuit het noorden (ten noorden van het Albertkanaal) en vanuit het zuiden (Luxemburg) op de Duitse hoofdaanval. Generaal Georges was sceptisch en schreef op zijn exemplaar van het document in de kantlijn hierbij: 'Avec quoi? Infériorité d'aviation, de chars, du nombre des divisions.'⁴⁰⁰ Georges had gelijk, het ene legerkorps van het 7e Leger in Noord-Brabant was veel te zwak om een beslissende flankaanval te kunnen uitvoeren. Realistischer is te veronderstellen dat door de Franse opmars naar Breda Duitse versterkingen naar Nederland gelokt zouden worden waardoor de geallieerden meer tijd kregen om op te rukken naar het Albertkanaal. Voor de Duitsers vormde het leger van Giraud immers een bedreiging voor het Ruhrgebied dat vanaf de Nederlandse grens nauwelijks verdedigd werd.⁴⁰¹ In zijn memoires besteedde Gamelin een heel hoofdstuk om zijn opmars naar het noorden te verklaren.⁴⁰² Hij schreef hierin dat hij zich ten zeerste verzette tegen de opvatting dat de geallieerde operaties in Nederland en België als een van de essentiële redenen voor de Franse nederlaag kan worden gezien. Gamelin was van mening dat de keuze van het juiste krijgsplan een moeilijke afweging was. Geen enkele militaire oplossing voor de situatie waarin de geallieerden in 1939-1940 verkeerden bood alleen maar voordelen. Zelfs al had hij misschien de verkeerde keus gemaakt, dan was deze te verontschuldigen: 'même s'il eût été vraiment une faute, avait tout au moins pour excuse de l'honorer.'⁴⁰³

Het strategische motief voor Gamelin om na de start van het Duitse offensief een opmars naar Nederland te ondernemen, was dat met de Duitse verovering van de Lage Landen de oorlog voor Frankrijk zo goed als verloren zou zijn. De Franse noordgrens was kwetsbaar omdat hier vrijwel geen fortificaties en versterkingen waren. Bovendien kwamen de cruciale industriegebieden in noord Frankrijk in de vuurlinie terecht. De geallieerden wilden daarnaast de militaire en industriële middelen van België niet missen. Het Belgische leger van 700.000 man was, evenals in de Eerste Wereldoorlog, een welkome aanvulling op de geallieerde oorlogsinspanning. Zoveel bondgenoten hadden de Fransen immers ook niet meer overgehouden. Het Nederlandse en Belgische grondgebied zouden door Duitsland daarnaast gebruikt worden voor de verdere lucht- en zeeoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. Gamelin merkte in zijn

memoires op dat de technologische vooruitgang van het lucht- en het duikbootwapen sinds de Eerste Wereldoorlog aanzienlijk was geweest. Het strategische belang voor Duitsland van het bezit van de Nederlands-Belgische kustlijn was in 1940 aanzienlijk toegenomen.⁴⁰⁴

Naast het militair-strategische motief schreef Gamelin ook over de morele dimensie van de geallieerde opmars naar de Lage Landen. De Belgische strijdkrachten beschikten niet over tanks en over slechts weinig vliegtuigen en waren dus afhankelijk van de hulp van de geallieerden. Frankrijk zou grote morele schade oplopen, wanneer het de Belgen zoals voorheen de Polen, ondanks de afgegeven garanties in de steek zou hebben gelaten. De Franse opperbevelhebber roemde dan ook de beslissing om naar het noorden op te rukken, die volgens hem getuigde van solidariteit met België. In zijn memoires stelde Gamelin de onmogelijke vraag hoe de geschiedenis zou hebben geoordeeld over het Franse optreden als de Fransen hun belofte voor hulp aan België niet gestand zouden hebben gedaan.⁴⁰⁵

De hulpoperatie aan Nederland was naar mening van Gamelin van een andere morele orde dan de steun aan België. De band van Frankrijk met België en ook de militaire afspraken die met het land waren gemaakt gingen al ver terug in de tijd. Tot 1936 had er zelfs een militair pakt tussen de beide landen bestaan. De Zeelandoperatie was dan ook in eerste instantie gericht op de bescherming van Antwerpen en op het openhouden van de Westerschelde. Het Verenigd Koninkrijk had echter grote strategische belangen bij Nederland en wilde de Nederlandse defensie versterken. De Britten beschikten echter zelf niet over voldoende militaire middelen om de Nederlanders bij te staan. Gamelin achtte het van groot belang dat de Fransen de rol van interventiemacht in Nederland op zich namem. Het risico bestond immers dat het Verenigd Koninkrijk in reactie op de Duitse bezetting van Nederland, zich minder zou willen committeren met de strijd op het Europese Continent. De Britse eenheden zouden dan worden teruggetrokken uit Frankrijk om het moederland te beschermen tegen Duitse luchtaanvallen en een mogelijke invasie vanuit Nederland. Het Franse Scheldeplan uit oktober 1939 bood onvoldoende mogelijkheden om de Nederlandse defensie bij te staan. De geallieerde opmars naar Antwerpen door het 7e Leger gold als basisvoorwaarde voor een hulpoperatie aan Nederland.⁴⁰⁶ Gamelin voerde dus in feite de Bredamanoeuve uit om vooral aan een Britse wens tegemoet te komen. Waar het Verenigd Koninkrijk vreesde dat de Nederlandse luchtmacht- en marinebases in Duitse handen zouden vallen, waren de Fransen bang dat het Verenigd Koninkrijk zich zou terugtrekken van het Europese Continent. In dat opzicht was de hulpoperatie aan Nederland ook in het belang van de verdediging van Frankrijk. Anderzijds kan worden geconcludeerd dat de Britse politiek om Frankrijk de kastanjes uit het vuur te laten halen succes had.⁴⁰⁷ Daarnaast diende de hulpoperatie aan Nederland een politiek-moreel doel. De Fransen toonden hierbij dat zij de kleine neutrale landen in hun strijd tegen de Duitse agressor niet in de steek zouden laten. Ook generaal Billotte omschreef de Bredamanoeuve later aan Leopold III als: 'une geste morale.'⁴⁰⁸

De plannen voor de geallieerde opmars naar het noorden droegen sterk het stempel van Gamelin, maar zij hadden wel degelijk de instemming van het *Supreme War Council*. Hoewel de operatie niet de steun had van de Franse bevelhebbers die het moesten uitvoeren, waren er belangrijke strategische en morele overwegingen die volgens Gamelin de interventie in Nederland en België rechtvaardigden. De politiek-strategische belangen wogen hierbij voor Gamelin zwaarder dan de militair-operationele belangen.⁴⁰⁹

De Nederlandse opstelling tegenover de Franse hulpoperatie

De vijfde tekortkoming van de hulpoperatie aan Nederland was de opstelling van de

Nederlanders. Doordat Nederland strikt vasthield aan de neutraliteit waren er op voorhand vrijwel geen militaire afspraken met het land te maken. Daardoor was de Nederlandse verdediging van Noord-Brabant niet afgestemd op de Franse opmars naar Breda. Aan de andere kant had de Nederlandse regering wel duidelijk gemaakt dat het bij een Duitse inval rekende op steun van de geallieerden.

De Fransen ondernamen gedurende de *Drôle de Guerre* diverse pogingen om militair overleg te voeren met de Nederlandse Generale Staf. Zo werd de Nederlandse gezant Loudon in oktober 1939 benaderd door zowel senator Bardoux, lid van de commissie van buitenlandse zaken van de Franse senaat, als door Premier Daladier om te komen tot militaire samenwerking tussen beide landen. Loudon antwoordde dat zijn regering tegen iedere vorm van militair overleg met de buurlanden was, maar dat hij hun verzoeken zou rapporteren aan Den Haag.⁴¹⁰

In de loop van de maanden werden de Nederlanders volgens de Fransen echter minder afwijzend. Op 5 december 1939 berichtte Mascureau aan het Franse hoofdkwartier dat het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Nederlandse Minister van Defensie Dijkhoorn te kennen hadden gegeven hulp van de geallieerden te wensen. De Nederlanders wilden geen overleg of militaire besprekingen voeren, maar waren wel bereid hun verdedigingsplan voor te leggen en aan te geven welke militaire steun zij nodig achtten bij een Duitse aanval. Nederland wilde Noord-Brabant verdedigen door de Peel-Raamstelling, die zou moeten aansluiten op de Belgische verdediging en waarvoor ook Franse troepen nodig waren om de linie achter de Zuid-Willemsvaart te bezetten.⁴¹¹ Ook naar aanleiding van het aprilalarm werd er via de militaire attachés overlegd gevoerd tussen Nederland en Frankrijk. De Franse militair attaché in Brussel meldde aan Van Overstraeten op 9 april 1940 dat de Nederlanders begonnen te praten: 'Les Hollandais commencent à parler....Il a y amélioration de ce côté.'⁴¹² Er was dus wel degelijk sprake van een bescheiden uitwisseling van militaire gegevens tussen Nederland en Frankrijk. De Nederlandse regering maakte hierbij kenbaar dat men militaire ondersteuning van de geallieerden verwachtten. Dat bood in ieder geval voldoende stimulans voor Gamelin om de hulpoperatie aan Nederland op te zetten. Veel van de militaire contacten gingen over de Nederlandse verdedigingsplannen van Noord-Brabant.

Op 25 november 1939 rapporteerde de Nederlandse militair attaché in Parijs, Van Voorst Evink, dat hij uit Franse en Belgische bronnen had vernomen dat de Fransen na een Duitse aanval de verbinding met de Vesting Holland wilden veiligstellen. Gamelin wilde hiervoor troepen naar Zeeland sturen, maar de Franse eenheden zouden niet tot aan de Peel-Raamstelling oprukken. De voorkeur van de Franse opperbevelhebber ging uit naar een stelling in de omgeving van Breda.⁴¹³ Eén dag later gaf Gamelin opdracht aan de Franse militair attaché in Den Haag, majoor Mascureau, de Nederlandse Generale Staf te verzoeken een verdedigingslinie Breda-Oosterhout-Geertruidenberg in te richten. Via de rivier de Mark zou de nieuwe stelling kunnen aansluiten op de Belgische verdediging bij Antwerpen.⁴¹⁴ De Fransen gingen volgens een rapportage van eind februari 1940 ervan uit dat de nieuwe linie in de omgeving van Breda of van Tilburg onderwerp van studie van de Nederlanders was. De Nederlandse troepen zouden vanuit de Peel-Raamstelling hierop kunnen terugvallen. Het plan van Giraud uit maart 1940 was erop gebaseerd om op te rukken tot de lijn Tilburg-Turnhout, met de rivier de Reusel als uiterste vooruitgeschoven stelling.⁴¹⁵

Gamelin was ervan overtuigd dat de Bredamanoeuvre alleen kans van slagen had als er een 'solide liaison'⁴¹⁶ zou bestaan tussen Nederland en België. De Fransen wisten echter dat de contacten tussen beide landen om hun verdedigingsplannen op elkaar af te stemmen zeer moeizaam verliepen. Eind maart 1940 vroeg de Nederlandse Generale staf aan Mascureau of

Gamelin kon bemiddelen tussen de legerleiding van Nederland en die van België. De Franse militair attaché bracht dit bericht persoonlijk aan zijn opperbevelhebber over.⁴¹⁷ Op 5 april 1940 reageerde Gamelin op het verzoek door Van Voorst Evekink mede te delen dat de Belgen hun verdediging niet zouden aansluiten op de Peel-Raamstelling. De Belgische legerleiding had verklaard geen vertrouwen in de zwakke stelling te hebben. Uit de diverse militaire inlichtingenrapportages blijkt dat ook de Fransen en de Britten niet onder de indruk waren van de kracht en de mogelijkheden van de Peel-Raamstelling. De Franse opperbevelhebber meldde de Nederlandse militair attaché dan ook dat de linie te ver oostelijk lag om door de Fransen te kunnen worden gesteund.⁴¹⁸

Als gevolg van de reactie van Gamelin besloot de Nederlandse opperbevelhebber Winkelman één dag later de Peel-Raamstelling na een Duitse inval te ontruimen. Op 11 april 1940 lichtte Van Voorst Evekink zowel de Belgische militair attaché in Parijs als Gamelin in over het besluit dat de Nederlanders het grootste deel van hun troepen zouden terugtrekken boven de rivieren omdat de Belgen de Peel-Raamstelling niet wilden ondersteunen. Van Voorst Evekink meldde aan Gamelin dat de Nederlanders tot hun spijt de Peel-Raamstelling op zouden geven. Bovendien wezen de Nederlanders een nieuwe linie bij Tilburg of Breda af. Van Voorst Evekink meldde verder dat Winkelman van plan was stand te houden in de Grebbelinie maar dat dit afhankelijk zou zijn van de hulp die de geallieerden konden bieden. De Nederlanders verzochten daarom om na een Duitse inval een Frans legerkorps bestaande uit vier divisies naar Hoek van Holland te sturen en een Britse divisie naar Zeeland.⁴¹⁹

Ondanks het feit dat Gamelin dus op de hoogte was gebracht dat de Nederlanders Noord-Brabant nauwelijks zouden verdedigen schreef hij op 15 april 1940 aan Georges dat de Peel-Raamstelling door drie divisies werd verdedigd en dat het besluit om ze terug te trekken nog niet definitief genomen was. Hij had er daarom alle vertrouwen in dat de operatie van het 7e Leger succesvol zou verlopen: 'La décision de se replier sur le cours inférieur de la Meuse n'est pas prise.'⁴²⁰ Of Gamelin nu dacht dat hij Winkelman nog kon bewegen om Noord-Brabant niet op te geven, of dat hij de noodzaak van de opmars van het 7e Leger wilde benadrukken bij zijn sceptische ondergeschikte is niet duidelijk. Een feit is wel dat ook kolonel Hautecœur op 11 april 1940 aan Van Overstraeten vertelde dat de Nederlanders nu beseften dat hun Peel-Raamstelling niet op hulp hoefde te rekenen maar dat Gamelin nog wel geïnteresseerd was in een linie bij Tilburg.⁴²¹

Georges liet zich echter niet overtuigen. Op 20 april 1940 deed hij zijn beklag bij De Villelume over de hulpoperatie aan Nederland die hij 'servitude'⁴²² noemde. Volgens de bevelhebber van het Noordoostfront zou de campagne in Noorwegen prioriteit moeten hebben en wilde hij het liefst de hele operatie in Nederland aflasten nu er geen enkele samenwerking tussen de Nederlanders en de Belgen bestond. De Nederlanders zouden zich ten noorden van de rivieren willen terugtrekken omdat de Belgen hun verdediging niet wilden aansluiten op die van hun noorderburen. Ondanks de kwaliteiten van Giraud was de opmars naar Breda dan ook een uiterst riskante onderneming:

'L'opération envisagée est d'ailleurs très scabreuse. Les Hollandais ne sont pas soudés aux Belges, ceux-ci ne voulant pas occuper la partie du cours de la Meuse qui est au nord du canal Albert et qui rejoint la ligne du Peel, tenue par les Hollandais. Les Belges trouvent en effet que les fortifications de cette ligne ne sont pas sérieuses et qu'elles pourraient être tournées. Ils voudraient que l'armée Giraud fût cette partie du front éventuel. Au minimum, Gamelin compte envoyer cette armée dans la région de Tilbourg, ce qui est très loin et ce qui, de plus, la mettrait en l'air; les Hollandais, en cas

de besoin, se retireraient en effet au nord des rivières en démasquant entre elles et le canal Albert un espace libre par où les Allemands pourraient s'infiltrer; l'armée serait en outre adossée à la mer. Malgré sa témérité bien connue, le général Giraud estime lui-même qu'il se trouverait ainsi placé dans une situation pleine de risques.⁴²³

In het *Comité de Guerre* van 26 april 1940 herhaalde Georges deze argumenten tegen de hulpoperatie aan Nederland:

'Quant aux Hollandais, ils ne se défendront que mollement au sud des rivières; les Belges ne les couvrent pas à droite. Nous serons en arrière, mauvais terrain, dos à la mer, mission délicate et qui absorbe du monde si nous voulons des effectifs en Norvège, il faudra réviser nos missions pour récupérer des réserves générales.'⁴²⁴

De Fransen waren dus volledig op de hoogte van het feit dat er geen overeenstemming tussen de Nederlanders en Belgen was om hun verdediging op elkaar af te stemmen. Dat hierdoor Noord-Brabant praktisch onverdedigd zou blijven stond op gespannen voet met de hulpoperatie aan Nederland. Toch was dit klaarblijkelijk geen aanleiding voor Gamelin om de Bredamanoeuvere te heroverwegen. Het is echter de vraag of de Nederlandse verdediging van Noord-Brabant voor Gamelin een factor van belang was. De Fransen hadden immers een lage dunk van de gevechtskracht van de Nederlandse krijgsmacht. Zo sprak de Franse kolonel Rivet van het *Deuxième Bureau* tegenover de Belgische hoogleraar Wullus-Rudiger op 5 november 1939 over een: 'confiance extrêmement limitée dans la valeur de l'Armée hollandaise.'⁴²⁵ Volgens de Belgische professor leek dit de algemene opvatting te zijn van de Franse legerleiding. Ook de rapportages van de Franse militaire inlichtingendienst waren weinig positief over het Nederlandse leger.⁴²⁶ De Franse militaire attaché in Den Haag schreef in januari 1940 dat hij weinig vertrouwen in de Nederlandse gevechtskracht had. Hij geloofde dat er een geallieerde voorsprong nodig was om eerder dan de Duitsers Antwerpen en de Scheldemonding te bereiken.⁴²⁷ Binnen de Franse regering bestond er in 1939 als gevolg van deze berichtgeving zelfs gerede twijfel of de Nederlanders wel verzet zouden bieden aan de Duitsers. Vanaf begin 1940 waren de Fransen echter optimistischer over de Nederlandse wil tot weerstand tegen een Duitse inval.

De Franse militaire inlichtingendienst rapporteerde niet alleen over de gevechtskracht van de Nederlandse krijgsmacht maar ook over de Nederlandse verdedigingsplannen. Zo meldde het *Deuxième Bureau* in oktober 1939 dat het Nederlandse leger over een verouderde organisatie en bewapening beschikte. Door het tekort aan artillerie en door de verouderde fortificaties waren de Nederlanders geen partij voor een serieuze tegenstander zoals de Duitsers. Omdat de waterbarrières de ruggengraat voor de Nederlandse verdediging vormden, zouden de Nederlanders hun troepen in de Vesting Holland achter de inundaties concentreren. In het noorden en oosten zou weinig weerstand worden geboden en ook in het zuiden van Nederland was er niet sprake van een serieuze verdediging door een gebrek aan troepen en aan natuurlijke barrières. De Franse militaire inlichtingendienst ging er bovendien vanuit dat het Nederlandse leger niet in staat zou zijn om tegenaanvallen uit te voeren: 'Au sud le 3e C.[orps]A.[mée], partiellement couvert par le Meuse et les marais du Peel a derrière lui une région beaucoup plus propice à la manoeuvre, mais sur un front (50 à 60 Km) nord de proportion avec son effectif. Tout porte à croire que la retraite de ce C.A., sauf circonstances imprévues, se fera en direction nord-ouest pour l'intégrer à la Position Hollande.'⁴²⁸ Ook latere Franse militaire inlichtingenrapportages gaven eenduidig de inschatting dat de Nederlandse

krijgsmacht zich in de Vesting Holland zou terugtrekken en dat het gebied ten zuiden van de grote rivieren nauwelijks zou worden verdedigd:

‘Il paraît d’ailleurs improbable que les forces hollandaises déployées au sud de la MEUSE, opérant seules ou en liaison avec les Belges, puissent sans un concours allié puissant contraindre l’armée allemande, à un arrêt durable si celle-ci fait irruption sur l’axe VENLO-FLESSINGUE, où, une fois la MEUSE et le PEEL franchis, elle trouverait en BRABANT une zone de terrains relativement secs et de parcours facile.’⁴²⁹

Naar verwachting van het *Deuxième Bureau* zouden door de zwakke verdediging en het gebrek aan samenwerking met de Belgische strijdkrachten de Duitsers in vier à vijf dagen tijd Noord-Brabant en Zeeland bezet kunnen hebben. De Franse opmars naar het noorden moest dus in een korte tijd uitgevoerd worden.⁴³⁰

De Fransen waren zich er dus van bewust dat de Nederlandse provincies ten zuiden van de grote rivieren nauwelijks verdedigd zouden worden. De conclusie moet dan ook zijn dat de Nederlandse defensie geen factor van belang voor Gamelin was. Hoewel hij de voorkeur gaf aan een linie bij Tilburg speelde de Nederlandse verdediging van Noord-Brabant geen rol bij de Franse Bredamanoeuvere. De Franse opperbevelhebber had er zelf weinig aan gedaan om de Nederlanders, bijvoorbeeld via de militair attaché, op de hoogte te stellen van de voorgenomen hulpoperatie door het 7e Leger. Dat werd ook helemaal niet nodig gevonden omdat er van de Nederlandse krijgsmacht toch vrijwel niets te verwachten was. Gamelin vertrouwde verder op de diplomatieke gaven van Giraud om ter plaatste zijn operatie te coördineren met de Nederlanders en de Belgen. Hij schreef in zijn memoires: ‘nous paraissait le plus brillant de nos grand chefs, le général Giraud, et s’il s’y présentait avec trois de nos meilleures divisions actives, c’est qu’il importait d’y avoir une personnalité qui s’imposât et qui, si les Hollandais offraient une résistance efficace pût coordonner leur action avec celle de l’armée belge.’⁴³¹ De bevelhebbers van de eenheden van het 7e Leger die de opmars naar Nederland uitvoerden waren blijkbaar niet goed geïnformeerd over de Nederlandse verdediging in Noord-Brabant. Zelfs Georges schreef op 30 april 1940 dat de Nederlanders hun troepenmacht in de provincie mogelijk zouden versterken op het moment dat ‘omvangrijke geallieerde eenheden Breda zouden bereiken: ‘En cas d’attaque allemande les Hollandais paraissent décidés à faire aussitôt appel aux Alliés et envisageraient de pousser des troupes leur armée de campagne en Brabant septentrional dès que d’importantes forces françaises ou anglaises seraient parvenues dans cette région et en Zélande.’⁴³² In de praktijk kwamen de Franse hulptroepen tussen 10 en 12 mei vrijwel geen Nederlandse militairen in Noord-Brabant tegen. De Fransen troepen waren zo ontstemd over het gebrek aan medewerking van de Nederlandse militairen dat zij de Nederlanders uitmaakten voor: ‘les sales Boches du nord.’⁴³³ De Franse verbindings-officier in Den Haag gedurende de meidagen, generaal Mittelhauser, zei: ‘Nous sommes tombés dans une souricière.’⁴³⁴

Conclusie

Geconcludeerd moet worden dat de geallieerde hulpoperatie aan Nederland omstreden was. Ondanks het feit dat de Bredamanoeuvere niet bijdroeg aan de verdediging tegen het Duitse aanvalsplan kan het echter niet worden beschouwd als een strategische blunder die van beslissend belang was voor de Franse nederlaag. Bij de hulpoperatie aan Nederland waren immers slechts enkele divisies betrokken. Gamelins motivering voor de Bredamanoeuvere was meer

---

gebaseerd op politiek-strategische dan op militair-operationele overwegingen. Frankrijk wilde Nederland om politiek-morele redenen niet in de steek laten. Het Verenigd Koninkrijk achtte de Nederlandse marine- en luchtmachtbases van groot strategisch belang. Hoe sterk de politieke wens was om Nederland niet zonder slag of stoot op te geven blijkt wel uit het feit dat het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zelfs bereid waren hiervoor de Belgische neutraliteit te schenden.

Het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid tijdens de mobilisatieperiode september 1939-mei 1940

‘Wij Nederlanders zijn zo oprecht neutraal, dat wij van ganser harte beide partijen de overwinning toewensen!’¹
(Schaepman, Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken, aan Zu Pultz, Eerste secretaris van het Duitse gezantschap in Den Haag, augustus 1939).

Inleiding

In de loop van de middag van 9 april 1940 besloot de Nederlandse opperbevelhebber, generaal Winkelman, tot directe militaire maatregelen. De militaire verlopen werden ingetrokken en in Den Haag werd het Binnenhof afgezet en regeringsgebouwen beveiligd. In Noord-Brabant kreeg het Nederlandse IIIe Legerkorps de opdracht om nog diezelfde nacht de Peel-Raamstelling te verlaten en zich naar de omgeving van Den Bosch terug te trekken. Aanleiding voor deze vergaande militaire voorzorgsmaatregelen was de plotselinge Duitse aanval op Denemarken en Noorwegen en de waarschuwing van de Nederlandse militaire inlichtingendienst (Derde Afdeling van de Generale Staf of GS III) dat ook in Nederland op korte termijn een Duitse inval zou kunnen plaatsvinden.² GS III had al de hele week alarmerende berichten ontvangen over een mogelijk Duitse aanval, onder anderen van de goed geïnformeerde Nederlandse militair attaché in Berlijn, majoor Sas. Bovendien constateerde de militaire inlichtingendienst dat de Duitsers een enorme troepenmacht aan de Nederlandse grens hadden samengetrokken. Het aantal Duitse divisies ten noorden van Aken werd op bijna 60 geschat.³

Ook op het diplomatieke vlak kwamen de Nederlanders in actie. Waren in de voorgaande dagen Britse, Franse, Belgische en Amerikaanse diplomaten al geïnformeerd over de Duitse dreiging, op 9 april werden zij andermaal gewaarschuwd dat de Duitsers Nederland ieder moment zouden kunnen aanvallen.⁴ Zo berichtte de Franse marine attaché luitenant ter zee der 1e klasse Guichard in Den Haag aan Parijs dat: ‘d’après les derniers renseignements, l’attaque allemande ne serait pas une question de jours, mais une question de quarts d’heure.’⁵ Een hoge functionaris van het Nederlandse Ministerie van Defensie vertelde aan de Belgische gezant Nemry dat er kaarten van Nederland en België waren verspreid onder Duitse troepen en dat hij de situatie nu als ernstiger inschatte dan tijdens het alarm in november of in januari.⁶

De nacht van 9 op 10 april verliep echter zonder dat de Duitse troepen de Nederlandse grens overstaken. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens ontving de volgende dag Nemry. De Belgische gezant rapporteerde over dit gesprek aan Brussel dat de Nederlandse minister hem had verteld dat, hoewel de directe dreiging nu was verdwenen, het gevaar voor een Duitse inval bleef bestaan. Ingeval van een Duitse agressie op Nederland zou onmiddellijk de hulp worden ingeroepen van de Britse luchtmacht en marine. Van Kleffens was echter niet ontevreden over alle militaire maatregelen die de Nederlanders op 9 april hadden genomen. Hij wist Nemry te vertellen dat het daadkrachtige optreden van de Nederlandse

krijgsmacht indruk had gemaakt in Berlijn. Het hele Nederlandse kabinet was bovendien van mening dat het onverantwoord zou zijn geweest om niet te reageren op de verontrustende inlichtingen.⁷ Ook de Britse gezant Bland berichtte Londen uitvoerig over de militaire voorzieningen die de Nederlanders naar aanleiding van de mogelijke Duitse inval hadden getroffen:

‘The Dutch government, although fully realising from their own sources of information that the moment might not be far distant when Germany might out of desperation break out in the direction of the Netherlands, has maintained a spirit of complete calm throughout the last week and neglected no military precautions.’⁸

Het Nederlandse veiligheidsbeleid voorafgaande aan de Duitse inval op 10 mei 1940 wordt veelal getypeerd als struisvogelpolitiek. Bij dit beeld hield Nederland door een gebrek aan realiteitszin strikt vast aan het neutraliteitsbeginsel, terwijl alle signalen voor de naderende Duitse aanval werden genegeerd. De veronderstelde naïeve houding van de Nederlandse beleidsmakers ten aanzien van het gevaar van Hitler-Duitsland wordt veelal geïllustreerd met de ‘zaak Sas’. De geschiedenis van majoor Sas is een van de opmerkelijkste verhalen uit de Tweede Wereldoorlog. Sas werd als Nederlandse militair attaché in Berlijn gedurende de mobilisatieperiode van september 1939 tot mei 1940 door een informant uit de Duitse militaire inlichtingendienst voorzien van uiterst geheime informatie over de aanvalsplannen van Hitler. Zijn unieke inlichtingen zouden echter door de bewindslieden in Den Haag grotendeels zijn genegeerd met desastreuze gevolgen. Het verhaal van Sas kwam pas na de oorlog volledig aan het licht in de parlementaire enquête die tussen 1947-1956 werd gehouden ter controle van het regeringsbeleid gedurende de Tweede Wereldoorlog. Hij wordt hierdoor in de historiografie geportretteerd als een Cassandra-figuur, naar de tragische Trojaanse prinses wier waarschuwingen voor het naderende onheil door haar stadgenoten in de wind werden geslagen. Ook in de buitenlandse literatuur wordt de affaire Sas veelvuldig aangehaald als bewijs voor de noodlottige neutraliteitspolitiek van de Nederlandse regering.⁹

De vraag is of deze beeldvorming recht doet aan het Nederlandse beleid tijdens de mobilisatieperiode. Was de Nederlandse perceptie van de Duitse dreiging, in weerwil van alle waarschuwingen, inderdaad gebrekkig?

Beantwoording van deze vraag lijkt op het eerste gezicht moeilijk. In de Nederlandse archieven is weinig meer te vinden over de waarschuwingen van Sas. Van de Ministerraad uit die periode werden geen inhoudelijke notulen bijgehouden en de correspondentie van het Nederlandse gezantschap in Berlijn en het archief van de Nederlandse militaire inlichtingendienst werden in de meidagen als eerste verbrand om te voorkomen dat ze in Duitse handen zouden vallen. De rapporten van de Nederlandse militaire attachés werden al gelijk vernietigd nadat ze verwerkt waren in de rapportages van GS III.¹⁰ De Nederlandse militaire inlichtingendienst maakte dagelijkse en wekelijkse analyses over de internationale situatie, gebaseerd op inlichtingen uit het binnen- en buitenland. Veelal wordt aangenomen dat ook dit vertrouwelijke materiaal vrijwel volledig verdwenen is. De Nederlandse opperbevelhebber Winkelman had immers voorschreven dat de rapportages van GS III binnen veertien dagen na ontvangst verbrand moesten worden.¹¹ Onderzoek in diverse internationale archieven biedt echter interessant materiaal voor een nadere beschouwing van de dreigingsperceptie van de Nederlandse legerleiding. Omdat Sas bijvoorbeeld de meeste van zijn inlichtingen ook door gaf aan kolonel Goethals, de Belgische militair attaché in Berlijn, kunnen met behulp van de

archieven in Brussel de waarschuwingen van Sas deels worden gereconstrueerd. In het archief van de gouverneur van Suriname zijn daarnaast uittreksels te vinden van de berichten van de militaire inlichtingendienst. Op het Ministerie van Koloniën werden de dagelijkse rapportages van GS III samengevat in weekoverzichten die naar de gouverneurs van Nederlands-Indië, Curaçao en Suriname werden gestuurd: 'ten einde de Overzeesche gebiedsdelen voortdurend op de hoogte te kunnen houden hetgeen zich in Europa achter de schermen afspeelt.'¹² In totaal werden in de periode van eind augustus 1939 tot eind april 1940 37 uittreksels van inlichtingenrapportages naar de gouverneur van Suriname gezonden. Ook de Amerikaanse militair attaché, majoor Colbern, had inzage in de rapportages van GS III en de geheime kaart waarop Nederlanders de hoeveelheid Duitse eenheden aan hun grens bijhielden. In zijn berichten aan Washington verwees Colbern veelvuldig naar de informatie die hij rechtstreeks van de Nederlandse militaire inlichtingendienst kreeg.¹³ Tot slot kan uit de rapportages van de diverse buitenlandse gezantschappen in Den Haag het heersende beeld van het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid tussen september 1939 en mei 1940 worden aangevuld en ook deels worden herzien.

Van alle publicaties gaat het boek *Neutraal* van L. de Jong het meest uitvoerig in op de Nederlandse mobilisatieperiode. Dit tweede deel van zijn geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog beschrijft de periode van september 1939 en mei 1940 grotendeels vanuit Nederlands perspectief. De Jong gebruikte voor zijn onderzoek dan ook amper materiaal uit de buitenlandse archieven. Opvallend is dat, in tegenstelling tot andere Europese landen, er weinig memoires of dagboeken van Nederlandse hoogwaardigheidsbekleders over de mobilisatieperiode zijn verschenen. Van Kleffens publiceerde wel zijn memoires, maar omdat hij in de chaos van de meidagen van 1940 zijn dagboeken kwijtraakte, zijn deze weinig onthullend. De Geer liet 1959 zijn herinneringen verschijnen, maar hierin worden vooral toespraken en krantenberichten geciteerd. De Nederlandse opperbevelhebber generaal Winkelman hield een dagboek bij, maar dat is niet uitgegeven. Mogelijk waren veel hoge Nederlandse militairen en diplomaten kort na de Tweede Wereldoorlog van mening dat het uitbrengen van gedenkschriften pijnlijk zou kunnen zijn. Het laten opleven van de discussie rond de strikte handhaving van de neutraliteitspolitiek of de gebrekkige verdediging van Noord-Brabant en Limburg zou de Nederlandse naam kunnen aantasten en de wederopbouw van het leger en de samenwerking met de bondgenoten kunnen schaden. Zo vond het voormalige hoofd van de militaire inlichtingendienst, luitenant-generaal Fabius, dat hij zijn al deels geschreven memoires maar beter niet kon laten uitgeven omdat dit: 'het prestige van ons land uit een geallieerd oogpunt bezien verre van goed zou doen.'¹⁴ Het feit dat de voormalige Nederlandse opperbevelhebber generaal Reijnders in 1946 wel twee brochures liet verschijnen over zijn beleid en zijn ontslag in de mobilisatieperiode werd hem dan ook door menigeen kwalijk genomen.¹⁵ Uiteindelijk zijn later alleen de memoires gepubliceerd van enkele betrokkenen van de tweede garnituur, onder wie overste Wilson, hoofd van de afdeling operatiën van het Algemeen Hoofdkwartier, Van Vredenburg, souschef van de afdeling Politieke Zaken op het Ministerie van Buitenlandse Zaken en De Beus, gezantschapssecretaris in Berlijn. Daar staat tegenover dat er wel veel materiaal, waaronder notities en verhoren van de direct verantwoordelijken uit de mobilisatieperiode, in het verslag van de *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* te vinden is. De commissie kon echter volgens de Enquêtewet geen vragen stellen over de besprekingen in de Ministerraad.

In dit hoofdstuk wordt de Nederlandse perceptie van de oorlogsdreiging behandeld. Hoe werd het Duitse invasiegevaar gedurende de mobilisatieperiode beoordeeld en hoe werd hierop gereageerd door de Nederlandse legerleiding?

De Nederlandse reactie op het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog

In Nederland werd op 10 augustus 1939 het tweede kabinet De Geer beëdigd. Het was de eerste keer dat er politici van socialistische huize deel uitmaakten van de Nederlandse regering. De SDAP-ers Van den Tempel en Alberda werden respectievelijk Minister van Sociale Zaken en Minister van Waterstaat. Ook op de departementen die zich bezig hielden met het Nederlandse veiligheidsbeleid traden twee nieuwe en politiek onervaren bewindslieden op. De beroepsofficier luitenant-kolonel Dijxhoorn, hoofd van afdeling Generale Staf op het departement, werd Minister van Defensie. Hij had onder andere gestudeerd aan de *Ecole Supérieure de Guerre* in Parijs en gold in het Nederlandse leger als tactisch specialist. De juridisch geschoolde carrièrediplomaat Van Kleffens werd benoemd tot Minister van Buitenlandse Zaken. Hij had de naam meer sympathie te koesteren voor het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk dan voor Duitsland. De Nederlandse Minister-President speelde veelal een actieve rol het buitenlands beleid. Premier De Geer had echter maar weinig belangstelling voor de internationale politiek. Volgens Van Kleffens hield de geestelijke horizon van de Premier op bij Zevenaar.¹⁶ In het buitenland werd het daarom betreurd dat de Nederlandse regering niet langer werd geleid door Colijn. Deze genoot veel internationaal gezag en had een reputatie als energiek staatsman.¹⁷ De Geer was zich bewust van zijn beperkingen en tot twee

Het Kabinet De Geer II in het departement van Justitie op 6 september 1939. Van links naar rechts: Steenberghe (Economische Zaken), Albarda (Waterstaat), Dijxhoorn (Defensie), Bolkenstein (Onderwijs), Gerbrandy (Justitie), Van Kleffens (Buitenlandse Zaken), Van Boeyen (Binnenlandse Zaken), De Geer (Premier en Financiën), Welter (Koloniën) en Van den Tempel (Sociale Zaken).
(Foto: Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

maal toe bood hij Colijn aan om de leiding van het kabinet over te nemen. In beide gevallen weigerde deze het aanbod. Colijn bleef echter gedurende de mobilisatieperiode een grote maar onofficiële rol spelen op het internationale politiek toneel. De eigenzinnige oud-Premier trok zich hierbij niet veel aan van de regeringslijn en kon zich als ambteloos burger vrij uitspreken. Colijn maakte hierbij gebruik van zijn aanzien en van de vele contacten waarover hij beschikte in de media en de diplomatieke wereld. Zo gaf hij in de pers veelvuldig commentaar op het Nederlandse buitenlands beleid en onderhield, deels op eigen initiatief, deels in opdracht van de regering, talloze contacten met vooraanstaande buitenlandse politici. De Nederlandse gezant in Parijs en oud Minister van Buitenlandse Zaken tussen 1913-1918, John Loudon, schreef begin april 1940 dat de nieuwe Franse Premier Reynaud nog eerder met Colijn had gesproken dan met hem, terwijl hij toch de officiële vertegenwoordiger van Nederland was.¹⁸ Ondanks zijn grote ervaring bleek Colijn niet altijd een realistisch beeld te hebben over de internationale ontwikkelingen. Tot eind maart 1940 koesterde hij vrijwel geen vrees voor een Duitse aanval op Nederland en zag hij ook geen grote rol in de moderne oorlog weggelegd voor de luchtmacht of de gemechaniseerde strijdkrachten.¹⁹

Het tweede kabinet De Geer kwam direct na zijn aantreden onder grote druk te staan van de escalerende internationale crisis. Na de ondertekening van het Molotov-Von Ribbentrop pact op 23 augustus 1939 werd de oorlogsdreiging tussen Duitsland, Polen, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk acuut. Voor Nederland was het echter problematisch dat het een van de zwaarste internationale crisis uit zijn bestaan moest ondergaan met aan het roer twee politiek onervaren ministers en een naïeve Premier zonder veel gezag, en juist een dominante voormalige Premier op de achtergrond. Om de slagvaardigheid te vergroten besloot de regering voor bepaalde vraagstukken op het terrein van het Nederlandse veiligheidsbeleid te vergaderen met een kernkabinet, bestaande uit Koningin Wilhelmina en de ministers De Geer, Van Kleffens, Dijkhoorn en soms ook de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (OLZ). Hoewel het aantal bijeenkomsten van dit kernkabinet gedurende de mobilisatieperiode beperkt is gebleven, werd de invloed van Koningin Wilhelmina op het Nederlandse veiligheidsbeleid hierdoor vergroot.²⁰

Mobilisatie

In eerste instantie probeerde Nederland, in samenwerking met andere kleine Europese landen, een gewapend conflict tussen de grote mogendheden met diplomatieke middelen te voorkomen. Op 23 augustus 1939 deden de staatshoofden van de Oslostaten een vredesoproep, die vijf dagen later werd gevolgd door het aanbieden van 'goede diensten' door de Nederlandse Koningin Wilhelmina en de Belgische Koning Leopold III. Toen deze pogingen vruchteloos bleven besloot de Nederlandse regering tot het treffen van militaire maatregelen. Evenals in 1914 ging Nederland ook in 1939 over tot mobilisatie nog vóór dat de oorlog daadwerkelijk was uitgebroken. De Nederlandse regering wilde hiermee het signaal afgeven dat het bereid was de neutraliteit met militaire middelen te handhaven. In de vroege ochtend van 23 augustus werd telegram A verzonden als waarschuwing voor de voormobilisatie. Één dag later volgde met telegram B het bevel voor de daadwerkelijke uitvoering van de voormobilisatie. Ongeveer 50.000 man moesten zich op 25 augustus melden op hun mobilisatiebestemming. Het betrof kaderleden, administratieve troepen, keukenpersoneel, hoefsmeden, fietsmakers en andere kwartiermakers die een algemene mobilisatie moesten voorbereiden. Het was zeer opmerkelijk dat het kabinet tot deze ingrijpende maatregelen overging in afwezigheid van Premier De Geer, die op datzelfde moment op vakantie was. Op 28 augustus werd door tele-

gram C het bevel tot de algemene mobilisatie gegeven. De lichten van 1924 tot en met 1938, in totaal 300.000 dienstplichtigen, werden opgeroepen. Zij kwamen het staande leger bestaande uit 9.100 beroepsmilitairen en 42.000 dienstplichtigen van de lichte 1939 versterken.²¹

De mobilisatie van het Nederlandse leger maakte het ook noodzakelijk om een opperbevelhebber te benoemen. De chef van de Generale Staf, luitenant-generaal Reijnders, kwam het meest in aanmerking voor deze functie. Uit hoofde van zijn positie als chef-staf was hij nu eenmaal het beste ingevoerd in de oorlogsvoorbereidingen. Het kabinet wilde niet het risico lopen dat de ingewikkelde mobilisatie zou mislukken. Op 28 augustus 1939 werd Reijnders benoemd tot Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (OLZ) en twee dagen later bevorderd tot generaal. Toch ging zijn aanstelling niet van harte. Vooral Minister Dijkhoorn, die ondergeschikte van Reijnders was geweest, twijfelde of hij goed met hem zou kunnen samenwerken. Maar ook Dijkhoorn koos uiteindelijk voor de voor de handliggende weg in plaats van bijvoorbeeld de commandant van het Veldleger, luitenant-generaal Jan van Voorst tot Voorst, voor te dragen. Het gebrek aan enthousiasme voor de benoeming van Reijnders tot OLZ bleek al snel symptomatisch voor een gebrek aan wederzijds vertrouwen te zijn.²² Reijnders botste op 29 augustus 1939 al met de regering omdat hij een uitbreiding van zijn bevoegdheden wenste door een afkondiging van de Staat van Beleg voor het hele land. Het kabinet zag dit echter helemaal niet zitten en pas op 1 november 1939 werd de Staat van Beleg voor slechts een deel van Nederland afgekondigd.

Neutraliteitsproclamatie

De Nederlandse regering was geen dag te vroeg geweest met de algemene mobilisatie, want op 1 september 1939 viel Duitsland Polen binnen. Het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk verklaarden in reactie daarop de oorlog aan Duitsland. Nederland haastte zich om zijn positie in het conflict duidelijk te maken door op 3 september een neutraliteitsverklaring af te kondigen. Artikel 1 van de neutraliteitsproclamatie luidde: 'In het rechtsgebied van het Koninkrijk der Nederlanden, omvattende het grondgebied en watergebied van Nederland, Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao, de territoriale zee en boven dit grondgebied, het watergebied en deze territoriale zee zich bevindende luchtruim, worden generlei vijandelijkheden toegelaten. Dit gebied mag door geen der oorlogvoerenden als basis voor operatiën tegen de vijand worden gebruikt.'²³

De maatregelen die Nederland zo demonstratief nam leken vooralsnog weinig indruk te maken in het buitenland. De chef van de Duitse Generale Staf Halder schreef op 1 september 1939 in zijn dagboek dat de Nederlanders: 'Unangenehm berührt [waren], daß sich niemand um sie kümmert.'²⁴ De Duitsers hadden echter wel degelijk onmiddellijk gereageerd op de Nederlandse diplomatieke en militaire stappen. Al op 26 augustus 1939 bracht de Duitse gezant Zech het bericht over dat zijn land de neutraliteit van Nederland zou respecteren. Hij voegde er echter ook enigszins dreigend aan toe dat zijn regering er op rekende dat Nederland ingeval van een oorlog zich absoluut neutraal zou opstellen tegenover Duitsland. De Duitsers verwachtten dat de Nederlanders met alle middelen hun neutraliteit zouden verdedigen tegen iedere mogelijke inbreuk ook van een derde partij: 'Sollte die niederländische Haltung im Falle eines derartigen Neutralitätsbruches von dritter Seite wider unsere Erwartung eine andere sein, so würden wir selbstverständlich genötigt sein, unsere Interessen so wahrzunehmen, wie die sich dann ergebene Lage es uns aufnötigen würde.'²⁵ GS III rapporteerde kort voor het uitbreken van de oorlog dat de Duitse militaire inlichtingendienst informatie probeerde te ver-

krijgen over de staat van de Nederlandse kustverdediging. De Duitsers waren met name geïnteresseerd in de vraag of Nederland zich zou verdedigen als de Britten een landing op hun kust zouden uitvoeren: ‘Men [de Duitsers] stelt hierbij kortweg nog de vraag: Zal men [de Nederlanders] schieten of zal men niet schieten.’²⁶

De Nederlandse regering wenste ook van het Verenigd Koninkrijk een reactie op zijn neutraliteitsverklaring. Van Kleffens hechte veel waarde aan een Britse toezegging dat het niet als eerste de Nederlandse neutraliteit zou schenden. Hij hoopte hiermee de Duitse vrees voor een Britse bezetting van de Nederlandse vliegvelden weg te kunnen nemen. Eind augustus 1939 werd er onder andere uit kringen van de Volkenbond gemeld dat de Duitsers een neutrale Nederlandse opstelling van groot belang achtten voor hun verdediging tegenover het Verenigd Koninkrijk. Indien nodig zou het Duitse leger de Nederlandse kust zelfs willen bezetten om te kunnen assisteren bij de neutraliteitshandhaving van zijn buurland. Na enige aandrang van Nederlandse zijde overhandigde de Britse gezant Bland op 1 september een verklaring van de Minister van Buitenlandse Zaken Halifax dat ook zijn land de Nederlandse neutraliteit zou respecteren. Volgens Zech leidde de toezegging tot opluchting in Berlijn.²⁷

Concentratie Blauw

De Nederlandse geloofwaardigheid was afhankelijk van een strikt gevoerde neutraliteitsbeleid en een sterke defensie. Voor Duitsland was het daarbij van groot belang dat de Nederlanders hun grondgebied naar alle zijden zouden verdedigen. België en Frankrijk hechtten daarentegen veel waarde aan een sterke Nederlandse defensie in Noord-Brabant en Limburg. Beide landen hadden immers moderne forten aan hun oostgrens met Duitsland gebouwd. Omdat hun noordgrens kwetsbaarder was, leek het logisch dat een mogelijk Duits offensief tegen België en Frankrijk via Zuid-Nederland zou worden uitgevoerd.

Wat was het kriegsbeleid waarmee de Nederlandse legerleiding het land wilde verdedigen? De Nederlandse Generale Staf had in de jaren dertig diverse opstellingen voor het Veldleger voorbereid. Al in 1936 was ervoor gekozen om na een mobilisatie de Nederlandse troepen de posities in te laten nemen volgens *Concentratie Blauw*. Hierbij werden het IIe en het IVe Legerkorps ter bescherming van het hart van het land in Grebbelinie gestationeerd. Het IIIe Legerkorps lag in de Peel-Raamstelling in Noord-Brabant, terwijl het Ie Legerkorps in de Vesting Holland in reserve werd gehouden. Dit betekende dat het Nederlandse leger zich zou beperken tot de statische verdediging in voorbereide linies. In tegenstelling tot het kriegsbeleid in 1914 werden de troepen niet in staat geacht een mobiele verdediging te voeren. Jan van Voorst tot Voorst vond echter dat hierdoor onrecht werd gedaan aan offensieve mogelijkheden van zijn Veldleger. Hij wilde mobiele operaties kunnen uitvoeren, zoals flankaanvallen, en niet het initiatief volledig aan de vijand laten. Al in juli 1937 schreef Jan van Voorst tot Voorst over *Concentratie Blauw*: ‘van vernietigen van den vijand is geen sprake. Iedere voorwaartsche beweging leidt tot divergeerend optreden. Men komt den vijand volledig tegemoet in wat hij verwachtte. Hij kan óf de gekozen opstelling afsluiten óf tot een zorgvuldig stelselmatige aanval op het zwakste punt overgaan.’²⁸ Bovendien was de commandant van het Veldleger geen voorstander van de Peel-Raamstelling. Hij gaf de voorkeur om een linie in de omgeving van Den Bosch-Tilburg in te richten. Deze zogenaamde Oranjstelling was volgens hem beter te verdedigen doordat de linie korter was en meer westelijk lag dan de Peel-Raamstelling.²⁹ Op 9 september 1939 vond er een bespreking plaats tussen het kernkabinet en Reijnders. De betrokken ministers wilden van de OLZ horen wat zijn kriegsplan was. Reijnders vertelde dat hij de hoofdverdediging wilde voeren in de Vesting Holland. Het Veldleger zou echter in eerste

Generaal Reijnders, Chef van de Generale Staf (1934-1939) en Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht van september 1939 tot februari 1940.
(Foto: collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

instantie een voorwaartse verdediging voeren. In de Grebbelinie en de Peel-Raamstelling zouden vertragende gevechten moeten worden geleverd. Na enige tijd zouden, afhankelijk van de aanvalskracht van de vijand, de drie legerkorpsen deze stellingen ontruimen en terugvallen op de Vesting Holland. Minister van Defensie Dijxhoorn had echter een andere visie op het Nederlandse krijgsbeleid. Hij wilde de verdediging beperken tot de Vesting Holland door het IIe en IVe Legerkorps nu al meteen daar te concentreren. Reijnders was hier fel op tegen. De vertragende gevechten in de Grebbelinie waren volgens hem nodig om tijd te winnen om de inundaties voor het Oostfront van de Vesting Holland uit te laten voeren. Bovendien zou zonder de Grebbelinie de Peel-Raamstelling geen dekking meer hebben vanuit het noorden. Het IIIe Legerkorps zou dan geen andere keus hebben dan deze linie te ontruimen. De OLZ vond het voortijdige opgeven van Noord-Brabant vanuit het oogpunt van de neutraliteitshandhaving en een mogelijke toekomstige bondgenootschappelijke oorlogvoering onaanvaardbaar. Reijnders kreeg tijdens het overleg de indruk dat de regering minder waarde hechtte aan de internationale verplichtingen van het Nederlandse krijgsbeleid. De Geer suggereerde dat ten zuiden van de rivieren volstaan kon worden met een symbolische verdediging.³⁰ De ministers waren in ieder geval van mening dat bij een aanval door alleen Zuid-Nederland de Nederlandse troepen in Noord-Brabant in beginsel geen versterkingen zouden moeten krijgen vanuit het noorden. Naar aanleiding van het overleg op 9 september 1939 kreeg Reijnders een officiële opdracht van de regering over het te voeren krijgsbeleid. Hierin schaalden de ministers zich feitelijk alsnog achter zijn verdedigingsplan en zijn troepenconcentratie. De OLZ kreeg het bevel om in de Grebbelinie geen beslissende slag te leveren. Het Veldleger zou zich bij een overmachtige aanval terug moeten trekken op de Vesting Holland, waar wel hardnekkig weerstand moest worden geboden. Reijnders interpreteerde deze opdracht zo dat hij veel ruimte kreeg om zijn eigen krijgsbeleid te voeren. Zijn streven werd om de Grebbelinie te ver-

sterken zodat hier langer zou worden standgehouden. Hij zou vervolgens zelf het moment bepalen waarop de twee legerkorpsen terug zouden worden getrokken naar het Oostfront van de Vesting Holland. Toch was Reijnders niet helemaal tevreden. Hij vond de opdracht geen zuivere weerslag van de gevoerde bespreking en in een aantal opzichten zelfs onduidelijk. Zo stond er niets beschreven over de verdediging van Noord-Brabant. Reijnders was ook onaangenaam verrast door de kritiek van Dijkhoorn, die toch door zijn vroegere functie bij de Generale Staf op de hoogte was van *Concentratie Blauw*. Hij was van mening dat de Minister van Defensie zich niet te veel met de details van het krijgsbeleid diende te bemoeien. De naoorlogse Enquêtecommissie trok naderhand de conclusie dat zich al bij het eerste optreden een verschil van mening openbaarde tussen de OLZ en de regering.³¹

Het buitenland volgde het Nederlandse krijgsbeleid nauwlettend. De Duitsers waren goed op de hoogte van de opstelling van de Nederlandse troepen. Volgens de Duitse militair attaché Rabe von Pappenheim was het zwaartepunt van de Nederlandse verdediging tegen Duitsland gericht. Eind 1937 had hij overigens in dit verband al geschreven: 'Man liebt uns in Holland zwar nicht, hat auch seine Sorgen wegen eines deutschen Einfalls und rüstet daher mit deutlicher Front gegen Deutschland auf (gegen wen sollte man auch sonst aufrüsten?)'³² Ook de Duitse gezant Zech rapporteerde op 27 oktober 1939 dat de meeste Nederlandse troepen tegen Duitsland stonden opgesteld. Hij concludeerde dat de Nederlanders blijkbaar de Duitsers meer vreesden dan de Britten.³³

In het memorandum dat Von Ribbentrop aan de Nederlandse gezant op 10 mei 1940 overhandigde ter rechtvaardiging van de Duitse aanval op Nederland zat een bijlage van kolonel-generaal Keitel. Hierin schreef de Duitse chef het *OKW* dat de Nederlandse opstelling van het Veldleger eenzijdig naar het Oosten was gericht.³⁴ In een studie van de Nederlandse Generale Staf voor de naoorlogse Enquêtecommissie werd deze conclusie echter tegengesproken. Gewezen werd onder andere op het feit dat het Ie Legerkorps in de Vesting Holland was gestationeerd om een mogelijke Britse landing te kunnen afslaan. Wel onderkende de studie dat er in 1939-1940 meer Nederlandse troepen stonden opgesteld om een mogelijke aanval uit het Oosten te kunnen pareren:

'De conclusie moet dan ook zijn, dat Nederland te allen tijde zijn neutraliteit wilde handhaven. Dat bij de voorbereidingen hiertoe meer troepen met het front naar het Oosten werden ingezet, mag niet worden geweten aan het feit, als zoude Nederland een vijandige houding tegen Duitsland hebben aangenomen, doch zulks was slechts een uitvloeisel van het feit, dat de bedreiging uit het Oosten onnoemelijk veel groter was dan die uit het Westen, terwijl het weerstaan van een aanval aan onze Oostgrens geheel andere eisen stelde dan het tegengaan van een landing op onze kust.'³⁵

Feitelijk was *Concentratie Blauw* echter wel degelijk volledig gericht tegen een potentiële agressor uit het Oosten. Zo werden er bijvoorbeeld vrijwel geen troepen aan de Nederlandse zuidgrens gestationeerd. De opstelling van het Veldleger en de ingerichte linies maakten andermaal duidelijk dat de Nederlandse legerleiding de reële inschatting maakte dat het grootste gevaar van Duitsland te duchten was.³⁶

De Belgen hadden belang bij een sterke verdediging van de Nederlandse zuidelijke provinciën. Op 17 september 1939 meldde de Belgische militair attaché kolonel Diepenrijckx dat als er een krachtige aanval kwam, de Nederlanders Noord-Brabant zouden ontruimen en hun troepen zouden terugtrekken op Zeeland om in contact te kunnen blijven met de Belgische strijd-

krachten. De militaire adviseur van Koning Leopold III, generaal-majoor Van Overstraeten, merkte over dit laatste punt op: 'Je le souhatais, sans oser y croire.'³⁷ Het was de Belgische legerleiding in ieder geval bekend dat het 60 kilometer lange front in Noord-Brabant door slechts één Nederlands legerkorps werd verdedigd.³⁸ De Nederlanders deden echter hun best om de Belgen te overtuigen dat zij de verdediging van de zuidelijke provincies serieus ter hand namen. Van Kleffens liet aan de leden van het Belgische gezantschap begin oktober 1939 weten dat de Nederlandse defensie goed georganiseerd was. De Peel-Raamstelling was al op orde maar het terrein vóór de linie zou ook nog eens worden geïnuundeerd: 'un front extrêmement solide.'³⁹ De Belgische militair attaché liet zich echter niet van de wijs brengen en berichtte op 6 oktober 1939 na een inspectietocht langs de Nederlandse verdedigingslinies dat Noord-Brabant en Limburg slechts zwak werden verdedigd. Zelfs de inundaties maakten vooraansnóg weinig indruk op Diepenrijckx: 'les inondations ne sont que commencées à titre d'essai; les retranchements généralement sommaires; les troupes très étirées (au sud de la Meuse, 2 D.[ivisions] et 2 R.[régiments] Lég.[ère] sur 60 kilomètres!) Le Limbourg n'est gardé que très faiblement; seules les routes sont barricadées.'⁴⁰ Hij concludeerde enkele weken later dat de Nederlanders de Peel-Raamstelling vooral versterkten om de Belgen aan zich te binden: 'la décision de renforcer la valeur de la position du Peel....., montre le souci du haut commandement néerlandais de lier, en cas d'événement, l'action de l'armée hollandaise à celle de l'armée belge.'⁴¹

De Belgen schatten de situatie juist in. In de regeringsopdracht van 9 september 1939 aan Reijnders werd niets vermeld over de verdediging ten zuiden van de rivieren. Tijdens het overleg over het kriegsbeleid had De Geer in dit verband zelfs over een symbolische verdediging gesproken. Bij een overmachtige aanval dienden de Nederlandse troepen zich volledig terug te trekken op de Vesting Holland. In Zuid-Limburg stonden dan ook slechts vijf Nederlandse bataljons opgesteld. Volgens Van Vredenburg, souschef van de afdeling Politieke Zaken op het Ministerie van Buitenlandse Zaken, werd in Limburg slechts schijnweerstand geboden.⁴² Majoor Van de Plassche, bij GS III belast met de contacten met buitenlandse militaire attachés, vertelde op 31 oktober 1939 aan de Britse overste Gibson dat het voor de Nederlanders vanuit militair oogpunt onmogelijk was om de regio Maastricht goed te verdedigen. Door het ontbreken van een overeenkomst met België hoefde Nederland zich volgens hem echter ook niet moreel verplicht te voelen de Belgen te helpen door een krachtige defensie van Zuid-Limburg te organiseren.⁴³

Conclusie

Geconcludeerd moet worden dat er belangrijke verschillen waren tussen het Nederlandse kriegsbeleid in 1914 met die in 1939. Bij de start van de Eerste Wereldoorlog hielden de Nederlanders zowel rekening met een Duitse aanval als met een Britse landing. Bovendien maakte het Veldleger serieus werk van de verdediging van zuidelijk Nederland tegen een mogelijke vijandelijke opmars. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd met *Concentratie Blauw* daarentegen gekozen voor een niet-neutrale opstelling die zich vrijwel volledig richtte op de verdediging van het hart van het land tegen een Duitse invasie, hetgeen niet onopgemerkt bleef voor de buitenlandse waarnemers.

Het Nederlandse buitenlands beleid

De neutraliteitsproclamatie van 3 september 1939 kon op brede instemming rekenen van de

Nederlandse bevolking. De Nederlandse publieke opinie had vóór 1940 feitelijk weinig belangstelling voor de gebeurtenissen over de grens. Het buitenland was voor de meeste Nederlanders ver weg. Termen als apathie of zelfs 'Weltfremdheid'⁴⁴ zijn gebruikt om de houding van de vooroorlogse Nederlanders ten aanzien van het internationale gebeuren te kenschetsen. Ook de Nederlandse politici hadden betrekkelijk weinig interesse voor het buitenlands beleid. In het parlement vonden zelden debatten plaats over de internationale politiek.⁴⁵ Dit gaf de vooroorlogse diplomaten ogenschijnlijk veel bewegingsruimte. Aan de andere kant kon van het Ministerie van Buitenlandse Zaken juist niet al te veel dadendrang of innovatie op het internationale toneel worden verwacht. Het ministerie had van alle Nederlandse departementen het minste aantal medewerkers. In 1940 waren er ongeveer 80 ambtenaren voor Buitenlandse Zaken in Den Haag actief en een vergelijkbaar aantal werkte op een 25-tal gezantschappen in het buitenland. Veel medewerkers hadden een aristocratische achtergrond en ze waren doorgaans langdurig werkzaam in dezelfde functie op het ministerie. De meeste Ministers van Buitenlandse Zaken waren vakministers afkomstig van het departement en zonder politieke binding. Zo was Minister Van Kleffens al vanaf 1922 aan het ministerie verbonden en zat zijn Secretaris-generaal Snouck Hurgronje al sinds 1921 op deze post. Gedurende het interbellum had Buitenlandse Zaken aan invloed verloren door het dominante buitenlandse optreden van Minister-President Colijn en door het feit dat het Ministerie van Economische Zaken de verantwoordelijkheid kreeg over het internationale handelsbeleid. Het werk van het Ministerie van Buitenlandse Zaken beperkte zich tot het politieke en legalistische buitenlands beleid en was tevens, door gebrek aan diplomatieke posten overzee, sterk op Europa gericht.⁴⁶ Het Nederlandse vooroorlogse buitenlands beleid kenmerkte zich door passiviteit en gebrek aan initiatief. De afwachtende houding van de Nederlandse diplomaten sloot nauw aan bij het gevoerde neutraliteitsbeleid, die erop gericht was dat Nederland niet actief zou deelnemen aan de Europese machtspolitiek. Het neutraliteitsbeleid stond niet ter discussie omdat het zich zo had bewezen in het verleden. Al vanaf halverwege de 19e eeuw voerde Nederland een buitenlandse politiek met als uitgangspunt afzijdigheid. Mede hierdoor had Nederland bij alle grote Europese conflicten zijn neutraliteit kunnen bewaren. Neutraliteit was als traditie en anker voor het Nederlandse buitenlands beleid zowel doel als middel geworden.

Pragmatische en idealistische visie

Een aantal auteurs heeft gewezen op de lange termijn trends in het Nederlandse buitenlands beleid. Zo onderscheidt Voorhoeve de maritiem-commerciële, het neutralistische en de internationalistische-idealistische traditie in de Nederlandse diplomatieke geschiedenis.⁴⁷ Anderen, zoals Scheffer en Hamel, stellen dat het Nederlandse nationale belang in de loop der eeuwen het best werd gewaarborgd bij de handhaving van het Europese machts evenwicht. Onderdelen van de Nederlandse op status quo gerichte strategie waren volgens Scheffer een buitenlands beleid van anti-continentalisme, economisch pacifisme, internationale rechtsordering en morele codering.⁴⁸ De twee Nederlandse gezichten naar buiten worden ook wel getypeerd als koopman en dominee. Koopman staat hierbij symbool voor de pragmatische of realistische kant van de Nederlandse buitenlandse politiek, gericht op vrijhandel en economisch gewin. De dominee staat voor het idealistische streven van Nederland naar internationale vrede en rechtsorde. Volgens Porter zijn beide stromingen duidelijk herkenbaar in het Nederlandse buitenlands beleid gedurende de Eerste Wereldoorlog. Het samenspel tussen de pragmatisten en de idealisten zorgde zelfs voor een optimaal resultaat in het handhaven van de neutraliteit. Het ene moment was Nederland pragmatisch en flexibel en gaf het toe aan bepaalde wensen van

de oorlogvoerende buurstaten. Voorbeelden hiervan waren onder ander de economische handelspolitiek van de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij of het laten terugtrekken van Duitse troepen door Limburg in 1918. Het andere moment koos Nederland voor een idealistische benadering door het neutraliteitsbeleid zeer strikt te interpreteren, zoals bij het afsluiten van de Schelde voor Britse oorlogsschepen in oktober 1914.⁴⁹ Ook Schuurisma ziet in het Nederlandse buitenlands beleid van vóór de Tweede Wereldoorlog een combinatie van angst (realisme) en roeping (idealisme).⁵⁰

De pragmatici in de Nederlandse legerleiding waren zich ervan bewust dat Nederland een kwetsbare positie innam. Nederland was immers een klein maar strategisch gelegen land, ingeklemd tussen drie grote mogendheden, in het bezit van een uitgestrekt koloniaal rijk en met wereldwijde economische belangen. Een politiek van neutraliteit was in hun ogen een logische keuze omdat het de enige kans bood om buiten een oorlog te blijven. Het neutraliteitsbeleid diende dus het Nederlandse nationale belang. Of zoals de CHU senator De Savornin Lohman het in januari 1940 verwoordde: ‘We zijn neutraal, doch voor zelfverheffing is evenmin reden als voor vernedering. We zijn neutraal omdat ons belang dit eischt.’⁵¹ Bovendien kan worden geconstateerd dat de Nederlandse opstelling niet afweek van het diplomatieke gedrag van andere kleine Europese staten die onder druk stonden van de oorlogsdreiging. Onderzoek wijst uit dat kleine landen over het algemeen neigen naar een behoedzame politiek van afzijdigheid en inschikkelijkheid ten opzichte van de dominante grote landen. Zo proberen kleine landen bijvoorbeeld met behulp van perscensuur provocaties aan het adres van de grote mogendheden te vermijden, terwijl ook vaak op economisch terrein concessies worden gedaan.⁵² Tot de pragmatici in de Nederlandse legerleiding worden onder anderen de ministers Van Kleffens en Dijkhoorn gerekend.

Bij sommige auteurs bestaat het idee dat in de buitenlandse politiek na de Eerste Wereldoorlog de idealistische stroming de overhand kreeg over de pragmatische stroming. De dominante grote mogendheden legden vanaf de jaren dertig in toenemende mate beperkingen op aan kleine staten. Deze verlamrende afhankelijkheid van het buitenland zou in Nederland, maar ook in andere kleine landen, hebben geleid tot een naïeve vorm van nationalisme waarbij meer de ethische inslag van het neutraliteitsbeleid werd verheerlijkt. Het idee was dat de Nederlandse neutraliteit noodzakelijk was voor het bewaren van het Europese machtsevenwicht. Met andere woorden: een neutraal Nederland leverde een cruciale bijdrage aan de vrede en veiligheid in Europa en was dus in het belang van andere staten. In de ogen van de idealisten had Nederland een missie door het voeren van een buitenlands beleid dat was gebaseerd op internationaal recht waarbij niet het Nederlandse maar het Europese belang voorop stond. Het ‘onzelfzuchtige’ Nederlandse neutraliteitsbeleid kreeg hierdoor een morele lading.⁵³ Prominent woordvoerder van de idealistische neutraliteit was de volkenrechtsgeleerde en voorzitter van de Liberale Staatspartij Telders. Volgens hem was neutraliteit niet alleen een recht maar ook een hoogste opdracht.⁵⁴ Tijdens de mobilisatieperiode werd Nederland door bepaalde politici dan ook neergezet als een vredeseiland en het neutraliteitsbeleid als een plicht tegenover de oorlogvoerende landen. In het bijzonder Minister-President De Geer leek te geloven in het altruïsme van het Nederlandse buitenlands beleid. Zo sprak hij tijdens de algemene beschouwingen in de Eerste Kamer in december 1939: ‘Iedere neutrale Staat, aan welks neutraliteit onbepaald geloofd wordt, is in deze donkere tijd een lichttoren, waarvan redding kan uitgaan. Dit geldt ook en vooral van ons land. Onze neutraliteit is stellig een Nederlands belang, maar zij is meer dan dat: zij is, reeds in het algemeen gesproken, een Europees belang.’⁵⁵

Veel Nederlanders waren er in 1939 van overtuigd dat het neutraliteitsbeleid de beste buitenlandse politiek was die het land kon voeren. Wat zou er echter moeten gebeuren als het neutraliteitsbeleid faalde en het land toch onverhoeds werd aangevallen? Zowel de pragmatici als de idealisten rekenden in dat geval op steun van derden, in het bijzonder het Verenigd Koninkrijk. De oriëntatie op hegemoniale machten buiten het Europese Continent wordt door Scheffer als traditie van het Nederlandse buitenlands beleid genoemd. De Nederlanders waren zich ervan bewust dat sinds de Napoleontische oorlogen de koloniale bezittingen bescherming vonden onder de vleugels van de *Pax Britannica*. Ten aanzien van Nederlands-Indië werd het buitenlands beleid dan ook met de Britten afgestemd en vond er informatieuitwisseling en zelfs militaire samenwerking plaats tussen beide landen. De Nederlanders vertrouwden er echter ook op dat het Verenigd Koninkrijk Nederland in Europa te hulp zou komen als Frankrijk of Duitsland een expansionistische politiek zou voeren. Het idee was immers dat het Britse belang ernstig zou worden geschaad als een andere Europese grote mogendheid Nederland zou bezetten. Formeel bestond er echter geen bijstandverplichting of bondgenootschap tussen beide landen. Niet alleen zou dat in strijd zijn met het Nederlandse neutraliteitsbeleid, het zou ook Duitsland provoceren. Maar het Verenigd Koninkrijk wordt niettemin door verschillende auteurs ook wel de natuurlijkste, stilzwijgende of anonieme bondgenoot genoemd. De alliantie tussen het Verenigd Koninkrijk en Nederland was dus *de jure* niet bestaand maar *de facto* van groot strategisch belang.⁵⁶

De neutraliteit onder druk. Handelspolitiek

De neutraliteitsproclamatie mocht dan mede door de brede maatschappelijke steun een logische stap zijn voor de Nederlandse regering, het daadwerkelijk handhaven van de neutraliteit bleek gedurende de mobilisatieperiode in de praktijk vaak zeer lastig te zijn. Op verschillende terreinen kwam de Nederlandse neutraliteit onder zware druk te staan door de oorlog tussen de Europese grote mogendheden. Zo kwam de Nederlandse handel tussen twee vuren te staan. Het Verenigd Koninkrijk legde Duitsland een blokkade op die ook de Nederlandse handel met zijn grootste buurland belemmerde. Tegelijkertijd eiste Duitsland echter van Nederland een neutrale economische opstelling door de instandhouding van de bestaande handelsvolumes tussen beide landen. Ernst Heldring, vanaf december 1939 directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), vond dat Nederland onder deze Britse en Duitse economische pressie een positie innam van ‘tusschen hamer en aambeeld’.⁵⁷

In de zeeoorlog tussen Duitsland en de geallieerden werden door mijnen en duikboten ook diverse Nederlandse handelsschepen tot zinken gebracht. Omdat de Nederlandse handel met Duitsland de Britse blokkade ondermijnde bestond er echter van geallieerde zijde weinig begrip voor de Nederlandse economische problemen ten gevolge van de oorlog. De Britten ageerden ook tegen het Nederlandse beleid om strategische voorraden, waaronder olie, in de Vesting Holland aan te leggen ter voorbereiding op een mogelijke inval. De Britten vreesden dat Nederland niet lang zou standhouden en dat deze voorraden in Duitse handen zouden vallen.⁵⁸

Nederland was in economisch opzicht van geen enkel land zo afhankelijk als van Duitsland. Tussen 1930 en 1939 was jaarlijks 20 tot 30% van de Nederlandse import afkomstig uit het grote buurland. Duitsland was daarnaast afnemer van vooral agrarische producten die samen jaarlijks tussen de 15 tot 20% van de totale Nederlandse export vormden. De Nederlandse handel met Duitsland leed echter schade door de economische crisis uit het begin van de jaren dertig en door het streven van het Hitler-regime naar autarkie.⁵⁹ Volgens een aantal auteurs was

de economische afhankelijkheid van Duitsland zelfs bepalend voor de Nederlandse buitenlandse politiek. Het Nederlandse neutraliteitsbeleid zou zijn ingegeven doordat het land zich in de Duitse economische invloedssfeer zou bevinden. Om zijn economische belangen te behartigen moest de Nederlandse regering dus wel een appeasementpolitiek tegenover Duitsland voeren. Hierbij wordt onder andere verwezen naar het feit dat de Nederlanders op handelsgebied tal van concessies aan de Duitsers deden.⁶⁰

Het is echter maar de vraag of de kwetsbare economische positie van Nederland tegenover Duitsland bepalend was voor het Nederlandse neutraliteitsbeleid. De Duitsers waren zich er in ieder geval niet van bewust dat Nederland zich binnen hun economische invloedssfeer bevond. Butting, attaché van het Duitse gezantschap in Den Haag, rapporteerde begin januari 1940: 'Damit hängt auch die Frage zusammen, ob es möglich ist, wirtschaftlich von deutscher Seite Holland politisch unter schärfsten Druck zu setzen, in dem man plötzlich jeden Import und Export deutscherseits abriegelt. Diese Möglichkeit muss z.[ur] Zt.[eit] und in absehbarer Zukunft verneint werden, da Holland seinen Bedarf für Import und Export auch ohne Deutschland mit England, Frankreich, Belgien und Amerika einigermassen regulieren könnte.'⁶¹ Benzler, de Duitse consul in Amsterdam, schreef in dezelfde maand dat het Verenigd Koninkrijk de kleine landen als bondgenoten beschouwde in zijn economische oorlogvoering tegen Duitsland. Hierbij speelde voor de Britten het respecteren van de neutraliteit van deze landen volgens hem geen enkele rol. Door een geraffineerde tactiek van intimidatie en afpersing werden de neutrale regeringen en ook bedrijven gedwongen de Britse economische politiek te volgen. Benzler noemde de Britse bemoeienissen met de Nederlandse economie hiervan het schoolvoorbeeld.⁶² Ook Hitler zelf gaf tijdens een bespreking op 23 oktober 1939 met Raeder en Keitel toe dat Duitsland de economische strijd om Nederland al had verloren: 'Führer ist einverstanden, erkennt die Bedeutung des Wirtschaftskrieges neben dem rein militärischen Krieg voll an. Auf Belgien und Holland ist Druck England ausschlaggebend, einen Druck Deutschland nicht möglich ausser Eroberung.'⁶³ Volgens de economisch historicus Klemann werd de Nederlandse vóóroorlogse economische politiek niet gekenmerkt door een pro-Duitse houding. De Nederlandse opstelling was eerder het gevolg van een mengeling van angst voor een mogelijke Duitse agressie en de wens dat de import van onder andere staal en wapens uit Duitsland doorgang kon blijven vinden.⁶⁴

Geconcludeerd kan worden dat het Nederlandse buitenlands beleid niet zozeer werd bepaald door de economische afhankelijkheid van Duitsland maar dat Nederland een handelspolitiek voerde in dienst van zijn neutraliteitspolitiek. Het grote probleem hierbij was om zowel het Verenigd Koninkrijk als Duitsland tevreden te houden.

Neutraliteit onder druk. Luchtoorlog

Naast het handelsbeleid hielden de oorlogvoerende staten ook nauwlettend de neutraliteits-handhaving van het Nederlandse zijn luchtruim in de gaten. De kortste vliegrouete tussen Duitsland en het Verenigd Koninkrijk liep immers boven het Nederlandse grondgebied. Zowel de Duitsers als de Britten waren bang dat de tegenstander de Nederlandse neutraliteit in de lucht zou schenden om van dit voordeel gebruik te kunnen maken. Deze vrees was zeker niet onterecht.

Kort vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog waarschuwde Kirkpatrich, hoofd van de centrale afdeling van het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken, zijn gezant in Den Haag dat volgens militaire inschatting de Nederlanders en Belgen niet in staat waren schendingen van hun luchtruim tegen te gaan. Bland kreeg echter het advies het onderwerp niet ter sprake

te brengen bij de Nederlanders. Als Duitse vliegtuigen gebruik zouden maken van het Nederlandse luchtruim dan was de *R.A.F.* immers vrij om hetzelfde doen.⁶⁵ In de nacht van 3 op 4 september 1939, een half etmaal na de Britse oorlogsverklaring aan Duitsland, wierpen Britse vliegtuigen boven Nederland en Duitsland pamfletten af. Bland verklaarde later op een persconferentie dat hij niet kon geloven dat bij deze operatie het Nederlandse luchtruim was geschonden omdat de *R.A.F.* de strengste instructie had de Nederlandse neutraliteit te eerbiedigen. De Duitse pers schreef dat de Britten al na enkele uren hun verklaring de Nederlandse neutraliteit te respecteren niet waren nagekomen.⁶⁶

De Duitse militaire inlichtingendienst typeerde in de eerste oorlogsmaand het Nederlandse tekort aan luchtafweerbatterijen als catastrofaal. Toen Van Kleffens begin september 1939 bij Zech informeerde of zijn land bereid was om luchtafweergeschut te leveren, gaf de Duitse gezant dan ook een positief advies aan Berlijn: 'Trotz aller Bedenkungen wurde ich es sehr begrüßen, wenn der niederländische Wunsch erfüllt werden könnte. Wie wiederholtes Überfliegen der Niederlande durch englische Flugzeuge zeigen, würde von uns an Holland gelieferte Fla[Flugzugabwehr] eine deutsche vorgeschobene Position gegen het Verenigd Koninkrijk bedeuten.'⁶⁷

De Nederlandse luchtverdediging stond betrekkelijk machteloos tegen de luchtschendingen. De meeste buitenlandse vliegtuigen doorkruisten het Nederlandse luchtruim op een hoogte van 8.000 tot 9.000 meter. Hierdoor bleven ze buiten het bereik van het beschikbare luchtdoelgeschut of van de Nederlandse jachtvliegtuigen, die niet snel genoeg konden klimmen om een succesvolle onderschepping te kunnen uitvoeren. Desondanks kreeg het Nederlandse luchtafweergeschut bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog de opdracht om op alle buitenlandse vliegtuigen te vuren, zelfs al waren ze bij nacht of mist niet zichtbaar en alleen waarneembaar op hun motorgeluid. De Nederlandse krijgsmacht diende immers aan te tonen dat krachtig zou worden opgetreden tegen luchtschendingen. De Nederlandse commandant van de Luchtverdediging, generaal-majoor Best, kwam echter al snel tot de conclusie dat door dit beleid veel munitie werd verspild zonder dat er aanwijsbare resultaten werden geboekt. Bovendien bestond het gevaar van ernstige schade door terugvallende, niet-ontploffte granaten. Ook Reijnders kreeg zijn bedenkingen. Van de 50 beschikbare jachtvliegtuigen was voortdurend de helft in onderhoud. Zowel vliegers als het personeel van het luchtafweergeschut raakten oververmoeid door de vele nachtdiensten. De OLZ vond dat de prioriteit moest liggen bij de verdediging tegen een mogelijke inval en niet bij het optreden tegen neutraliteitsschendingen van het luchtruim.⁶⁸

Op 12 januari 1940 berichtte Best dat hem was gebleken dat bij veel personeel van het luchtafweergeschut de opvatting heerste dat het maar beter was om bij luchtaanvallen dekking te zoeken. Hierdoor werd er ook niet geoefend in het vuren op laagvliegende vliegtuigen. Best keerde zich fel tegen deze defaitistische denkbeelden en beval dat onder alle omstandigheden moest worden gevuld. Één maand later constateerde hij nog weinig verbetering. Op 14 februari 1940 rapporteerde Best dat de paraatheid van de luchtdoelartillerie onaanvaardbaar laag te noemen was. Van de 102 opgestelde zware stukken luchtafweergeschut konden er slechts 59 permanent worden bediend. Op het moment van vuren was er bovendien slechts zelden een officier bij het kanon aanwezig. Het tekort aan officieren werd volgens Best mede veroorzaakt doordat zij voortdurend met verlof waren. Hij stelde dan ook voor om officieren en onderofficieren die eerder al bij de luchtafweer hadden gediend weer terug te plaatsen. Ook wilde hij niet langer dat bepaalde verlopen verleend werden, zoals studieverlof of weermacht-industrieverlof. Dit laatste betrof verlof voor bepaalde beroepsgroepen, waaronder mijnwer-

kers en zeelui.⁶⁹ Generaal Winkelman, de nieuwe OLZ, wees deze voorstellen echter af en vond dat het tijdelijke personeelstekort maar noodgedwongen moest worden geaccepteerd. In de neutraliteitstoestand was het volgens hem ook niet nodig dat alle luchtafweermiddelen doorlopend gevechtsgereed waren.⁷⁰ Op 15 maart 1940 concludeerde Winkelman dat er met voortvarendheid en volharding werd gewerkt aan de luchtverdediging maar dat desondanks de paraatheid tegen luchtschendingen verre van bevredigend was. De snelle uitbreiding van de luchtafweer zorgde ook voor problemen. Er bestond een groot tekort aan personeel en de aanwezige troepen waren veelal weinig geoefend door het gebrek aan instructeurs en instructiemateriaal. Van alle moderne vliegtuigen stonden er minder dan 30 gevechtsgereed, veelal zonder radioapparatuur, voor de inzet ten behoeve van de neutraliteitshandhaving. Zelfs bij volle paraatheid van de luchtafweer en met een groot munitieverbruik bestond er geen noemenswaardige kans om succesvol op te treden tegen het overvliegen op grote hoogte: 'uit het gestelde onder pr.[aragraaf] I valt af te leiden, dat –althans ter handhaving van de neutraliteit– aan de hierbedoelde afweermiddelen geen groote verwachtingen moet worden gehecht. Zij dienen slechts “ter demonstratie” op vlieghoogden, die zonder inspanning voor den schender kunnen worden “overvlogen”.’⁷¹ Winkelman gaf er dan ook de voorkeur aan om de Nederlandse vliegtuigen en vliegers in te zetten voor trainingsvluchten in plaats van paraat te zijn voor de luchtverdediging. Hij was bovendien tegenstander van de nachtelijke inzet van vliegtuigen omdat zij dan gevaar liepen door eigen luchtafweergeschut te worden getroffen.⁷² Eind maart scherpte Winkelman de instructies voor de luchtdoelartillerie verder aan. Om munitieverspilling en slijtage van de geschutslopen tegen te gaan mocht er nog maar één keer worden gevraagd op onzichtbare doelen: 'Afwerend vermogen heeft een dergelijk vuur niet. Dat nu en dan zelfs gevraagd zal worden tengevolge van het op vliegtuigmotorengeronk gelijkend geluid, afkomstig van motorrijwielen of auto's, laat ik nog buiten beschouwing. Het enige resultaat zal zijn, dat het publiek op den duur het vertrouwen in onze luchtdoelartillerie verliest.'⁷³ Twee weken later volgde een volledig verbod voor het vuren op onzichtbare doelen. Alleen luchtafweerbatterijen met zoeklichten hoefden vanaf dat moment 's nachts paraat te blijven.⁷⁴

Ook brachten de Nederlanders juridische wapens in de strijd om het gebrek aan luchtafweer te compenseren. Eind jaren dertig hadden zowel de toenmalige Minister van Buitenlandse Zaken Patijn als Premier Colijn enkele malen de gedachte geopperd om een territoriale luchtgrens in te stellen. Enkele parlementariërs stelden op 15 november 1939 voor de neutraliteit in de lucht slechts op een hoogte van drie of vijf kilometer van toepassing te verklaren. Van Kleffens wees dit idee echter af omdat dit kon leiden tot grootschalige luchtgevechten boven Nederland met alle gevolgen van dien. In een juridische dissertatie uit begin 1940 stond dat Nederland niet verplicht was om iedere luchtschending te verhinderen. Van het land kon immers niet het onmogelijke worden verlangd.⁷⁵

Het laatste middel dat Nederland restte tegen de schendingen van zijn luchtruim was om diplomatiek protest aan te tekenen. In de meest gevallen werd er echter zowel door Berlijn als door Londen botweg ontkend. De Britten antwoordden bijvoorbeeld dat op de dag dat er volgens de Nederlanders Britse vliegtuigen in hun luchtruim waren waargenomen helemaal geen *R.A.F.* vluchten tegen Duitsland hadden plaatsgevonden. Alleen als de bewijzen overduidelijk waren, gaven de Britten als excuus dat het overvliegen per ongeluk was geweest. Op de mededeling dat ook de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken ontzet was over de Britse luchtschendingen, gaf Kirkpatrick eens als reactie dat het vliegen van Britse vliegtuigen door het Nederlandse luchtruim toch veel minder erg was dan van Duitse vliegtuigen. De *Luftwaffe*

gebruikte de luchtschendingen immers om foto's van Nederlandse militaire installaties te nemen om een aanval tegen een neutraal land mogelijk te maken.⁷⁶

Ook de Duitsers ontkenden in de meeste gevallen gewoon de luchtschending of gaven de schuld aan Britse vliegtuigen. Zo overhandigde de Nederlandse gezantschapsraad in Berlijn, Boetzelaer van Oosterhout, eind september 1939 een protestnota op het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken: 'Fürst Bismarck [hoofd van de Politieke Afdeling] wilde de zaak ophelderen. Hij had immers persoonlijk kunnen constateren dat dien zelfde morgen weer "confetti" was gestrooid door Britse vliegtuigen. "Waarom is er in Nederland niet geschoten?" vroeg Fürst Bismarck!..... Ik meen deze wel wat tactlooze vraag niet onvermeld te laten, aangezien hieruit weer duidelijk blijkt dat op de Duitse mentaliteit een schot uit een vuurmond, ook al is het geen treffer, meer indruk maakt dan een bezoek aan het Auswärtige Amt.'⁷⁷ Hitler gaf op 22 november 1939 de instructie dat iedere Nederlandse beschuldiging van schending van zijn luchtruim door Duitse toestellen dat niet gestaafd kon worden met wrakstukken of door andere bewijzen ten stelligste moesten worden ontkend. De Nederlandse gezant in Berlijn, Van Haersma de With, vroeg zich eind februari 1940 in een brief aan Van Kleffens af of het nog wel zo verstanding was om zich bij de Duitsers te beklagen over luchtschendingen van onbekende vliegtuigen. Ook de Nederlandse pers diende in dit opzicht terughoudend te zijn. De Duitsers ontkenden bijna zonder uitzondering elke schending en trokken de conclusie dat het dus wel Britse vliegtuigen moesten zijn geweest die de Nederlanders vrij hadden laten overvliegen. Duitsland bouwde volgens de Nederlandse gezant op die manier een dossier op die het, op een voor hem nuttig moment, Nederland voor de voeten kon werpen.⁷⁸ Van Haersma de With kreeg gelijk want op 28 maart 1940 gingen de Duitsers in de tegenaanval. Zij overhandigden een lijst van 65 Britse luchtschendingen van het Nederlandse luchtruim tussen 14 februari en 24 maart 1940. De Nederlandse diplomaten kregen te horen dat de lijst nog niet eens volledig was en dat veel van de schendingen eerst aan Duitse vliegtuigen waren toegeschreven. Volgens de Duitsers bewees dit dat er voor de Britten geen enkele remming bestond om bewust en systematisch via het Nederlandse luchtruim Duitsland aan te vallen.⁷⁹ Best ontkende de Duitse beschuldiging met klem. Volgens zijn informatie waren er in de eerste drie maanden van 1940 met zekerheid 63 Duitse, zes Britse en twee Franse schendingen van het Nederlandse luchtruim vastgesteld. Hij concludeerde echter ook dat de Duitsers stelselmatig materiaal aan het verzamelen waren om de Nederlanders er van te kunnen beschuldigen dat zij niet bij machte waren het overvliegen van Britse toestellen te beletten: 'Engeland erkent aldus niet langer de rechten der neutralen; Deutschland behoeft dit dus voortaan ook niet meer te doen en kan zich volkomen gerechtigd en verplicht achten de "bescherming" van Nederland op zich te nemen. (referte optreden tegen Denemarken en Noorwegen op 9 april j[ongst].l[eden]).'⁸⁰

Geconcludeerd moet worden dat de Nederlandse luchtverdediging volstrekt niet in staat was de neutraliteit in de lucht te handhaven. Zowel de geallieerden als de Duitsers waren zich bewust van dit Nederlandse onvermogen en maakten er dan ook misbruik van. Dit ondermijnde de geloofwaardigheid van de Nederlandse gewapende neutraliteit en vergrootte de kans dat het land zou worden betrokken in het conflict tussen de geallieerden en Duitsland.

Neutraliteit onder druk. Spionage

Een ander probleem voor Nederland bij het handhaven van de neutraliteit was het feit dat het land gedurende de mobilisatietijd een broeinest van spionage was. De Duitse en geallieerde inlichtingendiensten waren zeer actief in Nederland. Fabius, het hoofd van GS III in 1940,

noemde Nederland een paradijs voor spionnen omdat er gemakkelijk aan inlichtingen te komen was:

‘De eigenschap van het Nederlandsche volk (mededeelzaamheid) speelde ons groote parten. Praten en nog eens praten als vischvrouwen. Een Duitscher heeft zich tijdens de bezetting daar als volgt over uitgelaten; Men behoeft nooit veel moeite te doen om ergens achter te komen, als men zijn oor te luisteren legt, dan hoort men alles en een Engelschman van de Intelligence Service zeide mij persoonlijk: Als Engelschman komt men in Nederland alles ongevraagd te weten.’⁸¹

De Nederlandse majoor Van de Plassche van de militaire inlichtingendienst beklaagde zich tegenover de Britse militair attaché Gibson dat zelfs bij de leden van het diplomatieke korps geheimen niet veilig waren.⁸² Eind april 1940 liet Jan van Voorst tot Voorst een geheime instructie aan de Nederlandse officieren uitgaan over het gevaar van spionage. Hij schreef dat was gebleken dat officieren op verlof militaire geheimen deelden met hun echtgenotes: ‘Hieruit bleek, dat vele officieren thuis hun mond niet konden houden en aan totaal ongemotiveerde nieuwsgierigheid in hun gezin niet voldoende weerstand wisten te bieden.’⁸³

Het feit dat Nederland een geliefd operatiegebied voor spionnen was, werd ten dele ook veroorzaakt door de opstelling van de Nederlandse militaire inlichtingendienst zelf. De OLZ en de regering toonden weinig belangstelling voor de werkzaamheden van GS III, die daardoor heel zelfstandig kon opereren. Omdat de Nederlandse geheime dienst over weinig eigen middelen beschikte, werd in 1939-1940 hetzelfde systeem gehanteerd als in de Eerste Wereldoorlog. In plaats van activiteiten van buitenlandse agenten tegen te gaan werden deze veelal gedoogd in ruil voor de tegenprestatie dat de Nederlanders konden meedelen in hun gegevens. Illustratief hiervoor is dat de Tsjechische inlichtingendienst na de Duitse bezetting van Praag tegen een geringe vergoeding zijn diensten aanbood aan Nederland. De Nederlanders schoven het aanbod door naar de Britten onder voorwaarden dat Nederland ook van de inlichtingen mocht profiteren.⁸⁴ In het bijzonder werden de activiteiten van de Britse geheime dienst vrijwel niets in de weg gelegd door de Nederlanders. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939 was generaal-majoor Van Oorschoot hoofd van GS III. Hij was getrouwd met een Britse en was uitgesproken anti-Hitler. Tussen de Britse en Nederlandse geheime diensten vond dan ook met regelmaat uitwisseling van militaire gegevens plaats. Zo bood het Verenigd Koninkrijk Nederland in september 1939 kosteloos af luisterapparatuur tegen vliegtuigen aan onder voorwaarde dat zij mochten meeluisteren. De Britten zouden hierdoor de beschikking krijgen over een vooruitgeschoven luchtafweerpost aan de Duits-Nederlandse grens. De Nederlanders wilden dit voorstel niet botweg weigeren maar vonden na enig onderzoek de apparatuur niet bruikbaar.⁸⁵ GS III onderhield ook met de Belgische en Franse militaire inlichtingendiensten een vaste verbinding.⁸⁶ Met de Duitse geheime dienst bestond daarentegen vrijwel geen contact. De Duitse agenten opereerden juist teruggetrokken en zo veel mogelijk buiten het zicht van de Nederlandse autoriteiten. Daar hadden de Duitsers ook voldoende reden toe want hun inlichtingendiensten waren zeer actief en diep geïnfiltrerd in de Nederlandse samenleving.⁸⁷

De geheime samenwerking van GS III met de geallieerde en de Belgische militaire inlichtingendiensten was moeilijk te verenigen met het officiële Nederlandse neutraliteitsbeleid. Dieptepunt van de geheime oorlog op Nederlands grondgebied gedurende de mobilisatieperiode was het Venlo-incident. Op 9 november 1939 vielen twee Britse agenten van de *Intelligence Service* die in Nederland waren gestationeerd in een valstrikt van de *Gestapo*.

Onder het mom dat zij hoge Duitse militairen zouden ontmoeten die een coup tegen Hitler voorbereidden, werden de twee Britten naar een café vlak bij de Duitse grens gelokt. Van Oorschot was van de ontmoeting op de hoogte en had zijn medewerker luitenant Klop als waarnemer meegestuurd. Toen de drie bij het café aankwamen werden zij verrast door een Duitse overvalwagen met SS-ers die plotseling de grens met Nederland overstak. Bij het vuurgevecht werd de Nederlander gedood en de twee Britse agenten gevangen genomen. Het feit dat Klop bij de zaak was betrokken leverde voor de Duitsers het bewijs dat de Nederlandse en Britse militaire inlichtingendienst nauw met elkaar samenwerkten. De Nederlandse regering was geschokt door het Venlo-incident. Van Oorschot werd ontslagen en vervangen door luitenant-generaal Fabius, die in de Eerste Wereldoorlog ook hoofd van GS III was geweest. De regering wilde bovendien de militaire inlichtingendienst verbieden om nog langer contacten te onderhouden met buitenlandse agenten. De medewerkers van GS III vonden echter de wens van de regering onuitvoerbaar omdat zij dan niet meer aan waardevolle inlichtingen konden komen. De verbindingen met de geallieerde en Belgische militaire inlichtingendiensten bleven dus voortbestaan.⁸⁸ In het memorandum dat Von Ribbentrop op 10 mei 1940 overhandigde aan de Nederlandse gezant stond onder andere de beschuldiging dat de Britse en Nederlandse geheime diensten met elkaar samenwerkten. Zoals Van Kleffens al had gevreesd, gebruikten de Duitsers het Venlo-incident een half jaar later als rechtvaardiging voor hun inval.⁸⁹

De Duitse visie op het Nederlandse buitenlands beleid

Hoe keken de Duitsers tegen het Nederlandse buitenlands beleid aan? Over het algemeen kan gesteld worden dat zij beseften dat de meeste Nederlanders een afkeer van het Nazi regime hadden en dat het land door zijn overzeese bezittingen altijd een pro-Britse koers zou varen. Uit tal van rapportages blijkt dat de Duitsers zich bewust waren van het bestaan van de speciale strategische relatie tussen Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Beide landen waren door hun koloniale belangen in Azië nauw met elkaar verbonden. Zo berichtte het Duitse gezantschap in 1938 over het Nederlandse buitenlands beleid dat het land weliswaar ernaar streefde neutraal te blijven maar als het er op aan kwam voor het Verenigd Koninkrijk zou kiezen: ‘Holland kann keinesfalls gegen England kämpfen.....entspricht der Linie, welche die holländische Außenpolitik seit den napoleontischen Kriegen bis heute ständig angehalten hat und er findet seine logische Begründung nicht nur in ideologischen Gesichtspunkten, sondern in der sehr realen Rücksicht auf den großen Kolonialbesitz in Indien, der verloren ist, sobald England zum Feind wird.....Holland wird zwar alles darauf setzen, in einem West-europäischen Konflikt Neutral zu bleiben, aber wenn das nicht gelingt, so drängen die Verhältnisse Holland unwiderstehlich auf die Seite Englands.’⁹⁰ Hitler onderkende de koloniale dimensie van het Nederlandse buitenlands beleid. In een gesprek half augustus 1939 met de Italiaanse Minister van Buitenlandse Zaken Ciano over de politieke situatie in de wereld stelde hij dat Nederland neutraal was uit angst dat zijn praktisch onverdedigbare Aziatische bezittingen door Japan zouden worden bezet.⁹¹

De Duitse gezant in Den Haag, Zech, berichtte veelvuldig dat de Nederlandse blik sterk op het Westen was gericht. De Nederlandse mentaliteit met zijn individualisme, vrijheidsdrang en vrijhandel leek meer op die van de Britten dan die van de Duitsers. De Nederlanders voelden zich naar de mening van Zech ook meer verwant met de Britse democratische staatsvorm dan met het autoritaire Duitse regime. Het was de Duitsers ook bekend dat Koningin Wilhelmina een grote afkeer voor het nationaal-socialisme had. Volgens Zech gold de top van het

Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken, onderwie Van Kleffens en Snouck Hurgronje, als anglofiel. Daarnaast beoordeelde hij ook de Nederlandse pers als doorgaans anti-Duits. Hij weet dit onder andere aan de grote invloed van Joden en Duitse bannelingen: ‘Die niederländische Politik ist scheinbar klar abgegrenzt gegen Deutschland wie gegen England und Frankreich, doch zugleich geistig, politisch und wirtschaftlich dem europäischen Westen stark verbunden.’⁹² De Duitse waarnemers waren ook niet onder de indruk van de idealistische retoriek waarmee de Nederlanders hun neutraliteitsbeleid motiveerden. Zech schreef in zijn memoires dat Nederland weinig andere keus restte dan het voeren van een neutraliteitspolitiek:

‘Die geografische Lage Hollands und seiner überseeischen Besitzungen zwingt das Land zu einer Politik guter Nachbarschaft mit den beiden Rivalen, Deutschland und England. Einer engeren Anschluß an eine der beiden Großmächte ist nicht möglich; an England nicht, weil die lange, durch keinerlei natürliche Hindernisse geschützte Ostgrenze einen deutschen Einfall immer als die am unmittelbarsten drohende und am schwersten abzuwehrende Gefahr erscheinen lässt; und an Deutschland nicht, weil die Kolonien, in denen in normalen Zeiten die Wurzeln holländischer Kraft und holländischen Reichstums liegen, im Ernstfall dem Zugriff durch die Engländer ungeschützt preisgegeben sind. So war die Politik der Neutralität, auf die das Land auch als Tradition aus früherer Zeit viel zu gute tat, weniger ein Gegenstand der freien Wahl, als ein Zwang der geografischen Lage.’⁹³

De Duitse gezant benadrukte daarnaast het pragmatisme achter de Nederlandse buitenlandse politiek. Hij berichtte begin 1939 dat de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken Patijn voor het parlement had verklaard ten aanzien van de Volkenbond verplichtingen: ‘daß die Selbständigkeitspolitik keinerlei Festlegung bedeutet und es jeweilig freiläßt nach den eigenen Interessen und gegebenen Fall zu entscheiden, ob man neutral bleibt oder nicht.’⁹⁴ Ook andere Duitsers wezen op het opportunistische karakter van het neutraliteitsbeleid:

‘Neutralität ist heute gleichbedeutend mit Unabhängigkeit und Selbständigkeit: unabhängig von Verpflichtungen und Bindungen einer Allianz, dafür kluge Beschränkung auf die Wahrnehmung eigener Interessen. Selbständig in seinen Entschlüssen, in der Absicht, sich nicht im voraus einseitig festlegen zu lassen, um im Ernstfalle nach eigenem Interesse handeln zu können, d.[as] h.[eisst] auch, sich den Bundesgenossen selbst zu wählen.’⁹⁵

Voor de Duitsers bestond er geen twijfel over dat als Nederland zijn neutraliteitsbeleid zou opgeven het land voor de geallieerden zou kiezen: ‘Die Gefahr aber bleibt bestehen, daß im weiteren verlauf des Krieges die beiden Kleinen [Nederland en België] stärker zueinander getrieben werden und über Belgien die erstrebte aktive Selbständigkeitspolitik auch die Niederlande politisch und wirtschaftlich dem europäischen Westen weiter nähert. England und Frankreich suchen diese Tendenz seit langem beharrlich zu stärken.’⁹⁶ De Duitse interpretatie van het Nederlandse buitenlands beleid was dus dat Nederland uit opportunisme de handen vrij wilde houden. Wat Nederland voor de Duitsers tot een onzekere factor maakte was dat het niet zeker was dat de Nederlanders zouden vasthouden aan hun neutraliteitsbeleid. Zij hadden niet voor niets vóór de oorlog altijd geweigerd om hun neutraliteit bij verdrag te laten vastleggen.⁹⁷

Begin augustus 1939 was Zech samen met zijn collega uit Brussel, Von Bülow, in Salzburg uitgenodigd bij Von Ribbentrop. Omdat de oorlog zou kunnen uitbreken wilde de Duitse

Minister van Buitenlandse Zaken van zijn gezanten weten wat hun visie was op het buitenlands beleid van Nederland en België. Beide diplomaten verzekerden dat hun gastlanden neutraal zouden willen blijven bij een grootschalige Europees conflict. Gedurende de mobilisatieperiode bleef Zech vertrouwen houden in de neutraliteitswil van Nederland. Zo rapporteerde hij begin 1940 dat Nederland door de oorlog onder zware druk stond. Met oog op het eigen belang streefde Nederland ernaar door een strikte neutraliteitspolitiek uit de strijd van de grote mogelijkheden te blijven en de economische schade van de oorlog tot een minimum te beperken. Zech achtte het daarom ook onwaarschijnlijk dat de Nederlanders op dat moment besprekingen voerden met de Franse of Britse Generale Staf. In zijn memoires uit februari 1941 verzetten Zech zich ook sterk tegen het idee dat de Duitse inval gerechtvaardigd was omdat de Nederlanders niet neutraal genoeg geweest waren. De verwijten in Von Ribbentrops memorandum van 10 mei 1940 waren volgens Zech onbewezen en slechts gebaseerd op oncontroleerbare meldingen van agenten.⁹⁸

Zech was echter niet al te invloedrijk in Berlijn. Hij was al vanaf januari 1928 gezant in Den Haag en gold als een representant van de oude Pruisische elite. In Duitse regeringskringen stond hij bovendien niet bekend als een overtuigde nazi-aanhanger. Zech schreef naderhand in zijn memoires dat hij er niet in slaagde het wantrouwen bij de Duitse legerleiding over de Nederlandse opstelling in de oorlog weg te nemen: ‘

Solange ich Gesandter im Haag war, hat der deutsche Generalstab die völlig irrig, aber durch nichts zu erschütterende Ansicht vertreten, dass zwischen den leitenden militärischen Stellen Englands und Hollands Fühlung bestehe. Als der sehr kluge Militär-Attaché, Major von Pappenheim im seinen Dienst im Haag antrat, habe ich ihm die Beziehungen Hollands zu seinen Nachbarstaaten und ganz besonders zu England eingehend geschildert. Im niederländischen Generalstab, wo man die Ansichten unserer militärischen Stellen über das Verhältnis Hollands zu England kannte, war Herr von Pappenheim dann noch im Einzelnen auseinandergesetzt worden, dass und warum von einer Zusammenarbeit zwischen niederländischem und englischem Militär keine Rede sei. Pappenheim berichtete über die Mitteilungen, die ihm im Generalstab gemacht worden waren, nach Berlin, fügte seinem Bericht aber die Worte hinzu: “Ueberzeugt haben mich diese Ausführungen nicht”. Als ich ihn fragte, ob er irgend einen Anhaltspunkt für seine Skeptizismus habe, verneinte er dies, sagte aber, als Generalstabsoffizier sei er darauf erzogen worden, sich auf den Standpunkt der Gegenseite zu stellen. Wenn er sich in die Lage des niederländischen Generalstabschefs versetzte, so würde er sich direkt pflichtvergessen vorkommen, wenn er nicht mit den Engländern zusammenarbeitete.”⁹⁹

Zech schreef overigens ook in zijn memoires dat door de oorlogsdreiging en de alarmeringen gedurende de mobilisatieperiode hij het te rechtvaardigen vond als de Nederlanders contact hadden gezocht met de geallieerden.

De Duitsers zagen het Nederlandse neutraliteitsbeleid als een pragmatische, zelfs opportunistische politiek met als doel om zo veel mogelijk handelingsvrijheid te houden. Tegelijkertijd beseftte de Duitse legerleiding dat Nederland mentaal, cultureel en politiek nauw verbonden was met het Verenigd Koninkrijk. In militair-strategisch opzicht was door het koloniale bezit zelfs sprake van een Nederlandse afhankelijkheidspositie ten opzicht van het Verenigd Koninkrijk. Voor Duitsland was de Nederlandse neutraliteit dus een onzekere factor waarop niet kon worden vertrouwd. De Duitsers vreesden dan ook permanent dat Nederland vrijwillig of onder druk zou kunnen besluiten openlijk of in het geheim toe te treden tot het geallieerde kamp.

De geallieerde visie op het Nederlandse buitenlands beleid

Ook de geallieerden volgden het Nederlandse buitenlands beleid met argusogen. De meeste diplomatieke berichten maakten melding dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk steunde. Zo verklaarde Colijn op 19 oktober 1939 aan een Britse vertegenwoordiger bij de Volkenbond dat 90% van de Nederlanders pro-geallieerd zou zijn.¹⁰⁰ Dit betekende volgens de geallieerde waarnemers echter niet dat de Nederlandse regering bereid was zijn neutraliteitspolitiek te verlaten. De Britse gezant Bland rapporteerde bij zijn terugblik over 1939: 'Dutch foreign policy was dominated to such an extent by the dual desire to maintain neutrality and independence that the government appeared to be almost perified with fear.....Unlike 1914, there were in 1939 comparatively few influential Dutchmen prepared to back Germany rather than England, but the government were more anxious to avoid offending Germany than to reveal their true feelings toward England and France.'¹⁰¹ De Britse legerleiding vond het frustrerend dat Nederland zo hardnekkig vasthield aan zijn neutraliteitsbeleid en bijvoorbeeld weigerde om gezamenlijke militaire stafbesprekingen te houden. Gezien de grote Duitse dreiging beschouwden de meeste Britten de Nederlandse politiek als naïef en gedoemd om te mislukken. Het Britse onbegrip over de Nederlandse opstelling in het conflict verwoordde Bland in een bericht van eind januari 1940:

'Strict neutrality remains as strongly as ever the keystone, although it may one day become a millstone, of Dutch foreign policy. It seems to be regarded as a panacea for all ills and as best weapon for sterilising the German invasion bogey. Although the great majority of Dutchmen realise in their heart of hearts where their true interest are placed in an emergency and on which side their sympathies lie, years of uninterrupted peace and the inherent desire of personal gain have the effect of making people in this country close their eyes instinctively to the realities of an unpleasant prospect. And whenever the spectre of war appears to get nearer, it is always the neutrality drug which is taken out of the cupboard to give confidence and lull the nation into a sense of security.'¹⁰²

De grootste vrees die de geallieerden ten aanzien van het Nederlandse buitenlands beleid hadden was dat de Nederlanders hun neutraliteit juist tegenover Duitsland niet zo strikt zouden handhaven. Het werd door de Britten en de Fransen niet denkbeeldig gevonden dat Nederland, als gevolg van zware Duitse druk, een deel of zelfs zijn hele grondgebied zonder slag of stoot zou afstaan. Een dergelijke opstelling werd naderhand ook wel de 'Deense optie' genoemd naar de passieve houding van de Deense regering tegenover de Duitse inval. De Denen boden op 9 april 1940 vrijwel geen weerstand tegen de Duitse invasiemacht en capituleerden na slechte enkele uren. Wanneer ook de Nederlandse regering zou besluiten tot de Deense optie, dan zouden de strategische belangen van de geallieerden ernstig geschaad worden.

Direct na het uitbreken van de oorlog maakten de geallieerde diplomaten in Den Haag melding van de mogelijkheid dat de Nederlanders niet hun gehele grondgebied zouden verdedigen tegen een Duitse aanval. De Franse gezant De Vitrolles meldde al begin september 1939 dat de Britten geloofden dat de Duitsers zonder tegenstand het oosten en zuiden van Nederland zouden bezetten, terwijl het Nederlandse leger zich zou terugtrekken in de Vesting Holland. Hijzelf dacht echter dat de Nederlanders zich wel tegen een dergelijke Duitse operatie zouden verzetten.¹⁰³ De Franse militaire inlichtingendienst berichtte één maand later dat de Nederlanders een te kleine troepenmacht bezaten om hun hele grondgebied te kunnen verdedigen. Het *Deuxième Bureau* sloot daarom zelfs een akkoord tussen Nederland en Duitsland niet uit. De Duitsers zouden daarbij de Vesting Holland met rust laten terwijl de Nederlanders

de Duitse bezettingsmacht ten zuiden van de rivieren niet zouden aanvallen.¹⁰⁴ Eind oktober 1939 rapporteerde Bland aan Halifax dat hij er zeker van was dat Nederland zich wilde verzetten tegen elke Duitse inval, ondanks het feit dat dit verzet niet lang vol te houden was. Maar hij sloot ook de mogelijkheid niet volledig uit dat de Nederlanders, uit angst voor een volledige Duitse bezetting van het hele land, op een schending van hun neutraliteit ingeval van een doortocht van Limburg, enkel een formeel protest zouden laten horen.¹⁰⁵

De diplomatieke rapportages uit Den Haag beïnvloedden de mening in regeringskringen in Londen en Parijs. De Franse Secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, Léger, vreesde eind oktober 1939 dat Nederland zich onder Duits protectoraat zou stellen.¹⁰⁶ Bullitt meldde twee weken later aan Washington dat hij van de Franse Premier Daladier had gehoord dat de Duitsers enige tijd terug de Nederlanders hadden benaderd met het voorstel dat de Nederlanders de Vesting Holland mochten behouden als de Duitsers de rest van het land, na geveinsde weerstand van het Nederlandse leger, konden bezetten. De Duitsers zouden dit deel van Nederland gebruiken in de luchtoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk:

'He [Daladier] had been shocked, however, to receive information from the Netherlands which indicated that instead of playing the heroic roll which she might reasonably be expected to play in view of the great past of the Dutch people, the Queen of the Netherlands favoured handing over the country, except the small quadrilateral referred to above [Rotterdam-Den Haag-Haarlem-Amsterdam], to Germany in order that the Dutch army might not have to fight.....Such an action on part of the Queen of the Netherlands would be a blow to the cause of international decency in the world and a moral defeat for civilized men everywhere.'¹⁰⁷

In Brussel circuleerden soortgelijke geruchten. De Amerikaanse militair attaché Brown hoorde van het verhaal dat de Duitsers een vrije doorgang voor hun troepen door Nederland eisten onder het dreigement dat anders Amsterdam zou worden gebombardeerd. Ondanks het feit dat de Nederlandse gezant in Brussel, Harinxma thoe Slooten, het ontkende dacht Brown dat het bezoek van de Belgische Koning Leopold III aan Wilhelmina op 7 november 1939 verband hield met een Duits ultimatum aan Nederland.¹⁰⁸ Naar aanleiding van zijn reis naar Den Haag liet Leopold III ontvallen dat hij twijfels had gekregen over de Nederlandse wil om zich tegen een mogelijke Duitse aanval te verzetten. De Belgische ambassadeur in Berlijn, Davignon, berichtte omstreeks de jaarwisseling dat hoge Duitse militaire officials de overtuiging hadden dat er met Nederland wel te onderhandelen was over de schending van zijn grondgebied. De Nederlanders zouden een voorkeur hebben voor het sluiten van een compromis met de Duitsers waardoor zij zich konden beperken tot het voeren van een symbolische verdediging: 'J'ai considéré de mon devoir d'indiquer dans mes rapports et notes l'opinion que j'ai entendue de très bonne source allemande et d'après laquelle une invasion de la Hollande ne présentait guère de difficultés, que la résistance de nos voisins du Nord serait plutôt de façade, que le Reich comptait même sur des complaisances aux Pays-Bas.'¹⁰⁹ Ook in het Verenigd Koninkrijk maakte men zich zorgen over de Nederlandse opstelling. Begin 1940 vertelde de Britse Assistent-onderminister van Buitenlandse Zaken William Strang aan de Belgische ambassadeur Cartier dat de opvatting leefde in de kringen van de NSB dat Nederland geen weerstand zou bieden aan een Duitse aanval. De Britse autoriteiten twijfelden er echter niet aan dat Nederland klaar was om zich krachtig tegen een Duitse inval te verzetten. Bovendien hadden de Nederlanders al diverse malen aangegeven dat ze na een Duitse aanval de hulp zouden inroepen van de geallieerden. Aan de andere kant berichtte Bland in dezelfde periode dat het hem ongewis was of Nederland zich zou verdedigen.¹¹⁰

Niet alle buitenlandse waarnemers twijfelden over de Nederlandse opstelling. De leden van het Amerikaanse gezantschap in Den Haag hadden meer vertrouwen in de weerstandswil van de Nederlanders. De Amerikaanse gezant Gordon rapporteerde eind 1939:

‘All in all, the present Dutch character, as exemplified by the ordinary officer and private soldier, appears to be far from martial. There is no denying the countervailing fact that the Dutch are stubborn and tenacious, and if invaded by an enemy as uncompromising and ruthless as the present Nazi regime, the spirit of their ancestors who threw off the Spanish yoke, and of the illustrious De Ruyter, may yet find a strong resurgence. However, as indicated above, the means and methods of converting this imponderable into something of effective value, are unfortunately highly problematical.’¹¹¹

Desondanks werd het gerucht over de vermeende twijfelachtige Nederlandse houding tegenover een Duitse inval in de Amerikaanse perskringen besproken. De Nederlandse gezant in Washington Alexander Loudon waarschuwde voor de ernstige gevolgen die deze discussie kon hebben voor sympathie die er in Amerikaanse publieke opinie bestond voor Nederland. Zijn telegram van 29 november 1939 meldde:

‘Ik wordt bij herhaling onderhouden over gerucht omtrent ook steeds in de pers vermeld meningsverschil in boezem Nederlandsche Regeering: enkele ministers zouden met steun van Hare Majesteit de koningin geneigd zijn geen militair verzet te bieden tegen Duitschen inval en desnoods aan drang voor vliegtuigen en marinebasis toe te geven.’¹¹²

Van Kleffens was dus goed op de hoogte van de internationale twijfels over de Nederlandse neutraliteit. Hij was daar zeer verbolgen over omdat hij beseftte dat hierdoor het prestige en de integriteit van zijn land in het geding waren.¹¹³ De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken probeerde dan ook het verhaal te ontzenuwen. Begin december 1939 schreef Bland dat Van Kleffens verbitterd, en ook meer opgewonden dan normaal, aan hem had verteld dat de Franse suggestie dat er invloedrijke fracties in de Nederlandse regering aandrongen om toe te geven aan de Duitse druk van een invasie op geen enkele waarheid berustte. Aan Nemry liet Van Kleffens weten dat dit hardnekkige gerucht in Parijs was geboren. De Nederlanders zaten er erg mee in hun maag omdat het aanleiding was tot veel vragen van de Amerikaanse pers.¹¹⁴ Begin 1940 had Van Kleffens genoeg van het aanhoudende gerucht en besloot hij publiekelijk in de tegenaanval te gaan. De Nederlandse Regeringspersdienst verspreidde op 6 januari 1940 het volgende bericht:

‘Sedert eenigen tijd worden in buitenlandsche persorganen tendentieuze berichten omtrent Nederland verspreid, in dier voege dat twijfel wordt gewekt aan Nederlands vastbeslotenheid om zich met alle krachten waarover het land beschikt tegen elke buitenlandsche aanval te verweren. Naar aanleiding hiervan zij nogmaals verklaard, ter voorkoming van alle misrekening en ter wegneming van verder misverstand, dat over Nederland’s onaantastbaarheid niet te onderhandelen valt, en dat elke aanrander van het Nederlandsche grondgebied den meest hardnekkigen weerstand onzer wapenen zal ontmoeten, van welke zijde de aanval ook moge komen.’¹¹⁵

Ook de Nederlandse diplomaten en militairen kregen de opdracht het gerucht te ontkennen. De Nederlandse gezant Michiels van Verduynen meldde aan Halifax op 8 januari 1940 dat het juist Duitse agenten in Nederland waren die het idee verspreidden dat, als de Duitsers door Maastricht zouden trekken, er geen reden was voor de Nederlanders om zich te verzetten. Met de declaratie van de Nederlandse regering was nu duidelijk gemaakt dat het land zich tegen

iedere inbreuk van zijn neutraliteit zou optreden.¹¹⁶ De Belgische militair attaché Diepenrijckx berichtte op 14 januari 1940 dat generaal-majoor Alting von Geusau, commandant van het Nederlandse Ie LK, tegenover hem nadrukkelijk had ontkend dat de Nederlanders pacifisten waren die weinig zin hadden om te vechten en de voorkeur gaven aan onderhandelingen. Volgens de generaal was de integriteit van het Nederlandse grondgebied geen onderwerp van onderhandelingen en wie anders beweerde had geen oog voor de Nederlandse geschiedenis.¹¹⁷ Het tegenoffensief van Van Kleffens had enig effect. Op 23 februari 1940 vertelde de Belgische Minister van Buitenlandse Zaken Spaak aan de Franse ambassadeur Bargeton dat hij tevreden was over de Nederlandse declaratie. Hij had ook geen andere aanwijzing dan dat de Nederlanders zich energiek zouden verdedigen tegen een aanval. De Belgische ambassadeur Cartier meldde dat de Nederlandse verklaring van 6 januari 1940 veel indruk maakte in het Verenigd Koninkrijk. Ook bij de Duitse militaire inlichtingendienst bestond er begin 1940 minder twijfel over de vraag of Nederland zich wel tegen een inval zou verzetten dan enkele maanden eerder.¹¹⁸

Toch bleven de buitenlandse waarnemers tot aan de Duitse inval op 10 mei 1940 twijfel houden over de vraag of de Nederlanders hun neutraliteit zouden verdedigen tegen een Duitse doortocht of een beperkte aanval op slechts een deel van het Nederlands grondgebied. GS III meldde eind januari 1940 dat er in Duitsland nog steeds geluiden klonken dat de Nederlandse legerleiding geen bezwaar zou maken tegen een Duitse doormars door de zuidelijke provincies. Volgens het rapport was dit gevaarlijk omdat het Duitse volk hierdoor een te onschuldige voorstelling kreeg van een opmars door Nederland en omdat het aanleiding was tot een verhevigd internationaal wantrouwen tegen Nederland. Volgens de Nederlandse militaire inlichtingendienst was de bron van deze geruchten de Duitse politieke leiding, die hiermee de twijfelende militairen probeerden te overtuigen die in november 1939 nog tegen een Duitse aanval op neutrale landen waren geweest.¹¹⁹

Maar ook aan geallieerde zijde was na de declaratie van 6 januari 1940 nog niet iedereen overtuigd van de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteit. De Franse militair attaché in Brussel, generaal Laurent, zei op 27 februari 1940 tegen Capelle, de secretaris van Leopold III, dat er getwijfeld werd over de Nederlandse wil tot verzet bij bijvoorbeeld een aanval op alleen het Noorden van het land:

‘Le point qui nous intrigue le plus c’est la Hollande. Nous sommes persuadés qu’elle sera envahie par les Allemands avant peu de se mains, mais dans quelle mesure?...Une attaque limitée à la Frise ne pourrait amener aucune réaction des Alliés ou la Belgique, puisqu’il y a tout lieu de croire que les Hollandais eux-mêmes resteraient passifs.’¹²⁰

De Franse militaire inlichtingendienst maakte in april 1940 de inschatting dat Nederland zich zou verzetten tegen een Duits ultimatum, maar dat de Nederlanders, door een tekort aan troepen, mogelijk geen gevecht zouden leveren tegen een beperkte Duitse aanval in de richting van Den Helder.¹²¹ Tijdens de zesde *Supreme War Council* op 28 maart 1939 uitte de Franse Premier Reynaud zijn twijfels over de Nederlandse houding tegenover een Duitse aanval. Ook in het *War Cabinet* van 17 en 18 april bespraken de Britten het risico dat de Nederlanders onder Duitse druk militaire bases zouden afstaan. Niet uitgesloten werd dat de Nederlandse regering, net zoals de Deense dat had gedaan, tot een vergelijk met de Duitsers zou willen komen.¹²² Ook Hitler en de Duitse legerleiding hielden tot het laatst toe hoop dat Nederland zonder slag of stoot in Duitse handen zou vallen. De Duitse parachutistenoperatie rond Den Haag

en de missie van Kiewitz hadden tot doel de Nederlanders snel tot overgave te dwingen. Nog op 7 mei 1940 schreef Halder, chef-staf van het *OKH*, in zijn dagboek dat in de Duitse Generale Staf werd voorgesteld om het opmarsbevel voor het 18e Leger te veranderen in het geval dat er sprake zou zijn van een Nederlandse ‘Waffenstreckung’.¹²³

Conclusie

Het feit dat neutraliteit het uitgangspunt was voor het Nederlandse buitenlands beleid kon in de mobilisatieperiode op brede politieke en maatschappelijke steun rekenen. Neutraliteit was zowel doel als middel en bepaalde het internationale optreden van Nederland. De keuze voor het neutraliteitsbeleid kende een pragmatische (het dient het Nederlandse nationale belang) en een idealistische (het dient het Europese belang) rechtvaardiging. De buitenlandse regeringen hadden echter uitsluitend oog voor de pragmatische, zo niet opportunistische kant van de Nederlandse buitenlandse politiek. Zij waren dan ook niet overtuigd van de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteitshandhaving. De Duitsers beschouwden de Nederlandse neutraliteit als een onzekere factor, gezien de afhankelijkheidsrelatie van het land met het Verenigd Koninkrijk. De geallieerden vreesden dat Nederland onder zware Duitse druk zou kunnen besluiten tot de Deense optie, waarbij een deel of zelfs het hele grondgebied zonder slag of stoot druk aan Duitsland zou worden afgestaan. De manier waarop de oorlogvoerende grote mogendheden met de Nederlandse neutraliteit omgingen kan, gelet op de grote druk op de Nederlandse handel, de spionageactiviteiten en de luchtschendingen, ook als opportunistisch worden bestempeld.

De Nederlandse krijgsmacht

Wilde de Nederlandse neutraliteit geloofwaardig zijn dan moest zij ondersteund worden door een krachtige defensie. Het was natuurlijk een illusie om te denken dat een land met een omvang als Nederland in 1940 een leger op de been kon brengen dat een aanval van een van de grote buurlanden kon weerstaan. Het idee was echter dat een sterke Nederlandse krijgsmacht lang genoeg kon standhouden in het hart van het land totdat de andere Europese grote mogendheden te hulp zouden komen. Het *Handboek Soldaat* stelde kort voor de oorlog duidelijk:

‘De ligging van ons land is echter zoodanig, dat zijn bezit, vooral in tijd van oorlog, zeer voordeelig zou zijn voor andere Staten. Zij zouden dan immers onze havens kunnen gebruiken voor hunne oorlogsschepen, hunne legers kunnen laten landen op onze kusten of door ons land marcheren, om hun vijand beter te kunnen aanvallen....Immers, wanneer de weermacht sterk en goedgeoefend is, dan hebben de andere landen ontzag voor ons en zullen niet licht toe overgaan, om ons aan te vallen. *Een flinke weermacht kan ons dus buiten den strijd houden*....De ervaring uit den wereldoorlog heeft geleerd, dat, wat aangaat het leger, in verband met de sterkte van de weermacht van andere landen en gelet de ligging en gesteldheid van ons land, een leger van 250.000 goed geoefende en goed bewapende soldaten in staat is, onze onafhankelijkheid zoo lang hardnekkig te verdedigen, totdat bondgenooten ons zoo noodig te hulp komen.’¹²⁴

Het probleem was echter dat de Nederlandse legerleiding moeilijk kon inschatten hoe lang op hulp van de bondgenoten gewacht moest worden. Een leger van 250.000 soldaten, die het *Handboek Soldaat* noemt, was in feite een voorzichtige raming van de mobilisabele sterkte van de vooroorlogse Nederlandse landmacht. In vergelijking met de legers van de strijdende

partijen, maar ook met dat van het buurland België, was dit echter maar een kleine strijdmacht. Niet gedefinieerd was bovendien hoe goed uitgerust en getraind dit leger moet zijn om tot een geloofwaardige afschrikking van de gewapende neutraliteit te komen.

Personeel

De totale sterkte van de Nederlandse krijgsmacht bedroeg op 10 mei 1940 ongeveer 400.000 man, waarvan er ruim 300.000 bij de landmacht dienden. De Nederlandse militairen waren bijna allemaal reservisten. Bij de mobilisatie van 28 augustus 1939 waren vijftien lichteningen opgeroepen. Dit betekende dat er ook ruim 23.000 dienstplichtigen van de lichte 1924 met een leeftijd van rond de 35 jaar moesten dienen. Omdat door de bezuinigingen in het interbellum maar ongeveer één derde van de beschikbare mannen van iedere lichte 1924 zijn dienstplicht had vervuld, waren er dus op 10 mei 1940 vele jonge mannen niet onder de wapenen. Dit hoge aantal vrijgestelden had tot gevolg dat Nederland, in vergelijking tot bijvoorbeeld België, beschikte over een relatief oude en kleine krijgsmacht. Ook het kader telde zeer veel reservisten. Zo studeerden er in 1937 slechts 24 cadetten aan de Koninklijke Militaire Academie af. Bij de Nederlandse landmacht waren er in de meidagen van 1940 op de 1.547 beroepsofficieren ruim 10.000 reserveofficieren. Bij de infanterie zouden er organiek in 1939 1.041 beroepssergeanten aanwezig moeten zijn, maar het waren er slechts 267. Luitenant-generaal Van Voorst tot Voorst vond dat er bij de landmacht sprake was van een wanverhouding tussen de beroeps- en reserve (onder)officieren. Bij de andere krijgsmachtdelen was deze verhouding een stuk evenwichtiger. De Koninklijke Marine telde 533 beroepsofficieren tegen 252 reservisten, het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) 1.214 beroepsofficieren tegen 500 reservisten. De landmacht had echter weinig keus. Ondanks het grote aantal dienstplichtige (onder)officieren was er immers een groot gebrek aan kader. Op 23 januari 1940 telde het Veldleger nog een tekort van 390 officieren en 1.000 onderofficieren.¹²⁵

De 200.000 Nederlandse soldaten die bij de infanterie dienden, waren ingedeeld bij 48 regimenten en 25 grensbataljons. De eerste 24 regimenten, bestaande uit de jongste lichteningen, vormden het Veldleger, bestaande uit acht infanteriedivisies in vier legerkorpsen. De hoger genummerde regimenten en grensbataljons met de oude dienstplichtigen, waren verdeeld over een aantal zelfstandige brigades, de Peeldivisie en de territoriale commando's. De vier legerkorpsen vormden de ruggengraat van de Nederlandse krijgsmacht in 1940. De meest prestigieuze Nederlandse eenheden van de landmacht waren echter de vijf regimenten cavalerie en de mobiele Lichte Divisie, bestaande uit twee regimenten huzarenmotorrijders en twee regimenten wielrijders. De wielrijders staan veelal symbool voor de ouderwetse en gebrekkige uitrusting van de Nederlandse krijgsmacht in de mobilisatieperiode. De militaire waarde van de fiets wordt echter veelal onderschat. Het geruisloze verrassingswapen van de wielrijders is later nog succesvol ingezet door Noord-Vietnam in de Vietnamoorlog en wordt tegenwoordig nog steeds gebruikt door onder andere het Zwitserse en het Zweedse leger. Het Nederlandse leger was in 1940 bovendien slechts beperkt gemotoriseerd. Het telde meer paarden (30.000) dan motorvoertuigen (23.800, waarvan 12.000 voor het merendeel gevorderde vrachtauto's en 9.000 motoren). Mede door de wielrijders beschikte het Nederlandse leger in mei 1940 tenminste nog over enige mobiliteit.¹²⁶

De herziening van het urgentieprogramma

De divisies van de vier Nederlandse legerkorpsen waren in vergelijking met het buitenland over het algemeen amper uitgerust met zware wapens. Het artillerieregiment van iedere divi-

sie bezat slechts 36 kanonnen en er was een groot tekort aan moderne wapens zoals antitank- en luchtdoelgeschut. Organiek telde iedere Nederlandse infanteriedivisie niet meer dan 36 antitankkanonnen, zes luchtdoelmitrailleurs en drie stuks middelzwaar luchtdoelgeschut, maar in de praktijk waren zelfs deze niet altijd aanwezig.

De Nederlandse legerleiding kwam na de mobilisatie in augustus 1939 tot de conclusie dat het urgentieprogramma van Reijnders uit 1937 moest worden aangevuld om in de behoefte aan modern materieel te voorzien. Op 12 september 1939 schreef kolonel Schimmel, chef-staf van het Veldleger, een nieuwe wensenlijst. De landmacht wilde meer zware artillerie, veel meer tanks en meer luchtdoelgeschut, waaronder 192 kanonnen van het hypermoderne Duitse 88 mm geschut. Schimmel was optimistisch over de aanschaf van 120 lichte en 60 middelzware tanks ten behoeve van de uitrusting van drie bataljons gevechtswagens: 'Rekende op een levertijd van 1 maand en een oefentijd van 1 maand zouden de te vormen, hiermede bewapende eenheden ongeveer 2 maanden na de bestelling ter beschikking van het Veldleger kunnen zijn.'¹²⁷ Kostbare tijd ging echter verloren. Op 18 december 1939 maakte Reijnders op basis van de wensenlijst van het Veldleger en een advies van de commandant Luchtverdediging van 9 oktober 1939 een uitbreiding op het urgentieprogramma van 4 februari 1937. Ondanks het feit dat de voorstellen van Schimmel met slechts enkele kleine aanpassingen werden overgenomen, waren er al meer dan drie maanden voorbij gegaan. Reijnders schreef dat hij wilde voortbouwen op het oude urgentieprogramma maar dat hij ook rekening hield met de verschillende legerbelangen en met materieelversterkingen die op korte termijn realiseerbaar waren. De nadruk werd nu vooral gelegd op de uitbreiding van de artillerie en het luchtdoelgeschut van het Nederlandse leger. Volgens Reijnders was het gevaar voor luchtaanvallen sinds het voorjaar van 1937 toegenomen door de enorme groei van de luchtmachten van de buurstaten.¹²⁸

Het urgentieprogramma van 18 december 1939 verhoogde het aantal benodigde tanks van 65 lichte vechtwagens naar 110 lichte en 36 middelbare vechtwagens. Hiermee konden twee bataljons van ieder twee lichte en één middelzware compagnie met elk vijftien tanks worden gevormd. Omdat de vier verkenningsafdelingen van de legerkorpsen de beschikking moesten krijgen over één pantserwagenseskadron en de Lichte Divisie over twee eskadrons werd het aantal te bestellen pantserwagens vermeerderd van 51 naar 100. Door de aanschaf van 105 houwitsers van 15 cm en van 375 in plaats van 140 houwitsers van 10.5 cm zouden er nog eens 24 artillerie afdelingen met moderne houwitsers kunnen worden opgericht. Voor de uitrusting van 87 zware en 56 middelzware batterijen luchtdoelgeschut moest volgens het urgentieprogramma van 18 december 1939 het aantal aan te schaffen 7.5 cm kanonnen worden verhoogd van 174 naar 321 en het aantal aan te schaffen 4 cm kanonnen van 146 naar 210. Daarnaast zouden er ook nog 720 lichte 2 cm luchtafweerkkanonnen en 365 zoeklichten moeten worden besteld. Het gewenste aantal antitankwapens (1.155 antitankkanonnen en 1.268 antitankgeweren) werd in de nieuwe versie van het urgentieprogramma niet verruimd. Wel moest de infanterie de beschikking krijgen over meer mortieren (718 in plaats van 430 8 cm mortieren) en ook over 310 vlammenwerpers. Hoewel Reijnders de aanschaf van Zweedse pontons of stormboten voor offensieve operaties over een rivier niet urgent achtte, stelde hij toch voor om er 200 te bestellen omdat 'deze stormbooten van zeer groot nut [kunnen] zijn bij een eventueelen terugtocht, in het bijzonder voor de troepen, opgesteld ten Zuiden van de groote rivieren.'¹²⁹

Artillerie

Het Nederlandse leger had in september 1939 honderden maar grotendeels verouderde stukken veldgeschut. Het standaard artilleriewapen was de 7 Veld, een ontwerp van het Duitse Krupp uit 1904, dat door de Nederlandse firma Siderius in licentie werd gefabriceerd. Het wapen was in de jaren twintig gemodificeerd waardoor het bereik van het 7.5 cm kanon was toegenomen van 6.500 naar 10.000 meter. De 7 Veld was vergeleken met de standaard artilleriewapens van andere Europese legers echter een relatief licht wapen met een beperkte dracht. Toch was het kanon in 1940 nog steeds in productie. Bij het Nederlandse staatsbedrijf Artillerie Inrichtingen (A.I.) waren er nog 20 in bestelling. Door afgekeurde onderdelen was er vertraging ontstaan in de levering zodat op 1 mei 1940 pas twaalf kanonnen gereed waren gekomen. Op 10 mei 1940 had het Nederlandse leger ruim 300 stukken 7 Veld in gebruik. Daarnaast beschikte de krijgsmacht over 40 verouderde 12 en 15 cm houwitser van Krupp en Vickers, 50 stuks 12 cm houwitser van Bofors uit 1911 en 44 15 cm houwitser van Krupp uit 1918. Tot de oudste stukken veldartillerie van het Nederlandse leger in 1940 behoorden de 40 stukken zware 15 cm Lang 24 uit 1880 en 150 stukken 12 Lang Staal, dat in 1878 was ingevoerd als vestinggeschut. Alleen de 56 kanonnen 10 Veld, die in de jaren twintig bij de Zweedse firma Bofors waren aangeschaft, golden als modern. Het was het enige Nederlandse geschut met een bereik van meer dan tien kilometer. Nederland wilde graag meer stukken van de 10 Veld bestellen, maar in 1938 weigerde Zweden de verdere uitvoer van moderne kanonnen. In november 1939 kreeg daarom A.I. de opdracht om 94 kanonnen 10 Veld in licentie te gaan bouwen. Van het geschut, waarvan de productie grotendeels was uitbesteed aan de Rotterdamse Droogdok Maatschappij (RDM), zouden vanaf september 1940 zes stuks per maand moeten worden geleverd. In het voorjaar van 1940 bleek echter dat door capaciteitsproblemen bij de Boforsfabriek de benodigde smeedstukken niet tijdig konden worden aangeschaft waardoor volgens de prognose de eerste acht vuurmonden pas per 1 januari 1942 gereed zouden komen.¹³⁰

De Nederlandse landmacht was al vanaf 1936 bezig geweest om moderne 10.5 cm houwitser aan te schaffen. Na diverse proeven en lange onderhandelingen werd echter pas op 17 augustus 1939 een contract getekend voor de levering van 120 stukken 10.5 cm houwitser en 120.000 granaten door het Duitse Krupp voor de som van 12.5 miljoen *Reichsmark*. Het geschut zou vanaf eind 1940 worden afgenomen. In oktober 1939 werden al 20 houwitser door de Duitsers in bruikleen aan de Nederlanders gegeven voor trainingsdoeleinden. Begin 1940 liet Krupp Nederland echter weten niet meer aan de levering van de houwitser te kunnen voldoen wegens gebrek aan koper, nikkel en chroom. De fabriek stelde aan het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken voor om in onderhandeling te treden met de Nederlandse regering met het voorstel dat de Nederlanders zelf deze grondstoffen beschikbaar moesten stellen. In maart 1940 kwam alsnog de Duitse toezegging om vanaf 11 april 1941 iedere maand acht houwitser te leveren. Dit betekende dat de laatste kanonnen pas meer dan drie en een half jaar na de bestelling door het Nederlandse leger in gebruik konden worden genomen.¹³¹ In het voorjaar 1940 gingen de Nederlanders dan ook ijlings op zoek naar alternatieven. Zo werd bij de Fransen geïnformeerd naar de mogelijkheden tot aankoop van 120 stuks 10.5 cm kanonnen van de firma Schneider. Nadat de Fransen verklaarden niet tot levering in staat te zijn, was het Nederlandse Ministerie van Defensie van plan om aan de RDM of aan een Belgisch bedrijf de opdracht te geven om het Schneider kanon in licentie te gaan produceren. Tot de aanschaf van zware houwitser van 15 cm is het ook niet meer gekomen, hoewel overwogen is om de bestelling voor 56 kanonnen in Italië te plaatsen.¹³² Op 10 mei 1940

beschikten de 23 artillerieregimenten en de vier zelfstandige afdelingen van de Nederlandse landmacht over 670 stukken veldgeschut. Gedurende de gehele mobilisatieperiode is er geen enkel modern kanon bij de operationele eenheden van het Nederlandse leger in gebruik genomen.

Uitvoering urgentieprogramma artillerie

Artillerie	Programma			Percentage	In bestelling
	04-02-1937	18-12-1939	10-05-1940		
7 Veld	440	348	304	87%	20
10 Veld	230	230	56	24%	94
10.5 houwitser	140	375	20	5%	100
15 h.w. modern	-	105	-	0%	-

Antitankwapens

De Nederlandse legerleiding was in de jaren dertig goed op de hoogte van de ontwikkeling van het tankwapen. Men was zich ervan bewust dat het Nederlandse leger een groot tekort aan antitankwapens had. Het urgentieprogramma uit februari 1937 schreef dan ook voor dat er 1.155 antitankkanonnen en 1.268 antitankgeweren moesten worden aangeschaft. Op 9 december 1938 bestelde Nederland 300 moderne S.18-1000 antitankgeweren met een kaliber van 2 cm bij de Zwitserse firma Solothurn. In september 1939 werd de opdracht met nog eens 40 geweren uitgebreid. Volgens het contract hadden op dat moment al de eerste 38 geweren in Nederlands bezit moeten zijn, maar de levering via het Duitse moederbedrijf Rheinmetall Borsig had echter voor vertraging gezorgd. Pas in december 1939 arriveerden de eerste 37 Solothurn geweren in Nederland. Eind januari 1940 liet de fabriek weten dat er weer 52 geweren gereed stonden voor verzending. De Duitse regering weigerde echter op grond van 'vervoersproblemen' een uitvoervergunning. Nederland probeerde toen via Frans en Belgisch grondgebied de wapens te transporteren.¹³³ In maart 1940 werden de antitankgeweren alsnog aan Nederland geleverd, gevolgd door nog eens 35 op 4 mei 1940. Op 10 mei beschikte de Nederlandse krijgsmacht dus over in totaal 125 antitankgeweren. Toch was de inzet van dit moderne wapen beperkt wegens gebrek aan munitie en onderstellen. Op 18 november 1939 waren er bij Rheinmetall 113.000 patronen besteld die op 10 april 1940 gereed hadden moeten zijn. Op 10 mei had het Nederlandse leger pas de beschikking over 7.500 patronen van Rheinmetall, terwijl nog eens 10.000 stuks door een verkeerde huls niet bruikbaar bleken. In april 1940 kreeg daarom A.I. de opdracht 500 patronen te maken en werden offertes aangevraagd bij het Italiaanse Bombrini en het Zwitserse Oerlikon voor nog eens 142.000 pantsergranaatpatronen. De Italianen leverden in ieder geval vóór 10 mei nog ruim 2.500 patronen. Van de, op 23 oktober 1939 bij Solothurn bestelde, 340 onderstellen voor het meer dan 50 kilo zware wapen waren er op 4 mei 1940 pas 49 geleverd.¹³⁴

Het Nederlandse leger had half jaren dertig alleen ruim 200 verouderde stukken 6 Veld uit 1894 als infanteriegeschut in gebruik. Om het afweervermogen tegen tanks te verbeteren werden in juni 1936 336 stuks 4,7 cm antitankkanonnen besteld bij het Oostenrijkse Böhler. Na de Duitse annexatie van Oostenrijk in maart 1938 werd de opdracht vergroot tot 500 stuks. In september 1939 was de eerste levering van 336 stukken voltooid. Ondanks het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werden in oktober en november 1939 nog eens 50 kanonnen naar

Nederland gezonden. Mede daarom besloot het Nederlandse Ministerie van Defensie op 21 december 1939 om 100 extra 4.7 antitankkanonnen te bestellen die vóór juli 1940 geleverd moesten zijn. In januari 1940 liet het *OKW* aan de firma Böhler weten dat de uitvoer van de 50 gereed staande stukken pas kon plaatsvinden als in de behoefte van het Duitse leger was voorzien. Nederland kreeg te horen dat de volledige productiecapaciteit van de Böhlerfabriek nu ter beschikking stond voor de Duitse landsverdediging en dat de levering van de resterende 214 kanonnen op dit moment niet mogelijk was.¹³⁵ In reactie op dit slechte bericht probeerden de Nederlanders opnieuw ook dit kanon in licentie te gaan bouwen. Via A.I. werden 150 4.7 cm antitankkanonnen bij Philips besteld. Dijkhoorn nam zich bovendien voor om op de defensiebegroting 1941 middelen beschikbaar te stellen voor nog eens 100 stukken geschut van Philips en ruim 100, door A.I. te bouwen. De levering van in totaal 250 4.7 cm antitankkanonnen door Philips was vóór 1 januari 1942 voorzien. Ook werd gedacht om de 214 ontbrekende Böhler geschutstukken in België in licentie te laten produceren. Hiervoor was vijf miljoen gulden beschikbaar. Eind maart 1940 werd bovendien geïnformeerd naar de prijs en de specificaties van een 4.7 cm antitankkanon van Belgische makelij. De Nederlanders probeerden nu op alle manieren om zo snel mogelijk aan geschut te komen. Op 24 april 1940 besloot het Ministerie van Defensie om een prijsopgave voor 100 Italiaanse 4.7 cm antitankkanonnen met 100.000 schoten op te vragen. Indien de offerte aanvaardbaar was en de Italianen vóór 1 januari 1941 konden leveren mocht er direct worden besteld. Al op 4 mei 1940 gaf Secretaris-generaal Ringeling de opdracht het contract met de Italianen in orde te maken.¹³⁶

Alle inspanningen van de Nederlandse legerleiding om nog snel wapens aan te schaffen werden door de Duitse inval teniet gedaan. Op 10 mei 1940 trok het Nederlandse leger ten strijde met 386 stuks 4.7 cm antitankkanonnen en vrijwel geen operationele antitankgeweren. Daarnaast waren in april 1940 nog extra batterijen infanteriegeschut geformeerd, bestaande uit 100 stukken 8 Staal. Dit ouderwetse kanon uit 1880, zonder schild en met een terugslagloze vuurmond, werd opnieuw in gebruik genomen nadat het al in 1927 uit dienst was afgevoerd. Het geschut werd bemand door het personeel dat was opgeleid voor de nog niet geleverde Duitse 10.5 cm houwitser.¹³⁷

Uitvoering urgentieprogramma antitankgeschut

Antitankgeschut	Programma	Programma	Aanwezig	percentage	In bestelling
	04-02-1937	18-12-1939	10-05-1940		
Infanteriegeschut 4.7	1.155	1.155	386	33%	364
Geweer t.p.	1.268	1.268	125	10%	215

Luchtdoelgeschut

In september 1938 beschikte de Nederlandse luchtdoelartillerie over 26 batterijen, waarvan de helft volkomen verouderd was en waarvan slechts drie batterijen gevechtsklaar waren.¹³⁸ Omdat het luchtwapen gedurende het interbellum een grote ontwikkeling had doorgemaakt, beseftte de Nederlandse legerleiding dat de luchtverdediging mede door de aanschaf van modern geschut op orde moest worden gebracht.

Op 22 mei 1939 was in Zwitserland een grote bestelling geplaatst voor de levering van 175 2

cm luchtafweergeschut en 450.000 patronen bij de firma Oerlikon. Dit moderne lichte kanon, met een hoge vuursnelheid, was efficiënt tegen vliegtuigen die op lage hoogte opereerden. Vanaf juli 1939 werden 100 stukken geschut geleverd. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog legde de Zwitserse regering echter beslag op de resterende 75 kanonnen die voor Nederland bestemd waren om ze voor eigen gebruik aan te wenden. De Nederlanders zetten op hun beurt de Zwitsers onder druk door geen cellastic banden meer te exporteren die nodig waren voor de productie van het Oerlikon geschut. Mogelijk had dit succes want in november 1939 werden alsnog 20 kanonnen geleverd en kreeg Nederland het aanbod om nog meer geschut te bestellen. De Nederlandse legerleiding reageerde echter opnieuw traag. Pas op 9 maart 1940 werd een contract getekend met Oerlikon voor afname vóór eind augustus 1940 van nog eens 125 stuks 2 cm luchtafweergeschut en 375.000 patronen. Nu kregen Nederlanders alsnog haast want op 12 april 1940 volgde nog een bestelling voor 150 stukken geschut, 150 reservelopen en maar liefst 750.000 patronen. Volgens deze order zouden vanaf september 1940 30 kanonnen per maand moeten worden geleverd.¹³⁹ Ook via andere, meer dubieuze leveranciers probeerde Nederland aan het gewilde Oerlikon luchtdoelkanon te komen. Een Zweedse tussenpersoon van een Duitse handelsfirma bood Nederland op 22 oktober 1939 150 Oerlikon 2 cm luchtafweergeschut aan inclusief reservelopen en munitie voor een bedrag van 1.8 miljoen dollar. Het geschut bleek afkomstig te zijn uit legervoorraden van Litouwen, dat op 10 oktober 1939 door Rusland was bezet. Weer reageerde het Nederlandse Ministerie van Defensie niet daadkrachtig. Na het aanbod eerst te hebben afgewezen, maakte Secretaris-generaal Ringeling op 22 december 1939 kenbaar toch geïnteresseerd te zijn omwille van de dringende noodzaak voor meer luchtafweergeschut. Nederland was daarom bereid zes kanonnen op proef te nemen. Uiteindelijk kwam er niets van terecht. In maart 1940 nemen de Nederlanders nogmaals contact op met de Zweedse tussenpersoon maar die kreeg geen antwoord van zijn opdrachtgevers.¹⁴⁰ Van de 450 bestelde 2 cm luchtafweerkanonnen van Oerlikon, waren er op 10 mei 1940 170 stuks aan Nederland geleverd.

De Nederlandse strijdkrachten kregen nog een alternatief voor het Oerlikonkanon aangeboden uit Italië. In oktober 1939 meldde het Italiaanse bedrijf Isotta-Fraschini dat het op korte termijn 2 cm Scotti luchtafweergeschut met elk 3.000 patronen kon leveren. Het Nederlandse Ministerie van Defensie vroeg hierover advies aan generaal-majoor Best, commandant Luchtverdediging. Best had tal van bezwaren. Hoewel het Scotti model dan wel sterk op het Oerlikongeschut leek en het ook hetzelfde magazijn gebruikte, week het mechanisme van het Italiaanse kanon toch af van het Zwitserse. De commandant Luchtverdediging was geen voorstander van het gebruik van allemaal verschillende typen luchtafweergeschut. Best wilde dan ook eerst schietproeven laten houden met het kanon. Bovendien vroeg hij zich af of bij een contractperiode van zes maanden niet het risico bestond dat door politieke moeilijkheden de levering na enkele tientallen kanonnen weer zou worden gestaakt. Een tekort aan munitie en reserveonderdelen kon dan ook niet meer worden verholpen. Als het Scottigeschut dan toch besteld zou worden dan wilde Best er minimaal 100, maar nog liever 200 met 5.000 patronen per kanon.¹⁴¹ Op 1 november 1939 gaf Dijkhoorn met spoed de opdracht aan kapitein Van Dongen en Hamm, adjunct directeur van A.I., om naar Milaan en Rome te gaan om besprekingen te voeren voor snelle leveranties van 100 stukken geschut met 500.000 patronen en het uitzicht op een bestelling van nogmaals 100 stuks. De Italianen beloofden tijdens de gesprekken de eerste 100 kanonnen nog vóór 10 april 1940 te leveren. Op last van de directeur van A.I. Den Hollander, mocht de Nederlandse delegatie in Italië de order nog niet plaatsen. Afsproken werd dat een Italiaanse vertegenwoordiging zo snel mogelijk naar Nederland

zou komen voor ondertekening van het contract. Pas na toestemming op 15 december 1939 van het Nederlandse Ministerie van Defensie werd op 30 december de bestelling voor 100 Scotti luchtafweerkanonnen met reservelopen en 500.000 stuks munitie voor een som van 1.825.000 dollar definitief. Op 4 maart 1940 werd een tweede order van dezelfde omvang bij Isotta-Fraschini geplaatst. De tweede levering zou volgens het contract op 15 september 1940 moeten zijn voltooid. De eerste vier Scottikanonnen arriveerde in januari 1940 in Nederland. De moeizaam verkregen Duitse doorvoervergunningen leverden vertraging op. De volgende zendingen van 16 en 15 stukken in maart en in april vonden dan ook via Frankrijk en België plaats. Volgens het contract moesten op dat moment al 100 kanonnen zijn afgeleverd. De Italianen stelden dat er naast de transportproblemen er ook vertragingen waren opgetreden door de Nederlanders gewenste aanpassingen op het standaardontwerp, door de late levering van de gietstukken en door de strenge en langzame keuringen van de Italiaanse legerautoriteiten. Op 6 mei 1940 stelde A.I. dan ook voor het Italiaanse verzoek te steunen om de boeteregeling uit het contract voor de late levering niet toe te passen wegens overmacht. Een laatste Italiaanse zending op 31 april van elf 2 cm luchtafweerkanonnen kwam uiteindelijk op 14 mei in Nederland aan.¹⁴²

Het lichte luchtdoelgeschut werd niet alleen door het Nederlandse leger gebruikt. Op 1 maart 1939 was de Vrijwillige Landstormkorps Luchtafweerdienst opgericht. Bedrijven en gemeenten werden opgeroepen hun eigen luchtafweerkanonnen aan te schaffen en te bemannen met eigen personeel. De Nederlandse regering ondersteunde het initiatief door tegen kostprijs vuurmonden met 400 patronen te leveren en per kanon gratis 1.600 patronen en opleidingsinstructeurs beschikbaar te stellen. Het eerste bedrijf dat verklaarde mee te doen waren de Gisten Spiritusfabrieken uit Delft. Later volgde ook de Zaanse industrie, de Provincie Friesland, en de gemeenten Den Haag, Utrecht, Rotterdam, Amsterdam en Amersfoort. Vanuit militaire kringen was er echter ook kritiek op de particuliere en lokale luchtverdediging. Alting von Geusau, commandant van het Ie Legerkorps, vroeg zich af of het geschut niet beter kon worden ingezet bij het Veldleger. De lichte luchtafweerkanonnen waren immers alleen effectief tegen aanvallen door duikbommenwerpers en jachtvliegtuigen op lage hoogte. Strategische doelen, zoals industrie en steden, werden daarentegen door zware bommenwerpers vanaf een grote hoogte bestookt. Bij veel lokale overheden bestond er echter de nodige aandacht voor de bescherming tegen het luchtgevaar. Zo wilde het gemeentebestuur van Den Haag naast het 2 cm geschut ook nog 375.000 gulden besteden voor de aanschaf van zes middelzware kanonnen van 3.7 of 4 cm. Het Vrijwillige Landstormkorps Luchtafweerdienst en de gemeentelijke luchtbeschermingsdiensten hadden 220 lichte en 55 middelzware luchtafweerkanonnen willen aanschaffen, maar beschikten op 10 mei 1940 over slechts 46 2 cm luchtafweergeschut en 807 man bedieningspersoneel.¹⁴³

Het urgentieprogramma schreef voor dat er ook meer dan 200 stukken middelzwaar luchtafweergeschut diende te worden aangeschaft. Het beste volautomatische 4 cm kanon dat in de jaren dertig beschikbaar was, werd gebouwd door Bofors. De Zweedse fabriek werd echter vanuit de hele wereld zo overstelpt met opdrachten dat er medio 1939 vrijwel geen orders meer werden aangenomen. Nederland kon met moeite op 17 april 1939 nog twaalf kanonnen bij Bofors bestellen. Als aanvulling hierop was daarom geprobeerd Bofors kanonnen aan te schaffen in landen die het geschut in licentie bouwden. Zo was in september 1938 in Polen de opdracht gegeven voor fabricage van 40 Bofors kanonnen. Bij de Duitse inval op 1 september 1939 waren van deze order 24 stukken aan Nederland geleverd. Het Nederlandse Ministerie van Defensie vond begin 1939 ook een Hongaarse fabriek die de 4 cm luchtdoel-

geschut van Bofors in licentie maakte. Van de 50 in Hongarije bestelde Bofors kanonnen werden er alleen begin februari 1940, nadat Duitsland een doorvoervergunning had verleend, tien in Nederland bezorgd. Hoewel volgens het contract 26 stukken geschut per 1 april en veertien per 1 mei 1940 moesten zijn geleverd, bleef het hierbij. Nederland ondernam op 11 april 1940 nog een poging om twaalf Bofors kanonnen over te nemen van een Noorse bestelling. Omdat Noorwegen door Duitsland was aangevallen kon het land dit geschut niet meer afnemen. De Duitse doorvoervergunning voor dit geschut werd echter pas op 29 april verstrekt wat te laat was om ze nog in Nederland te krijgen vóór de Duitse inval van 10 mei 1940. Gezien alle problemen bij de buitenlandse leveranciers werd in februari 1940 besloten om het Bofors 4 cm luchtafweerkanon ook door A.I. in licentie te laten fabriceren. De fabriek schafte smeedstukken aan voor de vervaardiging van 58 stukken geschut. De voorziene bouw- en levertijden waren echter lang. De eerste acht kanonnen zouden pas in april 1941 gereed kunnen zijn en vanaf november 1941 zouden volgens de planning tien stukken per maand kunnen worden geleverd aan het Nederlandse leger. De Nederlanders probeerden ook nog ander middelzwaar luchtafweergeschut aan te schaffen. In Duitsland werden 20 stukken 3.7 cm luchtdoelartillerie besteld waarvan er uiteindelijk maar vier werden afgeleverd. In maart 1940 werd onderzocht of het mogelijk was om circa 50 3.7 cm luchtafweerkanonnen met een dubbelvuurmond in Italië af te nemen. Een Nederlandse delegatie kreeg eind april de opdracht om naar Italië te reizen voor bezichtiging van de fabriek en het wapen. Voor een mogelijke order was vijf miljoen gulden beschikbaar indien levering zou plaatshebben vóór 1 januari 1941. Ook bij de Fransen werd nog op 7 mei 1940 geïnformeerd naar de aanschaf van 90 tot 100 stuks luchtafweergeschut met een kaliber van 4 cm.¹⁴⁴

Ter bestrijding van hoog vliegende vliegtuigen hadden de Nederlanders ook zwaarder luchtafweergeschut nodig. In het midden van de jaren dertig waren bij de Britse firma Vickers 48 7.5 cm kanonnen aangekocht. A.I. kreeg opdracht om van dit wapen nog eens 114 stukken in licentie te bouwen. Volgens planning zouden vanaf juni 1939 iedere maand negen kanonnen gereed moeten zijn. Op 1 januari 1940 zouden al 60 stukken moeten zijn geleverd, de rest van de bestelling zou per 1 augustus 1940 voltooid moeten zijn. Omdat de hoofdinstructeur van de firma Hazemeyer in Hengelo echter ziek werd, kon het geschut niet worden voorzien van vuurleidingstoestellen. Door deze vertraging kon de oplevering pas vanaf april 1940 tot augustus 1941 plaatsvinden. Uiteindelijk werden nog wel 24 kanonnen met een Engels vuurleidingstoestel op tijd in gebruik genomen. Tientallen 7.5 cm luchtafweerkanonnen waren op 10 mei 1940 gefabriceerd, maar konden niet worden ingezet door het ontbreken van de vuurleidingstoestellen. Het Vickers geschut kende nog meer problemen. Pogingen om onderdelen (210 liners) voor het kanon aan te schaffen mislukten omdat de Britten voorrang gaven aan leveranties ten behoeve van hun eigen strijdkrachten. Bovendien kwam door een constructiefout in de tijdbuizen in de winter van 1939-1940 de productie van granaten voor het geschut tot stilstand. Tienduizenden stukken munitie bleken onbruikbaar te zijn.¹⁴⁵ Ter aanvulling bestelden de Nederlanders nog 80 stukken 7.5 cm luchtdoelkanonnen bij Skoda, waarvan er nog twaalf werden geleverd. Eind maart 1940 informeerde het Ministerie van Defensie naar de prijzen en de specificaties van het Belgisch 7.5 cm luchtafweerkanon. Tot een bestelling bij de zuiderburen is het niet meer gekomen.¹⁴⁶

Illustratief voor het moeizame Nederlandse aankoopbeleid gedurende de mobilisatieperiode waren de pogingen om in Duitsland luchtdoelgeschut aan te schaffen. Al enkele dagen na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog informeerde Van Kleffens bij Zech of Duitsland bereid was om luchtafweerkanonnen aan Nederland te verkopen. De Duitse gezant adviseerde posi-

tief aan Berlijn met het argument dat de Duitsers hierdoor een vooruitgeschoven luchtverdedigingspositie konden verkrijgen tegen de aanvallen van de *R.A.F.* op hun land.¹⁴⁷ Ook Goering, bevelhebber van de *Luftwaffe*, reageerde enthousiast. Hij had echter wel een heel eigen interpretatie van het door Zech geopperde ‘vorgeschobene deutsche Position’:

‘Goering hat mit großem Interesse von der Anfrage der niederländischen Regierung, ob wir ihr Flakartillerie zur Verfügung stellen können, Kenntnis genommen. Er ist bereit, Flak in jeder gewünschten Quantität zur Verfügung zu stellen unter der Voraussetzung, daß die Bedienungsmannschaften Deutsche sind. Er sei einverstanden, wenn die Mannschaften getarnt auftreten oder in holländische Uniformen gesteckt werden.’¹⁴⁸

Het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken ontraadde sterk om dergelijke voorwaarden te stellen. Niet alleen was dit in strijd was met het Nederlandse neutraliteitsbeleid, maar bovendien kon dit tot een ongewenste Britse reactie leiden. Op 8 september 1939 ging Hitler akkoord met de verkoop van luchtafweergeschut onder de condities dat de Duitse strijdkrachten geen bezwaar zouden hebben tegen de levering en als de Nederlanders hun betaling in grondstoffen zouden doen.¹⁴⁹

Na de instemming van Hitler vertrok op 16 september 1939 een zware Nederlandse delegatie met onder andere overste Hartmans van het Ministerie van Defensie en Den Hollander van A.I. naar Berlijn. Zij beschikten over een budget van vijftien miljoen gulden voor de aanschaf van luchtdoelgeschut. De voorkeur van de Nederlanders ging uit naar kanonnen uit de voorraden van het Duitse leger omdat die direct leverbaar waren. De delegatie onderhandelde met generaal Udet, hoofd van de technische afdeling van de *Luftwaffe*. De Nederlanders lieten weten onder andere geïnteresseerd te zijn in het zeer moderne 8.8 cm luchtafweerkanon van Krupp. De Duitsers boden aan om achttien stuks van dit geavanceerde wapen aan Nederland te verkopen. Omdat de Nederlanders meer kanonnen nodig hadden werd na enig onderhandelen uiteindelijk op 1 december 1939 een bestelling geplaatst voor 80 stuks 7.5 cm geschut met 140.000 granaten bij de firma Skoda in het door Duitsland bezette Tsjechië. De helft van deze order zou nog in 1939 worden afgenomen, waarna de resterende kanonnen in het eerste half jaar van 1940 zouden worden geleverd. Daarnaast werden op 17 november 1939 bij het Duitse Rheinmetall 20 3.7 cm luchtafweerkanonnen met vuurgeleidingstoestellen en zeven afstandmeters besteld. De levertijd voor dit geschut bedroeg volgens de Duitsers slechts vier tot zes weken. Duitsland ging ook akkoord met een Nederlands voorschot van vijf miljoen, niet in grondstoffen maar in de vorm van boter. Nederland gaf eind december 1939 aan meer Duits luchtafweergeschut te willen aanschaffen. Zo werd geïnformeerd naar 100 stuks 4 cm geschut die de Duitsers hadden buitgemaakt op Polen. Ook waren de Nederlanders geïnteresseerd om nog eens 85 3.7 cm kanonnen van Rheinmetall te kopen, indien deze snel konden worden geleverd.¹⁵⁰

Inmiddels was het Duitse enthousiasme voor de levering van het luchtafweergeschut aan Nederland echter danig bekoeld. De Britse luchtaanvallen op het Ruhrgebied waren minder hevig dan de Duitsers in eerste instantie hadden gevreesd en bovendien vonden de meeste vluchten van de *R.A.F.* meestal bij nacht plaats waardoor het luchtafweergeschut weinig effectief was. Bovendien was Nederland nu alsnog opgenomen in het Duitse aanvalsplan waardoor de activiteiten van de *Luftwaffe* boven Nederland, onder ander met spionagevluchten, danig was toegenomen. Zech schreef naderhand over het gewijzigde inzicht van de Duitse legerleiding: ‘Damit hatte das Flak-Geschäft für Berlin nicht nur seinen Reiz verloren, sondern es

entstand sogar die Gefahr, daß die deutschen Flugzeuge über Holland von deutscher Flak herunter geholt würden.¹⁵¹ Op 14 december 1939, toen er pas acht Skodakanonnen aan Nederland waren overgedragen, gaf Hitler persoonlijk de opdracht dat verdere leveringen slechts zeer traag en alleen in kleine partijen mochten worden afgegeven. Ruim een maand later verbood hij de verdere afgifte van het zware Skoda geschut volledig. Desondanks werden op 2 maart 1940 één batterij van vier 7.5 cm en één batterij van vier 3.7 cm kanonnen naar Nederland getransporteerd. Hitler reageerde woedend en verbood Von Ribbentrop iedere verdere leverantie aan Nederland. De Duitse Minister van Buitenlandse Zaken gaf de opdracht:

‘daß die holländische Regierung mit ihrem Wunsche auf beschleunigte weitere Lieferung der bestellten Flak-Geschütze noch eine Weile hingehalten werden müsse. Dabei sollte gegebenenfalls nicht etwa gesagt werden, daß die Flak-Geschütze nicht geliefert werden könnten, sondern lediglich die bisherige dilatorische Auskunft gegeben werden, daß die Prüfung des eigenen militärischen Bedarfs noch nicht abgeschlossen sei, von der die Entscheidung über die Möglichkeit der Lieferungen an Holland abhängt. Es könne dabei der Hoffnung Ausdruck gegeben werden, daß binnen kurzem weitere Lieferungen möglich sein würden.’¹⁵²

Een diplomatiek offensief van Van Kleffens en van Van Hirschfeld, directeur-generaal van het Ministerie van Economische Zaken, bij de Duitse Minister van Economische Zaken Funk en de Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Von Weizsäcker om het contract nakomen, mochten niets baten. De Nederlanders beseften heel goed dat het probleem van de levering van de inmiddels gereedstaande kanonnen niet lag bij de fabrieken of het leger maar bij de Duitse regering zelf. Op 10 mei 1940 waren van de hele order uiteindelijk slechts twaalf 7.5 cm en vier 3.7 cm luchtafweergeschut overgedragen aan de Nederlanders. Het lichte geschut van Rheinmetall kon echter bij gebrek aan getrainde bemanningen niet worden ingezet terwijl de kanonnen van Skoda het probleem hadden dat de poreuze kernbuizen het na nog geen 40 schoten het begaven omdat ze niet bestand bleken tegen hoge druk.¹⁵³

Op 10 mei 1940 waren bij de Nederlandse strijdkrachten 84 7.5 cm, 45 moderne 4 cm en 196 moderne 2 cm en 39 verouderde luchtdoelkanonnen operationeel. Daarnaast beschikten de 10.000 manschappen van de Nederlandse luchtafweer over 462 zware machinegeweren. Honderden stukken luchtdoelgeschut waren daarnaast nog in bestelling.¹⁵⁴

Uitvoering urgentieprogramma luchtdoelgeschut

Luchtdoelgeschut	Programma 04-02-1937	Programma 18-12-1939	Aanwezig 10-05-1940 (operationeel)	Percentage	In bestelling
Licht (2tl)	-	720	205 (196)	28%	445
Middelbaar (4tl)	146	210	50 (45)	24%	130
Zwaar (7.5 tl)	174	321	84 (84)	31%	158

Gevechtswagens

Nederland had in de jaren twintig een zeer bescheiden start gemaakt met de mechanisering van zijn strijdkrachten. In 1925 werd een Franse Renault FT-17 tank uit de Eerste Wereldoorlog aangeschaft. De tank werd zonder bewapening geleverd en was bedoeld voor

proeven en demonstraties. Vanaf 1928 werd met het Britse Vickers onderhandeld voor de aankoop van zes Carden Loyds Mark VI rups pantserwagens, bewapend met één mitrailleur. In 1931 werden er uiteindelijk vijf besteld voor 10.000 gulden per stuk. In 1934 en 1937 werden respectievelijk twaalf M-36 en veertien M-38 pantserwagens van de Zweedse firma Landsverk aangeschaft. Op basis van het ontwerp van Landsverk ontwikkelde Van Doorne Aanhangwagen Fabriek (DAF) de M-39 pantserwagen, bewapend met drie mitrailleurs. Op 25 april 1939 werden van dit moderne voertuig dertien exemplaren besteld voor een bedrag van 529.600 gulden. De eerste M-39 werd op 27 november 1939 afgeleverd en op 10 mei 1940 waren er zeven in gebruik bij de Nederlandse landmacht. Het urgentieprogramma uit december 1939 schreef voor dat er zes eskadrons met 100 pantserwagens moesten komen. DAF kreeg op basis van deze behoefte de opdracht om nog eens dertien M-40 pantserwagens, die vrijwel identiek was aan de M-39, te bouwen.¹⁵⁵

In het urgentieprogramma van 1937 stelde Reijnders ook voor om de landmacht uit te rusten met 60 tanks. Het Veldleger had echter nog grotere ambities. Luitenant-generaal Van Voorst tot Voorst vond dat zijn troepen minimaal 200 tanks nodig hadden, waaronder een middelzware tank met een 4.7 cm kanon of desnoods een 3.7 cm kanon. Proeven met de Renaulttank in geïnuundeerd gebied op 30 oktober en 2 november 1939 bewezen volgens de commandant van het Veldleger dat moderne tanks inzetbaar waren tegen waterlinies. Hij vond het dan ook niet alleen noodzakelijk om het aantal antitankkanonnen in het Nederlandse leger op te voeren maar ook om zelf over tanks te beschikken. Reijnders bepaalde uiteindelijk in zijn urgentieprogramma van 12 december 1939 dat er twee bataljons gevechtswagens gevormd moesten worden, die beide bestonden uit drie lichte en één middelzware compagnie met elk vijftien tanks. Hiervoor dienden 36 middelzware tanks met een 4 cm kanon en 110 lichte tanks, bewapend met een twee cm kanon, aangeschaft te worden.¹⁵⁶

Op dat moment bezat Nederland echter maar één onbewapende Renaulttank uit de Eerste Wereldoorlog. Op 22 november 1939 kreeg het Ministerie van Defensie een aanbod van de Nederlandse handelsfirma Koopman & Co., die optrad namens de Ceskomoravská Kolben Daněk fabriek uit Praag. De Nederlandse landmacht zou een maand lang gratis de beschikking krijgen over een LTH-1 tank (7.500 ton, bewapend met een 3.7 cm kanon en twee machinegeweren) inclusief drie bemanningsleden voor het houden van proeven. Dit was een exportversie van de moderne TNHP tank die de Duitsers na bezetting van Tsjecho-Slowakije in maart 1939 zeer succesvol inzetten als de *PzKpfw 38(t)*. De tank was een exportsucces want er waren er meer dan 200 verkocht aan Zweden, Peru, Iran, Letland en Zwitserland. Het Nederlandse hoofdkwartier reageerde echter afwijzend op het voorstel. De chef van de Landmachtstaf Carstens antwoordde aan Koopman & Co. dat er geen behoefte bestond aan het houden van proeven omdat men al over voldoende ervaring beschikte over de mogelijkheden van het gebruik van tanks in het Nederlandse terrein. Intern liet de legerleiding weten dat het nog helemaal niet vaststond dat er tanks zouden worden aangeschaft. Als er besloten zou worden om ze alsnog te kopen dan zou een procedure worden gevolgd waarbij tanks van verschillende fabrieken zouden worden getest. Bovendien was het hoofdkwartier van mening dat het ongewenst was dat vreemdelingen in de gelegenheid zouden worden gesteld om ervaringen op te doen met het opereren van tanks in Nederland, waarbij de mogelijkheden en de moeilijkheden van het plaatselijke terrein konden worden uitgetest.¹⁵⁷ Het is zeer onwaarschijnlijk, zelfs indien de Duitsers dat al hadden toegestaan, dat bij een bestelling de tanks op tijd aan Nederland zouden zijn geleverd. De Nederlandse reactie op het aanbod van Koopman & Co. is echter veelzeggend over het weinig doortastende aankoopbeleid.

De afwijzing van het aanbod is ook merkwaardig in het licht van het feit dat A.I. op 27 november 1939 de opdracht had gekregen om tweedehandstanks in het buitenland aan te kopen voor oefendoeleinden. Zo ontving Van Nagell, de Nederlandse gezant in Stockholm, op 30 maart 1940 het verzoek om een poging te ondernemen om twee Russische tanks, die in de Winteroorlog in Finland waren buitgemaakt, aan te schaffen en naar Nederland over te laten brengen. Ook Nederlandse producenten hoopten op een order voor tankleveranties. In december 1939 bood DAF aan om een tank te ontwerpen op basis van de doorontwikkeling van de M-39 pantserwagen. Twee maanden later deed de fabriek een concreet voorstel om in één jaar tijd twee of drie tanks te laten bouwen voor testdoeleinden. DAF wilde wel dat het Ministerie van Defensie de helft van de ontwikkelingskosten van 150.000 gulden voor zijn rekening zou nemen. Ondanks een positief ambtelijk advies, waarbij werd gewezen op het belang van de ontwikkeling van de eigen oorlogsindustrie, wees Secretaris-generaal Ringeling dit voorstel op 20 maart 1940 af.¹⁵⁸

De afwachtende houding van de Nederlandse legerleiding had mede tot gevolg dat het Nederlandse leger op 10 mei 1940 over geen enkele inzetbare tank beschikte. Reijnders verklaarde na de oorlog dat Dijkhoorn de aanschaf van tanks zou hebben geschraapt omdat hij weinig waarde hechtte aan het wapen. De Minister van Defensie zou van mening zijn geweest dat tanks alleen konden worden ingezet als artillerie ondersteuning bij grootschalige infanterie aanvallen, die het Nederlandse leger toch niet zou ondernemen. Ook had Dijkhoorn, in navolging van veel deskundigen, door de ervaringen uit de Spaanse Burgeroorlog het idee opgedaan dat gevechtswagens niet bestand waren tegen modern pantserafweergeschut.¹⁵⁹

Uitvoering urgentieprogramma gevechtswagens

Gevechtswagens	Programma 04-02-1937	Programma 18-12-1939	Aanwezig 10-05-1940	Percentage	In bestelling
Lichte tanks	65	110	-	0%	-
Middelbare tanks	-	36	-	0%	-
Pantserwagens	51	100	38	38%	19

Infanteriewapens

De persoonlijke uitrusting van de Nederlandse soldaat uit de mobilisatieperiode van 1939-1940 was slecht. Het uniform had een ouderwetse groengrijze kleur, zat ongemakkelijk en was gemaakt van goedkope materialen. De meeste infanteristen droegen geen laarzen maar beenwindels. Het standaardwapen voor de Nederlandse soldaten was het Mannlicher geweer uit 1895. De meeste Mannlicher M.95's waren in licentie gefabriceerd door A.I. tussen 1901 en 1918. In de jaren dertig werden enkele duizenden M.95 geweren omgebouwd tot karabijnen. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kreeg A.I. op 30 september 1939 de opdracht om de lopen van nog eens 50.000 geweren in te korten tot karabijnen. In november 1939 volgde dezelfde opdracht voor opnieuw 20.000 geweren. Beide orders dienden uiterlijk in augustus 1940 afgerond te zijn. Het Nederlandse leger beschikte op 10 mei 1940 over ongeveer 400.000 geweren en karabijnen. In tegenstelling tot Duitsers hadden de Nederlandse soldaten geen moderne pistoolmitrailleurs. Het Nederlandse Ministerie van Defensie liet op 20 februari 1940 weten dat het voorshands niet van plan was om de Nederlandse geweren te automati-

seren. Wel werd in maart 1940 goedkeuring gegeven aan verzoek van de Italiaanse firma Armi Automatiche Scotti om als proef kosteloos twee M.95's tot automatische geweren om te bouwen. Het Nederlandse leger kende daarnaast een tekort aan handgranaten. Begin 1938 waren er 580.000 granaten beschikbaar wat minder dan twee per soldaat was. In november 1939 werden daarom 465.000 handgranaten besteld. Volgens het urgentieprogramma van 1939 moesten er ook vlammenwerpers worden aangeschaft. Nadat op 19 februari 1940 informatie was ingewonnen over de vlammenwerper van de Italiaanse firma Pignone werd pas op 30 maart 1940 geadviseerd om contact op te nemen met de Nederlandse vertegenwoordiger van de fabriek om het wapen in beproeving te nemen.¹⁶⁰

Het standaard zware machinegeweer van het Nederlandse leger was de Oostenrijkse Schwarloze M.08. In 1940 was dit wapen, dat al in 1907 was ontworpen, verouderd. De M.08 had het enorme gewicht van meer dan 90 kilo en een vuursnelheid die meer dan twee keer zo laag was als de meeste Duitse mitrailleurs. In 1910 waren de eerste machinegeweren van dit type aangekocht bij de Oostenrijkse Steyr fabriek. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kon de Schwarloze machinegeweer niet meer worden geleverd en ging A.I. het machinegeweer zelf bouwen. Ondanks het verouderde ontwerp werden eind jaren dertig nogmaals 882 M.08 machinegeweren besteld en bleef het wapen tot 10 mei bij A.I. in productie. Nederland kocht na Eerste Wereldoorlog uit Britse oorlogsvoorraden ongeveer 1.000 zware Vickers M.18 mitrailleurs, terwijl de Duitsers bij hun terugtocht in 1918 door Zuid-Limburg ruim 900 zware Spandau M.25 mitrailleurs hadden achtergelaten. In mei 1940 waren er naast 2.200 M.08 nog altijd ruim 700 M.18 en ongeveer 460 M.25 zware machinegeweren in gebruik. Deze versleten tweedehands wapens waren doorgaans in een dermate slechte staat dat zij vrijwel alleen nog bij luchtafweereenheden werden ingezet. In april 1940 werd nog een vergelijkend onderzoek verricht naar de zware machinegeweren van de Italiaanse firma's Scotti en Breda en het Belgische Fabrique Nationale (F.N.). De mogelijke aanschaf van de F.N. mitrailleur had de voorkeur gezien de leverings- en servicemogelijkheden en door de positieve ervaring die met het wapen van F.N. waren opgedaan bij de Luchtvaartafdeling (L.V.A.) en het K.N.I.L. Ook hier waren de Nederlanders te laat om nog bestellingen te plaatsen. De Nederlandse krijgsmacht telde verder nog ongeveer 8.000 lichte Lewis M.20 mitrailleurs. Dit Britse wapen, ontworpen in 1912, werd vanaf 1918 door A.I. in licentie geproduceerd. De Nederlandse fabrikant kreeg na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog de opdracht voor de fabricage van nog eens 2.500 Lewis machinegeweren, waarbij de productie moest worden opgevoerd van 400 in 1939 naar 1.000 stuks per jaar. Luitenant-generaal Van Voorst tot Voorst drong ook aan op de aanschaf van de moderne Britse lichte BREN mitrailleur. Op 21 februari 1940 stelde het Minister van Defensie 1.000 gulden beschikbaar voor de aanschaf van één exemplaar van dit wapen voor studiedoeleinden. Als zwaar wapen ter ondersteuning van de infanterie had het Nederlandse leger op 10 mei 1940 verder ongeveer 400 8 cm mortieren in gebruik. A.I. had gedurende het interbellum deze mortieren van de Franse firma Brand in licentie gebouwd. Het Ministerie van Defensie bestelde op 9 oktober 1939 nog eens 438 stukken bij A.I. waarvan de eerste 90 per 1 april moesten zijn geleverd.¹⁶¹

De uitrusting en bewapening van de Nederlandse soldaat in de mobilisatieperiode stamde nog grotendeels uit de Eerste Wereldoorlog. Bij de aanschaf van moderne infanteriewapens zoals vlammenwerpers, pistoolmitrailleurs of geavanceerde machinegeweren ging het Nederlandse Ministerie van Defensie niet bepaald doortastend of daadkrachtig te werk. Zelfs onder druk van de oorlog bleven offertes enige tijd onbeantwoord liggen of wenste men proeven voordat tot bestelling werd overgegaan. In het voorjaar van 1940 nam de haast om moderne wapens

aan te schaffen wel toe, maar toen was het al te laat om het leger nog met nieuwe wapens, die het urgentieprogramma voorschreef, uit te rusten.

Uitvoering urgentieprogramma infanteriewapens

Infanteriewapens	Programma 04-02-193	Programma 18-12-1939	Aanwezig 10-05-1940	percentage
Vlammenwerpers	-	310	-	0%
8mm mortieren	430	718	± 400	56%
Mitr. M.'20	11.644	13.080	± 8.000	62%
Mitr. M'08/'15	2.703	3.311	± 2.200	66%

Vliegtuigen

De Nederlandse luchtmacht was vóór 10 mei 1940 nog geen zelfstandig wapen maar onderdeel van de landmacht. De L.V.A. kende wel zijn eigen herbewapeningsprogramma. In 1937 was het vierjarenprogramma opgesteld dat van 1938 tot en met 1941 zou lopen. De luchtverdediging zou volgens dit plan eind 1941 moeten worden gevormd door het 1e Luchtvaartregiment bestaande uit twee afdelingen met 36 eenpersoonsjagers, twee afdelingen 36 jachtkruisers (zware jachtvliegtuigen), drie afdelingen met 48 luchtkruisers (bommenwerpers) en twee afdelingen met 36 strategische verkenners. Ten behoeve van de ondersteuning het Veldleger zou daarnaast het 2e Luchtvaartregiment de beschikking moeten hebben over vier afdelingen met 72 eenpersoonsjagers en vier verkenningsgroepen met 120 lichte verkenners. Het 3e Luchtvaartregiment was bestemd voor opleidingen en moest een sterkte krijgen van 48 lestoestellen.¹⁶²

De L.V.A. beschikte einde jaren dertig over veel lichte verkenningvliegtuigen die ook inzetbaar waren als lichte bommenwerper. De Fokker C-V en C-X en Koolhoven FK-51 waren op zich betrouwbare toestellen, maar deze tweedekkers waren door hun lage snelheid en gebrekkige bewapening in 1940 in feite niet meer geschikt voor de moderne lucht oorlog. Zo dateerde de Fokker C-V al uit 1925 en was het met zijn maximum snelheid van 260 km per uur zeer kwetsbaar tegenover de nieuwste jachtvliegtuigen die in 1940 al 500 km per uur haalden. De lichte verkenningvliegtuigen konden circa 100 kilo bommen mee nemen maar bij de meeste toestellen ontbraken de bommenrekken. De Luchtmachtstaf concludeerde eind 1939 op basis van de gevechtservaringen in Polen en in Finland dat gespecialiseerde verkenningvliegtuigen betrekkelijk weinig waarde bezaten. Het was beter om te beschikken over gevechtsvliegtuigen met voldoende bewapening die inzetbaar waren voor verschillende taken. Deze zogenaamde jachtkruiser was te gebruiken als jachtvliegtuig, verkenningvliegtuig en als lichte bommenwerper. Het Ministerie van Defensie bestelde op 21 november 1939 nog 20 moderne Fokker CG.2 (F 154) strategische verkenners en 36 FK-59 Koolhoven tactische verkenners. Geen van deze toestellen kon nog vóór 10 mei 1940 aan de Nederlandse strijdkrachten worden geleverd.¹⁶³

Als zwaar bewapende luchtkruiser en als bommenwerper waren er op 4 januari 1937 16 Fokkers T.V besteld. Als luchtkruiser was het toestel te log en te traag maar als bommenwerper beschikte de T.V over een zware bewapening en kon het 1.000 kilo aan bommen vervoeren. Het probleem was echter dat in de meidagen van 1940 maar twee van de Fokker bommenwerpers waren uitgerust met degelijke Duitse bommenrekken. De leveranties van zeven-

tien bommenrekken die een Nederlands bedrijf in licentie zou bouwen was al maandenlang vertraagd. Volgens de laatste planning zouden half mei 1940 de eerste rekken gereed zijn. In september 1939 deed de Nederlandse regering pogingen om voor 4.5 miljoen gulden achttien moderne Dornier Do-215 bommenwerpers in Duitsland te bestellen onder de voorwaarde dat de eerste levering van negen toestellen per 1 november 1939 en de tweede levering per 1 januari 1940 zou plaatsvinden. In december had Goering echter nog geen goedkeuring aan de verkoop verleend en daardoor was de leverdatum vertraagd tot mei-juli 1940. Pas half januari 1940 werd uiteindelijk het koopcontract voor achttien Do-215 ondertekend waarbij werd overeengekomen dat de eerste twee vliegtuigen in april 1940, de volgende drie in mei en de laatste toestellen in september moesten zijn geleverd. Geen van deze moderne bommenwerpers is echter ooit aan Nederland overgedragen.¹⁶⁴ Als lichte bommenwerper werden op 3 maart 1939 in de Verenigde Staten achttien Douglas DB-8A/3N aangeschaft. Deze bestelling werd wel op tijd geleverd en de toestellen bereikten Nederland tussen september en november 1939. De staf van het Veldleger vroeg in september 1939 om de serie DB-8A/3N's, of een soortgelijk type, uit te breiden tot 120 stuks ter ondersteuning van het leger. Nadere bestellingen werden echter niet gemaakt. Toen het toestel in maart 1940 operationeel werd, bestond er een zodanig tekort aan jachtvliegtuigen dat de DB-8A/3N als tweepersoonsjager werd ingezet. De lichte bommenwerper was echter volstrekt niet geschikt voor deze taak met alle gevolgen van dien. Op 10 mei 1940 waren alle elf inzetbare DB-8A/3N's na één vlucht al uitgechakeld.¹⁶⁵

Het belangrijkste vliegtuigtype voor het bewaken van de neutraliteit van het Nederlandse luchtruim was het jachtvliegtuig. Na maanden van testen en onderhandelingen bestelde het Nederlandse Ministerie van Defensie eind 1937 36 Fokker D.XXI vliegtuigen. Het toestel was eigenlijk ontwikkeld voor gebruik in Nederlands-Indië. De Fokker D.XXI was wendbaar maar mede door zijn niet-intrekbaar onderstel haalde het maar een maximum snelheid 460 km per uur, wat beduidend langzamer was dan de moderne Duitse en geallieerde jagers. De 36 Fokker D.XXI's werden tussen mei 1938 en april 1939 geleverd. Op 27 december 1937 werd ook een order geplaatst voor 36 Fokker G.1 jachtkruisers. Dit zware toestel had twee of drie bemanningsleden en maar liefst negen mitrailleurs. De bestelde jachtkruisers werden tussen november 1938 en 2 december 1939 aan de L.V.A. geleverd. De Fokker G.1, met zijn twee staartstukken en twee motoren, werd internationaal geprezen als een revolutionair ontwerp. Verschillende landen, waaronder Finland, Zweden, Hongarije, Turkije en Denemarken, hadden belangstelling voor de aanschaf van het toestel. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog waren er bij Fokker 25 G.1's (versie Wasp) in aanbouw voor levering aan Spanje. Op 30 december 1939 werd deze hele bestelling inclusief het prototype alsnog door de Nederlanders overgenomen. De eerste Fokker G.1 Wasp was op 19 januari 1940 gereed en in totaal zestien konden nog worden geleverd vóór 10 mei 1940, maar deze beschikten veelal nog niet over bewapening.¹⁶⁶

De Fokker G.1 gold als de trots van de Nederlandse luchtmacht. Toch kunnen enkele kritische kanttekeningen worden geplaatst bij het toestel. Het concept jachtkruiser, een zwaar bewapend jachtvliegtuig met twee motoren en meer bemanningsleden, bleek in de Tweede Wereldoorlog niet te voldoen. Vergelijkbare zware tweemotorige jagers, zoals de Messerschmitt Bf.110 of de Lockheed *Lightning* waren tijdens de luchtgevechten vaak niet opgewassen tegen de meer wendbare éénmotorige jachtvliegtuigen. De Fokker G.1 was met zijn 475 kilometer per uur langzamer en ook minder wendbaar dan de Duitse Messerschmitt Bf.109. Een voordeel van de tweemotorige vliegtuigen was dat zij veelal een grote actieradi-

us hadden. In het beperkte luchtruim boven het relatief kleine Nederland was echter het vliegbereik van meer dan 1.500 kilometer van de G.1 niet al te belangrijk. Het grootste bezwaar van de Fokker G.1 was dat het toestel twee keer zoveel mitrailleurs, motoren en bemanningsleden nodig had als een éénmotorig jachtvliegtuig. Getraind personeel was schaars en het kostte Nederland veel moeite om machinegeweren en vliegtuigmotoren, die niet door de eigen industrie konden worden geleverd, in het buitenland aan te schaffen. Voor iedere Fokker G.1 hadden dus twee kleinere jachtvliegtuigen kunnen worden uitgerust.

Naast Fokker was Koolhoven de belangrijkste Nederlandse vliegtuigbouwer uit het interbellum. Eind juli 1939 werden bij zijn fabriek 36 FK-58 jachtvliegtuigen besteld, ondanks het feit dat de L.V.A. ontevreden was over de prestaties van het toestel. In november 1939 werd de bouw al weer stopgezet omdat het Ministerie van Defensie er niet in slaagde om motoren voor de jager aan te schaffen. Een aanbod in december 1939 om 50 door Frankrijk bestelde FK-58's met een Franse motor over te nemen werd door Dijkhoorn afgewezen. De Koolhovenjager werd met zijn maximum snelheid van 475 kilometer te langzaam gevonden en de constructie van het toestel voldeed ook niet geheel aan de Nederlandse eisen. Volgens de Nederlandse legerleiding moest een luchtverdedigingjager minimaal 550 kilometer per uur halen om de modernste bommenwerpers te kunnen onderscheppen. Omdat de fabricage van de 36 FK-58 toch redelijk ver was gevorderd, werd kort vóór 10 mei 1940 alsnog besloten de toestellen af te bouwen met de reserve Bristol Mercurymotoren van de Fokker D.XXI en G.1.¹⁶⁷

Begin 1940 bepleitte de luchtmachtleiding nogmaals de aanschaf van moderne eenpersoonsjachtvliegtuigen in het buitenland. De L.V.A. beschikte immers over geen enkele afdeling zeer snelle luchtverdedigingjagers. Als optie werd genoemd de Amerikaanse Curtiss P-40, de Britse *Spitfire* of Duitse jachtvliegtuigen van Heinkel of Messerschmitt. Een andere mogelijkheid was de Vultee Vanguard *Pursuit* jager die de Verenigde Staten hadden vrijgegeven voor export. Begin 1940 kregen de Nederlanders uit de Verenigde Staten 35 Curtiss CW/21B jagers aangeboden. Generaal-majoor Best drong er op aan om onmiddellijk een order te plaatsen. Op 3 april 1940 besloot de Nederlandse regering om met spoed 24 Curtiss jachtvliegtuigen te bestellen. Deze toestellen werden eind 1940 naar Nederlands-Indië gezonden omdat Nederland inmiddels bezet was.¹⁶⁸

Het grote probleem voor de uitrusting van de L.V.A. was dat Nederland wel beschikte over een eigen luchtvaartindustrie maar dat de hier gebouwde vliegtuigen voor cruciale onderdelen – de bewapening en de motoren – afhankelijk waren van leveranties uit het buitenland. De machinegeweren voor de Fokker- en Koolhovoestellen werden aangekocht bij het Belgische F.N. Sinds 1936 waren er 550 machinegeweren door F.N. geleverd en eind 1939 en in april 1940 werden er nog eens respectievelijk 160 en 92 vliegtuigmitrailleurs besteld.¹⁶⁹ De aanschaf van vliegtuigmotoren in het buitenland verliep zeer moeizaam. De Nederlanders waren eind 1939 met de Duitsers in gesprek over de aankoop van moderne Junkers en BMW vliegtuigmotoren. In januari 1940 kreeg de Duitse luchtmachtattaché in Den Haag, luitenant-generaal Wenninger, de opdracht uit Berlijn om de vraag voor de levering van 50 tot 90 Daimler DB 601 dilatorisch te behandelen, in de zin dat het Nederlandse verzoek niet moest worden geweigerd maar dat de onderhandelingen moesten worden vertraagd.¹⁷⁰ Met de Britten werd al vanaf februari 1939 gesproken over de verkoop van 40 Taurus motoren. In november 1939 verklaarde de Britse legerleiding dat de levering van de Taurus motoren aan Nederland wordt geannuleerd omdat de *R.A.F.* het materiaal zelf nodig heeft. De Britten legden aan de Nederlandse marine attaché, luitenant der eerste klas De Booy, uit dat zij de andere landen wat betreft de verkoop van militaire producten in drie groepen indeelden. Als eerste kwamen de

Britse Dominions en de bondgenoten aan de beurt voor bijvoorbeeld motorleveranties. Daarna volgden landen die het Verenigd Koninkrijk om politieke redenen te vriend wilde houden, omdat zij anders te nauwe relaties zouden kunnen aanknopen met de vijand. Als laatste kwamen tenslotte de strik neutrale landen zoals Nederland aan bod voor wapenaankopen.¹⁷¹ Begin september 1939 had Nederland ook nog opdrachten lopen voor de levering van 45 Bristol Mercury en 45 Rolls Royce Merlin motoren ter waarde van 3.360.000 gulden. Het Britse Ministerie van Luchtvaart verbood op 7 februari 1940 iedere verdere afgifte van vliegtuigmotoren aan Nederland. Het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken had aan het luchtvaartdepartement laten weten dat het op dit moment onverstandig was om waardevol oorlogsmateriaal aan Nederland te leveren. Op 7 mei 1940 informeerde de Nederlandse legerleiding nog bij de bij Franse militair attaché, majoor Mascureau, over de mogelijkheden om direct 90 vliegtuigmotoren aan te schaffen.¹⁷² Het was duidelijk dat Nederland voor het verkrijgen van motoren volledig afhankelijk was van de bereidwilligheid van het buitenland.

Op 10 mei 1940 bestond het 1e Luchtvaartregiment uit vier jachtvliegtuigafdelingen, één in plaats van de geplande twee strategische verkenningafdelingen en één in plaats van de drie geplande bommenwerperafdelingen. Het 2e luchtvaartregiment telde vier verkenninggroepen en had twee in plaats van de vier geplande jachtvliegtuigafdelingen. De L.V.A. beschikte over 126 operationele vliegtuigen, waarvan ongeveer de helft verouderd was. Bijna 150 vliegtuigen waren nog in bestelling.

Uitvoering urgentieprogramma vliegtuigen

Vliegtuigen	4 jarenplan 01-1937	Aanwezig 10-05-1940	percentage	Operationeel 10-05-1940	In bestelling
Jachtvliegtuigen	108	34 +17 (DB-8)	47%	29 +11 (DB-8)	60
Jachtkruisers	36	46 (G-1)	128%	23	10
Bommenwerpers	48	16	33%	9	18
Verkenners	156	91	58%	54	56

Koninklijke Marine

Een substantieel deel van de Nederlandse defensiegelden werd besteed aan de herbewapening van de Koninklijke Marine. In 1930 had de toenmalige Minister van Defensie, Deckers, een vlootplan laten opstellen, dat inhield dat in tien jaar twee kruisers, zes jagers, drie flottieljeleiders en 20 onderzeeboten gebouwd moesten worden. De marinebegrotingen stegen vanaf 1936 aanzienlijk, zodat er in 1939 ruim 40 grote en kleine schepen in aanbouw waren. De Nederlandse regering maakte in februari 1940 zelfs het voornemen kenbaar om nog eens drie slagkruisers, met een waterverplaatsing van 27.000 ton en een hoofdbewapening van negen 28 cm kanonnen, aan te schaffen voor 71 miljoen gulden per stuk. Voordat het Nederlandse parlement zich hierover kon uitspreken vielen de Duitsers op 10 mei 1940 aan.¹⁷³ De herbewapening van de Nederlandse vloot is echter voor het onderwerp van deze studie minder relevant. De Koninklijke Marine speelde immers maar een beperkte rol bij de verdediging van het Nederlandse moederland. Haar inzet was voornamelijk gericht op de defensie van de koloniale bezittingen in Nederlands-Indië.

Moreel

De Nederlandse legerleiding had gedurende de mobilisatieperiode veel kritiek op de gemakzuchtige houding en het gebrek aan discipline van de troepen. In het bijzonder luitenant-generaal Van Voorst tot Voorst stoorde zich aan het lage moreel en gebrek aan weerbaarheid van de Nederlandse strijdkrachten. In een notitie van januari 1940 gericht aan het officierenkorps schreef hij over het probleem van de handhaving van de tucht. Hij constateerde dat er sinds de mobilisatie al meer dan 200 disciplinaire straffen waren opgelegd aan officieren. Veel voorkomende overtredingen waren problemen met het tenue, slecht gedrag in het openbaar, drankmisbruik en slap of het niet brengen van de groet. De commandant van het Veldleger was van mening dat de onverschilligheid en ongehoorzaamheid van vele officieren de krijgstucht in de wortel aantastte. Volgens hem overheersten hierdoor bij de Nederlandse krijgsmacht sloomheid, gemakzucht en een gebrek aan plichtsbesef en geestdrift. Hij verweet de officieren dat zij uit een mentaliteit van eigenbelang en onvoldoende zelfdiscipline een eigen interpretatie van de voorschriften en bevelen er op nahielden. Bij deze 'gemoedelijke tucht' werd er niet al te veel werd gestraft. Een grondige verandering was naar mening van Van Voorst tot Voorst dan ook nodig waarbij alle officieren doordrongen moesten worden van hun verantwoordelijkheid als militair gezagsdrager en van hun voorbeeldfunctie voor de manschappen. De gehoorzaamheid moest worden afgedwongen door zonder terughoudendheid met straffe hand in te grijpen: 'tolerantie is in deze verderfelijk.'¹⁷⁴

Het ontbreken van de 'heilige wil en ernst'¹⁷⁵ van de Nederlandse soldaten bij de oorlogsvoorbereiding werd mogelijk veroorzaakt doordat Nederland in Europa een periode van 125 jaar vrede achter de rug had. Vrijwel niemand in het Nederlandse leger had oorlogservaring. Dit droeg bij aan het feit dat de Nederlanders de naam hadden geen militaire volksgeest of cultuur te bezitten. Militaire beroepen, tradities en gebruiken waren over het algemeen niet populair.¹⁷⁶ Het probleem werd nog een verstrekt door het feit dat de officieren, verantwoordelijk voor het handhaven van de orde, discipline en het moreel, voor het grootste deel zelf ook dienstplichtig waren. De commandant van de Lichte Divisie, kolonel Van der Bijl, beklaagde zich in een toespraak voor zijn kader dat er teveel reserveofficieren waren die in de avonduren meer interesse hadden voor bridgen en biljarten dan voor de studie van de militaire voorschriften.¹⁷⁷ Ook Winkelman moest tot zijn leedwezen vaststellen dat hij tijdens inspecties bij vele militairen een geest van goedmoedigheid en soms zelfs laksheid heerste. Hij stelde vast dat er bij de soldaten maar ook bij de officieren geen besef bestond dat men steeds op de hoede zou moeten zijn voor een overval. Zijn chef-staf, generaal-majoor Herman van Voorst tot Voorst, kon hiervoor nog enig begrip opbrengen: 'maar men kan nu eenmaal in korte tijdspanne tijds niet in den geest, die in 110 vredesjaren was gekweekt, integraal op een *mogelijken* oorlog omstellen.'¹⁷⁸

Een andere verklaring voor de door de legerleiding geconstateerde 'zeer slappe geest'¹⁷⁹ onder de Nederlandse troepen lag in het feit dat de meeste soldaten zich ervan bewust waren dat Nederland geen enkele rol van betekenis in het conflict tussen Duitsland en de geallieerden kon spelen. De Nederlandse strijdkrachten waren immers relatief klein, matig getraind en zwak uitgerust vergeleken bij de legers van de Europese grote mogendheden. Jan van Voorst tot Voorst memoreerde na de oorlog dat er een sterk minderwaardigheidscomplex aanwezig was geweest onder de troepen. De Nederlandse legerleiding rapporteerde eind 1939: 'Gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel en gebrek aan belangstelling, twee voorname- zoo niet de voornaamste- factoren welke den geest van den soldaat, dus ook den geest van de troepen ondermijnen; factoren, welke beide mede kunnen voortvloeien uit een overdreven en onge-

zond optimisme jegens de door eenige mogendheden gegarandeerde neutraliteit van ons vaderland.....Hij [de Nederlandse soldaat] moet ervan worden doordrongen dat de Nederlandsche Weermacht wel degelijk een rol van betekenis speelt in de internationale verhoudingen. De laffe geest van: “wij kunnen toch niets uitrichten” en “wat kan het mij schelen wat er met ons land gebeurt” moet worden uitgeroeid.¹⁸⁰

De gemakzuchtige houding van veel gemobiliseerde soldaten tegenover hun militaire leven was ook het gevolg van het gegeven dat er onder brede lagen van de Nederlandse bevolking een sterk geloof bestond dat het land buiten de oorlog zou blijven. Jan van Voorst tot Voorst stelde dat ook veel officieren zich niet met de gedachte aan een komende oorlog vertrouwd maakten omdat zij hoopten dat Nederland net zoals 1914-1918 nu ook weer neutraal zou blijven:

‘Het komt voor dat er zelfs nu nog officieren zijn, die uiting geven aan de overtuiging, dat ons land onder geen omstandigheid in den huidige oorlog zal worden betrokken. In hoeverre hier de wensch de vader van de gedachte is laat ik in het midden, terwijl ik al evenmin inga op de veronderstelling, dat hieraan een zekere zwakheid van geest of gemoed en zelfs gemakzucht of gemis aan verantwoordelijkheidsbesef in den uitoefening van den dienst aan ten grondslag zouden kunnen liggen. Evenwel wensch ik wel naar voren te brengen, dat, waar de leiding der weermacht haar inzicht fundeert op tal van zeer geheime en voortdurend aan de feiten getoetste gegevens, het in deze aangelegenheid wel zeer weinig aankomt op de subjectieve opinies van enkelen – nog daargelaten dat deze al op zeer losse gronden berusten, omdat het thans blijkbaar meer en meer gaat om den strijd op leven en dood tusschen de groote twee Europeesche volken, waar tusschen Nederland wel een zeer bijzondere positie in strategisch opzicht inneemt. Ik moet opvattingen als hiervoor aangegeven dan ook niet alleen verkeerd achten, maar beschouw de uiting er van uit den boeze vooral wanneer daarvan verslappende invloed uitgaat op de kracht waarmede van hoog tot laag moet worden gewerkt aan de verbetering van de geoefendheid, de kleeding, de bewapening en de uitrusting van het leger en indien in het bijzonder het taaië doorzettingsvermogen bij het zo goed mogelijk inrichten der verschillende stellingen, hiervan den ongunstigen weerslag mocht ondervinden. Bovendien, zoo er een factor kan worden aangegeven, die overwegenden invloed uitoefent en ook verder zal uitoefenen op de mogelijkheid, dat ons land ook verder buiten den oorlog blijft, dan is het vooral de paraatheid onzer stellingen en het ontzag dat onze weermacht in al haar geledingen weet in te boezemen, derhalve het gewicht, dat een en ander bij het in het buitenland telkens opnieuw afmeten der krachtsverhoudingen in de schaal legt.’¹⁸¹

In een poging het moreel, het zelfvertrouwen en de paraatheid van de Nederlandse troepen te versterken liet de commandant van het Veldleger diverse bekendmakingen verschijnen. Zo schreef hij begin maart 1940 aan alle officieren in het Veldleger: ‘het wordt zoover opgevoerd, dat elk onderdeel het gevoel heeft, het welk ik reeds bij vele onderdelen tot uiting zag brengen, “Wie er ook komen, wij zullen ze krijgen”. Dan zullen sloomheid en traagheid en gemis aan vertrouwen in het eigen kunnen op militair gebied volledig zijn overwonnen. Dan zullen alle onderdelen van het Veldleger vlijmscherp zijn geworden en ten volle paraat zijn.’¹⁸² In weerwil van dit soort ‘peptalk’ was het grootste deel van het Nederlandse leger in mentaal opzicht niet voorbereid op de Duitse inval op 10 mei 1940.

Stellingen

Het Nederlandse leger was door zijn beperkte omvang en zijn slechte staat van training en uitrusting vooral bruikbaar voor de statische verdediging. Vanaf de 19e eeuw was de Nederlandse strategie erop gericht om met behulp van linies slechts een deel van het grond-

gebied te verdedigen. In goed voorbereide stellingen zouden de Nederlandse troepen een vijandelijke opmars moeten vertragen en om tijd te winnen in afwachting tot bondgenoten te hulp zouden komen. De voorste linies die een eerste vijandelijke aanval voor korte tijd moesten opvangen waren de IJssel- en Maaslinie. Daarnaast waren er nog plaatselijk verdedigingslinies, zoals de Wonsstelling in Friesland of de Bathstelling en Zanddijkstelling in Zeeland. De tweede linie werd gevormd door de verbonden Grebbelinie- Betuwstelling- Maas-Waalstelling en de Peel-Raamstelling. Ten noorden van de rivieren bevond zich nog de Waal-Lingstelling, die van belang was als Noord-Brabant was opgegeven. De laatste hoofdverdedigingslinie was de Vesting Holland, die een Oostfront (Nieuwe Hollandse Waterlinie) en een Zuidfront had. Omdat de stellingen in het Nederlandse krijgsplan van groot belang waren werd er veel inzet op gepleegd. Door de bouw van kazematten en andere versterkingen en vooral door de aanleg van inundaties hoopten de Nederlanders hun gewapende neutraliteit kracht bij te zetten.¹⁸³

De Nederlandse legerleiding vertrouwde van oudsher op de waterlinies. De Nederlanders realiseerden zich echter ook dat de stellingen kwetsbaar waren in de moderne gemechaniseerde oorlogvoering. Op 30 oktober en 2 november 1939 werden testen uitgevoerd met de enige Nederlandse tank van Renault en één Carden Loyd rupsantserwagen in geïnundeerd terrein. De filmbeelden, die naderhand overal werden vertoond, lieten de Renaulttank zien die vastliep en vervolgens wegzakte in het water. In feite waren de proeven echter veel minder geruststellend voor het Nederlandse opperbevel. De test bewees dat geïnundeerd terrein minimaal 1.50 meter diep moest zijn om een moderne tank tegen te kunnen houden. Bij minder waterdiepte waren geploegd bouwland of boomstronken nog wel effectief tegen de opmars van soldaten te voet maar voor gevechtswagens bleef het terrein gemakkelijk begaanbaar. In het onder watergezette gebied bleken alleen niet zichtbare sloten en beken een afdoende hindernis voor tanks. Het rapport concludeerde dan ook dat bij de inundaties van geringe diepte, brede sloten of een railversperring gecombineerd met pantserafweergeschut aanwezig dienden te zijn. Naar aanleiding van de ervaringen met de Duitse tankoperaties in Polen maakte Jan van Voorst tot Voorst begin februari 1940 een voorschrift om per stelling drie doorlopende vechtwagenhindernissen te bouwen. Behalve inundaties moesten tankgrachten en mijnenvelden worden aangelegd. De commandant van het Veldleger schreef dat de bouw van dergelijke hindernissen weliswaar tijdrovend was, maar volgens de moderne Franse inzichten noodzakelijk. De Nederlandse legerleiding probeerde dus te anticiperen op de laatste militaire ontwikkelingen.¹⁸⁴

Omdat de stellingen gedurende het interbellum waren verwaarloosd moest september 1939 een inhaalslag worden gepleegd. Bij het versterken van de stellingen stuitte de legerleiding op tal van problemen. Zo was er een tekort aan materialen zoals prikkeldraad. Veel van het werk werd uitgevoerd door de troepen zelf wat ten koste ging van hun wapen-, conditie- en vechtraining. De meeste soldaten waren bovendien niet geschoold in het bouwen van versterkingen waardoor het werk dus maar langzaam vorderde. De strenge winter van 1939-1940 zorgde voor nog meer vertraging. De verschillende militaire hoofdkwartieren waren doorgaans ook niet bevoegd om obstakels zoals bomen op te laten ruimen of om burgerbedrijven en machines in te huren. Ook rond de financiering bestonden veel onduidelijkheid. De Nederlandse regering stelde op zich gemakkelijk geld beschikbaar voor de versterking van de stellingen, maar de stroeve bureaucratie leidde ertoe dat de noodzakelijke investeringen niet snel konden worden gepleegd. In dit opzicht was het ook geen voordeel dat het Bureau Stellingbouw niet onder de OLZ ressorteerde maar rechtstreeks onder de Minister van

Defensie en daarbij een zekere zelfstandige positie innam.¹⁸⁵ De Generale Staf deed echter tal van voorstellen ter verbetering van de linies. In november 1939 vroeg Reijnders aanvullende fondsen voor de uitvoering van het zogenaamde 'Betonplan'. De OLZ wilde het geld gebruiken voor de versterking van in het bijzonder het Oostfront van de Vesting Holland en daarnaast voor de Peel-Raamstelling en de Grebbelinie. In januari 1940 kreeg het Nederlandse opperbevel twaalf miljoen gulden voor het plan. Hiervan was acht miljoen bestemd was voor versterkingen ten noorden van de Maas, twee miljoen gulden voor de linies in het zuiden en 1.25 miljoen gulden voor 83 kazematten voor pantserafweergeschut. Nadat hij Reijnders was opgevolgd als OLZ herzag Winkelman het Betonplan. Hij legde nog meer de nadruk op de versterking van de stellingen ten noorden van de rivieren. Winkelman wilde hier 2.800 gevechtkazematten en schuilplaatsen laten bouwen. Het hoofd Bureau Stellingbouw becijferde dat hiervoor 420.000 m³ beton nodig was. Hij raamde de kosten voor het afwerken van de Grebbelinie op 25 miljoen gulden en de kosten voor het versterken van de Waal-Lingestelling en het Zuidfront van de Vesting Holland op 90-100 miljoen. Minister Dijkhoorn ging daarom begin april 1940 naar De Geer met de mededeling dat hij 100 miljoen gulden nodig had. Eind april werd de eerste helft van dit bedrag beschikbaar gesteld door de Nederlandse regering. Volgens de planning moest de Grebbelinie in oktober 1940 gereed zijn, terwijl de Waal-Lingestelling niet vóór januari 1941 klaar zou zijn. Van het Betonplan van Winkelman is echter vrijwel niets meer tot uitvoering gekomen.¹⁸⁶

Aan de vooravond van de Duitse inval telde de eerste Nederlandse verdedigingslinie ruim 400 kleine kazematten en elf rivierkazematten in de IJssellinie, 74 kleine kazematten door de Over-Betuwe, 76 kleine kazematten achter het Maas-Waalkanaal en 299 kleine kazematten en tien rivierkazematten in de Maaslinie. Deze linie was echter zwak bezet met troepen en had slechts tot taak de vijandelijke opmars zo veel mogelijk te vertragen.¹⁸⁷

In de tweede verdedigingslinie telde de Grebbelinie ruim 270 kleine kazematten, de Betuwestelling ongeveer 20 kleine kazematten, het Land van Maas en Waal 31 kleine kazematten en de Peel-Raamstelling ruim 330 kleine kazematten en zeven rivierkazematten. Op 10 mei 1940 vormde de Grebbelinie de belangrijkste Nederlandse verdedigingslinie. De stelling was echter lange tijd verwaarloosd en ging pas vanaf 1939 weer een rol van betekenis spelen in het Nederlandse krijgsbeleid. Gedurende de mobilisatieperiode werd er echter veel werk verzet aan de versterking van de Grebbelinie. Op 13 mei 1940 zouden de Duitsers bij de Grebbeberg, een van de weinige delen van de Grebbelinie dat niet was geïndeerd, door de stelling heen breken. De genie had al in de zomer van 1939 een voorstel gemaakt voor de bouw van een gemaal bij Grebbeberg om het voorterrein onder water te kunnen zetten. Het plan werd echter wegens de hoge kosten afgewezen. Pas in de winter van 1939-1940 werd het idee opnieuw opgepakt. Op 6 mei 1940 werd een contract getekend voor de bouw van een motorgemaal bij Rhenen. Alle onderdelen voor de installatie moesten uiterlijk op 10 mei aanwezig zijn. In maart 1940 werd besloten tot inrichting van de Waal-Lingestelling. Op 10 mei 1940 waren de werkzaamheden hier nog niet begonnen. De Peel-Raamstelling was gedurende de mobilisatieperiode wel sterk verbeterd. In deze stelling stonden relatief veel kazematten en veel terrein was onder water gezet. Het probleem van de Peel-Raamstelling was echter dat er weinig troepen beschikbaar waren om de linie te bemannen. Bovendien sloot de stelling in het Noorden slecht aan op de Grebbelinie en in het Zuiden slecht aan op de Belgische verdediging.¹⁸⁸

De Nieuwe Hollandse Waterlinie van de Vesting Holland, die de derde verdedigingslinie vormde, was heel kwetsbaar voor luchtaanvallen. De meeste versterkingen waren relatief oud.

Zo waren de grote oude forten uit deze stelling nauwelijks tegen luchtwaarneming te camoufleren en ook de waterkeringen waren kwetsbaar voor luchtbombardementen. Het ontbrak verder aan moderne granaatvrije onderkomens, commandoposten en verdekte artillerieopstellingen. Het grote voordeel van het Oostfront was echter dat het gebied vóór de linie goed onder water te zetten was. In mei 1939 was zelfs het idee geopperd om de inundatievelden onder elektrische stroom te zetten. Dit plan werd echter niet uitgevoerd. De commandant van de Vesting Holland diende in september 1939 een begroting van 13.4 miljoen gulden in voor de bouw van schuilplaatsen, kazematten, tankversperringen en artillerieopstellingen aan het Oostfront. Het Zuidfront van de Vesting Holland werd gevormd door enkele grote rivieren. Gedurende de mobilisatieperiode is er weinig werk verzet aan het verbeteren van de Nieuwe Hollandse Waterlinie omdat de meeste aandacht uitging naar de tweede verdedigingslinie.¹⁸⁹

Door de zwakke krijgsmacht was Nederland in 1939, meer dan in 1914, afhankelijk van de verdedigingslinies. De Nederlandse regering had dan ook een grote sommen geld vrijgemaakt voor het verder verbeteren van de linies door het bouwen van kazematten en het aanleggen van inundaties. Toen Duitsland op 10 mei 1940 aanviel was echter het werk aan de verschillende stellingen nog lang niet voltooid. Bovendien kan worden afgevraagd wat de waarde van verdedigingslinies in de moderne gemechaniseerde oorlogvoering was. Toch moet ook worden vastgesteld dat van de hele Nederlandse defensie de ook internationaal befaamde waterlinies nog de meeste indruk maakten op de buitenlandse waarnemers.

Het oordeel van het buitenland over de Nederlandse defensie

Duitsland beschikte over een omvangrijk inlichtingennetwerk in Nederland. Kapitein Walter Schulze-Bernett, die namens de *Abwehr* was toegevoegd aan het gezantschap in Den Haag, pochte graag door te zeggen dat er geen steen in het land was die zij niet kenden.¹⁹⁰ Door de rapportages van de *V[ertrauens]-Männer* waren de Duitsers bijzonder goed geïnformeerd over de Nederlandse krijgsmacht en zijn verdedigingsmaatregelen. Naast de informatie verkregen via geheime spionageactiviteiten werd de Duitse legerleiding ook door officiële Duitse waarnemers op de hoogte gehouden over de Nederlandse defensie. Majoor Rabe von Pappenheim was op 1 oktober 1937 benoemd tot Duitse militair attaché voor België en Nederland. In zijn rapportages schreef hij zeer laatdunkend over de Nederlandse strijdkrachten. Zo berichtte Rabe von Pappenheim over Nederlandse legeroefeningen in de zomer van 1938:

‘Die Truppe gab sich ziemlich Mühe. Trotzdem gab es für das Auge des deutschen Soldaten Bilder von grosser Komik.’¹⁹¹ ‘Über diese Manöver ist wenig zu sagen. Sie waren vom Standpunkt eines modernen Soldaten gesehen nichts als ein Witz und nicht einmal ein guten, mit Kavallerie-Attacken und Infanterie-Angriffen, mit entrollten Fahnen usw. Zu ihrer Charakteristik mag dienen, daß, als die Militärattachés am letzten Tage von der Königin begrüßt werden sollten, wir zunächst nicht zu finden waren, da wir, um dem Stumpfsinn dieses Unternehmens zu entgehen, uns zum Champion-Suchen auf die Wiesen zerstreut hatten.’¹⁹²

Eind 1939 schreef de Duitse militaire inlichtingendienst dan ook dat het weerstandsvermogen van de Nederlandse defensie niet al te veel voorstelde. Het kleine officierenkorps was hopeeloos verouderd en de troepen, die voor het grootste deel uit reservisten bestond, waren ongemotiveerd en slecht getraind. Het Nederlandse leger had bovendien gebrek aan artillerie en ondersteunende eenheden. Volgens de Duitse militaire inlichtingendienst konden zelfs de beste Nederlandse divisies amper vergeleken worden met een Duitse reserivedivisie van de

Luitenant-generaal Van Voorst tot Voorst, Commandant van het Veldleger,
op inspectie door geïnundeerd terrein, september 1939.

(Foto: collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

derde *Welle*. De Lichte Divisie gold nog als de sterke eenheid van het Nederlandse leger. In de loop van 1940 constateerden de Duitse militaire waarnemers dat de Nederlanders meer vertrouwen kregen in hun strijdkrachten: ‘Hierbei wird bezweifelt, ob es überhaupt gelingen kann, außerhalb des Krieges zu bleiben, wobei man weniger einen englischen als mehr einen deutschen Angriff fürchtet. Während man früher glaubte einem deutschen Einmarsch keinen nennenswerten Widerstand leisten zu können, vor allem auch wegen des mangelhaften Könnens der holländischen Soldaten und ihrer Führer, so ist diese Meinung jetzt weithin verschwunden.’¹⁹³ Rabe von Pappenheim meldde in maart 1940 dat de gevechtskracht van het Nederlandse leger nog altijd matig was, maar dat het niet ontbrak aan weerstandswil. Daarbij zouden de Nederlanders de zwakte van hun strijdkrachten nog deels kunnen compenseren door het gebruik van geïnundeerd terrein. De Duitsers stelden echter vast dat ten zuiden van de rivieren achter de Peel-Raamstelling en de Zuid-Willemsvaart, er vrijwel geen natuurlijke verdediging meer aanwezig was. De conclusie van de Duitse militaire inlichtingendienst luidde dan ook dat een hardnekkige tegenstand van het Nederlandse leger niet te verwachten was. Wanneer de Nederlandse troepen zouden worden geconfronteerd met snelle en krachtige Duitse aanvalssuccessen dan zouden zij snel de moed verliezen.¹⁹⁴

De Duitse militaire inlichtingendienst zag de inundaties als het voornaamste obstakel bij een

aanval op Nederland. Dat gold ook voor Hitler zelf. In een gesprek half augustus 1939 met de Italiaanse Minister van Buitenlandse Zaken Ciano stelde hij dat de Nederlandse waterlinies het land volledig ongeschikt maakten voor grote militaire operaties. Hitler toonde ook bij de eerste Duitse aanvalplannen op Nederland in oktober 1939 veel interesse in mogelijke maatregelen tegen de inundaties. Een oplossing zou kunnen zijn om Nederland aan te vallen als in de winter de waterlinies zouden zijn bevroren. Op 20 januari 1940 zei de Duitse leider in een overleg met de legerleiding dat een 'eingefrorenes Holland'¹⁹⁵ een groot voordeel zou vormen voor de Duitse invasiemacht. Ook de Duitse militaire inlichtingendienst wees erop dat de Nederlandse waterlinies door de ijsvorming niet goed functioneerden als verdedigingmiddel.¹⁹⁶ Rabe von Pappenheim, die zeer kritisch oordeelde over de Nederlandse krijgsmacht, bleek ook onder de indruk van de inundaties. In oktober 1939 berichtte hij dat het bezit van Nederland van grote waarde zou zijn in de zeeoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk. De Duitse militair attaché vroeg zich echter af of de Nederlandse Noordzeehavens snel konden worden veroverd:

'Ohne auf den Wert der holländischen Armee eingehen zu wollen, besitzt nach der Meinung des Verfassers Holland über eine andere bedeutende Waffe, nämlich die Überschwemmung. Falls von deutscher Seite ein derartiges Abenteuer [een verrassingsaanval op Nederland] versucht würde, so zieht sich die holländische Macht hinter die Linie Zuiderzee-Zeeland-Inseln in das Überschwemmungsgebiet zurück, und der beabsichtigte Zweck, die Küste gegenüber England zu besitzen, würde doch nicht erreicht.'¹⁹⁷

Op 18 november 1939 citeerde hij een Belgische krant over de militaire waarde van de Nederlandse waterlinies: 'Das Wasser ist eine Armee wert. Die Holländer wissen das auch und zählen mehr auf die Überschwemmung als auf die Verteidigung durch Kanonen und Maschinengewehre.'¹⁹⁸ Het Duitse aanvalsplan op Nederland uit de meidagen van 1940 was dan ook volledig afgestemd op de waterlinies. De Duitse hoofdaanval voerde door Noord-Brabant, het deel van Nederland waar vrijwel geen gebied was geïnundeerd. Door de luchtlandingsoperatie bij de Moerdijkbruggen konden de waterlinies van de Vesting Holland worden bedwongen en de aanval op de Grebbelinie vond plaats bij de Grebbeberg, het deel van de linie dat het slechtst door inundaties werd beschermd.

Ook de Belgische legerleiding kon naar aanleiding van de rapportages van zijn militair attaché in Den Haag weinig vertrouwen hebben in de gevechtskracht van de Nederlandse krijgsmacht. Kolonel Diepenrijckx schreef kritisch over het middelmatige kader, het gebrek aan troepen en over de versterkingen die niet op orde waren. Hij beschikte over veel informatie over het Nederlandse leger door zijn vriendschap met de Nederlandse majoor Van de Plassche, die namens GS III verantwoordelijk was voor contact met de buitenlandse attachés. Zo kreeg Diepenrijckx onder andere diverse rondleidingen door de Nederlandse linies. De Nederlandse hoop dat hij hierdoor positief over de Nederlandse defensie zou berichten in Brussel werd echter niet bewaarheid. De Belgische militair attaché rapporteerde dat ook zijn Franse en Britse collega's zeer negatief waren over de Nederlandse strijdkrachten.¹⁹⁹ Diepenrijckx schreef in november 1939 dat er veel berichten in de pers verschenen over de waarde van de inundaties van de Grebbelinie. Zo werd luitenant-generaal Van Voorst tot Voorst prominent te paard gefotografeerd bij een ondergelopen weg. Volgens de Belgische militair attaché waren de inundaties in de Grebbelinie in werkelijkheid niet overal zo sterk of effectief. Generaal-majoor

---

Alting von Geusau gaf dan ook twee maanden later aan hem toe dat veel artikelen in de pers over de kracht van de waterlinies bedoeld waren om de eigen publieke opinie gerust te stellen.²⁰⁰

Het Verenigd Koninkrijk had grote strategische belangen in Nederland en volgde de ontwikkeling van de Nederlandse defensie dan ook nauwlettend. In de zomer van 1938 schreef de Britse militaire publicist Liddell Hart naar aanleiding van een bezoek aan de Lage Landen, een drietal artikelen over de Nederlandse en Belgische strijdkrachten. Hierin stelde hij dat de Belgische Generale Staf zich zorgen maakte over de staat van de Nederlandse defensie. De Belgische verdediging was het meest kwetsbaar op zijn noordelijke flank: 'While the number and with of the Dutch waterlines offer a high degree of natural security against the rapid advance of hostile mechanised forces, it would be unwise to over-estimate the resisting power of the forces that Holland assemble to meet an invasion in strength.'²⁰¹ Toen de verhandelingen van Liddell Hart werden gepubliceerd, protesteerden de Nederlandse autoriteiten bij het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken over de onterechte twijfel die daarin werd gezaaid over de Nederlandse defensiecapaciteit. Liddell Hart raadde overigens in zijn artikelen aan dat het Britse leger eenheden beschikbaar moest hebben voor operaties in de Lage Landen.

De Britse militair attaché in Den Haag, luitenant-kolonel Gibson, voorzag de Britse legerleiding gedurende de mobilisatieperiode van informatie over de staat van de Nederlandse defensie. Zo maakte hij eind februari 1940 een motortocht langs de Nederlandse stellingen in het Zuiden. Gibson constateerde dat Maastricht en omgeving, op wat wegblokkades en een paar troepen na, geen verdediging bezat. Ook was zijn indruk dat de Peel-Raamstelling zeer kwetsbaar was: 'My general impression was that, contrary to frequent press articles and heartening speeches, the defences in the southern part of the PEEL do not in fact form a great obstacle to a German advance.....Even a frontal advance across the MAAS (south of NIJMEGEN) should succeed in making comparatively quick progress, particularly in view of the fact that.....the country between GRAVE and RIPS, at the northern end of the PEEL, is not easily inundated.'²⁰² De Britse militaire inlichtingendienst was dan ook zeer pessimistisch over de mogelijkheden van het Nederlandse leger. Eind april rapporteerde *Intelligence Service* dat de kwaliteit van de troepen weliswaar was verbeterd maar dat de Nederlandse strijdkrachten nog steeds als niet meer dan 'second class' konden worden beschouwd. Het Nederlandse leger zou dan ook in het defensief blijven en bezat niet de capaciteit voor het doen van tegenaanvallen. De Nederlandse luchtverdediging was door het gebrek aan vliegtuigen en luchtafweergeschut als militaire factor in feite verwaarloosbaar. Volgens de Britse militaire inlichtingendienst waren de Nederlandse strijdkrachten dan ook niet opgewassen tegen de Duitse tegenstander. Alleen vernielingen en inundaties konden een mogelijke Duitse opmars vertragen. De Britten schreven dat de Nederlanders nog het meeste vertrouwden op hun waterlinies maar dat zij het gevaar voor luchtaanvallen, zeker voor het dichtbevolkte stedelijk gebied onderschatten.²⁰³

In april 1939 schreef de Franse gezant een uitgebreid bericht over de Nederlandse defensie. Hij vertrouwde op de weerstandwil van de Nederlanders maar niet in het weerstandvermogen van hun strijdkrachten. De Nederlandse officieren waren oud en de onderofficieren hadden een slechte fysieke conditie. Het Nederlandse leger had bovendien een groot tekort aan moderne wapens en munitie. De Vitrolles schreef dat de Nederlandse strijdkrachten zich op de Vesting Holland zouden terugtrekken maar dat de militaire experts niet verwachten dat de Nederlanders hier lang zouden kunnen standhouden. Als de inundaties niet op tijd zouden kunnen worden uitgevoerd dat kon het hele land in twee of drie dagen worden bezet. Als de waterlinies wel op tijd gereed zouden zijn dan zou de Vesting Holland misschien een achttal

dagen succesvol weerstand kunnen bieden tegen een krachtige aanval: ‘L’ensemble du peuple hollandais a le désir de se défendre mais ses moyens de défense sont extrêmement faibles.’²⁰⁴ De Franse militair attaché, majoor Mascureau, berichtte eind 1939 dat hij weinig vertrouwen had in een effectieve Nederlandse verdediging. Zijn rapportages waren volledig in lijn met die van de Franse militaire inlichtingendienst. Het *Deuxième Bureau* schreef dat het Nederlandse leger relatief klein was vergeleken met het Belgische- of Zwitserse leger. De Nederlandse stellingen waren bovendien verouderd en hadden een tekort aan diepte en aan artillerie. Ook de Franse militaire inlichtingendienst noemde de inundaties als essentieel voor de Nederlandse verdediging. Behalve dat het de Nederlanders ontbrak aan een solide militaire traditie en een moderne militaire organisatie, weten de Fransen veel van de defensieproblemen aan de dure gulden. Door de hoge levensstandaard was het Nederlandse leger relatief duur, temeer omdat het land een defensie inspanning in Nederlands-Indië moest verrichten.²⁰⁵ De staf van het Franse 7e Leger, dat Nederland moest gaan helpen, schatte de gevechtskracht van de Nederlandse strijdkrachten dan ook als laag in. Het Nederlandse leger bestond immers grotendeels uit reservisten die zwak waren bewapend en een gebrek aan ‘militair temperament’ aan de dag legden:

‘L’ensemble est de faible valeur. La troupe est médiocre par défaut son tempérament militaire. Elle est uniquement composée de réservistes peu instruits, encadrés d’officiers et de sous-officiers dont seules 4.500 “dits d’active” ont une instruction technique solide à défaut d’une pratique réelle du commandement. L’armement est disparate, peu abondant et en partie périmé.’²⁰⁶

Ook het Amerikaanse gezantschap in Den Haag rapporteerde uitvoerig over de Nederlandse defensie. Omdat de Amerikaanse waarnemers zowel onpartijdig als zeer goed geïnformeerd waren geven deze berichten een goed beeld over hoe in het buitenland over de Nederlandse krijgsmacht werd gedacht. Zo had de Amerikaanse militair attaché, majoor Colbern, een goede verstandhouding met GS III. Hij kreeg inzage in Nederlandse inlichtingenrapportages en in de Nederlandse schatting van de Duitse troepensterkte aan de grens. De medewerking die Colbern kreeg van de Nederlandse militaire inlichtingsdienst deed hem echter niet mild stemmen in zijn oordeel over de Nederlandse krijgsmacht. In zijn rapporten aan Washington meldde hij het gebrek aan training van de Nederlandse troepen en het ernstige tekort aan artillerie en tanks: ‘There was none of the soldierly bearing and smartness which indicates the trained soldier; uniforms and individual equipment were poorly fitted and poorly kept....I think the German army could move as rapidly as it could cross the terrain, assuming that the German Air Force had a free hand.’²⁰⁷ Colbern was ook kritisch over de Nederlandse luchtverdediging. De gebrekkige bewapening, vooral het tekort aan zwaar geschut en vliegtuigen, betekende dat de schenders van het Nederlandse luchtruim geen strobreed in de weg kon worden gelegd: ‘the Dutch airforce as a combatant entity, is practically non-existent.’²⁰⁸ De Amerikaanse militair attaché concludeerde dat het Nederlandse leger niet in staat was tot enige offensieve actie.

De Amerikaanse gezant Gordon schreef eind 1939 een vernietigend rapport over de Nederlandse strijdkrachten. Bij het uitbreken van de oorlog was het leger in een ongeorganiseerde en ontoereikende staat geweest. De hoge officieren voldeden, op een enkele uitzondering na, niet aan het vereiste moderne niveau. De Nederlandse troepen vielen op door hun slordigheid en hun gebrek aan discipline. Ondanks het feit dat de situatie enigszins verbeterde waren volgens Gordon de Nederlandse troepen zelfs tijdens het alarm in november 1939 vrij-

wel onvoorbereid op een mogelijke invasie: ‘the Dutch forces were still in a lamentable state of unpreparedness.....The training of the Dutch army is inadequate; likewise its equipment is deficient both in quantity and quality. Which is particularly true as regards artillery, tanks and airplanes.’²⁰⁹ De Amerikaanse militaire inlichtingendienst concludeerde dan ook in februari 1940:

‘The Dutch army is one of the poorest in Europe. The higher officers are old, little interested in their profession, and possess no war experience. The materiel of the air force, antiaircraft artillery, artillery and antitank units is deficient in quantity and quality. The enlisted men abhor their period of military service and show only slight aptitude as soldiers.’²¹⁰

De Nederlandse verdedigingsstelsels maakten een betere indruk op de Amerikanen. Colbern bracht meermalen onder begeleiding van GS III officieren bezoeken aan Nederlandse stellingen. Hij beschouwde, net als zijn collega attachés, de Nederlandse waterlinies als een doeltreffend verdedigingsmiddel: ‘Considering their limited training and deficiencies in air force, artillery of all calibers and tanks, it appears that their defensive system of inundations constitutes their most effective obstacle against a German invasion.’²¹¹ Ook Gordon schreef dat de enige effectieve Nederlandse weerstand tegen een mogelijke Duitse aanval bestond uit de inundatieplannen. De Amerikaanse militaire inlichtingendienst concludeerde dan ook ten aanzien van de Nederlandse waterlinies: ‘However, if it was not for the water barriers, the German Army could occupy all Holland, except the province of Zeeland in a period not exceeding 96 hours. The water barriers make this operation, even allowing for the poor quality of the Dutch Army, a costly and perhaps doubtful military operation.’²¹²

Conclusie

De pogingen van Nederland gedurende het interbellum om zijn krijgsmacht te moderniseren waren mislukt. In 1940 had Nederland een leger dat qua uitrusting, organisatie en doctrine nog grotendeels uit de Eerste Wereldoorlog stamde. De Nederlandse krijgsmacht ontbrak het grotendeels aan professionaliteit, goed getrainde en ervaren troepen en aan moderne wapensystemen, zoals tanks, antitank- en luchtdoelgeschut. Door deze tekortkomingen was het Nederlandse leger alleen in staat tot het voeren van een strikt statische verdediging die zich, met behulp van stellingen, beperkte tot slechts een deel van het grondgebied. Het buitenland was zich zeer wel bewust van de zwakte van de Nederlandse strijdkrachten. Alleen de defensieve kracht van de waterlinies maakte enige indruk op de buitenlandse waarnemers.

Het novemberalarm

De Nederlandse strijdkrachten waren vanaf september 1939 paraat en in afwachting op wat komen zou. Tussen september 1939 en mei 1940 is er diverse malen alarm geslagen omdat een Duitse inval acuut leek. De meest bekende van deze waarschuwingen kreeg de Nederlandse regering van zijn militair attaché in Berlijn, majoor Sas. Aan het begin van de jaren dertig was Sas als veelbelovend Nederlands officier naar de *Kriegsakademie* in Berlijn gestuurd. Daar ontmoette hij de Duitse stafofficier Oster. Zijn Duitse collega had veel sympathie voor de Nederlanders omdat zij na de Eerste Wereldoorlog de Duitse keizer politiek asiel hadden verleend. Sas liep Oster opnieuw tegen het lijf toen hij in 1936 als Nederlands militair attaché de Olympische Spelen in Berlijn bijwoonde. Oster bleek te zijn overgeplaatst naar

Majoor Sas, de Nederlandse militair attaché
in Berlijn.

(Foto: collectie Nederlands Instituut
voor Militaire Historie)

de *Abwehr*, de Duitse militaire inlichtingendienst. Hij had tijdens de Spelen als speciale taak de buitenlandse attachés in de gaten te houden. De hernieuwde kennismaking leidde tot een innige vriendschap tussen de Nederlander en de Duitser. In april 1939 werd majoor Sas, na een kort intermezzo als hoofd van de afdeling operatiën bij de Generale Staf, voor de tweede keer tot militair attaché in Berlijn benoemd. Op het Ministerie van Defensie had hij de naam over goede relaties in Duitse militaire kringen te beschikken.²¹³

In Duitsland zocht Sas direct weer contact met kolonel Oster, die inmiddels de afdeling contraspionage leidde. Zijn Duitse vriend was bovendien vertrouwensman van admiraal Canaris, hoofd van de *Abwehr*. Hoewel Oster, evenals veel patriottische Duitsers, de machtsovername van Hitler in 1933 met instemming had begroet, sloeg zijn aanvankelijke sympathie voor het nieuwe regime om in een diepe afkeer. De Pruisische beroepsofficier was monarchist in hart en nieren en daarnaast overtuigd christen. Geleidelijk groeide bij Oster het idee dat het zijn plicht was om Duitsland en de rest van de wereld te bevrijden van Hitler. Hij had contact met verschillende tegenstanders van het naziregime, maar in zijn verzet ging hij verder dan anderen. Oster bleek na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zelfs bereid te zijn tot landverraad, zelfs al zou dit levens van Duitse soldaten in gevaar kunnen brengen. Als vooraanstaand inlichtingenofficier had hij toegang tot uiterst geheime militaire gegevens. Door de aanvalsplannen van Hitler door te geven aan zijn vriend Sas hoopte Oster dat de aanval op West-Europa zou mislukken. Na een verloren oorlog zou Hitler ten val kunnen worden gebracht. Bij de Nederlandse militair attaché vond Oster een gewillig oor voor zijn waarschuwingen. Sas had namelijk zelf al de stellige overtuiging dat Nederland bij deze wereldoorlog niet buiten schot zou blijven. Terwijl Oster op dat moment ontkende dat Nederland al was opgenomen in het Duitse aanvalsplan, rapporteerde de Nederlandse militair attaché al op 20 september 1939

aan Den Haag dat ons land ernstig gevaar liep binnen enkele weken in het conflict te worden betrokken. Acht dagen later meldde Sas dat de Duitsers bij een offensief tegen West-Europa opnieuw het Von Schlieffenplan zouden hanteren. Het zwaartepunt van de Duitse aanval zou volgens hem via de rechtere vleugel door Nederland en België naar Frankrijk optrekken. Sas geloofde dus niet dat de Duitsers dezelfde fout als in de Eerste Wereldoorlog zouden maken door hun opmars niet door Nederlands Limburg te laten gaan. Hij voorspelde bovendien dat na ongeveer zes weken de spanning aan het Westfront zou gaan oplopen.²¹⁴ Ook deze waarschuwing was waarschijnlijk niet gebaseerd op informatie van Oster maar eerder het gevolg van de vooringenomenheid van Sas. Twee weken later herzag hij op basis van inlichtingen van Oster zijn voorspelling op een cruciaal onderdeel. Op zowel 14 als op 16 oktober 1939 berichtte hij opnieuw dat rekening gehouden moest worden met de mogelijkheid dat het Duitse offensief tegen West-Europa al op 1 november 1939 van start zou gaan. Zeker was in ieder geval dat de chef van de Duitse Generale Staf Halder een plan aan het maken was voor een aanval op Frankrijk en België. De Nederlandse neutraliteit zou hierbij volgens Sas nu echter niet geschonden mogen worden. Bij de weergave van dit bericht merkte de Nederlandse militaire inlichtingendienst op dat deze informatie de bijzondere aandacht verdiende in verband met de bron van herkomst.²¹⁵ Sas stelde ook de Belgen op de hoogte van de informatie van Oster. Zo waarschuwde hij op 9 oktober 1939 de Belgische ambassadeur in Berlijn, Davignon, dat de Duitse Generale Staf een aanval op België voorbereide.

Sas beschikte dankzij Oster over cruciale en actuele informatie. Doordat na de oorlog onder andere tijdens de Enquêtecommissie veel aandacht werd geschonken aan de unieke informant van Sas, zijn andere waarschuwingskanalen minder bekend geworden. Feit is dat de Nederlandse legerleiding ook zeer veel informatie over de Duitse aanvalsplannen ontving van zijn militair attaché uit Parijs en Brussel, luitenant-kolonel Van Voorst Evekink. Toen hij in het voorjaar van 1936 werd benoemd op het gezantschap in Parijs schreef de toenmalige Franse militair attaché in Den Haag, luitenant-kolonel Lespinasse-Fonsegrive, over Van Voorst Evekink dat hij zeer invloedrijk was op het Nederlandse Ministerie van Defensie maar dat het *Deuxième Bureau* terughoudend moest zijn om hem in vertrouwen te nemen omdat hij als Duits georiënteerd gold.²¹⁶ Van Voorst Evekink wist echter in drie jaar tijd het aanvankelijke wantrouwen weg te nemen en slaagde erin uitstekende relaties op te bouwen met de Franse Generale Staf en de Franse militaire inlichtingendienst. Ook werd hij zeer goed bevriend met kolonel Delvoie, de Belgische militair attaché in Parijs. Met Delvoie en de Fransen wisselde Van Voorst Evekink veel vertrouwelijke inlichtingen uit. Zo werd hij in samenspraak met de Franse militaire inlichtingendienst van gedetailleerde informatie voorzien door de gevluchte Duitse socialist Max Braun. Hoewel deze minder dicht bij het vuur zat dan Oster, beschikte Braun onder andere via Duitse bannelingen in Zwitserland over veel contacten in hoge Duitse militaire kringen.²¹⁷

Van Voorst Evekink was er voorstander van om in het geheim militair overleg te voeren tussen de Generale Staven van Nederland, België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Hij was net als Sas ervan overtuigd dat Nederland betrokken zou worden bij de oorlog.²¹⁸ Vanuit het Nederlandse gezantschap in Parijs werden tijdens de mobilisatieperiode talloze berichten over de Duitse aanvalsplannen op Nederland naar Den Haag gestuurd. Nadat Van Voorst Evekink al eind augustus had bericht dat de Fransen het onwaarschijnlijk achtten dat Nederland buiten een oorlog zou kunnen blijven gaf hij op 4 september 1939 zijn eerste concrete waarschuwing. Hij meldde dat volgens een militair attaché in Berlijn de Duitsers voornemens waren om, wanneer hun strijd in Polen voldoende was gevorderd, twee weken later via Nederlands en

De Nederlandse militair attaché in Brussel en Parijs, Van Voorst Evekink, als kolonel in 1941.

(Foto: collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

Belgisch grondgebied Frankrijk aan te vallen. Ook de Nederlandse gezant in Parijs, John Loudon, rapporteerde eind september dat de Franse Onderminister van Buitenlandse Zaken, Champetier de Ribes, had gezinspeeld op een Duitse aanval op Nederland en België. Volgens de Franse militaire inlichtingendienst waren er geweldige Duitse troepenconcentraties aan de Nederlandse grens samengetrokken. Bovendien had de Amerikaanse ambassadeur in Parijs Bullitt hem verteld dat President Roosevelt zeer bezorgd was over Nederland. Bullitt vreesde dat Duitsland Nederland wilde bezetten om zijn havens en de vliegvelden te gebruiken in de oorlog tegen het Verenigd Koninkrijk.²¹⁹ De Secretaris-generaal van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken, Snouck Hurgronje, antwoordde Loudon dat hij aan Bullitt moest melden dat er geen ongewone Duitse troepenconcentraties waren waargenomen. Volgens GS III hadden er eind september 1939 geen grote verplaatsingen van Duitse militaire eenheden vanuit Polen naar de Nederlandse grens plaatsgevonden en bestonden er slechts vermoedens en vage beweringen maar geen betrouwbare aanwijzingen over een Duitse aanval. De Nederlandse militaire inlichtingendienst schreef dat de situatie uiteraard wel snel kon wijzigen en dat er geen voorspelling voor de toekomst te maken was.²²⁰ Dat toch ook GS III zich zorgen maakte blijkt uit een rapportage van een gesprek met de Duitse militair attaché Rabe von Pappenheim met een Nederlander op 11 september 1939:

‘De Duitse attaché, die in de vorige weken geen gelegenheid voorbij liet gaan om te zeggen, dat hij vóór zijn vertrek naar Nederland met den Führer een langdurig onderhoud heeft gehad en overtuigd is van den uitdrukkelijken wil van Hitler om onze neutraliteit te eerbiedigen, omzeilde dit punt thans met opzet.....het ontwijkende antwoord [wees] zeer sterk in de richting, dat de Duitse voornemens ten aanzien van Nederland veranderd zijn.²²¹

Op basis van informatie die hij van het *Deuxième Bureau* had ontvangen, berichtte Van Voorst Evekink op 22 september 1939 dat de Duitse troepen op grote schaal vanuit Polen in de richting van de Duitse westgrens trokken. Op dat moment waren er 35 Duitse divisies aan het Westfront gelegerd maar dit aantal zou tegen 15 oktober 1939 opgelopen tot 75-80 divisies en 5.000-6.000 vliegtuigen. In november zouden de Duitsers over 120 divisies beschikken, waarvan er 90 inzetbaar waren tegen West-Europa. Van Voorst Evekink dacht dat de partijen aan het Westfront aardig in evenwicht waren. Hij schatte het totale aantal Franse divisies in Europa medio november 1939 op 89, waarvan achttien met Afrikaanse troepen. Voorlopig verwachtte hij nog geen aanvoer van Britse eenheden van enige betekenis naar het Continent. Één dag later vertelde kolonel De Mierry, plaatsvervangend hoofd van het *Deuxième Bureau*, aan Van Voorst Evekink dat er nog geen onmiddellijk gevaar bestond voor een Duits offensief, maar wel op enige termijn. De Britse militair attaché in Parijs, kolonel Fraser, en de Amerikaanse militair attaché, kolonel Fuller gaven in dezelfde periode soortgelijke waarschuwingen aan hun Nederlandse collega.²²² Medio oktober werden de berichten die Den Haag vanuit Parijs bereikten nog verontrustender. Op 14 oktober schreef Van Voorst Evekink dat hij van een betrouwbare bron, waarschijnlijk Braun, had vernomen dat Hitler op 9 oktober 1939 had besloten tot een offensief tegen West-Europa. Omdat de Duitsers onvoldoende zwaar materieel hadden voor een frontale aanval op de Maginotlinie en gezien hun voorkeur voor omtrekkende manoeuvres, zou er een tangbeweging via Nederland en Zwitserland worden voorbereid. Van Voorst Evekink waarschuwde hierbij ook voor het gevaar dat alleen Nederland zou worden aangevallen. Indien de Belgen hierbij zouden vasthouden aan hun neutraliteit dan zouden de Franse hulpstroepen voor Nederland geen doorgang over Belgisch grondgebied worden verleend. De Nederlandse militair attaché wist Den Haag te melden dat de Franse legerleiding zich nadrukkelijk met Nederland bezig hield.²²³ De informatie van Van Voorst Evekink was grotendeels accuraat. Hitler had inderdaad op 9 oktober 1939 een memorandum en zijn zesde richtlijn laten verschijnen waarin hij de Duitse krijgsmacht de opdracht gaf een offensief tegen West-Europa voor te bereiden.

Ook vanuit het Verenigd Koninkrijk kregen de Nederlanders veel inlichtingen over de Duitse offensieve plannen. De Britse militair attaché in den Haag, majoor Gibson, meldde op 9 september 1939 aan een lid van de Nederlandse Generale Staf dat zijn Ministerie van Buitenlandse Zaken verwachtte dat de Duitsers, na de veldtocht in Polen, aan de geallieerden een vredesvoorstel zou doen. De geallieerden zouden echter hierop niet ingaan waarna Hitler het bevel tot een aanval op Frankrijk zou geven. Omdat de Maginotlinie te sterk was lag een Duitse opmars door Nederland en België voor de hand, mede om de Noordzeehavens te bezetten. Gibson gaf aan zich zorgen te maken over de Duitse plannen wanneer de Nederlanders te zwak zouden zijn om in de Vesting Holland stand te houden.²²⁴ Vanuit Londen meldde de Nederlandse marine attaché, luitenant der eerste klasse De Booy, soortgelijke berichten. Op 10 oktober 1939 schreef hij dat volgens het *War Office* in de laatste week het aantal Duitse divisies tussen Kleef en Aken was toegenomen. De Britten geloofden niet in een frontale Duitse aanval op de Maginotlinie maar wel in een flankaanval via het Nederlandse Noord-Brabant dat een geschikt terrein bood voor de inzet van tanks en vliegtuigen. Volgens De Booy zou Dijkhoorn hem hierop hebben geantwoord dat naar zijn mening het grondgebied van Noord-Brabant juist onbruikbaar was voor tankoperaties.²²⁵ De Britse legerleiding achtte het gevaar voor een Duitse inval in Nederland wel latent maar nog niet acuut. De Nederlandse gezant Michiels van Verduynen meldde op 12 oktober 1939 dat het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken geen aanwijzingen had voor een grote Duitse aanval op Nederland. Het

najaarsseizoen leende zich niet voor grootschalige militaire operaties. De Britten verwachtten in het voorjaar van 1940 echter een Duitse inval in Nederland als voorbereiding op een flankaanval op België en om de Nederlandse vliegvelden en duikbootbases in bezit te kunnen nemen. Twee dagen later kreeg De Booy van brigadegeneraal Beaumont Nesbitt, hoofd van de Britse militaire inlichtingendienst, te horen dat een Duits offensief vóór de winter niet onmogelijk was maar dat met minder kans op mooi weer de aanvaller een groter risico liep.²²⁶

Hoe werden deze alarmerende berichten uit september en oktober 1939 in Den Haag ontvangen? Ook hierover is in de internationale diplomatieke archieven informatie te vinden. Opvallend is bijvoorbeeld dat de Franse gezant De Vitrolles al begin september constateerde dat er sprake was van een toenemende onrust bij de Nederlandse autoriteiten over de toekomst van hun land. Nu de Nederlanders hadden vastgesteld dat de geallieerden Polen opgaven vreesden zij een Duitse aanval op West-Europa met behulp van een Von Schlieffenplan die wel gebruik zou maken van Zuid-Limburg.²²⁷ Tegenover de Belgische gezantschapsraad Ruzette was Van Kleffens op 4 oktober 1939 zeer openhartig. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken vertelde dat hij niet verwachtte dat de Duitsers zouden stoppen nu de strijd in Polen voorbij was. Het risico van Duitse agressie tegen België en Nederland werd daarom nu actueel. Het Nederlandse leger was volgens hem evenwel voorbereid en paraat.²²⁸ GS III meldde op 17 oktober 1939 dat er zich tegenover de Nederlands-Belgische grens met Duitsland inmiddels 24 Duitse divisies waren verzameld, waaronder veel pantser- en gemotoriseerde eenheden. Het totale aantal beschikbare Duitse divisies werd door de Nederlandse militaire inlichtingendienst aan het begin van de Tweede Wereldoorlog op 118 geschat.²²⁹ De Amerikaanse gezant Gordon berichtte op 18 oktober dat de Nederlanders zich nu echt zorgen begonnen te maken over deze Duitse troepenconcentraties:

'I find the heads of the Foreign Office more disturbed at the present moment as to the possibilities of Germany's invasion of Holland than any time before. In the last 48 hours reports have been received of a large German concentration at Cleve.....The Dutch accordingly have to envisage more immediately the ever present possibility of a German revival of the Schlieffen plan with a break through in Limburg rather than going around the southern tip thereof.'²³⁰

Volgens Gordon werd de Nederlandse onzekerheid verder aangewakkerd doordat de Franse en Belgische pers al openlijk speculeerden over een Duitse inval in Nederland. Dezelfde dag ontving ook Washington van zijn ambassade in Berlijn een waarschuwing over een mogelijke Duitse aanval binnen veertien dagen op Nederland en België. Roosevelt ontbood hierop de Nederlandse gezant Alexander Loudon op de lunch en sprak zijn ongerustheid over de stationering van een omvangrijke Duitse legermacht aan de Nederlandse grens.²³¹ Den Haag liet in een reactie, die Loudon op 20 oktober 1939 telefonisch aan Roosevelt overbracht, weten zijn zorg te delen, ondanks de Duitse garanties dat Nederland niets te vrezen had. De Nederlandse regering wilde de zaak niet op de spits drijven maar hoopte dat de Amerikaanse President wel in de positie was om Berlijn opheldering te vragen over de Duitse troepenconcentraties. Het zou volgens de Nederlanders alleen zin hebben als de Amerikanen bij zeer hoge en tot de NSDAP behorende Duitse instanties zouden informeren. Daarnaast vroeg Loudon namens zijn regering aan Roosevelt of hij via een discreet en geschikt tussenpersoon in de Amerikaanse pers artikelen kon laten verschijnen over het belang van het respecteren van de neutraliteit van de kleine staten. De Amerikaanse media zouden volgens de

Nederlanders moeten schrijven dat de Duitsers wel niet zo onverstandig zouden zijn om Nederland en België binnen te vallen. Duitsland zou immers daardoor tot universeel verfoeide natie worden gemaakt en het laatste internationale vertrouwen in zijn beloften verspelen.²³² Ondanks dit opmerkelijke en toch ook wel brutale verzoek stemde Roosevelt ermee in om het Nederlandse belang te gaan behartigen. Zo gaf hij advies over het plaatsen van een persartikel met een zo groot mogelijk mediabereik. Daarnaast liet de Amerikaanse President via zijn diplomatieke vertegenwoordiging in Berlijn weten dat het Amerikaanse publiek zich zorgen maakte over Duitse troepenconcentraties aan het Westfront, in het bijzonder aan de Nederlandse grens. Tot ergernis van de Duitsers ging ook de internationale pers zich ermee bemoeien. Onder druk van de speculaties in de internationale media voelde de Duitse regering zich gedwongen om zijn persbureau te laten verklaren dat een land in oorlog natuurlijk geen militaire informatie kon geven, maar dat de Duitse opstelling een natuurlijke reactie was op de Franse en Belgische troepenbewegingen.²³³ Langs diplomatieke weg liet de Staatssecretaris voor Buitenlandse Zaken Von Weizsäcker aan de Amerikaanse waarnemend ambassadeur Kirk weten dat er geen reden tot bezorgdheid was omdat er geen pantsersdivisies aan de Nederlandse en Belgische grens stonden. Het betrof slechts reserve eenheden die in Noord-Duitsland beter beschermd waren tegen geallieerde luchtaanvallen. Tot verbazing van het *State Department* leken de Nederlandse en Belgische diplomaten in Berlijn genoeg te nemen met deze verklaringen:

'it seems incredible that the Netherlands minister and Belgian ambassador are as naive as this telegram would make them appear to be. They must know, as the world knows, that the present Government in Germany made much more solemn statements and gave much more definite assurances with regard to respecting the integrity and sovereignty of Austria, Czechoslovakia and Poland which they successively disregarded without any concern as to condemnation abroad or possible confusion within Germany.'²³⁴

Deze zaak maakte in ieder geval duidelijk dat Nederland zeer omzichtig te werk ging om Duitsland maar niet te provoceren, maar dat de Nederlandse regering tegelijkertijd de Duitse dreiging wel serieus nam en daarom internationale steun zocht bij de Verenigde Staten. Tegenover de Duitse diplomaten lieten de Nederlanders echter niets van hun bezorgdheid blijken. De Duitse gezant Zech rapporteerde op 27 oktober 1939 dan ook dat de Nederlanders ondanks de Duitse troepenverplaatsingen vanuit het Oosten naar hun grens op dit moment een Duitse inval niet vreesden. Hitler had immers persoonlijk op 28 augustus 1939 verklaard de Nederlandse neutraliteit te zullen respecteren. Bovendien waren de Nederlandse autoriteiten van mening dat Duitsland niet zou aanvallen uit angst voor de Amerikaanse reactie. De Nederlanders waren volgens Zech alleen bang dat de geallieerden een Duitse aanval op Nederland en België zouden uit willen lokken.²³⁵ De Nederlandse regering ontkende ook publiekelijk de geruchten over een Duitse aanval. Zo berichtte Zech op 2 november 1939 dat Snouck Hurgronje had verklaard dat hij helemaal geen geloof hechtte aan de verhalen over een Duitse inval. De Nederlandse Secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken verwees hierbij andermaal naar de garantie van Hitler aan Nederland:

'Generalsekretär des Außenministeriums erklärte angefragenden Diplomaten. Er halte Gerüchte über deutschen Einmarsch für völlig aus der Luft gegriffen. Mir sagte Generalsekretär seine Auffassung nach würden derartigen Gerüchte von Frankreich im Umlauf gesetzt, um uns zu einmarsch zu veranlassen, der nur in französischen Interesse liegt.'²³⁶

Vanuit de Nederlandse gezantschappen in Berlijn en in Parijs werden in de loop van oktober de waarschuwingen aan de Nederlandse regering gedetailleerder en alarmerender. Op 23 oktober 1939 meldde Sas dat Nederland alsnog werd betrokken bij de Duitse studie van een aanvalsplan op Frankrijk. Ook de Belgische militair attaché, kolonel Goethals, berichtte, na door Sas op de hoogte te zijn gesteld, dezelfde dag aan Brussel dat Hitler nu serieus overwoog om een offensief tegen Frankrijk via Nederlands en Belgisch grondgebied te laten lopen. Sas kon dankzij Oster op 24 oktober nog meer informatie geven:

‘De plannen voor een doormarsch door Nederland en België bij een aanval op Frankrijk zijn gereed. Overigens is er niets veranderd. Hitler was zeer gesloten. Omtrent den hiervoren bedoelde doormarsch had berichtgever gezegd: “Hitler spielt ernsthaft mit den Gedanken” (Van een doormarsch door Nederland en België). Volgens den berichtgever was niet bekend wanneer deze doormarschplannen zouden worden uitgevoerd, dat hing samen met de “Wetterlage”! Dat zij uitgevoerd zullen worden is ook niet zeker. (Dit laatste gaf volgens den militair-attaché, ook bij herhaling van de hem gestelde vraag, den juisten toestand weer, de persoonlijke indruk van den berichtgever, die deze mededelingen aan den militair-attaché had gedaan, was dat de doormarschplannen niet tot uitvoering zouden komen voor de tweede helft van November a.[an]s.[taande]. Volgens dezen berichtgever was Zwitserland bij deze doormarschplannen niet betrokken. Een operatie door Nederland, België en Zwitserland tegelijkertijd was niet uitvoerbaar.’²³⁷

De inlichtingen van Sas waren zeer accuraat. In de Duitse legerleiding werd er op dat moment gediscussieerd over de Nederlandse positie in het Duitse aanvalsplan. In de eerste versie van *Fall Gelb*, dat op 19 oktober 1939 gereed was gekomen, schreef voor dat zoveel mogelijk Nederlands grondgebied moest worden bezet. Tien dagen later was in de nieuwe versie van het Duitse aanvalsplan de verovering van Nederland echter weggelaten, maar was wel nog steeds een opmars door Zuid-Limburg gepland.

Nadat Van Voorst Evekink waarschuwingen van Max Braun op 19 en 21 oktober 1939 aan Den Haag had doorgegeven kwam hij op 27 oktober met belangrijke informatie. Braun had aan zijn naaste medewerker majoor Labouchere verteld dat hij uit kringen rond de Duitse Generale Staf op 23 oktober had vernomen dat Hitler de Maginotlinie wilde omzeilen door aan te vallen via het zuidelijke gedeelte van Nederland. De Duitse opmars zou hierbij moeten plaats vinden in de richtingen Venlo-Tilburg- Bergen op Zoom-Antwerpen en Goch-Den Bosch-Willemstad. Ook zouden de Duitsers volgens Braun van plan zijn om vanuit Nederland een landing op de Britse kust te maken. Van Voorst Evekink schreef dat hij de inlichtingen van Braun met enige argwaan bekeek. In het geval van de Duitse landingsoperatie op het Verenigd Koninkrijk had hij hierin gelijk. Maar Braun wist wel juist aan te geven dat de Duitsers een aanval op Zuid-Nederland aan het voorbereiden waren. Zijn informatie bevestigde de waarschuwingen van Sas. Van Voorst Evekink meldde dat ook het *Deuxième Bureau* zich grote zorgen maakte over een mogelijke Duitse aanval op Nederland en België. De Franse militaire inlichtingendienst constateerde een groeiende dreiging door het aantal Duitse eenheden dat vanuit Oost-Europa naar het Westfront was overgebracht. Op 27 oktober 1939 hadden de Fransen al 66 Duitse divisies geïdentificeerd, en mogelijk lag dit aantal nog hoger. Hiervan bevonden zich er 31 tegenover Nederland en België, waaronder vier pantser-, drie lichte- en drie gemotoriseerde divisies. Mede op deze informatie rapporteerde GS III eind oktober 1939 dat langs de Nederlandse grens een belangrijke Duitse legermacht was gestationeerd. In de omgeving van Venlo bevonden zich zeventien Duitse divisies, waaronder pantser- en gemoto-

riseerde eenheden uitgerust met pontonmaterieel. De Nederlandse militaire inlichtingendienst had verder waargenomen dat de Duitsers verschillende wegen die naar Nederland voerden aan het verbreden en verhardden waren:

‘De Deutsche concentraties langs de grens zijn zoodanig, dat niet alleen meer mag worden gesproken van een opstelling, welk slechts op defensieve doeleinden zou zijn gericht de opstelling is langzaamerhand zoodanig geworden, dat ook aan de mogelijkheid van een offensief optreden zou kunnen worden gedacht. Deutschland wenscht blijkbaar na half November a.[an]s.[taande] met beide mogelijkheden rekening te kunnen houden!’²³⁸

GS III hield echter nog een slag om de arm en schreef ook dat er geen betrouwbare aanwijzingen waren dat Duitsland inderdaad binnen afzienbare tijd tot een aanval op Nederland zou overgaan. Misschien was de laatste conclusie wel de reden dat Van de Plassche op 31 oktober 1939 nog relatief optimistisch was tegenover de Britse militair attaché Gibson. De Nederlandse inlichtingsofficier vertelde dat zijn Generale Staf nog geen enkele indicatie had ontvangen van een Duitse aanval op Nederland. Volgens betrouwbare inlichtingen hadden de Duitsers niet verwacht dat Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk naar aanleiding van de Duitse aanval op Polen in de oorlog zouden treden en zij hadden dus geen offensief in het Westen voorbereid. Helemaal zeker van zijn inschatting was Van de Plassche ook blijkbaar niet. Mocht de Duitse aanval dan toch komen, zo vertelde hij vervolgens aan de Engelsman, dan zouden de Nederlanders zich verzetten en er waren in ieder geval al voorbereidingen getroffen voor het uitvoeren van inundaties.²³⁹ De Britse diplomaten in Den Haag lieten zich echter door deze geruststellende woorden niet van de wijs brengen. Coverley-Price, de Britse eerste gezantschapssecretaris, had op 23 oktober 1939 al bericht dat de Nederlanders verschillende waarschuwingen hadden gekregen over mogelijke Duitse agressie tegen hun land: ‘The Dutch have their own illusions about maintaining their neutrality, but it appears likely that many of the men in authority are beginning more and more to realise that the Netherlands will only be able to remain neutral and inviolate as Germany allows this country to remain so.’²⁴⁰

Nederlandse militaire en diplomatieke maatregelen

Sas begon zich begin november 1939 grote zorgen te maken. Van zijn informant had hij vernomen dat de Duitsers plannen hadden om Nederland te bezetten om van daaruit het Verenigd Koninkrijk aan te vallen. Volgens Oster zou hierover tussen 8 en 15 november een beslissing worden genomen. De Nederlandse militair attaché vroeg zich af welke maatregelen de Nederlandse legerleiding naar aanleiding van zijn waarschuwingen had genomen. Hij had de indruk gekregen dat zijn superieuren niet zo veel waarde hechtten aan zijn berichten. Op 4 november ging Sas persoonlijk naar het Algemeen Hoofdkwartier in Den Haag om hier opheldering over te krijgen. Hij ontmoette naar eigen zeggen veel scepsis bij GS III over de betrouwbaarheid van zijn inlichtingen en reisde na twee dagen teleurgesteld weer terug naar Berlijn. Wat Sas niet had meegekregen was dat er wel degelijk inmiddels grote onrust was ontstaan bij de Nederlandse legerleiding over de Duitse dreiging. Op zaterdag 4 november had namelijk ook de Britse gezant Bland namens zijn regering Van Kleffens op de hoogte gesteld over een aanstaande Duitse inval van Nederland. Hoewel de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken volgens Bland nogal luchtig reageerde op het bericht, werd de waarschuwing zeer serieus genomen. De Amerikaanse gezant Gordon meldde nog dezelfde dag aan Washington: ‘I find the heads of the Foreign Office again more determined as to the possibi-

lities of German intentions.²⁴¹ De Geer, Dijkhoorn, Wilhelmina en Reijnders werden ingelicht over het gevaar van de Duitse invasie en werden uitgenodigd voor een overleg de volgende middag. Tijdens deze bijeenkomst van het kernkabinet werd besloten onmiddellijk het gebied ten oosten van de Grebbelinie te inunderen. De militaire verloven werden echter nog niet ingetrokken. Omdat de Duitse aanval volgens de inlichtingen ongeveer halverwege november werd verwacht, was hiervoor nog enkele dagen de tijd. Dijkhoorn drong echter bij Reijnders aan om de verdedigingslijnen zo snel mogelijk op orde te krijgen en zei tegen hem: ‘graven, generaal, graven.’²⁴²

Naast deze militaire maatregelen kwam Van Kleffens met het voorstel om een diplomatiek offensief te starten door samen met de Belgen en Luxemburgers een nieuwe vredesoproep te doen aan de strijdende partijen. Wilhelmina vond het een uitstekend idee en schreef dezelfde avond nog brief aan de Belgische Koning Leopold III. De Nederlanders waren op de hoogte van het feit dat binnen de Duitse Generale Staf weerstand was tegenover Hitlers aanvalplan op Nederland en België. Zij hoopten met het aanbod van goede diensten het verzet van de Duitse generaals te ondersteunen en Duitsland, als het toch de aanval zou doorzetten, als agressor te kunnen brandmerken. De Nederlandse vredesoproep kwam dan ook meer voort uit de vrees voor een Duitse inval dan in het geloof dat deze een oplossing voor het conflict zou kunnen bieden. Dat bleek eens te meer uit de toelichting die de Nederlandse gezant in Brussel, Harinxma thoe Slooten, op 6 november 1939 gaf aan de Belgische Koning over de motieven achter het vredesvoorstel:

‘Il [Harinxma] nous dit que son gouvernement a appris, de sources dignes de foi, l'imminence d'une attaque allemande contre nos deux pays. Le seul moyen d'y parer ou de la retarder est de lancer publiquement une offre de bons offices. Il serait moralement impossible ou particulièrement odieux pour Hitler de se livrer à une agression après ce geste. On ne se jette pas sur celui qui s'avance vers vous avec un rameau d'olivier.’²⁴³

De Belgische Minister van Buitenlandse Zaken Spaak reageerde terughoudend op het Nederlandse initiatief, maar Leopold III vertrok nog in de avond van 6 november naar Den Haag voor nader overleg met Wilhelmina. Op 7 november 1939 maakten de beide soevereinen hun vredesoproep wereldkundig.

Het bemiddelingsaanbod van Leopold III en Wilhelmina werd echter door de strijdende partijen nauwelijks serieus genomen. De Franse en Britse regering vonden dat de Duitsers als eerste concrete vredesstappen zouden moeten maken. Von Ribbentrop reageerde pas op 16 november 1939 met de mededeling dat zijn regering het aanbod als afgedaan beschouwde. Zowel de geallieerden als de Duitsers gisten naar de ware achtergrond van het vredesinitiatief. Champetier de Ribes vertelde aan Bullitt dat de Belgen en de Nederlanders niet de minste hoop hadden dat hun oproep tot vrede zou leiden. Hun aanbod tot goede diensten was volgens hem het gevolg van angst bij de Nederlandse vorstin voor een Duitse inval: ‘He was convinced that the peaceappeal of the sovereign of Holland and Belgium had been caused by the fact that the Queen of the Netherlands had become panic stricken because of accumulating threats from Germany and accumulation evidence that Germany would attack the Netherlands during the coming week.’²⁴⁴ Schadelijk voor België en Nederland was het feit dat de Duitsers het gezamenlijke vredesaanbod van beide monarchen in verband brachten met een mogelijke militaire samenwerking tussen beide landen. Zij zagen hierin een bevestiging van hun vrees dat de Lage Landen niet neutraal waren maar samenspanden tegen Duitsland. Ook andere

diplomatieke waarnemers speculeerden naar aanleiding van het onverwachte bezoek van Leopold III aan Den Haag over militaire afspraken die zouden zijn gemaakt tussen de Nederlanders en Belgen in anticipatie op een Duitse invasie.²⁴⁵ Volgens sommige auteurs is het vredesinitiatief inderdaad van invloed geweest op het besluit van Hitler om de geplande aanval op West-Europa uit te stellen. De Duitse leider zou hierdoor beseft hebben dat zijn invasieplannen waren uitgelekt. Hitler had in eerste instantie op 5 november 1939 bepaald dat zijn offensief op West-Europa op 12 november 1939 van start zou gaan. Op 7 november werd het aanvalstijdstip echter verschoven naar 15 november en op 9 november andermaal naar 19 november. Het lijkt er echter op dat dit uitstel meer het gevolg was van de weersvoorspellingen dan van het optreden van Leopold III en Wilhelmina.²⁴⁶

Naast Sas en Bland bleef ook Van Voorst Evekink vanuit Parijs waarschuwingen sturen. Op 7 november gaf hij nieuwe inlichtingen van Braun door. De Nederlandse militair attaché schreef dat de informatie van Braun met groot voorbehoud moesten worden gezien, maar hij wilde ook niet uitsluiten dat in zijn berichten 'eenige authenticiteit' kon schuilen. Als de inlichtingen juist waren, zo schreef Van Voorst Evekink, dan zouden zij van levensbelang zijn voor Nederland. Braun had hem andermaal op de hoogte gebracht van Hitlers plan om het Verenigd Koninkrijk via Nederland aan te vallen. De Duitse leider zou veel belangstelling voor de operatie tegen Nederland hebben. Zijn opzet was om met een aanval van een speciale eenheid, bestaande uit tanks, gemotoriseerde infanterie en cavalerie, een snelle opmars naar de Nederlandse kust te maken.²⁴⁷ Twee dagen later berichtte Van Voorst Evekink dat hij van Braun had vernomen dat Hitler op 7 november zou hebben besloten om Nederland, België en Luxemburg gelijktijdig op 13 november om zes uur in de ochtend aan te vallen. Het Duitse offensief zou uit twee speerpunten met tankeenheden bestaan, waarvan er één tussen Maastricht en Roermond en één tussen Maastricht en Aken moest doorstoten. In Nederland zou een deel van de Duitse invasiemacht via Bergen op Zoom naar Zeeland oprukken en een ander deel naar Willemstad. Volgens Braun was ook overwogen om uit politieke en propaganda overwegingen alleen een opmars tussen Roermond en Maastricht uit te voeren zonder de rest van Nederland te bezetten. De Duitse Generale Staf had zich hiertegen echter met succes verzet. Niet alleen werd het van belang geacht om delen van het Nederlandse grondgebied in te nemen, bovendien kon er volgens de Duitse legertop niet op worden vertrouwd dat de Nederlanders een Duitse opmars door het Zuiden van hun land zouden accepteren.²⁴⁸ Braun had buitengewoon interessante informatie aan de Nederlanders doorgegeven. Het gaf inzicht in de discussie die op dat moment daadwerkelijk in de Duitse legerleiding werd gevoerd over de positie van Nederland in het Duitse aanvalsplan op West-Europa. Daarnaast werd andermaal aangegeven dat de Duitse opmars in Nederland in eerste instantie gericht was op het gebied ten zuiden van de rivieren. Van Voorst Evekink onderhield ook nauwe contacten met de Franse militaire inlichtingendienst. Hij meldde op 6 en op 8 november 1939 dat kolonel De Mierry, plaatsvervangend chef van de *Deuxième Bureau*, hem had verteld dat de Duitse dreiging tegen Nederland zeer ernstig was. Als aanvalsdata werden 11 en 15 november genoemd. In het bijzonder had De Mierry gewaarschuwd voor de inzet van Duitse parachutisten, mogelijk in Nederlandse uniformen, tegen de inundaties. De Franse militaire inlichtingendienst had volgens Van Voorst Evekink op 6 november 1939 88 Duitse divisies aan het Westfront waargenomen. Hiervan bevonden zich 34 divisies aan de Duitse grens met Nederland en België, waaronder vier pantser-, drie lichte en twee gemotoriseerde divisies. De Nederlandse militaire inlichtingendienst concludeerde: 'Hoewel uit de verkregen gegevens thans niet met eenige zekerheid kan worden afgeleid, dat een offensief aanstaande is, zoo is toch de concentratie der

Duitse troepen zoodanig, dat de mogelijkheid aanwezig is binnen 3 à 4 dagen tot den aanval over te gaan (het week-end is hiervoor gebruikelijk!)"²⁴⁹ GS III schreef ook dat de Duitse hoofdaanval op Nederland met twee of drie legers ten zuiden van de rivieren zou worden uitgevoerd en dat het gebied ten noorden van de Rijn slechts voor een nevenoperatie zou worden gebruikt. De leden van het Nederlandse gezantschap in Parijs waren door de vele waarschuwingen er van overtuigd geraakt dat het Duitse offensief nu snel van start zou gaan. Gezant John Loudon vertelde aan de Amerikaanse ambassadeur Bullitt op 9 november dat hij van mening was Nederland op het punt stond aangevallen te worden. Van Voorst Evekink was zelf zeer pessimistisch over de uitkomst van een Duitse inval. De Amerikaanse assistent militair attaché majoor Riley in Parijs rapporteerde naar aanleiding van een gesprek met zijn Nederlandse collega op 9 november 1939 dat Van Voorst Evekink had verklaard dat de Duitse aanval op Nederland binnen enkele uren zou plaatsvinden:

'The Colonel stated that some flooding had been accomplished and more would be effectived, if necessary, seriously delaying the Germans in case of an invasion. I asked him how long their army could hold out against the Germans and he shrugged his shoulders in a gesture of despair which seemed to indicate that troops could accomplish little.'²⁵⁰

Ook Sas zat intussen niet stil. Toen hij op 7 november 1939 weer terug in Berlijn was, ontving hij een dringende boodschap van Oster. Zijn Duitse vriend vertelde hem dat er geen minuut te verliezen was, want Hitler had besloten op 12 november Nederland aan te vallen. Spoorslags vertrok Sas opnieuw naar Den Haag. Tegen Davignon vertelde hij melodramatisch dat de situatie zo wanhopig was dat hij niet meer terug zou keren naar Berlijn. Op 8 november 1939 was Sas aanwezig bij een deel van de zitting van het kernkabinet. Opnieuw kreeg de militair attaché echter de indruk niet serieus te worden genomen. Op een gegeven moment stak hij twee vingers in de lucht en zwoer hij dat de aanval op 12 november zou doorgaan. Minister-President de Geer antwoordde op ijzige toon dat men geen eed kan afleggen op iets dat nog niet is gebeurd. Sas voelde zich als een roepende in de woestijn. Twee dagen later raakte hij naar eigen zeggen dusdanig in gewetensnood dat hij besloot op eigen initiatief anderen in te lichten. Toen zijn bezoeken aan de marinebevelhebber, vice-admiraal Furstner, en voormalig Minister-President Colijn ogenschijnlijk vruchteloos bleven, besloot Sas tot een laatste wanhoopsdaad. Hij ondernam een poging om Koningin Wilhelmina zelf te waarschuwen. Voor de poort van paleis Noordeinde werd hij echter op bevel van de opperbevelhebber in de kraag gevat. Generaal Reijnders verbood hem nog langer in contact te treden met andere bewindslieden en aangeslagen vertrok de attaché toch weer naar Berlijn.²⁵¹

Zonder dat Sas het besepte werd er wel degelijk veel waarde gehecht aan zijn inlichtingen. De Nederlandse regering werd bovendien ook vanuit andere bronnen gewezen op het dreigende Duitse gevaar. Vanuit diplomatieke kanalen in Londen, Parijs, het Vaticaan en België waren alarmerende meldingen binnengekomen. De Nederlandse regering nam naar aanleiding van de waarschuwingen dan ook tal van maatregelen. Zo was het initiatief tot de vredesoproep aan de strijdende partijen al genomen nog vóór het tweede bezoek van Sas aan Den Haag. De goed geïnformeerde Amerikaanse militair attaché Colbern schreef naderhand dat de spanning bij de Nederlandse legerleiding tussen 6 en 11 november 1939 hoog was opgelopen. Hij had geconstateerd dat onmiddellijk na het bezoek van Sas uit Berlijn de paraatheid van de defensie was opgevoerd. Colbern concludeerde dat de Nederlandse militair attaché blijkbaar een alarmerend rapport had uitgebracht. Na het vertrek van Sas uit het kernkabinet op 8 november 1939

deed Reijnders opnieuw het voorstel om de militaire verloven in te trekken. Premier De Geer was hier nog altijd op tegen. Hij verklaarde dat hoewel de situatie ernstig was, de bevolking door een dergelijke maatregel zou worden verontrust. Dijkhoorn wist echter met steun van de Koningin één dag later alsnog te bewerkstelligen dat de militaire verloven werden ingetrokken. Ook de luchtverdediging kreeg die dag het bericht uiterst waakzaam te zijn en rekening te houden met de mogelijke landing van vijandelijke parachutisten.²⁵²

Op het diplomatieke (strijd)toneel ging de Nederlandse regering ook tot actie over door de potentiële bondgenoten in te lichten. Op 7 november 1939 vertelde Snouck Hurgronje aan Bland dat zijn regering zeer ongerust was over de Duitse intenties. Het Duitse leger en het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken zouden volgens de Nederlandse Secretaris-generaal tegenstander zijn van een inval op Nederland, maar de Nederlanders beschikten over een groeiend aantal kleine aanwijzingen die erop wezen dat Hitler mogelijk het offensief omstreeks 15 november wilde inzetten. Op de vraag van Bland welke ondersteuning Nederland van het Verenigd Koninkrijk wenste, antwoordde hij dat zijn regering tot het allerlaatste moment zou wachten om de hulp van de Britten in te roepen. Ook Van Kleffens zei op dezelfde dag als Snouck Hurgronje tegen Bland dat hij vreesde dat het moment van de Duitse aanval naderde.²⁵³ In Londen vertrouwde gezant Michiels Verduynen op 9 november de Britse Onderminister van Buitenlandse Zaken Cadogan toe dat hij rekening hield met de Duitse invasie in het weekend van 11 en 12 november.²⁵⁴ Ook op lager militair niveau werden de Britten geïnformeerd over de Nederlandse inschatting van de Duitse dreiging. Een officier van de Nederlandse Generale Staf zei op 8 november 1939 aan kapitein Adams, toegevoegd luchtmachtattaché van het Britse gezantschap, dat het Nederlandse hoofdkwartier beducht was voor een Duitse invasie halverwege de maand. Tijdens een diner op 9 november met kapitein ter zee Schofield, toegevoegd Engels marine attaché, vertelde het hoofd van de marine inlichtingendienst, luitenant ter zee der eerste klasse Moolenburgh, dat de Nederlandse Marinestaf verwachtte dat zijn land de volgende week door Duitsland zou worden aangevallen. Hitler zou het offensief willen doorzetten tegen de zin van de Duitse Generale Staf. De Nederlandse militaire inlichtingendienst had volgens Moolenburgh grote Duitse troepenconcentraties met pontonbruggen aan de grens waargenomen. De Duitsers zouden ook platbodems bijeen brengen in de havens van Hamburg, Bremen en Emden voor de verovering van de Nederlandse Waddeneilanden. De Nederlandse marine was van plan om na de Duitse inval alle schepen naar het Verenigd Koninkrijk te evacueren. Op de vraag over de omvang van de Britse hulp aan Nederland, reageerde Schofield met de mededeling dat het onverstandig zou zijn te rekenen op enige Britse militaire assistentie.²⁵⁵ De Nederlanders waren echter buiten de informele gesprekken lang niet zo openhartig. Op een vraag van de Britse militair attaché majoor Gibson deelde de Nederlandse Generale Staf op 10 november officieel mee dat er geen Duitse aanval in de onmiddellijke toekomst verwacht werd. De persoonlijke indruk van Gibson was echter dat de Nederlandse legerleiding wel degelijk bevreesd was voor het Duitse invasiegevaar.²⁵⁶

Tegenover de Belgen deed Van Kleffens weinig moeite om zijn bezorgdheid over de Duitse dreiging te verbergen. Hij vertelde op 7 november 1939 aan de waarnemend Belgische gezant Ruzette dat hij pessimistisch was gezien de Duitse troepenbewegingen langs de grens en de aanvallen van de Duitse pers op zijn land.²⁵⁷ Ook het Franse gezantschap in Den Haag was op de hoogte van het oplopende Duitse invasiegevaar. Op 6 november 1939 waarschuwde de Franse marine attaché, luitenant ter zee der eerste klasse Guichard, de Nederlanders dat de Duitse legerleiding waarschijnlijk vóór 12 november zou besluiten tot een aanval op

Nederland. De Villelume, liaisonofficier van Gamelin bij het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken, schreef in zijn dagboek op 8 november dat er sprake was van aanhoudende geruchten in Den Haag over een Duitse aanval op Nederland: 'Le bruit d'une prochaine offensive allemande contre la Hollande continue à courir à La Haye, avec persistance.'²⁵⁸ Het aantal personen dat door de Nederlandse militairen en diplomaten werd geïnformeerd over het gevaar van een Duitse invasie was zelfs opmerkelijk groot, wat als een bewijs kan worden beschouwd van het feit dat de oorlogsdreiging zeer serieus werd genomen. Zo gaf Snouck Hurgronje op 7 november 1939 naar aanleiding van het bezoek van Leopold III aan Den Haag aan de bekende reder en bankier Ernst Heldring te kennen dat er een acuut gevaar bestond voor België en Nederland: 'Tevens was zowel Snouck als Beucker Andreae [hoofd afdeling Juridische en Administratieve Zaken op het Ministerie van Buitenlandse Zaken] onder den indruk, dat er voor ons en België imminent gevaar dreigt- troepenconcentraties bij onze en Belgische grens. Tevens vinnige en onjuiste critiek in de Duitse pers op onze houding tegenover de Engelsche blokkade-politiek, welke als dreigement of als stok om den hond te slaan geïnterpreteerd kan worden. Mijn conclusie is dus: men maakt zich in regeringskringen in Brussel en Den Haag ernstig bezorgd over de positie van de twee landen en stelde een wanhopige poging in het werk om het gevaar te bezweren of voorloopig af te leiden.'²⁵⁹ Vier dagen later vertelde Snouck Hurgronje andermaal aan Heldring dat het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken de toestand als slecht beoordeelde.²⁶⁰ Van Kleffens bekende op 8 november 1939 aan de Amerikaanse gezant Gordon dat de Nederlandse regering helemaal niet gerust was gesteld door de Duitse uitleg over hun troepenconcentraties aan de Nederlandse grens. De situatie was bovendien de laatste dagen nadrukkelijk verslechterd mede door de aanvallen op Nederland in de Duitse pers.²⁶¹ Gordon berichtte een dag later aan Washington dat de Nederlanders duidelijk van streek waren:

'high officials are seriously perturbed. While they feel that a dispassionate calculation of the advantages and disadvantages tot the Germans of invading Holland would show the latter to be clearly preponderant they fully realize that considerations of pure logic cannot be relied upon in dealing with the Nazi Government.....The Foreign Office today informed me that the German troops on the Dutch frontiers were even shouting: 'We will be in by Sunday.'²⁶²

Alexander Loudon, de Nederlandse gezant in de VS, kreeg op 9 november 1939 de opdracht om president Roosevelt of de Minister van Buitenlandse Zaken Hull te waarschuwen. Hull rapporteerde over zijn ontmoeting met de Nederlandse gezant: 'The minister of the Netherlands made a hurried call and appeared in a wrought state of mind. He said that he had just received a communication from his Government, instructing him to convey to the President and to me a message to the effect that the neutrality of the Netherlands and Belgium may be violated, and that it was a matter of days, or even hours.'²⁶³ Loudon probeerde zijn gesprekspartner nog wel een positief beeld van de Nederlandse krijgsmacht te schetsen. Hij verklaarde dat Nederland 600.000 goed getrainde soldaten bezat, bijna tweemaal zo veel als er op dat moment in werkelijkheid onder de wapenen waren! Hull was echter niet onder de indruk: 'I received the impression, however, that their airplane and tankequipment is very little and that their military forces are not well trained, but only moderately so.'²⁶⁴ Het Nederlandse gezantschap in Berlijn waarschuwde in de ochtend van op 9 november voor een Duitse inval op de volgende dag. Van Kleffens bracht hiervan de Tweede Kamer Commissie voor Buitenlandse Zaken vertrouwelijk op de hoogte. Een nieuw telegram uit Berlijn

Alexander Loudon, de Nederlandse gezant in Washington.
(Foto: Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

enkele uren later herriep echter de aanvalsdatum. Desondanks gaf Van Kleffens dezelfde middag een ferme toespraak voor de Tweede Kamer met een duidelijke boodschap aan een potentiële agressor:

‘zal geen land, welke dan ook, zich aan onze zelfstandigheid kunnen vergrijpen, zonder dat die aanranding zich op de duur zal wreken. Ik sprak daarover reeds van de Europeesche functie onzer zelfstandigheid. Deze functie kan door niemand, door ons zelf niet, straffeloos worden miskend. Zoo is het in de geschiedenis altijd gegaan. Afgezien van oogenblikkelijke schijnsuccessen is niemand, die zich aan Nederland vergreep, daarbij tenslotte welgevaren. En meer dan ooit geldt in onze dagen, dat degene, wie het ook zij, die onze grenzen mocht overschrijden, een indruk op de wereldopinie zou maken, die niet licht zal worden uitgewischt.....Wij stellen eer in onze vreedzame landaanwinning ten kostte van onze eigen Zuiderzee.’²⁶⁵

Op 11 november 1939 bereikte de spanning in Nederland zijn hoogtepunt. GS III had een dag eerder gerapporteerd dat er 18 tot 20 Duitse divisies tussen Wesel en Aken stonden opgesteld, waaronder drie pantserdivisies en vijf tot acht divisies tussen Wesel en Emden, waaronder één of twee pantserdivisies. De Nederlanders hadden echter meer verontrustende zaken waargenomen. Bij Emmerich waren Duitse troepen met pontonbruggen gesignaleerd en in de omgeving van de Duitse grensplaatsen Goch, Hassum en Hommersum werden de wegen naar de grens verbreed en geasfalteerd. Ook werd bericht dat de Duitse lazaretten waren overgebracht naar het achterland en dat er nieuwe vliegvelden waren aangelegd. De Nederlandse militaire inlichtingendienst concludeerde mede hierdoor dat er sprake was van een verhoogde Duitse militaire activiteit ten noorden van de Rijn. Naast de Duitse hoofdaanval in Limburg en Noord-Brabant moest nu ook rekening worden gehouden met een Duitse inval ten noorden van de rivieren. Vanuit Münster zouden de Duitsers met mogelijk twaalf divisies, waaronder twee gemotoriseerde divisies in de richting Arnhem willen oprukken. In werkelijkheid gold voor het Duitse leger op dat moment de tweede versie van *Fall Gelb* van 29 oktober 1939,

waarbij ten aanzien van Nederland alleen nog een opmars door Zuid-Limburg was gepland. Toch hield het GS III rapport van 10 november 1939 nog een slag om de arm: 'In verband met inlichtingen van niet-militaire aard, verkregen in Nederland en in verband met den toestand in Duitsland, schijnt het minder waarschijnlijk, dat Duitsland thans den oorlog zou "ontketenen". Ook de berichten uit de pers wijzen in de laatste richting.'²⁶⁶ Het is onduidelijk naar welke inlichtingen over de toestand in Duitsland hier wordt verwezen, maar het is denkbaar dat de Nederlandse inlichtingdienst zich baseerde op hun kennis van het verzet van de Duitse Generale Staf tegen een offensief. Het gevaar voor Nederland was hiermee echter niet geweken. GS III wees er op dat Duitsland zoveel troepen aan de grens had verzameld dat het heel snel tot aanval kon overgaan: 'de concentratie van de Duitse troepen in het gebied langs de Nederlansche grens geeft aanleiding, om rekening te houden met offensief optreden op ieder daartoe geschikt geacht moment.'²⁶⁷

De Nederlandse regering hield ernstig rekening met een Duitse inval op 12 november. Nadat op 9 november al was besloten de militaire verloven in te trekken en een aantal strategische gebieden onder water te zetten werd op 11 november de paraatheid van de krijgsmacht nog verder verhoogd. De Nederlandse strijdkrachten kenden vier graden van paraatheid, oplopende van één (normaal) tot vier (volledige bezetting van alle stellingen). In de loop van 11 november werd de paraatheid graad twee afgekondigd waarbij de troepen gereed moesten zijn om onmiddellijk uit te rukken. Vóór het aanbreken van volgende dag zou graad drie van kracht zijn waarbij de voorposten en frontlijnen van de stellingen volledig moesten zijn bezet. Daarnaast was ook de luchtverdediging in de nacht van 11 op 12 november in de hoogste staat van paraatheid gebracht. Één uur voor zonsopgang moesten de motoren van de vliegtuigen al warm worden gedraaid zodat ze bij alarm snel konden opstijgen.²⁶⁸ Ook Van Kleffens nam zijn voorzorgsmaatregelen. Hij liet op zaterdag 11 november alle afdelingshoofden van zijn ministerie bijeenkomen. Van Vredenburg, souschef van de afdeling Politieke Zaken op het Ministerie van Buitenlandse Zaken, stuurde zijn vrouw en jongste zoon naar Frankrijk in de overtuiging dat de Duitse aanval ieder moment kon plaatsvinden. De Nederlandse Bank werd nu gewaarschuwd om een goed heenkomen voor de goudvoorraad te zoeken.²⁶⁹

Ook elders in West-Europa was de spanning voelbaar. Op 11 november 1939 meldde kapitein Doorman dat de chef van de Belgische Generale Staf, luitenant-generaal Van den Bergen hem had verteld dat België gezien de ongunstige binnenlandse situatie in Duitsland en als gevolg van mededelingen van een Duitse deserteur, rekening hield met een Duitse aanval. Doorman was als adjunct militair attaché onder Van Voorst Evekink vanaf 19 oktober 1939 in Brussel gestationeerd.²⁷⁰ De Franse militair attaché in Den Haag, majoor Mascureau, berichtte in de avond van 11 november dat de Nederlandse Generale Staf de Duitse dreiging als ernstig inschatte. Op een topberaad van de regering en de bevelhebbers op 10 november zou zijn besloten verzet te bieden tegen een Duitse inval.²⁷¹ Het Franse gezantschap in Den Haag nam daarom ook al de nodige voorzorgsmaatregelen. Bijna alle vrouwen van de Franse kolonie in Nederland werden naar Frankrijk gestuurd. Op verzoek van De Vitrolles stuurde Parijs bovendien op 11 november het schip 'Versailles' naar Hoek van Holland om na een Duitse invasie van de achtergebleven Franse burgers te kunnen evacueren.²⁷² Ook het Britse gezantschap rapporteerde dat op 11 november de Nederlandse spanning zijn piek bereikte. Tal van militaire maatregelen waren genomen en er circuleerde volgens de Britse diplomaten geruchten over een staatsgreep op 13 november door leden van de NSB. De Britse consulaten in Nederland deden aan hun landgenoten de oproep om Nederland te verlaten. Bland kreeg de bijzondere opdracht om te bezien of de voormalige Duitse Keizer Wilhelm II asiel kon worden gegeven, bij

voorkeur door Zweden of Denemarken, met als laatste optie door het Verenigd Koninkrijk zelf.²⁷³ Tegenover de Duitsers werd echter de diplomatieke schijn opgehouden door de Nederlanders. Zo berichtte Zech op 11 november 1939 naar aanleiding van zijn bezoek aan Van Kleffens:

‘Aussenminister bat mich heute zu sich und sagte mir mit der Bitte um Weitergabe nach Berlin: Bei Abhörung englisches Rundfunk gestern morgen und ganz besonders gestern abend sei ihm aufgefallen, mit welchem innerlicher Freude über angebliche deutsche Angriffsabsichten auf holland und holländische Abwehrvorbereitungen berichtet worden sei. Er habe dabei deutlich den Eindruck bekommen, dass England deutscher Einmarsch in Holland und Belgien in seiner Interesse wünschete.’²⁷⁴

Berlijn hechte echter weinig waarde aan de geruststellende woorden van de Nederlanders. De Duitse militaire inlichtingendienst meldde tal van Nederlandse militaire maatregelen tegen een verwachte Duitse inval op 11 of 12 november. De Duitse Minister van Propaganda Goebbels schreef in zijn dagboek op 14 november: ‘Die Angst der Neutralen wächst von Stunde zu Stunde. Vor allem in Holland und Belgien ist schon fast eine Panik festzustellen.’²⁷⁵ Ook Zech wist wel beter dan Van Kleffens hem wilde doen geloven. In zijn ongepubliceerde memoires staat dat hij met Snouck Hurgronje vanaf november verschillende malen overlegd had over de evacuatie van de Duitse diplomaten en hun families. Volgens Zech was de Duitse dreiging zo evident en zijn relatie met de Nederlandse Secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken zo vertrouwensvol en vriendschappelijk dat hij hierover openlijk met Snouck Hurgronje kon praten.²⁷⁶

Ook de koloniale dimensie speelde een rol in het novemberalarm. De Japanse marine attaché, kapitein ter zee Tonaki Morisada, bezocht in die tijd elke dag de Nederlandse Marinestaf en sprak veelvuldig over de ernst van de situatie. Van Kleffens was zeer gevoelig voor zijn mening uit angst voor de Japanse reactie op een Duitse inval van Nederland ten aanzien van Nederlands-Indië. Hij gaf daarom zijn gezanten in Londen en Berlijn de opdracht de Japanse diplomaten te antwoorden dat Nederland zich niet bedreigd voelde, maar mocht het tot een aanval komen het uitgesloten was dat geheel Nederland zou worden bezet of dat het land zijn koloniaal bezit onder de bescherming van een vreemde mogendheid zou stellen.²⁷⁷ De autoriteiten in de Nederlandse koloniën werden zelf ook op de hoogte gebracht van de dreigende Duitse inval. Zo waarschuwde de Nederlandse Minister van Koloniën Welter de Gouverneur-generaal Kielstra van Suriname op 10 november 1939 dat het gevaar voor Nederland ieder ogenblik acuut kon worden. Ook de autoriteiten in Nederlands-Indië ontvingen het bericht vanuit Den Haag dat omstreeks 12 november een verscherping van de politieke toestand in Nederland te verwachten was.²⁷⁸

Nazorg

De 12e november 1939 verliep echter zonder dat de Duitse troepen de Nederlandse grens passeerden. De regering schatte in dat het onmiddellijke gevaar nu voorbij was. Door alle militaire maatregelen was onrust ontstaan bij de Nederlandse bevolking. De Geer maande daarom op 13 november in een radiotoespraak tot kalmte:

‘Het is aan de regering gebleken, dat de laatste dagen geruchten geloopt hebben over een acuut dreigend gevaar voor ons land en dat die geruchten in brede kringen onrust hebben gewekt. En nu wil ik U even komen vertellen, dat daarvoor geen enkele grond bestaat....De zorgen zijn waarlijk groot genoeg, om zich nog denkbeeldige bij te scheppen. Het is zeker zo waar, wat een oud lied zegt:

Een mensch lijdt dikwijls het meest
Door 't lijden dat hij vreest,
Doch dat nooit op zal dagen.
Zo heeft hij meer te dragen,
Dan God te dragen geeft.

Dat is ook ondankbaar tegenover God.²⁷⁹

De Nederlandse legerleiding reageerde met gemengde gevoelens op de radiotoespraak. Vice-admiraal Furstner vreesde dat de geruststellende woorden van de Nederlandse Premier De Geer zou leiden tot passiviteit ten aanzien van het oorlogsgevaar. Opperbevelhebber Reijnders dreigde zelfs ontslag te nemen als De Geer nog eens een dergelijke toespraak zou houden. Ook Van Kleffens noemde de voorstelling van de Premier dat er geen inval had bedreigd kinderlijk.²⁸⁰ Heldring schreef dat het radiopraatje erop neer kwam dat er geen vuiltje aan de lucht was geweest. Hij vond dat beeld strijdig met het pessimisme van de ambtenaren van Buitenlandse Zaken. Snouck Hurgronje meldde hem zelfs nog op 15 november 1939 dat: 'alle berichten en lekken wezen op een voor de deur staanden inval van de Duitsche troepen, voorbereid door een pers-campagne tegen ons.'²⁸¹ Van Voorst Evekink reageerde zelfs onthutst op de redevoering van De Geer. Had hij niet Nederland tijdig op de hoogte gebracht voor het dreigende Duitse gevaar? Zijn collega's en informanten vroegen zich af wat er met hun waarschuwingen was gebeurd. Volgens de Nederlandse militair attaché in Parijs was Nederland in de periode van 11 en 13 november: 'op het nippertje is ontsnapt aan het stellige Duitsch voorneemen om onze neutraliteit gewapenderhand te schenden. En het gevaar daartoe bestaat n.[aar] m.[ijn]. m.[ening] op dit oogenblik nog.'²⁸²

Ook op het diplomatieke vlak streefde de Nederlandse regering naar de-escalatie. In gesprekken met Van Kleffens op 14 en 18 november kreeg de Britse gezant Bland de indruk dat de Nederlanders meer gerust waren. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken vertelde hem op 18 november dat hij zich nu prettiger voelde dan een week geleden. Bland wist echter wel beter en hij nam de radiotoespraak van de Geer niet al te serieus. De opmerking van de Nederlandse Premier dat er geen reden was geweest voor de invasiegeruchten vond hij niet oprecht. Bland zag het optreden van De Geer meer als een poging om de rust te bewaren en hij constateerde dat Nederlandse autoriteiten in werkelijkheid angstig waren. Tijdens een diner op 15 november had de Nederlandse directeur Politieke Zaken van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, Van Roijen, zijn eerste secretaris Coverley-Price toevertrouwd dat de crisis veel serieuzer was geweest dan men het publiek had doen laten weten en dat hij afgelopen zaterdag echt had gedacht dat de Duitsers zouden binnenvallen. In zijn jaaroverzicht over 1939 schreef Bland dan ook dat er in de eerste helft van november 1939 bij de Nederlanders sprake was geweest van een groot alarm met welgemeende onrust.²⁸³ De Nederlandse gezant in Londen nam op 13 november 1939 contact op met de Britse Minister van Buitenlandse Zaken om het alarm van de voorgaande dagen te bagatelliseren. Volgens Michiels van Verduynen was de sfeer in Nederland minder gespannen dan uit de kranten bleek. Op dit moment, zo verzekerde hij Halifax, was er dan ook geen acuut invasiegevaar, hoewel er natuurlijk hierover geen zekerheden bestonden. De Britse minister antwoordde dat hij blij was met alle Nederlandse militaire maatregelen die waren genomen, zeker met oog op het gevaar van de inzet van Duitse parachutisten achter de Nederlandse linies. Michiels van Verduynen bezocht op dezelfde dag ook weer Cadogan. Nadat de Nederlandse gezant de Britse Onderminister van Buitenlandse Zaken op 9 november nog had verteld dat hij de Duitse inva-

sie in het weekend van 11 en 12 november verwachtte, meldde hij hem nu dat zijn landgenoten hun zenuwen in bedwang hadden. Tot verbazing van Cadogan beschuldigde Michiels van Verduynen juist nu de Britten van paniek.²⁸⁴

De Franse gezant De Vitrolles rapporteerde op 13 november 1939 aan Parijs dat de Duitse aanval op Nederland, die de dag daarvoor verwacht was, waarschijnlijk nu gelukkig was uitgesteld. De Franse militaire inlichtingendienst concludeerde dat de Nederlandse autoriteiten tussen 6 en 12 november zeer ongerust waren geweest over een Duitse invasie.²⁸⁵ De waarnemende Belgische gezant Ruzette vond dat de Nederlanders volledig in paniek waren geweest over een mogelijke Duitse aanval. Volgens hem deden er zich ook allerlei absurde geruchten de ronde. Zo zou luitenant-kolonel Mussert, de broer van de leider van de NSB een moordaanslag op de Koningin hebben willen plegen. Ruzette berichtte ook op 14 november dat er grote angst bestond voor Duitse parachutisten. Hij vond dat Nederland gedurende het novemberalarm in enkele dagen tijd zijn eeuwenoude reputatie van redelijkheid had verloren. Alleen Premier De Geer had zijn kalmte weten te bewaren.²⁸⁶ Ook de Amerikaanse gezant Gordon schreef naderhand dat bijna iedereen in Nederland ervan overtuigd was geweest dat een Duitse aanval zou plaatsvinden. Volgens hem hadden negen van de tien Nederlanders een Duitse aanval verwacht in het weekend van 11 en 12 november.²⁸⁷ De Nederlandse regering vond het van belang om de Amerikaanse regering goed op de hoogte te houden. De Nederlandse gezant in Washington Alexander Loudon kreeg op 14 november 1939 per telegram uit Den Haag het bericht dat het gevaar voorlopig was geweken.²⁸⁸ Hij schreef terug dat Nederland de afgelopen week in de Verenigde Staten in het brandpunt van de belangstelling had gestaan. Volgens zijn zeggen was er waarschijnlijk geen dagblad verschenen dat niet een artikel wijdde aan de zogenaamde invasieplannen van Duitsland. De Amerikanen waren zeer ongerust over het lot van Nederland.²⁸⁹

Heel belangrijk voor de relatie tussen de Verenigde Staten en Nederland was de bijzondere band tussen President Roosevelt en de Nederlandse Koninklijke familie. Roosevelt, die trots was op zijn Nederlandse afkomst, bood een aantal malen gedurende de mobilisatieperiode de Oranjes onderdak aan voor het geval dat zij hun land na een Duitse inval zouden moeten ontvluchten. Al kort na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog stelde de Nederlander Hendrik van Loon zijn Amerikaanse huis ter beschikking als onderkomen voor Prinses Juliana en haar kinderen. Hij kreeg echter een besliste afwijzing van Juliana die in de Nederlandse dagbladen verklaarde: 'onze plaats is hier in Nederland, of er gevaar dreigt of niet. Wij zullen nooit onze post verlaten.'²⁹⁰ Op 11 november 1939, tijdens het hoogtepunt van het novemberalarm, bood Roosevelt de Koninklijke families van België en Nederland opvang in zijn land aan. De Amerikaanse gezant Gordon kreeg opdracht de uitnodiging in het geheim over te brengen. Wanneer de Amerikaanse invitatie immers publiek zou worden dan werd de Koningin ernstig in verlegenheid gebracht. Wilhelmina antwoordde Roosevelt op 13 november, toen de ergste Duitse dreiging voorbij was. Zij schreef zijn aanbod zeer te waarderen en het serieus in overweging te nemen als de situatie weer zou verslechteren. Ondanks het feit dat Gordon de uitnodiging van zijn President in de donkere avonduren had overgebracht aan Wilhelmina, was zijn bezoek toch uitgelekt. De volgende dag werd er in de kranten en in diplomatieke kringen driftig gespeculeerd over de aard van de ongewone audiëntie van de Amerikaanse gezant bij de Nederlandse Koningin.²⁹¹ Hoewel naderhand veelal is geschreven dat de Nederlandse Koninklijke familie in de meidagen onverwachts moest vertrekken uit Nederland, was de vlucht van Juliana en haar kinderen wel degelijk voorbereid. Dit geeft andermaal aan hoezeer de Nederlandse regering rekening hield met een Duitse aanval. In het najaar van 1939 werd er al geïnformeerd in Parijs en Londen of de Koninklijke familie daar welkom zou zijn. Op

enig moment gedurende de mobilisatieperiode besloot Wilhelmina om haar dochter en kleindochters na een Duitse aanval naar Parijs te laten vluchten. Zij stelde van dit voornemen alleen Van Kleffens op de hoogte. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken overlegde enkele malen met Prins Bernhard over de evacuatie van zijn gezin. Dat Wilhelmina verder geen richtbaarheid gaf in regeringskringen over haar plan was mogelijk ook het gevolg van haar gesprek hierover met Reijnders. Toen zij aan de OLZ vroeg hoeveel tijd ze zou hebben om haar kinderen in veiligheid te brengen, antwoordde Reijnders tot haar woede dat hij vond dat het vertrek van het prinselijke paar in zulke benarde tijden een minder goede indruk zou maken op de Nederlandse bevolking.²⁹²

Ondanks de radiorede van De Geer liet GS III er geen enkele twijfel over bestaan dat het Duitse invasiegevaar in het tweede novemberweekend wel degelijk zeer groot was geweest. Op 22 november 1939 concludeerde de Nederlandse militaire inlichtingendienst in een interne studie op basis van alle ontvangen berichten en informatie: 'dat het Duitse leger inderdaad gereed heeft gestaan ons land omstreeks 12 november binnen te trekken....dat de concentratie van het Duitse leger nagenoeg was voltooid en dat deze concentratie zoodanig was, dat -desgewenscht- tot den aanval kon worden overgegaan.'²⁹³

Van Kleffens sprak op 20 november 1939 in soortgelijke bewoordingen tot Heldring:

'Met betrekking tot de spannende week van 6-11 Nov.[ember] zeide Van Kleffens dat wij op twee vingers afstand van den afgrond gestaan hebben, omdat alle inlichtingen die de Regeering van over de grens kreeg, op een onmiddellijke dreigende inval wezen: niet alleen concentratie van troepen langs de grens, Noordelijk tot Winterswijk toe, maar het verharden van zandwegen in de richting van onze grens, het aanhouden van kanonnen die wij in Duitschland besteld hadden, ook aan de grens, het verbranden van archiefstukken op het Duitse gezantschap, het terugnemen van zijn activa bij de Nederlandsche Handel-Maatschappij door den Duitschen gezant, de voorbereiding van den Zwitserschen gezant op het verzoek tot overneming van de Duitse belangen, de weigering door den Staatssecretaris te Berlijn, onzen gezant te ontvangen. Al deze tekenen wezen op een imminent gevaar, waarin op tot nu toe onverklaarde wijze plotseling Zaterdag wending is gekomen.'²⁹⁴

Ook Snouck Hurgronje berichtte op 22 november 1939 aan de Nederlandse gezant Alexander Loudon in de Verenigde Staten dat de regering begin november talrijke verontrustende feiten en berichten te oren was gekomen waardoor men voorbereid was op een Duitse aanval op Nederland tussen 10 en 15 november. Zo was op 7 november Nederland scherp aangevallen in de Duitse pers. Daarnaast waren sterke concentraties van Duitse vliegtuigen en legertroepen, waaronder pantser- en gemotoriseerde eenheden, aan de Nederlandse grens waargenomen. Bovendien was gebleken dat Duitse wegen naar de grens waren verbreed en verhard.²⁹⁵ Het feit dat de Duitsers half november 1939 nog niet hadden aangevallen kon nauwelijks als een geruststelling worden beschouwd. Zolang er nog zoveel Duitse troepen aan de grens stonden was er voor de Nederlandse legerleiding geen enkele reden om aan te nemen dat het invasiegevaar was geweken. Zowel vanuit verschillende diplomatieke posten als door de militaire inlichtingendienst werd er dan ook na het novemberalarm nog altijd nadrukkelijk gewaarschuwd voor de Duitse dreiging. GS III rapporteerde op 14 november 1939 dat een betrouwbare bron had gemeld dat er dan wel weerstand in de Duitse legertop bestond tegen de aanvalsplannen van Hitler, maar dat in Duitsland de politieke leiding dominant was. Bovendien werden nog steeds grote Duitse troepenconcentraties aan de grens geconstateerd en was vanaf verschillende plaatsen gemeld dat Duitse soldaten versperringen en mijnen in het grensgebied aan het opruimen waren.²⁹⁶

Sas schreef op 17 november 1939 dat zijn informant hem had gezegd dat de Duitse aanval niet van de baan was, maar slechts was opgeschort. Nederland en België waren nog steeds in groot gevaar en een nieuwe aanvalsdatum zou mogelijk op korte termijn worden vastgesteld.²⁹⁷ Vanuit Parijs berichtte John Loudon op 16, 18 en 23 november dat misschien de spanning wel verminderd was, maar dat het Duitse gevaar niet geweken was. Op het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken, onder andere bij de Secretaris-generaal Léger en de directeur van het kabinet voor Buitenlandse Zaken van de Premier, Coulondre, bestond er volgens Loudon geen enkele twijfel over de Duitse agressieve intenties ten aanzien van Nederland en België. Half december rapporteerde Loudon andermaal dat hij van een betrouwbare bron informatie had gekregen dat afkomstig was van een Duitser van hoog gezag. Hitler zou op 12 oktober 1939 het bevel hebben gegeven een aanval op Nederland voor te bereiden die gepland was geweest voor 12 november om 5 uur in de ochtend. Door het verzet van hoge Duitse generaals was de aanval op 11 november uitgesteld tot begin maart 1940. Niet alleen was er nu meer tijd om het Duitse leger goed voor te bereiden, in het voorjaar zouden ook de weersomstandigheden meer geschikt zijn voor een offensief.²⁹⁸ Ook zijn militair attaché Van Voorst Evink bleef wijzen op de voortdurende dreiging van een Duitse inval.²⁹⁹

Uit de diplomatieke rapportages van diverse gezantschappen in Den Haag blijkt duidelijk dat de Nederlandse autoriteiten ook na het novemberalarm zich nog steeds grote zorgen maakten over de Duitse dreiging. Van Kleffens vertelde aan De Vitrolles op 15 november 1939 dat hij een mogelijke Duitse inval op Nederland, mogelijk in combinatie met een aanval op Frankrijk, niet wilde uitsluiten. Hij vond het een slecht voorteken dat Duitsland geen enkele opheldering had gevraagd over de verscherpte Nederlandse militaire maatregelen eerder die week. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken was desondanks van mening dat nu de tijd rijp was voor vredesbesprekingen tussen Duitsland en de geallieerden. De Franse gezant schreef aan Parijs op 19 november dan ook dat er nog grote onrust bestond in de Nederlandse regering over de Duitse militaire voorbereidingen.³⁰⁰ Gordon meldde op 20 en 21 november dat de stemming onder de Nederlandse bevolking weliswaar was verbeterd, maar dat men op het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken nog steeds heel bezorgd en pessimistisch was. Zijn gesprekspartners waren van opvatting dat het Duitse gevaar niet was geweken en dat de geplande aanval van 11 of 12 november alleen maar was uitgesteld. Gordon vond de Nederlanders te negatief. Hij zelf verwachtte geen Duitse invasie vóór de lente van 1940: 'it would seem to me that those Foreign Office and other officials, who still appear only see the gloomy side of the situation, are providing a manifestation of characteristic Dutch mentality which is slow to become actually perturbed is now equally slow in readjusting its point of view.'³⁰¹

De herziening van het krijgsbeleid

Door het novemberalarm werd de Nederlandse legerleiding nadrukkelijk geconfronteerd met het feit dat het land, wanneer het door Duitsland zou zijn aangevallen, volledig afhankelijk was van buitenlandse hulp. Als gevolg van het strikte Nederlandse neutraliteitsbeleid werd er echter met geen enkel land militaire contacten onderhouden. De landen waarvan militaire bijstand werd verwacht bij een Duitse aanval, namelijk Frankrijk, België en het Verenigd Koninkrijk, waren dus niet op de hoogte van het Nederlandse verdedigingsplan. Van Kleffens en Reijnders besloten daarom in een verzegelde enveloppe met daarin informatie over de opstelling van de Nederlandse strijdkrachten en de verzochte militaire bijstand te deponeren bij de Nederlandse gezantschappen in Brussel, Parijs en Londen. Wanneer een Duitse inval

van Nederland zou plaatsvinden dan konden deze brieven onmiddellijk aan de Belgische en de geallieerde legerleidingen worden overhandigd. Ook werden al drie opperofficieren aangewezen die als verbindingsofficier konden optreden bij de Belgische, Franse en Britse Generale Staf. Na enig overleg werd besloten om een dergelijke enveloppe en opperofficier niet aan de gezant in Berlijn ter beschikking te stellen. Niet alleen werd een geallieerde schending van de Nederlandse neutraliteit niet echt verwacht, bovendien was het maar de vraag of in dat geval Duitse hulp gewenst zou zijn. In de nacht van 10 op 11 november ontving John Loudon in Parijs de verzegelde enveloppe. Na het novemberalarm had het Nederlandse hoofdkwartier echter meer tijd om verbeterde instructies op te stellen. In deze nieuwe versie van 19 november 1939 werd de geallieerden verzocht om troepen naar Noord-Brabant te sturen om het Nederlandse leger bij te staan in de Peel-Raamstelling, de voornaamste verdedigingslinie ten zuiden van de rivieren.³⁰²

Het was voor de Nederlanders van groot belang om te weten te komen of de geallieerden ook daadwerkelijk van plan waren om hun land militaire bijstand te geven na een Duitse aanval. Het was in dit opzicht een groot voordeel dat het Nederlandse gezantschap in Parijs over uitstekende contacten beschikte met de Franse legerleiding. In oktober was John Loudon al benaderd door onder andere de Franse Premier Daladier en de Secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken Léger met het verzoek om het Nederlandse krijgsplan af te stemmen met de geallieerden en België. De Fransen wezen de Nederlandse gezant erop dat effectieve hulp aan Nederland door de geallieerden en ook door België alleen mogelijk was indien er werd samengewerkt. Volgens Léger zouden de Fransen zeker te hulp snellen als België en Nederland een gemeenschappelijk front tegen Duitsland zouden vormen. In reactie op het rapport van Loudon schreef Van Kleffens dat er geen militair overleg tussen Nederland en België of de geallieerden kon plaats vinden omdat dit nooit geheim zou blijven voor de Duitsers.³⁰³ Tijdens het hoogtepunt van het novemberalarm kreeg Loudon opnieuw te horen van Coulondre, directeur van het kabinet voor Buitenlandse Zaken van Daladier, dat Frankrijk Nederland zou bijstaan na een Duitse aanval. Ook Van Voorst Evekink meldde op 8 november 1939 dat De Mierry hem had verteld dat de Fransen hulp aan Nederland niet uitsloten onder voorwaarde dat de Nederlanders na een Duitse inval onmiddellijk een verzoek hiertoe aan de geallieerden zouden richten. De plaatsvervangende chef van het *Deuxième Bureau* had volgens de Nederlandse militair attaché aangegeven dat: 'het vragen daarvan, nadat de Nederlandsche neutraliteit zou zijn geschonden, bij wijze van spreken geen seconde meer werd gedraald.'³⁰⁴

Mogelijk speelde dit bericht een rol in het opstellen van de instructies in de gesloten enveloppe. Van cruciaal belang was de informatie die Van Voorst Evekink hij op 11 november ontving van zijn vriend kolonel Delvoie, de Belgische militair attaché in Parijs. De Franse opperbevelhebber Gamelin had Delvoie bericht dat de Fransen snelle eenheden naar Nederland en België zouden sturen na een Duitse aanval. Aan de Franse noordgrens stonden veel gemotoriseerde divisies opgesteld die Gamelin wilde inzetten om één front met de Belgische en Nederlandse legers te vormen. Maar de Franse eenheden zouden niet tijdig de Belgische hoofdverdedigingsstelling aan het Albertkanaal kunnen bereiken en zouden zich richten op een tweede linie Antwerpen-Leuven-Namen. Ten aanzien van de hulpoperatie aan Nederland had Gamelin opgemerkt dat de Fransen er belang bij hadden dat de Nederlanders geen fronten zouden verdedigen die in wanverhouding stonden tot de beschikbare krachten. De Nederlandse legerleiding moest volgens de Franse opperbevelhebber de moed hebben om een deel van het territorium prijs te geven. Frankrijk hechtte hierbij veel waarde aan het behoud

van Zeeland en Gamelin wilde daarom hulptroepen naar Roosendaal sturen om een aaneengesloten front Willemstad-Rosendaal-Antwerpen-Mechelen-Leuven-Namen te kunnen formeren.³⁰⁵ De informatie van Van Voorst Evekink was zeer accuraat. De geallieerde legerleiding had op 9 november 1939 besloten Zeeland te bezetten en overwoog een opmars tot de Dylervier te maken in reactie op een Duitse inval van Nederland en België.

Met deze kennis van de geallieerde hulpoperatie was Van Voorst Evekink benieuwd of het Nederlandse krijgsplan aansloot bij de Franse wensen. Hij bekeek daarom de inhoud van de verzegelde enveloppe, ondanks de aanwijzing dat deze pas na de Duitse inval mocht worden geopend. Hij was zeer ontdaan wat hij in de instructies van 19 november 1939 las. De wens van de Nederlandse legerleiding voor een Franse opmars tot aan de Peel-Raamstelling vond Van Voorst Evekink absurd. Zijn belangrijke informatie over een Franse hulpoperatie naar Zeeland en het inrichten van een front tussen Willemstad-Rosendaal-Antwerpen was klaarblijkelijk volkomen genegeerd. De Nederlandse legerleiding leek nu juist datgene van plan te zijn waartegen de Fransen waarschuwd, namelijk het verdedigen van een onhoudbaar front. Van Voorst Evekink reisde op 23 november 1939 onmiddellijk naar Den Haag voor overleg met Van Kleffens en Dijkhoorn. Als gevolg van dit gesprek kreeg hij van de Nederlandse ministers toestemming om nader contact te zoeken met de Franse legerleiding. Van Voorst Evekink stelde daarnaast ook op 25 november 1939 een rapport voor Reijnders op over de bondgenootschappelijke oorlogvoering. Hierin herhaalde hij zijn bevindingen over de geallieerde hulpoperatie aan Nederland. De Franse gemotoriseerde eenheden zouden volgens Van Voorst Evekink vanuit Noord-Frankrijk via Antwerpen oprukken naar West-Brabant, terwijl er zeestrijdkrachten naar Vlissingen zouden worden gestuurd. Het was van groot belang dat het Nederlandse leger in afwachting van deze geallieerde hulptroepen intact zou blijven en dat zij dus niet, zoals de Polen, territorium zouden gaan verdedigen waarvoor te weinig eenheden beschikbaar zouden zijn:

‘Op die wijze is men in het geallieerde verband, in stede van een aanwinst, een zorgenkind, dat heel wat goed te maken zal hebben, vóór zijn aanwezigheid op prijs wordt gesteld. In dit verband veroorloof ik mij met betrekking tot het mij uit het thans voorgestelde “Aid-Mémoire” bekend geworden voornemen om de Peel-Raamstelling, met behulp van Fransche troepen, hardnekkig te verdedigen, de opmerking dat mij met zekerheid is, dat de geallieerde legerleiding niet van zins is om ook maar één soldaat naar de genoemde aan omtrekking blootstaande stelling te zenden.’³⁰⁶

Van Voorst Evekink adviseerde Reijnders om, met oog op de geallieerde hulpoperatie in Noord-Brabant, Breda als vooruitgeschoven bruggenhoofd te verdedigen en het gebied ten oosten daarvan op te geven. Ook vond hij dat er nieuwe brieven voor militaire bijstand voor de geallieerden moesten worden opgesteld omdat de huidige weinig zin hadden:

‘In de eerste plaats principieel, omdat het presenteeren nadat de nood aan de man is gekomen, van een verlanglijst nopens de te zenden hulp, niet overeenstemt met de ons tevoren hardnekkig volgehouden standpunt om geen besprekingen te houden nopens de bedoelde hulpverlening en de daaraan noodzakelijk verbonden minutieuze voorbereidingen, welke houding m.[ijns]i.[nziens] insluit dat wij, het geval dienende, niets hebben te vragen, maar dankbaar moeten aanvaarden wat men nochtans wil bieden; in de tweede plaats uit practische overwegingen, vermits de in het “Aid-Mémoire” vervatte wenschen geenszins stroken met de Fransche opvattingen nopens de te verleen hulp en de op grond daarvan getroffen voorbereidingen.’³⁰⁷

Van Voorst Evekink had zeer terecht geconcludeerd dat de Franse voorkeur uitging naar het verdedigen van een stelling in de omgeving van Breda. De afdeling operatiën van het Franse hoofdkwartier had op 15 november 1939 een eerste studie over een opmars naar deze Nederlandse stad gemaakt. Volgens dit plan waren er voor het standhouden in een linie langs het riviertje de Mark bij Breda minimaal drie Franse en twee Nederlandse divisies nodig. Gamelin gaf op 23 november de opdracht een hulpoperatie naar Breda verder uit te werken. Drie dagen later vroeg hij aan de Franse militair attaché in Den Haag, majoor Mascureau, om de Nederlandse Generale Staf te verzoeken een verdedigingslinie Breda-Oosterhout-Geertruidenberg in te richten. Via het riviertje de Mark zou deze nieuwe Nederlandse linie kunnen aansluiten op de Belgische verdediging bij Antwerpen.³⁰⁸ Mascureau had begin december hierover een gesprek met de Nederlandse Minister van Defensie. Dijkhoorn gaf hem te kennen dat zijn land zeker de geallieerden om hulp zouden vragen na een Duitse inval. Zijn land maakte volgens hem ook serieus werk van de militaire samenwerking met de Belgen ten behoeve van de verdediging ten zuiden van de rivieren. De Nederlandse legerleiding studeerde op de bondgenootschappelijke oorlogvoering, zo verzekerde Dijkhoorn, waarbij werd uitgegaan van een Franse opmars naar Breda-Roosendaal. Mascureau liet hierop weten dat de Fransen zeer zouden zijn geholpen als de Nederlanders een linie aan de Mark zouden inrichten. De Franse hulptroepen zouden van daaruit de verbinding met de Vesting Holland kunnen onderhouden. Dijkhoorn antwoordde dat hij genoeg invloed had bij de Nederlandse Generale Staf om ervoor te zorgen dat de Franse voorstellen niet zouden worden genegeerd: ‘Nous y avons déjà pensé et puis je n’ai pas oublié les excellents principes de votre Ecole de Guerre. Je connais bien la “base de départ”...Quoique Ministre, j’ai encore assez d’influence sur l’Etat-Major Général pour croire que vos suggestions, que je lui présenterai de votre part, ne seront pas écartées.’³⁰⁹ Terwijl de Franse militair attaché in Parijs verslag ging uitbrengen werd de secretaris van het Franse gezantschap, De Blesson, door een vertegenwoordiger van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken benaderd. De Nederlander gaf hem te kennen dat zijn land hulp van de geallieerden wenste bij een Duitse aanval, maar dat er geen overleg of militaire besprekingen vooraf kon plaatshebben. De Nederlanders waren echter wel bereid inzicht te geven in hun verdedigingsplan en aan te geven welke militaire bijstand zij nodig achtten. De Nederlandse legerleiding was van plan Noord-Brabant te verdedigen met behulp van de Peel-Raamstelling, die zou moeten aansluiten op de Belgische verdediging. Ter ondersteuning van de defensie ten zuiden van de rivieren wensten de Nederlanders de steun van Britse troepen in Zeeland en van Franse troepen om de linie achter de Zuid-Willemsvaart te bezetten. De functionaris van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken vroeg zich wel ongerust af of de Franse hulptroepen na een Duitse invasie wel tijdig zouden arriveren.³¹⁰ De Nederlandse militaire inlichtingendienst had in ieder geval geconstateerd dat er Franse troepen klaar stonden om de Lage Landen te hulp te komen. Op 29 november 1939 meldde GS III dat er in de omgeving van Lille een buitengewone hoeveelheid tanks, zwaar geschut en munitiedepots waren waargenomen. Het betrof zwaar militair materieel dat juist in de Belgische en Nederlandse legers ontbrak. Volgens de Nederlandse militaire inlichtingendienst dacht de Franse legerleiding dat het materieel na 48 uur ter plaatste kon zijn in de Lage Landen.³¹¹

De Franse legerleiding was zeer opgetogen over deze berichten van het gezantschap in Den Haag. Hoewel Mascureau betwijfelde of er directe militaire contacten mogelijk waren met de Nederlanders, werd het als een doorbraak beschouwd dat de Nederlandse regering naar aanleiding van het novemberalarm nu bereid leek tot samenwerking en uitging van een bondge-

nootschappelijke oorlogvoering. De Franse militaire attaché in Brussel, generaal Laurent, bood op 16 december 1939 de Belgische Minister van Defensie Denis aan dat zijn land zou kunnen optreden als liaison tussen de Belgische en Nederlandse Generale Staf. Als de Nederlanders zouden praten over hun verdedigingsplannen, zo stelde hij, dan zou dat slechts met de Fransen zijn.³¹² Dijkhoorn had echter een veel te rooskleurig beeld geschetst over de Nederlandse bereidheid zijn krijgsbeleid aan te passen aan de bondgenootschappelijke oorlogvoering. Niet alleen was eind 1939 de militaire samenwerking met de Belgen vrijwel non-existent, de Nederlandse legerleiding had ook heel andere verwachtingen ten aanzien van de Franse hulpoperatie. Reijnders rekende op een Franse opmars tot minimaal de Zuid-Willemsvaart en hoopte zelfs op Franse ondersteuning van de Peel-Raamstelling. Ook de toezegging van Dijkhoorn over de mogelijkheid om een nieuwe linie aan de Mark in te richten was veel te optimistisch.

De Nederlandse legerleiding wist door zijn kennis van het mogelijke Duits aanvalsplan dat de verdediging van de zuidelijke provinciën cruciaal was. De inlichtingen van Sas en Van Voorst Evekink en ook de opstelling van Duitse troepen aan de grens gaven duidelijk aan dat de Duitse hoofdaanval ten zuiden van de grote rivieren zou plaatsvinden. Van de Plassche vertelde eind november 1939 aan Diepenrijckx dat het Duitse offensief beperkt zou blijven tot het gebied ten zuiden van Roermond.³¹³ De verdediging van Noord-Brabant zou echter afhankelijk zijn van een goede samenwerking met de Belgische strijdkrachten. Zo sloot de Peel-Raamstelling niet aan op de hoofdverdedigingslinie van de Belgen aan het Albertkanaal. Tussen de twee linies gaapte een gat van ongeveer 40 kilometer. De Duitsers hadden hierdoor de mogelijkheid om via Belgisch grondgebied de Nederlandse Peel-Raamstelling te omsingelen en op te rollen. Hoewel het dus noodzakelijk was om de Nederlandse en Belgische krijgsplannen op elkaar af te stemmen, kwam hiervan echter weinig terecht. De Nederlanders waren vanwege hun neutraliteitsbeleid in eerste instantie terughoudend in het voeren van militair overleg met België. De Belgen zagen Nederland met zijn zwakke krijgsmacht niet echt als een waardevolle bondgenoot. Op 7 november 1939 sprak de Belgische generaal-majoor Van Overstraeten, de militaire adviseur van Leopold III, met de Nederlandse opperbevelhebber Reijnders tijdens het bezoek van de Belgische Koning aan Nederland in het kader van het gemeenschappelijke vredesinitiatief. In zijn dagboek schreef Van Overstraeten over dit overleg dat Reijnders ervan overtuigd was dat zijn land, zoals in 1914, ook nu weer neutraal zou kunnen blijven. Van Overstraeten concludeerde dan ook dat de Nederlanders niet van plan waren hun verdediging met die van de Belgen af te stemmen. Nederland had volgens de militaire adviseur van Leopold III te weinig troepen ter beschikking voor de verdediging ten zuiden van de rivieren. Bovendien was de inrichting van een Nederlandse stelling bij Tilburg of Breda, die wel verbonden zou kunnen worden met de Belgische verdediging, nog niet voorbereid.³¹⁴

Het rapport van Van Voorst Evekink van 25 november 1939 kreeg veel aandacht van de Nederlandse regering. Op 4 december 1939 werd het in de Ministerraad besproken en op en 9 december in het kernkabinet. In weerwil van de door de Fransen gewenste linie in het westen van Noord-Brabant bleef Reijnders nadrukkelijk pleiten om de verdediging te concentreren in de Peel-Raamstelling. De OLZ gaf verschillende argumenten voor het handhaven van de linie en wist uiteindelijk ook de steun van de regering te verwerven voor zijn standpunt. Reijnders voerde onder andere aan dat de Peel-Raamstelling via de Betuwstelling en de Maas-Waalstelling aansloot op de Grebbelinie. Zonder de Peel-Raamstelling liep de Grebbelinie gevaar vanuit het zuiden omsingeld te worden, tenzij extra troepen zouden wor-

den ingezet om de Waal-Lingstelling te bemannen. Hiervoor waren echter geen eenheden beschikbaar. Volgens de OLZ was er bovendien veel te weinig tijd om een geheel nieuwe linie bij Breda of bij Roosendaal aan te leggen. Een stelling in het westen van Noord-Brabant was daarnaast kwetsbaar omdat het te weinig diepte bezat. Tenslotte hamerde Reijnders vooral op zijn overtuiging dat het vasthouden aan de Peel-Raamstelling de neutraliteitsplicht van Nederland was. Vanaf het Nederlandse grondgebied in Noord-Brabant zouden de Duitsers eenvoudig de Belgische noordflank kunnen aanvallen. Zonder de Peel-Raamstelling hadden de Duitse legers vrij spel voor hun opmars naar België. Met oog op de toekomstige bondgenootschappelijke oorlogvoering nam Reijnders dus ook de militair-strategische belangen van België in overweging.³¹⁵ Tegen deze op zich logische redenering van Reijnders bestond een belangrijk bezwaar. De OLZ wilde de Peel-Raamstelling vooral handhaven als voornaamste verdedigingslinie ten gunste van België en ook de geallieerden, terwijl de Belgen en Fransen zelf echter al hadden aangegeven niets in deze linie te zien en er ook niet aan wilden bijdragen. Het was daarom onverstandig dat de Nederlanders eind 1939 de duidelijke Franse signalen voor de inrichting van een linie bij Breda negeerden en vast bleven houden aan hun oorspronkelijke verdedigingsplan.

Eind november 1939 verplaatste Reijnders de Lichte Divisie vanuit Gelderland naar Noord-Brabant om als achterwaartse mobiele reserve van de Peel-Raamstelling te gaan dienen. Zo zou de Lichte Divisie de Duitse troepen die vanuit België de linie wilden omsingelen in de flank moeten aanvallen.³¹⁶ De commandant van deze eenheid was generaal-majoor Herman van Voorst tot Voorst, de jongere boer van luitenant-generaal Jan van Voorst tot Voorst, de commandant van het Veldleger. Hij was zeer ambitieus en had grote interesse in militair operationele vraagstukken. Op 24 november 1939 stelde Herman van Voorst tot Voorst al een notitie op voor de commandant van het Veldleger over de Duitse aanvalsplannen in Zuid-Nederland. Hij schreef hierin dat de Duitsers zouden willen toeslaan in Noord-Brabant. Het Nederlandse IIIe Legerkorps zou worden uitgeschakeld met behulp van een omtrekkende Duitse beweging door België waarna tanks een snelle opmars naar de Moerdijk zouden willen uitvoeren.³¹⁷ In december 1939 nam Herman van Voorst tot Voorst voor drie weken het bevel van het IIIe Legerkorps over als gevolg van de ziekte van de commandant, generaal-majoor Van Nijnatten. Hij maakte van de gelegenheid gebruik opnieuw een lang rapport op te stellen over de verdediging van Noord-Brabant. Herman van Voorst tot Voorst schreef hierin dat hij van mening was dat in geen van de drie linies in Noord-Brabant weerstand van enige betekenis kon worden geboden. De eerste stelling aan de Maas over een front van 90 kilometer had slechts de beschikking over zeven bataljons zonder artillerie. De tijdswinst door vertraging van de vijandelijke opmars zou volgens hem hier niet meer dan zes uur bedragen. Duitse gepantserde en gemotoriseerde eenheden zouden dus al snel kunnen doorstoten naar de Peel-Raamstelling. Deze tweede linie was echter ook kwetsbaar vanwege het risico dat de rechtervleugel via Belgisch gebied zou worden omtrokken. Bovendien was de Peel-Raamstelling zwak bezet met slechts 25 bataljons vrijwel zonder artillerie. Sommige bataljons moesten frontlijnen van vijf tot zes kilometer verdedigen. Tenslotte miste de linie diepte en de reserve in de achterhoede bestond uit slechts zes bataljons. De Peel-Raamstelling was volgens generaal-majoor van Voorst tot Voorst dus niet toegerust om een hardnekkige verdediging te voeren. Hij geloofde ook niet dat de troepen uit deze linie 30 tot 70 kilometer zouden kunnen terugvallen op de Oranjstelling nadat ze in gevecht waren geweest met Duitse troepen. Herman van Voorst tot Voorst noemde het een riskante en gewaagde onderneming om de onervaren troepen in twee tot drie nachtmarsen te laten terugtrekken. Wanneer deze eenheden ech-

ter eerder naar achteren zouden worden verplaatst dan had de Peel-Raamstelling nog slechts betekenis als demonstratief schild. De oplossing van generaal-majoor van Voorst tot Voorst was om alle beschikbare troepen ten zuiden van de rivieren te concentreren in de Peel-Raamstelling met de Lichte Divisie en de zeven bataljons aan de Maas als reserve in de achterhoede. Alleen wanneer de krachten niet zouden worden versnipperd over drie zwakke linies dan zou de Peel-Raamstelling niet zo weerloos zijn bij een frontale aanval. Ingewikkelde terugtochtmanoeuvres moesten dan ook worden vermeden, want die zouden alleen maar leiden tot een debacle waarbij de krijgsmanser niet zal worden gered: ‘Naar mijn mening is er – indien onze rechtereuleugel aan België is angeleund – slechts één oplossing, die met redelijke kans op succes kan worden uitgevoerd en deze is: hardnekkige standhouden in de Peel/Raamstelling en deze dus tot het uiterste te verdedigen.’³¹⁸ Cruciaal was volgens Herman van Voorst tot Voorst dat er overstemming met de Belgen moest worden bereikt over het dicht van het gat tussen de linies. Zonder aansluiting bij de Belgische verdediging was de Peel-Raamstelling onhoudbaar en was de opoffering van een kwart van de totale Nederlandse legersterkte niet gerechtvaardigd: ‘Het bezethouden van deze stelling is dan een zeer gevaarlijk experiment, dat als demonstratie van den wil de onzijdigheid te handhaven zijn nut kan hebben, doch dat onherroepelijk het verlies van de in Noord-Brabant aanwezige troepen ten gevolge zal hebben.’³¹⁹ Nadat hij terugkeerde van zijn ziekteverlof reageerde generaal-majoor Van Nijnatten op de notitie van generaal-majoor van Voorst tot Voorst. Hij was het niet met de conclusies van zijn waarnemer eens. Zo was Van Nijnatten niet zo pessimistisch over het standhouden aan de Maas: ‘Het wil er bij mij niet in, dat een vijand wanneer de Maas op de voorbereide wijze en met Finsche vastberadenheid verdedigd wordt, in enkele uren zijn hoofdmachten over de Maas kan doen laten gaan, al is mij bekend, dat vijandelijke voorbereiding hiervoor tot in de finesse geregeld is.’ Ook achtte hij een terugtocht van troepen die in contact met de vijand waren geweest goed mogelijk. Van Nijnatten vond dat Herman van Voorst tot Voorst de capaciteiten van de vijand te hoog en van de eigen troepen te laag inschatte.³²⁰

De commandant van het Veldleger Jan van Voorst tot Voorst was geen voorstander van de Peel-Raamstelling. Op 2 januari 1940 pleitte hij per brief andermaal bij Reijnders voor het opgeven van deze zwak bezette linie en het inrichten van de Oranjestelling. De Peel-Raamstelling kende volgens hem enkele zwakke plekken en miste verdediging in de diepte. De Lichte Divisie was door het gebrek aan artillerie te zwak om de verwachte omsingeling van de Duitse gemotoriseerde strijdkrachten tegen te kunnen gaan: ‘De groote kans bestaat aldus, dat het III L.K. en de Lt.[ichte] D.[ivisie] niet grootendeels intact de Oranjestelling zullen kunnen bezetten en dat de terugtocht over de rivieren en in de Vesting Holland wel in het geheel geen sprake meer zal kunnen zijn.’³²¹ De Oranjestelling had een grote politiek-strategische betekenis. Niet alleen was het een kortere linie (35 kilometer) dan de Peel-Raamstelling (82 kilometer), de Oranjestelling sloot ook nog eens aan op de Belgische verdediging.³²² Zo werd er binnen de Nederlandse legerleiding dus heel verschillend gedacht over de verdediging van het land ten zuiden van de rivieren.

Het voornaamste punt van kritiek op het Nederlandse krijgsbeleid in Noord-Brabant was het gebrek aan afstemming met de potentiële bondgenoten België en Frankrijk, waar de Nederlandse verdediging toch in belangrijke mate van afhankelijk was. De Fransen maakten meermalen aan de Nederlanders kenbaar waar hun wensen ten aanzien van het Nederlandse krijgsplan lagen. Eind december 1939 meldde generaal Laurent aan Doorman dat zijn land nog steeds ernstig rekening hield met een Duitse aanval op Nederland. De Franse militair atta-

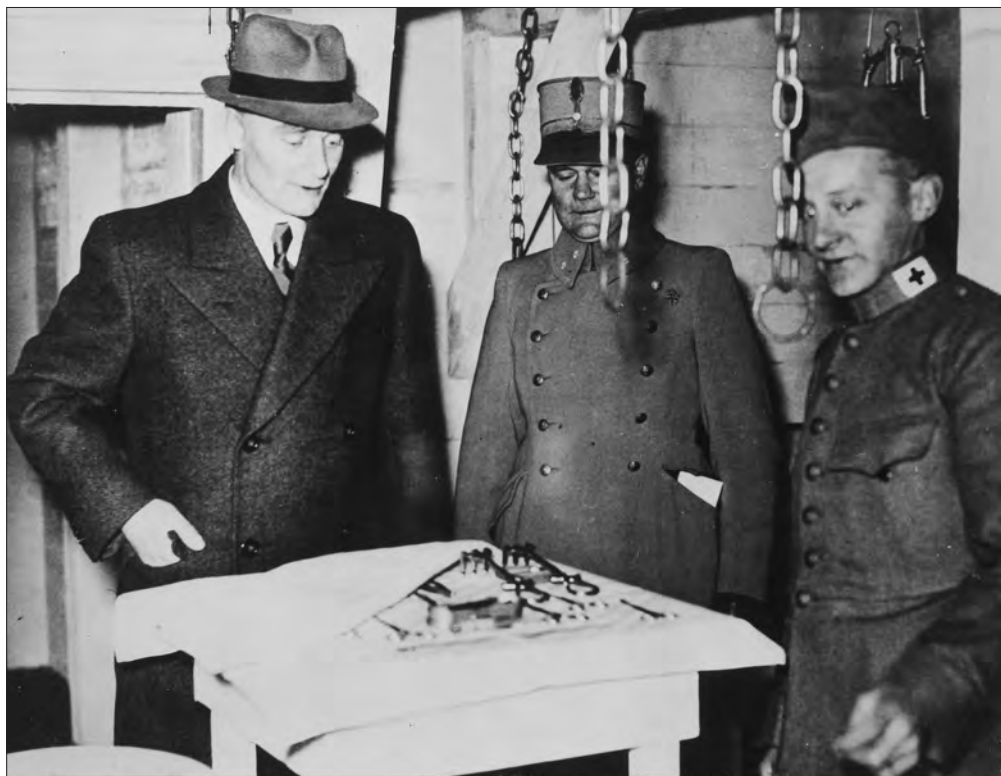

De Peel-Raamstelling in aanbouw gedurende de mobilisatieperiode.
(Foto: collectie Nederlands Instituut voor Militaire historie)

ché in Brussel gaf aan vrij goed op de hoogte te zijn van de opstelling van de Nederlandse troepen. Hij vertelde Doorman dat het voor de geallieerden onmogelijk was om de Peel-Raamstelling te verdedigen en dat de enige optie een linie bij Breda of bij Roosendaal zou zijn.³²³ De Nederlanders bleven echter ondanks deze signalen bij de Belgen aandringen hun verdedigingslinie te laten aansluiten bij de Peel-Raamstelling. Zo wees luitenant-generaal Fabius, die vanaf 8 december 1939 hoofd van GS III was geworden, Diepenrijckx erop dat de Belgen het gat tussen de verdedigingslinies van beide landen zouden moeten sluiten. Hij zei onomwonden tegen de Belgische militair attaché dat de opstelling van het Belgische leger volkomen verkeerd was en dat er niets van deugde.³²⁴ Zonder dat iemand in de Nederlandse legerleiding het wist had Dijkhoorn echter iedere poging om de Belgen te bewegen om Nederland tegemoet te komen ernstig ondermijnd. Op de nieuwjaarsbijeenkomst sprak de Nederlandse Minister van Defensie met Diepenrijckx. Dijkhoorn vertelde hem op zijn vraag of de Nederlanders de intentie hadden om de Peel-Raamstelling tot het uiterste te verdedigen dat hij er persoonlijk niet in geloofde dat betreffende linie een Duits offensief zou kunnen tegenhouden: ‘A ma question de savoir si l’armée de campagne avait l’intention de résister à outrance sur cette position [Peel- en Raamstelling], le Ministre a répondu “moi personnellement je ne crois pas à la possibilité de bloquer toute offensive, venant de l’Est, sur cette position”.’³²⁵ Dijkhoorn zei ook dat een nieuwe linie werd voorbereid ten oosten van Tilburg, ter hoogte van Den Bosch. Het zou echter volgens de Nederlandse minister lastig zijn om de nieuwe stelling te laten aansluiten op de Belgische verdediging achter het Albertkanaal en een gezamenlijk front zou misschien pas mogelijk zijn bij Bergen op Zoom. Diepenrijckx rapporteerde aan

Brussel dat hij Dijkhoorns optreden interpreteerde als een persoonlijk ingrijpen van de minister om het plan om uiterste weerstand te bieden in de Peel-Raamstelling te voorkomen. De Nederlanders beseften blijkbaar volgens de Belgische militair attaché dat er een probleem voor een bondgenootschappelijk optreden bestond en zij boden nu een opening door een linie meer naar westen in te richten. Dijkhoorn had door zijn ontboezeming enorme afbreuk gedaan aan de geloofwaardigheid van de Peel-Raamstelling bij de Belgen. Nog in 1941 zou Diepenrijckx over de gebeurtenissen tijdens de mobilisatieperiode schrijven dat de hoogste Nederlandse militaire autoriteit hem zijn visie had gegeven over de waarde van de linie. De Belgische legerleiding reageerde heel verheugd op het bericht dat een tweede linie tussen Den Bosch-Tilburg nu onderwerp van studie was. Dit leek alsnog een mogelijkheid te bieden om de verdediging van beide landen op elkaar af te stemmen.³²⁶ De Belgen zouden dan ook alle Nederlandse verzoeken die nog tot 10 mei 1940 werden gedaan voor het sluiten van het gat tussen hun linie achter het Albertkanaal en de Peel-Raamstelling te sluiten afwijzen en er juist op aan te dringen een nieuwe linie in het westen van Noord-Brabant in te richten. Dijkhoorn had na de Fransen nu ook bij de Belgen het krijgsbeleid van de Nederlandse opperbevelhebber Reijnders rigoureuus ondergraven. Op dezelfde nieuwjaarsbijeenkomst had Diepenrijckx ook een gesprek met generaal Reijnders gevoerd. De Nederlandse opperbevelhebber memoreerde, onwetend over de mededelingen van Dijkhoorn, over de noodzaak om de Belgische verdediging ten noorden van het Albertkanaal te verbinden met de 'solide' Nederlandse Peel-Raamstelling.³²⁷

Reijnders botste echter ook met zijn minister en de voornaamste bevelhebbers van het Veldleger over het krijgsplan ten noorden van de rivieren. Het verschil van mening betrof de vraag hoe de opdracht van 9 september 1939 om bij een overmachtige aanval uit het oosten geen beslissende slag aan de Grebbelinie te leveren moest worden geïnterpreteerd. Reijnders wilde de vijand tegenhouden met behulp van een doorlopende linie van de Grebbelinie-Betuwestelling- Maas-Waalstelling tot en met de Peel-Raamstelling. Pas na doorbraak van deze verdedigingslinie zouden de troepen zich moeten terugtrekken op de Hollandse Waterlinie. Dijkhoorn vond daarentegen dat de verdediging in de Vesting Holland moest worden geconcentreerd en dat de voorgelegen stellingen alleen moesten worden gebruikt om de opmars van de vijand te vertragen. Vanaf september 1939 werd er veel energie gestoken in het verbeteren van de vrijwel onvoorbereide Grebbelinie. Aan het versterken van het Oostfront van de Hollandse Waterlinie werd vrijwel niets gedaan. Door het hoge grondwaterpeil zou de grond daar eerst moeten worden opgehoogd met zand voordat met de aanleg van defensieve opstellingen kon worden begonnen. Aan het Oostfront waren daardoor eind 1939 nog vrijwel geen schuilplaatsen of kazematten gereed gekomen. Dijkhoorn constateerde naderhand: 'er was daar nog geen schop in de grond gestoken.'³²⁸ Bovendien waren de fortificaties van de Hollandse Waterlinie sterk verouderd en lagen er alleen enkele oude artilleriestukken. Hoewel er wel voorbereidingen waren getroffen voor de aanleg van inundaties was er voor het Oostfront ook nog geen verdedigingsplan gemaakt.³²⁹ Eind 1939 won daarom bij de bevelhebbers van het Veldleger de opvatting terrein dat niet de Vesting Holland maar de Grebbelinie de hoofdverdedigingslinie zou moeten worden. Daar kwam nog bij dat het plan van Reijnders om de troepen uit de Grebbelinie over geïnundeerd gebied te laten terugtrekken op het Oostfront door velen uit de legertop als onuitvoerbaar werd beschouwd. Een dergelijke terugtocht was in juli 1939 nog geoefend, maar de Poolse veldtocht had aangetoond hoe kwetsbaar bewegende legers waren voor luchtaanvallen. Luitenant-generaal Van Voorst tot Voorst was een uitgesproken pleitbezorger voor het gebruik van de Grebbelinie als hoofdverdedigingsli-

Minister van Defensie Dijkhoorn op inspectie tijdens de mobilisatieperiode.

Naast hem zijn adjudant kapitein Kruls.

(Foto: collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

nie. Volgens hem was in vroegere tijden de Vesting Holland met zijn uitmuntende inundaties meer geschikt geweest, maar in de moderne oorlog met gevaar voor grootschalige luchtaanvallen en geschut met verre dracht bood de Grebbelinie betere dekkingsmogelijkheden voor de eigen troepen. Ook andere hoge Nederlandse militairen, zoals generaal-majoor Best, de commandant van de Luchtverdediging, generaal-majoor van den Bent, de commandant van het IVe Legerkorps en generaal-majoor Sillevius, de commandant van het IIe Legerkorps, waren voorstander van een concentratie van de Nederlandse strijdkrachten in één linie en verwierpen het plan van de terugtocht.³³⁰

Toen Reijnders in december 1939 bij de Minister van Defensie om geld vroeg voor de bouw van betonnen versterkingen in zowel de Grebbelinie als het Oostfront vond Dijkhoorn dat uit één van beide stellingen zou moeten worden gekozen. De kosten voor het verbeteren van alleen al het Oostfront waren nu al op 46 miljoen gulden becijferd. Op 20 december 1939 bracht hij daarom een bezoek aan het hoofdkwartier van het Veldleger om de meningen over de verschillende stellingen te peilen alvorens een beslissing te nemen over de betonbouw. Uit deze gesprekken bleek dat Jan van Voorst tot Voorst en zijn bevelhebbers voorstander waren om het zwaartepunt van de Nederlandse verdediging bij de Grebbeberg te leggen en dat een

terugtocht naar de Vesting Holland in verband met luchtaanvallen en inundaties als onverantwoord werd gezien. Dijkhoorn concludeerde: ‘Wanneer tot verdediging van de Valleistelling [Grebbelinie] zou worden besloten, zouden alle krachten, in het land aanwezig, moeten worden gezet aan de inrichting van die stelling, opdat in het voorjaar een offensief zou kunnen worden weerstaan.’³³¹ De volgende dag bezocht de Minister van Defensie het hoofdkwartier van het IIIe Legerkorps in de Peel-Raamstelling. Naar aanleiding van zijn gesprekken op 20 en 21 december 1939 met onder andere de waarnemend commandant generaal-majoor Herman van Voorst tot Voorst vond Dijkhoorn dat de Nederlandse verdediging van Noord-Brabant zelfs grotendeels moest worden opgegeven. Omdat de Peel-Raamstelling niet aansloot op de Belgische linie was het risico dat het IIIe Legerkorps zou worden vernietigd veel te groot waardoor het hele Zuidfront van de Vesting Holland gevaar liep. Ook steunde hij niet het pleidooi van luitenant-generaal van Voorst tot Voorst voor het inrichten van de Oranjestelling. Hiervoor waren te weinig troepen beschikbaar en ook deze linie kon via Belgisch grondgebied worden omsingeld. Dijkhoorn zag in dat de concentratie van de verdediging op de Grebbelinie en het opgeven van Noord-Brabant als consequentie had dat de zuidflank van deze stelling langs de Waal en het Zuidfront van de Vesting Holland moest worden beveiligd.³³²

Dijkhoorn was het door zijn bezoeken duidelijk geworden dat de bevelhebbers van het Veldleger het krijgsplan van Reijnders niet steunden. Wat zijn vertrouwen in de OLZ echter enorm schaadde was het feit dat hem was gebleken dat er nog geen bevelen gereed waren voor de terugtocht van de Grebbelinie naar het Oostfront van de Vesting Holland. Dit was in strijd met de regeringsopdracht van 9 september 1939, terwijl Reijnders hem steeds had verzekerd dat alles in orde was. Dijkhoorn stelde later dat hij erop vertrouwd had dat het IIe en het IVe Legerkorps tijdig achter de Waterlinie zouden worden teruggenomen. Nu kwam hij er dus alsnog achter dat het Oostfront niet in gereedheid was gebracht en dat het Veldleger krachtig weerstand zou moeten bieden in de Grebbelinie. Reijnders nam volgens Dijkhoorn bovendien blijkbaar de vrijheid om na een Duitse aanval de troepen nog een onvoorbereide terugtocht te laten uitvoeren: ‘Gezien de Duitse bewapening, organisatie, enz. en de sterkte van onze tegenstanders, moet men op een gegeven moment, als de oorlog uitbreekt, reeds in een stelling zitten; dan moet iedere mitrailleur, ieder geweer en elk kanon weten op welk terreingedeelte moet worden geschoten. Als men als de Duitsers over de grens komen met twee legerkorpsen gaat wandelen, dan is dat mis!’³³³

Het verwijt van Dijkhoorn aan Reijnders was echter niet terecht. De OLZ had wel degelijk opdracht gegeven aan de commandant van het Veldleger om de terugtocht van de Grebbelinie naar het Oostfront voor te bereiden. In een stuk van september 1939, die volgens De Jong na een bespreking op 17 oktober 1939 aan luitenant-generaal van Voorst tot Voorst zou zijn overhandigd, zijn geheime aanwijzingen opgesteld die volledig in lijn lagen met de regeringsopdracht van 9 september. Reijnders schreef hierin: ‘In geval vijand met overmachtige troepen Noord van Rijn en Lek oprukt, zal in de Grebbelinie, met inbegrip van hare verdediging naar het Zuiden tot de Maas, geen beslissende slag worden aangenomen, doch zal op mijn last met de hoofdmacht van de daar aanwezige troepen naar de Vesting Holland worden teruggedaan onder achterlaten van achterhoeden in de Grebbelinie.’³³⁴ Desondanks moest het Veldleger met kracht de opbouw van de Grebbelinie voortzetten. Volgens Reijnders was de terugtocht van het Veldleger op het Oostfront van de Vesting Holland afhankelijk van de staat van de voorbereiding van de verdediging van de Grebbelinie en met de mogelijkheid op tijdige geallieerde hulp. De OLZ wilde dus wel alle opties in zijn krijgsplan nog openhouden. De comman-

dant van het Veldleger kon er echter volgens Reijnders op rekenen dat het bevel tot de terugtocht tijdig gegeven zou worden zodat daarvoor meer dan één dag beschikbaar zou zijn. Reijnders liet verder weten dat hij met oog op de terugtocht aan luitenant-generaal Van Anandel, de commandant van de Vesting Holland, nu al opdracht had gegeven om de vereiste gevechtopstellingen en hindernissen aan het Oostfront in gereedheid te brengen. Hij schreef aan Jan van Voorst tot Voorst 'Ik verzoek U reeds thans het teruggaan van het Veldleger van de Grebbelinie naar het Oostfront van de Vesting Holland, alsmede de bezetting van dit Oostfront in studie te nemen en de C.[ommandant]Vg.[esting]H.[olland] en mij zoo spoedig mogelijk aangaande Uw voornemens ter zake in te lichten.'³³⁵ Het IIIe Legerkorps kreeg een vergelijkbare opdracht. De eenheid moest krachtig weerstand bieden tegen een vijandelijke opmars door Noord-Brabant, maar zonder zich echter aan vernietiging bloot te stellen. Bij een aanval van overmachtige vijandelijke strijdkrachten mocht in de Peel-Raamstelling geen beslissende slag worden geleverd maar moest het IIIe Legerkorps zich terugtrekken op de Vesting Holland. De commandant van het Veldleger moest ook in overleg met de commandant van de Vesting Holland de terugtocht van de Nederlandse troepen vanuit Noord-Brabant naar het noorden in studie nemen. Voor Jan van Voorst tot Voorst gold hierbij een strenge geheimhouding over de plannen: 'Aanwijzingen aan ondercommandanten omtrent het teruggaan mogen thans nog niet worden gegeven.'³³⁶

Reijnders vond dan ook dat luitenant-generaal van Voorst tot Voorst schuldig was aan het feit dat na meer dan twee maanden nadat zijn opdracht was gegeven nog niets op papier stond over de terugtocht van het Veldleger van de Grebbelinie naar het Oostfront van de Vesting Holland. Jan van Voorst tot Voorst verklaarde echter later dat hij nog geen bevelen kon opstellen omdat hij wachtte op uitgewerkte gegevens van de commandant van het Oostfront, generaal-majoor Fruyt van Hertog, over de toegangswegen en de legerings- en verdedigingsmogelijkheden van zijn stelling. Die informatie was al begin november opgevraagd maar werd pas half december geleverd. De commandant van het Veldleger beschikte verder over slechts een kleine staf die alle plannen moest uitwerken. De commandanten van het IIe en het IVe Legerkorps waren wel verzocht een operatieve studie voor de verplaatsing van hun eenheden naar de Vesting Holland te maken. Volgens generaal-majoor Van den Bent werden de terugtochtbevelen echter langdurig getraineed en bestond er een groot verschil tussen het verrichten van een studie of het maken van een detailplan. De beide legerkorpscommandanten waren eind december 1939 niet verder gekomen dan een summere uitwerking in grote lijnen. Volgens de chef-staf van het Veldleger Schimmel was de vertraging ook te wijten aan het feit dat de terugtocht behalve voor een kleine groep ingewijden geheim moest worden gehouden. Luitenant-generaal van Voorst tot Voorst had de brief met de reactie op de geheime aanwijzingen van de OLZ net klaar toen Dijkhoorn op 20 december 1939 op bezoek kwam. Reijnders constateerde naderhand dat hierdoor de Minister van Defensie eerder op de hoogte werd gebracht van de standpunten van het hoofdkwartier van het Veldleger op zijn krijgsplan dan hijzelf!³³⁷ Ondanks het feit dat de brief door het overleg met de minister achterhaald was, werd deze op verzoek van Reijnders toch op 2 januari 1940 aan hem verstrekt. Hierin schreef Jan van Voorst tot Voorst opnieuw dat hij de voorkeur gaf aan de Oranjestelling in plaats van de Peel-Raamstelling. Ook wilde hij het Veldleger tot het uiterste laten standhouden in de Valleistelling (Grebbelinie), omdat die betere verdedigingsmogelijkheden bood dan het Oostfront van de Vesting Holland. Tenslotte stelde hij voor om voorbereidingen te treffen voor het inrichten van de verdediging aan het Waalfront als dekking van de zuidflank van de Grebbelinie.³³⁸ Alleen dit laatste voorstel nam Reijnders over.

Op 30 december 1939 besprak Dijkhoorn zijn bevindingen in aanwezigheid van de OLZ in het kernkabinet. Reijnders hoorde nu pas voor het eerst dat de Minister van Defensie buiten zijn medeweten om uitgebreid had geïnformeerd bij zijn bevelhebbers over zijn krijgsplan en dat het bevel voor de terugtocht van de Grebbelinie naar de Vesting Holland nog niet gereed was. Dijkhoorn verkondigde nu dat hij van mening was dat het gezien de hoge kosten niet mogelijk was om zowel de Grebbelinie als het Oostfront tegelijk in te richten. Zijn voorkeur ging uit naar het versterken van alleen de Grebbelinie. Ook Reijnders gaf aan dat hij zo lang mogelijk wilde standhouden in de sinds september 1939 sterk verbeterde Grebbelinie. Hij vond echter niet dat een keuze gemaakt zou moeten worden voor één van beide stellingen. Zonder het Oostfront zou de val van de Grebbelinie het einde van de oorlog betekenen. Dijkhoorn zei in een reactie dat hij niet geloofde dat bij het verwachte Duitse luchtoverwicht een geslaagde terugtocht van het Veldleger naar de Vesting Holland mogelijk zou zijn. Reijnders ontkende deze opvatting ten stelligste. Hij vond dat vastgehouden moest worden aan de opdracht van 9 september waarbij eerst de Grebbelinie en daarna het Oostfront van de Vesting Holland zou worden verdedigd. De Grebbelinie kon worden ontruimd mits deze operatie goed was voorbereid en bij nacht zou plaatsvinden. Na de val van de Peel-Raamstelling zou het opgeven van de Grebbelinie volgens Reijnders zelfs noodzakelijk zijn. Nu de discussie op de verdediging van Noord-Brabant werd gebracht wees Dijkhoorn op het gevaar van omtrekking van de Peel-Raamstelling via België. De minister vond dan ook dat het IIIe Legerkorps tijdig uit Noord-Brabant moest worden teruggehaald. Tijdens het overleg bleek dat de aanwezige ministers en ook de Koningin de opvattingen van Dijkhoorn volledig steunden. Wilhelmina, die in Reijnders niet bepaald een tweede Snijders zag, verklaarde: 'Ik geloof toch heus, meneer Reijnders, dat de Minister van Defensie het juist ziet.'³³⁹

Reijnders was onaangenaam getroffen door de bijeenkomst van het kernkabinet. Er leek sprake te zijn van niets minder dan een vertrouwensbreuk binnen de Nederlandse legerleiding. Duidelijk was dat de Minister van Defensie en de OLZ elkaar slecht lagen. Volgens de chefstaf van Reijnders, generaal-majoor Carstens, bemoeide de Minister van Defensie zich met tactische aangelegenheden en had hij de neiging voor OLZ te spelen. Dat lag zeer gevoelig, mede gezien het feit dat zijn voormalige ondergeschikte luitenant-kolonel Dijkhoorn tien jaar jonger en lager in rang dan Reijnders was. Dit weerhield Dijkhoorn er echter niet van om zich voortdurend bezig te houden met het krijgsbeleid. Door voortschrijdend inzicht sinds september was de Minister van Defensie eind 1939 tot de overtuiging gekomen dat een ander krijgsplan nodig zou zijn. Gezien de verwachte overmachtige Duitse aanval zou het minder complex en risikant zijn om de verdediging in één linie te voeren zodat dat er geen grote terugtrekkende manoeuvres nodig waren. Dijkhoorn vond dat hierover met Reijnders niet te praten viel en zocht daarom in december 1939 steun voor zijn opvattingen bij de regering en bij de commandanten van het Veldleger en de legerkorpsen. Het grote probleem hierbij was dat de gezagsverhoudingen tussen de Minister van Defensie en OLZ zeer onduidelijk waren. De functie en verantwoordelijkheden van de Nederlandse opperbevelhebber waren niet goed bij wet geregeld. Formeel was de OLZ verantwoording schuldig aan de hele regering en niet slechts aan de Minister van Defensie. De leden van de Nederlandse regering hadden echter weinig kennis van militaire zaken en vertrouwden ten aanzien van het krijgsbeleid vrijwel volledig op het oordeel van de Minister van Defensie. Dit verschafte Dijkhoorn een heel sterke positie ten opzichte van Reijnders. Zo zie Van Kleffens tegenover de Enquêtecommissie: 'Ik ben geen militair, dat moet ik er bij zeggen. Maar wat mij, als leek, frappeerde, was de voortdurende ingebrekestelling van generaal Reijnders door de Minister van Oorlog, de luitenant-kolonel Dijkhoorn.'³⁴⁰

Op 2 januari 1940 kreeg Reijnders naar aanleiding van het overleg van 30 december 1939 van het kabinet een conceptversie van de herziende opdracht van 9 september. Het schreef voor dat bij een aanval op het hart van het land er weerstand zou moeten worden geboden zowel in de Grebbelinie als het Oostfront van de Vesting Holland, maar dat de verdediging niet gebaseerd mocht worden op een geslaagde terugtocht van de eerste naar de tweede linie. Ten zuiden van de grote rivieren moest de vijandelijke opmars worden vertraagd door de inzet van een minimum aan troepen langs de vermoedelijke toenaderingswegen. Dijkhoorn scheef later dat de regering vreesde dat Reijnders de troepen in Noord-Brabant zou willen versterken ten koste van de reserves uit het noorden. Daarnaast moesten maatregelen worden genomen tegen een omsingeling van de zuidelijke vleugel van de Peel-Raamstelling. Reijnders had grote bezwaren tegen de herziene opdracht. Hij vond de terugtocht van de Grebbelinie niet alleen uitvoerbaar, maar ook tevens noodzakelijk om over voldoende troepen aan het Oostfront te kunnen beschikken. Bovendien was Reijnders van mening dat de regering teveel ingreep op zijn bevoegdheid om zelfstandig over de tactische inzet van de eenheden te kunnen besluiten. Alleen op dit laatste punt wilden de ministers hem tegemoet komen door de aanwijzingen over het optreden van de troepen in Noord-Brabant te schrappen uit de opdracht. Het getuigde echter niet van al te groot vertrouwen in de OLZ dat Premier De Geer Reijnders liet weten dat de regering het op prijs zou stellen als hij desalniettemin met de geschrapte aanwijzingen wel rekening zou houden. Op 7 januari 1940 werd de herziene regeringsopdracht aan de OLZ over het krijgsbeleid officieel van kracht. Feitelijk betrof het een zwak compromis tussen de opvattingen van de OLZ en de Minister van Defensie. Door de verdediging in de Grebbelinie en het Oostfront toe te staan werd tegemoet gekomen aan de wens van Reijnders, maar hij mocht daarvoor niet dezelfde troepen gebruiken omdat, zo volgde de regering de opvatting van Dijkhoorn, niet gerekend mocht worden op een succesvolle terugtocht. Ten zuiden van de rivieren kon Reijnders de verdediging blijven voeren in de Peel-Raamstelling maar dan wel, op voorspraak van Dijkhoorn, met een minimum aan troepen.³⁴¹

Conclusie

Nederland werd begin november 1939 van diverse kanten gewaarschuwd voor een Duitse inval halverwege die maand. Niet alleen de inlichtingen over de Duitse aanvalsplannen van de Nederlandse militair attaché in Berlijn, majoor Sas, maar ook die van de Nederlandse militair attaché in Parijs en Brussel, overste Van Voorst Evekink waren zeer accuraat. Uit de rapportages van de buitenlandse vertegenwoordigingen in Den Haag tijdens de novemberdagen valt op te maken dan de Duitse dreiging zeer serieus werd genomen en voor de Nederlandse regering aanleiding was tot het nemen van diplomatieke en militaire maatregelen. Het novemberalarm leidde er ook toe dat de vraagstukken van het Nederlandse krijgsbeleid en van de bondgenootschappelijke oorlogvoering ter discussie werden gesteld. Eind 1939 kreeg de Nederlandse opperbevelhebber Reijnders over zijn verdedigingsplan grote onenigheid met de Nederlandse Minister van Defensie Dijkhoorn en de bevelhebbers van het Veldleger. Door het gebrek aan vertrouwen van de regering in Reijnders werd zijn positie als OLZ feitelijk vrijwel onhoudbaar.

Het januari-alarm

Na het novemberalarm gaf Sas diverse nieuwe data door van een mogelijke Duitse aanval op Nederland. Nadat hij op 21 november 1939 waarschuwde voor 3 december, berichtte de

Nederlandse militair attaché op 30 november dat de invasie zou zijn verschoven naar 10 december. Door het slechte weer en een hoge waterstand van de rivieren en inundaties kon de start van het Duitse offensief echter ook tot 25 december worden uitgesteld. Sas meldde dat het echt iets voor de 'Räuberhauptmann' zou zijn om de aanval in te zetten op Kerstmis. De toestand bleef in ieder geval uiterst precair. De informant had Sas bericht dat het voor de Nederlanders belangrijk was om de Maasbruggen in Limburg op te blazen en dat Duitse Generale Staf onder de indruk was van de omvang van de Nederlandse inundaties. Op 7 december 1939 gaf Sas 17 december als nieuwe aanvalsdatum door. Oster had hem verteld dat de inval in Nederland zou worden uitgevoerd door pantsereenheden en parachutisten in Nederlandse uniformen. Het Nederlandse vermogen tot weerstand werd door de Duitsers volgens zijn informant niet hoog aangeslagen. De operatie tegen Nederland werd 'ein Kinderspiel' genoemd. Eind december meldde Sas aan Den Haag dat de Duitse invasie nu 15 januari 1940 zou kunnen plaatsvinden.³⁴²

Doordat Sas voortdurend wisselende aanvalsdata doorgaf, begon bij de Nederlandse legerleiding een zekere waarschuwingmoedigheid toe te slaan. In het bijzonder generaal Reijnders sprak openlijk zijn twijfels uit over de realiteitszin van de berichten van zijn militair attaché in Berlijn. De slechte weersomstandigheden in de winter leken grootschalige militaire operaties immers zeer te bemoeilijken. Op 23 november 1939 zei Van Kleffens tegen Gordon dat de Nederlandse regering niet verwachtte dat de Duitsers nog deze herfst zouden aanvallen. Tegen Bland vertelde hij op 8 december dat de relaties met Duitsland niet bepaald bevredigend waren, maar dat er voorlopig geen gevaar dreigde gezien het slechte weer en het aanstaande Kerstmisverlof van de Duitse troepen.³⁴³ Ook in België bestond inmiddels twijfel over de inlichtingen van Sas. Kolonel Neefs, commandant van de Belgische militaire inlichtingendienst, liet Doorman half december weten dat hij eigenlijk niet wilde geloven dat een Duitse officier landverraad zou plegen en het dan ook nog zo lang kon volhouden. Bovendien leken de berichten te stelselmatig en te volledig om waar te kunnen zijn. Neefs gaf echter toe dat de mededelingen van Sas over de Duitse aanval op 12 november 1939 wel door de feiten bevestigd waren.³⁴⁴

Sas kreeg de twijfels ten aanzien van zijn waarschuwingen snel te horen. Op 5 december schreef hij hierover een brief aan de Nederlandse opperbevelhebber. Rond Kerstmis reisde Sas naar Nederland om opheldering te vragen. Zijn bezoek aan het Ministerie van Defensie bevestigde hem echter in zijn idee dat er geen geloof werd gehecht aan zijn inlichtingen. In werkelijkheid beschikte de Nederlandse militair attaché wel degelijk over steun in hogere regeringskringen. Zo kreeg hij bijvoorbeeld op 28 november 1939 telefonisch opdracht van Dijkhoorn om contact te zoeken met zijn informant.³⁴⁵ Bovendien besepte de Nederlandse legerleiding dat er een grote dreiging uitging van de imposante Duitse troepenmacht aan de grens. Een Duitse inval was dan misschien niet op heel korte termijn te verwachten, maar mogelijk wel, als het weer zou verbeteren, binnen enkele maanden of zelfs weken. Op 28 december 1939 confronteerde Bland Van Kleffens met de voortdurende geruchten over een Duitse inval. De Britse gezant had zelfs gehoord dat de Duitse aanval nog dezelfde dag zou plaatsvinden. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken ontkende de informatie en wees hierbij op het slechte weer en op het feit dat veel Duitse troepen op verlof waren. Van Kleffens zei opnieuw dat hij tot het nieuwe jaar geen probleem verwachtte. Frank Roberts, een jonge medewerker van het *Central Department* van het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken, merkte bij dit bericht op dat hij het niet van optimisme vond getuigen dat de Nederlanders alleen de komende drie dagen geen rekening hielden met een Duitse aanval.³⁴⁶ GS III nam de inlichtingen van

de Nederlandse militair attaché in Berlijn eind 1939 serieus en bracht zijn waarschuwingen ruim onder de aandacht. Zo gaf Van de Plassche het bericht van Sas eind november 1939 rechtstreeks door aan de Belgische militair attaché Diepenrijckx.³⁴⁷

In december 1939 werd overwogen om de emotionele en nerveuze Sas te vervangen, of om de voormalig militair attaché uit Tokio, luitenant-generaal buiten dienst Boestra, boven hem te plaatsen. Uiteindelijk vond de Nederlandse regering hem toch te waardevol op zijn post in Duitsland. Alleen al dat feit kan worden beschouwd als bewijs dat Sas de meeste sceptici in Den Haag had overtuigd. Hij kreeg ook veel steun van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken en van Van Haersma de With, zijn gezant in Berlijn. Deze schreef op 7 december 1939 aan Van Kleffens dat er niet op gerekend hoefde te worden dat het Duitse offensief voorgoed zou worden afgelast. De Duitse aanval zou alleen maar zijn uitgesteld door hoge waterstand van de rivieren en door het verzet in de Duitse legertop: 'Wij moeten ons door medelingen als ware het plan van de baan, niet in slaap doen wiegen.'³⁴⁸ In een gesprek begin februari 1940 met de Belgische ambassadeur in Berlijn Davignon stelde de Nederlandse gezant Van Haersma de With dat Sas door zijn aanhoudende waarschuwingen de apathische Nederlandse Generale Staf had wakker geschud ten aanzien van de Duitse dreiging.³⁴⁹

De Nederlandse regering ontving eind 1939 ook uit andere kanalen verontrustende informatie over de Duitse aanvalsdreiging. Vooral Van Voorst Evekink hamerde diverse malen op het gevaar van de grote aantallen Duitse troepen aan de Nederlandse grens. Op 21 november 1939 rapporteerde hij dat de Franse militaire inlichtingendienst 86 tot 90 Duitse divisies aan het Westfront had geïdentificeerd. Hiervan lagen er 33, waaronder twee pantser- en twee lichte divisies ten noorden van Malmédy. De Duitsers hadden 41 divisies aan de grens met Nederland en België en slechts 25 divisies tegenover de Franse Maginotlinie gelegd: 'Dit is een vreemde sterkteverhouding tusschen het "hoofdfront" en "reservetroepen op hun natuurlijke plaats", zooals collega Von Pappenheim mij placht te verklaren.'³⁵⁰ Van Voorst Evekink concludeerde dan ook dat zolang deze troepenconcentratie voortduurde er rekening moest worden gehouden met het gevaar van een Duitse invasie waarbij de hoofdaanval ten zuiden van de rivieren zou plaatsvinden. Op 30 november 1939 maakte de assistent van Van Voorst Evekink, majoor Labouchere, melding van de aanwezigheid van SS-troepen ten noorden van de lijn Keulen-Aken. Volgens zijn informatie wilde Duitsland het initiatief nemen en was de Duitse legerleiding ervan overtuigd dat er geen militaire resultaten konden worden geboekt zonder schending van het Nederlandse en Belgische grondgebied.³⁵¹ Van Voorst Evekink berichtte op 14 december 1939 dat grote waakzaamheid was geboden omdat er verschillende aanwijzingen waren voor een aanstaand Duits offensief. Zo waren de militaire verlopen in Duitsland ingetrokken, werden gemotoriseerde- en tankeenheden en zware artillerie vanuit het Ruhrgebied in de richting van de Nederlandse grens verplaatst en werd er nog altijd met spoed gewerkt aan de verbreding en verharding van de grenswegen.³⁵²

Het wantrouwen tegenover Max Braun groeide ook bij de Nederlanders. Majoor Labouchere schreef op 28 november naar aanleiding van inlichtingen van Braun dat deze zich soms in meer of in mindere mate liet leiden door zijn verbeelding. Ook de Franse militaire inlichtingendienst zou volgens een bericht van Van Voorst Evekink op 13 december 1939 inmiddels weinig waarde meer hechten aan de berichten uit deze Duitse bron. De voortdurende en soms zeer gedetailleerde informatie over een Duitse aanval werden nu geïnterpreteerd als onderdeel van de zenuwenoorlog. De Fransen waren volgens Van Voorst Evekink van oordeel dat een Duitse inval in de Lage Landen geen verrassingseffect meer teweeg zou brengen. De Franse

troepen waren nu voorbereid om direct een hulpoperatie te kunnen uitvoeren, waardoor de Duitse aanval niet tot een beslissend succes zou leiden. De aanwezigheid van zoveel Duitse troepen aan de Nederlandse en Belgische grens bleef echter volgens de Franse militaire inlichtingendienst een dreiging inhouden voor een Duitse inval eind februari of begin maart 1940.³⁵³ Ondanks de weersomstandigheden en het Kerstverlof zorgden de waarschuwingen van Sas en van Van Voorst Evekink wel degelijk voor onrust in Den Haag hetgeen ook werd waargenomen door de buitenlandse diplomaten. De Amerikaanse gezant Gordon schreef op 7 december 1939 dat de Nederlanders nerveus waren over het hernieuwde gevaar van een Duitse aanval. Zijn militair attaché Colbern meldde op 15 december dat de Nederlandse legerleiding gealarmeerd was voor een mogelijke Duitse inval in het weekend van 17 december. Dit was de aanvalsdatum die Sas had doorgegeven. De Nederlanders achtten zich volgens Colbern niet in staat om hun grenzen succesvol te verdedigen tegen de grote Duitse troepenmacht. Van Kleffens vertelde aan de Franse militair attaché Mascureau op 23 december 1939 dat hij zich zorgen maakte om een mogelijke Duitse aanval tussen 27 december en 5 januari. De zorg van de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken werd echter niet bevestigd door de Nederlandse Generale Staf, hoewel ook Dijkhoorn liet weten de Duitse troepenopstelling bedreigend te vinden. Half december rapporteerde GS III dat er 100 Duitse divisies aan het Westfront gelegerd waren, waarvan 55 tot 60 divisies tegenover de Lage Landen. Ten noorden van de Rijn lagen slechts vijf Duitse divisies. Deze eenheden waren volgens de Nederlandse militaire inlichtingendienst voornamelijk bezig om rekruten op te leiden en de aanwezigheid van Poolse krijgsgevangenen in het gebied duidde op een defensieve houding van de Duitsers tegenover Midden- en Noord-Nederland. Het zwaartepunt van de Duitse troepenconcentratie lag ten zuiden van de Rijn waar tussen Malmédy en Kleef 30 Duitse divisies waren geteld. GS III constateerde troepenverplaatsingen in Duitsland, maar was van mening dat in december 1939 offensieve operaties militair onverantwoord waren. De verhoogde militaire Duitse activiteit zou als voornaamste drijfveer het intimideren van de buurlanden hebben. De meeste Duitse maatregelen, zoals het leggen van landmijnen, de voortgang van de werkzaamheden aan de *Westwall* en de aanwezigheid van zoeklichten leken op defensieve intenties te wijzen. Aan de andere kant nam de Nederlandse militaire inlichtingendienst ook enkele voorbereidingen voor een offensief waar. Duitse troepen waren bijvoorbeeld weer dichterbij de grens gestationeerd. Zo was een concentratie van 24 tot 28 Duitse divisies en twee tankregimenten in de omgeving van Roermond gesignaleerd. GS III concludeerde dat de toestand in grote lijnen overeen kwam met de situatie van vóór 12 november 1939 en dat daarom uiterste waakzaamheid en paraatheid vereist bleef.³⁵⁴

De Nederlandse regering kon weinig maatregelen nemen in reactie op de Duitse oorlogsdreiging. De diplomatieke mogelijkheden waren vrijwel uitgeput. Op 2 december 1939 peilde de Nederlandse gezant in Brussel, Harinxma thoe Slooten, in opdracht van Van Kleffens of de Belgen opnieuw bereid waren een aanbod van goede diensten aan de strijdende partijen te doen. De Belgische Minister van Buitenlandse Zaken Spaak achtte een nieuwe poging echter bij voorbaat zinloos. Van Kleffens overwoog ook om de grote neutrale landen Italië of de Verenigde Staten bij een vredesinitiatief te betrekken. Hij verzocht Colijn op 19 december 1939 naar Italië te reizen om Mussolini te bewegen een bemiddelaarsrol tussen Duitsland en de geallieerden op zich te nemen. Colijns bezoek aan Rome begin januari 1940 leverde echter niets op en hij kreeg de Italiaanse leider zelfs niet eens te spreken. De oud-Premier verklaarde wel nog eens nadrukkelijk tegenover de Italiaanse Minister van Buitenlandse Zaken Ciano dat Nederland zich verbeterde tegen een Duitse invasie zou verzetten. De Amerikanen

ondernamen een eigen vredesinitiatief door de Onderminister van Buitenlandse Zaken Welles in februari 1940 naar diverse Europese hoofdsteden te sturen. Nederland werd hierbij echter niet betrokken en tot teleurstelling van Van Kleffens bracht Welles niet eens een bezoek aan Den Haag.³⁵⁵

Begin januari 1940 liep de internationale spanning opnieuw hoog op. Ditmaal was Rome de bron van deze onrust. Op 30 december 1939 waarschuwde Ciano de Belgische prinses Marie José, vrouw van de Italiaanse kroonprins Umberto en zuster van Leopold III, dat de Duitse invasie nabij leek. Drie dagen later had hij een onderhoud met de Belgische ambassadeur De Kerchove de Denterghem waarin Ciano onthulde dat de Duitse aanval op België en Nederland op 15 januari 1940 zou plaatsvinden. Ook de Nederlandse gezant in Parijs, John Loudon, kreeg in die dagen informatie uit Rome. De Franse ambassadeur aan het Vaticaan zou een waarschuwing voor een Duits offensief hebben gekregen van de Paus.³⁵⁶ De Nederlanders werden opnieuw van verschillende zijden ingelicht over de Duitse dreiging. Zo berichtte de Franse militair attaché in Kopenhagen aan de Nederlandse gezant Huysen van Kattendijke dat een Duitse aanval werd verwacht op 15 januari of, afhankelijk van het weer, kort daarna. Volgens het Duitse operatieplan zou het offensief van start gaan met luchtaanvallen waarna in zes of zeven dagen tijd via Nederlands Limburg naar Oostende zou moeten worden doorgestoten. De Fransman wist ook nog te melden dat de Duitse Generale Staf niet enthousiast was over de opzet van het aanvalsplan, maar dat de Duitsers door hun binnenlandse situatie niet langer wilden wachten met de start van hun offensief. Harinxma thoe Slooten deelde deze vertrouwelijke informatie kort na het januari-alarm met Van Zuylen, directeur-generaal politieke zaken van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken. Van Zuylen was verbaasd over de hoeveelheid vertrouwelijke informatie die uit hoge Duitse militaire kringen vrijkwam, hij vond het bijna verdacht.³⁵⁷ De Britse Minister van Buitenlandse Zaken Halifax deelde op 8 januari 1940 aan Michiels van Verduynen mee dat zijn land uit verschillende bronnen had vernomen dat een Duitse aanval ergens in februari aanstaande was. De Nederlandse gezant antwoordde dat hij soortgelijke geruchten had gehoord maar dan voor een Duits offensief in maart. Van Kleffens liet in reactie weten dat Halifax bedankt moest worden en dat de Nederlandse regering het zeer op prijs stelde dergelijke inlichtingen te ontvangen. Aan Michiels van Verduynen schreef hij verder dat er ook vanuit Kopenhagen en Brussel waarschuwingen voor een Duitse aanval waren ontvangen. Al deze informatie was volgens Van Kleffens te herleiden naar een Italiaanse bron.³⁵⁸ Pikant was dat Sas van zijn informant op 10 januari 1940 hoorde dat in de Duitse legerleiding het bericht dat Ciano over het aanstaande Duitse offensief had gelekt als een bom was ingeslagen. Hitler was woedend en Oster achtte het waarschijnlijk dat het Duitse offensief voor langere tijd, tot mogelijk februari of maart zou worden uitgesteld. Aan zijn Belgische collega Goethals had Sas nog op 8 januari gemeld dat de situatie onduidelijk was en dat hem niets bekend was over een aanvalsdatum.³⁵⁹

Van Kleffens wantrouwde de Italiaanse bron. Op 10 januari 1940 besprak hij de informatie over een Duitse invasie openlijk met de nieuwe Belgische gezant in Den Haag, Nemry. Volgens de Nederlandse Minister waren alle geruchten veroorzaakt door Ciano. De Italiaanse Minister van Buitenlandse Zaken zou hiermee de Duitsers met hun zenuwenoorlog een dienst willen bewijzen. Ondanks de vele Duitse troepen aan grens geloofden zowel Van Kleffens als Nemry niet in een onmiddellijke Duitse aanval. In navolging van de Russische inval in Finland dachten zij dat Duitsland eerst een operatie in Scandinavië zou willen ondernemen.³⁶⁰ Dezelfde dag dat Van Kleffens met Nemry sprak over de geruchten van de Duitse inval vond er een incident plaats die de spanning tot nog grotere hoogte zou opvoeren. Op 10 januari

maakte een Duits vliegtuig een noodlanding bij het Belgische plaatsje Mechelen. De twee inzittenden waren stafofficieren die de Duitse plannen voor de aanval op West-Europa bij zich hadden. Hun pogingen deze waardevolle papieren te vernietigen mislukten waardoor de operatieplannen in Belgische handen vielen. De Belgen besloten na bestudering van de stukken dat ook Nederland en de geallieerden moesten worden gewaarschuwd. In de avond van 11 januari 1940 werden de Britse en Franse militaire attachés te Brussel ingelicht en kreeg de Belgische militair attaché in Den Haag de opdracht om de Nederlandse opperbevelhebber Reijnders op de hoogte te stellen van de dreigende Duitse aanval. Ook Leopold III waarschuwde naar aanleiding van het Mechelenincident op 12 januari 1940 persoonlijk Groothertogin Charlotte van Luxemburg en de Nederlandse Prinses Juliana.³⁶¹ In Berlijn verklaarde de Belgische ambassadeur Davignon op de man af aan Staatssecretaris Von Weizsäcker dat hij de hoogte was van de Duitse aanvalsplannen.³⁶²

De buitgemaakte documenten onthulden dat het Duitse Xe Legerkorps en de Duitse 1e Cavaleriedivisie Nederland moesten bezetten tot aan de Vesting Holland. De dag van de start van het offensief werd echter niet vermeld. Diepenrijckx had van Van Overstraeten de strikte opdracht gekregen de Nederlanders niet in te lichten over het feit dat slechts een deel van hun grondgebied zou worden ingenomen en dat de Duitse invasiemacht zwak was. Het delen van deze informatie zou volgens de Belgische generaal niet in het belang zijn van de Nederlands-Belgische relatie. Van Overstraeten bedoelde natuurlijk dat het zijn land beter uitkwam als de Nederlanders ervan uit zouden gaan dat hun land volledig bij het Duitse offensief zouden worden betrokken en zodat zij niet in de verleiding zouden komen zich op de Vesting Holland terug te trekken. België verstrekke dan ook geen kopieën van de buitgemaakte aanvalsplannen maar gaf enkel een korte samenvatting van de inhoud op twee vellen papier. Van Kleffens beklaagde zich bij Gordon en De Vitrolles dat het hem verbaasde dat de Belgen de inhoud van de documenten niet bekend wilden maken. De Nederlanders wisten echter al lang dat de Duitse hoofdaanval ten zuiden van de rivieren zou plaatsvinden en dat Midden- en Noord-Nederland voor Duitsland minder van belang was voor hun offensief tegen West-Europa.³⁶³

Reijnders reageerde sceptisch op de informatie die Diepenrijckx hem overhandigde. De Nederlandse OLZ liet zijn dank overbrengen aan Van Overstraeten maar gaf erbij te kennen dat hij geloofde dat de buitgemaakte documenten onderdeel waren van een zenuwenoorlog. Van Overstraeten schreef in zijn dagboek op 12 januari 1940 dat niettemin heel Den Haag klaarblijkelijk in opschudding was: 'néanmoins, il paraît que tout La Haye est en émoi.'³⁶⁴ Ook De Booy merkte dezelfde dag op: 'Holland rijdt schaats. Voor hen is alle oorlogsgevaar geweken. Officiële instanties zijn minder optimistisch.'³⁶⁵ Snouck Hurgronje zei tegen Heldring op 13 januari dat uit vele bronnen berichten waren binnengekomen die een Duitse inval in Limburg en Noord-Brabant voorspelden. Hij verwees hierbij ook naar de compromitterende papieren uit het neergestorte vliegtuig in België. De Nederlandse Secretaris-generaal vond een Duitse aanval echter onaannemelijk nu de rivieren vol met ijs lagen en dacht dat het allemaal intimidatie was.³⁶⁶

Ook Van Kleffens had zijn twijfels over de geloofwaardigheid van de waarschuwing. Hij verklaarde op 14 januari aan Bland dat er iets broeide maar dat hij niet precies wist wat. De Nederlandse Minister dacht dat er een verschil van mening bestond in de Duitse Generale Staf over een mogelijk offensief maar dat door de dikke ijslaag op de rivieren een Duitse aanval minder voor de hand lag. Bland rapporteerde echter aan Londen dat de Nederlanders toch ongerust waren en dat Van Kleffens met enkele medewerkers de hele nacht op zijn department was gebleven.³⁶⁷ De Belgische waarschuwing had er inderdaad toe geleid dat het Nederlandse kernkabinet op 12 januari bij elkaar was gekomen om te overleggen over de dreiging. Omdat de

Nederlanders niet over kopieën van de documenten uit Mechelen beschikten, was er veel discussie over de waarde van de Belgische inlichtingen. Dijkhoorn vertelde later aan de parlementaire Enquêtecommissie dat hij zich echter had laten overtuigen door Diepenrijckx dat de Duitse vliegtuiglanding geen misleiding was. Reijnders nam daarom in de nacht van 13 januari en op 14 januari diverse militaire maatregelen. Militaire verloven werden niet meer toegestaan en het bevel werd gegeven om de verkeersbruggen over onder andere de IJssel en de Maas 's nachts te sluiten en te ondermijnen met explosieve ladingen. In de ochtend van 14 januari kwam de Nederlandse Ministerraad nogmaals bijeen in het huis van Van Kleffens.³⁶⁸

Wat was de aanleiding geweest dat de Nederlandse regering alsnog besloot om militaire maatregelen te nemen? Van Kleffens informeerde Alexander Loudon in Washington op 23 januari 1940 over de achtergrond van het januari-alarm. De eerste geruchten over een Duitse aanval waren omstreeks 7 januari in Den Haag binnengekomen. Het betrof verschillende waarschuwingen die echter voornamelijk uit Rome afkomstig waren. Als voorlopige aanvalsdatum werd 15 januari genoemd. In eerste instantie had de Nederlandse regering geen bijzondere betekenis gehecht aan deze verontrustende berichten. Dit wijzigde volgens Van Kleffens echter toen de Belgische regering in de nacht van 13 op 14 januari meldde, waarschijnlijk op basis van buitgemaakte documenten, dat het Duitse offensief snel zou losbarsten. Spoedig werd er van 'zeer betrouwbare niet-Belgische zijde' bevestigd dat compromitterende stukken in een Duits vliegtuig verloren waren gegaan en dat gevaar dreigde. Op grond van de verkregen inlichtingen bleek echter omstreeks 14 januari dat de aanval was uitgesteld tot 20 januari. Op dit moment, zo schreef Van Kleffens op 23 januari, bestaat het vermoeden dat het offensief voor onbepaalde tijd was opgeschort.³⁶⁹ Het lijkt bijna zeker dat Van Kleffens hierbij verwijst naar de inlichtingen van Sas. Op verzoek van Den Haag had de Nederlandse militair attaché bij Oster geïnformeerd over het gevaar voor een acute Duitse inval. Op 13 januari bevestigde Sas het Belgische verhaal. Hitler was volgens zijn informant zo woedend over het uitlekken van zijn aanvalsplannen door de vliegtuiglanding bij Mechelen dat hij het offensief nog de volgende dag had willen inzetten, voordat de landen die doelwit waren tegenmaatregelen zouden kunnen nemen. Op 14 januari rapporteerde Sas vervolgens dat de Duitse aanval was uitgesteld tot 17 januari en op 15 januari meldde hij een nieuwe verschuiving naar waarschijnlijk 20 januari. De Nederlandse militair attaché liet op basis van informatie van Oster op 19 januari weten dat het Duitse offensief voorlopig was opgeschort en dat er geen nieuwe datum was vastgesteld.³⁷⁰

Naast de waardevolle informatie van Sas werden gedurende het januari-alarm ook tal van inlichtingen uit andere bronnen ontvangen die de Nederlandse regering alert maakte op de dreigende Duitse inval. John Loudon, de Nederlandse gezant in Parijs, berichtte op zowel 13 als op 14 januari dat de Fransen waarschuwden voor Hitlers plan om een aanval op West-Europa, waaronder Nederland en België, te lanceren.³⁷¹ In de rapportages van de Nederlandse militaire inlichtingendienst werd begin januari 1940 melding gemaakt dat op verschillende plaatsen in het grensgebied een toenemende concentratie van troepen en materieel was waargenomen, waaronder tanks en gevechtswagens. Ook niet-bevestigde geruchten over het intrekken van de verloven in Duitsland leken te duiden op een spoedige inval. De Franse militaire inlichtingendienst schreef op 11 januari dat uit Nederlandse militaire kringen was vernomen dat de situatie was verslechterd en dat er nieuwe gemotoriseerde Duitse eenheden en bommenwerpereskaders in de omgeving van Osnabrück werden samengetrokken.³⁷²

Behalve de verscherpte militaire paraatheid namen de Nederlanders op 13 en 14 januari 1940 opnieuw ook diplomatieke voorzorgsmaatregelen. Nadat de Amerikaanse gezant Gordon al op

6 en 10 januari had gerapporteerd over de hernieuwde Nederlandse nervositeit, werd hij op 13 januari persoonlijk door secretaris-generaal Snouck Hurgronje ingelicht over het feit dat er van verschillende zijden waarschuwingen waren binnen gekomen in Den Haag. Gordon hechtte echter minder geloof aan de informatie over een op handen zijnde Duitse aanval. Ook zijn militair attaché Colbern schreef naderhand dat hij het idee had dat de Nederlandse Generale Staf door het slechte weer twijfelde over het alarm, maar dat er desondanks militaire maatregelen waren genomen.³⁷³ Van Kleffens gelastte bovendien opnieuw de Nederlandse gezant in Washington om Roosevelt op de hoogte te stellen van de dreigende Duitse inval. Zijn telegram op 14 januari 1940 aan Alexander Loudon luidde: ‘zowel in België als hier zijn van verschillende betrouwbare zijden berichten en gegevens ontvangen. Aanval van Deutschland op onzen landen deze week te verwachten. Gelieve president vertrouwelijk inlichten.’³⁷⁴ Van Kleffens stuurde daarnaast ook op 14 januari een verbeterde en aangevulde instructie aan de gezanten in Londen en Parijs over de te verwachten geallieerde hulp bij een Duitse aanval.³⁷⁵ Ook de overzeese Nederlandse gebiedsdelen werden gewaarschuwd. De Minister van Koloniën Welter telegrafeerde op 14 januari aan de Gouverneur-generaal in Suriname Kielstra dat de Nederlandse regering aanleiding had om aan te nemen dat de Nederlandse positie precair was wegens wellicht een dreigende aanval uit het Oosten.³⁷⁶ In diplomatieke kringen in Den Haag werd de spanning opgemerkt. De Franse gezant in Den Haag De Vitrolles berichtte nog op 13 januari 1940 dat hij geen onmiddellijke vrees in Nederland waarnam voor een Duitse aanval. Één dag later schreef hij aan Parijs dat de Nederlanders geen speciale aanwijzingen hadden van een aanstaande Duitse aanval, maar dat volgens de Nederlandse Generale Staf en de Admiraliteit een invasie vanaf morgen wel op ieder moment mogelijk zou zijn. Ook de Franse militair attaché Mascureau vond dat de medewerkers van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken nog altijd pessimistisch waren.³⁷⁷ De Franse Secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Léger vertelde op 15 januari 1940 aan de Amerikaanse ambassadeur Bullitt dat de bewijzen bij het uur vermeerderden dat Duitsland op het punt stond Nederland en België aan te vallen. De Lage Landen waren echter paraat om weerstand te bieden met steun van het Franse leger. De Fransen hadden bepaald geen hoge dunk van gevechtskracht van de Nederlandse strijdkrachten. Bullitt merkte op in zijn bericht aan Washington:

‘that military men in Paris [consider] the Dutch army relatively valueless but on the other hand hold a high opinion of the fighting abilities of the Belgian army. In case of German attack therefore they believe that Dutch resistance north and east of the Rhine will be overcome fairly quickly by the Germans but that resistance of the Dutch, Belgians and French south and west of the Rhine will be prolonged indefinitely.’³⁷⁸

Gordon berichtte op 15 januari 1940 dat in Nederland de onrust groeide door het grote aantal Duitse troepen, waaronder zes pantserdivisies, aan de grens en de verplaatsing van Duitse vliegtuigen naar vliegvelden in de buurt: ‘As long as Germany maintains along these frontiers almost a million armed men capable at short notice of taking the offensive it seems reasonable to expect a cumulative state of tension and a constant recurrence of alarms as to given moments of invasion.’³⁷⁹ Van Vredenburg nam het zekere voor het onzekere en had zijn vrouw, zijn jongste zoon en zijn pasgeboren dochter naar aanleiding van het januari-alarm naar Zwitserland gezonden.³⁸⁰ Ook Wilhelmina overwoog haar dochter en haar kinderen in veiligheid te brengen. Op 19 december 1939 had Roosevelt haar een nieuw voorstel gedaan.

De Amerikaanse President was bereid een kruiser naar Nederland te sturen om Juliana en kinderen te komen ophalen. Na aankomst in de Verenigde Staten mochten zij zelfs in het Witte Huis logeren. Op 7 februari 1940 antwoordde Wilhelmina dat, mocht het ergste gebeuren, zij graag van het aanbod gebruik wilde maken.³⁸¹

Op 15 januari 1940 kwamen de eerste meldingen in Den Haag binnen die erop wezen dat het grootste gevaar voorlopig was geweken. Het Nederlandse gezantschap in Berlijn berichtte dat de Duitse aanval zou zijn uitgesteld tot waarschijnlijk 20 januari. Van Voorst Evekink schreef op zowel 15 als op 16 januari dat de Franse militaire inlichtingendienst geen aanwijzingen had voor een onmiddellijke Duitse invasie. De Nederlandse militair attaché in Parijs waarschuwde echter wel dat zolang er ongeveer 50 Duitse divisies aan de grens stonden er in feite voortdurend gevaar dreigde.³⁸² Omdat de Duitse aanval half januari opnieuw werd uitgesteld concludeerde de Nederlandse militaire inlichtingendienst dat het januari-alarm mogelijk toch onderdeel van de zenuwenoorlog was geweest. Volgens GS III waren begin januari veel van de waarschuwingen te herleiden geweest naar Duitslands partner Italië. Het leek ook ongelofwaardig dat België het Duitse operatieplan als het ware op een presenteerblad aangeboden had kregen. Doordat de Duitse aanvalsplannen zo wijd en zijd bekend waren geworden, kon van een Duitse verrassingsaanval geen sprake meer zijn: 'het is dan ook moeilijk aan te nemen, dat Duitsland thans plotseling den oorlog naar het Westen zou willen ontketenen. Aan waarschuwingen heeft het niet ontbroken. In bijna alle groote steden van West-Europa bleek men op de hoogte van het aanvalsplan....Voorlopig lijkt het alsof men hier met een schijnmanoeuvre te doen heeft. Het jaargetijde is bovendien te ongunstig. Spanningen als thans voorkomen, zullen in de toekomstige maanden niet achterwege blijven.'³⁸³ Een militaire inlichtingenrapportage van ruim een week later schreef dat er op dat moment geen onmiddellijk gevaar voor Nederland bestond omdat aanwijzingen voor een aanval ontbraken. Wel werd ervoor gewaarschuwd dat Duitsland in staat was om in één of twee dagen tijd tot een offensief over te gaan.³⁸⁴

De Amerikaanse militair attaché in Den Haag werd door GS III zeer goed geïnformeerd. Volgens een rapport van Colbern van 17 januari 1940 beoordeelde de Nederlandse militaire inlichtingendienst de situatie nog steeds als gevaarlijk. In de omgeving van Emmerich-Wesel en tegenover Venlo en Roermond was een sterke concentratie van Duitse tankeenheden waargenomen. GS III had maar liefst zes pantserdivisies meer aan de Duitse grens met Nederland en België geteld dan een maand eerder. De inschatting was dan ook dat de Duitse troepen na het verkrijgen van de opdracht binnen 24 uur tot een offensief konden overgaan. Volgens GS III zou, gelet op de Duitse opstelling, de hoofdaanval ten zuiden van de Maas plaatsvinden met een nevenaantal ten noorden van de Rijn. Duitse tankeenheden zouden de Peel-Raamstelling zowel tussen Grave en Rips als ten zuiden van Weert willen doorbreken om een snelle opmars naar Zeeland te maken. Een landing bij Den Helder werd door de Nederlandse militaire inlichtingendienst ook niet uitgesloten. Volgens Colbern had een Duitse inval van Nederland een uitstekende kans van slagen. De kleine Nederlandse strijdmacht in Noord-Brabant, die bovendien ook nog eens zwak getraind en uitgerust was, zou maar drie tot vier dagen kunnen standhouden. Dit was te kort voor de geallieerden om Nederland tijdig te kunnen bereiken. Na een gesprek met de Britse militair attaché Gibson concludeerde Colbern dat van de Britten, behalve aanvallen van de *R.A.F.*, weinig ondersteuning te verwachten was. Hij ging er ook niet vanuit dat de Nederlanders in staat waren een tegenaanval vanuit het noorden te maken. Zo gauw de weersomstandigheden verbeterden, was het volgens de Amerikaanse militair attaché zeer waarschijnlijk dat Nederland door Duitsland zou worden aangevallen.³⁸⁵

Evenals in november 1939 probeerde de Nederlandse regering vanaf 15 januari 1940 de gerezen spanning te verminderen. Van Kleffens schreef op 15 januari aan Alexander Loudon in Washington dat de Duitse aanval was opgeschort. Op basis van de inlichtingen van Sas voegde hij er wel aan toe dat dit uitstel wellicht slechts met enkele dagen zou zijn.³⁸⁶ De Nederlandse marine attaché in Londen, De Booy, ontving op 18 januari een codetelegram van vice-admiraal Furstner, Bevelhebber der Zee strijdkrachten, met het bericht dat er op basis van informatie uit Berlijn een ernstig vermoeden bestond voor een Duitse doortocht door Nederland, mogelijk binnen één of twee dagen maar afhankelijk van het weer was een later tijdstip echter ook niet uit te sluiten.³⁸⁷ Bij de Nederlandse marine werden de waarschuwingen van Sas uiterst serieus genomen. Post Uiterweer, marine adjudant van Dijkhoorn, stuurde zijn vriend De Booy de rapporten van Sas en de marine inlichtingendienst op die aanleiding waren geweest voor het januarialarm. Hij wilde hiermee aantonen dat er naast het Mechelenincident ook nog langs geheel andere wegen duidelijke aanwijzingen waren geweest voor een Duits offensief. Post Uiterweer schreef dat de indruk bestond dat de Britten en ook de Fransen geen gevaar zagen, maar dat de Nederlanders over betere inlichtingen beschikten dan de geallieerden.³⁸⁸ De Nederlandse gezant Michiels van Verduynen bedankte namens zijn regering op 15 januari de Britse Minister van Buitenlandse Zaken Halifax voor zijn waarschuwingen. Hij vertelde verder dat de Duitse dreiging op 14 januari ernstig was geweest maar dat vandaag de spanning iets minder was. Michiels van Verduynen wees erop dat er geen Duitse troepenversterkingen langs de grens meer waren waargenomen, maar dat aan de andere kant een dergelijke verplaatsing een Duitse inval niet onmogelijk maakte. De Nederlandse regering interpreteerde de spanning volgens de Nederlandse gezant als een Duitse poging om druk op de neutrale landen uit te oefenen.³⁸⁹ Ook tegenover de leden van het Britse gezantschap in Den Haag probeerden de Nederlanders het januari-alarm en de genomen militaire maatregelen te bagatelliseren. Op 16 januari zei Van de Plassche aan de Britse militair attaché Gibson dat de Nederlandse legerleiding geen militaire operatie van Duitsland vóór de lente verwachtte. Ook ontkende hij dat er een speciale aanleiding was geweest voor het alarm op 14 januari. Gibson constateerde dat de spanning nu weg was en dat de redenen voor de Nederlandse militaire maatregelen onduidelijk waren. Snouck Hurgronje had op dezelfde dag aan Bland verteld dat naar zijn mening het Mechelenincident zwaar was overdreven. De Belgen hadden ook amper die informatie geleverd waarop zij hun alarm zouden kunnen baseerden. Bland concludeerde dat de Nederlanders duidelijk minder onder de indruk van het Duitse invasiegevaar waren geweest dan de Belgische regering.³⁹⁰

De Vitrolles berichtte op soortgelijke wijze aan Parijs. Hij rapporteerde op 19 januari 1940 dat Nederland in de nacht van 11 op 12 januari door de Belgen waren gewaarschuwd. De Nederlandse legerleiding geloofde echter niet dat een Duitse inval onvermijdelijk was. Bovendien was de verwachting dat de Duitsers de Vesting Holland ongemoeid zouden laten en alleen het Zuiden van Nederland wilden aanvallen om zo de Belgische verdediging te kunnen flankeren. Van Kleffens had volgens de Franse gezant verklaard dat de militaire maatregelen waren genomen om zich niet door de vijand te laten verrassen. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken beklagde zich tegenover De Vitrolles over de Belgische terughoudendheid om de Nederlandse regering precieze informatie over een Duitse inval te verstrekken.³⁹¹ Harinxma thoe Slooten vertelde op 18 januari 1940 aan Van Zuylen dat Van Kleffens nu zelfs optimistisch was. De Duitse binnenlandse situatie was niet meer zo gespannen dat Hitler gedwongen was om tot een aanval over te gaan. Van Zuylen begreep niet waar het Nederlandse optimisme op gebaseerd was en dacht dat de Nederlandse gezant misschien met

opzet overdreef om de Belgische redenen voor de ongerustheid te achterhalen. Vier dagen later spraken beide diplomaten nogmaals over het januarialarm. Van Zuylen gaf in dit gesprek aan dat Nederland en België op 14-15 januari aan een groot gevaar ontsnapt waren. Harinxma thoe Slooten antwoordde dat, zolang zij geen inzage kregen in de buitgemaakte Duitse documenten, zijn regering de Belgische waarschuwing minder serieus nam. Ook de Nederlandse gezant Van Haersma de With liet zijn Belgische collega Davignon weten dat Van Kleffens minder gealarmeerd was dan de Belgen. Zijn regering verwachtte niet op korte termijn een Duitse aanval, maar bleef toch op zijn hoede.³⁹²

De Nederlanders probeerden ook de Duitsers gerust te stellen. Von Ribbentrop had opdracht gegeven om bij de Nederlandse en Belgische gezant te informeren als één van deze landen militaire maatregelen nam die de Duitsers ‘bedenklijk’ vonden. Omdat Zech op 14 januari 1940 had gemeld dat de Nederlanders de militaire verloven hadden stopgezet werd Van Haersma de With vijf dagen later bij Von Weizsäcker op het matje geroepen. De Duitse Staatssecretaris sprak zijn verbazing uit over de Nederlandse militaire maatregelen van de afgelopen dagen en wilde graag de aanleiding daartoe weten. De Nederlandse gezant antwoordde dat behalve het stopzetten van de verloven er geen militaire voorbereidingen waren getroffen. De Nederlanders hadden, zo vertelde hij, met hun doorgaans evenwichtige temperament, ook veel minder gealarmeerd gereageerd dan de Belgen. Van Haersma de With gaf wel toe dat hijzelf ook enigszins nerveus was geworden door de vele geruchten van de laatste weken. Zijn land zou zich echter met alle energie tegen elke agressie verdedigen, in het bijzonder tegen een Britse aanval op de Nederlandse kust.³⁹³

Het ontslag van Reijnders

Direct na het januari-alarm barstte de discussie over het Nederlandse krijgsbeleid opnieuw in alle hevigheid los. Op 15 januari 1940 gaf Reijnders de regering per brief commentaar op zijn nieuwe opdracht van 7 januari. Hij beklagde zich hierin andermaal over de bemoeienissen met zijn krijgsbeleid. Reijnders refereerde onder andere naar het feit dat Dijkhoorn zonder zijn medeweten overleg had gevoerd met de commandant van het Veldleger over de bezwaren van zijn verdedigingsplan. Omdat hij vreesde dat de regering niet alleen in vreedstijd maar ook na een mogelijke inval zou ingrijpen in zijn strategisch beleid vond de OLZ het moeilijk om daarover verantwoordelijkheid te kunnen dragen. Ten aanzien van zijn nieuwe opdracht schreef Reijnders dat hij nog steeds van mening was dat een succesvolle terugtocht vanuit de Grebbelinie naar het Oostfront van de Vesting Holland mogelijk zou zijn. Daarnaast wees hij opnieuw naar het belang van een krachtige verdediging van Noord-Brabant voor de bondgenootschappelijke oorlogvoering:

‘Naar mijne meening heeft de Nederlandsche weermacht, behalve de verdediging van het hart des lands, nog de taak het mogelijke te doen, om te voorkomen, dat wij in den oorlog zullen worden betrokken. Aannemende, dat Duitschland tegenover de Nederlandsche en Belgische grenzen plus minus 45 divisies heeft opgesteld en dat de in het Noorden van Frankrijk opgestelde macht plus minus 35 divisies bedraagt, vormt de vermoedelijke weerstand, welke door de Nederlandsche en Belgische legers zal worden geboden een factor van groote beteekenis bij de overweging of een offensief door onze beide landen strategisch verantwoord is. België heeft, door van de beschikbare plus minus 20 divisies verreweg het grootste deel tusschen Luik en Antwerpen op te stellen, blijk gegeven aan een doormarsch ernstigen tegenstand te zullen bieden. Nederland heeft, hoewel het slechts ongeveer 1/4 gedeelte van zijn strijdkrachten in Noord-Brabant en Limburg heeft opgesteld, door den aanleg krachtige, deels gebetonneerde gevechtsoptellingen, prikkeldraadversperringen,

tankhindernissen en mijnevelden en het stellen van inundatiën het mogelijke gedaan, om, ook naar-buiten, de overtuiging te vestigen, dat bij een doormarsch ernstige tegenstand zal moeten overwonnen. Ik zou het bepaald onverantwoordelijk achten, om door verzwakking van de aldaar opgestelde troepen, den indruk te vestigen, dat die tegenstand van weinig betekenis zal zijn. Hierdoor zou naar mijne meening niet alleen de kans om in den oorlog te worden betrokken aanzienlijk worden verhoogd, maar zou ook later, bij het sluiten van den vrede, met onze belangen vermoedelijk weinig rekening worden gehouden.³⁹⁴

Op 22 januari 1940 vergaderde de Ministerraad met Reijnders naar aanleiding van zijn brief. De OLZ vond hierbij geen enkel begrip meer voor zijn toch niet onredelijke standpunten. Dijkhoorn wist zich inmiddels verzekerd van de volledige steun van de andere ministers. Korte tijd daarvoor had hij nogmaals bij zijn collega's zijn grieven ten aanzien van het krijgsbeleid van Reijnders kenbaar gemaakt. De Minister van Defensie maakte toen duidelijk dat hij geen verantwoordelijkheid wilde nemen voor een eventuele terugtocht van de Grebbelinie naar het Oostfront. Tijdens het overleg op 22 januari zei Reijnders echter dat het terugtrekken van het Veldleger op de Vesting Holland juist noodzakelijk was omdat er onvoldoende troepen beschikbaar waren om beide stellingen tegelijkertijd te bemannen. Zijn opdracht luidde immers ook om meer dan één verdedigingslinie te gebruiken. De OLZ wees de ministers ook op het probleem dat een minimale verdediging van Noord-Brabant betekende dat de Grebbelinie vrijwel geen dekking meer vanuit het zuiden zou hebben. Na een doorbraak van de Peel-Raamstelling zou het Zuidfront van de Vesting Holland en de Waallinie moeten worden bezet door eenheden van het Ie Legerkorps. De ministers waren echter geen voorstander om de algemene reserve hiervoor in te zetten. Het betoog van Reijnders dat Nederland ten aanzien van de verdediging van Noord-Brabant moest voldoen aan zijn internationale verplichtingen, kon bij de aanwezigen ook op niet al te veel instemming rekenen. Minister van Waterstaat Alberda zei hierop: 'generaal, wilt u daarvoor onze jongens opofferen?'³⁹⁵ Het overleg met de ministers op 22 januari bood Reijnders dan ook geen enkel soelaas. De opdracht van 7 januari bleef ongewijzigd gehandhaafd en de verhouding tussen de regering en de OLZ was op een dieptepunt beland. Naast de discussie over het krijgsbeleid ergerden veel ministers zich ook aan de weerstand van Reijnders tegen de socialistische mobilisatieclubs en aan zijn voortdurend aandringen om de Staat van Beleg voor het gehele land af te kondigen. Desondanks overwoog Reijnders niet om zijn ontslag in te dienen maar ging hij aan de slag om de nieuwe regeringsopdracht uit te voeren. Op 25 januari 1940 werd er overleg gevoerd tussen de OLZ, de commandant van het Veldleger en hun staven. Reijnders gaf aan overvallen te zijn door de mededeling van Dijkhoorn dat een terugtocht uit Grebbelinie naar het Oostfront niet mogelijk werd geacht. Omdat de regering echter ook geen afstand wilde doen van de bezetting van de Vesting Holland moesten beide stellingen worden verdedigd. De regeringsopdracht luidde nu dat het Veldleger moest standhouden in de Grebbelinie en de Betuwestelling (de linie Ochten-De Spees). Reijnders vertelde dat de Grebbelinie wellicht na drie weken zou moeten worden ontruimd als gevolg van een vijandelijke dreiging uit het zuiden. Dit was een wel zeer optimistische inschatting van het weerstandsvermogen van het Veldleger. Hoewel de operatiën niet gebaseerd mochten worden op het slagen van de aftocht van het IIe en IVe Legerkorps naar de Vesting Holland zou deze volgens de OLZ in één nachtmars moeten plaatsvinden. Reijnders had blijkbaar het idee van een succesvolle terugtrekking nog steeds niet uit zijn hoofd gezet. Omdat de regering slechts een minimum aan troepen in Noord-Brabant wilde inzetten moest ook rekening worden gehouden dat het IIIe Legerkorps de zuidflank van de Grebbelinie en de Betuwestelling niet kon blijven dekken. Reijnders gaf

daarom opdracht aan Jan van Voorst tot Voorst om ingeval van een terugtocht van het IIIe Legerkorps een linie langs de Linge of de Waal in te richten. Hiervoor kreeg hij onder ander de beschikking over één divisie van het Ie Legerkorps. Na de oorlog zou Jan van Voorst tot Voorst kritiek gegeven op het feit dat door Reijnders opdracht om de helft van het Ie Legerkorps in te zetten langs de Linge of de Waal er vrijwel geen reserves meer zouden zijn geweest in de Vesting Holland. Hierdoor zouden de Duitse parachutisten vrij spel hebben gekregen om na hun luchtlanding rond Den Haag Koningin Wilhelmina, het kabinet en de legerleiding gevangen te nemen. Ook de ministers hadden al bezwaren geuit tegen een dergelijke inzet van de algemene reserve. Reijnders had echter geen andere troepen meer beschikbaar en met de kennis van het Duitse operatieplan is het achteraf gemakkelijk om kritiek te hebben op zijn plannen. In een grootschalige vijandelijke luchtlanding tegen de Nederlandse Hofstad werd door de Nederlandse legerleiding begin 1940 niet voorzien. Reijnders liet tijdens het overleg van 25 januari verder weten dat na een vijandelijke inval alle troepen in Noord-Brabant niet meer onder de commandant van het Veldleger zouden vallen maar rechtstreeks onder zijn bevel zouden worden geplaatst. Het IIIe Legerkorps moest in de Peel-Raamstelling blijven en aan de Fransen zou ondersteuning worden gevraagd van drie gemotoriseerde divisies met artillerie, gevolgd door nog meer divisies. Als er geen geallieerde hulp kwam dan moest het IIIe Legerkorps een beslissend gevecht vermijden en onder vertraging van de vijandelijke opmars terugvallen op de Vesting Holland. Jan van Voorst tot Voorst antwoordde dat hij geen vertrouwen had in een terugtocht van de troepen uit de Peel-Raamstelling. Evenals zijn broer in december had geschreven stelde de commandant van het Veldleger dat dit bijna zeker tot de vernietiging van het IIIe Legerkorps zou leiden. Als de Peel-Raamstelling bezet zou blijven dan restte als enige optie een vertwijfelde en hardnekkige verdediging van deze linie. Volgens Jan van Voorst tot Voorst was het de taak van de legerleiding om met de beschikbare eenheden in Noord-Brabant de sterkste weerstand te bieden. Hij drong er voor de zoveelste maal op aan om hiervoor de meer naar het westen gelegen Oranjstelling te gebruiken. Deze linie was korter dan de Peel-Raamstelling, sloot aan op de linkervleugel van de Belgische verdediging en bood goede mogelijkheden tot de aanleg van inundaties. Het pleidooi van de commandant van het Veldleger werd echter andermaal door Reijnders verworpen. De Peel-Raamstelling had volgens de OLZ een belangrijke politieke waarde voor Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Hij verwachtte dat de Duitsers over een breed front naar Frankrijk wilden oprukken en zich niet zouden bezighouden met een omsingelingsmanoeuvre in Nederland. De Peel-Raamstelling zou hierbij, in tegenstelling tot de Oranjstelling, de opmars van de Duitse rechtervleugel blokkeren. Jan van Voorst tot Voorst bleef het met Reijnders oneens:

‘al zou de Peel-Raamstelling van bijzondere internationaal-politieke betekenis zijn. ....deze betekenis zeer gering is, omdat ook in dit geval door haar blootgestelde ligging, door haar ongunstige beloop, haar vele zwakke gedeelten, maar vooral door haar in verhouding veel te zwakke bezetting, geen enkele uitkomst van betekenis en slechts een vertwijfelde verdediging kan worden geboden leidende tot vernietiging van het versterkte III L.[eger]K.[orps], dat dus op internationaal politiek gebied niet veel meer dan een vrij zwak- en dus niet geapprecieerd- gebaar zou worden gemaakt.’³⁹⁶

De inspanningen van Reijnders om de nieuwe regeringsopdracht operationeel uit te werken waren in feite verworden tot een achterhoedegevecht. Naar aanleiding van zijn overleg met de Ministerraad op 22 januari 1940 werd er nu aangestuurd op zijn ontslag. In het bijzonder Van

Kleffens en Dijkhoorn drongen aan op de vervanging van Reijnders. De Minister van Defensie had sinds zijn bezoek aan het hoofdkwartier van het Veldleger op 20 december zijn vertrouwen in de OLZ volledig verloren. Dijkhoorn dreigde zijn collega's dat hij zijn portefeuille beschikbaar zou stellen als Reijnders niet zou vertrekken. Ook Wilhelmina belde in januari regelmatig met Dijkhoorn met de vraag of de generaal nog niet verdwenen was.³⁹⁷ Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de Koningin opnieuw, zoals ook tijdens de eerste Wereldoorlog, een grote invloed probeerde uit te oefenen op het kriegsbeleid. Onder deze druk besloot de Nederlandse regering op 26 januari 1940 de OLZ te ontslaan. Reijnders zelf werd echter pas over dit besluit ingelicht nadat op 30 januari een opvolger voor hem was gevonden. Op 5 februari 1940 maakte de regering officieel bekend dat generaal Reijnders als OLZ vervangen zou worden door de gepensioneerde generaal Winkelman. Ook zijn chef-staf generaal-majoor Carstens moest het veld ruimen voor generaal-majoor Herman van Voorst tot Voorst, de bevelhebber van de Lichte Divisie en jongere broer van de commandant van het Veldleger. Carstens werd op de hoogte gesteld van zijn overplaatsing door een vriend die het via de radio had vernomen. Het voor de buitenwereld onverwachte vertrek van Reijnders leidde tot Kamervragen, maar de regering wilde hierover in het staatsbelang geen nadere informatie verstrekken.³⁹⁸ De naoorlogse Enquêtecommissie concludeerde dat de hoofdoorzaak voor het ontslag van Reijnders een diep verschil van inzicht over de landsverdediging tussen de regering en de OLZ was. In feite betrof het echter een conflict tussen Reijnders en zijn vroegere ondergeschikte op de Generale Staf Dijkhoorn. De Minister van Defensie hield er een eigen opinie op na over de verdediging van de Peel-Raamstelling en over het vraagstuk van de terugtocht van het Veldleger vanuit de Grebbelinie naar de Vesting Holland. Omdat de overige kabinetsleden Dijkhoorn steunden in zijn conflict met Reijnders over het kriegsbeleid was het vertrek van de OLZ onvermijdelijk. Dijkhoorn rechtvaardigde naderhand zijn optreden met de stelling dat hij het tegenover het Nederlandse volk onverantwoord vond als een kriegsbeleid zou worden gevoerd dat niet geleid had tot een maximum aan weerstand maar wel tot nodeloze verliezen onder Nederlandse troepen.³⁹⁹ Aan de Enquêtecommissie zei hij:

'Generaal Reijnders dacht, dat het maar zo ging in een moderne oorlog, een gevecht afbreken en van de Grebbelinie naar de Hollandse waterlinie teruggaan, daarbij kennelijk geen rekening houdende met vèrdragend geschut, vliegtuigen en andere zaken. Wat generaal Reijnders wilde zou wellicht mogelijk geweest zijn in de tijd van Napoleon, maar dat was nu niet meer mogelijk, dat bestaat niet. Dat was het grote verschil tussen de moderne tactiek en de oude tactiek. En als ik, die daar veel meer studie van gemaakt heb dan generaal Reijnders, op een gegeven moment van oordeel ben, dat het zo niet kan, en na te hebben getracht de generaal duidelijk te maken waarom het niet kan, niet zo maar met een los gezegde, maar met een voorbeeld op de kaart, dan moet ik, als Minister van Defensie, het recht hebben om op een gegeven moment te zeggen: voor deze man neem ik geen verantwoordelijkheid. Aan een dergelijk plan offer ik, en nu kom ik op het gezegde van vanmorgen terug, geen Hollandse soldaten op.'⁴⁰⁰

Reijnders was uitermate verbitterd over zijn onvrijwillige vertrek, waarvoor hij niet eens het gebruikelijke lintje kreeg, en reageerde zich af in naoorlogse brochures en tijdens zijn verhoren door de Enquêtecommissie. Hij verweet de regering en in het bijzonder Dijkhoorn dat het zich te veel bemoeid had met militaire aangelegenheden. De oud-commandant van het Veldleger Röell zei hierover: 'het leek net of hij een bemoeizuchtige schoonmoeder aan het departement van defensie had zitten.'⁴⁰¹ Volgens Carstens leidde de moeizame verhouding tussen Dijkhoorn en Reijnders ertoe dat de Minister van Defensie zich steeds meer met details

ging bezighouden. Zo was voor alle uitgaven boven de 50.000 gulden eerst toestemming nodig van het departement. Het duurde ook vaak lang voordat Dijkhoorn reageerde op voorstellen van de OLZ. Dit had nodeloze vertragingen tot gevolg wanneer er tijdens een alarm snel beslist moest worden over bijvoorbeeld het intrekken van verloven, het uitvoeren van inundaties of het oprichten van nieuwe eenheden uit depottroepen. Ter illustratie van de bemoeizucht van Dijkhoorn schreef Carstens dat de Minister van Defensie in december 1939 het verzoek voor de aanschaf van extra winterkleding afwees met het argument dat de vorstperiode toch spoedig voorbij zou zijn en dat hem bij een bezoek aan grenstroepen was gebleken dat het met de kou wel meeviel.⁴⁰²

De buitenlandse waarnemers waren over het algemeen verrast over de wisseling van het Nederlandse opperbevel in crisistijd en zij vroegen zich af of er nu een verandering in het krijgsbeleid zou optreden. Volgens Zech was het ontslag te wijten geweest aan het feit dat de voorzichtige oude Reijnders niet overweg kon met de energieke jonge Dijkhoorn. De dreigende Duitse aanval halverwege januari had hierbij mogelijk de laatste aanzet tot het vertrek van de OLZ gegeven.⁴⁰³ Reijnders mocht dan weinig steun hebben bij de operationele bevelhebbers van het Veldleger, hij was wel zeer populair bij de officieren van de Generale Staf in Den Haag. Van de Plassche vertelde de Belgische militair attaché dat hij verrast en teleurgesteld was over het vertrek van de OLZ. Alting von Geusau klapte helemaal uit de school tegen zijn vriend Diepenrijckx. De Nederlandse commandant van het Ie Legerkorps zei dat de crisis in Nederland na het ontslag van Reijnders veel groter was dan in België, waar de chef van de Generale Staf, luitenant-generaal Van den Bergen, net was weggestuurd. Hij uitte kritiek op de commandant van het Veldleger, die volgens Alting von Geusau geen realistisch beeld had over de mogelijkheden van het Nederlandse leger, en hij noemde Dijkhoorn een ‘dictateur au petit pied’.⁴⁰⁴ Ook Reijnders luchtte zijn hart bij Diepenrijckx. Hij vertelde de Belgische militair attaché dat zijn ontslag mede kwam doordat de Minister van Defensie zich bemoeide met tactische zaken van het krijgsbeleid die tot verantwoordelijkheid van de OLZ behoorde. Reijnders beschreef Dijkhoorn als een ‘jonge officier’, die als voormalig student van de *Ecole de Guerre* sterk onder invloed stond van de Franse militaire doctrine. Diepenrijckx rapporteerde dat hij door de vervanging van Reijnders verwachtte dat het Nederlandse krijgsbeleid nu zou worden aangepast, met name de verdediging van de Peel-Raamstelling.⁴⁰⁵ Het feit dat de Belgische militair attaché in Den Haag dergelijke ontboezemingen werd toevertrouwd, bewijst zijn bijzondere informatiepositie bij de Nederlandse legerleiding.

Het aantreden van Winkelman

De beeldvorming over Reijnders is na 1940 bepaald door zijn ontslag en door het verwijt dat hij naïef geweest was en de Duitse dreiging niet serieus had genomen. Het optreden van Winkelman wordt doorgaans veel positiever beoordeeld. De beminnelijke en diplomatieke Winkelmand had een heel andere stijl van commandovoering, maar in werkelijkheid bracht zijn aantreden als nieuwe OLZ zeker in eerste instantie helemaal geen zodanige breuk in het krijgsbeleid teweeg als vaak verondersteld wordt. De regeringsinstructie die hij bij zijn aanstelling meekreeg was in grote lijnen vergelijkbaar met de opdrachten die Reijnders had gekregen. Als eerste prioriteit diende Winkelman zich te richten op de bescherming van het hart van het land. In gebieden buiten de Vesting Holland die niet tot het uiterste konden worden verdedigd moest de vijandelijke opmars in ieder geval zoveel mogelijk worden bemoeilijkt. Hierbij werd in het bijzonder gewezen op het belang van Zeeland. Winkelman moest daarnaast ook actief optreden tegen alle neutraliteitschendingen die enkel gericht waren om

Generaal Winkelman,
Opperbevelhebber van
Land- en Zeemacht
vanaf februari 1940.
(Foto: collectie
Nederlands Instituut voor
Militaire Historie)

het land als doormarsgebied te gebruiken. Tenslotte diende de OLZ de samenwerking met eventuele bondgenoten te verzekeren.⁴⁰⁶ Het grote verschil met Reijnders was dat Winkelman het vertrouwen genoot van Dijkhoorn waardoor de regering zich niet met de uitvoering van zijn krijgsbeleid bemoeide en hij de vrije hand kreeg hoe de eenheden zouden worden ingezet. Nog voor zijn officiële benoeming tot OLZ had Dijkhoorn in een onderhoud met Winkelman zijn ideeën afgetast om te bezien of er een verschil van inzicht bestond tussen de generaal en de regering. De Minister van Defensie ontkende echter naderhand dat er voorafgaande aan zijn aanstelling voorwaarden aan Winkelman waren gesteld.⁴⁰⁷ De positie van Winkelman was juist door het ontslag van Reijnders veel sterker dan van zijn voorganger. De regering was zich er zeer wel van bewust dat het zich niet nogmaals een conflict met de OLZ kon veroorloven. Minister van Koloniën Welter berichtte aan Gouverneur-generaal Kielstra in Suriname dat de ministers nu beduidend zwakker stonden tegenover de nieuwe OLZ: 'Indien

men echter van meening mocht zijn, dat de Regeering door dit ontslag steviger in den zadel zou zitten tegenover den nieuwen Opperbevelhebber, dan is deze meening toch niet juist. Integendeel. De Regeering komt er allerminst sterker door te staan, want men kan nu eenmaal niet ten derde male een opperbevelhebber gaan benoemen. Indien er dus sprake is van een positieversterking, dan kan alleen worden gezegd, dat Generaal Winkelman, en niet de Regeering het thans uitmaakt. Zijn positie is onaantastbaar.⁷⁴⁰⁸

Toen Winkelman op 6 februari 1940 het opperbevel over de Nederlandse strijdkrachten op zich nam, beschikte hij over 184 infanteriebataljons en 120 artilleriebatterijen. Hiervan stonden 90 bataljons en 78 batterijen opgesteld in een aaneengesloten linie van 125 kilometer, lopende van de Grebbelinie (40 kilometer), de Betuwstelling (4 kilometer), Maas- en Waalstelling (6 kilometer) en de Peel-Raamstelling (75 kilometer). In het krijgsbeleid van Winkelman had de verdediging het hart van het land de hoogste prioriteit. Hij hanteerde hierbij het uitgangspunt dat een Britse landing op de Nederlandse Noordzeekust onwaarschijnlijk was. Een dergelijke moeilijke amfibische operatie werd als zeer riskant gezien voor de geallieerden, zeker gezien de te verwachten Duitse reactie. Winkelman hield ook niet serieus rekening met een Franse verrassingsaanval vanuit het zuiden. Mede doordat België zijn neutraliteit zou verdedigen zou het lang duren voordat de Franse troepen Nederland zouden kunnen bereiken. Het grootste gevaar voor Nederland lag volgens Winkelman en zijn chef-staf Herman van Voorst tot Voorst in een Duitse aanval uit het Oosten. Volgens de Nederlandse militaire inlichtingendienst stonden er 90 Duitse divisies tegenover de Lage Landen opgesteld terwijl er 40 Franse en Britse divisies aan de Franse Noordgrens lagen. De geallieerden waren bovendien gericht op een defensieve oorlog terwijl de Duitsers een offensieve doctrine hanteerden.⁴⁰⁹ In tegenstelling tot Reijnders had Winkelman er weinig vertrouwen in dat de Nederlandse troepen, na in gevechtscontact met vijand te zijn geweest, zich succesvol zouden kunnen terugtrekken. Hij geloofde ook niet dat, zoals de commandant van het Veldleger Jan van Voorst tot Voorst beweerde, dat de Nederlandse strijdkrachten in staat waren om grote offensieve operaties uit te voeren. De kern van Winkelmans krijgsbeleid was er dan ook op gericht om de Nederlandse strijdkrachten te concentreren in stellingen in het hart van het land. In één sterke linie zou hardnekkige weerstand moeten worden geboden, terwijl in de Vesting Holland nog een omvangrijke reservemacht achter de hand zou worden gehouden. Winkelman was zich dus goed bewust van de kwalitatieve en kwantitatieve beperkingen van de Nederlandse krijgsmacht. Door de mobiele oorlogvoering af te wijzen en zijn troepen een statische verdediging te laten voeren achter stellingen keerde hij als het ware terug naar het 19e-eeuwse vestingstelsel. In een gesprek met Herman van Voorst tot Voorst op 31 januari 1940 maakte Winkelman kenbaar dat zijn voorkeur er in eerste instantie naar uitging om het goed inundeerbare Oostfront als hoofdverdedigingslinie in te richten. Ten aanzien van de Peel-Raamstelling deelde Winkelman de mening van Dijkhoorn dat de linie onhoudbaar was doordat er te weinig troepen beschikbaar waren en door het gevaar voor een omtrekkende beweging van pantsereenheden via België. Als de Peel-Raamstelling niet zou worden verdedigd dan leek het zinvoller het IIIe Legerkorps terug te trekken voordat zij in gevechtscontact was geweest om als reserve in de Vesting Holland te kunnen dienen. Hij begreep echter ook dat het terugtrekken van de meeste troepen uit Noord-Brabant betekende dat een Duitse opmars ten zuiden van de rivieren geen noemenswaardige tegenstand meer kon worden geboden en de mogelijke militaire samenwerking met België en de geallieerden zeer ernstig zou worden belemmerd.⁴¹⁰ De eerste weken na zijn aanstelling gebruikte de nieuwe OLZ om alle Nederlandse stellingen te inspecteren, waaronder met behulp van luchtverkenningen, en om

te informeren bij de Belgische legerleiding over het gat tussen de verdedigingslinies van beide landen.

Contact met de Belgen en de Fransen in het voorjaar van 1940

De indruk bestaat dat Winkelman zeer kordaat het vraagstuk van de bondgenootschappelijke oorlogvoering ter hand nam. Één van zijn eerste daden als OLZ was contact opnemen met de Belgen over de afstemming van de verdediging van Noord-Brabant. Hiervoor had hij overigens toestemming van de leden van het kabinet gekregen. Volgens Duitse inlichtingen uit september 1940 zou mogelijk op 13 februari 1940 in een overleg tussen onder andere Van Kleffens, Snouck Hurgronje en Herman van Voorst tot Voorst zijn besloten om met Diepenriekx besprekingen te houden over het gat tussen de Peel-Raamstelling en de Belgische linie aan het Albertkanaal. In een gesprek één dag later beloofde de Belgische militair attaché aan Winkelman dat hij het probleem bij zijn Generale Staf zou aankaarten. Diepenriekx bracht op 15 februari aan Van Overstraeten de groeten over van Winkelman en berichtte dat de nieuwe Nederlandse OLZ voorstander was van een sterk aaneengesloten linie, lopende van de Nederlandse Peel tot en met Belgisch Limburg. Winkelman had echter ook de mogelijkheid van een stelling meer naar het westen in Noord-Brabant ter sprake gebracht, want volgens de Belgische militair attaché overwoog hij ook om inundaties in te richten die aansloten op de Belgische verdediging aan het Kanaal van Turnhout. Op 26 februari 1940 ontving Winkelman alle buitenlandse militaire attaché's. Tegen Diepenriekx zei de Nederlandse OLZ bij deze gelegenheid nogmaals expliciet dat hij verbeterde betrekkingen nastreefde tussen de Nederlandse en Belgische Generale Staven.⁴¹¹ De Jong noemt echter 29 februari 1940 als vermoedelijke datum dat Winkelman toestemming kreeg van Van Kleffens en Dijkhoorn om de kwestie verder te bespreken met Belgen. Snouck Hurgronje reageerde bij dit overleg verbaasd en afwijzend op dit plan omdat hij het in strijd achtte met het neutraliteitsbeleid.⁴¹²

Ook Reijnders had echter veel oog voor de bondgenootschappelijke oorlogvoering gehad, mogelijk juist nog wel meer dan Winkelman. Onder zijn bevelvoering vond er ook al diepgaand overleg met de Belgen plaats. Zo hadden eind januari 1940 Nederlandse officieren van de Generale Staf gesproken met Diepenriekx. De Nederlanders vertelden hem dat niet overwogen werd om een andere linie in te richten dan de solide Peel-Raamstelling omdat er geen andere positie in Noord-Brabant geschikt was. Als de Belgen zouden helpen een omsingeling van de linie vanuit het zuiden te voorkomen, dan was volgens de Nederlandse stafofficieren de Peel-Raamstelling onneembaar. De Nederlanders waren nu bovendien bereid om Diepenriekx's eerdere verzoek om de linie te bezoeken in te willigen. De Belgische militair attaché voelde zich echter wel geroepen om een mogelijk Nederlandse optimisme over de Belgische medewerking aan de Peel-Raamstelling te temperen. Aan Van de Plassche vertelde hij dat het onverstandig was de hele verdediging van één linie te laten afhangen.⁴¹³ Ook de adjunct militair attaché Doorman werd ingeschakeld om de Belgische legerleiding te overtuigen hun verdediging af te stemmen op het Nederlandse krijgsplan. Op 23 januari 1940 had hij van Reijnders te horen gekregen: 'De opstelling van sterke troepen in Noord-Brabant is dus in de eerste plaats politiek. Bovendien is het een rechtstreekse voordeel voor de geallieerden wanneer een eventuele opmars uit Oostelijke richting op zo sterk mogelijke weerstand stuit. Hoe groter de vertraging aan de D[uitse] legers bezorgd, hoe meer voordeel voor de geallieerden.....Raam-Peelstelling.....leent zich zeer goed voor hardnekkige verdediging.'⁴¹⁴ Doorman was niet al te optimistisch over de mogelijkheid om met de Belgen tot overeenstem-

ming te komen over de Peel-Raamstelling maar hij waarschuwde ook dat voorkomen moest worden dat Nederland hiervan de schuld zou krijgen. Op 29 januari 1940 meldde hij dat de Belgen volgens de Britse militair attaché in Brussel, overste Blake, van plan waren geweest met vijf of zes divisies aan te sluiten op de Nederlandse verdediging langs Zuid-Willemsvaart maar dat zij daar vanaf zouden hebben gezien toen bleek dat de Nederlanders met slechts weinig troepen Noord-Brabant verdedigden. Doorman schreef dat hij niet kon geloven dat de Belgen werkelijk dit voornemen hadden gehad, maar dat het verhaal wees op het risico dat Nederland verantwoordelijk zou worden gehouden voor de gebrekkige militaire samenwerking met België.⁴¹⁵ Begin februari benaderde hij tot tweemaal toe op last van Reijnders de Belgische legerleiding over de Peel-Raamstelling. Doorman sprak hierbij over een schijnbaar onneembare linie met betonnen schuilplaatsen die alleen jammer genoeg niet aansloot op de Belgische verdediging. De vraag van de Nederlanders was dan ook of het geen grote voordelen zou opleveren voor beide landen als België de Peel-Raamstelling zou ondersteunen.⁴¹⁶ Na enige studie wees Van Overstraeten op 8 februari 1940 echter het Nederlandse verzoek andermaal af. Het vond het te onzeker of de hulp voor de Peel-Raamstelling wel op tijd zou komen. Van Overstraeten wist dat de Fransen niet van plan waren zo ver op te rukken zodat alle ondersteuning door de Belgen zou moeten worden geleverd. Het was volgens de militaire adviseur van Leopold III voor de Belgische strijdkrachten beter om stelling te nemen achter het Albertkanaal dan om afhankelijk te zijn van de Peel-Raamstelling.⁴¹⁷ De Belgen waren immers niet bepaald onder de indruk van de gevechtskracht van de Nederlandse krijgsmacht. Mogelijk nam Van Overstraeten ook in overweging dat Dijkhoorn tegenover Diepenrijkx zijn gebrek aan vertrouwen in de Peel-Raamstelling had uitgesproken. Na het ontslag van Reijnders leek de kans op een wijziging van het Nederlandse krijgsbeleid ten gunste van de opvattingen van Dijkhoorn niet bepaald denkbeeldig. Niet voor niets had Van Voorst Evekink aan zijn vriend, de Belgische militair attaché in Parijs, generaal-majoor Delvoie, in januari 1940 verteld dat de crisis in het Nederlandse opperbevel zou zijn veroorzaakt door het feit dat Reijnders vasthield aan de Peel-Raamstelling terwijl Dijkhoorn voorstander was van een linie meer naar het westen.⁴¹⁸

Winkelman zette in eerste instantie het beleid van Reijnders voort. Op 21 februari 1940 bracht Doorman een verzoek over van Winkelman aan de Belgische Generale Staf om alsnog het gat tussen de verdedigingslinies te sluiten. De druk op de zuiderburen werd echter wel danig opgevoerd. De Nederlandse adjunct militair attaché vertelde dat er een overleg had plaatsgevonden tussen de Nederlandse Minister en Secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, de Minister van Defensie, de opperbevelhebber, zijn chef-staf, de Nederlandse gezant en de militair attaché in Brussel. De Nederlanders stelden andermaal duidelijk dat de Peel-Raamstelling voor hen een belangrijke verdedigingslinie was, maar dat de kracht van de stelling ernstig werd ondermijnd doordat het via Belgisch grondgebied kon worden omsingeld. Het was voor Winkelman niet acceptabel om een kwart tot een derde van zijn strijdkrachten in deze kwetsbare positie te handhaven. Volgens de Nederlandse legerleiding waren er nu twee oplossingen mogelijk. Als eerste optie konden de Belgen het gat in de linies sluiten door een sterke troepenmacht te stationeren aan het Maas-Scheldekanaal in aansluiting op de Nederlandse verdediging van de Peel-Raamstelling aan de Zuid-Willemsvaart ten zuiden van Weert. In dat geval was Winkelman bereid de Nederlandse troepen in de Peel-Raamstelling aanzienlijk te versterken door eenheden in de sterkte van één legerkorps vanuit het noorden van de rivieren naar het zuiden te verplaatsen. Als de Belgen er echter voor bleven kiezen om hun verdediging niet op de Nederlanders af te stemmen dan zag Winkelman zich gedwongen het aantal troepen in

de Peel-Raamstelling juist in belangrijke mate te verminderen. De troepenreducties werden niet nader gepreciseerd maar Doorman vertelde de Belgen dat dit waarschijnlijk gold voor het hele IIIe Legerkorps. Het Nederlandse dreigement om een groot deel van zijn krijgsmacht terug te trekken uit Noord-Brabant als de Belgische verdediging niet naar de Zuid-Willemsvaart werd verlegd viel slecht in Brussel. In een bespreking met Van Overstraeten op 23 februari 1940 reageerde Leopold III verbitterd: 'le Roi estime qu'il faut tenter de détourner nos voisins d'une stratégie d'isolement.'⁴¹⁹ Drie dagen later kreeg Doorman dan ook een diplomatiek antwoord dat iedere onduidelijkheid uitsloot. De Belgische legerleiding was van mening dat de bezetting van de 70 kilometer lange Peel-Raamstelling te zwak was om een sterke vijand, die zou worden aangetrokken door de bewegingsruimte in Noord-Brabant, te weerstaan. Een vermindering van het aantal troepen zou de situatie echter alleen nog maar verergeren. Hierdoor werd het voor de Duitsers nog aantrekkelijker om een snelle opmars naar Zeeland te maken waardoor een geallieerde interventie onmogelijk zou worden en de Nederlandse strijdkrachten zouden worden geïsoleerd in de Vesting Holland. De Belgen boden echter de Nederlanders een opening aan door voor te stellen een gecoördineerde verdediging in een linie tussen Arendonk, Tilburg en Heusden te voeren. Versterking van het Nederlandse leger ten zuiden van de rivieren met minimaal één legerkorps was volgens de Belgische legerleiding echter wel noodzakelijk om de kans op een snelle Duitse aanval door Noord-Brabant te verminderen.⁴²⁰ Ook van de Franse militair attaché generaal Laurent kreeg Doorman op 28 februari te horen dat de Belgen Nederland in geen enkel opzicht hulp konden verlenen doordat de Belgische legerleiding er zeker niet toe zou overgaan om de verdedigende stellingen achter het Albertkanaal te verlaten.⁴²¹

Van 3 tot 5 maart bezocht Diepenrijckx, op uitnodiging van de Nederlandse Generale Staf, de Peel-Raamstelling. De Nederlanders hoopten hierdoor de Belgen te overtuigen van de sterkte van de linie, maar de Belgische militair attaché schreef naar aanleiding van zijn tour een vernietigend rapport. Hij concludeerde dat de Peel-Raamstelling niet bestand was tegen zware artillerie- en luchtaanvallen. Diepenrijckx schreef verder dat de Belgische verdediging in Limburg op zijn minst gelijkwaardig was en dat er geen aanleiding bestond tot verandering van het Belgische standpunt over de Peel-Raamstelling. Volgens Diepenrijckx was bovendien zijn Nederlandse begeleider overste Wilson, hoofd afdeling operatiën van de Generale Staf, er ook van overtuigd dat een nieuwe linie tussen Den Bosch en Tilburg de beste oplossing zou zijn. Wilson beloofde hem dat hij dit bij de Nederlandse Generale Staf zou aankaarten.⁴²² De Nederlanders wachtten gespannen op de Belgische reactie van Diepenrijckxs rondleiding door de Peel-Raamstelling. Generaal-majoor Herman Van Voorst tot Voorst sprak de Belgische militair attaché er twee weken later op aan. De Nederlandse chef van de Landmachtstaf vertelde dat de Nederlanders verwachtten tenmiste twaalf tot vijftien dagen in de stelling te kunnen standhouden en dat van de Belgen dezelfde garantie werd verwacht. Hij noemde ook de Franse wens voor een linie bij Bergen op Zoom in het verlengde van Antwerpen absurd. Ook een linie in de omgeving van Tilburg en Den Bosch zou te ver naar het westen zijn. Wel zou volgens Herman van Voorst tot Voorst de Nederlandse legerleiding een tweede Brabantse linie bij Eindhoven overwegen. Dreigend voegde hij eraan toe dat er een oefening gepland stond voor de terugtrekking van het IIIe Legerkorps Korps ten noorden van de Maas en Rijn. Op 21 maart 1940 liet de Belgische legerleiding weten dat twee linies beter was dan één, maar dat hun voorkeur bleef uitgaan naar een stelling bij Tilburg. Nederland had immers gebrek aan troepen en een linie bij Tilburg zou de omvang van slechts 45 kilometer hebben terwijl een linie bij Eindhoven 60 kilometer lang was. Een stelling bij Tilburg was bovendien sneller te

bereiken voor geallieerde hulptroepen en sloot goed aan op de Belgische verdediging bij het Albertkanaal en Arendonk. De Belgische legerleiding waarschuwde de Nederlanders nogmaals om de troepensterkte ten zuiden van de rivieren niet te verminderen. Op hun eigen krijgsplan had dit volgens de Belgen geen enkele invloed en het zou er alleen maar toe leiden dat Nederland in een geïsoleerde positie kwam te staan en dat de verleiding voor de Duitsers om via Noord-Brabant aan te vallen onweerstaanbaar werd.⁴²³ Diepenrijkx zag medio maart nog steeds beweging in het Nederlandse standpunt over de gecoördineerde verdediging ten zuiden van de rivieren. Op 26 maart 1940 liet Herman van Voorst tot Voorst hem echter weten dat de Nederlandse legerleiding een stelling bij Tilburg afwees. Deze linie lag te ver naar het westen, had geen achterland en bood geen mogelijkheden tot inundatie. Bovendien wees hij op het gevaar van parachutisten en op het tekort aan troepen om de stelling te kunnen bemannen. Herman van Voorst tot Voorst verklaarde veel belang te hechten aan de samenwerking met België, maar dat Winkelman nu neigde naar het terugtrekken van het IIIe Legerkorps en de Lichte Divisie naar het gebied boven de rivieren. Van Overstraeten noemde dit in zijn dagboek: 'la solution égoïste.'⁴²⁴ De standpunten verhardden zich en de onderhandelingen leken muurvast te zitten. Diepenrijkx verweet de halsstarrigheid aan de nieuw aangetreden Nederlandse bevelhebber en zijn staf. Leopold III probeerde nog de besprekingen weer vlot te trekken door een brief te schrijven aan Wilhelmina.

Van Franse zijde ontvingen de Nederlanders daarentegen positieve signalen over een geallieerde hulpoperatie als hun land door Duitsland zou worden aangevallen. Een diplomaat van het Franse gezantschap in Den Haag vertelde begin januari 1940 dat, mocht Nederland of België onverhoopt worden aangevallen, de Franse bijstand nu beter was geregeld dan in november. In Noord-Frankrijk waren er nu troepen beschikbaar die snel te hulp konden komen.⁴²⁵ Volgens een rapportage van GS III op 21 februari 1940 drongen de Fransen er echter op aan dat zij voor hun hulpoperatie in Noord-Brabant een tweede Nederlandse verdedigingslinie tussen Breda en Tilburg wensten. Ook de Franse militair attaché Mascureau liet eind februari duidelijk weten dat een nieuwe Nederlandse stelling tussen Den Bosch en Tilburg, die aansloot op de Belgische linie aan het Kanaal van Turnhout, van grote waarde was voor de Fransen.⁴²⁶ Een soortgelijk dwingend verzoek kreeg Doorman omstreeks dezelfde tijd te horen van de Franse militair attaché in Brussel. Volgens generaal Laurent hadden de Fransen een hulpoperatie voorbereid waarbij enkele gemotoriseerde divisies vanuit Noord-Frankrijk naar Antwerpen zouden oprukken. Omdat deze eenheden dagmarsen van 200 kilometer konden maken zouden zij zeer snel in Noord-Brabant zijn. Het doel van de Franse hulptroepen was om ondersteuning te geven aan de verdediging van Roosendaal, Breda of mogelijk zelfs Tilburg. Doorman probeerde nog de Fransman op andere gedachten te brengen door te antwoorden dat het terrein bij deze steden voor het inrichten van een stelling niet gunstig was en dat dit zeer veel troepen zou vergen.⁴²⁷ De Fransen gingen volgens een rapportage uit eind februari 1940 er desondanks vanuit dat hun suggestie door de Nederlanders werd opgevolgd en dat een nieuwe linie in de omgeving van Breda of van Tilburg onderwerp van Nederlandse studie was. De Nederlandse troepen zouden vanuit de Peel-Raamstelling hierop kunnen terugvallen. Majoor Mascureau meldde in maart 1940 aan zijn Amerikaanse collega Colbern dat de Nederlanders een nieuwe linie tussen Den Bosch en Hooge Mierde aan het bouwen waren.⁴²⁸ Het plan van Giraud uit maart 1940 voor de hulpoperatie aan Nederland was er dan ook op gebaseerd om het Franse 7e Leger te laten oprukken tot de lijn Tilburg-Turnhout, met de rivier de Reusel als uiterste vooruitgeschoven stelling.⁴²⁹

Zoals ook Reijnders eerder had gedaan, stuurde Winkelman op 23 maart 1940 een memorandum naar de Nederlandse gezantschappen in Brussel, Londen en Parijs met daarin geheime instructies over de gewenste militaire bijstand. Van de Fransen werd een legerkorps met vier divisies ten behoeve van de versterking van de verdediging van de Vesting Holland verwacht. De Britten zouden één divisie naar Zeeland moeten sturen, naast een groot aantal batterijen luchtdoelgeschut en vier tot tien vliegtuigeskaders. Mogelijk is er ook gewerkt aan het opstellen van een memorandum voor het Nederlandse gezantschap in Berlijn. Deze is echter nooit verzonden. Wel wees Winkelman de gepensioneerde generaal-majoor Noothoven van Goor aan om in Berlijn op te treden als de Nederlandse vertegenwoordiger bij de Duitse legerleiding als de geallieerden Nederland zouden aanvallen.⁴³⁰

Winkelmans krijgsplan van 30 maart 1940

Naar aanleiding van de inspecties van de verdedigingslinies in de eerste weken na zijn aantreden op 6 februari 1940 veranderde Winkelman zijn mening ten aanzien van het krijgsbeleid. Half maart koos hij alsnog voor de Grebbelinie als de belangrijkste stelling. Hem was onder andere gebleken dat het Oostfront in de omgeving van Utrecht zwakke plekken kende en dat de linie zonder voldoende verdeckte plaatsen kwetsbaar was voor luchtaanvallen. De Hollandse Waterlinie lag bovendien op slechts 20 kilometer van Amsterdam, waardoor de hoofdstad onder bereik van vijandelijke artillerie zou komen. De Grebbelinie bood bovendien meer strategische mogelijkheden, onder andere omdat het aansloot op de Peel-Raamstelling en de Linge-Waalstelling. Vanaf maart 1940 werd dan ook de Grebbelinie versterkt met artillerie-eenheden afkomstig van het Oostfront van de Vesting Holland.

Winkelman was door zijn bezoeken wel onder indruk geraakt van de versterkingen van de Peel-Raamstelling. Hij was echter van mening dat de linie alleen kans maakte om te kunnen standhouden als de troepen zouden worden verstrekt met een legerkorps bestaande uit twee divisies, als de Belgen het gat ten zuiden van Weert zouden dichten en als de Fransen hulp-troepen zouden sturen.⁴³¹ De Peel-Raamstelling mocht dan door zijn kwetsbaarheid slechts een beperkte militaire waarde hebben, de linie had echter nog wel steeds een belangrijke politieke waarde. Het terugtrekken van de troepen uit Noord-Brabant was dan misschien uit militaire gronden te rechtvaardigen of zelfs noodzakelijk, uit politieke overwegingen was dit juist onwenselijk. Herman van Voorst tot Voorst verwoordde dit dilemma in zijn notities als volgt:

‘Het was zoowel in binnen- als in buitenland bekend, dat deze stelling [Peel-Raamstelling] werd ingericht en dat er vrij sterke troepen voor de verdediging waren bestemd, n.[amen].l.[ijk] III L.[eger]K.[orps], waarbij de Peeldivisie en de Lichte Divisie. Zou men de sterkte van deze macht belangrijk verminderen, dan zou zulks.....een uiterst ongunstigen indruk in binnen- en buitenland verwekken: de *preventieve waarde* van deze stelling zou belangrijk dalen. Anderzijds is het in strijd met de eerste beginselen van de oorlogvoering om niet zoveel mogelijk krachten beschikbaar te stellen op de plaats, waar men den hoofdstrijd wenscht te voeren. Het was dus noodzakelijk om ingeval van oorlog over belangrijke deelen van de troepen in Noord-Brabant te kunnen beschikken voor de hardnekkige verdediging van het hart van het land.’⁴³²

De chef-staf van Winkelman had zich al in december 1939 als waarnemend commandant van het IIIe Legerkorps stellig uitgesproken om de Peel-Raamstelling niet te verdedigen als de Belgen niet zouden meewerken. Waarschijnlijk heeft Herman van Voorst tot Voorst er dan ook bij Winkelman op aangedrongen om te overwegen de troepen in Noord-Brabant in te zetten voor verdediging van de Vesting Holland en de Waal-Lingstelling op de zuidflank van de Grebbelinie.

Het was echter een complexe operatie om drie divisies bij een vijandelijk luchtoverwicht over twee rivieren te laten terugtrekken. De Nederlandse legerleiding besloot daarom een oefening te houden waarbij het IIIe Legerkorps in de nacht de Peel-Raamstelling zou verlaten en geconcentreerd zou worden ten zuidoosten van Den Bosch. Vanuit die positie kon het korps ook worden ingezet tegen een neutraliteitsschending door geallieerden vanuit het zuiden. De nieuwe opstelling van het IIIe Legerkorps beantwoordde volgens Herman van Voorst tot Voorst: ‘dan ook meer aan de zuivere neutraliteitsgedachte.’⁴³³ In de nacht van 15 op 16 maart 1940 werd in ieder regimentsvak van de Peel-Raamstelling één bataljon achtergelaten en marcheerde de rest van het regiment naar een verzamelpunt ten zuiden van Den Bosch. De commandant van het IIIe Legerkorps, generaal-majoor van Nijnatten, rapporteerde na de oefening dat de mars een vlot en ongestoord verloop had gehad. Wel signaleerde hij dat de telefoonlijnen zwaar belast waren. De problemen met de verbindingen bewezen volgens Van Nijnatten dat dergelijke grote manoeuvres in de nacht moeilijk te organiseren en te leiden waren. Een aantal bataljons was daarnaast niet vóór het daglicht op de plaats van bestemming aangekomen. Zo hadden het IIe en het IIIe bataljon van het 3e Infanterieregiment, die omstreeks 23.00 uur waren betrokken, hun respectievelijke 42 en 34 kilometer pas om 9.00 uur ’s ochtends afgelegd. Ook bestonden er grote verschillen in de afstanden die de diverse eenheden hadden overbrugd. Zo had het IIe bataljon van het 2e Infanterieregiment negen uur over een afstand van 20 kilometer gedaan, terwijl het Ie bataljon van dit regiment in dezelfde tijd 35 kilometer had afgelegd, maar dan wel ten koste van een uitval van 10 procent van de manschappen. Ook berichtte Van Nijnatten dat de troepen van zijn korps hun verwondering hadden geuit over het nut van de terugtrekkende beweging in een nachtelijke mars. Zijn soldaten waren immers tot dan toe doordrongen van de noodzaak om tot het uiterste weerstand te bieden in de Peel-Raamstelling. Het Nederlandse hoofdkwartier concludeerde niettemin dat de oefening gunstig was verlopen.⁴³⁴

Op 30 maart 1940 verschenen Winkelmanns geheime instructies: ‘Persoonlijke aanwijzingen voor de commandant Veldleger in geval een aanval uit het oosten.’⁴³⁵ Het Veldleger kreeg de opdracht om een hardnekkige verdediging te voeren in de Grebbelinie en de Betuwstelling. Daarnaast zou moeten worden standgehouden hetzij in de Peel-Raamstelling hetzij aan het Zuidfront van de Vesting Holland en de Waal-Lingstelling. Winkelmann had dus nog geen definitieve beslissing genomen om Noord-Brabant grotendeels te ontruimen. Wel moest een dergelijke terugtocht worden voorbereid:

‘Het is mijn nadrukkelijke wensch, dat (uiterlijk) in den nacht, volgende op den dag van agressie, uit Noord-Brabant tot den Noorden van de Maas (c.q. Waal) zullen worden teruggenomen organiek III L.[eger]K.[orps] (min zes bataljons), St.[af] en één bataljon van 29 R.[egiment] I.[nfanterie], alsmede Lt.[ichte] D.[ivisie], terwijl 3 G.[rens]B.[ataljon] en 6 G.B. terug moeten worden genomen op het Zuid-front van de Vesting Holland.’⁴³⁶

Op bevel van Winkelmann zouden de troepen in Noord-Brabant zich, zoals in de oefening van 15 op 16 maart, binnen twaalf uur in de omgeving van Den Bosch moeten verzamelen. Ook de route van de terugtocht stond al beschreven. Zo moesten het 6e Grensbataljon en de gemotoriseerde eenheden van de Lichte divisie over de Moerdijkbruggen naar het noorden gaan. De mars van het IIIe Legerkorps en de Lichte Divisie over de Maas diende in één nacht plaats te vinden. Ook zouden inundaties in de Waal-Lingstelling moeten worden voorbereid om direct

te kunnen worden uitgevoerd na intrede van de oorlogstoestand. De aanwijzingen van Winkelman van 30 maart waren geheim en mochten slecht beperkt ter kennis worden gesteld aan een aantal nadrukkelijk genoemde commandanten en stafleden. Het feit dat Winkelman terugtrekking uit de Peel-Raamstelling serieus overwoog maakte een verpletterende indruk op de staf van het IIIe Legerkorps. Kolonel Schmidt, de commandant van de Peeldivisie, wilde op staande voet zijn ontslag indienen. Zijn vrouw wist hem van deze impulsieve reactie te weerhouden.⁴³⁷

Conclusie

In januari 1940 vond het tweede grote alarm in de mobilisatieperiode plaats. De waarschuwing uit Rome werd door Sas en anderen bevestigd. Ondanks het feit dat de legerleiding en GS III in verband met de slechte weeromstandigheden hun twijfels hadden of de Duitsers inderdaad rond 15 januari 1940 zouden aanvallen, werden er toch ook nu weer militaire en diplomatieke maatregelen genomen. Kort na het januari-alarm kwam het conflict in de Nederlandse legerleiding over het krijgsbeleid tot een uitbarsting. Reijnders werd ontslagen en vervangen door Winkelman. De nieuwe OLZ genoot meer vertrouwen van de regering en had daarom ook meer speelruimte dan zijn voorganger. Het verdedigingsplan van Winkelman was meer gericht op de concentratie van de beperkte Nederlandse troepen achter de stellingen in het hart van het land. Hij koos voor de Grebbelinie als de hoofdverdediging. Ook neigde Winkelman naar het opgeven van de Peel-Raamstelling, maar in zijn aanwijzingen van 30 maart 1940 was hierover nog geen definitieve beslissing genomen.

Het aprilalarm

Ook de positie van de Nederlandse militair attaché in Berlijn was na het ontslag van Reijnders versterkt. Dijkhoorn schreef aan Sas dat hij zeer prijs stelde op zijn berichtgevingen en hij verzocht hem in functie te blijven.⁴³⁸ De Nederlandse legerleiding bleef zo de beschikking houden over de waardevolle inlichtingen die via Sas rechtstreeks afkomstig waren uit de top van de Duitse *Abwehr*. Eind januari had Sas nog gewaarschuwd dat de Duitse hoofdaanval door het noorden van Limburg en Noord-Brabant zou plaatsvinden. Volgens Oster moesten de Nederlanders hun verdediging van de bruggen over de Maas scherp in de gaten houden. Een Duitse pantserdivisie zou oprukken in de richting van Den Bosch met als doel de inname van de Moerdijkbruggen. Fabius stelde over deze informatie een rapport op dat hij met Reijnders besprak. Volgens inschatting van de OLZ en het hoofd van GS III was een Duitse aanval ten zuiden van de rivieren, onafhankelijk van een opmars in het noorden, door de dreiging van een geallieerde flankaanval een zeer gewaagde onderneming. Winkelman zou later ontkennen van het bestaan van het rapport van de opmars van de Duitse pantserdivisie op de hoogte te zijn geweest. Het feit dat in de meidagen van 1940 de 9e Duitse Pantserdivisie inderdaad via de beschreven route de Vesting Holland zou binnendringen was voor de Enquêtecommissie aanleiding om uitgebreid onderzoek te verrichten naar de vraag waarom Winkelman niet in kennis was gesteld van deze belangrijke informatie. Het werd als bewijs gezien dat de Nederlandse legerleiding de inlichtingen van Sas niet op waarde zou hebben geschat.⁴³⁹ Het is echter maar de vraag of alle aandacht van de Enquêtecommissie naar dit specifieke rapport wel zo terecht was. Het Duitse aanvalsplan op Nederland in de meidagen van 1940 kon geen verrassing zijn geweest voor het Nederlandse opperbevel. Talloze GS III rapportages hadden

er al op gewezen dat de Duitse hoofdaanval met tankeenheden in Noord-Brabant zou plaatsvinden. Zo rapporteerde de Nederlandse militaire inlichtingendienst op 20 februari 1940 dat de strategische doelen van de Duitse opmars de Moerdijkbruggen, Zeeland en Antwerpen zouden zijn.⁴⁴⁰

Sas gaf in februari en maart 1940 verder geen nieuwe Duitse aanvalsdatum door. Wel berichtte hij begin februari dat Hitler nog steeds gefixeerd was op Nederland en België. Op 29 februari verstrekke de Nederlandse militair attaché opnieuw nadere informatie over het Duitse aanvalspan. De Duitsers zouden hun offensief tegen West-Europa uitvoeren met twee zwaartepunten, één in de richting van Maastricht en de ander in de richting van de Luxemburgse-Franse grens. Tegelijkertijd zou het 8e of het 18e Leger onder Von Kluge Nederland binnenvallen waarbij Den Helder met behulp van een maritieme operatie zou worden bezet. Volgens Sas waren dit echter nog slechts plannen in studie en zou er volgens zijn informant geen beslissing over een aanvalsdatum vóór begin april worden genomen. Op 21 maart berichtte hij nogmaals over een Duits offensief met twee zwaartepunten. De inval in Nederland was daarbij niet gericht op het terugdringen maar op vernietiging van de Nederlandse strijdkrachten. Sas maakte andermaal duidelijk dat zowel Nederland, België, Luxemburg als Frankrijk doelwit van het Duitse offensief was.⁴⁴¹ Zijn weergave van de Duitse aanvalsplannen waren echter achterhaald. Op 24 februari 1940 was de vierde versie van *Fall Gelb* van kracht geworden waarbij sprake was van één hoofdaanval door de Belgische Ardennen. De bezetting van Nederland moest hierbij worden uitgevoerd door het Duitse 18e Leger onder generaal Von Küchler.

Vanuit Parijs en Londen werden soortgelijke berichten naar Den Haag verzonden. Michiels van Verduynen rapporteerde in februari en maart dat de Britse legerleiding nog geen Duits offensief tegen de Lage Landen verwachtte. De bevelhebber van de *B.E.F.* zou hebben gezegd dat een dergelijke aanval onwaarschijnlijk was omdat het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk juist niets liever zouden willen. De Nederlandse gezant in Londen berichtte echter ook over zijn gesprek met de heer Rijkens, een van de directeurs van Unilever. Rijkens had uit zeer betrouwbare Duitse bron vernomen dat een aanval op Nederland eind februari of begin maart zou plaatsvinden. De operatie zou alleen worden uitgesteld als de Duitsers eerst Denemarken zouden willen bezetten om vandaar uit Zweden aan te vallen. Michiels van Verduynen merkte bij dit bericht op dat het verhaal moeilijk kon beoordelen, de heer Rijkens beschikte weliswaar over veel Britse en Duitse connecties, maar hij liet zijn fantasie ook veelal de vrije loop.⁴⁴² De Nederlandse gezant in Parijs Van Voorst Evekink schreef op 20 februari 1940 dat zijn informant Braun geen militaire acties van Duitsland in februari verwachtte maar mogelijk wel in maart. Vanaf 1 maart zouden er geen verloven in het Duitse leger verstrekt worden. Hij sloot daarbij in navolging op de Finse Winteroorlog echter niet uit dat eerst een Duits-Russische operatie in Scandinavië zou worden uitgevoerd om steunpunten voor de lucht- en zeeoorlog te krijgen.⁴⁴³ De Duitse militair attaché Rabe von Pappenheim maakte echter half februari 1940 een verkapt dreigement aan van Voorst Evekink door hem te vertellen dat nu het voorjaar naderde de tijd drong om tot vredesonderhandelingen te komen.⁴⁴⁴ Dat Duitse diplomaten dergelijke signalen afgaven was niet uniek. Op 10 februari zei de toegevoegd Duitse marine attaché in Den Haag, luitenant ter zee der eerste klasse Besthorn, tegen een Nederlandse relatie dat bij een grootschalige militaire confrontatie in West-Europa er geen neutrale landen meer zouden zijn. Tot zijn spijt zouden de Lage Landen bij een totale oorlog niet gespaard worden.⁴⁴⁵ Ook de nieuwe Japanse marine attaché kapitein-luitenant Tadashi Maeda zou op 10 april tegen het hoofd van de Nederlandse marine inlichtingendienst

Moolenburgh vertellen dat Nederland in ieder geval door Duitsland zou worden aangeval-
len.⁴⁴⁶

De Nederlandse militaire inlichtingdienst nam in het voorjaar van 1940 nog steeds een grote
Duitse troepenmacht aan de grens waar. Op 17 februari werden ten noorden van Aken 46 divi-
sies, waaronder één gemotoriseerde, en drie pantserdivisies geteld. Ondanks het feit dat dit er
zestien meer waren dan een maand eerder concludeerde GS III dat het om een defensieve
opstelling ging.⁴⁴⁷ Eén week later was de inschatting dat er 170 Duitse divisies aan het
Westfront stonden en dat dit aantal op 1 april 190 zou bedragen. Hiervan waren 40 divisies
aan de Nederlandse grens gestationeerd, waaronder twaalf ten noorden van de lijn Kleef-
Münster. De grootste concentratie Duitse eenheden, met daarbij twee pantser-, twee lichte- en
twee gemotoriseerde divisies lag tegenover Noord-Brabant en Limburg. Toch bestond bij GS
III niet de indruk dat Duitsland van plan was op dat moment een offensief op West-Europa te
ontketenen.⁴⁴⁸ Een inlichtingenrapportage op 21 februari meldde: ‘in den laatste tijd uit de
inkomende berichten en inlichtingen niet den indruk werd gekregen, dat een offensief te land
met het voorjaar op komst zou zijn. Een uitzondering vormden nog alleen de inlichtingen van
den betrouwbaren relatie van Majoor Sas.’⁴⁴⁹ Vanaf begin maart werden de berichten van GS
III alarmerender, hoewel er nog geen direct gevaar van een Duitse aanval werd signaleerd.
Op 9 maart bedroeg volgens de Nederlandse militaire inlichtingdienst het aantal Duitse
divisies ten noorden van de Kleef-Münster veertien en tussen Kleef en Aken 27. Verder was
er dicht bij de grens materiaal voor achttien Duitse pontonbruggen waargenomen en werd er
meer activiteit op de Duitse vliegvelden gemeld. De inschatting was dat de Duitsers nog altijd
een defensieve houding aannamen maar de mogelijkheden voor een snel offensief waren ver-
groot. De opstelling van de Duitse troepen kon ook gebruikt worden om in de nabije toekomst
de druk op de Lage Landen op te voeren.⁴⁵⁰ Eind maart schatte GS III het aantal Duitse divi-
sies tegenover de Nederlandse grens op meer dan 50, waarvan 36 infanterie- en drie pantser-
divisies tussen Kleef en Aken. Nog meer nieuwe Duitse eenheden zouden tegen 20 april naar
het front worden gebracht zodra hun training zou zijn voltooid. De Nederlandse krijgsmacht
moest dan ook op haar hoede zijn: ‘er zijn geen directe aanwijzingen, dat een militaire over-
val op Nederland aanstaande zou zijn, al moet worden toegegeven, dat in zeer korte tijd hier-
in verandering gebracht kan worden, gezien het voorbeeldige organisatietalent onzer Ooster-
buren.’⁴⁵¹

In de spaarzame diplomatieke rapportages van de gezantschappen in Den Haag uit februari en
maart 1940 is ook geen sprake van een onmiddellijk dreigend gevaar van een Duitse inval. De
Vitrolles schreef wel begin maart 1940 dat in hoge Nederlandse kringen de vrees bestond voor
de druk die het Duitse leger en luchtmacht op Den Haag konden uitoefenden. De Duitsers zou-
den een ultimatum kunnen stellen voor een vrije doorgang door Zuid-Limburg en het gebruik
van de Waddeneilanden.⁴⁵² Bland rapporteerde naar aanleiding van een gesprek met Van
Kleffens op 14 maart dat de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken de nabije toekomst
met kalmte bezag. Eind maart werd dan ook bijna de helft van het Nederlandse leger in de
gelegenheid gesteld om op verlof te gaan.⁴⁵³ Nemry berichtte op 15 maart dat, hoewel sommi-
ge Nederlanders een militaire actie op een naderende datum voorzagen, de toestand aan de
grens redelijke rustig was. Van Kleffens had hem gezegd dat de situatie nu minder dreigend
was dan in november van het afgelopen jaar.⁴⁵⁴ Tijdens een ontmoeting op 27 maart vond de
Belgische gezant dat de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken zeer kalm was. Van
Kleffens geloofde dat het Westfront in een patstelling was geraakt nu Duitsland de situatie in
Oost-Europa wilde afwachten. Hij sprak mede daarom opnieuw zijn hoop uit op een vredes-

regeling die niet op korte termijn maar met behulp van Italië wel geleidelijk bereikt zou kunnen worden. Nederland leek ook minder gevaar te lopen. Zowel Goering als Goebbels hadden meegedeeld dat Duitsland geen intentie had om Nederland aan te vallen. Opmerkelijk genoeg vroeg de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken aan Nemry om vertrouwelijk met deze informatie om te gaan omdat hij hierover geen mededeling had gedaan aan de andere leden van de Nederlandse regering. Van Kleffens wilde namelijk niet dat deze Duitse geruststellende berichten aanleiding zou geven tot een vermindering van de militaire inspanning van zijn land.⁴⁵⁵

Begin april 1940 was het echter gedaan met de betrekkelijke rust in West-Europa. Op 2 april meldde Sas dat het zijn persoonlijke overtuiging was dat rond 15 april een Duits offensief tegen Scandinavië zou plaatsvinden, gevolgd door een offensief tegen de Lage Landen drie of vier dagen later. GS III kreeg op dezelfde dag ook van een betrouwbare informant, die net uit Duitsland was teruggekeerd van een achtdaagse reis, bericht over een aanval op Denemarken en Noorwegen: 'Voordat men dan ook een oorlog kan beginnen, moet de erstoevoer uit Narvik verzekerd worden. Het vermoeden is, dat men eerst met Noorwegen zal zien klaar te komen, en dat men dan een offensief zal ontkenen over het geheele Westfront, Nederland en België inbegrepen, tot aan Zwitserland toe.'⁴⁵⁶ Oster bevestigde aan Sas op 3 april dat de Duitse invasie van Noorwegen en Denemarken op 9 april zou plaatsvinden. Hij verzocht de Nederlandse militair attaché om de Britse geheime dienst hiervan op de hoogte te stellen. Oster vertelde hem ook dat de datum voor de start van het offensief tegen West-Europa was aangehouden. In afwijking daarvan gaf Van Haersma de With, de Nederlandse gezant in Berlijn, aan Den Haag door dat de invasie van Denemarken en Noorwegen over een week, vermoedelijk op 9 april, zou worden ontketend en dat er een groot gevaar bestond voor een Duitse aanval, tegelijkertijd of korte tijd later, op Nederland, België en Frankrijk.⁴⁵⁷ Naderhand verweet Winkelman Sas dat hij hierdoor een nodeloos alarm had veroorzaakt over de Duitse inval op Nederland.

Oster had goed ingeschat dat de informatie over de Duitse invasie van Noorwegen en Denemarken van cruciale waarde voor de Britten was. De geallieerden hadden immers zelf ook plannen voor een operatie in Noorwegen. Op 4 april werd Britse marine attaché door luitenant ter zee der eerste klasse Moolenburgh, hoofd bureau inlichtingen van de Marinestaf, op de hoogte gebracht dat een bron uit Berlijn had gewaarschuwd dat er de volgende week iets serieus stond te gebeuren. De Nederlandse Marinestaf vreesde drastische stappen van Duitsland tegen Nederland, België en Denemarken, waarbij het laatste land als eerste zou worden aangevallen. De Britse gezant Bland liet het verhaal verifiëren bij Van Roijen, directeur Politieke Zaken van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken, die het bevestigde. Zowel op 4 als op 8 april berichtte Bland aan Londen over de verwachte Duitse aanval op Denemarken en de Lage Landen.⁴⁵⁸ Naderhand ontkende Van Kleffens echter dat de Britten waren ingelicht. Dat zou volgens hem niet alleen in strijd zijn geweest met de neutraliteit, hij was ook bang dat de Nederlandse waarschuwing aan Londen zou uitlekken aan de Duitsers. Sas zelf kreeg maanden later in Londen te horen van de Britse chef van de inlichtingendienst dat zij voorafgaande aan de Duitse invasie van Noorwegen en Denemarken hierover geen enkel bericht hadden ontvangen. Ook de Nederlandse marine attaché De Booy zou later verklaren dat het hem verboden was de Britten op de hoogte te brengen van de mogelijke Duitse operaties in Scandinavië.⁴⁵⁹

De informatie van Sas ging echter vanuit Den Haag wel degelijk de hele wereld over. Op 5 april meldde de Nederlandse Marinestaf aan de autoriteiten in Nederlands-Indië dat de toe-

stand in West-Europa zeer ernstig was. Vijf dagen later waarschuwde de Minister van Koloniën Welter de Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië Tjarda van Starckenborgh Stachouwer en de Gouverneur-generaal van Suriname Kielstra voor een Duitse inval in Nederland op 13 of 14 april.⁴⁶⁰ Diepenrijckx telegrafeerde op 5 april aan Brussel dat hij via Van de Plassche de volgende inlichtingen van Sas had gekregen. Een Duits offensief in het Westen was onvermijdelijk en werd op 9 of 10 april verwacht. De Duitse aanval op Nederland zou zich ook niet langer beperken tot het gebied ten zuiden van Roermond, maar omvatte nu ook de Vesting Holland. De Belgische militair attaché werd echter niets verteld over de Duitse operatie in Scandinavië.⁴⁶¹ Zoals ook bij de vorige alarmeringen werden de Amerikanen ook nu weer uitstekend geïnformeerd door de Nederlanders. Gordon rapporteerde aan Hull op 5 april dat een aanval op Nederland op korte termijn zou kunnen plaatsvinden. De laatste drie weken hadden zich militaire ontwikkelingen voorgedaan, zoals een toename van de Duitse troepen aan de grens met achttien tot twintig divisies, die een aanwijzing vormden voor een naderende invasie.⁴⁶² In Washington besprak Alexander Loudon op 8 april met Sumner Welles over de dreigende Duitse inval. De Amerikaanse Onderminister van Buitenlandse Zaken probeerde de Nederlandse gezant gerust te stellen door te wijzen op de, voor een offensieve operatie, ongunstige weersomstandigheden: 'Not yet, it is still too wet.'⁴⁶³

In de vroege ochtend van 9 april 1940 werd het nieuws dat Duitsland Denemarken en Noorwegen was binnengevallen wereldkundig. Het was voor de Nederlandse legerleiding nu helemaal duidelijk dat de waarschuwingen van Sas zeer serieus moesten worden genomen. Nog dezelfde dag meldde de Nederlandse militaire inlichtingendienst dat de Duitse aanval op Nederland op korte termijn kon plaatsvinden. Van de Plassche verklaarde aan Winkelman dat op grond van de dusverre ontvangen berichten de betrouwbaarheid van de bron zeer hoog moest worden aangeslagen. De OLZ besloot direct tot het nemen van vergaande militaire maatregelen. Vanaf 7 april gold al een verscherpt verlofbeleid, maar vanaf nu werd met uitzondering van de weermachtsindustrieverloven alle militair verlof ingetrokken. Door deze maatregelen zouden de Nederlandse strijdkrachten in de avond van 10 april nagenoeg op sterkte zijn. De Nederlandse legerleiding liet die dag ook voorbereidingen treffen om bruggen snel te kunnen opblazen en om het terrein voor verdedigingslinies te kunnen inunderen. Winkelman gaf op 9 april om 15.30 uur het bevel dat het IIIe Legerkorps nog dezelfde nacht de Peel-Raamstelling moest verlaten om zich naar de omgeving van Den Bosch te verplaatsen. Door dezelfde terugtrekkende beweging te maken als in de oefening van 15 en 16 maart zouden de troepen in Noord-Brabant na een Duitse inval gemakkelijker de Vesting Holland kunnen bereiken. Om 16.45 uur maakte Winkelman aan het Veldleger bekend dat er ernstig rekening moest worden gehouden dat die nacht de Duitse aanval zou kunnen plaatsvinden. De grensbataljons en verschillende andere eenheden kregen de opdracht de hele nacht paraat te blijven.⁴⁶⁴

De toegenomen spanning in Nederland bleef niet onopgemerkt bij de diplomatieke waarnemers in Den Haag. Nemry berichtte om 21.35 uur in avond van 9 april 1940 dat de Nederlanders plotseling bevangen waren door paniek. Van Kleffens vertelde hem pessimistisch te zijn over een Duitse inval. Een hoge functionaris van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken vertelde aan Nemry dat de situatie nu nog ernstiger was dan afgelopen november of januari. De ongerustheid was mede gebaseerd op informatie dat er Nederlandse en Belgische topografische kaarten onder de Duitse troepen zouden zijn verspreid. Ook was er een telefoonbericht onderschept waarin Benzler, de Duitse consul-generaal in Amsterdam, aan Berlijn meldde dat er aanwijzingen zouden zijn dat de Britten een troepenlanding in de

Vesting Holland aan het voorbereiden waren. Ondanks het feit dat het Nederlandse opperbevel zich minder zorgen maakte waren volgens Van Kleffens de Nederlandse strijdkrachten voor de komende nacht dan ook zeer op hun hoede. Diepenrijckx had vernomen dat de Westerschelde was afgesloten voor de scheepvaart en dat er opdracht was gegeven aan het IIIe Legerkorps om zich voor te bereiden voor een terugtocht ten noorden van de Maas.⁴⁶⁵ De volgende ochtend vertelde Van Kleffens aan de Belgische gezant dat een persoonlijkheid, van wie hij de naam niet gaf, had gewaarschuwd voor een aanval op Nederland op 9 of 10 april. Na beraad had het Nederlandse kabinet besloten dat het afkeurenswaardig zou zijn om deze informatie niet in overweging te nemen. De Duitse dreiging werd als accuut beschouwd. Zo had de Nederlandse Marine bevestigd dat vanuit de Duitse havens troepen in een enkele nacht de gehele Nederlandse kust konden bereiken. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken noemde in dit verband het belang voor beide landen van Vlissingen. Voorkomen moest worden dat deze strategische stad aan de Westerschelde bij verrassing zou worden bezet. Gelukkig waren grote technische problemen overwonnen waardoor Zuid-Beveland nu heel snel kon worden geïnuundeerd. In namiddag van 9 april heerste er volgens Van Kleffens ook een sterk gerucht in de Duitse gemeenschap over een landing van Britse troepen in Holland. Rond 18.00 uur was de Britse gezant Bland hierover ondervraagd, maar die ontkende dit verhaal nadrukkelijk. Van Kleffens meldde ook aan Nemry dat zijn land in het geval van een Duitse agressie onmiddellijk de hulp van de Britse luchtmacht en marine zou inroepen. Hij sprak echter niet over mogelijke Franse bijstand. Op dit moment bestond er volgens Van Kleffens geen directe dreiging meer, maar het gevaar van een Duitse inval bleef altijd nog bestaan.⁴⁶⁶

Op 9 april berichtte de Franse marine attaché in Den Haag, luitenant ter zee der eerste klasse Guichard, aan zijn regering dat de Duitse aanval op Nederland geen kwestie van dagen maar van kwartieren was. De Franse militaire inlichtingendienst rapporteerde dat de Nederlandse publieke opinie rustig was maar dat in hoge regerings- en legerkringen een latente bezorgdheid bestond over de luchtschendingen, de troepen aan de grens en de Duitse spionageactiviteiten.⁴⁶⁷ Ook de Britten waren op de hoogte van de verhoogde Nederlandse waakzaamheid. Moolenburgh lekte op 9 april aan de Britse marine attaché, schout bij nacht Dickens, dat de Nederlanders spoedig een Duitse aanval op Walcheren of de Waddeneilanden verwachtten. Dankzij een betrouwbare bron uit Berlijn zou zijn land twee dagen voorafgaande aan een Duitse inval worden gewaarschuwd. De Nederlandse marineofficier beloofde Dickens dat hij de waarschuwingen uit Berlijn ook onmiddellijk aan hem zou doorgeven. Bland merkte bij dit bericht op dat er nu sprake was van een doorbraak in de samenwerking tussen de Nederlandse Marinestaf en Britse marine attaché. Het afgelopen jaar waren de Nederlandse militaire autoriteiten nog zeer gesloten geweest, maar nu bestond er veel meer contact met de Britten.⁴⁶⁸

De Britten en de Fransen schroomden om de informatie over een Duitse inval op Nederland voor hun eigen belang aan te wenden. Nog in de nacht van 9 op 10 april 1940 informeerden de Franse ambassadeur Bargeton en de Britse chargé d'affaires Aveling bij de Belgische Minister van Buitenlandse Zaken Spaak of de Belgen in afwachting van de onvermijdelijke Duitse invasie nu al bereid waren geallieerde troepen op hun grondgebied toe te laten. Volgens de geallieerde diplomaten had de Nederlandse regering de geallieerden laten weten dat zij een Duitse aanval verwachtte. Spaak antwoordde dat hem was gemeld dat er sprake was van een zekere onrust in Nederland, maar niet dat de situatie zeer ernstig was. De Belgische Minister van Buitenlandse Zaken liet na het gesprek met Bargeton en Aveling echter wel gelijk bij de Nederlandse gezant informeren over de mate van de Duitse dreiging. Harinxma thoe Slooten meldde de Belgen na telefonisch overleg met Van Kleffens dat zijn regering inderdaad onge-

rust was, maar hij wilde niet aangeven waarom.⁴⁶⁹

Ook de Verenigde Staten werden in april door de Nederlanders op de hoogte gehouden over de Duitse oorlogsdreiging. Gordon berichtte op 9 april dat het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken vorige week accurate informatie had gekregen over de Duitse invasie van Denemarken en Noorwegen en dat dezelfde bron nu had gemeld dat Duitsland snel tot een offensief in West-Europa zou overgaan. Eén dag later werd de Amerikaanse gezant door de Secretaris-generaal Buitenlandse Zaken Snouck Hurgronje gewaarschuwd dat de Nederlandse regering rekening hield met het feit dat de Duitse inval binnen 24 uur zou kunnen plaatsvinden. Op 13 april stuurde Gordon nog een telegram naar de Amerikaanse Minister van Buitenlandse Zaken Hull met de mededeling: ‘that the Netherlands seemed as close to being invaded as was possible without actual invasion.’⁴⁷⁰ Hij gaf de suggestie dat Roosevelt moest worden ingeschakeld om, zoals bij de alarmeringen van afgelopen november en januari, een officiële boodschap aan Wilhelmina te sturen. Na overleg met Roosevelt gaf Hull op 14 april toestemming aan Gordon om authentiek te vragen bij de Nederlandse Koningin.

Hoewel bij Van Kleffens en het militaire hoofdkwartier na de nacht van 9 op 10 april de spanning wat afnam, beoordeelde de Nederlandse militaire inlichtingendienst de situatie nog altijd als zeer gevaarlijk. Daarbij werd niet uitgesloten dat mogelijk ook de geallieerden een operatie in Nederland zouden willen ondernemen. De gevechten in Scandinavië hadden immers bewezen dat geen van de strijdende partijen veel oog had voor de belangen van de kleine neutrale landen. Volgens een inlichtingenrapport van 10 april zou Duitsland na de verovering van Noorwegen mogelijk Nederland willen bezetten om als basis voor de lucht- en zeeoorlog tegen het Verenigd Koninkrijk te kunnen dienen. Als aanvalsdata werden genoemd 2, 11, 12 en 13 mei:

‘Zonder in beschouwing te treden welke strategische en/of economische waarde de bezetting van Noorwegen voor Duitsland heeft, is het zeker, dat deze coup voor de geallieerden bijzonder onaangenaam is geweest en dat de militaire positie van Engeland in het bijzonder door de Duitse actie is verzwakt. De hierboven bedoelde 2e fase zou tot doel kunnen hebben, om zich na het veilig stellen van het Noorden, van Nederland als basis voor de maritieme- en luchtoperaties tegen Engeland te verzekeren. Of het Derde Rijk hierbij tegelijkertijd tegenover Frankrijk zou willen optreden, kan in het midden worden gelaten. Voor het risico dat men bij een bezetting van Nederland de Franse en Engelsche legers op de flank zou krijgen, zal men zeker niet terugschrikken. Het gevaar blijft bestaan, dat thans Engeland en Frankrijk Duitsland vóór willen zijn en dus het initiatief tot een optreden in Nederland of (en) België willen nemen. Op grond van het voorestaande is de Conclusie I.[nlichtingen] D.[ienst]: Met de mogelijkheid van een optreden tegenover Nederland door één der strijdende partijen op korten termijn moet ernstig rekening worden gehouden.’⁴⁷¹

In de nacht van 13 op 14 april werd dan ook groot alarm geslagen toen vanaf de kust een groot scheepskonvooi werd waargenomen. Naderhand bleek het echter niet om een Britse invasiemacht te gaan maar om geallieerde schepen op weg naar Noorwegen.⁴⁷²

Op 11 april berichtte Sas dat de toestand in Scandinavië zou leiden tot een hergroepering van de Duitse strijdkrachten, in het bijzonder de luchtmacht. Dit had een uitstel van het Duitse offensief op West-Europa tot gevolg, maar er was geen sprake van afstel. Van Voorst Evink gaf op dezelfde dag de informatie van Braun door dat Hitler besloten had tot een aanval op Nederland en België vanaf 20 april.⁴⁷³ Eén dag later schreef Heldring in zijn dagboek dat de toestand zeer onzeker was. Het ontbrak op dit moment aan directe militaire aanwijzingen over een inval, maar de stemming in Duitsland was dof en onbehaaglijk. Bovendien lagen de groot-

ste Duitse troepenmassa's tussen Roermond en de Moezel. Zowel Snoeck Hurgronje als Van Roijen waren dan ook volgens Heldring pessimistisch.⁴⁷⁴ Hoe serieus de Nederlandse regering de oorlogsdreiging nam blijkt ook uit de voorbereidingen die werden getroffen voor de evacuatie van de regering en de Koninklijke familie. Van Kleffens sprak op 12 april met Bland over het lot van de Noorse regering en de Noorse Koninklijke familie na de Duitse inval. Volgens de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken zou Wilhelmina in dergelijke omstandigheden tot het laatst toe standhouden en zou de Nederlandse regering bij haar blijven. De Britse gezant had de boodschap echter goed begrepen en reageerde met het aanbod dat zijn land wilde helpen bij een ontsnapping. Van Kleffens wilde geen regeling vooraf maken, maar liet wel weten dat Vlissingen onbruikbaar was en Hoek van Holland de meest geschikte plaats voor een eventuele evacuatie zou zijn. De Britse Admiraliteit maakte kort daarna kenbaar dat het onmogelijk was om de Nederlandse Koninklijke familie door de lucht naar veilig gebied te brengen, en dat het dus de taak van de *Royal Navy* zou worden om hen te redden.⁴⁷⁵

Na afloop van het aprilalarm deed Van Kleffens ook nu weer zijn best om tegenover de strijdende partijen de Nederlandse militaire en diplomatieke maatregelen te bagatelliseren. Op 13 april 1940 verklaarde hij aan Zech dat de buitenlandse verwachting dat Nederland bereid zou zijn met de geallieerden afspraken te maken over bijstand ingeval van een Duitse aanval volledig ongegrond was. Volgens Van Kleffens kon er niet onderhandeld worden over de integriteit van Nederland.⁴⁷⁶ Tegenover Bland vertelde de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken op 16 april dat er geen reden was voor onmiddellijke zorg over een inval. De Nederlandse regering had alleen maar afgelopen zaterdag een testalarm gehouden. Van Kleffens had echter geen verklaring voor het bericht dat het Duitse gezantschap enkele dagen terug zijn archieven aan het verbranden was geweest. Bland vroeg of de Nederlandse regering serieus het fantastische verhaal geloofde dat het Verenigd Koninkrijk op het punt stond om Nederland aan te vallen. Van Kleffens antwoordde dat dit gerucht volkomen ongefundeerd was.⁴⁷⁷ De Britse gezant was niet onder de indruk van het gesprek met Van Kleffens. De Britten werden goed op de hoogte gehouden door de Nederlandse Marinestaf. Op 17 april schreef Bland aan Londen dat de Britse marine attaché door een officier van de Marinestaf was geïnformeerd over een betrouwbare melding uit Berlijn dat Duitsland nog steeds van plan was om in West-Europa een offensief te starten zodra de strijd om Noorwegen in Duits voordeel zou zijn beslist. Volgens de Britse gezant realiseerde de Nederlandse regering zich dat het moment van een Duitse inval mogelijk niet ver was. De afgelopen week waren in alle rust tal van militaire voorzorgsmaatregelen genomen, zoals het annuleren van militaire verloven, het versterken van grensposten en het verscherpen van de beveiliging in Den Haag. Toch wilden de Nederlanders vasthouden aan hun strikte neutraliteitspolitiek, mede uit angst dat de afspraken met de geallieerden toch zouden uitlekken naar Duitsland.⁴⁷⁸

Ook Diepenriekx rapporteerde op 16 april over de crisissfeer in Nederland. De Britten evacueerden hun landgenoten via Ostende en verschillende gezantschappen vernietigden hun archieven. Ook de meeste Amerikanen vertrokken en in Rotterdam lagen Franse schepen klaar om Franse onderdanen te kunnen meenemen. Volgens de Nederlandse Generale Staf was de situatie aan de Duitse grens rustig maar dat kon snel wijzigen. De Nederlandse strijdkrachten bleven daarom waakzaam.⁴⁷⁹ Alexander Loudon bezocht op 17 april de Amerikaanse Onderminister van Buitenlandse Zaken. Hij vertelde aan Welles dat was afgesproken dat als Koningin Wilhelmina gevangen zou worden genomen alle Nederlandse gezantschappen onder het gezag zouden komen te vallen van de Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. De

Amerikanen zouden op een dergelijk moment, zo hoopte Loudon, ook alle Nederlandse schepen in hun havens laten vasthouden. Welles concludeerde naar aanleiding van het gespek dat de Nederlandse gezant blijkbaar zeer bevreesd was dat een Duitse inval op ieder moment kon plaatsvinden.⁴⁸⁰

Het nieuwe krijgsbeleid

De dreigende Duitse inval plaatste Winkelman onder druk om zijn krijgsplan definitief vast te stellen. Begin april 1940 was het nog steeds onduidelijk hoe de Nederlandse verdediging ten zuiden van de rivieren zou worden gevoerd. Winkelman ging bij zijn krijgsplan ervan uit dat het Nederlandse leger ongeschikt was voor de mobiele oorlogvoering. Hij wilde een geconcentreerde verdediging voeren in één sterke linie. De Nederlandse krijgsmacht moest zich in deze stelling zien te handhaven en, zonder dat het in staat was grootschalige tegenaanvallen uit te voeren, wachten op spoedige hulp van bondgenoten. Consequentie van dit krijgsbeleid was dat Nederland bij een Duitse inval volledig afhankelijk was van de geallieerden. Het probleem was echter dat de geallieerde hulptroepen vanuit het zuiden moesten komen terwijl Winkelman niet van plan was om in Noord-Brabant een hardnekkige verdediging te voeren. Hij geloofde niet dat de Peel-Raamstelling een vijandelijke opmars lang zou kunnen tegenhouden. Naast het feit dat de stellingen door een gebrek aan troepen en diepte in feite een lijnverdediging vormde, vond de OLZ het gat met de Belgische linies de grootste zwakte van de Peel-Raamstelling.⁴⁸¹ In tegenstelling tot Reijnders vond hij de Lichte Divisie zonder artillerie ongeschikt om het gat op de rechtervleugel te dekken: 'wanneer hier de pantsers om de rechtervleugel van de stelling heenkwamen, dan stonden zij alleen tegenover mensen met karabijnen en dat is net of ze met een geweer op een olifant gaan schieten. Dus deze lichte divisie had dit onmogelijk kunnen doen. Zij was geen verdediging daartegen.'⁴⁸² Winkelman was van mening dat medewerking van de Belgen een absolute voorwaarde was om de Peel-Raamstelling als hoofdlinie te kunnen gebruiken: 'wanneer het mogelijk was geweest, dat de Belgen er toe waren gekomen om de verdediging te leggen langs de Zuid-Willemsvaart, dat dit gat dus weg was geweest, dan zou men erover kunnen denken.'⁴⁸³ Als de Belgen echter hun krijgsplan zouden afstemmen met de Nederlanders dan moest de troepenmacht in Noord-Brabant worden versterkt wat ten koste zou gaan van de verdediging van het hart van het land ten noorden van de rivieren.

Eind maart wilde Winkelman de Peel-Raamstelling nog steeds niet definitief afschrijven. De Nederlanders gingen nu zelfs zo ver om de Fransen in te schakelen teneinde de Belgen te bewegen hun ondersteuning aan de linie te geven. De Nederlandse Generale Staf vroeg aan de Franse militair attaché Mascureau of Gamelin kon bemiddelen tussen Nederland en België.⁴⁸⁴ Op 29 maart 1940 bezocht Van Voorst Evekink Den Haag. Op het hoofdkwartier kreeg hij het memorandum van 23 maart in te zien dat naar de gezantschappen in Brussel, Parijs en Londen was gestuurd als instructie over de gewenste geallieerde hulp na de Duitse inval. Tot zijn schrik las hij hierin dat er nog steeds een discrepantie bestond tussen de Nederlandse verwachtingen over de geallieerde hulp en de bijstand die de Fransen daadwerkelijk zouden willen leveren. Door het Nederlandse neutraliteitsbeleid had er immers geen overleg plaats gevonden over een afstemming van de operationele plannen tussen de Nederlandse en Franse legerleiding. Van Voorst Evekink maakte duidelijk aan Winkelman dat de Fransen geen vier divisies over zee naar de Vesting Holland zouden sturen. Bovendien stond in het memorandum dat de Nederlanders, als de Belgen alsnog zouden meewerken, tien dagen zouden standhouden in de Peel-Raamstelling in afwachting van de Franse versterkingen. Volgens de Nederlandse

militair attaché in Parijs waren de Fransen echter helemaal niet van plan de Peel-Raamstelling te ondersteunen. Omdat daarmee de het hele Nederlandse verdedigingsplan op losse schroeven stond, besloot het Nederlandse opperbevel, in strijd met het neutraliteitsbeleid, contact hierover op te nemen met de Fransen. Herman van Voorst tot Voorst gaf Van Voorst Evekink de opdracht om bij het Franse opperbevel te informeren over hun hulpoperatie aan Nederland. Ook moest hij de Fransen zo ver krijgen dat zij druk gaan uitoefenen op de Belgen om hun linies aan te laten sluiten op de Peel-Raamstelling.⁴⁸⁵

Van Voorst Evekink beschikte over zulke goede relaties in de Franse legerleiding dat hij al op 5 april overleg kon voeren met generaal Gamelin. Het verhaal van de Franse opperbevelhebber bevestigde zijn vermoedens. Gamelin verklaarde dat de Belgische legerleiding geen vertrouwen had in de Peel-Raamstelling en dat de Belgen hun verdediging niet zouden aansluiten op deze linie. De Franse opperbevelhebber informeerde hem verder over de geallieerde hulpoperatie. Hierover meldde hij aan Van Voorst Evekink dat de Peel-Raamstelling te ver oostelijk lag om door de Fransen te kunnen worden bereikt. Een nieuwe linie ter hoogte van Tilburg of Breda was volgens Gamelin nodig om de verbinding tussen de geallieerden en de Vesting Holland te kunnen onderhouden.⁴⁸⁶ Dezelfde avond reisde Van Voorst Evekink naar Eindhoven om Winkelman deze belangrijke informatie te kunnen overbrengen. Hij vertelde de OLZ dat de Fransen van plan waren om een leger, bestaande uit zes divisies, naar Nederland te sturen. De voorhoede zou bestaan uit één gemechaniseerde- en twee gemotoriseerde divisies. Drie infanteriedivisies zouden per trein worden getransporteerd, waarvan er één divisie naar Zeeuws-Vlaanderen zou gaan om te voorkomen dat de Belgen dit gebied zouden bezetten. Hoewel er dus een grote Franse troepenmacht na een Duitse inval Nederland te hulp zou komen, maakte Van Voost Evekink ook duidelijk dat de Nederlandse verdediging van de Peel-Raamstelling niet door de Fransen en de Belgen zou worden gesteund.⁴⁸⁷

Voor zijn terugkeer naar Parijs kreeg Van Voorst Evekink op 6 april nog een rondleiding langs de Peel-Raamstelling. De Nederlandse Generale Staf hoopte dat hij hierdoor een goede indruk kreeg van de sterkte van de linie.⁴⁸⁸ Dit was echter een zinloze poging. Op het moment dat Van Voorst Evekink een tour maakte door de Peel-Raamstelling nam Winkelman definitief het besluit om direct na een Duitse inval het IIIe Legerkorps en de Lichte Divisie uit Noord-Brabant naar boven de rivieren terug te trekken. Zonder de hulp van de Belgische en Franse strijdkrachten achtte hij de Peel-Raamstelling als onverdedigbaar. Winkelman wilde niet het IIIe Legerkorps opofferen om een Duitse opmars ten zuiden van de rivieren te vertragen. Als bovendien, zoals hij beweerde, deze grote troepenmacht nodig was voor de verdediging van het hart van het land dan lag het voor de hand het korps al op voorhand naar de Vesting Holland te dirigeren in plaats van deze ingewikkelde manoeuvre onder vijandelijk vuur te laten uitvoeren.⁴⁸⁹ Het beginsel van de gewapende neutraliteit schreef echter voor dat het land zich naar alle kanten toe zou verdedigen. De Nederlandse geloofwaardigheid zou dan ook ernstig in diskrediet worden gebracht als bekend werd dat er vrijwel geen troepen in Noord-Brabant gelegerd waren. Bovendien zou Duitsland juist dan in de verleiding kunnen komen dit deel van het land te bezetten. Het IIIe Legerkorps moest dus zo lang mogelijk achter de Peel-Raamstelling blijven als schijnverdediging ter misleiding van de vijand.⁴⁹⁰ Het verlaten van de Peel-Raamstelling door het IIIe Legerkorps mocht ook alleen bekend worden bij enkele hoge Nederlandse officieren. Dat Winkelman op 6 april de knoop over de verdediging van Noord-Brabant definitief doorhakte was ook mogelijk geworden doordat de staf van het Veldleger, naar aanleiding van zijn aanwijzingen van 30 maart, op 5 april de planning voor de terugtocht van het IIIe Legerkorps gereed had. Dat binnen een week deze manoeuvres al op

papier stonden, staat wel in heel schrill contrast met het feit dat de terugtochtplannen van de Grebbelinie drie maanden na de opdracht van september 1939 nog niet opgesteld waren. Het aprilalarm versnelde de uitvoering van het besluit van Winkelman nog meer. Het bevel werd gegeven om op 7 april de voorbereidingen te voltooien om het IIIe Legerkorps uiterlijk in de eerste nacht na een Duitse inval, maar het gebied ten noorden van de Maas over te kunnen brengen.⁴⁹¹

De Nederlandse legerleiding wilde echter niet de potentiële bondgenoten misleiden over de aard van de verdediging van Noord-Brabant. Het nieuwe krijgsplan van Winkelman kwam dan ook niet als een verrassing voor de geallieerden en de Belgen. De Franse militaire inlichtingendienst rapporteerde op 9 april 1940 dat er geen tweede Nederlandse linie in de omgeving van Breda, Tilburg of Den Bosch zou worden ingericht. De Nederlandse defensie concentreerde zich in Noord-Brabant achter de Maas en de Peel-Raamstelling. Deze laatste linie sloot echter niet aan op de Belgische verdediging en de Nederlanders beschikten volgens het *Deuxième Bureau* niet over de militaire middelen om dit op te lossen.⁴⁹² Op 11 april 1940 lichtte Van Voorst Evekink zowel de Belgische militair attaché in Parijs als Gamelin in over het besluit dat zijn land het grootste deel van zijn troepen zou terugtrekken boven de rivieren. Aan Gamelin vertelde hij dat de Nederlanders tot hun spijt de Peel-Raamstelling, die in staat werd geacht de vijand tien dagen tegen te houden, op moesten geven. Dit had grote gevolgen voor de hele verdediging van Noord-Brabant want volgens de Nederlandse militair attaché was het door de terreingesteldheid onmogelijk om ten westen van de Peel een sterke verdediging te voeren:

'la position offrira un tel danger, qu'il se voit obligé, à son très regret, de renoncer à son projet initial qui était de défendre opiniâtement ladite ligne par un force armée d'environ 60 bataillons qui serait en mesure de tenir pendant 10 jours environ, en attendant l'arrivée de secours alliés.....Il est à noter que le reste de la province du Brabant septentrional – c'est-à-dire la partie à l'ouest de la ligne du <Peel> - n'offre au point de vue du terrain, aucun avantage pour une défense sérieuse.'⁴⁹³

Van Voorst Evekink meldde verder dat het krijgsplan van Winkelman om hardnekkig stand te houden in de Grebbelinie afhankelijk was van geallieerde hulp. Zijn land verzocht de geallieerden daarom om na een Duitse inval een Frans legerkorps bestaande uit vier divisies naar Hoek van Holland te sturen en een Britse divisie naar Zeeland. Van Voorst Evekink liet wel weten dat, volgens de geheime instructie van 23 maart, het Nederlandse opperbevel van plan was om troepen naar het zuiden te sturen als de geallieerden met sterke eenheden in Noord-Brabant zouden arriveren.⁴⁹⁴ Deze laatste toezegging was gezien het krijgsplan van Winkelman volstrekt niet waar te maken. De contacten tussen de Fransen en de Nederlanders verliepen in goede sfeer. De Franse legerleiding was tevreden over het feit dat de Nederlanders nu eindelijk tot overleg bereid bleken. De Nederlanders wisten zich van hun kant nu in ieder geval verzekerd van Franse hulp. Op 15 april berichtte GS III dat van een betrouwbare Franse bron was vernomen dat de Franse troepen door België zouden trekken als Nederland werd aangevallen, zelfs in het geval dat de Belgen hiervoor geen toestemming zouden geven.⁴⁹⁵

De gesprekken tussen de Nederlandse en Belgische legerleiding, die via de militaire attachés liepen, werd daarentegen steeds grimmiger van toon. Van Overstraeten gaf op 3 april 1940 instructies aan Diepenrijckx voor zijn overleg met de Nederlandse chef van de Landmachtstaf. Hierin stond dat vermindering van de troepen in de Peel-Raamstelling de kans op een Duitse

inval en een snelle doorbraak alleen maar groter zouden maken. De Belgische generaal vroeg zich af hoe Nederland nog om geallieerde militaire bijstand kon vragen terwijl het tegelijkertijd zijn eigen strijdkrachten terugtrok op de Vesting Holland. Diepenrijckx kreeg opdracht voor de laatste maal aan te dringen op een linie bij Tilburg. De Belgen waren dan bereid om drie divisies ten noorden van het Albertkanaal te stationeren om hun verdediging aan te sluiten op deze nieuwe stelling. De Belgen waren echter niet van plan zich te laten intimideren door het Nederlandse dreigement om het deel van hun land ten zuiden van de rivieren op te geven als de Belgen de Peel-Raamstelling niet zouden steunen. Diepenrijckx moest volgens Van Overstraeten maar verklaren dat het voor België helemaal geen probleem zou zijn als de Nederlanders Noord-Brabant niet zou verdedigen. De Belgische hoofdlinie langs het Albertkanaal bestreek immers de gehele noordgrens met Nederland.⁴⁹⁶ Het bezoek van de Belgische militair attaché op 6 april aan Herman Van Voorst tot Voorst was geen succes. De Nederlandse chef-staf maakte de Belgen het verwijt dat zij Nederland in de steek lieten door hun verdedigingslinies niet te laten aansluiten op de Peel-Raamstelling. Ook Van Kleffens beklaagde zich tegenover De Vitrolles op 11 april in bittere termen over het gebrek aan vertrouwen van de Belgische regering in Nederland. Diepenrijckx berichtte aan Van Overstraeten dat er geen beweging meer in de standpunten van beide landen te krijgen was. Hij had bovendien de indruk dat de Nederlandse wil om verzet bieden in Noord-Brabant aan het verdwijnen was. De Nederlanders zouden liever hier een slag willen vermijden en in de Vesting Holland willen wachten op geallieerde hulp. Voor dit nieuwe kriegsbeleid hield de Belgische militair attaché in het bijzonder Dijkhoorn verantwoordelijk. Tijdens het aprilalarm werd Diepenrijckx formeel door de Nederlandse Generale Staf in kennis gesteld dat het IIIe Legerkorps het bevel had gekregen zich voor te bereiden om zich naar het gebied ten noorden van de Maas te begeven. Van de Plassche vertelde hem dat 37 van de 52 aanwezige bataljons na de start van een Duits offensief uit Noord-Brabant zouden worden teruggetrokken. Toch bleven de Nederlanders nog een opening naar de Belgen bieden om tot een overeenstemming te komen over de afstemming van de verdedigingsplannen van beide landen. Via Diepenrijckx werd Van Overstraeten zelf uitgenodigd om in het geheim de Peel-Raamstelling te komen bezoeken. De tour die gepland stond op 8 mei werd echter één dag van te voren afgezegd omdat door een dreigende Duitse inval opnieuw een alarmtoestand was uitgeroepen.⁴⁹⁷

De Nederlandse legerleiding bleef dus tot op het laatst toe hoop houden op een overeenstemming met de Belgen over de Peel-Raamstelling. Het veelvuldige militaire overleg met België dat gedurende de mobilisatieperiode werd gevoerd leidde echter tot niets. Beide landen waren hiervoor verantwoordelijk. De Nederlandse Generale Staf bleef star vasthouden aan de Peel-Raamstelling, waarbij alle voorgestelde alternatieve linies werden genegeerd. De Nederlandse onderhandelingspositie met België werd ook danig verzwakt door het optreden van de Nederlandse Minister van Defensie Dijkhoorn. Hij ondermijnde het kriegsbeleid van zowel Reijnders als Winkelman door tegen Diepenrijckx zijn gebrek aan vertrouwen uit te spreken in de Peel-Raamstelling en door te verklaren zelf voorstander te zijn van een linie in Noord-Brabant meer naar het westen. Het verwijt van Van Overstraeten dat de Nederlanders een strategie van het isolement hanteerden gold echter in zekere mate ook voor de Belgen zelf. Het land wilde zijn lot niet verbinden aan het zwakke Nederland. In de Belgische regering bestond zelfs geen overeenstemming of het land Nederland bij een Duitse aanval wilde helpen door de geallieerde hulptroepen doorgang te verlenen. Feitelijk hielden beide landen nadrukkelijk de mogelijkheid open om neutraal te blijven als de ander zou worden aangevallen.

Naar aanleiding van het aprilalarm hergroepeerde Winkelman zijn strijdkrachten door de twee

verdedigingslijnen te versterken en zijn troepen nog meer in het hart van het land te concentreren. Op 12 april gaf hij het bevel om twee bataljons uit het noorden van Nederland en vier bataljons van het Oostfront van de Vesting Holland naar de Betuwe over te brengen. Bovendien moest het Oostfront van de Vesting Holland twee regimenten artillerie aan de Grebbelinie en zes infanteriebataljons en twee regimenten artillerie aan het Zuidfront van de Vesting Holland afstaan. Hierdoor was de verdediging van het Oostfront vrijwel ontmanteld. De versterking van het Zuidfront betekende dat de zuidflank van de Grebbelinie ook na het doorbreken van de Peel-Raamstelling nog werd gedekt. Daarnaast nam de legerleiding tal van maatregelen tegen een mogelijke parachutistenaanval. GS III was door de KLM piloot Van Dijk uitgebreid geïnformeerd over de Duitse verrassingsaanval van luchtlandingstroepen op het vliegveld van Oslo op 9 april 1940. De Nederlandse vliegvelden in de Vesting Holland kregen daarom meer beveiliging door pantserwagens en infanterie. Ook werden voorbereidingen getroffen om snel de wegen en stranden rondom Den Haag te versperren met autowrakken, karren en rioolbuizen. Op 23 april werd bovendien het 1e Regiment Huzarenmotorrijders onttrokken aan de Lichte Divisie en als mobiele reserve in de buurt van Wassenaar gestationeerd. Deze maatregelen tegen parachutisten wierpen tijdens de meidagen van 1940 hun nut af.⁴⁹⁸ Op 19 april 1940 werd ook eindelijk de staat van beleg afgekondigd voor het gehele land. Toen dit werd bekendgemaakt maande Minister-President De Geer het Nederlandse volk: ‘kalm temidden van de woeste baren te blijven.....dat geen enkele oorlogvoerende mogenschap vrees behoeft te koesteren, over ons grondgebied onverhoeds te worden aangevallen. Wie ons land binnenkomt om van den achterliggenden vijand te bestoken, zal zich den weg op de meest drastische wijze zien versperd.’⁴⁹⁹

Conclusie

Begin april 1940 vond het derde grote alarm in de mobilisatieperiode plaats. Aanleiding hiervoor was de Duitse inval in Denemarken en Noorwegen op 9 april en de inlichting van Sas dat een Duits offensief op West-Europa enkele dagen later van start zou gaan. Omdat de Nederlandse militair attaché de Duitse aanval op Scandinavië juist had voorspeld werd er nu nog meer geloof gehecht aan zijn waarschuwing. Opnieuw nam de Nederlandse legerleiding geen risico en werden de Nederlandse troepen in paraatheid gebracht. Naar aanleiding van het aprilalarm werden de contacten via de militaire attachés met de Belgen, de Fransen en de Britten over de mogelijke toekomstige bondgenootschappelijke oorlogvoering geïntensiveerd. Winkelman koos echter wel voor een geïsoleerd kriegsbeleid door te besluiten om de Peel-Raamstelling na een Duitse inval onmiddellijk te ontruimen.

Het mei-alarm

Ondanks het feit dat Duitsland in april zijn aandacht richtte op Noorwegen, bleef volgens de Nederlandse militaire inlichtingendienst de Duitse dreiging aan de Nederlandse grens groot. Omstreeks 20 april had GS III ten noorden van de lijn Emmerich- Münster ongeveer 23 divisies, waaronder twee pantserbrigades, waargenomen. Het feit dat het aantal Duitse troepen aan de noordgrens met Nederland de laatste weken was toegenomen, maakte duidelijk dat een mogelijke Duitse inval niet langer gericht zou worden op het bezetten van alleen de zuidelijke provincies. In het gebied tussen Emmerich- Münster en Aken-Bonn lagen nog eens 33 Duitse divisies, waaronder vier pantser-, twee gemotoriseerde divisies, één cavaleriedivisie en twee pantserbrigades. Ook werd de aanwezigheid van veel SS troepen, artillerie en rijnkaken

gemeld. De Duitse troepen van deze grote troepenmacht verkeerden bovendien doorlopend in een verhoogde staat van paraatheid. De Nederlandse militaire inlichtingendienst rapporteerde dan ook dat er geen sprake kon zijn van gerustheid en dat de beslissing van Hitler voor de inval op Nederland en België op het meest onverwachte moment zou kunnen vallen: 'Hoewel er schijnbaar eenige ontspanning is ingetreden, kan er geen sprake zijn van gerustheid. De opstelling der Duitse troepen is zoodanig, dat op elk gewild oogenblik overgegaan kan worden tot een aanval naar het Westen, waarbij de rechtervleugel - Noord van de rivieren gedekt door Duitse troepen- zijn opmarsch zou kunnen kiezen door Noord-Brabant.'⁵⁰⁰

Vanuit Parijs en Berlijn bereikten door de tussenkomst van de militaire attachés eind april opnieuw waarchuwingen over een Duitse inval. De Franse militaire inlichtingendienst meldde aan de Nederlanders dat de Duitsers agressieve intenties zouden hebben tegen hun land. De aanwezigheid van Duitse gemotoriseerde- en cavalerie eenheden ten noorden van de Rijn zou daarbij kunnen duiden op een aanval op Nederlandse noordelijke provincies en de Waddeneilanden.⁵⁰¹ Sas schreef 20 april dat volgens zijn relatie er nog geen Duits offensief in West-Europa zou plaatsvinden zolang de strijd in Scandinavië nog niet beslist was. Vijf dagen later vertrouwde zijn informant hem echter toe dat Hitler per brief aan Mussolini had laten weten dat hij aan het Westfront spoedig tot de aanval zou overgaan. Hoewel volgens Oster het bevel nog niet was gegeven noemde Sas als mogelijke aanvalsdatum 1 mei. Op 27 april wees de Nederlandse militair attaché uit Berlijn opnieuw op de mogelijkheid voor een Duitse inval in het midden van de volgende week. De situatie wisselde echter volgens Sas van uur tot uur en een verschuiving van de aanvalsdatum was niet uit te sluiten. Hij wees er echter met klem op dat een nieuw uitstel geen afstel betekende en dat het plan voor een Duits offensief op West-Europa niet van de baan was.⁵⁰²

Onder druk van een dreigende Duitse inval deden de geallieerden begin mei andermaal pogingen om, in weerwil van het neutraliteitsbeleid, de Nederlanders tot militaire samenwerking te bewegen. Zo vroeg Bland in een gesprek met Van Kleffens op 3 mei 1940 hoe de Nederlanders zouden reageren op een beperkte Duitse aanval op bijvoorbeeld alleen het Noorden van hun land of op alleen Limburg als doormarsgebied tegen België. Van Kleffens wilde hierover weinig loslaten maar gaf wel te kennen dat de situatie aan de Duits-Nederlandse grens hem niet geruststelde. Hij informeerde op zijn beurt naar de Britse reactie op een Duitse opmars door Limburg. Bland vertelde dat zijn land België te hulp zou komen maar hij kon niet aangeven met hoeveel troepen. Van Kleffens antwoordde minzaam dat het debacle in Noorwegen het vertrouwen in de hulp die het Verenigd Koninkrijk kon bieden aan kleine landen ondermijnd had. Ondanks het feit dat de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken zich op de vlakte hield, rapporteerde Bland aan Londen dat de Nederlanders ook bij een Duitse inval van een gedeelte van hun land de hulp van de geallieerden mogelijk zouden inroepen.⁵⁰³ De Franse gezant De Vitrolles benaderde op 4 mei Van Kleffens met het verzoek om een gesprek tussen de Franse militair attaché en de Nederlandse militaire autoriteiten te arrangeren. De Fransen hadden dringend behoefte aan informatie over onder andere de vraag waar de Franse vliegtuigen in Nederland zouden kunnen landen na een Duitse inval. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken wees echter ieder militair overleg van de hand: 'Notre attitude constante, qui est inflexible, s'y oppose. Nous ne nous engagerons jamais dans la voie des pourparlers préalables d'ordre militaire, avec quelque puissance belligérante que ce soit.'⁵⁰⁴

Aan het begin van de maand mei liep de spanning weer snel op. Evenals in januari was nu weer een bron uit Rome aanleiding voor een nieuw alarm. De pauselijke internuntius in Den

Haag, Giobbe, vertelde aan Van Kleffens op 4 mei 1940 dat het Vaticaan een Duitse aanval op Nederland binnen enkele dagen verwachtte. Hoewel hij de betrouwbaarheid van deze informatie hoog aansloeg, vroeg de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken aan Sas of hij dit bericht kon bevestigen. De Nederlandse militair attaché in Berlijn berichtte een dag later dat hij van zijn relatie op 3 mei had gehoord dat de Duitse inval vóór 15 mei zou plaatsvinden. Sas liet nog weten dat er geen twijfel mogelijk was en dat hij volkomen voor deze inlichting in kon staan. Op 6 mei kon hij een nog concretere waarschuwing geven. De Duitse aanval was gepland op 8 mei en zou waarschijnlijk worden voorafgegaan door een ultimatum. Vanuit het Nederlandse gezantschap in Berlijn kwamen nog meer verontrustende berichten. Op 5 mei werd gemeld dat de Japanse marine attaché zou hebben verteld dat een spoedig Duits offensief in West-Europa hoogst waarschijnlijk was. Twee dagen later werd op het Nederlandse gezantschap een visum aangevraagd voor de Duitse diplomaat Kiewitz. Veel wees erop dat zijn reis naar Nederland verband hield met het verwachte Duitse ultimatum.⁵⁰⁵ De Nederlandse militaire inlichtingendienst kreeg van tal van kanten waarschuwingen maar was nu extra alert. Zo kwam er begin mei een bericht van een vrouw wier schoonzus met een hoge Duitse officier was getrouwd. De Duitser was het deel van zijn vermogen dat in Nederland was belegd nu snel aan het verkopen. GS III schatte op 4 mei het aantal Duitse divisies aan de Nederlandse grens op 55. Ten noorden van de lijn Kleef-Münster waren zeventien Duitse divisies geteld, waaronder één pantser- en één gemotoriseerde divisie. Tussen Kleef en de lijn Aken-Bonn waren volgens de Nederlandse militaire inlichtingendienst 38 divisies gestationeerd, waaronder drie pantser-, drie gemotoriseerde- en één lichte divisie(s). Zelfs als de Duitse divisies die tegenover Zuid-Limburg lagen en waarschijnlijk bestemd waren voor de inzet tegen België buiten beschouwing zouden worden gelaten, dan bezaten de Duitsers aan dit front bijna twee keer zoveel divisies als de Nederlanders. Het hoofd van GS IIIa, afdeling inlichtingen buitenland, Van de Plassche verklaarde tegen zijn medewerker Somer dat hij, naar aanleiding van de inlichtingen van Sas, ervan overtuigd was dat Nederland binnen enkele dagen in oorlog zou zijn. Op 7 mei liet GS III dan ook een krachtige waarschuwing uitgaan voor een groot Duits offensief op West-Europa, waarbij ook Nederland zou worden betrokken. De Duitse aanval zou ieder moment kunnen losbarsten of, afhankelijk van het weer, na enkele dagen.⁵⁰⁶

Een dergelijke scherpe waarschuwing kon door de Nederlandse regering niet worden genegeerd. Dijkhoorn liet op 7 mei alle militaire verloven onmiddellijk intrekken. Ook de luchtverdediging werd in de hoogste staat van paraatheid gebracht. De luchtafweer en de bewakingstroepen op de vliegvelden kregen de opdracht om in de nacht van 7 op 8 mei van 3.15 tot 8.00 uur hun stellingen te bezetten en de vliegtuigen moesten één uur voor zonsopgang gevechtsgereed zijn. Ook voor de troepen aan de oostgrens met Duitsland en in de Peel-Raamstelling werd de hoogste graad van paraatheid gelast. Omdat de dreiging volgens Winkelman zo duidelijk uit het Oosten kwam was het dwaasheid om ook de troepen aan de Nederlandse west- en zuidgrens te alarmeren. De bevelhebbers van het IIIe Legerkorps en de Lichte Divisie kregen bevel hun eenheden gereed te maken voor een tijdige afmars. Diverse bruggen werden ondermijnd, maar de Moerdijkbrug niet omdat hierover de Lichte Divisie zich zou terugtrekken naar de Vesting Holland.⁵⁰⁷

Ook Nederlandse diplomatieke posten en Nederlandse autoriteiten in de overzeese koloniën werden weer gewaarschuwd voor een Duitse inval. Van Kleffens had al op 3 mei 1940 de opdracht aan de gezant in Londen gegeven om na een Duitse aanval een telegram met instructies te sturen naar alle diplomatieke en consulaire posten. Op 7 mei lichtte hij het gezantschap

in Washington in hoe te handelen met de financiën ingeval een Duitse invasie. Ook de Nederlandse marine attaché in Londen, De Booy, kreeg op die dag het bericht van Sas dat de Duitse aanval op 8 mei zou plaats vinden, maar dat door het weer uitstel van enkele dagen ook mogelijk zou zijn.⁵⁰⁸ Batavia ontving op 8 mei de waarschuwing voor een aanstaande Duitse aanval. Het was voor schout-bij-nacht Helfrich, commandant Zeemacht in Nederlands-Indië, voldoende aanleiding om een inspectiereis te onderbreken. Van Kleffens meldde aan Heldring op 7 mei dat er ongunstige berichten uit Duitsland waren ontvangen. Hoewel de Nederlandse Generale Staf de juistheid van de berichten niet scheen te geloven waren er toch talloze maatregelen genomen door de Nederlandse regering. Volgens de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken was het immers beter te voorzichtig dan onvoorzichtig te zijn. Van Vredenburg, souschef van de afdeling Politieke Zaken op het Ministerie van Buitenlandse Zaken, stuurde, net zoals bij de vorige alarmeringen, op 6 mei zijn vrouw en kinderen naar een veilig oord, in dit geval Zwitserland.⁵⁰⁹

Wilhelmina volgde met grote belangstelling en zorg de internationale ontwikkelingen. De Koningin had toegang tot de meeste inlichtingenrapportages en liet zich ook regelmatig persoonlijk informeren. Op 25 april had zij een brief aan Leopold III geschreven over de noodzaak van goede samenwerking tussen beide landen gezien de Duitse dreiging: 'Daar wij den laatsten tijd onze indrukken zoo openhartig uitwisselen, wil ik u niet nalaten U mede te deelen dat de inlichtingen waarover ik beschik mij nog steeds de grootste waakzaamheid voor mijn land te betrachten. Ik zie geen nieuwe aanleiding tot ongerustheid voor beide landen, maar die van het voor-laatste week-end zou ik onveranderd willen noemen, ondanks de lichte ontspanning di[e] daarna is ingetreden.'⁵¹⁰ Op 7 of 8 mei riep Wilhelmina luitenant-generaal Fabius, hoofd van de militaire inlichtingendienst, bij zich omdat zij zich zeer ongerust maakte over de oorlogsdreiging. Na de waarschuwing van GS III op 7 mei liet de Koningin Juliana en Bernhard en de kleinkinderen van Soestdijk overkomen naar Huize ten Bosch in Den Haag omdat het daar veiliger zou zijn. Ook berichtte Wilhelmina die dag aan de Amerikaanse gezant Gordon, dat als zij niet in staat zou zijn om met President Roosevelt te communiceren, om aan een verzoek van Juliana of Bernhard om een Amerikaans oorlogsschip te sturen voor de evacuatie van de Koninklijke familie eenzelfde waarde toe te kennen als van haarzelf.⁵¹¹

Ook nu werd de informatie van Sas over een Duitse aanval niet geheim gehouden voor andere landen. Op 7 mei stuurde het Britse gezantschap in Den Haag een telegram aan Londen dat de Nederlanders het Duitse offensief tegen West-Europa de volgende morgen of binnen enkele dagen verwachtten. De informatie was belangrijk genoeg om de volgende dag te worden in besproken het *War Cabinet*. De geallieerden vroegen zich echter af of er geen sprake was van een Duitse afleidingsmanoeuvre. De Fransen hadden een gerucht opgevangen over een Duitse aanval op Hongarije. Cadogan, de Britse Onderminister van Buitenlandse Zaken, schreef in zijn dagboek op 7 mei: 'Dutch have made up their minds Germany will invaded them tomorrow morning. Must go to bed early!'⁵¹² Op 8 mei werd de Britse marine attaché Dickens door de Nederlandse Marinestaf op de hoogte gebracht over het feit dat de Duitse inval de volgende dag of bij slecht weer binnen enkele dagen zou plaatsvinden. Hem werd ook verteld dat de informatie afkomstig was uit Vaticaanstad en van dezelfde bron uit Berlijn die begin april de aanval op Scandinavië juist had voorspeld. Aan te nemen is dat Dickens werd ingelicht door Moolenburgh, die hiermee zijn belofte om de Britten twee dagen van te voren te waarschuwen voor de start van een Duits offensief inlost.⁵¹³ Ook de Franse militaire inlichtingendienst wist te melden dat de Nederlandse regering op 5 mei was gealarmeerd over een Duitse aanval bij goed weer op 8 mei of enkele dagen later. Deze inlichtingen waren afkomstig van een

belangrijke informant die ook al de aanval op Denemarken had voorspeld.⁵¹⁴ In Brussel berichtte Harinxma thoe Slooten op 7 mei aan de Belgische regering dat volgens het Nederlandse gezantschap in Berlijn de Duitse aanval binnen enkele dagen te verwachten was, mogelijk al de volgende dag. Ook Diepenrijckx werd die dag geïnformeerd over de waarschuwing van Sas voor een Duitse inval op 8 mei. De Belgische militair attaché rapporteerde de volgende dag dat de Nederlanders militaire maatregelen, zoals het intrekken van verloven en het instellen van bewaking van de ministeries, hadden genomen naar aanleiding van informatie uit Berlijn.⁵¹⁵ Van Kleffens meldde zelfs op 6 mei aan de Duitse gezant Zech dat de berichten uit Duitsland weer zeer dreigend klonken. De volgende dag maakte Snouck van Hurgronje tegenover Zech geen geheim van het feit dat zijn land militaire maatregelen had genomen nadat betrouwbare berichten uit Duitsland waren ontvangen over een op handen zijnde aanval.⁵¹⁶

De Verenigde Staten werden opnieuw door de Nederlanders op de hoogte gebracht van het alarm. Gordon berichtte op 7 mei aan zijn Minister van Buitenlandse Zaken Hull dat het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken op basis van inlichtingen uit Berlijn en andere Europese hoofdsteden een Duitse aanval verwachtte binnen 24 tot 48 uur. De Amerikaanse gezant schreef erbij dat deze informatie strikt vertrouwelijk was en niet aan andere diplomatieke vertegenwoordigers in Den Haag was verstrekt. Dit laatste was pertinent onwaar, maar misschien wilden de Nederlanders de Amerikanen het gevoel geven een bevoorrechte positie in te nemen. Dezelfde avond vertelde Snouck Hurgronje op een diner aan de Amerikaanse schrijfster Clare Boothe dat de Duitse troepenbewegingen een sterke aanwijzing vormden voor een aanstaande invasie. Ook was een waarschuwing ontvangen van dezelfde bron die vijf dagen van te voren Den Haag had ingelicht over de Duitse inval van Noorwegen. De Nederlandse Secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken pochte tegenover de Amerikaanse militair attaché Colbern waren de Nederlanders nu minder openhartig. GS III vertelde hem dat het intrekken van de militaire verloven op 7 mei het gevolg was geweest van politieke ontwikkelingen en niet een reactie was op een mogelijke Duitse inval.⁵¹⁷ Bij de Amerikanen bleek de vertrouwelijke informatie echter niet in veilige handen. Van Kleffens reageerde woedend toen hij hoorde dat Hull op 8 mei tijdens een persconferentie openbaarde dat diplomatieke rapporten van zijn gezantschap in Den Haag een verhoogde spanning tussen Nederland en Duitsland hadden gemeld. Dit bericht werd vervolgens door *Associated Press* over de wereld verspreid. De Duitsers reageerden onmiddellijk en verklaarden dat de geruchten in de Amerikaanse pers afkomstig zouden zijn van het Britse Ministerie van Voorlichting. Van Kleffens eiste van Hull om een rectificatie in de ochtendbladen van 9 mei waaraan de Amerikanen schoorvoetend voldeden.⁵¹⁸

9 mei

Toen de Duitse aanval op 8 mei uitbleef trad weer enige ontspanning in. In de loop van 9 mei stond Winkelman met het oog op de komende Pinksterdagen toe dat bepaalde buitengewone verloven, bijvoorbeeld bij ernstige ziekte of bij het overlijden van een bloedverwant, weer konden worden verleend. Enige versoepeling van de paraatheid van de Nederlandse krijgsmacht was bovendien ook wel nodig. Verschillende troepen bij de vliegvelden en aan de grens waren al vanaf 7 mei in hun stellingen gelegerd en de voortdurende alarmtoestand zou tot afmatting kunnen leiden.⁵¹⁹

De ontspanning op 9 mei was echter maar van korte duur. Kort na het middaguur ontving Den

Oster, informant van de Nederlandse militair attaché Sas.
 (Foto: Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor
 Oorlogsdocumentatie)

Haag opnieuw een waarschuwing van Sas. Zijn relatie had bericht dat Hitler de start van het offensief had vastgesteld op 10 mei. Het bevel zou nog kunnen worden herroepen, maar niet later dan 21.00 uur die avond.⁵²⁰ In de loop van de namiddag had GS III ook onrustige en ongewone activiteiten aan de grens met Duitsland waargenomen, zoals motorgeronk en berichten dat de Duitsers hun eigen versperringen aan het opruimen waren. De militaire inlichtingendienst had bovendien die dag een telegram uit Amsterdam, gericht aan een Amerikaans blad, onderschept met daarin het mysterieuze bericht: ‘Wise Willies whispering bewitching hour Friday dawn.’⁵²¹ Winkelman sloot niet uit dat dit een gecodeerde boodschap over een Duitse aanval betrof. In de namiddag vroeg GS III aan Van Voorst Evekink om bij het *Deuxième Bureau* te informeren wat de Franse inschatting van de situatie was. Enkele uren later antwoordde de Nederlandse militair attaché uit Parijs dat naar mening van Gamelin de Duitsers niet zouden aanvallen vóór het najaar van 1940. Ook de Nederlandse adjunct militair attaché Doorman belde kort na 18.00 uur met de Belgische Generale Staf met de mededeling dat hij uit Den Haag had gehoord dat de Duitse troepen aan de Nederlandse grens marsklaar stonden. Hij vroeg de Belgen naar hun inlichtingen over de Duitse dreiging.⁵²² De Nederlandse gezant in België, Harinxma thoe Slooten, berichtte rond 20.30 uur aan Van Zuylen, directeur-generaal van de afdeling politieke zaken van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat de Duitse troepen langs de hele grens onrustig waren. De Nederlandse Generale Staf waarschuwde dan ook dat de Duitsers mogelijk voorbereidingen aan het treffen waren voor een offensief tussen Aken en de provincie Overijssel. De Nederlandse troepen waren volgens Harinxma thoe Slooten in ieder geval paraat. Naar aanleiding van de verontrustende berichten aan de grens werden verschillende Nederlandse eenheden opnieuw gealarmeerd. Vice-admiraal Furstner had om 18.00 uur voor alle marine onderdelen in het kustgebied de eerste graad van paraatheid ingelast. Het Nederlandse hoofdkwartier zond om 20.45 uur een telex uit naar onder andere de territoriale bevelhebbers en de commandanten van het Veldleger, de Luchtverdediging en de Vesting Holland met de oproep op hun hoede te zijn.⁵²³

Tegelijkertijd had in Berlijn Sas in de avond van 9 mei zijn laatste ontmoeting met zijn informant Oster. De Duitser was in een bedrukte stemming en vertelde dat de start van het offensief de volgende dag nu definitief was. Oster fluisterde Sas bij het weggaan nog toe om de Maasbruggen voor hem op te blazen. De militair attaché wilde na dit alarmerende nieuws geen seconde verliezen en besloot het bericht over de open telefoonlijn naar Den Haag door te geven. Pas na 20 minuten, even voor 21.00 uur kwam zijn gesprek naar het Ministerie van Oorlog door. Tegen Post Uiterweer, de marine adjudant van de Minister van Defensie, zei hij: ‘morgenvroeg, bij het aanbreken van de dag! Hou je taai!’⁵²⁴ Naderhand is er veel nadruk gelegd op het feit dat enkele leden van de Generale Staf en de militaire inlichtingendienst minder waarde gehecht zouden hebben aan het alarm van Sas op 9 mei.

Klassiek in dit verband is het verhaal dat na het bericht van Sas overste Van de Plassche werd weggeroepen bij zijn diner met de Franse toegevoegd militair attaché kapitein Trutat. Hij had zwaar gegeten en gedronken en was duidelijk geïrriteerd door deze onverwachte onderbreking van zijn genoeglijke avond in het Haagse restaurant Trocadero. Van de Plassche twijfelende sterk aan het verhaal van Sas en besloot rond 22.30 uur nogmaals met de attaché te bellen. Hij informeerde over een open telefoonlijn: ‘Ik heb zulke slechte berichten van je over de operatie van je vrouw. Wat is dat beroerd. Heb je nu wel alle dokters gezien?’ Sas antwoordde woedend: ‘Ja, ik begrijp niet dat je me onder deze omstandigheden nog lastig valt. Je weet het nu. De operatie, daar is nu niets meer aan te doen. Ik heb alle dokters gezien. Morgenvroeg, bij het aanbreken van de dag vindt het plaats.’⁵²⁵ Tegenover zijn ondergeschikten van GS III zou Van de Plassche hierop hebben verklaard dat ze in Berlijn gek waren geworden en dat hij niets van de waarschuwing van Sas geloofde. Hij ging lekker een biertje drinken en wenste niet meer gestoord te worden. De Duitsers zouden toch niet komen. In geen enkel boek over deze zaak wordt echter gemeld dat Van de Plassche waarschijnlijk terugkeerde naar kapitein Trutat. Naast toegevoegd militair attaché was Trutat ook de inlichtingenofficier van het Franse gezantschap in Den Haag. Op enig moment in de avond van 9 mei werd hij door een officier van de Nederlandse Generale Staf geïnformeerd over de waarschuwing van Sas. Ondanks het late tijdstip en het feit dat de medewerkers op zijn gezantschap geloofden dat de aanval zou worden uitgesteld, nam Trutat tegen 24.00 uur aarzelend contact op met Parijs om deze inlichting door te geven. Kolonel Rivet, hoofd van de *Service des Renseignements* van de Franse militaire inlichtingendienst en verantwoordelijk voor alle agenten in het buitenland, schreef na de oorlog dat het bericht op 9 mei 1940 over de Duitse aanval wat afkomstig was van de Nederlandse Generale Staf nog in dezelfde nacht was doorgegeven aan het Franse hoofdkwartier. Het ligt zeer voor de hand om aan te nemen dat Van de Plassche de officier van de Generale Staf is geweest die de Fransen in de avond van 9 mei op de hoogte heeft gesteld van de waarschuwing van Sas. Het bewijst dat hij het alarm wel degelijk serieus nam.⁵²⁶

In feite werden direct na het eerste telefoontje van Sas de Ministers Dijkhoorn, Van Kleffens en de opperbevelhebber Winkelman gealarmeerd. Zo had Post Uiterweer onmiddellijk kapitein Kruls, de landmacht adjudant van de Minister van Defensie, gesommeerd naar het ministerie te komen. Dijkhoorn zelf was al om 21.15 uur op de hoogte gebracht van de waarschuwing van Sas. Van Kleffens werd om 21.30 uur door het Ministerie van Defensie ingelicht. Tussen 22.00-23.00 uur arriveerden Snouck Hurgronje, Van Roijen, Dijkhoorn en de directeur van het Kabinet van de Koningin Tets van Goudriaan voor spoedoverleg bij het huis van de Minister van Buitenlandse Zaken. De Geer wilde echter niet komen omdat hij hard werkte aan een wetsonderwerp.⁵²⁷ Het feit dat de Minister-President niet aan het overleg deelnam kan worden uitgelegd als een gebrek aan betrokkenheid, maar moet meer gezien worden als een

bewijs dat hij het buitenlands en defensiebeleid bij voorkeur overliet aan zijn vakministers. Tegelijkertijd kwam rond 22.00 uur de OLZ en zijn staf op het Algemeen Hoofdkwartier bijeen. Winkelman besloot vergaande militaire maatregelen te nemen. Zo kreeg de marine de opdracht de havens af te sluiten en de luchtmacht om voorbereidingen te treffen voor het onklaar maken van de vliegvelden. Om 22.30 uur werd hij door Dijkhoorn gemachtigd om vernielingen uit te voeren ten oosten van de Maas en IJssel. Winkelman gaf een soortgelijk bevel aan de commandant van het IIIe Legerkorps voor het gebied tussen de Maas en de Peel-Raamstelling. Was in de loop van de nacht van 9 mei al strijdvaardigheid graad drie gelast, rond 23.30 uur besloot Winkelman dat de volgende ochtend om 3.00 uur voor de grenstroepen in het oosten, de luchtverdediging en de bewaking van de vliegvelden de vierde en hoogste graad van strijdvaardigheid van kracht zou zijn. De commandant van het Veldleger had al om 21.30 uur opdracht gegeven aan de troepen in de Peel-Raamstelling, de Betuwe en het Land van Maas en Waal om tegen 04.00 uur paraat te zijn.⁵²⁸

De Nederlandse militaire maatregelen naar aanleiding van de waarschuwing op 9 mei 1940 zijn uitgebreid onderzocht door de naoorlogse parlementaire Enquêtecommissie. De conclusie luidde dat er door de Nederlandse legerleiding wel degelijk serieus rekening was gehouden met een Duitse inval. Over het algemeen waren er dan ook voldoende voorbereidingen op een aanval vanuit het Oosten genomen, hoewel er kritiek was op het feit dat bepaalde eenheden niet gealarmeerd werden. Dit betrof voornamelijk de troepen in de derde verdedigingslinie, waaronder het Ie Legerkorps en andere eenheden in de Vesting Holland. De Nederlandse legerleiding had geanticipeerd op aanvallen door Duitse parachutisten, maar had echter de grootschalige Duitse luchtlandingsoperatie in de Vesting Holland op 10 mei 1940 niet verwacht. Winkelman verklaarde na de oorlog dat het voor hem vaststond dat de Duitsers de volgende dag op 10 mei zouden aanvallen. De waarschuwing van Sas was dan ook in brede kring verspreid. Niet eerder gedurende de mobilisatieperiode waren er zulke verstrekkende militaire maatregelen genomen als in de avond van 9 mei 1940. Hij constateerde dan ook dat hij er alles aan had gedaan wat mogelijk was.⁵²⁹

De Nederlandse legerleiding had zelfs nog kans gezien om in de loop van de avond verschillende buitenlandse contacten te in te lichten over de alarmering door Sas. De Nederlandse marine attaché in Londen werd door zijn vriend Post Uiterweer geïnformeerd dat er geen twijfel over bestond dat de Duitse aanval de volgende dag zou plaatsvinden. Hoewel hij wist dat dit in strijd was met het neutraliteitsbeleid gaf De Booy dit bericht ook door aan het *War Office*.⁵³⁰ Ook de Fransen werden, zoals eerder beschreven, door een lid van de Nederlandse Generale Staf, op de hoogte gebracht van de informatie van Sas. De Franse legerleiding werd echter ook door hun ambassade in Brussel in de avond van 9 mei gerapporteerd over de aanstaande Duitse aanval.⁵³¹ Nadat de Belgen eerder op de avond al waren ingelicht door de Nederlandse gezant en adjunct militair attaché over onrust aan de Nederlands-Duitse grens, telefoneerde Harinxma thoe Slooten op enig moment met Van Overstraeten om te vragen of hij al bericht had gehad van de Belgische militair attaché uit Berlijn Goethals over de inlichtingen van Sas. De Belgische Minister van Buitenlandse Zaken Spaak schrijft zelfs in zijn memoires dat zijn ministerie, waar op dat moment ook onder andere de Belgische Premier en de Minister van Defensie verbleven, in de nacht van 9 mei voortdurend contact met Den Haag had onderhouden. Zo hoorde hij dat Van Kleffens naar bed was gegaan.⁵³²

De Verenigde Staten werden echter in tegenstelling tot eerdere alarmeringen nu niet ingelicht. Mogelijk waren de Nederlanders wat voorzichtiger geworden na het lekken van de Amerikaanse Minister van Buitenlandse Zaken Hull van de waarschuwing van 7 mei aan de

pers. Gordon berichtte nog wel op 9 mei dat de Duitsers op het punt stonden de Nederlanders een ultimatum te overhandigen waarin mogelijk een vrije doorgang door hun land zou worden geëist. Het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken was echter van mening dat een Duitse inval ook zou kunnen plaatsvinden zonder enige waarschuwing. In de namiddag meldde GS III aan Colbern dat er geen aanwijzingen waren van ongewone activiteiten aan de grens. In Berlijn wist De Beus, de Nederlandse gezantschapssecretaris, wel de Amerikaanse ambassade in te lichten over de dreigende Duitse inval. De Amerikaanse ambassade slaagde er echter niet in om telefonisch contact te krijgen met Washington om Roosevelt te informeren.⁵³³ Winkelman verliet rond 23.30 uur zijn hoofdkwartier om thuis nog wat nachtrust te krijgen. Het overleg bij Van Kleffens duurde tot ongeveer 01.30 uur. Dijkhoorn ging vervolgens naar zijn departement om daar de nacht door te brengen. Zijn adjudanten Kruls en Post Uiterweer logeerden daar al enkele dagen. De Koningin werd in de avond van 9 mei persoonlijk door Winkelman gewaarschuwd. Wilhelmina besloot daarom om in de schuilkelder te gaan slapen. Daarnaast werden nog anderen gealarmeerd. Zo hoorde Willem Drees, fractievoorzitter van de SDAP, al een dag van tevoren over de Duitse inval.⁵³⁴ Ditmaal werd het offensief niet uitgesteld en op 10 mei, even na drie uur in de vroege ochtend, overschreden de eerste Duitse troepen de Nederlandse grens.

Conclusie

Hoewel De Jong en de Enquêtecommissie kritiek hebben op het feit dat in de avond en nacht van 9 mei 1940 niet de gehele Nederlandse krijgsmacht in staat van paraatheid werd gebracht, kan worden geconcludeerd dat de Nederlandse legerleiding tal van maatregelen nam nadat Sas had gewaarschuwd voor een Duitse aanval. Ook werden de Belgen, de Fransen en de Britten door de Nederlanders op de hoogte gebracht. De Duitse inval op 10 mei 1940 kwam dan ook zeker niet onverwacht.

Analyse: Het Nederlandse crisismangement

Veel van de naoorlogse kritiek op het Nederlandse beleid tijdens de mobilisatieperiode stelt dat het Duitse invasiegevaar onderschat werd. De vraag is echter of deze beeldvorming terecht is. In de internationale diplomatieke en militaire archieven is veel materieel te vinden over de Nederlandse perceptie van de Duitse dreiging dat in nog vrijwel geen publicatie gebruikt is. Aan de hand van dit archiefmateriaal zal worden beoordeeld of de Nederlandse regering inderdaad van naïviteit kan worden beticht of dat zij zich wel degelijk bewust was van de reële mogelijkheid van een Duitse inval en tot welke maatregelen dit leidde.

De Nederlandse perceptie van de Duitse oorlogsdreiging

De Duitse inval op 10 mei en de daaropvolgende snelle Nederlandse nederlaag was een enorme schok voor het grootste deel van de Nederlandse bevolking. Weinig Nederlanders hadden rekening gehouden met een Duitse aanval op hun land en met het feit dat de Nederlandse krijgsmacht slechts vijf dagen zou standhouden. De vraag hoe deze catastrofe had kunnen gebeuren werd dan ook al snel gesteld. De ondergrondse pers omschreef in de oorlogsjaren het vooroorlogse Nederlands buitenlands beleid als laf, illusionistisch en apathisch. De politieke en militaire leiders zouden geen oog hebben gehad voor het voor gevaar Duitsland. Ook in de historiografie over de Nederlandse politiek tegenover Duitsland wordt veelal gesteld dat het gevaar van Hitler is onderschat. In brede kring zou geen geloof gehecht zijn aan de moge-

lijkheid van een Duitse agressie tegen Nederland.⁵³⁵ Dat de Nederlandse bevolking geen gevoel voor de bedreiging had gehad was nog te begrijpen, maar onder ander Lademacher, Von der Dunk en De Jong wijzen nadrukkelijk op het gebrek aan voorstellingsvermogen bij de elite. Volgens Von der Dunk stond de starheid van de sociale en politieke status quo in Nederland het inzicht en daarmee een doeltreffende reactie op de bedreigingen van buiten in de weg: 'het angstvallige neutralisme was de keerzijde van de angstvallige behoudzucht.'⁵³⁶ De Jong is zomogelijk nog kritischer en ontwaarde bij de incompetentie politici symptomen van een 'noodlottige struisvogelpolitiek.'⁵³⁷ Hij verwijt de bestuurselite van oude mannen onder andere gemakzucht, conservatisme en naïviteit. Door een gebrek aan visie en realiteitszin bleken de achtereenvolgende regeringen niet in staat met het reële probleem van de Duitse dreiging om te gaan en werd verzuimd om het land en het volk op het onvermijdelijke van een Duitse inval voor te bereiden.⁵³⁸

De ogenschijnlijke naïeve houding van de Nederlandse beleidsmakers ten aanzien van het gevaar van Hitler-Duitsland wordt veelal geïllustreerd met de 'zaak Sas.' De Nederlandse militair attaché in Berlijn werd gedurende de periode van oktober 1939 tot mei 1940 door een Duitse informant voorzien van uiterst geheime informatie over de aanvalsplannen van Hitler. Zijn unieke inlichtingen zouden echter door de conservatieve bewindslieden in Den Haag grotendeels zijn genegeerd met desastreuze gevolgen. Het verhaal van Sas kwam pas na de oorlog volledig aan het licht in de parlementaire enquête. De verhoren schiepen een beeld van Sas als een tragische Cassandra-figuur. Het idee dat het Nederlandse leger op 10 mei kon worden verrast doordat de legerleiding alle voortekenen van een Duitse aanval in de wind had geslagen is wijd verspreid. Veel Nederlandse en ook internationale historici vellen een hard oordeel over de wijze waarmee met de waarschuwingen van Sas was omgegaan. Zo schrijft De Jong: 'Die geringe aandacht welke aan de berichten van de Nederlandse militair attaché te Berlijn geschonken werd, was, in het negatieve, de uitdrukking van een gebrek aan fantasie, gebrek aan het wezen van het nationaal-socialisme, en, in het positieve, van gehechtheid aan het rustig nationaal en persoonlijk bestaan, gehecht aan de traditionele fatsoensnormen.'⁵³⁹

Het is zonder meer een feit dat binnen de Nederlandse legerleiding niet iedereen de berichten van Sas serieus nam. In dit verband worden vooral de namen genoemd van opperbevelhebber Reijnders, Fabius, die vanaf 1 december 1939 de militaire inlichtingendienst leidde, en het hoofd van de afdeling inlichtingen buitenland van GS III, Van de Plassche. Luitenant-generaal Fabius vermeldde in zijn ongepubliceerde memoires dat er onenigheid binnen GS III bestond over de beoordeling van de rapportages van Sas, met name tussen de oudere en jongere officieren.⁵⁴⁰ De Nederlandse militair attaché weigerde de naam van zijn informant te onthullen maar had wel, om geloofwaardiger over te komen, gezegd dat het om een hoge Duitse militair ging. Binnen de Nederlandse militaire inlichtingendienst konden velen zich echter niet voorstellen dat een hoge Duitse officier landverraad zou plegen. Fabius beschouwde een dergelijk gedrag als 'on-Duits'. Bij enkelen rees het vermoeden dat Sas het slachtoffer was van een dubbelspel van de *Abwehr*. Bovendien trad in de zenuwenoorlog tussen september 1939 en mei 1940 een zekere waarschuwingsmoeheid op als Sas de zoveelste aanvalsdatum door gaf. Hij zou op basis van de informatie die hij van Oster ontving maar liefst achttien maal de datum voor het Duitse offensief op West-Europa doorgeven aan Den Haag. Het opmerkelijke feit deed zich namelijk voor dat Hitler, mede onder invloed van het weer en logistieke problemen, de aanval maar liefst 29 maal uitstelde. Ieder keer als de Duitse inval uitbleef groeide de twijfel over de waarde van de inlichtingen van Sas.⁵⁴¹ Ondanks hun argwaan verklaarden Fabius en Van de Plassche na de oorlog dat de berichten van de Nederlandse militair attaché

uit Berlijn, voorzien van zakelijk commentaar van GS III, werden doorgegeven aan de opperbevelhebber en de regering. Nadat de informatie van Sas over de Duitse invasie van Noorwegen en Denemarken op 9 april juist bleken te zijn werd er bovendien meer waarde gehecht aan zijn waarschuwingen.⁵⁴² De Nederlandse militaire inlichtingendienst concludeerde daarnaast dat de Duitsers door hun troepenconcentraties aan de Nederlandse grens op ieder gewenst moment in staat waren een aanval op Nederland in te zetten.

In de Nederlandse regering was het voornamelijk De Geer die ervan overtuigd was dat Duitsland zijn land niet zou aanvallen. De Nederlandse Premier was dan ook met het oog op de economische belangen en de onrust onder de bevolking veelal tegenstander van het nemen van militaire maatregelen tijdens de alarmeringen in de mobilisatieperiode. Hij gaf echter ook onmiddellijk toe dat hij weinig belangstelling had voor internationale politiek en militaire zaken. Zo vertelde De Geer aan Fabius: 'Ik heb geen verstand van militaire zaken en strategie, doch ik moet U eerlijk bekennen, dat ik niet inzie, wat de Duitschers er aan zouden hebben om ons aan te vallen.'⁵⁴³ Andere ministers, zoals Steenberghé, Welter of Albeda verklaarden na de oorlog dat zij het gevaar van een Duitse inval wel hadden ingezien. In de praktijk werd echter het regeringsbeleid met betrekking tot het buitenland en de defensie grotendeels overgelaten aan de twee ministers Van Kleffens en Dijkhoorn. Zij hechtten doorgaans wel geloof aan de waarschuwingen van Sas. In tegenstelling tot het Nederlandse Algemene Hoofdkwartier werd ook bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken de kans op een Duitse inval in Nederland als zeer aannemelijk geacht.⁵⁴⁴

Hoewel Sas meer dan eens overdreef om aandacht te krijgen en zijn berichten niet altijd even volledig of correct waren, kan worden geconcludeerd dat hij dankzij Oster over doorgaans buitengewoon actuele en cruciale inlichtingen beschikte. Naast Sas ontvingen de Nederlanders echter ook via andere kanalen informatie over de Duitse dreiging. De Beus stelde evenwel dat zijn inlichtingen altijd veel sneller, nauwkeuriger en dringender waren dan die uit andere bronnen.⁵⁴⁵ Toch moet worden gesteld dat vergeleken met Sas de waarde van de meldingen van andere informanten veelal onderschat werd, zowel door de Nederlandse legerleiding gedurende de mobilisatieperiode als door de naoorlogse historici. In het bijzonder moeten in dit verband de rapportages van Van Voorst Evekink worden genoemd. De Nederlandse militair attaché beschikte over uitstekende contacten op het Franse hoofdkwartier. Hij kreeg van de Franse militaire inlichtingendienst en van de Duitse banneling Braun niet alleen zeer belangrijke informatie over de mogelijke Duitse aanvalsdata en de Duitse troepensterkte aan het Westfront, maar ook over de operationele uitwerking van hun aanvalsplan op West-Europa. Bovendien wist Van Voorst Evekink zeer waardevolle inlichtingen te bemachtigen over de Franse hulpoperatie aan Nederland. Reijnders oordeelde echter heel negatief over de Nederlandse militair attaché in Parijs. Hij betichtte Van Voorst Evekink ervan een solist te zijn die uit was op eigen eer. Ook Fabius vond de militair attaché in Parijs eerzuchtig, eigengereid en verweet hem de militair-politieke situatie teveel door een Franse bril te bekijken. Van Voorst Evekink kreeg van de OLZ op enig moment een verbod nog langer het Franse hoofdkwartier te bezoeken. In plaats van er zijn voordeel mee te doen stelde Reijnders geen op prijs op de innige relatie van de Nederlandse militair attaché met de Franse legerleiding: 'de militair attaché [is] echter voortdurend met de Franse generale staf gaan praten en een beetje – laat ik het eens lelijk uitdrukken – als boodschappenjongen van Gamelin opgetreden.'⁵⁴⁶ De conclusies uit het belangrijke rapport van Van Voorst Evekink van 25 november 1939 over de Franse opmars naar het noorden werden dan ook grotendeels genegeerd door Reijnders. Feitelijk werden de inlichtingen van Van Voorst Evekink minder op

waarde geschat door de Nederlandse legerleiding dan de waarschuwingen van Sas. Geconcludeerd kan worden dat Nederland dankzij Sas, Van Voorst Evekink en anderen in een uitstekende informatiepositie verkeerde ten aanzien van de Duitse oorlogsdreiging. In de meeste gevallen dat Hitler in de periode september 1939 en mei 1940 een nieuwe aanvalsdatum vaststelde, ontvingen de Nederlanders van verschillende kanten waarschuwingen. Zoals uit de militaire en diplomatieke archieven duidelijk blijkt besloot de Nederlandse regering bovendien op ieder van deze alarmeringen wel degelijk tot het nemen van meer of mindere militaire en ook diplomatieke maatregelen. Zelfs gedurende het januari-alarm, toen het winterweer een Duits offensief zeer onwaarschijnlijk maakte, werden naar aanleiding van berichten over een Duitse inval de strijdkrachten in een verhoogde staat van paraatheid gebracht en buitenlandse diplomaten ingelicht. Carstens, die chef-staf van Reijnders was geweest en daarna commandant van het Ie Legerkorps, schreef dan ook toen hij kort na de Nederlandse capitulatie werd aangesproken op het tekortschieten van het opperbevel tegen de Duitse dreiging:

‘Op het A.[lgemeen] H.[oofd] K.[wartier] zijn *talrijke* malen waarschuwingen ontvangen van de zijde van den Majoor Sas, dat de Duitse inval op een bepaalde, door hem telkens genoemde datum, zou plaats vinden. Door den O.L.Z. is op deze waarschuwingen op verschillende wijzen gereageerd, hetgeen verband hield met de op die tijdstippen ook van anderen zijden ontvangen inlichtingen. Zeer vergaande maatregelen zijn o.a. in November 1939 getroffen, hoewel toen ter tijd werd vermeend, dat een aanval tegen den winter zeer onwaarschijnlijk moest worden geacht.....In algemeenen zin moet evenwel worden vastgesteld, dat – hoe sceptisch men ook tegen de steeds door den Majoor Sas genoemde *data* stond – op het A.H.K. steeds rekening is gehouden met de mogelijkheid, dat *eenmaal* de inval toch zou komen en het is ter zake in hooge mate belangwekkend, dat met de vóór 10 Mei getroffen maatregelen verder is gegaan, dan ooit te voren het geval is geweest. Het naderende voorjaar en de lage rivierstanden zijn ter zake de doorslaggevende argumenten geweest. Desondanks heeft men op het A.H.K., geleerd door de ervaringen en ondanks de getroffen maatregelen, nog niet geloofd, dat de inval *met zekerheid* juist op den gewraakten 10en Mei zou komen. De Duitschers zijn immers met hun voorbereidingen in de dagen vóór 12 november zeker even ver gegaan als in de dagen vóór 10 Mei.’⁵⁴⁷

Naast het feit dat de Nederlandse regering, zoals Van Kleffens treffend verwoordde tegenover de Belgische gezant Nemry op 10 april 1940, het zich niet kon veroorloven het risico te nemen om niet te reageren op de waarschuwingen, moesten de militaire maatregelen op de alarmeringen ook een signaal afgeven aan het buitenland dat Nederland bereid was zijn neutraliteit tot het uiterste te verdedigen. Van Kleffens was dan zeer geïnteresseerd hoe vooral de Duitsers oordeelden over de Nederlandse militaire paraatheid. Half november 1939 liet de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken aan een Franse diplomaat weten dat hij het als een slecht voorteken beschouwde dat de Duitsers hem om geen enkele opheldering hadden gevraagd over de verscherpte militaire maatregelen, waaronder het instellen van inundaties, die de Nederlanders naar aanleiding van het novemberalarm hadden genomen. Op 10 april 1940 meldde Van Kleffens echter tevreden aan Nemry dat een hooggeplaatst lid van het Duitse gezantschap had verteld dat de snelle Nederlandse reactie op de Duitse aanval op Noorwegen en Denemarken op 9 april, waarbij de militaire waakzaamheid naar alle zijden was verhoogd, positief was ontvangen in zijn land. Ook op 9 mei vertelde Van Kleffens aan de Belgische gezant dat de Nederlandse militaire maatregelen één dag eerder een uitstekende indruk hadden gemaakt op de Duitse leiders in Berlijn. Hem was wel ter ore gekomen dat de Duitsers verbaasd waren over de Nederlandse blokkades van vliegvelden en grote autowegen.⁵⁴⁸

De Duitsers volgden de staat van paraatheid van de Nederlandse strijdkrachten inderdaad nauwlettend. De Duitse legerleiding was zelfs zeer verontrust geworden over het feit dat, ondanks de strenge geheimhouding, de Nederlanders iedere keer weer de vastgestelde dag van de aanval een stap voor leken te zijn. Omdat veelal zowel de Nederlandse als de Belgische strijdkrachten vrijwel tegelijk in verhoogde staat van paraatheid werden gebracht raakten de Duitsers er in toenemende mate van overtuigd dat er werd samengewerkt tussen de beide landen. Rabe von Pappenheim schreef in zijn memoires:

‘Etwa von Februar ab ereignete sich bei diesen Gelegenheiten immer das Gleiche; Kaum hatte ich mein Kennwort [voor de start van het Duitse offensief] erhalten, fing unser Nachrichtenapparat an zu spielen und meldete Alarm an der ganzen belgischen und holländischen Front, meldete das Aufschließen der Truppen in ihre Verteidigungsstellen und alle möglichen anderen außergewöhnlichen Maßnahmen.’⁵⁴⁹

Ook enkele dagen voor de start van het Duitse offensief op 10 mei constateerden de Duitsers dat de Nederlanders militaire voorzorgsmaatregelen namen. Op 7 mei 1940 schreef de Duitse generaal Von Bock, wiens legergroep belast was met de aanval op Nederland, verbijsterd in zijn dagboek: ‘Anzeichen sprechen dafür daß der A-Tag nahe bevorsteht. Wir dürfen keine Verbände mehr auf die Übungsplätze zurücknehmen; sonst erfährt die Truppe über die wachsende Spannung nichts. Die Holländer aber verhängen plötzlich wieder Urlaubssperre! Woher haben die ihre Nachrichten?’⁵⁵⁰ De Duitse luchtmachtattaché in Den Haag, luitenant-generaal Wenninger, meldde dat het Binnenhof was afgezet en dat de autowegen tussen Amsterdam, Leiden en Den Haag werden beveiligd. De chef-staf van het *OKH*, Halder, schreef op 8 mei in zijn dagboek dat Hitler nerveus was en dat de verdenking bestond dat de aanvalsdatum door verraad was uitgelekt. Het Duitse gezantschap in Den Haag concludeerde dat de Nederlandse regering in de dagen voorafgaande aan de inval op 10 mei evenals bij de eerdere alarmeringen uitstekend geïnformeerd was geweest.⁵⁵¹ In Duitsland bestond zelfs een zekere bewondering voor de Nederlandse militaire inlichtingendienst. Van Haersma de With schreef op 29 juli 1940 aan Van Kleffens dat hij van een lid van het internationale gerechtshof had gehoord dat de Duitsers zouden hebben gezegd: ‘Das ist Verdammt gute Spionage gewesen.’⁵⁵² Ook Hitler prees naderhand de Nederlandse gezant door over hem te zeggen dat hij hard werkte en zijn regering waardevolle inlichtingen had verstrekt.⁵⁵³

Hoewel dus geconcludeerd moet worden dat de Nederlandse legerleiding naar aanleiding van de waarschuwingen maatregelen nam, had Sas niettemin de indruk dat hij niet serieus werd genomen door zijn superieuren in Den Haag. In de brieven en verhoren van de naoorlogse parlementaire Enquêtecommissie komt het beeld van een verbitterde man naar voren die streefde naar erkenning en bevestiging.⁵⁵⁴ De verklaring voor de afstandelijke houding van zijn superieuren ten opzichte van Sas ligt echter mede in het moeilijke karakter van de militair attaché. Hij was allerminst zakelijk, rustig of rationeel. De hartstochtelijke Sas was zo overtuigd van zijn gelijk dat hij aanhoudend waarschuwingen opstuurde, zelfs als hieraan geen bericht van zijn geheime informant ten grondslag lag. Door zijn optreden in Den Haag in november 1939 maakte Sas op velen een uiterst emotionele en labiele indruk. Colijn noemde hem na zijn bezoek ‘een gevaarlijke gek.’⁵⁵⁵ Fabius vond in het verlengde hiervan dat het taalgebruik in zijn rapportages niet bepaald getuigen van objectiviteit en zakelijkheid. Zo meldde Sas op 2 december 1939 dat de aanvalsdatum opnieuw was verschoven: ‘het zou echt iets voor den “Räuberhauptmann” zijn om den aanval met Kerstmis in te zetten.’⁵⁵⁶ Ook in de Berlijnse

diplomatenwereld vond men de Nederlandse militair attaché nerveus en impulsief. Aan de Amerikaanse marine attaché vertelde Sas eens in paniek dat hij al twee keer was bedreigd maar dat hij als eerste zou schieten! De Amerikaan schreef dat zijn Nederlandse collega werd gezien als iemand die niet bepaald met beide benen op de grond stond.⁵⁵⁷ Het moge echter duidelijk zijn dat de Nederlandse bewindslieden Sas geen invloed op het besluitvormingsproces wilden geven. Zij lieten hem eenvoudigweg niet weten wat men van zijn informatie vond of wat men ermee deed. Sas interpreteerde deze houding als onverschilligheid, en zag hierin ten onrechte het bewijs dat men hem niet serieus nam. De figuur Sas bleek uiteindelijk echter prima te passen in de perceptie van de naoorlogse critici, die de oorzaak voor de snelle nederlaag in de meidagen van 1940 zagen in het feit dat de Nederlandse regering door naïviteit en starheid het Duitse gevaar niet onder ogen zou hebben willen zien.

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op 3 september 1939 werden de Nederlanders van alle kanten gewaarschuwd voor het gevaar van een Duitse aanval. Door Sas, Van Voorst Evekink en anderen was men uitstekend geïnformeerd over de Duitse dreiging. De Nederlandse regering wilde niet het risico nemen om niet te reageren op de talloze waarschuwingen die het tijdens een viertal alarmeringen in de mobilisatieperiode ontving. Het verwijt dat de Nederlandse legerleiding over het algemeen geen oog zou hebben gehad voor het Duitse invasiegevaar is dan ook onterecht. Het probleem was veeleer dat de militaire en diplomatieke maatregelen die werden genomen nooit afdoende zouden zijn om een Duitse aanval te kunnen afslaan.

Duitse divisies aan de Nederlandse grens volgens GS III

Datum	17-10-39	27-10-39	06-11-39	11-11-39	22-11-39	15-12-39
Noorden				5-8		5
Zuiden	12			18-20		
Totaal	24 (5)	31 (10)	34 (9)	23-28 (4-5)	41	55-60
	+België	+België	+België		+België	+België

Datum	17-02-40	24-02-40	09-03-40	31-03-40	20-04-40	04-05-40
Noorden		12	14	14	23 (2)	17 (2)
Zuiden		28 (6)	27	36 (3)	33 (8)	38 (7)
Totaal	46 (4)	40 (6)	41	50+ (3)	56 (10)	55 (9)

Tussen haakjes: waarvan gemotoriseerde-, lichte of pantsersdivisies.

Noorden: Duitse troepen tussen de lijn Wesel-Kleef-Münster en Emden.

Zuiden: Duitse troepen ten zuiden van de rivieren tussen Aken en de lijn Wesel-Kleef-Münster.

+ België: Duitse troepen aan de Nederlandse en Belgische grens.

De gevechtskracht van de Nederlandse krijgsmacht

Als de Nederlandse regering de kans dat het land buiten een oorlog zou blijven niet al te hoog aansloeg dan kon toch verwacht worden dat er een grote defensie-inspanning zou worden gepleegd. Toch trad Nederland op 10 mei 1940 de oorlog in met een relatief klein leger, bestaande uit oude, slecht getrainde en uitgeruste soldaten. De Nederlandse regering werd geconfronteerd

met enkele structurele problemen in de krijgsmacht die niet op korte termijn op te lossen waren en met enkele andere tekortkomingen die wel ten dele verholpen hadden kunnen worden. Ten eerste nam het leger geen prominente plaats in de Nederlandse samenleving in. Dit was in de loop der eeuwen zo gegroeid en was vooral het gevolg van de Nederlandse positie tussen de nabijgelegen grotere landen Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Binnen deze context leek het zinloos voor Nederland om er een groot en sterk leger op na te houden. Het Nederlandse leger zou immers per definitie nooit opgewassen zijn in een oorlog tegen een van de Europese grote mogendheden. Het Nederlandse veiligheidsbeleid was het beste gebaat bij vrede en bij het handhaven van het Europese machtsevenwicht. Als Nederland dan toch werd aangevallen dan was de strategie erop gericht om het leger terug te trekken achter forten en linies, die slechts een deel van het grondgebied beschermden, om vervolgens te wachten op hulp van een bondgenoot. De landmacht kreeg in de Nederlandse geschiedenis zodoende weinig gelegenheid zijn nut te bewijzen. De enkele keer dat de Nederlanders in Europa ten strijde trokken betrof het bijna altijd een defensieve oorlog tegen een oppermachtige vijand waardoor successen alleen behaald kon worden met de hulp van een bondgenoot. Alleen op zee boekten de Nederlanders in de 16e en 17e eeuw op eigen kracht een aantal grote overwinningen. Na 1839 werd het Nederlandse buitenlands beleid erop gericht om in de Europese conflicten afzijdig te blijven. Bij een dergelijke politiek had het handhaven van een grote krijgsmacht weinig zin. Bovendien was het voor de Nederlandse regering financieel aantrekkelijk om de defensie uitgaven zo veel mogelijk te beperken. Andere kleine Europese landen voerden overigens doorgaans een vergelijkbare politiek. Door het succes van de neutraliteitspolitiek speelde Nederland generatielang slechts een rol als toeschouwer in de internationale politiek en werd het land gedurende ruim een eeuw niet meer bij een Europese oorlog betrokken. De onbekendheid met het oorlogsgeweld leidde ertoe dat in Nederland de militaire cultuur zwak ontwikkeld was. Verschillende auteurs, waaronder Von der Dunk en Blom, hebben dan ook benadrukt dat in de Nederlandse samenleving in de jaren dertig niet zozeer sprake was van een dominante pacifistische inslag maar wel van een gebrek aan militaire traditie. De 'volksgeest' of 'geest der natie' kende een afkeer voor militaire deugden als discipline, militaire heroïek of militair ceremonieel. In het onmilitaristische Nederland werd de krijgsmacht slechts als een noodzakelijke last beschouwd en waren militaire beroepen nooit populair. In weinig Europese landen hadden officieren dan ook een zo weinig sociaal prestige als in Nederland.⁵⁵⁸ De historische erfenis van de amilitaire mentaliteit was diep geworteld in de Nederlandse maatschappij en zou zeker niet in slechts enkele jaren tijd kunnen worden veranderd.

Een tweede structurele zwakte van de Nederlandse krijgsmacht in mei 1940 waren de personele problemen. Het leger was relatief beperkt van omvang en had een groot tekort aan professioneel kader. Volgens Amersfoort was binnen de bestaande legerorganisatie half jaren dertig nauwelijks een hecht fundament aanwezig geweest om tot een evenwichtige wederopbouw van de strijdkrachten te komen.⁵⁵⁹ De basis van het probleem van de kleine, slecht getrainde en relatief oude krijgsmacht was gelegd door de invoering van het nieuwe legerstelsel in 1922. De keuze om vanaf dat moment slechts kleine lichten op te roepen, die slechts kort hun dienstplicht hoefden te vervullen en fors te bezuinigen op de parate troepen en op de aanschaf van nieuw materieel leidde rechtsreeks tot het kleine, slecht getrainde en onvoldoende uitgeruste leger op 10 mei 1940. De verhouding Nederlandse militairen per 100.000 inwoners bedroeg in 1940 4.600, vergeleken met Duitsland 6.250, België 8.300 en Frankrijk 11.900. Duitsland had in 1940 relatief minder troepen onder de wapenen dan Frankrijk omdat het als

gevolg van de beperkingen van het verdrag van Versailles, waarbij het slechts een leger van 100.000 werd toegestaan, de achterstand in hoeveelheden getrainde militairen en beschikbaar materieel zeven jaar na de start van Hitlers herbewapening nog niet was ingelopen. België telde minder inwoners dan Nederland maar kon in 1939 wel veel meer soldaten mobiliseren.

De Jong schrijft dan ook nadrukkelijk dat de strijd in de meidagen van 1940 feitelijk al was verloren door de verwaarlozing in de jaren 20 en 30.⁵⁶⁰ Ook Jan van Voorst tot Voorst stelde na de oorlog dat het leger de speelbal van de Nederlandse politiek was geweest in 'het geruk en gepluk en gemodder uit de vóóroorlogse periode.'⁵⁶¹ Hoewel vanaf 1938 de lichten dienstplichtigen fors vergroot werden en er meer beroepspersoneel werd aangenomen, was de personele problematiek van de Nederlandse strijdkrachten niet in enkele jaren op te lossen.⁵⁶² Als gevolg van de bezuinigingen op de defensie uitgaven was ook de aanschaf van modern materieel lang verwaarloosd. De derde zwakte van de Nederlandse strijdkrachten in mei 1940 was dan ook dat de militaire uitrusting verouderd was. Het Nederlandse leger ontbrak het grotendeels aan moderne wapensystemen, zoals tanks, antitank- en luchtdoelgeschut en infanteriewapens, zoals pistoolmitrailleurs en vlammenwerpers. Veel van de in gebruik zijnde wapens dateerden nog van vóór de Eerste Wereldoorlog en ook de Nederlandse luchtmacht was klein van omvang. Gedurende het interbellum waren de belangrijkste militairtechnologische ontwikkelingen de mechanisering van de landstrijdkrachten en de groei van het luchtwapen. Volgens Amersfoort was de schaalvergroting in de oorlogvoering sinds 1914 zo ingrijpend dat het zeer de vraag was of een klein land als Nederland wel in staat was een krijgsmacht op de been te brengen die in vreedetijd zelfstandig voor een geloofwaardige afschriking kon zorgen. Ten aanzien van de militaire innovaties en de introductie van nieuwe wapensystemen waren kleine landen vrijwel altijd trendvolger. Geavanceerde wapens waren bovendien kostbaar, veelal slechts beperkt leverbaar en vergden een lange trainingstijd voordat zij operationeel konden worden.⁵⁶³

Aan de andere kant gaven de Nederlandse militairen volgens Teitler in hun vakliteratuur in de jaren dertig blijk goed op de hoogte te zijn van de technologische vooruitgang op militair gebied. In het urgentieprogramma uit 1937 en 1939 werd dan ook duidelijk aangegeven welke wapens moesten worden aangeschaft voor de noodzakelijke modernisering van de Nederlandse strijdkrachten. Geconcludeerd moet echter worden dat de inhaalslag volledig mislukte. Van de wensenlijst waren op 10 mei 1940 slechts 20% van de antitankwapens, 30% van het luchtdoelgeschut, enkele moderne artilleriestukken en geen enkele tank gerealiseerd.⁵⁶⁴ Bij de uitvoering van het urgentieprogramma was geld geen probleem. Vanaf 1934 stegen de Nederlandse defensie uitgaven fors. Ondanks het Nederlandse begrotingstekort liep het defensiebudget op van 88,3 miljoen in 1936 naar 90,5 miljoen in 1937 en van 297,7 miljoen in 1938 tot 409,7 miljoen gulden in 1939. Veel geld was hiervan bestemd voor de aankoop van defensiematerieel. Zo was van de defensiebegroting uit 1939 12,85 miljoen gulden gereserveerd voor de aanschaf van 10.5 cm houwiters, vijf miljoen voor luchtdoelgeschut en één miljoen voor honderd stukken 4.7 cm antitankgeschut. Volgens Blom waren de Nederlandse defensie uitgaven per hoofd van de bevolking vergelijkbaar met andere kleine Europese landen zoals België en Tsjechoslowakije, Zweden en Zwitserland en was er dus vanuit internationaal perspectief geen sprake van een financiële verwaarlozing van de Nederlandse krijgsmacht.⁵⁶⁵ Wel is het opvallend dat Nederland voor dit zelfde geld minder defensie kreeg in de zin dat de omvang van zijn krijgsmacht relatief kleiner was dan genoemde kleine landen. Buitenlandse waarnemers vonden dan ook dat Nederland een relatief duur leger bezat en verklaarden dit

met de royale salarissen voor militairen, de hoge Nederlandse levensstandaard en de dure gulden. Onder verwijzing naar de soldij van de Nederlandse soldaten concludeerde de Belgische krant *De Standaard* dat geld blijkbaar geen rol meer speelde voor de Nederlandse krijgsmacht. Ook Diepenrijckx noemde in een rapport de uitgaven voor het Nederlandse leger van slechts 300.000 man excessief. Hij wees in dit verband op de hoge soldij maar ook op de dure behuizing van soldaten in goede hotels of herenhuizen. Daarnaast was het natuurlijk ook zo dat Nederland veel meer geld spendeerde aan de marine dan de meeste andere kleine Europese landen. Ten aanzien van de hoge salarissen voor Nederlandse militairen verzuchtte Colijn tegenover Heldring dat een Nederlandse onderofficier meer verdiende dan een Japanse admiraal.⁵⁶⁶

De werkelijke uitgaven voor de Nederlandse defensie waren lager dan was begroot. Omdat niet het volledige beschikbare budget werd uitgegeven was er sprake van onderbesteding. Zo bedroegen volgens Blom de bestedingen voor defensie in 1938 amper 150 miljoen gulden terwijl de begroting bijna 300 miljoen telde. In 1939 werd er slechts 263 van het beschikbare defensiebudget van ruim 400 miljoen gulden uitgegeven. Snapper komt met andere cijfers maar ook hij concludeert dat er een aanzienlijk verschil bestond tussen de begroting en de daadwerkelijke uitgaven.⁵⁶⁷ Veel geld dat de Nederlandse regering had uitgetrokken voor de aanschaf van moderne wapens werd zodoende niet besteed. Dit was vooral het gevolg van het feit dat het Nederlandse aankoopbeleid leed onder perfectionisme, protectionisme en bureaucratie.⁵⁶⁸ Zo stelden de Nederlandse autoriteiten zeer hoge eisen aan het aan te schaffen militaire materieel. In 1938 werden aanbiedingen van de moderne Duitse Heinkel He112 en de Britse Hawker *Hurricane* jachtvliegtuigen mede niet geaccepteerd omdat zij niet voldeden aan de Nederlandse prestatievoorwaarden. Zelfs de modernste jager van dat moment, de Britse Supermarine *Spitfire*, kon niet aan alle Nederlandse eisen voldoen.⁵⁶⁹ Ook hanteerden de Nederlanders lange aankoopprocedures met zorgvuldige selectie- en testmethodes.⁵⁷⁰ De Nederlandse landmacht was bijvoorbeeld al vanaf 1936 bezig om moderne 10.5 cm houwitser aan te schaffen. In oktober 1937 werd de opdracht gegeven om proeven te houden met het geschut van het Duitse Krupp, het Zweedse Bofors en het Franse Schneider. Na ruim één jaar testen sprak de selectiecommissie in december 1938 in een voorlopig verslag haar voorkeur uit voor de houwitser van Bofors. Het kanon van Schneider werd als slechtste beoordeeld. Ondanks het aandringen van de commandant van het Veldleger tot de grootst mogelijke spoed werd er echter pas na lange onderhandelingen op 17 augustus 1939 een contract getekend voor de aanschaf van 120 stukken 10.5 cm houwitser en 120.000 granaten bij het Duitse Krupp voor de som van 12.5 miljoen *Reichsmark*. Nederland koos dus voor Krupp, ondanks het feit dat de offerte van Schneider goedkoper was, een gunstiger leveringstermijn beloofde en de mogelijkheid bood om een groot deel van het werk uit te besteden aan de Nederlandse werf RDM. De Duitsers hoopten door deze bestelling dat de Nederlanders meer aankopen bij Duitse wapenfabrikanten zou maken. Het Duitse geschut zou vanaf eind 1940 worden geleverd, maar begin 1940 liet Krupp weten niet meer aan de opdracht te kunnen voldoen wegens gebrek aan koper, nikkel en chroom. Ondanks de Duitse toezegging in maart 1940 om toch nog vanaf 11 april 1941 iedere maand acht houwitser te leveren, gingen de Nederlanders op zoek naar alternatieven. Het Nederlandse Ministerie van Defensie ondernam hierbij pogingen om alsnog het Schneidergeschut van de Fransen aan te kopen of het kanon door RDM of een Belgisch bedrijf in licentie te laten produceren. Het gevolg van het gebrek aan daadkracht was dat het Nederlandse leger bij de Duitse inval op 10 mei 1940 niet beschikte over een moderne 10.5 cm houwitser.⁵⁷¹

Een illustratie voor de inflexibiliteit bij het Nederlandse aankoopbeleid van militair materieel betrof de afhandeling van het verzoek van Jan Voorst tot Voorst voor een machtiging voor de aanschaf van fietsen kort na het novemberalarm. Hij schreef: 'Het is noodzakelijk, dat voorlopig ten minste- een- bataljon infanterie van der reserve van de groote eenheden voorzien van rijwielen, ten einde dit snel te kunnen verplaatsen.....ten einde te beschikken over mob.[iele] reserve, in te zetten tegen valschermspringers.'⁵⁷² Het Ministerie van Defensie wees zijn voorstel twee maanden later af met het argument dat er alleen materiaal zou moeten worden aangekocht dat volgens het urgentieprogramma noodzakelijk was: 'dat ik tot mijn leedwezen geen vrijheid kan vinden het in dat schrijven gevraagde bedrag van fl. 72.000,- gulden voor de aanschaf van rijwielen beschikbaar te stellen.....Standpunt alleen uitgaven verantwoord zijn welke bepaaldelijk als onvermijdelijk moeten worden beschouwd. In de eerste plaats streven naar uitvoering van het urgentieprogramma.'⁵⁷³ De commandant van het Veldleger was ontstemd over de afwijzing:

'Het argument, dat daardoor de uitvoering van het urgentieprogramma in de waagschaal wordt gesteld, komt mij wonderlijk voor. Ongeacht of zulks al dan niet juist is, komt mij voor, dat men toch niet steeds star op de grondslagen van het urgentieprogramma kan blijven staan, nu zich een bepaald geval voordoet, waar uit bepaalde behoeften voortvloeien. Nu de rijwielen niet mogen worden aangeschaft dient m.i. te worden nagegaan op welke andere wijze mobiele reserve voor grote eenheden van het Veldleger kunnen worden gevormd.'⁵⁷⁴

De Nederlandse regering gaf er de voorkeur aan om de grote sommen geld zoveel mogelijk te besteden bij de eigen defensie-industrie. Al in 1937 had de commandant van de L.V.A. Best ervoor gepleit om vliegtuigen in Amerika aan te kopen. Uit politieke overwegingen werd echter besloten de Nederlandse vliegtuigbouwers Fokker en Koolhoven te bevoordelen bij het plaatsen van bestellingen.⁵⁷⁵ Nederland had naast de relatief omvangrijke luchtvaart- en scheepsbouwindustrie ook bedrijven als Wilton-Fijenoord en DAF die pantservoertuigen bouwden. De belangrijkste wapenfabrikant was het Staatsbedrijf der Artillerie-Inrichtingen (A.I.) die geschut in licentie bouwde en munitie produceerde. Het staatsbedrijf was daarnaast ook verantwoordelijk voor de aankoop, keuring en het testen van militair materieel uit het buitenland. Dat de Nederlandse wapenindustrie onder de oorlogsdreiging bloeide blijkt wel uit het feit dat waar A.I. in 1937 2.400 personeelsleden telde bij een productie van ruim 15 miljoen gulden, het bedrijf in 1939 was gegroeid naar 5.340 personeelsleden en een productie ter waarde van 40 miljoen gulden.⁵⁷⁶ Het nadeel van bestellingen bij de Nederlandse wapenindustrie was echter dat haar producten veelal een slechtere kwaliteit en een langere levertijd kenden als de aankopen bij buitenlandse wapenleveranciers. Met uitzondering van Fokker, die bijvoorbeeld overwoog de D-23 jager uit te rusten met een van de eerste schietstoelen, was de Nederlandse wapenindustrie ook weinig innovatief of vooruitstrevend. Ten slotte was het een groot probleem dat de Nederlandse fabrikanten niet echt zelfstandig konden produceren maar voor tal van onderdelen toch afhankelijk waren van leveranties uit andere landen. Zo moesten alle in Nederland gebouwde vliegtuigen worden uitgerust met buitenlandse motoren en wapens. In België werden dan ook meer dan 800 Browning F.N. M.36 mitrailleurs besteld om de vliegtuigen van Koolhoven en Fokker te kunnen bewapenen. Krachtige vliegtuigenmotoren waren echter in de mobilisatieperiode vrijwel niet meer te krijgen in het buitenland. Dit weerhield echter de Vlissingse scheepsbouwer De Schelde er eind jaren dertig niet van om ook een productielijn voor vliegtuigen te starten. Het bedrijf beloofde dat zijn S.21, 22, 24 en

25 jachtvliegtuigen, uitgerust met zeer moderne Britse Rolls Royce Merlin of Duitse Daimler Benz DB. 600 motoren, tot geweldige prestaties in staat waren. De ambitieuze plannen van De Schelde kwamen echter niet veel verder dan de tekentafel.⁵⁷⁷ In dit licht gezien was het bestaan van de omvangrijke eigen luchtvaartindustrie misschien nog wel eerder een nadeel dan een voordeel voor de Nederlandse krijgsmacht. Omdat de Nederlandse regering de eigen bedrijvigheid wilde stimuleren werden immers minder snel orders voor de levering van vliegtuigen in het buitenland geplaatst.

Voor de aanschaf van moderne wapensystemen was Nederland dus sterk afhankelijk van de internationale markt. Omdat onder de internationale oorlogsdreiging de meeste landen aan het herbewapenen waren, werd het voor de Nederlanders eind jaren dertig steeds moeilijker om in het buitenland aan moderne wapens te komen. Nederland gaf er in eerste instantie de voorkeur aan om militair materieel in andere kleine Europese landen aan te schaffen. De Duitsers beklagden zich bij Hirschfeld nadat Nederland had besloten antitankkanonnen te bestellen in Oostenrijk en niet bij de Duitse firma Rheinmetall dat zij bij minder dan 5% van de Nederlandse wapensleveranties waren betrokken. Zweden stopte echter met de export van kanonnen van de toch al zwaar overvraagde Boforsfabrieken na het uitbreken van de Fins-Russische oorlog eind november 1939. De overdracht van luchtdoelgeschut en antitankgeweren uit Zwitserland aan Nederland ondervond grote belemmeringen doordat de grote buurlanden terughoudend waren in de afgifte van doorvoervergunningen. De levering van de wapens die Nederland in Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije en Polen had besteld werden zo goed als stopgezet nadat deze landen door Duitsland werden bezet. Ook met de geallieerden verliepen de onderhandelingen over de verkoop van wapens moeizaam. Het Verenigd Koninkrijk verklaarde dat de eigen bondgenoten voorrang kregen bij wapensleveranties en Frankrijk had een zo grote eigen behoefte aan wapens dat het zelf bestellingen bij de Nederlandse wapenindustrie plaatste. A.I. concludeerde echter begin februari 1940 dat de Franse autoriteiten zich nu wat soepeler opstelden dan bij het uitbreken van de oorlog. Hoewel de export van notenhout voor geweerlopen nog niet was vrijgegeven bleken de Fransen nu wel bereid om koperen ringen voor granaten te leveren.⁵⁷⁸ Duitsland deed daarentegen grote beloften over de verkoop van tal van moderne wapensystemen aan Nederland. Dit leidde ertoe dat Nederland vanaf 1939 de meeste van haar bestellingen bij Duitse wapenproducenten plaatste. Nadat een bestelling in Duitsland was geplaatst werden echter de leveringstijden ruim overschreden en werden er vrijwel geen wapens aan de Nederlanders overgedragen. De Duitsers schroomden zelfs niet om de Nederlanders onder druk te zetten door te stellen dat alle wapensleveranties zouden worden stopgezet indien er niet meer strategische grondstoffen, zoals tin en rubber uit Nederlands-Indië, naar Duitsland zouden worden geëxporteerd.⁵⁷⁹

De Amerikaanse wapenmarkt werd daarentegen vrijwel volledig verwaarloosd. Kort na het uitbreken van de oorlog werd er in de Nederlandse legerleiding nadrukkelijk gewezen op de mogelijkheden voor de import van Amerikaanse wapens, mits er doortastend en snel werd opgetreden. De inspecteur en commandant van de artillerie van het Veldleger generaal-majoor Harberts rapporteerde dat hij weliswaar over weinig gegevens beschikte over het beschikbare materieel op de Amerikaanse markt maar dat wapens die al bij het Amerikaanse leger zelf in gebruik waren zonder nadere beproeving zouden moeten worden aangeschaft. In het bijzonder was de aankoop van 135 stuks 10.5 cm en 100 stuks 15 cm houwitser en luchtdoelgeschut dringend gewenst.⁵⁸⁰ Ook de chef-staf van het Veldleger kolonel Schimmel riep in september 1939 op dat het Amerikaanse wapenembargo aan oorlogvoerende landen juist voor het neutrale Nederland de kans bood om in dat land wapenaankopen te doen. Schimmel stelde

voor om een commissie met volmacht in te stellen die de Nederlandse bureaucratie kon omzeilen en snel met Amerikaanse wapenleveranciers tot zaken kon komen.⁵⁸¹ Mogelijk speelde het falen van de missie van vice-admiraal Van Dulm in februari 1939 echter een grote rol bij het gegeven dat de Nederlanders vrijwel geen bestellingen bij de Amerikaanse wapenindustrie plaatsten. De missie van Van Dulm had tot doel gehad de weg te effenen voor Amerikaanse leveringen van oorlogsmaterieel wanneer de omstandigheden voor het plaatsen van opdrachten in Europa onmogelijk of ongewenst zouden zijn. Ondanks het feit dat er een contract werd getekend voor de aanschaf van achttien lichte Douglas DB-8A/3N bommenwerpers en Van Dulm rapporteerde dat de Amerikanen op korte termijn in staat waren tot het leveren van moderne vliegtuigen van elk gewenst model, gold de missie als een ‘fiasco van de eerste orde.’⁵⁸² De audiënties van de Nederlanders bij Roosevelt en Hull werden afgelast en Van Dulm kreeg het gevoel dat hij ernstig werd tegengewerkt door de Amerikaanse Ministeries van Marine en van Buitenlandse Zaken omdat de Amerikanen bang zouden zijn dat hun geavanceerde technologie in vreemde handen zou vallen. Waarschijnlijk speelde het gebrek aan ervaring en contacten van de Nederlanders op de Amerikaanse markt een belangrijke rol voor het feit dat er zo weinig wapens van Amerikaanse fabrikanten werden aangeschaft. Toen Vredenburg aan de afdeling materieel van de Landmacht vroeg waarom er geen bestellingen in de Verenigde Staten werden geplaatst luidde het antwoord dat zij daar in het geheel geen ervaring mee hadden.⁵⁸³ De Nederlandse marine attaché Meyer van Ranneft informeerde zijn regering dat de Amerikanen wantrouwend waren ten aanzien van wapenverkoop en adviseerde dat zij alleen met ‘cash down’ overtuigd konden worden.⁵⁸⁴ De situatie verbeterde enigszins toen eind 1939 een permanent kantoor onder leiding van oud A.I. directeur Ornstein in New York werd gevestigd. Het kantoor van *Royal Dutch Arsenal* had als belangrijkste taak om grondstoffen in te kopen maar bemiddelde tevens bij de aanschaf van Amerikaanse wapens. Zo bezocht Ornstein half april 1940 een fabriek die 3.7 cm luchtdoelgeschut produceerde. Hij schreef dat de leverancier volgens de Amerikaanse autoriteiten betrouwbaar was en hij gaf het Ministerie van Defensie ernstig in overweging tot aankoop van het geschut over te gaan. In zes maanden konden 50 kanonnen worden geleverd, waarvan de eerste tien in drie maanden. Ornstein kreeg vanuit Den Haag als antwoord dat zij de verdere gegevens zouden afwachten.⁵⁸⁵ De enige belangrijke Nederlandse aankoop die nog in de Verenigde Staten werd gedaan was de aanschaf van 24 Curtis CW/21B jachtvliegtuigen in april 1940. De bestelling kwam echter te laat om deze vliegtuigen te laten deelnemen aan de strijd in de meidagen van 1940.

Een rapport van de A.I. over de stand van zaken van de wapenimporten per 1 februari 1940 was veelzeggend. In Duitsland was voor 35.5 miljoen, in Zwitserland voor ruim 8,5 miljoen, in Zweden voor ruim vijf miljoen en in het Verenigd Koninkrijk voor bijna 3,5 miljoen gulden aan wapens besteld. In de Verenigde Staten was echter, naast de aanschaf van grondstoffen en machines ten behoeve van de Nederlandse wapenindustrie, alleen een contract voor de aankoop van 80 adapters voor de 15 cm houwitser van Krupp ter waarde van 186.720 gulden afgesloten. Het rapport meldde nog dat de Amerikaanse leveringen tot nu toe vlot verlopen mede dankzij een regeling voor transport met de Holland-Amerika Lijn.⁵⁸⁶ Generaal-majoor Hasselman, directeur materieel van de landmacht, concludeerde over de openstaande opdrachten bij de Duitse wapenindustrie:

‘Zowel de mededeelingen, welke Ir. Den Hollander heeft ontvangen van de directies van de duitsche fabrikanten als de inlichtingen verstrekt door den Heer Hirschfeld wijzen er op, dat zeer ernstig moet

---

worden betwijfeld of uit Duitsland nog leveringen van oorlogsmaterieel in eenigen omvang mag worden verwacht....Bij den stand van zaken, welke zich thans voordoet moet dus rekening worden gehouden met de mogelijkheid, dat gedurende een verloop van een jaar geen oorlogsmaterieel door Duitsland zal worden geleverd, terwijl bovendien het totaal uitstaand bedrag voor bestellingen in Duitsland (f 35.641.050) niet beschikbaar zal zijn voor het elders plaatsen van die bestellingen. Bovendien zou het bedrag van de reeds betaalde voorschotten (f 4.148.400) als – althans voorlopig – verloren moeten worden beschouwd.⁵⁸⁷

Onder de druk van de oorlogsdreiging en door het uitblijven van de leveranties van de geplaatste orders bij vooral Duitse wapenfabrikanten gingen de Nederlanders in het voorjaar van 1940 ijlings op zoek naar alternatieven. Om snel aan wapens te kunnen komen werden de aankoopprocedures inmiddels steeds minder nauw gevolgd waardoor militair materieel zonder uitgebreide testen of als tweedehands kon worden aangekocht. Daarnaast kregen de Nederlandse wapenfabrikanten vaker de opdracht van het Ministerie van Defensie om buitenlandse wapensystemen in licentie te gaan bouwen, wat echter wel weer tot langere levertijden leidde. Ook ondernamen de Nederlanders pogingen om nieuwe wapenmarkten aan te boren. De Italiaanse handelsattaché van het gezantschap in Den Haag, Notarangeli, benaderde op 16 december 1939 de Nederlandse Generale Staf met de mededeling dat zijn regering de oprechte wens koesterde om het Nederlandse leger te voorzien van materieel en dat zij daarbij streefde naar een vlotte afhandeling. Notarangeli stelde voor om een Nederlands team van deskundigen naar Italië te sturen om verschillende wapensystemen te gaan bekijken. Hasselman had hier wel oren naar en wilde de aankoop van mortieren, licht luchtdoelgeschut, 15 cm houwitser en ook nieuwe geweren en mitrailleurs in Italië gaan onderzoeken. Dijkhoorn reageerde echter veel terughoudender en wenste in geen geval nieuwe typen geweren of mitrailleurs van Italiaanse makelij in het Nederlandse leger in te voeren.⁵⁸⁸ Tussen 11 tot 26 januari 1940 bezocht een Nederlandse militaire missie onder leiding van generaal-majoor Hasselman Rome. Eind februari stuurde de Nederlandse marine een team naar Italië om over de aankoop van torpedo's te onderhandelen. Op 2 april werd een contract getekend voor de aanschaf van 100 torpedo's voor vliegtuigen. Eind mei betaalden de Nederlanders nog vier miljoen Amerikaanse dollars voor de torpedo's die echter nooit meer zijn geleverd. De 'Fiume affaire' werd pas na een lange juridische procedure in 1961 afgesloten zonder dat de Italianen één cent hadden teruggegeven.⁵⁸⁹ Naast Italië informeerden de Nederlanders begin 1940 ook bij de Fransen en de Belgen voor de leveranties van wapens. Hasselman zag vooral veel voordelen in een samenwerking met België bij de aanschaf en productie van militair materieel. Beide landen waren neutraal, gebruikten veelal vergelijkbare wapensystemen en het transport van militair materieel kon tussen de buurlanden probleemloos plaatsvinden. Gedacht werd onder andere om wapens voor de Nederlandse krijgsmacht ook in België in licentie te laten bouwen.⁵⁹⁰ De Nederlandse heroriëntatie op de internationale wapenmarkt begin 1940 kwam echter veel te laat om nog vóór 10 mei nieuwe wapens te verwerven voor het Nederlandse leger.

Ook in België was er sprake van een onderbesteding van het defensiebudget in 1938 en 1939.⁵⁹¹ Desondanks blijkt uit het aankoopbeleid van andere kleine neutrale Europese landen dat er vanaf 1938 op de internationale markt wel degelijk mogelijkheden bestonden om moderne wapens aan te schaffen. Hoewel het Verenigd Koninkrijk bij het uitbreken van de oorlog zelf over amper 500 moderne Hawker *Hurricanes* jachtvliegtuigen beschikte, werden er toch 22 verkocht aan België, zeventien aan Joegoslavië, twaalf aan Roemenië en vijftien aan Turkije.⁵⁹² Ook Frankrijk leverde tussen augustus 1939 en mei 1940 235 tanks, 830 anti-

tankkanonnen, 198 stukken luchtafweergeschut, 548 artilleriestukken, 613 mortieren en 6.000 mitrailleurs aan onder andere Roemenië, Joegoslavië en Turkije.⁵⁹³ De herbewapening van de Zwitserse strijdkrachten toont aan dat een klein Europees land eind jaren dertig nog moderne wapensystemen kon verwerven. Vanaf 1936 tot september 1939 stelde de Zwitserse regering meer dan 700 miljoen Zwitserse franc beschikbaar voor de aanschaf van militair materieel. De contracten met Duitse wapenleveranciers stegen van 100.000 Zwitserse franc in 1937 naar 16.6 miljoen Zwitserse francs in 1939. Zo werden tussen december 1938 en april 1940 90 uiterst moderne Duitse Messerschmitt Me-109 jagers afgenomen. De Zwitserse firma Pilatus bouwde daarnaast vanaf 1940 de Franse Morane-Saulnier D-3800 jachtvliegtuig in licentie. Ook het Zweedse 10.5 cm Bofors kanon en het 7.5 cm luchtdoelgeschut van het Franse Schneider werden vanaf 1938 in Zwitserland nagebouwd. Uit Tsjechoslowakije werden begin 1938 24 Praga Pz39 tanks als bouw pakket aangekocht. Toen Zwitserland op 29 augustus 1939 mobiliseerde konden op een inwoneraantal van 4.236.000 miljoen, 430.000 soldaten en 200.000 ondersteunende troepen onder de wapenen worden gebracht.⁵⁹⁴ Ondanks het feit dat Nederland meer dan tweemaal zoveel inwoners telde dan Zwitserland, was het Zwitserse leger groter en beter uitgerust dan de Nederlandse strijdkrachten. Hoewel door de schaarste op de internationale wapenmarkt het lastig was om aan wapens te komen, kan toch de conclusie worden getrokken dat de Nederlandse regering heeft gefaald bij de herbewapening van de krijgsmacht.

Diverse auteurs hebben op een vierde probleem gewezen, namelijk het tekort aan weerbaarheid bij de Nederlandse strijdkrachten als gevolg van het feit dat zij mentaal niet op de strijd waren voorbereid.⁵⁹⁵ Het gebrekkige bewustzijn voor de naderende oorlog was deels het resultaat van de al eerder beschreven afwezigheid van een militaire cultuur, maar ook een gevolg van het feit dat onder brede lagen van de bevolking de illusie bestond dat het land in het conflict wel zijn neutraliteit zou weten te handhaven. In tegenstelling tot de Nederlandse legerleiding kwam voor de meeste soldaten de Duitse inval dan ook totaal onverwacht. Dit leidde volgens verschillende beroepsmilitairen tot een gebrek aan bezieling, hardheid, zelfvertrouwen, discipline en tucht bij de Nederlandse troepen.⁵⁹⁶ Zo constateerde Winkelman bij onaangekondigde inspecties vele tekortkomingen: 'ik [moest] tot mijn leedwezen ook herhaaldelijk vaststellen dat er bij zeer velen een geest van goedmoedigheid – soms zelfs laksheid – heerschte.'⁵⁹⁷ Jan van Voorst tot Voorst stelde tegenover de Enquêtecommissie dat hij voor de oorlog grote zorg had gehad over de geest van het leger. De overheersende zelfvoldaanheid en gemoedelijkheid bij de troepen waren in zijn ogen het gevolg van een mentaliteit bij een volk dat al sinds mensenheugenis geen militaire strijd van betekenis had meegemaakt. Ook veel officieren, die voor het grotendeel onervaren waren, gingen er volgens hem van uit dat zij toch niet zouden hoeven te vechten: 'men hoopte er evenals 1914-1918 buiten te blijven, derhalve wilden velen zich – mede in zeker gevoel van bezorgdheid of angst – niet met de gedachten aan een komende oorlog vertrouwd maken.'⁵⁹⁸ Volgens de commandant van het Veldleger waren de oorlog en de Duitse bezetting noodzakelijk geweest om de Nederlandse volksmentaliteit te vernieuwen.

Juist omdat de Nederlandse regering de Duitse dreiging gedurende de mobilisatieperiode zo serieus nam had zij de bevolking, maar vooral ook de krijgsmacht, mentaal op de oorlog moeten voorbereiden. In plaatst daarvan werd echter de schijn van de houdbaarheid van de neutraliteit hoog gehouden, wat meer indruk maakte op de eigen bevolking dan op de buitenlandse waarnemers. Illustratief was de houding van het landsbestuur tijdens het eerste grote alarm van november 1939. De Nederlandse regering nam toen tal van militaire maatregelen en de

ministers spraken in diplomatieke kringen hun vrees uit voor een Duitse aanval, maar tegelijkertijd was het beleid erop gericht om het invasiegevaar publiekelijk te bagatelliseren. Ondanks de dreigende waarschuwingen voor een mogelijk Duitse aanval weigerde De Geer dan ook op 8 november 1939 de militaire verloven in te trekken met het argument dat de situatie weliswaar ernstig was maar: ‘Dan zou het Nederlandse volk zich ongerust gaan maken.’⁵⁹⁹ In een telegram op 10 november liet Minister van Koloniën Welter zich soortgelijk uit tegenover Gouverneur-generaal Kielstra in Suriname: ‘hoewel toestand Nederland uiteraard vol gevaren welke elk oogenblik acuut kunnen worden [komma] meen ik krachtig te moeten aanbevelen tegenover bevolking en pers houding aannemen dat voor het oogenblik geen bijzondere gevaren dreigen.’⁶⁰⁰ Onder druk van de dreigende Duitse inval zag de Nederlandse legerleiding zich gedwongen om op 11 november 1939 de staat van paraatheid van de krijgsmacht verder op te voeren. De oud-premier Colijn beschimpte de regering in de *Telegraaf* dat door de militaire maatregelen volstrekt onnodige ongerustheid onder de bevolking was veroorzaakt en Duitsland tegen het land had ingenomen.⁶⁰¹ In zijn beruchte radiorede op 14 november zou De Geer de bevolking tot kalmte manen en publiekelijk uitspreken dat er geen gevaar dreigde. In militaire kringen werd echter betreurd dat de regering zo weinig deed om het Nederlandse volk en de krijgsmacht over de ernst van de oorlogsdreiging te informeren. De commandant van het Veldleger, luitenant-generaal Van Voorst tot Voorst schreef naderhand:

‘Het Algemeen Hoofdkwartier is door Hitler’s bedreigingen periodiek onder spanning gezet, o.a. in November 1939 en van 9-13 April 1940. De maatregelen, welke als gevolg hiervan op militair gebied opvolgend genomen werden, brachten ene deel van deze spanning over naar de onderdelen. Dit was in zoverre ook weer niet ongunstig, omdat de serie der ontworpen maatregelen althans gedeeltelijk tot uitvoering kwam en de geschiktheid en houdbaarheid er van konden worden getoetst aan de praktijk. Daartegenover heeft het misleidende praatje aan de haard van de Minister-President na één dezer perioden [13 november 1939], dat de oorzaak van het nemen van deze maatregelen, o.[onder]m.[eer] het intrekken der verloven enz., slechts van voorbijgaande aard was, dat ons land niet bedreigde en niets ernstig had bedreigd, in het leger, waarvan de hogere commandanten en de staven wel beter wisten, averechts gewerkt. Dit strekte er niet toe het vertrouwen van de weermacht in het beleid van de er bij betrokken regeringspersonen te verhogen.’⁶⁰²

Omdat de Nederlandse regering, in weerwil van alle serieus genomen waarschuwingen, publiekelijk te bleef volhouden dat de neutraliteit zou worden gehandhaafd, werd de bevolking en krijgsmacht mentaal niet voorbereid op de waarschijnlijke oorlog.

De structurele personele en culturele problemen en het falen van de regering om voldoende nieuwe wapens aan te kopen en de bevolking en de troepen mentaal voor te bereiden op de oorlog hadden tot gevolg dat Nederland op 10 mei 1940 ten strijde moest trekken met een relatief zwakke krijgsmacht met een lage gevechtskracht. Feitelijk had het Nederlandse leger in 1914, toen het de beschikking had over een relatief modern wapenarsenaal, in een betere staat verkeerd. De Nederlandse krijgsmacht was in 1940 niet bij machte om zorg te dragen voor een geloofwaardige afschrikking ten behoeve van het gewapende neutraliteitsbeleid.⁶⁰³

Von der Dunk stelt dat de nederlaag van het Nederlandse leger in de meidagen van 1940 tegen het Duitse leger hoe dan ook onvermijdelijk was geweest. Hij denkt zelfs dat een meer realistisch Nederlands beleid of een betere militaire voorbereiding alleen maar geleid zou hebben tot meer vernietiging en een nog grotere catastrofe.⁶⁰⁴ Ook Amersfoort schrijft dat er geen goed alternatief bestond voor de gevoerde veiligheidspolitiek. Hij vraagt zich af of een klein land als Nederland wel in staat was in 1940 een krijgsmacht op de been te brengen die in vredes-

tijd zelfstandig voor een geloofwaardige afschrikking zou kunnen zorgen of van enige betekenis in een bondgenootschap zou kunnen zijn. Een ander defensiebeleid had ook niet tot een andere uitkomst geleid van de strijd in de meidagen van 1940. Met een krachtiger Nederlandse herbewapening eind jaren dertig was weinig gewonnen, maar zou de oorlog in de meidagen langer hebben geduurd waardoor de schade en verliezen groter was geweest. Een klein land als Nederland was altijd, hoe dan ook, afhankelijk van de strijd tussen de grote mogendheden. Amersfoort vindt het dan ook twijfelachtig of een ander Nederlands beleid invloed zou hebben gehad op de politieke en militaire besluitvorming over Nederland in Berlijn of Parijs. Duitsland en de geallieerden stonden volgens hem onverschillig tegenover de kracht van de Nederlandse defensie of over de waarde van de Nederlandse neutraliteit.⁶⁰⁵

De conclusies van Von der Dunk en Amersfoort zijn echter te eenvoudig. De Nederlandse militaire sterkte wordt veelal beoordeeld op haar gevechtshandelingen gedurende de meidagen 1940 en de uitkomst van deze strijd. De Nederlandse defensie moet echter niet alleen worden vergeleken met de Duitse krijgsmacht maar moet worden afgezet tegen de gehele militaire krachtsverhouding aan het Westfront gedurende de mobilisatieperiode. In de andere landen was men zich zeer wel bewust van de zwakte van de Nederlandse strijdkrachten. Alleen de defensieve kracht van de waterlinies maakten enige indruk op de buitenlandse waarnemers. Geconstateerd kan worden dat er wel degelijk een relatie bestond tussen de Nederlandse militaire sterkte en de strategische positie van het land in het conflict tussen Duitsland en de geallieerden. Het stond allerminst vast dat Hitler ook Nederland wilde betrekken bij zijn offensief tegen West-Europa. Bij de overweging speelden uiteraard de kosten en baten van een bezetting van Nederland een belangrijke rol. De Duitse leider hechtte waarde aan de verovering van Nederland om te voorkomen dat de geallieerden vanaf Nederlands grondgebied het Ruhrgebied zouden aanvallen. Afgezet tegen dit voordeel waren de kosten voor de Duitsers om Nederland te bezetten beperkt. De verovering van Nederland vergde volgens Duitse inschatting slechts een operatie van korte duur met een beperkte inzet van troepen. Dit was een belangrijk gegeven gezien het feit dat de Duitsers niet beschikten over een overmacht ten opzichte van de geallieerde strijdkrachten. De Duitse troepen konden na de bezetting van Nederland weer snel elders aan het Westfront worden ingezet. In dit verband is het tekenend dat Von Moltke in 1908 de opmars door Nederland uit het Von Schlieffenplan haalde, mede onder de argumenten dat het Nederlandse leger sterk genoeg was om zich tegen een Britse invasie te verdedigen en dat de Duitsers, met het oog op hun operaties tegen Rusland en Frankrijk, over onvoldoende troepen beschikten om ook nog eens geheel Nederland te bezetten. Naar aanleiding van ervaring uit de Eerste Wereldoorlog stelt Moeyes dat er een onderscheid worden gemaakt tussen de preventieve (afschrikking) en de defensieve (feitelijke gevechtskracht) waarde van het Nederlandse leger.⁶⁰⁶ In 1940 hadden de Duitsers echter wel grote twijfels of Nederland wel in staat was zijn soevereiniteit te verdedigen. Dat de geallieerden Nederland te hulp zouden komen na een Duitse aanval stond ook allerminst vast. De Belgen wilden in ieder geval niet hun lot aan dat van Nederland verbinden. Zij waren niet bereid om hun verdedigingsplannen af te stemmen met die van de Nederlanders, mede omdat de Belgen het weerstandsvermogen van hun noorderburen als laag inschatten. Ook de Britten wilden geen troepen beschikbaar stellen voor een hulpoperatie aan Nederland, mede omdat zij er weinig vertrouwen in hadden dat de Nederlanders lang zouden kunnen standhouden. Één van de redenen waarom de Britten wel België wilden binnenrukken na een Duitse inval was dat de Belgische strijdkrachten als een waardevolle aanvulling op de geallieerde legers werden beschouwd. Ondanks veel weerstand bij zijn generaals was Gamelin wel van plan

Nederland te hulp te komen na een Duitse aanval. Zijn overwegingen hierbij waren meer van politieke dan van militaire aard. Bij de hulpoperatie hield de Franse opperbevelhebber geen rekening met het Nederlandse verdedigingsplan. De Fransen hechtten immers weinig waarde aan de kracht van het Nederlandse leger of de Peel-Raamstelling. De invloed die het veronderstelde gebrekkige Nederlandse weerstandsvermogen had op de Duitse en geallieerde operationele planning moet dus juist niet onderschat worden. Door zijn zwakke krijgsmacht was Nederland een aantrekkelijk slachtoffer voor de Duitse agressie en een onaantrekkelijke bondgenoot voor België en de geallieerden.

Krijgsbeleid

De zwakke krijgsmacht legde ook grote beperkingen op het Nederlandse krijgsbeleid. Het gebrek aan troepen, professioneel kader, oorlogservaring en moderne wapens veroordeelde het Nederlandse leger tot een statische stellingenoorlog waarbij slechts een deel van het grondgebied kon worden verdedigd. Vooral Winkelman was zich er sterk van bewust dat de zwakke Nederlandse krijgsmacht slechts beperkt inzetbaar was, zowel in geografische als in operationele zin. Hij geloofde dan ook niet dat de Nederlandse troepen, nadat zij met de vijand in gevecht waren geweest, nog verplaatst zouden kunnen worden. Reijnders was hierin optimistischer. Hij achtte de Nederlandse troepen nog wel in staat om succesvolle terugtochten of beperkte manoeuvres te maken, ook nadat zij in gevecht waren geweest. De gebeurtenissen gedurende de meidagen stelden hem naderhand hierin in het gelijk. Het IIe en het IVe Legerkorps slaagden in de nacht van 13 op 14 mei 1940 erin om zich redelijk ordelijk en georganiseerd terug te laten vallen van de Grebbelinie op het Oostfront van de Vesting Holland. Gezien de staat van geoefendheid en bewapening vond echter ook Reijnders dat het Nederlandse leger geen grootschalige offensieve operaties kon uitvoeren. De commandant van het Veldleger, luitenant-generaal Jan van Voorst tot Voorst, was hier een geheel andere mening toegedaan. Hij ageerde bijvoorbeeld sterk tegen de *Concentratie Blauw* waarbij de Nederlandse troepen passief zouden blijven achter de stellingen. Het feit dat het initiatief aan de tegenstander werd gelaten waarbij ook nog eens het noorden en oosten van het land werd opgegeven werkte volgens Jan van Voorst tot Voorst ontmoedigend en demoraliserend op de Nederlandse volksgeest. Kort na zijn aantreden als commandant van het Veldleger vatte hij zijn kritiek samen in een brief aan Reijnders. Verwijzend naar het optreden van Stadhouder Willem III tijdens de Franse inval in 1672-1673 zag hij tal van mogelijkheden voor offensieve operaties door het Veldleger. Jan van Voorst tot Voorst stelde onder andere voor om het IIe Legerkorps vóór de Grebbelinie te concentreren zodat de vijand, zodra deze de IJssellinie overschreed, door een flankaanval vanuit de Betuwe in de tang kon worden genomen.⁶⁰⁷ Hoe zeer Jan van Voorst tot Voorst geloofde in het offensieve vermogen van zijn Veldleger blijkt bijvoorbeeld uit een geheime instructie dat hij eind maart 1940 schreef over de aanval en tegenstoot. Naar aanleiding van diverse oefeningen constateerde hij dat van élan van de Nederlandse troepen bij de stormaanval nog geen sprake was: 'Het "attaqueeren" onder luid "hoera" geroep moet een alles wegvagende, uiterst energieke actie zijn, anders is het stormen bij voorbaat mislukt.'⁶⁰⁸ De opvattingen van de commandant van het Veldleger waren onrealistisch. Door het gebrek aan gemechaniseerde eenheden was de Nederlandse krijgsmacht niet toegerust voor een mobiele oorlogvoering in de moderne zin van het woord. De slecht getrainde en onvoldoende uitgeruste Nederlandse troepen bleken tijdens de meidagen zelfs vrijwel niet in staat tot het uitvoeren van tactische tegenaanvallen of andere kleinschalige offensieve operaties.⁶⁰⁹

Winkelman koos met het oog op de beperkte inzetmogelijkheden van de Nederlandse krijgsmacht voor een concentratie van zijn troepen achter vaste linies in het hart van het land. Zijn strategie van tijd winnen bestond eruit dat het Nederlandse leger de stellingen zou verdedigen in afwachting van hulp van bondgenoten. De grote vraag was natuurlijk hoe lang de Nederlandse verdedigers zouden kunnen standhouden. De schattingen van de Nederlandse legerleiding liepen uiteen van enkele weken tot drie maanden. De meeste Nederlanders gingen niet uit van een *Blitzkrieg* maar dachten nog in termen van de Eerste Wereldoorlog voor wat betreft de snelheden van militaire operaties. Begin 1939 beweerde Reijnders dat de grenstroepen twee dagen zouden standhouden. Terwijl Reijnders er vanuit ging dat het drie weken zou duren voordat de Grebbelinie zou vallen, rekende Winkelman op slechts één week. Ook Herman van Voorst tot Voorst zou na de oorlog toegeven dat hij gedacht had dat het de Duitsers minstens veertien dagen zou kosten om het Nederlandse leger te verslaan. Om indruk te maken tegenover de Belgen vertelde hij aan Diepenrijckx eind maart 1940 dat het Nederlandse leger twaalf tot vijftien dagen in Noord-Brabant zou standhouden. Slechts weinig Nederlandse bevelhebbers leken zich ten volle bewust te zijn van het gebrekkige weerstandsvermogen van de Nederlandse strijdkrachten. De chef-staf van het Veldleger, kolonel Schimmel, voorspelde in november 1939 dat de Duitsers bij een onverwachte aanval binnen 24 uur aan de Nederlandse kust zouden staan. Met de kennis van de gebeurtenissen van de meidagen in 1940 verklaarde Dijkhoorn tegenover de Enquêtecommissie: 'ik heb nooit de illusie gehad, dat het voor ons land van lange duur zou zijn; daarvoor had ik te veel in de internationale wereld rondgekeken en met naburige legers kennis gemaakt om te denken, dat wij b.v. een half jaar glorieus zouden kunnen volhouden. Toen de oorlog uitbrak, wist ik, dat onze bewapening en uitrusting zo was, dat het een paar dagen maar zou zijn; ik had gehoopt langer dan 5 dagen, misschien een paar weken, maar ik wist: zonder tijdige hulp houden wij het per se niet.'⁶¹⁰ Op 14 mei 1940 capituleerde Nederland al na vijf dagen en bleek dat de meeste Nederlanders de mogelijkheden van de strijdkrachten om langer stand te kunnen houden hadden overschat.

Het belangrijkste verschil tussen het Nederlandse krijgsbeleid in 1939-1940 met dat van 1914 was dat de Nederlandse legerleiding bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zich ervan bewust was dat het grootste gevaar uit het Oosten zou komen. In 1914 had de Nederlandse opperbevelhebber Snijders het hoofdkwartier van het Veldleger van Den Haag naar Den Bosch verplaatst omdat toen zowel een Duitse aanval ten zuiden van de rivieren als een Britse landing in Zeeland dreigde. In Noord-Brabant stationeerde Snijders twee divisies en een mobiele verkenningsmacht. Daarnaast werd één divisie in het oosten van het land en één in de Vesting Holland gelegerd. Limburg beschikte ook in 1914 over vrijwel geen verdediging.⁶¹¹ In 1939-1940 werd alleen rekening gehouden met een Duitse aanval. Dankzij de inlichtingen van onder andere Sas en Van Voorst Evink en de analyses van GS III was de Nederlandse legerleiding goed geïnformeerd over de Duitse aanvalsplannen. Hieruit kwam duidelijk naar voren dat de Duitse hoofdaanval met tankeenheden door Limburg en Noord-Brabant zou plaatsvinden. De Nederlanders waren zelfs op de hoogte van het feit dat de Duitsers in eerste instantie niet van plan waren geweest om ook het gebied ten noorden van de rivieren te bezetten. Ook waren zij talloze malen gewaarschuwd voor de inzet van Duitse parachutisten. Winkelman moest zijn beperkte militaire middelen op een wijze inzetten dat deze maximaal effectief zouden zijn. Zijn dilemma was hierbij dat hij moest kiezen tussen een concentratie van zijn troepen in het hart van het land of voor de verdediging van het Nederlandse grondgebied ten zuiden van de rivieren, waarbij de voornaamste Duitse opmars kon worden geblokkeerd en een

mogelijke bondgenootschappelijk optreden het beste tot zijn recht zou kunnen komen. Uiteindelijk koos Winkelman ervoor om het Nederlandse grondgebied ten zuiden van de rivieren grotendeels door de verdedigers te laten ontruimen. Hij trok de troepen terug naar het hart van het land waar de Grebbelinie de hoofdverdediging vormde. Het was echter geen vanzelfsprekende beslissing geweest. Toen Winkelman in februari 1940 aantrad als opperbevelhebber beschikte hij nog niet over een vastomlijnd verdedigingsplan. Zo herzag hij na verloop van tijd zijn opvatting door de Grebbelinie en niet het Oostfront van de Vesting Holland als hoofdstelling te gaan gebruiken. Zijn bereidheid om troepen beschikbaar te stellen voor de verdediging van Noord-Brabant liet Winkelman in belangrijke mate afhangen van de onderhandelingen met België. Hij gaf de Belgen te kennen dat de Nederlanders bereid waren de Nederlandse troepen in de Peel-Raamstelling aanzienlijk te versterken met eenheden in de sterkte van één legerkorps als de zuiderburen het gat ten zuiden van deze linie zouden sluiten. De Fransen waren op de hoogte van deze belofte van de Nederlandse opperbevelhebber want de Franse bevelhebber van het Noordoostfront, generaal Georges schreef hierover op 2 mei 1940: 'Du côté belge, on continue à se refuser à chercher la soudure avec les Hollandais au sud du Peel, même compte tenu du renforcement que le général Winkelman était disposé à opérer, dans cette hypothèse, au sud des rivières (cinq divisions au lieu de trois).'⁶¹² Winkelman schroomde ook niet de Belgen onder druk te zetten en hij dreigde het aantal troepen in de Peel-Raamstelling juist in belangrijke mate te verminderen als zij er voor bleven kiezen om hun verdediging niet met de Nederlanders af te stemmen.⁶¹³ In de geheime instructie van 23 maart 1940 voor de gezantschappen in Parijs, Londen en Brussel werd de verwachting gewekt dat Nederland troepen beschikbaar had voor de gezamenlijke bondgenootschappelijke oorlogvoering in Noord-Brabant:

'aan de Fransche regering wordt verzocht om hulp te verleen bij de verdediging van het hart van des lands door beschikbaarstelling van een Legerkorps van vier divisien. Voorts is genoemde Regeering er mede in kennis gesteld dat, mocht zij besluiten een belangrijke troepenmacht in te zetten in Noordbrabant, de Nederlandsche Regeering t.z.t. de mogelijkheid zal overwegen om – naarmate de ontwikkeling van den toestand Noord van de Maas- een deel van haar weerkracht schouder aan schouder met de Engelsche, Fransche en c.q. Belgische strijdkrachten in deze provincie te doen optreden.'⁶¹⁴

Dit gaf andermaal aan dat de Nederlandse legerleiding het belang van de verdediging ten zuiden van de rivieren voor de bondgenootschappelijke oorlogvoering onderkende. Desondanks besloot Winkelman op 6 april 1940 definitief om Noord-Brabant grotendeels van zijn verdediging te ontdoen nadat hem duidelijk was geworden dat zowel de Fransen als de Belgen niet van plan waren de Peel-Raamstelling te ondersteunen. Volgens zijn eigen zeggen wilde hij zijn troepen in Noord-Brabant niet opofferen.

Reijnders oordeelde naderhand zeer kritisch over dit besluit van zijn opvolger. Volgens hem lag, door het terugtrekken van de meeste Nederlandse troepen, de verdediging ten zuiden van de rivieren volledig open en kon de Duitse 9e Pantserdivisie hierdoor ongehinderd oprukken. De duur van de veldtocht tegen Nederland werd in de ogen van Reijnders bepaald door de snelheid van de Duitse opmars door Noord-Brabant. Het ontruimen van de Peel-Raamstelling was dan ook catastrofaal omdat dit de Duitse 9e Pantserdivisie in staat stelde om al binnen twee dagen de Moerdijkbruggen te bereiken. Hij was ook van mening dat toen de Nederlandse legerleiding begin april 1940 eenmaal besloten had om het IIIe Legerkorps terug te trekken dit beter gelijk had moeten gebeuren in plaats van te wachten tot het moment van de Duitse

inval. De vijand werd weliswaar door deze manoeuvre misleid over de Nederlandse verdediging in Noord-Brabant maar de bondgenoten eveneens. Het krijgsplan van Winkelman speelde de Duitse hoofdaanval naar de Moerdijk zeer in de kaart, maar benadeelde tegelijkertijd de Franse hulpoperatie aan Nederland. Door het snelle prijsgeven van de Peel-Raamstelling kwam niets meer terecht van een bondgenootschappelijke oorlogvoering en het geallieerde plan van een opmars over de linkervleugel kon niet meer tot uitvoer worden gebracht. Reijnders stond op het standpunt dat de eerste en belangrijkste taak van de Nederlandse strijdkrachten de verdediging van het hart van het land was. In de tweede plaats zouden alle overige ter beschikking staande middelen moeten worden aangewend om de Duitse doortocht van Zuid-Nederland naar België en Parijs te voorkomen. Volgens de opvatting van Reijnders moest in de Peel-Raamstelling dan ook meer dan alleen een symbolische verdediging worden gevoerd omdat het de plicht van Nederland tegenover zijn toekomstige bondgenoten was om juist ten zuiden van de rivieren krachtig weerstand te bieden. Door het vertragen van de Duitse aanval kon worden voorkomen dat de Fransen verrast werden door de snelheid van de vijandige opmars. Reijnders verklaarde na de oorlog dat hij de militaire sterkte van Peel-Raamstelling niet overschat had. In zijn eigen krijgsplan was het ook niet de bedoeling geweest om er tot het uiterste weerstand te bieden, maar om de Duitse opmars enkele dagen te vertragen zodat de Franse hulptroepen de gelegenheid hadden de achterwaartse stelling te bereiken. Reijnders had naar eigen zeggen nooit gedacht dat de opmars van de Fransen helemaal tot aan de Peel-Raamstelling zou reiken. Hij was er daarnaast van overtuigd dat het mogelijk zou zijn geweest om er enige tijd stand te houden, omdat hij verwacht had dat de vijand de linie alleen frontaal zou aanvallen. Bovendien was de Lichte Divisie beschikbaar geweest om een eventuele, maar in zijn ogen onwaarschijnlijke, omtrekkende beweging langs de zuidelijke vleugel te kunnen pareren. Op 10 en 11 mei 1940 werd de Peel-Raamstelling inderdaad alleen frontaal aangevallen en maakten de Duitsers geen omtrekkende beweging via België. Reijnders zei tegen de Enquêtecommissie dat hij indertijd vreesde dat als Nederland te kort zou schieten ten aanzien van de redelijke eis van het verhinderen van een Duitse doortocht, zijn land naderhand op een conferentietafel ter verantwoording zou worden geroepen. Nederland had dan ook door naar zijn mening het snelle prijsgeven van de Peel-Raamstelling in de meidagen 1940 zijn neutraliteitsverplichting verzaakt, ook al omdat de Fransen geen rekening hadden gehouden met de opgave van de Peel-Raamstelling door Winkelman.⁶¹⁵ Deze laatste veronderstelling van Reijnders was pertinent onjuist. De Nederlanders hadden begin april 1940 zowel de Fransen als de Belgen geïnformeerd over de terugtocht van het grootste deel van het IIIe Legerkorps. Reijnders afkeuring van het krijgsbeleid van zijn opvolger werd mede bepaald door zijn vernederende ontslag begin februari 1940 en door het feit dat hij zelf indertijd het initiatief had genomen voor het opzetten van de Peel-Raamstelling. Reijnders gaf echter wel blijk dat hij het Nederlandse krijgsbeleid in een bredere Europese context kon plaatsen. De politieke overwegingen (de belangen van de bondgenootschappelijke oorlogvoering) wogen voor Reijnders zwaarder dan de militaire overwegingen (door een tekort aan troepen en door het gat in het zuiden zou de Peel-Raamstelling onverdedigbaar zijn). Dijkhoorn rechtvaardigde na de oorlog de aftocht van het IIIe Legerkorps door erop te wijzen dat het juist bijdroeg aan de internationale verplichting van Nederland om zo lang mogelijk stand te houden. Nederland handelde ook niet in strijd met zijn neutraliteitsbeleid omdat de troepen pas ná de Duitse inval werden teruggetrokken. Op dat moment was de Nederlandse positie in het conflict immers niet langer neutraal, en stond het dus de legerleiding vrij om het IIIe Legerkorps elders in te zetten. Bovendien zouden de Nederlandse troepen toch geen kans

hebben gehad om zonder Franse steun lang stand te houden in de lange Peel-Raamstelling:

‘Het wordt wel eens gesteld, dat, als het IIIde legerkorps er was blijven zitten, wij in Brabant zoveel langer weerstand hadden kunnen bieden. Dit is natuurlijk bepaaldelijk onwaar, want wij konden met het handjevol troepen, die we daar hadden, ook al zat het IIIde legerkorps daar, geen weerstand van enige betekenis bieden. De stelling van ± 70 km lengte zou zijn doorbroken en de hele zaak zou zijn opgerold, er zouden dan een hoop mensen zijn gesneuveld, gevangengenomen, enz., maar het resultaat was practisch hetzelfde gebleven. Of men de vijand daar nu een uur langer of korter ophoudt, want veel langer zou het zeker niet geweest zijn, is van weinig belang. Men doorbreekt die stelling en dan is het afgelopen. Dus het was naar mijn smaak zeer juist gezien van Winkelman om daar die troepen niet aan op te offeren, maar dan liever die troepen te gebruiken voor de verdediging van het hart van het land...Ik had, dat moet ik u eerlijk zeggen, dit legerkorps liever bij voorbaat weggenomen voor de verdediging van de vesting Holland. Ik meen dat ik dit al eens gezegd heb, maar ik wil het nog eens herhalen. Generaal Winkelman wilde het echter op politieke gronden liever daar houden en daar was inderdaad wat voor te zeggen.’⁶¹⁶

Winkelman verklaarde dat het de opzet van Dijkhoorn was geweest om vanuit verschillende plaatsen in Noord-Brabant de Duitse opmars te vertragen. Hierdoor was het volgens de Nederlandse opperbevelhebber zeer wel degelijk mogelijk geweest om langduriger weerstand te bieden dan door de gehele verdediging ten zuiden van de rivieren te concentreren in de Peel-Raamstelling. Deze opzet mislukte echter door de slechte manier waarop de troepen zich terugtrokken. Door het gebrek aan artillerie en luchtdoelgeschut konden de Nederlanders zich nauwelijks verweren tegen de voortdurende Duitse aanvallen. Dit had een verlamrend effect op het Nederlandse moreel waardoor de terugtocht in een vlucht ontaardde. Het beeld dat de Duitse opmars met behulp van vertragende gevechten voor enige tijd had kunnen worden opgehouden klinkt echter weinig overtuigend. Het grootste deel van de verdedigers in Noord-Brabant trok zich immers al terug zonder in contact met de vijand te zijn geweest. Winkelman was zich er bovendien als geen ander bewust van de beperkte inzetbaarheid van de Nederlandse krijgsmacht. Het lijkt dan ook onwaarschijnlijk dat hij zijn troepen in staat achtte tot het voeren van een mobiele verdediging vanuit onvoorbereide stellingen. Winkelman stelde daarnaast dat Reijnders niet consequent was met zijn oproep dat uit neutraliteitsoverwegingen Noord-Brabant zou moeten worden verdedigd. Andere delen van het land, zoals Groningen, Friesland en Limburg werden immers ook vrijwel onverdedigd gelaten. Reijnders had in overeenstemming met zijn opvatting over neutraliteit volgens Winkelman dan ook in Limburg een verdedigingslinie moeten inrichten. Tenslotte wees Winkelman op het feit dat het neutraliteitsbeleid een zaak van de Nederlandse regering en niet van de OLZ was.⁶¹⁷

De Enquêtecommissie vroeg ook andere hoge militairen naar hun visie over het Nederlandse krijgsbeleid ten zuiden van de rivieren. Het was niet verrassend dat de chef-staf van Winkelman het verdedigingsplan van zijn opperbevelhebber onderschreef. Herman van Voorst tot Voorst stelde dat een neutraal land geen enkele schending van zijn territorium zou mogen gedogen. Om iedere vorm van wantrouwen bij andere landen te voorkomen zouden daarom alle mogelijke doorgangswegen voor de vijand geblokkeerd moeten worden. De troepeninzet voor deze preventieve taak zou echter niet ten koste mogen gaan van de verdediging van het hart van het land. Door de Duitse inval op 10 mei was er echter geen sprake meer van een handhaving van de Nederlandse neutraliteit en was het gerechtvaardigd om de troepen te hergroeperen ten noorden van de rivieren volgens het beginsel van de concentratie van de krachten:

‘bij een niet-incidenteele schending van de neutraliteit op groote schaal de oorlogstoestand intreedt, dat het dan dus automatisch oorlog is, dat er dan dus van “neutraliteit” geen sprake meer is en dus evenmin van “neutraliteitshandeling”.....past in dezen gedachtengang een groepeerings van de strijdkrachten met het oog op een oorlogvoering in den strikten en tegelijk ruimsten zin van het woord, een groepeerings dus, die veroorlooft den oorlog te voeren met de grootst mogelijke kracht en waar zulks in verband der bondgenoten het beste is [het vormen van een schild voor het hart van des lands, het zoveel mogelijk concentreren van de strijdkrachten op de plaats, waar de hoofdstrijd zal worden gevoerd].....In dezen gedachtengang is dus geen plaats voor een- strategisch gesproken- onverantwoord nevendoeel. In dezen gedachtengang en onder deze omstandigheden kan men niet spreken van “handhaving der neutraliteit”. Immers men geeft zijn neutraliteit verder prijs. Van neutraliteit is geen sprake meer; het is oorlog. Er is dus geen sprake meer van “symbolische” of daadwerkelijke neutraliteitshandhaving. Men heeft openlijk partij gekozen. Zoolang de agressie nog niet heeft plaats gehad, zoolang het grondgebied niet is geschonden, dient naar buiten de wil te spreken, dat men een schending van het territorium niet zal gedogen.....Indien “de vuist” naar den vermoedelijke schender –uit gebrek aan weerkracht en wegens het ontbreken van de samenwerking met de toekomstige bondgenoten– niet zo sterk is als men misschien zou wensen, dan geeft dit nog niet het recht om te spreken van een “symbolische” neutraliteitshandhaving of van het schenden van den plicht, die op de neutrale mogendheid rust.’⁶¹⁸

Hoewel het uit strategische overwegingen beter zou zijn geweest de verdediging te beperken tot het westen van het land, was de aanwezigheid van het IIIe Legerkorps in Noord-Brabant vóór de Duitse inval volgens Herman van Voorst tot Voorst noodzakelijk als preventie van een mogelijke neutraliteitsschending, ook al waren deze troepen niet in staat een Duitse opmars daadwerkelijk te beletten. Bovendien was Winkelman gehandicapt doordat hij de eenheden die al bij zijn aantreden al in Zuid-Nederland lagen, niet zo maar kon terugtrekken. Het is wel opmerkelijk dat Herman van Voorst tot Voorst de verdediging ten zuiden van de rivieren een strategisch onverantwoord nevendoeel noemde in het licht van het feit dat zowel de Duitse hoofdaanval als de Franse hulpoperatie op 10 en 11 mei 1940 door Noord-Brabant voerde. Andere Nederlandse bevelhebbers uit de mobilisatieperiode waren het meer eens met de zienswijze van Reijnders. De chef-staf van het Veldleger, Schimmel, wees er terecht op dat er twee keer zoveel troepen nodig waren geweest om zowel de Vesting Holland als Noord-Brabant goed te kunnen verdedigen. In dit dilemma noemde hij iedere keuze hoe de krijgsmacht zou worden ingezet hachelijk en zelfs gedoemd. Schimmel erkende wel dat in het krijgsplan van Reijnders de Duitse hooftopmars door Noord-Brabant langer zou zijn tegengehouden.⁶¹⁹ Ook het hoofd van de Nederlandse militaire inlichtingendienst, luitenant-generaal Fabius, was zeer kritisch over het Nederlandse krijgsbeleid met de, in zijn ogen, symbolische verdediging van Noord-Brabant. De landsverdediging stond of viel volgens hem met de weerstand die kon worden geboden ten zuiden van de rivieren. De Nederlandse legerleiding beschikte immers over talloze aanwijzingen dat een sterke Duitse legermacht via Noord-Brabant zou doorstoten naar het hart van het land. Een Duitse aanval ten zuiden van de rivieren lag ook voor de hand omdat het Nederlandse leger dan van zijn potentiële bondgenoten zou worden gescheiden. Omdat vertraging van de Duitse opmars van groot belang was, vond Fabius het afkeurenswaardig dat de Nederlandse legerleiding de Franse verzoeken voor het inrichten van een verdedigingslinie in de omgeving van Breda negeerde. Het uiteindelijke terugtrekken van het IIIe Legerkorps op 10 mei 1940 stond naar zijn mening gelijk aan het afstand doen van alle internationale verbondenheid en het verwerpen van elke samenwerking met de bondgenoten: ‘een volkoomen zelfstandige en egocentrische landsverdediging.’⁶²⁰ Als

hem de keuze zou zijn voorgelegd of de Nederlandse verdediging in het hart van het land of in Noord-Brabant zou moeten worden geconcentreerd, dan had Fabius voor de laatste optie gekozen: ‘Veel genialer, meer durf en getuigend van meer practischen zin, als toekomstige bondgenoot.’⁶²¹

De Enquêtecommissie concludeerde dat de Nederlandse legerleiding in de mobilisatieperiode van 1939-1940 voor een lastig dilemma had gestaan. Het gebrek aan troepen dwong tot een keuze om de verdediging te concentreren of in de Vesting Holland of in Noord-Brabant. De Enquêtecommissie noemde de kwestie van het hoogste belang omdat het verwijt bestond dat door het terugtrekken van het IIIe Legerkorps en de Lichte Divisie de Duitsers zeer snel konden oprukken en dat daarnaast deze manoeuvre de Franse plannen zouden hebben doorkruist wat bijdroeg aan de snelle geallieerde nederlaag.⁶²² Volgens de verslagen van de Enquêtecommissie deelden de meeste militaire deskundigen Winkelmans voorkeur om de krijgsmacht te concentreren ten noorden van de rivieren. Ook de Nederlandse regering vond het belang van de verdediging van het hart van het land zwaarder wegen dan de verdediging van Noord-Brabant. Veel van de ondervraagde militaire deskundigen waren van mening dat de Peel-Raamstelling te kwetsbaar was. Omdat de linie over te weinig troepen en diepte beschikte, zou het met minstens een extra legerkorps moeten worden versterkt. Daarnaast sloot de Peel-Raamstelling niet aan op de Belgische of Franse verdediging. De Enquêtecommissie concludeerde dan ook dat het krijgsbeleid van Winkelman verantwoord was en dat er onder deze omstandigheden niet verwacht kon worden dat er hardnekkig weerstand kon worden geboden in de Peel-Raamstelling waarbij een legerkorps zou worden opgeofferd dat absoluut nodig was voor de verdediging van het hart van het land.⁶²³ Ook Amersfoort deelt de opvatting dat het gezien de omvang en kwaliteit van de Nederlandse troepen begrijpelijk was dat Winkelman Noord-Brabant al bij voorbaat had opgegeven. Tegelijkertijd noemt hij deze beslissing dramatisch omdat de provincie van vitale betekenis voor de bondgenootschappelijke samenwerking met België en Frankrijk was. Toch was de keuze van Winkelman om Noord-Brabant vrijwel geheel te ontruimen volgens Amersfoort verstandig, mede omdat de stafoefening ‘Landsverdediging 1938’ op papier had bewezen dat een concentratie van de Nederlandse strijdkrachten ten zuiden van de rivieren niet bestand was tegen een goed gerichte Duitse aanval. De waarde van deze stafoefening voor het krijgsbeleid moet echter niet worden overschat. In het gespeelde scenario stonden de Nederlanders er geheel alleen voor, terwijl er in 1939-1940 werd gerekend op een geallieerde hulpoperatie. In de discussie over het te voeren krijgsbeleid gedurende de mobilisatieperiode wordt nergens verwezen naar de uitkomsten van de stafoefening uit 1938 of uit andere jaren.⁶²⁴ De Enquêtecommissie maakte toch ook een kanttekening bij het krijgsbeleid van Winkelman: ‘Wel meent zij te moeten opmerken, dat, indien men dit wel in ogenschouw had genomen, het wellicht de voorkeur had verdiend, de verdediging niet op het hart des lands doch op Brabant te concentreren, waardoor het mogelijk geweest zou zijn, dat onze troepen verbinding zochten met de Frans-Belgische legers, zodat de gehele verdediging van de aanvang af hierop geconcentreerd geweest was.’⁶²⁵ De Enquêtecommissie constateerde echter ook dat dit plan irreëel was omdat door het Nederlandse neutraliteitsbeleid geen overleg met de geallieerden over het voeren van een gezamenlijke verdediging mogelijk was geweest: ‘Immers, de situatie in Mei 1940 was aldus, dat wij met onze toekomstige bondgenoten niets hadden kunnen afspreken en niets hadden kunnen voorbereiden. Het was onmogelijk geweest op het laatste ogenblik een gezamenlijk operatieplan te ontwerpen. Daar dit niet kon geschieden, was het bezwaarlijk zelfstandig onze troepen in Brabant op te stellen en het gebied ten noorden van

De Nederlandse legertop in Duitse krijgsgevangenschap in 1941. Van links naar rechts: generaal-majoor H.F.K. baron van Voorst tot Voorst (chef van de Landmachtstaf), vice-admiraal Van Laer (inspecteur-generaal van het Loodswezen), generaal-majoor Van den Bent (commandant van het IVe Legerkorps), generaal Winkelman (Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht), luitenant-generaal Best (commandant van de Luchtverdediging), luitenant-generaal J.J.G. baron van Voorst tot Voorst (commandant van het Veldleger) en generaal-majoor baron van Lawick (gouverneur Koninklijke Militaire Academie).

(Foto: Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

de Maas open te laten, daar de Duitsers dan gelegenheid gehad zouden hebben om zonder te vechten het hart des lands te bezetten, daarna de rivieren over te trekken en in de rug van de troepen in Brabant te komen. Een aansluiting met de Frans-Belgische legers zou in dat geval grote bezwaren gehad hebben, daar dergelijke zaken moeten worden bespreken en degelijk voorbereid.⁶²⁶

Vanuit het internationale perspectief gezien was het oordeel van de Enquêtecommissie over het kriegsbeleid van Winkelman mild. In het licht van de geallieerde en Duitse operationele plannen ten aanzien van Nederland lijkt het opgeven van Noord-Brabant een strategische fout. De Nederlandse legerleiding wist dankzij accurate inlichtingen van onder andere Sas en Van Voorst Evekink dat de Duitse hoofdaanval ten zuiden van de rivieren zou plaatsvinden. Het IIIe Legerkorps trok zich op bevel van Winkelman voor de oprukkende Duitsers naar het noorden terug en zou gedurende de gevechten in de meidagen ook helemaal niet meer in actie komen. Reijnders beslissing om Noord-Brabant wel te verdedigen was daarom juist geweest, maar hij faalde in de operationele uitvoering ervan. Ten behoeve van de neutraliteitshandhaving en van de bondgenootschappelijke oorlogvoering wilde Reijnders standhouden in de Peel-Raamstelling. Het is echter onbegrijpelijk dat hij alle niet mis te verstane Franse en

Belgische signalen dat zij deze verdedigingslinie niet zouden steunen negeerde. Het was dan ook veel verstandiger geweest om de zogenaamde Oranjestelling bij Tilburg of een stelling in de omgeving van Breda in te richten. Niet alleen waren deze linies veel korter, waardoor zij met de relatief kleine beschikbare krijgsmacht gemakkelijker te verdedigen zou zijn, ook de Belgen en de Fransen hadden nadrukkelijk kenbaar gemaakt dat zij een stelling bij Tilburg of Breda wenselijk vonden. De nieuwe linie zou aansluiten op de Belgische verdediging en bereikbaar zijn geweest voor de Franse hulpoperatie. Fabius verklaarde na de oorlog dat Reijnders voorstander was geweest van een nieuwe verdedigingslinie bij het riviertje de Mark, maar dat hij dacht dat hiervoor geen geld zou worden vrijgemaakt. In werkelijkheid was Reijnders echter uitgesproken tegenstander van de door Jan van Voorst tot Voorst meermalen geopperde Oranjestelling. Als motivatie voor zijn afwijzing stelde hij dat de linie nog volledig onvoorbereid was. Dit was waar, maar aan de andere kant bleek het ook mogelijk om binnen enkele maanden tijd de verwaarloosde Grebbelinie in te richten als hoofdverdedigingslinie. Daarnaast was Reijnders van mening dat de Oranjestelling niet voldeed om een Duitse opmars te beletten omdat hun noordelijke vleugel van een offensief tegen West-Europa over maar liefst zes wegen voor de linie langs zou kunnen trekken in de richting van België en Frankrijk. Ook dit argument klopte, maar de Duitsers konden ook de Peel-Raamstelling links laten liggen en via de Nederlandse provincie Limburg een aanval op de Belgische hoofdverdedigingslinie aan het Albertkanaal uitvoeren. Omdat bovendien de Belgen en de Fransen juist zelf een Nederlandse linie meer naar het Westen wilden zou er dus wel degelijk tegemoet zijn gekomen aan hun wensen en belangen. Schadelijk was in dit verband dat waar Reijnders categorisch de Oranjestelling afwees de Fransen en Belgen door signalen van met name Dijkhoorn lange tijd de indruk hadden dat een linie verder westelijk in Noord-Brabant wel degelijk door de Nederlanders werd overwogen.⁶²⁷

Geconcludeerd moet worden ten aanzien van de visies over de landsverdediging van de Nederlandse bevelhebbers dat Reijnders het belang van de verdediging van Noord-Brabant voor de bondgenootschappelijke oorlogvoering en voor het zo lang mogelijk tegenhouden van de Duitse hoofdaanval juist had ingeschat. Hij wilde echter hiervoor wel de verkeerde verdedigingslinie gebruiken. De Peel-Raamstelling was te kwetsbaar omdat er te weinig Nederlandse troepen beschikbaar waren en omdat deze linie niet kon rekenen op Belgische of Franse steun. Een nieuwe verdedigingslinie in west Noord-Brabant, in de omgeving van Tilburg of Breda, was daarom te prefereren geweest. Voor Winkelman pleit dat zijn concept van een statische verdediging achter voorbereide stellingen het beste aansloot op de mogelijkheden van de zwakke Nederlandse krijgsmacht. Het probleem van zijn krijgsplan was echter dat het wel veel oog had voor de beperkingen van het Nederlandse leger maar niet voor de belangen van de geallieerden. Hij anticipeerde evenmin op de aanvalsplannen van de Duitsers. Doordat Winkelman Noord-Brabant opgaf kon de Duitse hoofdmacht vrijwel ongehinderd oprukken en kon er geen steun worden gegeven aan de Franse hulpoperatie. De commandant van het Veldleger, Jan van Voorst tot Voorst, gaf terecht de voorkeur aan de Oranjestelling boven de Peel-Raamstelling. Hij overschatte echter de mogelijkheden van de Nederlandse krijgsmacht door te veronderstellen dat zijn troepen in staat waren tot het voeren van een mobiele verdediging of grootschalige manoeuvres.

Het discutabele besluit over de verplaatsing van het IIIe Legerkorps voedde het idee dat Noord-Brabant niet uit militaire maar uit politieke overwegingen zou zijn ontruimd. Voor de Enquêtecommissie verweten de Utrechtse hoogleraar Gerretson en Groenix van Zoelen dat de leden van het kernkabinet, te weten de ministers Van Kleffens, Dijkhoorn, De Geer, het plan

zouden hebben beraamd om ten zuiden van de rivieren alleen een symbolische verdediging te voeren en de Duitsers feitelijk een vrije doortocht te geven. Hun beschuldiging luidde dat hoewel formeel de neutraliteit zou worden gehandhaafd, in werkelijkheid een Duitse inval in de zuidelijke provincies zou worden gedoogd om daarmee de Vesting Holland te behouden. Gerretson beweerde deze opmerkelijke informatie onder andere te hebben vernomen van een aantal vooraanstaande staatslieden, onder wie oud-Premier Colijn en oud-Minister van Buitenlandse Zaken Van Karnebeek. Omdat deze echter al waren overleden konden zij niet door de Enquêtecommissie worden ondervraagd. Volgens Gerretson en Groenix van Zoelen had de Nederlandse regering in 1939-1940 door de ervaring uit 1914 moeten weten dat er een grote kans was dat ook Nederland betrokken zou worden bij een Duitse opmars richting België en Frankrijk. In de Eerste Wereldoorlog was immers de Duitse aanval op Frankrijk mislukt omdat de sterke rechtervleugel van het Von Schlieffenplan alleen gebruik had gemaakt van Belgisch grondgebied. Bovendien zou de Nederlandse Secretaris-generaal voor Buitenlandse Zaken Snouck Hurgronje door de Duitsers zijn benaderd met het verzoek voor een vrije doortocht. Ondanks het feit dat de Nederlandse regering op de hoogte was dat Franse hulptroepen naar het Zuiden van hun land wilden oprukken bereidden zij juist het terugtrekken van de meeste troepen uit Noord-Brabant voor. De Belgen zouden de schuld voor deze aftocht moeten krijgen met als argument dat zij niet hadden willen aansluiten op de Peel-Raamstelling: 'Het handhaven van een vierde deel van het Nederlandse leger op de plaats, waar het niet bestemd was om te vechten en de opdracht om, bij het intreden der duisternis, over drie rivieren te trekken, teneinde op een volkomen onbevestigd front stelling te nemen, is overeenkomstig Jhr. De Geer's bedoeling geweest om Noord-Brabant "symbolisch" en de Vg.[esting] Holland met mate te verdedigen.'⁶²⁸

In reactie op deze beschuldigingen ontkende De Geer voor de Enquêtecommissie dat er sprake was geweest om af te wijken van de neutraliteitsverplichting ten aanzien van de verdediging van de Peel-Raamstelling. De 78 jarige De Geer kon zich echter tijdens de verhoren niet al te veel meer te herinneren van de gebeurtenissen negen jaar eerder.⁶²⁹ Snouck Hurgronje gaf aan de Enquêtecommissie toe dat hij tweemaal door Zech was benaderd met het voorstel van een vrije Duitse doortocht ten zuiden van Roermond. In beide gevallen had hij geantwoord dat zijn regering dit nooit zou accepteren. Ook Van Kleffens verklaarde dat hij eenmaal met de Duitse gezant over een vrije doortocht had gesproken. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken had Zech verteld dat het onmogelijk was op het Duitse verzoek in te gaan, mede gezien de mogelijke reactie van België. Zowel Van Kleffens als Snouck Hurgronje had het niet nodig gevonden de Nederlandse opperbevelhebber of zelfs maar de andere ministers in te lichten over de Duitse *démarche*.⁶³⁰ Van Kleffens wekte na de oorlog bovendien de indruk dat hij helemaal niet goed op de hoogte was geweest van het krijgsplan ten aanzien van Noord-Brabant en dat de beslissing van het terugtrekken van het IIIe Legerkorps door Winkelman en de Generale Staf was genomen zonder inspraak van de regering of zijn ministerie. De Enquêtecommissie concludeerde in haar rapportage dat de verdachtmakingen van Gerretson en Groenix van Zoelen niet hard te maken waren. De beschuldigingen zouden volgens de commissie voortkomen uit onvrede over de snelle nederlaag en de behoefte om de schuldigen hiervoor aan te wijzen. Er was geen enkel bewijs van het bestaan van een afspraak tussen de Nederlandse regering en Duitsland over een vrije opmars door het zuiden van Nederland in ruil voor het ongemoeid laten van de Vesting Holland. Het besluit om het IIIe Legerkorps vroegtijdig terug te trekken was bovendien niet genomen door de Nederlandse regering naar aanleiding van het verzoek van Zech eind 1939, maar werd pas medio maart

1940 geïnitieerd door opperbevelhebber Winkelman. In tegenstelling tot wat Gerretson en Groenix van Zoelen beweerden werd deze beslissing ook wel degelijk begin april 1940 kenbaar gemaakt aan de Fransen.⁶³¹

Toch blijven enkele vragen onbeantwoord over de ‘symbolische’ verdediging van Noord-Brabant. Groenix van Zoelen zou van Snouck Hurgronje zelf hebben vernomen dat ook politieke overwegingen een rol hadden gespeeld bij de verdediging van Noord-Brabant. Het vraagstuk van de aftocht van het IIIe Legerkorps ten noorden van de rivieren zou zijn gebruikt om België tot militaire medewerking te dwingen.⁶³² De Nederlanders hadden inderdaad vanaf februari 1940 de verdediging van Noord-Brabant ingezet als pressiemiddel tegen de zuiderburen. Winkelman zei toe dat hij de troepen in de Peel-Raamstelling met een extra legerkorps zou versterken indien de Belgen hun verdediging op deze linie zouden aansluiten. Wanneer de Belgen dat echter zouden weigeren dan luidde het dreigement dat het merendeel van de eenheden ten zuiden van de rivieren zou worden teruggetrokken. Blijkbaar onderhandelde de Nederlandse legerleiding dus wel degelijk met andere landen over de verdediging van Noord-Brabant. Dit weinig verheffende gebruik van het IIIe Legerkorps als pressiemiddel kwam in de Parlementaire Enquête niet aan het licht. Opvallend, zo niet verdacht, is ook dat zowel Snouck Hurgronje als Van Kleffens tijdens de verhoren door de Enquêtecommissie zich de *démarche* van Zech zo slecht voor de geest konden halen en ook het belang ervan sterk bagatelliseerden. Snouck Hurgronje was heel vaag en verklaarde uit zijn geheugen dat Zech hem ergens in de periode tussen 11 november 1939 en 10 mei 1940 tweemaal had benaderd over een vrije Duitse doortocht over Nederlands grondgebied ten zuiden van Roermond. Van Kleffens wist echter te melden dat het verzoek van Zech aan zijn Secretaris-generaal mogelijk toch al begin november had plaats gevonden. Op zijn zachtst gezegd is het ook merkwaardig dat de bewindslieden op het Ministerie van Buitenlandse Zaken, die door de rapportages kennis droegen van de inschatting van GS III dat de Duitse hoofdaanval ten zuiden van de rivieren zou zijn gepland, zo luchtig deden over het optreden van Zech. Snouck Hurgronje suggereerde dat de Duitse gezant niet in opdracht van zijn superieuren handelde maar de kwestie op eigen gezag aanhangig maakte. Omdat Zech de vraag over een vrije doortocht vaag en meer gekscherend zou hebben gesteld namen Snouck Hurgronje en Van Kleffens zijn voorzichtige poging niet al te serieus. Van Kleffens noemde het voor de Enquêtecommissie: ‘geen opzienwekkende gebeurtenis.’⁶³³ Deze perceptie van het voorval zou volgens de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken dan ook de reden zijn geweest dat hij er geen mededeling over had gedaan aan de regering of aan de opperbevelhebber. Van Kleffens schatte de positie van Zech vaker verkeerd in. Zo was hij er volledig ten onrechte van overtuigd dat Zech niet vooraf op de hoogte zou zijn geweest van de Duitse aanval op 10 mei 1940.⁶³⁴ Zelfs de Enquêtecommissie, die doorgaans mild oordeelde over de kwestie van de verdediging van Noord-Brabant, was van mening dat deze Duitse stappen in de mobilisatieperiode niet als: ‘onbelangrijk mochten worden beschouwd’⁶³⁵ en betreurde het dan ook dat het kabinet er niet over was geïnformeerd. Reijnders reageerde tegenover de Enquêtecommissie verrast over deze informatie en beschouwde de Duitse *démarche* achteraf als een sterke aanwijzing dat de Duitsers Nederland bij hun aanval zouden betrekken.⁶³⁶ Waar Snouck Hurgronje en Van Kleffens het verzoek van Zech voor een vrije doortocht door Zuid-Limburg als onbelangrijk kwalificeerden, was het voor Hitler in feite een cruciaal onderdeel van de tweede versie van *Fall Gelb*. Eind oktober gaf hij aan de Duitse legerleiding te kennen dat de noodzakelijke doortocht door de Nederlandse provincie Limburg te regelen zou zijn.⁶³⁷ Het precieze tijdstip waarop Zech het vraagstuk aan het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken voorleg-

de, is daarom van belang.⁶³⁸ Daarnaast berichtte de Duitse chef-staf van het *OKH*, Halder, op 15 oktober 1939 in zijn dagboek over een mogelijke brief aan Prins Bernhard in verband met de vrije doortocht door Zuid-Limburg.⁶³⁹ Het bestaan van een dergelijke brief is echter onbewezen. Feit is wel dat Hitler op 15 november 1939 het Duitse aanvalsplan andermaal wijzigde onder druk van de *Luftwaffe* en omdat er klaarblijkelijk geen duidelijkheid over een vrije doortocht door Zuid-Limburg was verschaft. Toch gaven de Duitsers de hoop niet helemaal op dat Nederland een opmars door het Zuiden van hun land zou gedogen. Op 12 februari 1940 berichtte Heydrich, hoofd van de *Sicherheitspolizei* en de *SD* aan Von Ribbentrop dat een van zijn informanten, die over zeer goede contacten in hoge Nederlandse kringen beschikte, had gemeld dat de huidige Nederlandse regering problemen zo veel mogelijk onafhankelijk van het buitenland wilde oplossen. De Nederlanders zouden dan ook niets doen wanneer Duitsland België zou aanvallen en ook niet de hulp van de geallieerden inroepen wanneer de Nederlandse neutraliteit in Limburg zou worden geschonden: ‘Würden deutsche Truppen durch Süd-Limburg marschieren, dann würde Holland sich lokal widersetzen, kolossal schreien, aber bestimmt nicht zum Gegenangriff schreiten und bestimmt nicht England und Frankreich um Hilfe anflehen.’⁶⁴⁰ Volgens Heydrich was de informant persoonlijk bevriend met Van Kleffens en was hij zelfs aanwezig geweest bij sommige bijeenkomsten van het Nederlandse kernkabinet. De Jong noemt het een vreemde brief maar kon de identiteit van de spion uit de kringen zeer dicht bij de regering niet achterhalen. Klinkenberg wekte echter de suggestie dat de informant wel eens Prins Bernhard kon zijn, die immers als vertrouwenspersoon van Wilhelmina herhaaldelijk vergaderingen van het Nederlandse kernkabinet bijwoonde.⁶⁴¹ Tegen de rol van Bernhard als Duitse superspion pleit echter dat Hitler niet bepaald onder de indruk was van de Nederlandse prins. Hij noemde hem een gigolo en een volstreekte imbeciel. Zech schreef in zijn memoires dat de Duitsers Bernhard verweten zijn plichten tegenover zijn geboorteland te hebben verwaarloosd nadat hij met Juliana in het huwelijk was getreden. De bewering dat Bernhard 100.000 *Reichsmark* zou hebben gekregen van het *Reichsicherheitshauptamt* (RSHA) voor bewezen diensten is later ook ontkracht.⁶⁴²

Vanuit de diplomatieke archieven kan ook geen verdere opheldering worden verschaft over het vraagstuk van een vrije Duitse doortocht door Zuid-Nederland. Er zijn wel een tweetal aanwijzingen dat de kwestie eind oktober- begin november 1939 aan de orde was. Op 31 oktober of 1 november berichtte Dijkhoorn aan de Nederlandse marine attaché in Londen De Booy dat een Duitse doortocht door Limburg tot oorlog als gevolg zou leiden.⁶⁴³ De mededeling van de Nederlandse Minister van Defensie wees er mogelijk op dat hierover in de Nederlandse regering was gesproken. De Franse militaire inlichtingendienst kreeg op 8 november van een informant het bericht dat de Duitsland had geëist dat de Nederlanders moesten toestaan dat de Duitsers enkele strategische punten in hun land zouden bezetten. De Nederlandse regering gaf echter niet toe aan de Duitse druk en weigerde iedere concessie.⁶⁴⁴ De geallieerden waren gedurende de mobilisatieperiode voortdurend bevreesd dat de Nederlanders zich niet zouden verzetten tegen een Duitse opmars over een deel van hun grondgebied. Bland rapporteerde eind maart 1940 dat Van Kleffens op zijn verzoek om militaire afspraken met de Britten te maken, had gereageerd dat het onwaarschijnlijk was dat de Britse hulp nodig was als de Duitsers alleen maar een doorgang door Limburg wilden maken. De Nederlanders zouden zich zo goed mogelijk verzetten maar in de verdediging blijven. Op 10 april berichtte de Britse gezant in Den Haag dat Van Kleffens zelfs verteld zou hebben dat het helemaal niet zeker was dat zijn regering de hulp van de geallieerden zou inroepen bij een beperkte Duitse aanval op bijvoorbeeld Maastricht of op de Waddeneilanden.⁶⁴⁵ Feit is dat als de Nederlandse regering

had toegegeven aan de Duitse wens van een vrije doortocht door Zuid-Limburg het land mogelijk niet bij de Tweede Wereldoorlog zou zijn betrokken, althans niet in mei 1940. Een dergelijke flagrante schending van de Nederlandse neutraliteit, die zeer nadelig was voor België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, zou echter wel tot enorme internationale verontwaardiging hebben geleid, met alle gevolgen vandien. Het is daarom zeer de vraag of de Nederlandse regering - voor zover men zich bewust was van dit vraagstuk - deze hoge prijs zou hebben willen betalen om buiten de oorlog te blijven.

Geconcludeerd kan worden dat er geen sprake is geweest van een complot, waarbij de belangrijkste Nederlandse ministers zouden hebben besloten om alleen symbolisch weerstand te bieden ten zuiden van de rivieren. Niet alleen ontbreken de harde bewijzen voor deze flagrante schending van de eigen neutraliteit, bovendien kwamen de Duitsers na waarschijnlijk toch enkele serieuze pogingen hiertoe te hebben ondernomen, zelf tot de conclusie dat Nederland niet bereid was een vrije doortocht door het zuiden van hun land te verlenen. Dat neemt niet weg dat Winkelmans besluit om de meeste troepen uit Noord-Brabant terug te trekken, in het licht van de Duitse hoofdaanval en de Franse hulpoperatie, op zijn zachtst gezegd ongelukkig was.

De geheime samenwerking met de geallieerden en de Belgen

De grote zwakte van het Nederlandse krijgsplan van 10 mei 1940 was dat het in operationele zin niet was afgestemd op de bondgenootschappelijke oorlogvoering maar dat het tegelijkertijd in strategisch opzicht wel volledig afhankelijk was van geallieerde steun. Het Nederlandse leger zou volgens plan immers ten noorden van de rivieren achter linies wachten tot de hulp-troepen van de Fransen en de Britten zouden arriveren. Het initiatief werd aan de vijand overgelaten terwijl de bondgenoten de kastanjes uit vuur zouden moeten halen.⁶⁴⁶ Ondanks het neutraliteitsbeleid, dat iedere militaire samenwerking met andere landen uitsloot, rekenden de Nederlanders erop dat de geallieerden en ook de Belgen hun land te hulp zouden komen na een Duitse aanval. Zo stelde Snouck Hurgronje tegenover de Franse gezant De Vitrolles op 16 december 1939 vast dat een Duitse aanval op Nederland de eerste opmaat zou zijn voor een aanval op België. Hij verwachtte daarom dat de Belgen zijn land zouden steunen na een Duitse inval. Van Nederlandse kant had men volgens de Secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken echter niet de behoefte om zich met de zuiderburen te verbinden omdat men niet de kans wilde verspelen om buiten de oorlog te blijven.⁶⁴⁷ Toen de Amerikaanse gezant Gordon bij Snouck Hurgronje op 8 februari 1940 informeerde of het Nederlandse leger België te hulp zou komen bij een Duitse aanval uitte deze opnieuw hier sterke twijfels over te hebben: 'With respect to this latter hypothesis the Secretary General observed that Holland still felt that as in the last war she might be able to maintain her neutrality if Belgium were invaded separately and he added with a wry smile "as you know we have no offensive army".'⁶⁴⁸ De Nederlandse regering wilde dus neutraal blijven als België werd aangevallen maar verwachtte aan de andere kant wel Belgische hulp bij een Duitse invasie van Nederland.

De Nederlandse legerleiding overschatte, in weerwil van sceptische berichten hierover van de Nederlandse marine attaché in Londen, vooral de steun die het dacht te krijgen van de Britten na een Duitse aanval. De Booy rapporteerde half november 1939 aan de Marinestaf dat Nederland zich weinig illusies moest maken over de militaire bijstand van Britse troepen of vliegtuigen. Het Verenigd Koninkrijk stuurde de weinige eenheden die beschikbaar waren liever naar Frankrijk en het land was ook zeker niet in staat om op korte termijn een expeditie-macht te organiseren. Bovendien waren er al veel Britse jachtvliegtuigen in Frankrijk

gestationeerd en had de luchtverdediging van de eigen vloot en steden prioriteit voor de *R.A.F.* waardoor er niet veel vliegtuigen resteerden om hulp te bieden aan Nederland. De Booy concludeerde in zijn rapport van 14 november 1939 dat het op dit moment dan ook onduidelijk was hoe het *War Cabinet* zou reageren op een Duitse aanval op Nederland, maar hij ging er terecht van uit dat de Britse legerleiding bij een Nederlands hulpverzoek zou verwijzen naar de Franse opperbevelhebber Gamelin. Wel dacht de Nederlandse marine attaché in Londen dat de situatie ten aanzien van de luchtondersteuning mogelijk in het voorjaar van 1940 zou verbeteren. In februari 1940 schreef De Booy echter aan Dijkhoorn dat de *R.A.F.* eerder pas na twee dagen dan al na twee uur hulp zou verlenen.⁶⁴⁹ Desondanks schreef de Amerikaanse militair attaché in Den Haag Colbern dat de Nederlandse Generale Staf actieve luchtsteun van de geallieerden verwachtte.⁶⁵⁰ In het memorandum van 23 maart 1940, dat klaar lag op het Nederlandse gezantschap in Londen, vroeg de Nederlandse regering aan het Verenigd Koninkrijk om na de Duitse inval één divisie, versterkt met luchtmacht en luchtdoelartillerie naar Zeeland te sturen. Daarnaast wensten de Nederlanders de verdediging van de Vesting Holland versterkt te zien met vier tot acht squadrons Britse jachtvliegtuigen, twee squadrons verkenningsvliegtuigen en een grote hoeveelheid luchtdoelgeschut, te weten 25 7-8 cm batterijen, 20 4 cm batterijen, 25 lichte 2 cm pelotons, zoeklichten en versperringsballons.⁶⁵¹ Toen De Booy kennis nam van het memorandum vond hij de daarin gestelde hulpvraag van een ongehoord optimisme getuigen. Zelfs al zouden de Britten de wapens en eenheden van deze 'verlanglijst voor Sinterklaas'⁶⁵² beschikbaar willen stellen aan Nederland dan zou het naar zijn mening vele maanden duren om al het gevraagde materieel te verzamelen en te transporteren.

Ook ten aanzien van mogelijke bijstand uit Frankrijk ontving de Nederlandse legerleiding van de zeer goed geïnformeerde Van Voorst Evekink accurate informatie. Fabius vond echter dat de Nederlandse militair attaché in Parijs veel te optimistisch berichtte over de Franse strijdkrachten. Het grote vertrouwen van de Nederlandse legerleiding in het offensieve vermogen van het Franse leger was volgens hem dan ook mede gebaseerd op de positieve rapporten van de Nederlandse militair attaché.⁶⁵³ Gezien de kritische berichtgeving van Van Voorst Evekink over de Franse strijdkrachten lijkt het verwijt van Fabius niet terecht. Vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog waarschuwde de Nederlandse militair attaché in Parijs al dat Frankrijk geen offensieve doctrine bezat en dat het land zich vooralsnog terughoudend zou opstellen in een nieuw conflict: 'die ook voor Nederland inhoudt, dat ons land in geval van oorlog voorhands uitsluitend op eigen kracht zal zijn aangewezen.'⁶⁵⁴ De Nederlandse militaire inlichtingendienst meldde op 21 februari 1940 dat de Fransen opschepten dat hun nieuwste vliegtuigen, die wel 750 kilometer per uur haalden, snel genoeg in Nederland zouden zijn. De Fransen graptten dat Nederland zelfs nauwelijks breed genoeg was om hun snelle vliegtuigen te kunnen laten opstijgen! Ondanks dergelijke Franse toezeggingen moest er echter volgens GS III niet te veel verwacht worden van de steun die de geallieerde luchtmacht voor de verdediging van het Nederlandse luchtruim zou kunnen geven:

'Frankrijk schijnt ons te willen troosten met de verzekering, dat het in geval van een aanval op Nederland direct met zijn luchtvloot boven ons land is, maar als men bedenkt, dat de R.A.F. in Engeland steeds een half uur te laat komt, als er schepen zijn aangevallen, dan moet men zich van tijdige hulp niet te groote voorstelling maken. Daarboven wekt de trage en uiterst beperkte hulp aan Finland ook geen overdreven verwachting omtrent de snelheid, waarmee vreemde strijdkrachten de onze komen versterken!'⁶⁵⁵

Van Voorst Evekink schreef begin maart 1940 ook zeer negatief over de Franse luchtmacht. Volgens hem hadden de Franse bommenwerpereskaders een groot gebrek aan moderne en geschikte toestellen. Door het slechte materieel vonden er ook veel ongelukken plaats.⁶⁵⁶ Dankzij de accurate inlichtingen van de Nederlandse militair attaché in Parijs werd het omstreeks november 1939 duidelijk dat de Fransen op initiatief van Gamelin een hulpoperatie aan Nederland aan het voorbereiden waren. Van Voorst Evekink rapporteerde echter ook eind 1939 dat het krijgsbeleid van Gamelin omstreden was en dat er gesproken werd over zijn vervanging.⁶⁵⁷ Ondanks de kritische berichten over de Franse strijdkrachten vroeg Winkelman in zijn memorandum van 23 maart 1940 aan Frankrijk om vier divisies over zee naar de Vesting Holland te sturen. Van Voorst Evekink zou later voor de Enquêtecommissie verklaren dat de Fransen over volstrekt onvoldoende scheepsruimte beschikten om aan deze Nederlandse wens te kunnen voldoen.⁶⁵⁸ De Nederlandse verwachtingen over Franse bijstand waren mogelijk gewekt doordat Gamelin al begin 1939 aan het toenmalige hoofd van de Nederlandse militaire inlichtingendienst, generaal-majoor van Oorschot, had laten weten dat de Nederlanders na een Duitse inval konden rekenen op de steun van vier Franse gemotoriseerde divisies.⁶⁵⁹

Ook de Nederlandse adjunct militair attaché in Brussel oordeelde kritisch over de krijgsmacht van zijn gastland. Vier dagen vóór de start van het Duitse offensief tegen West-Europa schreef Doorman nog een negatief rapport over de Belgische strijdkrachten. Hij vond de Belgische soldaat weinig militair, mede door hun slechte discipline en gebrek aan militair gevoel. Doorman verwachtte ook niet dat de slordig neergeworpen veldversterkingen van de Belgische hoofdlinie aan het Albertkanaal bestand zouden zijn tegen een machtig en systematisch artillerievuur.⁶⁶⁰ De negatieve kwalificaties van Doorman over het Belgische leger waren feitelijk ook van toepassing op de Nederlandse troepen en stellingen.

Ondanks het feit dat hun verdediging volledig afhankelijk was van geallieerde hulp, leek het erop dat de Nederlanders, voorafgaande aan de Duitse inval, heel terughoudend waren in hun contacten met de Britten, de Fransen en de Belgen over deze onmisbare militaire bijstand. De Nederlandse legerleiding verwachtte dus een Duitse aanval en rekende daarbij op geallieerde hulp, maar tegelijkertijd was zij niet bereid zijn krijgsplan af te stemmen op de bondgenootschappelijke oorlogvoering of om tijdig in overleg te treden over hoe deze hulp zou moeten worden georganiseerd. De Nederlandse afwijzing van de Franse en Britse toenaderingen in de mobilisatieperiode om tot de noodzakelijke militaire afspraken te komen werden gemotiveerd door de idealisten van het Nederlandse buitenlands beleid met het argument dat dit in strijd was met het neutraliteitsbeginsel en door de pragmatisten met het argument dat deze militaire contacten zouden uitlekken naar de Duitsers. De officiële beleidslijn van de Nederlandse regering was dan ook dat de Britse en Franse verzoeken tot militair overleg vriendelijk maar beslist werden geweigerd. Tegelijkertijd moest aan de Franse of Engelse diplomaten wel worden meegedeeld dat er gerekend werd op geallieerde steun na een Duitse aanval. Zo vertelde de nieuwe Franse Premier Reynaud op 4 april 1940 aan de Nederlandse gezant John Loudon dat Nederland groot gevaar liep omdat de verleiding voor Duitsland steeds groter werd om het rijke land te bezetten en het te gaan gebruiken voor grootschalige luchtaanvallen op het Verenigd Koninkrijk. Reynaud vond dan ook dat Nederland zich moest voorbereiden op een Duitse inval. Op de vraag of de Nederlanders al contact hierover hadden gezocht met de Belgische en Franse Generale Staven, antwoordde de Nederlandse gezant dat dit in strijd was met het neutraliteitsbeginsel, maar dat zijn land er niet aan twijfelde dat ingeval van nood de Belgen en de Fransen te hulp zouden komen.⁶⁶¹

De Belgische militair attaché in Den Haag, Diepenrijckx, als generaal-majoor in 1947. (Foto: collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

Een aantal naoorlogse auteurs velt een hard oordeel over deze Nederlandse opstelling. Von der Dunk vindt het egocentrisch om enerzijds te rekenen op buitenlandse steun terwijl anderzijds de gewenste toenadering tot de potentiële bondgenoten werd verwaarloosd. Hij kwalificeert het Nederlandse veiligheidsbeleid waarbij stilzwijgend uit werd gegaan van steun van de geallieerden bij een Duitse inval als pseudo-neutraliteit.⁶⁶² De Jong is van mening dat de weigering van de Nederlandse regering om militair overleg te voeren met de geallieerden symptomatisch was voor een noodlottige struisvogelpolitiek. Hij schrijft dat de Nederlanders bewust hadden moeten zijn van het Duitse gevaar. De werkelijke problematiek van de mobilisatieperiode was volgens De Jong de vraag hoe de Nederlandse legerleiding de samenwerking met de toekomstige geallieerden kon bevorderen om het land in een zo goed mogelijke staat van verdediging te brengen.⁶⁶³ De Jong en andere auteurs erkennen dat er wel degelijk enige mate van geheime contacten tussen Nederland, België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk heeft bestaan. Deze relaties zouden echter voornamelijk op het lage niveau van de militaire attachés zijn onderhouden. Von der Dunk kwalificeert de militaire contacten als een zeer summiere uitwisseling van wat informatie. De Jong kenmerkt deze geheime contacten niet als een optimum, laat staan een maximum, maar eerder als een minimum voor wat noodzakelijk was om tot een bondgenootschappelijke oorlogvoering te kunnen komen. Ondanks het neutraliteitsbeleid vond hij het maken van heimelijke militaire afspraken tussen Nederland en de geallieerden gerechtvaardigd omdat de Duitse agressie op dat moment ook al was gepland. De Jong verwijst in dit verband onder andere de gesprekken die Van Voorst Evekink op last van Winkelman met de Franse legerleiding hield.⁶⁶⁴ Hij prijst de Nederlandse opperbevelhebber voor het feit dat hij de contacten met de Fransen initieerde en was kritisch op de Nederlandse regering die dit nagelaten had: ‘zo kom ik tot de misschien ietwat ontzuisterende conclusie dat de lof die de Enquêtecommissie van de Tweede Kamer de regering toegezwaaid heeft voor het feit dat zij zich strikt gehouden heeft aan de meest absolute interpretatie van het neutraliteitsbeginsel, niet alleen ongefundeerd en dus misplaatst is maar dat die lof de regering eerder een brevet van onnozelheid uitreikt dan een van verstandig optreden.’⁶⁶⁵

De contacten met de potentiële bondgenoten werden echter al gelegd vóór het aantreden van Winkelman als opperbevelhebber begin februari 1940. Ook onder Reijnders vond er al een uit-

wisseling van informatie plaats, in het bijzonder met de Belgen. De Belgische militair attaché Diepenrijckx schreef in 1941 dat hij, na aanvankelijke reserves, geleidelijk het vertrouwen van Reijnders had gewonnen. Al in 1938 had de Nederlandse opperbevelhebber de opdracht gegeven dat vertrouwelijke informatie over het Nederlandse leger aan de Belgische militair attaché mocht worden verstrekt onder voorwaarde dat hij deze gegevens niet door zou geven aan zijn collega attachés in Den Haag. Diepenrijckx was ook te verstaan gegeven dat de inlichtingen exclusief bestemd waren voor het Belgische hoofdkwartier en dus ook niet onder ogen mochten komen van de Belgische gezant in Den Haag of het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken. Kort na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog meldde Diepenrijckx dat hij nu meer moeite had om contacten te leggen met de Nederlandse Generale Staf, maar naar aanleiding van het novemberalarm werd hij op discrete wijze ruim voorzien van informatie over het Nederlandse leger, het verdedigingsplan en de geplande inundaties. Diepenrijckx beseftte maar al te goed dat hij dankzij Reijnders een voorkeursbehandeling genoot. Hij schreef in 1941 dat hij, zonder dat de Belgische en Nederlandse regering hiervan op de hoogte waren en ook soms buiten de Belgische gezant om, feitelijk als enige liaison fungeerde tussen de Generale Staven van beide landen en meer specifiek tussen Reijnders en Van Overstraeten.⁶⁶⁶ Zijn Britse en Franse collega's werden daarentegen door de Nederlanders gemedend: 'considérés comme des péstiférés.'⁶⁶⁷ De Britse militair attaché Gibson beklagde zich bij de Belgische militair attaché dat sinds het uitbreken van de oorlog de buitenlandse militaire attachés geen inlichtingen meer konden vergaren omdat er geen enkel contact meer mogelijk was met de officiële Nederlandse militaire autoriteiten. Diepenrijckx sloeg echter zijn voorstel om wekelijks informatie uit te wisselen met de Britse en Franse militaire attachés wijselijk af. Tegenover de Franse attaché Mascureau loog Diepenrijckx dat hij niet veel beter geïnformeerd was dan zijn collega's en dat ook hij weinig contact had met de zeer gereserveerde Nederlandse officieren.⁶⁶⁸ De Belgische militair attaché dacht dat hij zijn privileges te danken had aan het feit dat Reijnders geen vertrouwen had in Van Voorst Evekink, die zowel militair attaché voor Nederland in Brussel als in Parijs was. De Nederlandse opperbevelhebber wilde de uitwisseling van militaire gegevens met de Belgen liever via Diepenrijckx laten lopen dan hiervoor de 'eierzuchtige' Van Voorst Evekink in te schakelen, die hij verweet te nauwe relaties te onderhouden met het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Franse Generale Staf. Vanaf 19 oktober 1939 werd kapitein Doorman als adjunct militair attaché permanent in Brussel gestationeerd, terwijl Van Voorst Evekink hoofdzakelijk vanuit Parijs bleef opereren. Vanaf begin 1940 zette Reijnders naast de Belgische militair attaché ook Doorman in om contact te onderhouden met de Belgische legerleiding. Tot frustratie van Diepenrijckx negeerde Winkelman hem na diens aantreden vrijwel volledig en werd alleen nog de contactlijn via Doorman benut. De relatie tussen de Nederlandse en Belgische legerleiding verliep vanaf februari 1940 mede stroever omdat het nieuwe Nederlandse opperbevel Diepenrijckx - naar eigen zeggen - grotendeels buitenspel had gezet.⁶⁶⁹ In tegenstelling tot het beeld dat De Jong opwerpt bracht de nieuwe OLZ dan ook geen breuk teweeg in de Nederlandse samenwerking met de potentiële bondgenoten.

Gedurende de mobilisatieperiode liep er ook een directe lijn tussen de Nederlandse Marinestaf en de *Royal Navy*. In het Verre Oosten bestond er al een intensieve militaire samenwerking tussen de Britten en de legerleiding in Nederlands-Indië over de verdedigingsplannen die feitelijk in strijd waren met het Nederlandse neutraliteitsbeleid.⁶⁷⁰ In Europa was de Nederlandse regering meer terughoudend ten aanzien van militair overleg met de Britten. Toen de Nederlandse marine attaché in Londen De Booy in het najaar van 1939 aan Van Kleffens voor-

stelde om oorlogsvoorbereidingen te treffen door bijvoorbeeld nauwer samen te werken met de mogelijke bondgenoten, wees de Minister van Buitenlandse Zaken dit af. 'Wij waren en bleven gentlemen, ook bij het optreden tegen gangsters'⁶⁷¹, zo schreef De Booy hierover naderhand. Zijn oproep vond echter meer gehoor bij de marineleiding. Vice-admiraal Furstner was skeptisch over de Nederlandse kans om buiten de grote Europese oorlog te blijven. Volgens hem had Duitsland veel te winnen bij het bezetten van Nederland. De Nederlandse bevelhebber der zeestrijdkrachten was ook gewend te opereren zonder al te veel bemoeienis van de OLZ. Furstner had bovendien een weinig strikte opvatting over neutraliteit en hij stond dus toe dat er buiten de Nederlandse Generale Staf om geheime contacten met de Britten werden onderhouden. Al bij de eerste stafbesprekingen tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk eind maart 1939 werd er opgemerkt dat de Nederlandse politiek niets wilde weten over militair overleg met de geallieerden, maar dat de Nederlandse chef van de Marinestaf op ieder moment bereid was om besprekingen te voeren met de Britse marine attaché.⁶⁷² Op verzoek van Furstner werd er in het najaar van 1939 een noodradioverbinding tussen de Marinestaf en Britse Admiraliteit aangelegd. De meeste contacten met de Britse marine liepen via De Booy of via Moolenburgh van de inlichtingendienst van de Marinestaf. De Nederlanders verstrekten de Britten onder andere inlichtingen over de Duitse oorlogdreiging en ook werden gezamenlijk evacuatieplannen voorbereid. Zo werden op voorspraak van de Nederlandse Bank al plannen gemaakt om het Nederlandse goud met behulp van Britse oorlogsschepen naar het Verenigd Koninkrijk over te brengen. In te stemmen met verzoeken van de Britse marine om stafbesprekingen te voeren zodat de Royal Navy na een Duitse inval beter in staat was om hulp te verlenen gingen echter ook Furstner te ver. Hij beseftte dat een dergelijk overleg niet kon worden gehouden zonder medeweten van de Nederlandse regering.⁶⁷³ Ook de Nederlandse militaire inlichtingendienst had tussen september 1939 en mei 1940 vrij intensief contact met de Belgen en de geallieerden. GS III opereerde relatief zelfstandig, en hoewel de regering naar aanleiding van het Venlo incident samenwerking met buitenlandse agenten verbood, was deze praktijk al sinds de Eerste Wereldoorlog geïnstitutionaliseerd. Diverse medewerkers van GS III gaven na de oorlog dan ook toe dat er vaste verbindingen bestonden met de Belgische en Franse militaire inlichtingendiensten. Het contact met de Britse militaire inlichtingendienst werd door de Nederlandse marine inlichtingendienst onderhouden.⁶⁷⁴ De samenwerking op inlichtingengebied bestond voornamelijk uit het uitwisselen van informatie over de Duitse oorlogsdreiging. Zo gaf de Nederlandse gezant Harinxma thoe Slooten op 17 januari 1940 aan Van Zuylen, directeur-generaal van de afdeling politieke zaken van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken, een overzichtsnota met alle waarschuwingen die zijn land tot dan toe had ontvangen. De Belgen deelden op hun beurt ook geheime informatie met de Nederlanders. Doorman kreeg van het hoofd van de Belgische militaire inlichtingendienst, kolonel Neefs, tussen oktober 1939 en begin mei 1940 diverse malen gegevens over de sterkte en de legering van de Duitse strijdkrachten. De Belgen verzochten de Nederlandse adjunct militair attaché om er voor te zorgen dat zijn bezoeken aan de Belgische militaire inlichtingendienst niet al te zeer zouden opvallen.⁶⁷⁵ De voornaamste troef waarover de Nederlandse militaire inlichtingendienst beschikte was de informatie die Sas van Oster ontving. De Nederlandse militair attaché in Berlijn trad echter eigenmachtig op en gaf veel van zijn unieke inlichtingen weer aan anderen door. Hij hield in het bijzonder de Belgische ambassade in Berlijn zeer goed op de hoogte van de waarschuwingen van Oster. De Belgische ambassadeur Davignon noemde de 'scherpzinnige' Sas zijn belangrijkste inlichtingenbron. De Belgische militair attaché in Berlijn, kolonel Goethals, beschreef zijn

Nederlandse collega in zijn rapportages aan Brussel als de ‘informatuur habituel.’⁶⁷⁶ Daarnaast waarschuwde Sas in april 1940 de Deense militair attaché en de Noorse kanselier in Berlijn, die notabene verdacht werd van nazisymphathieën, voor de dreigende Duitse inval in Scandinavië. Ook via de Nederlandse militaire inlichtingendienst lekte de informatie van Sas naar andere landen. Zo legde majoor en later overste Van de Plassche, die namens GS III de contacten moest onderhouden met de buitenlandse militaire attachés, diverse rapportages van Sas voor aan Diepenrijckx. Na de oorlog noemde Van de Plassche de Belgische militair attaché een goede vriend waarmee hij zeer veel contact had. Bovendien werd ook de Amerikaanse militair attaché, majoor Colbern, buitengewoon goed geïnformeerd door de Nederlandse militaire inlichtingendienst. Hij arriveerde pas op 23 oktober 1939 in Nederland, nadat zijn vorige standplaats in Warschau door de Duitse inval overbodig was geworden. In een opmerkelijk korte tijd wist Colbern een zeer goede verstandhouding met de medewerkers en de leiding van GS III op te bouwen. Zo kreeg hij onder andere inzage in de wekrapportages van de Nederlandse militaire inlichtingendienst en in de kaarten waarop de Duitse divisies aan de grens waren afgebeeld.⁶⁷⁷ De Nederlandse marine attaché in Londen, De Booy, werd op 22 april 1940 toestemming verleend bepaalde informatie van Sas te gebruiken als ‘ruilobject’ om daarmee inlichtingen van de Britten los te krijgen.⁶⁷⁸ Het feit dat de Nederlanders de rapportages van Sas als wisselgeld inzetten, geeft echter eens te meer aan dat deze op hun waarde werden geschat. Het gebrek aan terughoudendheid en discretie bij zowel Sas als GS III had echter tot gevolg dat de inlichtingen van de Nederlandse militair attaché uit Berlijn wijd verspreid werden. In Franse militaire inlichtingenrapportages werd bijvoorbeeld herhaaldelijk verwezen naar informatie afkomstig van Sas, die de Fransen klaarblijkelijk in Brussel of Den Haag hadden vergaard. Zo schreef de Franse generaal Georges, bevelhebber van het Noordoostfront, in zijn dagboek om vijf uur in de ochtend van de 14e april 1940 dat de Nederlandse militair attaché uit Berlijn voorspelde dat de Duitse aanval vandaag of morgen zou plaatsvinden. De Fransen hadden dit bericht ook aan de Britse ambassade in Parijs doorgegeven.⁶⁷⁹ Dat de vertrouwelijke en belangrijke informatie van Sas zo gemakkelijk als het ware de hele wereld overging, was gezien het Nederlandse belang van een strikte neutraliteits-handhaving uiterst onverantwoord.

De historici oordelen tegenwoordig doorgaans beduidend kritischer over de geheime contacten dan De Jong. Blom schrijft bijna verbaasd hierover: ‘Het is opmerkelijk dat de insubordinatie van de militairen – want dat was het leggen van de contacten toch – zo met de mantel der liefde is bedekt, ja zelfs nogal eens is geprezen. De risico’s voor een politiek schandaal vóór Nederland feitelijk in de oorlog verwickeld was, waren toch niet gering.’⁶⁸⁰ Ook Moeyes is van mening dat bijvoorbeeld Winkelmans contacten met de Belgische militair attaché over de Peel-Raamstelling volstrekt onverenigbaar waren met de neutrale status van Nederland. Hij vindt eigenlijk zelfs dat het beleid de kabinetten Colijn en de De Geer nog nauwelijks als een strikte neutraliteitspolitiek betiteld kunnen worden.⁶⁸¹ Middelkoop beschouwt de uitwisseling van geheime informatie met andere neutrale landen zoals België en de Verenigde Staten niet in strijd met het Nederlandse afzijdigheidsbeleid, maar door de militaire contacten met de Britten en de Fransen werd volgens hem de kritische grens van neutraliteit feitelijk overschreden. De betrokken militairen overtraden de orders van de Nederlandse regering en handelden hierdoor in strijd met het staatsrecht.⁶⁸²

Het is de vraag in hoeverre al deze geheime militaire contacten plaatsvonden zonder dat de Nederlandse regering hiervan weet had. Het Nederlandse veiligheidsbeleid werd door het kabinet grotendeels overgelaten aan Van Kleffens en Dijkhoorn. Beide ministers verklaarden

Van Kleffens, de Minister van Buitenlandse Zaken in augustus 1939.
(Foto: Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie)

na de oorlog dat zij niet op de hoogte waren geweest van het geheime militaire overleg met België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk.⁶⁸³ De Nederlandse militairen handelden waarschijnlijk doorgaans echter niet op eigen gezag. Zo onderhield Van Voorst Evekink al vanaf eind november 1939 met medeweten van Dijkhoorn en van Van Kleffens intensief contact met de Franse opperbevelhebber Gamelin.⁶⁸⁴ Ook Winkelman had toestemming van hen gekregen om overleg met de Belgische legerleiding te voeren. In een brief aan De Jong in 1968 naar aanleiding van het lezen van het concept van zijn tweede deel van de serie over Nederland in de Tweede Wereldoorlog nuanceerde Van Kleffens zijn eerdere ‘onwetendheid.’ Hij schreef dat hij weliswaar niet het initiatief had genomen tot de geheime contacten met de potentiële bondgenoten en dat hij ook niet op de hoogte was van de militaire details, maar dat Dijkhoorn en hij er wel degelijk hun goedkeuring aan hadden gegeven:

‘Het was met beider medeweten en instemming dat v.[an] Voorst Evekink besprekingen voerde met de Franse legerleiding, en Admiraal Furstner (ik meen via de marine-attaché de Booy), met, als ik het mij goed herinner, de Britse admiraal Dickens.....Het was een zeer gevaarlijk spel.....Maar de toestand was van Duitse zijde diernate dreigend.....dat het verantwoord leek het uiterst mogelijke te doen, ook al bracht dat een groot risico met zich.’⁶⁸⁵

Van Kleffens vond dat de militaire contacten met de geallieerden niet in strijd waren geweest met het neutraliteitsbeleid. Zij waren te rechtvaardigen omdat de gesprekken slechts betrek-

king hadden op een situatie waarvan niet vaststond dat deze ooit zou ontstaan, maar mocht zij optreden dan zou er geen sprake meer zijn van de afzijdigheid van Nederland.⁶⁸⁶ Uit de internationale diplomatieke archieven blijkt verder dat Van Kleffens in de mobilisatieperiode op eigen initiatief veelvuldig geheime informatie verstrekke aan verschillende gezanten in Den Haag. Daarnaast gaf hij opdracht aan de Nederlandse vertegenwoordigers in het buitenland om de regering van hun gastland op de hoogte te brengen van de Duitse oorlogsdreiging. Ook Snouck Hurgronje en Dijkhoorn praten soms zeer openhartig met buitenlandse diplomaten over de verwachte Duitse inval en de Nederlandse verdedigingsplannen. De Nederlanders waren hierbij echter wel selectief in hun keuze van gesprekspartners. In het bijzonder werden de Belgen en de Amerikanen goed geïnformeerd. Ook de Britse gezant Bland, die Van Kleffens in zijn memoires als vriend bestempelde, werd menigmaal in vertrouwen genomen. Met de Duitse gezant werd daarentegen veel minder contact onderhouden en Zech kwam dan ook zelden bij Van Kleffens op bezoek.⁶⁸⁷ Het is ook onwaarschijnlijk dat Van Kleffens en Dijkhoorn hun collega ministers voortdurend op de hoogte hielden over de geheime contacten die zij en de Nederlandse militairen onderhielden met het buitenland.

Op basis van de internationale en diplomatieke archieven kan worden geconcludeerd dat er in de mobilisatieperiode meer geheime contacten hebben plaats gevonden tussen de Nederlandse legerleiding met de geallieerden en met de andere neutrale landen België en de Verenigde Staten dan tot nu toe veelal aangenomen is. Hierbij ging het vooral om het uitwisselen van vertrouwelijke informatie over de Duitse dreiging en om de afstemming van het Nederlandse kriegsbeleid met die van België en met de geallieerde hulpoperatie. Veel van deze contacten vonden plaats met instemming van de ministers Van Kleffens en Dijkhoorn, die namens de Nederlandse regering verantwoordelijk waren voor het veiligheidsbeleid en die betrekkelijk autonoom opereerden. Ook kan worden geconcludeerd dat de Nederlandse legerleiding meer militaire samenwerking met de potentiële bondgenoten zocht toen het besef groeide dat Nederland een grote kans liep bij een Duits offensief op West-Europa betrokken te worden. Zo werden de eerste voorzichtige contacten met de Fransen gelegd naar aanleiding van het novemberalarm en hield de Nederlandse Marinestaf de Britten tijdens het aprilalarm zeer goed op de hoogte van de oorlogsdreiging. Zowel de Fransen als de Britten beschouwden dit als een doorbraak in een mogelijke bondgenootschappelijk optreden. Met de Belgen werd er vanaf oktober 1939 overlegd gevoerd over het afstemmen van de verdediging ten zuiden van de rivieren. De geheime contacten leverden voor Nederland echter relatief weinig op want de Belgen, de Fransen en de Britten bleken vrijwel niet bereid hun militair operationele plannen ten gunste van de Nederlandse wensen aan te passen. Wel kregen de Nederlanders de zekerheid over een geallieerde hulpoperatie naar Noord-Brabant en Zeeland. De ironie is echter dat tegelijkertijd door deze geheime contacten de onveiligheid voor Nederland juist ook toenam. De mate van uitwisseling van militaire gegevens tussen Nederland en de geallieerden was enerzijds te gering om een effectieve militaire steun te kunnen garanderen – nog in het midden gelaten of het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk deze ook hadden willen en kunnen leveren – maar anderzijds te uitgebreid om niet door de Duitsers te worden opgemerkt. De Duitsers waren zeer alert op een mogelijke samenwerking tussen Nederland, België en de geallieerden en zij hielden de activiteiten op dit gebied dan ook scherp in de gaten. Zo constateerden de Duitsers tijdens ieder alarm bij zowel de Nederlandse als de Belgische strijdkrachten een verhoogde paraatheid. De Duitse militaire inlichtingendienst concludeerde dan ook begin 1940 dat niet meer van een verrassingsaanval kon worden uitgegaan en dat er ernstig rekening gehouden moest worden met een informatieuitwisseling tussen de Nederlandse en

Belgische Generale Staven.⁶⁸⁸ Gezien de uitgebreide wijze waarmee bijvoorbeeld de waarschuwingen van Sas werden verstrekt aan andere landen schuilt er in deze Duitse constatering feitelijk een kern van waarheid. Gelet op het Duitse belang bij een strikte handhaving van de Nederlandse neutraliteit vond er juist eerder te veel uitwisseling van militaire gegevens tussen de Nederlanders, de Belgen en de geallieerden plaats dan te weinig. Het Duitse wantrouwen over de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteit was één van de redenen om ook Nederland uiteindelijk te betrekken in het aanvalsplan op West-Europa.

Een alternatief buitenlands beleid?

De Tweede Wereldoorlog bracht een breuk te weeg in het Nederlandse buitenlands beleid. Sindsdien vertrouwen de Nederlanders voor hun veiligheid niet langer op een politiek van neutraliteit en afzijdigheid maar op hun actief lidmaatschap van een militair bondgenootschap. De Duitse inval op 10 mei 1940 wordt dan ook wel als het faillissement van het neutraliteitsbeleid beschouwd. Sindsdien wordt er doorgaans heel kritisch geoordeeld over de ‘falende’ Nederlandse politiek ten aanzien van het gevaar van Hitler-Duitsland. Al tijdens de oorlog omschreef de ondergrondse pers in Nederland het buitenlands beleid uit het interbellum als hypocriet, laf, illusionistisch en apatisch. Ook de naoorlogse historici benadrukken vooral het naïeve karakter van de Nederlandse vooroorlogse buitenlandse politiek. Zo schrijft Wels dat het neutraliteitsbeleid eind jaren dertig was gebaseerd op illusies en dat er in feite geen sprake was van een politiek maar van een geloof of een hoop.⁶⁸⁹ Volgens Von der Dunk berust de vooroorlogse zelfstandigheidspolitiek op tweeslachtigheid en op zelfbegoocheling. Enerzijds leden de Nederlanders aan zelfoverschatting en werd er zelfverzekerd een idealistisch beroep op het internationale recht gedaan, maar anderzijds was er ook onderhuids een realistisch besef aanwezig van de eigen kwetsbaarheid en de afhankelijkheid van buitenlandse hulp. Het dilemma was dat Nederland een geloofwaardige militaire politiek moest voeren, maar dat aan de andere kant een verhoging van de defensie- uitgaven en de oorlogvoorbereiding door het buitenland geïnterpreteerd zou kunnen worden als een gebrek aan vertrouwen in de eigen neutraliteit. Von der Dunk veronderstelt dat als de politieke leiders het gevaar van nazi-Duitsland beter hadden onderkend een nauwere aansluiting bij de geallieerden of een betere informatie-uitwisseling op minder reserve zou zijn gestuit.⁶⁹⁰ Daalder ziet in het Nederlandse neutraliteitsbeleid een mengsel van zelfgenoegzaamheid en de begrijpelijke hoop met rust gelaten te worden. Hij hekelt echter ook het gebrek aan bewustheid voor het Duitse gevaar en mist bewogenheid met het lot van de joden.⁶⁹¹ Andere auteurs zijn nog veel scherper en veroordelen de hypocrisie van de vooroorlogse Nederlandse buitenlandse politiek. Zo schrijft Kranenburg:

‘Indien men in de neutraliteitspolitiek wil zien een bijdrage tot de ontwikkeling der internationale rechtsorde, of indien men meende althans daarmede een rechtsstandpunt te verdedigen, dan moet ons oordeel vernietigend zijn. Want dit standpunt is een infame leugen, een masker, waarachter de werkelijke gevoelens en angsten schuil gingen....Cynische “Realpolitik”, dat was ons buitenlands beleid, alvorens het lot ons greep....Het Nederlandse volk had daarvoor in de laatste eeuw tot Mei 1940 vrijwel geen belangstelling en waste gedurende de vreselijkste internationale zonden wenend de handen in de onschuld der neutraliteit. O, wij wilden zo gaarne het internationale recht bevoornden...mits anderen de daarvoor noodzakelijke offers brachten, mits anderen met hun bloed ook ons recht zouden beschermen.’⁶⁹²

Ook Boogman stelt dat het Nederlandse neutraliteitsbeleid feitelijk hypocriet en farizeïsch was doordat de wezenlijke waarde van de mensheid in 1939-1940 niet door Nederland maar

door de geallieerden werd behartigd.⁶⁹³ Lademacher is van mening dat de Nederlandse neutraliteit bepaald werd door de economische afhankelijkheid aan vooral Duitsland, maar hij noemt tevens het Nederlandse afzijdigheidsbeleid zonder dat er een actieve bewapeningspolitiek werd gevoerd een perversie van het onafhankelijkheidsdenken.⁶⁹⁴

Een aantal auteurs heeft ook alternatieven aangedragen voor het ogenschijnlijk strikt gevoerde neutraliteitsbeleid. Van Roon schrijft dat als de Oslostaten, waaronder Nederland, hun samenwerking en zelfstandigheid met steun van de Verenigde Staten en England hadden uitgebreid, Hitler misschien van zijn veroveringsoorlog zou zijn afgehouden.⁶⁹⁵ Waalwijk stelt dat in plaats van een tot het absurde doorgevoerde beleid van afzijdigheid het de voorkeur had verdiend om in te gaan op de mogelijkheid van gezamenlijke stafbesprekingen met het Verenigd Koninkrijk ten behoeve van de coördinatie van een gezamenlijk militair optreden. De Britten beschikten volgens Waalwijk over een schat aan kennis en ervaring die van groot nut voor de Nederlanders zou zijn geweest en waardoor de Duitse inval wellicht een ander verloop had gekregen.⁶⁹⁶ Ook De Jong neemt hier duidelijk stelling. Hij is van mening dat de wetenschap van de Duitse dreiging had moeten leiden tot een herziening van het neutraliteitsbeleid door samen te gaan werken met de geallieerden. Gelet op de lessen uit de Eerste Wereldoorlog zou Hitler waarschijnlijk vroeg of laat ook Nederland bij een Duits offensief op West-Europa betrekken. Het was daarom volgens hem wijs geweest om samen met België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk nog vóór een Duitse aanval al een zekere mate van coördinatie op militair gebied tot stand te brengen. De hulp van bondgenoten werd immers essentieel geacht. In plaatst daarvan stak de incompetent elite volgens De Jong als een angstige struisvogel de kop in het zand met de illusie dat Nederland gespaard zou blijven. Het Nederlandse volk werd rustig gehouden en niet voorbereid op de onvermijdelijke Duitse inval.⁶⁹⁷

De Geer en Van Kleffens zouden zich na de oorlog verdedigen tegen de kritiek op hun buitenlands beleid. De idealistisch georiënteerde De Geer verklaarde dat hij geloofd had dat het Nederlandse beleid invloed zou hebben op het gedrag en de opstelling van andere landen. Hij dacht dat Nederland een kans had om afzijdig te blijven in het conflict door zich strikt neutraal op te stellen. De Geer had zich op dit doel geconcentreerd en zich niet bezig gehouden met een andere optie of uitkomst. In zijn herinneringen zou de oud-Premier dan ook schrijven:

‘Mijn vurig streven zou daarbij zijn, onze neutraliteit naar alle zijden getrouw te handhaven en mee hierdoor ons te land ervoor te behoeden in de oorlog te worden meegesleept. Ik wist wel, dat velen dit onmogelijk zouden achten, maar ik wist óók, dat in de vorige krijg evenzeer door velen die onmogelijkheid verkondigd was, en dat niettemin de uitkomst toen die voorspelling beschaamd had. Tevens was mij bekend, dat die uitkomst - menselijkwijs gesproken - niet onafhankelijk was geweest van het beleid der Regering. Ook nu door een in alle opzichten verantwoord beleid een gelijke uitkomst te bevorderen, scheen een doel dat niet onbereikbaar was en in ieder geval de uiterste inspanning waard. Ik zag dit doel, en handelde daarnaar; ook door de opvoering, met alle beschikbare middelen, van onze weerkracht. Wat erachter kon liggen, zag ik niet. Althans niet anders dan in wazige verte. Het werd niet als realiteit verwerkt, veeleer als boze droom terzijde geschoven.’⁶⁹⁸

Van Kleffens behoorde tot de pragmatische stroming binnen de Nederlandse buitenlandse politiek. Volgens hem had Nederland gedurende de mobilisatieperiode helemaal geen andere keus gehad dan het voeren van een neutraliteitsbeleid en was een heroriëntatie van de buiten-

landse politiek dan ook helemaal niet aan de orde geweest. Niet alleen waren de geallieerden niet bij machte om Nederland effectief te steunen, bovendien stond het opgeven van de neutraliteit gelijk aan politieke zelfmoord. Als de Nederlandse regering een defensieve overeenkomst met de geallieerden had gesloten dan had het de Duitse aanval als het ware over zich afgeroepen. Over deze kwestie suggereerde Van Kleffens aan De Jong om de volgende passage in zijn tweede deel *Neutraal* op te nemen:

‘Nederland bevond zich in een situatie die inderdaad, en zonder pathos of overdrijving, tragisch mocht heten. Enerzijds toch was er de tomeloze agressiviteit van het Derde Rijk; anderzijds de zwakte der Gealliëerden. Bleef ons land strikt neutraal, en dus door eigen keus buiten staat om enige afspraak, hoe weinig betekenend ook, met de westelijke oorlogvoerenden te maken, dan gaf het wegens gebrek aan voorbereiding bij voorbaat althans een deel prijs van wat het, ingeval een Duitse overval, van gealliëerde zijde mocht verwachten, al was het niet veel. Maakte het daarentegen afspraken met de Gealliëerden, dan was er de kans dat die uitlekten, en ware aldus door Nederland-zelf aan Hitler zoal niet een werkelijk motief, dan toch een bruikbaar voorwendsel verschaft tot een aanval. Dát was het werkelijke probleem waarvoor de regering zich geplaatst zag.’⁶⁹⁹

Van Kleffens schreef ook aan De Jong dat de kans om evenals in de Eerste Wereldoorlog neutraal te kunnen blijven als zeer klein werd ingeschat. Tegelijkertijd bestond er echter ook weer geen volledige zekerheid dat de Duitse aanval op Nederland onherroepelijk zou komen. Terugkijkend is het met de kennis van de Duitse aanval op 10 mei 1940 dan ook wel gemakkelijk om te oordelen over het vooroorlogse beleid: ‘Naar mijn stellige overtuiging, die op dit punt nooit is gewijzigd, vereiste goede politiek (staatsmansinzicht, als U wilt) dat wij zeer ernstig rekening moesten houden met de waarschijnlijkheid van een Duitse overval, zonder nochtans met zekerheid te durven zeggen dát hij (ook bij ons) zou komen, nog wanneer. Daarna is gehandeld.’⁷⁰⁰

In acht moet worden genomen dat gedurende de mobilisatieperiode de Nederlandse diplomatieke speelruimte heel beperkt was. Nederland was uiterst kwetsbaar door enerzijds zijn zwakke krijgsmacht en anderzijds door zijn strategische ligging tussen de strijdende Europese grote mogendheden. Vanuit deze precaire positie konden de Nederlanders niet toegeven aan de Duitse wens tot een doortocht door Zuid-Limburg of aan de geallieerde wens tot het houden van stafbesprekingen omdat dit onmiddellijk een reactie bij de andere partij zou hebben veroorzaakt. Van Kleffens stelde dan ook terecht vast dat een keuze voor de geallieerden met zekerheid geleid zou hebben tot een Duitse inval. Volgens het Duitse plan *Sofortfall* moest onmiddellijk een aanval worden ingezet zodra de neutraliteit van Nederland, of één van de andere Lage Landen, door de geallieerden zou worden geschonden. Ook de Nederlandse bevolking zou een wijziging van het neutraliteitsbeleid waarschijnlijk niet accepteren. Hoewel de meeste Nederlanders zich doorgaans passief opstelden en weinig interesse hadden voor de buitenlandse politiek, steunde het neutraliteitsbeleid op een brede politieke en maatschappelijke consensus. Doordat Nederland erin geslaagd was om buiten de Eerste Wereldoorlog te blijven en ook door de idealistische retoriek van de regering bestond er veel vertrouwen in het neutraliteitsbeleid en zou een plotselinge radicale breuk van dit beleid niet te rechtvaardigen zijn geweest.⁷⁰¹

Daarnaast bestond er in Nederlandse politieke kringen weinig animo om aansluiting bij de geallieerden te zoeken. De morele dimensie van het conflict was in de jaren 1939-1940 nog op de achtergrond. Veel Nederlanders ervoeren de Tweede Wereldoorlog op dat moment als een conventionele machtsstrijd tussen de Europese grote mogendheden, waarbij ieder land,

evenals in de oorlog tussen 1914-1918, zijn eigen belang nastreefde. De geallieerde claim dat zij opkwamen voor de kleine landen werd daarom ook gewantwoord. Zo meldde de Amerikaanse gezant Gordon tijdens het novemberalarm dat de Britse pers volop schreef over een Duitse aanval op Nederland. Volgens hem vroegen vele Nederlanders, ook in hoge kringen, zich af of de geallieerden niet een Duitse invasie van Nederland wensten.⁷⁰² De Tweede Wereldoorlog werd pas later, mede door de Amerikaanse intrede in de oorlog, sterk gemoraliseerd als een strijd tussen goed (de geallieerde democratieën) en kwaad (de totalitaire regimes van Hitler en Mussolini). Illustratief is dat Van Kleffens twee dagen voor de Duitse aanval Gordon in vertrouwen nam en hem informatie verschafte die alleen bestemd was voor Hull en Welles. De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken vertelde de Amerikaanse gezant dat de Franse regering het voorstel had gedaan om Nederlands goud in Frankrijk te deponeren. Van Kleffens interpreteerde het Franse aanbod als de zoveelste poging om zijn land in de toekomst te kunnen chanteren en te dwingen zich aan te sluiten bij de geallieerden.⁷⁰³ Nederland was overigens al vanaf 1938 bezig zijn goud naar het buitenland te verplaatsen. In economisch opzicht was Nederland veel beter voorbereid op een mogelijke Duitse inval dan de meeste andere kleine Europese landen. Op 15 mei 1940 bevond bijna 80% van de totale goudvoorraad van de Nederlandse bank zich in het buitenland, voornamelijk in New York.⁷⁰⁴ Ook Colijn zag het conflict in eerste instantie primair als een machtsconflict en hij had geen oog voor de ideologische dimensie van de strijd.⁷⁰⁵ In maart 1940 maakte hij echter een opvallende koerswijziging. Naar aanleiding van een reis naar het Verenigd Koninkrijk, waarbij hij onder andere met Chamberlain, Churchill, Halifax en Koning George VI sprak, raakte hij ervan overtuigd van het grote gevaar van een Duitse inval in Nederland. Na zijn terugkeer ging Colijn openlijk pleiten voor een nieuw buitenlands beleid waarbij afspraken moesten worden gemaakt met de strijdende partijen over militaire bijstand voor het geval dat Nederland zou worden aangevallen. Het pleidooi van de oud-Premier kreeg vrijwel geen steun en werd echter hevig bekritiseerd door De Geer en professor Telders, voorzitter van de Liberale Staatspartij en een van de belangrijkste advocaten van een strikt neutraliteitsbeleid.⁷⁰⁶ Een herziening van het buitenlands beleid werd dus op geen enkel moment gedurende de mobilisatieperiode in Nederland onderwerp van politieke discussie. De Savornin Lohman, senator van de CHU, verklaarde in januari 1940: 'Men kan niet van ons verwachten, dat we ons ter wille van de reële politiek van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk tot het slagveld van Europa zullen maken.'⁷⁰⁷ Fabius schreef in zijn naoorlogse ongepubliceerde memoires dat het zwakke Nederland niet veel weerstand kon bieden maar dat ook het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk onvoldoende voorbereid waren op het Duitse offensief. Het was dus maar sterk de vraag of de geallieerden in staat waren geweest om effectieve hulp te bieden. Hadden de Britten en de Fransen niet andere kleine Europese landen, zoals Polen, Tsjechoslowakije en Denemarken ook in de steek gelaten? Het was dus niet aantrekkelijk voor de Nederlanders om in 1939-1940 in zee te gaan met de geallieerden. Fabius schreef dat hij geen voorstander was geweest om de: 'eerlijke neutraliteit op te geven voor problematische hulp.'⁷⁰⁸ In de praktijk zou het immers voor de geallieerden niet eenvoudig zijn geweest om de Nederlanders te hulp te komen na een Duitse inval. Het Verenigd Koninkrijk was amper in staat om militaire bijstand aan Nederland te geven. Ondanks het feit dat de Britten druk uitoefenden op de Nederlanders om stafbesprekingen met hen te voeren, waren zij in werkelijkheid dan ook niet van plan om ook maar enige serieuze militaire ondersteuning te bieden. De Franse opperbevelhebber Gamelin wilde wel het Franse 7e Leger naar Nederland sturen, maar zijn hulpoperatie was lastig uitvoerbaar omdat de Franse troepen door het neutrale België moesten oprukken.

Hoewel Van Kleffens in kleine kring erkende dat de Nederlandse afzijdigheid een noodoplossing was, beschouwde hij de neutraliteit als het minst slechte beleid om de gevoelige strategische en economische belangen van Nederland te behartigen.⁷⁰⁹ De Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken zocht echter wel degelijk de grenzen van de neutraliteitspolitiek op te einde de beperkte diplomatieke speelruimte te vergroten. Hij had echter weinig vertrouwen in het idee van collectieve veiligheid. In tegenstelling tot 1914 was Nederland in 1939 aangesloten bij een tweetal internationale samenwerkingsverbanden, namelijk de Oslostaten en de Volkenbond. Van Kleffens zag echter in het lidmaatschap van deze organisaties meer een bedreiging dan een ondersteuning voor het Nederlandse buitenlands beleid. Al snel na zijn aantreden als Minister van Buitenlandse Zaken nam hij afstand van de Oslostaten, het economische en politieke samenwerkingsverband tussen een aantal kleine neutrale Noord- en West-Europese staten. Van Kleffens was geen voorstander van officiële bijeenkomsten van de Oslostaten en wilde ook niet gezamenlijk optreden bij bijvoorbeeld het protesteren van het torpederen van schepen uit neutrale staten. In de Volkenbond had hij ook weinig vertrouwen. Van Kleffens schreef in oktober 1939 dat hij een Twintigste Algemene Vergadering van de Volkenbond niet opportuun achtte. De Nederlandse vertegenwoordiger van de vierde commissie van de Volkenbond, het orgaan dat zich bezig hield met budget en administratieve zaken, kreeg voor de bijeenkomst op 4 december 1939 van hem de opdracht zich op de achtergrond te houden. In reactie op Churchills radiorede van 20 januari 1940 waarin hij de kleine neutrale leden van de Volkenbond opriep stelling te namen tegen de Duitse agressor, zei Van Kleffens in een toespraak voor de Eerste Kamer vijf dagen later dat Nederland op geen enkele wijze juridisch of moreel verplicht was om aan de oorlog deel te nemen. De Volkenbond was ook geen organisatie waar het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk het voor het zeggen hadden. Van Kleffens stelde dat het lidmaatschap van de Volkenbond op den duur onmogelijk zou worden wanneer dit onverenigbaar geacht werd met de wens van de kleine staten om neutraal te blijven. Niet het lidmaatschap van de Volkenbond maar het neutraliteitsbeleid was dus bepalend voor het Nederlandse internationale optreden.⁷¹⁰

Van Kleffens voorkeur om zelfstandig te opereren in plaats van in een groter internationaal verband wil niet zeggen dat hij een isolationistisch buitenlands beleid voerde. Nederland speelde immers maar een kleine rol in de internationale machtspolitieke verhoudingen en had gelegenheidspartners hard nodig. Gedurende de gehele mobilisatieperiode zou Van Kleffens en ook Wilhelmina hoop houden op een vredesregeling tussen de strijdende partijen om de patstelling aan het Westfront te doorbreken. Nederland wilde hierin ook graag een bemiddelende rol vervullen, maar zocht hierbij wel de steun van andere, bij voorkeur grote neutrale staten. Zo sprak Van Kleffens eind oktober 1939 met De Vitrolles over de mogelijkheid van een politiek compromis tussen de geallieerden en Duitsland. Hij hoopte hierbij op medewerking van de Amerikaanse President Roosevelt. Ook aan Bland vertelde de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken in januari 1940 dat hij nog steeds mogelijkheden zag op vrede waarbij de Italianen, evenals in München in 1938, het initiatief moesten nemen.⁷¹¹ De rol van Nederland als vredestichter paste in de idealistische beleving van het buitenlands beleid maar had in feite ook een sterke pragmatische achtergrond. Een belangrijk doel van de vredesoproepen was om Duitsland van een inval te weerhouden. De gedachte was dat de Duitsers direct na een vredesoproep geen aanval zouden inzetten om niet als agressor te worden gebrandmerkt. Door de inlichtingenrapportages van GS III was Van Kleffens bovendien bekend met het verzet in de Duitse legertop tegen Hitlers agressieve politiek waarbij een militaire opstand niet werd uitgesloten. Na de bemiddelingsoproep van Leopold III en Wilhelmina

in november 1939 kreeg Van Kleffens echter weinig steun meer voor zijn vredesposingen. Zijn voorstel aan de Belgen in januari 1940 om nogmaals een vredesoproep te doen, werd door de Belgische regering verworpen. Ook bij de Italianen kreeg hij in die tijd nul op het rekest. Van Kleffens werd op pijnlijke wijze geconfronteerd met de beperkingen van de Nederlandse internationale positie toen hij in februari 1940 niet werd betrokken bij het grote Amerikaanse vredesinitiatief. De Amerikaanse Onderminister van Buitenlandse Zaken Welles bracht op zijn Europese tour tot teleurstelling van de Nederlanders niet eens een bezoek aan Den Haag. Van Kleffens wilde desondanks de Amerikaanse poging nadrukkelijk publicitair ondersteunen in de hoop dat Duitsland gedurende de reis van Welles niet zou durven aan te vallen.⁷¹²

Nederland zocht ook op andere terreinen actief steun bij de grote neutrale landen Italië en de Verenigde Staten. Zo werden in de loop van de mobilisatieperiode de banden met Italië aangehaald. Begin januari 1940 reisde Colijn in opdracht van Van Kleffens naar Rome. Officieel betrof het een missie in dienst van de Volkenbond, maar in het geheim had de oud-Premier de taak om met Mussolini te praten over samenwerking tussen beide landen, onder andere ten aanzien van een nieuw vredesinitiatief. Colijn werd echter niet door de Italiaanse leider ontvangen maar kreeg wel zijn Minister van Buitenlandse Zaken Ciano te spreken. Korte tijd later bezocht een belangrijke Nederlandse militaire missie onder leiding van generaal-majoor Hasselman Italië om de mogelijkheden te onderzoeken voor wapenleveranties. Nederland plaatste in de maanden voor de Duitse inval dan ook nog diverse bestellingen bij de Italiaanse wapenindustrie. Een ander voorbeeld van de Nederlandse oriëntatie op Italië was de benoeming in het voorjaar van 1940 van een gepensioneerde KNIL opperofficier, generaal-majoor Van Tricht, tot militair attaché in Rome en Bern. Ook is bekend dat een medewerker van GS III, Schoenmakers, in opdracht van Fabius en Van Kleffens naar Rome ging om met vertegenwoordigers van het Vaticaan te spreken.⁷¹³

De Nederlandse oriëntatie op de Verenigde Staten was nog duidelijker herkenbaar. Dat land was een zeer aantrekkelijke partner voor de Nederlanders. De Verenigde Staten waren een grote mogendheid, het land was neutraal en was sterk aanwezig in de Cariben en in de Stille Oceaan, waar Nederland grote koloniale belangen had.⁷¹⁴ Van Kleffens hechtte er veel waarde aan om de Amerikanen goed op de hoogte te houden van de Duitse oorlogsdreiging. Deze bevoorrechte positie was niet te danken aan het goede netwerk van de medewerkers van het Amerikaanse gezantschap in Den Haag. De Amerikaanse gezant Gordon stond niet bepaald in hoog aanzien bij de Nederlanders, maar werd toch bij ieder alarm uitgebreid geïnformeerd. Ook de Amerikaanse militair attaché Colbern, die pas eind oktober 1939 in Nederland werd gestationeerd, kreeg van GS III zeer vertrouwelijke inlichtingen. Daarnaast kreeg het Nederlandse gezantschap in Washington van Van Kleffens verschillende malen de opdracht om rechtstreeks Roosevelt of Hull te waarschuwen. De Nederlanders waren in hun contacten met de Amerikanen gedurende de mobilisatieperiode zeer openhartig en maakten duidelijk kenbaar zeer bevreesd te zijn voor een Duitse aanval.⁷¹⁵ Zo riepen de Nederlanders eind oktober 1939 de hulp in van Roosevelt. De Amerikanen werd verzocht in Berlijn informatie in te winnen over de grote Duitse troepenmacht aan de Nederlandse grens. Het Nederlandse veiligheidsbeleid was vanaf de Napoleontische tijd sterk op het Verenigd Koninkrijk gericht geweest. Na 1945 werden echter de Verenigde Staten beschouwd als de belangrijkste militaire bondgenoot van Nederland. De bescherming onder de vleugels van de *Pax Britannica* werd ingeruild voor de *Pax Americana*. Afgaande op het Nederlandse buitenlands beleid gedurende de mobilisatieperiode waren de eerste aanzetten voor deze nieuwe oriëntatie dus al vóór

1940 zichtbaar. Afgezien van morele steun hadden de Nederlanders echter in 1939-1940 nog niet veel van de Amerikanen te verwachten. Toen Van Kleffens vergeefs probeerde om in oktober 1939 steun van de Amerikaanse regering te krijgen tegen de Britse blokkade concludeerde hij dat de Verenigde Staten meer oog hadden voor hun relatie met het Verenigd Koninkrijk dan met Nederland.⁷¹⁶ De Nederlandse gezant Alexander Loudon schreef naar aanleiding van het novemberalarm dat de Amerikaanse sympathie duidelijk bij Nederland en België lag. Een mogelijke Duitse aanval op Nederland zou dan ook tot grote onrust leiden bij de Amerikaanse publieke opinie, maar niet tot een intrede van de Verenigde Staten in de oorlog aan Nederlandse zijde. Ook John Loudon, de Nederlandse gezant in Frankrijk, kreeg van de Amerikaanse ambassadeur Bullitt te horen dat de Verenigde Staten zeer verontwaardigd zouden reageren op een Duitse inval van Nederland. Omdat er echter geen direct Amerikaans belang mee was gemoeid zou het geen aanleiding zijn voor een oorlogsverklaring aan Duitsland.⁷¹⁷

Het verwijt dat het Nederlandse neutraliteitsbeleid een struisvogelpolitiek was is dan ook niet terecht. Het buitenlands beleid van Nederland gedurende de mobilisatieperiode was veel minder isolationistisch of naïef als vaak wordt beweerd en toonde feitelijk veel overeenkomsten met het Nederlandse internationale optreden gedurende de Eerste Wereldoorlog. De beeldvorming over het neutraliteitsbeleid lijkt sterk te zijn beïnvloed door het veelvuldige benadrukken van het vermeende hoogstaande karakter van de Nederlandse buitenlandse politiek door de vóóroorlogse elite. In werkelijkheid was er in 1939-1940 echter geen sprake van een dominantie van de idealistische stroming in het Nederlandse neutraliteitsbeleid. Veel van de retoriek van de Nederlandse politici over de morele en juridische dimensie van het buitenlands beleid was bestemd voor de publieke opinie, zowel in het binnen- als het buitenland. De eigen bevolking moest worden gerustgesteld over de oorlogsdreiging en voor de internationale Bühne moest het imago van Nederland als onschuldig en vredelievend land worden hooggehouden. Bovendien bleek het belang van het internationale recht ook weer niet zo zwaar te gelden toen Churchill de neutrale staten op 20 januari 1940 aansprak op hun lidmaatschap van de Volkenbond. Volgens de Britse Minister van Marine zouden de Volkenbondleden conform het Handvest Duitsland, dat als agressor een onrechtvaardige oorlog was begonnen, ter verantwoording moeten roepen. Churchills toespraak riep echter in Nederland sterke afkeuring op.⁷¹⁸ De juridische en ook morele dimensie van de neutraliteitsstatus, waaraan Nederland zo nadrukkelijk appelleerde, was voor de strijdende partijen geen factor van enige waarde. Hitler dacht alleen in termen van pure machtspolitiek en ook de geallieerden bleken bereid te zijn de neutraliteit van kleine staten te schenden als hierdoor hun eigen belang werd gediend.

Geconcludeerd moet worden dat het Nederlandse buitenlands beleid juist eerder pragmatisch was dan idealistisch. Von der Dunk stelt dan ook terecht vast dat het Nederlandse buitenlands beleid in de jaren dertig gericht was op afzijdigheid, waarbij, als er gekozen moest worden tussen een (idealistische) vrede of de (pragmatische) veiligheid, zonder aarzelen gekozen werd voor veiligheid.⁷¹⁹ Door gebrek aan kennis en interesse van de Nederlandse regering en het parlement in internationale zaken kregen Van Kleffens en Dijkhoorn veel vrijheid om het Nederlandse veiligheidsbeleid te bepalen. De Nederlandse Ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie hoefden over hun politiek zelden verantwoording af te leggen. Zo kon Dijkhoorn in zijn conflict met Reijnders rekenen op vrijwel onvoorwaardelijke steun van het kabinet en de Koningin. Kamervragen over het voor de buitenwacht onverwachte vertrek van de OLZ werden door de regering onbeantwoord gelaten door zich te beroepen op het staatsbelang. Bij de verdediging van zijn begroting hield Van Kleffens gedurende de mobilisatieperiode zowel

voor de Eerste als de Tweede Kamer een vlammend betoog over de morele waarde en het recht op afzijdigheid. Zijn toespraken maakten een grote indruk en het parlement accepteerde zijn begrotingsvoorstel zonder ook maar enige discussie. Het Nederlandse veiligheidsbeleid was achter de schermen echter lang niet zo star of rigide als vaak wordt verondersteld, en binnen de beperkte diplomatieke speelruimte werden er ook wel degelijk initiatieven ontplooid. Zo zocht Van Kleffens steun bij de grote neutrale landen Italië en de Verenigde Staten, en werden er militaire contacten met België en in mindere mate met Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk gelegd. De Nederlanders beseften dat zij hierin uiterst behoedzaam moesten opereren omdat iedere vorm van samenwerking met andere landen het wantrouwen van Duitsland zou wekken. Van Kleffens, en in minder mate Dijkhoorn, probeerden zo de beperkte speelruimte in het neutraliteitsbeleid te maximaliseren. Een andere buitenlandse politiek dan de neutraliteit werd hierbij op geen enkel moment serieus overwogen.

De conclusie dat er voor Nederland vóór 1940 weinig andere mogelijkheden waren dan het voeren van een neutraliteitsbeleid wordt de laatste jaren door de meeste historici onderschreven. Zo noemt Manning het Nederlandse buitenlands beleid verre van groots, maar dat het wel aansloot bij het gevoel van de bevolking. Bovendien, zo vraagt hij zich af, was er wel een alternatief?⁷²⁰ Blom stelt dat het al lang gevoerde neutraliteitsbeleid bij gebrek aan andere mogelijkheden vóór de Tweede Wereldoorlog nooit fundamenteel ter discussie stond: 'de neutraliteits- of zelfstandigheidspolitiek was in de jaren '30 geen afgewogen keuze, maar een vanzelfsprekendheid, wortelend in de Nederlandse geschiedenis....Heel kort gezegd: er was geen alternatief, men zocht geen alternatief en er waren voor die houding heel redelijke (naast minder redelijke) argumenten.'⁷²¹ Van Diepen wijst op de beperkte manoeuvreerruimte voor Nederland in de internationale politiek. De Nederlandse elite had daarbij wel degelijk oog voor het groeiende Duitse gevaar, de internationale krachtsverhoudingen en de eigen zwakte. Omdat het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk lange tijd een appeasement politiek voerden en de Verenigde Staten zich afzijdig hielden, werd er geen brede alliantie van democratische landen tegen Duitsland gevormd. Op het internationale toneel was Nederland veroordeeld tot een figurantenrol waarbij weinig andere keus restte dan een neutraliteitspolitiek.⁷²² Schuurisma schrijft dat zowel de regering als de bevolking diep bevangen was door de houding van het neutralisme. Het was bij een dergelijke mentaliteit ondoenlijk een andere buitenlandse politiek te voeren, zeker gezien het feit dat het ontbrak aan realistische alternatieven voor het neutraliteitsbeleid.⁷²³ Amersfoort ziet ook geen alternatief voor het gevoerde Nederlandse veiligheidsbeleid eind jaren dertig. Van de Oslostaten of de Volkenbond was niets te verwachten en volgens hem viel er voor Nederland ook geen winst te behalen door de neutraliteit op te geven en aan te sluiten bij het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Het lot van Nederland zou worden bezegeld door de uitkomst van de krachtmeting tussen Duitsland en de geallieerden.⁷²⁴ Von der Dunk constateert dat er geen sprake was van een werkelijke afweging voor een herziening van het diep gewortelde neutraliteitsbeleid. Een andere buitenlandse politiek, zoals een nauwere samenwerking met de geallieerden, had volgens hem geen verschil gemaakt voor de uitkomst van de meidagen van 1940. De mogelijke geallieerde hulp werd bovendien niet bepaald door de Nederlandse wens op bijstand maar door het strategische belang van Nederland voor het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk.⁷²⁵

De Britse diplomaten zagen de Nederlandse rol nog het duidelijkst. Aan het begin van de mobilisatieperiode hadden zij nog twijfels over het Nederlandse neutraliteitsbeleid geuit:

‘Either the Dutch, who understand the German mentality better than most other nations, are right and Germany will not throw away the advantage of having neutral neighbours on the north-western border, or they are woefully wrong and living in a fool’s paradise....., in the meantime the majority of the nation cling to the hope that their country will be able to remain outside the conflict, and that, by means of negotiations and regulations, they will be able to carry on business with a minimum of inconvenience.’⁷²⁶

Enkele maanden later toonden de Britten meer begrip over het feit dat de Nederlanders ondanks de Duitse oorlogsdreiging zo bleven vasthouden aan hun neutraliteit. Bland schreef op 16 april 1940, minder dan één maand vóór de Duitse aanval:

‘The tenacious adherence to the hitherto blessed word “independence” may well appear to have all the symptoms of deliberate suicide. And yet there is, I think, another aspect to the situation. The longer the crisis continues, and the more I see of Dutch officials, the more convinced I become that they have good reason to believe that any effective preliminary consultations with the Allies would at once become known to Germany and consequently hasten the, perhaps inevitable, attack by the latter. No matter what preparations we made in advance, there can be no doubt, I fear, that the Germans would be here before us. The Dutch are fully aware of this and to them the prospects must offer themselves as the following alternatives:- either inevitable attack on the entire country, or still a chance, it may be in a hundred or it may be in a million but still one chance, that they will not be attacked at all. If we look at their policy in that light, rather than as sheer pig-headedness, it becomes easier to understand why they stick to it through thick and thin.’⁷²⁷

Conclusie

De Britse gezant had het Nederlandse beleid goed doorzien. De Nederlandse politieke en militaire leiding was misschien een gebrek aan daadkracht of doortastendheid te verwijten, maar geen naïviteit. De Duitse dreiging werd door de meesten van hen zeer serieus genomen. De Nederlandse legerleiding reageerde dan ook, binnen de beperkte mogelijkheden die het ter beschikking stond, op ieder invasiealarm. De Nederlandse strijdkrachten werden in verhoogde staat van paraatheid gebracht en de potentiële bondgenoten werden gewaarschuwd. Het dilemma voor de Nederlandse regering was echter dat de militaire en diplomatieke maatregelen die vanwege de strikte neutraliteit noodgedwongen op eigen kracht moesten worden genomen, nooit voldoende zouden kunnen zijn om een Duitse inval te weerstaan. De vraag is of de zeer accurate aanwijzingen van Sas en anderen voldoende rechtvaardiging boden voor een radicale breuk met het Nederlandse neutraliteitsbeleid, laat staan dat het kiezen van de zijde van de geallieerden nog vóór 10 mei 1940, de Duitse aanval en de daarop volgende bezetting had kunnen besparen. Sterker, een Nederlandse samenwerking met de geallieerden zou juist voor de wantrouwende Duitsers een zekere aanleiding zijn geweest voor een inval. Het vasthouden aan de neutraliteit bood onder deze condities de enige kans, hoe klein ook, om buiten de oorlog te blijven. Het neutraliteitsbeleid kwam dan ook meer voort uit pragmatische overwegingen dan uit idealisme. In feite was het ook helemaal geen weloverwogen keuze maar een voortzetting van een traditie die diep diep geworteld was in de politiek en de samenleving. Voor het strategisch gelegen en militair zwakke Nederland bestond er geen aanvaardbaar alternatief voor het gevoerde neutraliteitsbeleid.

Conclusie

Toen op 1 september 1939 de Tweede Wereldoorlog uitbrak lag er ten aanzien van Nederland noch in de Duitse, noch in de geallieerde militaire strategie iets vast. Geen van de partijen had uitgewerkte plannen klaar liggen voor de strijd aan het Westfront. Pas in de winter van 1939-1940 werden de operationele plannen door de Duitse en geallieerde legerleidingen ontwikkeld, waarbij de positie van Nederland een aantal malen werd herzien. Ook het Nederlandse krijgsbeleid zou gedurende de mobilisatieperiode ingrijpend worden aangepast.

Zo was de Nederlandse rol in het Duitse aanvalsplan op West-Europa aan drastische veranderingen onderhevig. In de tweede versie van *Fall Gelb* uit 29 oktober 1939 was een aanval op Nederland geschrapt en zou alleen Zuid-Limburg als opmarsgebied worden gebruikt. Volgens Hitler zou de Nederlandse regering bewogen kunnen worden om deze doormars toe te staan. Twee weken later werd echter bepaald dat Nederland tot aan de Grebbelinie veroverd diende te worden. Pas op 31 januari 1940 besloten de Duitsers geheel Nederland te bezetten. De vierde en definitieve versie van het Duitse aanvalsplan werd pas op 24 februari 1940 vastgesteld. Omdat de Duitse legerleiding nu van mening was dat Nederland zo snel mogelijk moest worden veroverd kreeg het Duitse 18e leger onder andere de beschikking over een pantserdivisie en het nieuwe Luchtlandingskorps. De geallieerden maakten op hun beurt pas in november 1939 onder druk van de Britten de eerste plannen voor een hulpoperatie naar Nederland. In eerste instantie was alleen voorzien om Franse troepen naar Zeeland te sturen. In zijn *Instruction Personnelle et Secrète No 11* van 12 maart 1940 gaf de Franse opperbevelhebber Gamelin vervolgens de opdracht om bij een Duitse aanval de Bredamanoeuvere uit te voeren. Het Franse 7e Leger moest naar Noord-Brabant oprukken en contact maken met de Nederlandse hoofdmacht in de Vesting Holland. Zowel bij de Duitsers als bij de Fransen werd er tot op het moment van de start van het offensief op 10 mei 1940 gesleuteld aan de uitvoering van de operaties in Nederland. Ook in de Nederlandse legerleiding vonden stevige discussies plaats over het krijgsplan. Uiteindelijk besloot de nieuw benoemde opperbevelhebber Winkelman begin april 1940 om de hoofdverdediging in de Grebbelinie te voeren en zijn troepen in Noord-Brabant direct na de Duitse inval een aftocht naar het noorden te laten maken. Zijn voorganger Reijnders had juist in het belang van de bondgenootschappelijke oorlogvoering zo lang mogelijk ten zuiden van de rivieren willen standhouden. In zijn visie dienden de Grebbelinie en de Peel-Raamstelling pas na zware druk opgegeven te worden door de Nederlandse verdedigers terug te trekken op de Vesting Holland.

Duidelijk is dat Nederland in een mogelijk conflict tussen Duitsland en het Verenigd Koninkrijk een bijzonder strategische positie innam. Beide partijen hanteerden ten aanzien van Nederland in eerste instantie een defensief uitgangspunt. Zowel de Duitsers als de Britten leken vooral bevreesd te zijn dat de tegenstander vanaf Nederlands grondgebied zou kunnen opereren. In dit opzicht is een duidelijke parallel te maken tussen de positie van Nederland in het conflict van 1914-1918 met die in de periode 1939-1940. Door de militair technologische ontwikkelingen sinds de Eerste Wereldoorlog was Nederland bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog echter niet alleen kwetsbaarder geworden, maar was tegelijkertijd de strategische waarde van zijn grondgebied toegenomen. De mechanisering van strijdkrachten had het gevaar van een strategische overval op Nederland immers duidelijk vergroot. Daarnaast was

door de vooruitgang van het luchtwapen het bezit van de Nederlandse vliegvelden nog belangrijker geworden. In een mogelijke lucht oorlog zou het voor zowel de Duitse als de Britse luchtmacht aantrekkelijk zijn om het Nederlandse luchtruim te schenden. Voor kleine landen, zoals Nederland, met een beperkte eigen wapenindustrie, was het zeer kostbaar om de krijgsmacht tegen deze gevaren uit te rusten met moderne en geavanceerde wapensystemen, zoals luchtafweer- en antitankgeschut.

Ook met betrekking tot de Duitse, de geallieerde en de Nederlandse operationele plannen bestaan er belangrijke overeenkomsten maar ook verschillen tussen de situatie in 1914 en die in 1939-1940. Zowel in de Eerste als de Tweede Wereldoorlog wilde Duitsland tot een offensief aan het Westfront overgaan door Frankrijk niet frontaal maar via de Lage Landen aan te vallen. Hierbij werd Nederlands Zuid-Limburg als een belangrijk doormarsgebied voor de sterke rechtervleugel van de Duitse opmars gezien. De bouw van de Franse en Belgische fortificaties in de jaren dertig aan hun grens met Duitsland maakte een doortocht door het zuiden van Nederland zelfs nog meer voor de hand liggend. Toch twijfelde de Duitse legerleiding in beide wereldoorlogen of ook Nederland moest worden opgenomen in het aanvalsplan. Zowel Von Schlieffen in 1905 als Hitler in oktober 1939 dachten dat een vrije opmars door Limburg wel te regelen zou zijn met de Nederlandse regering. Op 24 februari 1940 werd besloten het plan van Von Manstein te volgen waarbij de Duitse hoofdaanval niet langer over de rechtervleugel maar door het centrum voerde. Hierdoor verviel feitelijk de militair-operationele noodzaak voor een opmars door Nederland. Desondanks wilden de Duitsers bij hun offensief tegen West-Europa ook Nederland volledig bezetten uit defensieve en preventieve overwegingen. De Duitse legerleiding vreesde namelijk dat de geallieerden via Nederland het Ruhrgebied zouden aanvallen.

In tegenstelling tot 1914 gingen de geallieerden in 1939-1940 aan het Westfront uit van een defensieve strategie. Bij de start van de Eerste Wereldoorlog had Frankrijk onmiddellijk aan de oostgrens de aanval gezocht in een poging Elzas-Lotheringen te heroveren. In 1939 was de blik van de geallieerde legerleiding daarentegen op het noorden gericht. De Britten en de Fransen wilden België binnenrukken als voorwaartse verdediging tegen de verwachte Duitse aanval. Ook Nederland nam een belangrijke plaats in met name de Britse militaire strategie in. De Britse legerleiding maakte zich in beide wereldoorlogen grote zorgen over een mogelijke Duitse bezetting van Nederland. In januari 1939 was een dreigende Duitse inval in Nederland zelfs aanleiding voor de Britten om hun terughoudende politiek ten opzichte van het Continent te verlaten door militaire verplichtingen aan te gaan tegenover Frankrijk. De Britse legerleiding realiseerde zich echter in 1939-1940 dat het, evenals in 1914-1918, niet over de middelen beschikte om een Duitse verovering van Nederland te voorkomen. Mede op suggestie van de Britten bleek de Franse opperbevelhebber Gamelin echter bereid om een hulpoperatie naar Nederland te ondernemen. In april 1940 spraken de Britse en Franse regering zelfs af dat wanneer Duitsland alleen Nederland zou aanvallen, de geallieerden desnoods de Belgische neutraliteit zouden schenden om de Nederlanders te kunnen helpen. Door de opmars naar het noorden liepen de geallieerde legers in de meidagen van 1940 in de val omdat de hoofdaanval van het Duitse offensief veel zuidelijker plaatsvond dan verwacht werd.

Nederland probeerde in beide wereldoorlogen zijn neutraliteit te bewaren. Waar echter de Nederlandse verdediging in 1914 naar alle zijden was gericht, omdat zowel gevreesd werd voor een Duitse doortocht in het zuiden als een Britse landing in Zeeland, was in 1939-1940 de Nederlandse krijgsmacht eenduidig opgesteld tegen een Duitse aanval. De Nederlanders hadden voorafgaande aan de Tweede Wereldoorlog minder waarschuwingstijd gehad dan vóór

---

het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Omdat de modernisering al omstreeks de eeuwwisseling was gestart beschikte Nederland in 1914 over een redelijk goed uitgeruste krijgsmacht. De gevechtswaarde van het Nederlandse leger was in 1940 relatief zwakker, mede doordat de herbewapening, na de bezuinigingen in de jaren twintig, pas vanaf 1935, en dan nog langzaam, op gang kwam. Het Veldleger werd in 1914 sterk genoeg geacht om ingezet te worden ten behoeve van de mobiele oorlogvoering. De hoofdmacht van het Veldleger werd dan ook na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in Noord-Brabant gestationeerd, waar weliswaar geen stellingen lagen, maar waar het gevaar voor een neutraliteitsschending het grootst werd geacht. Op 10 mei 1940 werd het Veldleger daarentegen achter de linies ten noorden van de rivieren opgesteld omdat de Nederlandse legerleiding het weerstandsvermogen van de Nederlandse troepen niet al te hoog inschatte.

Recente publicaties wijzen erop dat Nederland zelf een belangrijke bijdrage leverde aan het feit dat het land zijn neutraliteit wist te bewaren in de Eerste Wereldoorlog. De flexibiliteit van de Nederlandse buitenlandse politiek en de sterkte van de Nederlandse verdediging speelden beide een grote rol in de kosten- en batenafwegingen van de Duitsers en de geallieerden of Nederland zou moeten worden bezet of niet. Dit roept de vraag op in welke mate er interactie bestond tussen het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid in de periode 1939-1940 en de wijzigende positie van Nederland in de operationele plannen van Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk.

De meest voor de hand liggende invloed van Nederland op het handelen van de grote Europese mogendheden was hun inschatting van de gevechtskracht van de Nederlandse strijdkrachten. In het neutraliteitsbeleid speelde de militaire afschrikking een cruciale rol. Eind jaren dertig hadden de buitenlandse waarnemers weinig fiducia in het weerstandsvermogen van de Nederlandse defensie. Alleen de Nederlandse waterlinies maakten nog enige indruk. De preventieve waarde van de Nederlandse defensie, of het vermogen een potentiële aanval af te schrikken, was in 1939-1940 lager dan in 1914. Nederland was door zijn als zwak beoordeelde verdediging een aantrekkelijk slachtoffer voor de Duitse agressie, maar tegelijkertijd voor de geallieerden en België een onaantrekkelijke potentiële militaire bondgenoot. Anders dan in 1914, toen de Nederlandse verdediging door de Duitse legerleiding wel sterk genoeg werd geacht om een Britse aanval te weerstaan, geloofde Hitler in 1939-1940 dan ook niet dat Nederland weerstand zou kunnen (of willen) bieden tegen een Britse en Franse neutraliteitsschending om het Ruhrgebied te kunnen aanvallen. Waar Von Moltke in 1911 nog redeneerde dat een relatief sterk en neutraal Nederland de rugdekking zou geven aan de Duitse aanval op Frankrijk, 28 jaar later werd het zwakke Nederland juist als een dreiging gezien voor de Duitse opmars.

Ten aanzien van een mogelijke schending van de Nederlandse neutraliteit golden voor de strijdende partijen slechts machtspolitieke overwegingen. Het appel aan het moralisme of het internationaal recht, waarnaar de Nederlanders hun buitenlands beleid zo graag refereerden, maakte over de grens dan ook weinig indruk. Het was voor de Nederlandse regering vooral belangrijk het buitenland te overtuigen van haar oprechtheid om in een conflict de neutraliteit te alle tijden en naar alle zijden te willen verdedigen. In de Eerste Wereldoorlog bestond er over het algemeen weinig twijfel bij de strijdende partijen dat Nederland de wil (en ook de middelen) had om zich te verweren tegen elke aantasting van zijn territoriale integriteit. Geconstateerd kan worden dat in de aanloop naar de Duitse inval op 10 mei 1940 de Nederlandse neutraliteitspolitiek minder overtuigend overkwam. De Duitsers interpreteerden het Nederlandse buitenlands beleid als opportunistisch, mede omdat de Nederlanders duidelijk

aangegeven hadden hun neutraliteit niet door andere landen te willen laten garanderen omdat zij de vrije hand wilden houden. De Duitsers waren zich in 1939-1940 er bovendien van bewust dat hun land en regime nu op veel minder steun in Nederland konden rekenen dan in 1914. Zowel in 1908 en 1916 hadden de Nederlanders de Duitsers om hulp verzocht ingeval van een Britse inval in hun land. In 1939-1940 bleef een dergelijk verzoek van Nederland aan Duitsland achterwege. Nederland vormde een onzekere factor in de Duitse strategie omdat de Duitse legerleiding, in het bijzonder Hitler, de onderliggende motieven van het Nederlandse neutraliteitsbeleid wantrouwde. De Duitse leider was zeer bevreesd dat Nederland, vrijwillig of onder dwang, zijn medewerking zou verlenen aan een geallieerde aanval op het Ruhrgebied. Op hun beurt vreesden de geallieerden dat Nederland zou bezwijken onder de Duitse militaire druk om het gebruik van zijn vliegvelden door de *Luftwaffe* of zijn grondgebied als doormarsgebied voor de Duitse strijdkrachten toe te staan. Het Verenigd Koninkrijk verweet publiekelijk de neutrale Europese staten, waaronder Nederland, zich passief tegenover het Duitse gevaar op te stellen. Toen de Duitse agressie tegen Nederland echter een feit was, bleken de Britten zelf ook nauwelijks bereid hiertegen militair op te treden.

Ook lijkt er een wisselwerking te bestaan tussen de ontwikkeling van de operationele plannen van Duitsland en die van de geallieerden en van Nederland zelf. Wijzigingen in het krijgsbeleid vonden in meer of minder mate plaats in reactie op de verwachte acties van de tegenstander. Vanaf oktober 1939 werden er steeds meer Duitse eenheden vanuit Oost-Europa naar de Duitse westgrens verplaatst. Dit leidde tot grote onrust bij Nederland en België en begin november 1939 werd voor de eerste maal groot alarm geslagen over een mogelijke Duitse aanval. De strijdkrachten van beide landen werden in een verhoogde staat van paraatheid gebracht. De Nederlandse legerleiding was vrijwel unaniem van mening dat Duitsland met afstand het grootste gevaar voor een neutraliteitsschending vormde. In tegenstelling tot de situatie in 1914, toen ook rekening werd gehouden met een mogelijke Britse landing in Zeeland, was de Nederlandse defensie in 1939-1940 onmiskenbaar tegen Duitsland gericht. Daarnaast was het novemberalarm voor de Nederlanders aanleiding om contact te zoeken met de Belgen en de geallieerden teneinde verzekerd te zijn van militaire hulp bij een Duitse inval. Veel meer discussie bestond er in de Nederlandse legerleiding over het te volgen krijgsbeleid in het licht van de Duitse dreiging en de mogelijke steun van de geallieerden en België. De Nederlandse Opperbevelhebber Reijnders wilde Noord-Brabant verdedigen vanwege het belang van dit gebied voor de bondgenootschappelijke oorlogvoering. Evenals in de Eerste Wereldoorlog ontstond er echter een competentiestrijd tussen de OLZ en de Nederlandse Minister van Defensie. Door de scherpe kritiek van Dijkhoorn en van enkele hoge bevelhebbers op zijn krijgsplan werd begin 1940 de positie van Reijnders als OLZ onhoudbaar. Zijn opvolger Winkelman besloot in april 1940 het Nederlandse krijgsbeleid te wijzigen nadat uit contacten met de Belgen en de Fransen was gebleken dat de Peel-Raamstelling niet op hun steun kon rekenen. Het terugtrekken van het merendeel van de troepen uit Noord-Brabant naar de stellingen boven de rivieren lag volgens Winkelman ook meer in lijn met de beperkte mogelijkheden van zijn slecht getrainde en uitgeruste krijgsmacht. Het probleem van deze manoeuvre was dat hierdoor het zuiden van het land zo goed als open lag terwijl de Nederlandse legerleiding wist dat hier zowel de Duitse hoofdaanval als ook de geallieerde hulpoperatie zou plaatsvinden.

Het novemberalarm gaf ook de aanzet tot de geallieerde hulpoperatie aan Nederland. Op 5 november 1939 gaf Gamelin opdracht om het Zeelandplan uit te werken en een week later werd voor de eerste maal het idee van een opmars naar Breda voorgesteld. Het doel van de

hulpoperatie was om verbinding te maken met de Nederlandse hoofdverdedigingslinie van de Vesting Holland en om te voorkomen dat Nederland volledig in Duitse handen zou vallen. Vanuit bezet Nederland zouden de Duitsers immers in een betere positie verkeren om het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en ook België aan te vallen. De Franse opperbevelhebber is na de Franse nederlaag verguisd voor zijn kriegsbeleid waarbij met name veel kritiek is gegeven op zijn Bredamanoeuvre. Gamelin heeft echter altijd benadrukt dat de opmars naar het noorden een hoger belang diende dan een militair-operationele relevantie, namelijk de politiek-morele betekenis van het feit dat Nederland niet in de steek kon worden gelaten. Het is belangrijk voor de Nederlanders te beseffen dat er zonder Gamelin in 1940 mogelijk helemaal geen geallieerde hulpoperatie naar Nederland zou hebben plaatsgevonden. De Nederlandse regering had begin december 1939 de Fransen nadrukkelijk om hulp gevraagd ingeval van een Duitse inval. De Nederlanders bleken bij deze gelegenheid nu ook bereid inzage in hun verdedigingsplannen te geven.

De Nederlandse legerleiding zocht met instemming van de ministers Van Kleffens en Dijkhoorn, bewust in het geheim contact met België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk in het besef dat het bij een Duitse aanval volledig afhankelijk zou zijn van steun van de geallieerden. Het waarborgen van een militaire interventie door bondgenoten bij een neutraliteits-schending vormde dan ook de hoeksteen van het Nederlandse veiligheidsbeleid. Ook gedurende de Eerste Wereldoorlog rekenden de Nederlanders op geallieerde hulp bij een Duitse inval, maar aan de andere kant ook op Duitse steun in het geval van een Britse invasie. Lange tijd beschouwden de Nederlanders vooral de Britten als de potentieel belangrijkste bondgenoot, maar hierbij werden de militaire mogelijkheden van het Verenigd Koninkrijk overschat. Dankzij haar clandestiene contacten met de geallieerden en de Belgen verkreeg de Nederlandse regering in 1939-1940 wel de zekerheid over het feit dat de Fransen bereid waren een heel leger te sturen om Nederland bij te staan ingeval van een Duitse aanval. Tegelijkertijd ondermijnde deze geheime diplomatie echter de geloofwaardigheid van het Nederlandse neutraliteitsbeleid waardoor de onveiligheid van Nederland juist werd vergroot. Doordat de Duitsers, door bijvoorbeeld het Venlo-incident, deels op de hoogte waren van deze liaisons, of op zijn minst het bestaan ervan vermoedden, werd hun wantrouwen in de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteit versterkt. Zo constateerden de Duitsers een verhoogde paraatheid bij zowel de Nederlandse als de Belgische strijdkrachten tijdens het november- en januari-alarm. De Duitse militaire inlichtingendienst concludeerde dan ook dat er sprake moest van zijn een informatieuitwisseling tussen de Belgische en Nederlandse Generale Staven. Mede naar aanleiding van het januari-alarm, dat onder andere ontstond doordat na het neerstorten van een Duits vliegtuig bij Mechelen de Duitse plannen in Belgische handen waren gevallen, wilde Hitler de aanvalsopzet wijzigen omdat een verrassing nu niet meer mogelijk zou zijn. In de *Holland Weisung* van 15 januari 1940 werd besloten dat nu geheel Nederland moest worden ingenomen. Evenals de geallieerden waren de Duitsers bang in een strategisch kwetsbare positie te komen als de tegenstander Nederland, of delen daarvan, zou bezetten. De Duitse legerleiding was uiteindelijk in februari 1940 bereid de troepen die Nederland moesten aanvallen aanzienlijk te versterken. Terwijl Gamelin is bekritiseerd voor het feit dat hij het hele 7e Leger, behorende tot de Franse strategische reserve, naar Nederland stuurde, was het aandeel van het Duitse leger en de luchtmacht dat tegen Nederland werd ingezet feitelijk relatief groter. Ook voor de Duitsers gold, dat gezien de krachtverhoudingen aan het Westfront op 10 mei 1940, deze eenheden mogelijk elders niet gemist konden worden.

De mythe dat Nederland vanaf 1935 een struisvogelpolitiek ten aanzien van het Duitse gevaar

---

zou hebben gevoerd moet worden ontkracht. Generaal Reijnders, voormalig chef van de Nederlandse Generale Staf en OLZ, staat symbool voor de Nederlandse militaire elite die over het algemeen al vroeg het Duitse gevaar zeer juist heeft doorzien. De Nederlandse legerleiding beschikte over een goed geïnformeerde inlichtingendienst, die veel te danken had aan waarnemers zoals de militaire attachés Sas en Van Voorst Evekink. De dreiging van Duitsland werd wel degelijk onderkend en er werden in reactie op elk invasiealarm tal van militaire en diplomatieke maatregelen genomen. Zo werd het leger in verhoogde staat van paraatheid gebracht en werden via de diplomatieke kanalen de potentiële bondgenoten op de hoogte gebracht. De Nederlandse regering stelde zich in ieder geval minder geïsoleerd of afzijdig op dan vaak wordt verondersteld en zij probeerde wel degelijk invloed uit te oefenen op het beleid van de grote mogendheden ten aanzien van Nederland. Van Kleffens was als Minister van Buitenlandse Zaken de bepalende factor voor het Nederlandse veiligheidsbeleid. Hij had de juiste perceptie van de kwetsbare strategische positie van Nederland. In tegenstelling tot de naoorlogse critici op de Nederlandse buitenlandse politiek was Van Kleffens zich bewust van het gebrek aan zowel diplomatieke speelruimte als aan aanvaardbare of realistische alternatieven voor het gevoerde neutraliteitsbeleid vóór de Duitse inval van 10 mei 1940. Het buitenlands beleid was erop gericht de andere landen te overtuigen van de Nederlandse wil om neutraal te blijven en het doel van het defensiebeleid was aan te tonen Nederland daartoe ook tot op zekere hoogte in staat was. Geconcludeerd kan worden dat Nederland in de periode van september 1939 tot mei 1940 hierin faalde. Dat wil echter niet zeggen dat de Nederlandse regering zelf verantwoordelijk was voor de Duitse inval. Het feit dat de Nederlandse politiek van gewapende neutraliteit niet overtuigde kan niet als rechtvaardiging voor de agressie van Hitler-Duitsland gelden. Evenmin is met zekerheid te zeggen of een sterkere Nederlandse defensie als gevolg van bijvoorbeeld een daadkrachtiger aankoopbeleid vanaf 1935, dan wel een nog strikter gevolgd neutraliteitsbeleid, de Duitsers van een inval hadden kunnen weerhouden.

Samenvatting

Deze studie onderzoekt de strategische positie van Nederland gedurende de periode van september 1939 tot mei 1940 vanuit internationaal perspectief. In feite werd de strijd om Nederland niet in de meidagen van 1940 beslist, maar tijdens de voorafgaande maanden toen Nederland zich voorbereidde op een mogelijke aanval en in Berlijn de afweging werd gemaakt of Nederland onderdeel zou moeten worden van het Duitse aanvalsplan op West-Europa, terwijl in Londen, Parijs en Brussel werd gediscussieerd over de vraag of en hoe een eventuele hulpoperatie aan Nederland vormgegeven zou moeten worden. Toen op 1 september 1939 de Tweede Wereldoorlog uitbrak lag er ten aanzien van Nederland noch in de Duitse, noch in de geallieerde militaire strategie iets vast. Geen van de partijen had uitgewerkte plannen klaar liggen voor de strijd aan het Westfront. Pas in de winter van 1939-1940 werden de operationele plannen door de Duitse en geallieerde legerleidingen ontwikkeld, waarbij de positie van Nederland een aantal malen werd herzien. Ook het Nederlandse krijgsbeleid zou gedurende de mobilisatieperiode ingrijpend worden aangepast.

De voornaamste bronnen voor dit onderzoek zijn de diplomatieke en militaire archieven in Nederland, België, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Ook archieven in de Verenigde Staten zijn geraadpleegd. Dit laatste land was dan wel niet direct betrokken bij het Europese conflict van 1939-1940, maar de Amerikanen golden als betrekkelijk objectieve en goed geïnformeerde waarnemers. Het bestudeerde buitenlandse archiefmateriaal bevat onder andere de berichten van diplomaten en militaire attachés verbonden aan de gezantschappen in Den Haag en de rapportages van de militaire inlichtingendiensten van genoemde landen. Daarnaast zijn de archieven geraadpleegd van de verschillende Generale Staven en van de Franse en Duitse eenheden die in Nederland zijn ingezet. Ook de Nederlandse archieven van het Ministerie van Defensie en van het Ministerie van Buitenlandse Zaken zijn onderzocht op ondermeer de rapportages van de diplomatieke posten in het buitenland, de Nederlandse militaire inlichtingendienst en de berichten van de Nederlandse Generale Staf en het Veldleger. Tevens zijn in de diverse archieven niet-gepubliceerde verslagen of dagboeken van enkele betrokken politici, diplomaten en militairen geanalyseerd.

In het inleidende hoofdstuk wordt in grote lijnen beschreven hoe Nederland in de aanloop naar zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog reageerde op het oorlogsgevaar en hoe dit werd 'vertaald' in het buitenlands en defensiebeleid. Daarnaast wordt de positie van Nederland in de oorlogsstrategie van de Europese grote mogendheden, in het bijzonder die van Duitsland en het Verenigd Koninkrijk, behandeld. Als relatief klein maar strategisch cruciaal gelegen land voelde Nederland zich bedreigd door een mogelijke agressie van een van de grote Europese landen. Toen vanaf 1900 de internationale spanningen opliepen, versterkten de Nederlanders hun krijgsmacht door meer manschappen te gaan trainen en moderne wapens aan te kopen. De mate waarin Nederland erin slaagde om op eigen kracht buiten de Eerste Wereldoorlog te blijven is moeilijk nauwkeurig vast te stellen. Wel kan worden geconcludeerd dat de Nederlandse regering door zijn standvastige maar ook flexibele neutraliteitspolitiek en door zijn relatief krachtig defensiebeleid hieraan een belangrijke bijdrage leverde. Dankzij de modernisering van zijn krijgsmacht vanaf 1901 beschikte Nederland in 1914 over een geloofwaardige militaire afschrikking die van niet te onderschatten invloed was op de kosten- en

batenafweging van de strijdende partijen bij hun beslissing om Nederland wel of niet te bezetten.

Na de vrede van Versailles in 1919 inde Nederland het vredesdividend en werd er aanzienlijk bezuinigd op de krijgsmacht. Na de machtsovername van Hitler in 1933 groeide in Nederland echter de vrees dat het land in een nieuwe Europese oorlog zou worden betrokken. De militair-technologische ontwikkelingen sinds de Eerste Wereldoorlog, met name de vooruitgang van het lucht- en het tankwapen, en de bouw van de fortificaties aan de Belgische en Franse oostgrens, hadden het strategische belang van Nederland voor de strijdende partijen, maar ook zijn kwetsbaarheid, doen toenemen. Vanaf 1935 werd de Nederlandse defensiebegroting fors verhoogd. De Nederlandse herbewapening verliep echter traag. Ook het Verenigd Koninkrijk maakte zich eind jaren dertig zorgen over een mogelijke Duitse inval in Nederland. Vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde de Duitse legerleiding echter nog geen concrete plannen voor een aanval op Nederland. Hitler en de Duitse luchtmacht onderkenden wel het strategische belang van Nederland in een mogelijke oorlog van Duitsland tegen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk.

In het tweede hoofdstuk wordt de positie van Nederland in de Duitse planning van het offensief tegen West-Europa tussen september 1939 en mei 1940 behandeld. De centrale vraag is hierbij welke overwegingen een rol speelden bij de Duitse beslissing om ook Nederland aan te vallen. In september 1939 waren de Duitsers zeer bevreesd voor een geallieerd offensief aan het Westfront. Zolang het merendeel van de Duitse strijdkrachten in Polen vocht, was de Duitse verdediging aan de westgrens kwetsbaar. Tot grote opluchting van de Duitsers bleef een grote geallieerde aanval, bijvoorbeeld via België en Nederland op het Duitse Ruhrgebied, echter uit. Duitsland had in de periode 1939-1940 geen militair overwicht op de geallieerden. De Duitse strijdkrachten hadden weliswaar meer vliegtuigen, maar het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk beschikten over meer manschappen, tanks en artillerie. De Duitse legertop had in de herfst van 1939 dan ook grote bezwaren tegen het door Hitler bevolen offensief tegen West-Europa. Hitler brak echter het verzet van zijn generaals tegen zijn aanvalsplannen. Het conflict had wel een ernstige vertrouwensbreuk tussen de *OKH* en de Duitse leider tot gevolg waarbij Hitler in november 1939 de Generale Staf zelfs openlijk van sabotage beschuldigde. Het eerste Duitse aanvalsplan op West-Europa (*Fall Gelb*) van 19 oktober 1939 was een fantasieloze improvisatie die, indien ten uitvoer gebracht, weinig kans van slagen leek te hebben. De Duitse legerleiding had dan ook weinig vertrouwen in de operatie waarbij de hoofdaanval door België en de Nederlandse provincie Limburg zou moeten lopen. Daarbij moest *Armee Abteilung N* de Nederlandse noordelijke en oostelijke provincies tot aan de Grebbelinie bezetten. Nederland nam in het tweede Duitse operatieplan van 29 oktober 1939 een wezenlijk andere positie in. Indien het Duitse offensief, zoals Hitler wenste, begin november 1939 zou zijn uitgevoerd dan zou alleen Zuid-Limburg als doormarsgebied in de strijd betrokken zijn geraakt. De rest van Nederland zou door Duitsland ongemoeid zijn gelaten. Door de *Holland Weisung* van 15 november 1939 werd de verovering van Nederland tot aan de Grebbelinie weer in het Duitse aanvalsplan opgenomen. De start van het Duitse offensief op West-Europa werd echter voortdurend uitgesteld. De Duitse twijfel over de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteit groeide, mede door het Venlo incident en doordat in Nederland en België zowel in november 1939 als in januari 1940 gelijktijdig alarm werd geslagen over een verwachte Duitse inval.

Alles wijst er op dat Hitler begin 1940 meer aandacht had gekregen voor de operatie tegen Nederland. Het belang dat aan de bezetting van Nederland werd gehecht was in de loop van

de maanden sinds de mobilisatie in september 1939 duidelijk toegenomen. De derde versie van *Fall Gelb* van 30 januari 1940 betekende dat er voor de operatie tegen Nederland beduidend meer en ook betere eenheden beschikbaar werden gesteld. Hitler bleef wel tot het laatste moment hopen dat Nederland zich niet zou verzetten tegen een Duitse inval. De Duitse legerleiding vreesde echter niet zozeer het weerstandsvermogen van de Nederlandse krijgsmacht als wel de Britse en Franse reactie op haar aanval op Nederland. Pas het nieuwe aanvalsplan van 24 februari 1940 bood de oplossing voor Duitsland om de impasse aan het Westfront te doorbreken. In de definitieve versie van *Fall Gelb* was er ten aanzien van de operatie tegen Nederland in vergelijking met het derde aanvalsplan van 30 januari 1940 vrijwel niets gewijzigd. Het doel was door een snelle bezetting van Nederland te voorkomen dat geallieerde troepen vaste voet in de Vesting Holland zouden kunnen krijgen. Door de verplaatsing van het zwaartepunt van het Duitse offensief tegen West-Europa naar het zuiden was de aanval op Nederland echter een nevenoperatie geworden.

Uit de hele planning van het Duitse offensief op West-Europa wordt duidelijk dat de aanval op Nederland geen vanzelfsprekendheid was. De Nederlandse positie binnen het Duitse aanvalsplan was tussen september 1939 en maart 1940 aan sterke veranderingen onderhevig. De conclusie is dat Hitlers beslissing om Nederland bij het Duitse aanvalsplan op West-Europa te betrekken niet was ingegeven door een exploitatiewens van de Nederlandse economie of uit militair-operationele noodzaak. Dat Duitsland echter grote belangen bij de bezetting van Nederland had, wordt evenwel aangetoond door het feit dat de Duitse legerleiding een aanzienlijk deel (rond 10%) van alle beschikbare troepen tegen Nederland inzette. Gezien de krachtsverhouding tussen de Duitse en geallieerde strijdkrachten waren dit eenheden die mogelijk dringend elders aan het Westfront nodig waren. Dat Nederland desondanks bezet moest worden had tot doel te voorkomen dat het Nederlandse grondgebied op enig moment door de geallieerden gebruikt zou gaan worden voor grond- en luchtaanvallen op het voor de Duitse oorlogsindustrie cruciale Ruhrgebied. In tegenstelling tot 1914 bestond er in 1939-1940 twijfel bij de Duitse legerleiding over de oprechtheid van het Nederlandse buitenlands beleid en over de kracht van de Nederlandse defensie. Volgens Hitler zou Nederland vroeg of laat bezwijken onder de geallieerde militaire, diplomatieke en economische druk en zijn 'opportunistische' neutraliteit opgeven. Het risico van een geallieerde aanval via de Nederlandse flank op het Ruhrgebied was, zelfs voor een gokker als Hitler, te groot om te nemen.

In het derde hoofdstuk wordt de positie van Nederland in het militair-strategische beleid van Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en België nader geanalyseerd, waarbij de afwegingen om Nederland wel of niet te helpen bij een Duitse aanval centraal staan. De geallieerde nederlaag in 1940 werd lange tijd door de Fransen toegeschreven aan de enorme Duitse overmacht aan troepen en materieel. De laatste 20 jaar is dit beeld nadrukkelijk genuanceerd. Wanneer de geallieerde en Duitse strijdkrachten van 10 mei 1940 met elkaar worden vergeleken dan hadden de geallieerden juist een klein overwicht in aantal troepen, tanks en artillerie. De Duitsers bezaten daarentegen meer vliegtuigen en moderne wapensystemen zoals antitankkanonnen en luchtdoelgeschut. Al met al moet de conclusie zijn dat beide krijgsmachten aan elkaar gewaagd waren. De strijd zou worden beslist door de wijze waarop beide strijdkrachten zouden worden ingezet.

De geallieerden waren het snel eens over de te volgen *grand strategy*. Aan het Westfront zou men in het defensief blijven tot de strijdkrachten voldoende waren opgebouwd om een succesvolle frontale aanval op Duitsland uit te kunnen voeren. Over de voorwaartse verdediging

in België, de mogelijke operaties in de periferie of het strategische luchtoffensief waren de Fransen en Britten het veelal oneens. Mede hierdoor leverden alle inspanningen van de geallieerde legerleiding gedurende de *Drôle de Guerre* in het opstellen van operatieplannen vrijwel geen resultaat op. Het strategische en het operationele initiatief lag bij Duitsland en de geallieerden moesten zich beperken tot het reageren op de Duitse stappen.

In oktober 1939 groeide bij de geallieerden de overtuiging dat een grote Duitse aanval op West-Europa aanstaande was. Daarbij werd verondersteld dat de meest voor de hand liggende route van het Duitse offensief via België en Zuid-Nederland liep. De inschatting van de Britse en Franse legerleidingen kwam zeer wel overeen met de feitelijke Duitse plannen van dat moment. Het Verenigd Koninkrijk drong er bij de Fransen op aan om een hulpoperatie naar Nederland op te zetten. Toen Gamelin zijn Zeelandoperatie presenteerde bleken de Britten echter niet bereid om, met uitzondering van de inzet van enkele torpedobootjagers, hieraan militaire ondersteuning te bieden. In de loop der maanden werden de plannen van de Franse opperbevelhebber steeds gewaagder en avontuurlijker. Gamelin drukte de Bredamanoeuvre door ondanks de weerstand van zijn ondergeschikten en hij was bereid om ten behoeve van de hulp aan Nederland het hele Franse 7e Leger, dat oorspronkelijk bestemd was geweest als strategische reserve, in de waagschaal te stellen. Feitelijk verbond Gamelin hiermee zijn prestige aan de hulpoperatie aan Nederland. De maatregelen van de geallieerden om hun verdedigingslijnes naar Nederland en België te verplaatsen boden een juist antwoord op de Duitse aanvalsplannen uit oktober en november 1939. *Fall Gelb* werd echter verder ontwikkeld tot de definitieve versie van 24 februari 1940, waarbij het zwaartepunt niet langer in het noorden lag maar in het centrum. Vanaf begin 1940 ontvingen de geallieerden veel informatie over een ophanden zijnd Duits offensief. De verbeterde weersomstandigheden vanaf medio april maakten de kans dat Duitsland tot de aanval zou overgaan ook groter. De grote verrassing op 10 mei 1940 voor de geallieerden was niet het *moment* maar de *uitvoering* van het Duitse aanvalsplan.

Een groot probleem voor de geallieerden in hun plannen voor een opmars naar het noordelijke Nederland was de afhoudende houding van België. De maandenlange toenaderingspogingen van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk tot België in de periode tussen september 1939 en mei 1940 hadden nauwelijks tot enig positief resultaat geleid. Sinds het novemberalarm in 1939 werd er wel op tamelijk omvangrijke schaal militaire informatie uitgewisseld, net name door de militaire attachés. De geallieerden wilden echter ook sluitende militaire afspraken met de Belgen maken over het toelaten van hun troepen nog vóór de start van het Duitse offensief, bijvoorbeeld op het moment dat Nederland zou worden aangevallen. Ondanks de oplopende geallieerde druk weigerden de Belgen hun neutraliteitspolitiek op te geven. De irritatie over de halsstarrige Belgische opstelling liep in april 1940 zo hoog op dat de geallieerden het besluit namen de neutraliteit van België te schenden door zijn grondgebied te betreden ingeval van een Duitse inval van alleen Nederland. Dat dit geen loos dreigement was, bleek uit de geplande geallieerde operatie in Scandinavië uit het voorjaar van 1940 waarbij inbreuk zou worden gemaakt op de neutraliteit van zowel Zweden als Noorwegen. Duidelijk is dat, ondanks alle strubbelingen, de geallieerden en de Belgen tot elkaar veroordeeld waren. Bij een Duitse aanval was België volledig afhankelijk van geallieerde hulp, terwijl Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk niet konden toestaan dat België, en daarmee in feite ook Nederland, in handen van de Duitsers viel.

De Belgen waren echter hevig teleurgesteld in het feit dat de geallieerde opmars slechts tot aan de Dyle en niet tot aan de Belgische hoofdverdedigingslinie aan het Albertkanaal was

gepland. Hierdoor zou een groot deel van het Belgische grondgebied worden opgegeven. De Belgen bleven proberen de Fransen zover te krijgen om hun hulptroepen tot aan het Albertkanaal te laten oprukken. Hierbij werd ook een aantal malen de mogelijke Belgische steun aan de geallieerde hulpoperatie aan Nederland als pressiemiddel gebruikt. Bij de vraag hoe België wilde omgaan met een Duitse aanval op Nederland speelde een aantal overwegingen een rol. De Belgische legerleiding was zich ervan bewust dat de positie van België ernstig bedreigd zou worden door een Duitse bezetting van Nederland. Vanuit Noord-Brabant, Limburg en Zeeland konden Duitse troepen het land van drie kanten aanvallen. Hoewel België hierdoor feitelijk in hoge mate in een afhankelijkheidspositie ten opzichte van Nederland verkeerde, wilden de Belgen echter in de praktijk hun lot niet aan die van de Nederlanders verbinden. De Nederlandse regering had immers zelf ook niet al te veel oog voor de belangen van haar zuiderburen. Het land zou, evenals in de Eerste Wereldoorlog, België zeker niet te hulp komen als diens neutraliteit geschonden werd door een Duitse aanval. Daarnaast kozen de Nederlanders voor een in Belgische ogen egoïstisch defensiebeleid door de verdediging ten zuiden van de grote rivieren ernstig te verwaarlozen. Tenslotte hadden de Belgen een lage dunk van de gevechtskracht van de Nederlandse krijgsmacht. Zelfs de Nederlandse wil tot weerstand werd in twijfel getrokken. Volgens de Belgische legerleiding zou een hulpoperatie aan Nederland dan ook weinig kans van slagen hebben. Uiteindelijk zou België vooral op last van Koning Leopold III tot het moment van de Duitse aanval vasthouden aan zijn neutraliteit terwijl de geallieerden in onzekerheid werden gelaten over de vraag hoe het land wilde reageren op een Duitse schending van de Nederlandse neutraliteit.

Het Verenigd Koninkrijk had ten aanzien van Nederland een uitgesproken opvatting. Al eind januari 1939 had het zijn bondgenoten laten weten dat het iedere Duitse aanval op Nederland als een *casus belli* te beschouwen. Nederland was immers zeer strategisch gelegen tussen het Verenigd Koninkrijk en Duitsland. De grootste zorg voor de Britten was dat de Duitsers de Nederlandse marine- en luchtmachtbases wilden gebruiken voor aanvallen op hun land. Over het Britse beleid ten aanzien van Nederland in de periode 1939-1940 kan worden geconcludeerd dat er een enorme discrepantie bestond tussen enerzijds het grote politieke en strategische belang dat werd gehecht aan de handhaving van de Nederlandse zelfstandigheid en anderzijds de uiterst magere militaire bijdrage die de Britten wilde leveren om de Nederlanders te hulp te komen bij een Duitse inval. Nederland werd in feite opgegeven en de Britse militaire operaties beperkten zich tot een poging om de Nederlandse marine- en luchtmachtbases en de strategische voorraden te vernietigen. Tegelijkertijd schroomden de Britten echter niet om de Nederlandse regering onder druk te zetten om in strijd met het neutraliteitsbeleid militair overleg te voeren met de geallieerden en om de Fransen te bewegen een hulpoperatie naar Nederland te ondernemen. Tegenover zijn Franse bondgenoot hanteerde het Verenigd Koninkrijk duidelijk een 'buck-passing' strategie.

De Franse hulpoperatie aan Nederland was omstreden bij de Britten en de ondergeschikten van Gamelin. Ondanks het feit dat de Bredamanoeuve uiteindelijk niet bijdroeg aan de verdediging tegen de Duitse aanval in de meidagen van 1940 kan het plan echter niet worden beschouwd als een strategische blunder die van beslissend belang was voor de Franse nederlaag. Bij de hulpoperatie aan Nederland waren immers slechts enkele divisies betrokken. Gamelins motivering voor de Bredamanoeuve was meer gebaseerd op politiek-strategische dan op militair-operationele overwegingen. Frankrijk wilde Nederland om politiek-morele redenen niet in de steek laten.

In het vierde en laatste hoofdstuk wordt de Nederlandse perceptie van het Duitse invasiege-

vaar beschreven waarbij in het bijzonder wordt ingegaan hoe in het Nederlandse veiligheidsbeleid werd gereageerd op de oorlogsdreiging. Geconcludeerd moet worden dat er belangrijke verschillen bestonden tussen het Nederlandse krijgsbeleid in 1914 met die in 1939. Bij de start van de Eerste Wereldoorlog hielden de Nederlanders zowel rekening met een Duitse inval als met een Britse landing. Bovendien maakte het Veldleger serieus werk van de verdediging van zuidelijk Nederland tegen een mogelijke vijandelijke opmars. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd in september 1939 met *Concentratie Blauw* daarentegen gekozen voor een niet-neutrale opstelling die zich vrijwel volledig richtte op de verdediging van het hart van het land tegen een Duitse invasie, hetgeen niet onopgemerkt bleef voor de buitenlandse waarnemers.

Het feit dat neutraliteit het uitgangspunt was voor het Nederlandse buitenlands beleid kon in de mobilisatieperiode op brede politieke en maatschappelijke steun rekenen. Neutraliteit was zowel doel als middel en bepaalde het internationale optreden van Nederland. De keuze voor het neutraliteitsbeleid kende een pragmatische (het dient het Nederlandse nationale belang) en een idealistische (het dient het Europese belang) rechtvaardiging. De buitenlandse regeringen hadden echter uitsluitend oog voor de pragmatische, zo niet opportunistische kant van de Nederlandse buitenlandse politiek. Zij waren dan ook niet overtuigd van de oprechtheid van de Nederlandse neutraliteitshandhaving. De Duitsers beschouwden de Nederlandse neutraliteit als een onzekere factor, gezien de afhankelijkheidsrelatie van het land met het Verenigd Koninkrijk. De geallieerden vreesden dat Nederland onder zware Duitse druk zou kunnen besluiten tot de Deense optie, waarbij een deel of zelfs het hele grondgebied zonder slag of stoot druk aan Duitsland zou worden afgestaan. De manier waarop de oorlogvoerende grote mogendheden met de Nederlandse neutraliteit omgingen kan, gelet op de grote druk op de Nederlandse handel, de spionageactiviteiten en de luchtschendingen, eveneens als opportunistisch gedrag worden bestempeld.

De pogingen van Nederland gedurende het interbellum om zijn krijgsmacht te moderniseren mislukten waardoor het land in 1940 over een leger beschikte dat qua uitrusting, organisatie en doctrine nog grotendeels uit de Eerste Wereldoorlog stamde. De Nederlandse krijgsmacht ontbrak het grotendeels aan professionaliteit, goed getrainde en ervaren troepen en aan moderne wapensystemen, zoals tanks, antitank- en luchtdoelgeschut. Door deze tekortkomingen was het Nederlandse leger alleen in staat tot het voeren van een strikt statische verdediging die zich, met behulp van stellingen, beperkte tot slechts een deel van het grondgebied. In het buitenland was men zich zeer wel bewust van de zwakte van de Nederlandse strijdkrachten. Alleen de defensieve kracht van de waterlinies maakte enige indruk op de buitenlandse waarnemers.

Nederland werd begin november 1939 van diverse kanten gewaarschuwd voor een Duitse inval halverwege die maand. Niet alleen de inlichtingen over de Duitse aanvalsplannen van de Nederlandse militair attaché in Berlijn, majoor Sas, maar ook die van de Nederlandse militair attaché in Parijs en Brussel, overste Van Voorst Evekink, waren zeer accuraat. Uit de rapportages van de buitenlandse vertegenwoordigingen in Den Haag tijdens de novemberdagen valt op te maken dat de Duitse dreiging zeer serieus werd genomen en voor de Nederlandse regering aanleiding was tot het nemen van tal van diplomatieke en militaire maatregelen. Het novemberalarm leidde er ook toe dat de vraagstukken van het Nederlandse krijgsbeleid en van de bondgenootschappelijke oorlogvoering ter discussie werden gesteld. Eind 1939 kreeg de Nederlandse opperbevelhebber (OLZ) Reijnders over zijn verdedigingsplan grote onenigheid met de Nederlandse Minister van Defensie Dijkhoorn en de bevelhebbers van het Veldleger.

In januari 1940 vond het tweede grote alarm in de mobilisatieperiode plaats. De waarschuwing uit Rome werd door Sas en anderen bevestigd. Ondanks het feit dat de legerleiding en de militaire inlichtingendienst (GS III) in verband met de slechte weeromstandigheden hun twijfels hadden of de Duitsers inderdaad rond 15 januari 1940 zouden aanvallen, werden er toch ook nu weer militaire en diplomatieke maatregelen genomen. Kort na het januari-alarm kwam het conflict in de Nederlandse legerleiding over het kriegsbeleid tot een uitbarsting. Reijnders werd ontslagen en vervangen door Winkelman. De nieuwe OLZ genoot meer vertrouwen van de regering en had daarom ook meer speelruimte dan zijn voorganger. Het verdedigingsplan van Winkelman was meer gericht op de concentratie van de beperkte Nederlandse troepen achter de stellingen in het hart van het land. Hij koos voor de Grebbelinie als de hoofdverdediging. Ook neigde Winkelman naar het opgeven van de Peel-Raamstelling, de voornaamste linie ten zuiden van de rivieren, maar in zijn aanwijzingen van 30 maart 1940 was hierover nog geen definitieve beslissing genomen.

De Duitse inval in Denemarken en Noorwegen op 9 april was aanleiding voor het derde grote alarm in de mobilisatieperiode. Volgens Sas zou de Duitse aanval op West-Europa enkele dagen later van start zou gaan. Omdat de Nederlandse militair attaché de Duitse aanval op Scandinavië juist had voorspeld werd er nu nog meer geloof gehecht aan zijn waarschuwing. Opnieuw nam de Nederlandse legerleiding geen risico en werden de Nederlandse troepen in paraatheid gebracht. Naar aanleiding van het aprilalarm werden ook de contacten via de militaire attachés met de Belgen, Fransen en de Britten over de mogelijke toekomstige bondgenootschappelijke oorlogvoering geïntensiveerd. Winkelman koos echter wel voor een geïsoleerd kriegsbeleid door begin april te besluiten om de Peel-Raamstelling na een Duitse inval onmiddellijk te ontruimen.

Ook de voorbereidingen van de Duitsers voor de start van hun offensief op West-Europa op 10 mei 1940 bleven niet onopgemerkt in Nederland. Hoewel De Jong en de naoorlogse Parlementaire Enquêtecommissie kritiek hebben op het feit dat in de avond en nacht van 9 mei 1940 niet de gehele Nederlandse krijgsmacht in staat van paraatheid werd gebracht, kan worden geconcludeerd dat de Nederlandse legerleiding tal van maatregelen nam nadat Sas voor een Duitse aanval had gewaarschuwd. Ook werden de Belgen, Fransen en Britten door de Nederlanders op de hoogte gebracht. De Duitse aanval op 10 mei 1940 kwam dan ook zeker niet onverwacht.

Veel van de naoorlogse kritiek op het Nederlandse beleid tijdens de mobilisatieperiode stelt dat het Duitse invasiegevaar onderschat werd. Deze beeldvorming is echter onjuist. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op 1 september 1939 werden de Nederlanders van alle kanten gewaarschuwd voor het gevaar van een Duitse aanval. Door Sas, Van Voorst Evekink en anderen was men uitstekend geïnformeerd over de Duitse dreiging. De Nederlandse regering wilde niet het risico nemen om niet te reageren op de talloze waarschuwingen die het tijdens de mobilisatieperiode ontving. Bij ieder van de invasiealarmen werden de Nederlandse strijdkrachten in verhoogde staat van paraatheid gebracht en de potentiële bondgenoten werden gewaarschuwd. Uit de internationale en diplomatieke archieven blijkt dat er in de mobilisatieperiode meer geheime contacten hebben plaats gevonden tussen de Nederlandse legerleiding met de geallieerden en met de andere neutrale landen België en de Verenigde Staten dan tot nu toe veelal aangenomen is. Hierbij ging het vooral om het uitwisselen van vertrouwelijke informatie over de Duitse dreiging en om de afstemming van het Nederlandse kriegsbeleid met die van België en met de geallieerde hulpoperatie. Veel van deze contacten vonden plaats met instemming van de ministers Van Kleffens en Dijkhoorn, die namens de

---

Nederlandse regering verantwoordelijk waren voor het veiligheidsbeleid en die betrekkelijk autonoom opereerden.

De Nederlandse politieke en militaire leiding was daarom misschien een gebrek aan daadkracht of doortastendheid te verwijten, maar geen naïviteit. De Duitse dreiging werd door de meesten van hen zeer serieus genomen. Het probleem was echter dat de zwakke krijgsmacht grote beperkingen oplegde aan het Nederlandse krijgsbeleid. Het gebrek aan troepen, professioneel kader, oorlogservaring en moderne wapens veroordeelde het Nederlandse leger tot een statische stellingenoorlog waarbij slechts een deel van het grondgebied kon worden verdedigd. De grote zwakte van het Nederlandse krijgsplan van 10 mei 1940 was dat het in operationele zin niet was afgestemd op de bondgenootschappelijke oorlogvoering maar dat het tegelijkertijd in strategisch opzicht wel volledig afhankelijk was van geallieerde steun. Het Nederlandse leger zou volgens plan immers ten noorden van de rivieren achter linies wachten tot de hulptroepen van de Fransen en Britten zouden arriveren. Het initiatief werd aan de vijand overgelaten terwijl de bondgenoten de kastanjes uit vuur zouden moeten halen. Het besluit van Winkelman om de meeste troepen uit Noord-Brabant terug te trekken was, in het licht van de Duitse hoofdaanval en de Franse hulpoperatie, op zijn zachtst gezegd ongelukkig. Het dilemma voor de Nederlandse regering was echter dat de militaire en diplomatieke maatregelen die vanwege de strikte neutraliteit noodgedwongen op eigen kracht moesten worden genomen, nooit voldoende zouden kunnen zijn om een Duitse inval te weerstaan. De vraag is of de zeer accurate aanwijzingen van Sas en anderen voldoende rechtvaardiging boden voor een radicale breuk met het Nederlandse neutraliteitsbeleid, laat staan dat het kiezen van de zijde van de geallieerden nog vóór 10 mei 1940, de Duitse aanval en de daarop volgende bezetting had kunnen besparen. Sterker, een Nederlandse samenwerking met de geallieerden zou juist voor de wantrouwende Duitsers een zekere aanleiding zijn geweest voor een inval. Het vasthouden aan de neutraliteit bood onder deze condities de enige kans, hoe klein ook, om buiten de oorlog te blijven. Het neutraliteitsbeleid kwam dan ook meer voort uit pragmatische overwegingen dan uit idealisme. In feite was het ook helemaal geen weloverwogen keuze maar een voortzetting van een traditie die diep diepgeworteld was in de politiek en de samenleving. Voor het strategisch gelegen en militair zwakke Nederland bestond er geen aanvaardbaar alternatief voor het gevoerde neutraliteitsbeleid.

Het buitenlands beleid was erop gericht de andere landen te overtuigen van de Nederlandse wil om neutraal te blijven en het doel van het defensiebeleid was aan te tonen Nederland daartoe ook tot op zekere hoogte in staat was. Geconcludeerd kan worden dat Nederland in de periode van september 1939 tot mei 1940 hierin faalde. Dat wil echter niet zeggen dat de Nederlandse regering zelf verantwoordelijk was voor de Duitse inval. Het feit dat de Nederlandse politiek van gewapende neutraliteit niet overtuigde kan niet als rechtvaardiging voor de agressie van Hitler-Duitsland gelden. Evenmin is met zekerheid te zeggen of een sterkere Nederlandse defensie als gevolg van bijvoorbeeld een daadkrachtiger aankoopbeleid vanaf 1935, dan wel een nog strikter gevolgd neutraliteitsbeleid, de Duitsers van een inval hadden kunnen weerhouden.

Summary

This study examines the strategic position of the Netherlands in the period from September 1939 to May 1940, from an international perspective. The battle for the Netherlands was not in fact decided in the days of May 1940, but rather during the preceding months. It was during these months that the Netherlands were preparing themselves for a possible attack. Berlin was still considering whether the Netherlands should be included in the German campaign to conquer Western Europe, while in London, Paris and Brussels discussions were ongoing on the question of the feasibility of a military operation in aid of the Netherlands. When World War II broke out on 1 September 1939, nothing definite with regard to the Netherlands had been decided by the Germans, nor by the Allies. Neither party had any detailed battle plans for the Western front. Only in the winter of 1939-1940 were operational plans developed by the German and Allied military leaders in which the position of the Netherlands was reviewed a number of times. Dutch military policies were also extensively adapted during mobilisation. The most important sources for this research are the diplomatic and military archives in the Netherlands, Belgium, Germany, the United Kingdom and France. Archival material in the United States has also been consulted. Although they were not directly involved in the European conflict of 1939-1940, the Americans were regarded as relatively objective and well-informed observers. Archival material studied abroad includes messages from diplomatic and military attachés to foreign missions to The Hague, and reports by the military intelligence services in the respective countries. In addition, the archives of the various military high commands have been consulted, as well as those of French and German units deployed in the Netherlands. Records of the Dutch Ministry of Defence, and the Ministry of Foreign Affairs have been culled for, among other things, reports by diplomatic missions abroad, Dutch military intelligence services, and messages from the Dutch High Command and the Field Army. Moreover, unpublished reports and diaries of some of the politicians, diplomats and military personnel involved have been analysed.

The introductory chapter describes in general terms how the Netherlands responded to the threat of war in the prelude to the First and Second World Wars, and how this was manifested in foreign and defence policies. In addition, the role of the Netherlands in the war strategies of the major European powers, especially those of Germany and the United Kingdom, will be discussed. As a relatively small country, but in a strategically crucial position, the Netherlands felt under threat of possible aggression by any of the major European countries. When international tensions started rising around 1900, the Dutch reinforced their military power by training more men and purchasing modern weaponry. The extent to which the Netherlands succeeded in keeping out of the First World War by its own devices is difficult to establish. It is true to say, however, that the Dutch government, with its steadfast but also flexible policy of neutrality and by a relatively forceful defence policy, contributed in important ways. Thanks to the modernisation of the defence forces undertaken from 1901, by 1914 the Netherlands had a creditable military deterrent at its disposal, which was a serious consideration for the warring parties when the occupation of the Netherlands was at stake.

After the Treaty of Versailles in 1919, the Netherlands cashed in on the peace dividend, and extensively cut back its armed forces. After Hitler took over power in 1933, however, there

were growing fears in the Netherlands that the country would be drawn into another European war. Developments in military technology in the First World War, especially the sophistication of airplanes and tanks, and the construction of fortifications along the Franco-Belgian border had increased the Netherlands' strategic importance for the warring parties, but also its vulnerability. From 1935, the Dutch defence budget was raised substantially. Rearmament was slow to take place, however. In the late 1930s the United Kingdom was also concerned about a possible German invasion of the Netherlands. Before the outbreak of the Second World War German high command had not made concrete plans for an attack on the Netherlands. Hitler and the German air force command did recognise the strategic importance of the Netherlands in a possible war of Germany against France and the United Kingdom.

The second chapter deals with the position of the Netherlands in the German plans for the offensive against Western Europe between September 1939 and May 1940. The main focus is on the question regarding German considerations for their decision to also attack the Netherlands. In September 1939 the Germans were highly apprehensive of an Allied offensive on the Western front. While the majority of German forces were fighting in Poland, German defences of the western borders were vulnerable. However, to the Germans' great relief a large-scale Allied attack, for instance through Belgium and Holland on the German Ruhr Area, failed to occur. In 1939-1940 Germany did not hold military ascendancy over the Allies. It is true that the German forces had more airplanes, but the United Kingdom and France had more men, tanks and artillery at their disposal. In the autumn of 1939 the German army leaders expressed serious objections against the offensive against Western Europe ordered by Hitler, but he broke their resistance against the plans. The conflict did result in a serious breach of trust between the General Staff (*OKH*) and the German leader, so much so that in November 1939 Hitler openly accused the German High Command of sabotage.

The first German plan of attack on Western Europe (*Fall Gelb*) of 19 October 1939 was an unimaginative improvisation, which, if it had been carried out, would have had a slim chance of success. The German army leaders had slight confidence in the operation, which envisaged a main attack through Belgium and the Dutch province of Limburg. The *Armee Abteilung N* was to occupy the Dutch northern and eastern provinces up to the Grebbelinie. In the second German plan of operations of 29 October 1939, the Netherlands occupied a fundamentally different position. If the German offensive as desired by Hitler in early November 1939 had been carried out, only the south of Limburg would have been involved in the conflict as an area to be marched through. The rest of the Netherlands would have been left undisturbed by Germany. By the *Holland Weisung* of 15 November 1939 the conquest of the Netherlands up to the Grebbelinie again became part of the German plan of attack. The German offensive on Western Europe was postponed time and again, however. German doubts about the sincerity of Dutch neutrality were growing, also because of the Venlo incident, when two English secret agents operating in the Netherlands were captured by the Germans, and because simultaneously in the Netherlands and Belgium the alarm was raised about an expected German invasion both in November 1939 and January 1940.

There are many indications that early in 1940 Hitler's interest in the operation against the Netherlands was growing. The importance accorded to the occupation of the Netherlands had clearly been increasing in the course of the months following the mobilisation of Dutch forces in September 1939. The third version of *Fall Gelb* of 30 January 1940 meant that substantially more and better quality units were made available for the operation against the Netherlands. Hitler remained hopeful until the last moment that the Netherlands would not

resist invasion by the Germans. German high command, however, was not so much afraid of the power of resistance Dutch forces might put up, but rather of the British and French response to any attack on the Netherlands. Only the new plan of attack of 24 February 1940 offered Germany the solution of the impasse on the Western front. In the final version of *Fall Gelb* hardly any changes had been made concerning the operation against the Netherlands in comparison to the earlier plan of 30 January 1940. By a rapid occupation of the Netherlands, the aim was to prevent Allied troops from getting a foothold in Fortress Holland. The shift of focus of the German offensive against Western Europe to the south, however, made the attack upon the Netherlands a minor operation.

From the entire planning of the German offensive on Western Europe it becomes clear that the occupation of the Netherlands was not to be taken for granted. The position of the Netherlands in the German plan of attack between September 1939 and March 1940 was subject to substantial changes. The conclusion can be drawn that Hitler's decision to involve the Netherlands in the German plan of attack for Western Europe was not motivated by a wish to exploit the Dutch economy, nor by the exigencies of military operations. That Germany did take great interest in the occupation of the Netherlands is shown by the fact that the German army command deployed a substantial part (around 10%) of all available forces against the Netherlands. In view of the power relations between the German and Allied armed forces these were units which were urgently needed elsewhere on the Western front. That the Netherlands had to be occupied in any case was to prevent Dutch soil from being used at any time by the Allies for ground and air attack on the Ruhr Area, which was crucial for the German war industry. In contrast to 1914, in 1939-1940 the German commanders doubted the sincerity of Dutch foreign policy as well as the power of the Dutch defences. According to Hitler, sooner or later the Netherlands would succumb to Allied military, diplomatic and economic pressure and would abandon its 'opportunistic' neutrality. The risk of an Allied attack from the Dutch flank on the Ruhr Area, even for a gambler like Hitler, was too dangerous to contemplate.

The third chapter analyses more closely the position of the Netherlands in the military strategic policy of France, the United Kingdom and Belgium, focusing especially on their considerations whether to help the Netherlands in case of a German attack. The Allied defeat in 1940 was for a long time ascribed by the French to the enormous German supremacy in troops and material. Over the past 20 years this picture has been distinctly qualified. When the Allied and German forces of 10 May 1940 are compared, it turns out that the Allies had a small advantage in number of troops, tanks and artillery. The Germans, on the other hand, had more planes and more modern weapons systems like antitank and antiaircraft artillery. All in all, the conclusion must be that the two opposing armies were matched. The battle was to be decided by the way in which forces were deployed.

The Allies soon agreed on a grand strategy. On the Western front tactics would remain defensive until the forces had been built up sufficiently to carry out a frontal attack on Germany. About the advance defences in Belgium, possible peripheral operations, or the strategic air offensive the French and the British mainly disagreed. This was one reason why all efforts by the Allied commanders at drawing up operational plans hardly yielded results during the *Drôle de Guerre*. The strategic and operational initiative lay with Germany, and the Allies were restricted to responding to the German actions.

From October 1939 there was a growing conviction with the Allies that a large-scale German attack on Western Europe was imminent. They were assuming that the most obvious route for

---

a German offensive would lead through Belgium and the southern Netherlands. This assessment by the British and French commanders was largely congruent to the actual German plans at the time. The United Kingdom urged the French to set up a support operation for the Netherlands. When Gamelin presented his Zeeland Operation the British appeared not to be prepared to offer military support, with the exception of the deployment of a couple of destroyers. Over the months, the French supreme commander's plans became ever more adventurous. Gamelin forced through the Breda manoeuvre in the face of opposition from his staff, and in aid of the Dutch he was prepared to jeopardise the entire French 7th Army, which had originally been intended as a strategic reserve. By this move, Gamelin in fact made his prestige dependent on the operation in support of the Netherlands. The measures taken by the Allies to move their lines of defence to the Netherlands and Belgium constituted the correct response to the German plans of attack from October and November 1939. *Fall Gelb* was further developed, however, to the definite version of 24 February 1940, whereby the focus was no longer on the north but on the centre. From early 1940 the Allies received ample information on the imminent German offensive. The improvement in weather conditions from the middle of April also raised the odds that Germany would move to the attack. For the Allies the great surprise on 10 May 1940 was not the moment, but the execution of the German plan of attack.

A major problem for the Allies in their plans for an advance to the Northern Netherlands was the discouraging attitude of Belgium. The months-long attempts by the United Kingdom and France at a rapprochement to Belgium between September 1939 and May 1940 had hardly led to any positive results. After the November alarm of 1939, military information was exchanged on a substantial scale, especially by the military attachés. The Allies, however, also wanted to make definite military agreements with the Belgians about the admission of their troops even before the start of the German offensive, for instance in the case that only the Netherlands would be attacked. In spite of the increasing pressure from the Allies, the Belgians refused to give up their neutrality. The irritation of the headstrong attitude of the Belgians in April 1940 ran to such high levels that the Allies decided to violate Belgium's neutrality by setting foot on Belgian soil in case of a German attack targeted solely at the Netherlands. That this was no empty threat was apparent from the planned Allied operations in Scandinavia in the spring of 1940, where the neutrality of both Sweden and Norway was to be violated. It is clear that in spite of all shenanigans, the Allies and the Belgians were at each other's mercy. In case of a German attack, the Belgians were completely dependent on Allied help, while France and the United Kingdom could not allow Belgium, and so in fact also the Netherlands, to fall into the hands of the Germans.

The Belgians, however, were highly disappointed by the fact that the plans for an Allied advance did not reach beyond the river Dyle, and did not include the main Belgian line of defence on the Albert Canal. This meant that a large part of Belgian territory would be abandoned. The Belgians continued to try to convince the French to let their troops advance to the Albert Canal. A number of times possible Belgian support for an Allied campaign in aid of the Netherlands was used to increase pressure. Concerning the question of how Belgium was to deal with a German attack on the Netherlands, a number of considerations played a role. The Belgian commanders were aware of the fact that the Belgian position would be seriously threatened by a German occupation of the Netherlands. From the provinces bordering on the Netherlands, the Germans would be able to attack from both the North and the East. Although for this reason Belgium was in fact highly dependent on the Netherlands, in practice the

Belgians did not want to throw in their lot with the Dutch. Indeed, the Dutch government had not shown too much regard for the interests of their southern neighbours. Just like in World War I, the Dutch would certainly not come to the aid of the Belgians in case their neutrality was violated by a German attack. Moreover, in Belgian eyes the Dutch had opted for a self-centred defence policy by seriously neglecting their defences south of the great rivers. Finally, the Belgians had a low esteem of the fighting power of Dutch forces. They even doubted the Dutch will to resist. According to the Belgian commanders operations in support of the Netherlands would have little chance of success. Ultimately, up to the time of the German attack, especially at the instigation of King Leopold III, Belgium was to insist on its neutrality, while the Allies were left to ponder the question how the country would react to a German infringement of Dutch neutrality.

The United Kingdom had an outspoken opinion with regard to the Netherlands. Already in late January 1939 the Allies had been informed that any German attack on the Netherlands would be regarded as a *casus belli*. The Netherlands was strategically placed between the United Kingdom and Germany. It was of great concern to the British that the Germans might want to use Dutch navy and air force bases for attacking the United Kingdom. With regard to British policy in the case of the Netherlands in 1939-1940, there is evidence to show that there was an enormous discrepancy between the major political and strategic importance ascribed to the maintenance of Dutch independence on the one hand, and on the other the extremely meagre military contribution the British were prepared to make in support of the Netherlands in case of a German invasion. Eventually, the Netherlands were abandoned and British military operations were limited to an attempt at destroying Dutch navy and air force bases and strategic oil reserves. At the same time the British had no qualms about putting pressure on the Dutch government to consult with the Allies on military issues, and to persuade the French to undertake military action in aid of the Netherlands, all in violation of neutrality. With regard to the French allies, the United Kingdom clearly used a policy of 'passing the buck'.

The French operation in support of the Netherlands was controversial with the British as well as with the French High Command. In spite of the fact that the Breda manoeuvre ultimately did not contribute to the defence against the German attack in May 1940, the plan cannot be regarded as a strategic blunder of decisive importance in the French defeat. After all, supporting the Netherlands had only involved a couple of divisions. Gamelin's motivation for the Breda manoeuvre was based on political and strategic considerations, rather than on military operational ones. For political and moral reasons France did not want to abandon the Netherlands.

The fourth and final chapter describes the Dutch perception of the danger of a German invasion, paying special attention to Dutch security policies in response to the threat of war. The inescapable conclusion is that there were important differences between Dutch military policies in 1914 and those of 1939. At the start of World War I the Dutch took into account the possibility of both a German invasion and a British landing. In addition, the Field Army made a serious effort to defend the southern Netherlands against any enemy advances. After World War II broke out in September 1939, the Dutch with the concentration of their armed forces (*Concentratie Blauw*) opted for a non-neutral policy almost entirely targeted at defending the heart of the country against a German invasion, something that did not remain unnoticed by foreign observers.

The fact that neutrality was at the basis of Dutch foreign policy could count on broad political and societal support during the period of mobilisation. Neutrality was both aim and means,

and it determined Dutch actions on the international stage. The choice for a policy of neutrality had a pragmatic (it served Dutch national interest), and an idealistic (it served European interests) justification. The foreign governments, however, only had an eye for the pragmatic not to say opportunistic side of Dutch foreign policy. Indeed, they were not convinced of the sincerity of Dutch intentions of maintaining neutrality. The Germans regarded Dutch neutrality as insecure, in view of the country's dependent relationship with the United Kingdom. The Allies were afraid that, under heavy German pressure, the Netherlands could decide for the Danish option, where a part or even all of its territory would be ceded to Germany without further ado. The way in which the warring great powers dealt with Dutch neutrality may at best be regarded as expedient, in view of the great pressure on Dutch trade, espionage activities and violations of airspace.

Attempts by the Netherlands to modernise its armed forces during the interbellum had failed, which is why in 1940 the country had an army which, as to equipment, organisation and doctrine, still stemmed largely from World War I. The Dutch armed forces largely lacked professionalism, well-trained and experienced troops, and modern weaponry such as tanks, anti-tank and anti-aircraft guns. Because of these shortcomings the Dutch Army was only able to carry out static defence operations, which were restricted to only a part of the territory since they depended on fortifications. Foreign observers were only too aware of the weakness of the Dutch forces. Only the defensive power of the areas that could be flooded, a method with a long history, made any impression.

Early November 1939 the Netherlands was warned from various sides against the German invasion in the middle of that month. The intelligence about the German plan of attack from the Dutch military attaché in Berlin, major Sas, but also that from the Dutch military attaché in Paris and Brussels, lieutenant-colonel Van Voorst Evekink, proved to be very accurate. In the reports from the foreign missions in The Hague during the days of November it can be concluded that the German threat was being taken very seriously, and it was reason for the Dutch government to take numerous diplomatic and military measures. The November alarm also caused the issues surrounding Dutch military policies and Allied warfare to be made the subject of discussion. Late in 1939 the Dutch supreme commander (OLZ), Reijnders, had a serious disagreement about his plan of defence with the Dutch Minister of Defence, Dijkhoorn, and the commanders of the Field Army.

In January 1940 a second major alarm was struck during the period of mobilisation. The warning from Rome was confirmed by Sas and others. In spite of the fact that the army commanders and the Dutch military intelligence service (GS III) in connection with the inclement weather, had doubts whether the Germans would indeed attack around 15 January 1940, again military and diplomatic measures were still taken. Shortly after the January alarm the conflict in the Dutch army leadership about war policies came to a head. Reijnders was dismissed and replaced by Winkelman. The new OLZ could command more trust with the government, and so had more elbow room than his predecessor. Winkelman's defence plan was aimed more at the concentration of the limited Dutch troops behind the fortifications in the heart of the country. He chose the Grebbelinie as his main line of defence. In addition, Winkelman was inclined to give up the Peel-Raam position, the most important defence line south of the Dutch rivers, but in his instructions of 30 March 1940 a definite decision had not yet been taken.

The German invasion of Denmark and Norway on 9 April was the reason for the third great alarm during the period of mobilisation. According to Sas the attack on Western Europe would start within days. Since the Dutch military attaché had correctly predicted the German attack

---

on Scandinavia, his warning carried even more weight now. Again, the Dutch commanders took no risks, and Dutch forces were put on high alert. The April alarm was also reason for intensifying contacts through the military attachés with the Belgians, the French and the British concerning possible future Allied military support of the Netherlands. Winkelman did choose for an isolated policy when in early April he decided to clear the Peel-Raam position immediately after a German invasion.

German preparations for the start of their offensive on Western Europe on 10 May 1940 did not go unnoticed in the Netherlands. Although the historian De Jong and the post-war Parliamentary inquiry committee criticised the fact that in the night of 9 May 1940 not all of the Dutch Armed Forces were prepared for action, it is true that Dutch Army leadership took numerous measures after Sas had warned of a German attack. The Belgians, the French and the British were also informed by the Dutch. The German attack on 10 May 1940, therefore, was certainly not unexpected.

Much of the post-war criticism of Dutch policies during the period of mobilisation suggests that the danger of a German invasion was underestimated. This view is incorrect, however. After the outbreak of World War II on 1 September 1939 the Dutch received warnings from all sides about the danger of a German attack. The information about the German threat given by Sas, Van Voorst Evink and others proved to be excellent. The Dutch government did not want to take the risk of not responding to the numerous warnings it received during the period of mobilisation. At all the invasion alarms Dutch troops were put on high alert and potential allies were warned. Materials from international and diplomatic archives show that during the mobilisation period more secret contacts took place between the Dutch commanders and the Allies, as well as with the other neutral countries, Belgium and the United States, than has been generally assumed until now. The contacts mainly concerned the exchange of confidential information about the German threat and the coordination of Dutch military policy with Belgium and the Allied aid operation. Many of these contacts took place with the agreement of ministers Van Kleffens and Dijkhoorn, who were responsible in the Dutch government for security policy and who operated relatively autonomously.

The Dutch political and military leadership can therefore perhaps be blamed for a lack of initiative and forcefulness, but they were not naive. The German threat was taken very seriously by most of them. The problem was, however, that the weak military forces seriously hampered Dutch military policy. The lack of troops, professional staff, fighting experience and modern weaponry condemned the Dutch Army to a static war in fortifications, meaning that only part of Dutch territory could be defended. The great weakness of the Dutch defence plan of 10 May 1940 was that from an operational point of view it was not geared to Allied warfare, but at the same time, from a strategic viewpoint, it was entirely dependent on Allied support. According to plan, the Dutch army was to wait behind the lines north of the rivers for the arrival of French and British relief forces. The initiative was left to the enemy, while the Allies were to be responsible for the main action. Winkelman's decision to pull back most of his troops from Noord-Brabant, in the light of the main German attack and the French support operation, was, to say the least, unfortunate. The dilemma for the Dutch government, however, was that the military and diplomatic measures which, because of strict neutrality, had to be taken entirely independently, would never be sufficient for resisting a German attack. The question is whether the very accurate indications by Sas and others constituted sufficient justification for a radical breach of Dutch neutrality policies, let alone that openly siding with the Allies even before 10 May 1940 could have prevented the German invasion and subsequent

---

occupation. More probably Dutch collaboration with the Allies would have given the suspicious Germans a certain reason for starting an invasion. Under the circumstances, maintaining neutrality was the only chance, although a slim one, of staying out of the war. The policy of neutrality was a product of pragmatic considerations, rather than idealistic ones. In fact, it was not a well-considered choice but a continuation of a tradition deeply rooted in politics and society. For the Netherlands in its strategic position, and because of its military weakness, there was no acceptable alternative to neutrality.

Foreign policy was geared towards convincing other countries of the Dutch will to remain neutral, and the aim of defence policy was to demonstrate that to a certain extent the Netherlands could in fact do so. However, developments in the period between September 1939 and May 1940 show that the Netherlands failed in this respect. That is not to say that the Dutch government was itself responsible for the German invasion. The fact that the Dutch policy of armed neutrality was not convincing cannot count as a justification for the aggression by Hitler Germany. Neither can it be said with any certainty whether stronger Dutch defences, for instance by the purchase of more armaments from 1935, or an even more strictly followed policy of neutrality would have stopped the Germans from invading the Netherlands.

Noten

Hoofdstuk 1. Het Nederlandse veiligheidsbeleid in Europa 1870-1939

1. Reijnders aan de Minister van Defensie Deckers, 02-1935, NA, 2.13.70, 32.
2. Emmet (Amerikaanse gezant in Den Haag), 356, 06-02-1936, RSC, Dutch-American diplomatic relations 1784-1966, 856.20/30, 4-5; zie ook Emmet, 388, 30-03-1936, NARA, RG 59, 856.20/35; Emmet, 514, 10-08-1936, NARA, RG 59, 856.20/37; Emmet, 38, 08-03-1937, NARA, RG 59, 856.20/38; Emmet, 44, 03-07-1934, NARA, RG 59, 756.00111/2.
3. Webb Benton (1e secretaris van de Amerikaanse gezantschap in Den Haag), 37, 18-10-1937, NARA, RG 59, 856.21/1, 4.
4. *Ibidem*, 6.
5. Feine (Attaché op het Duitse gezantschap in Den Haag), 10-03-1938, AAA, R102891; ook: PRO, GFM34/1880, 424465; Roon, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944', 310-312; Rabe von Pappenheim, 23-12-1937, BAMA, RH2/2924, 5-6; F.C. Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen des Soldaten und Diplomaten 1914-1955* (Osnabrück 1987) 114.
6. B.W. Kranenburg, *De hartslag van ons buitenlands beleid. Een studie over de grondslagen van onze onafhankelijkheid in Europa en overzee* (Assen 1949) 57.
7. M. Kuitenbrouwer, 'Related but unequal partners in imperialism, 1870-1914', in: N. Ashton en D.A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 52-54; W. Klinkert en G. Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap. Het veiligheids- en defensiebeleid in de twintigste eeuw', in: B. de Graaff, D. Hellema en B. van der Zwam, *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 12-13; N.C.F. van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen 1985) passim.
8. F. Wielinga, 'Gevoelig en kwetsbaar. De Nederlandse verhouding met Duitsland na 1871', in: R.E. Ditzhuyzen, (red.), *Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken* (Den Haag 1998) 207-214; F. Wielinga, *West-Duitsland; partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht 1989) 6-33; H. Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn* (Darmstadt 1990) 52-73; H.J.G. Beunders, *Weg met de vlootwet. De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (dissertatie Amsterdam 1984) 1-2, 6-7.
9. J. Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006) 464-465; J. den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007, dissertatie RU Leiden 2007) 410; R.L. Schuurmsma, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (Meppel 2000) 431-432; C.B. Wels, *Aloofness and neutrality* (Utrecht 1982) 63-65; D.A. Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel. De geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse betrekkingen* (Utrecht 2001) 67-68; C. Smit, *De buitenlandsche politiek van Nederland. Deel II* (Den Haag 1945) 161-167; C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Deel I* (Groningen 1971) 2-3, 15-21; W. Klinkert, 'In de schaduw van Abraham de Geweldige. Robert Melvil van Lynden (1901-1905)', in: D. Helleman, B. Zeeman en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 38; P. Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek* (Amsterdam 2006) 78-80; Beunders, *Weg met de vlootwet*, 11-13; A.S. de Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden (1936)* (Nijmegen 1975, 1e druk 1936) 56-60.
10. I. Schöffner, 'Het trauma van de Nederlandse nederlaag', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 84 (1971) 550.
11. C. Smit, 'Zelfstandigheidpolitiek van Nederland vóór 1940', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 73-74; Den Hertog, *Cort van der Linden*, 411; C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Meppel 1998) 414-428; H. Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is. Besluitvorming in de Brits-Nederlandse betrekkingen 1914-1916* (dissertatie)

- tatie Universiteit Twente, Enschede 1994) 136-139; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 85-87; F. Snapper, 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 3 (1980) 17, 51-54.
12. B.P. Hoppenbrouwer, 'De Nederlandse mobilisatie van 1870', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 9-14; [G.T.Campagne], 1814-1964. *Honderdvijftig jaar Generale Staf. Overzicht van de ontwikkeling van de Koninklijke Landmacht* (Den Haag 1964) 54.
  13. W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag 1992) 65-132.
  14. H. Lademacher, *Geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993/ 1e Duitse druk 1983) 363-367; A. Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815* (Den Haag 1959) 101-107; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936), 115-141; Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 91-97; Smit, *De buitenlandsche politiek van Nederland. Deel II*, 175-179; Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Deel I*, 173-183; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 142-155; Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 451-460; M. Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande* (Berlin 1998) 31-34; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 114-118; Porter, *Dutch neutrality*, 502-503; W. Klinkert, 'Fall K: German offensive plans against the Netherlands', voordracht gehouden op het congres 'Small powers in the age of total war' te Breda op 26 november 2008, 4-5.
  15. J.W.M. Schulten, 'Gewapende neutraliteit en de Tweede Wereldoorlog (1870-1949)', in: J.R. Bruijn en C.B. Wels (red.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (z.p. 2003) 315-316; Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 245-264, 391-415; M.M. Abbenhuis, *The art of staying neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006) 39-40; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 55-57, 93-95; F. Snapper, 'België en Nederland tijdens het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog 90 jaar geleden', in: *Mars et Historia* 3 (2004) 38.
  16. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Deel I*, 139-152; Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 409-414; Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 216-229, 335-343, 381-389, 406-415, 467-476; W. Klinkert, 'Van Waterloo tot Uruzgan. De militaire identiteit van Nederland (Oratie uitgesproken aan de Universiteit van Amsterdam op 6 juni 2008)', *Militaire Spectator* 7/8 (2008) 439-440; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 41-46, 197-198; H. Amersfoort en P.H. Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (2e herziene druk, Den Haag 2005) 64; H.P. van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I. Espionage, diplomacy and survival* (Leiden 2001) 118; Schulten, 'The Netherlands and its army (1900-1940)', 76-77; P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001) 49, 376-377; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 121-124; Snapper, 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', 16-17, 29-30; Campagne, *Honderdvijftig jaar Generale Staf*, 76-77, 84-92.
  17. W. Klinkert, 'De Nederlandse mobilisatie van 1914', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 26-27, 31-32; W. Klinkert, 'Met de pen of met het zwaard. Militaire middelen en de verdediging van de neutraliteit 1910-1914', in: H. Binneveld (red.), *Leven naast de catastrofe Nederland tijdens de eerste wereldoorlog* (Hilversum 2001) 13-16, 21-22; Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 15-16; W. Klinkert, 'Het Nederlands militair-strategische beleid 1870-1990,' in: G. Teitler, J.M.J. Bosch, W. Klinkert (e.a.), *Inleiding militaire strategie* (z.p., z.j.) 333-334; Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 133-143, 209-216, 234-243, 402-415; Schulten, 'Gewapende neutraliteit en de Tweede Wereldoorlog (1870-1949)', 322-324; C.M. Schulten, 'The Netherlands and its army (1900-1940)', in: *Revue internationale d'histoire militaire* (1984) 75-77; H. Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland* (inaugurele rede KMA Breda 2007) 8-11; H.W. von der Dunk, 'Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog', in: J.C. Boogman (e.a.), *Geschiedenis van het mod-*

- erne Nederland. *Politiek, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 351; Moeyes, *Buiten schot*, 69-74; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 172-174, 182; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 46-51, 78-81; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 84-90, 100-108; Campagne, *Honderdvijftig jaar Generale Staf*, 95-96; N.J. Nuij, "Die alles dekt, slecht bewaard." De invloed van het strategische denken in Nederland op de relatieve gevechtswaarde van de krijgsmacht 1908-1918', in: M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918. Deel 1* (Soesterberg 2002) 206-210.
18. Kuitenbrouwer, 'Related but unequal partners in imperialism, 1870-1914', 52-53.
  19. J. Steinberg, 'A German plan for the invasion of Holland and Belgium, 1897', in: P.M. Kennedy (ed.), *The war plans of the great powers, 1880-1914* (London 1979) 155-170; H.T. Bussemaker, *Paradise in peril. Western colonial power and Japanese expansion in South-East Asia 1905-1941* (proefschrift UVA Amsterdam 2001) 296; Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 233-234.
  20. G.P. Groß, 'There was a Schlieffenplan. Neue Quellen', in: H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 147; L.C.F. Turner, 'The significance of the Schlieffen Plan', in: P.M. Kennedy (ed.), *The war plans of the great powers, 1880-1914* (London 1979) 201, 205; H.R. Fuhrer, und M. Olsansky, 'Die »Südumfassung«. Zur Rolle der Schwiez im Schlieffen-und im Moltkeplan', H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 311-338; 'Aufmarsch 1899/1900', in: H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 363; T. Zuber, 'Der myθος vom Schlieffenplan', in: Ehlert, H. M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 54, 77; G. Ritter, *The Schlieffenplan. Critique of a myth* (London 1958) 23, 41.
  21. 'Aufmarsch 1903/1904', in: Ehlert, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, 386; Zuber, 'Der myθος vom Schlieffenplan', 55-56; Snapper, 'België en Nederland tijdens het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog', 39.
  22. G.E. Rothenberg, 'Moltke, Schlieffen, and the doctrine of strategic envelopment', in: P. Paret (ed.), *Makers of modern strategy. From Machiavelli to the nuclear age* (Oxford 1986) 318-319; R.T. Foley, 'Der Schlieffenplan. Ein Aufmarschplan für den Krieg', in: H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 109, 115; Groß, 'There was a Schlieffenplan. Neue Quellen', 148-149, 156.
  23. 'Aufmarsch 1905/1906', in: Ehlert, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, 397; 'Aufmarsch 1907/1908', in: Ehlert, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, 420-421; G. Ritter, *Der Schlieffenplan* (München 1956) 179-180; M. van Creveld, *Supplying war. Logistics from Wallenstein to Patton* (Cambridge 1977) 114-121; Ritter, *The Schlieffenplan*, 57-58, 149; F. Snapper, 'De Duitse bedreiging van Nederland in de Eerste Wereldoorlog', in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918. Deel 1* (Soesterberg 2002) 288.
  24. Ritter, *Der Schlieffenplan*, 72, 148; Ritter, *The Schlieffenplan*, 79, 136-137; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 37; J.A. Fortuin, 'Nederland en het Schlieffenplan', in: *Militaire spectator* 1 (januari 1980) 22; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 20.
  25. De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden (1936)*, 59-73, 160-162; Smit, *De buitenlandse politiek van Nederland. Deel II*, 77, 169-170; Fortuin, 'Nederland en het Schlieffenplan', 24-34; Ritter, *The Schlieffenplan*, 57-58, 149; Snapper, 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', 18-22; Snapper, 'De Duitse bedreiging van Nederland in de Eerste Wereldoorlog', 287.
  26. 'Aufmarsch 1906/1907', in: Ehlert, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, 411.
  27. 'Aufmarsch 1908/1909', in: Ehlert, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, 426-427.
  28. Mombauer, 'Der Moltkeplan: Modifikation des Schlieffenplans bei gleichen Zielen?', 87-91; 'Aufmarsch 1911/1912', in: Ehlert, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, 454; Ritter, *The Schlieffenplan*, 68-69, 90, 137, 166-167; H. von Moltke, *Erinnerungen, Briefe, Dokumente, 1877-1916* (Stuttgart 1922) 17; Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 421-423; Tuyll van Serooskerken, *The*

- Netherlands and World War I*, 24-28; 'Aufmarsch 1911/1912', in: Ehlert, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, 454; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 108-109; Snapper, 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', 25-28; Snapper, 'De Duitse bedreiging van Nederland in de Eerste Wereldoorlog', 290-293; J.J. Porter, *Dutch neutrality in two world wars* (Ph.D. thesis Boston University 1980) 501-502; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936), 62-63, 153-155; Groß, 'There was a Schlieffenplan. Neue Quellen', 158.
29. Ritter, *Der Schlieffenplan*, 179-180; Von Moltke, *Erinnerungen, Briefe, Dokumente*, 429-430; Fortuin, 'Nederland en het Schlieffenplan', 32-34; Van Creveld, *Supplying war*, 118-122; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936), 63; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 32; Turner, 'The significance of the Schlieffen Plan', 212; C. Smit, 'Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog?', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlandse beleid* (Haarlem 1991) 80; Snapper, 'België en Nederland tijdens het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog', 42; Snapper, 'De Duitse bedreiging van Nederland in de Eerste Wereldoorlog', 293; M.M. Abbenhuis 'Neutral borders, neutral waters, neutral skies; protecting the territorial neutrality of the Netherlands in the Great War', in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918. Deel 9* (Soesterberg 2005) 98-99.
30. Ritter, *The Schlieffenplan*, 69-77, 79, 173-175, 182; Turner, 'The significance of the Schlieffen Plan', 211; Fortuin, 'Nederland en het Schlieffenplan', 25; Tuyl van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 20-23; Snapper, 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', 30.
31. 'Aufmarsch 1913/1914', in: Ehlert, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, 469 en 472; Mombauer, 'Der Moltkeplan: Modifikation des Schlieffenplans bei gleichen Zielen?', 89; 'Aufmarsch 1910/1911', in: Ehlert, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, 446; 'Mob.-Termin-Kalender 1914/1915', in: Ehlert, *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*, 480; Snapper, 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', 28.
32. Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 106; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 27-30; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 94-95; M. Howard, *The continental commitment. The dilemma of British defence policy in the era of the two world wars* (2e druk London 1989, 1e druk 1972) 34-37, 48, 53.
33. Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 106; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936), 138-139, 157-158; Smit, *Nederland in de eerste wereldoorlog. Deel I*, 189-190; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 113-119.
34. Verslag van generaal-majoor Ducarne (chef van de Belgische Generale Staf) van zijn overleg met luitenant-kolonel Barnardiston (Britse militair attaché in Brussel), 10-04-1906, in: C.J. Snijder en R. Dufour, *De mobilisatiën bij de groote Europeesche mogendheden in 1914 en de invloed van de generale staven op het uitbreken van den wereldoorlog* (Leiden 1927) 66-73; J. Keegan, *The first world war* (London 1998) 48; Ritter, *The Schlieffenplan*, 83-84; Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 418-421; J.H.J. Andriessen, *De andere waarheid. Een nieuwe visie op het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (2e druk, Amsterdam 1999) 53-54; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 113-129; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 97; Het idee van H. Strachan, 'Armee, Generalstab und das Problem des »continental commitments« in Großbritannien 1904 bis 1914', in: H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 280, 291.
35. R. van Vuurde, 'Laveren en schipperen achter een façade van legalisme. John Loudon (1913-1918)', in: D. Helleman, B. Zeeman en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 72-73; M. Frey, 'Anglo-Dutch relations during the First World War', in: N. Ashton en D.A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 60; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 59-60; Smit, 'Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog?', 80; Vandenbosch, *Dutch foreign policy*

- since 1815, 121-122; Smit, *Nederland in de eerste wereldoorlog. Deel II*, 7-9, 14-20; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 155, 182-193; Moeyes, *Buiten schot*, 81-83; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 15-16, 94-97; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 174-185; Den Hertog, *Cort van der Linden*, 413; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden (1936)*, 143-148; Smit, *De buitenlandse politiek van Nederland. Deel II*, 188-190; Howard, *The continental commitment*, 55; Snapper, 'België en Nederland tijdens het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog', 42-43.
36. Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 124, 254-255; Den Hertog, *Cort van der Linden*, 467; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden (1936)*, 167-170; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 118-119, 124-129, 195-200; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 33-34; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 96-97.
37. Zuber, 'Der Mythos vom Schlieffenplan', 47; Turner, 'The significance of the Schlieffen Plan', 212-213.
38. H.W. von der Dunk, 'Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog', in: J.C. Boogman (e.a.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politiek, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 350-351; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 122-123, 245-247; Lademacher, *Geschiedenis van Nederland*, 366-368; Den Hertog, *Cort van der Linden*, 415-417; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden (1936)*, 143-148; Smit, *De buitenlandse politiek van Nederland. Deel II*, 188-190; Smit, *Nederland in de eerste wereldoorlog. Deel II*, 14-20; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 182-187, 200-204; Moeyes, *Buiten schot*, 87-91; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 70-71; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 187-190.
39. Klinkert, 'Met de pen of met het zwaard', 13-16, 21-22; Von der Dunk, 'Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog', 351; Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 15-16; Schulten, 'Gewapende neutraliteit en de Tweede Wereldoorlog (1870-1949)', 323-324; Klinkert, 'De Nederlandse mobilisatie van 1914', 31-32; Klinkert, 'Het Nederlands militair-strategische beleid 1870-1990', 336-337; Moeyes, *Buiten schot*, 69-74; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 78-81; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 84-90, 100-108; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 172-174, 182; Nuij, 'Die alles dekt, slecht bewaard', 210-211; Abbenhuis 'Neutral borders, neutral waters, neutral skies', 87-108.
40. R.P.F. Bijkerk, 'W.F. Pop (1858-1931)', in: G. Teitler en W. Klinkert (red.), *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 289; J. Hoffenaar, J. van Hoof en J. de Moor, *Vuur in beweging. 325 jaar veldartillerie 1677-2002* (Amsterdam 2002) 63; Moeyes, *Buiten schot*, 118-123, 137-139; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 178-187, 197-198, 215-216, 226-235; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 194-195; Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 31; Snapper, 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', 33-34, 46; M.M. Abbenhuis, 'Rustig te midden van woedende golven. De moeilijke verdediging van de Nederlandse neutraliteit', in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918. Deel 1* (Soesterberg 2002) 307-308; Nuij, 'Die alles dekt, slecht bewaard', 211-212.
41. Klinkert, 'Het Nederlands militair-strategische beleid 1870-1990', 337-338; Klinkert, 'Fall K: German offensive plans against the Netherlands', 2-3, 7-11; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden (1936)*, 170-172; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 88; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 97.
42. Von der Dunk, 'Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog', 355; Den Hertog, *Cort van der Linden*, 473-479, 593-595; Smit, *De buitenlandse politiek van Nederland. Deel II*, 77, 192-194; Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Deel II*, 110-117 en *Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Deel III*, 12-16, 30-33; Moeyes, *Buiten schot*, 139-142; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 210-212; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 195-197; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 75-78; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het*

- Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 215-219; Klinkert, 'Fall K: German offensive plans against the Netherlands', 11-21; Schröder (commandant Duitse Marinekorps), 4275, 22-09-1915, BAMA, RM120, 601.
43. Frey, 'Anglo-Dutch relations during the First World War', 72-73; Smit, 'Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog?', 80-81; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 278; Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Deel III*, 21-23; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 186-187; Klinkert, 'Fall K: German offensive plans against the Netherlands', 28-29; E. Biermann, 'Deutsche Grenzsicherungen gegenüber Holland im Weltkriege', in: *Vierteljahreshefte für Pioniere 2* (1937), 106.
44. S.L. van der Wal, *Herinneringen aan Jhr. Mr. B.C. de Jonge. Met brieven uit zijn nalatenschap* (Utrecht 1968) 40-48; Den Hertog, *Cort van der Linden*, 644-665; Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 520-526; Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Deel III*, 16-21; Moeyes, *Buiten schot*, 316-322, 331-334, 377-379; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 81-84, 243-247; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 120-121, 225-24; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 238-269; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936), 180-184; I. Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publiek debat 1914-1918* (Hilversum 2006) 111-112; L de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 2. Neutraal* (Den Haag 1969) 31-32, 47; Klinkert, 'Fall K: German offensive plans against the Netherlands', 30; Nuij, 'Die alles dekt, slecht bewaard', 214-215; Snapper, 'De Duitse bedreiging van Nederland in de Eerste Wereldoorlog', 297-299.
45. Smit, *De buitenlandse politiek van Nederland. Deel II*, 205; R.L. Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig. De Nederlandse neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005) 23; Moeyes, *Buiten schot*, 372-379.
46. Von der Dunk, 'Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog', 348, 355-357; Smit, 'Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog?', 84-85; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 125; Den Hertog, *Cort van der Linden*, 644-652; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936), 180-184; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 111-112; Smit, *De buitenlandse politiek van Nederland. Deel II*, 198, en *Deel III*, 79-86; Moeyes, *Buiten schot*, 312-316, 373; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 247; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 145-149, 187-192, 211-225; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 274-281; Porter, *Dutch neutrality*, 522-524; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 195-200, 347-364, 371-385; Klinkert, 'Fall K: German offensive plans against the Netherlands', 1-3, 32-37; Snapper, 'De Duitse bedreiging van Nederland in de Eerste Wereldoorlog', 299-301.
47. Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 343-350; Porter, *Dutch neutrality*, 507-526, 534; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 35-37, 262-263; Abbenhuis 'Neutral borders, neutral waters, neutral skies', 103-104; Von der Dunk, 'Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog', 348; J. den Hertog, 'Zelfstandigheidspolitiek. De achtergrond van een cruciale term in het buitenlandse beleid van Nederland 1900-1940,' in: *Bijdrage en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 124-2 (2009) 166-174.
48. Smit, 'Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog?', 79; Snapper, 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', 27-30; Snapper, 'België en Nederland tijdens het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog', 39-44; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 24-26, 190-191, 346-349; Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande*, 37-39; C. Will, *Sterk water. De Hollandse Waterlinie* (Utrecht 2002) 103; Fortuin, 'Nederland en het Schlieffenplan', 33-34; Snijder, *De mobilisatiën bij de groote Eropese mogendheden in 1914*, 256-257; Klinkert, 'Fall K: German offensive plans against the Netherlands', 1-3, 32-37.
49. Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 267; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 269-272, 477-481, 486, 489; Abbenhuis, 'Rustig te midden van woedende golven', 304-306, 319; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 344-349, 354-356; H.P. van Tuyll, 'Vragen met betrekking tot de strategische geschiedenis

- van Nederland 1905-1920', in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918. Deel 3* (Soesterberg 2003) 47-53.
50. R. van Diepen, "A certain liaison in peace": Britain and Dutch security policy, 1933-1938', in: N. Ashton en D. A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 122; R. van Diepen, *Hollanditis .Nederland en het kernwapendeбат 1977-1987* (Amsterdam 2004) 26; R. van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam 1999) 54-55, 230; H.J.G. Beunders, 'De buitenlandse politiek van Nederland, 1918-1924', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 93; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 172-178; Wels, *Aloofness and neutrality*, 213-216; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 337-344, 378-383; Kranenburg, *De hartslag van ons buitenlands beleid*, 70-73, 76-78; Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel*, 78-82; M. Riemens, *De passie voor vrede. De evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940 en het recipiëren door Nederland* (Amsterdam 2005) 172-208; A.A.H. Struycken, *De hoofdtekken van Nederlands buitenlandsch beleid* (Arnhem 1923) 27-37; Den Hertog, 'Zelfstandigheidspolitiek', 163-185.
51. R.P.F. Bijkerk, 'Nederlands defensiebeleid in de jaren '20. Het bestaande beeld nader bezien', in: *Militaire spectator* 164 (1995) 93-96; Bijkerk, 'W.F. Pop', 293-298; J.J.C.P. Wilson, *Vijf oorlogsdagen en hun twintigjarige voorgeschiedenis* (Assen 1960) 21-25; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 350-357; De Jong, *Voorspel*, 601-603; W.E. van Dam van Isselt, 'Onze landsverdediging', in: W.E. van Dam van Isselt (e.a.), *Nederland in de branding* (Baarn z.j [1938]) 72-76; H.J. Kruls, *Generaal in Nederland* (Bussum 1975) 32; Hoffenaar, *Vuur in beweging. 325 jaar veldartillerie 1677-2002*, 67-68; Campagne, *Honderdvijftig jaar Generale Staf*, 105-108, 124.
52. Concept van V.E. Nierstrasz, 'De voorgeschiedenis van 1922-1939, hoofdstuk XII, B', NIMH, Landmacht, 413c, 7-8; F. Snapper, "'Durch kamen sie doch.'" Dankzij de luchtmacht. De defensie gedurende de periode 1929-1938 in Europa, Japan en de Verenigde Staten', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 9 (1986) 45; H. Amersfoort en P.H. Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 1990) 58-61; Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 13-15; Schulten, 'The Netherlands and its army (1900-1940)', 80.
53. M.J.L.A. Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck. Edelman-staatsman 1873-1936. Een leven lang een vaste waarde* (Maastricht 2005) 144-149; Ph.M. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog. Deel 1* (Franeker 1984) 55-71; Beunders, *Weg met de vlootwet*, passim.
54. Concept van V.E. Nierstrasz, 'De voorgeschiedenis van 1922-1939, hoofdstuk XII, B', NIMH, Landmacht, 413c, 8-11; J.C.H. Blom, "Durch kamen sie doch". Het Nederlandse defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 120-123, 131; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog 1*, 90-96; Amersfoort, *Mei 1940* (1990), 62-63; Campagne, *Honderdvijftig jaar Generale Staf*, 124-125.
55. Röell aan Deckers, 349 G, 29-03-1934, NA, 2.13.70, 32.
56. G. Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra. Toekomstverwachtingen van Nederlandse militairen', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 71-72, 75-84; K. Bosma, *Schuilstad. Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen* (Amsterdam 2006) 65-73; W. Klinkert, R.U.M.M. Otten en J.F. Plasmans, *75 jaar Luchtdoelartillerie 1917-1992* (Den Haag 1992) 45-49.
57. Von Moltke, *Erinnerungen, Briefe, Dokumente*, 17, 429-430; H.J. Kruls en H. Staring, *Op de bres voor Neerlands onafhankelijkheid* (2e druk Amsterdam 1947/ 1e druk 1939) 97-104; Ronduit (pseudoniem voor J.J.G. van Voorst tot Voorst), 'De manoeuvre om Limburg in 1914', overdruk *Militaire Spectator* (Utrecht 1919) 1-23; Ronduit (pseudoniem voor J.J.G. van Voorst tot Voorst), 'Nogmaals de manoeuvre om Limburg in 1914', overdruk *Artilleristisch Tijdschrift* (red. J.H. Carstens en J.H. Westerveld) (z.p., z.j., [1920]) 1-36; 35; Fortuin, 'Nederland en het Schlieffenplan',

- 23; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden (1936)*, 60-69; Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 17; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 371-374.
58. Emmet (Amerikaanse gezant in Den Haag), 356, 06-02-1936, RSC, Dutch-American diplomatic relations 1784-1966, 856.20/30; Kolonel Lahm (Amerikaanse militaire attaché in Parijs), 22, 537, 09-05-1936, NARA, RG 165, 6-1, 2027-186; Schmit (Belgische militaire attaché in Berlijn en Den Haag), 412, 09-01-1935, KLM-be, doos 32, map 77; Smit, *De buitenlandse politiek van Nederland. Deel II*, 288-290; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 33-34; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden (1936)*, 233-234; G. van Roon, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944' in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (red.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 311.
59. Reijnders aan de Minister van Defensie Deckers, 02-1935, NA, 2.13.70, 32, 1-3.
60. Reijnders aan Deckers, 1P, 21-02-1935, NA, 2.13.70, 32, 6-10.
61. Reijnders aan Deckers, 02-1935, NA, 2.13.70, 32, 5.
62. Reijnders aan Deckers, 1P, 21-02-1935, NA, 2.13.70, 32, 11; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 34-35; Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra. Toekomstverwachtingen van Nederlandse militairen', 73-74; De Jong, *Voorspel*, 588-589; E.H. Brongers, *Generaal Reijnders. Een miskend bevelhebber 1939-1940* (Soesterberg 2007) 21-23; P.W.M. Hasselton, *De wisseling van het opperbevel in februari* (dissertatie Universiteit Groningen 1995) 79-81.
63. Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 145-147; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 415-416; Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 17-23; Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra. Toekomstverwachtingen van Nederlandse militairen', 74; Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 19; Amersfoort, *Mei 1940* (1990), 63; De Jong, *Voorspel*, 590-591; J. Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en *Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995) 167-168.
64. B.G.J. de Graaff en E. Locher-Scholten, *J.P. Graaf van Limburg Stirum. 1873-1948. Tegendraads landvoogd en diplomaat* (Zwolle 2007) 351, 379, 387-390, 394-395; R. van Vuurde, 'Een landvoogd in Berlijn. Johan Paul graaf van Limburg Stirum (1873-1948)', in: B. van der Zwam, B. de Graaf en D. Hellema (red.), *In dienst van Buitenlandse Zaken. Achttien portretten van ambtenaren en diplomaten in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2008) 40-44; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en *Duitsland, 1919-1939*, 167; R. Roowan 'Naast de grote machten. Nederlands-Duitse politiek en handelspolitieke betrekkingen 1918-1933', in: F. Boterman en M. Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum* (Hilversum 2003) 215.
65. J.Th. Alting von Geusau, *De strategische positie van Nederland en in verband daarmee taak en samenstelling van de Nederlandsche weermacht* (Amsterdam z.j. [1938]) 17.
66. Alting von Geusau, *De strategische positie van Nederland*, 13-21; Kruls, *Op de bres voor Neerlands onafhankelijkheid*, 228-238; J.W.M. Schulten, 'Nederland neutraal?', in: *Militaire Spectator* 3 (1980) 197-198.
67. Van Dam van Isselt, 'Onze landsverdediging', 84, 97.
68. Ibidem, 85, 83-87, 102.
69. Schulten, 'Nederland neutraal?', 199.
70. De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden (1936)*, 212-241; zie ook artikelen in de *NRC* in februari 1936 en de *Groene Amsterdammer* van 4 april 1936, N.J. Nuij, 'Gaat u maar rustig slapen'. *Colijn en de mythe van mei '40* (Hilversum 2000) 34; Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 51, 145.
71. Schmit, 416, 15-05-1935, KLM-be, doos 32, map 77; De Graaff, *J.P. Graaf van Limburg Stirum*, 389; J.A.M.M. Janssen, 'Kerk, coalitie en defensie in het interbellum', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 54-55; Dunk, 'Neutralisme en defensie', 18-19; De Graaff, *J.P. Graaf van Limburg Stirum*, 416-418; Roon, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944', 317-319; Langeveld, *Schipper naast God*, 423, 427-435, 463-471, 484-487; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en *Duitsland, 1919-1939*, 168; Nuij, 'Gaat u maar

- rustig slapen', 44-47; Schuurisma, *Vergeefs onzijdig*, 145; H.J. Langeveld, "Gaat u maar rustig slapen' Colijn en de mogelijkheid van een Duitse aanval op Nederland, 1933-mei 1940", in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* (1995) 178-207; B.G.J. Graaff, 'Colijn: premier in de buitenlandse politiek', in: D.A. Hellema, C. Wiebes en B. Zeeman (red.), *Jaarboek buitenlandse zaken. Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek* (Den Haag 1994) 38-39; C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amersfoort 2001) 189, 246-247; De Jong, *Neutraal*, 44-45; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 404-406.
72. Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 31, 39; Schulten, 'Gewapende neutraliteit en de Tweede Wereldoorlog (1870-1949)', 326; H.J. Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel twee 1933-1944* (Amsterdam 2004) 429; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog 1*, 101; De Jong, *Voorspel*, 597; Amersfoort, *Mei 1940* (1990), 63.
73. Reijnders, 5, 04-02-1937, NA, 2.13.70, 1107 (met een kostencalculatie van Hartmans); Concept van V.E. Nierstrasz, 'De voorgeschiedenis van 1922-1939, hoofdstuk XII, B', NIMH, Landmacht, 413c, 13-23.
74. 'Prijsofgave van 5 maart 1937', NA, 2.13.01, 5234; luitenant-kolonel Hartmans (Hoofd IVE afdeling B van het Ministerie van Defensie), 15-09-1937 en 23-10-1937, NA, 2.13.01, 5234; Reijnders, 5, 04-02-1937, NA, 2.13.70, 1107 (met een kostencalculatie van Hartmans); Concept van V.E. Nierstrasz, 'De voorgeschiedenis van 1922-1939, hoofdstuk XII, B', NIMH, Landmacht, 413c, 13-23; Brongers, *Reynders*, 24-26; De Jong, *Voorspel*, 597; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 431.
75. Luitenant-generaal Raaijmakers (inspecteur van de militaire luchtvaart) aan Colijn, 3P, 06-01-1937, Raaijmakers aan Van Dijk, 130P, 07-09-1937 en Raaijmakers aan Van Dijk, 12P, 18-02-1938, NA, 2.13.85, 316; R. de Winter, 'M. Raaijmakers', in: G. Teitler en W. Klinkert (red.), *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 328-329; R. de Bruin, (e.a.), *Illusies en incidenten. De militaire luchtvaart en de neutraliteitshandhaving tot 10 mei 1940* (Den Haag z.j. [1988]) 30-31; Concept van V.E. Nierstrasz, 'De voorgeschiedenis van 1922-1939, hoofdstuk XII, B', hoofdstuk XII, E', NIMH, Landmacht, 413c, 13-14, 85-99.
76. Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 31; De Jong, *Voorspel*, 597.
77. Jan van Voorst tot Voorst aan Van Dijk, 24-03-1939, NA, 2.13.18.01, 1116; Concept van V.E. Nierstrasz, 'De voorgeschiedenis van 1922-1939, hoofdstuk XII, B', NIMH, Landmacht, 413c, 11-12; De Jong, *Voorspel*, 625-628.
78. Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 36-39.
79. *Dienstweigeraars 1937*, 15, 1936-1937, CAD 110.00.000, Adjudant van de Minister van Defensie, 67 (16113).
80. Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 40-42; Campagne, *Honderdvijftig jaar Generale Staf*, 127.
81. Reijnders, 3319, 02-09-1938, NA, 2.13.85, 341.
82. Hasselton, *Wisseling van het opperbevel*, 77; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 40-42; De Jong, *Voorspel*, 596, 616-621; Amersfoort, *Mei 1940* (1990), 64-68; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 434-435..
83. De Jong, *Voorspel*, 628-632; Campagne, *Honderdvijftig jaar Generale Staf*, 131.
84. S.H. Hoogterp, *Strijd om ons luchtruim. De opbouw en beslissende strijd onzer luchtverdediging 10-15 mei 1940* (Den Haag 1950) 19-28; De Jong, *Voorspel*, 610-611; Klinkert, *75 jaar Luchtdoelartillerie*, 55-58; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 44-46.
85. Brief Reijnders aan Molenaar (waarnemend directeur van de Krijgsgeschiedkundige Afdeling), 10-09-1958, NIMH, Landmacht, 415/21; De Jong, *Voorspel*, 590, 634-635, 640-642; Amersfoort, *Mei 1940* (1990), 61, 70-74; C.M. Schulten, 'Die Niederlande am Vorabend des Zweiten Weltkrieges', in: *Österreichische militärische Zeitschrift* 5 (1989) 406; Klinkert, 'Het Nederlands militair-strategische beleid 1870-1990', 347-348.
86. De Jong, *Voorspel*, 590-591; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939, 167-168; Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 21-24; Teitler, 'De krijgsmacht als

- Cassandra. Toekomstverwachtingen van Nederlandse militairen', 73-74.
87. Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra. Toekomstverwachtingen van Nederlandse militairen', 72-73; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 34; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog 1*, 96; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 428; De Jong, *Voorspel*, 587-588.
88. De Jong, *Voorspel*, 594-595, 634, 640-642; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 426-427, 457-458; Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 24-26;
89. De Jong, *Voorspel*, 594-595, 634, 640-642; Visser, *Kazematten in het interbellum*, 16-18; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939, 170.
90. Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 386-388; Schulten, 'Gewapende neutraliteit en de Tweede Wereldoorlog (1870-1949)', 330; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 429-431; Brongers, *Reynders*, 77-78; De Jong, *Voorspel*, 638-642.
91. D.T. Koen, *Utrecht verdedigd. Fortificatie en mobilisatie 1914-1940* (Utrecht 1990) 56; De Jong, *Voorspel*, 622; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 49; H.R. Visser, en J.S. van Wieringen, *Kazematten in het interbellum* (Amsterdam 2002) 19-21.
92. Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 37-38, 47; Visser, *Kazematten in het interbellum*, 16-18; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 418; Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 20.
93. Schulten, 'Gewapende neutraliteit en de Tweede Wereldoorlog (1870-1949)', 330-331; Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 26-35.
94. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog 1*, 113; D. Engelen, *De militaire inlichtingendienst 1914-2000* (Den Haag 2000) 45-46; J. Hoffenaar en P. Kamphuis, 'De diplomaat in uniform: de militaire attaché', in: B. de Graaf en D. Hellema, *Instrumenten van buitenlandse politiek. Achtergronden en praktijk van de Nederlandse diplomatie* (Amsterdam 2007) 55-56; De Graeff (Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken) aan Van Limburg Stirum (Nederlands gezant in Berlijn), 05-04-1936, in: W.J.M. Klaassen, (uitg.), 'Voor u persoonlijk'. *Brieven van de minister van buitenlandse zaken jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg Stirum (1933-1937)* (Nederlandse Historische Bronnen VI Den Haag 1986) 128.
95. H.P. Waalwijk, *Whitehall en Plein. De betrekkingen tussen Groot-Brittannië en Nederland 1930-1940* (dissertatie Utrecht 1985) 68, 159-160; D. Fraser, *Wars and shadows. Memoires of General sir David Fraser* (London 2002) 78-79; Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen*, 82-119.
96. Reijnders, 1078, 17-04-1935, en De Graeff aan Deckers, 08-03-1935, CAD, AHK, 1961; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 112-113, zie ook kapitein Nijhoff (Nederlandse Generale Staf) over het Luchtpact, 752, 1935, CAD, AHK, 1961.
97. Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 115; Van Diepen, 'A certain liaison in peace', 125-126, 129; R. van Diepen, "Schuldige mannen?" Neville Chamberlain, Hendrikus Colijn en de Duitse dreiging, 1933-1938", in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 111 (1998), 9-10; B. Moore, 'British perceptions of the Netherlands and the threat of war, 1938-1940', in: N. Ashton en D.A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 140-141.
98. Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 103-123; W.J.M. Klaassen, 'Het plan-Snouck Hurgronje, een staal van Nederlandse afzijdigheidspolitiek in 1936-1937', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 110-111; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939, 169.
99. Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 213-219; Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 165-166.
100. Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 228-229; Van Diepen, 'A certain liaison in peace', 129.
101. Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 245-247; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 136-157; Klaassen, 'Het plan-Snouck Hurgronje, een staal van Nederlandse afzijdigheidspolitiek in 1936-1937', 111-116; R. van Diepen, 'Domweg gelukkig aan het Plein. Jhr. Aarnout Marinus Snouck Hurgronje (1882-1951)', in: B. van der Zwam, B. de Graaf en D. Hellema (red.), *In dienst van*

- Buitenlandse Zaken. Achttien portretten van ambtenaren en diplomaten in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2008) 67-69; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 276-277; Lademacher, *Geschiedenis van Nederland*, 454-456; Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 174-175; De Graeff aan Van Limburg Stirum, 04-05-1936, in: Klaassen, 'Voor u persoonlijk', 134-135; Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 56-57; H. Lademacher, 'Niederlande- Zwischen wirtschaftlichem Zwang und politischer Entscheidungsfreiheit', in: E. Forndran (Hrsg.), *Innen- und Außenpolitik unter national-sozialistischer Bedrohung* (Opladen 1972) 210-211.
102. Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 49; J.A. van Hamel, 'Can the Netherlands be neutral?', in: *Foreign affairs* 16 no. 2 (1938) 343-344; Lademacher, 'Niederlande- Zwischen wirtschaftlichem Zwang und politischer Entscheidungsfreiheit', 208-212.
103. P. Scheffer, *Een tevreden natie. Nederland en het wederkerige geloof in de Europese status quo* (Amsterdam 1988) 37; Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel*, 90-91; Van Diepen, 'A certain liaison in peace', 127-128; Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 193-240, 247-252, 265-276; G. van Roon, *Kleine landen in crisistijd. Van Oslo staten tot Benelux 1930-1940* (Amsterdam 1985) 186-193, 261-267; Van Hamel, 'Can the Netherlands be neutral?', 340; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 185-190; Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 44-49.
104. Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel*, 94; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 404-405, 433, 476; H.W. von der Dunk, 'Negentienveertig: van neutralisme naar naziheerschappij', in: C.B.Wels (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1980) 311-323; Dunk, 'Neutralisme en defensie', 18-21; Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 59-64; Schokking, *Nederland, Europa en de Wereld*, 29; Langeveld, 'Gaat u rustig slapen', 203; Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 220-223; Van Diepen, 'Schuldige mannen', 11-16.
105. De Jong, *Voorspel*, 594-595, 605; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en *Duitsland, 1919-1939*, 170.
106. Luitenant-kolonel Fuller (Amerikaanse militair attaché te Brussel), 22.266, 25-02-1936, NARA, RG 165, 6-1, 2027-186; Van Diepen, 'A certain liaison in peace', 129-131; Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 220-223; Moore, 'British perceptions of the Netherlands and the threat of war, 1938-1940', 139-140; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 190-193; B.G.J. de Graaff, 'Kalm temidden van woedende golven'. *Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (Den Haag 1997) 441; Langeveld, *Schipper naast God*, 429-435; Bussemaker, *Paradise in peril*, 206-209; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog 1*, 114-116; Graaff, 'Colijn: premier in de buitenlandse politiek', 41-43; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en *Duitsland, 1919-1939*, 170.
107. De Booy, 'Opmerkingen betreffende de steun der Britsche Weermacht, aannemende, dat Engeland zich niet afzijdig zal kunnen houden', De Booy, 10-05, 1938, NIMH, Marine, Collectie de Booy, 12 en 'Herinneringen van de marine attaché te London (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 5.
108. Van Diepen, 'A certain liaison in peace', 129-132.
109. Ibidem, 123-124; Van Diepen, 'Schuldige mannen', 6-7; Moore, 'British perceptions of the Netherlands and the threat of war, 1938-1940', 139; G. Stewart, *Burying Caesar. The Churchill-Chamberlain rivalry* (New York 2001, 1e druk 1999) 206-208, 251 Dagboek Pownall, 15-05-1934, 01-06-1934 en 11-06-1934, in: B. Bond (ed.), *Chief of Staff. The diaries of lieutenant-general sir Henry Pownall. Volume One 1933-1940* (London 1972) 43-45; E. Kier, *Imagining war. French and British military doctrine between the wars* (Princeton 1999, 1e druk 1997) 92-96; Howard, *The continental commitment*, 103-108.
110. Van Diepen, 'A certain liaison in peace', 124; Van Diepen, 'Schuldige mannen', 7; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 107; J.P. Harris, 'The 'sandy storm': the politics of British air defense in 1938', in: *Historical research* 62 (1989) 319.
111. Van Diepen, 'A certain liaison in peace', 129-130; Nuij, 'Gaat u maar rustig slapen', 37.
112. B. Bond, *France and Belgium 1939-1940* (London 1975) 13-22; M.S. Alexander, 'In lieu of alliance: the French general staff's secret co-operation with neutral Belgium, 1936-1940', in: *Journal of*

- Strategic Studies* Vol. 14 no. 4 (1991) 416; Howard, *The continental commitment*, 108-120; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939, 182; J. Record, *The specter of Munich. Reconsidering the lessons of appeasing Hitler* (Dulles VA, 2007) 34-38.
113. R.J. Young, *France and the origins of the second world war* (New York 1996) 62-63; R.A. Doughty, 'The illusion of security: France, 1919-1940', in: W. Murray, M. Knox en A. Berstein (ed.), *The making of strategy. Rulers, states and war* (Cambridge 1994) 482-483; Kier, *Imagining war*, 50; Bond, *France and Belgium*, 22-28; Record, *The specter of Munich*, 38-40.
114. Alexander, M.S., 'Westeuropese reakties op de Duitse strategische bedreiging vóór de tweede wereldoorlog: Het voorbeeld van Groot-Brittannië, België en de <Cas-Hollande>-krisis van december 1938 tot februari 1939', in: *Bijdrage tot geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* nr. 7 (april 1982) 5-10; J. Vanwelkenhuyzen, 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', in: *Guerres mondiales et conflits contemporains* no. 187 (1997) 116-119.
115. Halifax to Roosevelt, 25-01-1939, NARA, RG 59, 740.00/555?; Kolonel Lee (Amerikaanse militair attaché te Londen), 581, 26-01-1939, NARA, RG 59, 740.00/581; Moore, 'British perceptions of the Netherlands and the threat of war, 1938-1940', 142-143; R. Lamb, *The drift to war 1922-1939* (London 1989) 281-282; D.C. Watt, *How war came. The immediate origins of the second world war, 1938-1939* (New York 1989) 101-104; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 160; Dagboek Harvey, 15-01-1939, 24-01-1939, 26-01-1939 en 29-01-1939, in: J. Harvey, (ed.), *The diplomatic diaries of Oliver Harvey 1937-1940* (London 1970) 245, 247-248; Dagboek Cadogan, 17-01-1939, 19-01-1939, 23-01-1939, 25-01-1939, in D. Dilks, (ed.), *The diaries of Sir Alexander Cadogan 1938-1945* (New York 1972) 139-144; Dagboek general Pownall, 23-01-1939, in: Bond, *Chief of Staff*, 183-184; D.E. Kaiser, *Economic diplomacy and the origins of the Second World War. Germany, Britain, France, and Eastern Europe 1930-1939* (Princeton 1980) 293; Alexander, 'Westeuropese reakties op de Duitse strategische bedreiging vóór de tweede wereldoorlog: Het voorbeeld van Groot-Brittannië, België en de <Cas-Hollande>', 14, 17, 20-21; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939, 186-187.
116. Aide de Memoire remis par l'Ambassade d'Angleterre le 29 Janvier 1939, MAE, Papiers 1940, Fouques-Duprac 54, 13-17; Clive (Britse ambassadeur in Brussel) aan Janson (Belgische Minister van Buitenlandse Zaken), 29-01-1939, ABMBZ, 11.181; Lamb, *The drift to war*, 282, 291-297; Moore, 'British perceptions of the Netherlands and the threat of war, 1938-1940', 143-144; Watt, *How war came*, 102-103; E.R. May, *Strange victory. Hitler's conquest of France* (New York 2000) 185; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 295-296; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 161-162; Stewart, *Burying Caesar*, 349. Dagboek Harvey, 06-02-1939, in: Harvey, *The diplomatic diaries of Oliver Harvey*, 250; Dagboek Hore-Belisha 01-01-1939, in: R.J. Minney (ed.), *The private papers of Hore-Belisha* (New York 1961) 169; G. Bonnet, *De Munich à la Guerre. Défense de la paix* (Paris 1967) 293-295; T.C. Imlay, *Facing the Second World War. Strategy, politics, and economics in Britain and France 1938/1940* (Oxford 2003) 90-93; Dagboek Van Overstraeten, 16-02-1939, in: R. van Overstraeten, *Albert I-Léopold III. Vingt ans de politique militaire belge. 1920-1940* (Brugge 1946) 321-322; Alexander, 'Westeuropese reakties op de Duitse strategische bedreiging vóór de tweede wereldoorlog: Het voorbeeld van Groot-Brittannië, België en de <Cas-Hollande>', 18-23, 27-28; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939, 187-188; Schuurisma, *Vergeefs onzijdig*, 67.
117. Johnson (1e secretaris Amerikaanse ambassade in het Verenigd Koninkrijk) aan Hull, 117, 28-01-1939, NARA, RG 59, 740.00/553; British Embassy Washington, Personal and secret message from Lord Halifax, 30-01-1939, NARA, RG59, 740.00/551?; Welles (Amerikaanse Onderminister van Buitenlandse Zaken) to Roosevelt, 07-02-1939, NARA, RG59, 740.00/569?; Johnson, 175, 07-02-1939, NARA, RG59, 70.00/570; Welles to Roosevelt, 20-02-1939, NARA, RG59, 740.00/590A; Dagboek Cadogan, 06-02-1939, in: Dilks, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 147.
118. De Saint-Quentin (Franse ambassadeur in Washington), 165, 166, 167, 168, 29-01-1939, MAE, Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940, Z. Europe, Pays Bas 1930-1940, 78, 20-22.

119. Van Zuylen, 01-02-1939, Ch. De Visscher en F. Vanlangenhove (eds.), *Documents diplomatiques Belges 1920-1940. Tome V. La politique de sécurité extérieure. Période 1938-1940* (Bruxelles 1966) 158; zie ook ABMBZ, 11.181.
120. Ibidem, 160; Echange de correspondance entre les Gouvernements Britannique, Français et Belge au sujet de l'éventualité d'une invasion de la Hollande par l'Allemagne, Janvier-Février 1939, ABMBZ, 11.181; British Embassy Washington, Personal and secret message from Lord Halifax, 07-02-1939, NARA, RG59, 740.00/569?; Johnson, 176, 07-02-1939, NARA, RG59, 740.00/571; Alexander, 'Westeuropese reakties op de Duitse strategische bedreiging vóór de tweede wereldoorlog: Het voorbeeld van Groot-Brittannië, België en de < Cas-Hollande >', 19, 30-35; Alexander, 'In lieu of alliance: the French general staff's secret co-operation with neutral Belgium, 1936-1940', 420-424; P. Zuylen, *Les mains libres. Politique extérieure de la Belgique 1914-1940* (Paris 1950) 462-463; Dagboek Van Overstraeten, 01-02-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 318-320.
121. De Vitrolles (Franse gezant in Den Haag), 48, 09-03-1939, MAE, Papiers 1940, Fouques-Duprac 54, 31; Alexander, 'Westeuropese reakties op de Duitse strategische bedreiging vóór de tweede wereldoorlog: Het voorbeeld van Groot-Brittannië, België en de < Cas-Hollande >', 35-38.
122. British Embassy Washington, Personal and secret message from Lord Halifax, 07-02-1939, NARA, RG59, 740.00/569?; Johnson, 176, 07-02-1939, NARA, RG59, 740.00/571.
123. Bullitt to Secretary of State, 06-02-1939, in: O.H. Bullitt, (ed.), *For the president. Personal and secret. Correspondence between Franklin D. Roosevelt and William C. Bullitt* (Boston 1972) 310-311; Watt, *How war came*, 137-138.
124. Engels-Franse Generale Staf besprekingen, 29-03-1939-03-04-1939, BAMA, RH2/1546, 1-30 (documenten door Duitsers buitgemaakt); W. Murray, 'The collapse of empire: British strategy, 1919-1945', in: W. Murray, M. Knox en A. Berstein (ed.), *The making of strategy. Rulers, states and war* (Cambridge 1994) 397; R.J. Young, *In command of France. French foreign policy and military planning, 1933-1940* (Cambridge, Mass. 1978) 222-227; Howard, *The continental commitment*, 127-130; Alexander, 'Westeuropese reakties op de Duitse strategische bedreiging vóór de tweede wereldoorlog: Het voorbeeld van Groot-Brittannië, België en de < Cas-Hollande >', 27-30; Watt, *How war came*, 107; Doughty, 'The illusion of security: France, 1919-1940', 487; Bond, *France and Belgium*, 32-33, 43-44; Lelong (Franse militair attaché in Londen) aan Gamelin, 110, 05-05-1939, Auswärtiges Amt 1939-1941, Nr. 6. Die Geheimakten des französischen Generalstabes (Berlin 1941) 15-18; J.R.M. Butler, *Grand strategy. Volume II September 1939-June 1941* (London 1971/1e druk 1957) 157-158; L.F. Ellis, *The war in France and Flanders 1939-1940* (London 1996, 1e druk 1954) 4-5.
125. Herry aan Jason (Belgische Minister van Buitenlandse Zaken), 669I/2440, 22-12-1939, ABMBZ, Pacte Occidental (11.452); Alexander, 'Westeuropese reakties op de Duitse strategische bedreiging vóór de tweede wereldoorlog: Het voorbeeld van Groot-Brittannië, België en de < Cas-Hollande >', 8-13; Snouck Hurgronje aan Loudon, 19-12-1938 en 21-12-1938, Loudon aan Snouck Hurgronje, 24-12-1939, AMBZ, Archief van het gezantschap te Frankrijk (Parijs) 1870-1940, P. 1776.
126. Langeveld, *Schipper naast God*, 467; Langeveld, 'Gaat u rustig slapen', 195; H.A.M. Klemann, 'Colijns marionet op het Plein. Jacob Adriaan Nicolaas Patijn (1937-1939)', in: D. Helleman, B. Zeeman en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 135; De Graaff, *J.P. Graaf van Limburg Stirum*, 419-422; Dagboek Heldring 27-01-1939, in: J. de Vries, (red.), *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954 II* (Groningen 1970) 1322-1323.
127. Diepenrijckx, 5, 13-01-1939, ABMBZ, 11.984; Cartier (Belgische ambassadeur in Londen), 30-01-1939, ABMBZ, 11.181; Herry, 421/177, 20-01-1939, ABMBZ, 11.076; Herry, 659/282, 31-02-1939, ABMBZ, 11.076; Dagboek Meyer van Ranneft, 25-01-1939 en 28-01-1939, NIMH, Marine, Ec, 1; Watt, *How war came*, 106, 137; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 300-301; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 160-162; British Embassy Washington, Personal and secret message from Lord Halifax, 07-02-1939, NARA, RG59, 740.00/569?; Alexander, 'Westeuropese reakties op de Duitse strategische bedreiging vóór de tweede wereldoorlog: Het voorbeeld van Groot-Brittannië, België

- en de < Cas-Hollande >', 17, 24-26.
128. Memorandum of conversation between Loudon and Welles, 17-02-1939, NARA, RG 59, 740.00/588?.; T. van Gent, 'De Verenigde Staten en de oorlogsdreiging over Nederland 1939-1940', in: *Mededelingen Sectie Militaire Geschiedenis* 15 (1993) 76; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 300-301; Van Langenhove (Secretaris-Generaal Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken) Entretien avec le Ministre des Pas-Bas', 30-01-1939, ABMBZ, 11.181; Herry, 693/297, 02-02-1939, ABMBZ, 11.076; Fuller, 03-02-1939, NARA, RG 59, 740.00/609.
  129. Gordon, 648, verslag van gesprek tussen Webb Benton met Furstner, 21-02-1939, NARA, RG 59, 740.00/603.
  130. Kelly, R-71, 23-03-1939, RSC, Dutch-American diplomatic relations 1784-1966, 856.90/443; Gordon, 691, 22-03-1939, NARA, RG 59, 740.00/718.
  131. Gesprek tussen Halifax en Patijn, 14-02-1939 en Patijn aan Halifax, 23-02-1939, PRO, FO 371/23124; Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 277; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 296; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 162-163; De Graaff, *J.P. Graaf van Limburg Stirum*, 419-420; Langeveld, *Schipper naast God*, 467-468; Fasseur, *Wihelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, 252-253; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939, 189-190; De Jong, *Voorspel*, 487-488.
  132. Deutsche Gesandtschaft in Den Haag, 28-04-1939, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 1625, zie ook Von Rintelen (politieke afdeling van het AA), 25-02-1939 en Zech, 25-03-1939, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 1625.
  133. Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen des Soldaten und Diplomaten*, 91.
  134. E.M. Robertson, *Hitler's pre-war policy and military plans 1933-1939* (New York 1967, 1e druk 1963) 125; H. Lademacher, 'Die Niederlande und Belgien in der Außenpolitik des Dritten Reiches 1933-1939', in: M. Funke (Hrsg.), *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches* (Düsseldorf 1976) 663; N. von Below, *Als Hitlers Adjutant 1937-1945* (Mainz 1980) 101-103; B.J. Wendt, *Großdeutschland. Außenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes* (München 1987) 145-146.
  135. Robertson, *Hitler's pre-war policy and military plans*, 132-133; M. Jacobsen, R. Levine en W. Schwabe, *Contingency plans for war in Western Europe, 1920-1940* (Randcoperation Santa Monica 1985) 97.
  136. M. Salewski, *Die deutsche Seekriegsleitung 1935-1945. Band I: 1935-1941* (Frankfurt am Main 1970) 45-51; C.A. Gemzell, *Raeder, Hitler und Scandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan* (dissertatie Lund Zweden 1965) 107, 141, 183-185, 195; Wendt, *Großdeutschland*, 157-158; E.A. van der Geest, 'Holland und die Schweiz im Zweiten Weltkrieg: Verlust und Wahrung der Unabhängigkeit', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 13 (1990) 66; Robertson, *Hitler's pre-war policy and military plans*, 133, 173; K. Bird, *Erich Raeder. Admiral of the Third Reich* (Annapolis 2006) 123-124.
  137. Geheime Kommandosache, 25-08-1938, Dokument 375-PS, Der Nürnberger Prozess, Band 1, 391, 381-391; De Jong, *Voorspel*, 471; H.L. Mason, 'War comes to the Netherlands; September 1939-may 1940', in: *Political Science Quarterly* 78 (1963) 553.
  138. Geheime Kommandosache, 25-08-1938, Dokument 375-PS, Der Nürnberger Prozess, Band 1, 381-391; Gemzell, *Raeder, Hitler und Scandinavien*, 178, 183-185, 194; Planstudie 1939. Heft 1939. Aufmarsch- und Kampfausweisungen der Luftwaffe. Weisungen für die Einsatz gegen Westen, BAMA, Luftwaffe: Generalstab der Luftwaffe, II Luftwaffenführungsstab, (RL2, II3); Fall West, Entwurf Aufmarsch Anweisung, 20-12-1938, Oberkommandos des Heeres, II Heeresgruppe 'B' (RH19III), 78, 95; Kapitein Spiller (toegevoegd Duits luchtmacht attaché te Londen), 26-02-1939, AAA, Deutsche Gesandtschaft in Den Haag, Nie. 9d, 56d/7; W. Murray, *The change in the European balance of power 1938-1939* (Princeton 1984) 334.
  139. Schmundt, Besprechung Hitler mit den Befehlshabern und führenden Offizieren der drei Wehrmachtsteile in der Reichskanzlei vom 23. Mai 1939, Dokument 079-L, Der Nürnberger

Prozess, Band 13, 550-551, 553 en 555; Below, *Als Hitlers Adjutant*, 163-165; Gemzell, *Raeder, Hitler und Scandinavien*, 185-187, 190-195; Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 168; Lademacher, 'Niederlande und Belgien', 663-664; Lademacher, *Geschiedenis van Nederland*, 469-470; Wendt, *Großdeutschland*, 162, 175-177; De Jong, *Voorspel*, 471- 472; L. de Jong, 'De geheime contacten met België, Frankrijk en Engeland in de neutraliteitsperiode, september 1939-mei 1940', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde* deel 32 no. 7 (Amsterdam 1969)

Hoofdstuk 2. De positie van Nederland in het Duitse aanvalsplan op West-Europa 1939-1940

1. Halder, 14-08-1939, in: F. Halder, *Kriegstagebuch*. Band 1. *1939-1940* (bearbeitet von H.A. Jacobsen) (Stuttgart 1962) 13.
2. Kriegstagebuch (KTB) Heeresgruppe B (HG B), 16-03-1940, BAMA, RH19II/19, 157-159; H.A. Jacobsen, *Der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive 1940* (Wiesbaden 1957) 136-137; Tagebuch Von Bock, 16-03-1940, BAMA, N22/ 3, 50; Tagebuch Jodl, 16-03-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozes*, Band 4, 411-412.
3. A.F. Manning, 'Nederland en het buitenland 1918-1940', in: J.C. Boogman (e.a.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politiek, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 472.
4. Rede Hitler, 22-08-1939, Dokument Raeder-27, in: *Der Nürnberger Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von 14. November 1945- 1. Oktober 1946. Urkunde und anderes Beweismaterial*. Band 17 (München 1989/ 1e druk Nürnberg 1947) 16-25; R.J. Overy and A. Wheatcroft, *The road to war* (London 2e herziene druk 1999, 1e druk 1989) 64-72; A. Hillgruber, *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940-1941* (Frankfurt am Main 1965) 27-41; K.H. Frieser, *Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldzug 1940* (München 1996) 15-21; K. von Tippelskirch, 'Der Westfeldzug, 1940. Band 1. Die Vorgeschichte', NARA, German Records MS-P-208, 1-2; Jacobsen, *Fall Gelb*, 1-2.
5. Waarvan 12 van de 1e Welle (lichting), 10 van de 2e Welle en 12 van de 3e Welle. De negen reserve-divisies behoorden tot de 4e Welle, Jacobsen, *Fall Gelb*, 3.
6. S. Westphal, *Erinnerungen* (Mainz 1975) 91-92.
7. Jacobsen, *Fall Gelb*, 2-3.
8. Weisung 1, OKW 170/39, 31-08-1939, in: W. Hubatsch (Hrsg.), *Hitlers Weisungen für die Kriegführung* (München 1965, 1e druk 1962) 23; Generalstab der Luftwaffe, Führungsstab, 31-08-1939, 10-09-1939, 23-09-1939, BAMA, RL2II/275, 25, 103 en 129.
9. Seekriegsleitung, 'Außenpolitische Mitteilung OKW Ausland, Abteilung West', 29-09-1939, BAMA, RM 7/111, 10-15; Halder, 13-08-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 8.
10. Von Leeb aan Von Brauchitsch, 02-09-1939, in: H.A. Jacobsen, *Dokumente zur Vorgeschichte des Westfeldzuges 1939-1940* (Göttingen 1956) 74.
11. 253e en 254e Infanteriedivisie.
12. Weisung für die Aufstellung und den Einsatz der Armee-Abt.[eilung] A (N), 06-09-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 75-79. Armee Abteilung A bestond uit: 263e en 254e Infanteriedivisie, Ve Legerkorps met 22 e (tot 14-09-1939), 267e en 251e Infanteriedivisie en XXVIIe Legerkorps met 225e, 269e en 253e Infanteriedivisie en Division Aachen (Division Sprang), Armee Abteilung A, 08-09-1939, BAMA, RH20-26, 2. Later werd de Armee Abteilung nog versterkt met 231e Infanteriedivisie (23-09-1939 tot 05-10-1939) en het XXIIIe Legerkorps (02-10-1939) met de 1e Gebirgsdivision en 7e Infanteriedivisie (tot 05-10-1939), Armee Abteilung A, 23-09-1939, 02-10-1940 en 05-10-1939, BAMA, RH20-26, 134, 172 en 223.
13. Armee Abteilung A, 12-09-1939, BAMA, RH20-26, 37-39.
14. 'Falls England und Frankreich die belgischen Neutralität verletzen, ist auch militärische Ausnutzung der Niederlande durch die Westmächte möglich.', Heeresgruppe C, 21-08-1939, BAMA, RH19III, mf 85, 11-12; Armee Abteilung A, 12-09-1939 en 18-09-1939, BAMA, RH20-26, 37-39, 103; Generalstab der Luftwaffe, Führungsstab, 'Besondere Anordnung no 1 zur Weisung 5', 30-09-1939, BAMA, RL2II/275 6-7.

15. Heeresgruppe C, 21-08-1939, BAMA, RH19III/mf 85, 11-12, 44; Armee Abteilung A, 'Holland Feind', 18-09-1939, BAMA, RH 20-26, 103.
16. N. von Below, *Als Hitlers Adjutant 1937-1945* (Mainz 1980) 210; Halder, 25-08-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 31; W. Gorlitz, (ed.), *The memoirs of field-marshal Wilhelm Keitel. Chief of the German High Command 1938-1945* (2e druk New York 2000, 1e druk 1966) 97-98; Aufzeichnung Schmidts über die Unterredung Hitlers mit Ciano en von Ribbentrop, 12-08-1939, Dokument 1871-PS, in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 5, 41.
17. Halder, 14-08-1939 en 22-08-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 5, 8, 10, 12-13 en 25.
18. Generalstab der Luftwaffe, Führungsstab, 'Besondere Anordnungen nr.1 zur Weisung 5', 30-09-1939, BAMA, RL2II/275, 6.
19. G. Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS P-208, 8-9; Gilbert, *The appeasers*, 342.
20. Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 28-29.
21. Ibidem, 37-38.
22. 'Zustandsbericht Heer 08-11-39', in: H. Groscurt, *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938-1940* (Stuttgart 1970) 404-405; Murray, *The change in the European balance*, 338-340; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 27; Jacobsen, *Fall Gelb*, 19-24, 180-202.
23. M. Cooper, *The German army 1933-1945*. Volume II: *Conquest* (New York 2e druk 1980) 81; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 37; B. Mueller-Hillebrand, *Das Heer 1933-1945*. Band II. *Die Blitzkriegfeldzüge 1939-1941* (Frankfurt am Main 1956) 40-41; A. Tooze, *The wages of destruction. The making and breaking of Nazi economy* (London 2006), 303.
24. Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 42-43; Het Duitse Leger in het Westen telde op 10 mei 94 divisies aan het front en 42 divisies in reserve. In Scandinavië waren 8 divisies, in het Oosten 10 divisies en 3 reservedivisies werden als bezettingseenheden achter de hand gehouden in Duitsland zelf. Mueller-Hillebrand, *Das Heer 1933-1945*, Band II., 44-45.
25. Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 6-7; H. Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', in: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. Band 2. *Die Einrichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent* (Stuttgart 1979) 282-283; B.R. Posen, *The sources of military doctrine. France, Britain, and Germany between the world wars* (Ithaca 1984) 83-84; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 44-65, komt met lager aantallen (3.578, waarvan 2.589 direct inzetbaar).
26. Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 282-283. Hier komt Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 44-65, met hogere aantallen. Volgens deze bron beschikte de Franse luchtmacht over 3.562 vliegtuigen, waarvan er slechts 879 aan het front waren gestationeerd; J. Jackson, *The fall of France. The Nazi invasion of 1940* (New York 2003) 21, geeft als aantal vliegtuigen van de Franse luchtmacht 632 jagers, 262 bommenwerpers en 392 verkenningstoestellen.
27. Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 267-268, 282; J. Mosier, *The Blitzkrieg myth. How Hitler and the allies misread the strategic realities of World War II* (New York 2004, 1e druk 2003) 43-61; Volgens Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 44-52, bezaten de West-Europese landen bij elkaar zelfs 4.204 tanks.
28. Frieser, *Blitzkrieglegende*, 33-37.
29. K.H. Frieser, 'Blitzkrieg ohne Blitzkrieg Konzept. Der Westfeldzug 1940', in: *Militärgeschichte NF* 1 (1991) 4-14; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 7-12, 30-33; K. Hildebrand, *Das Dritte Reich* (München 2e druk 1980) 157-158; R.J. Overy, 'Blitzkriegwirtschaft?', in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 3. (juli 1988) 379-445; R.J. Overy, 'Mobilisation for total war in Germany', in: *English Historical Review* 103 (1988) 613-639; R.J. Overy, 'Hitler's war and the German economy: a reinterpretation', in: *Economic History Review* (May 1982) 272-291; M. Harrison, 'Resource mobilization for world war II: the USA, the UK, USSR, and Germany, 1938-1945', in: *Economic history review* XLI, 2 (1988) 171-192; A. Tooze, *The wages of destruction. The making and breaking of Nazi economy* (London 2006) 368-380; Van Creveld, *Supplying war*, 142-146.
30. M. Geyer, 'German strategy in the age of machine warfare, 1914-1845', in: P. Paret (ed.), *Makers of*

- modern strategy. *From Machiavelli to the nuclear age* (Oxford 1986) 584-586; Posen, *The sources of military doctrine*, 206-219; L. Deighton, *Blitzkrieg. From the rise of Hitler to the fall of Dunkirk* (London 1993/ 1e druk 1979) 102-103 en 155-159; Wendt, *Großdeutschland*, 121-126; S. Naveh, *In pursuit of military excellence. The evolution of operational theory* (London 1997) 105-163; Murray, *The change in the European balance*, 35-36; W. Murray, 'Armored warfare: The British, French, and German experiences', in: W. Murray and A.R. Millet (eds.), *Military innovation in the interwar period* (Cambridge 1996) 40, 43-45 en 48-49; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 22-23; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 132.
31. Cooper, *German army II*, 64-70; Frieser, 'Blitzkrieg', 7-8; Frieser, 'Blitzkrieg', 13; J.J. Mearsheimer, *Conventional deterrence* (Ithaca 1983) 108-109, 111; C. Hartmann, *Halder. Generalstabschef Hitlers 1938-1942* (Paderborn 1991) 160.
  32. Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 117-119; Murray, *The change in the European balance*, 35-37; Jacobsen, *Fall Gelb*, 143; Tooze, *The wages of destruction*, 376-380.
  33. A. Heusinger, *Befehl im Widerstreit. Schicksalstunden der deutsche Armee 1923-1945* (Tübingen 1950) 85-86; Halder, 'Die operativen Grundlagen für den ersten Akt des Feldzuges gegen Frankreich im Jahre 1940', 09-1945, NARA, German Records MS-P-151, 19; Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 18-19; Ponting, 1940, 81; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 110-114; M. Boot, *War made new. Technology, warfare and the course of history, 1500 to today* (New York 2006) 225-236.
  34. J. L. Wallach, *Das Dogma der Vernichtungsschlacht. Die Lehren von Clausewitz und Schlieffen und ihre Wirkungen in zwei Weltkriegen* (Frankfurt a/M 1967) 369-370; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, XIII.
  35. D. Irving, *Hitler's war* (New York 1990) 231.
  36. P.O. Schmidt, 'Unterredung zwischen dem Führer und dem Duce auf dem Brenner am 18. März 1940', in Hillgruber, *Staatsmänner*, 42-44, 57-59; Hillgruber, *Hitlers Strategie*, 58-59.
  37. E. von Weizsäcker, *Erinnerungen* (Freiburg iB 1950) 271.
  38. W. Warlimont, *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939-1945* (Frankfurt a/M 1962) 67-70; B.H. Liddell Hart, *The German generals talk* (New York 1979, 1e druk 1948) 115; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 1-3; R.H.S. Stolfi, 'Blitzkrieg army, siege Führer. A reinterpretation of world war II in Europe', in: *Command Magazine* (eds.), *Hitler's army. The evolution and structure of German forces, 1933-1945* (Conshohocken 1996) 153-155; Overy, 'Hitler's war and the German economy', 274 en 289-291; Overy, 'Mobilization for total war in Germany', 616-618; R.J. Overy, 'Blitzkriegwirtschaft?', in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 3 (1988) 386-388; R.J. Young, *In command of France. French foreign policy and military planning, 1933-1940* (Cambridge, Mass. 1978) 246; I. Kershaw, *Fateful choices. Ten decisions that changed the World 1940-1941* (New York 2007) 64/65; Stein, *Field Marshal von Manstein*, 81-82.
  39. P.O. Schmidt, 'Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und Herrn Dahlerus, 26-09-1939', in: A. Hillgruber, (Hrsg.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen 1939-1941* (München 1969/1e druk 1967) 20-21.
  40. H. Greiner, 'Die Feldzüge gegen die Westmaechte und im Norden', 07-07-1951, NARA, German Records MS-C-056d, 2-8; Irving, *Hitlers's war*, 231; Jacobsen, *Fall Gelb*, 7; Below, *Als Hitlers Adjutant*, 210; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 67, noemt zelf de datum van 8 september.
  41. E. von Manstein, *Verlorene Siege. Erinnerungen 1939-1944* (11e druk Koblenz 1987) 78; Hillgruber, *Hitlers Strategie*, 45-48; Murray, *The change in the European balance*, 326-333.
  42. Halder, 27-09-1939 in: H.A. Jacobsen, *Zweite Weltkrieg. Grundzüge der Politik und Strategie in Dokumente* (Frankfurt am Main 1965) 65.
  43. Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 6; Jacobsen, *Fall Gelb*, 8-9; E.A. van der Geest, 'Holland und die Schweiz im Zweiten Weltkrieg: Verlust und Wahrung der Unabhängigkeit', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 13 (1990) 69; W. Maser (Hrsg.), *Wilhelm Keitel. Mein Leben. Pflichterfüllung bis zum Untergang. Hitlers Generalfeldmarschall und Chef des Oberkommandos der Wehrmacht in Selbstzeugnissen* (Berlin 1996) 258; Mason, 'War

- comes to the Netherlands; September 1939-May 1940', 553.
44. Halder, 27-09-1939 in: Jacobsen, *Zweite Weltkrieg*, 66; Notizen von General Halder über die Besprechung bei Hitler am 27. September 1939, BAMA, N220/48.
45. Halder, 27-09-1939 in: Jacobsen, *Zweite Weltkrieg*, 66.
46. Ibidem, 65-66; Notizen von General Halder über die Besprechung bei Hitler am 27. September 1939, BAMA, N220/48; Tagebuch Halder, 10-10-1939, OKH, Generalstab, BAMA, RH2/112, 23-24; Jacobsen, *Fall Gelb*, 14; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 102, 111.
47. G. Deyhle, 'Notizen zum Kriegstagebuch', 19-10-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 29.
48. W. Warlimont, 'Der Frankreichfeldzug 1940. Beiträge vom Standpunkt des OKW-WFSt', NARA, German Records MS-P-208, 25-28; Greiner, 'Die Feldzüge gegen die Westmächte und im Norden', NARA, German Records MS-C-056d, 2-3; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 5.
49. E. von Manstein, *Soldat im 20. Jahrhundert* (3e druk Bonn 1994) 137; Manstein, *Siege*, 79; F.J. Molenaar, *De luchtverdediging in de meidagen 1940* (Den Haag 1970) 2-3; Jacobsen, *Fall Gelb*, 10, 101; H. Greiner, 'Im Kriegstagebuch am 22-01-1941 auf Befehls des Chefs L [Generalmajors Warlimont] durch neue Fassung ersetzt', in: P.E. Schramm, (Hrsg.), *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940-1941*. Band I/2 (bearbeitet von H.A. Jacobsen) (München 1982/ 1e druk 1962) 950; Greiner, 'Die Feldzüge gegen die Westmächte und im Norden', NARA, German Records MS-C-056d, 4-6.
50. Denkschrift Hitler, 09-10-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 4-21.
51. Ibidem, 8.
52. Ibidem, 10.
53. Ibidem, 10-11; Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*, 259.
54. Denkschrift Hitler, 09-10-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 12, 17; Wallach, *Das Dogma der Vernichtungsschlacht*, 369-370; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 239
55. Weisung Nr. 6, OKW 172/39, 09-10-1939, in: Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung*, 38; Dagboek Jodl, 13-10-1939, in: W. Hubatsch, (Hrsg.), 'Quellen zur neuesten Geschichte III. Das dienstliche Tagebuch des Chefs des Wehrmachtsführungsamtes im Oberkommando der Wehrmacht, Generalmajor Jodl, für die Zeit vom 13. Okt. Bis zum 30. jan. 1940', in: *Die Welt als Geschichte*, Heft 1 (1952) 276; Jacobsen, *Fall Gelb*, 25; Gemzell, *Raeder, Hitler und Scandinavien*, 257-262.
56. Deyhle, 'Notizen zum Kriegstagebuch', 19-10-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 29; Greiner, 'Die Feldzüge gegen die Westmächte und im Norden', 07-07-1951, NARA, German Records MS-C-056d, 10; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 9.
57. Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 10-12; Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung*, 38.
58. Jacobsen, *Fall Gelb*, 27-28.
59. Halder, 25-09-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 97.
60. May, *Strange victory*, 220-221; Jacobsen, *Fall Gelb*, 12, 44-46; Tooze, *The wages of destruction*, 328-331; E.P. Hoyt, *Hitler's war* (New York 2001, 1e druk 1988) 117-120; Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*, 258-259, 284; Liddell Hart, *German generals*, 108; M. Stein, *Field Marshal von Manstein, a portrait. The Janus head* (Solihull 2007, 1e Duitse druk 2004) 70-77.
61. Geyer, 'German strategy', 582-586; Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 5; Jacobsen, *Fall Gelb*, 145-146.
62. R.G. Reuth (Hrsg.), *Joseph Goebbels Tagebücher 1924-1945*. Band 3 1935-1939 (München 1992) 1343; Murray, *The change in the European balance*, 49; Tooze, *The wages of destruction*, 326-367.
63. Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 23.
64. P. Bor, *Gespräche mit Halder* (Wiesbaden 1950) 149.
65. Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 4; H.C. Deutsch, *The conspiracy against Hitler in the twilight war* (Minneapolis 1968) 92; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 242; B. Lemay, *Erich von Manstein. Le stratège de Hitler* (Paris 2006) 103.

-
66. G. Meyer (Hrsg.), *Generalfeldmarschall Wilhelm von Leeb, Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilungen aus zwei Weltkriegen* (Stuttgart 1976) 188-189; H. Höhne, *Admiraal Canaris* (Amsterdam 1978/ 1e druk 1976) 276; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 21-22; Jacobsen, *Fall Gelb*, 45.
67. Von Leeb, 31-10-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 85-86; Denkschrift der Oberbefehlshaber der Heeresgruppe C, 11-10-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 79-85.
68. Weizsäcker, *Erinnerungen*, 270; M. Thielenhaus, *Zwischen Anpassung und Widerstand. Deutsche Diplomaten 1938-1941* (Paderborn 1984) 156-157; Uittreksel uit het vonnis van 11 april 1949 van de US Military Tribunal IV te Neurenberg in de zaak tegen Ernst von Weizsäcker c.s., in: *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Deel 2B. Neutraliteitspolitiek. Bijlagen* (Den Haag 1949) 30-32; M. Bloch, *Ribbentrop* (London 2003, 1e druk 1992) 294-295.
69. J. Zech von Burkersroda, 'Aufzeichnung über den Einmarsch in Holland', 02-1941, AAA, 202, 16-17.
70. Rabe von Pappenheim, 02-11-1939 en 04-11-1939, OKH, Militär attaché Brussel 1938-1940, BAMA, RH2/2924, 33-34; Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen des Soldaten und Diplomaten*, 106-109.
71. Meyer, von Leeb, 11-10-1939, 188-189; Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen*, 109-110; Groscurt, *Abwehroffiziers*, 221; P. Hoffmann, *Widerstand. Staatsstreich. Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler* (4e druk München 1985/1e druk 1969) 165; Rabe von Pappenheim, 04-11-1939, BAMA, RH2/2924, 34; Jacobsen, *Fall Gelb*, 26.
72. Höhne, *Canaris*, 276; Hoffmann, *Widerstand*, 215; Deutsch, *The conspiracy against Hitler in the twilight war*, 74-77.
73. Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 68-69; Meyer, von Leeb, 09-11-1939, 199; May, *Strange victory*, 223; Jacobsen, *Fall Gelb*, 50.
74. Tagebuch Von Bock, 16-01-1940, BAMA N22/ 3, 34.
75. May, *Strange victory*, 223. Jacobsen, *Fall Gelb*, 48.
76. A. Gill, *An honourable defeat. A history of German resistance to Hitler, 1933-1945* (New York 1994) 120-121; Hoffmann, *Widerstand*, 147; J.W. Wheeler-Bennett, *The Nemesis of power. The German army in politics 1918-1945* (London 1954) 458-460.
77. H.B. Gisevius, *Tot het bittere einde* (Amsterdam 1975, 1e druk Zürich 1946) 644-774; Höhne, *Canaris*, 275-290.
78. H. Groscurt, *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938-1940* (Stuttgart 1970) 63.
79. *Ibidem*, 63.
80. Tagebuch Halder, 17-10-1939, OKH, Generalstab, BAMA, RH2/112, 28.
81. Warlimont, *Hauptquartier*, 73; 'Auf Befehls des Chefs L [Generalmajors Warlimont] aus dem KTB herausgenommen 10-11-1939', 08-11-1939, in: Schramm, *Kriegstagebuch des OKW 1940-1941*, Band I/2, 950-951; Greiner, 'Die Feldzüge gegen die Westmächte und im Norden', NARA, German Records MS-C-056d, 10-12; Jacobsen, *Fall Gelb*, 46-47; Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*, 260-261.
82. Groscurt, *Abwehroffiziers*, 233.
83. Gorlitz, *The memoirs of field-marshal Wilhelm Keitel*, 101; Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*, 260; Warlimont, *Hauptquartier*, 75.
84. H. von Kotze (Hrsg.), *Heeresadjutant bei Hitler 1938-1943. Aufzeichnungen des Majors Engels* (Stuttgart 1974) 68; Schramm, *Kriegstagebuch des OKW 1940-1941*. Teilband I/1, 176E.
85. Kotze, *Aufzeichnungen des Majors Engels*, 18-11-1939, 60.
86. *Ibidem*, 10-12-1939, 70.
87. Jacobsen, *Fall Gelb*, 63; Ansprache Hitler, 23-11-1939, Dokument 789-PS, in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 2, 336.
88. 'Protokoll über die Ansprache Adolf Hitlers an die Oberbefehlshaber am 23. November 1939 betr. Die Kriegslage und die Kriegsziele', in: H. Michaelis, H. en E. Schraepler, *Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918-1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der*

- Gegenwart.Urkunden- und Dokumentesammlung zur Zeitgeschichte.Vierzehnter Band. Das Dritte Reich. Der Angriff auf Polen. Die Ereignisse im Winter 1939-1940* (Berlin z.j.) 312-319; Ansprache Hitler, 23-11-1939, Dokument 789-PS, in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 2, 327-336; Jacobsen, *Fall Gelb*, 60-64.
89. Ansprache Hitler, 23-11-1939, Dokument 789-PS, in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 2, 334-335; Sprechzettel für Amtschefsitzung, 25-11-1939, BAMA, RM7/178, 47; Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*, 259; Wallach, *Das Dogma der Vernichtungsschlacht*, 372-373; H. Eberle, and M. Uhl (ed.), *The Hitler book. The secret dossier prepared for Stalin. From the interrogations of Hitler's closest personal aides* (London 2005) 51-52.
90. Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*, 284; Kotze, *Aufzeichnungen des Majors Engels*, 07-11-1939 , 06-12-1939 en 19-02-1940, 67, 69, 75; Below, *Als Hitlers Adjutant*, 225, 228; H. Guderian, *Panzerleader* (7e druk London 1982, 1e druk 1952) 84; Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 5; Warlimont, 'Frankreichfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 30-32; Jacobsen, *Fall Gelb*, 146; Warlimont, *Hauptquartier*, 60-71.
91. Heeresnachrichtenwesens, 08-10-1939, 10-10-1939, 19-10-1939, BAMA, RH6/1, 10, 19, 22.
92. Jacobsen, *Fall Gelb*, 146; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 13.
93. May, *Strange victory*, 237.
94. Aufmarchweisung 'Gelb', 19-10-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 41; Tagebuch Jodl, 15-10-1939, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*. Heft 1, 277.
95. KTB HGB, 20-10-1939, BAMA, RH19II/18, 14-16; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 245; Jacobsen, *Fall Gelb*, 28; 'Aufmarchweisung 'Gelb', 19-10-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 42; Molenaar, *Luchtverdediging*, 6.
96. Jacobsen, *Fall Gelb*, 28.
97. Fremde Heere West, Mögliche Kräfteverteilung der Westmächte für eine Operation im Belgien, 18-10-1939, BAMA, RH2/1520, 7; Fremde Heere West, 02-11-1939, BAMA, RH24/10; Jacobsen, *Fall Gelb*, 28; Lagebericht 94, 07-10-1939, BAMA, RW 5/372.
98. Jacobsen, *Fall Gelb*, 25; Aufmarchweisung 'Gelb', 19-10-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 41.
99. Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 24.
100. Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*, 261.
101. Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 104-105; Jacobsen, *Contingency*, 104-105; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 245-246; Jacobsen, *Fall Gelb*, 31-36; Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 4; Stein, *Field Marshal von Manstein*, 79-81.
102. Cooper, *The German army*. Volume II, 55; Tagebuch Jodl, 22-10-1939, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*, Heft 1, 279; Greiner, 'Die Feldzüge gegen die Westmächte und im Norden', NARA, German Records MS-C-056d, 35.
103. Jacobsen, *Fall Gelb*, 55; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 31-33, 36-37; Volgens Cooper was de doortocht van Zuid-Limburg op voorspraak van Halder in het plan gebleven, Cooper, *The German army*. Volume II, 56.
104. Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 246-247; Tagebuch Jodl, 21-10-1939 en 22-10-1939, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*, Heft 1, 279; Jacobsen, *Fall Gelb*, 38-39; Greiner, 'Die Feldzüge gegen die Westmächte und im Norden', NARA, German Records MS-C-056d, 35; Halder, 15-10-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 106.
105. Wallach, *Das Dogma der Vernichtungsschlacht*, 368; Jacobsen, *Fall Gelb*, 8-9; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 238-239.
106. Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 202, 18.
107. Verhoor E.N. van Kleffens, 18-05-1948 en verhoren A.M. Snouck Hurgronje, 18-03-1948 en 20-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, Deel 2C. *Neutraliteitspolitiek* (Den Haag 1949) 18, 167-168, 286; Verklaring Snouck Hurgronje, 13-03-1946, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 39-40, Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 287.
108. Halder, 15-10-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 106; Tagebuch Halder, 15-10-1939, OKH,

- Generalstab, BAMA, RH2/112, 27-28. Schriftelijke vragen aan de Prins over deze kwestie werden doorverwezen naar het Koninklijk Huisarchief. Deze liet de auteur per brief weten dat uit onderzoek niet is gebleken dat: 'er enig schriftelijk contact is geweest tussen prins Bernhard met een Duitse militaire of regeringsinstantie waarnaar de opmerking van generaal Halder zou kunnen verwijzen.' Brief Koninklijk Huisarchief, 28894/LP/JT, 10-08-2004; Brief particulier secretaris van Prins Bernhard, 08-06-2004; Brief Koninklijk Huisarchief, 28803/LP/PL, 20-07-2004, alle in bezit van de auteur.
109. Tagebuch Von Bock, 25-10-1939, 261-10-1939 en 30-10-1939, BA-MA N22/ 3, 4-7; Tagebuch Jodl, 25-10-1939, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*, Heft 1, 280-281; Jacobsen, *Fall Gelb*, 39-40; Von Leeb schreef in zijn dagboek op 30 oktober 1939 dat de aanvalsplannen waren gewijzigd vanwege de 'Überschwemmungen in Holland', Meyer, von Leeb, 194; Het oorlogsdagboek van Legergroep B schreef over het verplaatsen van het zwaartepunt naar het zuiden: 'Vielleicht ist die [Begründung dieser Verlägerung] in der Geländeschwierigkeiten des holl.[ändischen] Tiefland zu suchen.', KTB HGB, 30-11-1939, BAMA, RH19II/18, 25.
  110. H. von Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 35; KTB HGB, 30-10-1939, BAMA, RH19II/18, 25.
  111. W. Rahn, en G. Schreiber (Hrsg.), *Kriegstagebuch der Seekriegsleitung 1939-1945*. Teil A. Band 3 (Herford 1988-1989) 11-11-1939, 74.
  112. Aufmarschanweisung 'Gelb', OKH aan Heeresgruppe A, 44 440/39, 29-10-1939, in: Manstein, *Siege*, 625. Merkwaardigerwijs wordt dit niet vermeld in de Aufmarschanweisung 'Gelb' van het OKH aan AOK 2, 44 493/39, 29-10-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 46-53.
  113. KTB HGB, 30-10-1939, BAMA, RH19II/18, 26; Aufmarschanweisung 'Gelb' van het OKH aan AOK 2, 44 493/39, 29-10-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 47; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 37.
  114. Warlimont, 'Frankreichfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 38.
  115. OKH, 199/39, OKH, Fall Gelb, 07-11-1939, BAMA RH2/449, 5-6.
  116. 'Vortragsnotiz OKW, LIV. Verwaltung der besetzten Gebiete Luxemburgs, Belgiens und Hollands', 31-10-1939 in: Schramm, *Kriegstagebuch des OKW 1940-1941*. Teilband I/2, 952.
  117. 'Vortragsnotiz OKW, LIV. Verwaltung des besetzten Gebiete Luxemburg, Belgiens und Hollands', 31-10-1939 in: Schramm, *Kriegstagebuch des OKW 1940-1941*. Teilband I/2, 952-953; Kwiet, *Niederlande*, 32-33. Jacobsen, *Fall Gelb*, 55.
  118. Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 44.
  119. Lageberichten Fremde Heere West, 12-11-1939, BAMA, RH19II/261f.3 139.
  120. Tagebuch Jodl, 31-10-1939, 3-11-1939, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*, Heft 1, 284; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 72; Jacobsen, *Fall Gelb*, 54-55.
  121. Schramm, *Kriegstagebuch des OKW 1940-1941*. Teilband I/1, 145-146; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 248; Tagebuch Jodl, 11-11-1939, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*, Heft 1, 286; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 72; Meyer, von Leeb, 02-11-1939, 196.
  122. H. von Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 36; Halder, 13-11-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 126; Jacobsen, *Fall Gelb*, 55.
  123. Murray, *The change in the European balance*, 334-338; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 49-50.
  124. Dokument 789-PS, in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 2, 334.
  125. Lageberichten Fremde Heere West, 12-11-1939, BAMA, RH19II/261f.3, 125; OKH Fremde Heere West, Lagebericht 126, 517/39, 21-11-1939 en 556/39g, 25-11-1939, BAMA, RH2/1491, 18-19, 35; OKW Bericht, 04-05-1940, in: *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*. Deel 2B. *Neutraliteitspolitiek. Bijlagen* (Den Haag 1949) 26-27.
  126. Weisung OKH für die Heeresgruppe B, 44 493/39, 15-11-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 56.
  127. Ibidem, 55-56; OKW 20/39, 15-11-1940, Dokument 062-C, *Der Nürnberger Prozess*, Band 10,

- 268-269; Rahn, *Kriegstagebuch der Seekriegsleitung 1939-1945*. Teil A. Band 5, 16-11-1939, 118; KTB HGB, 14-11-1939, BAMA, RH19II/18, 41; Jacobsen, *Fall Gelb*, 56.
128. OKW 20/39, 15-11-1940, Dokument 062-C, *Der Nürnberger Prozess*, Band 10, 269.
129. Tagebuch Von Bock 15-11-1939, BAMA, N22/3, 14.
130. Anlage 1. Feindlage zu Heeresgruppe B, 1043/39, 19-11-1939, BAMA, RH19II/25, 43.
131. Tagebuch Von Bock 15-11-1939, BAMA, N22/3, 14; Jacobsen, *Fall Gelb*, 57; Halder, 15-11-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 128.
132. Anlage 1. Feindlage zu Heeresgruppe B, 1043/39, 19-11-1939, BAMA, RH19II/25, 43; Luftflottebefehl, 17-11-1939, Dokument 058(a)-TC, *Der Nürnberger Prozess*, Band 15, 60-61.
133. Weisung des OKH für die Heeresgruppe B, 44 493/39, 15-11-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 56; Geest, 'Holland', 70; Jacobsen, *Fall Gelb*, 57.
134. KTB HGB, 15-11-1939, 21-11-1939, BAMA, RH19II/18, 43, 47; Jacobsen, *Fall Gelb*, 57; Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 38.
135. Heeresgruppe B, 962/39, 16-11-1939, BAMA, RH19II/24, 103-105; Wanneer er snel nog extra troepen zouden moeten worden aangevoerd dan waren beschikbaar de SS-*Totenkopf* Divisie (vanaf 20-11) en de SS-*Polizei Division* vanaf (01-12), Halder, 14-11-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 127; Andere eenheden die aangevoerd moesten worden, zoals het XXXIIIe Korps, 208e Infanteriedivisie (21-11) en 223e Infanteriedivisie, werden vooralsnog in reserve gehouden, KTB HGB, 14-11-1939, 15-11-1939 en 19-11-1939 BAMA, RH19II/18, 42-43, 45-46.
136. Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 39-40; Tagebuch Von Bock, 21-11-1939, BAMA, N22/3, 18; Heeresgruppe B, 1043/39, 19-11-1940, BAMA, RH19II/25, 31-35; KTB HGB, 18-11-1939, 19-11-1939, 21-11-1939, 05-12-1939, 28-12-1939, BAMA, RH19II/18, 45-48, 56-58, 73.
137. Weisung Nr. 6, OKW 172/39, 09-10-1939, in: Hubatsch, *Hitlers Weisungen*, 38.
138. Jacobsen, *Fall Gelb*, 172-173; Tagebuch Jodl, 27-10-1939, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*, Heft 1, 282; Halder, 14-08-1939, 14-11-1939, 15-11-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 12, 127; OKW 20/39, 15-11-1940, Dokument 062-C, *Der Nürnberger Prozess*, Band 10, 268-269; KTB HGB, 18-11-1939, BAMA, RH19II/18, 45.
139. OKW 20/39, 15-11-1940, Dokument 062-C, *Der Nürnberger Prozess*, Band 10, 268-269; OKH, 207/40, 29-03-1940, Heeresgruppe B, BAMA, RH 19II/21, 48; Heeresgruppe B, 1490/40, 06-03-1940, BAMA, RH19II/25, 61; KTB HGB, 21-11-1939, BAMA, RH19II/18, 47; Tagebuch Von Bock, 19-11-1940, BAMA, N22/3, 16.
140. Jacobsen, *Fall Gelb*, 159, 173; Molenaar, *Luchtverdediging*, 9; OKW, 221/39, 28-11-1940, Dokument 010-C, *Der Nürnberger Prozess*, Band 10, 161; Tagebuch Von Bock, 19-11-1939, BAMA, N22/3, 16; KTB HGB, 14-11-1939, 25-11-1939 en 06-12-1939, BAMA, RH19II/18, 49-50 en 59.
141. Halder, 20-11-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 130.
142. Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 41.
143. Weisung Nr. 8 für die Kriegsführung, 20-11-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 23-24; Rahn, *Kriegstagebuch der Seekriegsleitung 1939-1945*. Teil A. Band 3, 21-11-1939, 164.
144. Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 77; Jacobsen, *Fall Gelb*, 44-51, 141; OKW, 07-11-1939 bis 07-05-1940, Dokument 077-C, *Der Nürnberger Prozess*, Band 10, 284-297.
145. Frende Heere West, 10-11-1939, BAMA, RH19II/260, 125; Keitel, 04-05-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 26.
146. Tagebuch Von Bock, 13-01-1940, BAMA N22/ 3, 33; Heeresgruppe B, 195/40, 11-01-1940, BAMA, RH19II/65a, 83.
147. Heeresgruppe B, 195/40, 11-01-1940, BAMA, RH19II/65a, 83; Heeresgruppe B, 226/40, 13-01-1940, BAMA, RH19II/66b, 79..

-
148. Below, *Als Hitlers Adjutant*, 209; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 45-46; Jacobsen, *Fall Gelb*, 49-50.
  149. Tagebuch Jodl, 11-11-1939, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*, Heft 1, 286.
  150. Jacobsen, *Fall Gelb*, 89 en 93; Halder, 07-01-1940 en 18-01-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 151, 161; Fremde Heere West, Lagebericht 179, 13-01-1940, BAMA, RH2/1492, 24-26; J. Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements qui venaient de Berlin 9 octobre 1939-10 mai 1940* (Paris 1982) 124-129; Tagebuch Jodl, 15-01-1939, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*, Heft 2, 86; G. Brausch, 'Sedan 1940. 'Deuxième Bureau und die strategische Überraschung', in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 2 (1967) 48-49.
  151. KTB HGB, 22-01-1940, 25-01-1940, BAMA, RH19II/19, 21, 35; Fremde Heere West, 04-01-1940, BAMA, RH19II/273, 11; Verslag van het eerste onderhoud met General-Oberst Kurt Student voorgevallen in het interneringskamp Avegoor op maandag 31 maart 1947, door L. de Jong, NA Collectie Van Kleffens 2.05.86/289, 3-5; Keitel, 04-05-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 26
  152. Warlimont, 'Der Frank reichfeldzug 1940', NARA, German Records MS-P-208, 37-39; Gorlitz, *The memoirs of field-marshal Wilhelm Keitel*, 106; Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen des Soldaten und Diplomaten*, 115.
  153. Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 82-84; Jacobsen, *Fall Gelb*, 99-101: OKW 574/40, 19-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 26-28.
  154. Jacobsen, *Fall Gelb*, 148-149; B.H. Liddell Hart, *History of the second world war* (London 1970) 43-45; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 24-30; Murray, *The change in the European balance*, 353.
  155. Tagebuch Jodl, 10-01-1940 en 13-01-1940, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*, Heft 2, 67-68; Halder, 11-01-1940, 12-01-1940 en 15-01-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 155-156, 158; OKH, 22014/40, 11-01-1940, Dokument 072-C, *Der Nürnberger Prozess*, Band 10, 294; Verslag van het eerste onderhoud met General-Oberst Kurt Student voorgevallen in het interneringskamp Avegoor op maandag 31 maart 1947, door L. de Jong, NA Collectie Van Kleffens 2.05.86/289, 3-5; Molenaar, *Luchtverdediging*, 11; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 75; Jacobsen, *Fall Gelb*, 161.
  156. Halder, 15-01-1940, 17-01-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 158, 160; Tagebuch Von Bock, 16-11-1939, BAMA, N22/3, 34; KTB HGB, 14-01-1940, 05-02-1940, BAMA, RH19II/19, 14, 63; Jacobsen, *Fall Gelb*, 162; Amersfoort, *Mei 1940* (2005) 143.
  157. Halder, 17-01-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 160.
  158. Tagebuch Halder, 20-01-1940, BAMA, RH2/115, 30-; Halder, 20-01-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 166.
  159. Blumentritt, 'Notiz OKH Besprechung', 23-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 148.
  160. OKH, 072/40, 'Weisung für "Sofort-Fall"', 30-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 64; KTB HGB 25-01-1940, BAMA, RH19II/19, 35; KTB HGB, 04-03-1940, BAMA, RH19II/19, 124; Jacobsen, *Fall Gelb*, 103-104.
  161. 'Die Fassung der Aufmarschweisung "Gelb" vom 30. Januar 1940', in: Michaelis, *Ursachen und Folgen*. Fünfzehnter Band. *Das Dritte Reich. Die Kriegsführung gegen die Westmächte 1940. Das Norwegenunternehmen. Der Frankreichfeldzug. Der Luftkrieg gegen England*, 156.
  162. Neufassung der Aufmarschweisung 'Gelb', OKH 074/40, 30-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 60.
  163. Halder, 19-01-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 164.
  164. Halder, 21-01-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 168; Tagebuch Halder, 21-01-1940, BAMA, RH2/115, 31; Halder, 'Die operativen Grundlagen fuer den ersten Akt des Feldzuges gegen Frankreich im Jahre 1940', NARA, German Records MS-P-151, 3, 41; Jacobsen, *Fall Gelb*, 104-105.
  165. Tagebuch Halder, 21-01-1940, BAMA, RH2/115, 31.
  166. 14 Pzkw IV en 30 Pzkw III. Tagbuch Halder, 18-02-1940, BAMA, RH2/115, 64; Tagebuch Jodl, 13-02-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozes*, Band 4, 402; Jacobsen, *Fall Gelb*,

- 117-118; Op 10 mei 1940 beschikte de 9e Pantserdivisie over 56 zware- en middelbare tanks. S.J. Zagola, *Blitzkrieg* (London 1980) 67; Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 46; Halder, 21-01-1940, 01-02-1940, 07-02-1940 en 08-02-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 168-169, 179, 186-187; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 85, 88; Tagebuch Von Bock, 23-01-1940, BAMA, N22/3, 36; Amersfoort, *Mei 1940* (1990) 139.
167. Tagebuch Von Bock, 23-01-1940, BA-MA. N22/3, 36-37; KTB HGB, , 22-01-1940, 23-01-1940, BAMA, RH19II/19, 21-22, 31; Mason, 'War comes to the Netherlands; September 1939-May 1940', 553; Jacobsen, *Fall Gelb*, 83, 104-106, 164-165; F.M. von Senger und Etterlin, *Die 24. Panzer-Division vormals 1. Kavallerie-Division 1939-1945* (Neckerargemünd 1962) 36-37; Mueller-Hillebrand, *Das Heer 1933-1945*, Band II, 45-46.
168. Fremde Heere West, 04-01-1940, BAMA, RH19II/273, 11.
169. Von Rundstedt, 'Westoffensive', 12-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 138-139; Heeresgruppe B, Feindlage, 740/40, 03-02-1940 en 1490/40, 06-03-1940, BAMA, RH19II/25, 23, 74.
170. KTB HGB, 11-02-1940, BAMA, RH19II/19, 83.
171. OKH, 033/40, 07-02-1940, Heeresgruppe B, BAMA, RH 19II/21, 65; Tagebuch Jodl, 01-02-1940 en 02-02-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozes*, Band 4, 397-398; Kwiet, *Reichskommissariat*, 23-26; Halder, 01-02-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 178; Jacobsen, *Fall Gelb*, 314-315; J. Vanwelkenhuyzen, *Les avertissements qui venaient de Berlin 9 octobre 1939-10 mai 1940* (Paris 1982) 266-271; De Jong, *Neutraal*, 330-331, 446-450.
172. Von Rundstedt, 'Westoffensive', 12-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 140-142; Jacobsen, *Fall Gelb*, 72-73.
173. Tagebuch Von Bock, 16-01-1940, 25-01-1940, 06-02-1940 en 07-02-1940, BAMA, N22/3, 34-35, 37-38, 40-41; KTB HGB, 22-01-1940, 25-01-1940, 31-01-1940, 21-02-1940, BAMA, RH19II/19, 30, 38-39, 48, 51, 95; Jacobsen, *Fall Gelb*, 105-106.
174. KTB HGB, 25-01-1940, 05-02-1940, 07-02-40, BAMA, RH19II/19, 48, 63, 71.
175. KTB HGB, 06-02-1940, BAMA, RH19II/19, 67; Tagebuch Von Bock, 06-02-1940, BAMA, N22/3, 37-38.
176. KTB HGB, 06-02-1940, BAMA, RH19II/19, 67.
177. Tagebuch Halder, 08-02-1940, BAMA, RH2/115, 52-53
178. Halder, 07-02-1940 en 08-02-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 186-188; KTB HGB, 11-02-1940, BAMA, RH19II/19, 83; Neufassung der Aufmarschweisung 'Gelb', OKH 074/40, 30-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 61; Tagebuch Von Bock, 31-12-1939, BAMA, 22/3, 28; Jacobsen, *Fall Gelb*, 164.
179. KTB HGB, 07-02-1940, BAMA, RH19II/19, 71.
180. Ibidem, 07-02-1940, 11-02-1940, 71, 83.
181. Ibidem, 07-02-1940, 11-02-1940, 71-73, 82; Tagebuch Von Bock, 07-02-1940, BAMA, N22/3, 41; De extra divisie zou de 225e Infanteriedivisie moeten worden, KTB HGB, 28-02-1940, BAMA, RH19II/19, 115.
182. Tagebuch Jodl, 13-01-1940, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte*, Heft 2, 68; Tagebuch Jodl, 01-02-1940, 06-02-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 4, 397, 400; KTB HGB, 31-01-1940, BAMA, RH19II/19, 51; Jacobsen, *Fall Gelb*, 175-176; Seekriegsleitung, Fall Gelb, 21-12-1939, BAMA, RM7/875, 20, 74, 89, 153.
183. Ite bataljon van 328e Infanterieregiment, A.O.K. 18, 13-02-1940, BAMA, RH 20/18, 18.
184. Jacobsen, *Fall Gelb*, 174.
185. Neufassung der Aufmarschweisung 'Gelb', OKH 074/40, 30-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 61; Rahn, *Kriegstagebuch der Seekriegsleitung 1939-1945*. Teil A. Band 5, 10-01-1940, 64-65; Jacobsen, *Fall Gelb*, 174-175; Tagebuch Von Bock, 10-01-1940 en 16-01-1940, BAMA, N22/3, 31, 35; KTB HGB, 11-01-1940, 31-01-1940, BAMA, RH19II/19, 10, 51; Heersegruppe B, 2037/40, 12-04-1940, BAMA, RH19II/25, 108.
186. Liddell Hart, *German generals*, 63-67.

-
187. A. Seaton, 'Field-Marshal Erich von Manstein', in: M. Carver (ed.), *The war lords. Military commanders of the twentieth century* (London 1976) 234; Manstein, *Siege*, 63-64.
188. Zie onder andere: Von Rundstedt, 31-10-1939, 31-10-1939 en 20/40, 12-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 119-124, 136-145; Von Manstein, 19-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 145-146; Von Manstein 21-11-1939, 06-12-1939 en 597/39, 18-12-1939, in: Von Manstein, *Siege*, 627-631, 633-641.
189. Von Manstein, *Siege*, 100, 119; Von Manstein, 'Vorschlag für die Führung der Westoffensive', 597/39, 18-12-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 131-134; Von Rundstedt, 'Westoffensive', 12-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 137; Warlimont, 'Der Frankreichfeldzug 1940. Beiträge vom Standpunkt des OKW-WFSt', NARA, German Records MS-P-208, 34-35; Lemay, *Manstein*, 109-115.
190. Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 125; Jacobsen, *Fall Gelb*, 130-131.
191. Neufassung der Aufmarschanweisung 'Gelb', 130/40, 24-02-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 64.
192. Von Rundstedt, 'Bemerkungen zum Feldzug im Westen', 03-1950, NARA, German Record MC-053, 2.
193. Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 16-17; Interrogatoire du General Halder, 05-09-1951, NARA, German Records MS-B-802, 6-9; Von Bock, 'Beurteilung der Lage der Heeresgruppe B. Nach der Stande vom 8. März 1940', in: Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 68 en Anlage 14; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 105-106; T.N. Dupuy, *Understanding war. History and theory of combat* (New York 1987) 91-103; Jacobsen, *Fall Gelb*, 247-259; R.J. Young, *France and the origins of the second world war* (New York 1996) 139-140.
194. Halder, 'Die operativen Grundlagen fuer den ersten Akt des Feldzuges gegen Frankreich im Jahre 1940', NARA, German Records MS-P-151, 6; Tagebuch Jodl, 13-02-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 4, 402; Halder, 17-11-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 129; Interrogatoire du General Halder, 05-09-1951, NARA, German Record MS-B-802, 6-9; Greiner, 'Die Feldzüge gegen die Westmächte und im Norden', NARA, German Records MS-C-056d, 32-33; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 99-100.
195. Tagebuch Halder, 18-02-1940 en 17-03-1940, BAMA, RH2/115, 63, 93; Jacobsen, *Fall Gelb*, 149.
196. Jacobsen, *Fall Gelb*, 114, 117; Tagebuch Halder, 18-02-1940, BAMA, RH2/115, 63; Tagebuch Jodl, 13-02-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 4, 403; Halder, 'Die operativen Grundlagen fuer den ersten Akt des Feldzuges gegen Frankreich im Jahre 1940', NARA, German Records MS-P-151, 6, 13; Hitler, 17/18-10-1941, P. Andriess (red.), *Hitlers tafelgesprächen* (Amsterdam 1980, 1e druk London 1953) 53; Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*, 261-262.
197. Tagebuch Halder, 26-01-1940, BAMA, RH2/115, 35; Rabe von Pappenheim, 24-02-1940, BAMA, RH2/2924, 35-36.
198. Von Manstein, 'An der Herrn Chef des Generalstabes', 06-12-1939, in: Manstein, *Siege*, 633-634; Von Rundstedt, 'Westoffensive', 12-01-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 140; Jacobsen, *Fall Gelb*, 152; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 102-103.
199. Von Manstein, 'Vorschlag für die Führung der Westoffensive', 18-12-1939, in: Manstein, *Siege*, 638.
200. Heeresgruppe B, 1940/40, Feindlage, 06-03-1940, BAMA, RH19II/25, 74; Beekman, *Festung Holland*, 22.
201. May, *Strange victory*, 257-262, 268; U. Liss, *Westfront 1939-1940. Erinnerungen des Feindbearbeiters im O.K.H.* (Neckargemünd 1959) 106-107.
202. Jacobsen, *Fall Gelb*, 108.
203. Anlage zu Lagebericht West 296. Anhalt für Kräftegliederung des franz.-engl. Heeres am 8.5.40, BAMA, RH2/1494, 23-35; Liss, *Westfront*, 113, 123, 140; J.A. Gunsburg, *Divided and conquered conquered: The French high command and the defeat of the West, 1940* (Westport 1979) 148.
204. Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 110-111.
205. Von Bock, 'Beurteilung der Lage der Heeresgruppe B. Nach der Stande vom 8. März 1940', in:

- Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 68 en Anlage 14; Tagebuch Von Bock, 13-03-1940, BAMA, N22/3, 48-49; KTB HGB, 13-03-1940, BAMA, RH19II/19, 145; Jacobsen, *Fall Gelb*, 134-136; May, *Strange victory*, 264-268; Stein, *Field Marshal von Manstein*, 81-82.
206. KTB HGB, 16-03-1940, BAMA, RH19II/19, 157.
207. Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 131; Jacobsen, *Fall Gelb*, 137.
208. Jacobsen, *Fall Gelb*, 153; Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 11; May, *Strange victory*, 233-234; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 115-116; Stein, *Field Marshal von Manstein*, 82.
209. Neufassung der Aufmarschanweisung 'Gelb', 130/40, 24-02-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 64.
210. Ibidem, 64-66; 'Anlage I. Neufassung der Aufmarschanweisung 'Gelb'', 24-02-1940, in: Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 262; 'Der "Sichelschnitt-Plan"' in: Michaelis, *Ursachen und Folgen*. Fünftehnter Band. *Das Dritte Reich. Die Kriegsführung gegen die Westmächte 1940. Das Norwegenunternehmen. Der Frankreichfeldzug. Der Luftkrieg gegen England*, 161.
211. Bor, Halder, 156; Halder, 'Die operativen Grundlagen fuer den ersten Akt des Feldzuges gegen Frankreich im Jahre 1940', NARA, German Records MS-P-151, 4.
212. Heeresgruppe B, 1490/40, 06-03-1940, BAMA, RH19II/25, 63; Jacobsen, *Contingency*, 110.
213. KTB HGB, 26-02-1940, BAMA, RH19II/19, 108-109.
214. Halder, 'Die operativen Grundlagen fuer den ersten Akt des Feldzuges gegen Frankreich im Jahre 1940', NARA, German Records MS-P-151, 2-3.
215. Warlimont, 'Frankreichfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 53; Verslag gesprek met Generaloberst Student, 29-01-1947, NIMH, Landmacht, 554/6; A. Kesselring, *Soldat bis zum letzten Tag* (Bonn 1953) 70-71; Warlimont, *Hauptquartier*, 67; W. Görlitz, *Der deutsche Generalstab* (2e verkorte druk Frankfurt am Main 1953) 295; Bor, Halder, 166; Wallach, *Das Dogma der Vernichtungsschlacht*, 377; Molenaar, *Luchtverdediging*, 15-16; Below, *Als Hitlers Adjutant*, 228; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 66-70.
216. Jacobsen, *Fall Gelb*, 164-165; Student, 38/40, Befehl für den Einsatz des LL.-Korps im Fall Festung, 23-02-1940, in: Molenaar, *Luchtverdediging*, 1105 en 1111; F.S.A. Beekman en F. Kuroswki, *Der Kampf um die Festung Holland* (Herford 1981) 22-26; Höhne, *Canaris*, 273; Irving, *Hitler's war*, 243 en 248-249; De Jong, *Neutraal*, 73-77, 329-337.
217. Jacobsen, *Fall Gelb*, 165.
218. Tagebuch Jodl, 18-04-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 4, 422; Halder, 18-01-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 162; Jacobsen, *Fall Gelb*, 164-165.
219. Schramm, *Kriegstagebuch des OKW 1940-1941*. Teilband I/1, 205; Below, *Als Hitlers Adjutant*, 228; Tagebuch Jodl, 02-05-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 4, 426-427; Jacobsen, *Fall Gelb*, 165.
220. OKH, Abteilung Fremde Heere West, 25-11-1939, BAMA, RH2/1491, 5; OKH, Fremde Heere West, 224/40, Kriebel, 'Bericht über eine Reise durch die Niederlande vom 22.-26. Februar 1940', NIMH, Landmacht, 175/9; 06-03-1940, Amersfoort, *Mei 1940* (1990), 207-208; De Jong, *Neutraal*, 340-341; Tagebuch Halder, 15-03-1940, BAMA, RH2/115, 91.
221. Salewski, *Deutsche Seekriegsleitung*, Band I, 219-220; Heeresgruppe B, 2037/40, 12-04-1940, BAMA, RH19II/25, 108; KTB HGB, 04-03-1940, 17-03-1940, BAMA, RH19II/19, 124, 161-162; Tagebuch Halder, 21-03-1940, BAMA, RH2/115, 94-95.
222. OKH, 207/40, 29-03-1940, Heeresgruppe B, BAMA, RH 19II/21, 48; Heeresgruppe B, 1490/40, 06-03-1940, BAMA, RH19II/25, 61; AOK 18, 09-03-1940, BAMA, RH20/18, 18.
223. Rahn, *Kriegstagebuch der Seekriegsleitung 1939-1945*. Teil A. Band 9, 03-05-1940, 20; Jacobsen, *Fall Gelb*, 176.
224. A.O.K.18, Führungskriegsspiel, 28-02-1940, BAMA, RH 20-18/12, 21.
225. Tagebuch Von Bock, 28-02-1940, BAMA, N22/3, 46.
226. A.O.K.18, Führungskriegsspiel, 28-02-1940, BAMA, RH 20-18/12, 2, 11-13, 21-22.

227. KTB HGB, 28-02-1940, 01-03-1940, BAMA, RH19II/19, 114-115, 117-118; Amersfoort, *Mei 1940* (1990), 140-142; Tagebuch Von Bock, 28-01-1940, BAMA, N22/3, 37; Tagebuch Halder, 25-01-1940 en 29-02-1940, BAMA, RH2/115, 35, 78.
228. KTB HGB, 28-02-1940, BAMA, RH19II/19, 115.
229. KTB HGB, 29-02-1940, BAMA, RH19II/19, 116-117; Tagebuch Halder, 06-03-1940, BAMA, RH2/115, 85.
230. KTB HGB, 01-03-1940, BAMA, RH19II/19, 117-118.
231. Tagebuch Von Bock, 04-03-1940, BAMA, N22/3, 47.
232. KTB HGB, 04-03-1940, BAMA, RH19II/19, 123.
233. Kesselring, *Soldat*, 70; Tagebuch Von Bock, 04-03-1940, BAMA, N22/3, 47.
234. Tagebuch Halder, 04-03-1940, BAMA, RH2/115, 83; KTB HGB, 04-03-1940, BAMA, RH19II/19, 123-124; Jacobsen, *Fall Gelb*, 164; Westphal, *Erinnerungen*, 99.
235. Von Bock 1527/40, 08-03-1940, in Jacobsen, *Dokumente*, 113.
236. *Ibidem*, 114.
237. *Ibidem*, 114.
238. Von Bock, 'Beurteilung der Lage der Heeresgruppe B. Nach der Stande vom 8. März 1940', in: Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 68 en Anlage 14; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Record MS P-208, 113; KTB HGB, 14-03-1940, BAMA, RH19II/19, 153; Von Bock 1527/40, 08-03-1940, in: Jacobsen, *Dokumenten*, 113-118.
239. Tagebuch Von Bock, 24-02-1940, 27-02-1940, en 13-03-1940 BAMA, N22/3, 44-45, 48.
240. KTB HGB, 24-02-1940, 04-03-1940, 16-03-1940, 10-04-1940, BAMA, RH19II/19 en RH19II/71, 103, 125, 158, 20; Tagebuch Halder, 29-02-1940, BAMA, RH2/115, 78; Heeresgruppe B, 40/40, 06-03-1940, en 69/40, 10-03-1940, BAMA, RH19II/67, 136; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 161, 167, 172-173, 223.
241. Mueller-Hillebrand, *Das Heer*, Band II, 44-45, 47; Molenaar, *Luchtverdediging*, 11, 14.
242. Tagebuch Von Bock, 24-02-1940, BAMA, N22/3, 44.
243. HGB an OKH, 15-03-1940, Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, Anlage 16; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 255; Halder, 'Die operativen Grundlagen für den ersten Akt des Feldzuges gegen Frankreich im Jahre 1940', NARA, German Records MS-P-151, 3.
244. Von Bock 1527/40, 08-03-1940, in: Jacobsen, *Dokumenten*, 113; Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen*, 87 en 104.
245. Liss, *Westfront*, 93.
246. Fremde Heere West, 02-03-1940, BAMA, RH19II/273, 26; Vertrauliche Berichte Dienststelle Ribbentrop, 12-01-1940, AAA, R27094, 29965-29966; Zusammenfassung wichtigsten Meldungen aus Abwehr, Presse Rundfunk, Außen- und Militärpolitischen Nachrichten, 07-01-1940 en 09-01-1940, OKW Amt Ausland-Abwehr, BAMA, RW5/v353, Teil 1; OKH, Fremde Heere West, 224/40, Kriebel, 'Bericht über eine Reise durch die Niederlande vom 22.-26. Februar 1940', NIMH, Landmacht, 175/9;
247. A.O.K. 18, 100/40, 'Feindlage', 09-03-1940, BAMA, RH 20-18/32, 18-20; Tagebuch Von Bock, 24-02-1940, BAMA, N22/3, 44; Beekman, *Festung Holland*, 21; Halder, 07-05-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 281; Tagebuch Halder, 06-05-1940, BAMA, RH2/115, 137.
248. A.O.K. 18, Planspiel, 25-04-1940, 26-04-1940, BAMA, RH 20-18/31, 2-8, 17-19, 31-35; Beekman, *Festung Holland*, 11-14.
249. Hildebrand, *Dritte Reich*, 162-180; K. Hildebrand, 'Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich', in: K.D. Bracher, M. Funke und H.A. Jacobsen (Hrsg.), *Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945. Eine Bilanz* (Bonn 1986) 73-96; P. Hüttenberger, 'Nationalsozialistische polykratie', in: *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 417-442; M. Funke, *Starker oder schwacher Diktator? Hitlers Herrschaft und die Deutschen. Ein Essay* (Düsseldorf 1989); J. Dülffer, 'Der Beginn des Krieges 1939: Hitler, die innere Krise und das Mächtesystem',

- in: *Gesichte und Gesellschaft* 2 (1976) 443-470.
250. Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 7, 11; Warlimont, *Hauptquartier*, 64; Jacobsen, *Fall Gelb*, 145-146.
251. W. Maser, *Adolf Hitler. Das Ende der Führer-Legende* (Düsseldorf 1980) 33; G.A. Craig, 'The political leader as strategist', in: P. Paret (ed.), *Makers of modern strategy. From Machiavelli to the nuclear age* (Oxford 1986) 492; Warlimont, 'Frankreichfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 30-32.
252. R. Overy (ed.), *Interrogations. The Nazi elite in allied hands, 1945* (London 2001) 341; Kesselring, *Soldat*, 63-64; Warlimont, *Hauptquartier*, 60-81.
253. E. Wagner, (Hrsg.), *Der Generalquartiermeister. Briefe und Tagebuch Eduard Wagners* (München 1963) 152.
254. Halder, 'Die operativen Grundlagen fuer den ersten Akt des Feldzuges gegen Frankreich im Jahre 1940', NARA, German Records MS-P-151, 1; in: Bor, *Halder*, 154, liet Halder optekenen: 'Nur in der politischen Frage, ob man Hollands Neutralität verletzen könne oder nicht, hat Hitler zeitweilig geschwankt.'
255. Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen*, 107; Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 3.
256. Frieser, *Blitzkrieglegende*, 10-12; K. Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik 1933-1945. Kalkul oder Dogma?* (2e druk Stuttgart 1973); K. Hildebrand, 'Hitlers "Programm" und seine Realisierung 1939-1942', in: M. Funke (Hrsg.), *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches* (Düsseldorf 1976) 63-93; Hillgruber, *Hitlers Strategie*.
257. Jacobsen, *Fall Gelb*, 153; Greiner, 'Die Feldzüge gegen die Westmächte und im Norden', 07-07-1951, NARA, German Records MS-C-056d, 47.
258. H.E. Volkmann, 'Autarkie, Großraumwirtschaft und Aggression. Zur ökonomischen Motivation der Besetzung Luxemburgs, Belgiens und der Niederlande 1940', in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 1 (1976) 51-76; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 192, 316-317, 367; Lademacher, 'Niederlande und Belgien', 654-674; Lademacher, 'Niederlande, - Zwischen wirtschaftlichem Zwang und politischer Entscheidungsfreiheit', 192-215; Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 169-170.
259. 'Denkschrift des Generalobersten a.D. Beck' September 1939, 10-10-1939, 31-10-1939 en 20-11-1939, in: Groscurth, *Abwehroffiziers*, 474-490.
260. 'Denkschrift des Generalobersten a.D. Beck' 20-11-1939, in: Groscurth, *Abwehroffiziers*, 488; Ook de Duitse militaire attaché rapporteerde deze zienswijze, Rabe von Pappenheim, 06-11-1939, BAMA, RW4/V.322, 185-186.
261. Jacobsen, *Fall Gelb*, 46.
262. D. Kahn, *Hitlers Spies. German military intelligence in world war II* (London 1978) 93; H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 55-56; C. Kreutzmüller, *Händler und Handlungsgehilfen. Der Finanzplatz Amsterdam und die deutschen Großbanken (1918-1945)* (Stuttgart 2005) 103-112; P. Liberman, *Does conquest pay? The exploitation of occupied industrial societies* (Princeton 1996) 37-38; H.A.M. Klemann, 'Oorlog en exploitatie. De economische exploitatie van West-Europa, 1940-1945', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1 (2008) 56-65.
263. WII 3972, 12-06-1940, AAA, R105294. Handelspolitieken Akten-Niederlande, Krieg 1940.
264. Overy, 'Blitzkriegwirtschaft?', 379-445; Overy, 'Hitler's war and the German economy', 272-291; Overy, 'Mobilization for total war in Germany', 613-639; D. Kaiser, T. Mason en R.J. Overy, 'Debate, Germany, "Domestic crisis" and war in 1939', in: *Past and present* 122 (1989) 200-240; Tooze, *The wages of destruction*, 285-367.
265. C. Leitz, *Sympathy for the devil. Neutral Europe and Nazi Germany in World War I* (New York 2001).
266. Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 6; Jacobsen, *Fall Gelb*, 8-9; Geist, 'Holland', 69; Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*, 259.

267. Weisung 9, 29-11-1939, Hubatsch, *Hitlers Weisungen*, 46-49.
268. Warlimont, Hauptquartier, 69-70, 75; Schramm, *Kriegstagebuch des OKW 1940-1941*. Teilband 1, 56-60E.
269. Jacobsen, *Fall Gelb*, 171.
270. Vortrage der Ob der Marine, document 100-C, 10-11-1939, *Der Nürnberger Prozess*, Band 10, 319-320; Vortrag beim Führer, 23-10-1939, BAMA, RM7/178, 37; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 258-259; Jacobsen, *Fall Gelb*, 170-172; Kotze, *Aufzeichnungen des Majors Engels*, 69.
271. Kampfgeschader 4 (Fliegerdivision IX) vloog vanaf de vliegvelden Soesterberg, Eindhoven en Schiphol. B. Gunston en F. Wood, *Luftwaffe* (London 3e druk 1979) 24-25.
272. Gemzell, Raeder, Hitler und Scandinavien, 183-185; Murray, *The change in the European balance*, 334.
273. Hillgruber, *Hitlers Strategie*, 38-39; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 41; Jacobsen, *Contingency*, 111-117; R.J. Overy, *The Battle of Britain. The myth and the reality* (London 2000) 5-6; Murray, *The change in the European balance*, 40-45.
274. Warlimont, *Hauptquartier*, 75; Warlimont, 'Frankreichfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 49; Molenaar, *Luchtverdediging*, 15; Tagebuch Jodl, 06-02-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 4, 400; Jacobsen, *Fall Gelb*, 138.
275. Jacobsen, *Contingency*, 111-116; Warlimont, 'Frankreichfeldzug', NARA, German Record MS 208, 36; W. Murray, 'Strategic bombing: The British, American, and German experiences', in: W. Murray and A.R. Millet (eds.), *Military innovation in the interwar period* (Cambridge 1996) 131-135.
276. Manstein, 'Vorschlag für die Führung der Westoffensive', 18-12-1939, in: Manstein, *Siege*, 639; Jacobsen, *Fall Gelb*, 76, 83.
277. Liddell Hart, *German generals*, 39, 117-119; G. Roth, 'Das Verhältnis von Politik und Kriegsführung. Ein Streifzug durch die Militär- und Kriegsgeschichte', in: G. Roth (Hrsg.), *Ideen und Strategien 1940* (Freiburg 1990) 46; Murray, *The change in the European balance*, 340; Jacobsen, *Contingency*, 106; May, *Strange victory*, 415; H. Sebag-Montefiore, *Dunkirk. Fight to the last man* (London 2006) 46.
278. 'Beurteilung der Lage der Heeresgruppe B. Nach der Stande vom 8. März 1940', in: Salmuth, 'Die Operation der Heeresgruppe B im Westfeldzug 1939-1940. Teil 1', NARA, German Records MS-P-208, 68 en Anlage 14; Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 16-17.
279. Jacobsen, *Fall Gelb*, 9; Gorlitz, *The memoirs of field-marshal Wilhelm Keitel*, 99.
280. R. Roowan, 'Naast de grote machten. Nederlands-Duitse politiek en handelspolitieke betrekkingen 1918-1933', in: F. Boterman en M. Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum (Hilversum 2003) 216-217*.
281. Ritter, *Der Schlieffenplan*, 179-180; Von Moltke, *Erinnerungen, Briefe, Dokumente*, 429-430; Fortuin, 'Nederland en het Schlieffenplan', 32-34; Van Creveld, *Supplying war*, 118-122; De Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936), 63; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 32; Turner, 'The significance of the Schlieffen Plan', 212; Smit, 'Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog?', 80.
282. Haersma de With aan Van Kleffens, 1, 22-05-1940, NA, 2.05.86, 168.
283. Tagebuch Jodl, 08-05-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 4, 428.
284. Bruin, *Illusies en incidenten*, 77.
285. Leitz, *Sympathy for the devil*, 2-5.
286. Reuth, *Joseph Goebbels Tagebücher 1924-1945*, Band 5, 1928-1929; Op 11 mei 1940 schreef Goebbels in zijn dagboek over de Lage Landen: 'dieser Staaten [Nederland en België], die so oft schon einer europäischen Neuordnung im Wege standen.', Reuth, *Joseph Goebbels Tagebücher 1924-1945*, Band 5, 1419.
287. J. Lukacs, *Hitler en de geschiedenis. Hitlers plaats in de 20ste eeuw* (Amsterdam 1999, 1e druk 1997).

-
288. H. Rauschnig, *Hitlers eigen woorden. Politieke gesprekken met Hitler over zijn werkelijke bedoelingen* (Den Haag 1940) 110 en 122.
289. G.L. Weinberg, (Hrsg.), *Hitlers zweites Buch* (Stuttgart 1961) 127, 140, 174.
290. Jacobsen, *Der Zweite Weltkrieg*, 429; Leitz, *Sympathy for the devil*, 2-5; Irving, *Churchill's war*, 205-206.
291. R.K. Lochner, *Als das Eis brach. Der Krieg zur See um Norwegen 1940* (München 1983) 82; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 276; Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 169.
292. Rabe von Pappenheim, 11-03-1939, AAA, Deutsche Gesantschaft, Nie. 9b, Band 2, 56d/2.
293. OKH Fremde Heere West, Lagebericht 126, 517/39, 21-11-1939, BAMA, RH2/1491, 18-19.
294. Rapport van de Generale Staf inzake de opstelling van de Nederlandse troepen in de periode 1939-1940, in: Enquêtecommissie Deel 2B. 34-35.
295. Bruin, Illusies en incidenten, 139-140, 182, 256-258; Maser, Wilhelm Keitel. Mein Leben, 264.
296. Von Ribbentrop, *Memorandum*, 09-05-1940, NA, Van Kleffens, 2.05.86/168, 1, 3. Bloch, *Ribbentrop*, 303-304; De Jong, *Neutraal*, 442-446; Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 202, 3-4. Deze verklaring voor de inval in de Lage Landen zou de Duitse Minister van Buitenlandse Zaken ook geven tijdens een grote persconferentie op 10 mei 1940 in Berlijn; 'Tekst van de rede door Von Ribbentrop op de buitengewone persconferentie op 10 mei 1940 te Berlijn gehouden', *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 29.
297. Gorlitz, *The memoirs of field-marshal Wilhelm Keitel*, 100; Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*, 259; Mason, 'War comes to the Netherlands; September 1939-May 1940', 548-549.
298. Halder, 'Die operativen Grundlagen fuer den ersten Akt des Feldzuges gegen Frankreich im Jahre 1940', NARA, German Records MS-P-151, 7, 13; Tippelskirch, 'Der Westfeldzug', NARA, German Records MS-P-208, 8-9, 14; Jacobsen, *Fall Gelb*, 146; Maser, *Wilhelm Keitel. Mein Leben*,
299. Bor, *Halder*, 159; Halder, 'Die operativen Grundlagen fuer den ersten Akt des Feldzuges gegen Frankreich im Jahre 1940', NARA, German Records MS-P-151, 7, 13; Greiner, 'Die Feldzüge gegen die Westmächte und im Norden', 07-07-1951, NARA, German Records MS-C-056d, 10, 14; Tagebuch Von Bock, 09-10-1939, BAMA, N22/3, 2.
300. Verslag gesprek met Generaloberst Student, 29-01-1947, NIMH, Landmacht, 554/6; Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 202, 3, 14.
301. Tagebuch Von Bock 25-10-1939, BAMA,, N22/3, 4.
302. P.O. Schmidt, 'Unterredung zwischen dem Führer und dem Duce auf dem Brenner am 18. März 1940', in Hillgruber, *Staatsmänner*, 57.
303. Liddell Hart, *German generals*, 116; Rahn, *Seekriegsleitung* 29-10-1939. Teil A. Band 2, 233; Murray, *The change in the European balance*, 350; Jacobsen, *Contingency*, 98; J. von Ribbentrop, *Zwischen London und Moskou. Erinnerungen und letzte Aufzeichnungen* (Leoni am Starnberger See 1953) 214-216.
304. Van Voorst Evekink, 15-02-1940, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militaire attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 728.
305. OKW 20/39, 15-11-1940, Dokument 062-C, *Der Nürnberger Prozess*, Band 10, 268-269; Molenaar, *Luchtverdediging*, 8; Jacobsen, *Fall Gelb*, 55-56; Geest, 'Holland', 70.
306. Below, *Als Hitlers Adjutant*, 216.
307. Tagebuch Halder, 20-01-1940, BAMA, RH2/115, 30; Halder, 20-01-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 166.
308. OKH, Neufassung der Aufmarschweisung 'Gelb', 130/40, 24-02-1940, in: Jacobsen, *Dokumente*, 64; Schramm, *Kriegstagebuch des OKW 1940-1941*, Band I/1, 177E; Geest, 'Holland', 72-73; Blumentritt, 'The German campaign in the West, 1940', NARA, German Records MS-P-208, 14; H. Boog, 'Luftwaffe operations against the Netherlands. 10 to 15 May 1940', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990) 31-32.
309. Jacobsen, *Fall Gelb*, 145, 212-213.

Hoofdstuk 3. De geallieerde hulpoperatie aan Nederland 1939-1940

1. Gamelin à Daladier, 372, 09-04-1940, in: AA, Nr. 6, Dokumente, 83 en 273-274; Gamelin à Daladier, 372 Cab/DN, 09-04-1940, in: M. Gamelin, *Servir*, Tome 3. *La guerre (septembre 1939-19 mai 1940)* (Paris 1947) 315-317; May, *Strange victory*, 372-374; *Les relations militaires Franco-Belges*, 124-125.
2. F. Bédarida, *La stratégie secrète de la drôle de guerre. Le conseil suprême interallié, septembre 1939- avril 1940* (Paris 1979) 439.
3. Supreme War Council, 23-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 113-115; Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 438-444.
4. Butler, *Grand strategy*. Volume II, 55; G. Roton, *Années cruciales. La course aux armements (1933-1939). La campagne (1939-1940)* (Paris 1947) 62-63; Gamelin, *Servir* III, 48.
5. Gamelin à Daladier, 01-09-1939, in: Gamelin, *Servir* III, 15-17 en Auswärtiges Amt 1939-1941, Nr. 6. Die Geheimakten des französischen Generalstabes (Berlin 1941) 24-25 en 172-175; Liss, *Westfront*, 108-109; R. Keyes, *Outrages fortune. The tragedy of Leopold III of the Belgians 1901-1941* (London 1984) 100; J. Vanwelkenhuyzen, *L'agonie de la paix. 31 août- 3 septembre 1939* (Paris 1989) 111-112; *Les relatns militaires Franco-Belges. Mars 1936- 10 mai 1940* (Paris 1968) 80-81; C. Paillat, *Dossiers secrets de la France contemporaine*. Tome 4. *Le désastre de 1940. 2. La guerre immobile avril 1939-10 mai 1940* (Paris 1984) 173.
6. May, *Strange victory*, 275; G. Janssens, 'België in januari 1940: door Duitsland bedreigd, door Groot-Brittannië en Frankrijk onder druk gezet', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 113 (1998) 458-459.
7. Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 175-179; Dagboek De Villelume, 10-09-1939 en 15-09-1939, in: P. de Villelume, *Journal d'une défaite. Août 1939-juin 1940* (Paris 1976), 29, 36.
8. Gamelin à Fyda, 28 Cab/FT, 10-09-1939, in: Gamelin, *Servir* III, 60-61.
9. Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 199; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 88.
10. A. Bryant, *The turn of the tide 1939-1943. A study based on the diaries and autobiographical notes of field marshal The Viscount Alanbrooke* (London 1957) 54-55.
11. M. Gilbert, en R. Gott, *The appeasers* (London 2000, 1e druk 1963) 327-328 en 336-337.
12. W.L. Shirer, *The collapse of the Third Republic. An inquiry into the fall of France in 1940* (London 1970) 498; M.S. Alexander, *The Republic in danger. General Maurice Gamelin and the politics of French defence, 1933-1940* (Cambridge 1992) 317, 320-322; Gamelin, *Servir* III, 49-54; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 567-568.
13. Bullitt aan Roosevelt, 13-09-1939, in: Bullitt, *For the president*, 370-371.
14. Dagboek Harvey, 11-09-1939, in: Harvey, *The diplomatic diaries of Oliver Harvey*, 318.
15. J.E. Kaufmann en H.W. Kaufmann, *Hitler's Blitzkrieg campaigns. The invasion and defense of Western Europe, 1939-1940* (Conshohocken PA USA 1993) 102; Dagboek maarschalk Ironside, chef Generale Staf (CIGS), 29-09-1939, in: R. Macleod, (ed.), *Time Unguarded. The Ironside diaries 1937-1940* (New York 1962) 113-114.
16. J. Wullus-Rudiger, *Les origines international du drame belge de 1940* (Bruxelles 1950) 172; Gamelin, *Servir* I, 39.
17. Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 500; D. Irving, *Churchill's war* (New York 1991, 1e druk 1987) 188, 192-193; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 191, 198.
18. May, *Strange victory*, 271-272, 306.
19. Keyes, *Outrages fortune*, 101; Bonnet, *Munich*, 521, 556-558, 564; Dagboek De Villelume, 30-10-1939, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 84-85; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 101-102; Gamelin, *Servir* I, 32-33.
20. Hillgruber, *Hitlers Strategie*, 34-35; May, *Strange victory*, 276-278.
21. Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 175-179; Gamelin, *Servir* III, 72-76; Murray, *The change in the European balance*, 348-352.
22. Doughty, 'The illusion of security: France, 1919-1940', 490; Alexander, *The Republic in danger*, 357; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 69; J. Minart, P.C. Vincennes. Secteur 4. I (Paris 1945)

- 57-60; J.L. Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40*. Tombe II. *Ouvriers et soldats* (Saint-Armand 1990) 394-399; Gunsburg, *Divided and conquered*, 110-113; H.L. Wesseling, *Frankrijk in oorlog, 1870-1962. De meest dramatische eeuw uit de Franse geschiedenis* (Amsterdam 2006) 211.
23. J. Minart, P.C. Vincennes. Secteur 4. II (Paris 1945) 57; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 199; Gamelin, *Servir I*, 141.
24. Minart, *Vincennes II*, 41-43; Gamelin, *Servir III*, 34-35; Gunsburg, *Divided and conquered*, 88, 101; Jackson, *The fall of France*, 158.
25. T.C. Imlay, *Facing the Second World War. Strategy, politics, and economics in Britain and France 1938/1940* (Oxford 2003), 55; Minart, *Vincennes I*, 60-61, *Vincennes II*, 41-65; Gamelin, *Servir III*, 243-244; Roton, *Années cruciales*, 124-125; L. Sharp, *The French army 1939-1940. Organisation. Order of battle. Operational History*. Volume 2 (London 2002).
26. Minart, *Vincennes II*, 66; Gamelin, *Servir I*, 144-145, 267, 309, *Servir III*, 243; Sharp, *The French army 1939-1940*. Volume 2, 1.
27. Ellis, *The war in France and Flanders*, 2; Imlay, *Facing the Second World War*, 20; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 79-82; Ponting, *1940*, 30-34.
28. May, *Strange victory*, 309; Churchill, *Memoires*. deel 2, 433-434; Dagboek Hore-Belisha (Britse Minister van Oorlog) 06-09-1939, 09-09-1939, en 16-09-1939, brief aan generaal Gort 26-09-1939, in: R.J. Minney (ed.), *The private papers of Hore-Belisha* (New York 1961) 234-235, 240, 243-245; Dagboek maarschalk Ironside, 07-09-1939 en 19-09-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 103-104, 112; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 91-92; Ponting, *1940*, 41-46.
29. Dagboek maarschalk Ironside, 14-11-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 136-137.
30. Minart, *Vincennes II*, 57; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 42-43; Het Duitse Leger in het Westen telde op 10 mei 94 divisies aan het front en 42 divisies in reserve. In Scandinavië waren 8 divisies, in het Oosten 10 divisies en 3 reservedivisies werden als bezettingseenheden achter de hand gehouden in Duitsland zelf, Mueller-Hillebrand, *Das Heer*, Band II, 44-45.
31. Young, *In command of France*, 17, 22-23; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 69; Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40*. Tombe II. *Ouvriers et soldats*, 21-34.
32. Posen, *The sources of military doctrine*, 83; Jackson, *The fall of France*, 15; Gamelin, *Servir I*, 180.
33. Overy, *The road to war*, 114-115 en 368; Gamelin, *Servir I*, 220; Ponting, *1940*, 29.
34. May, *Strange victory*, 123-124; Jackson, *The fall of France*, 13; Roton, *Années cruciales*, 42-44; Gamelin, *Servir I*, 163-164, 174-176.
35. Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40*. Tombe II. *Ouvriers et soldats*, 35-52, 359; Imlay, *Facing the Second World War*, 55; Minart, *Vincennes I*, 60-61, 75, *Vincennes II*, 53; Gamelin, *Servir I*, 193-194.
36. 4.558 25 mm en 1.120 47 mm, Gamelin, *Servir I*, 164; Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40*. Tombe II. *Ouvriers et soldats*, 357, geeft de volgende aantallen: 6.000 25 mm en 1.048-1.155 47 mm.
37. Gamelin, *Servir I*, 175-176; Posen, *The sources of military doctrine*, 83.
38. Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 267-268, 282; J. Mosier, *The Blitzkrieg myth. How Hitler and the allies misread the strategic realities of World War II* (New York 2004, 1e druk 2003) 43-61; Jackson, *The fall of France*, 13-15; Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40*. Tombe II. *Ouvriers et soldats*, 129-130, 348-355; Volgens Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 44-52, bezaten de West-Europese landen bij elkaar zelfs 4.204 tanks.
39. Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 111-114; Ellis, *The war in France and Flanders*, 25; Minart, *Vincennes I*, 61, komt met andere aantallen. Volgens een rapport van generaal Mouchard (inspecteur generaal van de luchtmachtreserves) telde de Franse luchtmacht op 23 november 1939: 411 jagers, 170 bommenwerpers, 369 verkenningstoestellen.
40. Alexander, *The Republic in danger*, 164-165; Jackson, *The fall of France*, 17-21; Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40*. Tombe II. *Ouvriers et soldats*, 192-204.
41. Gunsburg, *Divided and conquered*, 107-108; Jackson, *The fall of France*, 20; Imlay, *Facing the Second World War*, 288-290, 367 geeft andere maar vergelijkbare cijfers: oktober 1939 262, maart 1940 352 vliegtuigen geproduceerd; F.R. Kirkland, 'Anti-military group-fantasies and the destruc-

- tion of the French air force, 1928-1940', in: *The Journal of Psychohistory* 14(1) (1986) 33, 41 geeft ook andere cijfers: oktober 1939 270, voorjaar 1940 640 per maand.
42. Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 273, 282-283; Hier komt Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 44-65, met hogere aantallen. Volgens deze bron beschikte de Franse luchtmacht over 3.562 vliegtuigen, waarvan er slechts 879 aan het front waren gestationeerd; Jackson, *The fall of France*, 21, geeft als aantal vliegtuigen van de Franse luchtmacht: 632 jagers, 262 bommenwerpers en 392 verkenningstoestellen; Gamelin, *Servir I*, 282, houdt het op 483 Franse jagers aan het Noordoostfront; M. Hastings, *Bomber command* (New York 1989, 1e druk 1979) 49-56.
  43. Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 282-283; Posen, *The sources of military doctrine*, 83-84; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 44-65, komt met lager aantallen: 3.578, waarvan 2.589 direct inzetbaar.
  44. E.C. Kiesling, *Arming against Hitler. France and the limits of military planning* (Lawrence 1996) 136-140; Gamelin, *Servir I*, 232-242; Kier, *Imagining war*, 39-49.
  45. R. Bruge, *Histoire de la Ligne Maginot I. Faites sauter la Ligne Maginot* (z.p. [Parijs] 1973); J.Y. Mary, *La Ligne Maginot* (z.p. 2e druk 1983); R. Rolf en P. Saal, *Vestingwerken in West-Europa* (Weesp 1986) 38-42; Mosier, *Blitzkrieg myth*, 28-35; Overy, *The road to war*, 128-133; Kaufmann, *Blitzkrieg campaigns*, 31-43.
  46. J.F.C. Fuller, *The second world war 1939-45. A strategical and tactical history* (London 1962/ 1e druk 1948) 63-64; P.M. de la Gorce, *The French army. A military-political history* (New York 1963) 273-277; Murray, *The change in the European balance*, 348; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 70-73.
  47. J. Ellis, *Brute force. Allied strategy and tactics in the second world war* (New York 1990) 6-7 en 10.
  48. May, *Strange victory*, 288-293; Alexander, *The Republic in danger*, 337-348; P. Paillote, *Fighting the Nazis. French intelligence and counterintelligence 1935-1945* (New York 2003) 129; M.H. Gauché, *Le Deuxième Bureau au travail (1935-1940)* (Paris 1953) 170-174; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 162-164; Gamelin à Georges, 63 CAB/F.T., 21-09-1939, in: Gamelin, *Servir I*, 245-247; Brausch, 'Sedan 1940', 29-38; Gunsburg, *Divided and conquered*, 91-93.
  49. A. Beaufre, 1940. *The fall of France* (New York 1968, 1e druk Paris 1965) 146; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 510-511; J. Vanwelkenhuyzen, 1940. *Pleins feux sur un désastre* (Bruxelles 1995) 21-22; Gauché, *Deuxième Bureau*, 176-177; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 164-171; D.W. Alexander, 'Repercussions of the Breda variant', in: *French Historical Studies* VIII nr. 3 (Spring 1974) 473-474; Generaal Armengaud, 14-09-1939, in: *Auswärtiges Amt 1939-1941*, Nr. 8. *Dokumente über die Alleinschuld Englands am Bombenkrieg gegen die Zivilbevölkerung* (Viöl 1995, 1e druk 1943) 84; Kaufmann, *Blitzkrieg campaigns*, 108; W.S. Churchill, *Churchills memoires over de Tweede Wereldoorlog*. Deel 2. *De schermoorlog* (2e druk Amsterdam 1963) 432-433.
  50. Zalonga, *Blitzkrieg*, 27; Gunsburg, *Divided and conquered*, 157.
  51. Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 303.
  52. Young, *In command of France*, 218-247; Posen, *The sources of military doctrine*, 110-112; Young, *France and the origins of the second world war*, 68-69; Imlay, *Facing the Second World War*, 237-242; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 69-70.
  53. Posen, *The sources of military doctrine*, 143.
  54. *Ibidem*, 159.
  55. Hillgruber, *Hitlers Strategie*, 51-52, 55; Kier, *Imagining war*, passim; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 77-79
  56. G. Stewart, *Burying Caesar. The Churchill-Chamberlain rivalry* (New York 2001, 1e druk 1999) 387.
  57. Het Venlo incident was hier een direct gevolg van de Britse hoop op een coup van Duitse militairen tegen het Hitler-regime. Stewart, *Burying Caesar*, 390-392; C. Hill, *Cabinet decisions on foreign policy. The British experience October 1938-June 1941* (Cambridge 1991) 100-145; Gilbert, *The appeasers*, 343-346; K. Feiling, *The life of Neville Chamberlain* (London 1946) 423-428; U. Schlie, *Kein Friede mit Deutschland. Die geheimen Gespräche im Zweiten Weltkrieg 1939-1941* (München 1994) 113-138.

-
58. Kier, *Imagining war*, 89-100; Posen, *The sources of military doctrine*, 142-143, 157, 167-189; Hillgruber, *Hitlers Strategie*, 54; G.L. Weinberg, 'Deutschlands Wille zum Krieg. Die internationale Beziehungen 1937-1939', in: K.D. Bracher, M. Funke en H.A. Jacobsen (Hrsg.), *Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945. Eine Bilanz* (Bonn 1986) 416-418; Gilbert, *The appeasers*, 334-335; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung im Westeuropa', 271; Stewart, *Burying Caesar*, 388-389.
59. D. Stafford, *Churchill and secret service* (London 2001, 1e druk 1995) 196-197; Invasion of Great Britain Committee, 27-10-1939, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 299-303; May, *Strange victory*, 351 en 374-376; brief Hore-Belisha aan Gort, 01-11-1939, in: Minney, *The private papers of Hore-Belisha*, 253; Dagboek general Pownall (chef-staf B.E.F.), 04-11-1939, in: Bond, *Chief of Staff*, 251; Churchill, *Memoires over de Tweede Wereldoorlog*. Deel 2, 453.
60. Dagboek maarschalk Ironside, 19-11-1939 en 20-11-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 162-164; Imlay, *Facing the Second World War*, 56-57; Gamelin, 93 Cab. DN, 16-11-1939, MAE, Papiers 1940, Daladier/6, 49.
61. Corbin aan Daladier, 744, 18-10-1939, MAE Papiers 1940, Daladier/5, 72; May, *Strange victory*, 309; E.F.L.W. Halifax, *Fullness of days* (New York 1957) 217.
62. Posen, *The sources of military doctrine*, 141-178; Ellis, *The war in France and Flanders*, 25-26; Gunsburg, *Divided and conquered*, 110-111.
63. Bédarida, *Le conseil suprême interallié, septembre 1939-avril 1940*, passim.
64. Dagboek maarschalk Ironside, 18-09-1939 en 05-11-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 109-110.
65. M. Geyer, 'The crisis of military leadership in the 1930s', in: *Journal of Strategic Studies*, Vol. 14, No. 4 (December 1991) 456-459; Imlay, *Facing the Second World War*, 20-21; Wesseling, *Frankrijk in oorlog*, 205-206; Sharp, *The French army 1939-1940*. Volume 1, 40.
66. May, *Strange victory*, 380-381; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 577-581; P. Reynaud, *In the thick of the fight, 1930-1945* (New York 1951) 284-287; C. Chautemps, *Cahiers secrets de l'armistice (1939-1940)* (Paris 1963) 69-71.
67. R. Young, 'La guerre de longue durée: some reflections on French strategy and diplomacy in the 1930s', in: A. Preston, *General Staffs and diplomacy before the Second World War* (London 1978) 41-64.
68. Young, *France and the origins of the second world war*, 34, 147; Young, 'La guerre de longue durée', 46-48, 50; Young, *In command of France*, 247; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 67-68.
69. Young, *In command of France*, 250-251, 254, 257; Young, *France and the origins of the second world war*, 142-144.
70. Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 73-74; Murray, *The change in the European balance*, 311-314, 340; May, *Strange victory*, 286-288; Kiesling, *Arming against Hitler*, 182-183; Stewart, *Burying Caesar*, 387-388; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung im Westeuropa', 272-273; Ponting, 1940, 44.
71. Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 532-533.
72. M. Geyer, 'German strategy in the age of machine warfare, 1914-1845', in: P. Paret (ed.), *Makers of modern strategy. From Machiavelli tot the nuclear age* (Oxford 1986) 576; Janssens, 'België in januari 1940', 461; Beaufre, 1940, 166-167; Young, *In command of France*, 18-19.
73. Roton, *Années cruciales*, 42-44; Gauché, *Deuxième Bureau*, 218-219; Jacobsen, *Fall Gelb*, 247-251; May, *Strange victory*, 384, 471-473; G. Forty, en J. Duncan, *The fall of France. Disaster in the West, 1939-1940* (Tunbridge Wells 1990) 132, 140.
74. Dupuy, *Understanding War*, 91-103.
75. Hillgruber, *Hitlers Strategie*, 54-52, Imlay, *Facing the Second World War*, 52-54, 70-74, 116-126; Stewart, *Burying Caesar*, 393-396, 404-405; H.J. Lorbeer, *Westmächte gegen die Sowjetunion 1939-1941* (Freiburg iB 1975) passim.
76. Imlay, *Facing the Second World War*, 54-57, 63, 67-69, 109-115, 126-127; R. de Belot, *La marine Française pendant la campagne 1939-1940* (Paris 1954) 52-58.
77. B.H. Liddell Hart, *History of the second world war* (London 1970) 37.

78. May, *Strange victory*, 311-312, 376; Bond, *France and Belgium*, 44-45 en 60; Dagboek Pownall, 04-11-1939, in: Bond, *Chief of Staff*, 251; Dagboek Ironside, 29-10-1939, 07-11-1939, 09-11-1940, in: Macleod, *Time Unguarded*, 144, 146-147, 156-157; Ellis, *The war in France and Flanders*, 26, 29; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 165-171; Irving, *Churchill's war*, 193; Jacobsen, *Contingency*, 123.
79. Gamelin, *Servir III*, 67-68.
80. Gamelin, 'Instruction Personnelle No 1', 27 CAB/FT, 09-09-1939, in: Gamelin, *Servir III*, 63.
81. Gamelin, 'Instruction Personnelle No 2', 30 CAB/FT, 10-09-1939, in: Gamelin, *Servir III*, 64; Alexander, *The Republic in danger*, 317.
82. Gamelin à Lelong, 29/CAB /FT, 10-09-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 138; Minart, *Vincennes I*, 86.
83. May, *Strange victory*, 288-289 en 294-295; B. Bond, *France and Belgium 1939-1940* (London 1975) 60-61; Liss, *Westfront*, 111; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 501 en 565; Alexander, *The Republic in danger*, 323.
84. Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 235-239; Gamelin, 'Directive sur l'intervention des forces françaises en Belgique', 2516/S, 25-04-1938, in: Gamelin, *Servir III*, 23-26; Koeltz, 'Les plans français et la Belgique en 1939-1940', 64.
85. Gamelin aan Ironside, 86/3.EM.DN., 18-09-1939, SHAT, 5N580.
86. Traduction d'une etude intitulee "Concentration Allemande en vue d'une attaque contre la Belgique et la Hollande". Envoyee au general Lelong par le war office le 19 Septembre, SHAT, État-major de l'armée, 7N2817; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 159, 167; Dagboek maarschalk Ironside, 18-09-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 109; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 95-96.
87. Dagboek Ironside, 19-09-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 112.
88. Churchill, *War Cabinet Paper*, 25-09-1939, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 149.
89. Note of a conversation between M. Daladier, General Gamelin, Mr. Hore-Belisha and Lord Hankey at the Ministry of War on September 20th., SHAT, Cabinet du Ministre, 5N580; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 561; Churchill, *Memoires over de Tweede Wereldoorlog*. Deel 2. 455; Dagboek Hore-Belisha 27-09-1939, in: Minney, *The private papers of Hore-Belisha*, 248; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 158-159; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 241-243.
90. Dagboek maarschalk Ironside, 28-09-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 108, 113; May, *Strange victory*, 297; Bond, *France and Belgium*, 47-48.
91. Dagboek Pownall 18-09-1939, in: Bond, *Chief of staff*, 234-235.
92. May, *Strange victory*, 298; Gamelin, *Servir III*, 163-165; Gunsburg, *Divided and conquered*, 123.
93. Lelong, 06-10-1939 en 07-10-1939, SHAT Conseil supérieur de la Défense nationale 2N231; Vice-admiraal Odend'hal (voorzitter van de Franse delegatie van het geallieerde comité voor oorlogstudies) aan Gamelin, 07-10-1939, SHAT 2N231; German attack on the Netherlands. Summary of previous discussions of Allied counter-action by the Allied Military Committee, PRO, CAB 21/1310, 55A.
94. Odend'hal aan Gamelin, appendix, 07-10-1939, SHAT 2N231.
95. Bond, *France and Belgium*, 47, 51; Alexander, *The Republic in danger*, 323, 328; Dagboek Hore-Belisha 20-09-1939 en 27-09-1939, in: Minney, *The private papers of Hore-Belisha*, 242, 248; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 160; Paillole, *Fighting the Nazis*, 138; Roton, *Années cruciales*, 76; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 162-186.
96. Alexander, *The Republic in danger*, 333; May, *Strange victory*, 282-283; Dagboek Pownall 15-10-1939, in: Bond, *Chief of staff*, 245; Dagboek Van Overstraeten, 04-10-1939, 14-10-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 381, 388; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 126; Minart, *Vincennes II*, 7; Dagboek De Villelume, 26-09-1939 en 23-10-1939, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 44, 77; Paillole, *Fighting the Nazis*, 138; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 97-98.
97. Dagboek Ironside, 02-10-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 149.
98. Dagboek Pownall 21-09-1939, in: Bond, *Chief of staff*, 237; Dagboek Ironside, 16-09-1939, 18-09-

- 1939, 19-09-1939, 06-10-1939, 12-10-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 108-110, 112, 121-122, 124-125.
99. Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 18-20, 34; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 246-247; Gamelin, *Servir III*, 85-89; Minart, *Vincennes II*, 53; Gunsburg, *Divided and conquered*, 123
100. Gamelin, 'Instruction Personnelle No 6', 69 CAB/FT, 29-09-1939, in: Gamelin, *Servir III*, 82-83; Koeltz, 'Les plans français et la Belgique en 1939-1940', 65; Roton, *Années cruciales*, 78-79.
101. Gamelin, 'Instruction Personnelle No 7', 2223/SC, 30-09-1939, in: Gamelin, *Servir III*, 83-84; Gamelin à Gort, 70 CAB/FT, 30-09-1939, in: Gamelin, *Servir III*, 84-85.
102. Macleod, *Time Unguarded*, 116-122; Gunsburg, *Divided and conquered*, 119-120; Jacobsen, *Contingency*, 125-126.
103. Butler, *Grand strategy*. Volume II, 152; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 98, citeerd uit het dagboek van Georges op 13 oktober 1939 dat Gort een opmars naar de Schelde nu dulde.
104. Daladier aan Gamelin, 16-10-1939, SHAT, 2N231; EB 17, 15-11-1939, MAE, Papiers 1940, Daladier/6, 38-40; Conversations d'Etat-Major Anglo-Franco-Belge, 15-11-1940, SHAT, 27N8; Dagboek Brooke (bevelhebber Ite Legerkorps B.E.F.), 15-10-1939 en 19-10-1939, in: Bryant, *The turn of the tide 1939-1943*, 62-63; Dagboek Pownall 18-10-1939, 29-10-1939 en 10-11-1939, in: Bond, *Chief of staff*, 246-247, 253.
105. Dagboek De Villelume, 24-10-1939, 29-10-1939 en 04-11-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 79-80, 89-90; Brausch, 'Sedan 1940', 40, 43.
106. Georges, 'Instruction Personnelle et Secrète no 7', 0559 3/N.E., 24-10-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 208-211; Roton, *Années cruciales*, 82-83; Minart, *Vincennes I*, 87-89; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 36; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 258.
107. Dagboek De Villelume, 15-09-1939, 18-10-1939, 18-01-1940, 24-03-1940 en 20-04-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 67, 72, 158-159, 248-249, 285; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 269, 271.
108. Bryant, *The turn of the tide 1939-1943*, 65.
109. Bond, *France and Belgium*, 51-52.
110. Deuxième Bureau Grand Quartier General, 1092/2FT, 10-1939, PRO, WO 208/2041, 10A.
111. Cabinet du Ministère, 20-10-1939, MAE, Papiers 1940, Daladier/5, 53-56; Deuxième Bureau Grand Quartier General, 1092/2FT, 10-1939, PRO, WO 208/2041, 10A. Ook de Britten dachten dat door het gebrek aan offensievermogen van het Nederlandse leger hun troepen door een kleine Duitse strijdmacht in Vesting Holland konden worden vastgezet, Holman (1e gezantschapssecretaris Britse gezantschap in Den Haag), 18-02-1940, PRO, FO 371/24458.
112. Gauché, *Deuxième Bureau*, 184; Minart, *Vincennes II*, 9-17; Wullus-Rudiger, 11-11-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 118-119.
113. Invasion of Great Britain Committee, 27-10-1939, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 301.
114. Liaison Franco-Britannique, Repercussions militaires d'un invasion Allemande de la Hollande, M.R. (J0 (39)50, C.O.S., W.P. (39).108, 07-11-1939, SHAT, 27N6.
115. Plans (op), 25-01-1940, PRO, CAB 21/1310; Ismay, 16-01-1940, PRO, CAB 21/1382.
116. Liaison Franco-Britannique, Repercussions militaires d'un invasion Allemande de la Hollande, M.R. (J0 (39)50, C.O.S., W.P. (39).108, 07-11-1939, SHAT, 27N6; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 168.
117. Ramsey, Operation "XD", 07-05-1940, PRO, WO 106/1671; Binney (Britse Vice-Admiraal), 12-10-1939 en 28-10-1939, PRO, ADM1/9793; Liaison Franco-Britannique, M.R. (J) (39) 72, 16-11-1939, SHAT, 27N6; C. Heijkoop, *HMS Valentine. Tragedie, berging en legende* (Terneuzen 1996) 12; S.W. Roskill, *The war at sea 1939-1945*. Volume I. *The defensive* (London 1954) 205-210; C.C.H. Brazier, *XD operations. Secret British missions denying oil to the Nazis* (Barnsley 2005, 1e druk 2004) 12-39.
118. Ironside to Gamelin, 05-11-1940, PRO, WO 32/9625; May, *Strange victory*, 298-299; *Les relations militaires Franco-Belges*, 87; Roton, *Années cruciales*, 93; Minart, *Vincennes I*, 92-93 Paillat, *Le*

- désastre de 1940. 2., 256; Gamelin, *Servir I*, 84; Gunsburg, *Divided and conquered*, 126; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 107; Dagboek Cadogan, 02-11-1939, 03-11-1939 en 10-11-1939 in: Dilks, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 229-230; Dagboek Colville, 09-11-1939, in: J. Colville, *The fringes of power. Downing street diaries 1939-1955* (London 2004, 1e druk 1985) 31.
119. Gamelin à Georges, 158/CAB/FT, 05-11-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 148, 87; May, *Strange victory*, 299; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 561; Minart, *Vincennes I*, 92-94; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 39.
  120. Gamelin à Georges, 158/CAB/FT, 05-11-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 148; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 256-257, citeert uit het journal van Georges van 05-11-1940.
  121. War Cabinet. Confidential Annex, 06-11-1939, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 333-334; Churchill gaf deze visie ook weer in een gesprek met de Nederlandse gezant Michiels van Verduynen, Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 175; May, *Strange victory*, 298-299 en 376; Dagboek Pownall 10-11-1939 en 13-11-1940, in: Bond, *Chief of staff*, 252, 254; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 39 Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 259-260.
  122. Dagboek Ironside, 06-11-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 145.
  123. Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, Note sur le theatre d'operations eventuel de Zelande, 08-11-1939, SHAT 7N2971.
  124. German attack on the Netherlands. Summary of previous discussions of Allied counter-action by the Allied Military Committee, PRO, CAB 21/1310, 55A; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 168.
  125. Frankrijk bezat in 1939 twee kompaniën 'infanterie de l'Air' (nummer 601 en 602), die begin 1937 volgens Russisch concept waren geformeerd, B. Gregory, and J. Batchelor, *Airborne warfare 1918-1945* (London 1979) 27; Minart, *Vincennes I*, 94; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 40; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 110-111.
  126. Reunion Interallies, 09-11-1939, MAE, Papiers 1940, Daladier/6, 14-19; Gamelin aan Lelong, 87 Cab./D.N., SHAT, Grand Quartier général, 27N8; Brief note of a conference at general Gamelin's headquarters on 9th november, 1939, PRO, CAB 21/1310, 10A; May, *Strange victory*, 311-312; Macleod, *Time Unguarded*, 148-156; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 158-161; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 38-41 Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 257-259; Gamelin, *Servir III*, 141-143; Gunsburg, *Divided and conquered*, 126-127, 131; Minart, *Vincennes I*, 95; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 109-110.
  127. War Cabinet. Confidential Annex, 09-11-1939, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 351.
  128. Bond, *France and Belgium*, 55; War Cabinet meeting, 10-11-1939, PRO, WO 32/9397; Lelong aan Gamelin, 12-11-1939, MAE, Papiers 1940, Daladier/6, 31; Liaison Franco-Britannique, M.R. (39) 68, 12-11-1939, SHAT, 27N6.
  129. Darlan aan Gamelin, 488 F.M.F.3, 14-11-1939, SHAT, 27N8; Odend'hal aan Gamelin, 250 S/C.E.M.I, 19-11-1939, SHAT, 27N8; Liaison Franco-Britannique, M.R. (39) 68, 12-11-1939, SHAT, 27N6; COS, 11-11-1939, CAB 21/1310; Plans (op), 12-11-1939, CAB 21/1310; War Cabinet meeting, 10-11-1939, PRO, WO 32/9397; Gamelin, 93 Cab. DN, 16-11-1939, MAE, Papiers 1940, Daladier/6, 46-49; Odend'hal aan Gamelin, 507 S/CEMI, 23-01-1940, SHAT, 27N8; Bond, *France and Belgium*, 55.
  130. Gamelin aan Lelong, no 88, 13-11-1939, SHAT, 2N231; Gamelin à attaché militaire Londres, 88, 13-11-1939, in: AA, Nr. 6, 39 en 196-197.
  131. Dagboek Pownall 10-11-1939, in: Bond, *Chief of staff*, 252; Bond, *France and Belgium*, 54.
  132. Dagboek Ironside, 07-11-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 146.
  133. Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 40-43; Billotte, Instruction Personnelle et Secrete N° 8, Annexe N°4, 10-11-1939, SHAT, 29N352; Ordre d'operations No 1., 15-11-1939, in: *Auswärtiges Amt 1939-1941*, Nr 5. *Weitere Dokumente zur Kriegsausweitungspolitik der Westmächte. Die Generalstabsbesprechungen Englands und Frankreich mit Belgien und den Niederlanden* (Viöl 1995, 1e druk 1940) 44-46 en 89-91; Liss, *Westfront*, 112; Giraud aan Billotte, 106 S/3, 15-11-1939, SHAT, 29N352; V.E. Nierstrasz,, 'De Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940

- in verband met de Nederlandse verdediging van de zuidelijke provinciën en de opmars van het Franse VII leger naar Noord-Brabant en Zeeland in mei 1940', in: *Orgaan van de Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap IV* (1949-1950) 142; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 111-112.
134. Giraud aan Billotte, 106 S/3, 15-11-1939, SHAT, 29N352.
135. Gunsburg, *Divided and conquered*, 132-133; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 181.
136. Allied Military Committee 17-01-1940, PRO, CAB 21/1310; Heijkoop, *HMS Valentine*, 9-12.
137. Brief note of a conference at general Gamelin's headquarters on 9th november, 1939, PRO, CAB 21/1310, 10A; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 107-108; Posen, *The sources of military doctrine*, 93; Macleod, *Time Unguarded*, 148-156.
138. Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 271-272; Jacobsen, *Contingency*, 125-130; Gamelin, 93 Cab. DN, 16-11-1939, MAE, Papiers 1940, Daladier/6, 46-49; May, *Strange victory*, 312-313; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 121-122.
139. Gamelin, Instruction Personnelle et Secrète no 8, 180/CAB/FT, 15-11-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 156; Roton, *Années cruciales*, 94-95, Gamelin, *Servir I*, 83.
140. Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 168.
141. Jacobsen, *Contingency*, 125-130; Gamelin, 93 Cab. DN, 16-11-1939, MAE, Papiers 1940, Daladier/6, 46-49; Gamelin, Instruction Personnelle et Secrète no 8, 180/CAB/FT, 15-11-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 156; Roton, *Années cruciales*, 94-95; Gamelin, *Servir I*, 83; War Council, 17-11-1939, in: AA, Nr. 8. *Dokumente*, 104-110; Dagboek Cadogan, 17-11-1939, in: Dilks, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 233; Dagboek Harvey, 11-11-1939 en 17-11-1940, in: Harvey, *The diplomatic diaries of Oliver Harvey*, 329-330; L. Woodward, *British foreign policy in the Second World War. Volume I* (London 1970) 19; Reynaud, *Thick of the fight*, 247; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 273-280; Gamelin, *Servir III*, 145-146; Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 160-182; Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40. Tome II. Ouvriers et soldats*, 413; Dagboek Colville, 16-11-1939 en 17-11-1939, in: Colville, *The fringes of power. Downing street diaries 1939-1955*, 32-33.
142. Liddell Hart, *History of the second world war*, 45.
143. Bryant, *The turn of the tide 1939-1943*, 68-69; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 273.
144. Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 441, citeert uit het journal van Georges van 26-04-1940; Gunsburg, *Divided and conquered*, 129; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 42
145. Koeltz, 'Les plans français et la Belgique en 1939-1940', 70; Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40. Tome II. Ouvriers et soldats*, 411-412; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 44.
146. Georges, Instruction Personnelle et Secrète, 0773 3/N.E., 17-11-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 212-213.
147. Dagboek De Villelume, 01-12-1939, in: Villelume, *Journal d'une défaite*, 117; Paillat, *Fighting the Nazis*, 139; Roton, *Années cruciales*, 99-99; Gauché, *Deuxième Bureau*, 193-200
148. Dagboek Ironside, 30-12-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 173-176; Gamelin, *Servir III*, 230-232; Dagboek Pownall 28-12-1940, in: Bond, *Chief of staff*, 272-273; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 89-96; Gamelin: 'Verhalten der Verbündeten im Frühjahr 1940', BAMA, RH2/1555, 1-21 (documenten door Duitsers buitgemaakt).
149. Dagboek De Villelume, 31-01-1940 en 27-03-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 178, 250-253.
150. Imlay, *Facing the Second World War*, 54-75, 76, 126-127; Gauché, *Deuxième Bureau*, 179-183; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 91-92.
151. Tooze, *The wages of destruction*, passim; R.J. Overy, *Why the allies won* (London 1995) passim; Ellis, *Brute force*, passim.
152. Minart, *Vincennes II*, 16; Dagboek De Villelume, 27-09-1939 en 15-10-1939, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 45-46, 67.
153. Porch, 'French intelligence and the fall of France, 1930-1940', 52; Gamelin à Georges, 320 CAB/F.T., 26-12-1939, in: Gamelin, *Servir III*, 149.

154. Information du Président. Plan de guerre pour 1940, 29-02-1940, SHAT, 5N580; Dagboek De Villelume, 01-02-1940, 22-02-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 179, 205; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 399-404; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 51; Gamelin, *Servir III*, 230-232; Gorce, *The French army*, 288-289; Mearsheimer, *Conventional deterrence*, 89-96; 'Bemerkungen des Generale Gamelin zum Kriegsplan 1940', 19-01-1940 21-01-1940 en 23-01-1940, BAMA, RH2/1525, 25-32; Gamelin: 'Verhalten der Verbündeten im Frühjahr 1940', BAMA, RH2/1555, 1-21 (documenten door Duitsers buitgemaakt).
155. Dagboek De Villelume, 10-10-1939 en 17-03-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 61 en 238; Koeltz, 'Les plans français et la Belgique en 1939-1940', 71; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 1; Alexander, *The Republic in danger*, 376-377; Dagboek Ironside, 31-03-1940 in: Macleod, *Time Unguarded*, 240; C. de Gaulle, *The complete war memoirs of Charles de Gaulle* (New York, 1e druk 1954-1959) 34-35; Gorce, *The French army*, 292; Stein, *Field Marshal von Manstein*, 75-76.
156. Dagboek Pownall 01-04-1940, in: Bond, *Chief of staff*, 294; Military Co-ordination Committee, 08-04-1940, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 984; Liddell Hart Dagboek 27-10-1939 en brief Ironside 14-11-1939, Dagboek Ironside 02-04-1940, in: B.H. Liddell Hart, *Memoires of captain Liddell Hart*. Volume I 1895-1938. Volume II (London 1965) 265; Dagboek Ironside, 02-04-1940, in: Macleod, *Time Unguarded*, 242; Reynaud, *Thick of the fight*, 264, 293-295; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 186; Brausch, 'Sedan 1940', 75.
157. Ponting, *1940*, 44.
158. Liaison Franco-Britannique, M.R. (39) 68, 12-11-1939, SHAT, 27N6; Jacobsen, *Contingency*, 141.
159. Grand Quartier General, 'Extesion eventuelle de l'hypothese "Hollande"', 15-11-1939, SHAT, 27N82; Gamelin, Instruction Personnelle et Secrète no 8, 180/CAB/FT, 15-11-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 156; Georges, Instruction Personnelle et Secrète, 0773 3/N.E., 17-11-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 212-213; Doughty, 'The illusion of security: France, 1919-1940', 493.
160. Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 564; Liss, Westfront, 113-114; Roton, *Années cruciales*, 96; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 44-45; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 286-287.
161. Minart, *Vincennes I*, 101-102; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2.
162. Roton, *Années cruciales*, 97; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 287; Gunsburg, *Divided and conquered*, 131; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 149.
163. Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 45-48; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 180-181.
164. May, *Strange victory*, 313; Bond, *France and Belgium*, 77; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 564-565; Roton, *Années cruciales*, 97-98; Minart, *Vincennes I*, 103; Alexander, 'Repercussions of the Breda variant', 482-483.
165. Koeltz, 'Les plans français et la Belgique en 1939-1940', 73.
166. Gamelin, 240/CAB/FT, 03-12-1939, in: Les relations militaires Franco-Belges, 159, 98; Gamelin, *Servir III*, 180-181; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 75.
167. Mascureau à Daladier, 20.S., 05-12-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 160-161; Mascureau aan Petibon (chef-staf van Gamelin), 05-12-1939, SHAT, 29N379; Gunsburg, *Divided and conquered*, 132.
168. Gamelin, 'Note au sujet de l'extension du front de la B.E.F.', 06-02-1940, in: Gamelin, *Servir III*, 166-172; Commandant en Chef des forces terrestres, 28-01-1940, SHAT, 27N82; Roton, *Années cruciales*, 100-101; Gunsburg, *Divided and conquered*, 138.
169. Gamelin à Georges, 'Instruction Personnelle et Secrète No 10', 291/3/FT, 27-02-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 170.
170. Gamelin à Georges, 'Instruction Personnelle et Secrète No 11', 393/3/FT, 12-03-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 171-172; Gamelin, *Servir III*, 177-178; Jacobsen, *Dokumente*, 214; Gunsburg, *Divided and conquered*, 140; Alexander, 'Repercussions of the Breda variant', 480.
171. Giraud aan Billotte, 6329 S/3, 19-03-1940, SHAT, 29N352; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 53-55, 57; Minart, *Vincennes I*, 112-113, 158.
172. Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 55-56.

-
173. Giraud aan Billotte, 6329 S/3, 19-03-1940, SHAT, 29N352.
  174. Giraud aan Billotte, 7374 S/3, 29-03-1940, SHAT, 29N352; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 55-57; Roton, *Années cruciales*, 133; Minart, *Vincennes I*, 112-113, 158; Gunsburg, *Divided and conquered*, 152; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 182.
  175. Georges aan Gamelin, 1086 3/Op., 14-04-1940, SHAT, 29N352; Nierstrasz, 'Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 133-134 en 138; Liss, *Westfront*, 135-136; Doughty, 'The illusion of security: France, 1919-1940', 494; May, *Strange victory*, 377-378; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 108-109; *Les relations militaires Franco-Belges*, 133; Roton, *Années cruciales*, 126, 133; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 183.
  176. Gamelin à Georges, 799 CAB/FT, 15-04-1940, Gamelin, *Servir III*, 343; Georges aan Billotte, 1124 3/Op., 16-04-1940, SHAT, 29N352; Vanwelkenhuyzen, 1940. *Pleins feux sur un désastre*, 32; Roton, *Années cruciales*, 134; May, *Strange victory*, 377-378; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 53.
  177. Gamelin à Georges, 799 CAB/FT, 15-04-1940, Gamelin, *Servir III*, 343; Gamelin, *Servir I*, 98; May, *Strange victory*, 314, 377-379; Stein, *Field Marshal von Manstein*, 92-94.
  178. Gamelin à Daladier, 398/CAB/DN, 15-04-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 189.
  179. Ibidem, 190.
  180. Daladier à Gamelin, 908/DN, 20-04-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 190-191.
  181. Georges, no. 790 3/Op., 20-03-1940, in: Nierstrasz, 'Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 167; Roton, *Années cruciales*, 134-138; Minart, *Vincennes I*, 111-112; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 52-53; Doughty, 'The illusion of security: France, 1919-1940', 494.
  182. Giraud aan Billotte, 7374 S/3, 29-03-1940, SHAT, 29N352; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 61; Gamelin, *Servir III*, 42; Zaloga, *Blitzkrieg*, 27; Sharp, *The French army 1939-1940*. Volume 2, 145-146.
  183. Alexander, *The Republic in danger*, 367-368; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 28-29 Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 295.
  184. Giraud aan Billotte, 6329 S/3, 19-03-1940, SHAT, 29N352; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 57; Ordre de mouvement no 2, 17-04-1940, in: *Auswärtiges Amt 1939-1941*, Nr 5. 47-48 en 92-94.
  185. Gunsburg, *Divided and conquered*, 153-154.
  186. Giraud aan Billotte, 6329 S/3, 19-03-1940, SHAT, 29N352; Giraud aan Billotte, 7374 S/3, 29-03-1940, SHAT, 29N352; Minart, *Vincennes I*, 113; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 61; Alexander, 'Repercussions of the Breda variant', 483.
  187. Bryant, *The turn of the tide 1939-1943*, 70.
  188. Bond, *Chief of Staff*, 361.
  189. D. Porch, 'French intelligence and the fall of France, 1930-1940', in: *Intelligence and National security* Vol. 4 (January 1989) 41-48.
  190. Ministère de la Défense Nationale et de la Guerre, Cabinet du Ministre, Information du President, Gu/2, 02-12-1939, SHAT, 5N580; Gauché, *Deuxième Bureau*, 189; May, *Strange victory*, 353-354; E.A. Cohen en J. Gooch, *Military misfortunes. The Anatomy of failure in war* (New York 1990) 218; Imlay, *Facing the Second World War*, 54-55; Belot, *marine Française*, 1-2; Dagboek De Villelume, 25-09-1939, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 43; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 102-104; Gamelin, *Servir I*, 34, 155, 160, 272-273, *Servir III*, 281; Brausch, 'Sedan 1940', 28, 59-60, 86-88; Jacobsen, *Contingency*, 149; Stein, *Field Marshal von Manstein*, 75-76.
  191. Gauché, *Deuxième Bureau*, 162-163; Minart, *Vincennes II*, 12.
  192. Dagboek Ironside, 23-10-1939, in: Macleod, *Time Unguarded*, 133.
  193. May, *Strange victory*, 352; Reynaud, *Thick of the fight*, 265; Gauché, *Deuxième Bureau*, 186; Minart, *Vincennes II*, 12-13, 17; Dagboek De Villelume, 07-12-1939, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 122; Brausch, 'Sedan 1940', 56-57, 86-88.
  194. Inlichtingenbulletin van het War Office, periode 2 tot 9 mei, Mission Militaire Francaise en Angleterre, 736/BS, 13-05-1940, SHAT, 7N2821.
  195. Lovell, report 17.233, 29-04-1940 en report 17.264, 13-05-1940, NARA, RG 165, Military Branch: Military Intelligence Division Correspondence 1917-1941, 2016-1077.

-
196. May, *Strange victory*, 347-370, 457-460; Jackson, *The fall of France*, 198, 219; M. Bloch, *Strange defeat. A statement of evidence written in 1940* (New York 1968, 1e druk Paris 1946) 44-48, 81-88.
197. May, *Strange victory*, 282-283, 288-289 en 294-295; Bond, *France and Belgium*, 60-61; Liss, *Westfront*, 111; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 501 en 565; Macleod, *Time Unguarded*, 150
198. Liddell Hart, *The defence of Britain*, 219.
199. Gauché, *Deuxième Bureau*, 183-188; Vanwelkenhuyzen, 'Le renseignement au début de la seconde guerre mondiale', 29-30; Brausch, 'Sedan 1940', 61-64; Jacobsen, *Contingency*, 148-150; Gamelin à Vullemin (bevelhebber Franse luchtmacht), 24-02-1940, BAMA, RH2/1525, 35-36 (document door Duitsers buitgemaakt); Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 173-174, 198.
200. Gauché, *Deuxième Bureau*, 202; Gedurende de maand maart vingen de Britten 91 geruchten op over een Duits offensief of Duitse troepenbewegingen, *Bulletin hebdomadaire de renseignements du War Office*, no.33, 12-04-1940, SHAT 7N2821.
201. Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 559; Bullitt to Roosevelt, 11-12-1939, Bullitt, *For the president*, 390
202. Liddell Hart Dagboek 27-10-1939 en brief Ironside 14-11-1939, Dagboek Ironside 31-03-1940 en 02-04-1940, in: Liddell Hart, *The Liddell Hart memoires*. Volume II, 262, 265 en 277; Dagboek Ironside, 31-03-1940, 02-04-1940, 09-04-1940 en 03-05-1940, in: Macleod, *Time Unguarded*, 240-242, 249, 293; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 179; Dagboek Pownall 30-04-1940, in: Bond., *Chief of staff*, 304; Churchill, 30-04-1940, War Cabinet, 08-05-1940, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 1173-1174, 1223.
203. May, *Strange victory*, 349-351, 357-361; Ellis, *The war in France and Flanders*, 22; Brausch, 'Sedan 1940', 65-74, 88; Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung im Westeuropa', 274-275; Gunsburg, *Divided and conquered*, 147-148; Paillole, *Fighting the Nazis*, 129, 140-141; Minart, *Vincennes I*, 139, *Vincennes II*, 12, 15-17; Porch, 'French intelligence and the fall of France, 1930-1940', 45, 49-50.
204. Commandement en Chef des Forces Terrestres, Etude d'une operation Allemande entre les rivieres Hollandaises et le Canal Albert, 06-03-1940, SHAT, 27N82.
205. Commandement en Chef des Forces Terrestres, Operation Allemande sur la Hollande, 04-1940, SHAT, 27N82.
206. J.I.C. [Joint Intelligence Committee], (40) 39, 26-04-1940, PRO, WO 208/91, 99A; in Holman to Kirkpatrick (Duitsland expert FO), 17-02-1940, PRO, FO 371/24458, concludeerde de Britse militair attaché in Den Haag Gibson dat de Nederlanders zich zullen terugtrekken op Vesting Holland; over de Britse angst dat de Nederlandse strategische voorraden in Duitse handen zouden vallen zie: H.A.M. Klemann, 'The 'Tommies' or the 'Jerries': Dutch trade problems in the inter-war period', in: N. Ashton en D.A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 114.
207. Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 198.
208. May, *Strange victory*, 377; Minart, *Vincennes I*, 157; Stein, *Field Marshal von Manstein*, 76.
209. Roton, *Années cruciales*, 79.
210. Jacobsen, *Fall Gelb*, 205; Nierstrasz., 'De Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 124 en 126; Reynaud, *thick of the fight*, 245-246; Keyes, *Outrageous fortune*, 91; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 44; Dagboek Van Overstraeten, 12-09-1939 en 30-10-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 367-368, 399-401; Marnay, 'La politique militaire de la Belgique en 1939-1940', 14-17, 20-21.
211. Koninckx, *Leopold III*, 139; *Le Ministère des Affaires Etrangères de Belgique, Belgique. La relation officielle des événements 1939-1940* (London 1941) 19-20; J.M. Sterkendries, 'De Belgische mobilisatie van 1939', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 62-66.
212. L. Vandeweyer, 'De emancipatie van de ministerraad onder druk van de Tweede Wereldoorlog', in: *Res Publica* Vol. XXXVIII no. 1 (1996) 159-163; J. Vanwelkenhuyzen, 'Leopold III en de

- regering', in: *Tijdschrift voor Diplomatie* (mei 1982) 538-541; Janssens, 'België in januari 1940', 480-483; Leopold III, *Kroongetuige. Over de grote gebeurtenissen tijdens mijn koningschap* (4e druk Tielt 2001) 28-30, 46-50.
213. B. van Waesberghe, 'De Belgisch-Nederlandse verhoudingen en het gevaar van een Duitse inval op de lage landen', in: *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* XXV 1-2 (1994-1995) 151; J. Velaers en H. van Goethem, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog* (Tielt 1994) 124.
214. May, *Strange victory*, 295; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 186; M.S. Alexander, 'In lieu of alliance: the French general staff's secret co-operation with neutral Belgium, 1936-1940', in: *Journal of Strategic Studies* Vol. 14 no. 4 (1991) 421-423.
215. Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 132-133.
216. Mémoire de l'Ambassadeur de Grande-Bretagne, 23-09-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 139-140; P. Marnay (pseudoniem voor Jean Vanwelkenhuyzen), 'La politique militaire de la Belgique en 1939-1940', in: *Revue général belge* (mei 1960) 11-14; Blake, 27-09-1939, SHAT, 7N2817; Dagboek Harvey, 15-09-1939 en 10-11-1939, in: Harvey, *The diplomatic diaries of Oliver Harvey*, 319, 328; Woodward, *British foreign policy*, 15.
217. Dagboek Van Overstraeten, 27-09-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 376; G. Janssens, 'Leopold III. Een regering in de schaduw van de internationale spanning (1934-1940)', in: R. Wellens en M. Wynants (red.), *België en zijn koningen* (Brussel 1990) 126; Velaers, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog*, 126.
218. Koninckx, *Leopold III*, 145-147; Woodward, *British foreign policy*, 15; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 239-241; Janssens, 'Leopold III', 125-126.
219. Koninckx, *Leopold III*, 149; Le Tellier (Belgische ambassadeur in Parijs) aan Spaak, 17.045-5351-P.10, 09-10-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9.
220. Dagboek De Villelume, 28-09-1939, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 47; C. Capelle, *Au service du Roi*. Tome 1. 1934-1940 (Bruxelles 1949) 125; May, *Strange victory*, 295.
221. Brown, 15, 03-10-1939, NARA, RG 165, M975/3; Grand Quartier Général, annexe au compte rendu de renseignements militaires du 18-10-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 143-144; Brown, 36, 25-10-1939, NARA, RG 165, C-9-c/2233-C, M975/3.
222. Bargeton à Daladier, 26-10-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 144-146; EB/16, 22-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 47.
223. Daladier à Bargeton, 30-10-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 146-147 en 84-86; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 252-253; Gamelin, *Servir* III, 138-139; Koeltz, 'Les plans français et la Belgique en 1939-1940', 66; Bullitt, 2675, 07-11-1939, NARA, RG 59, 740.0011EW/943.
224. *Les relations militaires Franco-Belges*, 91; Minart, *Vincennes* I, 85-86; Dagboek De Villelume, 05-11-1939, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 90; EB/16, 22-04-1940, MAE, Papiers 1940 Reynaud/3, 47-48; Reynaud, *thick of the fight*, 246-247; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 56-61; Roton, *Années cruciales*, 93; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 264-265; Marnay, 'La politique militaire de la Belgique en 1939-1940', 26-30; Koeltz, 'Les plans français et la Belgique en 1939-1940', 67-69; May, *Strange victory*, 304-305; Dagboek Van Overstraeten, 11-11-1939 en 13-11-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 419-425, 429-430; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique* I, 153-161; Rapport du Colonel Delvoie sur son entrevue avec le Général Gamelin, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 152-153; Bullitt, 2675, 07-11-1939, NARA, RG 59, 740.0011EW/943.
225. Bullitt, 2705, 09-11-1939, NARA, RG59, 740.0011EW 1939/965.
226. Brown, Belgium. Comment on current events no 12, 03-11-1939, NARA, RG 165, 2051-174, 35; Davis, 167, 07-11-1939, NARA, RG 59, 740.0011EW1939/944.
227. Woodward, *British foreign policy*, 16; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 262.
228. Janssens, 'Leopold III', 127; Conversations d'Etat-Major Anglo-Franco-Belge, 15-11-1940, SHAT, 27N8.
229. Bullitt, 2834, 27-11-1939, NARA, RG59, 740.0011EW 1939/1091; Bullitt, 2771, 16-11-1939, NARA, RG59, 740.0011EW 1939/1028; Davies, 'Attitude of Belgium in case of a German inva-

- sion of Holland, 527, 22-11-1939, NARA, RG59, 740.0011EW 1939/1169.
230. Woodward, *British foreign policy*, 17-18; Clive to Halifax, 13-11-1939, 14-11-1939 en 15-11-1939, PRO, FO 371/23106.
231. Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 161-163; Gamelin aan LeLong, 87 Cab./D.N., 11-11-1939, SHAT, 27N8
232. Van Zuylen, *Les mains libres*, 475-477; Denis aan Spaak, 7503, 19-12-1939, AKP, secretariaat, XVA/16, 230.
233. Woodward, *British foreign policy*, 133-134; Koninckx, *Leopold III*, 179; Van Zuylen, *Les mains libres*, 526-527; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 187; Minart, *Vincennes I*, 120-122; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 67-68, 82-83; Marnay, 'La politique militaire de la Belgique en 1939-1940', 39.
234. Dagboek Van Overstraeten, 12-01-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 454.
235. P.H. Spaak, *The continuing battle; memoirs of a European 1936-1966* (Boston 1972, 1e druk Paris 1969) 25-29; Macleod, *Time Unguarded*, 204-208; War Cabinet: Confidential Annex, 14-01-1940, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 638-639; Van Zuylen, *Les mains libres*, 527-531; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 188; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 176; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 83; Leopold III, *Kroongetuige*, 34-35.
236. Bond, *France and Belgium*, 67-73; Janssens, 'België in januari 1940', 469-473; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 551-555; Reynaud, *thick of the fight*, 249-253; Keyes, *Outrages fortune*, 132-145; Capelle, *Au service du Roi I*, 150-152; Dagboek Van Overstraeten, 15-01-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 462-469; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 179-180; Velaers, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog*, 151-154; Leopold III, *Kroongetuige*, 35-37.
237. Le Tellier, 18, 15-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Van Zuylen, *Les mains libres*, 533; Capelle, *Au service du Roi I*, 153; Sebag-Montefiore, *Dunkirk*, 34-36.
238. May, *Strange victory*, 321; Dagboek De Villelume, 15-01-1939 en 18-01-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 154, 158; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 95-112; Daladier aan Gamelin, MD/mp, 31-01-1940, SHAT, 5N580.
239. Bullitt, telegram 66, 12-01-1940, NARA, RG59, 740.0011EW 1939/1468; Bullitt, telegram 80, 15-01-1940, NARA, RG59, 740.0011EW 1939/1489; Roton, *Années cruciales*, 98-101; Paillolle, *Fighting the Nazis*, 139; Gauché, *Deuxième Bureau*, 193-200; Minart, *Vincennes I*, 126-128, 135-137; Dagboek De Villelume, 16-01-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 156; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 389-390; Gamelin, *Servir III*, 156; Brausch, 'Sedan 1940', 47; Vanwelkenhuyzen, 'Le renseignement au début de la seconde guerre mondiale', 25-26; R. Groenix van Zoelen, *Leopold III. Opperbevelhebber, staatsman en diplomaat* (Tielt, 2e druk 1949) 21-22.
240. Le Tellier aan Spaak, 2145-749-P.10, 02-02-1940, ABMBZ 11.179, deel 10.
241. Janssens, 'België in januari 1940', 472.
242. Capelle, eind februari 1940, AKP, secretariaat, XVA/17, 303; Capelle, 27-02-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Capelle, 09-02-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10.
243. EB/16, 22-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 51.
244. Ibidem; Laurent aan Daladier, No. 366/S, 09-03-1940, SHAT, 7N2731.
245. EB/16, 22-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 52.
246. Bond, *France and Belgium*, 79-80; Spaak, battle, 31-33; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 567; Keyes, *Outrages fortune*, 130-131; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 122-123; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 129-132.
247. Capelle, 18-03-1940, AKP, secretariaat, XVA/18, 366; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 185-186 Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 169-170.
248. Dagboek Pownall 24-03-1940, in: Bond, *Chief of staff*, 293.
249. Woodward, *British foreign policy*, 139.
250. Ibidem, 138-140; Dagboek Van Overstraeten, 22-03-1940, 02-04-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 532-533, 538.
251. EB/8, 20-03-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 3-5.
252. Ibidem, 3-5; Woodward, *British foreign policy*, 139.

-
253. Bond, *France and Belgium*, 87-88; Dagboek Pownall 24-03-1940, in: Bond, *Chief of staff*, 293; Dagboek Ironside, 24-03-1940, 27-03-1940 in: Macleod, *Time Unguarded*, 233, 236; Dagboek Cadogan, 19-03-1940, in: Dilks, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 264; Woodward, *British foreign policy*, 138-140.
254. Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 352.
255. Woodward, *British foreign policy*, 139-141; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 164; Koninckx, *Leopold III*, 186-188; Dagboek De Villelume, 29-03-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 255; Gamelin à Daladier, 398 CAB/DN, 15-04-1940, in: Gamelin, *Servir III*, 348-350; Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 338-342; Dagboek Colville, 28-03-1940, in: Colville, *The fringes of power. Downing street diaries 1939-1955*, 70.
256. Gamelin à Daladier, 372, 09-04-1940, in: AA, Nr. 6, Dokumente, 83 en 273-274; Gamelin à Daladier, 372 Cab/DN, 09-04-1940, in: *Servir III*, 315-317; Comité de Geurre, 09-04-1940, in: AA, Nr. 6, Dokumente, 82-83 en 271-272; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 574; Reynaud, *thick of the fight*, 282-284; Keyes, *Outrages fortune*, 155-156; Van Zuylen, *Les mains libres*, 544-545; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 195-196; Capelle, *Au service du Roi I*, 158; Minart, *Vincennes I*, 140; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 175-178; Gamelin, *Servir I*, 88-89; Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 365-369; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 186-187; May, *Strange victory*, 372-374; *Les relations militaires Franco-Belges*, 124-125.
257. Supreme War Council, 09-04-1940, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 994; Dagboek Harvey, 09-04-1940, in: Harvey, *The diplomatic diaries of Oliver Harvey*, 347; Dagboek De Villelume, 09-04-1940, in: Villelume, *Journal d'une défaite*, 269; Woodward, *British foreign policy*, 141-142; Gamelin, *Servir III*, 319 Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 383-388; Dagboek Colville, 09-04-1940, in: Colville, *The fringes of power. Downing street diaries 1939-1955*, 75-76.
258. Capelle, 10-04-1940, AKP, secretariaat, XVA/18, 396; Conservation Spaak avec Bargeton et avec Aveling (Britse chargé d'affaires te Brussel), 11-04-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 177-180; May, *Strange victory*, 374; Woodward, *British foreign policy*, 142; Van Zuylen, *Les mains libres*, 540-541; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 197; Capelle, *Au service du Roi I*, 160; *Les relations militaires Franco-Belges*, 126; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 178-184.
259. Capelle, 10-04-1940, AKP, secretariaat, XVA/18, 396; Capelle, *Au service du Roi I*, 161; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 185-186 .
260. Dagboek Pownall 11-04-1940 en 13-04-1940, in: Bond, *Chief of staff*, 298-299; Dagboek Harvey, 10-04-1940 en 11-04-1940, in: Harvey, *The diplomatic diaries of Oliver Harvey*, 348; Capelle, *Au service du Roi I*, 161-164; Dagboek De Villelume, 10-04-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 271-272; May, *Strange victory*, 373; Woodward, *British foreign policy*, 142-143.
261. Van Zuylen, *Les mains libres*, 542, 546-548; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 197; Gamelin, 683/CAB/FT, 25-03-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 172-173; Gamelin à Georges, 676 3/FT, 19-04-1940, in: Gamelin, *Servir III*, 357 en 321-323; Roton, *Années cruciales*, 132; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 212-220.
262. Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 128.
263. Barratt (commandant Britse luchtmachtcontingent in Frankrijk), 15-04-1940, PRO, CAB 21/1310; Gamelin aan Daladier, 400 Cab/D.N., 15-04-1940, SHAT, 5N580; Woodward, *British foreign policy*, 144-145; *Les relations militaires Franco-Belges*, 130; Dagboek Pownall 10-04-1940 en 16-04-1940, in: Bond, *Chief of staff*, 297, 300-301; Military Co-ordination Committee, 08-04-1940, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 981-985.
264. Le Tellier (Belgische ambassadeur in Frankrijk) à Spaak, télégramme No 136, 13-04-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 180-181; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 221-223; Woodward, *British foreign policy*, 144; Gamelin à Georges, 792 CAB/FT, 14-04-1940, in: Gamelin, *Servir III*, 342-343; Dagboek Cadogan, 12-04-1940, in: Dilks, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 270.
265. Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 432.
266. Gamelin à Georges, 799 CAB/FT, 15-04-1940, Gamelin, *Servir III*, 343-344; British Military Mission to War Office, H.V.O./234, 15-04-1940, PRO, WO32/9397, 57A; Minart, *Vincennes I*, 117.

267. Gamelin à Daladier, 398/CAB/DN, 15-04-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 189-190.
268. Daladier à Gamelin, 908/DN, 20-04-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 190-191.
269. De Cartier à Spaak, 14-04-1940, in: Visscher, *Documents diplomatiques Belges 1920-1940*. Tome V. *La politique de sécurité extérieure. Période 1938-1940*, 485-488; Woodward, *British foreign policy*, 143; Van Zuylen, *Les mains libres*, 543-544; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 222-223; Dagboek Cadogan, 13-04-1940 en 14-04-1940, in: Dilks, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 270-271; Gamelin à Georges, 800 CAB/FT, 15-04-1940, in: Gamelin, *Servir III*, 347-348.
270. D.D. Plans (Ops.), (Ministerie van Luchtvaart), 18-04-1940, PRO, AIR 20/30.
271. D. of Plans, (Ministerie van Luchtvaart), 19-04-1940, PRO, AIR 20/310; Woodward, *British foreign policy*, 144-145; Halifax aan Campell (Britse ambassadeur in Parijs), 19-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 24-27; Odend'hal aan Gamelin, 1025 S/CEMI, 19-03-1940, SHAT, 27N6; May, *Strange victory*, 376; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 170.
272. D. of Plans, Ministerie van Luchtvaart, 19-04-1940, PRO, AIR 20/310.
273. Woodward, *British foreign policy*, 145.
274. Gamelin à Georges, 800/CAB/FT, 15-04-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 189.
275. Reynaud à Bargeton, no 259, 17-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 31-35 en SHAT, 5N580, 33; Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 439.
276. Gamelin, 831 CAB/FT, 21-04-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 192-193 en in: Gamelin, *Servir III*, 358-360; Gamelin, 766, 3.F.T., 29-04-1940, SHAT, 27N82.
277. Gamelin à Hautcoeur, 839 Cab/FT, 22-04-1940, in: Gamelin, *Servir III*, 351-352; Gamelin à Hautcoeur, 839/CAB/FT, 22-04-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 191; Minart, *Vincennes I*, 146.
278. Sous-Direction d'Europe MAE, 21-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 104-105; Halifax aan Campell, 19-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 24-27.
279. Supreme War Council, 23-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 113-115; Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 438-444.
280. May, *Strange victory*, 376-377.
281. Supreme War Council, 23-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 113-115; Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 471-472.
282. Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 444; Bond, *France and Belgium*, 88; May, *Strange victory*, 376-377; Dagboek Ironside, 23-04-1940, in: Macleod, *Time Unguarded*, 279; Woodward, *British foreign policy*, 145-146; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 165; Reynaud, *thick of the fight*, 284; Keyes, *Outrages fortune*, 158; *Les relations militaires Franco-Belges*, 131-132; Dagboek De Villelume, 23-04-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 293-295; Dagboek Colville, 23-0-1940, in: Colville, *The fringes of power. Downing street diaries 1939-1955*, 83.
283. 2ème Bureau, *Le Front du Nord-Est*, 30-04-1940, SHAT, 27N6; Gamelin, *Servir I*, 89, *Servir III*, 350
284. Alexander, *The Republic in danger*, 320-321, 325, 334; Bond, *France and Belgium*, 89-90; Keyes, *Outrages fortune*, 126-127; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 117-124; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 169-170, 186; Alexander, 'In lieu of alliance: the French general staff's secret co-operation with neutral Belgium, 1936-1940', 420-421.
285. Koninckx, *Leopold III*, 180-182, 185-188, 225-229; Keyes, *Outrages fortune*, 154-161; Chaix beticht in *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 298, juist weer de Belgische regering van chantage.
286. Butler, *Grand strategy*. Volume II, 158, Capelle, *Au service du Roi I*, 113.
287. Blake, 27-09-1939 en No 211, 05-10-1939, SHAT, 7N2817; *Les relations militaires Franco-Belges*, 90.
288. Laurent aan Daladier, No 1066/S, 16-12-1939, SHAT, 7N2731.
289. Dagboek Van Overstraeten, 17-09-1939, 24-09-1939, 01-10-1939, 07-10-1939 en 04-11-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 364-365, 372, 379, 383, 405; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 128; Diepenrijckx, 89, 06-10-1939, KLM-be, doos 56, map 314; Diepenrijckx, no 7/s,

-
- 05-01-1940, KLM-be doos 56, map 314.
290. Blake to Gibson, 30-12-1939, PRO, WO 208/2041, 1-2; Blake to M.I.3 [Military Intelligence], 321, 29-12-1939, PRO, WO 208/2041, 1-3.
291. Dagboek Van Overstraeten, 07-11-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 412-413; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 147-148.
292. Laurent aan Daladier, No 1066/S, 16-12-1939, SHAT, 7N2731.
293. Dagboek Van Overstraeten, 08-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 493-496; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 200-207; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 175-176; Janssens, 'België in januari 1940', 478-479.
294. Dagboek Van Overstraeten, 23-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 511-512; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 205; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 354, 490; Gunsburg, *Divided and conquered*, 151-152.
295. Dagboek Van Overstraeten, 26-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 512-514; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 205-206; Lerecoveux, *L'Armée Giraud*, 117.
296. Diepenrijckx, 175/E, 26-02-1940, KLM-be 32/79, 5; Dagboek Van Overstraeten, 08-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 521.
297. Dagboek Van Overstraeten, 09-03-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 521.
298. Dagboek Van Overstraeten, 08-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 496; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 204; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 354; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 126; Annexe à la note verbal du septembre 1941, ABMBZ, 11.984.
299. Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 122-123; Dagboek Van Overstraeten, 07-03-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 518-519; Minart, *Vincennes I*, 105. Marnay, 'La politique militaire de la Belgique en 1939-1940', 51; Visite du Lt-Colonel Hauteur, 14-03-1940, SHAT 27N8; *Les relations militaires Franco-Belges*, 121; Marnay, 'La politique militaire de la Belgique en 1939-1940', 51.
300. Dagboek Van Overstraeten 22-01-1940, Van Overstraeten, *Léopold III*, 477; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 187-188, 197.
301. Georges, no. 790 3/Op., 20-03-1940, in: Nierstrasz, 'Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 166; Minart, *Vincennes I*, 111; Lerecoveux, *L'Armée Giraud*, 52, 60-63.
302. Dagboek Van Overstraeten, 08-03-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 519-520; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 212-214.
303. Dagboek Van Overstraeten, 08-03-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 519-520; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 212-214; Bond, *France and Belgium*, 79-80; Spaak, *battle*, 31-33; Shirer, *The collapse of the Third Republic*, 567; Keyes, *Outrages fortune*, 130-131; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 122-123.
304. Dagboek Van Overstraeten 20-01-1940 en 15-02-1940, Van Overstraeten, *Léopold III*, 477, 506; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 187-188, 197; Laurent à Daladier, 440/S, 28-03-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 174-175, 122.
305. Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 127.
306. Dagboek Van Overstraeten, 26-03-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 533-534; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 220; Lerecoveux, *L'Armée Giraud*, 118.
307. 2ème Bureau, *Le Front Nord-Est*, 30-04-1940, SHAT, 27N6.
308. Dagboek Van Overstraeten 11-10-1939, Van Overstraeten, *Léopold III*, 386; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 126.
309. Spaak aan Leopold III, AKP, secretariaat, XVA/14, 179; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 65; Van Zuylen, *Les mains libres*, 520; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 179-180; Marnay, 'La politique militaire de la Belgique en 1939-1940', 31; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 168; Vanwelkenhuyzen, 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', 123.
310. Capelle, 06-03-1940, AKP, secretariaat, XVA/17, 334; Nemry, 10-04-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11.

-
311. Janssens, 'België in januari 1940', 458; Janssens, 'Leopold III', 125-126; Vanwelkenhuyzen, 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', 121-122 ; Dagboek Harvey, 11-11-1939 en 13-11-1940, in: Harvey, *The diplomatic diaries of Oliver Harvey*, 329-330.
312. Janssens, 'Leopold III', 127; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 162-163; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 52-55; Wullus-Rudiger, 11-11-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Velaers, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog*, 137-139; Vanwelkenhuyzen, 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', 122.
313. AKP, secretariaat, XVA/13, document 69, pagina 11-15; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 153-156.
314. Davignon, 17-11-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Davignon, 09-12-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Capelle aan Leopold III, 23-12-1939, AKP, secretariaat, XVA/15, 206; Davignon aan Capelle, 29-02-1940, AKP, secretariaat, XVA/17, 313; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 169, 179; Koninckx, *Leopold III*, 170, 189-190; Vanwelkenhuyzen, 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', 127-128.
315. Van den Bergen, 10-11-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Alexander, 'In lieu of alliance: the French general staff's secret co-operation with neutral Belgium, 1936-1940', 415, 419-420; Vanwelkenhuyzen, 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', 121.
316. Laurent aan Daladier en Gamelin, no. 535/S, 24-09-1939, SHAT, État-major de l'armée, 7N2731.
317. Dagboek Van Overstraeten, 12-08-1939, 14-09-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 342-346, 361-362; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 104-107, 117, 220; Marnay, 'La politique militaire de la Belgique en 1939-1940', 9-10; Keyes, *Outrages fortune*, 124; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 178; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 146-147, 150-151; Vanwelkenhuyzen, 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', 119-121.
318. Capelle aan Leopold III, 14-12-1939, AKP, secretariaat, XVA/15, 192; Vanwelkenhuyzen, 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', 124-125; Koninckx, *Leopold III*, 184.
319. Capelle aan Leopold III, 23-12-1939, AKP, secretariaat, XVA/15, 206; Capelle aan Leopold III, 14-12-1939, AKP, secretariaat, XVA/15, 192; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 171.
320. Capelle aan Leopold III, 29-12-1939, AKP, secretariaat, XVA/15, 213; Capelle, 31-01-1940, AKP, secretariaat, XVA/16, 260; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 171-172.
321. Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 177-178.
322. Van Cauwelaert aan Leopold III, 16-10-1939; AKP, secretariaat, XVA/13, 93; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 157.
323. Laurent aan Daladier en Gamelin, 24-09-1939, no 535/S, SHAT, 7N2731.
324. Dagboek Van Overstraeten, 06-11-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 411; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 146; Spaak, *battle*, 22; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 74.
325. Janssens, 'Leopold III', 126.
326. Keyes, *Outrages fortune*, 123; Van Zuylen, *Les mains libres*, 519.
327. Keyes, *Outrages fortune*, 123-124.
328. Dagboek Van Overstraeten, 02-04-1940 en 22-03-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 538, 532-533.
329. Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 159-163; Dagboek Van Overstraeten, 23-12-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 443.
330. Spaak, *Discours prononce de la Chambre des Representants*, 19-12-1939, *Le Ministère des Affaires Etrangères de Belgique, Belgique 1939-1940*, 23-24, 87-88; Van Zuylen, *Les mains libres*, 518-519; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 179; Janssens, 'België in januari 1940', 459-460; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 656; Vanwelkenhuyzen, 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', 125-127.
331. Capelle, 01-04-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; zie ook gesprekken tussen Capelle en generaal Laurent, Capelle, 09-02-1940 en 27-02-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10.

-
332. Zie hoofdstuk 4.
333. Janssens, 'Leopold III', 127-128; Koninckx, *Leopold III*, 157, 170; Capelle, 28-02-1940, AKP, secretariaat, XVA/17, 306; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 178-179.
334. Capelle, 15-03-1940, AKP, secretariaat, XVA/18, 360; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 179.
335. Spaak, 01-02-1940, in: Visscher, *Documents diplomatiques Belges 1920-1940*. Tome V. *La politique de sécurité extérieure. Période 1938-1940*, 475-476; Spaak, 02-02-1940, AKP, secretariaat, XVA/16, 262.
336. Dagboek De Villelume, 15-03-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 236.
337. Capelle, 06-03-1940, AKP, secretariaat, XVA/17, 334.
338. Capelle, 06-05-1940, AKP, secretariaat, XVA/18, 463; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 185-186; Velaers, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog*, 166.
339. Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 298.
340. Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 286 en 261-262, 279-280, 297-299; Marnay, 'La politique militaire de la Belgique en 1939-1940', 23-24; Janssens, 'Leopold III', 130.
341. Capelle, 06-05-1940, AKP, secretariaat, XVA/18, 463; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 186-187.
342. Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 162-163.
343. Van Zuylen, *Les mains libres*, 520-521.
344. M.O.4 [Military Operations, afdeling 4], 05-04-1940, PRO, AIR20/310.
345. Liaison Franco-Britannique, M.R. (39) 68, 12-11-1939, SHAT, 27N6; Jacobsen, *Contingency*, 141.
346. Chiefs of Staff Committee, 03-05-1940, PRO, WO 106/1671, 21A.
347. Ibidem.
348. M.O.4 [Military Operations, afdeling 4], 02-05-1940, PRO, WO 106/1671, 20A; Action Alliee en cas d'une attaque Allemande contre les îles Neerlandaises, M.R. (J) (40) (S)11, 03-05-1940, SHAT, 27N6.
349. Vuillemin, 3195-3/OS E.M.G., 05-05-1940, SHAT, 27N8; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 195.
350. War Cabinet. Confidential Annex, 08-05-1940, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 1226.
351. Woodward, *British foreign policy*, 140; Manning, 'Nederland en het buitenland 1918-1940', 472; Moore, 'British perceptions of the Netherlands and the threat of war, 1938-1940', 145-147; F.S. Pearson, *The weak state in international crisis. The case of the Netherlands in the German invasion crisis of 1939-1940* (Washington 1981) 94; De Booy, 01-04-1940, 'Aantekeningen van augustus 1937-13 november 1942', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 59
352. Winkelman, 23-03-1940, in: Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 1B, 48-49; Molenaar, *Luchtverdediging*, 769-770.
353. Bland to Halifax, 10-04-1940, PRO, FO 371/24458; Capelle, 10-04-1940, AKP, secretariaat, XVA/18, 396.
354. Ibidem.
355. Bland to Halifax, 252, 16-04-1940, PRO, FO 371/24459, 110-112; Woodward, *British foreign policy*, 140.
356. Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 363.
357. Bland to Halifax, 177, 07-11-1939, PRO, FO 432/4, 281; Bland to Halifax, 746 (967/3/39), 29-11-1939, PRO, FO 371/2310, 363; Coverly-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363; Corbin (Franse ambassadeur te London), 08-09-1939, MAE, Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940, Z. Europe, Pays Bas 1930-1940, 78, 88; Vice-Admiraal De Booy, Herinneringen, NIMH, Marine, Collectie De Booy, 37-38.
358. Dagboek maarschalk Ironside, 24-03-1940, in: Macleod, *Time Unguarded*, 233.
359. Davidson (Britse militaire inlichtingendienst), PRO, FO 371/24459, 68-70; Bond, *France and Belgium*, 89; Pearson, *The weak state in international crisis*, 93.

360. H.L. Ismay, *The memoirs of general Lord Ismay* (New York 1960) 125.
361. Ismay to Foreign Office, 30-09-1939, PRO, FO 371/23128 en PRO, CAB 21/568.
362. 'Little, if anything could be done to help the Dutch on land', in: Butler, *Grand strategy*. Volume II, 158-159; Moore, 'The posture of an Ostrich?', 476; Vitrolles, 11-09-1939, MAE, Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940, Z. Europe, Pays Bas 1930-1940, 78, 83-84.
363. Janssens, 'België in januari 1940', 460.
364. Churchill, *Memoirs*. deel 2, 455; O. de Jong, *Churchill en de Nederlanders* (Zutphen 2005) 143.
365. D.D.M.O. [Director of Military Operations], 12-11-1939, PRO, WO 32/9625.
366. Overy, *The road to war*, 112-120; Gilbert, *The appeasers*, 269, 313 en 327-329; Hill, *Cabinet decisions on foreign policy*, 18-47 en 246.
367. Pearson, *The weak state in international crisis*, 93.
368. Bland to Halifax, 8, 12-01-1940, PRO, FO 371/24458, 283.
369. Blake to Gibson, 30-12-1939, PRO, WO 208/2041, 1-2.
370. Ibidem.
371. Gibson, PRO, FO 371/24458; Blake to Gibson, 30-12-1939, PRO, WO 208/2041, 1-2; Blake to M.I.3 [Military Intelligence], 321, 29-12-1939, PRO, WO 208/2041, 1-3.
372. Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 119, 137; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 167-181; B. Moore, 'The posture of an Ostrich'? Dutch foreign policy on the eve of the second world war', in: *Diplomacy & Statecraft* Vol. 3., No. 3 (1992) 468-473.
373. Feiling, *Chamberlain*, 428.
374. Michiels van Verduynen, 546/172, 16-02-1940, NA, Kabinets Archief Politieke Rapporten, Ministerie van Buitenlandse Zaken (2.05.19), 342 (257), London, september 1939-mei 1940, 60.
375. Irving, *Churchill's war*, 181-182.
376. Churchill broadcast, 30-03-1940, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 937; Bland, 68, 31-01-1940, PRO, FO 432/6, 339.
377. Bland aan Van Kleffens, NA, 2.05.86, collectie E.N. van Kleffens 1919-1983, 210; Woodward, *British foreign policy*, 180; A.E. Kersten, *Buitenlandse Zaken in ballingschap. Groei en verandering van een ministerie 1940-1945* (Alphen aan de Rijn 1981) 18.
378. Woodward, *British foreign policy*, 180.
379. Ellis, *The war in France and Flanders*, 50.
380. D.D.H.O., 23-04-1940, PRO, AIR 20/310.
381. Dagboek Cadogan, 02-05-1940, in: Dilks, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 275-276.
382. Molenaar, *Luchtverdediging*, 773-781.
383. Military Co-ordination Committee, 06-05-1940, War Cabinet: Confidential Annex, 07-05-1940 en 08-05-1940, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 1208, 1210-1211, 1225-1226.
384. Butler, *Grand Strategy*. Volume 2, 182.
385. Ph.M. Bosscher, 'Nederland als bondgenoot', in G. Teitler, *De val van Nederlands-Indië* (Dieren 1982) 118-119; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* 1, 192; De Booy, 06-05-1940 en 08-05-1940, 'Aantekeningen van augustus 1937-13 november 1942', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 59; De Booy, 'Enkele herinneringen van de marine attaché te London juni 1936-10 mei 1940', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 58; De Booy, 'Herinneringen van de marine attaché te London. (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 28-29
386. Ramsey, Operation "XD", 07-05-1940, PRO, WO 106/1671; Binney (Britse Vice-Admiraal), 12-10-1939 en 28-10-1939, PRO, ADM1/9793; Liaison Franco-Britannique, M.R. (J) (39) 72, 16-11-1939, SHAT, 27N6; Heijkoop, *HMS Valentine*, 12; S.W. Roskill, *The war at sea 1939-1945*. Volume I. *The defensive*, 205-210; Ellis, *The war in France and Flanders*, 50-51; Brazier, *XD operations*, 12-39.
387. Churchill aan admiraal Phillips, 12-04-1940, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 1045; Admiralty, 12-04-1940, PRO, WO 371/24459; British Embassy Washington, 13-04-1940 en 17-04-1940, PRO, WO 371/24459; Halifax, 25-04-1940, PRO, WO 371/24459.
388. Bussemaker, *Paradise in peril*, 214-216.

-
389. C. Ponting, *Churchill* (London 1994) 665; Jong, *Churchill en de Nederlanders*, 10.
390. Bloch, *Strange defeat*, 42, 51, 128; Jackson, *The fall of France*, 220.
391. Doughty, 'The illusion of security: France, 1919-1940', 494-495; Young, *In command of France*, 250-251; Alexander, *The Republic in danger*, 397-398; Posen, *The sources of military doctrine*, 91-93; Jackson, *The fall of France*, 219-220; May, *Strange victory*, 456-457; Imlay, *Facing the Second World War*, 50-51; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 10-12; Alexander, 'Repercussions of the Breda variant', 479-488; Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40. Tombe II. Ouvriers et soldats*, 419-422; Bond, *Chief of Staff*, 361-362; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 184, 299; Stein, *Field Marshal von Manstein*, 94; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 106-109.
392. Jacobsen, *Contingency*, 146.
393. Gamelin, *Servir I*, 98.
394. Ibidem, 106.
395. Nierstrasz, 'Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 133; Bond, *Chief of Staff*, 361-362.
396. Roton, *Années cruciales*, x-xiii.
397. Giraud aan Billotte, 6329 S/3, 19-03-1940, SHAT, 29N352.
398. Kiesling, *Arming against Hitler*, 173; Minart, *Vincennes I*, 158.
399. Jacobsen, *Contingency*, 141, 143; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 299.
400. Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 404; Gamelin, 'Verhalten der Verbündeten im Frühjahr 1940', BAMA RH2/1555, 1-21 (document door Duitsers buitgemaakt).
401. Gunsburg, *Divided and conquered*, 141-142.
402. Gamelin, *Servir I*, 81-109.
403. Ibidem, 81, 108.
404. Ibidem, 104-105.
405. Ibidem, 92-93, 107-108; Vanwelkenhuyzen, *1940. Pleins feux sur un désastre*, 26.
406. Gamelin, *Servir I*, 96-97, 107; Alexander, 'Repercussions of the Breda variant', 481.
407. May, *Strange victory*, 456-457; Vanwelkenhuyzen, *1940. Pleins feux sur un désastre*, 25-26; Vanwelkenhuyzen, *Neutralité armée*, 149, 151.
408. Keyes, *Outrages fortune*, 109.
409. Minart, *Vincennes I*, 158; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 9-10; Bond, *France and Belgium*, 76; Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40. Tombe I. La guerre oui ou non?*, 267; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 123-126.
410. Le Tellier à Spaak, 18.253-5.666-P.10, 23-10-1939, in: Visscher, *Documents diplomatiques Belges 1920-1940. Tome V. La politique de sécurité extérieure. Période 1938-1940*, 392-393; Dagboek Van Overstraeten, 25-10-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 392-393.
411. Mascureau à Daladier, 20.S., 05-12-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 160-161; Mascureau aan Petibon (chef-staf van Gamelin), 05-12-1939, SHAT, 29N379; Gunsburg, *Divided and conquered*, 132.
412. Dagboek Van Overstraeten, 09-04-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 546.
413. Nierstrasz, 'Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 130-131; Amersfoort, *Mei 1940* (1990) 76.
414. Nierstrasz, 'Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 130; Liss, *Westfront*, 112; Dagboek Van Overstraeten, 15-12-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 442; Minart, *Vincennes I*, 102.
415. Grand Quartier General, Etat-Major General, 2e Bureau, 1162/2.F.T., 23-02-1940, SHAT, 7N2971; Giraud aan Billotte, 6329 S/3, 19-03-1940, SHAT, 29N352; Commandement en Chef des Forces Terrestres, Etude d'une operation Allemande entre les rivieres Hollandaises et le Canal Albert, 06-03-1940, SHAT, 27N82; Nierstrasz, 'Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 135-136.
416. Minart, *Vincennes I*, 155-156.
417. Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 115; Laurent à Daladier, 1066/S, 16-12-1939, in: *Les relations mil-*

- itaires Franco-Belges*, 161-162.
418. Gibson, no. 127, 07-03-1940, SHAT, 29N379; Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, 921/2S., 09-04-1940, SHAT, 7N2971; Commandement en Chef des Forces Terrestres, Etude d'une operation Allemande entre les rivieres Hollandaises et le Canal Albert, 06-03-1940, SHAT, 27N82.
419. Note remise par l'attaché militaire des Pays-Bas au general Gamelin le 11 avril 1940, SHAT, 27N8; vg Gamelin 30-11-1946, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 58; Document remis le 11 avril au général Gamelin, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 186-187; Minart, *Vincennes I*, 113-114; Molenaar, *Luchtverdediging*, 768; Gunsburg, *Divided and conquered*, 150-153; Jong, *Neutraal*, 263-264.
420. Gamelin à George, 799 CAB/FT, 15-04-1940, Gamelin, *Servir III*, 343; De Jong, *Neutraal*, 264; Lerecouvreux, *L'Armée Giraud*, 50.
421. Dagboek Van Overstraeten, 11-04-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 549; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 228.
422. Dagboek De Villelume, 20-04-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 284.
423. Ibidem, 284-285; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 436.
424. Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 441, citeert uit het journal van Georges van 26-04-1940. Zie ook het bericht van de militaire inlichtingendienst van het Noordoostfront, 2ème Bureau, Le Front Nord-Est, 30-04-1940, SHAT, 27N6.
425. Wullus-Rudiger, 11-11-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9.
426. Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, 1092/2FT, 23-10-1939, 2052/2 FT, 30-11-1939 en 921/2S., 09-04-1940, SHAT, 7N2971; Bullitt to Hull, 15-01-1940, in: Bullitt, *For the President*, 400.
427. Gauché, *Deuxième Bureau*, 196.
428. Copie du rapport du general Burin des Roziers [voormalig Franse militair attaché in Den Haag in de periode 1925-1930] sur sa mission au Pays-Bas en Octobre 1939, SHAT, 7N2968; Grand Quartier General, 2ème Bureau, 531, 03-10-1939, SHAT, 29N379; Grand Quartier General, Deuxième Bureau, 1092/2FT, 23-10-1939, PRO WO 208/2041, 10A en SHAT, 29N379; Capelle (naar aanleiding van gesprek met generaal Laurent, Franse militair attaché te Brussel), 09-02-1940, ABMBZ 11.179, deel 10.
429. Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, 2052/2 FT, 30-11-1939, 1162/2.F.T., 23-02-1940 en 921/2S., 09-04-1940, SHAT, 7N2971.
430. Grand Quartier General, 2ème Bureau, 531, 03-10-1939, SHAT, 29N379; Commandement en Chef des Forces Terrestres, Etude d'une operation Allemande entre les rivieres Hollandaises et le Canal Albert, 06-03-1940, SHAT, 27N82.
431. Gamelin, *Servir I*, 98, 107; *Les relations militaires Franco-Belges*, 88; Minart, *Vincennes I*, 96; Lerecouvreux, *L'Armée Giraud*, 114-115; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 149-150; Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 37-38.
432. Georges, 30-04-1940, *Les relations militaires Franco-Belges*, 134.
433. Amersfoort, *Mei 1940* (1990) 203, 81-82, 189; I.H. Reynders, *Nogmaals: De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht. Antwoord aan de critiek* (Den Haag 1946) 45-46; Verhoor Best, 25-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 130; Verhoor kolonel Schmidt (commandant Peeldivisie), 01-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 522-524; Brongers, *Reijnders*, 118-119.
434. Manuscript Groenix van Zoelen, 'III Over de grens', 21, 1949, CAD, Collectie J.Th. Furstner, 1932-1968.

Hoofdstuk 4. Het Nederlandse buitenlandse en defensiebeleid tijdens de mobilisatieperiode september 1939-mei 1940

1. W. zu Pultz, In rok tussen de bruinhemden (Den Haag 1964) 256. Schaepman werd korte tijd later

- hoofd van de afdeling Consulaire en Handelszaken op het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken. Zu Pulitz zou op 15 september 1939 naar Londen vluchten.
2. Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 102; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*. Deel 2. *Neutraal* (Den Haag 1969) 279-280; Verhoor Calmeyer (chef staf Zuidfront), 27-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 304.
  3. Colbern, 4573, 02-04-1940, NARA, RG 165, 6-1, 2065-301, 8; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 196; GS III rapportage, 31-03-1940, NA, 2.10.18, 360; Helfrich, *Memoires I*, 46-47; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 143; Sebag-Montefiore, *Dunkirk*, 43; Goethals, 943, 03-04-1940, en 947, 04-04-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; De Jong, *Neutraal*, 273; Dagboek Van Overstraeten, 05-04-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 543; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 148; B. Tigchelaar, *De gemiste kans. Staatsgreep tegen Hitler 1938. Officieren tussen moed en wanhoop* (Zwolle 2004) 208.
  4. Gordon, 95, 05-04-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/1969; Hull, *The memoires of Cordell Hull I*, 761-762; Gordon, 10-04-1940 en 11-04-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/2061, 2085; Dagboek Meyer van Ranneft, 08-04-1940, NIMH, Marine, Ec, 1; Van Gent, 'De Verenigde Staten en de oorlogsdreiging tegen Nederland', 80; Bland, 'Special distribution and War Cabinet', 59, 04-04-1940, PRO, WO 208/2041, 62A; Dickens, 09-04-1940, Godfrey (hoofd van de Britse marine inlichtingen), N.I.D. 0738, Bland, 65, 09-04-1940, PRO, WO 208/2041, 64A; Bland, 34, 03-05-1940, NIHM, Marine, Collectie De Booy, 12; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog 1*, 193-194; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 178; G. de Beus, *De geheime informant. Berlijn 1939-10 mei 1940* (3e druk Rotterdam 1984) 94; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 147-151.
  5. Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 383; Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, 921/2S., 09-04-1940, SHAT, 7N2971.
  6. Nemry, 09-04-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; Dagboek Van Overstraeten, 09-04-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 547; Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 223-224; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 168-169.
  7. Nemry, 10-04-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; KTB HGB, 10-04-1940, BAMA, RH19II/71, 22.
  8. Bland to Halifax, 252, 16-04-1940, PRO, FO 371/24459, 110.
  9. Zie bijvoorbeeld: Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, passim; Mason, 'War comes to the Netherlands; September 1939-May 1940', 548-580; J.J. Porter, *Dutch neutrality in two world wars* (Ph.D. thesis Boston University 1980); P.G. Graf von Thun-Hohenstein, *Die Verschwörer. General Oster und die Militäropposition* (Berlin 1982); De Beus, *De geheime informant*; De Jong, *Neutraal*; Tigchelaar, *De gemiste kans*.
  10. Kersten, *Buitenlandse zaken in ballingschap*, 20; brief van Fabius aan Zimmerman (NIOD), 28-08-1951, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 59; Fabius aan Van Hilten (directeur van het Krijgsgeschiedkundig Instituut van de Generale Staf), 27-11-1947, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 418, 14.
  12. Winkelman, 'Vernietiging van bescheiden', 07-05-1940, NA, 2.13.85, 379; Engelen, *De militaire inlichtingendienst*, 46, 50-51, 63.
  13. GS III rapportage, NA, Ministerie van Koloniën, Gouverneur van Suriname, Geheim Archief 1887-1951, 2.10.18, 360; De Jong, *Neutraal*, 82; Engelen, *De militaire inlichtingendienst*, 51; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 29-32 en deel 1C, 221; Van de Plassche maakte melding dat de inlichtingen ook naar de Ministeries van Koloniën, Buitenlandse Zaken en Justitie gingen. Zij waren echter genummerd en werden weer teruggestuurd naar GS III voor vernietiging. Later ontdekte hij dat het Ministerie van Koloniën een afschriftje (klein uittrekseltje) maakte om naar Indië te sturen.
  14. Van Gent, 'De Verenigde Staten en de oorlogsdreiging tegen Nederland', 74-83; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 190-199.
  15. Fabius aan Sas, 07-04-1947 en 16-04-1947, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 418, 14; Fabius aan

- Römer, 18-10-1947, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 64; Fabius aan Reijnders, 14-07-1947, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 45. Verhoor Mijnen (oud-Minister van Defensie), 22-04-1948 en 02-11-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 297 en 635-636.
16. Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 1; Manning, 'Nederland en het buitenland 1918-1940', 447; H.J. Neuman, *Impasse te Londen. Nederlands veiligheidsbeleid 1940-1945* (Utrecht 1990) 12; E.N. van Kleffens, *Belevenissen I 1894-1940* (Alphen aan de Rijn 1980) 318, 322; Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 111-113; T. van Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman. Standvastig strijder (1876-1952)* (Zaltbommel 2006) 73.
  17. Coverley-Price (Britse 1e gezantschapssecretaris in Den Haag), 'Memorandum respecting the Netherlands during the first seven weeks of the War', 23-10-1939, Bland to Halifax, 666, 31-10-1939, PRO, FO 432/5, 277; Gordon, 10-08-1939, RSC, Dutch-American diplomatic relations 1784-1966, 856.00/742; Graaff, 'Colijn: premier in de buitenlandse politiek', 33-34, 46; Langeveld, 'Gaat u rustig slapen', 187, 192, 194 en 200; Manning, 'Nederland en het buitenland 1918-1940', 472; Osch, *De Geer*, 295.
  18. Loudon, 1237/640, 04-04-1940, NA, 2.05.19, Parijs, 271; Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 282.
  19. Graaff, 'Colijn: premier in de buitenlandse politiek', 38-39; Langeveld, 'Gaat u rustig slapen', 186-198; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 99.
  20. Van Kleffens aan De Jong, 10-10-1968, NA, 2.05.86, 289, 2; De Jong, *Voorspel*, 575; De Jong, *Neutraal*, 47-48; Osch, *De Geer*, 300.
  21. Hasselton, *Wisseling van het opperbevel*, 98; Kabinet van den Minister-President, 996, 06-04-1948, in: *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 7; De Jong, *Voorspel*, 709-718; Osch, *De Geer*, 290-292; Watt, *How war came*, 562-567; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 305-316.
  22. Verslag: Het afkondigen van de mobilisatie en de benoeming van de opperbevelhebber, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 33-35; Verhoor Dijkhoorn, 18-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 25; De Jong, *Voorspel*, 719-721; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 447-451.
  23. De Jong, *Neutraal*, 59.
  24. Halder, 01-09-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 43.
  25. Deutsche Sicherung an die Niederlande, 26-08-1939, Dokument 040-TC, in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 15, 39-40; Von Ribbentrop, 83923, 25-08-1939, AAA, Büro des Staatssekretär, R 29678; De Jong, *Voorspel*, 712-713.
  26. GS III rapportage, ontvangen in Suriname op 30-08-1939, NA, 2.10.18, 360.
  27. Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 167; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 158, Capelle, *Au service du Roi I*, 113; Bland aan Halifax, 513, 02-09-1939, PRO, FO 371/23124, 172; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 167; Kirk (waarnemend Amerikaanse ambassadeur in Berlijn), 1121, 07-09-1939, NARA, RG 59, 740.00111EW (European War), 1939/95; Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 202, 3; Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 118-119.
  28. Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 87, 86-90; De Jong, *Voorspel*, 634-636, 639-641.
  29. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 08-09-1939, NA, 2.13.18.01, 845; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 90.
  30. De Jong, *Neutraal*, 67; Brief Reijnders aan Molenaar (waarnemend directeur van de Krijgsgeschiedkundige Afdeling), 10-09-1958, NIMH, Landmacht, 415/21; Verslag: De opdracht van 9 september 1939, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 36-43; Brongers, *Reynders*, 67-68.
  31. De Jong, *Neutraal*, 66-67, 203-208; Verslag Carstens, december 1940, NA, 2.13.70, 1481, 21-27; I.H. Reijnders, *De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940. Hare oorzaken en hare gevolgen* (Den Haag 1945) 18-27; A.Q.H. Dijkhoorn, *Antwoord op de wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940* (Den Haag 1946) 11-16; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 458-459; Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 23; Verhoor Dijkhoorn, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 561-565; Verslag: De opdracht van 9

- september 1939, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 36-43.
32. Rabe von Pappenheim, 23-12-1937, BAMA, RH2/2924, 5-6; Rabe von Pappenheim, 03-03-1938, NIOD, 215 Collectie Duitse instellingen buiten Nederland 1933-1945, 101A; Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen*, 114.
  33. Zech, 27-10-1939, in: *ADAP*. Serie D. Band VIII, Erster Band, 275.
  34. Keitel, 04-05-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 26. Ook in april 1939 werd de Nederlandse gezant in Berlijn door Keitel erop aangesproken dat de Nederlandse militaire maatregelen meer tegen Duitsland dan tegen ander buurlanden waren gericht. Zech, 06-05-1939, PRO, GFM34/1880, 424496.
  35. Ministerie van Defensie, 'Rapport van de Generale Staf inzake de opstelling van de Nederlandse troepen in de periode 1939-1940', 07-07-1947, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 34-35.
  36. Schulten, 'Nederland neutraal?', 198; Klinkert, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 19; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 453, 455; Schulten, 'Die Niederlande am Vorabend des Zweiten Weltkrieges', 404.
  37. Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 121; Dagboek Van Overstraeten, 17-09-1939 en 24-09-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 364-365, 372.
  38. Dagboek Van Overstraeten, 17-09-1939, 24-09-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 364-365, 372; Blake, 27-09-1939, SHAT, 7N2817.
  39. Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 334-338, 478; Ruzette (Charge d'Affaires Belgisch gezantschap in Den Haag) aan Spaak, 5422, 04-10-1939, ABMBZ, 11.076, 6.
  40. Dagboek Van Overstraeten, 07-10-1939 en 17-09-1939, 01-10-1939, 04-11-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 364-365, 379, 383, 405; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 128; Diepenrijkx, 89, 06-10-1939, KLM-be, doos 56, map 314; Diepenrijkx, no 7/s, 05-01-1940, KLM-be doos 56, map 314.
  41. Diepenrijkx, 26-10-1939, in: Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 335.
  42. Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet*, 82.
  43. Gibson, 01-11-1939, SHAT, 7N2818.
  44. Daalder, *Nederland en de wereld 1940-1945*, 186; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 29-31, 38-41; F. van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939* (Amsterdam 1989) 224-229, 318-336, 355-356; Nuij, 'Gaat u maar rustig slapen', 34-35.
  45. Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 71, 77; Dunk, 'Negentienvertig', 318; Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 257-258, 261-263; Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel*, 96-97; De Jong, *Voorspel*, 492.
  46. Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel*, 88-89, 100-101; Wels, *Aloofness and neutrality*, 131-132; Dunk, 'Neutralisme en defensie', 11; S.I.P. van Campen, *The quest for security. Some aspects of Netherlands foreign policy 1945-1950* (Den Haag 1957) 10-11; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 55-58; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 38-41.
  47. Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 42-54; Keizer, 'Dutch neutrality in the thirties', 182-185; Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 16-17; Wels, *Aloofness and neutrality*, 15, 97-99.
  48. P. Scheffer, *Een tevreden natie. Nederland en het wederkerige geloof in de Europese status quo* (Amsterdam 1988) 26-46; Campen, *The quest for security*, 10-11; I. Tames, 'Waarlijk niet voor theoretisch twistgesprek.' J.A. Hamel en de Nederlandse neutraliteit', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 70-71; J.A. van Hamel, *Nederland tusschen de mogendheden. De van het buitenlandsch beleid en de diplomatieke geschiedenis van ons vaderland sinds deszelfs onafhankelijk volksbestaan onderzocht* (Amsterdam 1918) VI-VII, 354-356, 400-401; Struycken, *De hoofdtrekken van Nederlands buitenlandsch beleid*, 15-18; H.A. Schaper, 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid, 1945-1950', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 150-151; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 272.
  49. Porter, *Dutch neutrality*, passim; Keizer, 'Dutch neutrality in the thirties', 183, 191-193.

50. Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 13-15.
51. Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 454.
52. Pearson, *The weak state in international crisis*, passim; Wels, *Aloofness and neutrality*, 17; Klinkert, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 9; C.A. Tamse, 'Kleine landen als een bijzondere categorie van internationale actoren. Het geval van Nederland en België (1830-1914)', in: C.A. Tamse, *Het huis van Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam 2002) 69-70; De Jong, *Voorspel*, 557-560; Porter, *Dutch neutrality*, 535-540; Stoop, *Niederländische Presse unter Druck*, 180-182; Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939*, 254-255, 353-355; Campen, *The quest for security*, 10-11.
53. Porter, *Dutch neutrality*, passim; Keizer, 'Dutch neutrality in the thirties', 191-193; Nuij, 'Gaat u maar rustig slapen', 74-75; Wels, *Aloofness and neutrality*, 18-22, 98.
54. Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 282; B.M. Telders, 'Nederlands onzijdigheid', in: *Verzamelde geschriften*, deel IV (Den Haag 1947) 147-165; Lademacher, *Geschiedenis van Nederland*, 425-427; Lademacher, 'Niederlande, – Zwischen wirtschaftlichem Zwang und politischer Entscheidungsfreiheit', 192-193.
55. Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 263 en 257; Daalder, *Nederland en de wereld 1940-1945*, 170-174; Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 131-133; E.N. van Kleffens, *The rape of the Netherlands* (London 1940) 7-25, 80; Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 51-52; Osch, *De Geer*, 291-292.
56. Scheffer, *Een tevreden natie*, 37-38; Porter, *Dutch neutrality*, 533; Van Diepen, 'Schuldige mannen', 14-15; Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 31-32, 243-247, 292-293; Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 49; H.W. von der Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk...Nederland, oorlog en geweld', in: E. Gans (red. e.a.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 27-28; Wels, *Aloofness and neutrality*, 15, 101; J.J. Schokking, *Nederland, Europa en de Wereld* (Meppel 1970) 27, 29, 35; M. Kuitenbrouwer, 'Related but unequal partners in imperialism, 1870-1914', in: N. Ashton en D.A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 43-55; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 271-271; Smit, *De buitenlandse politiek van Nederland. Deel II*, 77, 140-143; Van Hamel, 'Can the Netherlands be neutral?', 342; Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831*, passim.
57. Dagboek Heldring, 16-12-1939, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954 II*, 1425.
58. Keizer, 'Dutch neutrality in the thirties', 192-193; Klemann, *Nederland 1938-1948*, 46, 50-51, 566-568.
59. Campen, *The quest for security*, 26-27; Klemann, *Nederland 1938-1948*, 566; Wielinga, 'Gevoelig en kwetsbaar', 212-213.
60. Zwam, *Hirschfeld*, 134-175; Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, 22; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 316-324; G. van Roon, 'Het beleid van de Nederlandse regering tegenover Hitler-Duitsland, 1933-1940', in: K. Dittrich, en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse exil 1933-1940* (Amsterdam 1982) 40-48; Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 129-131; Wielinga, *West-Duitsland; partner uit noodzaak*, 6, 32-33; Wielinga, 'Gevoelig en kwetsbaar', 207-225; Keizer, 'Dutch neutrality in the thirties', 185-191; M. de Keizer, *Appeasement en aanpassing. Het Nederlandse bedrijfsleven en de Deutsch-Niederländische Gesellschaft 1936-1942* (Den Haag 1984) 185-202; Lademacher, *Geschiedenis van Nederland*, 429-441.
61. Butting, 06-01-1940, AAA, Akten betreffend Nederlande 1937-1940, R27210.
62. Benzler, 15-01-1940, BAMA, RW5/v23, 1-22.
63. Vortrag beim Führer, 23-10-1939, BAMA, RM7/178, 26; zie ook Benzler, 26-06-1939, AAA, Handelspolitische Abteilung, Handelsbeziehungen in Deutschland, R107683; Benzler, 12-01-1940, AAA, Handelspolitische Abteilung, R107696.
64. Klemann, *Nederland 1938-1948*, 48.
65. Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 167-168; Bland, 30-08-1939, PRO, FO, 371/23124.

-
66. Bruin, *Illusies en incidenten*, 197.
  67. Zech, 05-09-1939, AAA, R29678, 83939; 'Zusammenfassung wichtiger militärischer Nachrichten', 29-09-1939, BAMA, RW5/372.
  68. Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 3-4; Verhoor Best, 25-02-1948 en 22-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 127, 464.
  69. Best, no. 1106, 12-01-1940, in: Molenaar, *Luchtverdediging I*, 91-93; Best, 107, 14-02-1940, NA, 2.13.70, 12; ook te vinden in: NA, 2.13.85, 378 en *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 88.
  70. Winkelman, 2911, 06-03-1940, NA, 2.13.70, 12; ook te vinden in: NA, 2.13.85, 378.
  71. Winkelman, 151, 15-03-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 89.
  72. Ibidem, 90-91; Verhoor Winkelman, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 64.
  73. Winkelman, 209, 26-03-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 92.
  74. Best, 18, 10-04-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 93; De Jong, *Neutraal*, 59-60; Bruin, *Illusies en incidenten*, 237-238, 247; Klinkert, *75 jaar Luchtvaartartillerie*, 67-70; Best, 209, 26-03-1940, NA, 2.13.85, 379.
  75. C.H.G.M. Zondag, *Neutraliteit in de lucht* (dissertatie RU Leiden 1940) 76-79; 2ème Bureau, Etat-major de l'armée de l'air, 04-01-1940, SHAT, 2N239; Schuurman (luitenant-generaal bd) aan Telders, in reactie op zijn artikel in *De Gids*, 27-12-1939, CAD 110.00.000, Adjudant van de Minister van Defensie, 69 (1615); Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 8; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 100-103.
  76. Michiels van Verduynen, 30-01-1940, AMBZ, Archief van het gezantschap/ambassade te Groot-Brittannië (Londen) 1937-1945, Stukken betreffende de schending van de Nederlandse neutraliteit door britse schepen en vliegtuigen 1939-1940 (1273).
  77. Boetzelaer van Oosterhout aan Van Kleffens, 54 29/75, 26-09-1939, NA, Kabinetsarchief van Buitenlandse Zaken betreffende de politieke vertegenwoordigers in het buitenland 1871-1940 (2.05.19), 206 (Berlijn), 52; zie ook Von Rintelens (politieke afdeling van het AA), 24-02-1940, in: ADAP. Serie D. Band VIII, Erster Band, 636.
  78. Haersma de With, 29-02-1940, AMBZ, Archief van het gezantschap/ambassade te Groot-Brittannië (Londen) 1937-1945, 1273.
  79. Auswärtiges Amt, Pol.II 903, 28-03-1940, NA, 2.13.85, 379.
  80. Best aan Van Kleffens, 237 Z.G., 10-04-1940, NA, 2.13.85, 379.
  81. Fabius aan Römer (oud-medewerker GS III), 18-10-1947, NIMH, Landmacht, Collectie Fabius, 448, 46; Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 7.
  82. Gibson, 01-11-1939, SHAT, 7N2818.
  83. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 217, 20-04-1940, NA, 2.13.18.01, 837.
  84. B.G.J. Graaff, 'Trefpunt Venlo. Amerikaans-Belgisch-Brits-Frans-Nederlandse spionage samenwerking ten aanzien van nazi-Duitsland in 1939', in: *Mededelingen Sectie Militaire Geschiedenis 15* (1993) 107.
  85. Engelen, *De militaire inlichtingendienst*, 46-48, 52; D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995) 47; J.P. Nater, *Het Venlo incident* (Rotterdam z.j.), 37-38; De Jong, *Neutraal*, 87-92, 114; Hartmans (hoofd IV afdeling B van het Ministerie van Defensie), 12-01-1948, NIMH, Landmacht, 417, 4.
  86. Verklaringen van A. Schoenmakers, 18-12-1947 en J.D. Dresselhuys, 20-12-1947, NIMH, landmacht, 418, 14.
  87. P. Brijnen van Houten, *Brandwacht in de coulissen. Een kwart eeuw geheime diensten* (Houten 1988) 46-54; J.G. Kikkert, *De zeven levens van 'The Cat'. Een halve eeuw contraspionage in oorlogs- en vredetijd* (Soesterberg 2003) 59-73; Nater, *Het Venlo incident*, 25-31; Verslag handhaving van de neutraliteitspolitiek, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, 30-31; Verhoor Van Angeren (secretaris-generaal Ministerie van Justitie), 20-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 178-179; Verhoor Roelofsens, 21-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid*

- 1940-1945, deel 2C, 222-228; Verhoor Fabius, 20-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 330-332; Verhoor Van Oorschot, 29-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 452-453.
88. Ongepubliceerde memoires Fabius, NIMH, landmacht, collectie Fabius 448, 63, deel H.
  89. Van Kleffens aan Michiels van Verduynen, 5697/529, 30-04-1940, AMBZ, Archief van het gezantschap/ambassade te Groot-Brittannië (Londen) 1937-1945, 1465; Memorandum Duitse regering met bijlagen, 09-05-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 18-27; Verhoor Dijkhoorn, 13-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 85.
  90. Feine (Attaché op het Duitse gezantschap in Den Haag), 10-03-1938, AAA, Akten betreffend militair Angelegenheiten, R102891; zie ook: PRO, GFM34/1880, 424465-424466; Feine, 10-03-1938, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 1190; Kapitein ter Zee Siemens (Duitse marine attaché in Den Haag), 13-07-1936, AAA, Deutsche Gesandtschaft in Den Haag, Nie.9c, 56d/b.; Zech, 07-05-1936, AAA, 57, R102891; *Vandenbosch, Dutch foreign policy since 1815*, 282-283; Lademacher, *Geschiedenis van Nederland*, 467-469; Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 165-170.
  91. Aufzeichnung Schmidts über die Unterredung Hitlers mit Ciano und von Ribbentrop, 12-08-1939, Dokument 1871-PS, in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 5, 41; Rede Hitler, 22-08-1939, Dokument Raeder-27, in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 17, 22.
  92. Reese (rapport over het Nederlandse buitenlandse beleid ten behoeve van het Duitse leger 1940), NIMH, Washington papers, 175/90, 10532-10536; Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 202, 4-5, 36-37; Zech, 25-01-1939, *ADAP*, Serie D. Band V, 556; Zech, 05-06-1939, AAA, Diplomatische und Konsularische Vertretungen der Niederlande in Ausland, R102889; Stoop, *Niederländische Presse unter Druck*, 88-96.
  93. Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 202, 1.
  94. Zech, Jahresberichte: Niederlande im Jahre 1938, 25-01-1939, AAA, Deutsche Gesandtschaft in Den Haag Nie.15, 56g/8 zie ook in: *Akten zur deutschen Auswärtigen politik 1918-1945*. Serie D (1937-1945). Band V. *Polen, Südosteuropa, Lateinamerika, Klein- und Mittelstaaten. Juni 1937- März 1939* (Baden Baden 1953) 555; Feine, 05-03-1938, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 1190.
  95. O. Schempp, *Der neutrale Westen. Schweiz, Luxemburg, Belgien und Holland* (Leipzig 1939) 93, 110.
  96. Reese (rapport over het Nederlandse buitenlandse beleid ten behoeve van het Duitse leger 1940), NIMH, Washington papers, 175/90, 10532-10536.
  97. Lademacher, 'Niederlande, – Zwischen wirtschaftlichem Zwang und politischer Entscheidungsfreiheit', 212; Lademacher, *Nachbarn*, 167; Lademacher, *Geschiedenis van Nederland*, 457.
  98. OKH, Fremde Heere West, 224/40, Kriebel, 'Bericht über eine Reise durch die Niederlande vom 22.-26. Februar 1940', NIMH, Landmacht, 175/9; Zech, 11-01-1940, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 167; Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 202, 3, 13-15.
  99. Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 11, 13-15.
  100. Walters, 19-10-1939, PRO, FO 371/23128; Roon, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944', 325; Ciano, 09-01-1940, in: G. Ciano, *Ciano's dagboek 1939-1945* (Amsterdam 3e druk 1948) 227; Langeveld, *Schipper naast God*, 505; Graaff, 'Colijn: premier in de buitenlandse politiek', 43, 455; Langeveld, 'Gaat u rustig slapen', 194, 200.
  101. Bland, 'Netherlands political review 1939', 16-01-1939, PRO, FO, 371/24458; Bland, 68, 31-01-1940, PRO, FO 432/6, 338; Bland to Halifax, 252, 16-04-1940, PRO, FO 371/24459, 112.
  102. Bland, 68, 31-01-1940, PRO, FO 432/6, 338.
  103. De Vitrolles, 389, 11-09-1939, MAE, Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940, Z. Europe, Pays Bas 1930-1940, 78, 83-84.
  104. Cabinet du Ministere, 20-10-1939, MAE, Papers 1940, Daladier/5, 53-56; Deuxième Bureau Grand Quartier General, 1092/2FT, 10-1939, PRO, WO 208/2041, 10A.
  105. Bland to Halifax, 666, 31-10-1939, PRO, FO 432/5, 277.

-
106. Dagboek De Villelume, 29-10-1939, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 81-82.
  107. Bullitt, 2675, 07-11-1939, NARA, RG 59, 740.0011EW/943.
  108. Brown, 7590, 03-11-1939, NARA, RG 165, 2051-174/35; Brown, 7592, 09-11-1939, NARA, RG 165, 2051-174/36.
  109. Davignon aan Capelle, 05-01-1940, AKP, secretariaat, XVA/15, 213; Capelle aan Leopold III, 23-12-1939, AKP, secretariaat, XVA/15, 206; Davignon aan Spaak, 15255/3787, 20-12-1939, in: Visscher, *Documents diplomatiques Belges 1920-1940*. Tome V. *La politique de sécurité extérieure. Période 1938-1940*, 445-446; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 170; Capelle, *Au service du Roi I*, 139; Dagboek Van Overstraeten, 07-11-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 411-414.
  110. Cartier aan Spaak, 04-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; C. Fasseur, *Wilhelmina. Sterker door strijd* (Amersfoort 2002) 106; Bland, 8, 12-01-1940, PRO, FO 371/24458, 283; Van Zuylen, *Les mains libres*, 475-477; Denis aan Spaak, 7503, 19-12-1939, AKP, secretariaat, XVA/16, 230
  111. Gordon, 983, 30-12-1939, NARA, RG 65, 856.20/90, zie ook: RSC, Dutch-American diplomatic relations 1784-1966, 856.20/90; Colbern, 4580, 23-04-1940, NARA, RG 165, 2065-301/9; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 194.
  112. Loudon, 6166, 29-11-1939, AMBZ, Archief Nederlandse gezantschap in de Verenigde Staten; Loudon, 5908/1082, 14-11-1939, 6164/1134, 29-11-1939, 6188/1138, 29-11-1939 en 12992/548, 08-12-1939, NA, Ministerie van Buitenlandse Zaken, Kabinetsarchief betreffende de politieke rapportage door Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland 1871-1940 (2.05.19), Washington (314), juni-december 1939 (646). A. Lammers, 'Post uit Washington. Het gezantschap der Nederlanden over Roosevelt's Amerika', in: A. Lammers, *God bless America. Zegeningen en beproevingen van de Verenigde Staten* (Amsterdam 1987) 67-69.
  113. Kleffens, *The rape of the Netherlands*, 81-82; Schuurisma, *Vergeefs onzijdig*, 16.
  114. Bland, 08-12-1939 en 14-12-1940, PRO, FO 371/23106; Nemry, 195/75, 11-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10.
  115. NRC, 06-01-1940, Archief van het gezantschap/ambassade te Groot-Brittannië (Londen) 1937-1945, 1202; Woodward, *British foreign policy*, 133; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 173; Zech, 06-01-1940, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 173; W. Schoenmaker, en T. Postma, *Mei 1940. De verdediging van het Nederlandse luchtruim* (Amsterdam 1985) 8.
  116. Halifax, 15, 08-01-1940, PRO, FO 432/6, 167.
  117. Diepenrijckx, inlichtingenbulletin 105, 14-01-1940, KLM-be, doos 32, map 79.
  118. EB/16, 22-04-1940, MAE, Papers 1940, Reynaud/3, 50; Cartier, 23, 08-01-1940, AKP, secretariaat, XVA/15, 221; Halifax, 15, 08-01-1940, PRO, FO 432/6, 167; Fremde Heere West, 02-03-1940, BAMA, RH19II/273, 26; Vertrauliche Berichte Dienststelle Ribbentrop, 12-01-1940, AAA R27094, 29965-29966; Zusammenfassung wichtigsten Meldungen aus Abwehr, Presse Rundfunk, Aussen- und Militärpolitischen Nachrichten, 07-01-1940 en 09-01-1940, OKW Amt Ausland-Abwehr, BAMA, RW5/v353, Teil 1; Vortragsnotiz Marine Attaché Den Haag, 'Militärpolitische Haltung Hollands', 07-03-1940, OKW Wehrmachtsführungsstab, BAMA RW4/v312, Teil 1, 130-131
  119. GS III rapportage, 31-01-1940, NA, 2.10.18, 360.
  120. Capelle, 27-02-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Capelle, 01-04-1940, AKP, secretariaat, XVA/18, 383.
  121. Grand Quartier General, Etat-Major General, 2e Bureau, 921/2S., 09-04-1940, SHAT, 7N2971.
  122. Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 352; D.D. Plans (Ops.), (Ministerie van Luchtvaart), 18-04-1940, PRO, AIR 20/30 ; D. of Plans, (Ministerie van Luchtvaart), 19-04-1940, PRO, AIR 20/310; Woodward, *British foreign policy*, 144-145; Halifax aan Campell (Britse ambassadeur in Parijs), 19-04-1940, MAE, Papiers 1940, Reynaud/3, 24-27; Odend'hal aan Gamelin, 1025 S/CEMI, 19-03-1940, SHAT, 27N6; May, *Strange victory*, 376; Butler, *Grand strategy*. Volume II, 170.
  123. Halder, 07-05-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 281; Tagebuch Halder, 06-05-1940 en 07-

- 05-1940, BAMA, RH2/115, 137, 139; OKH, 033/40, 07-02-1940, Heeresgruppe B, BAMA, RH 19II/21, 65.
124. Ministerie van Defensie, *Handboek voor den soldaat*. Deel 1. *Algemeen voor alle wapens en dienstvakken* (Breda 1940, herziene druk van 1937) 20-21; W. Bevaart, *De onderofficier in het Nederlandse leger 1586-2001* (Den Haag 2001) 176; J.Th. Alting von Geusau, *Nederland is paraat! Leger, vloot en luchtmacht waken voor Nederlands onafhankelijkheid* (z.p., z.j. [1940]) 7, 12.
125. J.W.M. Schulten, *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis. Honderdvijfentwintig jaar KVEO* (Amsterdam 2002) 53, 68; Bevaart, *De onderofficier in het Nederlandse leger*, 176; J.W.M. Schulten, 'Gewapende neutraliteit en de Tweede Wereldoorlog (1870-1949)', in: J.R. Bruijn en C.B. Wels (red.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (z.p. 2003) 327; De Jong, *Neutraal*, 382-384; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 789, 30-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 143; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 26-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 409; Alting von Geusau, *De strategische positie van Nederland*, 41-58.
126. J. Klingens, *Het krijgsvolk van weleer. Panorama van leger, luchtmacht en marine in mei 1940* (Voorburg z.j.) 94; E.W. Popta en C.M. Schulten, *Nederlandse militaire voertuigen* (Bussum 1978) 28; De Jong, *Neutraal*, 363; M. Caidin en J. Barbee, *Bicycles in war* (New York 1974); J. Fitzpatrick, *The bicycle in wartime* (Washington 1998).
127. Schimmel, (chef-staf van het Veldleger) 2675G, 12-09-1939, NA, 2.13.16, 844; ook te vinden in: NA, 2.13.85, 377.
128. Reijnders, 7098, 18-12-1939, NA, 2.13.85, 377; Best, A 309, 09-10-1939, NA, 2.13.85, 377.
129. Concept van V.E. Nierstrasz, 'De voorgeschiedenis van 1922-1939, hoofdstuk XII, B', NIMH, Landmacht, 413c, 21-23; Reijnders, 7098, 18-12-1939, NA, 2.13.85, 377.
130. Directie Artillerie Inrichtingen (DAI), 1983, 28-03-1940, NA, Chefs der artillerie, 1814-1940 (2.13.61), 856; DAI, U 61 Ha/PV, 08-01-1940, NA, Artillerie Inrichtingen, 1813-1941 (2.13.86), 1119; Ringeling, 888, 26-01-1940, NA, 2.13.86, 1119; DAI, 1421, 04-03-1940, NA, 2.13.86, 1119; DAI, 2055, 06-04-1940, NA, 2.13.86, 1119; J. Alberda, en F.L. Kroesen, *Nederlands geschut sinds 1677* (Bussum 1978) 33; J. Klingens, *Het paardenvolk in mei 1940. Panorama van de veldartillerie* (Amsterdam z.j. [1985]); Klingens, *Het krijgsvolk van weleer*, 12; Brink, *Ergens in Nederland*, 104-105; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 65; Directie AI, 1983, 28-03-1940, NA, 2.13.61, 856; De Jong, *Neutraal*, 368.
131. AA, 17-02-1940, PRO, GFM34/67883, E513704; Drukker, 09-04-1940, NIOD, Collectie Duitse instellingen buiten Nederland 215, 59, 2f; Hoffenaar, *Vuur in beweging. 325 jaar veldartillerie 1677-2002*, 74-83; DAI, 1983, 28-03-1940, NA, 2.13.61, 856.
132. Diepenrijkcx, 348E, 01-05-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; Munitie Bureau, 92/40, 27-03-1940, NA, 2.13.86, 2549; Hartmans, 24-04-1940, NA, 2.13.18.01, 325; Hartmans, 16-04-1940, NA, 2.13.60, 327; Bespreking in het kabinet van de Minister van Defensie, 05-05-1940, NIMH, Landmacht, 402/2.
133. DAI, 10-02-1940, NA, 2.13.86, 1435.
134. G. de Vries en B.J. Martens, *Nederlandse vuurwapens. Landmacht en luchtvaartafdeling: 1895-1940* (Amsterdam 1993) 211-217; DAI, 47, 02-01-1940, NA, 2.13.86, 1733; De Jong, *Neutraal*, 367-368.
135. Wiehl, 01-1940, PRO, GFM34/311, 84160; OKW, 205/40, 18-01-1940, NA, 2.13.86, 1489.
136. Hartmans, 22-04-1940, NA, 2.13.60, 327; Hartmans, 24-04-1940, NA, 2.13.18.01, 325; Ringeling, W 182, 04-05-1940, NA, 2.13.18.01, 325; Diepenrijkcx, 348E, 01-05-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; Munitie Bureau, 92/40, 27-03-1940, NA, 2.13.86, 2549.
137. T. van Middelkoop, *Een soldaat doet zijn plicht. Generaal Winkelman, zijn leven en betekenis als militair (1876-1952)* (Zaltbommel 2002) 154; De Jong, *Neutraal*, 369.
138. Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 44-45; Hoogterp, *Strijd om ons luchtruim*, 19-20.
139. Hartmans, 02-10-1939, NA, 2.13.60, 327; B. J. Martens en G. de Vries, 'Nederlands 2 centimeter luchtdoelgeschut tot 1940', in: *Armamentaria* 21 (1986) 51-53; Molenaar, *Luchtverdediging I*, 71;

- Vries, *Nederlandse vuurwapens*, 249-253.
140. G. Prey aan AI, 22-10-1939 en Ringeling aan Directorium Centraal Orgaan Voorzieningen in de Weermacht, 22-12-1939, NA, 2.13.85, 363; Meynen (Munitie Bureau), 85/40, 18-03-1940, NA, 2.13.86, 2095.
141. Best, 328, 27-10-1939, NA, 2.13.85, 377.
142. Van Dongen aan Dijkhoorn, 04-12-1939, NA, 2.13.85, 85; Ringeling, 390, 15-12-1939, NA, 2.13.85, 85; DAI, 1672, 13-04-1940, NA, 2.13.86, 2095; DAI, 1190, 26-04-1940, NA, 2.13.86, 2095; DAI, 2853, 06-05-1940, NA, 2.13.86, 2095; Martens, 'Nederlands 2 centimeter luchtdoelgeschut tot 1940', 51-53; Molenaar, *Luchtverdediging I*, 71; Vries, *Nederlandse vuurwapens*, 249-253.
143. Alting von Geusau, *Nederland is paraat!*, 23; B&W gemeente Den Haag, 50106, 04-11-1939, NA, 2.13.85, 363; Klinkert, *75 jaar Luchtvaartartillerie*, 64-66; W.A. Feitsma, 'Vrijwillig Landstormkorps Luchtafweerdienst', in: *Armamentaria* 21 (1986) 56-66.
144. Ringeling, 228, 17-09-1938, NA, 2.13.61, 853; Van Rooij (inspecteur der artillerie), 731A., 25-01-1940, NA, 2.13.85, 378; De Greef (AI), 03-05-1940, NA, 2.13.86, 2378; Bespreking in het kabinet van de Minister van Defensie, 05-05-1940, NIMH, Landmacht, 402/2; DAI, U 61 Ha/PV, 08-01-1940, NA, 2.13.86, 1119; Hartmans (hoofd IVB), 02-04-1940, Hartmans, 24-04-1940, NA, 2.13.18.01, 325; Gauché, *Deuxième Bureau*, 212.
145. Luitenant-kolonel Wilmar (Commando Luchtverdediging), 8, 02-09-1938, NA, 2.13.85, 341; Hoogterp, *Strijd om ons luchtruim*, 35-36; Molenaar, *Luchtverdediging I*, 72-74; De Jong, *Neutraal*, 372; Michiels van Verduynen, 09-02-1940 en 07-03-1940, PRO, FO 371/24458; Van Rooij, 731A., 25-01-1940, NA, 2.13.85, 378.
146. Diepenrijckx, 348E, 01-05-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; Munitie Bureau, 92/40, 27-03-1940, NA, 2.13.86, 2549.
147. Zech, 05-09-1939, AAA, R29678, 83939.
148. 07-09-1939, AAA, R29678, 83941.
149. Wiehl, (directeur van de economische afdeling op het AA) 10-09-1939, in: *ADAP*, Serie D, Band VIII, Erster Band, 33; Zwam, *Hirschfeld*, 164; AA, 08-09-1939, AAA, R29678, 83942; 09-09-1939, AAA, R29678, 83945.
150. DAI, 1773, 23-10-1939, NA, 2.13.86, 2525; Ringeling, 336, 02-11-1939, NA, 2.13.61, 854; DAI, 14-02-1940, NA, 2.13.86, 2973; Hartmans, 'Verslag van de dienstreis naar Berlijn', 11-10-1939, NA, 2.13.60, 321; Hirschfeld aan Walter, 20-12-1939, NIOD, Collectie Duiste instellingen buiten Nederland 215, 59, 2f; Hirschfeld aan Funk (Duitse Minister van Economische Zaken), 13-02-1940, PRO, GFM34/6783, E513748; Schimmel, 2675G, 12-09-1939, NA, 2.13.16, 844.
151. Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 8.
152. Wiehl, 28-03-1940, AAA R29678, 84260.
153. Meynen aan Den Hollander (directeur A.I.), 56/40, 15-02-1940, NA, 2.13.86, 2549; Udet aan Hartmans, 4448, 23-09-1939, NA, 2.13.60, 321; T van Gent, 'Nederland bestelde afweergeschut bij Hitler', in: *Vrij Nederland* (9 mei 1998) 14-15; Wiehl, 16-01-1940, 31-01-1940 en 19-03-1940, AAA, Handelspolitischen Abteilung, R106203; Wiehl, 28-03-1940, AAA R29678, 84260; Wiehl, 19-01-1940, DGFP, Vol. XI, No.4, 18-19; Wiehl, 06-05-1940, DGFP, Vol. IX, No.2011, 289-290; Hoogterp, *Strijd om ons luchtruim*, 37-39; Zwam, *Hirschfeld*, 165-169; H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam 1960) 14-16, 21; Zech, 26-02-1940, in: *ADAP*. Serie D. Band VIII, Erster Band, 640; Walter, 02-03-1940 en Wiehl, 28-03-1940, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 173; Hirschfeld, 21-03-1940, NA, 2.13.86, 2378; Begemann aan Dijkhoorn, 09-03-1940; NA, 2.13.60, 327; Vice-Admiraal De Booy, 'Herinneringen', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 25, 40.
154. Klingens, *Het krijgsvolk van weleer*, 44; Hoogterp, *Strijd om ons luchtruim*, 67; Molenaar, *Luchtverdediging I*, 75; Hoogterp, *Strijd om ons luchtruim*, 39.
155. J.W.M. Schulten, en J. Theil, *Nederlandse pantservoertuigen* (Bussum 1979) 8, 25, 28, 40-41; Reijnders, 7098, 18-12-1939, NA, 2.13.85, 377.

156. Harberts, 22, 07-09-1939, NA, 2.13.18.01, 879-881; Schimmel, 2675G, 12-09-1939, NA, 2.13.16, 844; ook te vinden in: NA, 2.13.85, 377; CAD, Algemeen Hoofdkwartier (AHK), bundel 1935.; Reijnders, 7098, 18-12-1939, NA, 2.13.85, 377; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 5155, 04-11-1939, NA, 2.13.18.01, 1114.
157. Koopman aan Reijnders, N 49 L., 22-11-1939, NA, 2.13.70, 1389; Carstens (chef van de Landmachtstaf) aan Koopman & Co., 10264, 06-12-1939, NA, 2.13.70, 1389; A.H.K., 06-12-1939, NA, 2.13.70, 1389; H.C. Doyle, en C.K. Kliment, *Czechoslovak armoured fighting vehicles 1918-1945* (Watford 1979) 45-51, 101-103.
158. DAF aan Directie Voorzieningen Landmacht, 19-12-1939, NA, 2.13.70, 1389; Directeur Materieel der Landmacht, 1509 A., 05-02-1940, NA, 2.13.70, 1389; Ringeling aan Winkelman, 780, 20-03-1940, NA, 2.13.70, 1389; Schulten, *Nederlandse pantservoertuigen*, 37.
159. De Jong, *Neutraal*, 361; Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra. Toekomstverwachtingen van Nederlandse militairen', 78-80; Brief Reijnders aan Molenaar (waarnemend directeur van de Krijgsgeschiedkundige Afdeling), 10-09-1958, NIMH, Landmacht, 415/21; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 789, 30-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 145; Mogelijk is het discussiestuk 'Aanteekingen met betrekking tot de aanschaffing van "Lichte vechtswagens" van, 22-03-1938, waarin afgevraagd wordt of de uitgave van 3.5 miljoen gulden voor de aanschaf van lichte tanks wel verantwoord is, is van Dijkhoorn afkomstig, NA, 2.13.18.01, 1090; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 431.
160. Ringeling, 96, 20-02-1940, NA, 2.13.86, 1446; DAI, 23-03-1940, NA, 2.13.86, 1446; DAI, 2030, 29-03-1940, NA, 2.13.86, 1448; Firma Wittich aan Carstens, 5280, 19-02-1940, NA, 2.13.70, 1389; Winkelman aan Dijkhoorn, 3651, 30-03-1940, NA, 2.13.70, 1389; De Jong, *Neutraal*, 364-367; Vries, *Nederlandse vuurwapens*, 59-60, 71, 90-94, 258-260.
161. Hasselman, 113, 22-12-1939, NA, 2.13.60, 329; Ringeling aan AI, 255, 21-02-1940, NA, 2.13.86, 1776; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 26-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 411; DAI, 12-04-1940, NA, 2.13.86, 2582; Vries, *Nederlandse vuurwapens*, 113-208.
162. Bruin, *Illusies en incidenten*, 30-31; Concept van V.E. Nierstrasz, 'De voorgeschiedenis van 1922-1939, hoofdstuk XII, E', NIMH, Landmacht, 413c, 99, Winter, 'Raaijmakers', 328-329.
163. Heyst, 500, 28-12-1939, NA, 2.13.85, 377; Bruin, *Illusies en incidenten*, 46-47, 53-54.
164. Bruin, *Illusies en incidenten*, 45; 'Aufzeichnung über Rüstungsgeschäfte mit Holland', 12-12-1939, PRO, GFM34/6783, E513560; Hirschfeld aan Funk (Duitse Minister van Economische Zaken), 13-02-1940, PRO, GFM34/6783, E513748; Ringeling, 24, 19-01-1940, NA, 2.13.85, 378.
165. Schimmel, 2675G, 12-09-1939, NA, 2.13.16, 844; Bruin, *Illusies en incidenten*, 47-48.
166. Bruin, *Illusies en incidenten*, 48-49; Molenaar, *Luchtverdediging II*, 925-926.
167. Bruin, *Illusies en incidenten*, 41-42; Concept van V.E. Nierstrasz, 'De voorgeschiedenis van 1922-1939, hoofdstuk XII, E', NIMH, Landmacht, 413c, 93; T. Wesselink, en T. Posma, *Koolhoven. Nederlands vliegtuigbouwer in de schaduw van Fokker* (Bussum 1981) 127-136.
168. Ringeling, 159, 17-04-1940, NA, 2.13.85, 378; Verhoor Best, 25-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 131-132; Bruin, *Illusies en incidenten*, 42-43; Best, 102, 12-02-1940, NA, 2.13.85, 378; Van Heyst (inspecteur van de militaire luchtvaart), 130, 06-02-1940, NA, 2.13.85, 378.
169. DAI, 3198, 19-12-1939, NA, 2.13.86, 2582; Heyst, 154, 03-04-1940, NA, 2.13.85, 378.
170. Wenniger, 11-01-1940, PRO, GFM, 34/3049, E513644; 'Lopende buitenlandse bestellingen van oorlogsmaterieel voor land- en luchtmacht per 1 februari 1940', NIHM, landmacht, 406, 8; Begemann (Directeur Centraal Orgaan) aan Dijkhoorn, 09-03-1940, NA, 2.13.60, 327.
171. De Booy, 26-10-1939, NIMH, Marine, collectie De Booy, 12.
172. Air Ministry, 13-04-1940, PRO, FO 371/24458; 'Lopende buitenlandse bestellingen van oorlogsmaterieel voor land- en luchtmacht per 1 februari 1940', NIHM, landmacht, 406, 8; Hartmans, 11-04-1940, NA, 2.13.60, 327; Bruin, *Illusies en incidenten*, 42; Gauché, *Deuxième Bureau*, 212.
173. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* 1, 107-111, 149-153; G. Teitler, *De*

- strijd om de slagkruisers 1938-1940* (Amsterdam 1984) 51-55.
174. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 56, 15-01-1940, NIMH, Landmacht, 420/2a; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 789, 30-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 143-144; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 26-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 409-410; zie ook Minister van Defensie van Dijk, 240, 26-07-1939, NIHM, Landmacht, 412/3A.
175. Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 68.
176. J. van der Meulen, *De verbeelding van de soldaat* (dissertatie Utrecht 1990) 68-74; Blom, 'Durch kamen sie doch', 123-127; Klinkert, 'Van Waterloo tot Uruzgan', 436-448.
177. Schulten, 'De Nederlandse mobilisatie van 1939', 51-52.
178. Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 104; Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 98; Winkelman, 17-21, 09-11-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 134; Verhoor H.F.M. van Voorst tot Voorst, 23-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 489-490.
179. Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 98.
180. Generale Staf [1939], CAD, Adjudant van de Minister van Defensie, 66; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 789, 30-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 144; Alting von Geusau, *Nederland is paraat!*, 5.
181. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 'Uiting van officieren', 25-11-1939, NIHM, Landmacht, 420/2C; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 789, 30-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 144.
182. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 328P, 05-03-1940, NA, 2.13.16, Hoofdkwartier Veldleger 1907-1942; zie ook J.J.G. van Voorst tot Voorst, 1009G, 05-02-1940, NA, 2.13.16, 846; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 789, 30-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 144; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 26-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 408-410.
183. Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 62-63; Kruls, *Op de bres voor Neerlands onafhankelijkheid*, 241; Blom, 'Durch kamen sie doch', 119; Verhoor Van Hiltten (hoofd Krijgsgeschiedkundig Instituut van de Generale Staf), 10-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 178.
184. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 5155, 04-11-1939, NA, 2.13.18.01, 1114; J. Lenselink, 'De Nederlandse Renault-tank in actie tijdens de mobilisatie van 1939-1940', in: *Armamentaria* 29 (1994), 103-105; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 933, 02-02-1940, NA, 2.13.18.01, 845.
185. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 'Memorie over de stellingbouw bij het veldleger', *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 80-81; Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 101; Verslag aanleg van versterkingen en het beschikbaar stellen van gelden daarvoor, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 82-84; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 76-78.
186. Visser, *Kazematten in het interbellum*, 133-136; De Jong, *Neutraal*, 251; Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 105-106; Verhoor Dijkhoorn, 18-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 27; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 'Memorie over de stellingbouw bij het veldleger', *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 82; Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 101
187. Visser, *Kazematten in het interbellum*, 31.
188. Schimmel (chef-staf Veldleger), 06-05-1940, CAD, AHK, 93.0.597, 6614/6589 en 6614/bundel 1167; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 769, 28-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 79; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 75-76; Verhoor Wilson, 25-02-1948, *Enquêtecommissie*

- Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 115; Verhoor Ringers, 25-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 123-124; Verhoor Schimmel, 26-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 147. Verhoor luitenant-kolonel Mattern (pionier commandant Veldleger), 22-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 239-240; Verhoor Van Boven (hoofd Bureau Inundatiën van de Generale Staf), 23-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 285; Verhoor Dijkhoorn, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 571-573; Visser, *Kazematten in het interbellum*, 31; J.W.M. Schulten, 'De Nederlandse mobilisatie van 1939', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 48; De Jong, *Neutraal*, 361, 395-398; T. van Middelkoop, 'Stellingen en linies in het strategische plan van generaal Winkelman, 1940', in: H.C.M. Kleijn (e.a., red.), *Op weerstand gebouwd. Verdedigingslinies als militair erfgoed* (Zwolle 2004) 29-41; M. Brink en C. Cramer, *Ergens in Nederland. Herdenking Mobilisatie 1939-1989* (Veenendaal 1989) 60.
189. Will, *Sterk water. De Hollandse Waterlinie*, 106-108, 115; D.T. Koen, *Utrecht verdedigd. Fortificatie en mobilisatie 1914-1940* (Utrecht 1990) 63-68.
190. Höhne, *Canaris*, 275; Tagebuch Jodl, 04-03-1940, document 1809-PS in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 4, 410; De Jong, *Neutraal*, 322-323; Beekman, *Der Kampf um die Festung Holland*, 14-20; Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen*, 110-114.
191. Rabe von Pappenheim, 06-09-1938; AAA, Deutsche Gesandtschaft, Nie. 9b, 56d/5.
192. Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen*, 95 en 88; Rabe von Pappenheim, 27-07-1938, AAA, Deutsche Gesandtschaft, Nie. 9b, 56d/5; Dagboek Van Overstraeten, 01-10-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 379.
193. Vortragsnotiz Marine Attaché Den Haag, 'Militärpolitische Haltung Hollands', 07-03-1940, OKW Wehrmachtführungsstab, BAMA RW4/v312, Teil 1, 130-131.
194. OKH, Fremde Heer West, 'Das niederländische Feldheer, sein Aufmarsch und seine Operationsabsichten', 20-10-1939, mit Ausarbeitungen van 25-10-1939, 18-11-1939 en 15-02-1940, BAMA RHD/18, 184; 'Technische Angaben über die niederländische und blegische Befestigungen', 01-11-1939, BAMA, RHD/18, 183; 'Die neue Wasserlinie', 10-01-1940, BAMA, RHD/18, 188; 'Übersicht über die Regimenter und selbständigen Bataillone der Niederlande', 12-02-1940, BAMA, RH19II/276, 64-74; KTB HGB, 29-03-1940, BAMA, RH19II/19, 175-176; KTB HGB, 04-03-1940, BAMA, RH19II/19, 126; Tagebuch Von Bock, 29-03-1940, BAMA, N22/3, 52; Geest, 'Holland', 71.
195. Tagebuch Halder, 20-01-1940, BAMA, RH2/115, 30; Halder, 20-01-1940, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 166
196. Aufzeichnung Schmidts über die Unterredung Hitlers mit Ciano und von Ribbentrop, 12-08-1939, Dokument 1871-PS, in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 5, 41; Rede Hitler, 22-08-1939, Dokument Raeder-27, in: *Der Nürnberger Prozess*, Band 17, 22; Tagebuch Halder, 25-10-1939, BAMA, RH2/112, 36; OKH, Fremde Heere West, Lagebericht West nr. 179, 13-01-1940, BAMA, RH2/1492, 24-26.
197. Rabe von Pappenheim, 11-10-1939, BAMA, RW4/V.322, 99-100; Fremde Heere West, 25-11-1939, BAMA, RH 24/10; Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen*, 88. Ook zijn voorganger generaal-majoor Geyr von Schweppenburg (die zowel Duits militair attaché in Londen en Den Haag was) meldde in 1937 dat de inundaties een onberekenbare factor vormden voor een militaire opmars in de Lage Landen, Snapper, 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', 23.
198. Rabe von Pappenheim, 18-11-1939, BAMA, RW4/V.322, 194-195.
199. Dagboek Van Overstraeten, 07-10-1939, 04-11-1939, 08-02-1940 en 09-03-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 383, 405, 496, 521; Van Overstraeten, *Belgique I*, 204; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 354; Vanwelkhuizen, *Neutralité armée*, 126; Annexé à la note verbal du septembre 1941, ABMBZ, 11.984; 2ème Bureau, Le Front Nord-Est, 30-04-1940, SHAT, 27N6; Diepenrijckx, 548, 27-10-1939, KLM-be, doos 32, Map 78; Diepenrijckx, 105, 14-01, 1940, KLM-be, doos 32, Map

- 79, 10; Van Zuylen, 22-09-1939, AKP, secretariaat, XVA/13, document 69, pagina 11; J. Vanwelkenhuyzen, 'Die Niederlande und der "Alarm" im januar 1940', in: *Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte* 1 (1960) 30-31; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 36.
200. Diepenrijckx, 571E, 08-11-1939, KLM-be, doos 56, map 314, 18; Diepenrijckx, no 82/2, 26-01-1940, KLM-be, doos 56, map 314, 7.
201. Liddell Hart, *The Liddell Hart memoires*. Volume II, 202, 110, 200-203; Liddell Hart, *The defence of Britain*, 223-224; Vanwelkenhuyzen, 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', 123; Dagboek luitenant-generaal Pownall (chefstaf BEF), 12-06-1938, in: Bond, *Chief of Staff. The diaries of lieutenant-general sir Henry Pownall*. Volume one 1933-1940, 151.
202. Gibson, 07-03-1940, SHAT, 29N379.
203. J.I.C. [Joint Intelligence Committee], (40) 39, 26-04-1940, PRO, WO 208/91, 99A; Military Intelligence, 30-10-1939, PRO, WO208/2041; *Bulletin hebdomadaire de renseignements du War Office*, no.33, 12-04-1940, SHAT, 7N2820; Moore, 'British perceptions of the Netherlands and the threat of war, 1938-1940', 141-144.
204. De Vitrolles (Franse gezant in Den Haag), 81, 17-04-1939, MAE, Papaers 1940, Fouques-Duprac 54, 41.
205. Gauché, Deuxième Bureau, 196; Deuxième Bureau Grand Quartier General, 1092/2FT, 10-1939, PRO, WO 208/2041, 10A; Grand Quartier General, 2ème Bureau, 531, 03-10-1939, SHAT, 29N379; Grand Quartier General, Etat-Major General, 2º Bureau, 2052/2 FT, 30-11-1939, SHAT, 7N2971; Grand Quartier General, Etat-Major General, 2º Bureau, 921/2S., 09-04-1940, SHAT, 7N2971.
206. *La VIIº Armée*. Chapitre I. *La VIIº Armée avant le 10 Mai 1940*, SHAT, 29N352, 54-55, 57.
207. Colbern, 4515, 01-11-1939, NARA, RG 165, 2610-x-12; Colbern, 4517, 15-12-1939, NARA, RG 165, 6-1, 2065-301, 2.
208. Gordon, 30-12-1939, NARA, RG 59, 856.20/90; Colbern, 4592, 03-05-1940, NARA, RG 165, 2027-192/3
209. Gordon, 983, 30-12-1939, RSC, Dutch-American diplomatic relations 1784-1966, 856.20/90.
210. Margruder, 'German capabilities of an attack against the low countries', 21-02-1940, NARA, RG 165, 2016-1297/70f.; Colbern, 4515, 10-11-1939, NARA, RG 165, 2610-x-12; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 191.
211. Colbern, 4541, 17-01-1940, NARA, RG 165, 6-1, 2065-301, 3; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 194.
212. G2 report, 21-02-1940, NARA, RG 165, 2016-1297/70f; zie ook Dagboek Meyer van Ranneft, 28-12-1939, NIMH, Marine, Ec, 1; Colbern, 4515, 10-11-1939, NARA, RG 165, 2610-x-12; Colbern, 4552, 15-02-1940 en 4578, 19-04-1940, NARA, RG 165, 2667-x-16/3; Brown (Amerikaanse militair attaché in Brussel), 7563, 18-09-1939, NARA, RG 165, 2667-x-16; Gordon, 983, 30-12-1939, RSC, Dutch-American diplomatic relations 1784-1966, 856.20/90.
213. Tigchelaar, *De gemiste kans*, 54-71, 83-91, 115-119; De Beus, *De geheime informant*, 49-52.
214. Sas, 'Reis naar Polen', 20 september 1939, NA, Ministerie van Defensie, Hoofdkwartier Veldleger 1907-1942, 2.13.18.01, 1111, 4; Verslag houding AHK in verband met de Duitse overval, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 109; Verhoor Sas, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 208; De Beus, *De geheime informant*, 51-53; H.C. Deutsch, *The conspiracy against Hitler in the twilight war* (Minneapolis 1968) 94-95.
215. GS III rapportage Sas, 14-10-1939 en 16-10-1939, NA, 2.10.18, 360.
216. De Vitrolles, 31-03-1936, MAE, Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940, Z. Europe, Pays Bas 1930-1940, 61, 88-92.
217. Van Voorst Evekink aan de opperbevelhebber, 27-10-1939, 07-11-1939, 09-11-1939, 11-11-1939, 18-11-1939 en 28-11-1939, Centraal Archieven Depot Ministerie van Defensie, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te

- Brussel (+Parijs) 1939-1940, 731 en 732.
218. Luitenant-kolonel Blake (Britse militair attaché in Brussel), verslag van een gesprek met Van Voorst Evekink, 4, 21-03-1939 en Clive (Britse ambassadeur in Brussel), 154, 21-03-1939, PRO, CAB 21/568, 2403319; Van Voorst Evekink, 1867, 17-07-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 646.
219. GS III rapportage, ontvangen in Suriname op 30-08-1939, NA, 2.10.18, 360; Telefonisch bericht van den militair-attaché te Parijs, 2011, 04-09-1939, NIMH, Landmacht, 251/1, III; GS III rapportage van majoor Labouchere (adjunct militair attaché te Parijs), 09-09-1939, NA, 2.10.18, 360; Loudon aan van Kleffens, 5124/P.13/1789, 27-09-1939, en 5245/P.13/1829, 03-10-1939, NA, 2.05.19, 425, 270; Snouck Hurgonje aan Michiels van Verduynen, 9889/1026, 02-10-1939, NA, 2.05.44, 1202; Loudon, 5030, 20-09-1939, AMBZ, Archief van het gezantschap te Frankrijk (Parijs) 1870-1940, P. 1759.
220. AHK aan Van Royen (chef afdeling Diplomatieke Zaken van het Ministerie van Buitenlandse Zaken), 30-09-1939, NA, 2.05.19, 425, 270; Snouck Hurgronje aan Loudon, 5355, 02-10-1939, AMBZ, Archief van het gezantschap te Frankrijk, P. 1759; Snouck Hurgronje aan Michiels van Verduynen, AMBZ, Archief van het gezantschap/ambassade te Groot-Brittannië (Londen) 1937-1945, Stukken betreffende het gevaar van een Duitse inval in Nederland en de Nederlandse houding ten aanzien van een doortocht van vreemde troepen over haar grondgebied 1938-1940 (1202); Bland to Halifax, 108, 22-09-1939, PRO, FO 432/5, 276.
221. GS III rapportage, 11-09-1939 en 12-09-1939, NA, 2.10.18, 360
222. Telefonisch bericht van den militair-attaché te Parijs, 2099, 23-09-1939, NIMH, Landmacht, 251/1, III; GS III rapportage van Voorst Evekink, 09-09-1939 en 23-09-1939, NA, 2.10.18, 360.
223. GS III rapportage Van Voorst Evekink, 13-10-1939 en 14-10-1939, NA, 2.10.18, 360; Van Voorst Evekink deelde zijn informatie, 'afkomstig uit een betrouwbare bron', met de Belgische militair attaché Delvoie, waarschijnlijk op 14 oktober 1939, in: Generaal-majoor Dérousseaux (plaatsvervangend chef Belgische Generale Staf), 5811, 16-10-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Alexander, *The Republic in danger*, 329, meldt dat Van Voorst Evekink aan de Fransen half oktober 1939 een copy van Hitlers zesde richtlijn van 9 oktober 1939 zou hebben gegeven. De Nederlanders zouden dit stuk hebben bemachtigd via de connectie Sas-Osters. Er is echter geen enkele aanwijzing dat Osters en afschrift van deze richtlijn aan Sas heeft overhandigd. Wel waarschuwde Sas op 9 oktober 1939 de Belgische ambassadeur in Berlijn, Davignon, dat de Duitse Generale Staf een aanval op België voorbereidde. Van Voorst Evekink, 25-10-1939, 27-10-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 731; Loudon, 5722, 22-10-1939 en 5912, 30-10-1939, AMBZ, Archief van het gezantschap te Frankrijk (Parijs) 1870-1940, P., 1759; Doorman werd in Brussel gewaarschuwd door de Amerikaanse militair attaché Brown, Doorman, 28-10-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 728.
224. GS III rapportage, 09-09-1939, NA, 2.10.18, 360.
225. Telefonisch bericht van den marine-attaché te Londen, 10-10-1939, 18-10-1939, NIMH, Landmacht, 251/1, III; De Booy, 10-10-1939, NIMH, Marine, Collectie De Booy, 12; Vice-Admiraal De Booy, 'Herinneringen', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 37.
226. Michiels van Verduynen, 3716/1000, 12-10-1939, NA, 2.05.44, 1202; De Booy, 'Herinneringen van de marine attaché te Londen. (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 18.
227. De Vitrolles, 389, 11-09-1939, MAE, Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940, Z. Europe, Pays Bas 1930-1940, 78, 83-84.
228. Ruzette, 5422, 04-10-1939, ABMBZ, 11.076.
229. De Booy, 'Herinneringen van de marine attaché te Londen. (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 17-18; GS III, 1181, 16-08-1939, NA, 2.13.18.01, 1058.

-
230. Gordon, 18-10-1939, NARA, RG59, 740.0011EW/804.
231. Dagboek Meyer van Ranneft (Nederlandse militair attaché in Washington), 18-10-1939, NIMH, Marine, Ec-1; Kirk, 18-10-1939, NARA, RG59, 740.0011EW/810; Loudon aan Van Kleffens, 105, 18-10-1939, NA, 2.05.75, 3083.
232. Gordon, 23-10-1939, NARA, RG59, 740.0011EW/844; Dagboek Meyer van Ranneft, 20-10-1939, NIMH, Marine, Ec-1; Van Langenhove (Secretaris-Generaal Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken), 'Entretien avec le Ministre des Pas-Bas', 21-10-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Van Kleffens, 110, 20-10-1939, AMBZ, Archief Nederlandse gezantschap in de Verenigde Staten; Loudon, 20-10-1939, 'Basis voor telefonische mededeling, des avonds 7.30 door Hr.Ms. Gezant gedaan aan President Roosevelt te Hyde Park, New York, AMBZ, Archief Nederlandse gezantschap in de Verenigde Staten; Roon, Kleine landen in crisistijd, 340; Van Kleffens, 109, 20-10-1939, NA, 2.05.75, 3083; Capelle, 21-10-1939, AKP, secretariaat, XVA/13, document 105; Davignon, 24-10-1939, AKP, secretariaat, XVA/13, document 112; R. Dallek, *R. Franklin Roosevelt and American foreign policy, 1932-1945* (New York 1995, 1e druk 1979) 208.
233. Kirk, 24-10-1939, 24-10-1939, 25-10-1939, 26-10-1939 en 29-10-1939, NARA, RG59, 740.0011EW/848/873/874/881; Gordon, 23-10-1939, NARA, RG59, 740.0011EW/844; Dagboek Meyer van Ranneft, 21-10-1939, NIMH, Marine, Ec-1.
234. Messersmith (assistent van de Amerikaanse Onderminister van Buitenlandse Zaken), 03-11-1940 en Kirk, 01-11-1939, NARA, RG59, 740.0011EW/897; Van Zuylen, *Les mains libres*, 493; Davignon, Berlin 1936-1940, 179; Davignon, 25-10-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9.
235. Zech, 27-10-1939, in: *ADAP*. Serie D. Band VIII, Erster Band, 275-276.
236. Zech, 02-11-1939, AAA, R29678 en DGFP, Vol. VIII, no. 322, 370; zie ook: *ADAP*. Serie D. Band VIII, Erster Band, 290-191
237. GS III rapportage Sas, 23-10-1939 en 24-10-1939, NA, 2.10.18, 360; Goethals, 792, 23-10-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9.
238. GS III rapportage, 02-11-1939, NA, 2.10.18/360; GS III rapportage, 25-10-1939, NA, 2.10.18, 360; Commando Luchtverdediging, 12, Mededeeling van gegevens 28/10 t/m 4/11 1939, 07-11-1939, NA, 2.13.85, 457; Van Voorst Evekink, 2241, 27-10-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 731, 732; GS III rapportage Van Voorst Evekink, 27-10-1939, NA, 2.10.18, 360; Telefonisch bericht van den Militair-Attaché te Parijs, 2011, 08-11-1939, NIMH, Landmacht, 251/1, III; GS III rapportage Van Voorst Evekink, 08-11-1939, NA, 2.10.18, 360.
239. Gibson, 01-11-1939, SHAT, 7N2818; Coverly-Price (Britse 1e gezantschapssecretaris in Den Haag), 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363; Coverly-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363.
240. Coverly-Price, 'Memorandum respecting the Netherlands during the first seven weeks of the War', 23-10-1939, Bland to Halifax, 666, 31-10-1939, PRO, FO 432/5, 277.
241. Gordon, 04-11-1939, NARA, RG59, 740.0011EW/918; GS III rapportage Sas, 03-11-1939, NA, 2.10.18, 360; De Jong, *Neutraal*, 120-121.
242. Van Kleffens aan De Jong, 10-10-1968, NA, 2.05.86, 289, 2; Verhoor van Kleffens, 19-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 401; Reijnders, *De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 27-29; Verhoor Rijnders, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 597; De Jong, *Neutraal*, 120-121.
243. Van Zuylen, *Les mains libres*, 497; Schuurisma, *Vergeefs onzijdig*, 125; Capelle, 06-11-1939, AKP, secretariaat, XVA/14, 122; De Jong, *Neutraal*, 121-123; Koninckx, *Leopold III*, 152; Dagboek Van Overstraeten, 04-11-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 405.
244. Bullitt, 09-11-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/965; Bullitt, 08-11-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/135; Jacobsen, *Fall Gelb*, 49; De Jong, *Neutraal*, 123-124.
245. Fremde Heere West, 09-11-1939, BAMA, RW5/V352; Fremde Heere West, 10-11-1939, BAMA,

- RH19II/260, 125; Besthorn (toegevoegd marine attaché op de Duitse gezantschap in Den Haag), 09-11-1939, BAMA, RW5/V.352; Keitel, 04-05-1940, Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 2B, 26; Colbern (Amerikaanse militair attaché in Den Haag), 4516, 20-11-1939, NARA, RG165, 2065-301/1; Brown (Amerikaanse militair attaché in Brussel), 13, 09-11-1939, NARA, RG165, 2015-174/36; Amerikaanse marine attaché te Brussel, 08-11-1939, NARA, RG165, m975/3; Sterling (Amerikaanse ambassadeur te Stokholm), 10-11-1939, NARA, RG59, 740.00119EW/140; Coverly-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363.
246. Keyes, *Outrageous fortune*, 98-99; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 164; Jacobsen, *Fall Gelb*, 44-51, 141; OKW, 07-11-1939 bis 07-05-1940, Dokument 077-C, *Der Nürnberger Prozess*, Band 10, 284-297.
247. Van Voorst Evekink, 2302, 07-11-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 731.
248. Van Voorst Evekink, 2315, 09-11-1939, 2316, 09-11-1939 en 2325, 11-11-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 732.
249. GS III rapportage Van Voorst Evekink, 08-11-1939 en 18-11-1939, NA, 2.10.18, 360; Voorst Evekink, 2312, 08-11-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 732.
250. Riley, 10-11-1939, NARA, RG 165, 2016-1297/67; Bullitt, 2705, 09-11-1939, NARA, RG59, 740.0011EW 1939/965.
251. De Jong, *Neutraal*, 124-126; Davignon, 17-11-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9.
252. Van Voorst Evekink aan de opperbevelhebber, 27-10-1939, 07-11-1939, 09-11-1939 en 11-11-1939, 18-11-1939, 28-11-1939, Centraal Archieven Depot Ministerie van Defensie, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 731 en 732. Colbern, 4516, 20-11-1939, NARA, RG 165, 2065-301; De Jong, *Neutraal*, 126; Bruin, *Illusies en incidenten*, 310.
253. Bland to Halifax, 177, 08-11-1939, PRO, FO 432/5, 281; Corbin (Franse ambassadeur te London), 08-11-1939, MAE, Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940, Z. Europe, Pays Bas 1930-1940, 78, 88; Coverly-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 174.
254. Cadogan, 09-11-1939, PRO, FO 371/23106; Dagboek Cadogan, 09-11-1939, in: Dilks, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 230; Dagboek Harvey, 09-11-1939, 10-11-1939 en 11-11-1940, in: Harvey, *The diplomatic diaries of Oliver Harvey*, 327-329; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 174-175; Corbin, 10-11-1939, MAE, Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940, Z. Europe, Pays Bas 1930-1940, 78, 95; Dagboek Colville, 09-11-1939, in: J. Colville, *The fringes of power. Downing Street diaries 1939-1955*, 31.
255. Schofield, 10-11-1939, PRO, FO 371/23106, 323-325; Coverly-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363.
256. Bland to Halifax, 186, 10-11-1939, PRO, FO 432/5, 286; Coverly-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 175.
257. Van Zuylen, *Les mains libres*, 500.
258. Dagboek De Villelume, 08-11-1939, 13-11-1940 en 15-11-1940, in: Villelume, *Journal d'une défaite*, 92, 95, 97; GS III rapportage, 07-11-1939, NA, 2.10.18, 360.
259. Dagboek Heldring, 08-11-1939, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954 II*, 1417.

-
260. Dagboek Heldring, 11-11-1939, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* II, 1419.
261. Gordon, 259, 08-11-1939, NARA, RG 59, 740.0011EW1939/959.
262. Gordon to Secretary of State, 09-11-1939, zie ook 04-11-1939 en 08-11-1939, NARA, RG59, 740.0011EW/967, 918 en 959.
263. Memorandum of conversation between Loudon and Hull, 09-11-1939, NARA, RG 59, 740.0011EW/994; C. Hull, *The memoires of Cordell Hull* I (New York 1948) 712; Van Kleffens aan Loudon, 120, 09-11-1939, AMBZ, Archief Nederlandse gezantschap in de Verenigde Staten; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 340; Dagboek Meyer van Ranneft, 10-11-1939, NIMH, Marine, Ec, 1.
264. Memorandum of conversation between Loudon and Hull, 09-11-1939, NARA, RG 59, 740.0011EW/994.
265. E.N. van Kleffens, 'Rede voor de 2e Kamer op 09-11-1939', in: *Internationale vraagstukken* nr. 1 (januari 1940) 22-23; Kleffens, *Belevenissen* I, 292-293; Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 126; De boodschap kwam in Duitsland aan, DNB bericht, 312, 10-11-1939, AAA, R29679B.
266. GS III rapportage, 10-11-1939, NA, 2.10.18, 360; Colbern, 4516, 20-11-1939, NARA, RG 165, 2065-301; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 192; Coverley-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363.
267. Commando Luchtverdediging, 13, Mededeeling van gegevens 5/11 t/m 10/11 1939, 12-11-1939, NA, 2.13.85, 457.
268. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 98 Z.[eer]G.[heim], 10-11-1939, NA, Ministerie van Defensie, IIe-IVe Divisie, IIe-IVe Legerkorps, Divisie B-D, 1872-1941 (2.13.91), 450; Jong, *Neutraal*, 126-127, 130; Dijkhoorn, 10-11-1943, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 131-133; Verhoor Somer (GS III), 12-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 391-392; Bruin, *Illusies en incidenten*, 310.
269. Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet*, 82; Kleffens, *The rape of the Netherlands*, 84-90, 102; Kleffens, *Belevenissen* I, 323; De Jong, *Neutraal*, 130. C. van Renselaar, *Partij in de marge. Oorlog, goud en de Nederlandse Bank* (Amsterdam 2005) 46; Osch, *De Geer*, 298.
270. Doorman, 11-11-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 717.
271. Mascureau, telegrammen 6 en 11, beide op 11-11-1939, SHAT, 7N2968.
272. MAE, 11-11-1939, MAE, Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940, Z. Europe, Pays Bas 1940, 104, 71; Coverley-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363
273. Coverley-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland, 15-11-1939 en 17-11-1939, PRO, FO 371/23106; Dagboek Heldring, 10-11-1939 en 11-11-1939, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* II, 1418-1419; Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363; Woodward, *British foreign policy*, 182; N. van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 29.
274. Zech, 454, 11-11-1939, AAA, R29678, 84028.
275. Reuth, *Joseph Goebbels Tagebücher 1924-1945*, Band 3, 1349; OKH, Fremde Heere West, Lagebericht West nr. 126, 21-11-1939, BAMA, RH2/1491, 18-19; KTB HGB, 12-11-1939, BAMA, RH19II/18, 40.
276. Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 16-18, 23-24; Ook Snouck Hurgronje meldde dat hij een zeer vertrouwensvolle relatie had met de door hem zeer hoog geachte Zech, Verhoor Snouck Hurgronje, 10-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 18.
277. Ministerie van Buitenlandse Zaken, Afdeling D.[iplomatieke] Z.[aken], 12388/1326, 27-11-1939, Van Kleffens aan Haersma de With, 12781/2116, 04-12-1939 en Snouck Hurgronje aan Michiels Verduynen, 12869/1377, 06-12-1939, Archief van het gezantschap/ambassade te Groot-Brittannië

- (Londen) 1937-1945, 1202; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* 1, 192.
278. Welter, 814, 10-11-1939, NA, 2.10.18, 362; C.E.L. Helfrich, *Memoires van C.E.L. Helfrich*. I (Amsterdam 1950) 38.
279. Radiorede De Geer, 13-11-1939, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 50; Nuij, 'Gaaf u maar rustig slapen', 7; Osch, *De Geer*, 298-299.
280. Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 337, 480-481; Dagboek Heldring, 20-11-1939, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* II, 1423; De Jong, *Neutraal*, 131-132.
281. Dagboek Heldring, 13-11-1939 en 15-11-1939, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* II, 1419-1420.
282. Van Voorst Evekink, 2352, 18-11-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 732.
283. Bland, 15-11-1939 en 17-11-1939, PRO, FO 371/23106; Bland, 217, 18-11-1939, PRO, FO 371/23106, 299-302; Coverly-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363; Waalwijk, *Whitehall en plein*, 176; Bland, 'Netherlands political review 1939', 16-01-1939, PRO, FO, 371/24458; Dagboek Heldring, 10-11-1939 en 11-11-1939, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* II, 1418-1419;
284. De Cartier (Belgische ambassadeur in London) à Spaak, 9634/3959, 14-01-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Halifax, 549, 13-11-1939, PRO, FO 371/23106, 245-247; Coverly-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363; Dagboek Cadogan, 13-11-1939, in: Dilks, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 231; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 174-175; Dagboek Colville, 14-11-1939, in: Colville, *The fringes of power. Downing Street diaries 1939-1955*, 32.
285. Dagboek De Villelume, 13-11-1939, 15-11-1939 en 19-11-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 95, 97, 100; Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, 2052/2 FT, 30-11-1939, SHAT, 7N2971.
286. Ruzette, 620I/258I, 14-11-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9.
287. Gordon, 983, 30-12-1939, RSC, Dutch-American diplomatic relations 1784-1966, 856.20/90.
288. Dagboek Meyer van Ranneft, 14-11-1939, NIMH, Marine, Ec, 1.
289. Loudon, 5908/1082, 14-11-1939, AMBZ, Archief Nederlandse gezantschap in de Verenigde Staten, 2838.
290. C.A. van Minnen, *Amerika's beroemdste Nederlander. Een biografie van Hendrik Willem van Loon* (Amsterdam 2005) 273; Langeveld, *Schipper naast God*, 494; Fasseur, *Wihelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, 269; Zee, *Om erger te voorkomen*, 141-142.
291. Roosevelt aan Wihelmina, 11-11-1939 en Wihelmina aan Roosevelt, 13-11-1939, in: A.E. Kersten, 'Koningin Wihelmina en president F.D. Roosevelt: een persoonlijke briefwisseling, 1939-1945', in: D.A. Hellema, C. Wiebes en B. Zeeman (red.), *Jaarboek Buitenlandse Zaken. Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek* (Den Haag 1994) 114; Coverly-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363; Roosevelt's aanbod aan koning Leopold III: Roosevelt, 77, 11-11-1939, AKP, secretariaat, XVA/14, 138; Hull, 140, [11-11-1939], RSC, Dutch-American diplomatic relations 1784-1966, 856.0011/56; Gordon, 271, 12-11-1939, RSC, Dutch-American diplomatic relations 1784-1966, 856.0011/59.
292. Ongepubliceerde memoires van luitenant-generaal H.A.C. Fabius, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 56 en 57; Verhoor Van Kleffens, 18-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 293; De Jong, *Neutraal*, 409-410; C. Fasseur, *Juliana & Bernhard. Het verhaal van een huwelijk. De jaren 1936-1956* (z.p. 2008) 74-76; Fasseur, *Wihelmina. Sterker door strijd*, 105-106; Osch, *De Geer*, 288; Van der Zee, *Om erger te voorkomen*, 29.
293. GS III rapportage, 22-11-1939, NA, 2.10.18, 360.
294. Dagboek Heldring, 20-11-1939, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-*

- 1954 II, 1422-1423.
295. Snouck Hurgronje aan Loudon, 12201/506, 22-11-1939, NA, 2.05.75, 3083.
296. M/S.I, 179, 14-11-1939, NIMH, Landmacht, 251/1, III.
297. GS III rapportage Sas, 17-11-1939, NA, 2.10.18, 360.
298. Loudon, 6368, 16-11-1939, 6425, 18-11-1939, 6537, 23-11-1939, 6784, 02-12-1939 en 16-12-1939, AMBZ, Archief van het gezantschap te Frankrijk (Parijs) 1870-1940, P., 1759.
299. Van Voorst Evekink, 21-11-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 731; GS III rapportage Van Voorst Evekink, 18-11-1939, NA, 2.10.18, 360; GS III rapportage, 26-11-1939, NA, 2.10.18, 360.
300. Dagboek De Villelume, 15-11-1940 en 19-11-1940, in: Villelume, *Journal d'une défaite*, 97 en 100.
301. Gordon, 281, 20-11-1939, 21-11-1939, NARA, RG 59, 740.0011EW/1062/1076.
302. De Jong, *Geheime contacten*, 207-208; De Jong, *Neutraal*, 135; Verklaring Wilson (hoofd afdeling operatiën van de Generale Staf), 03-10-1946, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 35; Wilson, Vijf oorlogsdagen, 70.
303. Loudon, 5555, 14-10-1939, AMBZ, Archief van het gezantschap te Frankrijk (Parijs) 1870-1940, P., 1759; Loudon aan Van Kleffens, 555/1940, 14-10-1939, NA, 2.05.19, 425, 270; Le Tellier (Belgische ambassadeur in Parijs) à Spaak, 18.253-5.666-P.10, 23-10-1939, in: Visscher, *Documents diplomatiques Belges 1920-1940*. Tome V. *La politique de sécurité extérieure. Période 1938-1940 392-393*; Loudon, 5722, 22-10-1939, Van Kleffens, 5993, 27-10-1939, AMBZ, Archief van het gezantschap te Frankrijk (Parijs) 1870-1940, P., 1759; Dagboek Van Overstraeten, 25-10-1939, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 392-393.
304. GS III rapportage Van Voorst Evekink, 11-11-1939, NA, 2.10.18, 360; Loudon, 6190, 09-11-1939, AMBZ, Archief van het gezantschap te Frankrijk (Parijs) 1870-1940, P., 1759.
305. GS III rapportage Van Voorst Evekink, 14-11-1939, NA, 2.10.18, 360, zie ook Rapport du colonel Delvoie sur son entrevue avec le Général Gamelin, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 152-153.
306. Het document was niet voorhanden tijdens het onderzoek van de Enquette Commissie Regeringsbeleid 1940-1945. Van Voorst Evekink heeft na de oorlog een nieuw rapport opgesteld over de Peel-Raamstelling (Deel 1c, bijlage 22, pagina's 42-44). Het originele stuk uit 1939 is echter te vinden in het Nationaal Archief: Van Voorst Evekink, 2380, 25-11-1939, NA, 2.05.19, 206.
307. Van Voorst Evekink, 2380, 25-11-1939, NA, 2.05.19, 206; De Jong, *Geheime contacten*, 208; V.E. Nierstrasz, 'L'évolution du plan d'opérations néerlandais en 1939-1940', in: *Revue général belge* (mei 1960) 86-87.
308. Grand Quartier General, 'Extesion eventuelle de l'hypothese "Hollande"', 15-11-1939, SHAT, 27N82; Gamelin, Instruction Personnelle et Secrète no 8, 180/CAB/FT, 15-11-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 156; Georges, Instruction Personnelle et Secrète, 0773 3/N.E., 17-11-1939, in: Jacobsen, *Dokumente*, 212-213; Doughty, 'The illusion of security: France, 1919-1940', 493; Nierstrasz, 'Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 130-131; Liss, *Westfront*, 112; Dagboek Van Overstraeten, 15-12-1939, in: Van Overstraten, *Léopold III*, 442; Minart, *Vincennes I*, 102; Gamelin, *Servir III*, 181.
309. Mascureau aan Petibon (chefstaf van Gamelin), 05-12-1939, SHAT, 29N379.
310. Mascureau à Daladier, 20.S., 05-12-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 160-161; Mascureau aan Petibon (chefstaf van Gamelin), 05-12-1939, SHAT, 29N379; 'Renseignements. Relatifs à la collaboration eventuelle des Allies et des Belges à la défense de la Hollande', 05-12-1939, SHAT, 27N82; Gunsburg, *Divided and conquered*, 132; Manuscript Groenix van Zoelen, 'II De Ernst van het land', 8, 1949, CAD, Collectie J.Th. Furstner, 1932-1968.
311. GS III rapportage, 01-12-1939, NA, 2.10.18, 360.
312. Laurent, 1066/S, 16-12-1939, SHAT, 7N2731.
313. Davignon, 07-11-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Diepenrijckx, 22-11-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9.

-
314. Dagboek Overstraeten, 07-11-1939, in: Overstraten, *Léopold III*, 412-413; Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 147-148.
315. Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 76; Molenaar, *Luchtverdediging I*, 100-109; De Jong, *Neutraal*, 213-215; Pearson, *The weak state in international crisis*, 134; Reijnders, *De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 27; Manuscript Groenix van Zoelen, 'II De Ernst van het land', 8, 1949, CAD, Collectie J.Th. Furstner, 1932-1968; Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 141; Memorandum Van Voorst Evekink, 18-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 42-43; Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 18; W. Klinkert, 'Het Nederlands militair-strategische beleid 1870-1990,' in: G. Teitler, J.M.J. Bosch, W. Klinkert (e.a.), *Inleiding militaire strategie* (z.p., z.j.) 347-349; M.C. Hoff, *Het misplaatste oranje boven-gevoel. Het falen van het politiek-militaire systeem in Nederland en Nederlands-Indië, 1825-1995* (Amsterdam 1998) 159-162; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 92.
316. Manuscript Groenix van Zoelen, 'II De Ernst van het land', 6, 1949, CAD, Collectie J.Th. Furstner, 1932-1968.
317. Verhoor H.F.M. van Voorst tot Voorst, 23-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 482.
318. H.F.M. van Voorst tot Voorst, 16 P./40, 12-1939, NA, 2.13.18.01, 1117, 7.
319. Ibidem, 12; Verhoor F.H.M. van Voorst tot Voorst, 24-02-1948 en 23-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 93 en 488-489.
320. Van Nijnatten, 16 P., 08-01-1940, NA, 2.13.18.01, 1117.
321. J.J.G. van Voorst tot Voorst aan Reijnders, in ontwerp gereed 20-12-1939, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 26.
322. Ibidem, 26; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 1157G, 02-01-1940, NA, 2.13.16, 1104.
323. Doorman, 20-12-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 716.
324. Verhoor Fabius, 22-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 255.
325. Diepenrijckx, no 7/s, 05-01-1940, KLM-be, doos 56, map 314, 7; Diepenrijckx, no 7/s, 05-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Manuscript Groenix van Zoelen, 'III Over de grens', 7, 1949, CAD, Collectie J.Th. Furstner, 1932-1968; Dagboek Van Overstraeten, 07-01-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 447; De Jong, *Neutraal*, 215; Brongers, *Reynders*, 80.
326. Annexé à la note verbal du septembre 1941, ABMBZ, 11.984; Diepenrijckx, 18-09-1941, ABMBZ, 11.984.
327. Diepenrijckx, no 7/s, 05-01-1940, KLM-be, doos 56, map 314, 7; Dagboek Van Overstraeten, 07-01-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 447; Lerecouvreux, *L'Armée Giraud*, 116.
328. Verhoor Dijkhoorn, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 564 en 569-571.
329. Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 456; Fruyt van Hertog aan Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 7; De Jong, *Neutraal*, 205; Verslag aanleg van versterkingen en het beschikbaar stellen van gelden daarvoor, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 78-84; Verhoor Fruyt van Hertog, 23-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 279-281.
330. Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 80-85; Verhoor Van den Bent, 26-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 137-139; Verhoor Harberts, 26-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 141-142; Verhoor Sillevius, 22-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 467.
331. Nierstrasz (majoor van de Generale Staf), 'Verslag van het bezoek van de Minister van Defensie aan de commandant van het Veldleger op 20 december 1939', *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 25; Kruls, *Generaal in Nederland*, 44.

-
332. Nierstrasz, 'Verslag van het bezoek van de Minister van Defensie aan de commandant van het Veldleger op 20 december 1939', *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 25; Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 82; Dijkhoorn, *Antwoord op de wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 12, 17-18.
333. Verhoor Dijkhoorn, 18-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 31; Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 4, 11-12; Verhoor Dijkhoorn, 18-02-1948 en 22-07-1848, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 30-33, 45-46, 49-51, 562-563.
334. Reijnders, 'Aanwijzingen voor den C.[ommandant]V.[eldleger], in geval van aanval uit het Oosten met overmachtige troepen', 09-1939, NA, 2.13.18.01, 1116, 1; De Jong, *Neutraal*, 208-213 heeft zijn informatie van Nierstasz van de sectie Krijgsgeschiedenis van de Landmachtstaf; Hasselton, *Wisseling van het opperbevel*, 135-136; Brongers, *Reynders*, 78-79.
335. Reijnders, 'Aanwijzingen voor den C.[ommandant]V.[eldleger], in geval van aanval uit het Oosten met overmachtige troepen', 09-1939, NA, 2.13.18.01, 1116, 2.
336. Reijnders, 'Aanwijzingen voor C.[ommandant]-III L.[eger]K.[orps] in geval van een aanval uit het Oosten met overmachtige troepen, 09-1939, NA, 2.13.18.01, 1116; Reijnders, 'Aanwijzingen voor den C.[ommandant]V.[eldleger], in geval van aanval uit het Oosten met overmachtige troepen', 09-1939, NA, 2.13.18.01, 1116, 2; Verslag opdracht van 7 januari van de Regering aan de opperbevelhebber, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 44; Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 17.
337. Verhoor Van Andel, 09-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 153-154; Verhoor Fruyt van Hertog, 04-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 357-358; Verhoor Herman, 22-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 457-458; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 85; Verhoor Van den Bent, 26-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 139; Verhoor Harberts, 26-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 141; Verhoor Schimmel, 26-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 148; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 26-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 407-408; Verhoor Sillevius, 22-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 467; Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 19.
338. J.J.G. van Voorst tot Voorst aan Reijnders, in ontwerp gereed 20-12-1939, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 26-28.
339. De Jong, *Neutraal*, 47, 220, 218-220, 237, 241; Reijnders, *De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 32-36; Dijkhoorn, *Antwoord op de wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 19-21; Hasselton, *Wisseling van het opperbevel*, 136-137, 142; Verhoor Reijnders, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 608, Brongers, *Reijnders*, 92-97.
340. Verhoor van Kleffens, 19-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 401; Verslag Carstens, december 1940, NA, 2.13.70, 1481, 29, 35; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 462-469; Dijkhoorn, *Antwoord op de wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 19; Hasselton, *Wisseling van het opperbevel*, 96-97, 125, 136-139, 142; Verhoor Dijkhoorn, 18-02-1948 en 22-07-1848, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 30-33, 585; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 467.
341. De Jong, *Neutraal*, 220-221; Reijnders, *De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 37-39; Dijkhoorn, *Antwoord op de wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 22; T. van Middelkoop, *Een soldaat doet zijn plicht. Generaal Winkelman, zijn leven en betekenis als militair (1876-1952)* (Zaltbommel 2002) 71-73; Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 81-85; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 82; Verslag voorgenomen kriegsbeleid ten

- aanzien van de Peel-Raamstelling, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 54-56; Hasselton, *Wisseling van het opperbevel*, 137-138; Brongers, *Reijnders*, 97-100.
342. Tigchelaar, *De gemiste kans*, 183-184, 186-187; De Beus, *De geheime informant*, 67-68; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 57-59; Goethals, 820, 23-11-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Diepenrijckx, 01-12-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Goethals, 831, 08-12-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Davignon, 09-12-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; GS III rapportage Sas, 02-12-1939, NA, 2.10.18, 360; Verhoor Sas, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 210.
343. Gordon, 23-11-1939, NARA, RG 59, 740.0011EW/1080; Bland, 28-12-1939, PRO, FO 371/23106.
344. Doorman, 13-12-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militaire attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 726.
345. GS III rapportage Sas, 30-11-1939, 2.10.18, 360.
346. Bland, 28-12-1939, PRO, FO 371/23106; Bland, 8, 12-01-1940, PRO, FO 371/24458, 283.
347. Diepenrijckx, 01-12-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9.
348. Van Haersma de With, 7616, 07-12-1939, NA, 2.05.19, 206, 52
349. Davignon, note secrète, 02-02-1940, ABMBZ, 11.179; Diepenrijckx, 94E, 02-02-1940, KLM-be, doos 32, map 79; De Jong, *Neutraal*, 140; Dijkhoorn, 10-11-1943, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 131-133; Verhoor Dijkhoorn, 02-12-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 647-648.
350. GS III rapportage, 26-11-1939, NA, 2.10.18, 360; Van Voorst Evekink, 2361, 21-11-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 732.
351. Labouchere, 2375, 28-11-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 732; Telefonisch bericht van de Adjunct-militair-attaché te Parijs, 28-11-1939 en 30-11-1939, NIMH, Landmacht, 251/1, III.
352. Telefonisch bericht van den Militair-Attaché te Parijs, 2426, 14-12-1939, NIMH, Landmacht, 251/1, III.
353. Labouchere, 2375, 28-11-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 732; Van Voorst Evekink, 2423, 13-12-1939, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 732.
354. Mascureau, 16, beide op 23-12-1939, SHAT, 7N2968; Gauché, Deuxième Bureau, 196; Bland, 28-12-1939, PRO, FO 371/23106; Bland, 8, 12-01-1940, PRO, FO 371/24458, 283. PRO, FO 371/23106; Gordon, 304, 07-12-1939, NARA, RG59, 740.0011EW1132; Colbern, 4517, 15-12-1939, NARA, RG 165, 6-1, 2065-301, 2; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 193; Algemeen Hoofdkwartier, Afdeling Luchtverdediging, 16, Mededeeling van gegevens 29/11 t/m 9/12 1939, 12-12-1939, NA, 2.13.85, 457; GS III rapportage, 15-12-1939, NA, 2.10.18, 360; Algemeen Hoofdkwartier, Afdeling Luchtverdediging, 20-12-1939, NA, 2.13.85, 457; Algemeen Hoofdkwartier, Afdeling Luchtverdediging, 17, Mededeeling van gegevens 09/12 t/m 20/12 1939, 22-12-1939, NA, 2.13.85, 457; GS III rapportage, 15-12-1939, NA, 2.10.18, 360.
355. Van Zuylen, 05-12-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Van Zuylen, *Les mains libres*, 517; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 349-351, 355-359; Nemry, 890, 14-02-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Langenhoven, 19-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Nemry, 1094, 23-02-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Walters, 19-10-1939, PRO, FO 371/23128; Van Roon, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944', 325; Ciano, 09-01-1940, in: Ciano, Ciano's dagboek 1939-1945, 227; Langeveld, *Schipper naast God*, 505; Graaff, 'Colijn: premier in de buitenlandse politiek', 43, 455; Langeveld, 'Gaet u rustig slapen', 194, 200; Nemry, 1699, 27-03-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11.
356. De Kerchove de Denterghem aan Spaak, 36/6, 03-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Nemry,

- 197/77, 10-01-1940, en 198/78, 11-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Nemry, 365, 17-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Velaers, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog*, 149; Dagboek Colville, 29-12-1939, in: Colville, *The fringes of power. Downing Street diaries 1939-1955*, 41.
357. Van Zuylen, 'Conversation avec le Ministre des Pays-Bas, 17-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Nemry, 365, 17-01-1940, , ABMBZ, 11.179, deel 10.
358. Halifax, 15, 08-01-1940, PRO, FO 432/6, 167; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 177; Cartier, 09-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Van Kleffens aan Michiels van Verduynen, 456/58, 11-01-1940, NA, 2.05.44, 1202.
359. GS III rapportage Sas, 10-01-1940, NA, 2.10.18, 360; Goethals, 853, 08-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10.
360. Nemry, 197/77, 10-01-1940, en 198/78, 11-01-1940 en 365, 17-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Commando Luchtverdediging, 18, Mededeeling van gegevens 21/12-'39 t/m 06/01'40, 09-01-1940, NA, 2.13.85, 457; Gauché, *Deuxième Bureau*, 196.
361. Dagboek Van Overstraeten, 12-01-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 454.
362. Koninckx, *Leopold III*, 155, 183-184; Keyes, *Outrageous fortune*, 95, 98-99, 124.
363. Dagboek Van Overstraeten, 12-01-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 454; Gordon, 20-01-1940, NARA, RG 59, 740.0011EW/1617; EB/16, 22-04-1940, MAE, Papers 1940, Reynaud/3, 60; Dagboek De Villelume, 19-01-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 161; Van de Plassche zou later aan de Enquêtecommissie vertellen dat de Belgen hem wel een copie van de documenten hadden getoond in januari 1940, Verhoor Van de Plassche, 21-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 433; Van Kleffens aan Loudon, 1039/39, 23-01-1940, AMBZ, Archief Nederlandse gezantschap in de Verenigde Staten, 3083.
364. Dagboek Van Overstraeten, 12-01-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 454; Verhoor Rijnders, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 611; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 352; Vanwelkenhuyzen, 'Die Niederlande und der "Alarm" im januar 1940', 34; De Jong, *Neutraal*, 228-232.
365. De Booy, 12-01-1940, 'Aantekeningen van augustus 1937-13 november 1942', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 59.
366. Dagboek Heldring, 13-01-1940, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954 II*, 1432.
367. Bland, 8, 14-01-1940, PRO, WO 208/2041, 30A; Bland, 68, 31-01-1940, PRO, FO 432/6, 338; Kleffens, *The rape of the Netherlands*, 93; Dagboek Colville, 13-01-1940, in: Colville, *The fringes of power. Downing Street diaries 1939-1955*, 49.
368. De Jong, *Neutraal*, 228-232; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 68-69; Vanwelkenhuyzen, 'Die Niederlande und der "Alarm" im januar 1940', 19; Diepenrijckx, 02-10-1941, ABMBZ, 11.984; Verhoor Dijkhoorn, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 591.
369. Van Kleffens aan Loudon, 1039/39, 23-01-1940, AMBZ, Archief Nederlandse gezantschap in de Verenigde Staten, 3083; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 353.
370. De Beus, *De geheime informant*, 77-79; GS III rapportage Sas, 15-01-1940, NA, 2.10.18, 360.
371. Loudon, 176, 13-01-1940 en 201, 14-01-1940, AMBZ, Archief van het gezantschap te Frankrijk (Parijs) 1870-1940, P. Diplomatieke en politieke aangelegenheden, 1760. Politieke rapporten opgesteld door het gezantschap te Parijs 1940.
372. Commando Luchtverdediging, 18, Mededeeling van gegevens 21/12-'39 t/m 06/01'40, 09-01-1940, NA, 2.13.85, 457; Gauché, *Deuxième Bureau*, 196.
373. Gordon, 06-01-1940, 09-01-1940, 10-01-1940 en 13-01-1940, NARA, RG 59, 740.0011EW/1400, 1442, 1447 en 1472; Colbern, 'Major military operations in the German invasion of Holland', G-2/2657-231, 19-08-1940, CAD, Ministerie van Defensie te Londen, militair attaché Washington, 650, 2-3.
374. Telegram Van Kleffens aan Loudon, 14-01-1940, NA, Gezantschap te Washington, 2.05.75, 3083; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 353; Van Kleffens, telegram 6, 232, 14-01-1940, AMBZ, Archief Nederlandse gezantschap in de Verenigde Staten; Dagboek Meyer van Ranneft, 14-01-1940,

- NIMH, Marine, Ec, 1. De boodschap werd door Van Rechteren (gezantschapsraad) aan Moffat (hoofd Europese divisie van het State Department) overgebracht. Het is niet duidelijk wat de recatie van de Amerikanen was, maar de Duitse gezant Zech berichtte op 15 januari aan Berlijn dat Roosevelt alle steun toezegde aan Nederland in het geval van een Duitse inval, Zech, 15-01-1940, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 173.
375. Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 353-354; De Jong, *Neutraal*, 253.
376. Welter, 814, 14-01-1940, NA, 2.10.18, 362.
377. Gamelin, *Servir III*, 156-157; Minart, *Vincennes I*, 124-125, 128-129.
378. Bullitt to Secretary of State, 15-01-1940, in: Bullitt, *For the president*, 400-401.
379. Gordon, 12, 15-01-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/1482.
380. Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet*, 82-83.
381. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, 269; Roosevelt aan Wilhelmina, 19-12-1939 en Wilhelmina aan Roosevelt, 07-02-1940, in: Kersten, 'Koningin Wilhelmina en president F.D. Roosevelt: een persoonlijke briefwisseling, 1939-1945', 114-115.
382. GS III rapportage Sas, 15-01-1940, NA, 2.10.18, 360; Van Voorst Evekink, 15-01-1940 en 16-01-1940, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 73; Roton, *Années cruciales*, 98-101; Paillole, *Fighting the Nazis*, 139; Gauché, *Deuxième Bureau*, 193-200; Minart, *Vincennes I*, 126-128, 135-137; Dagboek De Villelume, 16-01-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 156; Paillat, *Le désastre de 1940. 2.*, 389-390; Gamelin, *Servir III*, 156; Brausch, 'Sedan 1940', 47.
383. GS III rapportage, 15-01-1940, NA, 2.10.18, 360.
384. Commando Luchtverdediging, 24-01-1940, NA, 2.13.85, 457.
385. Colbern, 4541, 17-01-1940, NARA, RG 165, 6-1, 2065-301, 3; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 194.
386. Van Kleffens aan Loudon, 7, 15-01-1940, AMBZ, Archief Nederlandse gezantschap in de Verenigde Staten.
387. Furstner aan De Booy, 18-01-1940, NIMH, Marine, Collectie De Booy, 18; De Booy, 'Herinneringen van de marine attaché te London (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 26.
388. Post Uiterweer aan De Booy, 31-01-1940, NIMH, Marine, Collectie De Booy, 12.
389. Halifax, 26, 15-01-1940, PRO, FO 432/6, 316; Waalwijk, Whitehall en plein, 177.
390. Gibson, 21, 17-01-1940, PRO, WO 208/2041, 47A; Bland, 68, 31-01-1940, PRO, FO 432/6, 338.
391. EB/16, 22-04-1940, MAE, Papers 1940, Reynaud/3, 60; Dagboek De Villelume, 19-01-1940, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 161.
392. Van Zuylen, 'Conversation avec le ministre des Pays-Bas', 18-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Harixma thoe Slooten, 397/174, 22-01-1940, NA, 2.05.19, 144-148, 222; Davignon, 02-02-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Van Kleffens, 21-03-1949, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 128.
393. Von Weizsäcker, 19-01-1939, in: ADAP. Serie D. Band VIII, Erster Band, 538; Kordt, 19-01-1940, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 167; Zech, 14-01-1940 en Von Ribbentrop, 19-01-1940, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 173.
394. Reijnders, 54, 15-01-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 30; Reijnders, *De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 37-39; Verklaring Wilson, 03-10-1946, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 35-36; Verklaring Reijnders, 03-10-1946 en 05-10-1946, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 36-37; Verhoor Wilson, 25-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 113.
395. De Jong, *Neutraal*, 236; Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 6-7, 18, 20; Reijnders, *De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 34, 40-43; Verhoor Dijkhoorn, 18-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid*

- 1940-1945, deel 1C, 33, 52; Dijkhoorn, *Antwoord op de wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 22-23.
396. 'Verslag van de bespreking bij den OLZ op 25 januari 1940', NA, 2.13.18.01, 1117; zie ook Bijlage 18, Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 1B, 31-32; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 24-02-1948, Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, deel 1C, 87-88; De Jong, *Neutraal*, 237; J.J.G. van Voorst tot Voorst, 3 B., 09-02-1940, NA, 2.13.18.01, 1117; J.J.G. van Voorst tot Voorst aan Reijnders, 38 P., 20-01-1940, NA, 2.13.18.01, 1117; J.J.G. van Voorst tot Voorst aan Van Nijnatten, 38 P., 20-01-1940, NA, 2.13.18.01, 1117.
397. De Jong, *Neutraal*, 237-240.
398. Hasselton, *Wisseling van het opperbevel*, 144.
399. Verslag redenen ontslag Reijnders, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 95-96; Verhoor De Geer, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 55, 59; Schulten, J.W.M., "Met toestemming van den opperbevelhebber; van 'mobilisatieclubs' tot 'Algemeene Vereeniging voor Gemobiliseerden'", in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 99-101.
400. Verhoor Dijkhoorn, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 585.
401. Verhoor W. Röel, 25-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 110.
402. Verslag Carstens, december 1940, NA, 2.13.70, 1481, 10-17.
403. Zech, A 1047, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 14; Een Duitse spion berichte dat het ontslag van Reijnders het gevolg was geweest van het feit dat de Belgisch-Nederlandse militaire besprekingen niet langer politiek gedekt konden worden, Vman, 02-1940, NIOD, Foreign Office-State Department Document Center 1933-1944, 207, 7750; Verslag gesprek met M. Schmidt, 19-02-1940, NIOD, Rusland-collectie 1930-1945, 206, 7-1-1812; Verhoor Van Hilten (hoofd Krijgsgeschiedkundig Instituut van de Generale Staf), 10-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 176; Colbern, 4550, 08-02-1940, NARA, RG 165, 2065-301.
404. Diepenrijckx, 103E, 03-02-1940 en 126E, 09-02-1940, KLM-be, doos 32, map 79; De Jong, *Voorspel*, 637-639, 719; De Jong, *Neutraal*, 241; Brongers, *Reijnders*, 103-109.
405. Diepenrijckx, 126E, 09-02-1940, KLM-be, doos 32, map 79; Van Voorst Evekink lichtte zijn vriend en Belgische collega attaché in over de redenen voor het ontslag van Reijnders, Delvoie, I.O.D./170/11c, 13-01-1940, KLM-be, doos 56, map 314, 6.
406. Winkelman, 07-12-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 54; De Jong, *Neutraal*, 251-252; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 73; Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 94-95.
407. Verhoor Dijkhoorn, 18-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 34-36; Middelkoop, *Een soldaat doet zijn plicht*, 79, 84-85; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 96.
408. Ministerie van Koloniën aan Kielstra (Gouverneur van Suriname), 19-03-1940, NA, Gouverneur van Suriname; geheim archief 1887-1951 (2.10.18), 361; Verslag Carstens, december 1940, NA, 2.13.70, 1481, 36.
409. Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 96-97; P.L.G. Doorman, *Military operations in the Netherlands from 10th-17th May, 1940* (London 1944) 35-36.
410. Verslag krijgbeleid Winkelman, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 103-106; Verhoor Winkelman, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 65; Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 99-100; Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 100, 104, 149-151; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 95; Brongers, *Reijnders*, 112-113.
411. Berlijn, 09-09-1940, NIOD, Rusland-collectie 1930-1945, 206, 1280-1-36; H. Amersfoort, 'De ongelijke strijd. Een beschouwing over de oorzaken van de snelle nederlaag van Nederland in mei 1940', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaat (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990) 17; L. Elfferich, *Rotterdam werd verraden* (Rotterdam z.j. [1990]) 177; Dagboek Van

- Overstraeten, 15-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 505; Diepenrijckx, 175E, 26-02-1940, KLM-be doos 32, map 79, 5.
412. De Jong, *Neutraal*, 256.
413. Diepenrijckx, no 82/2, 26-01-1940, KLM-be, doos 56, map 314, 7; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtocommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 36; Roon, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944', 325.
414. Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 354.
415. GS III rapportage Doorman, 29-01-1940, NA, 2.10.18, 360
416. Dagboek Van Overstraeten, 08-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 493-496; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 200-207; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 175-176.
417. Dagboek Van Overstraeten, 08-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 496; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 204; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 354.
418. Delvoie, I.O.D./170/11c, 13-01-1940, KLM-be, doos 56, map 314, 6.
419. Dagboek Van Overstraeten, 23-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 511-512; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 205; Annexé à la note verbal du septembre 1941, ABMBZ, 11.984; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 354, 490; Gunsburg, *Divided and conquered*, 151-152; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 74-75; De Jong, *Neutraal*, 256-258.
420. Dagboek Van Overstraeten, 26-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 512-514; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 205-206; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 117; Diepenrijckx, 02-10-1941, ABMBZ, 11.984.
421. Doorman, 263, 28-02-1940, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 728.
422. Dagboek Van Overstraeten, 09-03-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 521; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 218-219; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 180-181; Diepenrijckx, 18-09-1941, ABMBZ, 11.984; De Jong meldt dat de Belgische militair attaché: 'naar het schijnt niet ongunstig rapporteerde', De Jong, *Neutraal*, 257.
423. Dagboek Van Overstraeten, 21-03-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 528-530; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 218-221; Annexé à la note verbal du septembre 1941, ABMBZ, 11.984.
424. Dagboek Van Overstraeten, 26-03-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 533-534; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 220; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 118; Annexé à la note verbal du septembre 1941, ABMBZ, 11.984.
425. GS III rapportage, 08-01-1940, NA, 2.10.18, 360.
426. Ibidem 21-02-1940 en 28-02-1940.
427. Doorman, 263, 28-02-1940, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 728.
428. Colbern, 4567, 14-03-1940, NARA, RG 165, 6-1, 2065-301.
429. Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, 1162/2.F.T., 23-02-1940, SHAT, 7N2971; Giraud aan Billotte, 6329 S/3, 19-03-1940, SHAT, 29N352; Commandement en Chef des Forces Terrestres, Etude d'une operation Allemande entre les rivieres Hollandaises et le Canal Albert, 06-03-1940, SHAT, 27N82; Nierstrasz, 'Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 135-136.
430. Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 368, 497; De Jong, *Neutraal*, 253-254.
431. Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 74-75; Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtocommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 99-100;
432. Ibidem, 99-100.
433. Ibidem, 99-100.
434. Van Nijnatten, 27/M., 11-04-1940, en Bischoff van Heemskerck (sous-chef van de commandant van het Veldleger), 2901G., 16-04-1940, NA, 2.13.18.01, 1123; Verhoor kolonel van der Kroon (chef-

- staf IIIe LK), 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 214; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 75; De Jong, *Neutraal*, 248-250.
435. Winkelman, 'Persoonlijke aanwijzingen voor de commandant Veldleger in geval een aanval uit het oosten.', 30-03-1940, NA, 2.13.18.01, 1117.
436. *Ibidem*, 1.
437. *Ibidem*; De Jong, *Neutraal*, 250-251.
438. Verhoor Sas, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 210.
439. Winkelman aan Sas, 29-03-1947, NIMH, Landmacht 251/2, III; Verhoor Sas, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 213; Ongepubliceerde memoires Fabius, NIMH, Landmacht, collectie Fabius, 448, 56; Verhoor Fabius, 22-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 253-254; Verhoor Somer (GS III), 12-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 394; Verhoor Reijnders, 23-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 478-480; Verhoor Winkelman, 24-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 492-493; Verhoor Van Hilten, 13-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 538; Verhoor Van de Plassche, 21-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 552-553; Verhoor majoor Kok (Generale Staf), 21-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 554; Verhoor Römer (GS III), 13-10-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 630; Mason, 'War comes to the Netherlands; September 1939-May 1940', 563.
440. GS III rapportage, 20-02-1940, NA, 2.10.18, 360; In tegenstelling tot wat de De Jong, *Neutraal*, 141, schrijft hadden de Duitsers eind januari 1940 al een (eerste) plan voor de opmars van een tankdivisie door Noord-Brabant naar het Hollands Diep opgesteld, Tagebuch Von Bock, 16-01-1940, 25-01-1940, 06-02-1940 en 07-02-1940, BAMA, N22/3, 34-35, 37-38, 40-41; KTB HGB, 22-01-1940, 25-01-1940, 31-01-1940, 21-02-1940, BAMA, RH19II/19, 30, 38-39, 48, 51, 95; Jacobsen, *Fall Gelb*, 105-106.
441. Tigchelaar, *De gemiste kans*, 201, 207; De Beus, *De geheime informant*, 79-81, 85-86; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 129-132; Goethals, 940, 22-03-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11.
442. Michiels van Verduynen, 546/172, 16-02-1940 en 726/234, 05-03-1940, NA, 2.05.19, 342(257), 60; Michiels van Verduynen, 42/10, 03-01-1940 en 16-01-1940, NA, 2.05.44, 1202.
443. Van Voorst Evekink, 2560, 20-02-1940, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 732; Rapportage Marine Inlichtingendienst, 09-02-1940, NA, 2.10.18, 360.
444. Van Voorst Evekink, 15-02-1940, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militair attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 728.
445. GS III rapportage, 10-02-1940, NA, 2.10.18, 360; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog 1*, 192-193.
446. De Jong, *Neutraal*, 282; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog 1*, 192.
447. Colbern, 4560, 05-03-1940, NARA, RG 165, 6-1, 2065-301, 5; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 195.
448. GS III rapportage, 24-02-1940, NA, 2.10.18, 360; Ongepubliceerde memoires Fabius, NIMH, Landmacht, collectie Fabius, 448, 56, meldde dat hij uitging van een sterkte van 96 in januari 1940 en van 120 Duitse divisies in april 1940.
449. GS III rapportage, 21-02-1940, NA, 2.10.18, 360.
450. Colbern, 4567, 14-03-1940, NARA, RG 165, 6-1, 2065-301, 6; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 195-196; GS III rapportage, 08-03-1940, NA, 2.10.18, 360.
451. GS III rapportage, 31-03-1940, NA, 2.10.18, 360; GS III rapportage Colbern, 02-04-1940, NA, 2.10.18, 360; Colbern, 4573, 02-04-1940, NARA, RG 165, 6-1, 2065-301, 8; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 196.
452. Odend'hal aan Gamelin, 1025 S/CEMI, 19-03-1940, SHAT, 27N6; Grand Quartier General, Etat-Major General, 2^e Bureau, 921/2S, 09-04-1940, SHAT, 7N2971.

453. Bland, 233, 08-04-1940, PRO, FO 371/24458, 376.
454. Nemry, 1517, 15-03-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11.
455. Nemry, 1699, 27-03-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11.
456. GS III rapportage, 02-04-1940, NA, 2.10.18, 360; Davignon, 02-02-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Tigchelaar, *De gemiste kans*, 208; De Beus, *De geheime informant*, 85.
457. De Jong, *Neutraal*, 272-273.
458. Bland, 'Special distribution and War Cabinet', 59, 04-04-1940, PRO, WO 208/2041, 62A; Bland, 233, 08-04-1940, PRO, FO 371/24458, 376; De Beus, *De geheime informant*, 94; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 147-151; Bland, 67, 10-04-1940, PRO, WO 208/2041, 65A; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 178.
459. Deutsch, *The conspiracy against Hitler in the twilight war*, 322; De Jong, *Neutraal*, 273-274; De Booy, 'Herinneringen van de marine attaché te London. (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 27.
460. Welter, 610, 10-04-1940, NA, 2.10.18, 362; Helfrich, *Memoires I*, 46-47.
461. Dagboek Van Overstraeten, 05-04-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 543; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 148.
462. Gordon, 95, 05-04-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/1969; Hull, *The memoires of Cordell Hull I*, 761.
463. Dagboek Meyer van Ranneft, 08-04-1940, NIMH, Marine, Ec, 1.
464. Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 102; Verhoor Calmeyer (chef-staf Zuidfront), 27-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 304; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 101-102; De Jong, *Neutraal*, 359; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 493.
465. Nemry, 09-04-1940, KLM-be, doos 32, map 80; Diepenrijckx, 09-04-1940, KLM-be, doos 32, map 80, 3; Nemry, 09-04-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; Dagboek Van Overstraeten, 09-04-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 547; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 223-224; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 168-169.
466. Nemry, 10-04-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11.
467. Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, 921/2S., 09-04-1940, SHAT, 7N2971; Bédarida, *Le conseil suprême interallié*, 383.
468. Dickens, 09-04-1940, Godfrey (hoofd van de Britse marine inlichtingen), N.I.D. 0738, Bland, 34, 03-05-1940, NIHM, Marine, Colectie De Booy, 12; Bland, 65, 09-04-1940, PRO, WO 208/2041, 64A; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog I*, 193-194; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 178; Dagboek Colville, 09-04-1940 en 11-04-1940, in: Colville, *The fringes of power. Downing Street diaries 1939-1955*, 75-76, 78.
469. Capelle, 10-04-1940, AKP, secretariaat, XVA/18, 396; Conservation Spaak avec Bargeton et avec Aveling (Britse chargé d'affaires in Brussel), 11-04-1940, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 177-180; May, *Strange victory*, 374; Woodward, *British foreign policy*, 142; Van Zuylen, *Les mains libres*, 540-541; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 197; Capelle, *Au service du Roi I*, 160; *Les relations militaires Franco-Belges*, 126; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 178-180.
470. Hull, *The memoires of Cordell Hull I*, 762; Gordon, 10-04-1940 en 11-04-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/2061, 2085; Van Gent, 'De Verenigde Staten en de oorlogsdreiging tegen Nederland', 80.
471. GS III rapportage, 10-04-1940, NA, 2.10.18, 360.
472. Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 362-363; Dagboek Heldring, 17-04-1940, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954 II*, 1449; De Jong, *Neutraal*, 280-282; Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 103.
473. Van Voorst Evekink, 2661, 11-04-1940, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947, Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 732;

- Tigchelaar, *De gemiste kans*, 215.
474. Dagboek Heldring, 12-04-1940, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* II, 1447-1448.
475. Bland, 24, 12-04-1940, PRO, WO 208/2041, 79A; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 179; Admiralty, PRO, FO 371/24458; Fasseur, *Wilhelmina. Sterker door strijd*, 10-11, 105-106; Van der Zee, *Om erger te voorkomen*, 145.
476. Zech, 13-04-1940, in: ADAP. Serie D. Band VIII, Zweiter Band, 121; Rahn, *Kriegstagebuch der Seekriegsleitung 1939-1945*. Teil A. Band 8, 13-04-1940, 117.
477. Bland, 100, 16-04-1940, PRO, FO 371/24459, 104.
478. Bland to Halifax, 252, 16-04-1940, PRO, FO 371/24459, 110-112; Bland, 17-04-1940, PRO, WO 208/2041; Dagboek Colville, 15-04-1940, in: Colville, *The fringes of power. Downing Street diaries 1939-1955*, 79.
479. Diepenrijckx, 16-04-1940, KLM-be, doos 32, map 80.
480. Welles, 'Steps to be taken by Netherlands Minister in Washington in case of German invasion of Holland', 17-04-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/2326; Dagboek Meyer van Ranneft, 17-04-1940, NIMH, Marine, Ec, 1.
481. Verhoor Winkelman, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 69-72.
482. Ibidem, 70; Verhoor F.H.M. van Voorst tot Voorst, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 95-96.
483. Verhoor Winkelman, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 70.
484. Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 115; Laurent à Daladier, 1066/S, 16-12-1939, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 161-162.
485. Verhoor Van Voorst Evekink, 12-08-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 613-615; De Jong, *Neutraal*, 260-262.
486. Gibson, no. 127, 07-03-1940, SHAT, 29N379; Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, 921/2S., 09-04-1940, SHAT, 7N2971; Commandement en Chef des Forces Terrestres, Etude d'une operation Allemande entre les rivieres Hollandaises et le Canal Albert, 06-03-1940, SHAT, 27N82; Verhoor Winkelman, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 71; Verhoor Van Voorst Evekink, 12-08-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 615-616; De Jong, *Neutraal*, 260-262.
487. Memorandum Van Voorst Evekink, 18-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 42-44; Verhoor Van Voorst Evekink, 12-08-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 613-617; Middelkoop, *Een soldaat doet zijn plicht*, 130-131; Nierstrasz, 'L'évolution du plan d'opérations néerlandais en 1939-1940', 88-89; De Jong, *Neutraal*, 260-262;
488. Verhoor Wilson, 25-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 117.
489. Verhoor Winkelman, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 70.
490. Doorman, *Military operations in the Netherlands from 10th-17th May, 1940*, 32.
491. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 16 p., 05-05-1940, NA, 2.13.18.01, 1117.
492. Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, 921/2S., 09-04-1940, SHAT, 7N2971.
493. Note remise par l'attaché militaire des Pays-Bas au general Gamelin le 11 avril 1940, SHAT, 27N8; Document remis le 11 avril au général Gamelin, in: *Les relations militaires Franco-Belges*, 186-187; Minart, *Vincennes* I, 113-114; Molenaar, *Luchtverdediging*, 768; Gunsburg, *Divided and conquered*, 150-153; De Jong, *Neutraal*, 263-264; Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 156-157; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 172.
494. Note remise par l'attaché militaire des Pays-Bas au general Gamelin le 11 avril 1940, SHAT, 27N8; De Jong, *Neutraal*, 264-265; Verhoor Van Voorst Evekink, 12-08-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 618-619; Gamelin à Georges, 799 CAB/FT, 15-04-1940, Gamelin, *Servir* III, 343; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 50.
495. GS III rapportage, 15-04-1940, NA, 2.10.18, 360.
496. Dagboek Van Overstraeten, 03-04-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 540-541; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique* I, 220-221; Annexé à la note verbal du septembre 1941, ABMBZ, 11.984;

- Lerecouvreux, *L'Armée Giraud*, 119.
497. Diepenrijckx, 18-09-1941, ABMBZ, 11.984; EB/16, 22-04-1940, MAE, Papers 1940, Reynaud/3, 52; Dagboek Van Overstraeten, 06-04-1940, 09-04-1940, 05-05-1940 en 07-05-1940 in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 544, 547, 565, 568; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 237, 239; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 169, 266; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 36; De Jong, *Neutraal*, 257-258.
498. Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 102-103; Carstens (commandant Ie Legerkorps), 777, 13-04-1940, NA, 2.13.85, 379; Best, 294, 18-04-1940, NA, 2.13.85, 379; GS III rapportage, 18-04-1940, NA, 2.10.18, 360
499. Bruin, *Illusies en incidenten*, 128.
500. C. Brigade B, sectie inlichtingen, 26-04-1940, NIMH, Landmacht, 415/19; Amersfoort, Mei 1940 (1990), 83; De Jong, *Neutraal*, 357; GS III rapportage, 21-04-1940, NA, 2.10.18/360; Colbern, 12-04-1940, NARA, RG 59, 740.0011EW/2440; Colbern, 4580, 23-04-1940, NARA, RG 165, 6-1, 2065-301, 9; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 197; Lovell, 17.233, 29-04-1940, NARA, RG 165, 2016-1077.
501. Nemry, 1822, 28-04-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11.
502. Tigchelaar, *De gemiste kans*, 216-217, 221; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 233; Sas, 250, 20-04-1940, 261, 25-04-1940, en 266, 27-04-1940, NIMH, Marine, Collectie De Booy, 12.
503. Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 180; Bland, 34, 03-05-1940, NIMH, Marine, Collectie De Booy, 12.
504. De Vitrolles aan Van Kleffens, 04-05-1940, en Van Kleffens antwoord aan De Vitrolles, 04-05-1940, NA, 2.05.86, 210; Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 12; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 366; Roon, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944', 326.
505. Haersma de With, 22-05-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 133-134; C. Smit, *De buitenlandse politiek van Nederland*. Deel II (Den Haag 1945) 312; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog I*, 197; De Jong, *Neutraal*, 439; Kleffens, *The rape of the Netherlands*, 102-103; Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet*, 88; Verhoor van dr. M.G. Somer (werkzaam bij GS III), 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 121; Verslag gebeurtenissen onmiddellijk voorafgaande aan de 10de mei 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, 60; Tigchelaar, *De gemiste kans*, 222-223; De Beus, *De geheime informant*, 102-105; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 256-257; Verhoor De Beus, 15-09-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 627-628.
506. Winkelman aan Sas, 29-03-1947, NIMH, Landmacht 251/2, III; Ongepubliceerde memoires Fabius, NIMH, Landmacht, collectie Fabius, 448, 56 en 58, deel C; Colbern, 'Major military operations in the German invasion of Holland', G-2/2657-231, 19-08-1940, CAD, Ministerie van Defensie te Londen, militair attaché Washington, 650, 6-7; Doorman, *Military operations in the Netherlands from 10th-17th May, 1940*, 40; Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 105; Verhoor Fabius, 22-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 252.
507. Commandant Luchtverdediging aan commandant Veldleger 07-05-1940, NA, 2.13.85, 379; Middelkoop, *Een soldaat doet zijn plicht*, 161; De Jong, *Neutraal*, 451-456; Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 105; Winkelman, 17-21, 09-11-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 134-135; Best, 'Paraatheid van de luchtverdediging', 22-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 148; Verhoor Best, 22-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 461; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 83-84.
508. Kleffens, *Belevnissen I*, 320-321; De Jong, *Neutraal*, 440-441; Dagboek Meyer van Ranneft, 07-05-1940, NIMH, Marine, Ec, 1; Van Kleffens aan Michiels Verduynen, 03-05-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 47-48; Vice-Admiraal De Booy,

- 'Herinneringen', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 42.
509. Dagboek Heldring, 08-05-1940, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* II, 1452; Helfrich, *Memoires* I, 48; Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet*, 88.
510. Wilhemina aan Leopold III, 25-04-1940, AKP, secretariaat, XVA/18, 445.
511. Verhoor Somer (GS III), 12-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 390; Dröge, *Beroep: meesterspion*, 54.
512. Dagboek Cadogan, 07-05-1940, in: Dilks, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 277; Dagboek Colville, 08-05-1940, in: Colville, *The fringes of power. Downing Street diaries 1939-1955*, 94; War Cabinet, 08-05-1940, in: Gilbert, *Churchill war papers*, 1223.
513. Irving, *Churchill's war*, 261.
514. Gauché, *Deuxième Bureau*, 210; Brausch, 'Sedan 1940', 53-54.
515. Van Zuylen, *Les mains libres*, 550; Keyes, *Outrageous fortune*, 160; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 186; Wullus-Rudiger, *drame Belge*, 204-205; Dagboek Van Overstraeten, 07-05-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 568; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique* I, 239; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 257; Diepenrijckx, 08-05-1940, KLM-be, doos 32, map 80.
516. Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 28-29.
517. Gordon, 144, 07-05-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/2710; Dagboek Meyer van Ranneft, 07-05-1940, NIMH, Marine, Ec, 1; Hull, *The memoires of Cordell Hull* I, 763; Manuscript Groenix van Zoelen, 'III Over de grens', 20, 1949, CAD, Collectie J.Th. Furstner, 1932-1968; Colbern, 'Major military operations in the German invasion of Holland', G-2/2657-231, 19-08-1940, CAD, Ministerie van Defensie te Londen, militair attaché Washington, 650, 5-6.
518. Gordon to Secretary of State, 'rush/triple priority', 08-05-1940, NA, RG 59, 740.0011EW/2729; Hull to Gordon, 08-05-1940, NA, RG 59, 740.0011EW/2729; Nemry, 125, 09-05-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 29-30; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 281-282; Kleffens, *The rape of the Netherlands*, 107-108; De Jong, *Neutraal*, 462.
519. Winkelman, 3805, 09-05-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 118-119; De Jong, *Neutraal*, 459; Carstens, 18, 01-10-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 121, 125.
520. Tigchelaar, *De gemiste kans*, 225; De Beus, *De geheime informant*, 114.
521. Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 105; Verhoor N.M. Japikse (GS III), 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 123; Winkelman, 17-21, 09-11-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 135; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 312-314; De Jong, *Neutraal*, 464-466.
522. Buisseret (Belgische inlichtingendienst), 'Alerte du 9 Mai 1940', ABMBZ, 11.179, deel 11; Dagboek Van Overstraeten, 09-05-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 572-573; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique* I, 241; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 299-300; Rapport Somer, 02-04-1943, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 129-130.
523. C.B. Cornelissen, *Storm uit het noorden. Mobilisatie en Duitse inval in Twente 1939-1940* (Oldenzaal 1985) 105; Middelkoop, *Een soldaat doet zijn plicht*, 163-164; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* 1, 198; De Jong, *Neutraal*, 467-468, 472-473.
524. De Jong, *Neutraal*, 464-466.
525. Verhoor Sas, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 209; De Jong, *Neutraal*, 471; Tigchelaar, *De gemiste kans*, 228; De Beus, *De geheime informant*, 119.
526. Verhoren van dr. M.G. Somer en N.M. Japikse, 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 121, 123; Rapport Somer, 02-04-1943, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 127-130; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 224-226; De Jong, *Neutraal*, 470-471; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 126-127; Paillolle, *Fighting the Nazis*, 142; Brausch, 'Sedan 1940', 51.
527. Kleffens, *The rape of the Netherlands*, 112-114; Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet*, 88-89;

- Kleffens, *Belevenissen I*, 328-329; De Jong, *Neutraal*, 501-505; Dijkhoorn, 10-11-1943, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 132-133; Verhoor Dijkhoorn, 13-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 88; Verhoor Van Kleffens, 18-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 292; Kruls, *Generaal in Nederland*, 48-49; Mason, 'War comes to the Netherlands; September 1939-May 1940', 571-572.
528. Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 103, 377; K. Cramer, *De Gelderse Vallei in de mobilisatietijd en meidagen 1940* (3e druk Veenendaal z.j. [1985]) 62; Middelkoop, *Een soldaat doet zijn plicht*, 167; Verhoor N.M. Japikse (werkzaam bij GS III), 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 123; Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 105; Winkelman, 17-21, 09-11-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 135; Verhoor Dijkhoorn, 13-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 87-88; M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus* (bewerkt door J. Hoffenaar) (Den Haag 1997) 290.
529. Verslag houding AHK in verband met de Duiste overval, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 111-115; Winkelman, 17-21, 09-11-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 135; De Jong, *Neutraal*, 473-477; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 103, 377; Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 171-177.
530. De Booy, 'Herinneringen van de marine attaché te Londen. (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 39-40.
531. Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40. Tombe II. Ouvriers et soldats*, 542; Lerecouvreur, *L'Armée Giraud*, 126-127; Paillole, *Fighting the Nazis*, 142; Brausch, 'Sedan 1940', 51; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 36-38.
532. Buisseret (Belgische militaire inlichtingendienst), 'Alerte du 9 Mai 1940', ABMBZ, 11.179, deel 11; Dagboek Van Overstraeten, 09-05-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 572-573; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 241 Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 299-300; Van Zuylen, *Les mains libres*, 552-553; Capelle, *Au service du Roi I*, 170-171; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 308-309; Spaak, *battle*, 33-34.
533. Colbern, 'Major military operations in the German invasion of Holland', G-2/2657-231, 19-08-1940, CAD, Ministerie van Defensie te Londen, militair attaché Washington, 650, 5-6; Hull, *The memoirs of Cordell Hull I*, 763; De Beus, *De geheime informant*, 120.
534. W. Drees, *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet* (Assen 1958) 1; Winkelman aan Sas, 29-03-1947, NIMH, Landmacht 251/2, III; De Jong, *Neutraal*, 500; Wielinga, 'Gevoelig en kwetsbaar', 214; Moore, 'The posture of an Ostrich?', 480; Porter, *Dutch neutrality*, 547.
535. Van Diepen, 'Schuldige mannen', 3; Wielinga, 'Gevoelig en kwetsbaar', 214; Moore, 'The posture of an Ostrich?', 480; Porter, *Dutch neutrality*, 547; J.J. Bout, *The nature and extend of anti-militarism and pacifism in the Netherlands from 1919 to 1940 and the degree to which they contributed to the quick defeat in may 1940* (PhD thesis university of British Columbia 1975) 322-333, 350; P. 't Hart, *Groupthink in government* (dissertatie Leiden 1990).
536. Dunk, 'Neutralisme en defensie', 5, 18-20; Dunk, 'Negentienveertig', 318; Lademacher, *Geschiedenis van Nederland*, 425-429; Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel*, 101.
537. De Jong, *Voorspel*, 474; De Jong, *Neutraal*, 436.
538. De Jong, *Voorspel*, 473-492; De Jong, *Neutraal*, 148-155, 163-165, 431-437; De Jong, *geheime contacten*, 204-206; J.A.M.M. Janssen, en J.N. Fernhout, 'Verwerking en wederopbouw. De nederlaag in mei 1940 als cesuur in de geschiedenis van leger en luchtmacht', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990) 72-74; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 476; Keizer, 'Dutch neutrality in the thirties', 179-180.
539. De Jong, *Neutraal*, 142; Tigchelaar, *De gemiste kans*, 260; Hoff, *Het misplaatste oranje bovengevoel*, 180-181; Zie bijvoorbeeld voor de internationale literatuur: J. Vanwelkenhuyzen, *Les aver-*

- tissements qui venaient de Berlin 9 octobre 1939-10 mai 1940* (Paris 1982); Mason, 'War comes to the Netherlands; September 1939-May 1940', 548-580; Porter, *Dutch neutrality in two world wars*, passim; Von Thun-Hohenstein, *Die Verschwörer. General Oster und die Militäropposition*, passim.
540. Ongepubliceerde memoires Fabius, NIMH, Landmacht, collectie Fabius, 448, 56; De Jong, *Neutraal*, 137-140; Verslag positie van de militair attaché te Berlijn onder generaal Reijnders, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 91-94; Verhoor van dr. M.G. Somer (GS III), 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 120-122; Rapport Somer, 02-04-1943, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 127-130; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 222.
541. 'De waarschuwingen van majoor G.J. Sas', NIMH, 418/14; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 353, schrijft dat Osters 26 maal een aanvalsdatum doorgaf; Sebag-Montefiore, *Dunkirk*, 40-42; Jacobsen, *Fall Gelb*, 14; Verhoor De Beus, 15-09-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 556-558
542. Fabius aan Zimmerman (NIOD), 28-08-1951, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 54; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948 en 21-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 222, 553; Paillole, *Fighting the Nazis*, 56.
543. Fabius aan Zimmerman, 28-08-1951, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 54; Fabius aan Reijnders, 21-02-1946, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 45; De Jong, *Neutraal*, 64, 158-159; Osch, *De Geer*, 284, 301.
544. Van Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet*, 81; De Jong, *Reacties*, 100-101, 104-105; Verslag positie van de militair attaché te Berlijn onder generaal Reijnders, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 91-94; Verhoor Van Oorschot, 29-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 446-447; H. Amersfoort, en P.H. Kamphuis, 'De vraag is niet waarom Nederland verloren heeft. De vraag is waarom Nederland zo snel verloren heeft. De meidagen van 1940: een ontvucherende visie van de Nederlandse militaire geschiedschrijvers', in: *Vrij Nederland* (31 maart 1990) 16-17.
545. Verhoor De Beus (gezantschapssecretaris Nederlandse Gezantschap in Berlijn 1938-1940), 15-09-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 556-558; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 222; Dijkhoorn, 10-11-1943, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 131-133.
546. Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 9-10; Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 16; Fabius aan Reijnders, 21-02-1946 en 14-07-1946, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 45; Ongepubliceerde memoires Fabius, NIMH, landmacht, collectie Fabius 448, 58, deel C; Fabius aan Zimmerman, 02-09-1951, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 59.
547. Carstens, 18, 01-10-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 125.
548. Dagboek De Villelume, 15-11-1939, in: De Villelume, *Journal d'une défaite*, 97; Nemry, 10-04-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; GS III rapportage, 16-04-1940, NA, 2.10.18, 360; Nemry, 125, 09-05-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11.
549. Rabe von Pappenheim, *Erinnerungen*, 116; Jacobsen, *Fall Gelb*, 89, 140.
550. Dagboek Von Bock 07-05-1940, BAMA, N22/3, 61; KTB, HGB, 08-05-1940, BAMA, RH19II/71, 48; OKW, 08-05-1940, AAA, 29678, 84300; De Jong, *Neutraal*, 457-458.
551. Zie: Aufzeichnungen des Korvettenkapitän Besthorn. Marine-attaché Holland und Belgien, über das Vorgehen der Holländer den Tagen 10. bis 15. Mai 1940, BAMA, RW5/v23 37; Tagebuch Halder, 07-05-1940 en 08-05-1940, BAMA, RH2/115, 137, 140; Beekman, *Der Kampf um die Festung Holland*, 18-20.
552. Haersma de With aan Van Kleffens, 29-07-40, Van Kleffens aan Haersma de With, 13-08-40, NA, 2.05.86, 19; Van Kleffens, *Belevenissen I*, 309-313; Verhoor Van Kleffens, 18-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 285; Brief Soltikow aan Sas (die toen al overleden was), 08-02-1952, NIMH, Landmacht, 251/111, 1;
553. Hitler, 02-02-1942, in: P. Andriess (red.), *Hitlers tafelgesprekken* (Bussum 1980) 212.

554. Verhoor Sas, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 209.
555. De Jong, *Neutraal*, 125 en 142; Kruls, *Generaal in Nederland*, 47; Calmeyer, *Herinneringen*, 284; Tigchelaar, *De gemiste kans*, 171-174; Dijkhoorn, 10-11-1943, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 131-133.
556. GS III rapportage, NA, 2.10.18, 360; Fabius aan Sas, 07-04-1947, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 418, 14; Ongepubliceerde memoires Fabius, NIMH, Landmacht, collectie Fabius, 448, 56; Verhoor Reijnders, 17-02-1948 en 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 23, 602; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 224; Verhoor Fabius, 22-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 252-253.
557. War diary naval attaché Berlin, 14-11-1939 en 14-12-1939, NARA, Selective naval attachés relating to the World crisis, RG 165, 975/3.
558. Blom, 'Durch kamen sie doch', 123-129; Naschrift van Blom, in: Snapper, "'Durch kamen sie doch." Dankzij de luchtmacht', 73; De Jong, *Voorspel*, 611-614, 636; De Jong, *Neutraal*, 361, 381-382, 385-388; Dunk, 'Neutralisme en defensie', 7-10; H.W. von der Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk...Nederland, oorlog en geweld', in: E. Gans (red. e.a.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 27-28; Moore, "'The posture of an Ostrich'", 479, 484; J. van der Meulen, *De verbeelding van de soldaat* (dissertatie Utrecht 1990) 68-74; Schöffner, 'Het trauma van de Nederlandse nederlaag', 547-550; Amersfoort, 'De ongelijke strijd', 19-22; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 62-63; Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 52; Smit, *De buitenlandsche politiek van Nederland. Deel II*, 72-73.
559. Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 392-396; Amersfoort, 'De ongelijke strijd', 19-22;
560. De Jong, *Voorspel*, 614; De Jong, *Neutraal*, 360-361, 381-382, 385-388; De Jong, *geheime contacten*, 204-206; Moore, "'The posture of an Ostrich'", 478; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 27, 70-74, 392-396; J.A.M.M. Janssen, en J.N. Fernhout, 'Verwerking en wederopbouw. De nederlaag in mei 1940 als cesuur in de geschiedenis van leger en luchtmacht', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990) 72-74; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 476; Blom, 'Durch kamen sie doch', 127-128.
561. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 789, 30-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 143; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 26-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 408; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 486.
562. Bijkerk, 'Nederlands defensiebeleid in de jaren '20', 95.
563. Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 392-396; Amersfoort, 'De ongelijke strijd', 19-22; Snapper, "'Durch kamen sie doch". Dankzij de luchtmacht', 68-70; Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 31-32; Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel*, 101; Dunk, 'Negentienveertig', 318; Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk', 27-28.
564. Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra. Toekomstverwachtingen van Nederlandse militairen', 70-87; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 31.
565. Blom, 'Durch kamen sie doch', 120-123; Snapper, "'Durch kamen sie doch". Dankzij de luchtmacht', 63-64; Naschrift van Blom, in: Snapper, "'Durch kamen sie doch." Dankzij de luchtmacht', 72-73; De Jong, *Neutraal*, 40; Osch, *De Geer*, 289; Beekman, *Der Kampf um die Festung Holland*, 28.
566. Grand Quartier General, Etat-Major General, 2° Bureau, 921/2S., 09-04-1940, SHAT, 7N2971; Diepenrijckx, 19-10-1939, ABMBZ, 11.076; P. Schrijvers, 'De Belgische pers over de Nederlandse mobilisatie van 1939', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 60; Dagboek Heldring, 11-03-1939, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954 II*, 1325.
567. Blom, 'Durch kamen sie doch', 131; Snapper, "'Durch kamen sie doch". Dankzij de luchtmacht', 50-53; Naschrift van Blom, in: Snapper, "'Durch kamen sie doch." Dankzij de luchtmacht', 72-73;

- De Jong, *Voorspel*, 597-598.
568. De Jong, *Neutraal*, 378; Bussemaker, *Paradise in peril*, 108-109.
569. Bruin, *Illusies en incidenten*, 37-38.
570. Vries, *Nederlandse vuurwapens*, 10-11.
571. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 3178, 29-12-1938 en Commissie aanschaffing 10.5 hw., 1000G, 16-12-1938, NA, 2.13.18.01, 1067; Diepenrijckx, 348E, 01-05-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; Munitie Bureau, 92/40, 27-03-1940, NA, 2.13.86, 2549; Hartmans, 24-04-1940, NA, 2.13.18.01, 325; Hartmans, 16-04-1940, NA, 2.13.60, 327; Bespreking in het kabinet van de Minister van Defensie, 05-05-1940, NIMH, Landmacht, 402/2; Memorandum, 21-04-1939, PRO, GFM34/6783, E513519-E513522.
572. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 17-11-1939, CAD, AHK, 368.0, 6639/1028; Verhoor Rijnders, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 600.
573. Ringeling (Secretaris-Generaal van het Ministerie van Defensie), 20-01-1940, CAD, AHK, 368.0, 6639/1028; Ringeling, F24, 20-01-1940, NA, 2.13.70, 1263.
574. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 31-01-1940, CAD, AHK, 368.0, 6639/1028.
575. Verhoor Best, 25-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 126.
576. H. Nägele en D. Schaap, *Geen oorlog. Geen munitie. De geschiedenis van 300 jaar militaire productie* (Haarlem 1979) 91-93; Vries, *Nederlandse vuurwapens*, 10.
577. DAI, 3198, 19-12-1939, NA, 2.13.86, 2582; Heyst, 154, 03-04-1940, NA, 2.13.85, 378; Bruin, *Illusies en incidenten*, 29, 38.
578. Benzler, 10-04-1937, PRO, GFM34/6783, E513365-E513366; DAI, 02-02-1940, NIMH, Landmacht, 406, 8; Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, 16; Dagboek Heldring, 13-10-1939, 06-04-1940 en 08-05-1940, in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954 II*, 1408, 1445, 1453.
579. Wiehl, 12-12-1939, in: *ADAP*. Serie D. Band VIII, Erster Band, 410-411.
580. Harberts, 22, 07-09-1939, NA, 2.13.18.01, 879-881.
581. Schimmel, 2675G, 12-09-1939, NA, 2.13.16, 844.
582. Toelichting door Vromans op het Dagboek Meyer van Ranneft, 2, en 15-02-1939, 16-03-1939, NIHM, Marine, Ec-1; Van Dulm, 03-1939, NIMH, Marine, Aa 10/34; Gordon, 648, verslag van gesprek tussen Webb Benton (1e secretaris van de Amerikaanse gezantschap in Den Haag) met Furstner, 21-02-1939, NARA, RG 59, 740.00/603; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog I*, 195, 503.
583. Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet*, 86; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 300, 465.
584. Toelichting Vromans op Dagboek Meyer van Ranneft, 4, NIHM, Marine, Ec-1; Van Dulm, 03-1939, NIMH, Marine, Aa 10/34.
585. Directorium van het Centraal Orgaan voor de voorziening in de behoeften van de Weermacht, 22, 18-01-1940, NA, 2.13.86, 1106; DAI, 224/40, 19-04-1940, NA, 2.13.86, 1106; Bruin, *Illusies en incidenten*, 42-43; Nägele, *Geen oorlog. Geen munitie. De geschiedenis van 300 jaar militaire productie*, 91-93
586. De Greef (AI), 03-05-1940, NA, 2.13.86, 2378.
587. Hasselman, 08-02-1940, NA, 2.13.86, 2378; DAI, 02-02-1940, NIMH, Landmacht, 406/8; Hartmans aan Ringeling, 13-03-1940, NA, 2.13.60, 327.
588. Hasselman aan Dijkhoorn, 113, 22-12-1939, NA, 2.13.60, 329; Hasselman, 08-02-1940, NA, 2.13.86, 2378.
589. Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 351; J.M. Mohrmann, *Marine-topedodienst 1875-2000* (Amsterdam 2000) 35; Vries, *Nederlandse vuurwapens*, 10-11.
590. Diepenrijckx, 348E, 01-05-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; Munitie Bureau, 92/40, 27-03-1940, NA, 2.13.86, 2549; Bespreking in het kabinet van de Minister van Defensie, 05-05-1940, NIMH, Landmacht, 402/2.
591. L. de Vos, *Strategie en tactiek. Inleiding tot de moderne krijgsgeschiedenis* (Leuven 2006) 219-220.
592. Bruin, *Illusies en incidenten*, 43-44; E.C., Weal, J.A. Weal and R.F. Barker, *Combat aircraft of*

- world war two* (London 1977); Bussemaker, *Paradise in peril*, 241.
593. Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40*. Tome II. *Ouvriers et soldats*, 62-63, 168.
594. H.R. Kurz, *Cent ans d'Armée suisse* (Lugano 1981) 114-115, 125, 135, 225; W. Green, Augsburg eagle. The story of the Messerschmitt 109 (London 1971) 32, 37-38; Leitz, *Sympathy for the devil*, 34.
595. De Jong, *Voorspel*, 653; De Jong, *Neutraal*, 361, 381-382, 385-388, 404; Schöffner, 'Het trauma van de Nederlandse nederlaag', 101; Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 13, 16-17; 106-107, 189-191; Bout, *The nature and extend of anti-militarism and pacifism in the Netherlands from 1919 to 1940*, 322-333, 350; Dunk, 'Negentienveertig', 318; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en *Duitsland, 1919-1939*, 206; Moore, 'The posture of an Ostrich?', 478.
596. Wilson, *Vijf oorlogsdagen, 274-277*; Schulten, 'De Nederlandse mobilisatie van 1939', 51-52; A. Kors, 't Is de plicht dat ied're jongen. *Geschiedenis van de dienstplicht in Nederland* (Utrecht 1996) 62-63; Alting von Geusau, *Nederland is paraat!*, 5; Calmeyer, *Herinneringen*, 88-90.
597. Winkelman, 17-21, 09-11-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 134; Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 98; Verhoor H.F.M.van Voorst tot Voorst, 23-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 489-490.
- 598 J.J.G. van Voorst tot Voorst, 789, 30-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 144; Verhoor J.J.G. van Voorst tot Voorst, 26-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 408-410.
599. Verhoor Rijnders, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 597; Scheffer, *Een tevreden natie*, 55-60; Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 108-109; Van Diepen, *Hollanditis*, 46-47.
600. Welter aan Kielstra, 814, 10-11-1939, NA, 2.10.18, 362.
601. Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 126; Langeveld, *Schipper naast God*, 498-503; Langeveld, 'Gaaf u rustig slapen', 197-198; De Jong, *Neutraal*, 132; Roon, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944', 324.
602. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 789, 30-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 141; Wilson, *Vijf oorlogsdagen, 277-278*.
603. Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 393; Snapper, 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', 46; Porter, *Dutch neutrality*, 537-538.
604. H.W. von der Dunk, 'Negentienveertig: van neutralisme naar naziheerschappij', in: C.B.Wels (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1980) 311-323; Nuij, 'Gaaf u maar rustig slapen', 72; Moore, 'The posture of an Ostrich?', 484-485; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en *Duitsland, 1919-1939*, 215.
605. Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 392-397; Amersfoort, 'De ongelijke strijd', 19-22; Amersfoort, en Kamphuis, 'De vraag is niet waarom Nederland verloren heeft', in: *Vrij Nederland* (31 maart 1990) 16-17.
606. Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 269-272, 477-481, 486, 489.
607. De Jong, *Voorspel*, 640-642; Brief Reijnders aan Molenaar (waarnemend directeur van de Krijgsgeschiedkundige Afdeling), 10-09-1958, NIMH, Landmacht, 415/21; Brongers, *Reynders*, 77-78; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 386-388.
608. J.J.G. van Voorst tot Voorst, 2159G., 28-03-1940, NA, 2.13.18.01, 846.
609. Zie bijvoorbeeld: J.A. Kip, *De tegenstoot. Bataljon Jagers gesteld voor onmogelijke opdracht. Grebbeberg 12 en 13 mei 1940* (Soesterberg 2005).
610. Verhoor Dijkhoorn, 18-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 30-31; De Jong, *Voorspel*, 635-636; De Jong, *Neutraal*, 405-406; Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 84; Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 103; Verhoor Roelofsen, 14-09-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 503; Dagboek Van Overstraeten, 21-03-1940, 05-04-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 528, 543.
611. Klinkert, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 15-16.
612. Georges, 02-05-1940, *Les relations militaires Franco-Belges*, 134; Jong, *Neutraal*, 264.

-
613. Dagboek Van Overstraeten, 23-02-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 511-512; Van Overstraeten, *Au service de la Belgique I*, 205; Annexé à la note verbal du septembre 1941, ABMBZ, 11.984; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 354, 490; Gunsburg, *Divided and conquered*, 151-152; Wilson, *Vijf oorlogsdagen*, 74-75; De Jong, *Neutraal*, 256-258.
614. Winkelman, 'Memorie voor H.M. Gezant en Gevolmachtigd Minister te Londen', 23-03-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 49.
615. I.H. Reijnders, 'Nederlands neutraliteitspolitiek', in: *Elsevier Weekblad* (25 oktober 1947); Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 7, 14-15; Verhoor Reijnders, 23-06-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 471, 474; Verklaring Reijnders, 03-10-1946 en 05-10-1946, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 36-37; Notities van luitenant-generaal F.H.M. van Voorst tot Voorst over de mobilisatie 1939/1940 en de Meidagen van 1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 98; Verklaring Wilson, 03-10-1946, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 35-36; Verhoor Wilson, 25-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 113, 116; F. Snapper, 'De mobilisatie 1939-1940 en de oorlogsdagen van mei 1940', in: *Militaire spectator* 10 (1971) 451-452; Brongers, *Reynders*, 59-62, 116; Reijnders, *De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 47-49, 70; Reijnders, *Nogmaals: De wisseling van het opperbevel*, 18-20; Nierstrasz, 'Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940', 130-138.
616. Verhoor Dijkhoorn, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 438; Dijkhoorn, *Antwoord op de wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 26-27.
617. Dijkhoorn, *Antwoord op de wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940*, 16; Verhoor Winkelman, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 70-71; Verhoor Winkelman, 21-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 558-559.
618. H.F.M. van Voorst tot Voorst, 'Symbolische neutraliteitshandhaving', *Katholiek Cultureel Tijdschrift*, 15-03-1946, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 41; Verhoor F.H.M. van Voorst tot Voorst, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 92-93; Verhoor Kruls, 17-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 233.
619. Verhoor Schimmel, 26-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 146.
620. Fabius aan Sas, 07-04-1947 en 16-04-1947, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 418, 14; Fabius aan Römer, 18-10-1947, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 64; Fabius aan Reijnders, 14-07-1947, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 448, 45.
621. Ongepubliceerde memoires Fabius (20-05-1948), NIMH, Landmacht, collectie Fabius, 448, 45; Verhoor Fabius, 22-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 254.
622. Verslag voorgenomen kriegsbeleid ten aanzien van de Peel-Raamstelling, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 51-54.
623. Ibidem, 57-61.
624. Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 254; Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 34-35.
625. Verslag kriegsbeleid Winkelman, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1A, 107.
626. Ibidem, 107; Verhoor Schimmel, 26-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 148; Verhoor Van Hilten, 10-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 178-180; Verhoor kolonel Schmidt (commandant Peeldivisie), 23-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 272-275; Verhoor Winkelman, 21-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 558-559.
627. Verhoor Wilson, 25-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 116; Verhoor Rijnders, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 610; Reijnders, 15-03-1948 en 10-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 45; Memorandum Van Voorst Evekink, 18-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 43; Ongepubliceerde memoires Fabius (20-05-1948), NIMH, Landmacht, collectie Fabius, 448, 45; Verhoor Fabius, 22-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 254.

-
628. Manuscript Groenix van Zoelen, 'III Over de grens', 1-23, 1949, CAD, Collectie J.Th. Furstner, 1932-1968. een eerdere versie van het manuscript is te vinden in NA, Collectie Van Kleffens, 2.05.86, 232; Verhoor Gerretson, 18-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 40-49; Verhoor Groenix van Zoelen, 13-10-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 571-575; Gerretson, 21-12-1947, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 9-10.
629. Verhoor De Geer, 24-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 55-56, 59-60; De Jong, *Neutraal*, 155-156.
630. Van Kleffens, 16-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 12; Verhoor Reijnders, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 439-440; Verhoor van Kleffens, 19-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 403; Verhoor Dijkhoorn, 22-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 576-577; Verhoor Gerretson, 18-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 40-49; Verhoor Groenix van Zoelen, 13-10-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 571-575; Gerretson, 21-12-1947, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 9-10; W. Klinkenberg, *Prins Bernhard. Een politieke biografie 1911-1979* (Nijmegen 1979) 133-134.
631. Winkelman, 10-03-1949, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2B, 13; De Jong, *Neutraal*, 155-156, 262-263; Verslag handhaving van de neutraliteitspolitiek, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, 15-25; Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 153-155.
632. Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 10.
633. Verhoor Van Kleffens, 18-05-1948 en 19-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 286-287, 322; Verhoor Snouck Hurgronje, 10-03-1948 en 20-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 18, 167-168.
634. Verhoor Van Kleffens, 18-05-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 286; Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 202.
635. Verslag handhaving van de neutraliteitspolitiek, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2A, 24.
636. Verhoor Reijnders, 22-07-1948 en 14-09-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 439, 498.
637. Umbreit, 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', 238-239, 246-247; Tagebuch Jodl, 21-10-1939 en 22-10-1939, Hubatsch, *Die Welt als Geschichte* Heft 1, 279; Jacobsen, *Fall Gelb*, 38-39; Greiner, 'Die Feldzuege gegen die Westmaechte und im Norden', NARA, German Records MS-C-056d, 35; Halder, 15-10-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 106; Wallach, *Das Dogma der Vernichtungsschlacht*, 368; Jacobsen, *Fall Gelb*, 8-9.
638. Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 202, 18; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 287; Verhoor E.N. van Kleffens, 18-05-1948 en verhoren A.M. Snouck Hurgronje, 18-03-1948 en 20-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, Deel 2C. *Neutraliteitspolitiek* (Den Haag 1949) 18, 167-168, 286; Verklaring Snouck Hurgronje, 13-03-1946, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 39-40.
639. Halder, 15-10-1939, in: Halder, *Kriegstagebuch*, Band 1, 106; Tagebuch Halder, 15-10-1939, OKH, Generalstab, BAMA, RH2/112, 27-28.
640. Heydrich aan Von Ribbentrop, 12-02-1940, in: *Akten zur deutschen Auswärtigen politik 1918-1945*. Serie D (1937-1945). Band VIII Erster Band. *Die Kriegsjahre, 4. September 1939 bis 18. März 1940* (Baden Baden 1961) 608-609.
641. Jong, *Neutraal*, 156-157; Klinkenberg, *Bernhard*, 134-139; Fasseur, *Juliana & Bernhard*, 70-71.
642. Hitler, 24-07-1942, Andriesse (red.), *Hitlers tafelgesprekken*, 455; Zech, 'Aufzeichnung', AAA, 202, 21-22; P. Dröge, *Beroep: meesterspion. Het geheime leven van prins Bernhard* (Amsterdam 2002) 35-61; P. Dröge, *Het Oranje-kapitaal. Een onderzoek naar het vermogen van de invloedrijkste familie van Nederland* (Amsterdam 2004) 128-133; E.J.H. Schrage, *Zur Lippe-Biesterfeld. Prinses Armgrad, prins Bernhard en hun houding tegenover nazi-Duitsland* (z.p. 2004) 39-52; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939, 173-177; J. Akkermans,

- 'Bernhards brieven aan Hitler', in: *Trouw* 23 december 2004.
643. De Booy, 'Aantekeningen van augustus 1937-13 november 1942', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 59.
644. Gauché, *Deuxième Bureau*, 193; zie ook: Bullitt, 2675, 07-11-1939, NARA, RG 59, 740.0011EW/943.
645. Sous-Direction d'Europe, 'Conseil suprême du 23 Avril 1940', 21-04-1940, MAE, Papers 1940, Reynaud/3, 105; Pearson, *The weak state in international crisis*, 94-95; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 180.
646. Amersfoort, 'De ongelijke strijd', 17-19.
647. EB/16, 22-04-1940, MAE, Papers 1940, Reynaud/3, 48; De Booy, 4697, 14-11-1939, De Booy, 'Herinneringen van de marine attaché te Londen. (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 23-24.
648. Gordon, 39, 08-02-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/1632
649. De Booy, 4697, 14-11-1939, De Booy, 'Herinneringen van de marine attaché te Londen. (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 24-25; Vice-Admiraal De Booy, 'Herinneringen', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 39; De Booy, 14-02-1940, 'Aantekeningen van augustus 1937-13 november 1942', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 59; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 194.
650. Colbern, 'Major military operations in the German invasion of Holland', G-2/2657-231, 19-08-1940, CAD, Ministerie van Defensie te Londen, militair attaché Washington, 650, 2-3; zie ook: NIMH, landmacht 557/5, 9; Vredenburg, *Den Haag antwoordt niet*, 91-92; Dunk, 'Neutralisme en defensie', 19-21.
651. Molenaar, *Luchtverdediging*, 769-770
652. De Booy, 'Enkele herinneringen van de marine attaché te Londen juni 1936- 10 mei 1940', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 58; Vice-Admiraal De Booy, Herinneringen, NIMH, Marine, Collectie De Booy, 39.
653. Verhoor Fabius, 22-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 253; Ongepubliceerde memoires Fabius, NIMH, Landmacht, collectie Fabius, 448, 46.
654. Van Voorst Evekink, 1867, 30-06-1939, CAD, Archief marine attaché te Washington, Jb-31/14; zie ook: Van Voorst Evekink aan Minister van Defensie, 24-01-1939, Collectie D.E. van Voorst Evekink (258), NA, 2.21.170, 52.
655. GS III rapportage, 21-02-1940, NA, 2.10.18, 360.
656. GS III rapportage Van Voorst Evekink, 06-03-1940, NA, 2.10.18, 360; Van Voorst Evekink, 2446, 21-12-1939, NA, 2.13.85, 363.
657. GS III rapportage Van Voorst Evekink, 25-12-1939 en 15-01-1940, NA, 2.10.18, 360.
658. Verhoor Van Voorst Evekink, 12-08-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 613-614, 619; Winkelman, 'Memorie voor H.M. Gezant en Gevolmachtigd Minister te Londen', 23-03-1940, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1B, 49.
659. Verhoor Van Oorschot, 29-07-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 452-453; Verhoor Reijnders, 17-02-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 12; Manuscript Groenix van Zoelen, 'II De Ernst van het land', 1, 1949, CAD, Collectie J.Th. Furstner, 1932-1968; De Jong, *Neutraal*, 91.
660. AHK, 1467, 08-05-1940, NA, 2.13.18.01, 840.
661. Loudon aan Van Kleffens, 1237/640, 04-04-1940, NA, 2.05.19, Geheime- en Kabinetrapporten, Parijs, 271; Van Kleffens aan De Jong, 10-10-1968, NA, 2.05.86, 289, 3-4.
662. H.W. von der Dunk, 'Negentienveertig: van neutralisme naar naziheerschappij', in: C.B. Wels (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1980) 311-323; Dunk, 'Neutralisme en defensie', 18-21; Van Diepen, 'Schuldige mannen', 15; Schokking, *Nederland, Europa en de Wereld*, 29; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 476.
663. De Jong, *Voorspel*, 474, De Jong, *Neutraal*, 360; De Jong, *geheime contacten*, 204-206; Nuij, 'Gaat u maar rustig slapen', 72; Moore, "The posture of an Ostrich'?", 484-485.

664. Dunk, 'Neutralisme en defensie', 19; De Jong, *geheime contacten*, 210-211; De Jong, *Neutraal*, 268; De Jong, *Reacties*, 93-100; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* 1, 200; Keizer, 'Dutch neutrality in the thirties', 192-193; Porter, *Dutch neutrality*, 538-541.
665. De Jong, *geheime contacten*, 214; De Jong, *Reacties*, 93-100.
666. Diepenrijckx, 02-10-1941, ABMBZ, 11.984; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 335.
667. Diepenrijckx, 548, 27-10-1939, KLM-be, doos 32, Map 78.
668. Diepenrijckx, 548, 27-10-1939 en 94, 03-11-1939, KLM-be, doos 32, Map 78; Diepenrijckx, 175E, 26-02-1940, KLM-be doos 32, map 79, 5; Coverly-Price, 'Memorandum regarding the anticipated invasion of the Netherlands in November, 1939', 27-11-1939, Bland to Halifax, 746, 29-11-1939, PRO, FO 371/23106, 363; Brausch, 'Sedan 1940', 41; J. Vanwelkenhuyzen, 'Die Niederlande und der "Alarm" im januar 1940', in: *Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte* 1 (1960) 30-31; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 116.
669. Diepenrijckx, 18-09-1941, ABMBZ, 11.984; Annexé à la note verbal du septembre 1941, ABMBZ, 11.984; Mason, 'War comes to the Netherlands; September 1939-May 1940', 560-561.
670. P.B.R. de Geus, *Staatsbelang en krijgsmacht. De Nederlandse defensie tijdens de koude oorlog* (Den Haag 1998) 21; Ph.M. Bosscher, 'Nederland als bondgenoot', 113-128; Bussemaker, *Paradise in peril*, 209-216, 226-241.
671. De Booy, 'Herinneringen van de marine attaché te London. (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 22.
672. Ibidem; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* 1, 187-194; Verhoor Furstner, 21-04-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 204-205; Verhoor Winkelman, 14-09-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 486; Gordon, 648 en 299, verslagen van gesprekken tussen Webb Benton (1e secretaris van de Amerikaanse gezantschap in Den Haag) met Furstner, 21-02-1939, 28-04-1938, NARA, RG 59, 740.00/603 en 740.00/1397; Webb Benton, 770, 03-06-1939, verslag van een gesprek met Furstner, NARA, RG 59, 740.00/1758; Engels-Franse Generale Staf besprekingen, 29-03-1939-03-04-1939, BAMA, RH2/1546, 1-30 (documenten door Duitsers buitgemaakt).
673. A.N. de Vos van Steenwijk, *Het marinebeleid in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1986) 42; Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* 1, 190-191; De Jong, *Neutraal*, 266-267; Vice-Admiraal De Booy, 'Herinneringen', NIMH, Marine, Collectie De Booy, 37-39; De Booy, 'Herinneringen van de marine attaché te London. (juni 1936-juni 1952)' (1952), NIMH, Marine, Collectie de Booy, 58, 22.
674. Ongepubliceerde memoires Fabius, NIMH, landmacht, collectie Fabius 448, 63, deel H; Verklaringen van A. Schoenmakers, 18-12-1947 en J.D. Dresselhuys, 20-12-1947, NIMH, landmacht, 418, 14; Brijnen van Houten, *Brandwacht in de coulissen*, 55-56; Kikkert, *De zeven levens van 'The Cat'*, 104-105; Paillole, *Fighting the Nazis*, 56.
675. Doorman, diverse rapportages, CAD, Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigingen 1937-1947, Archief van de militaire attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940, 726; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 172.
676. Zie rapportages Goethals, Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel (ABMBZ), Belgique politique et statut internationale Tome 9. octobre à décembre 1939, Tome 10. janvier à février 1940 en Tome 11. mars à juni 1940, 11.179; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 36; Davignon, *Berlin 1936-1940*, 109, 151.
677. Diepenrijckx aan chef generale staf, 22-11-1939 en 01-12-1939, ABMBZ, 11.179, deel 9; Dagboek Van Overstraeten, 05-04-1940 en 09-05-1940, in: Van Overstraeten, *Léopold III*, 543, 568; Vanwelkenhuyzen, *Berlin*, 57; Deutsch, *The conspiracy against Hitler in the twilight war*, 320; Van Gent, 'De Verenigde Staten en de oorlogsdreiging tegen Nederland', 74, 81, 90-91; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 190-199; J. Vanwelkenhuyzen, 'Die Niederlande und der "Alarm" im januar 1940', in: *Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte* 1 (1960) 30-31; Verhoor Van de Plassche, 16-03-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 2C, 36.

-
678. Brief LTZ 1 Post Uiterweer (marine-adjutant van de minister van Defensie) aan LTZ 1 De Booy 22 april 1940, AMH, Collectie vice-admiraal De Booy, 12.
679. Alexander, *The Republic in danger*, 325, 334; Paillat, *Le désastre de 1940*. 2., 432; Laurent, 01-05-1940, SHAT, 27N2731; Chaix, *En Mai 1940, fallait-il entrer en Belgique*, 189; Minart, *Vincennes I*, 144; Brausch, 'Sedan 1940', 44, 53-54; De Vitrolles, 215, 04-03-1940, MAE, Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940, Z. Europe, Pays Bas 1930-1940, 78, 156; Campbell (Britse ambassadeur in Parijs), 13-04-1940, PRO, WO 208/2041; Britse militaire missie in Frankrijk aan Ministerie van Defensie, 14-04-1940, PRO, WO 193/762; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 192; Sebag-Montefiore, *Dunkirk*, 40.
680. Blom, 'Durch kamen sie doch', 120; Moore, 'The posture of an Ostrich?', 485.
681. Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 404-406, 473-474, 483, 495.
682. Middelkoop, *Generaal H.G. Winkelman*, 133-145.
683. De Jong, *Neutraal*, 260.
684. Verhoor Van Voorst Evekink, 12-08-1948, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 1C, 617-618.
685. Van Kleffens aan De Jong, 10-10-1968, NA, 2.05.86, 289, 5.
686. De Jong, *Reacties*, 97-99, 106-107; Van Kleffens aan De Jong, 10-10-1968, NA, 2.05.86, 289, 3-5.
687. Van Kleffens, *Belevenissen I*, 319.
688. Fremde Heere West 04-01-1940, BAMA, RH 19/II, 273.
689. Wels, *Aloofness and neutrality*, 82-83; Moore, 'The posture of an Ostrich?', 482-483; Van Diepen, 'Schuldige mannen', 3; Porter, *Dutch neutrality*, 547; Schuurisma, *Vergeefs onzijdig*, 11-15.
690. Dunk, 'Neutralisme en defensie', 5, 7-10, 18-21; Von der Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk', 27-28; Dunk, 'Negentienveertig', 319.
691. Daalder, 'Nederland en de wereld 1940-1945', 180; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en *Duitsland, 1919-1939*, 205-206.
692. Kranenburg, *De hartslag van ons buitenlands beleid*, 15-17; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en *Duitsland, 1919-1939*, 205, 211-214; Nuij, 'Gaat u maar rustig slapen', 70-72; Schuurisma, *Vergeefs onzijdig*, 12-13.
693. Schokking, *Nederland, Europa en de Wereld*, 42-44; J.C. Boogman, 'Achtergronden, tendenties en tradities van het buitenlandse beleid van Nederland (eind zestiende eeuw- 1940)', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 33.
694. Lademacher, 'Niederlande, - Zwischen wirtschaftlichem Zwang und politischer Entscheidungsfreiheit', 211; Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 176.
695. Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 256, 367; Naschrift van Blom, in: Snapper, "'Durch kamen sie doch.'" Dankzij de luchtmacht', 73-74.
696. Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 215.
697. De Jong, *Voorspel*, 474, 614; De Jong, *Neutraal*, 163-165, 268, 431-436; De Jong, *geheime contacten*, 204-206; De Jong, *Reacties*, 69; Moore, 'The posture of an Ostrich?', 478; Keizer, 'Dutch neutrality in the thirties', 179-180; J.A.M.M. Janssen, en J.N. Fernhout, 'Verwerking en wederopbouw. De nederlaag in mei 1940 als cesuur in de geschiedenis van leger en luchtmacht', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990) 72-74; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 476.
698. D.J. de Geer, *Herinneringen* (Den Haag 1959) 107.
699. Van Kleffens aan De Jong, 10-10-1968, NA, 2.05.86, 289, 3; Van Kleffens, *The rape of the Netherlands*, 55-56; Daalder, 'Nederland en de wereld 1940-1945', 177-179; P.S. Gerbrandy, 'De positie van het Koninkrijk der Nederlanden te midden van de staten der wereld', in *Eenige hoofdpunten van het regeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945* (Den Haag 1946) 91-92.
700. Van Kleffens aan De Jong, 10-10-1968, NA, 2.05.86, 289, 4; De Jong, *Reacties*, 96; Houwink ten

- Cate, *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939*, 211-212.
701. De Jong, *Neutraal*, 148-155; Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 13, 16-17; 106-107, 189-191.
702. Gordon, 276, 14-11-1939, NARA, RG59, 740.0011EW 1939/1006.
703. Gordon, 147, 08-05-1940, NARA, RG59, 740.0011EW/2717.
704. Renselaar, *Partij in de marge*, 34-70; Kleffens, *Belevenissen I*, 322-324.
705. De Jong, *Neutraal*, 148-155; Vandenbosch, *Dutch foreign policy since 1815*, 282-284; Langeveld, *Schipper naast God*, 498.
706. Langeveld, *Schipper naast God*, 509-515; Langeveld, 'Gaaf u rustig slapen', 198-200, 205; Dagboek Heldring, 17-04-1940 en 29-04-1940 in: Vries, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954 II*, 1449, 1451; Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 99.
707. Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 454; Drees, *Van mei tot mei*, 2-3.
708. Ongepubliceerde memoires Fabius, NIMH, landmacht, collectie Fabius 448, 62, deel G, 2.
709. Moore, 'The posture of an Ostrich?', 476-477; De Jong, *Neutraal*, 159.
710. Bland, 68, 31-01-1940, PRO, FO 432/6, 339; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 452; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 324-326, 330, 343-344; Waesberghe, 'Belgisch-Nederlandse verhoudingen', 149; Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 279-283; De Jong, *Neutraal*, 162-163; E.N. van Kleffens, Rede voor de 1e Kamer op 25-01-1940', in: *Internationale vraagstukken nr. 2* (maart 1940) 116-143; Kleffens, *Belevenissen I*, 300-301; Porter, *Dutch neutrality*, 535-547.
711. De Vitrolles, 12-10-1939, in: Michaelis, *Ursachen und Folgen*. Vierzehnter Band. *Das Dritte Reich. Der Angriff auf Polen*, 376-378; Bland, 8, 12-01-1940, PRO, FO 371/24458, 283; Bland, 68, 31-01-1940, PRO, FO 432/6, 339; Fasseur, *Wihelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, 267-268; Nemry, 1699, 27-03-1940, ABMBZ, 11.179, deel 11; De Jong, *Neutraal*, 160.
712. Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 355-359; Nemry, 890, 14-02-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Langenhoven, 19-01-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; Nemry, 1094, 23-02-1940, ABMBZ, 11.179, deel 10; I.F. Gellman, *Secret affairs. FDR, Cordell Hull, and Sumner Welles* (New York 1995) 173-202; Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 125.
713. Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 282; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 350-351; Fabius aan Van Hilten (directeur van het Krijgsgeschiedkundig Instituut van de Generale Staf), 27-11-1947, NIMH, landmacht, collectie Fabius, 418, 14.
714. Campen, *The quest for security*, 13-14; Schaper, 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid, 1945-1950', 151-152.
715. Van Kleffens, *Belevenissen I*, 319; Dagboek Meyer van Ranneft, 26-06-1938, NIMH, Marine, Ec, 1; Van Gent, 'De Verenigde Staten en de oorlogsdreiging tegen Nederland', 73-83; Ausems, 'The Netherlands Military Intelligence Summaries', 190-199.
716. Ruzette, 5422, 04-10-1939, ABMBZ, 11.076; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 333; Dagboek Heldring, 05-09-1939 en 13-10-1939, in: J. de Vries, (red.), *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954 II* (Groningen 1970) 1395, 1407-1408.
717. Alexander Loudon, 5908/1082, 14-11-1939, NA, 2.05.19, 314, 646; John Loudon, 6537, 23-11-1939, AMBZ, Archief van het gezantschap te Frankrijk (Parijs) 1870-1940, P., 1759; Roon, *Kleine landen in crisistijd*, 333, 341-342; Lammers, 'Post uit Washington', 67-69.
718. Bland, 68, 31-01-1940, PRO, FO 432/6, 339; Moeyes, *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*, 452.
719. Von der Dunk, 'Neutralisme en defensie', 11.
720. Manning, 'Nederland en het buitenland 1918-1940', 472; Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel*, 101.
721. Blom, 'Durch kamen sie doch', 118-119; Moore, "The posture of an Ostrich?", 485-487.
722. Van Diepen, 'Schuldige mannen', 3-4, 15; Van Diepen, *Voor Volkerenbond en vrede*, 292-293; Van Diepen, *Hollanditis*, 39; Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939, 217; Moore, "The posture of an Ostrich?", 483-488.
723. Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 13, 16-17; 106-107, 189-191.

-
724. Amersfoort, *Mei 1940* (2005), 392-396.
725. Dunk, 'Neutralisme en defensie', 5, 7-10, 18-20; Dunk, 'Negentienveertig', 318-322; Moore, 'The posture of an Ostrich?', 479, 484-485; Keizer, 'Dutch neutrality in the thirties', 179-180.
726. Coverley-Price (Britse 1e gezantschapssecretaris in Den Haag), 'Memorandum respecting the Netherlands during the first seven weeks of the War', 23-10-1939, Bland to Halifax, 666, 31-10-1939, PRO, FO 432/5, 277-280.
727. Bland to Halifax, 252, 16-04-1940, PRO, FO 371/24459, 112; Houwink ten Cate, '*De mannen van de daad*' en Duitsland, 1919-1939, 202.

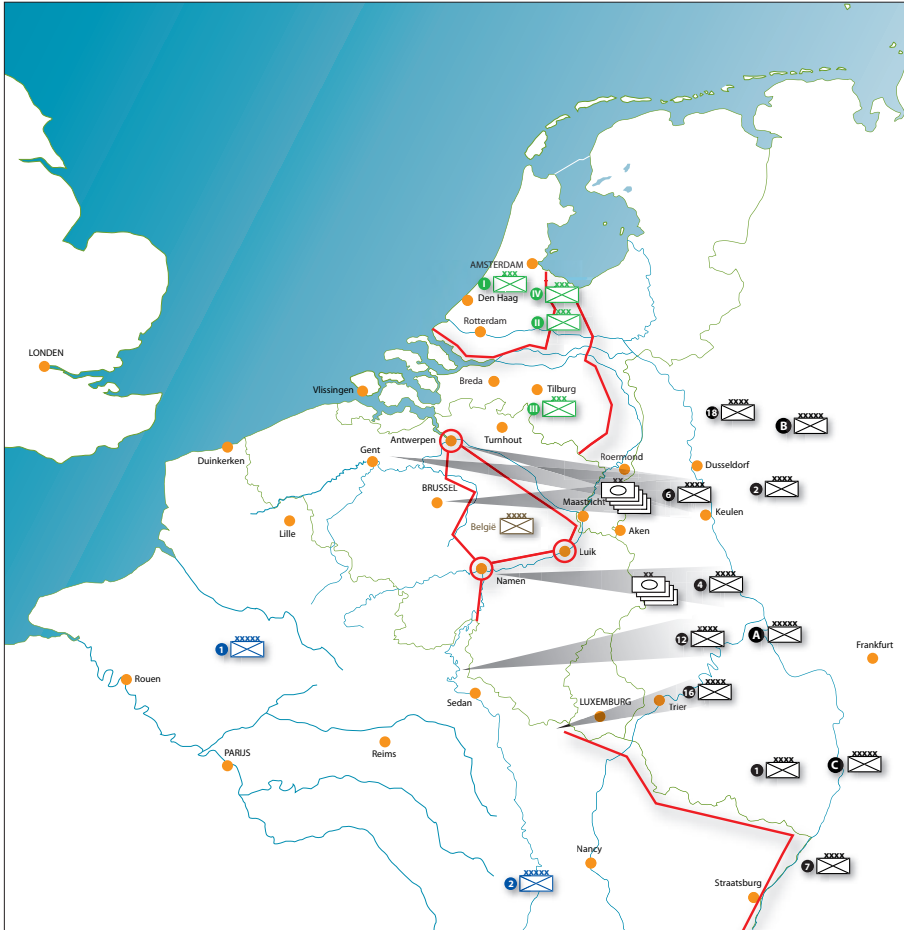
Kaart 1. De uitvoering van het Von Schlieffen plan in 1914

Kaart 2. De eerste versie van Fall Gelb van 19 oktober 1939

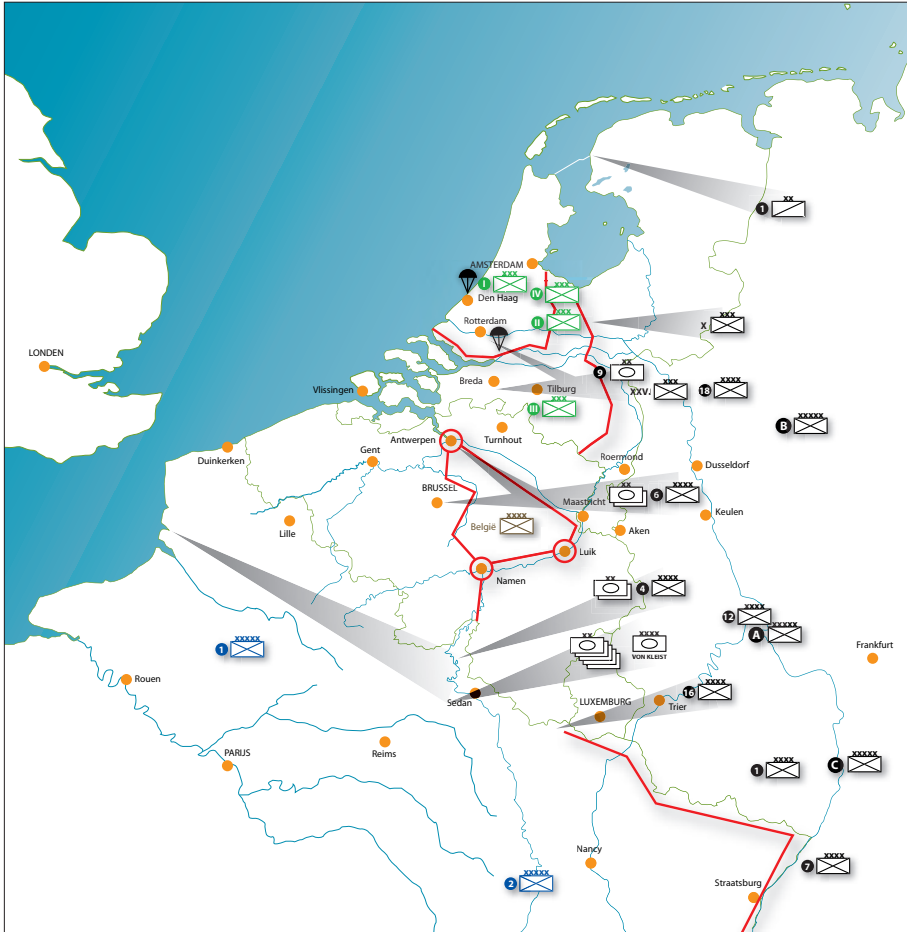
Kaart 3. De tweede versie van Fall Gelb van 29 oktober 1939

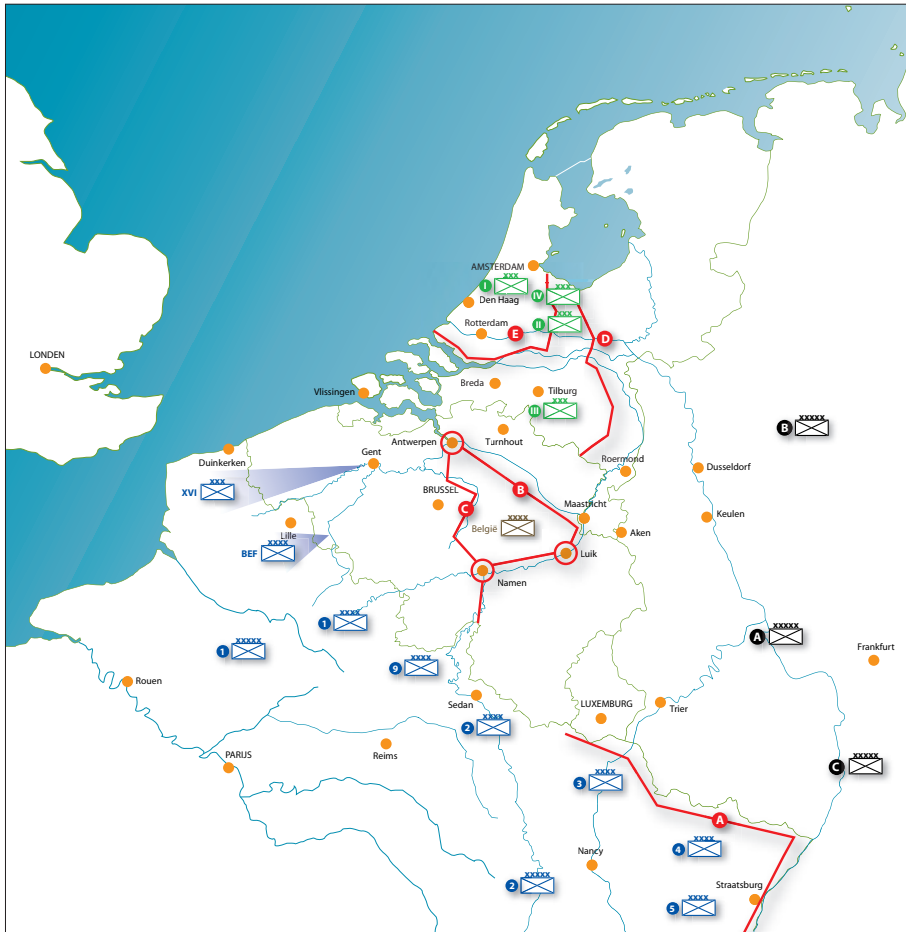

Kaart 5. De vierde versie van Fall Gelb van 24 februari 1940

Kaart 6. Het Franse Scheldeplan van 24 oktober 1939

- A. Maginotlinie
- B. Albertkanaal
- C. Dylelinie (KW stelling)
- D. Grebbelinie en Peel-Raamstelling
- E. Vesting Holland

Kaart 7. Het Franse Zeeland en Dyleplan van 17 november 1939

Kaart 8. De Franse Bredamanoeuvre van 12 maart 1940

Kaart 9. Nederlandse hoofdstellingen 1939-1940

A. Stelling Den Helder	G. Betuwestelling	M. Zuidfront Vesting Holland
B. Kornwerderzand	H. Maas-Waalstelling	N. Waal-Lingstelling
C. Wonstelling	I. Peel-Raamstelling	O. Oostfront Vesting Holland (Nieuwe Hollandse Waterlinie)
D. IJssellinie	J. Voorgestelde Oranjstelling	
E. Maaslinie	K. Bathstelling	
F. Grebbelinie (Vallestelling)	L. Zanddijkstelling	

Kaart 10. Het krijgsplan van generaal Reijnders, oktober 1939

Kaart 11. Het krijgsplan van generaal Winkelman, april 1940

Lijst van afkortingen

AAA	Archiv des Auswärtigen Amts (Potsdam)
ABMBZ	Archief van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken (Brussel)
ADM	Admiralty Papers (PRO)
AIR	Air Ministry (PRO)
AKP	Archief Koninklijk Paleis (Brussel)
AMBZ	Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken (Den Haag)
BAMA	Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg iB)
B.E.F.	British Expeditionary Force
CAB	Cabinet Papers (PRO)
CAD	Centraal Archieven Depot Ministerie van Defensie (Den Haag)
FO	Foreign Office Papers (PRO)
GS III	Derde Afdeling van de Generale Staf (Nederlandse militaire inlichtingendienst)
KLM	Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis (Brussel)
MAE	Archive de Ministère des Affaires étrangères (Parijs)
NA	Nationaal Archief (Den Haag)
NARA	National Archives & Records Administration (Washington DC)
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Amsterdam)
NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Historie (Den Haag)
OKH	Oberkommando des Heeres (Duitse Generale Staf)
OKW	Oberkommando der Wehrmacht (staf van de Duitse landmacht)
PRO	Public Record Office (Londen)
RAF	Royal Air Force
RSC	Roosevelt Study center (Middelburg)
SHAT	Service Historique de l'Armée de Terre (Parijs)
WO	War Office Papers (PRO)

Bronnen en literatuur

Archieven

N e d e r l a n d

Ministerie van Buitenlandse Zaken te Den Haag

- Archief van het Nederlandse gezantschap in Frankrijk 1870-1940
- Archief van het Nederlandse gezantschap in Groot-Brittannië 1937-1945
- Archief van de Nederlandse gezantschappen/diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland:
Archief van Nederlandse gezantschap in de Verenigde Staten

Ministerie van Defensie, Centraal Archieven Depot te Den Haag

- Archieven van de militaire attachés alsmede andere buitenlandse vertegenwoordigers 1937-1947:
Militair Attaché te Brussel (+Parijs) 1939-1940
Marine Attaché te Washington 1938-1944
- Adjudant van de Minister van Defensie
- Algemeen Hoofdkwartier
- Collectie J.Th. Furstner 1932-1968

Nationaal Archief te Den Haag

- Ministerie van Buitenlandse Zaken:
Gezantschap Verenigde Staten 1814-1946
Geheime Rapporten en Kabinetsrapporten 1868-1940
Gezantschap in België 1839-1954
Gezantschap in Groot-Brittannië 1813-1954
Gezantschap in de Verenigde Staten 1940-1954
- Ministerie van Koloniën:
Gouverneur van Suriname; geheim archief 1887-1951
- Ministerie van Oorlog:
Openbaar verbaalarchief en gedeponeerde archieven 1813-1945
Hoofdkwartier Veldleger 1907-1942
Hoofdkwartier Veldleger: Commandant; geheim archief 1907-1940
Artillerie eenheden 1851-1940
Chefs der Artillerie 1814-1940
Geheim archief 1813-1945
Generale Staf 1914-1940
Militaire luchtvaart en -verdediging 1910-1940
Artillerie-inrichtingen 1813-1941
II-IV divisie, II-IV LK 1872-1941
- Collectie E.N. van Kleffens 1917-1993
- Collectie D.E. van Voorst Evinkink 1933-1940

- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam
- Foreign Office- State Department Document Center 1933-1944
  - Collectie Duitse instellingen buiten Nederland 1933-1945
  - Rusland-collectie 1930-1945

Nederlands Instituut voor Militaire Historie te Den Haag

- Landmacht:
  - Voorgeschiedenis van de Tweede Wereldoorlog
  - Mobilisatietijd
  - Washington papers
  - Nalatenschap Generaal-majoor G.J. Sas
  - Collectie Luitenant-generaal H.A.C. Fabius
  - Manuscripten:
    - M.L. van Ham, 'De verzorging van de Koninklijke Landmacht in 1939 en 1940.'
    - V.E. Nierstrasz, 'De voorgeschiedenis van 1922-1939.'
- Marine:
  - Dagboek van Schout bij Nacht J.E. Meyer van Ranneft
  - Collectie vice-admiraal De Booy
  - Rapport missie Vice-Admiraal bd M.H. van Dulm

Roosevelt Study Center te Middelburg

- Dutch-American diplomatic relations 1784-1966

B e l g i ë

Archief Koninklijk Paleis te Brussel

- Secretariaat van Leopold III (Capelle).

Archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel

- Guerre 1939-1945. Neutralite
- Notes britanniques sur l'éventualité d'une occupation des Pays Bas par l'Allemagne
- Pacte Occidental Pays Bas 1937, 1938, 1939
- Dossiers militaire securite
- La Hague 1939-1940
- Belgique politique et statut internationale:
  - Tome 9. octobre à décembre 1939
  - Tome 10. janvier à février 1940
  - Tome 11. mars à juni 1940

Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis te Brussel

- Attaché Militaire belge à La Haye

D u i t s l a n d

Bundesarchiv-Militärarchiv te Freiburg iB

- Wehrmacht:
  - OKW/Wehrmachtführungsstab
  - OKW/Amt Ausland-Abwehr

- Heer:

Oberbefehlshaber des Heeres/Adjutanten
OKH/Generalstab des Heeres
Heeresnachrichtenwesens
Oberkommandos des Heeres, I (HG 'A') II (HG 'B'), III (HG 'C')
Armee Oberkommandos, 18 (AOK 18), 26 (Armee-abteilung 'A')

- Luftwaffe:

Generalstab der Luftwaffe, I (Chef stab), II (Luftwaffenführungsstab)

- Marine:

Seekriegsleitung

- Nachlass:

Gfm. F. von Bock
General-Oberst L. von Hammerstein-Equord
General-Oberst Halder
General-Oberst Jodl

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes te Bonn (thans Potsdam)

- Rechtsabteilung
- Handelspolitische Abteilung
- Büro des Staatssekretärs
- Dienststelle Von Ribbentrop
- Akten betreffende Militärangelegenheiten

Manuscript:

- J. Graf von Zech-Burkersroda, 'Aufzeichnungen des Gesandten in Den Haag' (februari 1941).

V e r e n i g d K o n i n k r i j k

Public Record Office te Londen

- Cabinet Papers (CAB)
- Foreign Office Papers (FO)
- War Office Papers (WO)
- Admiralty Papers (ADM)
- Air Ministry (AIR)
- Copies of captured records of the German, Italian and Japanese Governments 1839-1945

F r a n k r i j k

Archive de Ministère des Affaires étrangères te Parijs

- Correspondance Politique et Commerciale 1914 à 1940:
  - Z. Europe, Pays Bas 1930-1940

- Papiers 1940:

Daladier
Fouques-Duparc
Gamelin
Reynaud

Service Historique de l'Armée de Terre te Parijs

- Conseil supérieur de la Défense nationale
- Cabinet du ministre
- État-major de l'armée
- Grand Quartier général
- Armées:
  - 7 Armée

Verenigde Staten

National Archives & Records Administration te Washington DC

- Civil Branch: State Department Archives
- Military Branch: Military Intelligence Division Correspondence 1917-1941
- Captured German and related records

Gedrukte bronnen

Akkermans, J., 'Bernhards brieven aan Hitler', in: *Trouw* 23 december 2004.

Akten zur deutschen Auswärtigen politik 1918-1945. Serie D (1937-1945):

- Band V. Polen, Südosteuropa, Lateinamerika, Klein- und Mittelstaten, Juni 1937-März 1939 (Baden-Baden 1953)
- Band VI. Die letzte Monate vor Kriegsausbruch, März bis August 1939 (Baden Baden 1956).
- Band VIII. Erster Band. Die Kriegsjahre, 4. September 1939 bis 18. März 1940 (Baden Baden 1961).
- Band IX. Zweiter Band. Die Kriegsjahre, 18. März 1940 bis 22. Juni 1940 (Baden Baden 1962).

Auswärtiges Amt 1939-1941:

- Nr 4. *Dokumente zur englisch-französischen Politik der Kriegsausweitung* (Viöl 1995, 1e druk 1940).
- Nr 5. *Weitere Dokumente zur Kriegsausweitungspolitik der Westmächte. Die Generalstabsbesprechungen Englands und Frankreich mit Belgien und den Niederlanden* (Viöl 1995, 1e druk 1940).
- Nr. 6. *Die Geheimakten des französischen Generalstabes* (Berlin 1941).
- Nr. 8. (Viöl 1995, 1e druk 1943).

Bédarida, F., *La stratégie secrète de la drôle de guerre. Le conseil suprême interallié, septembre 1939-avril 1940* (Paris 1979).

Bullitt, O.H. (ed.), *For the president. Personal and secret. Correspondence between Franklin D. Roosevelt and William C. Bullitt* (Boston 1972).

Denkschrift über die niederländische Landesbefestigung (Berlin 1941).

Department of State, Foreign relations of the US: Volume II 1939 (Washington 1967).

Der Nürnberger Prozess gegen die Hauptkrieg Verbrecher von 14. November 1945-1. Oktober 1946. Urkunde und anderes Beweismaterial. Band 1 bis 18 (München 1989/ 1e druk Nürnberg 1947).

De Visscher, Ch. en F. Vanlangenhove (eds.), *Documents diplomatiques Belges 1920-1940: Tome V. La politique de sécurité extérieure. Période 1938-1940*. (Bruxelles 1966).

Eberle, H, and M. Uhl (ed.), *The Hitler book. The secret dossier prepared for Stalin. From the interrogations of Hitler's closest personal aides* (London 2005).

Eenige hoofdpunten van het regeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945 (Den Haag 1946).

Ehlert, H., M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007).

- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945: Deel 1. *Algemene inleiding/Militair beleid 1939-1940* (Den Haag 1949). Deel 2. *Neutraliteitspolitiek* (Den Haag 1949).
- Gilbert, M. (ed.), *The Churchill war papers. At the Admiralty. Volume I. September 1939-May 1940* (New York 1993).
- Hillgruber, A. (Hrsg.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen 1939-1941* (München 1969/1e druk 1967).
- Hofer, W.(Hrsg.), *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945* (Frankfurt a/M 1977).
- Hubatsch, W. (Hrsg.), *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung* (München 1965/ 1e druk 1962).
- Hubatsch, W. (Hrsg.), 'Quellen zur neuesten Geschichte III. Das dienstliche Tagebuch des Chefs des Wehrmachtsführungsamtes im Oberkommando der Wehrmacht, Generalmajor Jodl, für die Zeit vom 13. Okt. Bis zum 30. jan. 1940', in: *Die Welt als Geschichte*, Heft 1 (1952) 274-287 und Heft 2 (1953) 58-71.
- Irving, D. (ed.), *Breach of security. The German secret intelligence file on events leading to the Second World War* (London 1968).
- Jacobsen, H.A., *Der Zweite Weltkrieg. Grundzüge der Politik und Strategie in Dokumenten* (Frankfurt a/M 1965).
- Jacobsen, H.A., *Dokumente zur Vorgeschichte des Westfeldzuges 1939-1940* (Göttingen 1956).
- Kersten, A.E., 'Koningin Wilhelmina en president F.D. Roosevelt: een persoonlijke briefwisseling, 1939-1945', in: D.A. Hellema, C. Wiebes en B. Zeeman (red.), *Jaarboek Buitenlandse Zaken. Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek* (Den Haag 1994) 111-126.
- Klaassen, W.J.M. (uitg.), 'Voor u persoonlijk'. Brieven van de minister van buitenlandse zaken jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg Stirum (1933-1937)' (*Nederlandse Historische Bronnen* VI Den Haag 1986).
- Kleffens, E.N. van, 'Rede voor de 2e Kamer op 09-11 1939', in: *Internationale vraagstukken* nr. 1 (januari 1940) 7-23.
- Kleffens, E.N. van, 'Rede voor de 1e Kamer op 25-01 1940', in: *Internationale vraagstukken* nr. 2 (maart 1940) 116-143.
- Le Ministere des Affaires Etrangeres de Belgique, *Belgique. La relation officielle des événements 1939-1940* (London 1941).
- Les relations militaires Franco-Belges. Mars 1936- 10 mai 1940 (Paris 1968).
- Mehner, K. (Hrsg.), *Die geheimen Tageberichte der deutschen Wehrmachtführung im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Band 1. I. September 1939- 30. April 1940: Teil 1. und Teil 2.* (Osnabrück 1995).
- Michaelis, H. en E. Schraepfer, *Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918-945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. Urkunden- und Dokumentesammlung zur Zeitgeschichte: Vierzehnter Band. Das Dritte Reich. Der Angriff auf Polen. Die Ereignisse im Winter 1939-1940* (Berlin z.j.). Fünfzehnter Band. *Das Dritte Reich. Die Kriegsführung gegen die Westmächte 1940. Das Norwegenunternehmen. Der Frankreichfeldzug. Der Luftkrieg gegen England* (Berlin z.j.)
- Ministerie van Defensie, *Handboek voor den soldaat. Deel 1. Algemeen voor alle wapens en dienstvakken* (Breda 1940).
- Ministerie van Defensie, *Mededelingen voor reserve-officieren der infanterie* (Den Haag 1934).
- Ministerie van Defensie, *Voorschrift velddienst deel 1* (Breda 1934).
- Morgan, J.H. (ed.), *War book of the German General Staf* (Mechanicsburg 2005, 1e Duitse druk 1915). *Nederlandsche vertaling van het Engelsche Blauwboek* (Amsterdam z.j. [1939]).
- Overy, R. (ed.), *Interrogations. The Nazi elite in allied hands, 1945* (Londen 2001).
- Rahn, W., en G. Schreiber (Hrsg.), *Kriegstagebuch der Seekriegsleitung 1939-1945: Teil A. Band 1 bis 9. August 1939- Mai 1940* (Herford 1988-1989).
- Schramm, P.E. (Hrsg.), *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940-1941: Teilband I/1 und Teilband I/2* (bearbeitet von H.A. Jacobsen) (München 1982/ 1e druk 1962).
- Sündermann, H. (Hrsg.), *Tagesparolen. Deutsche Presseweisungen 1939-1945. Hitlers Propaganda und Kriegsführung* (Leoni am Starnberger See 1973).

- Thies, K.J. (Hrsg.), *Der Zweite Weltkrieg im Kartenbild. Band 3. Der Westfeldzug. 10. Mai bis 25. juni 1940. Ein Lageatlas der Operationsabteilung des Generalstabs des Heeres* (Osnabrück 1994).
- Weinberg, G.L. (Hrsg.), *Hitlers zweites Buch* (Stuttgart 1961).
- Weiss, W. (Hrsg.), *Der Krieg im Westen. Dargestellt nach den Berichten des 'Völkischen Beobachters'* (München 1941, 1e druk 1940).
- Zwaan, J., *De mobilisatiemaanden 1939-1940* (Amsterdam 1979).

Memoires en dagboeken

- Andriess, P. (red.), *Hitlers tafelgesprekken* (Amsterdam 1980, 1e druk London 1953).
- Baumbach, W., *Zu Spät? Aufstieg und Untergang der deutschen Luftwaffe* (München 1949).
- Beaufre, A., *1940. The fall of France* (New York 1968, 1e druk Paris 1965).
- Below, N. von, *Als Hitlers Adjutant 1937-1945* (Mainz 1980).
- Best, S.P., *The Venlo incident* (London z.j.[1949]).
- Beyen, J.W., *Het spel en de kniekers. Een kroniek van 50 jaren* (Rotterdam 1968).
- Bloch, M., *Strange defeat. A statement of evidence written in 1940* (New York 1968, 1e druk Paris 1946).
- Bond, B. (ed.), *Chief of Staff. The diaries of lieutenant-general sir Henry Pownall. Volume One 1933-1940* (London 1972).
- Bonnet, G., *De Munich à la Guerre. Défense de la paix* (Paris 1967).
- Bor, P., *Gespräche mit Halder* (Wiesbaden 1950).
- Brijnen van Houten, P., *Brandwacht in de coulissen. Een kwart eeuw geheime diensten* (Houten 1988).
- Bryant, A., *The turn of the tide 1939-1943. A study based on the diaries and autobiographical notes of field marshal The Viscount Alanbrooke* (London 1957).
- Calmeier, M.R.H., *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus* (bewerkt door J. Hoffenaar) (Den Haag 1997).
- Capelle, C., *Au service du Roi. Tome 1. 1934-1940* (Bruxelles 1949).
- Chautemps, C., *Cahiers secrets de l'armistice (1939-1940)* (Paris 1963).
- Churchill, W. S., *Churchills memoires over de Tweede Wereldoorlog* (2e druk Amsterdam 1963).
- Ciano, G., *Ciano's dagboek 1939-1945* (Amsterdam 3e druk 1948).
- Colville, J., *The fringes of power. Downingstreet diaries 1939-1955* (London 2004, 1e druk 1985).
- Davignon, J., *Berlin 1936-1940. Souvenirs d'une mission* (Bruxelles 1951).
- Dilks, D. (ed.), *The diaries of Sir Alexander Cadogan 1938-1945* (New York 1972).
- Drees, W., *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet* (Assen 1958).
- Feiling, K., *The life of Neville Chamberlain* (London 1946).
- Fraser, D., *Wars and shadows. Memoires of General Sir David Fraser* (Londen 2002).
- Gamelin, M., *Servir: Tome 1. Les armées Français de 1940* (Paris 1946).
- Tome 2. *Prologue du drame (1930-août 1939)* (Paris 1946).
- Tome 3. *La guerre (septembre 1939-19 mai 1940)* (Paris 1947).
- Gauché, M.H., *Le Deuxième bureau au travail (1935-1940)* (Paris 1953).
- Gaule, C. de, *The complete war memoires of Charles de Gaulle* (New York, 1e druk 1954-1959).
- Geer, D.J. de, *Herinneringen* (Den Haag 1959).
- Gerbet, K. (ed.), *Generalfeldmarschall Fedor von Bock. The war diary 1939-1945* (Atglen 1996).
- Gisevius, H.B., *Tot het bittere einde* (Amsterdam 1975/ 1e druk Zürich 1946).
- Gorlitz, W. (ed.), *The memoirs of field-marshal Wilhelm Keitel. Chief of the German High Command 1938-1945* (2e druk New York 2000, 1e druk 1966).
- Groscurt, H., *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938-1940* (Stuttgart 1970).
- Guderian, H., *Panzerleader* (7e druk Londen 1982, 1e druk 1952).
- Halder, F., *Hitler als Feldherr* (München 1949).
- Halder, F., *Kriegstagebuch. Band 1. 1939-1940* (bearbeitet von H.A. Jacobsen) (Stuttgart 1962).
- Halifax, E.F.L.W., *Fullness of days* (New York 1957).

- Harvey, J. (ed.), *The diplomatic diaries of Oliver Harvey 1937-1940* (London 1970).
- Helfrich, C.E.L., *Memoires van C.E.L. Helfrich* (Amsterdam 1950).
- Heusinger, A., *Befehl im Widerstreit. Schicksalstunden der deutsche Armee 1923-1945* (Tübingen 1950).
- Hitler, A., *Mijn Kamp* (3e druk Amsterdam z.j.).
- Hirschfeld, H.M., *Herinneringen uit de jaren 1933-1935* (Amsterdam 1959).
- Hirschfeld, H.M., *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam 1960).
- Hull, C., *The memoirs of Cordell Hull* (New York 1948).
- Ismay, H.L., *The memoirs of general Lord Ismay* (New York 1960).
- Kesselring, A., *Gedanken zum Zweiten Weltkrieg* (Bonn 1955).
- Kesselring, A., *Soldat bis zum letzten Tag* (Bonn 1953).
- Kikkert, J.G., *De zeven levens van 'The Cat'. Een halve eeuw contraspionage in oorlogs- en vreedestijd* (Soesterberg 2003).
- Kleffens, E.N. van, *Belevenissen I 1894-1940* (Alphen aan de Rijn 1980).
- Knottnerus, J.G., *Veldprediker in mobilisatietijd. Dagboek van dominee J.G. Knottnerus. Grebbelinie 1939-1940* (zp, zj [2004]).
- Kotze, H. von (Hrsg.), *Heeresadjutant bei Hitler 1938-1943. Aufzeichnungen des Majors Engels* (Stuttgart 1974).
- Kruls, H.J., *Generaal in Nederland* (Bussum 1975).
- Leopold III, *Kroongetuige. Over de grote gebeurtenissen tijdens mijn koningschap* (4e druk Tielt 2001).
- Liddell Hart, B.H., *Memoires of captain Liddell Hart. Volume I. 1895-1938. Volume II* (Londen 1965).
- Liss, U., *Westfront 1939-1940. Erinnerungen des Feindbearbeiters im O.K.H.* (Neckargemünd 1959).
- Macleod, R. (ed.), *Time Unguarded. The Ironside diaries 1937-1940* (New York 1962).
- Manstein, E. von, *Soldat im 20. Jahrhundert* (3e druk Bonn 1994).
- Manstein, E. von, *Verlorene Siege. Erinnerungen 1939-1944* (11e druk Koblenz 1987).
- Maser, W., (Hrsg.) *Wilhelm Keitel. Mein Leben. Pflichterfüllung bis zum Untergang. Hitlers Generalfeldmarschall und Chef des Oberkommandos der Wehrmacht in Selbstzeugnissen* (Berlin 1996).
- Meyer, G. (Hrsg.), *Generalfeldmarschall Wilhelm Ritter von Leeb. Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilungen aus zwei Weltkriegen* (Stuttgart 1976).
- Minart, J., *P.C. Vincennes. Secteur 4* (Paris 1945).
- Minney, R.J. (ed.), *The private papers of Hore-Belisha* (New York 1961).
- Moltke, H. von, *Erinnerungen, Briefe, Dokumente, 1877-1916* (Stuttgart 1922).
- Overstraeten, R. van, *Albert I-Léopold III. Vingt ans de politique militaire Belge. 1920-1940* (Brugge 1946).
- Overstraeten, R. van, *Au service de la Belgique. I : Dans l'eau* (Paris 1960).
- Paillolle, P., *Fighting the Nazis. French intelligence and counterintelligence 1935-1945* (New York 2003).
- Paillolle, P., *Services spéciaux (1935-1945)* (Paris 1975).
- Pulitz, W. zu, *In rok tussen de bruinhemden* (Den Haag 1964).
- Rabe von Pappenheim, F.C., *Erinnerungen des Soldaten und Diplomaten 1914-1955* (Osnabrück 1987).
- Raeder, E.J.A., *My life* (Annapolis 1960, 1e druk Tübingen 1956).
- Rauschning, H., *Hitlers eigen woorden. Politieke gesprekken met Hitler over zijn werkelijke bedoelingen* (Den Haag 1940).
- Reuth, R.G. (Hrsg.), *Joseph Goebbels Tagebücher 1924-1945*. In fünf Bänden (München 1992).
- Reynaud, P., *In the thick of the fight, 1930-1945* (New York 1955, 1e druk 1951).
- Ribbentrop, J. von, *Zwischen London und Moskau. Erinnerungen und letzte Aufzeichnungen* (Leoni am Starnberger See 1953).
- Roton, G., *Années cruciales. La course aux armements (1933-1939). La campagne (1939-1940)* (Paris 1947).
- Schellenberg, W., *The Schellenberg memoires* (London 1965).
- Soltikow, M., *Im Zentrum der Abwehr. Meine Jahre bei Admiral Canaris* (Gütersloh 1986).

- Spaak, P.H., *The continuing battle; memoirs of a European 1936-1966* (Boston 1972, 1e druk Paris 1969).
- Villelume, P. de, *Journal d'une défaite. Août 1939-juin 1940* (Paris 1976).
- Vredenburg, H.F.L.K. van, Den Haag antwoordt niet (Leiden 1985).
- Vries, J. de (red.), *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954 I-III* (Groningen 1970).
- Wagner, E., (Hrsg.), *Der Generalquartiermeister. Briefe und Tagebuch Eduard Wagners* (München 1963).
- Wal, S.L. van der, *Herinneringen aan Jhr. Mr. B.C. de Jonge. Met brieven uit zijn nalatenschap* (Utrecht 1968).
- Warlimont, W., *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939-1945* (Frankfurt a/M 1962).
- Weizsäcker, E. von, *Erinnerungen* (Freiburg iB 1950).
- Westphal, S., *Erinnerungen* (Mainz 1975).
- Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (5e druk Amsterdam 1962, 1e druk 1959).
- Wilson, J.J.C.P., *Vijf oorlogsdagen en hun twintigjarige voorgeschiedenis* (Assen 1960).
- Zuylen, P., *Les mains libres. Politique extérieure de la Belgique 1914-1940* (Paris 1950).

Secundaire literatuur (boeken en artikelen)

- Aarts, K. en H. Pols, *De Greb. Herinneringen aan de slag om de Grebbeberg* (Utrecht 1990).
- Abbenhuis, M.M., 'Als de oorlog aan de deur klopt: de aantrekkelijkheden, gevaren en mogelijkheden van neutraliteit aan de grenzen van Nederland, 1914-1918', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 32-61.
- Abbenhuis, M.M., 'Neutral borders, neutral waters, neutral skies; protecting the territorial neutrality of the Netherlands in the Great War', in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918*. Deel 9 (Soesterberg 2005) 87-108.
- Abbenhuis, M.M., 'Rustig te midden van woedende golven. De moeilijke verdediging van de Nederlandse neutraliteit', in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918*. Deel 1 (Soesterberg 2002) 303-324.
- Abbenhuis, M.M., *The art of staying neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006).
- Alberda, J. en F.L. Kroesen, *Nederlands geschut sinds 1677* (Bussum 1978).
- Alexander, B., *How great generals win* (New York 1993).
- Alexander, D.W., 'Repercussions of the Breda variant', in: *French Historical Studies* VIII nr. 3 (Spring 1974) 459-488.
- Alexander, M.S., 'Did the Deuxième Bureau work? Role of intelligence in French defense policy and strategy, 1919-39', in: *Intelligence and National Security*, 6, 2 (1991) 293-233.
- Alexander, M.S., 'In lieu of alliance: the French general staff's secret co-operation with neutral Belgium, 1936-1940', in: *Journal of Strategic Studies* Vol. 14 no. 4 (1991) 413-427.
- Alexander, M.S., *The Republic in danger. General Maurice Gamelin and the politics of French defence, 1933-1940* (Cambridge 1992).
- Alexander, M.S., 'Westeuropese reacties op de Duitse strategische bedreiging vóór de tweede wereldoorlog: Het voorbeeld van Groot-Brittannië, België en de < Cas-Hollande > -krisis van december 1938 tot februari 1939', in: *Bijdrage tot geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* nr. 7 (april 1982) 5-39.
- Alting von Geusau, J.Th., *De strategische positie van Nederland en in verband daarmee taak en samenstelling van de Nederlandsche weermacht* (Amsterdam z.j. [1938]).
- Alting von Geusau, J.Th., *Nederland is paraat! Leger, vloot en luchtmacht waken voor Nederlands onafhankelijkheid* (z.p., z.j. [1940]).
- Amersfoort, H., 'De ongelijke strijd. Een beschouwing over de oorzaken van de snelle nederlaag van Nederland in mei 1940', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990) 11-30.

- Amersfoort, H., *Een harmonisch leger voor Nederland* (inaugurele rede KMA Breda 2007).
- Amersfoort, H., 'Ik had mijn Roode-Kruis band afgedaan.' *Oorlogsrecht en gedragingen van Nederlandse en Duitse militairen in gevecht, mei 1940* (Den Haag 2005).
- Amersfoort, H. en P.H. Kamphuis, 'De vraag is niet waarom Nederland verloren heeft. De vraag is waarom Nederland zo snel verloren heeft. De meidagen van 1940: een ontvucherende visie van de Nederlandse militaire geschiedschrijvers', in: *Vrij Nederland* (31 maart 1990) 6-17.
- Amersfoort, H. en P.H. Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 1990).
- Amersfoort, H. en P.H. Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (2e herziene druk, Den Haag 2005).
- Amstrup, N., 'The perennial problem of small states; a survey of research efforts', in: *Cooperation and conflict* XI (1976) 163-182.
- Andriessen, J.H.J., *De andere waarheid. Een nieuwe visie op het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (2e druk, Amsterdam 1999).
- Andriessen, J.H.J., 'De invloed van de Britse blokkade en de Duitse duikbootoorlog op de neutraliteits-handhaving door Nederland', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 144-170.
- Asperen de Boer, F.R.S. van, *De Frans-Duitse oorlogen. 1870-1871, 1914-1918, 1940-1945. Over oor-zaken, achtergronden en onvermijdelijkheid* (Soesterberg 2007).
- Asprey, R.B., *The German high command at war. Hindenburg and Ludendorff conduct World War I* (New York 1991).
- Ausems, A., 'The Netherlands military intelligence summaries 1939-1940 and the defeat in the Blitzkrieg of may 1940', in: *Military Affairs* (oktober 1986) 190-199.
- Barnett, C., *Engage the enemy more closely. The Royal Navy in the Second World War* (London 2000, 1e druk 1991).
- Barnett, C. (ed.), *Hitler's generals* (New York 1989).
- Bartlett, H.C., G.P. Holman, en T.E. Somes, 'Force planning, military revolutions and the tyranny of technology', in: *Strategic review* 3 (1996) 28-40.
- Beekman, F.S.A. en F. Kurosuki, *Der Kampf um die Festung Holland* (Herford 1981).
- Bekker, C., *Angriffshöhe 4000. Ein Kriegstagebuch der deutschen Luftwaffe 1939-1945* (München z.j., 1e druk 1964).
- Belot, R. de, *La marine Française pendant la campagne 1939-1940* (Paris 1954).
- Beunders, H.J.G., 'De buitenlandse politiek van Nederland, 1918-1924', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 88-108.
- Beunders, H.J.G., *Weg met de vlootwet. De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (dissertatie Amsterdam 1984).
- Beus, J.G. de, *De geheime informant. Berlijn 1939-10 mei 1940* (3e druk Rotterdam 1984).
- Bevaart, W., *De onderofficier in het Nederlandse leger 1586-2001* (Den Haag 2001).
- Beyerchen, A., 'From radio to radar: Interwar military adaptation to technological change in Germany, the United Kingdom, and the United States', in: W. Murray and A.R. Millet (eds.), *Military innovation in the interwar period* (Cambridge 1996) 265-300.
- Biermann, E., 'Deutsche Grenzsicherungen gegenüber Holland im Weltkrieg', in: *Vierteljahreshefte für Pioniere* 2 (1937) 104-107.
- Bijkerk, R.P.F., 'Nederlands defensiebeleid in de jaren '20. Het bestaande beeld nader bezien', in: *Militaire Spectator* 164 (1995) 90-96.
- Bijkerk, R.P.F., 'W.F. Pop (1858-1931)', in: G. Teitler en W. Klinkert (red.), *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 282-299.
- Bircher E. en E. Clam, *Krieg ohne Gnad. Von Tannenberg zur Schlacht der Zukunft* (Zürich 1937).
- Bloch, M., *Ribbentrop* (Londen 2003, 1e druk 1992).
- Blom, J.C.H., 'A necessary evil. The armed forces and society in the Netherlands', in: G.J.A. Raven and N.A.M. Rodgers (ed.), *Navies and armies. The Anglo-Dutch relationship in war and peace 1688-1988* (Edinburgh 1990) 84-104.

- Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989).
- Blom, J.C.H., *De munitie op de Zeven Provinciën* (2e druk Utrecht 1983/ 1e druk 1975).
- Blom, J.C.H., "Durch kamen sie doch". Het Nederlandse defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 116-143.
- Boelcke, W.A., *Die deutsche Wirtschaft 1930-1945* (Düsseldorf 1983).
- Boer, J.F.A., *De zaak sergeant Meyer* (Amsterdam 1970).
- Bond, B., *France and Belgium 1939-1940* (London 1975).
- Bond, B. en M. Alexander, 'Liddell Hart and De Gaulle. The doctrines of limited liability and mobile defense', in: P. Paret (ed.), *Makers of modern strategy. From Machiavelli to the nuclear age* (Oxford 1986) 597-623.
- Boog, H., 'Luftwaffe operations against the Netherlands. 10 to 15 May 1940', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990) 31-40.
- Boogman, J.C., 'Achtergronden, tendenties en tradities van het buitenlandse beleid van Nederland (eind zestiende eeuw- 1940), in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 16-35.
- Boot, M., *War made new. Technology, warfare and the course of history, 1500 to today* (New York 2006).
- Bosma, K., *Schuilstad. Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen* (Amsterdam 2006).
- Bosscher, Ph.M., *De Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog*, deel 1 (Franeker 1984).
- Bosscher, Ph.M., 'Nederland als bondgenoot', in G. Teitler, *De val van Nederlands-Indië* (Dieren 1982) 113-128.
- Bout, J.J., *The nature and extend of anti-militarism and pacifism in the Netherlands from 1919 to 1940 and the degree to which they contributed to the quick defeat in may 1940* (PhD thesis university of British Columbia 1975).
- Bracher, K.D., M. Funke en H.A. Jacobsen (Hrsg.), *Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945. Eine Bilanz* (Bonn 1986).
- Brand, H. en J. Brand (red.), *De Hollandse waterlinie* (Utrecht 1986).
- Brausch, G., 'Sedan 1940. 'Deuxième Bureau und die strategische Überraschung', in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 2 (1967) 15-92.
- Brazier, C.C.H., *XD operations. Secret British missions denying oil to the Nazis* (Barnsley 2005, 1e druk 2004).
- Brink, M., en C. Cramer, *Ergens in Nederland. Herdenking mobilisatie 1939-1989* (Veenendaal 1989).
- Bird, K., *Erich Raeder. Admiral of the Third Reich* (Annapolis 2006).
- Broekmeijer, M.W.J.M., *Alarm.....starten! Het Nederlandse luchtwapen in de meidagen van 1940* (Assen 3e druk 1946)
- Brongers, E.H., *De oorlog in mei 1940* (3e druk Utrecht 1969).
- Brongers, E.H., *Generaal Reijnders. Een miskend bevelhebber 1939-1940* (Soesterberg 2007).
- Brongers, E.H., *Opmars naar Rotterdam. Deel 1. De luchtlanding* (Baarn 1982).
- Brown, A.C., *Het onzichtbare front* (Bussum 1979/ 1e druk 1975).
- Bruge, R., *Histoire de la Ligne Maginot I. Faites sauter la Ligne Maginot* (z.p. [Paris] 1973).
- Bruin, R. de (e.a.), *Illusies en incidenten. De militaire luchtvaart en de neutraliteitshandhaving tot 10 mei 1940* (Den Haag z.j. [1988]).
- Bussemaker, H.T., *Paradise in peril. Western colonial power and Japanese expansion in South-East Asia 1905-1941* (proefschrift UVA Amsterdam 2001).
- Butler, J.R.M., *Grand strategy. Volume II. September 1939-June 1941* (Londen 1971/ 1e druk 1957).
- Caidin, M. en J. Barbee, *Bicycles in war* (New York 1974).
- Cairns, J.C., 'Some recent historians and the "Strange Defeat" of 1940', in: *Journal of Modern History* 46 (March 1974) 60-85.
- [Campagne, G.T.,] *1814-1964. Honderdvijftig jaar Generale Staf. Overzicht van de ontwikkeling van de Koninklijke Landmacht* (Den Haag 1964).
- Campen, S.I.P. van, *The quest for security. Some aspects of Netherlands foreign policy 1945-1950* (Den Haag 1957).

- Carley, M.J., 1939. *The alliance that never was and the coming of World War II* (Chicago 1999).
- Carr, E.H., *The twenty years crisis* (London 1939).
- Carr, W., 'Rüstung, Wirtschaft und Politik am Vorabend des Zweiten Weltkrieges', in: W. Michalka (Hrsg.), *National-Socialistische Außenpolitik* (Darmstadt 1978) 437-454.
- Chaix, B., *En mai 1940, fallait-il entrer en Belgique? Décisions stratégiques et plans opérationnels de la campagne de France* (2e éditions Paris 2005).
- Chamberlain, P. en T. Gander, *Anti-aircraft guns* (London 1975).
- Chamberlain, P. en T. Gander, *Anti-tank weapons* (New York 1974).
- Chamberlain, P. en T. Gander, *Heavy artillery* (London 1975).
- Chamberlain, P. en T. Gander, *Infantry, mountain and airborne guns* (London 1975).
- Chamberlain, P. en T. Gander, *Light and medium field artillery* (London 1975).
- Chamberlain, P. en T. Gander, *Machine guns* (London 1974).
- Chamberlain, P. en T. Gander, *Mortars and rockets* (London 1975).
- Chamberlain, P. en T. Gander, *Sub-machine guns and automatic rifles* (London 1976).
- Cohen, E.A. en J.Gooch, *Military misfortunes. The Anatomy of failure in war* (New York 1990).
- Cohen, E.A., 'Strategy of innocence? The United States, 1920-1945', in: W. Murray, M. Knox en A. Berstein (ed.), *The making of strategy. Rulers, states and war* (Cambridge 1994) 428-465.
- Cooper, M., *The German army 1933-1945. Volume II: Conquest* (New York 2e druk 1980).
- Cornelissen, C.B., *Storm uit het noorden. Mobilisatie en Duitse inval in Twente 1939-1940* (Oldenzaal 1985).
- Corum, J.S., *The roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and the German military reform* (Kansas 1992).
- Craig, G.A., 'The political leader as strategist', in: P. Paret (ed.), *Makers of modern strategy. From Machiavelli to the nuclear age* (Oxford 1986) 481-509.
- Craig, G.A. en A.L. George, *Zwischen Krieg und Frieden. Konfliktlösung in Geschichte und Gegenwart* (München 1984/ 1e druk 1983).
- Cramer, K., *De Gelderse Vallei in de mobilisatietijd en meidagen 1940* (3e druk Veenendaal z.j. [1985]).
- Crémieux-Brilhac, J.L., *Les Français de l'an 40: Tombe I. La guerre oui ou non?* (Saint-Armand 1990).
Tombe II. *Ouvriers et soldats* (Saint-Armand 1990).
- Creveld, M. van, *Kampfkraft. Militärische Organisation und militärische Leistung 1939-1945* (2e druk Freiburg 1992, 1e Engelse druk 1982).
- Creveld, M. van, *Supplying war. Logistics from Wallenstein to Patton* (Cambridge 1977).
- Daalder, H., 'Nederland en de wereld 1940-1945'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 66 (1953) 170-200.
- Daalder, H., *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkend politieke wetenschap* (Amsterdam 1990).
- Dallek, R., *Franklin Roosevelt and American foreign policy, 1932-1945* (New York 1995, 1e druk 1979).
- Dam van Isselt, W.E. van, 'Onze landsverdediging', in: W.E. van Dam van Isselt (e.a.), *Nederland in de branding* (Baarn z.j. [1938]) 71-104.
- Danchev, A., *Alchemist of war. The life of Basil Liddell Hart* (London 1998).
- David, D., *The 1914 campaign. August- October 1914* (New York 1987).
- Deighton, L., *Blitzkrieg. From the rise of Hitler to the fall of Dunkirk* (London 1993/ 1e druk 1979).
- Deutsch, H.C., *Hitler and his generals. The hidden crisis, January-June 1938* (Ann Arbor 1974).
- Deutsch, H.C., *The conspiracy against Hitler in the twilight war* (Minneapolis 1968).
- Devleeshouwer, R., 'Les Belges et la drôle de guerre', in: *Revue général belge* (mei 1960) 93-107.
- Diepen, R. van, 'A certain liaison in peace': Britain and Dutch security policy, 1933-1938', in: N. Ashton en D. A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 121-136.
- Diepen, R. van, 'Domweg gelukkig aan het Plein. Jhr. Aarnout Marinus Snouck Hurgronje (1882-1951)', in: B. van der Zwam, B. de Graaf en D. Hellema (red.), *In dienst van Buitenlandse Zaken. Achttien portretten van ambtenaren en diplomaten in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2008) 61-74.
- Diepen, R. van, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat 1977-1987* (Amsterdam 2004).
- Diepen, R. van, "'Schuldige mannen?'" Neville Chamberlain, Hendrikus Colijn en de Duitse dreiging,

- 1933-1938', In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 111 (1998) 3-17, 281-282.
- Diepen, R. van, *Voor Volkerenbond en vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam 1999).
- Dijxhoorn, A.Q.H., *Antwoord op de wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940* (Den Haag 1946).
- Dilks, D., 'The unnecessary war?' military advice and foreign policy in Great Britain, 1931-1939', in: A. Preston (ed.), *General staffs and diplomacy before the Second World War* (London 1978) 98-132.
- Dirks, C. en K.H. Janßen, *Der Krieg der Generäle. Hitler als Werkzeug der Wehrmacht* (München 2001).
- Doyle, H.C. en C.K. Kliment, *Czechoslovak armoured fighting vehicles 1918-1945* (Watford 1979).
- Doorman, P.L.G., *Military operations in the Netherlands from 10th-17th May, 1940* (London 1944).
- Doughty, R.A., 'The illusion of security: France, 1919-1940', in: W. Murray, M. Knox en A. Berstein (ed.), *The making of strategy. Rulers, states and war* (Cambridge 1994) 466-497.
- Douhet, G., *The command of the air* (New York 1972/ 1e druk 1921).
- Doumenc, A., *Histoire de la neuvième armée (10-18 mai 1940)* (Grenoble 1945).
- Dröge, P., *Beroep: meesterspion. Het geheime leven van prins Bernhard* (Amsterdam 2002).
- Dröge, P., *Het Oranje-kapitaal. Een onderzoek naar het vermogen van de invloedrijkste familie van Nederland* (Amsterdam 2004).
- Düllffer, J., 'Der Beginn des Krieges 1939: Hitler, die innere Krise und das Mächtensystem', in: *Gesichte und Gesellschaft* 2 (1976) 443-470.
- Dunk, H.W. von der, 'Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog', in: J.C. Boogman (e.a.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politiek, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 348-359.
- Dunk, H.W. von der, 'Negentienveertig: van neutralisme naar naziheerschappij', in: C.B.Wels (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1980) 311-335.
- Dunk, H.W. von der, 'Neutralisme en defensie: het dilemma in de jaren dertig', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 5-23.
- Dunk, H.W. von der, 'Toen werd het levensgevaarlijk...Nederland, oorlog en geweld', in: E. Gans (red. e.a.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 13-33.
- Dupuy, T.N., *Understanding war. History and theory of combat* (New York 1987).
- Eigeman, J.A., *Het opperbevel te land, en ter zee, in en buiten Europa. Een militair-staatsrechtelijke studie over ministerieele verantwoordelijkheid* (Rotterdam 1938).
- Elfferich, L., *Eindelijk de waarheid nabij* (Den Haag 1983).
- Elfferich, L., *Rotterdam werd verraden* (Rotterdam z.j. [1990]).
- Ellis, C., *7th Fliieger Division. Student's Fallschirmjäger elite* (Hersham 2002).
- Ellis, J., *Brute force. Allied strategy and tactics in the Second World War* (New York 1990).
- Ellis, L.F., *The war in France and Flanders 1939-1940* (London 1996, 1e druk 1954).
- Emmer, H., *De grenzen van Nederland. Van Wielingen tot aan den Rijn* (dissertatie UVA Amsterdam 1937).
- Engelen, D., *De militaire inlichtingendienst 1914-2000* (Den Haag 2000).
- Engelen, D., *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995).
- Evans, M.M., *The fall of France. Act with daring* (Oxford 2000).
- Eversdijk, N.P., "'Särkung jener völkischen Eigenschaften, welche die Holländer mit uns gemein haben" – een aspect van de Duitse visie op Nederland in 1914-1918', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 207-231.
- Fasseur, C., *Juliana & Bernhard. Het verhaal van een huwelijk. De jaren 1936-1956* (z.p. 2008).
- Fasseur, C., *Wilhelmina. De jonge koningin* (Meppel 1998).
- Fasseur, C., *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amersfoort 2001).
- Fasseur, C., *Wilhelmina. Sterker door strijd* (Amersfoort 2002).

- Feitsma, W.A., 'Vrijwillig Landstormkorps Luchtafweerdienst', in: *Armamentaria* 21 (1986) 56-66.
- Ferrard, S. (red.), *Gazette des armes. Hors-série No. 8. L'armement de l'infanterie Française 1918-1940* (Paris 1979).
- Fitzpatrick, J., *The bicycle in wartime* (Washington 1998).
- Fodor, D.J., *The neutrals* (Chicago 1982).
- Foley, R.T., 'Der Schlieffenplan. Ein Aufmarschplan für den Krieg', in: H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 101-116.
- Fortuin, J.A., 'Nederland en het Schlieffenplan', in: *Militaire Spectator* 1 (januari 1980) 21-35.
- Forty, G., en J. Duncan, *The fall of France. Disaster in the West, 1939-1940* (Tunbridge Wells 1990).
- Fowler, W., *France, Holland and Belgium 1940-1941* (Hersham 2002).
- Frei, N. en H. Kling (Hrsg.), *Der Nationalsozialistische Krieg* (Frankfurt a/M 1990).
- Frey, M., 'Anglo-Dutch relations during the First World War', in: N.Ashton en D.A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 59-84.
- Frey, M., *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande* (Berlin 1998).
- Frieser, K.H., *Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldzug 1940* (München 1996).
- Frieser, K.H. '»Blitzkrieg« ohne »Blitzkrieg«-Konzept. Der Westfeldzug 1940', in: *Militärgeschichte* NF 1 (1991) 4-14.
- Fuhrer, H.R., und M. Olsansky, 'Die »Südumfassung«. Zur Rolle der Schweiz im Schlieffen- und im Moltkeplan', H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 311-338.
- Fuller, J.F.C., *The Second World War 1939-45. A strategical and tactical history* (London 1962/ 1e druk 1948).
- Funke, M., *Starker oder schwacher Diktator? Hitlers Herrschaft und die Deutschen. Ein Essay* (Düsseldorf 1989).
- Geest, E.A. van der, Holland und die Schweiz im Zweiten Weltkrieg: Verlust und Wahrung der Unabhängigkeit', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 13 (1990) 66-77.
- Gellman, I.F., *Secret affairs. FDR, Cordell Hull, and Sumner Welles* (New York 1995).
- Gemzell, C.A., *Raeder, Hitler und Scandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan* (dissertatie Lund, Zweden 1965).
- Gent, T. van, 'De inval van de Duitsers. Majoor Sas was géén Cassandra', in: *Vrij Nederland* (6 mei 2000) 14-15.
- Gent, T. van, 'De Verenigde Staten en de oorlogsdreiging over Nederland 1939-1940', in: *Mededelingen Sectie Militaire Geschiedenis* 15 (1993) 73-91.
- Gent, T. van, 'Nederland bestelde afweergeschut bij Hitler', in: *Vrij Nederland* (9 mei 1998) 14-15.
- Gent, T. van, 'Majoor G.J. Sas (1892-1948) was geen Cassandra', in: V. Enthoven, G. Acda en A. Bon (red.), *Een saluut van 26 schoten. Liber amicorum aangeboden aan Ger Teitler* (Amsterdam 2005) 164-173.
- Gérard-Libois, J., en J. Gotovitch, *Leopold III. De l'an 40 à l'effacement* (Bruxelles 1991).
- Geus, P.B.R. de, *Staatsbelang en krijgsmacht. De Nederlandse defensie tijdens de koude oorlog* (Den Haag 1998).
- Geyer, M., 'German strategy in the age of machine warfare, 1914-1945', in: P. Paret (ed.), *Makers of modern strategy. From Machiavelli to the nuclear age* (Oxford 1986) 527-597.
- Geyer, M., 'The crisis of military leadership in the 1930s', in: *Journal of Strategic Studies*, Vol. 14, No. 4 (December 1991) 448-462.
- Gilbert, M. en R. Gott, *The appeasers* (London 2000, 1e druk 1963).
- Gill, A., *An honourable defeat. A history of German resistance to Hitler, 1933-1945* (New York 1994).
- Gorce, P.M. de la, *The French army. A military-political history* (New York 1963).
- Görlitz, W., *Der deutsche Generalstab* (2e verkorte druk Frankfurt am Main 1953).
- Graaff, B.G.J. de, 'Colijn: premier in de buitenlandse politiek', in: D.A. Hellema, C. Wiebes en B. Zeeman (red.), *Jaarboek Buitenlandse Zaken. Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse*

- buitenlandse politiek* (Den Haag 1994) 31-55.
- Graaff, B.G.J. de en E. Locher-Scholten, *J.P. Graaf van Limburg Stirum. 1873-1948. Tegen draads landvoogd en diplomaat* (Zwolle 2007).
- Graaff, B.G.J. de, 'Kalm temidden van woedende golven'. *Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940* (Den Haag 1997).
- Graaff, B.G.J. de, 'Trefpunt Venlo. Amerikaans-Belgisch-Brits-Frans-Nederlandse spionage samenwerking ten aanzien van nazi-Duitsland in 1939', in: *Mededelingen Sectie Militaire Geschiedenis* 15 (1993) 105-142.
- Green, W., *Augsburg eagle. The story of the Messerschmitt 109* (London 1971).
- Gregory, B. and J. Batchelor, *Airborne warfare 1918-1945* (London 1979).
- Groenix van Zoelen, R., *Leopold III. Opperbevelhebber, staatsman en diplomaat* (Tielt, 2e druk 1949).
- Groß, G.P., 'There was a Schlieffenplan. Neue Quellen', in: H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 117-160.
- Gryner, P.H., 'Czechoslovakia '38. What if they'd fought?', in: Command Magazine (eds.), *Hitler's army. The evolution and structure of German forces, 1933-1945* (Conshohocken 1996) 165-196.
- Guderian, H., *Achtung Panzer! The development of armoured forces, their tactics and operational potential* (Londen 1995/ 1e druk 1937).
- Gunsburg, J.A., *Divided and conquered: The French high command and the defeat of the West, 1940* (Westport 1979).
- Gunston, B. en F. Wood, *Luftwaffe* (3e druk London 1979).
- Hagens, J., *Londen of Berlijn? De KLM en haar personeel in oorlogstijd. Deel 1. 1939-1940* (Bergen NH 2000).
- Hamel, J.A. van, 'Can the Netherlands be neutral?', in: *Foreign affairs* 16 no. 2 (1938) 339-346.
- Hamel, J.A. van, *Nederland tusschen de mogendheden. De van het buitenlandsch beleid en de diplomatieke geschiedenis van ons vaderland sinds deszelfs onafhankelijk volksbestaan onderzocht* (Amsterdam 1918).
- Harris, J.P., 'The "sandy storm"; the politics of British air defense in 1938', in: *Historical research* 62 (1989) 318-336.
- Harrison, M., 'Resource mobilization for World War II: the USA, the UK, USSR, and Germany, 1938-1945', in: *Economic history review* XLI, 2 (1988) 171-192.
- Hart, P. 't, *Groupthink in government* (dissertatie Universiteit van Leiden 1990).
- Hartmann, C., *Halder. Generalstabschef Hitlers 1938-1942* (Paderborn 1991).
- Hastings, M., *Bomber Command* (New York 1989, 1e druk 1979).
- Hasselton, P.W.M., *De wisseling van het opperbevel in februari* (dissertatie Universiteit Groningen 1995).
- Hasselton, P.W.M., *Het bombardement van Rotterdam 14 mei 1940. Incident of berekening?* (Amsterdam 1999).
- Hellema, D.A., *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 1995).
- Hellema, D.A., *Neutraliteit en vrijhandel. De geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse betrekkingen* (Utrecht 2001).
- Heijkoop, C., *HMS Valentine. Tragédie, berging en legende* (Terneuzen 1996).
- Hertog, J. den, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007, dissertatie RU Leiden 2007).
- Hertog, J. den, 'Zelfstandigheidspolitiek. De achtergrond van een cruciale term in het buitenlandse beleid van Nederland 1900-1940,' in: *Bijdrage en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 124-2 (2009) 163-185.
- Hildebrand, K., *Das Dritte Reich* (2e druk München 1980).
- Hildebrand, K., *Deutsche Aussenpolitik 1933-1945. Kalkul oder Dogma?* (2e druk Stuttgart 1973).
- Hildebrand, K., 'Hitlers "Programm" und seine Realisierung 1939-1942', in: M. Funke (Hrsg.), *Hitler; Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches* (Düsseldorf 1976)

- 63-93.
- Hildebrand, K., 'Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich', in: K.D. Bracher, M. Funke und H.A. Jacobsen (Hrsg.), *Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945. Eine Bilanz* (Bonn 1986) 73-96.
- Hillgruber, A., *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940-1941* (Frankfurt am Main 1965).
- Hill, C., *Cabinet decisions on foreign policy. The British experience October 1938 - June 1941* (Cambridge 1991).
- Hofer, W., 'Neutralität im totalen Krieg', in: W. Hofer, *Mächte und Kräfte im 20. Jahrhundert* (Düsseldorf 1985) 98-112.
- Hoff, M.C., *Het misplaatste oranje boven-gevoel. Het falen van het politiek-militair systeem in Nederland en Nederlands-Indië; 1825-1995* (Amsterdam 1998).
- Hoffenaar, J., J. van Hoof en J. de Moor, *Vuur in beweging. 325 jaar veldartillerie 1677-2002* (Amsterdam 2002).
- Hoffenaar, J. en P. Kamphuis, 'De diplomaat in uniform: de militaire attaché', in: B. de Graaf en D. Hellema, *Instrumenten van buitenlandse politiek. Achtergronden en praktijk van de Nederlandse diplomatie* (Amsterdam 2007) 53-61.
- Hoffmann, P., *Widerstand. Staatsstreich. Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler* (4e druk München 1985/ 1e druk 1969).
- Höhne, H., *Admiraal Canaris* (Amsterdam 1978/ 1e druk 1976).
- Hoogterp, S.H., *Strijd om ons luchtruim. De opbouw en beslissende strijd onzer luchtverdediging 10-15 mei 1940* (Den Haag 1950).
- Hoppenbrouwer, B.P., 'De Nederlandse mobilisatie van 1870', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 7-16.
- Houwink ten Cate, J., *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995).
- Howard, M., *The continental commitment. The dilemma of British defence policy in the era of the two world wars* (2e druk London 1989, 1e druk 1972).
- Hoyt, E.P., *Hitler's war* (New York 2001, 1e druk 1988).
- Hüttenberger, P., 'Nationalsozialistische polykratie', in: *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 417-442.
- Imlay, T.C., *Facing the Second World War. Strategy, politics, and economics in Britain and France 1938/1940* (Oxford 2003).
- Irving, D., *Churchill's war* (New York 1991, 1e druk 1987).
- Irving, D., *Hitler's war* (New York 1990).
- Jäckel, E., *Hitlers Herrschaft* (Stuttgart 1986).
- Jackson, J., *The fall of France. The Nazi invasion of 1940* (New York 2003).
- Jacobsen, H.A., 'Der deutsche Luftangriff auf Rotterdam', in: *Wehrwissenschaftliche Rundschau* 5 (1958) 257-284.
- Jacobsen, H.A., *Fall Gelb. Der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive 1940* (Wiesbaden 1957).
- Jacobsen, H.A., 'Krieg in Weltanschauung und Praxis des Nationalsozialismus (1919-1945)', in: K.D. Bracher, M. Funke und H.A. Jacobsen (Hrsg.), *Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945. Eine Bilanz* (Bonn 1986) 427-439.
- Jacobsen, M., R. Levine, W. Schwabe, *Contingency plans for war in Western Europe, 1920-1940* (Randcooperation Santa Monica 1985).
- Jagtenberg, W.D., *Geschiedvervalsing over de meidagen van 1940* (Wijchen 1995).
- Jalhay, P.C. en J.J.A. Wijn, *Ik nader ongezien! De onderzeeboten van de Koninklijke Marine* (Amsterdam 1997).
- Janssen, J.A.M.M. en J.N. Fernhout, 'Verwerking en wederopbouw. De nederlaag in mei 1940 als cesuur in de geschiedenis van leger en luchtmacht', in: J.P.B. Jonker, A.E. Kersten en G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990) 61-76.
- Janssen, J.A.M.M., 'Kerk, coalitie en defensie in het interbellum', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en*

- oorlog. *Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 42-62.
- Janssens, G., 'België in januari 1940: door Duitsland bedreigd, door Groot-Brittannië en Frankrijk onder druk gezet', in: *Bijdrage en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 113 (1998) 457-483.
- Janssens, G., 'Leopold III. Een regering in de schaduw van de internationale spanning (1934-1940)', in: R. Wellens en M. Wynants (red.), *België en zijn koningen* (Brussel 1990).
- Jong, L. de, 'De geheime contacten met België, Frankrijk en Engeland in de neutraliteitsperiode, september 1939-mei 1940', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen afdeling Letterkunde*, deel 32 no. 7 (Amsterdam 1969) 200-215.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*:
Deel 1. *Voorspel* (Den Haag 1969).
Deel 2. *Neutraal* (Den Haag 1969).
Deel 14. *Reacties* (Den Haag 1991).
- Jong, O. de, *Churchill en de Nederlanders* (Zutphen 2005).
- Jong, U.G. de, *Mei 1940: vuur uit de hemel* (Leeuwarden 1980).
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (2e druk Utrecht 1982, 1e druk 1968).
- Kahn, D., *Hitlers Spies. German military intelligence in World War II* (London 1978).
- Kaiser, D., T. Mason en R.J. Overy, 'Debate, Germany, "Domestic crisis" and war in 1939', in: *Past and present* 122 (1989) 200-240.
- Kaiser, D.E., *Economic diplomacy and the origins of the Second World War. Germany, Britain, France, and Eastern Europe 1930-1939* (Princeton 1980).
- Kaufmann, J.E. en H.W. Kaufmann, *Hitler's Blitzkrieg campaigns. The invasion and defense of Western Europe, 1939-1940* (Conshohocken PA USA 1993).
- Keegan, J., *The battle for history. Re-fighting World War II* (London 1997, 1e druk 1995).
- Keegan, J., *The First World War* (London 1998).
- Keegan, J., *The mask of command* (London 1987).
- Keizer, M. de, *Appeasement en aanpassing. Het Nederlandse bedrijfsleven en de Deutsch-Niederländische Gesellschaft 1936-1942* (Den Haag 1984).
- Keizer, M. de, 'Dutch neutrality in the thirties: voluntary or imposed?', in: *Les états neutres européens et la seconde guerre mondiale* (Neuchâtel 1985) 177-200.
- Kersaudy, F., *Norway 1940* (London 1991, 1e druk 1987).
- Kershaw, I., *Fateful choices. Ten decisions that changed the World 1940-1941* (New York 2007).
- Kersten, A.E., *Buitenlandse Zaken in ballingschap. Groei en verandering van een ministerie 1940-1945* (Alphen aan de Rijn 1981).
- Keyes, R., *Outrages fortune. The tragedy of Leopold III of the Belgians 1901-1941* (London 1984).
- Kier, E., *Imagining war. French and British military doctrine between the wars* (Princeton 1999, 1e druk 1997).
- Kiesling, E.C., *Arming against Hitler. France and the limits of military planning* (Lawrence 1996).
- Kirkland, F.R., 'Anti-military group-fantasies and the destruction of the French air force, 1928-1940', in: *The Journal of Psychohistory* 14(1) (1986) 25-42.
- Kip, J.A., *De tegenstoot. Bataljon Jagers gesteld voor onmogelijke opdracht. Grebbeberg 12 en 13 mei 1940* (Soesterberg 2005).
- Klaassen, W.J.M., 'Het plan-Snouck Hurgronje, een staal van Nederlandse afzijdigheidspolitiek in 1936-1937', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 108-118.
- Kleffens, E.N. van, *The rape of the Netherlands* (London 1940).
- Klemann, H.A.M., 'Colijns marionet op het Plein. Jacob Adriaan Nicolaas Patijn (1937-1939)', in: D. Helleman, B. Zeeman en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 127-137.

- Klemann, H.A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Klemann, H.A.M., 'Ontwikkeling door isolement. De Nederlandse economie 1914-1918', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 271-309.
- Klemann, H.A.M., 'Oorlog en exploitatie. De economische exploitatie van West-Europa, 1940-1945', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1 (2008), 56-71.
- Klemann, H.A.M., 'The 'Tommies' or the 'Jerries': Dutch trade problems in the inter-war period', in: N. Ashton en D.A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 101-120.
- Klemann, H.A.M., *Tussen Reich en Empire. De economische betrekkingen van Nederland met zijn belangrijkste handelspartners: Duitsland, Groot-Brittannië en België en de Nederlandse handelspolitiek, 1929-1936* (dissertatie Amsterdam 1990).
- Klingens, J., *Het krijgsvolk van weleer. Panorama van leger, luchtmacht en marine in mei 1940* (Voorburg z.j.).
- Klingens, J., *Het paardenvolk in mei 1940. Panorama van de veldartillerie* (Amsterdam z.j. [1985]).
- Klinkenberg, W., *Buitenlandsche Zaken. Historiën uit de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1991).
- Klinkenberg, W., *Prins Bernhard. Een politieke biografie 1911-1979* (Nijmegen 1979).
- Klinkert, W., R.U.M.M. Otten en J.F. Plasmans, *75 jaar Luchtvaartartillerie 1917-1992* (Den Haag 1992).
- Klinkert, W., 'De Nederlandse mobilisatie van 1914', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 24-33.
- Klinkert, W., 'Fall K: German offensive plans against the Netherlands', voordracht gehouden op het congres 'Small powers in the age of total war' te Breda op 26 november 2008.
- Klinkert, W., 'Het Nederlands militair-strategische beleid 1870-1990', in: G. Teitler, J.M.J. Bosch, W. Klinkert (e.a.), *Inleiding militaire strategie* (z.p., z.j.) 325-366.
- Klinkert, W., *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag 1992).
- Klinkert, W., 'In de schaduw van Abraham de Geweldige. Robert Melvil van Lynden (1901-1905)', in: D. Helleman, B. Zeeman en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 25-39.
- Klinkert, W., en G. Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap. Het veiligheids- en defensiebeleid in de twintigste eeuw', in: B. de Graaff, D. Hellema en B. van der Zwam, *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 9-36.
- Klinkert, W., 'Met de pen of met het zwaard. Militaire middelen en de verdediging van de neutraliteit 1910-1914', in: H. Binneveld (red.), *Leven naast de catastrofe Nederland tijdens de eerste wereldoorlog* (Hilversum 2001) 13-26.
- Klinkert, W., 'Om den oorlogstoestand zooveel mogelijk na te bootsen...'De grote legermanoeuvres van 1916 in Noord-Brabant', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 85-116.
- Klinkert, W., 'Van Waterloo tot Uruzgan. De militaire identiteit van Nederland (Oratie uitgesproken aan de Universiteit van Amsterdam op 6 juni 2008)', *Militaire Spectator* 7/8 (2008) 436-448.
- Kneepkens, M., *In het rijk van de demonen. Het bombardement van Rotterdam en de normen* (Rotterdam 1993).
- Knopp, G., *Hitlers Krieger* (3e druk München 1998).
- Koch, J., *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Koch, K., en P. Scheffer, *Het nut van Nederland. Opstellen over de soevereiniteit en identiteit* (Amsterdam 1996).
- Koeltz, L., 'Les plans français et la Belgique en 1939-1940', in: *Revue général belge* (mei 1960) 63-77.
- Koen, D.T., *Utrecht verdedigd. Fortificatie en mobilisatie 1914-1940* (Utrecht 1990).
- Koninckx, C., *Koning Leopold III. Diplomaat voor de vrede* (Sint-Niklaas 1987).

- Kornaat, K., *Van inval tot capitulatie. De meidagen van 1940* (Amsterdam 1990).
- Kors, A., *'Is de plicht dat ied' re jongen. Geschiedenis van de dienstplicht in Nederland* (Utrecht 1996).
- Kossmann, E.H., *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden* (Leuven 1994).
- Kossmann, E.H., *The Low Countries 1780-1940* (Oxford 1978).
- Kraaijestein, M. en P. Schulten, 'Frans-Nederlandse betrekkingen in 1914-1922', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 232-270.
- Kranenburg, B.W., *De hartslag van ons buitenlands beleid. Een studie over de grondslagen van onze onafhankelijkheid in Europa en overzee* (Assen 1949).
- Kreutzmüller, C., *Händler und Handlungsgehilfen. Der Finanzplatz Amsterdam und die deutschen Großbanken (1918-1945)* (Stuttgart 2005).
- Kruit, P., *Een mythe aan scherven. Een onderzoek naar de tactische gevechtsomstandigheden van mei 1940 op het Nederlandse strijdtoneel* (Soesterberg 2008).
- Kruls, H.J. en H. Staring, *Op de bres voor Neerlands onafhankelijkheid* (2e druk Amsterdam 1947/ 1e druk 1939).
- Kuitenbrouwer, M., 'Related but unequal partners in imperialism, 1870-1914', in: N. Ashton en D.A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 43-55.
- Kurz, H.R., *Cent ans d'Armée suisse* (Lugano 1981).
- Kwiet, K., *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung* (Stuttgart 1968).
- Kwiet, K., *Rijkscommissariaat Nederland* (Baarn 1969).
- Lademacher, H., 'Die Niederlande und Belgien in der Außenpolitik des Dritten Reiches 1933-1939', in: M. Funke (Hrsg.), *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches* (Düsseldorf 1976) 654-674.
- Lademacher, H., *Geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993/ 1e Duitse druk 1983).
- Lademacher, H., 'Niederlande- Zwischen wirtschaftlichem Zwang und politischer Entscheidungsfreiheit', in: E. Forndran (Hrsg.), *Innen- und Außenpolitik unter nationalsozialistischer Bedrohung* (Opladen 1972) 192-215.
- Lademacher, H., *Zwei ungleiche Nachbarn* (Darmstadt 1990).
- Lamb, R., *The drift to war 1922-1939* (London 1989).
- Lammers, A., 'Post uit Washington. Het gezantschap der Nederlanden over Roosevelt's Amerika', in: A. Lammers, *God bless America. Zegeningen en beproevingen van de Verenigde Staten* (Amsterdam 1987) 51-73.
- Lampe, D., *Operatie Seelöwe. De Duitse invasie van Engeland* (Meppel 1968).
- Langeveld, H.J., "'Gaat u maar rustig slapen' Colijn en de mogelijkheid van een Duitse aanval op Nederland, 1933-mei 1940', in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* (1995) 178-207.
- Langeveld, H.J., *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel twee, 1933-1944* (Amsterdam 2004).
- Leach, B., *De Duitse generale staf* (Antwerpen 1979/ 1e Engelse druk 1973).
- Leeuw, A.S. de, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936) (Nijmegen 1975, 1e druk 1936).
- Leij, D.J., *Willemstads panorama. Mobilisatie Zuidfront Vesting Holland. Meidagen 1940* (Oosterhout z.j. [2000]).
- Leitz, C., *Sympathy for the devil. Neutral Europe and Nazi Germany in World War II* (New York 2001).
- Lemay, B., *Erich von Manstein. Le stratège de Hitler* (Paris 2006).
- Lenselink, J., 'De Nederlandse Renault-tank in actie tijdens de mobilisatie van 1939-1940', in: *Armamentaria* 29 (1994), 103-105.
- Lerecouvreur, M., *L'armée Giraud en Hollande (1939-1940)* (Paris 1951).
- Liberman, P., *Does conquest pay? The exploitation of occupied industrial societies* (Princeton 1996).
- Liddell Hart, B.H., *History of the Second World War* (London 1970).

- Liddell Hart, B.H., *The defence of Britain* (Londen 1939).
- Liddell Hart, B.H., *The German generals talk* (New York 1979, 1e druk 1948).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (9e druk Haarlem 1992, 1e druk 1968).
- Lochner, R.K., *Als das Eis brach. Der Krieg zur See um Norwegen 1940* (München 1983).
- Loo, P.E. van en A.C. Tjepkema, 'De ontwikkeling van het Nederlandse luchtwapen. Johan Zegers als prominent denker', in: *Militaire Spectator* 4 (2008), 227-239.
- Lorbeer, H.J., *Westmächte gegen die Sowjetunion 1939-1941* (Freiburg iB 1975).
- Lukacs, J., *Die Entmachtung Europas. Der letzte europäische Krieg 1939-1941* (Stuttgart 1978, 1e druk New York 1976).
- Lukacs, J., *Hitler en de geschiedenis. Hitlers plaats in de 20ste eeuw* (Amsterdam 1999, 1e druk 1997).
- MacDonald, C.A., 'The Venlo affair', in: *European Studies Review* Vol. 8 (1978) 443-464.
- MacIsaac, D., 'Voices from the central blue: the air power theorist', in: P. Paret (ed.), *Makers of modern strategy. From Machiavelli to the nuclear age* (Oxford 1986) 624-647.
- Mallan, K., *Rotterdam 10-14 mei 1940. Als de dag van gisteren. De Duitse overrompeling en vernietiging van Nederlands eerste havenstad* (Weesp 1985).
- Manning, A.F., 'Nederland en het buitenland 1918-1940', in: J.C. Boogman (e.a.), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politiek, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 444-472.
- Marnay, P. (pseudoniem voor Jean Vanwelkenhuyzen), 'Een perscampagne ten gunste van een militair verdrag in 1939', in: *Het leger, de natie* (15 mei 1958) 3-15.
- Marnay, P. (pseudoniem voor Jean Vanwelkenhuyzen), 'La politique militaire de la Belgique en 1939-1940', in: *Revue général belge* (mei 1960) 3-60.
- Martens, B.J. en G. de Vries, 'Nederlands 2 centimeter luchtdoelgeschut tot 1940', in: *Armamentaria* 21 (1986) 46-56.
- Mary, J.Y., *La Ligne Maginot* (z.p. 2e druk 1983).
- Maser, W., *Adolf Hitler. Das Ende der Führer-Legende* (Düsseldorf 1980).
- Mason, H.L., 'War comes to the Netherlands; September 1939-May 1940', in: *Political Science Quarterly* 78 (1963) 548-580.
- Mason, T., 'Intention and explanation; a current controversy about the interpretation of national socialism', in: G. Hirschfeld en L. Kettenacker (Hrsg.), *Der Führerstaat: Mythos und Realität* (Stuttgart 1981) 23-42.
- Matthews, R., *Hitler. Military commander* (Londen 2003).
- May, E.R., *Strange victory. Hitler's conquest of France* (New York 2000).
- Mearsheimer, J.J., *Conventional deterrence* (Ithaca 1983).
- Mellenthin, F.W. von, *Panzerbattles* (12e druk New York 1990/ 1e druk 1956).
- Messenger, C., *The art of Blitzkrieg* (Shepperton 1976).
- Meulen, J. van der, *De verbeelding van de soldaat* (dissertatie Utrecht 1990).
- Michaelis, M., 'World power status or world dominion? A survey on the literature on Hitler's plan of world dominion (1937-1970)', in: *Historical journal* 15 (1972) 331-360.
- Middelkoop, T. van, *Een soldaat doet zijn plicht. Generaal Winkelman, zijn leven en betekenis als militair (1876-1952)* (Zaltbommel 2002).
- Middelkoop, T. van, *Generaal H.G. Winkelman. Standvastig strijder (1876-1952)* (Zaltbommel 2006).
- Middelkoop, T. van, 'Stellingen en linies in het strategische plan van generaal Winkelman, 1940', in: H.C.M. Kleijn (e.a., red.), *Op weerstand gebouwd. Verdedigingslinies als militair erfgoed* (Zwolle 2004) 29-41.
- Millet, A.R., 'Patterns of military innovation in the interwar period', in: W. Murray and A.R. Millet (eds.), *Military innovation in the interwar period* (Cambridge 1996) 329-369.
- Minnen, C.A. van, *Amerika's beroemdste Nederlander. Een biografie van Hendrik Willem van Loon* (Amsterdam 2005).
- Moeyes, P., *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001).
- Moeyes, P., *De sterke arm. De zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek*

- (Amsterdam 2006).
- Moeyes, P., 'Minister in Oorlog: Nicolaas Bosboom (1855-1937)', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 117-143.
- Mohrmann, J.M., *Marine-topedodienst 1875-2000* (Amsterdam 2000).
- Molenaar, F.J., *De luchtverdediging in de meidagen 1940* (Den Haag 1970) .
- Mombauer, A., 'Der Moltkeplan: Modifikation des Schlieffenplans bei gleichen Zielen?', in: H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 79-100.
- Moore, B., 'British perceptions of the Netherlands and the threat of war, 1938-1940', in: N. Ashton en D.A. Hellema (eds.), *Unspoken allies. Anglo-Dutch relations since 1780* (Amsterdam, 2001) 137-153.
- Moore, B., 'The posture of an Ostrich? Dutch foreign policy on the eve of the second world war', in: *Diplomacy & Statecraft*, Vol. 3., No. 3 (1992) 468-493.
- Moore, B., S. Wolf and P.M. Binding, 'The Netherlands and Sweden: the experience of neutrality', in: J. Bourne, P. Little and I. Whitehead (ed.), *The Great World War 1914-1945. Volume 2. Who won? Who lost?* (London 2001) 309-328.
- Mosier, J., *The Blitzkrieg myth. How Hitler and the allies misread the strategic realities of World War II* (New York 2004, 1e druk 2003).
- Moulton, J.L., *The Norway campaign. A study of warfare in three dimensions* (London 1966).
- Mueller-Hillebrand, B., *Das Heer 1933-1945, Band II. Die Blitzkriegfeldzüge 1939-1941* (Frankfurt am Main 1956).
- Murray, W., 'Armored warfare: The British, French, and German experiences', in: W. Murray and A.R. Millet (eds.), *Military innovation in the interwar period* (Cambridge 1996) 6-50.
- Murray, W., 'Innovation: Past and future', in: W. Murray and A.R. Millet (eds.), *Military innovation in the interwar period* (Cambridge 1996) 300-329.
- Murray, W., 'Strategic bombing: The British, American, and German experiences', in: W. Murray and A.R. Millet (eds.), *Military innovation in the interwar period* (Cambridge 1996) 6-143.
- Murray, W., *The change in the European balance of power 1938-1939* (Princeton 1984).
- Murray, W., 'The collapse of empire: British strategy, 1919-1945', in: W. Murray, M. Knox en A. Berstein (ed.), *The making of strategy. Rulers, states and war* (Cambridge 1994) 393-427.
- Nägele, H., en D. Schaap, *Geen oorlog. Geen munitie. De geschiedenis van 300 jaar militaire produktie* (Haarlem 1979).
- Nater, J.P., *Het Venlo incident* (Rotterdam z.j.).
- Naveh, S., *In pursuit of military excellence. The evolution of operational theory* (London 1997).
- Nehring, W.K., *Die Geschichte der deutschen Panzerwaffe 1916 bis 1945* (Berlin 1995).
- Neuman, H.J., *Impasse te Londen. Nederlands veiligheidsbeleid 1940-1945* (Utrecht 1990).
- Nierstrasz, V.E., 'De Franse en Belgische operatieplannen van 1939 en 1940 in verband met de Nederlandse verdediging van de zuidelijke provinciën en de opmars van het Franse VII leger naar Noord-Brabant en Zeeland in mei 1940', in: *Orgaan van de Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap IV* (1949-1950) 113-181.
- Nierstrasz, V.E., 'L'évolution du plan d'opérations néerlandais en 1939-1940', in: *Revue général belge* (mei 1960) 79-90.
- Nortier, J.J., P. Kuijt, en P.M.H. Groen, *De Japanse aanval op Java* (Amsterdam 1994).
- Nuij, N.J., "'Die alles dekt, slecht bewaard.'" De invloed van het strategische denken in Nederland op de relatieve grechtswaarde van de krijgsmacht 1908-1918', in: M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918*. Deel 1 (Soesterberg 2002) 198-219.
- Nuij, N.J., *'Gaat u maar rustig slapen'. Colijn en de mythe van mei '40* (Hilversum 2000).
- Osch, H. van, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007).
- Overy, R.J., 'Blitzkriegwirtschaft?', in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 3 (1988) 379-445.
- Overy, R.J., 'Hitler's war and the German economy: a reinterpretation', in: *Economic history review*

- (May 1982) 272-291.
- Overy, R.J., 'Mobilization for total war in Germany', in: *English historical review* 103 (1988) 613-639.
- Overy, R.J., *The Battle of Britain. The myth and the reality* (London 2000).
- Overy, R.J. and A. Wheatcroft, *The road to war* (Londen 2e herziene druk 1999, 1e druk 1989).
- Overy, R.J., *Why the allies won* (London 1995).
- Paillat, C., *Dossiers secrets de la France contemporaine: Tome 4. Le désastre de 1940. 2. La guerre immobile avril 1939-10 mai 1940* (Paris 1984).
- Pallud, J.P., *Blitzkrieg in the west. Then and now* (London 1991).
- Parssinen, *The Oster conspiracy of 1938. The unknown story of the military plot to kill Hitler* (Londen 2004, 1e druk 2003).
- Pearson, F.S., *The weak state in international crisis. The case of the Netherlands in the German invasion crisis of 1939-1940* (Washington 1981).
- Ponting, C., *1940. Myth and reality* (London 1990).
- Ponting, C., *Churchill* (London 1994).
- Popta, E.W. en C.M. Schulten, *Nederlandse militaire voertuigen* (Bussum 1978).
- Porch, D., 'French intelligence and the fall of France, 1930-1940', in: *Intelligence and National security* Vol. 4 (January 1989) 28-58.
- Porter, J.J., *Dutch neutrality in two world wars* (Ph.D. thesis Boston University 1980).
- Posen, B.R., *The sources of military doctrine. France, Britain, and Germany between the world wars* (Ithaca 1984).
- Pruntel, H., *Bereiken wat mogelijk is. Besluitvorming in de Brits-Nederlandse betrekkingen 1914-1916* (dissertatie Universiteit Twente, Enschede 1994).
- Record, J., *The specter of Munich. Reconsidering the lessons of appeasing Hitler* (Dulles VA, 2007).
- Regout, R.H.W., 'De rechten de plichten van de neutralen', in: *Internationale vraagstukken* nr. 1 (januari 1940) 34-40.
- Renelaar, C. van, *Partij in de marge. Oorlog, goud en de Nederlandse Bank* (Amsterdam 2005).
- Reijnders, I.H., *De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht in februari 1940. Hare oorzaken en hare gevolgen* (Den Haag 1945).
- Reijnders, I.H., 'Nederlands neutraliteitspolitiek', in: *Elsevier Weekblad* (25 oktober en 1 november 1947).
- Reijnders, I.H., *Nogmaals: De wisseling van het opperbevel van land- en zeemacht. Antwoord aan de critiek* (Den Haag 1946).
- Riemens, M., *De passie voor vrede. De evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940 en het recipiëren door Nederland* (Amsterdam 2005).
- Ritter, G., *Der Schlieffenplan* (München 1956).
- Ritter, G., *The Schlieffenplan. Critique of a myth* (London 1958).
- Robertson, E.M., *Hitler's pre-war policy and military plans 1933-1939* (New York 1967, 1e druk 1963).
- Rolf, R. en P. Saal, *Vestingwerken in West-Europa* (Weesp 1986).
- Rollot, Gen., 'Les rapports Franco-belges au moment de l'offensive Allemande de Sedan le 10 mai 1940', in: *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* no. 38 (avril 1960) 1-14.
- Romijn, A.J.G., en H.G.N. Bank, 'Het (historisch) perspectief van bezuinigingen op defensie. De kruik gaat zolang te water...', in: *Militaire Spectator* 163 (1994) 319-324.
- Ronduit (pseudoniem voor J.J.G. van Voorst tot Voorst), 'De manoeuvre om Limburg in 1914', overdruk *Militaire Spectator* (Utrecht 1919) 1-23.
- Ronduit (pseudoniem voor J.J.G. van Voorst tot Voorst), 'Nogmaals de manoeuvre om Limburg in 1914', overdruk *Artilleristisch Tijdschrift* (red. J.H. Carstens en J.H. Westerveld) (z.p., z.j., [1920]) 1-36.
- Roon, G. van, 'Colijn en Duitsland, 1909-1944' in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (red.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 285-329.
- Roon, G. van, 'Het beleid van de Nederlandse regering tegenover Hitler-Duitsland, 1933-1940', in: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse exil 1933-1940* (Amsterdam 1982) 40-48.
- Roon, G. van, *Kleine landen in crisistijd. Van Oslo staten tot Benelux 1930-1940* (Amsterdam 1985).

- Roon, G. van, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht 1973).
- Roowan, R., 'Naast de grote machten. Nederlands-Duitse politiek en handelspolitieke betrekkingen 1918-1933', in: F. Boterman en M. Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum* (Hilversum 2003) 207-220.
- Rosen, S.P., 'Military effectiveness. Why society matters', in: *International security* vol. 19, no. 4 (1995) 5-31.
- Roskill, S.W., *The war at sea 1939-1945*. Volume I. *The defensive* (London 1954).
- Roth, G., 'Das Verhältnis von Politik und Kriegsführung. Ein Streifzug durch die Militär- und Kriegsgeschichte', in: G. Roth (Hrsg.), *Ideen und Strategien 1940* (Freiburg 1990).
- Roth, G., 'Operatives Denken bei Schlieffen und Manstein', in: G. Roth (Hrsg.), *Die operative Idee und ihre Grundlagen* (Bonn 1989) 11-39.
- Rothenberg, G.E., 'Moltke, Schlieffen, and the doctrine of strategic envelopment', in: P. Paret (ed.), *Makers of modern strategy. From Machiavelli to the nuclear age* (Oxford 1986) 296-325.
- Salewski, M., *Die deutsche Seekriegsleitung 1935-1945*. Band I: *1935-1941* (Frankfurt am Main 1970).
- Sas, N.C.F. van, *Onze natuurlijkste bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen 1985).
- Schaper, H.A., 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid, 1945-1950', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 150-170.
- Scheffer, P., *Een tevreden natie. Nederland en het wederkerige geloof in de Europese status quo* (Amsterdam 1988).
- Schempp, O., *Der neutrale Westen. Schweiz, Luxemburg, Belgien und Holland* (Leipzig 1939).
- Schlie, U., *Kein Friede mit Deutschland. Die geheimen Gespräche im Zweiten Weltkrieg 1939-1941* (München 1994).
- Schoenmaker, B., en P. Peucker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement* (Den Haag 1996).
- Schoenmaker, W. en T. Postma, *Mei 1940. De verdediging van het Nederlandse luchtruim* (Amsterdam 1985).
- Schöffers, I., 'Het trauma van de Nederlandse nederlaag', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 84 (1971) 536-551.
- Shokking, J.J., *Nederland, Europa en de Wereld* (Meppel 1970).
- Schrage, E.J.H., *Zur Lippe-Biesterfeld. Prinses Armgard, prins Bernhard en hun houding tegenover nazi-Duitsland* (z.p. 2004).
- Schrijvers, P., 'De Belgische pers over de Nederlandse mobilisatie van 1939', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 55-62.
- Schulzen, C.M., 'Die Niederlande am Vorabend des Zweiten Weltkrieges', in: *Österreichische militärische Zeitschrift* 5 (1989) 404-409.
- Schulzen, C.M., 'The Netherlands and its army (1900-1940)', in: *Revue internationale d'histoire militaire* (1984) 73-95.
- Schulzen, C.M. en B. Schoenmaker (red.), *Oranje op de bres. Vorstenhuis en leger in de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam, 1989).
- Schulzen, J.W.M., 'De Nederlandse mobilisatie van 1939', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 45-55.
- Schulzen, J.W.M., *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis. Honderdvijftwintig jaar KVEO* (Amsterdam 2002).
- Schulzen, J.W.M., 'Gewapende neutraliteit en de Tweede Wereldoorlog (1870-1949)', in: J.R. Bruijn en C.B. Wels (red.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (z.p. 2003) 313-339.
- Schulzen, J.W.M., 'Met toestemming van den opperbevelhebber; van 'mobilisatieclubs' tot 'Algemeene Vereeniging voor Gemobiliseerden'', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 88-102.

- Schulten, J.W.M., 'Nederland neutraal?', in: *Militaire Spectator* 3 (1980) 195-202.
- Schulten, J.W.M. en J. Theil, *Nederlandse pantservoertuigen* (Bussum 1979).
- Schuursma, R.L., *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (Meppel 2000).
- Schuursma, R.L., *Vergeefs onzijdig. De Nederlandse neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005).
- Seabury, P., *The Wilhelmstrasse. A study of German diplomats under the nazi regime* (Berkeley 1954).
- Seaton, A., 'Field-marshal Erich von Manstein', in: M. Carver (ed.), *The war lords. Military commanders of the twentieth century* (London 1976) 231-243.
- Seaton, A., *The German army 1933-45* (London 1982).
- Sebag-Montefiore, H., *Dunkirk. Fight to the last man* (London 2006).
- Senger und Etterlin, F.M. von, *Die 24. Panzer-Division vormals 1. Kavallerie-Division 1939-1945* (Neckerargemünd 1962).
- Sharp, L., *The French army 1939-1940. Organisation. Order of battle. Operational History. Volume 1 and Volume 2.* (London 2002).
- Shepperd, A., *France 1940. Blitzkrieg in the West* (Westport 2004).
- Shirer, W.L., *The collapse of the Third Republic. An inquiry into the fall of France in 1940* (London 1970).
- Sluifers, A. van, 'Bouwen voor de landsverdediging 1840-1940', in: F.H. van den Beemt, D. Boekema en K.K. Thijssens (red), *300 jaar bouwen voor de landsverdediging* (Almelo 1988) 103-140.
- Smit, C., *De buitenlandsche politiek van Nederland. Deel I en II* (Den Haag 1945).
- Smit, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Deel I, II en III* (Groningen 1971-1973).
- Smit, C., 'Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog?', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlandse beleid* (Haarlem 1991) 79-87.
- Smit, C., 'Zelfstandigheidspolitik van Nederland vóór 1940', in: N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlandse beleid* (Haarlem 1991) 72-78.
- Snapper, F., 'België in Nederland tijdens het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog 90 jaar geleden', in: *Mars et Historia* 3 (2004) 34-44.
- Snapper, F., 'De Duitse bedreiging van Nederland in de Eerste Wereldoorlog', in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918. Deel 1* (Soesterberg 2002) 284-302.
- Snapper, F., 'De gevechtswaarde van de Nederlandse landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 3 (1980) 16-54.
- Snapper, F., 'De mobilisatie 1939-1940 en de oorlogsdagen van mei 1940', in: *Militaire Spectator* 10 (1971) 450-459.
- Snapper, F., "'Durch kamen sie doch." Dankzij de luchtmacht. De defensie gedurende de periode 1929-1938 in Europa, Japan en de Verenigde Staten', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 9 (1986) 43-74.
- Snijder, C.J. en R. Dufour, *De mobilisatiën bij de groote Europeesche mogendheden in 1914 en de invloed van de generale staven op het uitbreken van den wereldoorlog* (Leiden 1927).
- Stafford, D., *Churchill and secret service* (London 2001, 1e druk 1995).
- Stassen, M.J.L.A., *Charles Ruys de Beerenbrouck. Edelman-staatsman 1873-1936. Een leven lang een vaste waarde* (Maastricht 2005).
- Stegemann, B., 'Hitlers Ziele im ersten Kriegsjahr 1939/1940. Ein Beitrag zur Quellenkritik', in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 1 (1980) 93-105.
- Stein, M., *Field Marshal von Manstein, a portrait. The Janus head* (Solihull 2007, 1e Duitse druk 2004).
- Steinberg, J., 'A German plan for the invasion of Holland and Belgium, 1897', in: P.M. Kennedy (ed.), *The warplans of the great powers, 1880-1914* (Londen 1979) 155-170.
- Sterkendries, J.M., 'De Belgische mobilisatie van 1939', in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 62-66.
- Stewart, G., *Burying Caesar. The Churchill-Chamberlain rivalry* (New York 2001, 1e druk 1999).
- Stolfi, R.H.S., 'Blitzkrieg army, siege Führer. A reinterpretation of World War II in Europe', in: Command Magazine (eds.), *Hitler's army. The evolution and structure of German forces, 1933-1945* (Conshohocken 1996) 153-164.

- Stoop, P., *Niederländische Presse unter Druck* (dissertatie UVA Amsterdam 1987).
- Strachan, H., 'Armee, Generalstab und das Problem des »continental commitments« in Großbritannien 1904 bis 1914', in: H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 269-292.
- Struycken, A.A.H., *De hoofdtrekken van Nederlands buitenlandsch beleid* (Arnhem 1923).
- Tames, I., *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publiek debat 1914-1918* (Hilversum 2006).
- Tames, I., "'Waarlijk niet voor theoretisch twistgesprek.' J.A. Hamel en de Nederlandse neutraliteit", in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 62-84.
- Tamse, C.A., 'Kleine landen als een bijzondere categorie van internationale actoren. Het geval van Nederland en België (1830-1914)', in: C.A. Tamse, *Het huis van Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam 2002) 40-70.
- Teitler, G., 'Anglo-Dutch relations, 1936-1988. Colonial and European trends', in: G.J.A. Raven and N.A.M. Rodgers (ed.), *Navies and armies. The Anglo-Dutch relationship in war and peace 1688-1988* (Edinburgh 1990) 70-83.
- Teitler, G., 'De krijgsmacht als Cassandra. Toekomstverwachtingen van Nederlands militairen', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 70-87.
- Teitler, G., *De strijd om de slagkruisers 1938-1940* (Amsterdam 1984).
- Telders, B.M., 'Nederlands onzijdigheid', in: *Verzamelde geschriften*, deel IV (Den Haag 1947) 147-165.
- Thielenhaus, M., *Zwischen Anpassung und Widerstand. Deutsche Diplomaten 1938-1941* (Paderborn 1984).
- Thun-Hohenstein, P.G. Graf von, *Die Verschwörer. General Oster und die Militäropposition* (Berlin 1982).
- Tigchelaar, B., *De gemiste kans. Staatsgreep tegen Hitler 1938. Officieren tussen moed en wanhoop* (Zwolle 2004).
- Tjepkema, A.C., en C.N. J. Neisingh, 'Levende schilden en witte vlaggen. Eenzijdig debat over schendingen van het oorlogsrecht', in *Militaire Spectator*, nummer 5 (2006) 223-234.
- Tooze, A., *The wages of destruction. The making and breaking of Nazi economy* (Londen 2006).
- Tuchman, *De kanonnen van augustus* (Amsterdam z.j.).
- Turner, L.C.F., 'The significance of the Schlieffen Plan', in: P.M. Kennedy (ed.), *The war plans of the great powers, 1880-1914* (Londen 1979) 199-221.
- Tuyll, H.P. van, 'Vragen met betrekking tot de strategische geschiedenis van Nederland 1905-1920', in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918*. Deel 3 (Soesterberg 2003) 47-53.
- Tuyll van Serooskerken, H.P. van, *The Netherlands and World War I. Espionage, diplomacy and survival* (Leiden 2001).
- Ueberschär, G.R., 'General Halder and the resistance to Hitler in the German high command 1938-40', in: *European History Quarterly* vol 18 (1988) 321-347.
- Umbreit, H., 'Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa', in: *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. Band 2. *Die Einrichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent* (Stuttgart 1979) 233-284.
- Vandenbosch, A., *Dutch foreign policy since 1815* (Den Haag 1959).
- Vandeweyer, L., 'De emancipatie van de ministerraad onder druk van de Tweede Wereldoorlog', in: *Res Publica* Vol. XXXVIII no. 1 (1996) 159-180.
- Vanwelkenhuyzen, J., 1940. *Pleins feux sur un désastre* (Bruxelles 1995).
- Vanwelkenhuyzen, J., 'Die Niederlande und der "Alarm" im januar 1940', in: *Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte* 1 (1960) 17-36.
- Vanwelkenhuyzen, J., *L'agonie de la paix. 31 août- 3 septembre 1939* (Paris 1989).
- Vanwelkenhuyzen, J., 'Leopold III en de regering', in: *Tijdschrift voor Diplomatie* (mei 1982) 538-554.

- Vanwelkenhuyzen, J., 'Le renseignement au début de la seconde guerre mondiale', in: *Revue Général* 1 (1996) 21-32.
- Vanwelkenhuyzen, J., 'Les <cas Hollande> (1939): la Belgique aurait déclaré la guerre à l'Allemagne', in: *Guerres mondiales et conflits contemporains* no. 187 (1997) 115- 128.
- Vanwelkenhuyzen, J., *Les avertissements qui venaient de Berlin 9 octobre 1939-10 mai 1940* (Paris 1982).
- Vanwelkenhuyzen, J., *Neutralité armée. La politique militaire de la Belgique pendant la <drôle de guerre>* (Bruxelles 1979).
- Vanwelkenhuyzen, J., 'Pour en finir avec janvier 1940', in: *Revue Général* 1 (1990) 39-51.
- Veer, P. van 't, 'Gevaren van officiële geschiedschrijving. Winkelman als glanzend voorbeeld en als Philipsgeneraal', in: *Hollands maandblad* 11 nr. 269 (1970) 6-10.
- Velaers, J. en H. van Goethem, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog* (Tielt 1994).
- Verbeek, J.R., *Kustversterkingen 1900-1940. De planning, constructie en bewapening van Nederlandse kustforten en batterijen* (Haarlem 1989).
- Vinke, B., *De slag om de Grebbeberg. Het relaas van een soldaat* (Enschede 1990).
- Visser, H.R. en J.S. van Wieringen, *Kazematten in het interbellum* (Amsterdam 2002).
- Volkman, H.E., 'Autarkie, Großraumwirtschaft und Aggression. Zur ökonomischen Motivation der Besetzung Luxemburgs, Belgiens und der Niederlande 1940', in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 1 (1976) 51-76.
- Voorhoeve, J.J.C., *Peace, profits and principles* (Den Haag 1979).
- Vonhoff, H.J.L., 'Defensiepolitiek van liberalen en vrijzinnig-liberalen in de jaren dertig', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 63-69.
- Vos, L. de, 'Belgien: Operationsplannungen und Taktik eines neutralen Landes', in: H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schließenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 293-310.
- Vos, L. de, *Strategie en tactiek. Inleiding tot de moderne krijgsgeschiedenis* (Leuven 2006).
- Vos van Steenwijk, A.N. de, *Het marinebeleid in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1986).
- Vree, F. van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939* (Amsterdam 1989).
- Vries, G. de en B.J. Martens, *Fokker vliegtuigbewapening, aircraft armament, Flugzeugbewaffnung* (Amsterdam 1994).
- Vries, G. de en B.J. Martens, *Nederlandse vuurwapens. Landmacht en luchtvaart-afdeling: 1895-1940* (Amsterdam 1993).
- Vuurde, R. van, 'Een landvoogd in Berlijn. Johan Paul graaf van Limburg Stirum (1873-1948)', in: B. van der Zwam, B. de Graaf en D. Hellema (red.), *In dienst van Buitenlandse Zaken. Achttien portretten van ambtenaren en diplomaten in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2008) 29-46.
- Vuurde, R. van, 'Laveren en schipperen achter een façade van legalisme. John Loudon (1913-1918)', in: D. Helleman, B. Zeeman en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 69-81.
- Waalwijk, H.P., *Whitehall en Plein. De betrekkingen tussen Groot-Brittannië en Nederland 1930-1940* (dissertatie Utrecht 1985).
- Waesberghe, B. van, 'De Belgisch-Nederlandse verhoudingen en het gevaar van een Duitse inval op de lage landen', in: *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* XXV 1-2 (1994-1995) 103-195.
- Wagenaar, A., *Rotterdam mei '40* (Amsterdam 1970).
- Wallach, J.L., *Das Dogma der Vernichtungsschlacht. Die Lehren von Clausewitz und Schließen und ihre Wirkungen in zwei Weltkriegen* (Frankfurt a/M 1967).
- Wark, W.K., 'Three military attachés at Berlin in the 1930s: soldier-statesmen and the limits of ambiguity', in: *The International History Review* IX, 4 (November 1987) 586-610.
- Watt, D.C., *How war came. The immediate origins of the Second World War, 1938-1939* (New York 1989).
- Watt, D.C., 'European military leadership and the breakdown of Europe, 1919-1939, in: A. Preston (ed.), *General staffs and diplomacy before the Second World War* (London 1978) 9-23.
- Watts, B. and W. Murray, 'Military innovation in peacetime', in: W. Murray and A.R. Millet (eds.),

- Military innovation in the interwar period* (Cambridge 1996) 369-415.
- Weal, E.C., J.A. Weal and R.F. Barker, *Combat aircraft of World War Two* (London 1977).
- Weenink, W.H., *Bankier van de wereld. Bouwer van Europa. Johan Willem Beyen 1897-1976* (Amsterdam 2005).
- Weinberg, G.L., 'Deutschlands Wille zum Krieg. Die internationalen Beziehungen 1937-1939', in: K.D. Bracher, M. Funke und H.A. Jacobsen (Hrsg.), *Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945. Eine Bilanz* (Bonn 1986) 407-426.
- Weinberg, G.L., *Germany, Hitler, and World War II* (New York 1995).
- Weinberg, G.L., 'The German generals and the outbreak of war 1938-1939', in: A. Preston (ed.), *General staffs and diplomacy before the Second World War* (London 1978) 24-40.
- Weitz, J., *Joachim von Ribbentrop. Hitler's diplomat* (London 1992).
- Wels, C.B., *Aloofness and neutrality* (Utrecht 1982).
- Wendt, B.J., *Großdeutschland. Außenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes* (München 1987).
- Wesseling, H.L., *Frankrijk in oorlog, 1870-1962. De meest dramatische eeuw uit de Franse geschiedenis* (Amsterdam 2006).
- Wesselink, T. en T. Posma, *Koolhoven. Nederlands vliegtuigbouwer in de schaduw van Fokker* (Bussum 1981).
- Westphal, S., *Der Deutsche Generalstab auf der Anklagebank. Nürnberg 1945-1948* (Mainz 1978).
- Wheeler-Bennett, J.W., *The Nemesis of power. The German army in politics 1918-1945* (London 1954).
- Wiebes, C. en B. Zeeman, *Belgium, the Netherlands and alliances, 1940-1949* (dissertatie Universiteit van Leiden 1993).
- Wielinga, F., 'Gevoelig en kwetsbaar. De Nederlandse verhouding met Duitsland na 1871', in: R.E. Ditzhuyzen, (red.), *Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken* (Den Haag 1998) 207-225.
- Wielinga, F., *West-Duitsland; partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht 1989).
- Will, C., *Sterk water. De Hollandse Waterlinie* (Utrecht 2002).
- Winter, R. de, 'M. Raaijmakers', in: G. Teitler en W. Klinkert (red.), *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 317-334.
- Wolf, J.J. de (red.), *Mars en Cathedra 1865-1965* (Den Haag 1965).
- Woodward, L., *British foreign policy in the Second World War. Volume I* (Londen 1970).
- Wullus-Rudiger, J., *Les origines international du drame belge de 1940* (Bruxelles 1950).
- Young, R.J., *France and the origins of the Second World War* (New York 1996).
- Young, R.J., *In command of France. French foreign policy and military planning, 1933-1940* (Cambridge, Mass. 1978).
- Young, R.J., 'La guerre de longue durée: some reflections on French strategy and diplomacy in the thirties', in: A. Preston (ed.), *General staffs and diplomacy before the Second World War* (London 1978) 41-64.
- Zagola, S.J., *Blitzkrieg* (London 1980).
- Zahn, E., *Das unbekannt Holland* (Berlin 1984).
- Zee, N. van der, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1997).
- Zeeman, B., 'Jurist of diplomaat? Eelco Nicolaas van Kleffens (1939-1946)', in: D. Helleman, B. Zeeman en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 139-151.
- Zondag, C.H.G.M., *Neutraliteit in de lucht* (dissertatie RU Leiden 1940).
- Zuber, T., 'Der Mythos vom Schlieffenplan', in: H. Ehlert, M. Epkenhans en G.P. Groß (Hrsg.), *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente* (München, 2. durchges. Auflage 2007) 45-78.
- Zwam, A. van der, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht* (Amsterdam 2004).

Personenindex

- Adam, Wilhelm (1877-1949), Duitse generaal, bevelhebber Legergroep 2 (Westfront) (1938) 55.
- Adams, Alexander Annan (1908-1990), Britse luchtmacht kapitein, toegevoegd luchtmacht attaché in Den Haag (1939-1940) 282.
- Alberda, Johan Willem (1877-1957), Nederlandse Minister van Waterstaat (1939-1945) 221, 314.
- Alting von Geusau, Jules Theodore (1881-1940), Nederlandse generaal-majoor, directeur Hogere Krijgsschool (1932-1936), commandant van het Ie Legerkorps (1939-1940) 34-35, 39, 41, 242, 250, 267-268, 317.
- Aveling, Arthur Francis (1893-1954), Britse chargé d'affaires in Brussel (1939-1940) 182-183, 331. Council (1931-1935), Premier van het Verenigd Koninkrijk (1924-1929, 1935-1937) 46.
- Bargeton, Paul (1882-1963), Franse ambassadeur in Brussel (1937-1940) 174-175, 177, 179, 182, 188, 200, 242, 331.
- Billotte, Gaston Henri Gustave (1875-1940), Frans generaal, commandant van de 1e Legergroep (1939-1940) 143, 152-153, 160-161, 163-164, 209, 212.
- Beck, Ludwig August Theodor (1880-1942), Duitse kolonel-generaal, chef van de Generale Staf (1933-1938) 75, 111.
- Below, Nicolaus von (1907-1983), Duitse kapitein, luchtmacht adjudant van Hitler (1937-1945) 59.
- Bent, Adrianus Rudolphus van den (1883-1957), Nederlandse generaal-majoor, Commandant van het IVe Legerkorps (1939-1940) 299, 301.
- Benzler, Felix, Duitse consul-generaal in Amsterdam (1937-1940) 231, 330.
- Bernhard (1911-2004), Prins der Nederlanden (1937-1980) 80, 190, 289, 341, 373.
- Best, Petrus Wilhelmus (1881-1960), Nederlandse luitenant-generaal, commandant van de Luchtverdediging (1938-1940) 38, 232, 234, 249, 259, 355.
- Besthorn, Kurt, Duitse luitenant ter zee der 1e klasse, toegevoegd marine attaché in Den Haag (1939-1940) 327.
- Beus, Jacobus Gijsbertus de (1909-1991), Nederlandse secretaris 2e klasse gezantschap Berlijn (1938-1940) 220, 346, 248.
- Blake, Francis, Britse luitenant-kolonel, militair attaché in Brussel (1939-1940) 50, 183, 193, 204-206, 262, 321.
- Blanchard, Georges-Maurice-Jean (1877-1954), Franse generaal, commandant 1e Leger (1939-1940) 156.
- Bland, George Nevile Maltby (1886-1972), Engels gezant in Den Haag (1938-1940) 52, 148, 202-203, 206, 219, 224, 231-232, 239-241, 278-279, 282, 285, 287, 304, 308, 312, 328-329, 331, 333, 339, 373, 382, 387, 391.
- Blumentritt, Günther (1892-1967), Duitse kolonel, chef van operaties in de staf van de Duitse Legergroep A (1939-1940) 59, 62, 71.
- Bock, Fedor von (1880-1945), Duits kolonel-generaal, bevelhebber van Legergroep B (1939-1941) 58-59, 65, 71, 73, 77, 80-81, 84-85, 87, 89, 91-94, 97-100, 103-106, 108-109, 114, 120, 350.
- Boetzelaer Van Oosterhout, Carel Godfried Willem Hendrik Baron van (1892-1986), Nederlandse gezantschapsraad Berlijn (1935-1940) 234.
- Booy, Alfred de (1901-1990), Nederlands luitenant ter zee der 1e klasse, marine attaché in Londen (1936-1943) 42, 45-46, 207, 259, 274-275, 308, 312, 329, 341, 345, 373-375, 378-381.
- Brauchitsch, Walther Heinrich Alfred Hermann von (1881-1948), Duitse kolonel-generaal, opperbevelhebber van het Duitse leger (1938-1941) 61, 68, 71-76, 81, 90, 93, 98-100, 104-105.
- Braun, Max (1892-1945), Duitse voorzitter SPD Saarland (1929-1935) en banneling (1935-1945) 272, 274, 277, 280, 305, 327, 332, 348.
- Brooke, Alan Francis (1883-1963), Britse luitenant-generaal, commandant Ie Legerkorps van het *B.E.F.* (1939-1940) 145, 155, 167.
- Brown, Robert, Amerikaanse militair attaché in Brussel (1939-1940) 174-175, 240.
- Bullitt, William Christian (1891-1967), Amerikaanse ambassadeur in Frankrijk (1936-1940) 50, 128, 169, 175-176, 178, 240, 273, 279, 281, 310, 389.
- Bülow-Schwante, Vicco Graf von (1891-1979), Duitse ambassadeur in Brussel (1938-1940) 199, 237.
- Butting, Otto, Duitse attaché gezantschap in Den Haag en leider van de Reichsdeutsche Gemeinschaft in Nederland (1937-1940) 231.
- Cadogan, Alexander (1884-1968), Britse Onderminister van Buitenlandse Zaken (1938-1946) 47, 124, 207, 282, 287-288, 341.
- Capelle, Robert graaf (1889-1974), Belgische secretaris van Koning Leopold III (1934-1944) 49, 173, 178, 196, 198-200, 242.
- Carstens, Nicolaas Theodorus (1886-1945), Nederlandse generaal-majoor, Chef van de Staf der Afdeling Landmacht bij het Algemeen Hoofdkwartier (1939-1940), commandant van het Ie Legerkorps (1940) 254, 302, 316-317, 349.
- Cartier, Émile de Marchienne baron de (1871-1946),

- Belgische ambassadeur in Londen (1927-1940) 206, 240.
- Chamberlain, Neville (1882-1941), Britse Premier (1937-1940) 47-48, 50, 123, 128, 135, 138, 149, 154-155, 173, 176, 180-181, 185, 187, 386.
- Chambre, Guy la (1898-1975), Franse Minister van Luchtvaart (1938-1940) 167.
- Champetier de Ribes, Auguste (1882-1947), Franse Secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (1939-1940) 175-176, 273, 279.
- Churchill, Winston Leonard Spencer (1874-1965), Britse Minister van Marine (1911-1915) en Premier van het Verenigd Koninkrijk (1940-1945) 22-23, 25, 27, 97, 120, 124, 127, 135-136, 140, 142, 148-150, 159, 177, 184, 202-204, 206, 208, 210, 386-387, 389.
- Ciano, Galeazzo graaf van Cortellazzo (1903-1944), Italiaanse Minister van Buitenlandse Zaken (1939-1943) 236, 267, 306-307, 388.
- Clive, Robert (1877-1848), Britse ambassadeur in Brussel (1937-1939) 49, 173, 175-176.
- Colbern, William Henry (1895-1959), Amerikaanse majoor, militair attaché in Den Haag (1939-1940) 220, 269-270, 281, 306, 310-311, 323, 342, 346, 375, 380, 388.
- Colijn, Hendrikus (1869-1944), Nederlandse Minister van Defensie (1911-1913, 1935-1937) en Premier (1925-1926 en 1933-1939) 15, 21, 35-36, 39-41, 45-46, 52-54, 222, 228, 233, 239, 283, 306, 350, 354, 360, 371, 380, 386, 388.
- Colville, John Rupert (1915-1987), Assistent privé secretaris van de Britse Premier (1939-1945) 124.
- Corbin, Charles (1881-1970), Franse ambassadeur in Londen (1933-1940) 136.
- Cort van der Linden, Pieter Wilhelm Adriaan (1846-1935), Nederlandse Premier (1913-1918) 23, 25-26.
- Coulondre, Robert (1885-1959), directeur van het kabinet voor Buitenlandse Zaken van de Franse Premier (1939-1940) 290-291.
- Coverley-Price, Arthur Victor (1901-1988), Britse 1e secretaris gezantschap in Den Haag (1939-1940) 278, 287.
- Dahlerus, Johan Birger Essen (1891-1957), Zweedse amateur-diplomaat (1939) 66.
- Daladier, Édouard (1884-1970), Frans Minister van Oorlog (1936-1940), Minister van Buitenlandse Zaken (1939-1940) en Premier (1938-1940) 50, 123, 125, 127-128, 138, 142, 144-145, 154-156, 159, 165, 167-169, 174, 176-178, 182, 184, 187, 213, 240, 291.
- Dam van Isselt, Willem Edmond van (1870-1951), Nederlandse generaal-majoor, directeur van de Hogere Krijgsschool (1920-1928) 35.
- Darlan, François (1881-1942), Franse admiraal, opperbevelhebber van de marine (1939-1940) 151, 167, 182.
- Davies, Joseph Edward (1876-1958), Amerikaanse ambassadeur in Brussel (1938-1939) 175-176.
- Davignon, Jacques vicomte (1887-1965), Belgische ambassadeur in Berlijn (1936-1940) 195, 198, 240, 272, 281, 305, 308, 313, 379.
- Deckers, Laurentius Nicolaas (1883-1978), Nederlandse Minister van Defensie (1929-1935) 31-32, 35.
- Delvoie, Maurice (1885-), Belgische generaal-majoor, militair attaché in Parijs (1939-1940) 176, 179, 272, 291, 321.
- Denis, Henri Jean Charles Eugène (1877-1957), Belgische luitenant-generaal, Minister van Defensie (1936-1940) 49, 176, 188-190, 193, 294.
- Dickens, Gerald Louis Charles (1879-1962), Britse schout bij nacht, marine attaché in Den Haag (1940) 331, 341, 381.
- Diepenrijkx, Pierre J., Belgische kolonel, militair attaché in Den Haag (1939-1940) 52, 190-191, 193, 198, 226-227, 242, 267, 294, 297-298, 305, 308-309, 317, 320-322, 330-331, 333, 337, 342, 354, 363, 378, 380.
- Dijk, Jannes Johannes Cornelis van (1871-1954), Nederlandse Minister van Defensie (1921-1925, 1937-1939) 29-30, 36-37.
- Dijxhoorn, Adriaan Quirinus Hendrik (1889-1953), Nederlandse Minister van Defensie (1939-1941) 191, 213, 221-223, 225-226, 229, 248-249, 255, 259, 264, 274, 279, 282, 292-294, 297-304, 306, 309, 312-314, 316-321, 326, 337, 340, 344-346, 348, 358, 363, 365-366, 370, 373, 375, 380-382, 389-390, 395-396, 403-404, 411-412.
- Doorman, P.L.G., Nederlandse kapitein, adjunct militair attaché in Brussel (1939-1940) 190-191, 285, 296-297, 304, 320-323, 343, 376, 378-379.
- Drees, Willem (1886-1988), fractievoorzitter SDAP in de Tweede Kamer (1939-1940) 346.
- Dulm, Maarten Hendrik van (1879-1949), Nederlandse vice-admiraal, hoofd missie voor de aanschaf van wapens in de Verenigde Staten (1939) 357.
- Eden, Robert Anthony (1897-1977), Britse Minister van Buitenlandse Zaken (1935-1938, 1940-1945) 43, 46, 208.
- Emmet, Grenville Temple (1877-1937), Amerikaanse gezant in Den Haag (1934-1937) 11.
- Engel, Gerhard (1906-1976), Duitse kapitein, landmachtadjudant van Hitler (1938-1943) 74.
- Epp, Franz Ritter von (1868-1946), Duitse oud luitenant-generaal (1923), NSDAP politicus (1928-1943) 32.
- Fabius, Hendrik Anton Cornelis (1878-1957), Nederlandse luitenant-generaal, hoofd militaire inlichtingendienst (GS III) (1939-1940) 205, 220, 234-236, 297, 326, 341, 347-348, 350, 367-368, 370, 375, 386, 388.

- Fruyt van Hertog, Johannes Hermanus (1879-1948), Nederlandse generaal-majoor, Commandant Oostfront Vesting Holland (1939-1940) 301.
- Fuller, John Frederick Charles (1878-1966), Britse generaal-majoor, militair historicus en strateeg, 133.
- Fuller, Horace H., Amerikaanse kolonel, militair attaché in Parijs (1937-1940) 53, 274.
- Furstner, Johannes Theodorus (1887-1970), Nederlandse Vice-Admiraal, chef Marinestaf (1936-1939), Bevelhebber der Zeestrijdkrachten (1939-1940) 52-53, 281, 287, 312, 343, 379, 381.
- Gamelin, Maurice Gustave (1872-1958), Franse generaal, Opperbevelhebber Franse strijdkrachten (1933-1940) 47, 50, 123-128, 138-145, 148-154, 156-168, 171, 173-180, 182-188, 192, 208-216, 283, 291-293, 334-336, 343, 348, 361, 375-376, 381, 386, 392, 395-396, 401-402, 409-410.
- Gaus, Friedrich (1881-1955), Duitse diplomaat, hoofd van de juridische afdeling van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (1923-1945) 44.
- Geer, Dirk Jan de (1870-1960), Nederlandse Premier (1926-1929, 1939-1940) 220-223, 225, 227, 229, 264, 279, 281, 286-289, 303, 338, 344, 348, 360, 370-371, 380, 384, 386.
- Gerretson, Frederik Carel (1884-1958), hoogleraar koloniale geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht (1925-1954) 370-372.
- George VI, Albert Frederick Arthur Duke of York (1895-1952), Koning van het Verenigd Koninkrijk (1936-1952) 174, 386.
- Georges, Alphonse Joseph (1875-1951), Franse generaal, commandant geallieerde strijdkrachten Noordoostfront (1939-1940) 125-126, 138, 145, 148-149, 154, 156, 160-165, 167, 171, 183, 192, 209-211, 214-216, 364, 380.
- Gibson, W.L., Britse luitenant-kolonel, militair attaché in Den Haag (1939-1940) 42, 204-205, 227, 235, 268, 274, 278, 282, 311-312, 378.
- Giobbe, Paolo (1880-1972), Italiaanse bisschop, internuntius van het Vaticaan in Den Haag (1935-1959) 340.
- Giraud, Henri Honoré (1879-1949), Franse generaal, bevelhebber 7e Leger (1939-1940) 152-153, 160-161, 163-167, 209-211, 215, 323.
- Goebbels, Paul Josef (1897-1945), Duitse Minister van Propaganda (1933-1945) 71, 117, 286, 329.
- Goering, Hermann Wilhelm (1893-1945), Duitse luchtmacht maarschalk, bevelhebber van de luchtmacht (1935-1945) 71, 83, 89, 102, 120-121, 252, 258, 329.
- Goethals, Georges (1888-1966), Belgische kolonel, militair attaché in Berlijn (1937-1940) 220, 277, 307, 345, 379.
- Gordon, George Anderson (1885-1959), Amerikaans gezant in den Haag (1937-1940) 53, 241, 269-270, 275, 278, 283, 288, 290, 304, 306, 308-310, 330, 332, 341-342, 346, 374, 386, 388.
- Gort, John Standish Surtees Prendergast Vereker Viscount (1886-1946), Britse generaal, bevelhebber van het B.E.F. (1939-1940) 142, 150.
- Graeff, Andries Cornelis (1872-1957), Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken (1933-1937) 34-35, 42-44.
- Groenix van Zoelen, Robert Frédéric (1889-1979), Nederlands publicist 370-372.
- Guichard, Louis Maurice baron (1893-1979), Franse luitenant ter zee der 1e klasse, marine attaché in Den Haag (1940) 218, 282, 331.
- Haersma de With, Hendrik Maurits (1884-1945), Nederlandse gezant in Berlijn (1937-1940) 116, 234, 305, 313, 329, 350.
- Halder, Franz (1884-1972), Duitse generaal, chef van de Generale Staf (OKH) (1938-1942) 58-59, 62, 65, 68, 72-74, 78, 80, 82, 84-86, 90, 93-95, 97-100, 102, 104, 109, 111, 119, 121, 223, 243, 272, 350, 373.
- Halifax, Edward Frederick Lindley Wood, 1st Earl of, (1881-1959), Engels Minister voor Buitenlandse Zaken (1938-1940) 47-49, 52-54, 184, 207, 224, 240-241, 287, 307, 312, 386.
- Hammerstein-Equord Kurt Baron von (1878-1943), Duitse kolonel-generaal, bevelhebber Armeekorps Abteilung A (1939) 61, 73.
- Harberts, Jacob (1883-1971), Nederlandse generaal-majoor, Inspecteur der Artillerie (1938-1940), Commandant, Ite Legerkorps (1940) 356.
- Harinxma toe Slooten, Binnert Philip baron van (1893-1969), Nederlandse gezant in Brussel (1938-1940) 182, 189, 194, 240, 279, 306-307, 312-313, 331, 342-343, 345, 379.
- Harvey, Oliver Charles (1893-1968), secretaris van de Britse Minister van Buitenlandse Zaken (1935-1945) 124, 128.
- Hasselmann, Hendrik Dirk Stephaan (1880-1943), Nederlandse generaal-majoor, directeur materieel van de landmacht (1938-1940) 357-358, 388.
- Hautœur, Auguste, Franse kolonel, toegevoegd militair attaché in Brussel (1939-1940) 176, 186, 192, 214.
- Heldring, Ernst (1871-1954), president van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (1939-1945) 230, 283, 287, 289, 308, 332-333, 341, 354.
- Helfrich, Conrad Emile Lambert (1886-1962), Nederlandse schout bij nacht, commandant Zeemacht in Nederlands-Indië (1939-1942) 341.
- Herry, Joseph baron, Belgische gezant in Den Haag (1937-1939) 50, 52-53.
- Hirschfeld, Hans Max (1899-1961), directeur-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart (1931-1945) 253, 356-357.
- Hitler, Adolf (1889-1945), leider van Duitsland (1933-1945) 31, 34-36, 43-44, 47-49, 54-58, 60-63, 65-71, 73-77, 79-84, 86, 88-91, 95-98, 100-

- 101, 108-112, 115-121, 123, 127, 135, 140, 145, 148, 157, 159, 178, 188, 195, 203, 219, 230-231, 234-236, 243, 252-253, 267, 271-274, 276-277, 279-282, 289-290, 307, 309, 312, 327, 332, 339, 343, 347-350, 353, 360-361, 372-373, 383-387, 389, 392-397, 399-400, 405, 407-408, 413.
- Hollander, Franciscus Quirien Den (1893-1982), directeur Staatsbedrijf der Artillerie-Inrichtingen Hembrug (1939-1943) 249, 252, 357.
- Hore-Belisha, Isaac Leslie 1st Baron (1893-1957), Engels Minister van Oorlog (1937-1940) 130, 135, 138, 142, 155.
- Hull, Cordell (1871-1955), Amerikaanse Minister van Buitenlandse Zaken (1933-1944) 50, 207, 283, 330, 332, 342, 345, 357, 386, 388.
- Ironside, William Edmund (1880-1959), Britse generaal, Chef van de Britse Generale Staf (1939-1940) 124, 130, 136, 142-143, 148-150, 152, 157, 168, 171, 203.
- Ismay, Hasting Lionel (1887-1965), Britse general-majoor, secretaris van de Committee of Imperial Defence (1938-1940) 203.
- Jeschonnek, Hans (1899-1943), Duitse generaal-majoor van de luchtmacht, chef van de Luchtmachtstaf (1939-1943) 83, 88, 102, 121.
- Jodl, Alfred Josef Ferdinand (1890-1946), Duitse generaal-majoor, chef van het OKW (1939-1945) 59, 62, 87, 102, 116.
- Jonge, Boifacius Cornelis de (1875-1958), Nederlandse Minister van Oorlog (1917-1918) 25-26.
- Juliana (1909-2004) Prinses van Oranje Nassau (1909-1948) 177, 288, 308, 311, 341, 373.
- Karnebeek, Herman Adriaan van (1874-1942), Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken (1918-1927) 28, 371.
- Keitel, Wilhelm, Wilhelm Bodewin Johann Gustav (1882-1946), Duitse kolonel-generaal, chef van het OKW (1938-1945) 58-59, 68, 76, 79, 81, 103, 109, 119-120, 226, 231.
- Kelly, Monroe (1886-1956), Amerikaanse kapitein ter zee, marine attaché in Den Haag (1938-1940) 53.
- Kesselring, Albert (1885-1960), Duitse generaal van de luchtmacht, bevelhebber van de 2e Luchtvloot (1940-1941) 93, 101-102, 104.
- Keyes, Roger John Brownlow 1st Baron (1872-1945), Britse admiraal (gepensioneerd in 1931) 175-178, 197.
- Kielstra, Johannes Coenraad (1878-1951), Nederlandse gouverneur van Suriname (1933-1943) 286, 310, 318, 330, 360.
- Kiewitz, Werner (1891-1965), Duitse diplomaat (1923-1945) 91, 95, 243, 340.
- Kirk, Alexander Comstock (1888-1979), Amerikaanse waarnemende ambassadeur in Berlijn (1938-1940) 276.
- Kirkpatrick, Ivone Augustine (1897-1964), eerste secretaris op de Britse ambassade in Berlijn (1933-1939), hoofd van de centrale afdeling van het Britse Ministerie van Buitenlandse Zaken (1939-1941) 47, 231, 233.
- Kleffens, Eelco Nicolaas van (1894-1983), Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken (1939-1946) 80, 148, 182, 194, 202-203, 206, 218-222, 224, 227-229, 232-234, 23-237, 241-242, 251, 253, 275, 278-279, 282-287, 289-292, 302, 304-310, 312-313, 316, 320, 328-333, 337, 339-342, 344-346, 348-350, 370-374, 379-382, 384-390, 396-397, 404, 412.
- Cluck, Alexander Heinrich Rudolph von (1846-1934), Duitse kolonel-generaal, commandant van het 1e Leger (1914-1915) 18.
- Kluge, Günther Hans von (1882-1944), Duitse kolonel-generaal, bevelhebber van het 4e Leger (1939-1941) 80, 327.
- Knorr, Ernst Wilhelm Eduard von (1840-1920), Duitse admiraal, bevelhebber van de marine (1895-1899) 17.
- Kool, Nederlandse luitenant-generaal, chef Generale Staf, (1897-1907) 18.
- Kruls, Hendrik Johan (1902-1975), Nederlands kapitein, adjudant Minister van Defensie (1939-1941) 344, 346.
- Küchler, Georg von (1881-1969), Duitse generaal, bevelhebber van het 18e Leger (1939-1942) 58, 90, 101-103, 105, 327.
- Labouchere, J., Nederlandse reserve-majoor, toegevoegd militair attaché Parijs (1939-1940) 53, 277, 305.
- Laurent, Edmond Camille Jean Baptiste (1881-1943), Franse brigade-generaal, militair attaché in Brussel (1939-1940) 176, 178, 186, 190, 192, 196, 242, 294, 296, 322-323.
- Leeb, Wilhelm Ritter von (1876-1956), Duits kolonel-generaal, bevelhebber Legergroep C (1939-1941) 61, 72-73, 77, 97, 100.
- Léger, Marie René Auguste Alexis (1887-1975), Franse Secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (1933-1940) 178, 240, 290-291, 310.
- Lelong, Albert (1880-1954), Franse brigade-generaal, militair attaché in Londen (1930-1940) 141.
- Leopold III (1901-1983), Koning van België (1934-1951) 49-50, 172-180, 191-192, 194-201, 212, 222, 227, 240, 242, 279-280, 283, 294, 307-308, 321-323, 341, 387, 402, 410.
- Le Tellier, Pol (1871-1941), Belgische ambassadeur in Parijs (1935-1940) 177-179.
- Liddell, Hart Basil Henry (1895-1970), Britse militaire historicus en strateeg, 95, 114, 120, 140, 168, 268.
- Limburg Stirum, Johan Paul graaf van (1873-1948), Nederlandse gezant in Berlijn (1927-1937) 34, 44.
- Liss, Ulrich, Duitse kolonel (1897-1968), hoofd van 'Fremde Heere West' van de militaire inlichtingendienst (1938-1943) 99.

- Loudon, Alexander (1892-1953), Nederlandse gezant in Washington (1938-1947) 52, 241, 275, 283, 288-289, 309-310, 312, 330, 333-334, 389.
- Loudon, John (1866-1955), Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken (1913-1918), gezant in Parijs (1919-1940) 22-23, 25, 52, 213, 222, 273 281, 290-291, 307, 309, 376, 389.
- Ludendorff, Erich Friedrich Wilhelm (1865-1937), Duitse generaal, plaatsvervangende chef van de Generale Staf (1916-1918) 25.
- Maeda Tadashi, Japanse kapitein-luitenant ter zee, marine attaché in Den Haag (1940-1941) 327.
- Manstein, Erich von (1887-1973), Duitse luitenant-generaal, chef staf van Legergroep A (1939-1940) 59, 95-98, 100, 114, 393.
- Mascureau, J. comte de, Frans majoor, militaire attaché in Den Haag (1938-1940) 213, 260, 269, 285, 293, 306, 310, 323, 334, 378.
- Maugham, Frederic Herbert Maugham, 1st Viscount (1866-1958), Britse Minister van Financiën (1938-1939) 130.
- Meijer Ranneft, Johan Everhard (1886-1982), Nederlandse kapitein ter zee, marine attaché in Washington (1938-1947) 42, 357.
- Michiels van Verduynen, Edgar Frederik Marie Justin Baron (1885-1952), Nederlandse gezant in Londen (1939-1952) 241, 274, 282, 307, 312, 327.
- Mierry, Joseph Martin Gallevier de (1890-1979), Franse kolonel, plaatsvervangend hoofd van het Deuxième Bureau (1939-1940) 274, 280, 291.
- Minart, Jacques, Franse kolonel, lid van de staf van Gamelin (1939-1940) 123.
- Moltke, Helmuth Johannes Ludwig von (1848-1916), Duitse kolonel-generaal, chef van de General Staf (1906-1914) 19-20, 23, 27, 31, 110, 112, 116, 361, 394.
- Moolenburgh, C., Nederlandse luitenant-ter-zee der 1e klasse, hoofd van de marine inlichtingendienst (1939-1940) 282, 327, 329, 331, 341, 379.
- Nagell, Justinus Egbertus Hendrik baron van (1882-1963), Nederlandse gezant in Stockholm (1934-1941) 255.
- Neefs, Victor, Belgische kolonel, chef van de militaire inlichtingendienst (1939-1940) 304, 379.
- Nemry, Léon C., Belgische gezant in Den Haag (1940) 194, 241, 307, 328-331, 349.
- Newall, Cyril Louis Norton baron (1886-1963), Britse Air-Marshal, chef van de Luchtmachtstaf (1937-1940) 146, 150.
- Nijnatten, Adrianus Antonius van (1880-1948), Nederlandse generaal-majoor, commandant IIIe Legerkorps (1939-1940) 295-296, 325.
- Oliphant, Lancelot (1881-1965), Britse ambassadeur in Brussel (1939-1940) 177, 180, 198.
- Oorschot, Johan W. van (1875-1952), Nederlandse generaal-majoor, hoofd van GS III (1919-1939) 235-236, 376.
- Oster, Hans (1887-1945), Duitse kolonel, informant van de Nederlandse militaire attaché Sas (1939-1940) 270-272, 277-278, 281, 304, 307, 309, 326, 329, 339, 344, 347-348, 379.
- Paris, D.K, Britse luitenant-kolonel, militaire attaché in Brussel en Den Haag (1939) 49.
- Patijn, Jacob Adriaan Nicolaas (1873-1961), Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken (1937-1939) 52-54.
- Pierlot, Hubert Marie Eugène (1883-1963), Belgische Premier (1939-1945) 173, 194, 199-200.
- Plassche, Jacobus George Marie van de (1888-), Nederlandse luitenant-kolonel, hoofd GSIII (inlichtingendienst buitenland) 204, 227, 235, 267, 278, 294, 305, 312, 317, 320, 330, 337, 340, 344, 347, 380.
- Post Uiterweer, Johan Eliza Alettus (1900-), Nederlandse luitenant ter zee der 1e klasse, marine adjudant Minister van Defensie (1940) 312, 344-345.
- Pound, Dudley (1877-1943), Britse admiraal, chef-staf van de marine (1938-1943) 151.
- Pownall Sir Henry Royds (1887-1961), Britse luitenant-generaal, chef-staf van het B.E.F. (1939-1940) 124, 143, 152, 159, 167, 179, 210.
- Pulitz, Wolfgang Gans zu (1899-1975), Duitse 1e secretaris van het gezantschap in Den Haag (1938-1939) 218.
- Raaijmakers, Marius (1874-1965), Nederlandse luitenant-generaal de inspecteur van de militaire luchtvaart (1935-1938) 37.
- Rabe von Pappenheim, Friedrich Karl (1894-1977), Duitse luitenant-kolonel, militaire attaché in Brussel en Den Haag (1937-1940) 54, 72, 88, 98, 110, 118, 120, 172, 226, 238, 265-267, 273, 305, 327, 350.
- Raeder, Erich Johann Albert (1876-1960), Duitse Großadmiral, Opperbevelhebber van de vloot (1928-1943) 103, 113, 231.
- Ramsey, Betram (1883-1945), Britse vice-admiraal, commandant van de marine basis Dover (1939-1942) 147, 207.
- Rauschnig, Hermann (1887-1982), Duitse president van de senaat van Danzig (1933-1934), banneling (1936-1945) 117.
- Reichenau Walter von (1884-1942), Duits kolonel-generaal, bevelhebber van het 6e Leger (1939-1941) 72, 74, 80, 100.
- Reijnders, Izaak Herman (1879-1966), Nederlandse generaal, Chef van de Generale Staf (1934-1939), Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (1939-1940) 11, 32-36, 38-44, 52, 177, 190, 221, 223-225, 227, 232, 245, 254-255, 264, 279, 281-282, 287, 289-290, 292, 294-296, 298-304, 308-309, 313-321, 324, 326, 334, 337, 347-349, 362-367, 369-370, 372, 377-378, 389, 395, 397, 403, 411.

- Renner, Duitse majoor, militaire attaché in Den Haag (1914) 19-20.
- Reynaud, Paul (1878-1966), Franse Minister van Financiën (1938-1940) en Premier (1940) 123-124, 135, 138, 164, 168-169, 174, 180-183, 187-188, 210, 222, 242, 376.
- Ribbentrop, Ullrich Friedrich Willy Joachim van (1893-1946), Duitse Minister van Buitenlandse Zaken (1938-1945) 116, 119, 226, 236, 238, 253, 279, 313, 373.
- Röell, Willem (1873-1958), Nederlandse luitenant-generaal, commandant van het Veldleger (1932-1937) 31, 39-40, 316.
- Roijen, Jan Herman van (1905-1991), directeur Politieke Zaken van het Nederlandse Ministerie van Buitenlandse Zaken (1939-1941) 287, 329, 333, 344.
- Roosevelt, Franklin Delanor (1882-1945), President Verenigde Staten van Amerika (1933-1945) 48-49, 52-53, 127, 273, 275-276, 283, 288, 310-311, 332, 341, 346, 357, 387-388.
- Rundstedt, Karl Rudolf Gerd von (1875-1953), Duitse kolonel-generaal, bevelhebber van Legergroep A (1939-1940) 65, 73, 77, 89, 91-92, 95, 97, 120.
- Ruzette, baron, Belgische gezantschapsraad Den Haag (1939-1940) 275, 282, 288.
- Saint-Quentin, M. de, Franse ambassadeur in Washington (1938-1939) 49.
- Sas, Gijsbertus Jacobus (1892-1948), Nederlandse majoor, militaire attaché in Berlijn (1936-1937, 1939-1940) 42, 179, 195, 218-220, 271-272, 277-278, 280-281, 290, 294, 303-307, 309, 312, 326-330, 332, 338-351, 363, 369, 379-380, 383, 391, 397, 403-405, 411-412.
- Savornin Lohman, Bonifacius Christiaan de (1883-1946), Eerste Kamerlid van het CHU (1926-1946) 229, 386.
- Schlieffen, Alfred Graf von (1833-1913), Duitse kolonel-generaal, chef van de Generale Staf (1891-1905) 17-20, 23, 27, 31-32, 35, 41, 45, 67, 77, 79-80, 97-98, 112, 114, 116, 272, 275, 361, 371, 393.
- Schimmel, Albert Hendrik (1886-), Nederlandse kolonel, chef staf van het Veldleger (1939-1940) 245, 301, 356, 363, 367.
- Schmit, Belgische luitenant-generaal, militaire attaché in Berlijn en Den Haag (1920-1937) 32, 36.
- Schmundt, Rudolf (1896-1944), Duitse kolonel, chef-adjutant van Hitler (1938-1944) 66, 96.
- Schniewindt, Otto (1887-1963), Duitse schout bij nacht, chef-staf van de marine (1939) 78.
- Schofield, Brian Betham (1895-1984), Britse kapitein ter zee, toegevoegd marine attaché in Den Haag (1939-1940) 282.
- Schulze-Bernett, G. Walter (1896-), Duitse kapitein die namens de *Abwehr* was toegevoegd aan het gezantschap in Den Haag (1938-1940) 265.
- Snijders, Cornelis Jacobus (1852-1939), Nederlandse generaal, chef van de Generale Staf (1910-1914), Opperbevelhebber van de Nederlandse Land- en Zeemacht (1914-1918) 15-16, 22, 24-27, 39, 302, 363.
- Snouck Hurgronje, Aarnout Marinus (1882-1951), Nederlandse Secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (1921-1941) 44, 52-54, 80, 202-203, 228, 237, 273, 276, 282-283, 286-287, 289, 308, 310, 312, 320, 332-333, 342, 344, 371-374, 382.
- Spaak, Paul-Henri Charles (1899-1972), Belgische Minister van Buitenlandse Zaken (1939-1945) 173-177, 179-180, 182-184, 188, 194-199, 204, 242, 279, 306, 331, 345.
- Sponeck, Hans Emil Otto Graf (1888-1944), Duitse luitenant-generaal, commandant van de 22e Luchtlandingsdivisie (1938-1941) 89, 101-102.
- Stein, Duitse luitenant ter zee der 2e klasse (1939) 86, 94, 103.
- Strang, William baron (1893-1978), Britse Assistent-onderminister van Buitenlandse Zaken (1939-1943) 240.
- Student, Kurt (1890-1978), Duitse luitenant-generaal, commandant van de 7e Fliegerdivision (1938-1940) 89, 101-102, 120.
- Stülpnagel, Carl-Heinrich von (1886-1944), Duitse luitenant-generaal, chef operatiën van het OKH (1937-1940) 68.
- Telders, Benjamin Marinus (1903-1945), hoogleraar volkerenrecht Leiden (1931-1940), voorzitter Liberale Staatspartij (1938-1940) 229, 386.
- Tempel, Jan van den (1877-1955), Nederlands Minister van Sociale Zaken (1939-1945) 221.
- Thiange, Nederlandse generaal-majoor de chef van de Nederlandse Generale Staf (1908) 19.
- Thomas, George (1890-1946), Duitse luitenant-generaal, hoofd van de economische afdeling van het OKW (1939-1942) 111.
- Thornton, N.H. (1896-1971), Britse luitenant-kolonel, luchtmacht attaché in Brussel en Den Haag (1935-1937) 45.
- Tippelskirch, Kurt von (1891-1957), Duitse generaal-majoor, hoofd van de inlichtingendienst van het OKH (1938-1941) 59, 72.
- Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, Alidius Warmoldus Lambertus (1888-1978), Nederlandse gezant in Brussel, (1933-1936), Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1936-1942) 34, 330.
- Tonaki Morisada, Japanse kapitein ter zee, marine attaché in Den Haag (1940) 286.
- Trutat, Roger, Franse kapitein, toegevoegd militaire attaché in Den Haag (1938-1940) 344.
- Van den Bergen, Edouard Marie (1879-), Belgische luitenant-generaal, chef van de Generale Staf (1935-1940) 49, 178, 189, 195, 205, 285, 317.
- Van Overstraeten, Raoul (1885-1977), Belgische generaal-majoor, militaire raadgever van Koning

- Leopold III (1939-1940) 50, 124, 172-173, 176, 180, 183, 190-193, 195, 197, 213-214, 227, 294, 308, 320-323, 336-337, 345, 378.
- Villelume, Paul de (1892-1960), Franse luitenant-kolonel, liaisonofficier van Gamelin bij het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken (1935-1940) 124, 126, 145, 174, 214, 283.
- Vitrolles, Bache Edouard Régis baron d'Arnauld de, Franse gezant in Den Haag (1931-1942) 50, 52, 239, 268, 275, 285, 288, 290, 308, 310, 312, 328, 337, 339, 374, 387.
- Voorst Evekink, David van (1890-1950), Nederlandse luitenant-kolonel, militair attaché in Brussel en Parijs (1936-1940) 42, 120, 213-214, 272, 274, 277, 280-281, 285, 287, 290-294, 303, 305-306, 311, 321, 327, 332, 334-337, 343, 348-349, 351, 364, 369, 375-378, 381, 397, 403-404, 411-412.
- Voorst tot Voorst, Herman Franciscus Maria Baron van, Nederlandse generaal-majoor (1886-1971), Commandant der Lichte Divisie (1939-1940), Chef van de Staf der Afdeling Landmacht bij het Algemeen Hoofdkwartier (1940) 295-296, 315, 319-320, 322-325, 335, 337, 366-367.
- Voorst tot Voorst, Jan Joseph Godfried Baron van, Nederlandse luitenant-generaal (1880-1963), Commandant van het Veldleger (1937-1940) 31, 37, 40, 52, 223-224, 235, 244, 254, 256, 261-262, 267, 296, 298-301, 315, 319, 353, 355, 359-360, 362-363, 370.
- Vredenburg, Heinrich Friedrich Ludwig Carl Rosarius Caspar Melchior Baltasar van (1905-1981), souschef van de afdeling Politieke Zaken op het Ministerie van Buitenlandse Zaken (1939-1940) 220, 227, 285, 310, 341, 357.
- Vuillemin, Joseph (1883-1963), Franse luchtmacht generaal, bevelhebber Franse luchtmacht (1939-1940) 135, 167.
- Wagner, Eduard (1894-1944), Duitse generaal, kwartiermeester van het OKH (1939-1944) 109.
- Warlimont, Walter (1894-1976), Duitse kolonel, plaatsvervangend chef operaties OKW (1939-1944) 59, 72, 101.
- Webb Benton, J., eerste secretaris van het Amerikaanse gezantschap in Den Haag (1937-1940) 11, 53.
- Weizsäcker, Ernst Heinrich Freiherr von (1882-1951), Duitse Staatssecretaris Ministerie van Buitenlandse Zaken (1938-1943) 72, 253, 276, 308, 313.
- Welles, Benjamin Sumner (1892-1961), Onderminister van Buitenlandse Zaken (1937-1943) 307, 330, 333-334, 386, 388.
- Welter, Charles Joseph Ignace Marie (1880-1972), Nederlandse Minister van Koloniën (1925-1926, 1937-1939, 1939-1941) 30, 286, 310, 318, 330, 348, 360.
- Wenninger, Ralph (1890-1945), Duitse luchtmacht luitenant-generaal, luchtmacht attaché in Den Haag (1939-1940) 259, 350.
- Westphal, Siegfried (1902-1982), Duitse majoor, chef operaties van het XXVIe Legerkorps (1940) 60, 104.
- Wilhelmina (1880-1962), Koningin der Nederlanden (1898-1948) 13-14, 26, 34-35, 37, 54, 196, 222, 236, 240, 249, 279-281, 288-289, 302, 310-311, 315-316, 323, 332-333, 341, 346, 373, 387.
- Wilson, Johannes Jacobus Cornelis Pieter (1893-1975), Nederlandse luitenant-kolonel, hoofd van de afdeling operatiën van het Algemeen Hoofdkwartier (1939-1940) 220, 322.
- Winkelman, Henri Gerard (1876-1952), Nederlandse generaal, Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (1940) 191, 206, 214, 218-220, 233, 261, 264, 316-321, 323-327, 329-330, 334-338, 340, 342-345, 359, 362-370, 372, 374, 376-378, 380-381, 392, 404-405, 411-412.
- Wood, Howard Kingsley (1881-1943), Britse Minister voor Luchtvaart (1938-1940) 127, 149-150.
- Zech-Burkersroda, Julius Graf von (1885-1946), Duitse gezant in Den Haag (1928-1940) 43, 72, 80, 223-224, 226, 232, 236-238, 251-252, 277, 286, 313, 317, 333, 342, 371-373, 382.
- Zuylen, Pierre baron van (1881-1977), directeur-generaal van de afdeling politieke zaken van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken (1935-1940) 49, 194-195, 307, 312-313, 343, 379.